

शिशुपालवधम् ।

महाकवि श्रीमाघ-विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतसर्वङ्गषास्त्रया
व्याख्यया समेतम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-

पण्डित श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

सृवाङ्गान्वयनिर्देश-संचिप्रकथा-टिप्पण्यादिना

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

षष्ठसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्यां

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ १८९०

सर्वं सत्त्वं संरक्षितम्

सर्वं सत्त्वं संरक्षितम् ।

Calcutta :

PRINTED BY ARINASH CHANDRA MANDAL,

AT THE SIDDHESWAR PRESS,

11, Jadenath Sen's Lane.

भूमिका ।

इह खलु सुविशाले तुहिनाचलाऽऽलिङ्गितचारुभाले पारावार-
विधौतपादतले बहुलपण्डितकुलकौर्त्तिमालानिलये पुण्यभूमौ भारते
वर्षे, वर्षान्तरेषु च वास्तव्यैः संस्कृतभाषारमतत्त्वं विशेषतया विवि-
दिषुभिः विद्वद्भिः सहृदयैः, जिज्ञासुभिः अन्तेवामिभिः, अपरैश्च प्रेक्षा-
वद्भिः राजपुत्राऽऽदिभिः प्रथमं साग्रहं काव्यशास्त्रमेवाधीयते ; तत्र
सत्स्वपि सुप्रसिद्धेषु सुबहुषु राघव-पाण्डवोयाऽऽदिषु हरविजयाऽऽदिषु च
काव्यमन्त्रेषु “लघुवयौ” इति समाख्यया प्रसिद्धं कविकुलशिरोमणि-
महाकविकालिदासप्रणीतं रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताख्यकाव्यत्रयं,
“बृहत्त्रयौ” इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धमहाकवित्रयप्रणीतं
किरातार्जुनीयशिशुपालवधनेषधचरिताख्यकाव्यत्रयञ्च क्रमेण तैः
मानुसागमभ्यस्यते, वङ्गेषु इत्येषा प्राचीनानुसृता मरणिः प्रतिगृहं
चिरमेवावर्तत । तत्र बृहत्त्रय्यामपि सकलमहाकाव्यलक्षणसत्त्वेन
अलङ्कारप्राचुर्येण कवित्वाऽऽधायकविविधगुणविभूषिततया व्याकरण-
प्रयोगबाहुल्येनातिव्युत्पत्त्याधायकतया च, शिशुपालवधं महाकाव्य-
मेव सर्वथा सर्वेषु काव्येषु प्राधान्यं लेभे, इत्येव बहूनां मनोप्रियाभिम-
मतं, तत्प्रमाणार्थञ्च तैरभिहितम्,—

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति तयो गुणाः ॥

पृथ्वी जातो नगरेषु काञ्ची नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।

नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशवास्तव्यः, तद्देशाधिपतेः* श्रीधर्म-
नाभस्य मन्त्रिणः पूतचरितस्य सर्वकार्यनिपुणस्य सर्वाधिकारिपदभाजः
सुप्रभदेवस्य पौत्रः, सर्वगुणाऽऽधारस्य दत्तकस्य तनयः, धाराऽधीश्वर-
श्रीभोजभूपालबालमित्रं, महामहोपाध्यायपदभाक् वैष्णवो महा-
कविर्माघः शैवेन महाकविना भारविणा कृतं किरातार्जुनीयं महा-
काव्यं समालोक्य, तद्व्यशोजिह्वीर्षया तच्छायामवलम्बा शिशुपाल-
बधाऽऽख्यं महाकाव्यमिदं विरचितवान् ; एतत्तु ग्रन्थद्वयपाठेन स्फुटं
प्रतीयते ।

तथा हि, शिशुपालबधकिरातार्जुनीययोः रचनाप्रणाली तुल्या
एव,—किराते यथा पाण्डवोपदेशार्थं महर्षिव्यासस्योपस्थितिः, तथा
शिशुपालबधेऽपि कृत्यवस्तुनि श्रीकृष्णस्य नियोगाय देवर्षिनारदस्या-
गमनम् ।

अपि च, किरातार्जुनीये यथा युधिष्ठिराऽऽदीनां राजनीतिविषय-
समालोचनम्, एवमेव शिशुपालबधेऽपि श्रीकृष्णवलरामाऽऽदीनां राज-
नीतिविषयानुशीलनम् ।

किराते यथा तपस्यार्थं महावीरस्यार्जुनस्य इन्द्रकीलपर्वतावस्थानं,
शिशुपालबधेऽपि तथैव इन्द्रप्रस्थप्रस्थानपरस्य वासुदेवस्य रैवतकपर्वता-
धिष्ठानम् ।

किराते यमकालङ्घृतिभिः पद्मबन्धैः हिमालयवर्णनमिव शिशुपाले
यमकालङ्कारैः रैवतकाद्रिवर्णनमपि दृश्यते ।

किराते यथा सुराङ्गनानां वनविहार-जलविहार-नायकसमागम-
विरह-मानाऽऽदीनां विचित्रा वर्णना, एवमेव माघेऽपि वनविहारा-
ऽऽदीनां चारुतरा वर्णना विलोक्यते ।

महाकाव्यस्यास्त्यक्तं स्ववर्णनप्रसङ्गे महाकविना माघेन धर्मनाभाख्यमही-
पतिवर्णितः । एतस्य तु राज्ञः धर्मनाभः, धर्मनाथः, धर्मलामः, धर्मलातः, धर्मदेवः,
वर्मलाख्यः, वर्मलातः, वर्मनामः, निर्मलान्तः इति बहुविधानि नामानि विभिन्नेषु
ग्रन्थेषु दृश्यन्ते, तस्य तु याथाव्यं सुधौर्भिर्बिचारणीयम् ।

तपस्यतो धनञ्जयस्य समुत्तेजनार्थं किराते किरातनृपतिर्दूतमुखेन
तिरस्कृतिसूचकं वचनजातं प्रायुङ्क्त, एवमेव माघेऽपि भगवतो
वासुदेवस्य तिरस्कारार्थं चेदिपतिर्दूतमुखेनातिपरुषार्थं वचनमभि-
हितवान् ।

किराते यथा पञ्चदशसर्गे एकद्व्यक्षयमकालङ्कृतैः पदैः विनिबध्य
युद्धमुपवर्णितं, तथैव माघेऽपि ऊनविंशसर्गे तादृशैः श्लोकैः समर-
वर्णना चित्रिता ।

अपि च किरातार्जुनोद्ये महाकविना भारविणा यथा सर्गाऽऽदौ
श्रीशब्दप्रयोगेण, प्रतिमर्गान्ते च लक्ष्मीशब्दप्रयोगेण स्वकाव्ये वर्णगणा-
ऽऽदिशुद्धिः प्रदर्शिता, शिशुपालबधेऽपि माघकविना तथैव स एव पद्या
अवलम्बितः ; केवलं सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दं विहाय तत्पर्यायक-
श्रीशब्दप्रयोगः कृत इति ।

दृश्यन्ते च ग्रन्थद्वये बहवोऽपि अनुरूपाः श्लोकाः ; तथा हि,—तत्र
किराते यथा,—“ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः” इत्यादिश्लोकः, एवमेव
माघेऽपि,—“दधानमम्भोरुहकेशरद्युतौः” इत्यादि । किराते यथा,—
“श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि”, तथा माघेऽपि,—“हरत्यघं सम्प्रति
हेतुरेष्यतः” इति । यथा च किराते,—“निरास्यदं प्रश्नकुतूहलित्वम्”,
तथैव माघेऽपि,—“गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्” इति । एवमेव यथा
किराते,—“अनुभाववता गुरु स्थिरत्वात्” इति, तथा माघे,—“न
नीतमन्येन नतिं कदाचित्” इत्यादिषु श्लोकेषु अर्थानां सौसादृश्यं
पर्याप्ततया परिदृश्यते एवेति ।

अत्र हि कविना वासुदेवोद्भवबलरामाणां चैद्याभियानेन्द्रप्रस्थगम-
नयोरन्यतरस्य कर्त्तव्यनिर्द्धारणमन्त्रणमिषेण अतीव मनोहारिणी श्रेयसी
च राजनीतिः प्रदर्शिता ; किञ्च, तदनन्तरं भगवतो हरेरिन्द्रप्रस्थप्रया-
णावसरे नगनदौप्रभाताऽऽदिवर्णनाऽपि चारुतयैव कृता ; शिशुपाल-
प्रेषितस्य दूतस्य शान्तपरुषाऽऽत्मकद्वयार्थवचनविन्यासेन स्वकाव्ये मधुर-
तायाः पराकाष्ठा प्रतिपादिता च ; एवं गाढतरपदविन्यासेनार्थगौरवेण

रमणीयोपमाऽदलङ्घ्यतिसन्निवेशेन च मनोहरमिदं महाकाव्यं सुधौ-
जनानां परमप्रीतिकरं सञ्जातम् ।

अस्य च महाकवेः दोषोऽपि कश्चित् परिलक्ष्यते ; तथा हि,—एकस्य
सुललितपदस्यानुरोधेन अमुना तादृशः श्लोक एवैको निरमायि, यस्य
तत्रान्यत् किमपि प्रयोजनं नोपलक्ष्यते ; अप्रस्तुतवर्णनबाहुल्यञ्चात्र
दृश्यते ।

महाकविरसौ माघः कस्मिन् समये किमाख्यं जनपदं समलङ्घितवान्,
एतदेव निर्णेतुमिदानीं प्रसूयते ; तत्र प्रथमन्तावदम्भसङ्कलितं
पण्डितप्रवरवल्गुलविरचितं भोजप्रबन्धे समाहितं मतमुपन्यस्यते ;
तथा हि,—

गुर्जरदेशवास्तव्यो महाकविरयमतिशयितसुनासोरममृडिरासोत्,
परन्तु विप्रत्वजातिदोषाच्च नासौ राजपदवोमथ्यरुन्नुत् । भोज-
राजस्तु कदाचिदस्य सदनमुपागतोऽनेन कृताऽऽतिथ्यो लक्ष्मीसरस्वत्योः
सहावस्थानमवलोक्य परं पिप्राय, नितरां विमिस्मिये च । अथ
कालक्रमेण अतिवदान्यतया च माघकविः तथाविधाद्विपुलादपि
विभवादिच्युतो बभूव ; ततो दुर्भिक्षनिपीडिते च स्वदेशे शरणमागतेभ्यः
अर्थिभ्यः किञ्चिदपि दातुमशक्ततया नितरां निर्दिमोऽसौ तदानीं
भोजराजमेव धनाऽऽसारवर्षणेः दारिद्र्यादावदहननिर्वाणक्षमतया समु-
चितं शरणं मन्यमानः पत्न्या सह तन्नगरं धाराऽऽख्यमुपाययौ ; ततश्च
वहिः कल्पिताऽऽवमथः शिशुपालबधमहाकाव्यस्यास्य कवितामैकां
विलिख्य पत्नीहस्तेन नृपान्तिकं प्रेषयामास । सा च स्वामिनियोगस्या-
विचारणीयतया पलमादाय कथमपि भोजराजसमोपमुपगम्य आशिषा
तं संवर्द्धयामास । राज्ञा च,—“का त्वं भद्रे ? किमर्थमागता ?” इति
सादरं पृष्टाऽसौ नावपत्नौ यथावत्सर्वमस्मै निवेद्य पत्नं समर्पितवती ।
राजा तदादाय वाचयति,—

“कुमुदवनमपश्चि श्योमदम्भोजपण्डं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं

हतविधिलसितानां ह्री विचित्रो विपाकः ॥”

इति (शिशुपालवधे ११।६४) ।

ततश्चासौ “विचित्रमिदं प्रभातवर्णनम्” इत्युक्त्वा दोनाराणां लक्षत्रयं तस्यै दत्त्वा अब्रवीत्,—“मातः ! मदन्तिकं किमिदमपूर्वं रत्नमानीतम् ? कोऽस्य विनिमयः ? मदीयं समग्रं राज्यमपि नास्य षोडशौमपि कला-मुपभोक्तुमर्हतीति मन्ये, तथाऽपि प्रातराशाय वो यत्किञ्चिदधुना दीयते, प्रातरहं महात्मानं माचपण्डितं स्वयमुपगम्य नमस्कृत्य च पूर्णमनोरथं करिष्यामि” इति । ततः सा तदादाय प्रत्यागच्छन्ती पथि याचकेभ्यः स्वभर्तुः शारदचन्द्रकिरणधवलान् गुणान् श्रुत्वा प्रमुदितान्तःकरणा तैभ्य एव भोजदत्तं धनमखिलं दत्तवती । ततः भर्तारमुपगम्य सर्व-मुदन्तजातं यथावत् न्यवेदयत् । क्विन्तु तदाकर्ण्य प्रीतिभरेण पुलकि-ताङ्गयष्टिरर्थाभावादपराधिभ्यः किमपि दातुमसमर्थतया च चिन्तित-मानसः प्रत्यवदत्,—“प्रिये ! साधु कृतम् ; परमेते चान्ये याचकाः समायान्ति, एतेभ्यः किं दीयम् ?” इत्युक्त्वा नितरां निर्विस्सः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा शयनमधिशिष्ये । अत्रान्तरे केनचिदर्थिना तदन्तिकमुपगम्य तस्य तादृशीं दशमवलोक्य उक्तम्,—

“आश्वास्य पवतकुलं तपनोष्मत्त-

मुद्गमदावविधुराणि च काननानि ।

नानानदैनदशतानि च पूरयित्वा

रिक्तोऽसि यज्जलद ! सेव तवोत्तमश्रीः ॥”

इत्येतदाकर्ण्य माचः स्वपत्नीमाह,—“देवि !

अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा

त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे ।

याच्ञा च लाघवकरी स्वबधे च पापं

प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवनेन ? ॥

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।

याचकाऽऽशाविधातान्तर्द्दिहः केनोपशाम्यति ? ॥” इति ।

ततः माघपण्डितस्य तादृशौमवस्थां विलोक्य सर्वे याचका यथा-
स्थानं जग्मुः । एवं गच्छत्सु च तेषु माघः प्राह,—

“व्रजत व्रजत प्राणाः ! अर्थिभिर्व्यर्थतां गतैः ।

पश्चादपि च गन्तव्यं क्व सोऽर्थः पुनरौदृशः ? ॥”

इति विलपत एव तस्य प्राणाः परलोकाय निरगमन् । ततो माघ-
पत्नी स्वामिनि परलोकमुपगते,—

“सेवन्ते स्म गृहं यस्य दासवङ्गभुजः सदा ।

स स्वभार्यासहायोऽयं म्रियते माघपण्डितः ॥”

इत्युक्त्वा गुरुतरशोकादतिमात्रं यावत् विललाप, तावत् राजा माघं
विपन्नमाकलय्य निजनगराद्विप्रशतपरिवृतो रात्रावेव तत्राऽऽजगाम ।
माघपत्नी च तं बोध्य सर्वमुदन्तजातं यथावत् वर्णयित्वा गद्गदस्वरेण
प्राह,—“राजन् ! क्रियतामपुत्रस्यास्य मे पत्युः पुत्रकृत्यं भवता सम्राजा”
इति । एवमाकण्य भोजभूपतिरात्मानं तादृशसुखोजनपुत्रकृत्यसोभाग्य-
भाक्तया धन्यं मन्यमानः “तथा” इत्युक्त्वा तं महाकविं माघं नम्रदा-
तौरमानाय्य यथाक्तेन विधिना सुत इव तस्य सर्वाः ओर्द्धदैर्हिक्काः क्रियाः
समकारयत् । अपांशुलललनाकुललललामभूता माघपत्नी अपि प्रज्व-
लितचितावङ्गो निखिलगुणाऽऽधारं तादृशं मृतं स्वामिनं समासाद्य
तदन्वारोहणं कृतवती ।

भोजप्रबन्धादधिगतादस्मात् प्रबन्धात् एतदेवानुमोयते यत्, कवि-
रयं भोजराजसमसामयिक एवाभवदिति । भोजराजस्य राज्यस्थिति-
कालस्तु षडधिकदशशतखृष्टाब्दमारभ्य त्रिचत्वारिंशदधिकदशशत-
खृष्टाब्दं यावदवधायितं । एवञ्च खृष्टीयेकादशशताब्दोप्रथमाद्वै
माघकविरासौदिति सिद्धान्तः ।

जैनमेतुङ्गाऽऽचार्य्येण खृष्टीयचतुरधिकतयोदशशतवत्सरप्रणीते
प्रबन्धचिन्तामणौ पुनः एवं दृश्यते; तथा हि,—भोजभूपतिः पण्डित-

प्रवरस्य महाकवेर्माघस्य गुणराशीन् विदत्ताञ्च सततं समाकण्ठ्यं तद्दर्शनो-
त्सुक्यात् हिमसमये श्रीमालनगरात् तमानीय भोजनाऽऽदिभिः सत्कृत्य
च चिरं तेन साङ्गं प्रियालापान् कुर्वाणः सुखं सुध्वाप । तत्परदिवसे
च नृपानुज्ञातोऽसौ स्वदेशमगमत् । तदनु कतिपयदिवसैः तद्विभव-
दिदृक्षया च श्रीमालनगरमसौ भोजराजः आजगाम ; माघकविम्
यथोचितप्रत्युद्गमाद्युपचारेस्तं सत्कृत्य राजोचितामेव परिचर्यां व्यद-
धात्, अनाखादितपूर्वम् आकालिकं देशान्तरजञ्च विचित्रमशनजातं
तमाकण्ठमभोजयञ्च । स च तस्य सौधमध्यास्य काञ्चनबद्धां सञ्चरणभुवं
विचित्रमणिमरकताऽऽदिमण्डितं कुट्टिमजातञ्च विलोक्य परं विस्मयं
भेजे । अनुचरजनैः सदैव सेव्यमानः, माघपण्डितस्य विचित्रमैश्वर्यं
प्रत्यक्षीकुर्वाणश्च स कति दिनानि तत्रावस्थाय मालवमण्डलं प्रति
प्रतस्थे । ततो गच्छता च कालेन विधिनियोगस्याबन्ध्यतया प्राज्य-
साम्राज्योऽप्यसौ माघः अमानैर्दानैरर्थिसार्थं कृतार्थोऽकुर्वन् विद्वज्जन-
भ्यश्च विभवं यच्छन् क्रमेणातिमात्रमेव क्षीणविभवो बभूव । एवंविध-
विभवक्षयजनितदशाविपर्यये सञ्जाते च स्वदेशवसतिं नितरां तिर-
ष्क्रियाकरीं विभाव्य, अग्रिशतानां याचजाशतञ्च सोढुमशक्नुवन् मपत्नीको
मालवमण्डलं गत्वा धाराशामवसत् ।

ततश्च धाराऽधीश्वरात् भोजदेवात् कियदपि दैन्यदूरीकरणक्षमं
द्रव्यमानयमिति निश्चित्य, दैन्यनिषीदितचेताः महाकविः माघस्तदानौ
स्वरचितशिशुपालबधाऽऽख्यमहाकाव्यग्रन्थमेकं गुणग्राहिणं धाराऽधी-
शाय दानशौण्डाय राज्ञे पत्नीहस्तेन प्रेषयामास । सा तु सती पत्युर्निदेश-
मविचारयन्त्येव वस्त्रखण्डसमाच्छादितं तत् पुस्तकं राज्ञे दत्तवती ।
राजा च पुस्तकस्याऽऽवरणमुद्वाह्य उपरिलिखितं तस्यैव महाकाव्यस्य
“कुमुदवनमपशि.....” इत्यादि पद्यमेकमालोक्यातीव प्रीतो
बभूव । “का कथाऽस्य ग्रन्थस्य समग्रस्य ? केवलमस्यैव पद्यस्य ससागरा
विश्वम्भराऽपि मूल्यमन्यम्” इत्येवं विमृशन्नसौ नरपतिः तत्काव्यान्तर्गतस्य
केनाप्यव्यवहृतपूर्वस्य कालोपयोगिनः ‘ही’ शब्दस्यैव केवलं पारि-

तोषिकं लक्ष्मदीनारूपं दत्त्वा तां विससर्ज । अन्यत् सर्वं भोज-
प्रबन्धानुरूपम् ।

एतेनापि खृष्टीयचतुरधिकतयोदशशतवत्सरात् पूर्वमेव कविरय-
माविरासीदिति नूनमेव प्रतीयते, भोजराजसमकालिकत्वेन च पूर्व-
वदेवास्य कवेः समयनिरूपणं सम्भवति; अधस्तनन्यस्तयुक्त्या कविससय-
निरूपणसिद्धान्तमिमं न खलु बहुमन्यन्ते केचन मनीषिणः ।

तथा हि,—काश्मीरदेशवास्तव्यः खृष्टीयनवमशतवत्सरोत्तरभागे
वर्त्तमानः श्रीमदानन्दवर्द्धनाऽऽचार्य्यो ध्वन्यालोकग्रन्थस्य द्वितीयोद्योते
“लासाऽऽकुलः परिपतन्” (५।२६) “रम्या इति प्राप्तवतीः” (३।५३)
इत्यादि पद्यं शिशुपालबधादुद्धृतवान् । तेन दृढमेव प्रतीयते यत्,
खृष्टीयनवमशताब्द्याः परमसौ कथमपि न जातवानिति । अस्य च
भोजराजसमकालीनत्वे खृष्टीयैकादशशताब्दी एव जन्मकालो भवतीति
कथं युज्यते ?

किञ्च, चतुस्त्रिंशदधिकतयोदशशतविक्रमाब्दे श्रीप्रभाचन्द्रप्रणीत-
प्रभावकचरितस्य चतुर्दशशतकेऽपि भोजराजस्य बाल्यसुहृदासीदमौ
माघकविरिति दृश्यते ; तथा चोक्तम्,—

“तस्य श्रीभोजभूपालबालमित्रं कवीश्वरः ।

श्रीमाघो नन्दनो ब्राह्मीस्यन्दनः शीलचन्दनः ॥” इति ।

बहवोऽपि भोजराजसमसामयिकोऽयमिति वदन्ति, प्रचरति च
एवंविधैव किंवदन्ती, परन्तु ध्वन्यालोकप्रामाण्यादेतदसङ्गतमेव
प्रतिभाति ।

केचित्तु, षष्ठशताब्द्या मध्यभागजातोऽयमिति वदन्ति, न च तदपि
वयं साधु मन्यामहे; यतो हि भारविनाम्नो महाकवेः अनन्तरजोऽयमित्यत्र
कस्यापि नास्ति विप्रतिपत्तिः । भारविस्तु खृष्टीयचतुस्त्रिंशदधिक-
षष्ठशतवत्सरात् परमजायत । तेन हि हेतुना सप्तमशताब्दीशेषदशायां
कविप्रवरश्रीभारविनामा परिष्ठतः किराताज्जूनीयं नाम महाकाव्यं

व्यरचयदित्येवावगम्यते । तत्परवर्त्तिनो माघस्य षष्ठशताब्दीमध्य-
भागजातत्वमिति तु न खलु युज्यते ।

तदनन्तरमष्टमशताब्द्यां माघकविरजायतेत्येव वक्तुं सर्वथा
शक्यते । आसीद्वि भारवेः परवर्त्ती चासौ माघ इत्यत्र तु,—

“भारतो भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदितं नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥”

इत्याद्युद्धटश्लोक एव प्रामाण्यं प्रतिपादयति । तेन हि शास्त्रीयदेश-
वासी “याकोर्वो” पण्डितः, अपरं च यद्वदन्ति ख्रष्टाब्दीयषष्ठशतक-
मध्यभागान्नावाचीनो माघकविरिति, तदप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति ।
एतत्समाधानन्तु तत्तन्मतानुसारिण एव यथायथं विदधोरन् । वयन्तु
मन्यामहे यदष्टमशताब्द्यां माघकविर्जातवानिति ।

अयन्तु गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशनिवासी, एतत्तु प्रभावक-
चरितात् जनश्रुतितश्च स्फुटं प्रतीयते । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते,—

“अजर्जरश्रियां धाम वेषाऽऽलक्ष्यजरजरः ।

अस्ति गुर्जरदेशोऽन्यसज्जराजन्यदुर्जरः ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमालमित्यस्ति पुरं मुखमिव क्षितिः ।

चैत्योपरिस्थकुम्भाऽऽलिर्यत्र चूडामणीयते” ॥ ६ ॥ इति

एतद्गम्यावसानं स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे कविरसौ वसतिस्थानस्योल्लेख-
मपि न कृतवान्, केवलमतिपविलचरितः कार्य्यनिपुणः “सुप्रभदेवः”
इति नाम्ना स्वपितामहः आसीत्, स च धर्मनाभाऽऽख्यनरपतेः सर्वाधि-
कारी बभूव, तद्गुणमुग्धश्चासौ राजा तदुपदेशवचनं सर्वथा स्वीचकार ;
सुप्रभदेवस्य तु दत्तकनामा युधिष्ठिर इव धार्मिकः पुत्रो बभूव ;
तदात्मजश्चायमित्येतावन्मात्रं वर्णितवान् । धर्मनाभराजपरिचयात्
राजधान्याः प्रसिद्धतया वसतिस्थानस्योल्लेखनं नैवासौ प्रयोजनीयतया
मेन इति मन्यामहे ।

प्रभावकचरिते तु सुप्रभदेवस्य दत्तः शुभङ्करश्चेति द्वौ पुत्रौ व्यजाये-
ताम् इत्याद्युल्लेखो दृश्यते । विश्वविश्वप्रियङ्गरात् शुभङ्गरात् सिद्धनामा

पुलो कल्पद्रुम इवापरः बभूव, स च रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां
महाकथां विरचितवानिति । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते १४ श्लोके,—

“तवास्ति हस्तिकाश्वोयापहस्तितरिपुत्रजः ।

नृपः श्रीवर्म्मलाताऽऽख्यः शत्रुमर्म्मभिदाक्षमः ॥ ८ ॥

तस्य सुप्रभदेवोऽस्ति मन्त्रो मिततपाः किल ।

तस्य पुत्रावुभावंसाविव विश्वभरक्षमो ॥ १० ॥

आद्यो दत्तः स्फुरद्दृत्तो द्वितीयश्च शुभङ्करः ” ॥ ११ ॥

* * * *

“तथा शुभङ्करः श्रेष्ठो विश्वविश्वप्रियङ्करः ।

यस्य दानाङ्गैर्गीर्तैर्हृर्य्यश्चो हर्षभूरभूत् ॥ १५ ॥

तस्याभूद्देहिनी लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेरिव ।

यया सत्यापिताः सत्यासीताद्या विश्वविश्रुताः ॥ १६ ॥

नन्दनो नन्दनोत्तंसः कल्पद्रुम इवापरः ।

यथेच्छादानतोऽर्थिभ्यः प्रथितः सिद्धनामतः” ॥ १७ ॥

अनन्तरञ्च,—

“इत्थमुद्देजितस्वान्तस्तेनासौ निर्ममे बुधः ।

अन्यदुर्वोधसंबद्धां प्रस्तावाष्टकसम्भृताम् ॥ ८५ ॥

रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां महाकथाम् ।

सुबोधकथितां विद्वदुत्तमाङ्गविधूननीम्” ॥ ८६ ॥

इत्यादिकं सिद्धिर्षिचरितं वर्णितमास्ते ; चरितान्ते च—

“श्रीमत्सुप्रभवदेवनिर्मलकुलालङ्कारचूडामणिः

श्रीमन्माधकवीश्वरस्य सहजः प्रेक्षापरीक्षानिधिः ।

तद्वृत्तं परिचिन्त्य कुग्रहपरिष्वङ्गं कथञ्चित्कलि-

प्रागल्भ्यादपि सङ्गतं त्यजत भोः ! लोकद्वये शुद्धये” ॥ १५६ ॥

एतत् पद्यं दृश्यते । एतद्ग्रन्थसमाप्तौ च खट्वृष्टीयद्विषष्टितमाधिकनव-
शतवत्सरमितो ग्रन्थनिर्माणासंवत्सरो लिखितः । एतदवलोक्य च केनचित्
पण्डितेन माधकवेरपि सत्ता दशमशताब्दीप्रारम्भे इति स्थिरीचक्रे । किन्तु

भूमिका ।

इह खलु सुविशाले तुह्निनाचलाऽऽलिङ्गितचारुभाले पारावार-
विधौतपादतले बहुलपण्डितकुलकौर्त्तिमालानिलये पुण्यभूमौ भारते
वर्षे, वर्षान्तरेषु च वास्तव्यैः संस्कृतभाषारमतत्त्वं विशेषतया विवि-
दिषुभिः विद्वद्भिः सहृदयेः, जिज्ञासुभिः अन्तेवामिभिः, अपरैश्च प्रेक्षा-
वद्भिः राजपुत्राऽऽदिभिः प्रथमं साग्रहं काव्यशास्त्रमेवाधीयते ; तत्र
सत्स्वपि सुप्रसिद्धेषु सुबहुषु राघव-पाण्डवोयाऽऽदिषु हरविजयाऽऽदिषु च
काव्यमन्त्रेषु “लघुवयो” इति समाख्यया प्रसिद्धं कविकुलशिरोमणि-
महाकविकालिदासप्रणीतं रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताख्यकाव्यत्रयं,
“बृहत्त्रयो” इति नाम्ना प्रथितं प्रसिद्धमहाकवित्रयप्रणीतं
किरातार्जुनीयशिशुपालवधनेषधचरिताख्यकाव्यत्रयञ्च क्रमेण तैः
मानुसागमभ्यस्यते, वङ्गेषु इत्येषा प्राचीनानुसृता मरणिः प्रतिगृहं
चिरमेवावर्तत । तत्र बृहत्त्रय्यामपि सकलमहाकाव्यलक्षणसत्त्वेन
अलङ्कारप्राचुर्येण कवित्वाऽऽधायकविविधगुणविभूषिततया व्याकरण-
प्रयोगबाहुल्येनातिव्युत्पत्त्याधायकतया च, शिशुपालवधं महाकाव्य-
मेव सर्वथा सर्वेषु काव्येषु प्राधान्यं लेभे, इत्येव बहूनां मनोप्रियाभिम-
मतं, तत्प्रमाणार्थञ्च तैरभिहितम्,—

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति तयो गुणाः ॥

पृथ्वी जाती नगरेषु काञ्ची नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।

नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशवास्तव्यः, तद्देशाधिपतेः* श्रीधर्म-
नाभस्य मन्त्रिणः पूतचरितस्य सर्वकार्यनिपुणस्य सर्वाधिकारिपदभाजः
सुप्रभदेवस्य पौत्रः, सर्वगुणाऽऽधारस्य दत्तकस्य तनयः, धाराऽधौश्वर-
श्रीभोजभूपालबालमित्रं, महामहोपाध्यायपदभाक् वैष्णवो महा-
कविर्माघः शैवेन महाकविना भारविणा कृतं किरातार्जुनीयं महा-
काव्यं समालोक्य, तद्व्यशोजिह्वीर्षया तच्छायामवलम्बा शिशुपाल-
बधाऽऽख्यं महाकाव्यमिदं विरचितवान् ; एतत्तु ग्रन्थद्वयपाठेन स्फुटं
प्रतीयते ।

तथा हि, शिशुपालबधकिरातार्जुनीययोः रचनाप्रणाली तुल्या
एव,—किराते यथा पाण्डवोपदेशार्थं महर्षिव्यासस्योपस्थितिः, तथा
शिशुपालबधेऽपि कृत्यवस्तुनि श्रीकृष्णस्य नियोगाय देवर्षिनारदस्या-
गमनम् ।

अपि च, किरातार्जुनीये यथा युधिष्ठिराऽऽदीनां राजनीतिविषय-
समालोचनम्, एवमेव शिशुपालबधेऽपि श्रीकृष्णवलरामाऽऽदीनां राज-
नीतिविषयानुशीलनम् ।

किराते यथा तपस्यार्थं महावीरस्यार्जुनस्य इन्द्रकीलपर्वतावस्थानं,
शिशुपालबधेऽपि तथैव इन्द्रप्रस्थप्रस्थानपरस्य वासुदेवस्य रैवतकपर्वता-
धिष्ठानम् ।

किराते यमकालङ्घृतिभिः पद्मबन्धैः हिमालयवर्णनमिव शिशुपाले
यमकालङ्कारैः रैवतकाद्रिवर्णनमपि दृश्यते ।

किराते यथा सुराङ्गनानां वनविहार-जलविहार-नायकसमागम-
विरह-मानाऽऽदीनां विचित्रा वर्णना, एवमेव माघेऽपि वनविहारा-
ऽऽदीनां चारुतरा वर्णना विलोक्यते ।

महाकाव्यस्यास्त्यक्तं स्ववर्णनप्रसङ्गे महाकविना माघेन धर्मनाभाख्यमही-
पतिवर्णितः । एतस्य तु राज्ञः धर्मनाभः, धर्मनाथः, धर्मलामः, धर्मलातः, धर्मदेवः,
वर्मलाख्यः, वर्मलातः, वर्मनामः, निर्मलान्तः इति बहुविधानि नामानि विभिन्नेषु
ग्रन्थेषु दृश्यन्ते, तस्य तु याथाव्यं सुधौर्भिर्बिचारणीयम् ।

तपस्यतो धनञ्जयस्य समुत्तेजनार्थं किराते किरातनृपतिर्दूतमुखेन
तिरस्कृतिसूचकं वचनजातं प्रायुङ्क्त, एवमेव माघेऽपि भगवतो
वासुदेवस्य तिरस्कारार्थं चेदिपतिर्दूतमुखेनातिपरुषार्थं वचनमभि-
हितवान् ।

किराते यथा पञ्चदशसर्गे एकद्व्यक्षरयमकालङ्कृतैः पदैः विनिबध्य
युद्धमुपवर्णितं, तथैव माघेऽपि ऊनविंशसर्गे तादृशैः श्लोकैः समर-
वर्णना चित्रिता ।

अपि च किरातार्जुनोद्ये महाकविना भारविणा यथा सर्गाऽऽदौ
श्रीशब्दप्रयोगेण, प्रतिसर्गान्ते च लक्ष्मीशब्दप्रयोगेण स्वकाव्ये वर्णगणा-
ऽऽदिशुद्धिः प्रदर्शिता, शिशुपालबधेऽपि माघकविना तथैव स एव पद्या
अवलम्बितः ; केवलं सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दं विहाय तत्पर्यायक-
श्रीशब्दप्रयोगः कृत इति ।

दृश्यन्ते च ग्रन्थद्वये बहवोऽपि अनुरूपाः श्लोकाः ; तथा हि,—तत्र
किराते यथा,—“ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः” इत्यादिश्लोकः, एवमेव
माघेऽपि,—“दधानमम्भोरुहकेशरद्युतौः” इत्यादि । किराते यथा,—
“श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि”, तथा माघेऽपि,—“हरत्यघं सम्प्रति
हेतुरेष्यतः” इति । यथा च किराते,—“निरास्यदं प्रश्नकुतूहलित्वम्”,
तथैव माघेऽपि,—“गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्” इति । एवमेव यथा
किराते,—“अनुभाववता गुरु स्थिरत्वात्” इति, तथा माघे,—“न
नीतमन्येन नतिं कदाचित्” इत्यादिषु श्लोकेषु अर्थानां सौसादृश्यं
पर्याप्ततया परिदृश्यते एवेति ।

अत्र हि कविना वासुदेवोद्भवबलरामाणां चैद्याभियानेन्द्रप्रस्थगम-
नयोरन्यतरस्य कर्त्तव्यनिर्द्धारणमन्त्रणमिषेण अतीव मनोहारिणी श्रेयसी
च राजनीतिः प्रदर्शिता ; किञ्च, तदनन्तरं भगवतो हरेरिन्द्रप्रस्थप्रया-
णावसरे नगनदौप्रभाताऽऽदिवर्णनाऽपि चारुतयैव कृता ; शिशुपाल-
प्रेषितस्य दूतस्य शान्तपरुषाऽऽत्मकद्वयार्थवचनविन्यासेन स्वकाव्ये मधुर-
तायाः पराकाष्ठा प्रतिपादिता च ; एवं गाढतरपदविन्यासेनार्थगौरवेण

रमणीयोपमाऽदलङ्घ्यतिसन्निवेशेन च मनोहरमिदं महाकाव्यं सुधौ-
जनानां परमप्रीतिकरं सञ्जातम् ।

अस्य च महाकवेः दोषोऽपि कश्चित् परिलक्ष्यते ; तथा हि,—एकस्य
सुललितपदस्यानुरोधेन अमुना तादृशः श्लोक एवैको निरमायि, यस्य
तत्रान्यत् किमपि प्रयोजनं नोपलक्ष्यते ; अप्रस्तुतवर्णनबाहुल्यञ्चात्र
दृश्यते ।

महाकविरसौ माघः कस्मिन् समये किमाख्यं जनपदं समलङ्घितवान्,
एतदेव निर्णेतुमिदानीं प्रसूयते ; तत्र प्रथमन्तावदम्भसङ्कलितं
पण्डितप्रवरवल्गुलविरचितं भोजप्रबन्धे समाहितं मतमुपन्यस्यते ;
तथा हि,—

गुर्जरदेशवास्तव्यो महाकविरयमतिशयितसुनासोरममृडिरासोत्,
परन्तु विप्रत्वजातिदोषाच्च नासौ राजपदवोमथ्यरुन्नुत् । भोज-
राजस्तु कदाचिदस्य सदनमुपागतोऽनेन कृताऽऽतिथ्यो लक्ष्मीसरस्वत्योः
सहावस्थानमवलोक्य परं पिप्राय, नितरां विमिस्मिये च । अथ
कालक्रमेण अतिवदान्यतया च माघकविः तथाविधाद्विपुलादपि
विभवादिच्युतो बभूव ; ततो दुर्भिक्षनिपीडिते च स्वदेशे शरणमागतेभ्यः
अर्थिभ्यः किञ्चिदपि दातुमशक्ततया नितरां निर्दिमोऽसौ तदानीं
भोजराजमेव धनाऽऽसारवर्षणेः दारिद्र्यादावदहननिर्वाणक्षमतया समु-
चितं शरणं मन्यमानः पत्न्या सह तन्नगरं धाराऽऽख्यमुपाययौ ; ततश्च
वहिः कल्पिताऽऽवमथः शिशुपालबधमहाकाव्यस्यान्य कवितात्मकां
विलिख्य पत्नीहस्तेन नृपान्तिकं प्रेषयामास । सा च स्वामिनियोगस्या-
विचारणीयतया पलमादाय कथमपि भोजराजसमोपमुपगम्य आशिषा
तं संवर्द्धयामास । राज्ञा च,—“का त्वं भद्रे ? किमर्थमागता ?” इति
सादरं पृष्टाऽसौ नावपत्नौ यथावत्सर्वमस्मै निवेद्य पत्नं समर्पितवती ।
राजा तदादाय वाचयति,—

“कुमुदवनमपश्चि श्योमदम्भोजपण्डं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्त्रं

हतविधिलसितानां ह्री विचित्रो विपाकः ॥”

इति (शिशुपालवधे ११।६४) ।

ततश्चासौ “विचित्रमिदं प्रभातवर्णनम्” इत्युक्त्वा दोनाराणां लक्षत्रयं तस्यै दत्त्वा अब्रवीत्,—“मातः ! मदन्तिकं किमिदमपूर्वं रत्नमानीतम् ? कोऽस्य विनिमयः ? मदीयं समग्रं राज्यमपि नास्य षोडशौमपि कला-मुपभोक्तुमर्हतीति मन्ये, तथाऽपि प्रातराशाय वो यत्किञ्चिदधुना दीयते, प्रातरहं महात्मानं माघपण्डितं स्वयमुपगम्य नमस्कृत्य च पूर्णमनोरथं करिष्यामि” इति । ततः सा तदादाय प्रत्यागच्छन्ती पथि याचकेभ्यः स्वभर्तुः शारदचन्द्रकिरणधवलान् गुणान् श्रुत्वा प्रमुदितान्तःकरणा तैभ्य एव भोजदत्तं धनमखिलं दत्तवती । ततः भर्तारमुपगम्य सर्व-मुदन्तजातं यथावत् न्यवेदयत् । क्विन्तु तदाकर्ण्य प्रीतिभरेण पुलकि-ताङ्गयष्टिरर्थाभावादपराधिभ्यः किमपि दातुमसमर्थतया च चिन्तित-मानसः प्रत्यवदत्,—“प्रिये ! साधु कृतम् ; परमेते चान्ये याचकाः समायान्ति, एतेभ्यः किं दीयम् ?” इत्युक्त्वा नितरां निर्विस्सः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा शयनमधिशिष्ये । अत्रान्तरे केनचिदर्धिना तदन्तिकमुपगम्य तस्य तादृशीं दशमवलोक्य उक्तम्,—

“आश्वास्य पवतकुलं तपनोष्मत-

मुद्गमदावविधुराणि च काननानि ।

नानानदैनदशतानि च पूरयित्वा

रिक्तोऽसि यज्जलद ! सेव तवोत्तमश्रीः ॥”

इत्येतदाकर्ण्य माघः स्वपत्नीमाह,—“देवि !

अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा

त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे ।

याच्ञा च लाघवकरी स्वबधे च पापं

प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवनेन ? ॥

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।

याचकाऽऽशाविधातान्तर्द्दिहः केनोपशाम्यति ? ॥” इति ।

ततः माघपण्डितस्य तादृशौमवस्थां विलोक्य सर्वे याचका यथा-
स्थानं जग्मुः । एवं गच्छत्सु च तेषु माघः प्राह,—

“व्रजत व्रजत प्राणाः ! अर्थिभिर्व्यर्थतां गतैः ।

पश्चादपि च गन्तव्यं क्व सोऽर्थः पुनरौदृशः ? ॥”

इति विलपत एव तस्य प्राणाः परलोकाय निरगमन् । ततो माघ-
पत्नी स्वामिनि परलोकमुपगते,—

“सेवन्ते स्म गृहं यस्य दासवङ्गभुजः सदा ।

स स्वभार्यासहायोऽयं म्रियते माघपण्डितः ॥”

इत्युक्त्वा गुरुतरशोकादतिमात्रं यावत् विललाप, तावत् राजा माघं
विपन्नमाकलय्य निजनगराद्विप्रशतपरिवृतो रात्रावेव तत्राऽऽजगाम ।
माघपत्नी च तं बोध्य सर्वमुदन्तजातं यथावत् वर्णयित्वा गद्गदस्वरेण
प्राह,—“राजन् ! क्रियतामपुत्रस्यास्य मे पत्युः पुत्रकृत्यं भवता सम्राजा”
इति । एवमाकण्ठे भोजभूपतिरात्मानं तादृशसुधोजनपुत्रकृत्यसोभाग्य-
भाक्तया धन्यं मन्यमानः “तथा” इत्युक्त्वा तं महाकविं माघं नम्रदा-
तौरमानाय्य यथाक्तेन विधिना सुत इव तस्य सर्वाः ओर्द्धर्द्दिहिकाः क्रियाः
समकारयत् । अपांशुलललनाकुललललामभूता माघपत्नी अपि प्रज्व-
लितचितावङ्गो निखिलगुणाऽऽधारं तादृशं मृतं स्वामिनं समासाद्य
तदन्वारोहणं कृतवती ।

भोजप्रबन्धादधिगतादस्मात् प्रबन्धात् एतद्देवानुमोयते यत्, कवि-
रयं भोजराजसमसामयिक एवाभवदिति । भोजराजस्य राज्यस्थिति-
कालस्तु षडधिकदशशतखृष्टाब्दमारभ्य त्रिचत्वारिंशदधिकदशशत-
खृष्टाब्दं यावदवधायितं । एवञ्च खृष्टीयेकादशशताब्दोप्रथमाद्वै
माघकविरासौदिति सिद्धान्तः ।

जैनमेरुतुङ्गाऽऽचार्य्येण खृष्टीयचतुरधिकतयोदशशतवत्सरप्रणीते
प्रबन्धचिन्तामणौ पुनः एवं दृश्यते; तथा हि,—भोजभूपतिः पण्डित-

प्रवरस्य महाकवेर्माघस्य गुणराशौ विदित्ताञ्च सततं समाकण्ठ्यं तद्दर्शनो-
त्सुक्यात् हिमसमये श्रीमालनगरात् तमानीय भोजनाऽऽदिभिः सत्कृत्य
च चिरं तेन साङ्गं प्रियालापान् कुर्वाणः सुखं सुध्वाप । तत्परदिवसे
च नृपानुज्ञातोऽसौ स्वदेशमगमत् । तदनु कतिपयदिवसैः तद्विभव-
दिदृक्षया च श्रीमालनगरमसौ भोजराजः आजगाम ; माघकविमु
यथोचितप्रत्युद्गमाद्युपचारेस्तं सत्कृत्य राजोचितामेव परिचर्यां व्यद-
धात्, अनाखादितपूर्वम् आकालिकं देशान्तरजञ्च विचित्रमशनजातं
तमाकण्ठमभोजयञ्च । स च तस्य सौधमध्यास्य काञ्चनबद्धां सञ्चरणभुवं
विचित्रमणिमरकताऽऽदिमण्डितं कुट्टिमजातञ्च विलोक्य परं विस्मयं
भेजे । अनुचरजनैः सदैव सेव्यमानः, माघपण्डितस्य विचित्रमैश्वर्यं
प्रत्यक्षीकुर्वाणश्च स कति दिनानि तत्रावस्थाय मालवमण्डलं प्रति
प्रतस्थे । ततो गच्छता च कालेन विधिनियोगस्याबन्ध्यतया प्राज्य-
साम्राज्योऽप्यसौ माघः अमानैर्दानैरर्थिसार्थं कृतार्थोऽकुर्वन् विद्वज्जन-
भ्यश्च विभवं यच्छन् क्रमेणातिमात्रमेव क्षीणविभवो बभूव । एवंविध-
विभवक्षयजनितदशाविपर्यये सञ्जाते च स्वदेशवसतिं नितरां तिर-
ष्क्रियाकरीं विभाव्य, अग्रिशतानां याचजाशतञ्च सोढुमशक्नुवन् मपत्नीको
मालवमण्डलं गत्वा धाराशामवसत् ।

ततश्च धाराऽधीश्वरात् भोजदेवात् कियदपि दैन्यदूरीकरणक्षमं
द्रव्यमानयमिति निश्चित्य, दैन्यनिषीदितचेताः महाकविः माघस्तदानौ
स्वरचितशिशुपालबधाऽऽख्यमहाकाव्यग्रन्थमेकं गुणग्राहिण्यै धाराऽधी-
शाय दानशौण्डाय राज्ञे पत्नीहस्तेन प्रेषयामास । सा तु सती पत्युर्निदेश-
मविचारयन्त्येव वस्त्रखण्डसमाच्छादितं तत् पुस्तकं राज्ञे दत्तवती ।
राजा च पुस्तकस्याऽऽवरणमुद्वाह्य उपरिलिखितं तस्यैव महाकाव्यस्य
“कुमुदवनमपशि.....” इत्यादि पद्यमेकमालोक्यातीव प्रीतो
बभूव । “का कथाऽस्य ग्रन्थस्य समग्रस्य ? केवलमस्यैव पद्यस्य ससागरा
विश्वम्भराऽपि मूल्यमन्यम्” इत्येवं विमृशन्नसौ नरपतिः तत्काव्यान्तर्गतस्य
केनाप्यव्यवहृतपूर्वस्य कालोपयोगिनः ‘ही’ शब्दस्यैव केवलं पारि-

तोषिकं लक्ष्मदीनारूपं दत्त्वा तां विससर्ज । अन्यत् सर्वं भोज-
प्रबन्धानुरूपम् ।

एतेनापि खृष्टीयचतुरधिकलयोदशशतवत्सरात् पूर्वमेव कविरय-
माविरासीदिति नूनमेव प्रतीयते, भोजराजसमकालिकत्वेन च पूर्व-
वदेवास्य कवेः समयनिरूपणं सम्भवति; अधस्तनन्यस्तयुक्त्या कविससय-
निरूपणसिद्धान्तमिमं न खलु बहुमन्यन्ते केचन मनीषिणः ।

तथा हि,—काश्मीरदेशवास्तव्यः खृष्टीयनवमशतवत्सरोत्तरभागे
वर्त्तमानः श्रीमदानन्दवर्द्धनाऽऽचार्य्यो ध्वन्यालोकग्रन्थस्य द्वितीयोद्योते
“लासाऽऽकुलः परिपतन्” (५।२६) “रम्या इति प्राप्तवतीः” (३।५३)
इत्यादि पद्यं शिशुपालबधादुद्धृतवान् । तेन दृढमेव प्रतीयते यत्,
खृष्टीयनवमशताब्द्याः परमसौ कथमपि न जातवानिति । अस्य च
भोजराजसमकालीनत्वे खृष्टीयैकादशशताब्दी एव जन्मकालो भवतीति
कथं युज्यते ?

किञ्च, चतुस्त्रिंशदधिकलयोदशशतविक्रमाब्दे श्रीप्रभाचन्द्रप्रणीत-
प्रभावकचरितस्य चतुर्दशशतकेऽपि भोजराजस्य बाल्यसुहृदासीदमौ
माघकविरिति दृश्यते ; तथा चोक्तम्,—

“तस्य श्रीभोजभूपालबालमित्रं कवीश्वरः ।

श्रीमाघो नन्दनो ब्राह्मीस्यन्दनः श्रीलचन्दनः ॥” इति ।

बहवोऽपि भोजराजसमसामयिकोऽयमिति वदन्ति, प्रचरति च
एवंविधैव किंवदन्ती, परन्तु ध्वन्यालोकप्रामाण्यादेतदसङ्गतमेव
प्रतिभाति ।

केचित्तु, षष्ठशताब्द्या मध्यभागजातोऽयमिति वदन्ति, न च तदपि
वयं साधु मन्यामहे; यतो हि भारविनाम्नो महाकवेः अनन्तरजोऽयमित्यत्र
कस्यापि नास्ति विप्रतिपत्तिः । भारविस्तु खृष्टीयचतुस्त्रिंशदधिक-
षष्ठशतवत्सरात् परमजायत । तेन हि हेतुना सप्तमशताब्दीशेषदशायां
कविप्रवरश्रीभारविनामा परिष्ठितः किराताज्जूनीयं नाम महाकाव्यं

व्यरचयदित्येवावगम्यते । तत्परवर्त्तिनो माघस्य षष्ठशताब्दीमध्य-
भागजातत्वमिति तु न खलु युज्यते ।

तदनन्तरमष्टमशताब्द्यां माघकविरजायतेत्येव वक्तुं सर्वथा
शक्यते । आसीद्वि भारवेः परवर्त्ती चासौ माघ इत्यत्र तु,—

“भारतो भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदितं नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥”

इत्याद्युद्धटश्लोक एव प्रामाण्यं प्रतिपादयति । तेन हि शास्त्रीयदेश-
वासौ “याकोर्वो” पण्डितः, अपरं च यद्वदन्ति ख्रष्टाब्दीयषष्ठशतक-
मध्यभागान्नार्वाचीनो माघकविरिति, तदप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति ।
एतत्समाधानन्तु तत्तन्मतानुसारिण एव यथायथं विदधोरन् । वयन्तु
मन्यामहे यदष्टमशताब्द्यां माघकविर्जातवानिति ।

अयन्तु गुर्जरदेशान्तर्गतश्रीमालाऽऽख्यदेशनिवासौ, एतत्तु प्रभावक-
चरितात् जनश्रुतितश्च स्फुटं प्रतीयते । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते,—

“अजर्जरश्रियां धाम वेषाऽऽलक्ष्यजरजरः ।

अस्ति गुर्जरदेशोऽन्यसज्जराजन्यदुर्जरः ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमालमित्यस्ति पुरं मुखमिव क्षितिः ।

चैत्योपरिस्थकुम्भाऽऽलिर्यत्र चूडामणीयते” ॥ ६ ॥ इति

एतद्भूत्यावसानं स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे कविरसौ वसतिस्थानस्योल्लेख-
मपि न कृतवान्, केवलमतिपविलचरितः कार्यनिपुणः “सुप्रभदेवः”
इति नाम्ना स्वपितामहः आसीत्, स च धर्मनाभाऽऽख्यनरपतेः सर्वाधि-
कारी बभूव, तद्गुणमुग्धश्चासौ राजा तदुपदेशवचनं सर्वथा स्वीचकार ;
सुप्रभदेवस्य तु दत्तकनामा युधिष्ठिर इव धार्मिकः पुत्रो बभूव ;
तदात्मजश्चायमित्येतावन्मात्रं वर्णितवान् । धर्मनाभराजपरिचयात्
राजधान्याः प्रसिद्धतया वसतिस्थानस्योल्लेखनं नैवासौ प्रयोजनीयतया
मेन इति मन्यामहे ।

प्रभावकचरिते तु सुप्रभदेवस्य दत्तः शुभङ्करश्चेति द्वौ पुत्रौ व्यजाये-
ताम् इत्याद्युल्लेखो दृश्यते । विश्वविश्वप्रियङ्गरात् शुभङ्गरात् सिद्धनामा

पुलो कल्पद्रुम इवापरः बभूव, स च रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां
महाकथां विरचितवानिति । तथा चोक्तं प्रभावकचरिते १४ श्लोके,—

“तवास्ति हस्तिकाश्वोयापहस्तितरिपुत्रजः ।

नृपः श्रीवर्म्मलाताऽऽख्यः शत्रुमर्म्मभिदाक्षमः ॥ ८ ॥

तस्य सुप्रभदेवोऽस्ति मन्त्रो मिततपाः किल ।

तस्य पुत्रावुभावंसाविव विश्वभरक्षमो ॥ १० ॥

आद्यो दत्तः स्फुरद्भृत्तो द्वितीयश्च शुभङ्करः ” ॥ ११ ॥

* * * *

“तथा शुभङ्करः श्रेष्ठो विश्वविश्वप्रियङ्करः ।

यस्य दानाङ्गैर्गीतैर्हृदयैश्चो हर्षभूरभूत् ॥ १५ ॥

तस्याभूद्देहिनी लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेरिव ।

यया सत्यापिताः सत्यासीताद्या विश्वविश्रुताः ॥ १६ ॥

नन्दनो नन्दनोत्तंसः कल्पद्रुम इवापरः ।

यथेच्छादानतोऽर्थिभ्यः प्रथितः सिद्धनामतः” ॥ १७ ॥

अनन्तरञ्च,—

“इत्यमुद्देजितस्वान्तस्तेनासौ निर्ममे बुधः ।

अन्यदुर्वोधसंबद्धां प्रस्तावाष्टकसम्भृताम् ॥ ८५ ॥

रम्यामुपमितिभवप्रपञ्चाऽऽख्यां महाकथाम् ।

सुबोधकथितां विद्वदुत्तमाङ्गविधूननीम्” ॥ ८६ ॥

इत्यादिकं सिद्धार्थचरितं वर्णितमास्ते ; चरितान्ते च—

“श्रीमत्सुप्रभवदेवनिर्मलकुलालङ्कारचूडामणिः

श्रीमन्माधवकवीश्वरस्य सहजः प्रेक्षापरीक्षानिधिः ।

तद्वृत्तं परिचिन्त्य कुग्रहपरिष्वङ्गं कथञ्चित्कलि-

प्रागल्भ्यादपि सङ्गतं त्यजत भोः ! लोकद्वये शुद्धये” ॥ १५६ ॥

एतत् पद्यं दृश्यते । एतद्ग्रन्थसमाप्तौ च खट्वृष्टीयद्विषष्टितमाधिकनव-
शतवत्सरमितो ग्रन्थनिर्माणासंवत्सरो लिखितः । एतदवलोक्य च केनचित्
पण्डितेन माधवकवेरपि सत्ता दशमशताब्दीप्रारम्भे इति स्थिरीचक्रे । किन्तु

प्रभावकचरितमन्तरेण शुभङ्करस्य सिद्धिर्षेऽपि उपाख्यानं कुत्रापि नोप-
लभ्यते । एतन्मात्रप्रमाणेन वा कथं निःसंशयं कालनिर्णयो भवितु-
मर्हति ? तत् सुदूरमास्तामयं पथ्याः ।

महाकवेः श्रीमन्माघस्य प्रणीतं ग्रन्थान्तरमस्ति न वा इति पथ्या-
लोचनायां वल्लभदेवेन सुभाषितावलौ,—

“श्रीलं शैलतटात् पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वङ्गिना
मा श्रौषं जगति श्रुतस्य विफलकेशस्य नामाप्यहम् ।
श्रौष्यं दैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थस्तु मे सर्वदा
येनैकेन विना गुणास्तृणवुषप्रायाः समस्ता अमी ॥”

“नारौनितम्बफलके प्रतिबध्यमाना
हंसीव हेमरश्मना मधुरं ररास ।
तन्मोचनार्थमिव नूपुरराजहंसा-
श्चक्रन्दुरार्त्तमुखरं चरणाबलगनाः ।”

एतत्पद्यद्वयं शिशुपालबधेऽनुपलभ्यमानमपि माघकृतमिति समुद्धृत-
मस्ति ; तथा ओचित्यविचारचर्चायां क्षेमेन्द्रेणापि,—

“बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पोयते ।
न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ॥”

एतत् पद्यमपि माघनाम्नैव समुद्धृतम् ; तेन च माघकविकृतं ग्रन्था-
न्तरमप्यस्ति इति प्रतीयते ।

शिशुपालबधाख्यमहाकाव्यस्यास्य धीरोदात्तो नायको वासुदेवः,
प्रतिनायकः शिशुपालश्चालम्बनविभावौ । दूतोक्तानि शिशुपालोक्तानि
च वाक्यानि तयोपेष्टाऽऽदौनि चोद्दीपनविभावाः । पृथ्यादयो व्यभि-
चारिणः, उत्साहः स्थायी, वीररसोऽङ्गी, अङ्गरसाः शृङ्गारादयः,
रोतिर्गोड्डी, ओजो गुणः । शिशुपालप्रहितो दूतो निस्पृष्टार्थः ।

अस्य च महाकाव्यस्य मल्लिनाथकृता सर्वङ्गषाऽऽख्या, वल्लभदेवकृता
सन्देहविषोषधाऽऽख्या, भरतमल्लिककृता सुबोधाऽभिधाना, दिनकर-
मिश्रकृता सुबोधिनीनामधेया, गोपालकृता हसन्तीनाम्नी च

पञ्चसङ्ख्याकाः ; तथा रङ्गराजकृता, एकनाथकृता, चारित्रवर्द्धनकृता च तिस्रः इति मिलित्वा अष्टौ टीकाः सन्ति इति ज्ञायते ।

आमु च टीकासु सर्वङ्गपैव सर्वाङ्गसम्पूर्णतया साधोयसीति तत्-
सहितमेव विद्वज्जनसमाटृतं पुस्तकमेतदेकोनसप्तत्यधिकसप्तदशशत-
शकाब्दे पण्डितप्रवरेणास्मत्पितामहेन महात्मना ७तारानाथतर्कवाच-
स्पतिमहोदयेन कतिपयहस्तलिखितपुस्तकानि सङ्गृह्य बहुलाऽऽयास-
मङ्गीकृत्य संशोध्य प्रथमं मुद्रितम् । तथाऽप्यस्य सर्वेऽभावास्तदानौ न
पूर्णा इति तानिदानौ यथाशक्ति पूरयितुम्, अस्माकं पून्यपादपितामह-
प्रदर्शिता एव कुमारसम्भवपूर्वार्द्धव्याख्यानपद्धतिरिहाप्यनुसृता-
ऽस्माभिः ; मल्लिनाथकृतमङ्गलाऽऽचरणपद्यानां, तथा पञ्चदशसर्गे
प्रक्षिप्तानां चतुस्त्रिंशच्छ्लोकानां, विंशसर्गे च शेषयोर्द्वयोः पद्ययोः, कवि-
वंशवर्णनस्य च प्रायशः सर्वत्र हस्तलिखितेष्वपि पुस्तकेषु दर्लभं व्याख्यान-
मप्यत्र सन्निवेशितम् । परीक्षाप्रदानसमुत्सुकानां सुकुमारधियामन्ते-
वासिनां कर्मान्तराऽऽसक्तानामपि सुधियां काव्यरसाऽऽस्वादलोलुपाना-
माङ्गजनानाञ्चात्पेनैव कालेन काव्यार्थबोधसौकर्यार्थं प्रतिसर्गसंस्थित-
विवरणञ्च सरलसंस्कृतभाषया मञ्जरीणा निवेश्य, श्लोकेषु टीकासु च
लिपिकरप्रमादवशादायाताः यथासम्भवमशुद्धीः संशोध्य, असङ्गतेषु स्थानेषु
युक्तान् पाठानघो विलिख्य मल्लिनाथेनाप्रदर्शितान् दोषानलङ्कारांश्च
प्रायशः प्रदर्श्य तदेव पुस्तकं पुनः प्रतिसंस्कृतम् । अभिनवया रीत्या
मुद्रितमिदं पुस्तकं यदि लेशतोऽपि विदुषामन्तेवाभिनामुपकाराय
सञ्जायेत, तदैवायं यत्रः सफलतां यायात् इत्यलमतिपल्लवितेन ।

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-
पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्याम् ।

शिशुपालवधस्य विवरणसंक्षेपः

प्रथमसर्गे

नारदस्य श्रीकृष्णभवनोपस्थितिः ।

तत्रभवान् भगवान् कुक्षिस्थाखिलभुवनः लक्ष्मीपतिः श्रीविष्णुः लोक-
शासनाय वसुदेववैष्णवि रुक्मिणीरूपया लक्ष्म्या समेतः कृष्णरूपेणावति-
ष्ठमानः इन्द्रसन्देशसम्भाषणार्थं गगनमण्डलादायान्तं नारदं दृष्ट्वा प्रथमं
तेजःपुञ्जमात्रमसुमवधार्य, क्रमेण आकारवान् पुमान् नारदोऽयमिदं
बोधि । जनास्तु तदानीं “किमयमहिमांशुः ? अथवा हुताशनः ? अपूर्वमिदं
धाम किमधः पतति ?” इति वितर्कयन्तो विस्मयात् ससम्भ्रमनीक्षाम्-
चक्रुः । रजतशुभ्रेण शम्भुना स्फुटसादृश्यः, पिशङ्गौः जटाः धारयन्,
मुञ्जमेखलायुक्, अञ्जनाऽऽभकृष्णाजिनमाच्छादयंश्च, यज्ञोपवीतवान्,
खच्छस्फटिकजपमालाशोभमानोऽसौ नारदः सुहृद्सुहृद्महतीनाम्नी वीणा-
मवलोकयन् सन् कृतप्रणामाननुव्रजतश्च मुनिप्रवरान् निवर्त्य इन्द्र-
भवनवदतिरमणीयं श्रीकृष्णभवनं समाययो । अच्युतश्च तत्क्षणमेव
शैलशिखरात् तडित्वानिव निजाऽऽसनादुत्थाय त्रिलोकपूज्यं तम-
र्घ्यादिपूजापचारेण सम्यक् पर्य्यपूजयत्, स्वहस्तसमर्पिताऽऽसने तं समुपा-
वेशयच्च । समुपविश्य च तस्य पुरतस्तदासने मुनिरसौ नानातौश्रीप-
हताः कलुषराशिर्विनाशपटीयसीरपः कमण्डलोः पाणौ निधाय, तदप-
चितिविधानादतिप्रीतिमन्तमानतश्चिरसञ्च तमच्युतमभिषिषेच, अनुज्ञया
काञ्चनमयाऽऽसने न्यवीविशच्च । उपविष्टश्चासौ स्वभवने नारदा-
ऽऽगमनातिप्रमुदितः सन् अनन्तरोदोरितां वाचं सप्रश्रयमभाषत ।

नारदं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः ।

“भवदवलोकनं हि शरीरधारिणां द्रष्टृणां वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालेषु

पवित्रतामेव प्रकटयति, यतः प्रागनुष्ठितैः प्रचुरैः सुकृतैरेव तत् कृतं भवति, दर्शनकाले च निखिलं पापं विनाशयति, सूचयति च विपुलं भावि कुशलम् । तथा सहस्रकिरणोऽपि यदन्वकारजालं निवारयितुं न शक्नाक, तदज्ञानसम्भृतं तमस्त्वयैव च्छिन्नम् । हे मुने ! यद्यपि श्रुति-सम्प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतुभूतस्य तव अमुना दर्शनेनैव कृतार्थोक्ततोऽस्मि, तथाऽपि त्वदाक्यमहं श्रोतु-मिच्छामि, श्रेयसि कस्यापि तृप्तिरेव नास्ति । निस्पृहोऽपि त्वमागमन-कारणं कथय, इति यत् वक्तुमिच्छामि, तत् तवेहाऽऽगमनेन जनिता-ऽऽत्मगौरव एव कारणम्” ।

कृष्णं प्रति नारदवाक्यम् ।

“हे पुरुषश्रेष्ठ ! योगिनामपि साक्षात्करणीयेन त्वया नैवं भाष्येत, यतस्त्वदर्शनमेवातिमहत्प्रयोजनम् । दुर्गममोक्षपथसञ्चरणोपिणां मन-स्विनामपि “न स पुनरावर्त्तते” “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इत्यादि श्रुतिभिः त्वमेव निरपायस्थानमुदीरितम् । त्वामेव च कपिलादयः महर्षयः महदादिभ्यः पृथग्भूतं पुरातनम् उदा-सौनञ्च पुरुषं विदन्ति । वराहरूपिणा त्वया हेलया समुद्धृतं भूतलं पुनः त्वमेवाद्वितीयश्रिंख्मौ पुरा शेषफणासहस्रेषु स्तम्भभूतेषु निवेशितवान् । दानवपौडितमिदं विश्वञ्च नैशतमोविघटनपटौयान् रविरिव त्वमेव पातुं समर्थः । हिरण्याक्षपुरःसरामुरदिपदिनाग्निनस्तव हरेः कंसादि-नृपतिमृगविनाशस्त्वकिञ्चित्कर एव । हे उपेन्द्र ! इन्द्रसन्देशादि-दानीमहमुपागतः, सर्वकार्यधुरन्धरेण भवता विश्वजनहितकरं हि तद्वचनं निश्चिन्त्यताम् । पुरा यो हि सूर्यवदति तेजस्वी निर्भौकः देवानामुत्पीडकश्च हिरण्यकशिपुनामा महासुरः नृसिंहावतारभाजा त्वयैव नवोदकामिनीकुचसङ्गमङ्गुरैः नखैरुो विदार्य विनाशितः, अथ स एव हिरण्यकशिपुर्जन्मान्तरमासाद्य विदशैर्युयुत्सुः रावणो नाम राक्षसो भूत्वा त्रिलोकस्य प्रभुर्भवितुमिच्छुः पशुपतः प्रीतये स्वकीयानि

नव शिरांसि अग्नौ हृत्वा, दशमं शिरः समाहोतुं प्रवृत्तः सन्तुष्टात् तस्मात् देवात् त्रैलोक्याऽऽधिपत्यं वव्रे । ततोऽसौ युद्धे कौशिकं विजित्य, देवान्यांश्च वशीकृत्य अहर्दिवं दिवः प्रभूतमस्वास्थ्यं विदधे । भवानपि तदा दाशरथिर्भवन् जलधिलङ्घनेन लङ्कामासाद्य दण्डकारण्यमध्या-
द्वनिताऽपहारिणं तं विनाशितवान् । तत् किमिदानीं स्मरसि ?

पुनरप्यदः रक्तः राक्षसदेहमुत्सृज्य नाटकीयवस्तुनि नटस्य भूमिका-
परिग्रहवत् जन्मान्तरमामाद्य दमघोषसुतः शिशुपालसंज्ञकोऽभूत् । शैशवे चतुर्भुजस्त्रिलोचनश्च भूत्वा जातोऽसौ सम्प्रति यौवने रविरिव तंजस्वी स्वेच्छया च देवदानवरक्षसां प्रसादानुग्रहौ विदधत् बलगर्वात् सती योषित् स्वपतिमिव स्वां प्रकृतिं प्रागिव समामाद्य जगत् प्रबाधते । अतस्त्वममुमतिक्रान्तदैवशासनं शिशुपालं शीघ्रमेव विनाश्य” । इत्यभिधाय महर्षिनारदे गगनमण्डलमारोहति सति “तथाऽस्तु” इति तद्वचनमङ्गीकृतवतः कृष्णस्याऽऽनने चन्द्रसमुत्थितः धूम-
केतुरिव रिपुविनाशपिशुनः भीषणाऽऽकारः भ्रूमङ्गः समजायतेति ।

इति प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयसर्ग

उडवबलरामाभ्यामच्युतस्य सभायां मन्त्रणम् ।

अथ तत्रभवान् लोकानुग्राहकः परमकारुणिकश्च परमात्मा श्रीकृष्णः कर्तव्यबुद्धिपरायणोऽपि लोकशिक्षार्थं सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि मन्त्रस्यौ-
चित्यं दर्शयितुमिच्छुः, इन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं चैवं प्रति च प्रतिष्ठासुः, यज्ञमनुतिष्ठता युधिष्ठिरेणाऽऽहृतश्च सन् विवर्णितकार्यद्वयाभ्यां पर्या-
कुलो भवन् मन्त्रणाऽर्थमुडवबलरामाभ्यां सह सभावेद्यां समुपविश्य तयोः सुरकार्यसुहृत्कार्ययोर्विप्रतिषेधं यथायथं ताभ्यां न्यवेदयत् ।

तत्र श्रीकृष्णवाक्यम् ।

“नाटकीयवस्तुप्रवर्तनाऽर्थं पूर्वरङ्गवत् युष्माकं वचनानामवसरप्रदा-

नार्थमेव मदीयभाषणं, न खलु पाण्डित्यप्रकटनाय ; तेन हि प्रस्तूयते यत्, दिग्विजयिभिर्वशीकृतराजमण्डलैः भौमादिभिर्भ्रातृभिरेव धर्मपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य यज्ञकर्म्म विनाऽप्यस्माभिः सुशृङ्खलतया सम्पत्कृतं एव, हिताभिलाषिणा पुरुषेण तु वर्द्धिष्यमाणव्याधिरिव प्रवर्द्धमानः शत्रुः शीघ्रमेव प्रतिकार्यः, न तूपेक्षणीयः कदाचिदपि । चैवो यन्मह्यं दृहति, तेन नाहं कियदपि परितप्ये ; किन्तु यदिह लोकं भृशमुत्पीडयति, तदेव मां दुःखमनुभावयति ; तेन च पुरत एवासौ यातव्यः इति ; इदं तावन्ममाभिमतम् । विषये चैतस्मिन् युवयोरपि मतं श्रोतव्यं, यतः विदिततत्त्वार्थस्यापि जनस्य कर्त्तव्यार्थं प्रायशः सन्देहः समुत्पद्यत एव, मयाऽप्यत्र सन्दिह्यैवं भवन्तौ पृच्छेते इति” ।

कृष्णं प्रति बलरामवाक्यम् ।

अभिधेयसन्निताक्षरतया परिमितां वाचमभिधाय विरते च माधवं, रिपुकृतापकारस्मरणेन परितप्तो हि बलरामो वृद्धत्वादग्रे वक्तुमिष्टमप्युद्धवस्य वाक्यमपवार्यं वक्तुमिच्छन्, मदिरापान-पाटलितनयनं विधूर्णयन्, अहङ्कारपरितप्तैर्वदनमारुतैर्वनमालाञ्च स्लापयन्, रिपुं प्रति कोपादुपरक्ताङ्गसंस्क्रान्तं स्वेदविन्दंश्च धारयन्निदं वक्तुमुपचक्रमे ।

“निर्दोषं हि वासुदेवभाषितमस्माभिः सिद्धान्ततया स्वीकर्त्तव्यम् ; केवलं तदनुष्ठानमेव सम्प्रति करणीयम् ; अत्यल्पादपि तद्वचनात् भृयस्याऽपि वाचा किमप्यधिकं वक्तुं न खलु कश्चित् समर्थतरो भवेत् । इन्धन-राशिर्विनाशो वर्द्धिरपि तेजसा पूषाणं नातिक्रामति । गुर्वर्थवदल्पाक्षरस्य तद्वचसः प्रपञ्चतराणि व्याख्यानरूपाणि हि भवन्तु ममैतानि वचनानि । निपुणानां हि भाषितैः वृहत्सतिसमा अपि प्रतिकूलवादिना निर्वाचः एव क्रियन्ते, क्रियन्ते चानुकूलवक्त्राग्रे जडा अपि प्रवाचः ।

अधोतग्रन्था हि मन्दमतयोऽपि षड्गुणादौन् व्याख्यातुमलं भवन्तु, किन्तु कार्याकार्यमजानतामविमृष्टकारिणां वाग्मिनामपि वागाङ्ग-स्वरः व्यर्थ एव भवति, इति दृश्यते । भृपतीनां हि सौगतानामिव सन्ध्या-

दिषु कार्येषु पञ्चाङ्गस्कन्धेभ्यो अपरो मन्त्र एव नास्ति । सुगुप्तस्यापि मन्त्रस्य परेभ्यो भेदशङ्कया, मन्त्रभेदे सति कार्यहानिर्भवेदिति सम्भावनया च मन्त्रितार्थक्रिया सतामचिरेणैव साधनीया । आत्मोदयः परहानि-
श्चेति द्वयौ एव नीतिः, षाङ्गुण्यादिवर्णनमस्य हि प्रपञ्चः ; तस्मादात्मो-
दयार्थं कैरपि विलम्बो नैव विधेयः । पूर्णचन्द्रोदयमभिलष्यतः सहोदधे-
रिव लम्बोदयस्यापि पुंसः अल्पसम्पदा परितृप्तिर्नैव युक्ता । अभि-
मानिनो हि समूलमेव शत्रून् हत्वा स्वीयां समुन्नतिं वाञ्छन्ति, शत्रु-
विनाशमकृत्वा सर्वेषामेव दुर्घटैव भवति प्रतिष्ठा ; तेन हि एकस्यापि
शिशुपालस्य शत्रोरवस्थितौ नास्त्येव सुखम् । अस्माकं पैतृष्वसेयस्य
शिशुपालस्य सहजमिततया करणीयोऽपि सन्धिरपकारितया तस्मिन् न
खलु सम्यगुपयुज्यते, वरमुपकारिशत्रुणाऽपि सन्धिः, न पुनरपकारिणा
बन्धुना ; यतः उपकर्तैव मितम्, अपकर्त्ता च शत्रुरिति ; तेन हि
उपकारापकारघटितमेव मित्रामित्रयोर्लक्षणमधिगन्तव्यम् । हे हरे !
बन्धुभिस्तस्मै चेदिपतये प्रदत्तां रुक्मिणीं राक्षसधर्मैर्गोदहता त्वया
असावतितरामेव प्रकोपितः । स्त्रिय एव हि भवति गाढवैरितायाः
प्रधानं निदानम्, अत एव नरकासुरविजयार्थं गतवति च त्वयि
असावपि तत्क्षणात् अस्तमिततपनां मेरुतटौ तमोराशिरिव पुरी-
मिमामवरुडवान्, अपहृतवांश्च बभूवामः यादवस्य दारान् । एवं
परस्परविरुद्धक्रियया मितमप्यसौ कृत्विमः शत्रुरेव कृतः प्राणव ।
सरोषे रिपो स्वयञ्च वैरं विधाय उदासीनवदवस्थितस्य तु विपद-
वश्यम्भाविनी ; के वा कर्त्तुं प्रज्वलितमग्निं प्रक्षिप्य मारुताभिमुखं
शेरते ? क्षमाशीलश्चेत् सकृदपकुर्वाणं भृशं क्षमतां, पौनःपुन्येन विरा-
ध्यन्तं रिपुं न कोऽपि क्षमेत ।

क्षमा हि नाम पुंसां परिभवातिरिक्ते काले एव भवति भूषणं,
परिभवे तु पौरुषमेव समीचीनमाभरणम् । पाददलितमचेतनं
रजोऽपि नाम उड्डीय आहन्तुरेव मूर्खानमधिरोहति, का कथा चेतन-
वतां प्राणिनाम् ? जातिक्रियागुणैः सुकृतकौर्त्यादिपौरुषार्थमस-

म्यादयतः पुरुषस्य व्यर्थमेव भवति जननम् । समुन्नतशत्रुमस्तकेषु
पादमसंस्थाय कथमाधारहीना कौत्तिः स्वर्गमधिरोढुं शक्नुयात् ?
तेजस्विजनश्च द्वौयानपि तेजस्विनामेव मध्ये सद्भिः सङ्गायतः,
पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः जनस्य तपनश्च पञ्चमो जातवेदा भवति ।
हिमांशुः खलु मृगमङ्गे निधाय स्वमृदुतयैव कलङ्को जातः, मिहस्तु
मृगसमूहान् विनाशयन्नपि स्वपौरुषतया तेषामधिपतिरेव भवति ।
दण्डसाध्ये च रिपो सामप्रयोगोऽपि भवत्यपकाराय, न कोऽपि प्राज्ञः
स्वेद्यनपक्वञ्चरं प्राप्य सलिलेन सिञ्चति । कोपवति च तस्मिन् प्रियो-
क्तयस्तु, उष्णे सर्पिषि सलिलविन्दव इव प्रत्युत प्रदीपका एव भविष्यन्ति,
न तु शान्तिकराः । ये च मन्त्रिणः सन्ध्यादीनयथातथं प्रयुज्य
सिद्धिं विप्र्रन्ति, तानमात्यवेषधारिणः रिपूनवश्यमेव राजानः परि-
त्यजेयुः । स्वस्य सामर्थ्यातिरेके, विपक्षव्यसने वा युद्धयात्रायाः प्रशस्त-
तया तदुभयस्यापीह सत्त्वात् साम्प्रतमेव त्वया रिपुर्गधिगन्तव्यः ।
भवतः क्षमैव वेला अम्भोनिधौनिव युयुत्सुन् दुर्लङ्घ्यान् यादवानधुना
प्रतिवज्राति । तथा चोदासीनः साङ्ख्योक्तः पुरुषः यथा बुद्धिकृतं कर्म
उपभुङ्क्ते, एवमेव फलभोक्ता भवान् स्वसैन्यकृतं रिपुविजयफलं लभ-
ताम् । भीमसेनेन विनाशिते च महावीरे जरासन्धे बन्धुव्यसनात् चैदि-
पतिरिदानीं सुखेनैव दमनीयः । किन्तु एवमापदि रिपोराक्रमणं लज्जा-
जनकमेव भवति वीरजनानाम् । यथा राहुरपि पूर्णमण्डलमेव सुधांशुं
ग्रसते, एवमेव हि बलवता च जिगौपुणा बलवानेव रिपुरभिधातव्यः,
नीतिरेषैव सुष्ठुतया प्रतिभाति । “तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते
रिपोः” इति मनुवचनमुल्लङ्घ्यापि प्रसङ्गपीडनक्षमा बलवन्तः बलवन्त-
मेव हि गच्छेयुः । न हि भवति कुतश्चित् तेजस्तिमिरयोरेकाऽऽग्रयत्वम् ।

अतस्त्वयाऽपि साम्प्रतमिन्द्रप्रस्थगमनं विहाय चेदिपयात्रैव विधी-
यताम् । यादवा हि माहिष्मतीं पुरीमरीनुपरुन्धन्तु, युधिष्ठिरश्च
यजतां, वासवश्च स्वर्गं रक्षतु, तपनश्च तपतु, वयन्तु रिपून्व हनाम,
जगत्यस्मिन् सर्वे एव स्वार्थान्वेषिणः, शत्रुशिरश्च दनशोणितेनास्माक-

मस्त्राणि सूर्यकिरणसम्बन्धात् सोदामनीशोभामिव शोभामधि-
गच्छन्तु” ।

उद्धववाक्यम् ।

अनन्तरमतिमात्रं क्षुभितस्य बलरामस्य वाक्यमाकर्णयता च
हरिणा नयनभङ्गा वक्तुं प्रेरितस्तावदुद्धवोऽनुदत्तभावेन यथार्थवचन-
जातमिदमुवाच । “बलरामवचनानन्तरं मादृशजनानां भाषणमयुक्त-
मेव, तथाऽपि त्वदीयाऽऽग्रहातिशयाद्वक्ष्यामि किमपि, न खलु केनचित्
सादरं पृष्ठस्य कस्यचिदज्ञवत्तूष्णीम्भावो युक्तः ; यद्यपि रामेण सर्वं
प्रपञ्चेनोक्तं, तथाऽपि कतिपयवर्णं गुम्फितशब्दजालस्य सङ्कीर्तस्वेवा-
परिमितवैचित्र्यादत्र ममापि वक्तव्यमस्ति । स्वप्रतिभाऽनुसारेण लोकै-
रसङ्गतमेव प्रायशः व्याज्जियते । पदार्थसङ्गतियुक्तः सन्दर्भस्तु दुर्वच
एव भवति ; निपुणा हि वक्तारः सुकुमाराक्षरं गुर्वर्थवत् श्लेषादि-
गुणबहुलं विचितं वाक्यजालं विचित्रां शाटीमिव प्रसारयन्ति ।
भवदन्तिके नोतिशास्त्रोक्तोत्तनन्तु मादृशमभ्यासदाक्ष्यर्थमास्नेहित-
प्रायमेव ।

मन्त्रीत्साहस्रकौ हि जिगीषूणां वर्द्धमानप्रभुशक्तेर्निदानम्, अतो
जिगीषुभिस्ते स्वस्मिन् सम्पादयितुमवश्यमेव यतितव्यम् । तौष्णबुद्धयश्च
स्वप्रतिभया शरा इव स्तोकं स्पृष्टाऽपि अम्यन्तरं प्रविशन्ति, महदपि
कार्यमारभ्य महोदयोगा निराकुलाश्चावतिष्ठन्ते । सन्दमतयश्च यत्-
किञ्चिदल्पमारभ्यापि प्रभूतव्यग्रा भवन्ति, स्थूलपाषाणसदृशाश्च वहि-
रेवावतिष्ठन्ते, केवलं परिहासाऽऽस्पदं भवन्ति च । उपायेन कार्यं
माधयतोऽपि प्रमादेन कार्यहानिः स्यादेव । निद्रालुर्हि व्याधः उपशय-
म्योऽपि न खलु मृगान् निहन्ति । द्वादशाऽऽदित्येषु दिनकृदिव ‘अरिर्मि-
तमरेर्मितं मितमिवमतः परम्’ इत्याद्युक्तद्वादशनृपेषु सम्यगुत्साह-
वान् जिगीषुरेव नरपतिरुदयाय प्रभवति । यः खलु पार्थिवः बुद्धिं
शस्त्रतया, स्वाभ्यादिराज्याङ्गानि स्वाङ्गतया, मन्त्रगुप्तिं वर्त्मतया, चार-
पुरुषान् ईक्ष्णतया, सन्देहहरान् वदनतया च परिकल्पयितुं शक्नोति,

भवति खलु स लोकविलक्षण एव पुमान् । समयाभिज्ञस्य महोपतः तेजः क्षमा वा इत्येकान्तं नास्ति नियमः, समयानुसारेण तेन राज्ञा एतद्व्यमप्याश्रयणीयम् । रसभाववित् कविरपि ओजःप्रसादयोरेकतरं न खलु भजते, असौ सुकविस्तु रसानुकूलमेतदुभयमपि यथायोगं समाश्रयत्येव । रिपुभिरपकृतः अन्तर्गूढविकारः नरपतिः व्याधिरिव बलक्षयावसरे अप्रतिविधेयमेव कोपं करोति । क्षात्रं तंजो हि नाम क्षान्तिपूर्वमेव फलति ; प्रदीपो हि मध्यस्थया वर्त्या तैलादिकमर्थमादत्ते । विद्वांस्तावत् न केवलं देवमेवावलम्बते, न च पुरुषकारेऽपि नियतमवतिष्ठते ; सत्कविः शब्दार्थाविवासौ द्वयमेवापेक्षते । क्षमया समयमपेक्षमाणस्य तु नृपस्यापरे भूयांसो राजानः प्रयोजनानि साधयन्ति । तथा स्वपरराष्ट्राभिज्ञेन सामाद्युपायकुशलेन च नरेन्द्रेण, विप्रवैद्येन फणीन्द्रा इव भवन्ति रिपवः सुनिग्रहाः । भवन्ति च प्रभावादिशक्तितयानुसारेण, सन्धिविग्रहादिषट्कं सेवमानस्य महोपतः स्वाम्याद्यङ्गानि बलवन्ति स्थिराणि च । शक्यविषये हि क्षमावतां त्रौणीपतीनां प्रभावाद्यनुसारेण प्राङ्मुख्यप्रयोगः सम्यगभ्युदयायैव भवति । अयथाबलप्रयोगस्तु नूनमेव विनाशनिदानम् । तदधुना नावमन्यतां भवान् चेदिपतिम् । बलवता च तेन रिपुविनाशक्षमो बलवान् बाणोऽपि सन्धिमेष्यति, कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयोऽपि राजानः तद्गृह्या एव भविष्यन्ति ; अगुरपि चैद्यविहितोपजापः त्वयि प्रकोपवतः बाणादौन् सद्य एव प्रज्वालयेष्यति । तथा ये तस्य मित्राणि, ये वा तव शत्रवः, उभयेऽपि ते चेदिपतिमेवानुयास्यन्ति । तदवशिष्टाश्चापरे त्वामनुगमिष्यन्ति । तथा च महासहायवानसौ चेदिपतिः क्षुद्रतरोऽपि, महानदीमासाद्य एकीभावं लभमानाः गिरिणिर्भरिण्यः यथा महासमुद्रमवतरन्ति, तथेवानायासेन कार्याणि साधयितुं शक्यन्ति ।

इत्थं राजसमूहं क्षोभयित्वा सखं विघ्नन् अजातशत्रोरपि युधिष्ठिरस्य त्वमेव प्रथमः शत्रुर्भविष्यसि । स खलु बान्धवो युधिष्ठिरो भवन्त-

मतिभारवहनक्षममासाद्य यज्ञभारं वोढूमभिलषति ; महात्मानस्तु शरणाऽऽगतान् रिपूनप्यनुगृह्णन्ति । महानद्यश्च सपत्न्योरपि गिरिर्षिर्भरि-
गोरब्धिं प्रापयन्ति । कालान्तरेऽपि शत्रुविनाशः सम्भवति, किन्तु सकृद्विमनीकृताः सुहृदस्तु आर्जवयितुमशक्या एव । देवताप्रीत्यर्थ-
मरिबधः श्रेयानिति यदि त्वं मन्यसे, तथाऽपि मर्खाविघातमधुना
मा कार्षीः, यज्ञभोजिनो हि विवृधा यज्ञेनापि प्रीतिं लभन्ते ।

किञ्च, प्राक् पूज्यायै पितृस्वसे यदङ्गीकृतं त्वया तत्पुत्रस्य चैद्यस्य
शतापराधसहनं, तदपि प्रतीक्षणीयमेव ; अङ्गीकृतपालनं हि सतामवश्य-
मेव विधेयम् । स्वयं कृतानुग्रहस्य तस्य विनाशाय समयमनपेक्ष्य भवानपि
नैव समर्थः । कार्यज्ञानं गूढचारिणश्चरान् कार्येषु नियुज्य, मन्त्राद्य-
ष्टादश स्थानानि ज्ञात्वा त्वया कार्यमिद्विविधेया । चारहीना हि राज-
नीतिः कदाचिदपि नैव शोभते । अतः परमर्म्माभिज्ञैः, अन्यैरविदित-
स्वकर्मभिः, उभयस्मात् जीविकाग्राहिभिः, भेदस्याग्रे प्रकटितकूटलेख-
नैश्च प्रणिधिभिः सचिवादयः दूषयित्वा भेदनीयाः । किञ्च, कार्यसाधन-
कुशलैस्तव सचिवादिभिश्च “इन्द्रप्रस्थे अस्माकं सहत् कार्यं भविष्यति,
तदध्वरयात्वाव्याजेन भवद्भिः सन्नद्धैरतश्चमागन्तव्यम्” इति गूढं सन्दिश्य
राजसमूहाः इन्द्रप्रस्थप्राप्ताः करिष्यन्ते । तत्र यज्ञसंसदि तत्रभवत्सु
भवत्सु युधिष्ठिरस्य समधिकां भक्तिं समीक्ष्य, विद्वेषबुद्ध्यश्चपलाश्च तव
शत्रवो नूनमेव वैरमाचरिष्यन्ति ; एवञ्च लप्सात् तत्रैव युद्धावसरः ।
ये चेदिपतिना सममैश्वर्य्यमुपगताः अपि स्वाभिजनवेदिनश्च तत्रा-
वतिष्ठन्ते, ते काककूलात् कोकिला इव विपक्षमध्यादचिरेण पृथग्भूता
भविष्यन्ति । स्वाभाविकचापलदोषदृष्टाः अस्थिरदुर्बलपक्षावलम्बिनः
तस्य चैद्यस्य शत्रुवर्गास्तव दुःसहतेजसि विभावसौ शीघ्रमेव शलभवत्
विलयं गच्छन्तु” । इत्थं नीतिमार्गानुसारिणीं रामोक्तिप्रतिबन्धिका-
मौडवीं रमणीयां वागावलीं समाकर्ण्य निर्जनसंसदः समुत्तस्थौ
भगवान् हरिः, तदनुसारतश्च कार्य्यसम्पदं प्रचक्रमे इति ।

इति द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयसर्ग

हरेरिन्द्रप्रस्थप्रस्थानोद्योगवर्णनम् ।

अथ तत्रभवता कविना उद्भववाक्यश्रवणानन्तरं युद्धाभिनिवेशं परित्यज्य इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतिष्ठासोर्हरेः प्रस्थानोद्योगं समवतार्य, प्रथमं पूर्णैन्दुसुन्दरं तस्याऽऽतपत्रं, विसतन्तुविशदं चामरद्वयञ्च, प्रभावहृ-लोज्ज्वलमणिसंवलितं मुकुटं, मरकतमणिशोभितं काञ्चनकुण्डलञ्च, मणिप्रभापटलशोभि केयूरयुगलं, तमालनीलवच्चःस्थलधृतमुक्ताहारञ्च, तथा दिगन्तविश्रान्ततेजसं समुद्रमन्यनोत्थं कौस्तुभमणिं प्रमाधयतः हरेरङ्गलावख्यैः विविधभूषणैश्च मुरधाभिरङ्गनाभिः सम्बन्धं, तासां तस्मिन् प्रगाढमनुरागञ्च रचनानैपुण्येन प्रत्यक्षमिव दर्शयता, चक्र-कौमोदकीनन्दकशार्ङ्गपाञ्चजन्याऽऽख्यदिव्यास्त्रपञ्चकं निवेशयता च सता, पुष्करं, ध्वजाग्रावस्थितपद्मगारिम्, अतिमहान्तञ्च पटहप्रणादं, ससैन्यस्य हरेरिन्द्रप्रस्थप्रचलनञ्च चारुतया निबध्य, प्रतिरथ्यमवस्थितानां जनौघानां तद्दर्शनौत्सुक्यञ्च सम्यगुपवर्णितम् ।

समनन्तरञ्च जलधिमध्यावस्थिता, समुन्नतप्राकारपरिवृता, विश्व-कर्म्मणः शिल्पविज्ञानप्रसरसौमेवावस्थिता, वणिक्पथे पुञ्जौकतरत-निचया, अमरावतोऽख्यरमणोपरिभावलिललनाजनसुशोभिता च, रम्यचन्द्रकान्तमणिमयप्रकोष्ठविराजितमेरुवद्वनतहर्म्यराजिविभूषिता, कल्पनाऽतीतसमृद्धिशालिनी, स्वर्गादप्यतिरमणीया च द्वारका नाम नगरौ प्रदर्शिता ।

ततश्च निषेव्यमाणमन्दमरुता स्वेनैवाधिष्ठीयमानां, मेरुस्थिता-मरावत्या अपि उत्कर्षायमाणां, परेरलङ्घनीयां द्वारकामौञ्चमाणः अतुलप्रतापः श्रीकृष्णः रथ्यां प्रापत् ; तदीयसेना अपि तस्याः पुरः निर्गताः । परस्परमुखाग्रसङ्गुलतखलीनमाश्लिष्यद्विश्वपलैरश्वैरश्वा-ऽऽरोहिण्यश्च अन्योऽन्यैरुत्पीडितजानुप्रदेशाः सन्तः दुःखेन निर्जग्मुः । दौपै-

रिव द्विपैश्चातिप्रबलैः अतिसङ्कटेऽपि पथि भयात् तिमिरेरिव जनै-
र्विमुच्यमाने सति निर्बाधमेव जग्मे ।

अथ क्रमेण पथि गच्छन् असौ मुरारिरवलोकयामास जलनिधिरपरतीरे
शैवलसदृशीः हरितपर्णपूर्णाः वनाऽऽवलीः । आलिङ्गितभूतलम्, उच्चैः
शब्दायमानम्, इतस्ततः पतङ्गजाऽऽकारवृहत्तरङ्गमालासङ्कुलितं,
फेनायमानं जलनिधिञ्च असौ अपस्माररोगिणं शङ्कितवान् । तस्य च
जलधिर्जलम् एकदेशान्निभृतं पिबद्भिर्मैत्रैः सम्प्रणीताः तमेव आपगापतिं
प्रविशन्तीः नदीश्च हरिः, मुनीन्द्रैः वेदात् वेदार्थमेवोद्धृत्य सङ्गृहिताः
वेदमेवाभिपतन्तीः स्मृतीरिव ददर्श । ततः दिगन्तराऽऽनौतानि नाना-
द्रव्याणि विक्रीय अत्यर्थं लाभवतः, तलत्वं द्वैष्यं सारवत् पण्यद्रव्यं
नोषु स्थापयतश्च समुद्रद्वीपवासिनः पीतबणिजः समीच्य च मुरारिर-
भ्यनन्दत्, अपनुनुदिरे चानुवेलं जललवसंसर्गिणा एलालतासङ्घर्ष-
जनितसुगन्धेन समुद्रवायुना वेलायुं व्रजतो हरेः स्वेदविन्दवः ।

ततश्च मुरारिचमूचरैः उन्नततालीवनसमुद्गतसमीरणेन सीमन्तित-
केतकीकान् लवणसिन्धोरनूपभूमिप्रदेशान् प्राप्य लवङ्गकुसुममाल्यैः
आत्मानं भूषयित्वा, नारिकेलाम्बन्तरस्थितजलानि पीत्वा च आर्द्र-
पृगफलानि भक्षितानि ।

तदा तु तुरगशतसमाकुलैः, प्रतिपथं प्रमथिताशेषभृद्भिः, धृत-
श्लोकेभ्यः तैः पुरः प्रचलद्भिः एकतुरङ्गजन्मा, भृद्भिर्मथितः, विगतलक्ष्मी-
कश्चासौ जलधिर्महदन्तरमनायीति ।

इति तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थसर्गः

कविकृतं रैवतकपर्वतवर्णनम् ।

अथ इन्द्रप्रस्थं प्रचलितः महात्मा हरिः, इन्द्रनीलमणिप्रोत-नानावर्ण-
धातुरञ्जितम्, अत एव भूमिं भित्त्वोत्थितं सरत्प्रभमुरगनिःश्वासधूममिव
महाशिलातटीसमीपे समुन्नतैर्मैवितानैः सूर्यस्य पश्चान्नं पुनारोद्धुमिव

विन्ध्यायमानं, नवीनप्रभावतां मणौनां स्वर्णसानुषु प्रसृतया दौघ्रा
परिव्याप्तं, मेघकोपलानां श्यामलतया च मनोहरं, तथा मकरन्द-
लोभसमागतषट्पदाऽऽवलीसमाश्रित-लतिकाभिः परिव्याप्तम्, असङ्गा-
शिखरैः गगनं, पादैश्च पृथिवीं व्याप्य अवतिष्ठमानं, नयनयोग्यदेशाव-
स्थितचन्द्रसूर्यम्, अत एव सहस्रशीर्षाणं सहस्रपादं ब्रह्माणमिवानुभूय-
मानं, क्वचिच्च धौतोत्तरीयसदृश-शुभाभमण्डलतया अर्द्धनारीश्वरसन्निभं,
प्रभूतकमलाऽऽकरसमृद्धिसम्पन्नं, स्कन्धाधिरुद्ध-विचित्र-नीलकण्ठमण्डल-
मण्डिततया भुजगेन्द्राऽऽश्लिष्टतनुराजिविराजमानतया चानेकान् रुद्रा-
निव महतः महीरुहान् धारयन्तं, लोभ्रकुसुमरजोधवलाः शैवलवतीरपो
दधानं, कमनीयाऽऽकृतिभिः सुरललनाभिरधुषितं रैवतकाऽऽख्यं
पर्वतं व्यलोकयत् ।

काव्यरचनानिपुणेन कविना, अतिमहतः यस्मात् आढा-
तरात् षण्णज इव, नानाविधान्यपरिमितानि रत्नजातानि नित्यं जनै-
रगृह्यन्त, तादृशम्, अत्युन्नतत्वात् सूर्यसान्निध्यमधिगतम्, अरविन्दाना-
माकरञ्च, तथा राजतगण्डशैलसमन्वितं, समुन्नतमेघमण्डलैः अभिवृष्य-
माणञ्च, अर्ककरसम्पर्कादाग्नेयधामोद्गारि-रविकान्तमणिमण्डितं,
तमचलराजं हरये दर्शयता च पुनरसौ गिरिः दारुकोक्त्या विवर्णितः ।
तथा हि, पर्वतं द्रष्टुमुत्कण्ठितं श्रीकृष्णं प्रति दारुको वक्ष्यमाणमुवाच ।

दारुकोक्त्यैवतकवर्णनम् ।

“आवृताऽऽयतदिगम्बरं, समुन्नतविशालशिखरं, शिखरपरिस्फुर-
दिन्दुमण्डलमिममचलराजं समौह्य जगति की न विस्मयते ? य एष
समन्तात् दीप्यमाननवांशुकः सदूर्वाः स्वर्णभूमौर्वहन् पीतवासा भवा-
निव शोभते । समुन्नततमेषु अस्य सानुषु स्थितास्तावत् जनाः शशलाञ्छ-
नस्य कलङ्करहितममलं पश्चाद्भागमेव पश्यन्ति । तथा अत्र गिरिणदी-
प्रवाहा उच्चैः शिलानामुपरि पतित्वा जर्जरौभूताः दामुत्पतन्तः सन्तः
कामसन्तप्तानां खेचरीणामप्सरसां शरीरशान्तिं जनयन्ति । क्वचित्

चातकानामुत्कृष्टाऽपनोदकाः तड्दुपमितकाञ्चनाश्च जलदा भूमि-
माच्छादयन्ति, क्वचिदुल्लमितचामीकराः सवितुः कराश्च तां कपि-
शयन्ति ।

इह कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्फटिकमयतटांशुसंवलिततया शुभाणि,
कस्मिंश्च इन्द्रनीलमणिकिरणभिन्नतया नीलानि सलिलानि वहन्त्यः
सरितः गङ्गायमुनामङ्गमसादृश्यमतिमात्रमेव भजन्ते ।

तथाऽत्र सुमेरुममसानो परस्परानुरागिणः विलासिजनाः, तेषा-
मनुरूपाणि विहारस्थलानि च वर्तन्ते, वर्तन्ते च काञ्चनरेखापरि-
शोभिता समुन्नता रजतराजिविराजिता मनोहरा भित्तिः । तथाऽसौ
हिजवर्त्य इव निधिकल्पमन्त्रसाधनविधानपटुभिः कथञ्चित् प्रकाशितम्,
अशास्त्रज्ञैश्च समाकर्ण्योपि दुर्ग्रहमतिगूढं मन्त्रगणमिव निधिमपि विभर्त्ति ।
अमुञ्च रमणीयतरं गिरिं गिरौशोऽपि गजचर्म्याऽऽवृतशरीरः सन्नधिषेते ।
सर्वर्त्तुसुखे चैतस्मिन् निवसन्तः दीनजना अपि शीतोष्णदुःखं किञ्चि-
दपि नानुभवन्ति । एतदनुतटञ्च विस्तृतबहुलतमालतालसङ्कुलतया तिरो-
हिताऽऽतपं पुष्पितनिखिललतापरिशोभितञ्च विशालं वनं विभाति ।
तथाऽस्मिन्नन्तर्लीनमहानीलमणिखण्डशोभितासु वापीषु मेघमुक्तं
मौक्तिकशुभ्रमत एव चौरमिव संस्थितं सलिलं शस्त्रीश्यामेन्द्रनील-
मरौचिभिष्कृतिं सत् मपदि नीलीरसस्य स्वच्छां छायां वहति ।
इहोच्चावचरत्नकिरणमिश्रितचन्द्रकिरणेषु सहस्रसंख्यामुपगतेषु रज-
न्यामपि नलिन्यः सहस्रांशुभ्रान्या विकचपद्मतां नूनमेव दधते ।

एष च रैवतकः पर्वतः कुसुमवसनमाच्छाद्य अगुरुधूमकान्तिमाद-
धानैः नवनौरदपटलैः स्वकीयशरीराणि धूपायतौव । अमुष्मिंश्च
परस्परव्यतिकरचारुभिर्नवमणिमय्खैराकाशे रचितमनाधारं चित्र-
कर्म्ये गगनचरान् विस्मितान् विदधाति । समीरशिश्निरश्चायमद्रिरना-
वृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडनां पुण्यवतां मेघैरावरणतां विधाय मुदं विद-
धाति । योगिनश्चेह मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपाणि चत्वारि चित्तशोधक-
कर्म्याणि सम्यगवगम्य, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपान् निहत्य

च पञ्च क्लेशान्, मबीजयोगञ्च सम्यगुपलभ्य, प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञानमधिगम्य च, तदपि ज्ञानं निवर्त्य “प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः” इति साङ्ख्यसिद्धान्तमनुस्मरन्तः सन्तः स्वयंप्रकाशतयैव स्थातुमभिलषन्ति । इह मरकतमयभूमिषु पल्लवान्तरपातिनो भानुमयूखाश्च मयूरकन्धरायाः श्रियं दधति । सानवश्च निशायां शशाङ्गकिरणाऽऽहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिजलप्रवाहकृतस्नानाः, दिवा च सूर्यकिरण-प्रतिफलित-सूर्यकान्तमणि-समुद्भित-वज्रपरितप्रास्तीव्रतरं महाव्रतमिव चरन्ति । अपि चेह दिशि दिशि मुदितकरि-शावकसमृद्धैर्मधुरभीषणवृंहणध्वनिर्महुरेव क्रियते । वने वने च चमरीचयाः तथा काञ्चनभूमिमरीचयश्च स्फुरन्ति । किं बहुना, एष खलु शैलः नवनगवनलेखया श्यामलमध्येः, स्फटिककटकप्रदेशेषु नागवेष्टितस्य भस्मधवलदेहस्य च शूलपाणोः शोभामनुकरोति । माघवाशेह प्रफुल्लवारिजम्बुरभिभिः अम्बुप्रवाहेरपनीताऽऽङ्गिक-सन्तापाः कनकभृषणैः कृतशोभाश्च सन्तः सरमकादम्बरं मधुनिषेव्य प्रियतमानामङ्गकात् अम्बरमपहरन्ति । एष हि रैवतकः त्वयि समुपस्थिते सति मारुतप्रेरितेः श्यामलैरम्बुवाहैः संवर्द्धनार्थं सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव” ।

इति चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चममंगं

ससैन्यस्य श्रीकृष्णस्य रैवतकवसतिवर्णनम् ।

अथ कविकुलतिलकेन भगवता माघकविना, अतिमनोहरं रैवतकवर्णनं दारुकमुखादुपश्रुत्य तत्तैवावस्थातुमभिलषतो भगवतः श्रीकृष्णस्य, मैनिकानाञ्च अवस्थानपरिपाटी सविशेषमेव वर्णिता ।

तत्र सच्चलनेन दिगन्तव्यापि कपिशं पृथ्वीरजः समुत्थापयतां शुभ-लक्षणानामतिविवशतां सेनातुरगाणां श्रीप्रगतिश्च दर्शिता, दर्शिता च

पथि गच्छतोः गजोद्वेगोऽन्योन्यतः स्वभावमुलभा भूतिः । इभौभूति-
विह्वलस्य खरस्य, तदुपरिस्थितानाञ्चावरोधवधूनां भूमौ पातनं प्रदर्श्य,
सृगेन्द्रविनाशकानां, तन्मखाग्रमुक्तवन्त्यगजशिरःस्थमुक्ताजालशोभित-
गृहेषु उपेन्द्रानुचरनरपतीनामवस्थानञ्च सन्निवेशितम् । प्रागेव गत्वा
रम्यां वसतिं निर्धारयतः कस्यचित् उद्वाहोः, अन्यतो गच्छतामात्मवर्ग्याणां
तत्राऽऽगमनार्थमुच्चैराह्वानं प्रदर्श्य, राज्ञीनां यानावतरणक्षणे मभयकौतुकं
जनानां तन्मुखावलोकनञ्च चारुतया वर्णितम् । नीरन्ध्रं संस्थितानां
रथसमूहानां रैवतकपादैषु संस्थापनं, तथा पटमण्डपेषु अकृत्रिमां
दूर्वाशय्यामधिशय्य श्रान्तानां मन्दमारुतप्रशमितस्येदलवानां राज-
दाराणां स्वपनञ्च प्रकटीकृत्य, सेनानिवेशसमये तत्र अगण्यपण्य-
द्रव्यपरिपूर्णविपणिनिर्माणां प्रदर्शितम् । सैन्यानां, तैः सहाऽऽगतानां
गजादीनाञ्च जलाशयावगाहनं विचित्रतया समुद्भास्य, गजतुरगमहोच्च-
दामरकाणां तदानोन्तनं स्याभाविकप्रचलनावस्थानभोजनतर्जन-
प्रभृतिकं, हस्तिपकादिभिः हस्तिनां सान्त्वनादिकञ्च सुश्रुतया
संयोजितम् । ततश्च कलगिरां वैतालिकानां यथाऽवसरं स्तुतिपाठं
समुपवर्ण्य शिविरस्य मनोहरत्वं संसाधितम् ।

इति पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठसर्ग

ऋतुवर्णनम् ।

सर्गेऽस्मिन् तत्रभवता साधकविना ऋतुपट्केषु प्रथमं वसन्तः, ततो
ग्रीष्मः, ततो वर्षाः, तदनन्तरं शरत्, तदनु हिमन्तः, पश्चाच्च शिशिर इत्येवं
क्रमेण सन्निवेश्य, हरिं तद्गतमुषमां दर्शयता, अन्तरा च यमकसन्निवेश-
वशादतीव वैचित्र्यामाविष्कृतं स्वरचनाम् । द्वितीयश्लोकादेकविंश-
श्लोकपर्यन्तं वसन्तवर्णनम् । तत्र हि अभिनवपल्लोद्गमेन किंशुककान-

नानामतिमनोहरत्वं, पङ्कजानां विकसितानां परागरमणीयतां, पल्लवानां कोमलत्वं, सुरभिकुसुमानां विकासनेन मनोहरगन्धत्वमनिलस्य शीतलत्वञ्च सम्यक् प्रकटीकृतम् । तथा रसालवनानाञ्च परागपर्णैः पथिकानामत्यन्तसन्तापकरत्वं, वकुलकुसुममधुपानमत्तमधुपानाञ्च मनोहरगुञ्जितपुरःसरं विटपान्निर्गतत्वं, कोकिलकुलानाञ्च कुहुरवेण स्मरपरतन्त्राणां विरहिणां स्मरोत्पीडितत्वं बहुलतया प्रदर्शितम् ।

ततश्च द्वाविंशश्लोकाश्चतुर्विंशश्लोकान्तं श्रीषवर्णनम् । तत्र हि शिरीषरजसां हरिद्वर्णत्वं, नवमल्लिकानां स्थिरसुगन्धित्वं, विलासिजनानामत्युन्मादकत्वञ्च प्रकटीकृतम् । अनन्तरञ्च चतुर्विंशश्लोकाश्चत्वारिंशश्लोकपर्यन्तं वर्षावर्णनम् । तासु च जलदाऽऽवृते हि दिङ्मण्डले, स्फुरति च चलत्सौदामनीसमूहे, नृत्यति च शिखण्डिकुले, प्रवहति च सुगन्धे गन्धवहे, विकसिते च नवकदम्बकुसुमकलापे विलासिजनानां मन्मथसन्तापजनितातिशोचनीयता सम्यक् प्रतिपादिता । तदनु च एकचत्वारिंशश्लोकमारभ्य चतुःपञ्चाशश्लोकान्तं शरद्वर्णनम् । तदागमे च जलदाऽऽवरणानामपगमात् दिशां निर्मूलत्वं, हंसानां मधुरस्वरत्वं, कलापिकुलानाञ्च परुषीकृतनिस्वनत्वं, बालाऽऽतपतामस्थलकमलानां मनोहरशोभया जनानामुत्सुकत्वञ्च सुचारुतया प्रस्फुटीकृतम् । इत्यमतिरमणीयां शरत्समागमशोभां समीक्ष्य शौरिरतितरामेव मुदमगमत् । ततश्च पञ्चपञ्चाशश्लोकादेकषष्टितमश्लोकं यावत् हेमन्तवर्णनं कृतम् । तस्य तु कालस्य शिशिरमृदुवायुभिः मानवतीनामपि भामिनोनां मानभङ्गः सञ्जात इति दर्शितम् । द्विषष्टितमश्लोकात् षट्षष्टितमश्लोकपर्यन्तञ्च शिशिरवर्णनम् । तत्र हि प्रियङ्गुलतानां मदनोद्दीपकफुल्लकुसुमवत्त्वम्, उन्मदभृङ्गावलौहदृतीनां शिशिरानिलानाञ्च युवजनमानसोन्माथकत्वं, सूर्यस्य च मन्दरश्मित्वं, शुभ्रलोध्ररजश्चयानाञ्च कामाऽऽवेशजनकत्वं, विकसितेषु लवङ्गकुसुमेषु परागमलिनानां मधुपानां पतनं, कुन्दकुसुमानां विकसनञ्च विचित्रतया चित्रितम् । ततश्च पुनरपि द्वादशभिः श्लोकैः ऋतुं समवतार्य कविः प्रथमं चतुर्भिर्वसन्तम्, एकेन

ग्रीष्मं, हाभ्यां वर्षत्, त्रिभिश्च शरदम्, एकेन हेमन्तम्, एकेन च शिशिरमुपवर्णितवान् ।

इति षष्ठः सर्गः ।

सप्तमसर्ग

वनविहारवर्णनम् ।

ततश्च सकलक्षुद्रादुर्भावात् परतः भगवान् हरिरनुगिरं विततां वनान्तश्रियं निरौक्षितुं निर्गतवान् ; निर्गतवन्तश्च तेन सह युवतिगण-समेता यदवः । ततश्च ताः युवतयः स्वभावसुन्दरमूर्त्तयः यथाऽवसर-मवनिषु मन्दमन्दं गच्छन्त्यः सत्यः निर्विड्ढनितम्बभारनिषोडितचरण-युगलात् पादन्यासस्थानेषु समलङ्कृतमलक्तकं द्रवोभावादिगलितं स्वरस-मिव समस्थापयन् ।

कस्याश्चित् सख्याः प्रकुपितां सखीं प्रति अनुनयवर्णनम् ।

“हे सौभाग्यशालिनि ! ‘मत्सखीं सपदि तव समीपमानयिष्यामि’ इति कान्तं प्रति कुपिताया अपि तव अत्युत्कृष्टकान्तसन्निधौ मया त्वरावशात् प्रतिज्ञातं, त्वं मामनृतभाषिणीन्तत्र मा कार्षीः । हे सुतनु ! स्वप्रतिज्ञाभङ्गे सञ्जातेऽपि मयि प्रेमवती त्वं मत्प्रतिज्ञामवश्यं पाल-यिष्यसि, इत्यहङ्कारान्मया निःशङ्कमेतत् प्रतिज्ञातम् । यदि च भवती तत्र नेतुं न शक्यामि, तदा भवत्या सह नाहं सम्भाषिष्ये, इत्यपि मया परिपणितम् ; ‘तथाऽस्तु’ इति निश्चितविरोधायान्तु त्वयि विपक्षजनः सकामः भवेदिति । किन्तु भवत्याः सम्भाषणमन्तरेण नाहं क्षण-मपि प्राणिमि, यद्यपि स्वप्रेयसि न ते प्रसादबुद्धिः, तथाऽपि मम जीविते कृपावती सती तत्र गच्छ” । इत्थं कयाचित् सख्या, कान्ताय कुप्यन्ती काऽपि सखी सातिश्रयमनुनीता । अथ सा सखी प्रियमनुजग्राहेति ।

अग्रे श्रीव्रगामिनं नायकं सखायं प्रति सख्या अनुयोगः ।

“हे वयस्य ! न खलु युज्यते त्वामनुगच्छन्त्याः कान्तायाः स्तन-
जघनयोरतिगुरुत्वं जानतोऽपि तव तत्प्रतीक्षणमन्तरेण द्रुतपदं प्रया-
णम्” इति वदति च सखोजने कश्चित् नायकः तां दयिततमां
चिरं प्रतीक्ष्य भूमिं निमान इव अनायतपादक्षेपपुरःसरमगच्छत् ।

सखीं प्रति सख्या वर्णनम् ।

“हे सखि ! मयि कान्तं प्रति स्वयंगमनलघुतां प्राप्तायां यदि
तव तृप्तिर्भवेत्, तदाऽहमस्मिन्नेव क्षणे गताऽस्मि” इति वदन्तो काचित्
द्रुततरपदक्षेपं बल्लभमन्वधावत् ।

पथि गच्छन्तीनां वर्णनम् ।

काचन विलासिनौ रमणी पुलकितेन भर्तुर्वामबाहुना व्यतिषक्तं
कोमलं खदक्षिणभुजं भर्तुः कण्ठे समासज्य, नितम्बस्थलेन प्रणदित-
काञ्चीदाम्ना प्राणेशमत्यर्थं ताडयन्ती, तदुरःस्थले च दक्षिणं कुचं
विषमोक्तहारयष्टि यथा तथा तिर्यक् निपीड्य जगाम । अपरा
च पार्श्वगामिनौ प्रियस्यांसहये पाणिपङ्क्तौ निधाय नूपुरनिनादमधुर-
मलसञ्च ययौ । अन्याऽपि पौनस्तनजघनवती दयितग्रीवान्यस्तस्वभुज-
युगला गतवती ; अनुसृत्य जगाम च कश्चिदपरः दनं प्रति सखीभिः
सह पुरः प्रस्थितायाः स्वकान्तायाः सुरतं स्वीरःस्थलस्थलाचारसाङ्गित-
पादरेखाप्रायां पदवौम् । ततश्च काचित् पुष्पचयनमकरोत्, काचित्
तत्रैव मन्मथोद्दीपिकामङ्गचेष्टां विदधौ । काचिदग्रपुष्पग्रहणाय शरीर-
विजृम्भणात् स्वभावकृशमपि मध्यं पुनः तनुतां नयन्ती ऊर्ध्वदृष्टिश्च सती
कुसुमान्वचिनोत् । अपराश्च काश्चन कामभावं व्यञ्जयन्त्यः विचित्रेण
नानाविधभावेन कुसुमावचयनगकार्षुः । काचिश्च किसलयशकलेषु
विरहतापश्रान्तये मन्मथभावाऽऽवेदकानि प्रियसन्निधावक्षराणि
ललिते । काचित् कृतकृत्रिमरोषा च “त्वं मात्स्यग्रथने नैव कुशला” इति
सखीं निरस्यन्ती स्वयमेव प्रियाभिमुखं प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा
स्यात्तथा शिरसि कुसुममालामबध्नात् ।

काञ्चिन्नायिकां प्रति सख्या वर्णनम् ।

“हे सखि ! तवाभिमुखमागते च मधुपपटले तूष्णीं त्वया स्थातव्यं, यदसौ चिरपरिचितमपि कुसुमकरन्दं विहाय नूनममृतपानाभि-
वाङ्मया पीयूषमयं मधुसुरभि तवाधरं मा निपमत्” इति नायिका
काचिदभिदधे तदीयसख्या परिहासकुशलया कयाचित् ।

अङ्गनानां विविधावस्थावर्णनम् ।

एवं वदति च सखीजने मुकुलिताक्षिपद्ममाला काचिदलिपतन-
भयेन भर्तुरङ्गदेशमश्लिष्यत् । यूना च केनचिदभिनयोद्गा काचि-
दङ्गना मुखकमलकमुद्यम्य बलाच्चुम्बिता, चतुरसख्या च तद् बालपल्लव-
ग्रहणाऽऽसक्तया विदित्वाऽप्यजानत्येवावस्थितम् । लताजालतिरोहि-
तायां सपत्नीं, प्रियेण कृतं गूढं स्वाधरपानं तज्जनितव्यथया चलत्करयोः
कङ्कणध्वनिना च कयाचित् प्रकटीकृतम् । काचित् वृक्षाधिरूढ-
लताऽऽश्लेषप्रकारमभिनयन्ती सरलबुद्धितया सखीनां पुरत एव अनुचित-
मपि प्रियेणाऽऽलिङ्गनं विदधो । अन्या च उन्नतस्तवकजिह्वया सवि-
लासं करेण प्रियं सहचरमवलम्ब्य रागात् स्तनाभ्यामाच्छादयामास ।
अपरा च “कुसुमानामिदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यम्” इत्युक्त्वा स्वाभोष्टपूरणाय
क्रमेण कान्तेनेकान्तमनायि । अपरा च निर्जनमिति हेतोः प्रियं
बलादाकृष्य, समीपे च सपत्नीं समीक्ष्य सत्वरमपसर्तुकामाऽपि सपत्नी-
मपश्यति प्रियामत्यर्जति च वल्लभे सपत्नीसन्निधावतीव सुभगा सञ्जाता ।

सापराधं पल्लवदानेन च प्रसादयन्तं कान्तं प्रति कस्याञ्चित्
वर्णनम् ।

“हे धूर्त ! न खलु वयं तवैतत्पल्लवदानयोग्याः, तस्यै तव
रहः-प्रियतमायै समर्पय पल्लवं, सैव रहसि त्वां विटपं पिबति
रक्षति च । अथवा मत्कर्णभूषणार्थं पल्लवार्पणप्रयासस्तव व्यर्थ एव, यतस्तत्
कर्णयुग्मं सततं जनविदितमवदप्रियवचनपूर्णमेवाऽऽस्ते ; कान्तासदन-
मधिवसन् महत्कलिं (कलहं) दत्त्वाऽपि मद्यं कथमेनां कलिकां दातु-

मिच्छसि ?” रुषेवं वचनजातमभिव्याहरन्ती च काचिदङ्गना श्रोता-
पितासिताम्बुरुहेण नयनेन च कान्तमतिमात्रमताडयत् ।

वनविहारोद्भवश्चमवर्णनम् ।

वनविहारक्लिष्टानां तासां रमणीनामुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु स्थूलमुक्ता-
सदृशं श्रमजलं क्रमेण कठिनकुचतटप्रपाति सत् शतखण्डत्वमधिजगाम ।
निरन्तरकुसुमावचयखेदात् भर्तृकण्ठे निहितभुजलता विपुलतरस्तन-
पिहितप्रियवच्चस्थला च काचित् अवतस्थे । अपरा च काचित् शमाप-
नोदकचेष्टाव्याजेन कठिनोन्नतकुचयुगलमुत्तुङ्गीकृत्य, मिथो धृतभुजलतं
चोद्यम्ब गात्रविजृम्भणं कृत्वा आलिङ्गनादिकं स्वाभिलषितं प्रकटित-
वती । एवं यदा तासां प्रियकरस्पर्शात् पुनरप्यतितरां हिमलव-
सदृशस्वेदोद्गमः समजायत, तदा ताः सर्वा वनविहारखेदक्लिष्टं शरीरं
सलिलैरभिषेक्तुमैच्छन् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमसर्गे

श्रान्तयदुरमणीनां क्लिष्टगमनवर्णनम् ।

जलविहारं वर्णयिष्यता तत्रभवता महाकविना माघेन प्रथमं,
वनविहारजनितक्लेशविवशानां योषितां स्तनजघनादेः पृथुत्वादेव
पुनः क्लिष्टतरमलसञ्च प्रयाणं प्रदर्श्य, कस्याश्चित् श्रीतांशुरूपेण श्वेताऽऽत-
पलेण उष्णकरकिरणक्लेशापनोदनं, कस्याश्चिद्वा सानुरागकान्तधृतोत्तरी-
येण आतपदुःखनिवारणं वर्णितम् । परिकल्पितञ्च नदीरयेण नृन-
शुक्तिकोशविगलितमुक्ताभिः शोभितस्य सैकतस्य कस्या अपि गलित-
हारमनोहरेण पल्लवेन सादृश्यं चारुतया । दर्शितः पुनः तासां
सुन्दरीणां निश्वासवायुमात्राय भृङ्गाणां पुष्पेष्वप्यनभिलाषः । विवृतञ्च
मधुरतरैस्तासामालापैः तिरस्कृतकृतानां हंसकुलानामुत्पन्नप्रवावलोषु
सुगुप्तं लज्जयाऽवस्थानम् ।

तासां जलविहारवर्णनम् ।

अथ विकसितारविन्दमेवार्घ्यं, विहगरुतमेवाऽऽलापं, फेनमेव द्वासं विदधतीव सरसौ ऊर्मिभिरेव हस्तैः प्रौढ्येव ताभ्यः साधवरमणीभ्यः व्यतनुतेव पादमिति प्रतीतमासीत् । तास्तु प्रथमं तद्गतं जलं, सच- कितं पादमुपन्यस्य गमनेन, ततश्चाग्रप्रविष्टपुरुषमुखेण गाधमिति विभाव्य, पश्चात् मृदुपदविन्यासेन तत्र प्रविष्टाः सत्यः गात्राणामङ्गरागे- श्चानुरज्य तद्वर्णाऽऽक्रान्तमकुर्वन् । तासां महेभकुम्भसोभाग्यभाजा समु- न्नतकुचयुगलेन मुहुः संचोभं प्रापितश्च तज्जलं चक्रवाकमिधुनं वियोग- मनयत् । शीतभौरुश्च काचित् सरसि अवतरितुमनभिलाषिणी सैकते समुपविष्टा स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन तद्गर्त्रां करयुगं ध्रुवानाऽपि सिक्ता । स्वभर्ता सह सरोऽवगाहितुमनिच्छन्त्यपि काचन नवोद्गा सखीभिः तटात् जलं प्रति प्रेषिता च भयेन सम्भ्रान्तदृष्टिः तमेव भर्तारं लज्जामपहाय समालिङ्गितवती । अंसप्रमाणे पर्यासं तिष्ठन्तं पुमांसं समीक्ष्य, स्वस्या अपि तावत्प्रमाणं जलमेव तत्रेति विभाव्य मौग्ध्यात् तमेव पुरुषमभ्येतुमभिलषन्ती काचित् निमज्जतीति पश्यता प्रियेण तु द्रुतं समाश्लिष्टा । कयाचित् नाभिपर्यन्तं सरसि प्रविष्टे सति, पयोभि- श्चञ्चलतया करैरिव तरङ्गैरुन्नतं कुचमण्डलमधिरूढम् । शफरीविद्धोरु- प्रदेशा च काचित् सातिशयं विभ्यती सती विलासस्यातिशयमवाप ।

ततश्च गम्भीरोऽप्यम्भोधिः अङ्गनाभिर्विहरन्तीभिः जघनविघट्टनेन संचोभं नीतः सन् सपदि मर्यादामलङ्घयत् । कनकगौरश्च कस्याश्चित् वपुः जलमग्नमपि निर्मलतया लक्ष्यमेव प्रतिभाति स्म । कश्चिद्विलासी “किमेतत् पुरोवर्त्तिं कमलम् ? उत वा युवत्या मुखं प्रकाशते ? ” तदा त्वेवं सन्देहविषयतामभजत ; परन्तु पद्मे विलासाभावात् मुखे च तस्य सद्भावात् मुखमेवेदमिति विलासादिभिः निश्चिकाय ।

जलक्रीडासम्भारवर्णनम् ।

द्रवीकृतकनकरञ्जितक्रीडाजलयन्त्राणि, चन्दनकुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि, स्तनाऽऽवरणसाधकं कुसुम्भकुसुमरञ्जितं वस्त्रं, द्राक्षामयं, सर्वसाफल्य-

कारणञ्च प्रियतमसन्निधानमित्येतानि तदा तासां नारीणां जल-
केलिसाधनान्यासन् ।

जलकेलिवर्णनम् ।

ततश्च ताः वायुवेगेन चलद्वसनाः अङ्गनाः अनर्थाऽऽशङ्किनां प्रियाणां
चैतोभिः सह उन्नततटप्रदेशात् शोणीभारतया मन्दं मन्दं समुत्पतन्त्यः
द्रुततरं जलेषु न्यपतन् । मुग्धस्वभावतया च कैतवप्रयोगानिपुणाः
पुनस्ताः कान्तैः सह स्वयमभिसरणपणेन तिष्ठन्त्यः, करकमलैः परस्परं
जलाभ्युक्ष्णं कुर्वन्त्यश्च सत्यः क्रोडनमकुर्वन् ; अवागलच्च तदा कस्या-
श्चित् कामपौडिततया दुर्बलायाः कथञ्चित् बाहुमुद्यम्य प्रियतमं सप-
यन्त्याः कराग्रात् हिरण्मयं कङ्कणम् । कान्तेन श्यामायाः कस्याश्चि-
द्वर्गे प्रफुल्ले करास्युना सिच्यमानं च, अन्यस्याः असहमानायाः सपत्न्याः
मुखमभिसक्तमपि ईर्ष्याकृतस्वेदाङ्गमेन सितमेवाजायत । प्रियपाणि-
पटमिकैः पयोभिरभिपिक्तं कस्याश्चित् कुचयुगलमवलाकयन्त्याः सपत्न्याः
कुचयुगलं तदानीं नयनमलिलमिक्तमभवत् । प्रियतमाङ्गात् सङ्क्रान्त-
सङ्गरागं सपत्नीभयात् सरसि प्रक्षालयन्त्याः कस्याश्चित् स्फुटलक्ष्यमागं
नखक्षतं वीक्ष्य सपत्न्याः सन्तःपातिश्च एव समजायत । प्रियं
प्रथमं सपत्नीमभिप्रिय पश्चात् मिक्ताया अपरस्याः रमण्याः मुखं रूपा
वैवर्ण्यं प्राप्तम् । निरन्तरजलावगाहभाजां तासां मेखलाकलापः भृथिष्ठ-
श्रेष्ठकिङ्किणीनिबद्धोऽपि जलाऽऽद्रुतया न च ध्वनिं व्यतनुत । चञ्चलैः
मरोवरजलैः अतिस्वच्छैः स्वपरिधाने स्थानादपसारिते मति, कान्ते च
शोण्यासक्तदृष्टे लज्जितया कयाचित् स्थित्या तरङ्गाऽऽनीतेन नलिनी-
दलेन लज्जानिवारणमकारि । कस्या अप्यङ्गनाया जलप्रवाहैः
अङ्गमंसक्तं रक्तचन्दनं निक्षालितं, कुचयुगलात् हारलता च लुटिता ।

तदा सरसीनामापः तरङ्गद्वस्तैः समुत्तालितैः वधूनां तासां जल-
केलिसमये कण्ठ्युत्तमसितोत्पलं तटप्रदेशं प्रति चिक्षिपुः । तोये प्रक्षालिताङ्गरागं निसर्गेरमणीयं तासां जलकेलिरतानां रमणीनां
शरीरं नवीनाः सुरतकालकृताः नखाङ्गाः, तथा विधातलाक्षुराग-

मधुरपद्मवं तत्कालकृतानि प्रत्यग्राणि दन्तपदानि च विचित्रां शोभां प्रापयामासुः । जलावगाहाऽऽसक्तानां पुंसाञ्च यद्यपि सान्द्रतरमङ्गरागं वक्षःस्थलात् सपदि विच्युतं, शिरोरुहेभ्यः शिखराश्च अष्टाः, तथाऽपि जलविहारस्य रागजनकतया केवलम् अक्षिपु मदरागः अविकृतः एवावस्थितः ।

तदानीं केलिमौक्याय विगतभ्रूषणानामपि जलविहारनिरतानां रमणीनां पर्याप्तमेवाकृत्विसं विभूषणं सञ्जातम्; तथा हि, स्तनमङ्गुलान्ता फेनपङ्क्तिरेव हारावलीशोभां, शैवलावली जवनेषु नीलाम्बरश्रियं, कपोलेषु पद्मपत्राणि पत्रावलीशोभाञ्च समजनयत्; एवञ्च यद्यपि जलैः अङ्गरागः तामासपाकृतः, पद्मशोभा च विनष्टा, माला अपि निरस्ता, वसनमपि जलैर्नीरक्तमेव कृतं, तथाऽपि जलावगाहनात् पूर्वतोऽपि रमणीयतराः श्रियस्तासां समभवन् ।

तासां जलोत्तरणवर्णनम् ।

इत्थं जलक्रीडाऽनन्तरं ता रमण्यः शरीरसम्बन्धात् संसक्तं, समधिकं, मूर्तिमल्लावण्यमिव संस्थितमस्य क्षरद्भिः तरलतरङ्गलोलाकुशलेर्वसनाऽञ्चलरूपेताः सरसः तीरमुदतरन् । शौरिस्तु काञ्चित् नारीं सौन्दर्यातिरेकेण जनिताद्भुतरसां, जलादुत्तरन्तीं, कमलहस्तां, मध्यमानात् क्षीर-समुद्रात् सद्यः प्रादुर्भवन्तीं श्रियमिव समीक्ष्य समुद्रमध्यनस्य स्मृतवान् । ततश्च ताः आर्द्रवासांसि परिहृत्य, नवानि शुभ्राभधवलानि वसनानि नाय्यङ्गसङ्गमवाप्य हसन्तीव स्थितानि परिदधुः । काचन अंसयोः विकीर्ण-केशकलापा मतो स्नानाऽऽर्द्रं यत् शरीरं चिरमशोषयत्, परं नाजानाञ्च यत्, समीपे समागतं कान्तमवलोक्य पुनः तस्याः तत् वपुः स्वेदाऽऽर्द्र-मेवाभवत् । अपरा च स्वमूर्द्धजमध्यपङ्क्तिं हस्ताभ्यां विभजन्ती, अत एव बाहुमूलस्तनतटान् प्रियाय प्रकाशयन्ती तदेवाभिलषता प्रियेण पुनः दृष्टा । निर्मलजलस्रपनविमलमङ्गं, ताम्बूलरागोज्ज्वलश्चाधरः, सूक्ष्मं विमलं वासश्च, तथा निर्जनस्थानं, विलासिनोनामेतावानेव प्रकृष्टः नेपथ्यविभवः, यदि पञ्चशरविरहितो न भवेत् । ततश्च सूर्यदेवः अस्ता-

चलमग्निश्रियत् । इत्यमेव रमणीनां विहरणं कविना चारुतया वर्णितम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

नवमसर्ग

सूर्यास्तनयवर्णनम् ।

प्रदोषसमयं वर्णयितुमभिलषता श्रीमता सहता कविप्रवरेण प्रथमं प्रखरकिरणास्यास्ताचलशिखरावलम्बनं प्रदर्श्य, निवासशाखि-
गमनोन्मुखानां विहगकुलानां कूजनं, क्रमेण रविकिरणानां निम्नतर-
प्रदेशपरित्यागानन्तरमुच्चैस्तरसानुमच्छिखरावस्थानञ्च प्रकटीकृतं, दर्शि-
तञ्च प्रतिकूलदैवतया सहतोऽपि विवस्वतः अवश्यम्भावि पतनं,
नवसन्ध्याऽरुणमेघया स्वकिरणाऽऽक्रान्तरुचिराऽऽकाशया पश्चिमदिशा
सह अतिसन्निकर्षमासाद्य लोहितवर्णत्वञ्च ।

कविकृतसन्ध्यावर्णनम् ।

ततश्च नलिन्यः अञ्जनयनानि न्यमिमोलन्, मधुकरकुलानि च
ततः अपासरन् । अन्तरीक्षे च तदा भानुरस्तङ्गतः, नक्षत्राणि तु सम्यग-
लक्ष्याणि सन्ति स्थितानि, चन्द्रबिम्बञ्च न दृष्टिपथमधिगतं, सन्तापाश्च
प्रशान्ताः, अन्धकाराश्च नोदिताः ; विकसितकुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती
जनसमूहेन कृतप्रणामा च सन्धारूपिणी ब्रह्मणो मूर्तिरभ्यङ्गता आसीत् ।
अथ चक्रवाकद्वन्द्वं क्रमेण विघटितं, मिलेण सह दिवसोऽपि नाशमुपगतः,
सन्ध्याऽपि दूरौभूता, सान्द्रकूर्द्धमच्छवीनि दिवसावसानपटूनि तमांसि
च गिरिगुहाप्रदेशादेत्य वह्निः, उत वाह्यप्रदेशादागत्य गिरिगुहाः अधि-
कमाच्छादयामासुः । जनानां नयनानि भृशमन्वयति अम्बरक्षिति-
तलानि च आच्छादयति सत्यपि तिमिरे, सिद्धाञ्जनरूपगमिनवं राग-
मधिगतवत्यः रमण्यः प्रियगृहवर्त्म अनिर्वाधमवलोकयामासुश्च ।
गाढान्वतमसमपि शुभाङ्गीनां प्रियाभिसरणे सम्भोगकार्यस्याऽऽवश्यकत्वं

निश्चित्य स्थितम् ; तेन हि सर्वप्राणिभयङ्करमपि तत् तदानीं तासां योषितां भीतये नाभवत् । दिवसे दिवाकरकिरणसम्पर्कात् मन्दोभूत-
तेजःप्रसरतया य एव ग्रहगणो नैव लक्षितः, स खलु तमोव्याप्तां रजनीं प्राप्य सम्यगेव व्यद्योतिष्ठ ; जगति चैतदनुक्षणमेव दृश्यते यत्, पापिजनानां संसर्गमागत्य नीचाः नितरां प्रकटीभवन्तीति । असौ तु सन्यासमयः कुङ्कुमचन्दनाद्यनुलेपनानि, माल्यादीनि, पतिषु कृतकोपाः कामिनीः, दीपशिखाश्च मदनोद्बोधनपुरःसरं सममेवो-
द्बोधयामास ; इत्यादिप्रकारेण कविना प्रदीपसमयं समुपवर्ण्य चन्द्रोदयवर्णनं कृतम् ।

चन्द्रोदयवर्णनम् ।

ममनन्तरञ्च हिमांशोर्हिमविशदमंशुजालं प्राच्यां दिशि समलक्ष्यत । कलामालोदिते च तस्मिन् तुषारकिरणे, नूनं गगनमष्टानां शिवमूर्त्ती-
नामन्यतममेवेति जनैरभिपन्नम् । प्रथममसौ कलानाथः कलामात्रं, ततः अर्द्धमात्रं, परञ्च साकल्यादुदितो भूत्वा तिमिरसमूहं विभेदयामास, व्यभूषयञ्च रजनीं, तामवाप्य स्वयमप्यतितरां शोभां लेभे ; उष्णांशु-
करक्लिष्टां कुमुदिनीञ्च अलिरुतैः रुदतीमिव स्थितामग्रकरैः परामृश्य समुच्छ्वासयति स्म । ततश्चासौ चन्द्रः चन्द्रकान्तमणिं किरणेन गलदम्बु-
समुद्भासितं विदधत्, अमृतद्रवैः करैः मानिनीनां सन्तापकरं मानञ्च निराकुर्वन्, निसर्गनिर्भलेषु तरुणीकपोलफलकेषु च मुहुः प्रतिफलन्, तथा स्वभावादक्षोभ्यं समुद्रं यदुगणञ्च क्षोभयन्, सुप्तालसं मदनं जागरयन्, दिशामवकाशांश्च सहसा समुद्भासयन्, रतये च रागिणाम् औत्सुक्याधिक्यं जनयन्, सममेव कुसुमेषुमदिदीपत् ; स्त्रियश्च प्रियतमाऽऽगमननवश्यं निश्चित्य अलङ्कर्तुमुपचक्रमिरे ।

स्त्रीणां भूषणवर्णनम् ।

तथा हि,—तन्वङ्गाः स्तनयुगलयोः एकमेव हारं, जघनस्थले च रशनाकलापम्, अधरेषु च लाजहारसं, गण्डस्थले च शुभ्रं लोभ्ररजः,

नेत्रेषु च नवीनमञ्जनं समयोजयन् । प्रियतमो गृहमागमिष्यति
इति चिन्तया ओत्सुक्येन च कृतत्वराणां निपुणानामपि रमणीनां
मनांसि वस्त्रगन्धमाल्येषु, इदं वसनम्, एतदनुलेपनम्, इदं कुसुम-
मिति, अस्माकमिदं पुरोवत्ति धारणार्हमिति च न निरधारयन् ।
काचन आलिङ्गनमुखविच्छेदभीरुतया वपुषि अनुलेपनमपि व्यव-
धानकरं मत्वा नापितवती, अपरा च स्वहस्ततलाभिघातात् नासा-
रन्ध्रं प्रति समुत्पतितं पद्मगन्धं स्वमुखमारुतमात्राय प्रीताऽभवत् ।
अन्या च काचन करे कपोलतलं संस्थाप्य, करञ्च जानुनि निधाय,
कालक्षेपार्थं मन्दकण्ठेनैव गायन्ती कान्तार्थमृत्कण्ठामवाप ।

ततश्च अत्यन्तकाममोहिता काचन मधुरभाषिणीं रम्याऽऽकृतिम्
अनुरागव्यञ्जनचतुरां सखीं प्रियं प्रति प्रेषितवती । अन्यया च मान-
वत्या अनादिष्टाऽपि सखी तस्याः मरणशङ्कया दयितमानेतुं शीघ्रमेव तत्र
गतवती । अपरा च काचित् कलहान्तरिता नायिका “प्राक् सापराधं
प्रियं कथमपि निराकृत्य, पश्चात् पतिव्रतानां तदनुसरणमुचितमेवेति
विभाव्य तथा कृते, मामभिमानहीनां स मन्येत इति निश्चित्यापि,
तेन विना स्थातुमहं क्षणमपि नैव समर्थाऽस्मि, हे सखि ! अतस्त्वं
त्वरितमेव तत्समीपमुपेत्य तदपराधशतमविगणय्यैव मां प्रति प्रिय-
मनुनयौघाः” इति अभिधाय, कृतापराधायापि कान्ताय विरहा-
सहिष्णुतया सखीं विसमर्ज । अन्या च “प्रियं प्रति किं वक्तव्यम् ?”
इति द्रव्या पृष्टाऽपि लज्जया किमपि नोक्ता केवलं निशिताशरीर-
शरकृशोक्तं स्वशरीरमेव ददर्श ।

द्रव्या उक्तिवर्णनम् ।

नायिकाभिरुपदिष्टा द्रव्यश्च तदा दयितसमीपमुपसृत्य पुंभिस्तुल्य-
मेव वचनजातमब्रुवन् । तथा हि,—“त्वदर्थमृत्कण्ठिता मदनपीडिता
मम सखी नितरां क्लृप्तामलभत ! भवद्गुणराशिपरिपूरितश्रवण-
विवरा सा तावद्गुणानामवकाशं दातुमक्षमतया अतृप्ता सती, बहुतण्डुल-
मानार्थे प्रस्थादिवद् भूयो गुणप्रवेशाय तव गुणकीर्तनेषु अङ्गुल्यग्रेण

श्रीलविवरं परिचट्टयति । मातिशयसन्तापजनितोष्णनिश्वासवायुभिश्च अनिशमुपतप्यमानं स्वाधरं नवनागवह्निदलरागरसेनापि आर्द्रतां नेतुं नैव शक्नोति । निष्कृपो हि कुसुमेषुः कुसुमादपि सुकुमारतरं तच्छरीर-मनिशमेव विशिखैः तापयति । अमृतमपि विपरीतप्रयोगेण निषेवितं विषवदहितत्वमेव समुपैति, यतो हि, अमृतमया अपि चन्द्रकिरणाः त्वया विना सेवनात् त्वत्प्रियामतितरां सन्तापयन्ति” । प्रियामुद्दिश्य मस्नेहमेवं दूत्या भाषितं वचनं प्रियेण समाकर्ण्य विस्मयस्य च तत् तल प्रयये ।

यूनि गृहप्राप्ते तात्कालिकवृत्तान्तवर्णनम् ।

समुपागतं च दयिततमे तदवलोकनोत्सुक्यत्वरया श्रवणात् भृष्ट-मपि कर्णभूषणभूतं महोत्पलं कयाचिदङ्गनया नैव परिलक्षितम् । पश्चादागतवतश्च कस्यापि प्रेयसः प्रतिबिम्बं दर्पणेन पश्यन्त्याः कस्याश्चित् नवोदायाः शृङ्गारभयाभ्यां कम्पमानादपि प्राणितलात् प्रयत्नधारित-तयैवासौ दर्पणः कथमपि भुवि नैवापतत् । उन्नतशरीरतया च केनचिदवनम्य गाढमालिङ्गितवता अत एव वक्षोनिविष्टकुचद्वितयेन यूना तत्क्षणे रशनाया उद्गतकलकिङ्किणीरवपूर्वकं काचिदङ्गना ऋस्व-शरीरत्वादूर्ध्वमुत्क्षिप्ता । दयिताऽऽगमनजनितत्वरया च काचिदासनं सन्त्यज्य द्रुतमुत्थिततया सस्तम्, अत एव करष्टतबन्धं वसनं क्षणदृष्टोरु-देशं यथा तथा समाच्छादयामास । अपरा च काचित् नववधूः, पश्चा-दुपगम्य नयनं समाच्छादयन्तं कान्तं, “कोऽयम् ?” इति पृच्छते जनाय वाक्येन वक्तुं लज्जया नोत्सेहे, किन्तु तदङ्गस्यर्शजनितपुलकैः कान्त एवायमिति प्रकटितवती । काचिदपरा ललना पत्युः प्रत्युत्थानाद्युपचार-कन्धेणि ऊर्वोर्गुरुभारतया मय्यराभिः खलिताभिरपि गतिभिः प्रेमप्रकर्षं प्रादर्शयत् । अपरा काचित् सपत्नीनामग्रहणाऽऽहता च कान्तं तिरस्कृत्य पुरो जिगमिषुर्णायिका नायकेन करग्रहणपूर्वकमवबुद्धे । काचन प्रियं प्रति कोपवती जाता, काऽपि निविडोन्नतकुचमण्डला कामसन्तप्त-हृदया च अप्रतिमेन मुखेन शोभते स्म । ततश्च चन्द्ररुचयस्तदानीं

दूत्य इव इत्थं विगतकोपाः कामिनौः कामिभिः सह घटयितुमल-
मेवाभवन् ।

इति नवमः सर्गः ।

दशमसर्ग

आदौ मधुपानवर्णनम् ।

मर्गेऽस्मिन् कविकुलशिरोमणिना माधेन सुरतप्रमङ्गमवतारयितुं
तदनुकूलं मधुपानमेव प्रथममुपवर्णितम् । तत्र च सज्जितानि सुरभोगि
च कान्तावदनान्येव सुरापाताणि परिकल्पितानि । ततश्च ते युवजनाः
निवृत्तशङ्कं ता बधूः क्षणं मानमवधूय सुरा अपीप्यन् । मत्तः भ्रमरश्च
पानपात्रे विनिहितं कमलं मधुपानसुगन्धि च कामिनौमुखमाप्रातं,
प्रागिदं भजामीदं भजामि वेत्यमुभयलोभात् दोलायमानचेता बभूव ;
अपिबच्च कश्चित् प्रियतमाऽर्पितमिति अतिस्वादु मद्यम् । कस्याश्चिन्मधुसम-
स्वादुमोष्ठं प्रियतमे पिबति च, अपगच्छताऽपि लाक्षारागेण दशनक्षत-
कृतरागतया पूर्ववदेव स्थितम् ।

ततश्च त्रिवारमधुपानोत्कटमदोद्बुद्धसंस्कारप्रभावितप्रगल्भमर्तोनां
कासाच्चित् रमणीनां प्रतिकूलवाक्यरचनारमणीयः, आदौ लज्जासंवृतो-
ऽपि मदेन प्रकाशितरङ्गस्यः सहासः परिहासश्च सम्यक् प्रकाशितोऽभूत्,
जनयामास च तदा तदानीन्तनमदातिरेकः मुग्धाया अपि बध्वाः प्रोढा-
वत् विलासमनोहरं हसितं, वचनविन्यासकोशलं, नयनविकारविशेषश्च
युगपदेव । अपि च मधुपर्यायैः सापराधे स्वामिनि कलुषितस्य
कोपप्रज्वलितस्य स्त्रीकृतकाठिन्यस्य च बधूनां हृदयस्य भटिति तथाविधा
अप्रसन्नता दीप्तता कठिनता च सम्यक् प्रशमिता, वपुषि सर्वदा
विद्यमानस्याप्यप्रकाशितस्य विलासस्य सम्यक्प्रकाशनञ्च प्रकटितम् ।
मद्यपानात् पूर्वं सखीप्रेरणया कथञ्चित् प्रियतमसमन्त्रं ययैव स्त्रिया

प्रगल्भतं, तथैव मदस्य स्वाभाविकधर्मप्रकाशनस्वभावतया मद्य-
पानात् परं पुनः सहजा लज्जामुग्धता स्वीकृता । अपराधिनं स्वामिनं
मद्यपानेन मोहितचित्ताऽहं नाभिसारयाणि, इत्यालोचयन्त्याः अपरस्याः
कस्याश्चित् सुरापाने अनभिलाषश्च समजनि । तथा स्त्रीभ्यः आहित-
मदनं यथा तथा दयितार्पितं प्रचुरस्वादुतरं गण्डूषमद्यं नितरां सखदे ।
मधुपानावसरे योषितां तासां मुखस्य च मद्यस्य च इतरेतरयोगादपूर्व-
गन्धोत्कर्षः भृङ्गोन्मादकरः बभूव । सखीसमर्चं गूढचुम्बनचतुराणां
योषितां मधुपानक्षालितलाक्षारागस्य स्वाधरस्य प्रियाधरताम्बूलरागेण
पुनरेव रञ्जनं समभूत् । सपत्नीनामग्रहं दयितेन दत्तं मद्यं पीत्वाऽपि
काचित् न ममाद, मद्यमपिबन्तौ अपि सपत्नौ तु तद्दर्शनादेव
मत्तताभ्युपगता । प्रथमं प्रियं प्रति रोषात् तत्प्रार्थनाश्रतानि अनङ्गी-
कुर्वन्तौ, अथ पश्चात्तापतप्ता काचित् मद्यपानेन जनितमोहा प्रेयसमेव
आत्मना प्रकोपितं विज्ञाय तत्क्षमाप्रार्थनां कर्तुमारैरे । एवं मद्यस्य
अग्निनिमीलनवाक्सादाङ्गमादरूपविविधधर्मैश्च विवृत्य कविना
यौवनोद्दामरम्याणां मद्यमदेन मदनाऽऽसक्तानाञ्च रमणीनां दयित-
मंसर्गेण शोभाऽऽतिशय्यं, कान्तमन्निधौ वदनविकसनम्, अङ्गानां
पुलकितत्वं, वचनानामार्द्रत्वञ्चोपवर्णितम् ।

सुरतवर्णनम् ।

वाच्याऽऽभ्यन्तरभेदेन द्विविधयोः सुरतयोः प्रेक्षणभाषणाऽऽश्लेषण-
चुम्बनाद्यनेकभेदभिन्नस्य वाच्यसुरतस्य प्रेक्षणविशेषं प्रथमं दर्शयता कृतिना
कविना, मुखस्पर्शं तथा विहारयोग्यतया सज्जीकृते, सुरताय कल्पिते च
शयनीये प्रियतमे च मृगदृशामनिशं दर्शनं, किमप्यभिधातुमिच्छन्त्या
अपि लज्जया वक्तुमसमर्थायाः, दिदृक्षोरपि अभिमुखीभवितुमशक्तु-
वत्याः कस्याश्चित् नवोद्गायाः दयितस्पर्शनेन कम्पनञ्च, तथा अन्यस्याः
मुग्धायाः कुचांशुकाऽऽकर्षणात् त्रपमाणायाः कुचाऽऽवरण-
व्याजेन कान्तसमालिङ्गनं, दीपितस्मरतया उरस्युपपीड्य कान्तस्यापि
गाढपरिरम्भणं, प्रियतमसङ्गमेन प्रमदानां विपुलहर्षश्च प्राक् समुद्गास्य,

चुम्बनक्रीडनादिकं, तदनन्तरमाभ्यन्तरसुरतं विश्रम्भसुरतञ्च वर्णितम् ।
सम्भोगावसानं च प्रियतमैः साङ्गं सङ्गतानां तासां योषितां पूर्ववदेव
लज्जा सखीव समायाता, तथा च लज्जया खलितदृष्टिपाताभिः
हि ताभिः द्रुतगद्घीतदुकूलैः ससम्भ्रमं शरीरमाच्छादितम् । इत्थं
सुरतावसानञ्च वर्णयित्वा महाकविना प्रभातप्राया रजनी सञ्जातेति
च अदर्शि ।

इति दशमः सर्गः ।

एकादशसर्ग

प्रभातवर्णनम् ।

अथ प्रसङ्गप्राप्तं प्रभातं वर्णयितुमिच्छता श्रीमता माघकविना
मधुरकण्ठानां वैतालिकानां मुखेन माधवप्रबोधनार्थं विशुद्धसङ्गीत-
हारकं प्रभातवर्णनमासर्गसमाप्तिं कुर्वता प्रथममपररात्रव्यापारः
समदर्शि । तथा हि,—प्रभातं कामुकानां नैशसुरतसम्भ्रमलीलाऽभ्यास-
क्रान्तं लोचनयुगलं यावत् न मुकुलीभूतं, तावदेव निशाऽवसानमृचकः
भाविविरहविहितनिद्राभङ्गः मृदङ्गः जनैरभिताडितः । दूरतया
सृक्षबिम्बस्य ध्रुवस्य उपरि समुज्ज्वलतरं सप्रर्षिमण्डलं पर्य्यस्तं मत्,
बाल्ये भगवतस्तव पादघातेन पातितं शकटरूपिशकटासुरशरीरमिव
शोभते । तथा केनचित् अतीतप्रहरपालेन अनन्तरप्रहरपालः
स्वपाल्यं प्रहरमतिवाञ्छ निद्रातुमिच्छता सता “प्रबुध्यस्व प्रबुध्यस्व”
इत्युच्चैराहृतोऽपि मुहुर्निद्रया अस्यष्टाक्षरमनर्थप्रायम् “अयमहं जागर्म्भि”
इति प्रतिवचनं प्रयच्छन्नपि नान्तर्जागरामास । कामुकः कश्चित्
प्रमदायाः विशालनितम्बावरुद्धे शयनीये शयनावकाशमलभमानः
पुनः पुनः सुरते रतः निद्राप्रयुक्तां तन्द्रां निरस्य कृच्छ्रेण रजनीमति-
वाञ्छयामास । महीपतयश्च कवय इव कियत्कालं शयित्वा, तदैव पुनः

प्रतिबुध्य गतिपश्चिमयामे बुद्धिप्रकाशं लब्ध्वा च समुद्रगम्भीरे दुष्प्रवेशे
 राज्ये, काव्यवत् प्रयोगान् (“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय चिन्तयेदात्मनो
 हितम्” इति स्मरणात्) तर्कयन्तः सन्तः गहनं पुरुषार्थजातं विचा-
 रयामासुः । हस्तिपञ्च सुप्ता भूतलशयनादुत्थितं मदपङ्कमुत्तशरीरं गजं
 पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनेन शयनं कारयति स्म । अतिलघुहस्ता गोपालाश्च
 नवनीतमुत्कर्षुं मय्यनदण्डेन गम्भीरशब्दपरःसरं, शैलेन शशिनमुद्धर्त्तुं
 सुरोधाः वारिधिमिव कलशं मथ्नन्ति स्म । काचित् कलहान्तरिता
 नायिका प्रथमं प्रियप्रार्थनां नाङ्गीकृत्य पराङ्मुखीभूय कपटेन सुप्ता,
 अथ प्रभाते कुक्कुटकूजितमाकर्ण्य गात्रविजृम्भणादिव्याजेन सम्मुखो-
 भृता निद्रया अजानतीव मीलिताक्षी सती प्राणेशमालिनिङ्ग ।
 नरेन्द्राश्च वैतालिकगीयमानमधुरमङ्गीतश्रवणेन सुखनिमीलिताक्षाः
 सन्तः निद्रां भेजुः । अश्वश्च कश्चित् कर्णाग्रीवं सस्तमुक्तं विदधत्, ऊर्ध्व-
 जानुस्तिष्ठन्, कियत्कालं निद्रामनुभूय, भूयः सम्प्रवावस्थितं बालदृग्-
 मास्वादयितुमभिललाष । प्राक् मत्सङ्गेन प्रवृद्धदीप्तिरुदयगामी च
 शशधरः सम्प्रति पराङ्गनामिव पश्चिमाशामासाद्य अस्तमेव समाशिशि-
 यन् इत्यालोक्य प्राचीदिगङ्गना स्वप्रभया अह्लासतेव । तरुणश्च
 काश्चित् “सुप्ते पश्चाच्च या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते
 चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥” इति स्मरणात्, पश्चात् सुप्ता अपि
 पूर्वमेव जागरित्वा अस्यन्दितशरीराः सत्यः रतिश्रमखिन्नप्रियतम-
 निद्राभङ्गशङ्कया परस्परगाढाऽऽश्लेषविश्लेषं नैव विदधिर । चन्द्रमाश्च
 अस्तमयरागेण लोहितायमानैः शुभ्रमयूखैः, कुङ्कुममंयोगादीषन्निरस्त-
 धवलमभिः शीखण्डरजोभिः प्रेयसौमिव पश्चिमाशां विभूषयन्नति-
 मात्रमेव शुशुभे । कुमुदानां मुकुलीभवदलैः क्षीयमाणशोभाधारणात्,
 कमलानाञ्च विकसदलैः वर्द्धमानशोभाशङ्कणात् भ्रमरैरुपगीते उभे
 अपि कुमुदकमलकदम्बे तुल्यरूपामेव अवस्थां दधाते च । अरुणिमान-
 सुपगत्य मुखप्रकाशनात् चिराय स्थायिनीं लज्जाम् आशु त्यजन्त्या इव
 प्राच्याः दिगङ्गनायाः मुखस्येव प्राग्भागस्य अवगुण्ठनपट इव

चन्द्रकिरणजालं संसते स्म च । अविच्छिन्नसुरतक्रीडाशान्ताना-
मङ्गनानामक्षमाङ्गे उपशाम्यन्तमपि मदनं प्राभातिकजातिकुसुम-
वासितवातस्पर्शः पुनरुद्दीपयति स्म । अमन्ति स्म सूर्य्यतेजोऽभि-
भवान्मन्दायमानप्रकाशाः दीपशिखाः । हर्षमन्मथमत्तयुवतीरतिखेद-
हरणदत्तः प्रभातमारुतश्च विकसितकमलगन्धैः भृङ्गमालाः मोहयन्
मन्दमन्दं प्रवहति स्म । निद्राकलुषितनयनकनीनिकाः परिक्षीणमुख-
चन्द्रमण्डलाः सस्तकेशपाशाश्च वारविलासिन्यः राजगृहेभ्यः
निर्जग्मुश्च । व्रजति स्म च वासरान्ते शिशिरकिरणमभिसृत्य वायुभिः
सुगन्धिः तत्किरणव्याप्तं नभःप्रान्तं भजन्तो रजनिः । निशायां
परिरम्भव्यापारवता प्रियेण प्रियायाः आक्षिप्तं वसनं प्रभातेऽपि तत्-
श्रीणीदर्शनलोभादर्पयितुं नैष्यत च । सपदि च कुमुदिनीभिः मीलितं,
रात्रिरपि गता, सकला नक्षत्रराज्यश्च अपेताः, इन्दुश्च अष्टशोभः
सन्नतमगच्छत् । सूर्य्योदयात् प्रागेव अरुणेन निखिलं तिमिर-
जालं निराकृतम् । चक्रवाकश्च गगनमण्डलं तिमिररहितं वीक्ष्य
यावत् पक्षमूले उत्पतनाय धुनोति, तावदेव चक्रवाकी ममुत्कण्ठिता
सती सरितोऽपरतटात् तत्र समायाता । रात्रौ युवतयः पृथमालाश्च
तुल्यामेव शोभां दृतवत्यः, प्रभाते तु उपभोगादधिकसुरभिभिर्युवतिभिः
निष्प्रभाः मालाः परित्यक्ताः । प्रभातमारुतैश्च वर्नं वर्नं कमलममृद्धाः
व्यालोलिताः, मालत्यादीनां विस्ताराश्च विक्षिप्ताः, वकुलचम्पकादि-
शाखिनां प्रमृनानि च अवधूतानि, किन्तु एतेषां कुत्रापि तैर्नावस्थाय
बध्नुकुसुमसङ्घर्षेण उद्गतगन्धेषु गृहान्तरेषु एव स्थायित्वमधिगतम् ।

प्रातरागतं सागमं प्रेयांसं प्रति खण्डितायाः नायिकायाः

उक्तिवर्णनम् ।

“अपररमणीसंसर्गपीडनैः अङ्गरागे निःशेषतया भिन्ने मत्स्यपि
यदाश्चर्य्यधाम्नः तव मुखविक्रामः स्तोकमपि न भेदमुपगतः, इदमेव
महदाश्चर्य्यम् । स्फुटतरं हि नखविलेखमन्या रमण्यः तव वपुषि
मा पश्यन्तु, इति बुद्ध्या कान्तया चरणप्रहारसङ्क्रान्तलाक्षया असौ

समाच्छादितः ; किञ्च 'त्वं मम प्रिया' इति यदवोचः, तत् सत्यमेव, यतः प्रियजनपरिहितं वसनं वसान एव मम निवासं प्राप्तः, प्रेयसीनामवलोकनेनैव हि कामिनां भूषणशोभा सफलतां लभते । तथा नवनखक्षतचिह्नितं शरीरमंशुकेन त्वमाच्छादयसि, दशनक्षतमोष्ठश्च हस्तेनाऽऽवृणोषि, किन्तु स्वान्तरसङ्गमूचकः परिमलाऽऽख्यो नवगन्धस्तु त्वया कथमप्याच्छादयितुं नैव शक्यः" । उक्तप्रकारेण कृतोपालम्भायाः अधैर्यान्मुक्ताशोः कस्याश्चित् प्रेयस्याः तस्यन् कश्चिन्नायकः आगत्य प्रणामेन तां प्रमादयितुमारभत, यतो हि प्रणयकलहेषु योषितां करुणमपि रुदितं मानिनामपि पुंसां मानभेदपटीयः भवतीति ।

विलासिजनस्य उक्तिवर्णनम् ।

कश्चित् विलासिजनः, निशायां स्वकृतनखदन्तक्षतं सपत्नीसम्पादितमेवेति शङ्कया रोषपरवशां स्वस्तियं, "मदमूढया त्वयैव कृतमिदं, किमिदानीं नाभिजानासि?" अनेन प्रकारेण लज्जितां तामनुनिनाय । गाढालिङ्गनेन मौक्तिकहारच्छेदं विधाय शिथिलीकृताङ्गे स्वामिनि गमनाय आमन्त्रयमाणे सति, तत्क्षणां नवमुक्त्तारूपस्थूलवाप्याम्बुनि विसृज्य स्तनयुगमुपारुरोदेव । रात्रौ मत्ततया प्रियसमीपे बह्वजल्पितं, प्रोढनायिकावत् बहु चाटु कृतचेति दिवसे सखीभ्यः श्रुत्वा विगतमदया कयाचित् मुग्धया विलज्जितम् । एवं क्रमेण प्रातः-सन्ध्याऽपि अतिक्रान्ता ।

यज्ञवर्णनम् ।

प्रतिगृहमक्षतज्योतिरग्निः यथाशास्त्रमुच्चारितश्रुतिभिः ऋत्विक्-श्रेष्ठैः अग्निममिन्धनीः ऋचः पठित्वा देवतोद्देशेन त्यक्तं दुरितोषदहन-क्षमं हविर्विशेषमास्वादयति स्म ।

अथ जपवर्णनम् ।

प्रक्रान्तजपकर्म्मणां तपस्विनाम ओष्ठाक्षरैरावृतम्, अनोष्ठैश्चाक्षरै-

लज्ज्यम् उद्गतदशनकिरणमास्यं तदा मुहुर्घटितविघटितस्य मुग्धमुक्ता-
स्फोटस्येव नितरां शोभते स्म ।

सूर्योदयवर्णनम् ।

शुशुभे च तदा प्राच्यां दिशि महासागरसलिलदाहानन्तरं कृतजग-
दाहोद्योगं सत् सागरोपरि ज्वलितं वडवानलज्योतिरिव नवकनकवत्
दिनभर्तुः पिङ्गलकिरणजालम् । दिग्भिरङ्गनाभिरुद्भूयतं च प्रसारित-
महारज्जु रूपैः किरणजालैः महान् कलश इव जलनिधजलमध्यादेश
दिनकरः । क्षणञ्च उपरिस्थितेन अनेन विवस्वता केवलमुदयाद्रिर्न,
अपि तु सर्वेऽपि शैलाः सममेव नवकरनिकरेण समुद्भासिताः ।
उदितमात्रेणैवैतेन बालसूर्येण कराग्रे प्रसार्य गगन-मातुरङ्गे निपतितं,
नलिनोभिश्च रमणीभिः कमलानि मुखानीव विकाशय तत् वीक्षितं,
विहगकुलेश्च हर्षात् कूजितम् । क्रमेणासौ सप्तसप्तिः क्षितिधरपौठमध्या-
सौनः, भूतलप्रसारितकिरणजालः उदयाद्रिमतिक्रान्तः । ततश्च बाला-
ऽऽतपरूपितं नदीसलिलं भानुकिरणरूपशरसहस्रक्षततिमिररूपकि-
रधिररञ्जितमिव अदीपिष्ठ । नवीनदिनकरकिरणाश्च गवाक्षविवरंभ्यः
मन्दिराणामभ्यन्तरेषु निपेतुः । रजन्यां रमणीभिः मदपानेन शून्यो-
क्तमपि स्वयंमयपानपात्रं गीरोचनाऽरुणबालाऽऽतपसंयोगात् पूर्ववत्
मदपूर्णमिव बभौ । गालौ शय्यायां परित्यक्तं शुभवर्णं, किन्तु प्रभाते
दिनकरकरसङ्गेन रक्तवर्णतया भासमानं प्रियस्य उत्तरीयं स्वकीय-
मिति वृद्धा आददानां नायिकाश्च सखी परिजहास । निशायां
सुधाधवलं यद्गृहं चन्द्रिकासम्बन्धात् स्फटिकमयमिव रजे,
तद्दिदानीं बालतपनकिरणैररुणीकृतं सत् काश्मीरदेशजातकुङ्कुम-
जलमिक्तमिव प्रतिभाति । योषितामार्द्रनखक्षतानां मध्ये संलग्न-
केशानां प्रमोचनं प्रिये विदधानं सति, व्यथाऽऽविभूतसौत्कारैः
प्रकाशितदशनेषु प्रतिफलन्त्यः नवरविभासः पद्मरागाणामनुकरणं
विदधिरं च । स्वतः कनकमनोहरं, ततः कुङ्कुमाङ्कितं कामिनीनां
वपुः पुनर्बालाऽऽतपव्यापनात् महान्तं वर्णात्कर्षमापेदे च । सरमिज-

वनकान्तं लोकलोचनानां दर्शनशक्तेर्निदानं किरणसहस्रं दधदयं
हरिदश्वः निखिलजगदाक्रान्तवन्तमन्धकारं साधु निजघान । ध्वान्त-
ध्वंसाय समुदितोऽपि दिवसेशः दर्शनीयमपि तारागणमरिपक्षावलम्बनं
प्राप्तशिशुपुत्रपददेव निराकृतवान् ; दूरीचकार च सूर्योऽसौ अतिधवलायां
रजतभित्तौ प्रतिबिम्बितस्य स्वकिरणजालस्य तत्प्रतिघातेन गूहामध्येऽपि
प्रवेशात् गूहावस्थितं संहतमप्यग्निं तिमिरजालम् । यथा कश्चिन्निजपद-
भ्रष्टः पुनर्लब्धपदः स्वबन्धुवर्गान् काराऽवरुद्धान् स्वयमागत्य काराकपाट-
मुद्वाप्य मोचयति, तथाऽसौ सविता भूयः स्वकीयं तेजः प्राप्य निशायां
कमलं बन्धनप्राप्तानां षट्पदानां बन्धनमोक्षं विदधे ; सहस्रसङ्घाकैर्मयूखैः
कमलानां सहस्रदलानां विघटनञ्च चक्रे । उदयति सवितरि, अस्तङ्ग-
च्छति च श्रौतांशौ कुमुदवनं शोभाविहीनं, कमलवनञ्च शोभायुक्तं,
चक्रवाकः प्रीतिमान्, पेचकश्च प्रीतिहीनः सङ्घातः, सर्वमिदं दुर्दैव-
त्रेष्टितानां विचित्रो विपाकः ।

उदयरागवतीं शोभां दधानः दिवापतिरसौ निखिलनक्षत्रमण्ड-
लानां कुमुदानाञ्च श्रियं द्राक् क्षयं नीत्वा, अन्धकारजालञ्च सम्यक्
अवधूय, कृताखिलजगत्प्रबोधः, स्त्रीपुंसानाञ्च वियोगं प्रापयन्, हे
कामदे ! तव सुप्राप्तं करोतु ।

इत्येकादशः सर्गः ।

द्वादशसर्गः

प्राभातिकप्रयाणवर्णनम् ।

सूर्योदयानन्तरं भगवता सह यादवानां प्राभातिकप्रस्थानं वर्ण-
यता कविना रथाश्चगजचारिणां नरपतीनां तोरणवद्भिः प्रदेशे क्षणं
प्रयाणकालोचितवैश्वरचनार्थं कृतविलम्बस्य भगवतो हरेः समागमाय
प्रतीक्षणं प्रथमं प्रदर्श्य, पश्चात् कनकवर्णं समुन्नतमधिकवेगं रथं समा-

रुह्य हरेर्गमनञ्च वर्णितम् । ततश्च शुभतराः सरज्जुकाः अतिदीर्घाश्च
 पटमण्डपाः कुमुदद्गदा इव स्थिताः तैर्मुकुलीकृत्य नीताः । उन्मित-
 पूर्वकायो हि गजपतिः खमुत्पिपतिषुर्महाऽद्रिरिव आकुञ्चिताङ्घ्रिः सन्
 तत्र कृतपादन्यासं यन्तारमारोहयते स्म । तुरङ्गिणश्च प्राक् स्वेराऽऽस्फा-
 लनोपलालितान् पल्याणकोटिसंसक्तमुखरज्जुं पाणौ कृत्वा कम्पित-
 शरीरानश्चानारूढाः । उपर्युपविष्टश्च निषादौ यावत् भूयांसमध्वानं
 गन्तुं तदौपयिकमासनविशेषं न बबन्ध, तावदेव दुःसहवेगाः उष्ट्राः
 अनर्गलं प्रस्थिताः ; कश्चिदुष्टश्च निधौयमाने सति भाराऽऽरोपणाय
 निर्मिते भारयुक्ते गोष्ठ्यादौ, बलादुत्थाय गन्तुमिच्छन्, गृह्णीतश्च
 मुखभागे, प्रागुपभुक्तनिम्बपत्ररसनेन विषमस्वरमत्युत्कटमकार्षीत् ।
 न च स्त्रीकृतवान् जनन निधातुमुद्धृतां गोष्ठीं नासिकाप्रोतमुखरज्जौ
 गृह्णीतः कश्चित् कम्पितविषाणयुगलो महावृषभः । तीक्ष्णाङ्गुश-
 प्रहारेण निषादौ निरुद्धवांश्च प्रतिनागं प्रति चलितं हिरदम् । पटह-
 श्रवणाच्च तदा राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया व्यधितान्यासन्, सञ्जाताश्च
 गिरिगह्वरस्थिताः सिंहादयः किमिदमिति भोतिविह्वलाः । तुरङ्गा-
 धिरूढाश्च अवरोधस्थितः व्रजद्विश्चमूचरैः जगं दृष्टाऽऽननाः चलत्योन-
 स्तनैः कम्पितकञ्चुकं यथा तथा समगच्छन् । स्वपृष्ठात् पातिताव-
 रोहं कयाचित् दिशा पलायितं दुर्विनीतमश्वं जनाः महासमलो-
 कयन् । प्रत्यासन्ननागमृत्कारात् त्रस्तो करभो, सारथो व्याकुलं यथा
 तथा त्यक्तप्रग्रहे सति अवरोधाङ्गनाः भूमौ निष्ठा अपर्ययन दूरमतोत्य
 रथं बभञ्जतुः ।

प्राक् लाभार्थं कृतक्रयश्च कश्चिद्वणिक् स्थाणुसक्तश्चकटभङ्ग-
 संचोभेण विदारितमृन्मयमयभाण्डेभ्यो विगलितसुराभिः सिक्ते
 सति दूरवर्त्मनि तदर्धमत्यर्थं शोकमवाप । तर्बलैश्च भेरीभिर्गुहा-
 मुखानि नितान्तवात्यामुखराणि निर्भर्त्स्य, ध्वजांशुकैः गुल्मपलाणि
 च तर्जयित्वा, समुन्नतैर्मातङ्गैर्महोपलान् विजित्य च, रेवतकाद्रि-
 र्दूरगमनेन पृष्ठतः समकारि । कृष्णसारैश्च तदा हरिणोमदृष्टानि

योषितां नयनानि समालोक्य किञ्चित्कालं तवावस्थाय, पश्चात्
विभ्रमवन्ति तानि योषितां निश्चित्य स्थानान्तरे पलायितम् । अश्वाश्च
मादिभिर्दृढगृहीतवल्गाः सन्तः दुःखात् श्वनैः श्वनैर्निम्नभूप्रदेशान्
अवतीर्य वल्गायां शिथिलितायाश्च सत्यामुत्तालखुराऽऽरवं यथा
तथा द्रुततरमेव अधावन् । शौरिसेना च तत्तेजसा विनतैः, अत
एव पार्श्वदेशात्ममार्गतः राजसमूहैरसङ्ख्याताऽस्तपत्रवद्भिः समाच्छव-
भूमिकतया एकाऽस्तपत्रमयीव रराज । अपठंश्च मृत्तिपाठकसमूहाः
शौरैः पुरतस्तद्गुणाऽवलोकितान् ओजस्विष्वर्णोज्ज्वलवृत्तशोभितान् अने-
कान् श्लोकान् । प्रलये क्षुभितः पयोधिरपि निःशेषाऽऽक्रान्तमहोत्तलः
मन् वेलालङ्घनलङ्घनां स्वमर्यादां समुज्झति, परन्तु नाकाक्षीं च ग्रामेषु
कामप्यमर्यादां समङ्गैरवारितैरपि सैन्यैश्चलितोऽसौ निःशेषाऽऽक्रान्त-
महोत्तलः केशवः । दृष्ट्वाश्च ग्रामान्तर्गामिनं तमतिमात्रं वृत्तिभि-
स्तिरोहिततया सेनासमूहैरलक्षिता एव पटोलोप्रसूनगुच्छसञ्चयमुख्यः
ग्रामवध्वः । ददर्श च शौरिरसौ सनादं मुहुर्कृत्स्नमानान्, मद्यपान-
रतान्, मण्डलोपविष्टान्, स्वनामसङ्कीर्तनप्रवर्तितमानसांश्च घोष-
जनान् ; गोपाङ्गनाजनश्च अविदितविलासैरतिविशालैर्लोचनैरस-
कृदेव तं मुरारिं पश्यन्नपि न ययो वितृष्णताम् । मुरारिरपि वामपद-
मंथतवल्गान् रमनया स्वादयन्तीः गा जानुभ्यां दोहनपात्रमवगृह्य क्षीरं
दृढतः गोदोहकान्, प्रशस्तां गाञ्च प्रीत्या चिरं निदध्वा, विलोकयामास
च गौतमवर्णाऽऽसक्तानत एव शस्यभक्षणविरतान् मृगसमूहान् ।
अपाहरच्च मत्तकलहंसकुलानां विलासिनीचरणनूपुररवकोमलं सुमधुरं
कूजितं शब्दान्तरतः मोरैर्मानसम् । कतिपये हि पर्वताः शिखरैः
दूरादागच्छतस्तस्य हरेरतिमहतीं सेनारेणुसंहतिं, तथा नरपतयश्च
शिरोभिस्तदाज्ञां सममेव समूहः । विशालदन्तेन च केनचित्
समुन्नतनागेन जनसमागमनमार्गः अचलादप्यधिकतरमरोधि ।
अन्यैश्च कैश्चित् गजैः विधाय दिशो भग्नदुमाः, पिष्टा च बलादचल-
पृष्ठानि, निजाङ्गैरेव भुवो दुर्गमाः विदधिर । पार्वतीयकिरात-

युवतयश्च शौरिं विस्फारितलोचनैरवलोकयामासुः । मृगेन्द्रवन्दानि च सकृदवज्ञया चक्षुरुन्मिष्य पुनः सुषुप्तूनि सन्ति समीपगतादपि सैन्यान्नेव कियदपि भीतानि समभवन् । गण्डकण्ड्यनकारिणा करिणा च वृक्षस्य श्मश्रूयमाणमधुपटले कम्पिते सति, तैः विदश्यमानजनेन तदा व्यग्रतया पलायितम् । आत्मानः देहान्तरमिव प्लवङ्गमाश्च नागेना-न्तकसन्निभेन विनाशिते सति परिचितपलाशतरो निवासार्थं वृक्षान्तर-मेवाधिजग्मुः । अतिचक्रमुश्चेत्थं सेनासमूहाः गुरुतरानपि गिरि-प्रदेशान् ।

जलाशयवर्णनम् ।

समनन्तरञ्च मुरारिसेनाभिरुन्नततटानधिरुद्ध कङ्गोलिनौ काचि-दुपगता, तुरङ्गमखुराऽऽक्षिप्तं हि रजःपटलं तदीयमलिलानि पङ्कता-मनैषोत्, गजपतिभिश्च क्रीडनार्थं करैरपाकृतानि तवत्यश्वैवलानि । पुनश्च ते भग्नतटैस्तदम्भांसि प्रपूर्ये, पुराणनदीः स्थलममाः कृत्वा, स्वमदोदकैरेव नदीरपराः प्रवर्त्तयामासुः । क्रमेण च मुरारिसेना दूरमतीत्य समतिक्रम्य च भ्रयांसि पुराणि, जित्वा च समुन्नतपटमण्डपैः पुरगृह्णाणि, स्वच्छन्दं तदानीं तटस्थानादगच्छत् । द्वारकाभवनमप-ह्वाय तेषां निर्गमनकाले, मन्ये, वियोगविक्रवा द्वारकानगरश्रीरपि तदानीं तदग्रत एव निरगात् ।

यमुनाप्राप्तिवर्णनम् ।

सौगन्धिकमाकृतैः कम्पिते हि यमुनासलिले मूर्ख्यकिरणपरितप्तं मैनिकैरूर्ध्वमुत्तिप्तञ्च राशौभूतं रजः पुरः पपात । सा हि उष्णांशु-तनयाऽपि शीतलमलिला, यमस्वसाऽपि जनजीवनविधायिनी, कृष्णवर्णाऽपि पापविनाशपटीयसी ; आगमादनुमानं चेत् बल्लोयः-प्रमाणं, तदा जलधिजलानां नीलतया सा खलु यमुनैव नूनं जलधि-मपूरयत्, न जाङ्गवी ; जाङ्गवीपूरणोक्तिस्तु सर्व्वथैवायुक्तिकेति प्रति-भाति । क्षणमसौ तमालतरुवदतिकृष्णवर्णा हि यमुना भवमाक्रमितु-

मुद्युक्तस्य सेनासमुद्रस्य वेलिव शुशुभे ; समनन्तरमेव तैरुभयतः लोलैः पादैरिव केनिपातकदण्डैर्वेगेन गच्छन्तीभिर्नीभिः सारित् यमुना प्रतीर्णा । करिणस्तुरङ्गमादयश्च गर्भीरजलान्यवगाह्य सहेलं तां यमुना-मतरन् । एवं मुरारिसैन्यं मपदि यमुनां तीर्त्वा यथाऽभीष्टमगमत् ।

इति द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशसर्ग

प्रथमं यादवपाण्डवयोः मिलनवर्णनम् ।

अथ हरेर्निजनगरप्रस्थानात् प्रभृति प्रतिक्षणं निखिलदेनन्दिन-वृत्तान्तवेत्ता हि धर्मनन्दनो युधिष्ठिरः यमुनाऽतिक्रमणेन तत्समा-गमनश्रवणादतिहृष्टः सन् सानुजः कृष्णाभिमुखमेव निर्ययौ । शौरिसमागमसन्तोषादतिबहुलदुन्दुभिताडनेन श्रवणेन्द्रियाणां बध्नी-भावात् तदा कण्ठोक्तवक्तव्यावशिष्टं वक्तृणां हस्तसङ्केतमन्तरेण संवदितुमशक्यमेवाऽऽसीत् । परिवर्तितकनकचक्रान्ता हि रथा गजाश्चादयश्च क्रमेण द्रुततरमधावन् । परस्परप्रेमवशाद्धि तदानौ तदुभयसैन्यमेकतामेवागमत्, मदमूढबुद्धिभिः विषाणिभिः केवलं मिथो रुरुषे । शौरिसन्दर्शनमात्रेण दूरादेव चर्षातिशयेन स्यन्दनादवतरितु-मिच्छतो धर्मनन्दनस्यावतरणात् पूर्वमेवासौ मुरारिस्त्वरविशेषेण विनयं दर्शयितुमवततार, प्रणनाम च भूमिविलुठितस्थूलहार-यष्टिना शरीरेणासौ भुवनैर्नतोऽपि विद्धिताऽऽत्मगौरवः ज्यायांसं पितृस्वस्रीयं तम् । शौरिं शिरसा भूतलस्पर्शनात् प्रागेवासौ क्षितिपः समुत्थाप्य अनपेक्षितक्रमं यथा तथा भुजाभ्यामाश्लिषत्, पारिजातकुसुमसुरभिकेशे शिरसि च विनयनम्रं तं काममजिघ्रत् ।

ततः प्रहृष्टमानसोऽसौ सर्वजनसम्भावनाहः मुरारिः परमप्रीति-वशात् भीमादीनपि भूमिभृतोऽनुजन्मनः तत्कालोचितमभ्यनन्दयत् । नरपतयश्चापरे तत्र युगपदागत्य तुल्यमहसः भूपतीनपरान् परस्परं

बाहुभिरालिङ्गन्; परिरिभिरे च इभकुम्भान्तुङ्गस्तन्यः परस्परं ततोप-
गताः हर्षपलकितगण्डस्थला यादवपाण्डवानामङ्गनाः । मङ्गतश्च
रथवाजिकरिणीसमाकुलं तदभयसैन्यमन्योन्यं, केवलं तेषु पृथगव-
स्थापिताः पंसां गजेन्द्राणां राजयः; महान्तो हि भवन्ति चिराय
सर्वलोकविलक्षणस्वभावाः । शौरिरसौ युधिष्ठिरेण “अधिरुह्यताम्”
इत्युदितः, जिष्णुना च दत्तहस्ताः, यक्षाधिनाथकरगृहीतो मेघवाहनो
मेघमिव स्यन्दनं पुनरग्निरग्नियत् । तदनन्तरमिन्द्रप्रस्थाभिमुखं प्रचलतश्च
तस्य हरेः धर्मराजः स्वयमेव सारथ्यं, भीमसेनश्चामरग्रहणं, जिष्णुश्चा-
ऽऽतपवधारणं हर्षप्रकर्षात् यथायथमकरोत्, चक्रतुश्च नकुलसहदेवौ
तत्परिचर्यार्थं पृष्ठोपसर्पणम् । इत्थं सन्निहिततया परस्परमेकतामुपगतं
यमुनाजाङ्गवौप्रवाहयोरिव तत्सैन्ययोर्द्वये मङ्गलदुन्दुभिध्वनिरति-
तरामिव समभवत् । ततोऽसौ मुरारिर्मखमौक्षितुमुपागतानां हि भूपतीनां
सैनिकैर्वह्निर्निर्मितं सेनानिवासमवेक्ष्य, प्रतिपक्षसैन्यवेष्टितमिव स्थितं
मयदानवकृतमपूर्वमिन्द्रप्रस्थं ददर्श, प्रविवेश च विरचितनवगोपुरं
तत्पुरं क्रमेण इन्द्रियैरिव पञ्चपाण्डवैः सह सुखेन ।

योषितां हरिदर्शनवर्णनम् ।

अनन्तरं पौररमण्यः खलु दुन्दुभिध्वानैः कृताऽऽह्वाना इव अवश्य-
विधेयान्यपि कार्यान्तराणि तुच्छतयैव परिहृत्य सत्वराः सत्यः
मुरारिमौक्षितुं प्रतिरथ्यमुपाययुः । तदा तु हरिदिदृक्ष्या कनक-
हर्षागवाक्षं प्रकाशमानं रमणीनामाननारविन्दम् उदयाद्रिगुहामध्य-
गतमिन्दुमण्डलमिव रराज । ताः खलु पौरयोषिताः करयुग्मपद्म-
मुकुलापवर्जितैः प्रतिगृहमाचारलाजैः शुक्तिकांशसमुत्थमुक्ताफलैरिव
सुरजितं तमवाकिरन्; तासाञ्च रमणीनां तदा साधवोऽसौ सर्वथा
प्रीतिप्रद एव बभूव । तत्र काचन रमणी मदविकारवशादसमग्रेणैकेन
नयनेन सत्पुष्पं कृष्णं दृष्टवती, नृत्यन्मयूरकलशङ्ककखना च काचन
कामिनी कण्डूविनोदव्याजेन तदभिमुखमङ्गल्यग्रेण एककर्णरन्ध्र-
मताडयत् । अपरा च काचित् परप्रकाशनभयात् किमपि स्फुटम-

व्याहरन्ती रक्ताब्जपत्ररुचिरेण चलदङ्गुलिपाणिना, शिरःकम्पनेन च तमामन्त्रयामास । अन्या च रमणी स्वभावसुन्दरं स्वकौयमाननमेकेन पाणिना नलिनान्तिकस्थितपद्मवश्रौमता तिरोधाय, समुज्ज्वलाङ्गुलीनानन्तरालविनिर्गतां दशनप्रभां प्रकाशय च व्यजृम्भत । शौरिमन्दर्शनन विस्मयाऽऽदरस्तिमितनयना च काचित् रसातिरेकात् संसमानं वसनं बलयघटितनीलमणिप्रभापटलरचितरोमराजिना करपद्मवेन जग्राह । नितम्बिनौ च काचिदच्युतगमनेन खिन्नमानसा सती, अच्युतगतं मनः प्रतिपालयन्तीव शून्यतां गता, अत एव स्वगृहगमनेऽप्यनादरवती चित्तलिखितेव क्षणं निस्पन्दमतिष्ठत् । अपरा च काचिदायतेक्षणा अतिमात्रं माधवरूपसुधापाननिर्भरैः मदालसैः शरीरैः शनैः शनैः स्वगृहं प्रतस्थे ।

हरैः सभाप्राप्तिवर्णनम् ।

ततोऽसौ शौरिः पूर्वं गन्धवासितोदकैर्विरजौकृताः, कृतागुरुधूपधर्मरेणुविभ्रमाः, सन्धेषु विलम्बमानपताकासुशोभिताः पुरवोथिकाः अतिक्रम्य, खाण्डवदाहं वह्निदाहाहिमोचितेन मयनाम्ना असुरेण प्रत्युपकारार्थं, पूर्वम् आत्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन वृषपर्वगृहनिर्म्माणावशिष्टेन भणिश्लिनाकलापेन विनिर्मितां तां सभां सपदि प्रापत् ।

सभावर्णनम् ।

संसदि च तस्यां रजनोषु कलधौतधौतशिलानाम् अभलिहां भवनानां प्रभायां प्रतिफलन् हि हिमांशुः पुनः क्षणं क्षौरसागरगर्भवासमिव लेभे । सदसः नीलमणिकिरणहरितवर्णैकृतमध्याः पद्मरागनिर्मिताः गृहभूमयः शैवलविहीना रक्तवर्णा आप इव सदा शुशुभिर । तत्रत्याश्च जनाः सन्मुखार्वास्थितान्यपि स्फटिकभवनानि चन्द्रिकारूपैकतां गतानि चन्द्रिकाभ्रमादतिक्रम्य, पुनः तमसीव करपरामर्शविज्ञातानि तानि कथञ्चिदाप्रवन् । अपश्यंश्च ते मरकतमणिमयगृहेषु तृणाऽऽश्रया

मुहुः नमिताऽऽननान् रसनाऽग्रलग्ननीलकिरणाङ्कुरान् गृहीतबाल-
 तृणग्रामानिवावस्थितान् हरिणान् । समीपगता अपि चन्द्रांशवः
 प्रभूतैरिन्द्रनीलमणिकिरणैस्तिरोहिता एवाभवन् । यस्याश्च प्राङ्गण-
 प्रदेशाः भुजगशिरोजरत्नसन्निधानादुदितमेघध्वनिभिर्नववैदूर्यप्ररोह-
 युक्ता आसन् ; यस्याच्च नलिनीदलच्छन्नतया जलमयप्रदेशेऽपि
 स्थलभ्रमात् सुयोधने अधःपतति सति, तदवलोक्य भौमसेनस्य तदानौ-
 मुच्चैर्हासः क्षुभिताखिलक्षितिपालानां क्षयहेतुरभवत् । तदुपान्तिकेषु
 च महीधरमूलजलाऽऽधारवारिषु प्रतिबिम्बिता हि वृक्षश्रेणयः सपत्न-
 सन्ततिं मूलसंहतिं दधाना इव विरेजुः । अपि च यस्यां स्फुरदसि-
 श्यामकान्तो इन्द्रनीलमणिमयप्रदेशे तदानौमागन्तुकजनैः जलध्यान्या
 नितम्बादुद्धृतं वसनं, पूर्वमेव स्थलमिति जानतां जनानां नितरामुप-
 हासायैव सञ्जातम् ।

हरेः सभास्थलप्रवेशः ।

अथ शौरिरसौ सभाऽभिमुखं स्यन्दनादवतीर्य अत्यादरात् “इत इत
 आगम्यताम्” इत्यभिदधानं सति युधिष्ठिरे, अदृश्यरत्नभित्तिकं शुभ-
 मणिप्रभापुञ्जालक्षितद्वारं तत् सदः प्रविष्टवान् ; प्रविश्य च तदुच्चैस्तरं
 द्विरख्येष्टकारचितं नृपसदनमवलोक्य तत्र सिंहासने समुपविवेश ।
 तदागमनप्रमोदादानन्दितं हि तस्मिन् कुरुकुले नर्त्तकौजनी
 मधुरसङ्गातपुरःसरमुज्ज्वलं नृत्यमकरोत् ; समादिदेश च महीपति-
 स्तदानौमुत्सवव्यापारम् । सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञश्चासौ मुरारिः
 कुमारमारम्य निखिलबन्धुजनानां प्रत्येकशो नामग्राहमनामयमपृच्छत् ।
 ततश्च शौरियुधिष्ठिरो मर्त्यलोकादुर्लभं प्राप्तरसोत्कर्षमतिबहुलं सङ्ख्याऽमृतं
 स्वादितवन्तो ।

इति त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशमर्ग

कृष्णं प्रति युधिष्ठिरोक्तिवर्णनम् ।

अथ यज्जानुष्ठाननिविष्टचेता हि साधुवादी युधिष्ठिरा दृष्टिविकाशा-
देव प्रकटितप्रमा सन् वाक्यकोविदवरेण्यं तं श्रीकृष्णं वक्ष्यमाणोक्तं
वचनजातमुवाच,—“हे स्तोत्रयोग्य ! केनचिदसत्यमपि प्रियमुक्तः
त्वदन्यः कोऽपि पुमान् तच्छ्रवणोत्सुक्यादेव न खलु लज्जते, किन्तु
वितथवचनप्रयोगेण वक्तुरेवातिमहती तपा तदा जायते ; निखिल-
गुणशालिनि त्वयितु न खलु किमप्यसत्यं भवेत्, अतस्त्वां स्तुवन्
कोऽपि पुरुषः न लज्जामनुभवति, किन्तु अहो ! स्वगुणश्रवणात्
त्वमेवात्र प्रत्युत जिह्रेषि । प्रभूतेनापि स्तुतिवचसा जनान्तरवच्चैव त्वं
प्रसीदसि, सकलगुणाऽऽधारस्य तव बहुलमपि यथा तथा प्रियं वदन्न-
प्ययं जनो मृषाभाषणदोषं नैवोपगच्छति । हे विश्वम्भर ! त्वत्-
प्रसादादेव भारतवर्षमिदं बहुकालं मम वशगतं वर्तते, सा हि भवत्-
सामर्थ्यातिशयानां भृयसो विभूतिः । हे प्रभो ! यज्ञमनुतिष्ठतश्च मम
त्वमनुज्ञादानेन अनुग्रहं विधिहि, मूलकारणतामुपगते च
त्वयि सर्वथा समर्थोऽहं भविष्यामि धर्म्मार्जने । सम्पादितसाधनेन
दोषहीनं यागमनुष्ठातुमभिवाञ्छता हि मया, धान्यराशौन् पुपूषता
कृषौबलेन वायुरिव त्वं सदा प्रतीक्षितः एवाऽऽसौ । अधुना तव
सन्निधानेन मम यज्ञकर्मणा नूनमविघ्नेन भविष्यते, उदिते हि भास्वति
न खलु कोऽपि वासरशोभां विहन्तुं शक्नोति । “क्षत्रियस्य विजितम्”
इति शास्त्रतः यद्वित्तं समुपाज्जीयत्वेन पालितवान्, “पालितं वद्वे-
चित्यम्” इति स्मरणात् प्रापितवाञ्छ तत् वृद्धिम् । तच्च वित्तं “वृद्धं
पालेषु निवपेत्” इति शास्त्रात् सम्प्रति सत्पात्रसात् करिष्यामि ; तच्च
पात्रं त्वमेव, अतः सर्वमेव भुङ्क्षु, अहमग्नौ च जुह्वानि ; अथवा
हे कृष्ण ! त्वमेव प्रथमं यजस्व, ततः त्वयि सोमपायिनि, यज्ञे स्नातवति
च, मया वाञ्छितराजसूयाऽऽख्ययागयाजिना भविष्यते । अथवा

त्वदनुग्रहलब्धया धनसम्पदा किमनुष्ठेयं, तत् त्वयैव विधीयतां, जगत्त्रय-
शासकत्वं मामपि शिष्य, सानुजोऽहं भवतो वचने स्थित
एवास्मि” ।

युधिष्ठिरं प्रति कृष्णोक्तिवर्णनम् ।

अथ भगवान् शौरिः पूर्वोक्तं वदन्तं महीपतिं, सभास्थनृप-
समूहान् श्रावयन्, वक्ष्यमाणोक्तं वचनजातं व्याजहार,—“मदनुभाव-
मन्तरेणापि त्वं निजनीतिमहिम्नैव निखिलराजमण्डलं विजितवान् ;
यदि हितपथ्यभुगारोग्यं लभते, न तत्र भिषजः कोऽपि गुणोऽस्ति ;
ततो विजयप्रजारक्षणादिगुणयोगात् सुक्षत्रिये सुराजि त्वयि पुरःस्थिते,
त्वदन्यः कः पुमान् क्षत्रियचिह्नं राजसूयं यज्ञं यजतु ? आदिवराह-
मन्तरेण धरासमुद्धरणे न हि कस्यापि सामर्थ्यमस्ति । अतिदुष्करं-
ष्वपि कर्तव्यार्थेषु त्वदाज्ञाकरं मां यथेच्छं प्रेषय, मां धनञ्जया-
दन्य इति माऽवेहि । इह तव यज्ञानुष्ठाने यो हि भूपतिर्भृत्यवत्
कर्म न करिष्यति, जगन्निवमेतत् मच्चक्रं तस्य शरीरं नूनमेव शिरः-
शून्यतां प्रापयिष्यति ।” इत्यभिधाय विरते च माधवे “त्वयि क्षेम-
ङ्करे सति मम सर्वसम्पत् स्थिरा” इत्युक्त्वा सहायसम्पत्त्या मन्तुष्यन्नमो
नृपः युधिष्ठिरः क्रतुं कर्तुमुद्युक्तवान् ।

यज्ञवर्णनम् ।

ततो होमादिक्रियाः स्वयमनुतिष्ठतोऽपि तस्य, ऋत्विजि ताः
कुर्वति च सति, ममेदमित्यनुसन्धानादेव क्रियाऽनुष्ठातृत्वमभवत् । तत्र
यजनव्यापारवन्तो हि मौमांसाश्चास्त्रज्ञाः ऋत्विजः “अनूचया याज्यया
जुहोति” इति श्रुतेरनुवाक्यया मन्त्रवर्णनोच्चैः प्रकाशितामिन्द्रादि-
देवतामपदिश्य “याज्यया जुहोति” इति श्रुतेः होतृपाठ्यया यागाङ्ग-
साधनीभूतया ऋचा सोमादिकं हविरग्नावत्यजन् । तत्र च साम-
वित् उज्ञाता कश्चित् करविन्यासमेदादिभिर्व्यञ्जितनिषादादिसप्तस्वरं
रमणीयं वृहद्रथन्तरादिकं साम अखलितम् उदगायत् ; होतृध्वर्या-

दयो विहांसश्च “अग्निमौलि” इत्यादिकं श्रेयस्करं शोभनमृगयजुषमध्य-
गोषत । ते च “गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञमासीनां पत्नीं सन्नद्य तिष्ठन्तीं वाचय-
तीत्येके, मोञ्जेन दास्नाऽन्यतरतः पाशेन योक्त्रेण च” इत्यापस्तम्ब-
वचनात् बह्वदर्मविकाररश्मनागुण्या यजमानजायया दृष्टानि
आच्यादीनि प्रणयनादिभिः संस्कृते अग्नौ जुहुवुः । तथा अन्यथा
श्रुतस्य शब्दस्य अन्यथा लिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणामनरूपे ऊह्ये
कुशलाः ऋत्विजः विभक्तिभिर्लिङ्गैश्च मन्त्रं विपर्ययीनम् । तत्र क्रतो
मन्त्रपूतमाज्यादिकं भुञ्जानस्य शिखिनो गन्धमात्राय सर्वप्राणिनः
पापमुक्ताश्च समभवन् । होमक्षणे एवोद्भक्तं धूमराशिश्च दिशो धूमयन्
क्रमेणान्तरीक्षं प्राप्नोत् ; पावकश्च तत्र वषट्कृतं विशुद्धं प्रभृतञ्च हवि-
रास्वादयत् ।

इन्द्रशत्रुत्वित्वा षष्ठीसमासस्य इष्टत्वे वृत्तस्य इन्द्रहन्तृत्वम्, इन्द्रः
शत्रुः शानयिता यस्येति बहुव्रीहौ च तस्य इन्द्रकर्तृकबन्धत्वमिति
फलभेददर्शनात्, शब्दशास्त्राभिज्ञाश्च ऋत्विजः तत्र क्रतो सन्दिग्ध-
समामवत्प्रयोगविषये समासान्तरेण विपरीतार्थकतया, क्रियाया
विरुद्धफलमाकलयन्तः तत्तत्स्वरविशेषवशेन विग्रहन्तत्र निश्चिन्त्यः ।
तत्र च अग्नौ दीयमानं हविरमृतमिव नाकिनः रमोत्कर्षादादन् ।
क्रतो च तस्मिन् कचिदपि कर्माणि लोपविषयविपर्ययादिदोषं
नागमन् ; समपादि च सर्वं साधनम् ; ऋत्विजामुत्तरोत्तरप्रयोग-
विज्ञानानि नरपतेः समृद्धयश्च परस्परमतिश्रयितव्य एवाभवन् ।

युधिष्ठिरस्य दानवर्णनम् ।

अनन्तरञ्च क्षितिपतिरसौ पङ्क्तिपावनं तथाविधम् ऋत्विग्वर्गे
पङ्क्त्यनुसारेण सदसि प्राप्य, यथाविहिता दक्षिणाश्च तेभ्यो दत्त्वा,
तत्र मखवेद्यां तान् प्रतिग्राहयंश्च पत्रित्व एवाभवत् । अभिषेकसंस्कारैः
शुद्धेषु द्विजक्षेत्रेषु च भावि महत् फलं बिभ्रन्ति धनान्यसौ बीजवदेव
वारिपूर्वकमवपत् । तेऽपि द्विजातयः निरेनसस्तस्मादतिपवित्रं
प्रतिग्रहं प्राप्य अतितरां पूता एवाभवन् । देवेन्द्रसमानशासनोऽसौ

महीपतिः दत्तस्वहस्तलेखाङ्कितशासनः सन् आकल्पमेव भूयसोर्भूवो विप्रसादकृत, अष्टाणोच्च दानकाले तेषां द्विजन्मनां गुणराशौन् गोष्ठौच्च, अकृत च अनिवारितातिथिरसौ नृपः यज्ञदर्शनार्थमागतानां हृष्टचेतसामग्रजन्मनां यथायथमतिथिसत्कारम् । अपरे भूयांसः नर-पतयश्च अन्विष्यमाणमपि दुर्लभं, महासारभूतं रत्नमुपायनार्थं स्वय-मुपनीय तत्मेवाऽवसरं प्रतीक्षमाणाः सन्तः वहिरेव समासत । एक-नृपदत्तमेवोपायनं यज्ञमम्पूरकमिति तदा जनैरतर्क्यत, किन्तु दानशौले हि तस्मिन् नरपतौ निखिलराजदत्तान्यपि धनानि व्ययमेव ययुः । ददतश्च तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तथा तदुपायनानामर्थि-सात्करणादेव परमा प्रीतिरभवत्, न तु कोऽपि संरक्षणात् ; यथा तत्-प्रियचिकीर्षवो नृपा प्रतिपादितैरुपहारैर्मदमागमन्, न खलु वेक्षन्नि निहितैरिति । अजातशत्रुरसौ लघ्न्यपि कर्मणि शिष्यतुल्यं यं नृपमशिषत्, स एव सर्गैरवं, तदन्यैरनादिष्टनृपैः “अहो ! सम्मानम्” इत्यभिधाय सस्पृहमेव ददृशेतराम् । ततश्चासौ प्रीतः नरपतिः आदिबराहमूर्तिरिव पूर्वं विजयोद्धृतेभ्यश्च नरपतिभ्यः महौ दत्त्वा स्वेषु स्वेषु पदेषु पुनरपि स्थापयामास । प्रार्थितश्चायमकृतकालर्क्षेण एव याचकं मुहुरनादरेण नावलोक्य प्रभृतमेवाददात्, दत्त्वा च नाकरोदालम्बाधाम् ; नानुतप्तवांश्च स्वप्रियमपि वस्तु दत्त्वा याचकेभ्यः, चकार च गुणहीनानपि पुण्यमनोरथान् । दानशौल-श्चासौ सर्वपातदानकौतुकतया, स्वयं गुणप्रियः गुणज्ञश्च भवन्नपि याचकेषु अयं गुण्ययमगुणौ इति न खलु गगयामास ।

तत्र च दर्शनानन्तरमेव यथेच्छधनलाभात् “दीयताम्” इति पदं, याचकानां “मह्यं दीयताम्” इति पदे स्थितिमलम्बा प्रार्थनार्थशून्यं सत् “अस्मै दीयताम्” इति वाच्यार्थं केवलमवर्तत । तां सभामुपेयुषा धनार्थिना केनापि धनमप्राप्य नैव प्रत्यावर्त्ति ; रोगिणा च रोगोपशमनमकृत्वा न प्रत्यागामि, भोक्तुमिच्छता च भोजनमकृत्वा न खलु प्रतिययि । तत्र च हिङ्गुमरौचादिना

कृतसंस्कारैः प्रकृतिमधुरैश्च नानाविधैः भावशुद्धिसहितैरकृतपात्र-
मङ्गरैश्च भोजनैः मधुरादिकं रसं स्वादयन् भोक्तृजनः अतितगमेव
मुदमवाप । तदाऽसौ महीपतिरित्यं राजसूययज्ञे दृष्टदमनसमर्थं
केशवं विघ्नविहन्तारं निधाय यथायथं दानहोमयजनानि सम्पादया-
मास ।

भौषोक्तिवर्णनम् ।

इत्थं विस्तृतानुष्ठानं सति यज्ञकर्म्मणि धर्मात्मजेन धर्म्मशास्त्रमनु-
सृत्य सदस्यपूजामुद्दिश्य “कर्त्तुं देयमिदमर्घम्” इति पृष्टः शान्तनुनन्दनः
सभ्यमेव वचनमभिहितवान्,—“कर्त्तव्यार्थेषु परोपदेशमन्तरंग
सर्वमेव विजानतोऽपि तव यत् गुरुन् प्रति प्रश्नकरणं, तत् केवलं
मदाचारपरिपाटोसंरक्षणार्थमेव ; सत्यप्येवं मया प्रश्नस्योत्तरमवश्यमेव
दातव्यम् ; अत उच्यते, वृद्धा हि स्नातकरूपं गृहस्थविशेषं, पित्रादि-
कम्, इष्टबन्धुं, याजकं, जामातरं, राजानञ्च पङ्क्तान् अवभाजः
कात्तयन्ति, ते च पङ्क्तिं युगपदेव तव सभामुपागताः । हे पृथापुत्र !
असौ पूर्वोक्ताः पङ्क्तिं पृथक् पृथक् प्रत्येकमकपटं सत्कारमर्हन्ति ;
अथवा एतेषु अतिगुणवानेक एव पूज्य इत्यपि शास्त्रानुष्ठानं
वृद्धेरिष्यते । एवञ्च अत्र निखिलभूदेवनरदेवसमवाये सर्वगुणाऽऽधारः
अमुरनिहन्ता भगवान् श्रीकृष्ण एव पूजामर्हति, एतदेव मे मतम् ।
भवान्नं मनुष्यमात्रं न जानीयात्, यतोऽयं हि सर्वलोकातीतस्य सर्वभूत-
कृतस्थितः परमात्मनोऽंशः, योगिनामुपास्यः, स्तुत्यः, अवाङ्मनसगांवरश्च
भवति । एष एक एव भगवान् रजोगुणाऽऽश्रयेण जगत् सृष्ट्वा ब्रह्मा,
सत्त्वगुणेन पालयन् विष्णुः, तमोगुणेन च जगत् संहर्तुं हर इति गुण-
त्रयेण त्रिविधं समाख्यानं भजते । मन्तो हि सर्वविदमनादिनिधनं
भूभारावतारणार्थं मानुषशरीरधारिणमम्, परमपुरुषं विदन्ति ।
अस्मिंश्च भक्तवत्सले अनुरागवन्तो हि जना निरन्तरस्मरणेन पाप-
मुक्ताः सन्तः संसारदुःखमपहाय अमृतत्वमश्नुवते । मोक्षार्थिनश्च
निर्वाणमोक्षलाभाय ध्यानमार्गनिविष्टचेतसः ध्येयमद्वितोयमेन-

मेव अपुनरावृत्तये निरन्तरं ध्यायन्ति । निखिलप्राणिनां कारणतां विनाशहेतुताञ्च दधते सर्वव्यापिने स्वयमविनाशिने कूर्मरूपेण भुवं बिभ्रते परमात्मने तस्मै नमः । अयञ्च कर्तृवाचिनां सृजति-संहरति-शास्ति-धातूनां केवलं कर्त्तव्यं भवति, कदाचिदपि कर्मणि वाचे नैव तेषां कर्म भवितुमर्हति ; प्रत्युत स्तुधातोश्च केवलमसौ कर्मणि, न च कदाचित् अयं कर्त्तरि प्रयुज्यते ; यतो ह्ययं जगदिदं स्वयमेव सृजति संहरति शास्ति च, न चासौ कमपि स्तोति, स्तूयते चायं सर्वैरेवेति विशेषः ज्ञेयः ।

एष हि प्रथममपः ससर्ज, तासु च स्वमनिवार्यं वीर्यं निदधे, तच्च हिरण्यगण्डं जातं, तदुत्पन्नो ब्रह्मा च ब्रह्माण्डमिदमसृजत् । पुरा मधुकैटभो सिन्धुशयने मत्कुणाविव निद्रासुखविप्रकारिणो असुरो चानेन नाशितौ । ज्ञानवन्तो हि हरिममं सत्यवृत्तमपि मायाविनं, जगद्भ्रममपि परिचितयोगनिद्रं बालकं, जातमप्यजं, नवमपि पुराण-पुरुषं कथयन्ति । अयं हरिस्तु पुरा वराहमूर्तिं परिगृह्य स्कन्धस्य धूजनेन सटार्जपात् सागरसलिलान्यपसाय्य वसुधरामुददीधरत् ; दिव्यसिंहमूर्तिं परिगृह्य च इन्द्रस्याऽऽयुधशतैरपि दुर्भेदं दुर्जयरण-व्यसनिनो हिरण्यकशिपोः वधःस्थलं कोमलैः नखैरभिनत् । सर्व-ज्येष्ठोऽपि स्वीकृतवामनरूपोऽसौ ज्योतिर्विजितमार्त्तण्डस्य विरोचना-ऽऽत्मजस्य बलिराजस्य विध्वंसञ्च विदधे ।

परशुरामत्वमुपागतश्चायं सहस्रभुजं कार्तवीर्याङ्गुनं निहतवान् । पुनरसौ प्रजाः संरक्षितुमेव दाशरथिभृयं प्राप्य दशाननं निहत्य पुरीं लङ्काम् अधिकविभोषणाम् अकृत । सम्प्रति स एव ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् देवराजरिपुविनाशनाय वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य पुत्रतां श्रयति । सुरौघैः बल्लवैश्चामो सुरोघवह्नभो जगत्पतिः 'हे तात ! त्वामपहाय वयं उदधिविलोडनं दधिविलोडनञ्च कर्त्तुं नैव समुत्सहामहे' इत्यादिकं वचनजातं सप्रणयं जगदे । यश्च देवराजस्य पारिजात-मपाहरत्, यमवलोक्य च चेदिपस्य तृतीयलोचनं चण्डमाकृतमासाद्य

प्रदीपवत् निरवात् ; यश्च वराहस्वरूपं बह्ववत्वञ्च लब्ध्वा जलधौ वर्षासु च निमग्नं पृथिवीमण्डलं धेनुवृन्दञ्च उददीधरत् ; यश्च दूरादपि यागकारिभिः सततमेव क्रतुषु पूज्यते, सोऽयमच्युतः याजिन-
स्तव समञ्च एव सम्प्रति वर्त्तते, निखिलजगति त्वमत एव धन्योऽसि,
अत्रभवते भगवते विष्णवे पूजोपकल्पितमर्घं समर्प्य सर्व्वजनेषु धन्यवाद-
मवाप्नुहि” ।

इति चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशमर्ग

कृष्णार्चने चैद्यस्य रोषवर्णनम् ।

अथ शिशुपालः सदसि पाण्डुपुत्रकृतं श्रीकृष्णार्चनं सोढुमन्त्रमः, पूर्व-
मेव तं प्रति सञ्जातकोपञ्च पूजया पुनरन्यथाऽतिमात्रमेव मन्युमभजत ;
अहङ्कारिणां मनः सततमेव परशुभद्वेषि भवति । क्रोधाऽऽधिक्यात्
सकलमेव नृपकुलमसौ अभितर्ज्जयन्निव नितरां प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः
अकम्पयत् । कठिनांसमण्डलेन क्षणं स्तम्भमाहृत्य, सरोषभ्रूभङ्गेण
ललाटञ्च तेनातिमात्रमेव भौषणं विदधे । ततश्च निर्भौकोऽसौ निश्चिता-
मसिलतां सखीमिव अवलम्बा सभां ध्वनयन् रोषवशाद्व्यस्यमाणोक्तं
वचो वक्तुमुपचक्रमे ।

चैद्यस्य युधिष्ठिराद्यधिक्षेपवर्णनम् ।

“हे पार्थ ! त्वं प्रेमवशादेव प्रियजने गुणवत्तामारोपयन् सदसि
सद्भिरपूज्यमानमपि कृष्णमिह प्रकाममेव पूजितवान् ; विद्यमानि-
ष्वपि प्रधाननरेन्द्रवृन्देषु निखिलराजगुणविरहितेऽप्यस्मिन् यत् राजार्ह-
मर्पितमिदमर्घं, तत् निखिलभूपालक्रोधानलेषु प्रज्वलत्सु, आ हविरिव
नूनं नैवायं प्राप्तुमर्हति । सत्यवादीति जगति पटहैः प्रकाशय-
न्वपि त्वम् एतेन अपूज्यपूजाकर्म्मण्यैव स्वस्य केवलं सत्यहीनतामेव
प्रकाशयसि । वस्तुतो धर्महीनस्यापि ते धर्मराज इति नाम तु

निखिलकार्येष्वशुभस्य भोमदिनस्य मङ्गलव्यपदेशवदेवेति मन्यामहे ।
 हे कौन्तेयाः ! एष शोरिरेव यदि भवतां प्रागेव पूज्यतया
 अभिमत आसीत्, तदा एते नरपतयः अवमाननाय कथमत्र
 समाहृताः ? मूर्खा यूयं यदतिदुर्बोधाऽऽचारं धर्ममिमं नैव जानीत, न
 तदाश्चर्यं, किन्तु यदयं वृथा वृद्धतमोऽपि नष्टमतिः भौषः तं न सम्भग-
 गच्छति, तदेव चित्रम् । हे भौष ! त्वं स्वयमेव स्नातकादीन् यानर्घा-
 र्हान् अवोचः, तेषामयं सुररिपुः कतमः भवति ? यं हि त्वं प्रगल्भ-
 वैतालिकवत् वृथा अभिष्टुपे । समुन्नतं राजकुलमपह्नाय नौचं निरततया
 एव त्वं सत्यमेव निम्नगासुत इति स्फुटं भवसि । हे कृष्ण ! तव राजार्ह-
 पूजास्वीकारश्च नैव खलु युज्यते ; अहं राजा न वेति स्वरूपपर्यालो-
 चनमवश्यमेव त्वया करणीयम्, अनालवेदिता तु जनानां नूनमापदा-
 मेव निदानं भवति । मधुनामकदैत्यविनाशनन्तु कथमपि त्वयि न
 सम्भाव्यते, तथाऽपि धृत्स्वभावतया दण्डेन त्वं मक्षिकासूदनं विधाय
 मधुसूदन इति नाम्ना प्रसिद्धोऽसि । हे बलह्वेन ! कालयवनविद्रा-
 वितस्त्वं सुचुकुन्दश्चाऽऽश्रयेण रक्षितोऽपि, मगधपतिना जरासन्धेन
 चाष्टादशकृत्वः पराभूतोऽपि केवलं बलभद्रसाहचर्यात् सबल इति
 ख्यातिं युक्ततया अधिगच्छसि, न तु कुलापि स्वबलप्रदर्शनात् ।
 वञ्चनाकुशलस्त्वमसत्येन लोकान् वञ्चयमानोऽपि नग्नजितः राज्ञः
 सुतया सत्यया प्रीतिमनुभवन्, तस्याश्च योगादिष्टसत्य इति सत्यमेव
 सम्यक् प्रतीयसे । समरं निरन्तरं परसेनानिगृह्योतं चकितं
 चक्रापराऽऽख्यं स्वसैन्यं रक्षितुमसमर्थोऽपि त्वमयोविकारचक्रधारणादेव
 चक्रधर इति ख्यातिं प्राप्तवान् । ययातिशापात् यदूनां राज्यानिधि-
 कारित्वादेव यदवंशसम्भूतः त्वं सर्वथा राजश्रिया विरहितोऽपि
 श्रीनाम्नीं कन्यामुदाह्य श्रीपतिरिति ख्यातिं लब्धवान् । युद्धे
 कदाचिदपि पराक्रमं नैव प्रदर्शयन् केवलं व्योम्नि कथञ्चित् पादक्षेपं
 कृत्वा जगति विक्रमोति प्रसिद्धिमगाः । पूर्वं भूमिं भूतवांश्चेत्,
 तदा भूमिभृदिति संज्ञा कथञ्चित् गुणाय वर्तते, परन्तु परहारितभूमि-

कस्यापि ते तदाख्यानं कथं सञ्जातं, तन्न जानि । हे पापाचार ! सदा अशुभकर्म्मनिरतस्त्वं निरयं जेतुमशक्यतया नरकविजयीति निरर्थकं प्रसिद्धेः प्राप्तये नरकनामानमसुरं जितवान् । हे निर्गुण ! सर्वगुणविरहितस्य तव गुणत्रयत्यागप्रयासः व्यर्थ एव । हे असमीक्ष्य-कारिन् ! गुणहीने त्वयि इदं पूजनञ्च अपगतकेशे शिरसि कङ्कतिकेव जगति परिहासजनकतया नैव सङ्गतम् ।

राज्ञः प्रति चेदिपतेरभिभाषणम् ।

हे राजानः ! पृथापुत्रैः सिंहानिव युष्माननादृत्य वनशुनकस्येव कृष्णस्य यदित्थं पूजनं कृतं, तत्तु पूजनं भवतां नूनमेव परिभवहेतुः । यद्ययं पापी चाण्डाल इव वृषभरूपिणमरिष्टासुरं हतवान्, तदा अशुचिशरीरोऽसौ स्पर्शमपि नार्हति, तेन हि स्पर्शायोग्यः गोघ्नः राजो-चितामपचितिं कथमसौ लभेत ? पृतनाया विनाशे स्त्रीति कृपा यद्यप्यस्य निर्घृणमनसः नाभूत्, तथाऽपि तदीयस्तन्यपानादुपमातरि तस्यां मातेति चिन्ताऽपि किमस्य न जाता ? न केवलमसौ स्त्रीहन्ता, मातृहन्ताऽप्ययं भवति महापापी । अपलमतेरस्य हरेः शकटासुर-मर्दनयमलार्जुनभञ्जनगोवर्धनधारणादिकं कर्म्म धीरचेतसां न खलु भवति विस्मयकारकम् ; किन्तु कंसस्य पशून्वन् लोकवेदविगीतं दुष्करस्वामिबधन्तु विधायीसौ सर्वेषामेव विस्मयं व्यधात् ।

अथ प्रक्षिप्तांशः ।

हे कौरवनाथ ! गुणानामेव पूजास्थानतया सकलगुणवर्जितस्य हरेरर्चनं व्यर्थमेव ; अथवा, त्रिगुणातीतस्य हरेः पूजया कश्चिद्गुण-विशेषोऽस्ति । नायं सर्वोत्कृष्टः, न च अन्येषां गुणैः समः, निरङ्कुशारश्चायं केवलमनभिमानितां दधत् सततं स्वकीयहीनतामेव प्रकटयति । अविदितविदग्धतया च सकलकलारहितोऽयमतीव बालिशः कृषकोपमः सर्वथा पुरवाहः, न तु नृपतिसमाजार्हः । अयोग्योऽपि शिशुपालस्याहं स्वजन इति वक्ति, जनैः सविनयमुपासितोऽपि चलचित्ततया

त्रिभुवनस्याप्ययं रिपुरेव । प्रकृष्टज्ञानाभावादयमपकारकमिवोप-
कारिणं, तथा मूर्खमपि पण्डितं, प्रियमप्यप्रियं सततमेव पश्यति ।
कदाचिदपि अयम् अतीवाकृतज्ञः उपकारपरान् बहुगुणवतः श्रुतादि-
सम्पन्नान् प्रधानानपि परान् किञ्चिदपि नोपकुरुते । असमर्थतया स्वयं
निष्क्रियोऽयं परकृतेनैव कर्मणा जीवितुमिच्छति । सम्पदि विपदि
चैतदवलम्बिनः नितरामेव मृततुल्यस्य मूर्खजनस्य कुत एव सुखं
भवति ? चपलस्वभावतया चायं गुणवतां सान्निध्यं सन्त्यज्य,
समाश्रित्य च केवलं मूर्खजनान् सततमेव सुखमनुभवति । निर्विवेकः
कुटिलहृदयश्चायमविमृष्टकारौ वृथैव बन्धुषु आश्रितेषु अनुरागिजनेषु
च वैरायमाणः सततं मोदते । चापल्येन च कदाचित् परस्योपकारं
कृत्वाऽप्यसौ मोहेन पुनः सर्वमेव प्राकृतं सुकृतं सहसैव नाशयति ।
अविनीतस्वभावतया च परैरयं ताड्यते, अन्यानभिद्वन्ति च । मूर्ख-
रेवमुच्यते यत्, असौ 'महासत्त्वयुक्तः महाधैर्यशीलश्चेति, किन्तु
गृहीतधनुषि कस्मिंश्चिदपि पौरुषलेशोऽस्य नैव लक्ष्यते । परः
पुमानयमेव पुरा वराहरूपं समाश्रित्य जलनिमग्नं पृथिवीमण्डल-
मुद्धृतवान्, नरसिंहशरीरं परिगृह्य च हिरण्यकशिपुं नखैरदारयदिति
च मूर्खतमाः, अस्य आप्तजनाश्च केवलं सत्यतया मन्यन्ते स्वीकुर्वन्ति
च । स्वार्थसिद्धिकरणपटुरेवायं योग्यमप्युद्धतं मानमपहाय, नीच-
वृत्तिमाश्रित्य च बलिना परेण सह संयुज्यते । ऐन्द्रजालिकः
कपटौ चायं माययैव केवलं युद्धादौ गगनमण्डलमधिरोहति,
नास्त्यस्य काऽपि तात्त्विकी शक्तिः, प्रकटयति च केवलं मोहाय
जगति नानारूपतां नटपुरुष इव । पुरा अयमेव हरिः दशाननं
हतवान् किल, अपि चायं महासत्त्वः समधिकद्युतिः महा-
बलश्च, इत्यादिकमलीकवचनं बहुतरमेव जनैः स्वपक्षीयैः छष्टं यथा
तथा निःशङ्कमुच्यतां, तेन न किमपि कृतं भवेत्, अलीकवचन-
स्यान्तस्याभावात् । यदयं पादाभ्यां महतः शकटस्येष्टत्स्यर्शनमात्रे-
णैव दधिष्ठितादिभाण्डानां दलनेन शकटभञ्जनं कृतवान्, तत् नैव

विश्वायं, नूनं तत् दैवसम्पादितं, तेन नास्ति किमपि पौरुषमस्य । जननीव स्नेहं विधाय स्तन्यं ददतीं पूतना यदनेन स्त्रीति कृपामकृत्वा, जननीति चाविभाव्य हता, तत्तु नैव साधु कृतम् । विहितपृथिवी-गतिश्चायं यदर्जुनाऽऽख्यो तरुविशेषो क्षणात् बभङ्ग, शिशुकर्मतया नैतदपि सम्भावयामः, नूनमत्रापि कश्चिद्देवताविधिर्विलसति । नायं मधुनामानं दैत्यं कदाचिदपि विनाश्य जगति मधुसूदन इति नाम प्राप्तवान् । परन्तु गोप रूपेण विजने वने विहरन् मक्षिकापटलं हत्वैव तदाप्तवान् । यदयं गोबधमविगणय्यैव सुरभीः कामयमानं रिष्टमनङ्गाहं रुषा हत्वा, असुरो दुर्दान्तः मया हतः, न तु गौरिति प्रख्याप्य लोकस्य परिशुध्यति, तत्तु सर्वथा मृषैव, तत्त्वतस्तु अयं गोप्त्र एव । केशिनाम्ना असुरेण विकटदशनेन यदस्य भुजो मुखविवरान्तर्गतः न भक्षितः, तत्तु तिरश्चः तस्यैव सूखत्वम् । प्रभूतं सलिलं वर्षति सति मेघे, यदयं बाहुमुद्यम्य गोवर्द्धनपर्वतं धृतवान्, तदपि गवां पुण्यवत्तयैव सम्पादितम्, इति न चित्रम् । अचलमहोत्सवकृतस्य प्रभूतान्नस्य भक्षणमपि एतस्य औदरिकतया नाऽऽश्चर्यम्, औदरिकस्य तु उदरङ्कते जगत्पि न काचित् व्यथा भवति । कुवलयोपीडनाम्नो दन्तिनः करेण यत् विशालदन्तमुपलनिखननं, तेन च यत् तस्य हननं, तदपि बलशालिनः नैव विस्मयकारकम् ; यतो हि मर्मणि हतस्य तस्य गजस्य शिशुनाऽपि हन्तुं शक्यत्वात् । बालोऽसौ यत् चाणूराऽऽख्यं मङ्गं निजघान, तदपि दैवविलसितमिति मन्ये, विधिविपाकात् अतिबलीयानपि दुर्बलेन विह-न्यते इति दृश्यते । अयुध्यमानस्यापि कंसस्य राज्ञः जनितसुरोघसाध्व-सस्य निर्भौकस्य विनाशनन्तु केनापि सुधिया जनेन नाभिनन्यते” ।

इत्युक्तप्रकारेण सुरारिं निनिन्दिषता शिशुपालेन प्रयुक्तं वचन-जातं यद्यपि तस्य भगवतो हरेः स्तुतिरूपमेवाभवत्, तथाऽपि स्तुति-निन्दोभयार्थकस्य तद्वचनस्य असूययेव प्रयुज्यमानत्वात् अपराध-गणनामध्ये भगवता श्रीकृष्णेन तत्परिगणितमेवेति ।

इति प्रक्षिप्तांशः ।

असहिष्णुः शिशुपालस्तु सभायामित्यमतिपरुषां वाचमुदीर्य, सपदि दत्त्वा च वेणुदारिणा सह करतालमुच्चैरहसत् । प्रकृतिधीरो माधवस्तु तत्कटृक्तिश्रवणेनापि न कामपि विकृतिमभजत ; यतो हि सत्यसन्धं सुजनं केऽपि तौव्रवचोभिरपि सत्यपथात् चालयितुं नैशते एव । प्रभुचित्तानुवर्तिनः यादवास्तु क्रुद्धा अपि तत्सङ्केत-निरुद्धबुद्धितया तदा क्रोधं न प्रकाशयामासुः । गणयामास च केवलं मनसा शतापराधसहनप्रतिज्ञापाशनिबद्धः शौरिः तत्प्रथमं यथा तथा पूर्वं मुहुः कृतापराधस्यापि तस्य चैवस्यापराधं, यत् एषः कतिथः भवति इति ।

भीष्मप्रत्युक्तिः ।

अथ शिशुपालभाषितशौरितिरस्कारेण कलुषितमानसो हि गाङ्गेयः धीरतया “कायमयं वृथापलितः” इत्याद्युक्त्या तत्कृतां निजनिन्दामपरिगणयन्नेव प्रलयमारुतक्षुभितपयोधिनिनादगम्भीरेण स्वरेण सदः संक्षोभयन्, “संसदि मया कृतं हरेरर्चनं यस्य न सोढं, स समर्थश्चेत् कार्मुकमारोपयतु, न्यस्तोऽयं चरणः सर्व्वनरपतीनां शिरसि” इत्यभाषत ।

चैवपक्षीयाणां राज्ञां कोपवर्णनम् ।

अथ भीष्मभाषितवचनजातमाकलय्य शिशुपालपक्षीयाः हि नरपतयः अतिमात्रमेव क्रोधमभजन्त । तथा हि, श्यामतारकानुमित-ताम्रवर्णनयनं बाणनरपतेः वदनं तदा रुषा अरुणीकृतं परिधि-युक्तं सूर्य्यमण्डलमिव जगतः भयाय उददीपि । द्रुमराजश्च अपरविषद्रुम इव भीष्मणनयनकुसुमोज्ज्वलः प्रभातार्काविविग्रहः क्रोधादभवत् । निरन्तरप्रज्वलद्भिरोधाग्निना सारस्यं त्यक्तवता नरकाऽऽत्मजेन वेणुदारिणा उत्तमोजसा च तरुणेव भृशं ज्वलि-तम् । स्वरूपत एव कोपवन्मुखरागः दन्तवक्रनामा नरपतिरपि

उच्चैर्हसितेन वज्राऽऽहताद्रितटध्वनिना क्रोधमसूचयत् । रुक्मिणीहरणेन प्रागेव जातकोपेन रुक्मिणा तु “हा ! कदा इमं स्वस्रपहर्तारं निर्यातयामि” इति भृशं चुक्रुधे । सुबलनामा नरपतिश्च रोषवशात् शिथिलीकृतमहोभ्रवन्धनं यथा तथा पृथिवीं चरणेनाऽऽहतवान् । कलहप्रियस्याऽऽहुकिनाम्नः भूपतेश्च सुदुःसहोऽपि कृष्णोत्कर्षः भाविकलहमाकलय्य अधिकां सुदं दधानस्य मोदहेतुरेवाऽऽसीत् । किमपि वक्तुमिच्छतः कालयवनस्य राज्ञः विकृतं मुखमखडलं भौषणतां प्रापत् । निखिलनृपतिविनाशाय प्रसारितभुजेन वसुराजेन सत्वरं पदं निधातुमिच्छता उत्पतनवेगात् विसंमिनि स्वकीये वसने सहसा खलितम् ।

ततश्च इत्थं विकृतिमापन्नाः निर्भोकाः तलस्थाः चैद्यपक्षीया मेदिनीपतयः मुकुटमणिकिरणैः स्फटिकस्तम्भानुद्भासयन्तः युद्धार्थिनः सन्तः सहसा सदसः समुत्थिताः । अहङ्कारेण तृणीकृतजगत्त्रयसाराश्च ते माधवं धर्मराजञ्च तृणसममन्यन्त, भौष्मादपि च भीताः नाभवन् ।

चैद्योक्तिवर्णनम् ।

अथ अतिक्रुडश्च चैदिपतिः सन्तप्तहृदयः सन् विषप्रायमेवं वचनं तदा अभिहितवान् ।—“हे नरपतयः ! एभिः पक्षभिः जारजैः पाण्डवैः, क्षत्रियाङ्गनातुल्येन भोष्णेण च सह किङ्करममुं हरिं किं न मारयत ? अथवा महापराक्रमशालिभिः युष्माभिः किम् ? युद्धे एकाकिनी समैवायं बध्यः भवत्विति । भोष्मयुधिष्ठिरो समग्रसभायां यं कृष्णं श्रेष्ठं विदतुः, तेन सह युद्धे परीक्षा भवतु, वृथा वचनेनालम्, अद्यैवाहमेनं हनिष्यामि” । स च इत्थं परुषवचनमभिधाय पार्थरभिहितां सानुनयां “न गच्छ” इति वाचम् अनादृत्यैव तदानौ सहसा सदसः निर्जगाम ।

प्रयाणवर्णनम् ।

अथ स्वभावधूराः पाण्डवाः अभ्यागतत्वात् पितृष्वसुरालजत्वाञ्च असञ्ज्ञापराधत्वेऽपि कृपया चैदिपाय सद्यो बध्नाय न तस्मै चुक्रुपुः ।

यज्ञभूमितः चैदप्रस्थानानन्तरं तत्पक्षीया नरपतयश्च समकालमेव तमनुययुः । शिशुपालश्चासौ शिविरं समागत्य, पथि च “किमिदम्” इति जल्पता जनेन क्षणं वीक्षितः निःशङ्कचित्त एव सेनां समनीनहत् । प्रणनाद चास्य निरन्तरं मुखरौकृतशैलकटकतटं यथा तथा योधानां रणसन्नाहप्रवर्तकः शङ्कः । कल्पान्ततोयदविप्रमाऽऽरवः चैदस्य तस्य रणदुन्दुभिश्च प्रभूतवादकजनैः संपदि आहतः । ततश्च तत्स्थानं प्रचलितव्योतिश्चक्रगगनपमं सहसा व्यग्रतया चलतां जनानां समूहेन समाकुलमभवत् । कश्चित् सखेदेन परिजनेन विलम्बेन कष्टस्रष्ट्याऽऽनीतं महद्वस्त्रं क्रोधभरात् पाणितलद्वयेन चूर्णितवान् । रणाऽऽरम्भदृष्टानां सेनानां कोलाहलेनाऽऽकुलीकृते च गजे मदसाविणि परिजनः कथञ्चित्पूर्याणमारोपयितुमशक्तः । चक्रधाराभिः पांशून् समुत्थाप्य, स्वघोषैः प्राणिनी भाययित्वा च रथाः तीव्रतरमधावन् । महोभूतश्च तदा सार्ध-मङ्गनाजनैः रणोत्साहवर्द्धनाय मधुपानमकार्षुः ।

प्रियासङ्गतभटानां चेष्टावर्णनम् ।

अथ प्रेयसः पानार्थमुत्क्षिप्तं, वासनार्थं निहितानामञ्जानामुपरि-पततां भृङ्गाणां भारेण गुरु, मदपूर्णं पानपात्रं कस्याश्चित् राजबध्वाः शिथिलात्करादपतत् । भाविविरहशङ्कया अप्रसन्नदृष्टेः कस्याश्चित् स्त्रियाः मदमन्तरेणापि तत्कार्यभूतं कपोलयोरङ्गत्वमङ्ग-शैथिल्यमसमाप्तं वाक्यञ्च करुणेन सञ्जातम् । काचिदङ्गना कान्तजयमङ्गलाभिलाषिणौ सती तद्गमने कातराऽपि नाश्रूणि मुमोच, किन्तु शोकशिथिलात् करात् भ्रष्टमवनिच्च यातं कङ्कणञ्च न ज्ञातवती । नवोदा च काचित् प्रवासमिच्छतः प्रियस्य पादयुग्मे नौलोत्पलदामसच्छायं नयनं निगङ्गमिवाक्षिपत् । प्रेयसि प्रतिष्ठमाने च स्त्रियाश्च कस्याश्चिदमङ्गलभिया सद्यत्वं धार्यमाणमपि नयनात् सलिल-मगलत् । काचिच्च प्रियतमस्याभिमाणं स्रक्तामलवसना सवेगं यान्ती महोत्कया समं विरराज । वीरपत्न्याश्च अपरस्याः प्रिये समरो-न्मुखे तदनुमरणे कृतसङ्कल्पतया त्रासो न जातः । अन्या च काचि-

दङ्गना पत्युः पुनर्दर्शनमतिदुर्लभमिति जानतीव अट्टमनाः सती
भृशमनिमेषमा दृष्टिपथात् तमपश्यत् । “इदानीमेव अक्षतः सन्
युद्धात् पुनः प्रत्यावर्त्तस्व” इति सस्नेहं पत्ये प्रयुक्तः आशीर्वादः कस्या-
श्चित् अश्रुपतनेन नेत्राभ्यां निराकृत इव । काचिदङ्गसंस्कारत्यागात्
पांशुभिः कौर्णा अष्टमुखशीश्च सञ्जाता । काश्चित् वीतशीभाः
उद्भ्रान्तचित्ताश्च सत्यः आत्मनि सन्तापमतितरामेव धारयामासुः ।
काश्चिदन्याः रमण्यः वातसमूहा इव प्रतिदिशं हेमुः । अपराश्च
नार्य्यः भूमिमदृशं साध्वसमम्भूतं शरीरकम्पमवापुः । पार्थिवानां
प्रयाणकाले पुनरित्यं भाव्यशुभमेव केवलं ता नार्य्यः पूर्व्वमसूचयन् ।

इति पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशसर्ग

चैद्यद्रुतोक्तिवर्णनम् ।

अथ दमघोषसुतेन शिशुपालेन प्रेषितः प्रतिभावान् कश्चिद्भूतः
शौरिमागत्य युगपत् प्रियाप्रियोभयार्थकं वक्ष्यमाणं वच उवाच ।
तथा हि,—“शिशुपालस्तदा तव तादृशमप्रियमुक्त्वा पश्चात् अनुतप्तः
समुत्कण्ठश्च सन् आगत्य भवन्तमनुनेतुमिच्छति ; अथवा, तदा तदप्रिय-
मभिधाय दीर्घद्वेषं गतः निर्भौकोऽसौ शिशुपालः सरोषः सन्
स्वयमागत्य भवन्तं हन्तुमिच्छति । उत्सुकचेता असौ सुहृदङ्गस्पर्शेन
जनिताङ्गसुखं त्वां विशिष्टपुलकितवपुषा प्रगाढमालिङ्ग्य नितान्तं
मोदमधिगच्छतु ; पक्षे तु, मनस्वी चासौ प्रबलमनोवेदनया
विगतशरीरसौख्यं त्वां महासमरेण निर्दयं हत्वा मुदं प्राप्नोतु ।
अपि चासौ चैद्यः सकलनृपतिभिः समं समागत्य प्रणतः तव
आज्ञाकरो भविष्यति, यतोऽसौ सम्प्रति त्वदेकपरतन्त्र एव ; पक्षे,
निखिलनराधिपैः शिरसा नमस्कृतः सः चैद्यः अधुना तव शिष्टां
विधास्यति, यतस्त्वमेक एव अस्य शत्रुरवशिष्टः । सूर्याग्निसमतेजसः

नियतचित्तस्य सकलजनस्वामिनस्तव सर्वेऽपि भूभृतः प्रणतिं विभति ;
अथवा, अग्नौ शलभस्येव अव्यभिचारे स्वविनाशे हेतुभूतकर्म्मणः
सर्वकिङ्करस्य तव न केनापि गुणेन राजानः प्रणतिं विभति ।

हे कृष्ण ! निर्भौकचेतास्त्वं यतः शत्रुपराभूतजनसमूहान् सततं
रक्षसि, तेन सर्वोत्कृष्टस्य तव गुणाः अगण्यतां दधति ; अथवा,
हे मलिनाऽऽत्मक ! मूढबुद्धिस्त्वमवज्ञया अपरैः परिहृतां पशुपालनादि-
कर्म्मरूपां नीचतां यतः समाश्रयसि, ततः मनुष्यतो हीनस्य तव गुणाः
सर्वेषामेव जनानामनादरणीयतामेव दधति ।

यतस्त्वमधर्मभीरुः, अकार्यजुगुप्सुश्च, परित्यक्ता रिभयः, आस्तिकश्च,
विनयी, गर्वहीनश्च, अत एव त्वया सदृशो गुणवान् न खलु कुत्रापि
विद्यते ; अथवा, यतस्त्वं शत्रुभीरुः, निर्लज्जश्च, पराक्रमाभावात्
प्रणामेनैव विगतारिभयः, नास्तिकश्च, नौतिच्युतः, अहिताऽऽचारः,
गर्वितश्च वर्त्तसे, ततस्त्वत्सदृशो निर्गुणः कुत्रापि नास्ति ।

गोपीजनवल्लभस्य, वृषरूपिणः अरिष्टासुरस्य विनाशिनः, निष्पापस्य
च तव भोषणे नरकासुरे सम्प्रति पौरुषं निखिलजनैरेव साधु वर्ण्यते ;
अथवा, पारदारिकस्य, वृषभघातिनः, पापिनश्च तव उग्रनिरयप्राप्ति-
रवश्यम्भाविनी, इति जनैरुद्बोध्यते ।

महोभृता चैद्येन कृतार्चनः सभृत्यस्त्वं बलैः निखिलनरपतीनां
जनितातिभयः सन् श्रेष्ठो भव ; अथवा, चैद्येन कृतहानिः, शत्रुबलैश्च
भीषितः सन् त्वं पर्वतसानुचरो भव । तव नगररथ्याः मेघसमूहसदृशैः,
विविधैः नागेन्द्रवृन्दैः परिकीर्णतया दुष्प्रवेशा एव भवन्तु ;
अथवा, राज्ञा चैद्येन सह विग्रहात् सर्पसमूहेर्वन्यमृगादिभिश्च परि-
व्याप्तास्तव रथ्या अरण्यप्राया भवन्तु । उदारधीरचेतसः तव शत्रुश्च
सततमेव विपद्भूतः, उन्नतिविहीनः, रोगयुक्तः, नौतिरहितश्च भवतु ;
अथवा, अमनस्विनस्तव रिपुश्चैद्यः अनिन्दिताऽऽत्मविक्रमः, विगताऽऽपत्,
अच्छिन्नोदयः, उदारबुद्धिर्मनोव्यथारहितश्च भवतु ।

हे यदुश्रेष्ठ ! सन्धिमुपेयुषः तव गृहे शिशुपालेन बन्धो त्वयि

स्नेहात्, त्वया सह चारुमहोत्पलकृतसौरभं नवमद्यं पास्यते ;
अथवा, हे यादवबलीवर्द ! चैद्येन सह समराभियोगं गतं त्वामुपेन्द्रं
मशकसदृशाः भीष्मादयस्तु सुदूरमासतां, सदेवो विकचोत्पलचारुलोचनः
वासवोऽपि सौभ्रातात् न तातुं समर्थः ।

हर्षादुपागतस्त्वं पुरश्चलितैः वसुदेवबलभद्रसारणगदादिबन्धुवर्गैः
समेतः सन् सभायां तं चैद्यं सम्भावयितुमर्हसि ; अथवा, समरे
वेगादुपागतः ससैन्यः कौमोदकोसहितः पुरश्चलितपटहभेरीप्रभृतिकः
त्वं युद्धेन सहसा तं चैद्यमभियोक्तुमर्हसि ।

अतिशूरेण शिशुपालेन सह ऐक्यं प्राप्नुवन् त्वं सर्वयादवैः सह
सम्पति शिशुपालभयनिवृत्तेः विश्वस्तविलासिनौजनो भव ; अथवा,
रिपुघातिना शिशुपालेन सह युद्धेषु सङ्गत्य सम्यग्येव सर्वसात्वतैः
सह विगतधवविलासिनौजनो भव ।

महोपतिरसौ चैद्यः सुदितः सन् मैत्रीकरणात् विगतक्रोधं, महोपति-
पूजितं, जितानकयुद्धं सहर्षं त्वामग्रे पश्यतु ; अथवा, महोपतिरसौ
असकृज्जितं संयतं, त्यक्तक्रोधं, शिशुपालादौनामरिं, सस्त्रीकं त्वामस-
कृदौक्षताम्” इति ।

सात्यकिवचनवर्णनम् ।

अथ शौरिणा “अस्योत्तरं देहि” इति भूसंज्ञया प्रेरितः सात्यकिः,
प्रागुक्तां गामभिधाय तूष्णोमवस्थितं तं दूतं युक्तिमत् वक्ष्यमाणं
वचनजातमुवाच,—“वाग्मिना त्वया वह्निः मधुरम् अन्तश्च परुषं
वचनं तथाऽभिहितं, यथा ह्यर्थतया वह्निरप्रियमन्तश्च प्रियमिव तदव-
धार्यते । प्रकाशमधुरमन्तरा च परुषमर्थं सूचयतः ईदृशात् पुरुषात्,
अशुभशकुनात् मार्गवर्त्तिभिरिव निखिलैरेव पुरुषैरुद्दिजितव्यम् ।
स खलु युधिष्ठिरः साधुजनपूजितं सुरजितं यदि वा पूजितवान्, तेन
भवदधिपस्य चेदिपस्य मत्सरो निरर्थक एव, न हि सुरभिणः कुसुमस्य
शिरसि न्यसनाय कश्चिदप्यसूयति । खट्वदयस्य सङ्कीर्णत्वादेव तद्गत-
मप्रियं लघोयांसः खलु सहसैव प्रकाशयन्ति, स्वभावधीरतया च

तथाविधमप्रियं कथञ्चित् सम्भाव्यमानमपि न हि समुद्भिरन्ति कदा-
 चिदपि मनोषिणः । यद्यपि स्वभावत एव सर्वेषामुपकारकाः सज्जनाः
 भवन्ति, तथाऽपि तेषां समुत्कर्षो हि 'लघुचेतसामसतामतितरामेव
 हृदयसन्तापकरो भवति । न खलूत्तमप्रकृतयः कदाचिदपि परोत्-
 कर्षदर्शनेन दुःखलेशमप्यनुभवन्ति ; मध्यमप्रकृतयश्च परोवतिभिः
 परितप्ता अपि सपदि परशुभद्वेषं न हि वचसा प्रकाशयन्ति । अधमास्तु
 सन्तप्ताः परोत्कर्षमसहमानाः स्वहृदयस्थितं परशुभद्वेषं नैव सहसा
 निजोक्तुं समर्था भवन्ति, किन्तु सर्वथा प्रकाशयन्त्येव । सदसद्विचार-
 कुशलो हि जनः सन्तापकारिणीं फलहीनां दुष्टां खलतां गगन-
 लतिकामिव कथमपि नावलम्बते । प्रतिकर्तुं समर्थोऽपि केशवः
 तथा क्रोशते चैद्याय अवज्ञया एव तद्वचनस्य प्रत्युत्तरं नैव दत्तवान्,
 यतः केशरो घनगर्जितमाकर्णयन्नेव प्रतिगर्जति, गोमायुरवश्यवशेन
 तु तूष्णीं तिष्ठति । सुधियस्तु स्वगुणेनैव रोषप्रसरमवरुन्धन्ति, लघु-
 र्जनस्तु तमवरोडुमशक्नुवन् क्रोधेन नूनं जितो भवति ; तथाविधस्य
 दुर्भतेः पण्डितैः समं विरोधिताऽपि नैव युज्यते । भोभैः रजोभिः
 समाच्छादितस्य मणोः महार्घता यथा न नश्यत्येव, तथा न हि निष्ठुरैः
 दुर्जनानां वचनैः महतां गौरवं कथमपि व्यपोहति । यस्य च परतोषकरः
 स्वकीयः कश्चिदपि गुणो न हि वर्तते, तुच्छोऽसौ जनः परदोषभाषणैः
 केवलं स्वजनन्तोषयितुमिच्छति । खलान्तु महत्यपि स्वदोषे जात्यन्धाः
 इव तिष्ठन्ति, नूत्नस्यापि परदोषस्य दर्शने तु अप्रतिहतदृष्टयः,
 आत्मप्रशंसायाश्च प्रगल्भवाचः, परस्तुतो पुनः मौनव्रतिनः भवन्ति ।

आर्य्यचेतसस्तु स्फुटान्यपि परदूषणानि चिराय संवरीतुं, स्वगुणांश्च
 अप्रकटयितुं महत् कोशलमाश्रयन्ति ; स्रत एव सर्वलोकेषु विश्रुतम्
 आत्मगुणं किमर्थं ते महीयांसः प्रकाशयितुमभिलाषिणो भवेयुः ?
 लघ्वीयांसः खलु स्वगुणप्रकाशकस्य वक्तृन्तरस्यासद्भावात् किल स्वयमेव
 सर्वत्र अत्यल्पमपि तं बहुकृत्वा प्रलपन्ति । सत्पुरुषा हि निजज्ञाघाम-
 कुर्वन्त एव क्रूरसर्पवत् यथाकाले पराक्रमं प्रकटयन्ति, वाक्यमातशूराः

दरात्मानस्तु केवलं पटङ्गा इव स्वेष्टामन्तःसारशून्यतां ख्यापयन्ति । भवदधिपश्चेदिपः सन्धिना विग्रहेण वा येन केनाप्युपायेन नरकासुर-स्याप्यन्तकमेनं श्लोकां वीक्षितुमिच्छति, तदनुरूपं स्नेहं विरोधं वा विधातुमसौ शौघमेव यतिष्यते ।

शिशुपालोऽसौ शौरिणा सन्धातुमिच्छति चेत्, तदा किमर्थं सन्नद्धवान् ? पराभवभिया हरिरिवामो हरिः कथमपि नम्रतां बिभृयात्, इति सर्वथैवाम्भव एव । आसन्नविनाशत्वादिपरीतबुद्धिर्जनस्तु बलेन सहानुभावान् विलङ्घयन् स्वापराधेनैव विनश्यति, प्रदीप्ताग्निः वज्रिर्हि स्वेच्छया शूलभान् नैव दहति, किन्तु तैरेव निजौड्यात् तत्र निपत्य दहति एवेति । इतः पूर्वमसौ चेदिपतिः निजाऽऽननेन यदपराधशतं नापूरयत्, अथ मम्यति द्रुतमुखेन तत् आगसां शतं पूरयित्वा शार्ङ्गिणः शतापराधमहन्प्रतिज्ञाभङ्गभयमपि दूरी-कृतवान् । वाच्यावाच्यविवेकशून्यस्त्वमितः • परं यदप्रियं वक्ष्यसि, तदप्रियोक्तिर्हि चिरात् प्रभृति प्रतिज्ञाप्रतीक्षणरुद्धमस्माकं रोषं नूनमेव सपदि उद्घाटयिष्यति” ।

चैत्यद्रुतस्य प्रत्युक्तिवर्णनम् ।

ततश्च शिशुपालप्रेषितोऽसौ वचोहरः सत्यवचसः सात्यकेः तद्रूर्जितं वाक्यं निशम्य भयविरहित एव पुनरपि तादृशमेव वचनजातमभि-हितवान् ;—“बुद्धिशून्यः पामरजनो हि यत् परोपदेशमन्तरेण निजहितं नावगच्छति, तत् युक्तमेव, किन्तु परैरुपदिष्टमपि निजहितं यत्र विजानाति, एतदेव महद्भूतम् । सुबुद्धयः खलु स्वयं स्वधियैव भाव्यनर्थमवगच्छन्ति, आप्तजनोपदेशं वा गच्छन्ति ; मूढबुद्धयस्तु आप्तोपदेशं न शृण्वन्ति, न वा स्वयं किञ्चिदपि जानन्ति, ते तु अनुभवमन्तरेण किमपि नावधारयितुं शक्नुवन्ति । हे कृष्ण ! मया यदेतदभिहितं, तत् तुभ्यमेव कुशलम् ; प्रबलविरोधादात्म-विनाशहेतुभूतकर्मणि प्रवृत्तेषु रिपुष्वपि कृपालुतयैव हितमुप-

दिशन्ति साधवः । युगपन्मया सान्त्वमसान्त्वञ्च दर्शितं, त्वन्तु स्वधिया विमृश्य त्वरया यत् शुभोदकं, तद्विधास्यसि । अथवा, रविरागिषु कमलाऽऽकरेषु सितांशोः करजालमिव दुराग्रहग्रस्तहृदयेषु युष्मासु हितोपदेशवचनमपि नः निरर्थकतामेव व्रजति । त्वत्सदृशो हि पृथग्जनो गुणदोषावविमृश्य स्वनिश्चयादेव स्वाभिलाषमनुसरति, तेन हि मूर्खाग्रणौ युधिष्ठिरः स्वमूर्खतयैव सदसि चेदिपति-मपह्नाय त्वामर्चितवान् । त्वयि प्रेमवता पार्थेन नार्चितोऽपि चेदि-पतिः पूज्य एव, मांसगृध्रना मृगाधिपेन परित्यक्तोऽपि करिकुम्भजो मणिः न हि निन्द्यतामेति । समर्थोऽप्यसौ चैवः भीष्मकाऽऽत्मजाऽपह्ना-रिणि त्वयि यत् चक्षाम, तथा पुनः एकया क्षमया शतापराधसहिष्णु-मपि त्वामतिक्रान्तवानेव । शैलूषवद्बहुरूपधारिणः कोकिलपक्षकान्ते-स्ते, तमसः अंशुमानिवासौ सम्प्रत्याहन्ता । त्वयि क्रुद्धस्य तस्य, मम शान्तोपदेशोऽपि निष्फलः, प्रलयक्षुभितस्य वारिधेः जगत्कृतो जल-निर्गममार्गः उपकाराय न हि प्रभवति । अहञ्च युद्धाय यादवानाह्वातं तेन महीभृता चैवेन प्रेषितः, महावीरास्तु शत्रुषु पाटञ्चरा इव कपटा-न्नापकुर्वन्ति । तस्मादसौ भूपतिः अनिवारितः पथःप्रवाह इव समराय समुपैति । हे साधव ! सम्प्रति वेतमतामाश्रित्य आत्मानं रक्ष, महाव्रक्ष इव मा भज्यस्व । शिशुपालसंज्ञया केवलमसौ शिशूनेव पालयति, इत्यपि मा विश्वसौ ; रक्षणाक्षमः क्षमावानसौ शरणागतान् यूनोऽपि शत्रून् रक्षति । स्वार्थनिष्ठाः शत्रवः महतः अप्रियमशङ्कमेव कुर्वन्ति, परन्तु महामतिरसौ कुपितोऽपि प्रणति-मात्रकेण निखिलानिव जनाननुग्रहोपयति । आप्तजनादाकर्णितं परिणामहितमप्रियं जिष्टञ्चसि चेत्, तदा त्वं तेन सह मन्वेहि, असत्यैः प्रियैर्यदि तुष्यसि, तदा जयतु, जीव, अवनौश्वरश्च भव । अनेकरिपुहन्ताऽपि भवान् युधि शिशुपालेन ध्रुवमेव विजेष्यते, निखिलतमोऽपहमपि तपनं राहुनामधेयं तमः खलु ग्रसते । अचिरादेव जितमीनकेतनः वृष्णिगणनमस्कृतः क्षयितान्धको विलसन्नसौ क्षितिपः

भस्मीकृतमदनस्य महोक्षाऽऽरूढस्य प्रमथगणेश नमस्कृतस्य क्षयिता-
न्यकासुरस्य हरस्य लोलामनुकरिष्यति । असौ तु नृपतिः निहत-
दृष्टकुञ्जरात् क्रमेण भूरि यशो धारयतश्च हररपि नैव बिभेति
सिंहसदृशात्, का गणनाऽस्य यादवेषु मेघकल्पेषु ? शत्रवो हि भिया
यदस्य सुखं समरेषु न पश्यन्ति, न तदङ्गतं, परन्तु सोऽपि भयात्
पलायमानानां विद्विषां पृष्ठमेव वीक्षते, न जातु वदनम् । अनिशमेव
रणरेणुमलिनम् अस्य च चरणयुगलं रिपुरमणौनामश्रुभिः क्षालितं
सत् चन्दनमारसदृशैः प्रणतनृपतिमुकुटमणिरश्मिभिर्विलिप्यते ।
मुहदश्च प्रीतिप्रदतया राजानममुं शीतरश्मिमेव कलयन्ति, रिपवश्च
सन्तापदायकतया तपनमेव मन्यन्ते, यथा हि एकामेव रज्जुम्
ऐन्द्रजालिकैर्जनितदृष्टिविपर्यया एके जनाः सजम्, अपरे च
भुजगं पश्यन्ति । अत्यन्तविस्मितपौरुषस्यास्य द्वेष्टिरूपं किमपि
नास्ति, यतः अत्यक्तनीतिपथोऽयं पूर्वं कैरपि क्षयमगमितं द्विपतां कुलं
सपथेव क्षयं नयति । यदि च कश्चित् गर्वेण दुर्विनीतः नृपतिः
स्वशिरस्तत्पादगतं कर्तुं नाभिलषति, तदाऽसौ विगर्वः शिशुपालः
तदीयशिरसि स्वचरणमेव निधत्ते । यथा भवान् परैरपर्यासितं शोभनं
सुदर्शनं चक्रं धारयति, श्रिया समालिङ्गितश्च भवति, तथा सोऽपि
शत्रुभिरनास्कन्दितं शोभनं राष्ट्रं भुनक्ति ; राजलक्ष्म्या च समाश्लिष्यते,
नास्त्यत्र ईषदपि वैषम्यं युवयोः शब्दतः अर्थतश्च ; किन्तु अयमेव युवयोः
विशेषो यत्, त्वं पुनरिन्द्रानुजत्वात् इन्द्रानुचर एव, स तु देवराज-
विजयी इति । महानसौ नृपतिः प्राह्वयिजः सरित्प्रवाहस्तटतरुभि-
रिव राजसमूहैः निरन्तरमेव क्रौडति, तथा कुरुरान्धकदुमांश्च
दववद्दहन्नपि यत् पृथिवीमकृष्णां करिष्यति, एतदेवातिचित्रम् । अस्य
च नृपतेराज्ञा परिमिताक्षराऽपि भूयिष्ठार्था परिभाषेव कुत्रापि न
प्रतिहन्यते । विष्णुर्वराहमूर्त्तिं परिगृह्य यामेव भुवमादौ सुहृत्तमालं
धृतवान्, असौ पुनस्तामविकृतदेह एव चिरं ध्रियते । गुणराशयः
शौर्यराशयश्चास्य दिगन्तविश्रान्ताः सञ्जाताः । रिपुस्त्रियश्चास्य नित्यमेव

सम्पदि आपदि च नवचन्दनविच्छित्यादिभिः समविभूषणाः अभवन् ।

विपुलैश्चर्य्यश्चासौ नरपतिः समरे सद्यो भवन्तं हत्वा रुदतां भवद-
ङ्गनागणानां कृपाऽऽविष्टचेताः शिशूनां पालनेन निजां शिशुपाल-
संज्ञामन्वर्थाभिव विधास्यति” ।

इति षोडशः सर्गः ।

सप्तदशमर्ग

सभाक्षोभवर्णनम् ।

अथ वाग्निप्रवरेण दूतेन इत्यमुदीरितेन वचनजातेन, कल्यान्तोद्धत-
महावायुना महार्णव इव सपदि तत्सदःक्षलमतीव क्षुभितमभवत् ।
गदनामा कृष्णानुजश्च अतिरोषात् स्वांसप्रदेशं पाणितलाऽऽस्फालितं
विधाय, क्षणेनैव केयूरं विभज्य, शकलीकृताङ्गदगलितपद्मरागमणिभिः
स्फुलिङ्गवान् कोपपावक इव बभौ । बलभद्रश्च स्वभावशुभं स्वकीयं शरीरं
रुषा अरुणरागेण रञ्जितमपि, अनादरेण उच्चैर्हसन् समन्ततः प्रसरतां
दशनांशुमण्डलानां प्रभाभिः स्वीयं धावन्त्यमेव पुनरनयत् । उत्सुक-
नामा नरपतिश्च क्रोधात् दूताभिमुखं व्यावर्त्तत, तद्व्यावर्त्तनेन च
सपदि तत्सभा वृहता शिलातलकठिननामिन अमितेवाभवत् ।
युधाजितो नाम्नः नरपतिश्च मुखमतिरोषवशात् श्वासानिलाऽऽहतिभि-
रुत्तपैः सूक्ष्मवसनाञ्चलवातैरतितरां वीज्यमानमपि सम्वेदमभवत् ।
निषधराजश्च साक्षाद्क्षाध्वरविध्वंसी वीरभद्र इव अप्रतीकारः विद्विषां
बधाय च समुद्युक्तः क्रोधादजायत । तथा सुधन्वाऽऽहुकि-मन्मथ-
पृथ्-गान्दिनीसुताक्रूर-प्रसन्नजिच्छिनि-मारुण-विद्वरथप्रभृतयो भूभृतश्च
क्रमेण स्वस्वहृदयगतमतिभूमिङ्गतं क्रोधलक्षणं वह्निःप्रकाशितमकार्षुः ।
वर्षोदकसदृशैः रिपुवचनैस्तथा क्षोभितेऽपि निम्नगाप्राये सदसि,
शोरिहृदयं सागरसलिलमिव नैव क्षोभमगमत् । उडवश्च परनिन्दा-

प्रकटनं स्वकीयस्तुतिव्यापनञ्च खलानां प्रकृतिरिति जानन्नविस्मितः
सन्नेव शरदिन्दुसुन्दरं स्मेरमाननं कामपि विकृतिं नैव प्रापयामास ।

सन्नहनवर्णनम् ।

ततश्च तत्र सदसि इदम् अतिकुडैर्यदुभिः धिक्कृते रिपूणां चरे
गच्छति च सति स्वनितभीषणपटहं मुरारिसैन्यं युद्धाय क्षणात् समनह ।
वीरनरपतयो रणौत्सुक्यात् गजरथतुरगं ससज्जं कर्तुं तदधिकृतपुरुषान्
स्वत एव त्वरायुक्तानपि तदानौ पौनःपुन्येन कृतत्वरानकुर्वन् ।

अथ स्वभावसुन्दरमूर्त्तिरपि समरे भीमदर्शनोऽसौ शौरिर्मनोहरैः
शाङ्गादिभिरायुधैः शोभितः सन् स्यन्दनमारोह्य, पतत्पतिश्च तदैव
केतने पदं निदधे । रथप्रस्थानादनन्तरञ्च आच्छादितदिगन्तरं प्रचलितं
तद्वलं विलोक्य जनः प्रकान्तजगत्संभवे वारिधिवारिण्यपि अतितरा-
मेव विगतकौतूहलः बभूव । गजानां वृंहणैरश्वानां क्लेषणैः महाऽऽन-
कानाञ्च ध्वनिभिर्गगनन्तदा विदारितमिवाभवत् । सुरवारललनाश्च
श्रुतसमरतुर्यनिःस्वनाः समरहतान् ग्रहीतुमभीषवः अतिमोहनं
प्रसाधनमकुर्वत । सैन्यानामतिबहुलतया च प्रतिटमानेष्वपि तेषु सेना-
निवेशभूमिः रिक्ततां नेवागमत् । प्रतिपक्षचमूगणाश्च शौरिसेनानां
पटहरवमाकर्ण्य बध्न इव आनन्दविह्वला रोमाञ्चितशरीराश्च जाताः ।
क्रमेण दूरात् प्रतिपक्षसैन्यैरलक्ष्यत ध्वजावलिः ।

ततश्च निम्नोन्नतेष्वपि देशेषु तुल्यसञ्चरणक्षमः सेनासमूहः क्षणा-
देव भूतलं व्यानशे । क्षुद्रोदरस्थितजगत्त्रयस्य मधुघातिनः अस्य विशाल
लोचनं क्षणमात्रविलोकनादेव तदतिमहदप्यसुरसैन्यम् अत्यल्पमिव
अकिञ्चित्करत्वेन ममौ । चैद्यपक्षाश्च अनुकूलवायुप्रसारितध्वजांशुकैः
कृताऽऽह्वानाः इव यादवान् प्रति द्रुततरमुत्क्षिप्तायुधाः सन्तः
क्रोधेन त्वरां प्रपेदिरे । हरिसैन्यान्यपि रिपुसेनासमूहान् प्रति अतिवेगेन
प्रवहतिरे, यतो हि मनस्विनः खलु युयुत्सून् शत्रून् वेद्य विलम्बितं
नैव क्षमाः भवन्ति । नरपतयश्च तदा रणाजिरे वपुषि निहितै-

रच्छिद्रकक्षुकैः स्फुरद्गतप्रसृतमरीचिसूचिभिः निरन्तरशरनिकरप्रोता इव विरेजिरे । बलोल्यापितः क्षितितलरेणुश्च खं व्याप्नुवन् क्वचित् नवाम्ब-
पटलवत् कर्बुरः, क्वचित् कनकचूर्णराशिकपिशः, क्वचित् शारदशश-
धरधवलः समन्तात् उज्जगाम । अतिभौषणी रणकर्मणि सर्वत्र
प्रवर्त्तमाने विद्यति महोभृतां पराक्रमं कौतुकादवलोकयितुमागतैः
त्रिदशैः अनिमिषलोचनेषु रणरेणुभिः विव्यधितेषु सतसु पलाय्यत ।
अत्यन्तविशालाः शैलोपमा गजपतयः मदाम्बुवर्षणात् क्रमेण पांशून्
शान्तिं निन्युः ।

इति सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशसर्ग

सेनयोर्मेलनवर्णनम् ।

अथ युद्धादनिवर्त्तिनो गम्भीरघोषो तो मनासागरो एकस्मिन्
स्थाने सद्यविन्ध्यपर्वताविव सङ्गतो अभवताम् । ततश्च पदातिः पाद-
चारिणं, वाजी वाहं, नागो नागं, रथस्थश्च रथचारिणं मेजे । तदानो
सवेगतो हि रणभेरीणां महाघोषः रथध्वनिभिः गजवृंहणैः वाजि-
ह्वेषणैश्च मेलनमधिगच्छन् “अयं दुन्दुभिघोषः” इति दुर्भेदो बभूव ।
गजाश्चरथश्च अतितीव्रं प्रतस्थे । ध्वजस्तम्भानामुन्नताः पताकाश्च
चारुतरं शोभन्ते स्म ; धनुर्धारिभिश्च कर्कशपोवरोन्नतानि वर्तुलानि च
धनंषि पाटवशिञ्चार्यमनिशं पाणिभिरास्फाल्यन्ते स्म, निषादिभिश्च
कुञ्जरशिरोसि उत्साहार्थमताड्यन्त ।

युद्धवर्णनम् ।

आयुधजीविनश्च अभ्यासपाटवं दर्शयन्तः अस्त्रमहास्त्रादिकमेदा-
ज्ञातुर्विध्यं प्राप्तेरायुधैः प्राहरन् । रोषपारवश्यात् कौचित् योधो
वेगेन मिथः प्रत्यासन्नौ अस्त्राणि परित्यज्य परस्परं पाणिं गृहीत्वा
सृष्टिभिर्घ्नन्तौ बाहुयुद्धे व्यासक्तवन्तौ बभूवतुः ।

अभिमानवन्तश्च केचन योद्धारः युद्धस्याग्रिमप्रदेशमाक्रम्य युद्ध-
ममानुष्यं कृत्वा च शीघ्रमेव सुरभवनमगमन् । अपरेऽपि वीरा युद्धविप-
णिमासाद्य परिमितैरस्थिरैश्च प्राणैरेव मूल्यैर्द्यावापृथिवीपरिव्याप्तानि
अपरिमेयाणि चिरस्थिराणि च यज्ञांसि स्वीचक्रुः । स्वनामाऽऽख्याने
सङ्कोचवतां हि मानिनां शौर्य्यश्रीयुक्तानि नामानि तत्र समरशिरसि
श्रावयानामुश्च बन्दिनः । तत्र मिथीभूते सति तावदुभयपक्षीये
सेनाममूहे प्रायेणायमेव धर्मः व्यक्तमासीत् यत्, पराङ्मुखवर्त्तिनः
रिपवोऽपि नैव बध्नाः, विनष्टाश्च सम्मुखवर्त्तिनः स्वजना अपि आस-
न्निति । शुद्धाऽऽकरन्त्वेन गौरवात् कामं संयता कस्यचिदसिलता परेण
वञ्चयित्वा हस्तं नीता सती हिंसां विदधे । लौहमयेन बाणविशेषेण
नासां भित्त्वा वक्षसि प्रहतः कश्चिदश्वश्च शिन्नावशाद्गाढपाशबद्ध इव मुख-
माक्रष्टुं नाशकत् । ततश्च दूरतो मदगन्धमाघ्राय प्रतिगजं जिघांसुः
कश्चिन्नागः विधत्तमस्तकः सन् यन्तारुमवधूय घोरध्वनिपुरःसरमुच्चै-
राक्रोशति स्म । प्रत्यामन्त्रे च प्रतिगजे सादिनिरस्तमुखपटोऽपि नागः
क्रोधान्वतया पुरतः किमपि नापश्यत् । अपरे गजाश्च परस्परं
कटादिमदस्थानानि कराग्रैरामृषन्तः भुग्नीकृतपुच्छदेशा उन्नतमस्तकाश्च
सन्तः क्रतदशनशब्दं मन्त्रिपत्य अपरान्तैः सह प्रायुध्यन्त । क्रुद्धहृदयश्च
कश्चिद्दन्तौ अग्रपादेन जङ्घामाक्रम्य जङ्घामपरामुच्यतकराग्रेण समा-
कर्षयन् कच्चिद्दीर्घं मध्यं विभज्य पाठयामास । स्वसैन्ये भङ्गभाजि
सत्यपि शूलोरभिमुखं गच्छन्तं कच्चित् सेनानायकं प्रतिपक्षीयाः रिपवः
समकालमुक्तशरनिकरैः, विमानचारिणश्च दिव्यमालाप्रदानेन, तथा
द्वयेऽपि “साधु साधु” इति वाक्यैश्च निरन्तरमेव अवाकिरन् ।
शरप्रहारनिपातिताऽऽरौहतया च शून्याऽऽस्तरणानां, परसैनिकैरत
एवावरुध्यमानानां केषाञ्चिन्नागानां कदम्बकैः कथञ्चित् प्रति-
कूलभूतमपि बन्धनस्थानं संस्मृतम् । कश्चिद्दीरश्च प्रबलप्रहारेण मोह-
मुपेत्य हस्तिनः शीतलपुष्करशीकरसिक्ततया लब्धसंज्ञः सञ्जातः,
मूर्च्छितं तं नेतुमागता सुरसुन्दरी तु तदुज्जीवनात् विफलमनोरथा

सती मुमूर्च्छ। सायकच्छिन्नकण्ठदेशतया आकाशं प्रति उत्पतिष्णोः राहुसदृशात् भीषणाऽऽकृतः कस्यचिद्दीरस्य मुखात् सुरगणिकाभिरवस्यत। काचिदमरललना च तूर्णमेव युद्धे मृतं कश्चिद्दीरं गाढमाश्लिष्य रन्तुं मेरोः कुञ्जं जगाम, यावत् वियोगासहा तत्पत्नी अग्नौ सद्यः देहं त्यक्त्वा मेरुगह्वरमेव न प्रविवेश। करिणीमारुढा च काचित् साध्वी रमणी समरे मृतं वीरं पतिं समीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणात् गतप्राणा सतीत्वादेव अक्षयं देवत्वं प्राप्य तमेव समालिङ्गितवती। कश्चित् युद्धे प्रह्वारमूर्च्छितो हि वीरः समनन्तरमेव संज्ञां लब्ध्वा, रणक्षेत्रादपनेतु उच्चैः क्रोशत् मितमनादृत्य पुनरपि युद्धाय व्यावर्त्तिष्ट, त्यक्तवांश्च तत्रैव देहम्; हितानर्थिषु सुहृज्जनानुरोधस्तु भवति विफल एव। शस्त्रप्रह्वारमूर्च्छितांश्च कुलीनान् हन्तुमुत्सुकं स्ववर्गं निवारयन्तः केचन वीराः अतिपरिचतारक्षणस्य शास्त्रीयतया जीवग्राहं ग्राहयामासुः, तथा हि, योग्येन जनेन कस्य हि जनस्य कीर्त्यादिप्रयोजनं न स्यात्? भग्नदण्डतया च भूमावुत्तानपतितानि पूर्वोन्मुप्रभाणि श्वेताऽऽतपत्वाणि यमराजभोजनार्थं विहितानि राजतभाजनानीव रेजुः। मृतनरपतीनाञ्च वन्नःस्थलात् पतिताः कुङ्कुमारुणिताः मुक्ताहाराः, सकलराजकक्ष्यात् सफलमनोरथस्य पीतरक्ताऽऽसवस्य यमस्यादृष्टासात् दृष्ट्यानि दशनानीव रेजिरे। प्राक् भार्गवेण एकविंशतिवारान् क्षत्रियासैः समन्तपञ्चकाऽऽख्यं हृदपञ्चकमेव बहुकालेन कथञ्चित् कृतम्, अधुना तु रक्ताम्भोभिः क्षणमात्रेणैव असंख्याः नद्यः प्रावहन्। पक्षिणश्चाऽऽमिप्रभक्षणार्थं युद्धमृतानामुपरिष्ठात् आकाशे, दारुणशस्त्रप्रह्वारपरित्यक्तदेहाः पूर्वाभिमानात् पुनः कायप्रवेशापेक्षिणश्च मूर्त्ताः प्राणा इव नूनमारात् बभूवुः। गोमायवश्च मृतानां तेजस्विनां तेषां वीराणां तीव्रतरं यदेव तेजः शरीरेण सममभक्षयन्, मुखील्काच्छलात् तदेव अन्तर्गतं तेजः उद्धमन्तः उच्चैः शब्दमकुर्वन्। मांसलोलुपैः कङ्कटभ्रादिभिश्च वसाभक्षणलोभात् भ्रान्त्या दारितानि तूर्याणां मुखानि, गजतुरगादीन् प्रकाममुपभुञ्जानस्य कृतान्तस्याऽऽननानीव बभूवुः। प्राणहीनैः

प्राणिनामवयवराशिभिश्च तदानीं तत् युद्धक्षेममतिमात्रमेव समाकीर्णं भवत्, किञ्चिदसमाप्तसृष्टैः, तथा अर्द्धसृष्टैश्चाऽऽकारैराकीर्णा विधातुः सृष्टिकर्मभ्रान्तशाला इव रराज । इत्यमविच्छिन्नवेगेन समायान्ती-नामतिप्रगल्भभाजां राजन्यसेनानामतिमहद्भिः शौरिसैन्यैः सममापगानां पयोधिप्रवाहैरिव कृतगुरुतरध्वानमनियतजयपराजययुद्धं मुहुर्मुहुर्भवत् ।

इति अष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशसर्ग

द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् ।

अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरं रणाटवीषु रिमुवेग्यविनाशकेन वेगुदारिणा राज्ञा नृपपादपममृहसङ्घर्षात् वङ्गिरिवोत्तस्थे । विक्रमवान् बलभद्रस्तु दूरादागच्छन्तमसुं वेगुदारिणं, सिंहो गजमिव तदानीमालोकयामास । युद्धाभिमरणाय निर्वोपभीषणं रथमारूढश्चासौ बलभद्रः रथगत्या भूकम्पं कुर्वन्निव द्रुतमधावत् । परम्परमतिमात्रं युद्धं कुर्वतोश्च तयोः सतोः, रामेषुपातात् मोहमुपागतं मन्दप्रतापं वेगुदारिणं सारथिः शीघ्रमप-सारितवान् । शिनेः सेना च शाल्वसैन्यं जित्वा उच्चैर्जगर्ज । दिक्षु प्रभावं प्रकिरता उत्सुकाऽऽख्येन भागवतेन राज्ञा द्रुमराजं प्राप्य प्रजज्वले । उद्यताऽऽयुधैः रुक्मी प्रथमं यथैव वाचा पृथुं निनिन्द, पश्चात् निरुत्साह्या तथैव वाचा “शरणागतोऽस्मि” इत्यभिधाय युद्धादपसरणं प्रार्थयामास ।

प्रद्युम्नश्चैक एव समन्ततः युगपदागच्छन्तीश्चैद्यसेनाः प्रत्यवरोध । ततोऽसौ भीषणं युद्धमासाद्य, विनम्रे सोहार्दं प्रदर्श्य न विध्यन् प्रतिपत्तान् शरैः प्रहरन् न मुमोच । ततश्चासौ बाणैर्बाणासुरस्य शरच्छेदं विधाय तं भङ्क्ता च तत्सेनामपि बभञ्ज । महाबलश्चासौ

प्रद्युम्नः उत्तमौजसं निपीड्य यां यां सेनां जघान, सा सा रणभुवं न पुनरारोढुं समर्था । समरे च तस्मिन् तस्योग्रकर्म्मभिर्मुदिताः सन्तो महर्षयः सुराश्च तदुपरि दिशः सुगन्धाः कुर्वन्ति सुशुभ्राणि कुसुमान्यपातयन् ; तस्य विमलं यशश्च दिवमुपाययौ । भयात् सर्द्धया निवृत्तसिंहनादाः शलवस्तस्य युद्धं सोढुं नालमभवन् । साभिनिवेशं संप्रहरन्त्यपि दृठात् ह्यौयमानरणानुरागा चैद्यसेना तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां तटस्थानां नराणामपि निश्चेष्टताकरं विपुलं भयं नीता । मौनकेतनं तमिथं जयश्रिया परीतमालोक्य अभिमानवान् चेदिपः क्रुद्धः सन् सद्य एव प्रवमानकलभसमानोच्चतुरङ्गया चतुरङ्गया बाहिन्या शत्रून् प्रति चचाल ।

चैद्यसेनावर्णनम् ।

ततश्च आक्रष्टधनुर्भोज्वीविस्फारप्रभृतस्वनैः तूर्यैः प्रलयक्षुब्धपयो-
धनुकारिणौ चैद्यसेना तूर्यतुल्यबाह्वीपाऽतिभैरवा अविच्छिन्नरणानु-
रागिणौ च आसीत् । सैनिकाश्च ते अहमहमिकया योद्धुमधावन्,
असङ्घातानां युद्धार्थं गतानां करिणां कण्ठस्थिता घण्टाश्च दध्वन्,
तत्करशीकरेण च रजसां शान्तिः सम्भूता । बाणादिपूर्णतूणोर-
कोटरैः गोधाऽऽश्लिष्टभुजाशाखैः धन्विशाखिभिरतिभौषणं व्यूहविन्यास-
विषमञ्च तद्गणक्षेत्रमहारण्यमतीव दुरवगाहतामुपदधे ।

यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगवर्णनम् ।

द्राघौयसौ जनसङ्गुला च यदुसेना विस्तीर्णं द्विपङ्कलं प्रति योद्धु-
मभ्यपतत् । प्रवृत्ते च युद्धे दन्तिभिर्युद्धं प्राप्य प्रभृतं दानमववृष्यत ।
वीरेण च केनचित् स्वखड्गेन परमण्डलं खण्डयता विपुलं यशो लभे ।
अपरश्च खड्गमुत्कृष्ट रिपुविनाशनाय स्वसैन्यान्निर्याय शत्रुमध्ये पपात ।
अन्येन च वीरेण अपरिमितं रिपुसैन्यं स्वासिना शीघ्रमतिकलुषं चक्रे ।
सहस्रमेनारक्षौ कश्चित् स्वासिना लूनशत्रुमूर्द्धा विजयद्वर्षात् स्वयमपि
कबन्धवन्ननत् । परास्वच्छिन्नखड्गाश्च पदातयः गजा इव कोपात्
दशननिकरैरेव रिपुकुलमदग्नन् ।

धीरैस्तद्धि समराङ्गं निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभाट्मातुलं
पाणिनीयं व्याकरणमिव ददृशे । अथ स्वस्वामिना पूर्वसम्मानितैः
भक्तैः सेहस्यानृणत्वमभिलाषिभिः कतिपयैरेव योधैः यावत् समरभूमौ
जीवितानि न खलु तत्त्यजिरे, तावदेवामत्कृतैः अपरभटैः क्रोधादेव
जीवितानि त्यक्तानि । राजानश्च व्यसनेऽपि सेनया नीतिपुरःसरं
तथा युयुधिरे, यथा अन्तरिक्षगताः सिद्धादयोऽपि सातिशयमेव
विस्मयमवापुः । संप्रहरन्तः हस्तिनश्च यथा विषाणभङ्गादितिकर्त-
व्यतामूढत्वमवापुः, न तथा शुण्डादण्डानां क्वेदात् विहस्ततामधिजग्मुः ।
निर्दयाभियोगाच्च मिथो निपीडनादिव गजसमूहानामश्रान्तं दानतोयं
तदानौमगलत् । रणे पूर्वोक्तरूपमतिभौषणमासुरभावं भजमानाः हि
वीरपुरुषाः “स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः” इति स्मरणात् परैरभिमुखमव-
स्थिता एव हताः सन्तः सुरभूयमुपाययुः । तत्र च विदीर्यमाणहस्तिहस्त-
(पुष्कर) सङ्कुलाः पतङ्गलाटास्थि (शङ्ख) परिकीर्णाः प्लवमान (पलरथ)-
वाहनरथाश्च रुधिरतोयजन्त्याः नद्यः प्रावहन् । अस्त्रप्रहारवान् वीर-
जनो रक्तमवमत्, मज्जवसयोर्भक्षकं रक्षःपिशाचञ्च जहर्ष । तथा
इह सहृदि मृतं च तदन्तिके बहुभिरेव बन्धुभिरशोचि, न च दध्नेने
गजे विनष्टे तत्कण्ठवर्तिनोभिरपि घण्टाभिः । अभिमानवानसौ
चैवः युद्धं प्राप्तः सन् इत्यमभिभृतापरमानवान् निर्भौकान् रिपून्
पराजिग्ये ।

अथ श्यामलेन पीतवस्त्रशोभिना वपुषा विराजमानः परः पुमान्
श्रीकृष्णः तदानीं परैरदृश्यत । यद्यपि रमया समालिङ्गितं तं हरिं
दृष्ट्वा शत्रवः द्विषन्ति स्म, तथाऽपि ते निष्पापा आसन् ; तथा हि, अरु-
च्यमप्यौषधं रोगघ्नं भवति हि । हरिरसौ कस्यापि समीपे विनतो न
भवति, न खलु सन्ति स्वर्गेऽपि विदितं विगदम् अनेकाऽऽजिविजयिनो-
ऽपि तं प्रति योद्धारः ; किमुत पृथिव्याम् ? तेन च युद्धानर्थं कामुके
सुपर्वाणः अतिरम्याः बाणाः निहिताः, आक्रुष्टस्य तस्य कामुकस्य
रवश्च रिपुकुलानामतिकर्कशः समजनि । यश्चासौ हरिः पुरा

मत्स्यकूर्म्यादनेकरूपवान् भक्तजनवरप्रदः परमपुरुषश्च परैः प्राप्तः,
अधुना सः अन्यैः शत्रुभिः कर्तृभिः असङ्ख्यैः शरैरेग्रे उपरि च पुरितः ।
स च सममेव निशितानिघ्नन् क्रूरानहितांश्च निरास । जनैस्तस्य
लघुसन्धायिनः धनुरेव केवलं मण्डलीकृतं नैक्षि, अपि तु रिपूणां
बलञ्च भयात् मण्डलीकृतमदर्शि । तैलोक्यदर्शी मधुरभाषी अदम्भ-
संसृष्टश्च अलिकुलनीलमूर्द्धजोऽसौ हरिः वर्मधारिणः शत्रून् नैलकनौ-
निकासु प्रहृत्य अन्यांश्च जघान । क्षिप्रबहुबाणं तस्य च धनुर्भूयसां
द्विषां प्राणानहरत् ; तथा हि, तत्तु परस्व सजोवतामन्यस्य धनुषः
सन्ध्याकत्वञ्च न हि सेहे ।

तस्य शराश्च पानार्थं “पा पानि” इति धातो द्विषतामुद्धतानां रुधिर-
मपिबन् ; रक्षार्थं च तस्मिन् धातो भुवनमरन्तंश्च, इत्यञ्च द्वितयं ययुः ।
कमलमुकुलरमणीयपाणिरसौ क्रूरारिविनाशकः मुरारिः भूमिभाराव-
तरणार्थमवतीर्णः सन् बहूनामरीणां संघातमकरोत् । बहुदारवान्
निर्भीकः दृष्टघातुकः वीरः उदारः सौम्यमूर्तिरसौ भगवान् हरिः
एकेनैव शरेण सङ्कीर्णतानरौन् सप्ततालानिव विनाशयन्, जन्मान्तरे
दाशरथेरात्मनः सदृशं चक्रे । दृष्टघातुकः लक्ष्मीप्राणनाथः वीरश्चासौ
शौरिः दिगन्तव्यापकैः बाणैः राशिभिः शत्रुशिरोभिः शीघ्रमेव चिच्छेद ।
तदा एषामरीणां शत्रुता मुहुर्व्यक्ता आसौत्, यस्मात् तदौया हि शराः
द्विषतां मनोहृतोऽपि हृदये न लेगुः, यतः तेषां हृदयं निर्भय अदृश्यताञ्च
जग्मुः । भीमास्त्रराजिनः क्रतुघोराऽऽजिनः तस्य बलस्य रणाभूमयश्च
सरुधिराः समभवन् । शत्रवश्च तमेकमेव हरिं द्वित्वेन त्रित्वेन चतु-
ष्ट्वेन च भयात् पश्यन्तः सत्तरेण सद्यः स्वयं पञ्चत्वं प्राप्नुवन् । ततश्च
नित्यपरिपूर्णमूर्तिर्निरस्तरिपुतेजा निर्भीकः पयोधिपारगाभिः विस्तीर्णं
तेजो धारयन् नित्याभ्युदयवांश्चासौ हरिः पूर्वं रणरागात् अहङ्कार-
विशिष्टं बलमास्थाय सोत्साहं सिंहनादं कृत्वा एकप्रहारैरिषुभिः
गगनन्तदा आच्छादयामास ।

इत्येकोनविंशः सर्गः ।

विंशसर्गे

हरिशिशुपालयोर्युद्धवर्णनम् ।

अथ तस्मिन् युद्धे मुरारिपराक्रममसहमानः शिशुपालः क्रोधोद्ध-
सितविरिखं भिदुरभ्युगभौषणमुन्नतमाननं दधानः निर्भौकश्च सन्
“अयमहं, क्वासि ? मामभ्यपैहि” इति स्पृहया हरिमाकारयामास ।
ततश्चासौ सारथिरूपया न्नियत्या नोदिताश्वः सन् श्रोरेरभिमुखं प्रतस्थे ।
ततः श्रोरेरपि रथः गुरुणां चक्रधाराणां नोदनेनावदीर्घैर्भ्यः विगत-
प्राणानां देहिभ्यः सुतेरसृग्भिः अवनीं विलिम्पन् चैद्याभिमुखमगात् ।
दीर्घतरध्वजपटाञ्चलः शिशुपालवधप्रतिज्ञामुखरश्च मुरारिरथः “नाह-
मेनमहत्या शिखाबन्धं करिष्यामि” इत्युद्धोषयन् साक्षादन्तक इव
विरराज । शिशुपालश्च रक्त्रिणीकुचकुङ्कुमचिह्नितमद्युतवक्षःस्थल-
मवलोक्य रक्त्रिणीहरणात् प्रभृति सम्भृतयाऽपि रुषा तदानौमिव
सहसा सम्बन्धमध्यगच्छत्, अध्वनच्चोच्चैस्तरां कल्पान्तवह्निशिखोपम-
मोर्वीयुक्तं कार्मुकम् । अथ बलवान् स चैद्यः दृश्यग्रहणसंयोजना-
ऽऽकर्षणापवर्गैः शरैः सानुचरं हरिमाच्छादयितुमभ्यवर्षत् ; प्रससृश्व
तस्य कार्मुकात् अविरलपातिनः लक्ष्यभेदपाटवधारिणः शराः ;
पिदधे च तैः शरैः गगनमण्डलम् ; अत एव भोमलोकस्य दृष्टिपथात्
क्षणमवरुद्धे द्यौः, नभःसदां दृष्टिपथात् धरिणी च । इत्थंचेदिपेन
दानवान्तकस्य मुरारेः सैन्यस्य निवारितभानुतापमेकं शरजालमयं
सद्य यगपत् विरचितम् । ततो महाशूरो हरिश्च वादिना प्रयुक्त-
मनुमानं प्रत्यनुमानैः प्रतिवादीव, शत्रुगलितमपरिमितमिषुवर्षं बाणैः
निराकरोत् । अम्बोधरादम्बुधारा इवाचिरप्रभाऽऽकारचलद्गुणात्
ध्वनतः शार्ङ्गात् अपरिमिताः द्रवः सशब्दं न्यपतन् । विपक्षात् समा-
गतः सपक्षोऽपि सुखकरः न भवति, तेन हि कारणेन शिशुपाल-
सैन्यानि कृष्णमुक्तः सपक्षः शरस्त्रोमः नितरां ददाह । विशङ्कं
शिशुपालक्षिप्ताश्च शतशः निष्ठुरा अपि शराः शतसङ्ख्याकाः अपराधा

इव हरदंखं नैव वितेनुः । अथ नृपतिश्चैवः मोहात् कृताङ्गुतलोकसृष्टि-
मायं प्रलयाभ्यस्तयोगनिद्रं जगत्पतिं हरिं मायया जेतुमिच्छन् स्वाप-
नास्त्वं प्रयुज्य तत्सैन्यानि निद्रितप्रायाख्यकार्षुः ; ततश्च तेषां हस्तात्
धनुंषि निद्रापागवश्यादगलन् । महान्तः महीपतयः यद्यपि धनुषि
निषद्य सुषुप्तः, तथाऽपि जागरेऽपि धनुरेकमहायानां तेषां निद्रा-
वस्थायां तदाश्रयणं न दोषावहम् । पयोधौ परिचितनिद्रोऽपि सर्व-
निद्रावसरे तस्मिन् स्वसेनासागरमध्यगः सुभारिः केवलं तैलौक्यरक्षा-
विधौ जागरुक आसीत् । अथ तस्य च हरेः चक्षुषि कौम्भ-
दर्पणं प्रविष्टे सति, तस्मात् सर्वान्धकारद्रावणसमर्थं तेजः उदगात्,
न चैतदङ्गतं, यतोऽसौ इन्द्रकविलोचन एव, ततश्च तस्य कौम्भस्य मणः
अंशुचयानां विकासात् हरेः सैन्यानामनाविलं दर्शनं मञ्जातम् । अथ
पुनरपि जवेन यादवबलैः रिपवः जिह्मिरे । न्यायवादे मिथ्याऽभियोग-
मिव, कौम्भतेजसि प्रस्वापनान्धकारे निरस्तवति सति, चैवः पुनः
उल्लवणभौमभोगभाक् भुजगास्वमाजहार ; ततश्च महाफणाधारिणः
अविरतविषोद्धारिणश्च महासर्पा लोलजिह्वाऽवलीढोभयसकभागं यथा
तथा आविरभवन् । ते च मयूरपिच्छरचितध्वजचूडैः जीवन्मयूर-
श्चमात् जगन् मभयाः, अत एव व्यावृत्तदेहाः सन्तः आशु वृषिममूहेषु
बन्धनाय यमपाशददपतन् । ततश्च शिरसि कृतवलयीभावं यथा
तथा दौष्यमानैः प्रत्युरभं विशेषेण लम्बमानैश्च सर्पकार्यैः परिवेष्टिता
मनुजाः विक्रमितनीलात्पलमालभारिणीव व्यधातिपत । केचन च
पादात् प्रभृति शिरःपय्यन्तं सरत्तपुष्पकरगैः परिवेष्टितमूतयः सन्तः
आयतलतावेष्टितपादपसाम्यमवापः । नागपाशबन्धनानन्तरञ्च साध्वेन
सावज्जस्मितं विलाकितात् निजध्वजाग्रावस्थितात् सुपर्णात् पक्षि-
राजानामयुतसङ्घाः समुत्पेतुः । पतंगन्द्रपत्रपवनोत्पाटितशैलैः दत्त-
विवराश्च ते भुजगाः ध्रुवाः सन्तः पातालमेव भयादाशु प्रविविशुः ।
असङ्गे च सर्पसङ्घे वेनतैर्विनाशं गमिते सति, क्रोधप्रज्वलितः
शिशुपालः पुनराग्नेयास्त्वं ज्वालामालासङ्कलं प्रयुक्तवान् ; प्रचलितश्च

तदुद्भूतः कनकद्रवरमणीयः वङ्गिः तरुमिव विश्वं दग्धमुपचक्रमे ।
ततश्च मुरारिरग्निप्रशमनक्षमं मेघजननं वारुणास्त्रं प्रयुज्य निखिलमेव
वङ्गमुपशमयामास । इत्यञ्च प्रकुपितः विकारकारी रोग इव प्रक्षुभितः
शोघप्रयोक्ता चेदिपोऽसौ यद्वयदस्त्रं विकारप्रायं प्रायुङ्क्त, प्रयोगवित्
मुरारिरपि दोषनिवर्त्तकोपायेन महौषधप्रयोगेण भिषगिव प्रत्यस्त्र-
प्रयोगेण तत्तदस्त्रं शोघमेव प्रतिजघान । तदा पुनरसौ तं हृरिं
विशुद्धैरप्यस्त्रैर्जैतुमशक्यं विदित्वा मर्मभेदिभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकै-
र्व्यथयामास । परा येन चक्रेण महसा मुदृष्टाऽऽलिङ्गनविनोद-
दुर्ललितराहुर्म्योस्तनकार्कश्यलक्ष्मोः वृथाऽकारि, मुरजिदसौ तत्कालेऽपि
शपमानस्यैव तस्य शिशुपालस्य शिरस्तेनैव चक्रेण लोलज्वालापद्मवित्तन
चिक्षेद । शिरश्चेदानन्तरञ्च प्रकाशनाकाशे दिनकरकिरणान् विचित्रि-
पत्, शिशुपालशरीरात् निर्गत्य हरेः शरीरं प्रविशत्, दिव्यैः सपटहरवैः
पुण्यवर्षरन्वितं, ऋषिगणैः क्षणकालं स्तूयमानं, शाभासेवितं, नृत्यैः सह-
साभिधाति तंजः विस्फारितलोचनैः राजन्यैरतितरां ददृशे ।

इति विंशः सर्गः ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः

एम ए, इत्युपाधिकः

श्रीपञ्चानन शर्मणा कृतः ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

इन्दोवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ १ ॥

अथेदानीं वरेण्यविद्वन्नायणीः काञ्चराजिराजीवमिहिराशस्त्रसागरसुतरतरणिः
कीलाचलनिलयः मङ्गीपाञ्चायोपाधिविमण्डितः सुधीः तत्रभवान् मञ्जिनाथसूरी काञ्च-
रसास्वादलालसया दुर्गमकाञ्चकाञ्चरमञ्चरणेषूनां सुकीमञ्चयिषां सुखसञ्चरणार्थं
दीनानामनेसदानुपरि कृपापरवशः नवयाः कचिरया च सद्ब्याख्यानशैल्या दुर्व्याख्या-
कण्टकसमाकीर्णं प्राक्तनोक्तिजालं विशदीकर्तुंकामः, एतां कृतिनः तत्रभवतः
कविकुलललामभूतः महाकवेर्माघस्य कृतिं शिशुपालवधाख्यं महाकाव्यं व्याख्यातु-
मनाः आदौ अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं प्रारम्भितपरिसमाप्तिप्रत्यङ्मुखविनाश-
पटीयसौ व्याचिख्यानितकाव्यनायकभूततया अभीष्टस्य भगवती नारायणस्यैव मूर्तिं
शिशुशिक्षार्थं निबध्नाति, इन्दोति ।—इन्दोवरं—नीलोत्पलं, तस्य दलमिव—पद्मवत्,
श्यामं—कृष्णवर्णं, श्यामायमानविग्रहमित्यर्थः, नवनीलनीरजकविमिति यावत्,
तथा इन्दिरायाः,—श्रियाः, रूपैव इति यावत्, आनन्दः—हर्षभरस्य,
कन्दलम्—अङ्गुरस्वरूपम् ; यथा हि अभिनवीत्यन्नः अङ्गुरः अन्ते बहुशाखा-
प्रशाखीपशोभिनाम् अनीकहानामपि पसूतिहेतुः, तथैव इन्दिरायाः असीमाना-
मविरलप्रवाहाणामपि मुखानां यो हि एक एव उत्पादहेतुर्भवतीति भावः ; तथा
वन्दारुणां—वन्दनापरायणानां [वन्दते इत्यस्य कर्तरि आरुः] जनानां—लोकानां,
तद्गतानामित्यर्थः, मन्दारः,—वनामप्रसिद्धमहैन्द्रकाननस्थित-प्रसन्नतरुविशेषस्वरूपः,
तं, नन्दनकाननसुशोभी मन्दाराख्यः देवतवर्गया निम्नलं घ्राणतर्पणं सौरभं
परितः प्रकीर्त्य स्वीकृत्यमनवद्यं गन्धं जिघ्रतः जनान् सन्तर्पयति, तथैवानिशमेवासौ
स्वमेवानिरतानां जनानां वाञ्छितं स्वस्वाभिलाषानुरूपं पपुरयन् तान् प्रीणयतीति
भावः ; एवम्भूतं, यदूनां—यदुर्वशीयानां, नन्दनम्—आनन्ददायकं भगवन्तं वासुदेवं,
वन्दे—समभ्यर्चये, तस्मात्सुखसम्पत्तये इति शेषः, आशंसितविघ्नसमूहविध्वंसार्थमचिरा-
देव स्वामीष्टपरिसमाप्त्यर्थेति भावः । अथ यदुनन्दनम् इन्दोवरदलमिव

दन्ताश्वलेन धरणीतलमुच्चमय्य

पातालकेलिषु धृतादिवराहलोलम् ।

उल्लोचनोत्फणफणाधरगौयमान-

क्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः ॥ २ ॥

प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा तत्रैव निरपङ्गवविषयं उपमेयं आनन्दकन्दस्य,
तथा मन्दारस्य च तादात्म्यारीपात् निरङ्गं रूपकद्वयमित्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया
संस्थितेः संसृष्टिः । पथ्यावक्तुं हतम् ॥ १ ॥

स्वस्य बलवत्तरं विजितं, विजयप्राप्त्यर्थं वा आशङ्क्य भयसा विज्रिभ्रिभ्रंसपटौयसः
विजयराजस्य साम्राज्यमाधत्ते, दन्ताश्वलेनेति ।—दन्तस्य—एकदशनस्य, अश्वलेन—प्राक्त
भागेन, धरणीतलं,—प्रलयवारिषु निमग्ना पृथिवीमित्यर्थः, [करतलादिशब्दवत्
अत्रापि तलशब्दः स्वरुपायकी बोध्यः] उन्नमय्य—उड्डय्य, अगाधसलिला-
भ्यन्तरात् निर्जलदेशं नीत्वेति यावत्, [उत्पुर्वकात् नमतेः णिचि यपि रूपम्]
पातालकेलिषु—पाताले—अधीभुवने, याः केलयः,—क्रीडाः, यथास्थानादधीगतायाः
भुवः उत्तोलनावसरे विविधानि नर्माणि इत्यर्थः, तेषु, तत्क्रीडाकरणसमयं इत्यर्थः, धृता
—स्त्रीकृता, आदिवराहस्य—सृष्टिप्रारम्भकालं वराहरूपधारिणो भगवतः विष्णोरित्यर्थः,
लीला—क्रीडा, विलास इति यावत्, येन तथाभूतं, प्रलयपर्योधिजलनिमग्ना भवं रजितं
परिगृहीतकीलकलेवरमित्यर्थः, [एतेन भगवतो नारायणस्यैव वराहरूपपरिग्रहस्य
पुराणादिषु सिद्धत्वेऽपि विष्णुरूपिणः गणपतेः सृष्टिमंरणव्यवहारित्वं मन्यमानानां
गाणपत्यानां मते स्वर्गं स्थितिं लयश्च कर्तुमीशानस्य गजाननस्य विष्णोरभिन्नतया कल्पादौ
वराहरूपपृक्तत्वं न विरुध्यते इति विभाव्यम् ; अथवा,—गणपतेः विष्णोरवतारत्वं
ब्रह्मवैवर्तपुराणं षष्ठाध्याये दृश्यते ; तथा हि,—“स्वयं गीलीकनाथश्च पुण्यकस्य
प्रभावतः । पार्वतीगर्भजातश्च तत्र पुत्री भविष्यति ॥ स्वयं देवगणानाञ्च यथादीशः
कृपानिधिः । गणेश इति विख्यातो भविष्यति जगत्त्रय ॥” इति । तथा च,—विष्णु-
रुपित्वात् भगवतो गणपतेः सृष्टेः प्राक् वराहलीलास्वीकारोऽपि सङ्गच्छते इति
सूक्ष्मधीभिरवशातव्यमिति] एवम्, उल्लोचनैः,—उत्फुल्लनयनैः, उत्फणैः,—हर्षाति-
रेकात् संवर्द्धनायमुडृतभीगैः, (तेषां कराभावात् संवर्द्धनाकार्यं तैः फणाभिरिव
सम्पादितमिति वेदितव्यम्) फणाधरैः,—विषधरैः, गौयमानं—संनूयमानं, धरीनील-
समं लीकातिशायि कस्य समालोक्य हर्षातिरेकात् जयशब्दोच्चारणपूर्वकं प्रशंस्य-
मानमित्यर्थः, क्रीडावदानं, क्रीडारूपम्, अवदानं—कृतं कस्य (“अवदानं कस्य

शारदा शारदाभोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ ३ ॥

वत्सम्” इत्यमरः । भुवः उद्धरणसमर्थं प्रकटौकृतः पराक्रमो वा, यस्य तथाविधम्, भुजगपरिकरा सर्वे अलौकिकं तत् कस्य समालोक्य हर्षोदयात् निरन्तरमुच्चैः वराह-
रूपिणं तं भगवन्सम्भवन्निति भावः । [‘उल्लोचन’ इत्यत्र ‘उल्लाघन’ इति पाठे—
उल्लाघः,—रोगान्मुक्तः, (उत्पुर्वकस्य भौवादिकस्य लाघते इत्यस्य निष्ठायां निपातः, ततः
उल्लाघशब्दात् नीरीगार्थात् कृत्यर्थे णिधि क्थाटि रूपमेतत्) तस्य करणम् उल्लाघनं,
भारभूतायाः पृथिव्याः दशनाच्चलनोत्थलनात् चणं यत् पीडाऽपनयनं तस्मात्, भार-
व्यगमे अहं सुखी इत्यादि प्रतीतिवत् वा कियत्कालं व्याप्य भाररूप-रोगापसारणजनितं
यत् शोषाहः सुखप्रत्यायनं तस्माद्वेतिः इत्यर्थः, शिष्टं पूर्ववत्] इभराजमुखं—
इभानां—दन्तिनां, राजा—श्रेष्ठः, [“राजाहःसखिभ्यच्” (५।४।६९ पा०)
इति टच्प्रत्ययः] गजेन्द्रः इत्यर्थः, तस्य मुखमिव मुखं यस्य तथोक्तं, गजेन्द्रवदनम्
इत्यर्थः, गणेशमिति यावत्, [गणपतेः शनैश्चरदृष्ट्या शिरसः पाते सति, भगवान्
नारायणः पुण्यभट्टानदीतीरं गत्वा, तत्र उत्तरस्यां दिशि शिरः कृत्वा शयानस्य
निद्रितस्य रतिशालस्य गजेन्द्रस्य शिरः सुदर्शनचक्रेण कृत्वा ब्रह्मज्ञानेन लीलया
तत् तस्य बालकन्धरायां योजयामासेति पौराणिकी वार्त्ता] नमामः,—वन्दामहे,
स्वाभीष्टपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकटोपशान्त्यर्थं इति भावः । वसन्ततिलकं वत्सम् ॥ ३ ॥

सरमवागात्मकस्य काव्यस्य व्याख्यानावसरे तदनुकूलशक्तिसम्पत्तयं वागधिशाल-
देव्या एव गणानुकीर्तनं कर्तुमचित्तमिति पूर्वाभ्यामप्यपरितुष्यन् पुनः वाङ्मयाधिष्ठतां
वाग्देवीमिव स्तुवन्नाह, शारदंति ।—शारदं—शरत्कालीनं, यत् अभीजं—पक्षं, तदिव
वदनं—मुखमण्डलं यस्याः सा, शरत्सरोरुहवदतिरुचिराननेत्यर्थः, सर्वदा—सर्वम्
अभीष्टजातं ददाति—याचकैभ्यः अप्रयति या सा, तदेकशरणानां निखिलाभिलाष-
प्रपूरयित्रीत्यर्थः, शारदा—श्वेतकमलनिलया सरस्वती इत्यर्थः, [शारदं—श्वेतकमलम्
अस्या अस्तीति ‘अशं.आदिभ्योऽच्’ (५।२।१२७ पा०) इति मत्वर्थीयः अच्], सर्वदा—
सर्वस्मिन् काञ्चे, निरन्तरमिति यावत्, अस्माकं—नः, तदुपासकानामिति भावः,
वदनाम्बुजे—वदनं—मुखमिव, अम्बुजं—कमलं तस्मिन्, मन्मुखे इति यावत्,
(कमलालयाया वाग्देवताया अधिष्ठानयोग्यताज्ञापनार्थं मुखे अम्बुजलारीपणं बोध्यम्)
सन्निधिं—सतां—प्रशस्तानां वाचामित्यर्थः, चमाणां वा (“सन् साधौ धीरशक्तयोः ।
मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्वामयोः स्त्रियाम् ॥” इति मेदिनी) निधिम्—

वाणीं काणभुजीमजौगणदवासासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्मन्तरस्त पन्नगगवौगुम्फेषु चाजागरौत् ।

आधात्रं, [निधिरिति निधीयते अकिमिति व्युत्पत्त्या निपूर्वका- दधातेः अधिकरणे किः] निखिलमङ्गलैकभूस्वरूपम्, उत्कृष्टरत्नभूतं वा इत्यर्थः, सन्निधिं—समीप्यम्, अधिष्ठानमिति यावत्, क्रियात्—विदधातु, मन्मुखे समीचीनवाचकं स्फुरणार्थं तच्च निरन्तरं सन्निधत्तामिति यावत्, [करोतिगशिषि लिङ्, इष्टार्थस्य आशंसनं हि आशीः, तस्याच्च गम्यमानायां लिङ् विधीयते, आशीर्हि भव्ये एव सम्भवति, अतः स्वस्यापि शुभाशंसनं न दूषणावहमिति विभाव्यम्] भक्तेषु कुरुणापरवती भारती तच्चरणशरणागतानामन्नाकं भुजकमलं तन्मिलयन्नुवलयवत् सा कदाऽपि विजृम्भित्विति निष्कृतार्थः । अत्र चतुर्थं पादेषु यमकचतुष्टयं, तथा प्रथमस्य वदनस्य अम्भोजनावैधर्म्य-साध्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः, द्वितीये च वदने अन्वुजतादात्म्याध्यासात् निरङ्गं रूपकं, सन्निधौ च सन्निधेरभेदारोपात् निरङ्गं व्यक्तं रूपकमलङ्कारः, तथाच एतेषामन्योऽन्यनैरपेक्ष्येण संस्थितः संसृष्टिः । पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अयेदानौ टीकाकृतं वक्तुं प्रेक्षावतामन्त्रेवासिनां समधिकश्रद्धासम्पत्तये स्त्रीके-
रावीचिक्यादिविद्याऽनुशीलनविशीलिततया अध्यातत्वं समूलकत्वञ्च विज्ञापयितुं
तत्तच्छास्त्रेषु स्वकीयां सम्यग्भिन्नतां प्रदर्शयन्नाह, वाणीमिति,—यः,—टीकाकारः
मन्त्रिनाथ इत्यर्थः, (यः इति तृतीयपादस्य कर्तृपदं सर्वत्रास्वीयते) काणभुजीं—
कणान्—तच्छुलादीनां मन्त्रांशान्, भुङ्क्ते यः सः, कणभुक् कणादः, तस्य इयमिति
काणभुजी, ता,—काणादीमित्यर्थः, वाणीं वाचं, वैशेषिकदर्शनसम्मतान् द्रव्यादि-
सप्त पदार्थानिति यावत्, अजौगणत्—सङ्घातवानित्यर्थः, पुङ्गानुपुङ्गरूपं स्वेतरभेदा-
नुमानपुरःसरं निर्णीतवानिति यावत्, च—तथा, यी हि वैयासकीं—व्यासिन—
श्रीकृष्णवैपायनेन प्रोक्तमित्यर्थः, वाणीम्—उत्तरमीमांसारूपां भारतीमित्यर्थः, महा-
भारतादिरूपामिति यावत्, अवासासीत्—परिसमाप्तिमनैषीत्, अन्तं यावत्
व्यासप्रणीतान् सर्वानेव ग्रन्थानपाठौदिति यावत्, [“उपसंगंश्च धात्वर्थौ
बलादन्यत्र नीयते” इत्यनुशासनात् नाशार्थकस्यापि देवादिकस्य बोधातीतव-
त्तुपसंगयोगात् समाप्तान्नरपर्ययावसानार्थकत्वं सर्वसंश्रितम् ; अत्राप्यधिदेवार्थं
अवपूर्वात् बोधातोः लुङि अवासासीदिति पदं निश्चयमिति बोध्यम् । कश्चित्
“अवाशासीत्” इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र वधाश्रकर्मवादिभेदोद्भातुं विना
अन्येन केनापि धातुना लुङि ईदृशपदस्य साधनाशक्यतया वधाश्रयस्य चात्र सर्वथा

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूदयदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यं जन्मं यशः ॥ ४ ॥

अर्थोऽयं तथा उपसर्गयोगवशात् धातोः प्रकृतार्थानुक्रान्तिकल्पनेन कथमपि सङ्गतिः
विधेयति] एतेनायं व्यासप्रणीतायाम् उत्तरमीमांसायां, तथा तत्र प्रणीते महाभारते
अष्टादशसु पुराणेषु उपपुराणेषु च सम्यग्भिज्जता आसीदिति प्रतीयते, यश्च अन्तस्तत्त्वं
—तत्त्वाणां शास्त्राणाम्, अर्थाः,—अभ्यन्तरे, इतरेषु सर्वेषु वेदादिशास्त्रेष्विति यावत्,
(एतेन महर्षिणा जैमिनिना प्रोक्ताया वेदार्थमीमांसात्मिकायाः पूर्वमीमांसायाः, तथा
वेदार्थपरिचयसूत्राणां मन्वादिष्वंशाशास्त्राणां परिग्रही बोध्यः) अर्थात्—विक्रीड, तत्त-
च्छास्त्रपरिशोलेन तेष्वपि सर्वाङ्गव्युत्पत्तिशालीति भावः, एवं पद्मगन्धः—सर्पस्य,
शेषाहंरित्यर्थः, गव्यीनां—वाचां, गुम्फे—यन्त्रेषु, फणिभाषितभाष्यफणिकासु
इति यावत्, अजागरौत—सर्वदेवमावधानतया जागरित आसीत् इत्यर्थः, विश्वं हि
अतिदूर्बलतया प्रवर्चयिष्यन्नेषु स्थलेषु यो हि तस्य महायोगिनः पतञ्जलः
उक्तिजालागर्भं सयुक्तिकं हास्यं तव तव निःशङ्कं व्यचरदित्यशयः, अथवा,—
योगयुक्तस्य तस्यैव पतञ्जलः पातञ्जलदर्शने, नागविरचितपिङ्गलाख्यच्छन्दःशास्त्रं वा
निर्भयमक्रमोति भावः, एवं यो हि अचम्—इन्द्रियं, चक्षुरित्यर्थः, (“अचो
ज्ञानार्थशकटव्यवहारिषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि ॥”
इति मेदिनी) पादयोः यस्य सः, अक्षपादः,—न्यायदर्शनप्रणता गीतमः,
तस्मात् स्फुरणम्, आगुत्पत्तिः यासां तानां, [स्फुरतः भावे क्तिप्]
गीतमवतृकाणामित्यर्थः, वाचां वाक्यानाम्, आलोचित्यभिधेयानां तर्कविद्या-
नामित्यर्थः, अखिलं रहस्यं—गोप्यविषयं, गूढतत्त्वमित्यर्थः, आचकलत्—
अवाग्लोचत्, सर्वस्य न्यायदर्शनसमर्थं अधिजगं इत्यर्थः, न्यायकान्तरसञ्चारकुञ्जरः
आसीदिति भावः, [“कलिं हलिं कामधेनीं” इति गणपाठात् कलयतेः
यथेप्प्रात्ययकत्वादव आलोचनायकत्वं बोध्यम् । महर्षेः न्यायाचार्यस्य गीतमस्य
अक्षपादसंज्ञधर्मेषां किञ्चिदन्वी प्रचरति ; तथा हि,—महर्षेः कृष्णहैपायनी हि
न्यायसूत्रोक्तः गीतमात्रं सम्पूर्णान्वीक्षिकीं विद्यामध्यगीष्ट, स च ततः
स्वप्रतिभया गरीगीतमस्य मतं दूषयितुमुपवक्रमे ; कियता कालेन शिष्यस्य व्यासस्य
एतस्मिन्नदृष्टः अव्यवसायः गुरोः श्रुतिपथोपागतः तेन आसीत् गीतमः तस्मै
भ्रशम् अकुप्यत्, “नाहं शिष्यापसदस्य अस्य व्यासस्य मुखं द्रक्ष्यामि” इति
प्रत्यजानीत च । एवं गते बहुतिथे काले गुरोरप्रतिविधेयां तं प्रतिज्ञातुमशक्यं

मन्त्रिनाथः सुधीः सोऽयं महीपाध्यायशब्दभाक् विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्गवाऽभिधाम् ।

अतीव ह्रिन्नमनाः महर्षिः हैपायनः कपितं यत् प्रसादयितुं सुदोर्घं कालं तपः
अन्वतप्त, तेन च तपसा परं प्रसादितः ऋषिः गौतमः स्वतपोमहिम्ना पादयोः चक्षुषी
उत्पाद्य ताभ्यामेव शिष्यं सुखं पश्यन् स्वां प्रतिज्ञां शिष्यप्रायेणाच्च यमप । प्रथपालयन्,
प्रसन्नश्चाखिलं तर्कविद्यारहस्यं तस्मै अदददिति] अपि च, लोके—इह जगति,
विदुषां—पण्डितानां, सुधियामित्यर्थः, सौजन्यजन्यं—सौजन्यं—भजनता, तत्जन्यं—
तन्निमित्तं, तत्प्रभवमित्यर्थः, पाण्डित्यव्यापनसम्यग्मिति यावत्, यशः,—कीर्तिः, यदुपज्ञं
—यस्य—टीकाकृतः मन्त्रिनाथस्य एव, उपज्ञा—आयं ज्ञानं, येनैव टीकाकृतता
प्रथमती ज्ञातं, नान्येन केनापि प्राक् विदितमासीदिति भावः, [“उपज्ञा ज्ञानमायं
स्यात्” इत्यमरः उपज्ञानम् उपज्ञा इति उपपूर्वाज्ज्ञानातेः भावे अङ्, स्त्रियां टाप् च ।
यस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः, “उपज्ञोपक्रमम्” (२।४।११ पा०) इति
उपज्ञान्तस्य उपक्रमात्तस्य च तत्पुरुषं नपुंसकत्वविधानादत्र नपुंसकत्वं बोध्यम्] ।
अवायमाश्रयः,—यस्योदयात् पूर्वं केऽपि विद्वांसः तादृगखिलशास्त्रानुशीलनप्रभवं
भजनतासम्यग् यशः नाधिजग्मुः, सोऽयं मन्त्रिनाथः सुधीः माघकाव्यस्य व्याख्यां
विधत्ते इति वक्तव्यमाणश्चोकेनान्वयः । अथ अनप्राप्ती नाम शब्दालङ्कारः ; एवमिह
“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा” इति दिवत् भग्नप्रक्रमता
नाम दीर्घोऽनुसन्धेयः, “अजीगणत्” “अवामासीत्” “अजागरीत्” इत्यादिपरस्मै-
पदीयविभक्त्युपक्रमे “अरंस्त” इति आत्मनेपदीयविभक्तिप्रयोगस्य रसप्रकर्ष-
विघातकत्वादिति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वं स्वस्य सर्वशास्त्राऽभिज्ञत्व-ऽत्कीर्त्यं इदानीं स्वनामीत्कीर्तनपुरःसरं यस्य मास्य
सर्वङ्गवाण्यां व्याख्यां कर्तुं प्रतिजानीते, मन्त्रिनाथ इति ।—पूर्वोपासयच्छब्दस्य
निराकाङ्क्षत्वमिति पक्षे अत्र तच्छब्दः प्रयुक्तः ; सः,—यो हि सर्वशास्त्रमहीदधिपारङ्गमः,
तादृश इत्यर्थः, अथम्—अस्य यस्यस्य टीकाकृतित्वार्थः, महीपाध्यायशब्दभाक्—
महीपाध्यायीपाधिलाञ्छितः, [महीपाध्यायशब्दं भजते यः सः इत्यर्थे, भजतेः कर्त्तृणि
बिष्णु । पुरा हि मिथिलादिजनपदेषु प्रचलिता एषा पञ्चतिरासीत् यत्, यी हि गुरीः
पाठं समाप्य स्वगृहे प्रथमतः काचानध्यापयति च, स उपोऽध्याय इत्यौच्यत, अथ तदीय-
काचेऽपि पाठसमापनानन्तरमध्यापनानिरतेषु तदध्यापकेन महीपाध्यायीपाठः अध्यक्रियत,
ततश्च तच्छास्त्रकाचेऽपि पुनरध्यापनानिरतेषु तदध्यापकस्याध्यापकः महामहीपाध्यायी-

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कारि-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्त्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनिः ।

पाधिविमण्डितः अजायत इति । तेन चेतदनुमीयते यत्, मन्निनाथः नव्यावस्थाया-
मेव एवं गत्यान् व्याख्यातुमुपचक्रमे, तेन चायं टीकाकृतः शिष्या एव तदानीम्
अध्यापनानिरताः आसन्, न तु तच्छिष्यशिष्या इति ; तत एवास्मी तदानीं केवलं
महोपाध्यायोपाधिभूषितोऽजनीति] मन्निनाथः,—मन्निनाथ इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः,
मुधीः,—सुपण्डितः, [धीरिति ।—आयति अनयेति व्युत्पत्त्या आयतः करणे कृप्,
सु—श्रीभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य सः इति बहुव्रीहिः] सर्व्वङ्गभाऽभिधा—सर्व्वङ्गपति
अभिधा—आख्या यस्याः तां, सर्व्वङ्गधानास्मीमित्यर्थः, [सर्व्वङ्गपति ।—सर्व्व—निखिलं
दुर्ग्याख्यानमित्यर्थः, कषति—मयुक्तिकसारगर्भव्याख्यानेन नाशयति या सेति व्युत्पत्त्या
सर्व्वोपपदात् कषतेः कर्त्तरि “सर्व्वं कृत्वा भकरोषेपु कषः” (३।१।३९ पा०) इति
खच् म् च] या हि अन्वेषाम् असमीचीनां व्याख्यां दूरीकृत्य कवेरभिप्रायानुरूपं
मद्व्याख्यानं प्रकाशयितुमेव विरचिततया सर्वातिरिक्ता जाता इति भावः,
माघकाव्यस्य—माघाख्यस्य कवेः कृतेः शिशपालवधाख्यमहाकाव्यमित्यर्थः, व्याख्या—
सुविशदताप्यप्रकाशिकां विवर्त्तितमित्यर्थः, विधत्ते—करोति । पथ्यावक्तुं वक्षम् ॥॥

इदानीं व्याचिख्यासिते वस्तुनि, वाचकादिशब्दविचाररसिकानां, तथा महावत्-
काव्यरससागरे भिमङ्गुणां विदुषाम् अभिलषितांशपूर्णमेव स्वकृतैरुद्देश्यं कथयन्नाह,
ये इति ।—ये—जना इत्यर्थः, शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनः,—शब्दानां—वाचकादि-
पदानां, तथा अर्थानां—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरसकानामित्यर्थः, परीक्षणे—विचारे,
याथार्थनिरूपणे इत्यर्थः, कस्तावदाचकः ? कीं लाक्षणिकः ? कीं वा व्यञ्जकः ? इति
तत्त्वतो निर्धारणे इति यावत्, प्रणयिनः,—रसिकाः, भवन्ति इति शेषः, ये वा—ये च,
गुणालङ्कारिशिक्षाकौतुकिनः,—शिष्याः,—काव्यव्यवहारस्योपयुक्तानुक्रम्यभाजः साधुर्था-
दय इत्यर्थः, [ते च विधा, साधुर्धर्मोक्तः प्रसादयेति, वाग्मटादयस्तु—अदीपयोरपि
शब्दांशयोः काव्यगतयोः यैर्विना न प्रशस्तत्वम्, अदीपशब्दांशवत्काव्योत्कर्षाधायकाः
न एव गुणपदवाच्याः ; ते च दश, तथा हि,—“अदीप्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः
प्रसन्नता । समाधिः श्लेष अजीजीऽथ साधुर्धर्मं सुकुमारता ॥” इत्याहुः] अलङ्कारिः,—
अनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः, उपमादयोऽर्थालङ्काराश्चेत्यर्थः, तासां या शिक्षा
—सम्यक् ज्ञानं, तव कौतुकिनः,—कुतूहलिनः, तत्तद्विषयमालोचयितुं नियतमन्याका-
ङ्क्षिणः इत्यर्थः, तत्तदनुशीलनेन चेतसि निरूपमां शान्तिमानिनीषवः इति यावत्,

क्षुब्धज्ञावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमङ्गन्ति ये
 तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्गधाम् ॥ ६ ॥
 नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः
 शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।

[“गणालङ्कारिणाः शिखाकौतुकिनीविहर्तुमनसः” इति समलपाठे—गणादीनां शिखा
 एव कौतुकिनी—कौतुकवती नायिका इत्यर्थः, तथा सह तस्यां वा विहर्तुं
 मनांसि येषां ते इत्यर्थः] ये च ध्वनेः,—वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यार्थवदुत्तमकाव्यस्य,
 अभिधानक्षणासूक्तकस्येत्यर्थः, “वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिसत् काव्येऽत्तमम्” इति
 दर्शनात्, अध्वनि-पथि, ध्वन्यात्मके काव्ये इत्यर्थः, विहर्तुमनसः,—सञ्चरितकामाः,
 वाच्यार्थादप्यधिकचमत्कारिणः व्यङ्ग्यार्थस्य अनुशीलनेच्छवः इति यावत्, ये च क्षुब्धज्ञिः,
 —सञ्चलज्ञिः, आलम्बनी-दीपनविभावैः सर्वतः प्रसरद्विरित्यर्थः, भावैः,—मञ्चाभ्यादिभि-
 रित्यर्थः, तरङ्गिते—सञ्चितः उच्छ्वलिततया सञ्जाततरङ्गे इत्यर्थः, उद्वेलता-पगते इति
 यावत्, रससुधापूरे—रत्यादिप्राथम्यभावकरसपौयूषप्रवाहे इत्यर्थः, मिमङ्गन्ति—
 मंष्टुमिच्छन्ति, तत्रैव चिरं मग्नतया स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः, तेषामेव—तादृशानामेव,
 कृते—निमित्तं, तादृशानां सन्तसाम् आकाङ्क्षितार्थसाधनेन प्रीतिरूपादयितुमे-
 त्यर्थः, न तु प्राक्तनानामप्यधियां निमित्तमिति भावः, [अत्रान्यथोगव्यवच्छेदकः
 एवकारः, नैन च अनौदृशं प्राक्तनानां व्यवच्छेदः] माघस्य—तत्रभवतः माघनामक-
 कविः काव्यस्य, सर्वङ्गधाम्—सर्वङ्गधामाभिधां, नवभावाविष्कारणेन सर्वेषाम्परि समवतिष्ठ
 मानतया सर्वातिरिक्तिकामिति भावः, विवृतिं—विशेषणं गूढार्थप्रकाशिकां व्याख्यां,
 करोमि—दिदधासि । अथ हि व्याख्याने शब्दार्थानां यथायथं सामर्थ्यनिर्देषणं,
 गणानामलङ्काराणाञ्च मय्यक् विवेचनं, ध्वनेराविष्करणं, रसानां व्यवस्थापनञ्च
 विशदभावेन कृतमस्तीति सन्देहायः । अथ निरपह्नवविषयं उपमये रसं उपमान-
 भूतायाः सुधाशान्तादात्म्यारीपात् रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

इदानीं ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादिते विषये नायक-रसादीन् निर्णयं दर्शयति,
 नेतेत्यादि।—अस्मिन् व्याख्यातमाने महाकाव्ये, शिशुपालवधे इत्यर्थः, भगवान्—
 अणिमाद्यैश्वर्यशाली, जगत्पतिरित्यर्थः, सः,—प्रसिद्धः यदुनन्दनः,—यादवः, श्रीकृष्णः
 इत्यर्थः, नेता—नायकः, आलम्बनविभाव इत्यर्थः, वीरः,—क्रीडत्यायिभावकः तदाख्यो
 रस इत्यर्थः, प्रधानम्—मङ्गी यव तादृश, रसः,—सामाजिकैरास्वाद्यमानं वस्तु
 इत्यर्थः, शृङ्गारादिभिः,—शृङ्गारप्रभृतिभिः अन्येभ्य रसैरित्यर्थः, अङ्गवान्—साङ्गः सन्,

इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयस्यैवावसादः फलं

धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सुकृतिमंसेवनात् ॥ ७ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

मङ्गलारकृणादयश्चावाङ्मूलाः अन्ये रसाः सन्तीति भावः, विजयते—सर्वोत्कर्षेण वर्धते, पुन,—तथा, वर्धना—सम्यासूर्येन्द्रजनीप्रदीपादीनां योग्यस्थलेषु यथायथ-मुपन्यासः इत्यर्थः, पूर्णा—सम्पूर्णतयैव कृतैत्यर्थः, न तु कुचचित् अङ्गहानिरस्तौत्याशयः, तथा च महाकाव्यलक्षणप्रस्तावे साहित्यदर्पणे,—“सम्यासूर्येन्द्रजनी……। वर्धनीया यथायोगं साङ्गीपाद्वा अमी इह ॥” इति । इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयः,—इन्द्र-प्रस्थे—तदाख्ये इदानीं दिक्क्रीति प्रख्याते पुरे, गमाद्युपायः,—प्रयाणप्रभृतिसमारम्भः, एव विषयः, वर्धनीयस्यापारः, इतिहासभारतादिप्रसिद्धानि इतिवृत्तानि उपवर्णितानि इत्यर्थः, तथा च दर्पणे,—“इतिहासीद्गदं वृत्तम्” इति महाकाव्यलक्षणम् ; चैवावसादः,—चैदास्य—शिथुपालस्य, अवसादः,—बध एव, फलं—परिणाम-प्रतिपाद्यं वस्तु इत्यर्थः, तथा च,—“तेवैकञ्च फलं भवेत्” इति महाकाव्यलक्षणम् ; माघकविः,—स हि माघेति प्रख्यातनामा महाकाव्यरचयितेत्यर्थः, धन्यः,—एतादृश-सम्पूर्णलक्षणीपतस्य भगवच्चरितादिविषयकस्य महाकाव्यस्य विरचनात् सर्व्वैव श्लाघ्यः इत्यर्थः, वयन्तु—तादृशकाव्यस्य टीकाकृतः इत्यर्थः, तत्कृतिमंसेवनात्—तस्य—माघ-कवेः, सूक्तीनां—भगवत्प्रशंसाऽऽश्रिततया ध्वनिगुणालङ्कारविभूषिततया च साधुतराणां वाचामित्यर्थः, संसेवनात्—रुमुपासनात्, अर्थादिपर्यालोचनात्मकपविचर्यात् इत्यर्थः, पौधुषसमरसानां माघकविसमीरितानां वचनां व्याख्यानादित्यभिप्रायः, कृतिनः,—कृतकृत्याः, पूर्णमनोरथतया सार्थकजन्मानः इत्यर्थः, अमुमिति शेषः । एतस्मात्भूत-विषयमंसेवनात् न केवलं कविरैक एव कृतार्थः अभूत्, अपि तु तदुक्तेः व्याख्यात-नन्मानपि कृतकृत्यान् अकरीदित्याशयः । शादेलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानीमनव्यसाधारणौमभिनवां रीतिमाश्रित्य काव्यमिदं व्याख्यातुं प्रति जानीते, इहति ।—इह—शिथुपालवधाख्ये महाकाव्ये, अन्वयस्य—साकाङ्क्षाणां शब्दानां परस्परसन्तिवशात्, तत्तत्पदीपस्थाप्यानामर्थानाम् अव्यभिचारिसम्बन्धवशाच्च विप्रकृतानामपि पदानामव्यवधानेनीपस्थापनम् अन्वयः, [शाब्दिकास्तु अन्वयः,—पदानां परस्परसाङ्गा योग्यता चेति आहुः, अपरे तु,—पदीपस्थाप्यपदार्थानां परस्परसम्बन्धरूपः अन्वयः इति वदन्ति] तस्य सुखं—समारम्भः तेन, साकाङ्क्षाणां

पदानां शृङ्खलिततया सुसन्निवेशेनेत्यर्थः, सर्व्वं—सकलं, ग्रन्थनिहितं वस्तु इत्यर्थः, मया—टीकाकृता मन्निभाषेनेत्यर्थः, व्याख्यायते—विव्रियते, तात्पर्य्यार्थादि-
प्रकाशपुरःसरं विशदीक्रियते इत्यर्थः, अमूलं—मूलरहितं, ग्रन्थकृता अनुक्तमित्यर्थः, किञ्चित्—किमपि, न लिख्यते—न व्याख्यायते, यदि कुचचित् मूलकृता सङ्केपार्थमेव
यत्नं सम्बद्धं वस्तु भवता नीच्येत, तदा भवद्वाख्यायां न्यूनत्वमापद्येत, इत्याशङ्क्या-
माह, नेति ।—अनपेक्षितम्—अनाकाङ्क्षितं, ग्रन्थसम्बन्धरहितमित्यर्थः, न च उच्यते
—निष्प्रयोजनं न व्याख्यायन्, ग्रन्थनिहितपदार्थसुखबीधार्य्यं, ग्रन्थकृता सङ्केपार्थमनुक्त-
मपि साकाङ्क्षं वस्तु मया यथायथं शिष्याणां सुखबीधाय तत्तत्स्थलेषु अभिधास्यते
इति टीकाकृताशयः । पद्यावत्तं वृत्तम् ॥ ८ ॥

समाप्तं टीकाकृतमङ्गलाचरणव्याख्यानम् ।

शिशुपालबधम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अथ तत्रभवान् माधवकविः “काव्यं यशस्यैकते व्यवहारविदे-
शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तामस्मिततयोपदेशयुजं ॥” इत्या-
लङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानिकश्रेयःसाधनतां, “काव्यालापांश्च
वर्जयत्” इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् शिशुपालबधोऽख्यं
काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण-
फलसाधनत्वात् “आशानमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्या-
शारादन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलशिशुपालबधबीजभूतं
भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं
निर्दिष्टम् । कथामुपनिषत्पति, श्रिय इति ।—तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात्
वर्णगणादिशुद्धैरभ्युदयः ; तदुक्तम् ;—“देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥”
इति । [श्रियः] लक्ष्म्याः [पतिः] अनेन रुक्मिणोरूपया श्रिया समेत
इति सूचितम् । “राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि”
इति विष्णुपुराणात् । [जगन्निवासः] जगतामाधारभूतः, कुक्षिस्था-
खिलभुवन इति यावत् । तथापि [जगत्] लोकं [शासितुं]
दृष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं [श्रीमति] लक्ष्मोयुक्ते [वसुदेवसद्मनि]

वसन् ददर्शवितरन्तमम्बरा-

हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनुरुसारथेः

प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेषमनि [वसन्] कृष्णरूपेण तिष्ठन् [हरिः]
विष्णुः [अम्बरात्, अवतरन्तम्] आयातम् । इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति
भावः । [हिरण्यगर्भाङ्गभुवम्] हिरण्यं य गर्भां हिरण्यगर्भां ब्रह्मा,
ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । तस्याङ्गभुवं तनजम् । अथवा तस्याङ्गादवयवा-
दुत्सङ्गाख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभुवं [मुनिं] नारदमित्यर्थः ।
“उत्सङ्गाच्चारदो जज्ञे दक्षाऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः” इति भागवतात् ।
[ददर्श] कदाचिदिति शेषः । अत्राल्पीयसि वसुदेवसद्वनि सकल-
जगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थालङ्कारः ।
तदुक्तम् ;—“आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः” इति ।
जगन्निवामस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकार-
सकारादेः केवलस्यामकृदावृत्या जगज्जगदिति सकृद्वाञ्छनद्वयमाट्टय्याच्च
वृत्त्यनुप्रासभेदो * शब्दालङ्कारो । एषां चान्योन्यनेरपेक्ष्यैकैकं समावेशान्
तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । मर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम् । ‘जतो तु
वंशस्थमदौरितं जरो’ इति लज्जगात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादोन्नितं प्रवृत्तमित्याह, गतमिति ।—अविद्य-
मानावकं यस्य सोऽनरुः, स सारथिर्यस्य तस्य [अनुरुसारथेः] + मर्य्यस्य

* वृत्तिच्छेदानुप्रासौ इति पाठः युक्तः ।

+ पुरा किल अपवरा अदिनेः पुत्रम् इन्द्रं देवराजपदं प्रतिष्ठितम् अवलीक्य
असूयापरवश्या विनयया इन्द्रादधिकपराक्रामवत्त्वं पुत्रं याचमानात् स्वपतेः कश्यपात्
वरं लब्ध्वा यथाकालम् अष्टहयम् असावि । अथ बहुतिथे काले गतेऽपि यदा
तदष्टहयम् उद्दिश्य पुत्रार्थं न नियक्ताम्, तदा अविवादपथमुत्तमन्दर्शनकौतूहला-
क्रान्तया अतीवाधौरया विनयया तयोः एकम् अष्टम् अभेदि । अङ्गाले अष्टस्य
अग्रतया अउभ्यग्राधः शरीराङ्गं पुत्रम् अवलीक्य, हा इत्यासीति रुदतीं विनतां

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः

किमेतदित्याकुलमौक्षितं जनैः ॥ २ ॥

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा

ततः शरीरोति विभाविताकृतिम् ।

[गतं] गतिः । भावे क्तः । [तिरश्चोऽनं] तिर्यग्भूतम् “विभाषा-
ऽश्चेरदिकस्त्रियाम्” (५।४।८ पा०) इति तिर्यक्शब्दादच्चत्यन्तात्
प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रथयः । [हविर्भुजः] अग्नेः [ऊर्ध्वज्वलनं]
ऊर्ध्वस्फुरणं [प्रमिदम्] इदं तु [भवतो विसारि धाम अधः पतति ।
किमेतदिति] नूर्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादिति
[आकुलं] विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा [जनैरीक्षितम्] ईक्षणं कृतम् ।
मकमकादप्यविवक्षितं कर्मणि भावे क्तः *प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणा-
ऽकर्मिका क्रिया” (भा० का०) इति वचनात् । केचित् कर्मणि
क्रान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति । अलोपमेयस्य
मुनिधाम्नः सूर्याग्नित्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मेणाधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे,—‘उपमानादयदन्यस्य व्यतिरेकः
स एव सः’ इति । ‘धाम रश्मो गृहे देहे स्थानि जन्मप्रभावयोः’
इति हेमचन्द्रः । दिवाकरस्तु इतराकारटोकायां प्रथमपठितेन
‘दिधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः’
इति चरणद्वयेन सहसममेव श्लोकं पठ्यदच्छन्दस उदाहरणमाह—
तलायचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्यु-
परिष्ठात् ॥ २ ॥

अथ भगवान्निरणैषोदित्याह, चय इति ।—[विभुः] व-तत्त्वाव-
धारणममर्थः [सः] हरिः [पुरा] प्रथमं [त्विषां चय इत्यवधारितं]
तजःपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितं [ततः] प्रत्यासन्ने [विभाविताकृतिम्]

समाश्रयात् समागताः देवाः शीतार्त्तं तं पवम् “अनूकः” इति नामधेयं विधाय, तं
सत्तापयितुं सूर्यरथेऽव ग्राय सूर्यसारथिं चक्रुः इति पौराणिकी कथा-
ऽचानुसन्धेया ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

नवानधोऽधो वृहत्तः पयोधरान्

समूढकपूर्पररागपाण्डुरम् ।

विभाविता विमृष्टा आकृतिः संख्यानं यस्य तं तथोक्तम्, अत एव [शरीरौ]
चेतनः [इति] अवधारितम् । ततो [विभक्तावयवं] विभक्ताः विविच्य
गृहीताः अवयवा सुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अत एव [पुमान्
इति] अवधारितम् [अमुम्] आगच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभि-
प्रायेणेति पुलिङ्गनिर्वाहः । [क्रमात्] पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञान-
क्रमेण । लोकदृष्टेऽदमुक्तं, धृष्टिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । [नारद
इत्यबोधि] नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपात-
शब्देनाभिहितत्वाच्च द्वितीया । तिङ्कृत्यङितसमासानां परिसंख्या-
नस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः,—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि
न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्” इति । बुध्यतेः कर्त्तरि
लुङ् (५ अधि २ नं १२ सू०) “दीपजन” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना
चिण्, “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति तस्य लुक् । अत्र विभा-
विताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः
पदार्थयोर्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्”
इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि, नवानित्यादिभिः ।—कौटुशममुम् ?
[नवान्] सद्यःसम्भृतसलिलान्, अतिनीलानिति यावत् । [वृहत्तः]
विपुलान् [पयोधरान्] मेवान् [अधोऽधः] मेवानां समीपाधःप्रदेशे
स्थितमिति शेषः । “उपर्यध्वधसः सामौप्ये” (८।१।७ पा०) इति
द्विर्भावः, तदयोगे द्वितीया । “उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु
लिषु” (भा० का०) इत्यादिवचनात् । [समूढकपूर्पररागपाण्डुरम्]

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥
दधानमम्भोरुहकेसरद्युती-
जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो
धराधरेन्द्रं व्रततौततौरिव ॥ ५ ॥

समृद्धः पुञ्जीकृतः ‘समृद्धः पुञ्जितं भुग्ने’ इति विश्वः । कर्पूरस्य परागशृङ्खलं
तद्वत्पाण्डुरम्, अत एव [क्षणं] मेघममौपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया * । [क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना] क्षणेषु ताण्डवीत्मवेषु ।
‘निर्व्यापारस्थितो कालविशेषोत्सवयोः • क्षणः’ इत्युभयत्वाप्यमरः ।
उत्क्षिप्ता उपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन । ‘अजिनं चर्म
कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः [भूतिसितेन] भूत्या भस्मना सितेन । ‘भूतिर्भस्मानि
सम्पदि’ इत्यमरः । [शम्भुना] स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं, [स्फुटो-
पमं] स्फुटशम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । सदृश-
पर्याययोस्तुलोपमाशब्दयोः “अतुलोपमाभ्याम्” + इति निषेधात्
सादृश्यवाचिन्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदिदं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः
प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते, तेषां पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य
शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥ †

दधानमिति ।—पुनश्च [अम्भोरुहकेसरद्युतीः] पद्मकिङ्कल्कप्रभा-
पिशङ्गीरित्यर्थः । [जटाः दधानं] स्वयं तु [शरच्चन्द्रमरीचिरोचि-
षम्] शरच्चन्द्रमरीचिरिव रीचियस्य तं, धवलमित्यर्थः । अत एव

• “कालाध्वनारत्यन्तमर्यागं” (२।३।५ पा०) ।

† “तुल्यार्धैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्” (१।३।७२ पा०) ।

‡ अत्र नवजलधरावीवर्तिनः कर्पूरचूर्णधवलस्य नारदस्य उत्क्षिप्तगजकृत्ति-
निसदृशवर्तिना भस्मपाण्डुरविग्रहेण शम्भुना सह चैवैश्वर्यसात्यकथनात् उपमा-
ऽलङ्कारः ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
 वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
 सुवर्णसूत्राकालताधराम्बरां
 विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
 विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतै-
 र्हरिगमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

[विपाकपिङ्गः] विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां
 तुषारभूमौ रोहन्तीति [तुहिनस्थलीरुहः, व्रततीततीः] लताव्यूहान्
 ‘वल्ली तु व्रतती लता’ इत्यमरः, [दधानं धराधरेन्द्रमिव] धराधरेन्द्रो
 हिमवान् तुहिनस्थलीति लिङ्गात् नारदीपमानत्वाच्च तमिव
 स्थितम् ॥ ५ ॥ •

पिशङ्गेति ।—पुनः कीदृशम् ? [पिशङ्गमौञ्जीयुजम्] मुञ्जस्तृणविशेषः
 तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशङ्गा मौञ्जा युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक्,
 तम् । “सत्तमूद्विषद्रुह” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्रिप, “स्त्रियाः पुंवत्”
 (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । [अर्जुनच्छविं]
 धवलकान्तिम् । ‘वलक्षो धवलोऽर्जुनः’ इत्यमरः । [अञ्जनद्युति]
 अञ्जनवर्णम् [एणाजिनं] कृष्णमृगचर्म [वसानम्] आच्छादयन्तम् ।
 ‘वस आच्छादने’ इति धातोः शानच् । [सुवर्णसूत्राकालताधराम्बरां]
 सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं वडम् अधराम्बरं अन्तरीयकं
 यस्यास्तां [शितिवाससः] नीलाम्बरस्य रामस्य [तनुं विडम्बयन्तम्]
 अनुकुर्वाणमित्यर्थः आर्घीयमुपमा अनुप्रासश्च ॥ ६ ॥

विहङ्गेति ।—पुनः [विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव] गरुडमौलिमतुल्यकैः

* अत्र पशकिञ्जल्कद्वयमितञ्जटानां परिणतिपिङ्गलसताव्यूहैः, शरदिन्द्रभ-
 किरणेन धराधरेन्द्रवर्तितुहिन-य कान्तेः, तथा विपुलायतशुभविग्रहस्य नारदस्य
 हिमवता सार्द्धमवैधस्यासाम्यकधनात्, अप्यवाचकस्य इवशब्दस्य उपमानोपम-
 सामान्यधर्माणाञ्च दास्यत्वात् पूर्णा उपमाऽनुप्रासश्चलङ्कारः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै-
 र्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥
 निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा
 लसद्विसर्च्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
 चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
 कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

[आयतैः] दीर्घैः [हिरण्ययोर्वैरुहवस्त्रितन्तुभिः] हिरण्यस्य विकारो
 हिरण्ययो । “दाण्डिनायन हास्तिनायन” (६।४।२७४ पा०) इत्या-
 दिना मयटि यलोपनिपातः । तस्यामूर्त्या रुहा रुद्धाः । इगुपध-
 लक्षणाः * कप्रत्ययः । तामां वल्लीनां तन्तुभिस्तन्तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः,
 उपादानगुणात् हिरण्यमयैरित्यर्थः [कृतोपवीतं] शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं,
 स्वयं [हिमशुभ्रम्] अत एव [घनान्ते] शरदि [तडितां गुणैः] +
 उपलक्षितम् । ‘तडित् सौदामनी विद्युत्’ इत्यमरः । उच्चैरेव
 [उच्चकैः] उन्नतं [घनं] मेघम् [इव] स्थितम् ‡ ॥ ७ ॥

निसर्गेति ।—पुनः [निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा] निसर्गात्
 स्वभावादेव चित्राणि शयलानि उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि
 पद्माणि लोमानि यस्य तेन, [लसद्विसर्च्छेदसिताङ्गसङ्गिना] लसन्
 यो विसर्च्छेदो मृणालखण्डः, ‘केदः खण्डोऽस्त्रियाम्’ इति विकारण-
 शेषः, तद्वत् सिते अङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तेन [चारुचमूरुचर्मणा]
 चारुणा मनोहरा चमूरुचर्मणा मृगत्वचा [कुथेन] पृष्ठास्तरणेन ।
 ‘प्रवेष्ट्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो हयोः’ इत्यमरः । [इन्द्रवाहनं,
 नागेन्द्रम्] ऐरावतम् [इव, चकासतं] शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहन-

* “इगुपधज्ञामीक्तिरः कः” (३।१।१३५ पा०) ।

† “गुणैः” इत्यत्र “गणैः” इति पाठान्तरम् ।

‡ उपमानां संसृष्टिः ।

अजस्रमास्फालितवल्ग्वकौगुण-

क्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रबालैरिव पूरितार्द्धया

विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ६ ॥

मिति स्वस्वामिभावमात्रस्य * विवक्षितत्वात् “वाहनमाहितात्” (८।४।
८ पा०) इति न गत्वम् । यथाह वामनः,—‘नेन्द्रवाहनशब्दे गत्व-
माहितत्वस्याविवक्षितत्वात्’ इति । (पूअधि० २अ० ६२मु०) अकासतः
शतरि “नाभ्यस्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । ‘अक्षित्या-
दयः षट्’ (६।१।६ पा०) इत्यभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥ †

अजस्रमिति ।—पुनः [अजस्रं] प्राचुर्येण [आस्फालितवल्ग्वकौ-
गुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया] आस्फालितास्ताडिताः । सौष्ठव-
परीक्षार्थं न्युज्ज्वलाङ्गुष्ठेन तन्नीताङ्गुष्ठं प्रसिद्धम् । तेषां वल्ग्वकौगुणानां
वीणातन्नीणां क्षतेन सङ्घर्षणेन उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिः भिन्नया
मिश्रया, तद्वागरक्तयेत्यर्थः । अत एव [पुरः] पुरोभागे [प्रबालैः
विदुमैः । ‘अथ विदुमः पुंसि प्रबालं पुंनपुंसकम्’ इत्यमरः । [पूरिता-
र्द्धयेव] स्थितया [अच्छस्फटिकाक्षमालया] स्वच्छस्फटिकानां मालया,
जपमालयेत्यर्थः । ‘अच्छो भङ्गूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम्’
इति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणात् ऋषेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते ।
‘स्फटिको मोक्षदः परम्’ इति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् ।
[विभान्तं] भासमानम् । भातः श्रुतप्रत्ययः । अत्र नखांशुभिन्न-
येति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । ‘तद्गुणः
स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः’ इति, स च प्रबालैः पूरितार्द्धयेव इत्युत्-
प्रेक्षया सङ्गीर्यते ॥ ६ ॥

* मातृपदेनाव आहितत्वमविवक्षितत्वमिति गम्यते ।

† अत्र स्वतः शबलीज्वलन सगच्छाया विभूषितस्य नारदस्य जनानामधि-
क्षतपुष्टाक्षरवतः परावनेन सह चक्षुष्यं सास्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः ।

रणङ्गिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-
मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणङ्गिरिति ।—पुनः [नभस्वतः] वायोः [आघट्टनया] आघातेन
[पृथक्] असङ्कीर्णं [रणङ्गिः] ध्वनङ्गिः, अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः ।
‘श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः’ इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे,—
‘श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं
स स्वर उच्यते’ ॥ इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः ।
तदुक्तं,—‘प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ऋष्यमात्मकः । सा श्रुतिः
सम्परिज्ञेया स्वरवायव्यलक्षणा’ ॥ इति । विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया
व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समृद्धा येषां तैः, [विभिन्नश्रुतिमण्डलैः]
श्रुतिसङ्ख्यानियमश्च दर्शितः । ‘चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
हे हे निषादगान्धारो त्रिस्त्रिर्ऋषभर्धवतौ’ ॥ इति । स्वराः षड्जादयः
सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तं,—‘श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धार-
मध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त तैः ॥ तेषां संज्ञाः
सरिगमपधनीत्यपरा मताः’ ॥ इति । तैः [स्वरैः, स्फुटीभवद्ग्रामविशेष-
मूर्च्छनां] स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वर-
सङ्घातभेदानां त्रयाणां मूर्च्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां,
[महतीं] निजवीणाम् । ‘विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी’ ॥ इति वैजयन्ती । [मुहु-
मुहुर्वेक्षमाणम्] तन्नीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमन्तरे-
णैवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसन्धानमित्यर्थः । अथ ग्राम-
लक्षणं,—‘यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभृता भवन्ति हि । तथा स्वराणां
सन्दीहो ग्राम इत्यभिधीयते । षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव
च । गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम्’ ॥ इति । तथाच,—

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतौ-

नतौन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

समासदत् सादितदत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

‘नन्दावर्त्तौऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः । षड्जमध्यमगान्धारा-
स्त्रयाणां जन्महेतवः’ ॥ इति । मूर्च्छनालक्षणञ्च,—‘क्रमात् स्वराणां
सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त
च ॥’ इति । ग्रामतयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छना इत्येकविंशतिर्मूर्च्छना
भवन्ति । तत्रेह नामानि तु “नानपेक्षितमुच्यते” इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न
लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भा-
वोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायाः
प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात् तन्मू-
लातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्य-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूप-
कारणं विनाऽपि मूर्च्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनादिभावना व्यच्यते,
इत्यलङ्कारणालङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्येति ।—[अतौन्द्रियज्ञाननिधिः] अतौन्द्रिया इन्द्रियमति-
क्रान्ताः, देशकालस्वरूपादिप्रकृष्टार्थाः । “अन्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया (वा०)” * इति समासः । “द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा०)” † इति विशेषलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य
निधिः, सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । [कृतानतौन्] कृतप्रणामान् [अनुव्रजतः]
अनुगच्छतः, नभसि आकाशे सौदन्ति गच्छन्तीति [नभःसदः] सुरान् ।
“सत्सूद्विषद्रुह” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना कृप् । [निवर्त्य]
प्रतिषिध्य [सः] मुनिः [सादितदैत्यसम्पदः] सादिताः विध्वंसोक्तताः

* “जीविकोपनिषदावौपत्ये” (१।४।७८ पा०) ।

† “परवर्जिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः” (३।४।२६ पा०) ।

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः-

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-

र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

दैत्यानां सम्पदो येन तस्य, [चक्रिणः] कृष्णस्य [पदं] स्थानं, [महेन्द्रा-
लयचारु] इन्द्रभवनमिव भाममानं [समासदत्] समाङ्पूर्वात् षट्त्व-
धातोर्लुङ् । “पृषादि” (३।१।५५ पा०) इत्यङ् । अत्र “नतीनती”
“पदःपदम्” इति च द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः सकृदावृत्त्या क्कानुप्रासः, अन्यत्र
वृत्त्यनुप्रासः, महेन्द्रालयचारु इत्युपमा च, इत्येषां संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतदिति ।—[पतत्पतङ्गप्रतिमः] पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमा
उपमानं यस्य सः । ‘पतङ्गो पक्षिसूर्यो च’ इत्यमरः । [तपोनिधिः]
मुनिः [अस्य] हरेः [पुरो भुवि] पुरःप्रदेशे [यावन्न व्यलीयत]
नातिष्ठत्, “लीङ् गतो” इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि लङ् ।
[तावदच्युतः] हरिः [गिरेः] शैलात्, तडितोऽस्य सन्तीति [तडित्वान्]
मेघः [इव] “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” (८।१।६ पा०)
इति मतुपो मकारस्य वकारः । “तसो मत्वर्थे” (१।४।१६ पा०)
इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । [उच्चकैः]
उन्नतात् [पीठात्] आसनात् [जवेनोदतिष्ठत्] । मुनिचरणस्य
भूम्यर्शात् प्रागेव स्वयमस्थितवान् । ‘ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्तिः यूनः
स्थविर आश्रति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥’ इति
शास्त्रममुस्मरन्निति भावः । “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०)
इति नियमादिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदम् । “पतत्पतङ्ग” इत्यत्र पतङ्गस्य
पतनासम्भवादियमभृतोपमा इत्याचार्य्यदण्डिप्रभृतयो वभणुः । अत
एवाप्रसिद्धस्यापमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्ण-
यन्ति, गिरेस्तडित्वानिव इत्युपमा च ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-
 धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः ।
 न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं
 सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥
 तमर्घ्यमर्घ्यादिकयाऽऽदिपुरुषः
 सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत् ।
 गृहानुपैतुं प्रणयादभीषवो
 भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

अथेति ।—[अथ] अच्युताभ्युत्थानानन्तरं [धातुः सुतेन] नारदेन
 [प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः] प्रयत्नोन्नमितास्तथाऽपि मुनिपादन्यासभारा-
 दानमन्त्र्यः फणा येषां तैः, [फणिनां गणैः, अधः] अधःप्रदेशं
 [कथञ्चित्] स्थापितं [भुवस्तले] भृष्टे । [अभिदेवकीसुतं]
 देवकीसुतम् अभि लक्ष्योक्त्येत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”
 (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [चरणौ] पादौ । ‘पदद्वि-
 रणोऽस्त्रियाम्’ इत्यभरः । [न्यधायिषातां] निहितौ । दधातुः
 कर्मणि लुङ् । “स्यमिच्छसीयुट्” (६।४।६२ पा०) इत्यादिना चिगवर्दिट्
 “आतो युक् चिणकृताः” (७।३।३३ पा०) इति युक् । अत्र फणानां
 नमोन्नमनानाम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्तन्बन्धाभिधानादतिशयोक्ति-
 भेदः ॥ १० ॥

तमिति ।—[आदिपुरुषः] पुराणपुरुषः । “अन्येषामपि दृश्यते”
 (६।३।१३ पा०) इति वा दीर्घः । [सः] कृष्णः, [अर्घ्यम्] अर्घं
 पूजामर्हतीति अर्घ्यः । “दण्डादिभ्यो यः” (४।१।६६ पा०) इति यः ।
 [तं] नारदम् । अर्घार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । “पादार्घ्याभ्याञ्च” (४।४।५
 पा०) इति यत् प्रत्ययः । ‘मृत्ये पूजाविधौवर्धः’, ‘षट् तु त्रिष्वर्घ्य-
 मर्घार्थे’ इति चाभरः । अर्घ्यमादिर्यस्यास्तथा [अर्घ्यादिकया] “शेषादि-

न यावदेतावदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

भाषा” (५।४।१५४ पा०) इति विकल्पेन कपप्रत्ययः । [सपर्य्याया] पूजया । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चाहणाः समाः’ इत्यमरः । [साधु] यथा तथा [पर्य्यपूजत्] परिपूजितवान् । शौ चङन्तं कर्त्तव्यम् । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति, गृह्णानिति ।—मनस ईषिणो [मनीषिणः] सन्तः, पृषोदरादिन्वात् * साधुः । [अप्रुण्यकृतां] प्रुण्यमकृतवताम् । “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः” (३।२।८८ पा०) इति भूते कृप् । [गृह्णान् प्रणयादुपेतुम्, अभोषवः] प्राप्तमिच्छवः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः “आपृजपृधामौत् (७।४।५५ पा०) इतीकारः । [न भवन्ति] किन्तु पुण्यकृतामेव । अतः कृच्छ्रनः सन्तः सविशिषं पूज्या इत्यर्थः † ॥ १४ ॥

न यावदिति ।—[उत्थितावेतौ] मुनिकृणौ [जनः, तुषाराञ्जनपर्वताविव] तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव [यावन्नोदपश्यत्] नोत्प्रेक्षितवान्, [तावच्चिरन्तनः] पुराणः [मुनिः] कृणः । पुरा किल भगवान् वदरिकाऽरण्ये नारायणावतारेण तपसि स्थितवानिति पुराणात् । “सायं चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना लुप्रत्ययः तुडागमश्च । [स्वहस्तदत्ते] स्वहस्तेन दत्ते [आसने मुनिं] नारदं [अभिन्यवीविशत्] स्वाभिसुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वात् विशतेर्ल्यन्ताङ्ङि “णिशि” (३।१।४८ पा०) इति चङ् ‡ ॥ १५ ॥

* “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) ।

† अथ अभीषव इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ उपैतुमिच्छाधिकपदत्वम् ।

‡ पापे अभिनिवेश इतिवत् आसने इत्यत्र न पाचिकं कर्मत्वम् । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

महामहानीलशिलारुचः पुरो

निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।

श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकै-

रचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः

प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

महामहेति ।—[महामहानीलशिलारुचः] महत्या महानील-
शिलायाः सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलापलस्य रुगिव रुग् यस्य तस्येत्युपमा-
ऽलङ्कारः । ‘सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलापलस्य रुगिव रुग् यस्य तस्येत्युपमा-
भगवानगत्त्यः । [कंसकृषः] हरिः [पुरः] अग्रे [उच्चकैः] उन्नते
[विष्टरे] आसने । “वृत्रानवयविष्टरः” (८।३।८३ पा०) इति षत्वम् ।
[निषेदिवान्] उपविष्टवान् । “भाषायां सदवसश्रवः” (३।२।१०८
पा०) इति कसुः । [सः] मुनिः [अभिसायं] सायंकालाभिमुखम् ।
अव्ययीभावसमासः । सायंकालस्य काष्णात् कृष्णोपमानत्वम् ।
[श्रितोदयाद्रेः] श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य,
[चन्द्रमसोऽभिरामतां] शोभां [रचूचुरत्] चोदितवान्, प्राप्तवानित्यर्थः ।
“चुर स्तेये” “णिश्चि” (३।१।४८ पा०) इति चङ् । अन्यस्यान्यधर्म-
सम्बन्धासम्भवात् चन्द्रमसोऽभिरामतामिव अभिरामतामित्योपम्य-
पर्यवसानादसम्भवदसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः, स चोक्तोपमया
अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गीर्यते ॥ १६ ॥

विधायेति ।—[यज्वनां] यज्वानां विधिनिष्ठवन्तः । ‘यज्वा तु
विधिनिष्ठवान्’ इत्यमरः । “सुयज्ञाङ्र्वनिप्” (३।२।१०३ पा०) इति
यजिधातोङ्र्वनिप् । तेषां [प्रियः] हरिः [प्रसेदुषः] प्रसन्नस्य ।
“सदेः कसुः” इत्युक्तम् । [तस्य] मुनिः [अपचितिं] पूजाम् । ‘पूजा
नमस्यापचितिः’ इत्यमरः । [विधाय] विशेषेण मनोव्याक्रायकर्म-
भिक्षत्परतया कृत्वा । [प्रकामम्] अत्यर्थम् [अप्रीयत] प्रीतीभूत् ।

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहु-
 र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥
 अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलो-
 निर्धाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।
 अधौघविध्वंसविधौ पटीयसी-
 र्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥
 स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया
 नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत । *

प्रोयतेर्देवादिकात्कर्त्तरि लङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं
 नस्यति,—[महानुभावाः] महात्मानः [आर्यान्] पूज्यान्
 [परिचर्यया मुहुः, ग्रहीतुं] वशोकर्त्तुम् । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः”
 (७।२।३७ पा०) इतीटो दीर्घत्वम् । [नितान्तमर्थिनः] अभिलाषवन्तः
 [हि] भवन्ति । अर्थनमर्थोऽभिलाषः स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिः,
 न तु णिनिः, “ऋद्वत्तेस्ताडितवृत्तिर्वलीयसी” इति भाष्यात् ॥ १७ ॥

अशेषति ।—[अशेषतीर्थोपहृताः] अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता
 आहृतास्तथा [कमण्डलोः] उदकपात्रादुद्धृत्येत्यर्थः ; क्रियान्तराक्षिप्त-
 क्रियापेक्षया कमण्डलोः अपादानत्वम् । “अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी”
 इत्यमरः । [पाणो निर्धाय ऋषिणा, अभ्युदीरिताः] आक्षिप्ताः अत
 एव [अधौघविध्वंसविधौ] अधौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ
 विनाशकरणे [पटीयसीः] समर्थतराः । पटुशब्दात् ईयसुनि “उगि-
 तञ्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [अपः] जलानि [हरिर्नतेन
 मूर्ध्ना, अग्रहीत्] स्वीकृतवान् । ग्रहीलुङ् ॥ १८ ॥

स काञ्चने इति ।—[नवाम्बुदश्यामतनुः, सः] हरिः [मुनेरनुज्ञया,

नवाम्बुदश्यामवपुः” इति पाठान्तरम् ।

जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं
 सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १६ ॥
 स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः ।
 विदिद्युते बाडवजातवेदसः
 शिखाभिराश्लिष्ट द्रुवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

काञ्चने] काञ्चनविकारे वैकारिकोऽणप्रत्ययः । [यत्] आसने
 [न्यविक्षत] उपविष्टवान् । निपूर्वविशो लुङि “नेर्विशः” (१।३।१७
 पा०) इत्यात्मनिपदम्, “श्ल इगुपधादनिटः क्त्वा” (३।१।४५ पा०)
 इति क्त्वाः । [तदासनं, तदा] इयंपवेशनममये । जम्बूजनितश्रियः ।
 जम्बूनीलफलविशेषः । ‘जम्बूः सुरभिपत्वा च राजजम्बूर्महाफला’
 इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तथा जनिता श्रौर्यस्य तत्तथोक्तस्य ।
 भाषितपुंस्कत्वात् पन्ने पुंवद्भावात् नमभावः । * [सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं,
 जिगाय] + अभिभूतवन् इत्यर्थः । “मन्लिटोर्जीः” (७।३।५७ पा०)
 इति कुत्वम् । उपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १६ ॥

स तप्तेति ।—[तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः] तप्तं पुटपाकशोधितं
 कार्तस्वरं सुवर्णम् । ‘रक्तं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’
 इत्यमरः । तद्वद्भास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य सः, पीताम्बर इत्यर्थः ।
 [कठोरताराऽधिपलाञ्छनच्छविः] कठोरताराऽधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्य
 छविरिव छविर्यस्य सः, इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, उत्तरपदलोपश्च ।

* “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति सूत्रेण
 पुंवद्भावात् “इकांश्चि विभक्तौ” (७।१।७३ पा०) इति नमभावः । वन्तुतन्तु श्रीशब्दस्य
 नपुंसकलिङ्गशृङ्गशब्दस्य विशेषणत्वात् “जम्बूजनितश्रियः” इति पाठं साचीयांसं
 मन्वामहे ।

+ जिगायति क्रियापदस्य अनुचकार इत्यर्थः समोचीनः, अभिभीवार्यत्वे स्वस्यो-
 र्त्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारप्रसङ्गात् ।

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥
प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

[सः] हरिः [बाडवजातवेदमः] बाडवाग्नेः [शिखाभिः]
ज्वालाभिः [आश्लिष्टः] व्याप्तः [अम्भसां, निधिरिव] समुद्र इव
[विद्वद्युतं] बभौ ॥ २० ॥ *

रथाङ्गपाणेरिति ।—रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य [रथाङ्गपाणेः]
हरेः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः”† इति पाणेः
परनिपातः । [रोचिषां] कवीनां [पटलेन] समूहेन [संवलिताः]
मिलिताः [ऋषित्विषो, नक्तं] रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । [तरोः,
चलत्पलाशान्तरगोचराः] चलतां पलाशानां पलाशाभन्तराणि विव-
राणि गोचर आश्रयो येषां ते, तुषारा मूर्त्तिर्यस्य तस्य [तुषारमूर्त्तेः]
इन्दोः [अंशव इव, विरेजिरे] चकाश्विरे ‡ ॥ २१ ॥

प्रफुल्लेति ।—प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । ‘फुल्लविकसने’ इति
धातोः पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायां § “अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्लशो-
क्ताचाः” (८।२।५५ पा०) इति निपातनात् प्रफुल्लमित्येवेति क्षीर-
स्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिच्छम् । “फले लुक्” (४।३।

* पूर्वोपमा चलङ्कारः ।

† “बाह्विताग्यादिषु” (२।२।३७ पा०) अत्र बात्तिकं सूत्रम् ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

§ अिफलाविशरणे इति गणपाठः ।

परस्परैण कुरितामलच्छवौ

तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो-

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

१६३ पा०) इति तद्धितलुक् । ‘द्विहीनं प्रसवे सर्वम्’ * इति नपुंसक-
त्वम् । ‘कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिष्कोऽपि’ इत्यमरः । तेन सदृशैः
[प्रफुल्लतापिष्कनिभैः] नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव ‘स्युरु-
त्तरपदे त्वमौ’ इति ‘निभसङ्गाशनौकाशप्रतीकाशोपमादय’ इत्यमरः ।
[शुभैः] मङ्गलैरनुद्देजकैरित्यर्थः, [सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः] सप्त सप्त
च्छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । ‘सप्तपर्णौ विशालत्वक्
शारदो विषमच्छदः’ इत्यमरः । “सङ्गाशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं
सप्तपर्णादिवत्” इत्युक्तं भाष्ये ; श्रेष्ठं तापिष्कवत् । तस्य पुष्पाणि
सप्तच्छदानि तेषां पांशुवत्पाण्डुभिः शुभैः [अभीष्टभिः] अन्योऽन्यरश्मिभिः ।
‘अभीष्टः प्रग्रहे रश्मौ’ इति शाश्वतः । [परस्परैण] कुरितं रूपितं
अमले क्ववौ अन्योऽन्यकान्तौ ययोस्तौ । [कुरितामलच्छवौ] क्वयो-
रभीष्टूषामवयवावयविभावाद्भेदनिर्देशः । [तौ] हरिनारदौ । तदा
एकवर्णाविव बभूवतुः] उभयप्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो
गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेको
वर्णः प्रादुर्बभूव तन्निमित्ता चैयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा, तथा च
अन्योऽन्यमेकक्रियाकरणादन्योऽन्यालङ्कारो व्यच्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
ध्वनिः ॥ २२ ॥

युगान्तेति ।—[युगान्तकालप्रतिसंहारात्मनः] युगान्तकाले प्रति-
संहता आत्मन्युपसंहताः आत्मानो जीवा येन तस्य [कैटभद्विषः]
हरेः [यस्यां तनौ जगन्ति, सविकाशं] सविस्तरम् [आसत] अतिष्ठन् ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥
निदाघधामानमिवाधिदौधितिं
मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी ।
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी
स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥ २४ ॥

‘आस उपवेशनं’ लङ् । [तत्र] तनौ देहे [तपोधनाभ्यागमसम्भवाः]
तपोधनाभ्यागमेन सम्भवन्तीति सम्भवाः सम्भूताः । पचाद्यप् ।
[मुदः] सन्तोषाः [न ममः] अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दशभुवन-
भरणपर्याप्तिं वपुषि अन्तर्न मान्तीति । कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेन
स्वतःसिद्धातिशयस्याभिदेनाध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः, सा च मुदामन्तः-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धासम्बन्धरूपा इति तयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥ *

निदाघेति ।—[निदाघधामानं] निदाघमृणं धाम किरणो यस्य
तथोक्तम् ; ‘निदाघां ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि’ इति विश्वः ।
अर्कम् [इव, अधिदौधितिम्] अधिकतेजसं [मुनिम्, अभि] अभिलक्ष्य ।
“अभिरभागे” (१।४।८१ पा०) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा,
“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति द्वितीया । [मुदा
विकाशमुपेयुषी] उपगते । कसुप्रत्ययान्तो निपातः । अत एव [अधिश्रित-
श्रिणी] अधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते । “इकोऽपि विभक्तौ”
(७।१।७३ पा०) इति नुमागमः । [विलोचने बिभ्रत्] “नाभ्य-

* दर्पणकारस्तु इममेव श्लोकम् “अधिक” नामालङ्कारस्य उदाहरणत्वेन प्रदर्शित-
वान् । “आश्रयाश्रयिणीरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” इति तदलङ्कारस्य लक्षणं दर्पण-
कारकतम् । वस्तुतस्तु कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेनाध्यवसितत्वेन आनीदरूप-
स्याधेयस्य आधिक्यसिद्धिरिति अतिशयोक्तिमूलीऽयमधिकालङ्कारः इति सर्वं साम-
ान्यम् ।

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-

र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।

द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः

शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥

स्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [सः] हरिः [पुण्ड-
रीकाक्षः इति] एवं [स्फुटोऽभवत्] । सूर्यसन्निधाने श्रीविकाशभावा-
दक्षणां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे
पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बिभ्रत् स्फुटोऽभव-
दिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदावधामानमिवेत्युपमा-सापेक्ष-
त्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥ २४ ॥

सितमिति ।—[अथ] उभयोरुपवेशनानन्तरम् [अच्युतः] हेतु-
कर्ता [विसारिभिः] अभीक्ष्णं प्रसरद्भिः “बहुलमाभीक्ष्णो” (३।१।८०
पा०) इति शिनिः । [द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः] द्विजावलिर्दन्त-
पङ्क्तिः । “दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं
यस्य सः, तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः
[सितं] स्वभावशुभं [मुनेर्वपुः, सौधं] प्रासादम् [इव, सुतराम्] अत्य-
न्तम् । “अव्ययादामुप्रत्ययः” * । [सितिम्ना] धावत्येन, प्रयोज्य-
कर्ता [लम्भयन्] व्यापारयन्, अतिधवलयन्नित्यर्थः । लभेरत्र गत्युप-
सर्जनप्राप्तार्थत्वेनागत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धिः—” (१।४।५२ पा०) इत्या-
दिना अणिकर्तुर्न कर्मत्वम् । तथाऽऽह वामनः,—“लभेर्गत्यर्थत्वात्
णिच्यणो कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे” इति । प्राप्तुपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्व-
मेवेति रहस्यम् । “लभेश्च” (७।१।६४ पा०) इति नुमागमः । [शुचिस्मितां
वाचम्, अवोचत्] उक्तवान् । उवो वयादेशः + लुङ् । “वच उम्”

* “किमेतिङ्ययप्रादात्त्वद्रव्यप्रकर्षे” (५।३।१२ पा०) इति आमुः ।

+ “उवो वचिः” (१।४।५३ पा०) ।

हरत्यघं सम्प्रति हेतुर्गैष्ठ्यतः
 शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
 शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
 व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥
 जगत्यपय्याप्तसहस्रभानुना
 न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।
 प्रसह्य तेजोभिरसङ्घातां गतै-
 रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

(७।४।२० पा०) इत्युमागमे गुणः । अत्र सोधमिवेत्युपमायाः सितिन्मा-
 लम्भयन्नित्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिव्याजनिष्ठाकरेति
 कलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्
 संसृष्टिः ॥ २५ ॥

हरतीति ।—[भवदीयदर्शनं, शरीरभाजां] द्रष्टृणामित्यर्थः ।
 “भजो गिवः” (३।२।६२ पा०) । [कालवितये] भूतादिकालवितये
 [अपि, योग्यतां] पवित्रतां [व्यनक्ति] गमयति । कृतः ? [सम्प्रति]
 दर्शनकाले [अघं] पापं [हरति, ऐष्ठ्यतः] भाविनः [शुभस्य]
 श्रेयसः [हेतुः] तथा [पूर्वाचरितैः] प्रागनुष्ठितैः [शुभैः] सुकृतैः
 [कृतम्] । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृत-
 समवायमवगमयते, अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः ।
 अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यं प्रति हेतुत्वोक्त्या
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

जगतीति ।—[जगति, अपय्याप्तसहस्रभानुना] अपय्याप्ता अपरि-
 छिन्नाः सहस्रं भानवः अंशवो यस्य तेन [भानुना] अर्केण ‘भानवो-
 ऽर्कहरांशवः’ इति वैजयन्तो । [यत्] तमः, [नियन्तुं] निवारयितुं [न
 समभावि] न शक्ते । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात् तत्

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा
 सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।
 सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो
 निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥ २८ ॥
 विलोकनेनैव तवामुना मुने !
 कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां हसा ।

[अनुत्तमं] . सर्वाधिकम् [अदः, तमः] मोहात्मकमिति भावः,
 [असङ्ख्यातां गतैस्तेजोभिः, प्रसङ्ग] बलात् [त्वया, नुबं] छिन्नम् ।
 अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । “नुदविद्—” (८।१।५६ पा०)
 इत्यादिना विकल्पाविष्टानत्वभावः । अत्रोपमानाङ्गानोर्मुनेराधिक्य-
 प्रतिपादनाद्वातिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

कृत इति :—[प्रजाक्षेमकृता] प्रजानां जनानाम् अपत्यानाञ्च
 क्षेमकृता कुशलकारिणा । ‘प्रजा स्यात्सन्तती जने’ इत्यमरः । [सुपाल-
 निक्षेपनिराकुलात्मना] सुपाले योग्यपुरुषे, कटाक्षादिदृढभाजने च,
 निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । ‘योग्यभाज-
 नयोः पात्रम्’ इत्यमरः । [प्रजासृजा] ब्रह्मणा पुत्रिणा च [त्वं,
 धनसम्पदामिव, श्रुतीनां] वेदानां [सदोपयोगे] दानभोगाभ्यां व्यये
 [अपि अक्षयः] एकत्वास्मानादन्यत्नानन्याच्चेति भावः । [गुरुः] उप-
 देष्टा, सम्प्रदायप्रवर्तक इति यावत्, अन्यत्र,—महान् । निधीयत इति
 [निधिः] निक्षेपः [कृतः] । “उपसर्गे घोः किः” (३।१।८२ पा०)
 इति किः । श्रुतिसम्प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठा-
 हेतूनां भवाद्दृष्टां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यम् ? इति भावः । अत्र शब्द-
 मात्रसाधर्म्यात् श्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः, उपमा त्वयमित्यनयोः
 सङ्करः ॥ २८ ॥

विलोकनेनेति ।—हे [मुने ! निवर्हितां हसा] अपहृतपापमना
 अत एव [अमुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि ; तथाप्यहं,

तथाऽपि शुश्रूषुरहं गरीयसी-
 गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ? ॥ २६ ॥
 गतस्मृहोऽप्यागमनप्रयोजनं
 वदेति वक्तुं व्यवसीयते यथा ।
 तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो
 गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

गरीयसी] अर्थवत्तराः । “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ” (५।३।
 ३७ पा०) इति इयसुन्प्रत्ययः, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डीप्,
 “प्रियस्थिर” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । [गिरः] * तव
 वाचोऽपि [शुश्रूषुः] श्रोतुमिच्छुरस्मि । “शृणोतिः सनन्तादुप्रत्ययः” †
 न चेत्तद् यथा इत्याह ।—[अथवा] तथा हीत्यर्थः । ‘अथवेति पक्षान्तर-
 प्रसिद्धोः’ इति गणव्याख्यानात् । [श्रेयसि] विषये [केन तृप्यते ?]
 न केपापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताभावादिति भावः । भावे
 लट् ‡ ॥ २६ ॥

एवं प्रियमुक्त्वा सम्प्रत्यागमनप्रयोजनं विनयेन पृच्छति, गतस्मृहो-
 ऽपीति ।—[गतस्मृहः] विरक्त [अपि] त्वम् [आगमनप्रयोजनं
 वदेति वक्तुं, यथा] धृष्टतया [व्यवसीयते] उद्यम्यते । स्यतेर्भावे
 लट् । [उदितात्मगौरवः] उदितमुत्पन्नम् उक्तं वा, आत्मनो मम
 गौरवं यस्मात् येन वा सः, [गुरुः] श्लाघ्यः [एष तव, आगमः] आगमनम्
 [एव, नः] अस्माकं [तां धृष्टतां, तनोति] विस्तारयति । “तनु
 विस्तारे” लट् । भवतो निस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्ता
 सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥

* “न लोकाव्यय—” (२।१।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।

† “सनाद्यसंभिन्न उः” (३।१।१६८ पा०) ।

‡ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽत्वार्यन्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती
 न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।
 त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः
 किमस्ति कार्य्यं गुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥
 उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
 रभीक्ष्णमक्षुप्ततयाऽतिदुर्गमम् ।
 उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
 स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

इति ब्रुवन्तमिति ।—[इति ब्रुवन्तं, तं] हरिं [स, व्रती] मुनिः
 [उवाच] : किमिति ?—हे [पुरुषोत्तम !] पुरुषेषु श्रेष्ठ ! “न
 निर्द्धारणे” (२।२।१० पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । [त्वया इत्थं]
 “गतस्पृहोऽपि” इत्यादि [न वाच्यम्] निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसम्भवा-
 दिति भावः । तदेवाह,—[योगिनामपि त्वमेव, साक्षात्करणीयः]
 प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः [इत्यतः] अस्मादन्यद् [गुरु कार्य्यं किमस्ति ?] न
 किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रश्नावकाश इति भावः * ॥ ३१ ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढयति,
 उदीर्णरागेति ।—[उदीर्णरागप्रतिरोधकम्] उदीर्ण उद्दिक्तो रागो
 विषयाभिलाषः स एव, तद्व्युक्तश्च, प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटञ्चरश्च
 यस्मिन् । ‘प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटञ्चरमलिस्तुचाः’ इत्यमरः । [अभीक्ष्ण-
 मक्षुप्ततया] अनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च । [जनैरतिदुर्गमं मोक्ष-
 पथम्] अपवर्गमार्गं कान्तारञ्च [उपेयुषः] प्राप्तवतः । “उपेयिवान्—”
 (३।२।१०६ पा०) इत्यादिना कस्वन्तो निपातः । [मनस्विनः] सुमनसः
 धीरस्य च । प्रशंसायां विन् । [त्वम्] एव [निरपायसंश्रया]

उदासितारं निगृहीतमानसै-

र्गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन ।

वह्निर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः

पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥ ३३ ॥

निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संशयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । ‘न स पुनरावर्त्तते’ इति श्रुतः । [अग्रभूमिः] प्राप्यस्थानम् । ‘अग्रमालम्बने प्राप्ये’ इति विश्वः । ‘सोऽहम्’ * इत्यादि श्रुतस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणाय इति सिद्धम् । ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय’ [श्वेता० उप० ३ अध्या० ८ मन्त्रः] इति श्रुतः । यथा कस्यचित् कुतश्चित्सङ्घात् निर्गतस्य केनचित् कान्तारेण गतस्य किञ्चिन्निर्बाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३२ ॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्याशङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह, उदासितारमिति ।—[पुराविदः] पूर्वज्ञाः कपिलादयः [त्वां, निगृहीतमानसैः] अन्तर्निवृत्तिचैतन्यैर्गिभिः आत्मनि अधि इत्यध्यात्मम् ; विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः + “अनश्च” (५।४.१०८ पा०) इति समासान्तष्टच् । अध्यात्मं या दृग् ज्ञानं तथा [अध्यात्मदृशा] प्रत्यग्दृष्ट्या [कथञ्चन, गृहीतं] साक्षात्कृतम् । केन रूपेण गृहीतमित्यत आह,—[उदासितारं] उदासीनम् । प्रकृतो स्वार्थप्रवृत्तायामपि त्रयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः । आसेष्टृच् । विकारेभ्यो वह्निः [वह्निर्विकारं] महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः । “अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” (२।१।१२ पा०) इत्यव्ययीभावः । किञ्च [प्रकृतेः] त्रैगुण्यात्मनो मूलकारणात् [पृथग्] भिन्नम् । ‘प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने

* [छान्दो० उप० ७ अध्या० ३ मन्त्रः] ।

+ “अव्ययं विभक्तिसमौपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्प्राप्त्यतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्व्ययोगपदसादृश्यसम्पन्निसाकल्यान्तवचनेषु” (२।१।६ पा०) ।

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं

फणाभृतां क्वादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकै-

रह्येश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

मूलकारणे' इति यादवः । पुरा भवं [पुरातनम्] अनादिम् ।
“सायश्चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युत्पत्त्ययः । [पुरुषं]
पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं * [विदुः] विदन्ति । “विदो लटो वा”
(३।४।८३ पा०) इति भेरुसादेशः । यथाहुः,—‘मूलप्रकृतिरविकृति-
र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुषः ॥’ (सांख्य० त० को० ३ का०) इति । ‘अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णाम्’ [श्वेता० उप० ४ अध्या० ५ मन्त्रः] इत्यादि श्रुतिश्च ।
सोऽपि त्वमेव ‘तत्त्वमसि’ [क्वान्दो० उप० ६ अध्या० ८ मन्त्रः]
इत्यादिवाक्यैरेक्यश्रवणात् । तस्मात् त्वमेव मात्नात्करणीय इति
सुष्ठुक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति प्रस्तोतृपयोगितया सगुण-
माश्रित्य षड्भिः स्तौति, निवेशयामासिथेति ।—[जगत्त्रयैकस्थपतिः]
जगत्त्रयस्य एकस्थपतिरंकाधिपतिः एकशिल्पी च । ‘स्थपतिरधिपतौ
तस्मिन् ब्रह्मस्यतिसचिवयोः’ इति वैजयन्ती । [त्वं हेलयोद्धृतं] वराहा-
वतारे इति भावः । [फणाभृताम्, ओकसः] आश्रयस्य सङ्गनश्च । ‘ओकः
मङ्गनि चाश्रये’ इति विश्वः । [एकं, क्वादनम्] आवरणं [भूतलम्,
उच्चकैः] उन्नतेषु च [अह्येश्वरस्तम्भशिरःसु] अह्येश्वरः शेष एव स्तम्भः
तस्य शिरःसु मूर्धसु अग्रेषु च, फणासहस्रेष्विति भावः । [निवेशया-
मासिथ] निवेशितवानसि । विश्रुतं ख्यन्तात् लिटि थल् । “कृच्चानु-
प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । अत्र श्लिष्टाश्लिष्ट-
रूपकयोर्द्वैतुहेतुमद्भावाच्छ्लिष्टं परम्परितरूपकम् ॥ ३४ ॥

‘विज्ञानघन एव’ [बृह० उप० २ अध्या० ४ ब्रा० १२ मन्त्रः] ।

अनन्यगुर्वास्तव * केन केवलः

पुराणमूर्तेर्महिमाऽवगम्यते ? ।

मनुष्यजन्माऽपि सुरासुरान् गुणै-

र्भवान् भवच्छेदकरैः † करोत्यधः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गरा-

ममं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

अनन्येति ।—न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या [अनन्यगुर्वाः] इत्यनौ-
कारान्तःपाठः । समासात्प्राङ् डीषि “नदृतश्च” (५।४।१५३ पा०)
इति कप्प्रसङ्गः स्यात्, पश्चात्त्वनुपसर्जनाधिकारात् “वोतो गुणवच-
नान्” (६।१।४४ पा०) इति न प्राप्नोति, “ङिति ऋस्वश्च” (१।४।६ पा०)
इति वा नदीसंज्ञात्वात् “आण् नद्याः” (७।३।११२ पा०) इत्याङ्गा-
गमः । केचित्तु “समामान्तविधिरनित्यः” इति कपं वारयन्ति ।
तस्याः सर्वोत्तमायाः [तव, पुराणमूर्तेः] अमानुषस्वरूपस्य [केवलः]
कृतस्त्रः । ‘केवलः कृतस्त्र एकः स्यात् केवलश्चावधारणे’ इति विश्वः ।
[महिमा केनावगम्यते ?] न केनापीत्यर्थः । कुतः ?—मनुष्याज्जन्म-
यस्य सः [मनुष्यजन्मा अपि भवान्] “अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्यधि-
करणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । [भवच्छेदकरैः] संसार-
निवर्तकैः [गुणैः] ज्ञानादिभिः [सुरासुरान्] सुरासुरविरोधस्य कार्यो-
पाधिकत्वेनाशान्नाश्रितिकत्वात् “येषाञ्च विरोधः शान्नाश्रितिकः” (२।४।६ पा०)
इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः । [अधः करोति] । “शेषे प्रथमः”
(१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः । भवच्छेदस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन
शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः, अमानुषस्तु किम् ?
इति तात्पर्यार्थः । द्वितीयार्धेऽसकृदाञ्जनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्निति ।—[त्वम्, अतिभारभङ्गराम्] अतिभारेण ऊर्जेन

* “अनन्यगुर्वाः” इति पाठान्तरम् । † “भवच्छेदकरैः” इति पाठान्तरम् ।

उदूढलोकवितयेन साम्प्रतं
 गुरुर्धरित्रौ क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
 निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा-
 मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
 समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः
 पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ? ॥ ३७ ॥

स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भज्यमानाम् । “भङ्गभासमिदो घुरच्”
 (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्प्रत्ययः । “भङ्गुरः कर्मकर्त्तरि” इति वासनः ।
 [अमू] भवमित्यर्थः । [लघुकरिष्यत्] निर्भागं करिष्यत् [किल] ।
 “कम्बस्त्रियोगे” (५।४।५० पा०) इत्यादिना अभूततद्भावे च्चिः, “चोच”
 (७।४।१६ पा०) इति दोषः । [त्रिदिवात्] तृतीया द्यौश्चिदिवः
 स्वर्गस्तस्मात् । वृत्तिविषये सङ्गाशब्दस्य प्रकरणार्थत्वं विभागादिवत् । *
 [अवातरः] अवतारोऽसि । [साम्प्रतं] सम्प्रति । [उदूढलोकवितयेन]
 कुक्ष्याविति शेषः । [त्वया धरित्रौ, गुरुः] पृथ्वा भारवती च
 [क्रियतेतराम्] अतिशयेन क्रियते । “तिङश्च” (५।३।५६ पा०)
 इति तरप् । “किमेत्तिङव्ययघात्—” (५।४।११ पा०) इत्यादिना
 आमुप्रत्ययः । लघुकर्त्ता गुरुकर्त्तृति विरोधाभासोऽलङ्कारः । ‘आभासस्य
 विरोधस्य विरोधाभास उच्यते’ इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

निजेति ।—[निजौजसा] स्वतजसा [जगद्द्रुहां] जगद्गो द्रुह्य-
 न्तीति जगद्द्रुहः कंसादयः । “सत्नुद्विष—” (३।२।६१ पा०) इत्या-
 दिना कृप् । तेषां [उज्जामयितुं] तान् हिंसितुमित्यर्थः, “जासि-
 निप्रहण—” (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षठी । “जसु
 हिंसायाम्” इति चुरादिः । [महीतलं नोपाजिहीथाः यदि] नाव-

* यहा,—अथी ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्ति अथ इति घञर्थे कविधानम् ।

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै-

स्त्वमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिषे ।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः

क्षपातमस्काण्डमलौमसं नभः ? ॥ ३८ ॥

तरेष्वेत । “ओद्वाङ् गतो” लङि यासि रूपम् । * [ततः] तद्धि
[समाहितः अपि] समाधिनिष्ठैरपि । सक्रमेकादप्याश्रितादिवद्विवक्षितं
कर्मणि कर्त्तरि क्तः ; अथवा समाहितः समाहितचित्तैरित्यर्थः ।
विभक्तधनेषु “विभक्ता भ्रातरः” इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । “गम्भ-
मानार्थस्थाप्रयोग एव लोपः” इति कैयटः । [अनिरूपितः] अगृहीत-
स्त्वम् [ईश ! मादृशां] चर्मचक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियम् ।
[दृष्टः] दृष्टेः [पदं] गोचरः [कथं स्याः ?] न कथञ्चिदित्यर्थः ।
तस्मात्त्वत्ताच्चात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्का
अनन्यसाध्यत्वमेवाह, ‘उपप्लुतमिति ।—विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः
तत्सम्बुद्धौ, हे [विश्वम्भर !] विश्वत्वातः ! “संज्ञायां भृतृवृजि—” (३।१।४६
पा०) इत्यादिना खच्प्रत्यये, “अरुर्हिषत्—” (६।३।६७ पा०) इत्या-
दिना मुमागमः । [मदोद्धतः] कंसादिभिः [उपप्लुतं] पीडितम्
[अदः विश्वं पातुं त्वमेव, ईशिषे] शक्नोऽमि, विश्वम्भरत्वादिति
भावः । “ईश ऐश्वर्य्य” लटि यासि रूपम् । † अत्र वैधर्म्येण

* “उपाजिहीषाः” इति क्रियापदस्य लङि यासि रूपमपेक्ष्य आङ्पूर्वकस्य
हाङ् धातोः लङि यासि रूपमेव साधुतया प्रतिभाति, यदिशब्दयोगेन लिङ् एव
चौचित्यात् ।

† अत्र “लटि यासि रूपम्” इति तु क्वचित् प्रामादिकः पाठः ; लटि तु
तादृशविभक्तिस्वरूपाभावात्, तत्र “याम्” इति विभक्तिः दृश्यते, तथाः से आदेशे तु
ईशाच्चक्षे इत्येव पदं भवति ।

करोति कंसादिमहोभृतां बधा-

ज्जनो मृगाणामिव यत्तव * स्तवम् ।

हरे ! † हिरण्याक्षपुरःसरासुर-

द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तमाह,—[क्षपातमस्काण्डमलीमसं] क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गः ।
 ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाणाववर्गावसरवारिषु’ इत्यमरः । “कस्कादिषु च”
 (८।३।४८ पा०) इति विसर्जनोयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनम् ।
 ‘मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलद्रुषितम्’ इत्यमरः । “ज्योत्स्ना-
 तमिसा—” (५।२।११४ पा०) इत्यादिना मत्वर्थोऽप्यो निपातः । [नभः
 क्षालयितुं, रविः ऋते] रविं विना । “अन्यारादितरर्त्ते—” (२।३।२८
 पा०) इति पञ्चमी । [कः क्षमेत] शक्रुयात् ? न कोऽप्येत्यर्थः ।
 अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्येति क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन
 निर्देशात् तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्द्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः ।
 तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वे,—“वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्-
 निर्देशं प्रतिवस्तूपमा” इति ॥ ३८ ॥

करोतीति ।—किञ्च, [जनो मृगाणामिव कंसादिमहोभृतां बधात्]
 हेतोः [स्तवं] स्तोत्रम् । ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः’ इत्यमरः । [करोति]
 इति [यत्] । हे [हरे !] हे कृष्ण ! हे सिंह ! हे सिंह इति च गम्यते । [सा]
 स्तुतिक्रिया [हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः] हिरण्याक्षपुरःसराः हिर-
 ण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विपास्तेषां द्विषः, हन्तुरित्यर्थः । तस्य
 [तव, प्रत्युत] वैपरीत्येन, ‘प्रत्युतं त्युक्तवैपरीत्ये’ इति गणव्याख्या-
 नात् । [तिरस्क्रिया] अवमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सति
 विधेयलिङ्गम् । गजघातिन सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव
 कंसादिक्षुद्रनृपवधवर्णनं तिरस्कार एव इत्यर्थः । अत्र असुरद्विपानामिति
 हरिरेव हरिरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमयाऽङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्कीर्त्यते ॥ ३६ ॥

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः
 क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।
 तथाऽपि वाचालतया युनक्ति मां
 मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥
 तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः
 क्षणं मया विश्वजनौनमुच्यते ।
 समस्तकार्येषु गतेन धुर्य्यता-
 महिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

एवं स्तव्या देवमभिमुरखौकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातयति,
 प्रवृत्त इति ।—त्वम्, [उज्झितश्रमः] त्यक्तश्रमः सन् [क्रमेण, भुवनद्विषां]
 भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषः दृष्टास्तेषां [पेष्टुं] तान् हिंसितु-
 मित्यर्थः । “जासिनिप्रहण—” (२।३।५६ पा०) इत्यादिना कर्मणि
 शेषे षष्ठी । [स्वयम्] अपरप्रेरित [एव प्रवृत्तोऽसि] । एवं तर्हि पिष्टपेषणं
 किमिति चेत् तवाह,—[तथाऽपि] स्वतः प्रवृत्तत्वेऽपि [मिथः] रहसि
 [त्वदाभाषणलोलुपं] त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम्
 ‘लुब्धोऽभिलाषुकस्तृणकृ समो लोलुपलोलुभो’ इत्यमरः । [मनो मां
 वाचालतया] सह [युनक्ति] वाचालं करोतीत्यर्थः । कुत्सिताः वाचो
 बह्वोऽस्य सन्तीति वाचालः । “आलजाटचौ बहुभाषिणि” (५।२।१२५
 पा०) इत्यालच् । ‘स्याज्जल्पाकम् वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक्’
 इत्यमरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते, तदिति ।—[तत्] तस्मादि-
 न्द्रमुपगतः उपेन्द्रः इन्द्रावरजः तत्सम्बोधने, हे [उपेन्द्र !] अत एव
 [इन्द्रसन्दिष्टं] श्रोतव्यमिति भावः । किञ्च, विश्वस्मै जनाय हितं
 [विश्वजनौनम्] । “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः” (५।१।८

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां
 भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
 यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरे-
 हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

पा०) इति खः । [यद्वचः, क्षणं] न तु चिरं, [मयोच्यते, तद्] वचः
 [अहिहिषः] वृत्तः । ‘सर्पे वृत्तासुरेऽप्यहिः’ इति वैजयन्ती । [समस्त-
 कार्येषु, धुर्यतां] धुरन्धरत्वं [गतेन] अतोऽपि [भवता निश्चय्यताम्] ।
 प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः । “धुरो यङ्गुको” (४।४।७७पा०)
 इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यबध्यत्वेऽनन्यबध्यत्व-
 ज्ञापनोपयिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्धाटयति,
 अभूदिति ।— [प्रतिपक्षजन्मनां] प्रतिपक्षाच्छलोः जन्म यासां तासां
 [भियाम्, अभूमिः] अविषयः, निर्भोक् इत्यर्थः । [तपनद्युतिः] सूर्य-
 प्रतापः [दितेस्तनूजः] दैत्यः [अभत्] । कोऽसावत आह,—[हरेः] इन्द्रस्य
 [इन्द्रशब्दार्थनिसूदनम्] इन्दतीति इन्द्रः । “इदि परमेश्वर्यं, ऋजेन्द्र—”
 (उ० पा० १।२८ सू०) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तः औणादिकनिपातः ।
 तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमेश्वर्यलक्षणाः
 तस्य निमूदनं निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यनिहन्तारमित्यर्थः ।
 [यं] दैत्यं [हिरण्यपूर्वं कशिपुं] कशिपुशब्दं [प्रचक्षते] हिरण्य-
 कशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव, न तु
 संज्ञिनस्तदर्थस्येति, शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोच्यस्य प्रयो-
 गादवाच्यवचनास्थार्थदोषमाहुः । “यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि
 तत्” इति समाधानम् । एवंविधविषये शब्दपरेणाथलक्षणेति कथञ्चित्
 सम्याद्यमित्युक्तमस्माभिः, “देवपूर्वं गिरिं ते” • इति । ‘धनुरुपपदमस्मी

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा
चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना
मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

वेदमभ्यादिदेश' * इत्येतद्व्याख्यानावसरे सञ्जीवनीयां घण्टापथे च,
विशेषश्चात्र,—यं दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञान्वेन
प्रयुञ्जते + ॥ ४२ ॥

समत्सरेणेति ।—[समत्सरेण] अन्यशुभद्वेषसहितेन । 'सत्सरोऽन्य-
शुभद्वेषे' इत्यमरः । अस्यतीत्यसुरः "असेरुरन्" (उ० पा० १।४३ सू०)
[असुर इति नाम्नः, चिराय] चिरकालेन । 'चिराय चिररालाय
चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । [प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा] अन्वर्थतया
मुख्यार्थतां गतेन [तरस्विना] बलवता । 'तरसी बलरंहसी' इति
विश्वः । [येन] हिरण्यकशिपुना, दिवि सौदन्तीति तेषां [द्युसदां]
देवानां, [मनस्सु भयस्य, पूर्वावतरः] प्रथमप्रवेशः । "ऋदोरप्"
(३।३।५७ पा०) इत्यप् । [न्यधीयत] निहितः । धाञः कर्मणि
लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

* किराताज्जुनीथ अष्टादशसर्गे ४३ श्लोकः ।

+ अवेदमाकृतमः तथा हि,—हिरण्यपदपूर्वकत्वं हि कशिपुशब्दस्य न तु
तत्पदोपस्थाप्यासुरविशेषरूपार्थस्य हिरण्यपूर्वकत्वस्य शब्दगतत्वात् न तस्य विव-
क्तितार्थप्रत्यायकत्वं, तथा च एतेन हिरण्यपूर्वककशिपुशब्देन न प्रत्येतव्यार्थलाभः
सम्भवति ; अत एव तथाविधशब्दस्य अभीष्टितार्थबीधाक्षमत्वेन नव्यमते अवाचकत्व-
दीवावसरः इत्याक्षेपः ; तदुच्चारस्तु लक्षणाभाशित्यैव करणीय इति ; तथा हि, हिरण्य-
शब्दविशेषितेन कशिपुशब्देन हरेः परमैश्वर्य्यनिवर्तनयोग्यः हिरण्यकशिपुः दितिसुत
एवात्र लक्ष्यार्थः अव्यवसितः, परन्तु रुढिप्रयोजनाद्यभावाद्वैतस्य सम्याद्यतया
टीकाकृता कथञ्चित् इत्युक्त्या अस्वरसः सूचित इति बोध्यम् ।

दिशामधोशांश्चतुरो यतः सुरा-
 नपास्य तं रागहृताः सिधेविरे ।
 अवापुरारभ्य ततश्चला इति
 प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥
 पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं
 बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।
 स्वरूपशोभैकफलानि * नाकिनां
 गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

दिशामिति ।—[श्रियः] सम्पदः [यतः] यदेत्यर्थः [दिशा-
 मधोशान्] दिक्पतीनपि [चतुरः, सुरान्] इन्द्रवरुणयमकुबेरान्
 [अपास्य] त्यक्त्वा [तं] हिरण्यकशिपुं [रागहृताः] अनुरागाकृष्टाः
 सत्यः, न तु बलादिति भावः । [सिधेविरे] । यतो वीरप्रियाः श्रियः
 इति भावः । [ततः आरभ्य] तदाप्रभृति अयशः करोतीति [अय-
 शस्करं] दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः । “कञ्चो हेतुताच्छौन्यानुलोम्येषु”
 (३।२।२० पा०) इति टप्रत्ययः । “अतः कृकमि—” (८।३।४६ पा०)
 इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । [उच्चैः] प्रचुरं [चलाः] अस्थिराः
 [इति, प्रवादं] जनापवादम् [अवापुः] । दिगोशानामपि सर्वस्व-
 हारित्वात् तदौडत्यस्य प्राकश्रमिति भावः ॥ ४४ ॥ +

पुराणीति ।—[च] किञ्च, [नाकिनां] सुराणां [गणैः, यं] हिरण्य-
 कशिपुम् [आशङ्क्य] बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्यस्मिंस्तत्
 [तदादि] तदाप्रभृति [स्वरूपशोभैकफलानि] स्वरूपशोभैवैकं

* “स्वरूपशोभैकगुणानि” इति पाठान्तरम् ।

+ असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।

स सच्चरिणुर्भुवनान्तरेषु यां
यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रयः श्रियः * ।
अकारि तस्य मुकुटोपलखलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

फलं मुख्यं प्रयोजनं येषु, तेषां सुगदीनामित्यर्थः, तानि तथोक्तानि ।
प्रागीदृगसाध्यश्रवणभावादिति भावः । “नपुंसकमनपुंसकेन—” (१।
२।६८ पा०) इत्यादिना नपुंसकशेषः । [पुराणि, दुर्गाणि]
प्राकारपरिखादिना अगम्यानि [चक्रिरे] । “सुदुर्गोरधिकरणे”
(वा०) इति गमेर्ङः । [आयुधं, निशातं] निशितं “चक्रे”
इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ‘शो तनूकरणे’ इति धातोः क्तः,
“शाच्छोरन्यतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इति इत्वविकल्पात् पक्षे
आत्वम् । [बलानि] सैन्यानि [शूराणि] शौर्यवन्ति चक्रिरे
सम्पादितानि । [कच्चा.] वारबाणाः, लोहवर्माणौत्यर्थः, ‘कच्चुको
वारबाणोऽस्त्री’ इत्यमरः । [घनाः] दुर्भेदाः चक्रिरे । इत्थं नित्यसन्नद्धा
जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ †

स इति ।—अन्येषु भुवनेषु [भुवनान्तरेषु] “सुप्सुपा” इति
समासः । [सच्चरिण्यः] सच्चरणशैलः । “अलङ्घ्य—” (३।२।१३६
पा०) इत्यादिना चररिण्यच् । [श्रियः] लक्ष्म्याः [आश्रयः, सः]
द्विरण्यकशेषः । [यदृच्छया] स्वरवत्या । ‘यदृच्छा स्वरवृत्तिः’ इत्य-
मरः । [यां] दिशम्, [अशिश्रियत्] अगमत् । श्रयतेर्लुङ् “णिश्रि—”
(३।१।४८ पा०) इत्यादिना चङि द्विर्भावः इयडादेशः । [मुकुटो-
पलखलत्करैः] मुकुटोपलपु मौलिरत्नेषु खलन्तः कराः येषां तैः,

* “श्रियाम्” इति वा पाठः ।

† अत्र हि “पुराणि दुर्गाणि” इत्यादि वाक्यानां तदादीति हेतुः वाक्यगतत्वात्
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता

नृसिंह ! सैहोमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-

रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । ‘उपलः प्रस्तरं रत्ने’ इति विश्वः । तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि, जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैः [त्रिदशैः] देवैः ; यद्वा,—त्रिदश परिमाणमेषाम् इति “बहुव्रीहौ संख्येयि डजबहुगणात्” (५।४।७३ पा०) इति समासान्तः डच् । तिस्रः सन्ध्याः समाहृताः [त्रिसन्ध्यम्] । “तद्विताथोत्तरपद—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुः । ‘द्विगुरेकवचनम्’ (२।४।१ पा०) वा टाबन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम्, “अत्यन्तसंयोगे च” (२।१।२८ पा०) इति द्वितीया । [तस्यै दिशि । “नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । [नमः] नमस्कारः [अकारि] कृतम् । कृञः कर्मणि लुङ् । “चिण् भावकर्मणोः” (३।१।६६ पा०) इति चिण् । सन्ध्यावन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात् तस्यै दिशि नमस्कारः कृत इति भावः ॥ ४६ ॥ *

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह, सटाच्छटेति ।—हे [नृसिंह !] ना सिंह इव इति उपमितसमासः । ना चामो सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् । सिंहस्येमां [सैहो, तनुं] क्रायं [बिभ्रता] नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । किन्भूताम् ?—[अतनुं] विस्तीर्णाम् । अत एव [सटाच्छटाभिन्नघनेन] सटाच्छटाभिः केशरममूहैः, भिन्ना घना मेघा येन । अशङ्कष्विग्रहत्वादिति भावः । “सटा जटाकेशरयाः” इति, “तनुः काये कृशेऽल्पे च” इति च विश्वः । [त्वया, सः] दैत्यः [मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः] मुग्धो नवौ, ‘मुग्धः सौम्ये नवे मृदे’ इति वैजयन्ती । यो कान्ता-

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो-

रणेन कण्डास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणो *

बभूव रक्षः क्षतरक्षणां दिवः ॥ ४८ ॥

स्तनो तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरेः कुटिलः [नखैः, उरोविदारम्] उरो
विदार्य । “परिक्लिश्यमाने च” (३।४।५५ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः ।
[प्रतिचक्षुरे] क्षतः । किरतेः कर्मणि लिट् “ऋच्छत्यृताम्” (७।४।११
पा०) इति गुणः, “हिंसायां प्रतेश्च” (६।१।१४१ पा०) इति
सुडागमः । वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारित इति वाङ्मनसयोरगोचर-
महिम्नस्ते किममाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ +

अथास्य जन्मान्तर्विष्टितान्याचष्टे, विनादमिति ।—[अथ, सः]
क्षिरण्यकशिपुः पुनः भूयोऽपि विदशैः, समं सह । ‘साकं साङ्गं
समं सह’ इत्यमरः । [रणेन, दर्पजन्मनः] दर्पादन्तःसाराज्जन्म यस्या-
स्तस्याः [कण्डाः] भुजकण्डूतः [विनोदम्] अपनोदम् [इच्छन्] ।
प्राग्भवनखक्षर्तृस्तदर्पनोदाभावादित्यर्थः । [दिवः] स्वर्गस्य । [क्षत-
रक्षणां] क्षतं नष्टं, नाशितं वा, रक्षणां रक्षा यस्मात् येन वा तत् ।
क्षतरक्षणामित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । अनेन देव-

* अत्र ‘निकामभीषणम्’ इति पाठस्तु प्रासादिकः, विभेतिः णिचि कर्त्तरि
ल्युप्रत्यये कृते तस्य नियतपुंलिङ्गता आपद्येत ; तथा हि अमरः लिङ्गादिसङ्गुहवर्गे
पुंलिङ्गाधिकारि,—“ल्युः कर्त्तरौमनिज्भावं” इति, अत एवाध्याभिः पुंलिङ्गान्तत्वेन
न्याय्यातमः ; तथा च, “निकामभीषणः” इति तु “रावणः” इत्यस्यैव विशेषणमिति
ग्रन्थम् ।

+ अत्र स्तनसङ्गभङ्गुराणां नखानामतीव कामलत्वेन, तैः शिलाकल्पोरःस्थलस्य
विदारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्, आपाततः विरीधात्, विरीधाभासः अलङ्कारः ; पर्यव-
साने तु, भगवतः अनन्तमहिमयोगात्, कठिनेषु काठिन्यस्य कीमतेषु च कीमलतायाः
स्वतःसिद्धत्वात् तत्परिहार इति ।

प्रभुर्बभूषुर्भुवनत्रयस्य यः

शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्त्तिषुः ।

अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४६ ॥

सर्वस्वापहारित्वमुक्तम् । [निकामभीषणः] भीषयत इति भीषणः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । “भियो हेतुभये षुक्” (७।३।४० पा०) इति षुक् । निकामं भीषणः । “सुप्सुपा” (२।१।४ पा०) इति समासः । [रावणो नाम] रावण इति प्रसिद्धं [रक्षो बभूव] राक्षसयोनो जात इत्यर्थः । विश्ववसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । “तस्यापत्यम्” (४।१।६२ पा०) इत्यणि कृते “विश्ववसो विश्ववणरवणो” इति प्रकृतेः रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति ; तदुक्त-मुत्तरकाण्डे,—“यस्माल्लोकत्रयं चैतद् रावितं भयमागतम् । तस्मात् त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥” इति । रौतेर्ल्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि खलिङ्गता ॥ ४८ ॥

अथासौद्वयमष्टादशश्लोकेऽराचष्टे, प्रभुरिति ।—[यः] रावणः [भुवनत्रयस्य, प्रभुः] स्वामी [बभूषुः] भवितुमिच्छुः । भुवः सन्नन्ता-दुप्रत्ययः । [अतिरागात् उन्मादान्, न तु फलविलम्बननिर्वेदा-दिति भावः । [दशमं शिरः, चिकर्त्तिषुः] कर्त्तितुं केत्तुमिच्छुः । “कृतो क्तेदने” इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [इष्टमाहमः] प्रियसाहमः अत एव [इच्छासदृशम्] इच्छाऽनुरूपं [पिनाकिनः, प्रसादं] वरं [विघ्न-मिव, अतर्कयत्] उत्प्रेक्षितवान्, इति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य “स रावणो नाम रक्षो बभूव” इति पूर्वोक्तान्वयः । रङ्गराजस्तु “न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्” इति उपरिष्ठादन्वय इत्याह ; तदसत्,—“गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” * इति न्यायादारुण्यादिवत् प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

तसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-

स्वयङ्गृहाश्लेषमुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं

मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

मिथः सम्बन्धायोगादित्यलं शाखाचङ्कुमणेन । “पुरा किल रावणः
काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांसि अग्नौ हुत्वा दशमारम्भे
सन्तुष्टात् तस्मात् त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे” इति पौराणिकी कथाऽस्तानु-
सन्धेया ॥ ४९ ॥

अथ कैलासोत्त्रिपणवृत्तान्तमाह, समुत्क्षिपन्निति ।—[यः] रावणः
[पृथिवीभृतां] पर्वतानां [वरं] श्रेष्ठं कैलासं [समुत्क्षिपन्]
दर्पादिति शेषः । [शूलिनो वरप्रदानस्य] पूर्वोक्तस्य । [तसत्तुषारा-
द्रिसुताससम्भ्रमस्वयङ्गृहाश्लेषमुखेन] तसन्त्याः शूलचलनेन बिभ्यत्याः
तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयङ्गृहः प्रियप्रार्थनां विना
कण्ठग्रहणम्, सुसुपा * इति समासः । तेन आश्लेषः सम्भ्रेलनं तेन
यत् सुखं तेन । त्रैलोक्याधिपत्यसुखादत्कृष्टेनेति भावः । [निष्क्रयं]
प्रत्युपकारनिर्गतिं [चकार] । ‘निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात् सामर्थ्ये
निर्गतावपि’ इति वैजयन्ती ; यद्वा,—निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यव-
हारेण याज्वालोदोषदेन्यं ममाजैत्यर्थः । अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात्
परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति ।—[यः, बली] बलवान् रावणः [नमुचिद्विषा] इन्द्रेण
सहित्यर्थः, [विगृह्य] विगृह्य [पुरीम्] अमरावतीम् [अवस्कन्द]
अवकरोष । [नन्दनम्] इन्द्रवनम् । ‘नन्दनं वनम्’ इत्यमरः ।
[लुनीहि] चिच्छेद । “ई हल्यघोः” (१।१।११३ पा०) इतीकारः ।

* “सह सुपा” (१।१।४ पा०) इति सूत्रम् ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
 य इत्यमस्वास्थ्यामहर्दिवन्दिवः ॥ ५१ ॥
 सलीलयातानि न भर्तुरभमो-
 र्न चित्तमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।
 अनुद्रुतः संयति येन केवलं
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

[रत्नानि] श्रेष्ठवस्त्रानि मणीन् वा, 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः ।
 [सुषाण] मुमोष । मुष स्तेये "हलः श्नः शानज्भौ" (३।१।८३ पा०)
 इति श्नः शानजादेशः । [अमराङ्गनाः, ह्वर] जह्वार । सर्वत्र पौनः-
 पुन्येनेत्यर्थः । [इत्यम्] अनेन प्रकारेण अहनि च दिवा च अह-
 र्दिवम् [अह्न्यह्नौत्यर्थः । "अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना
 मप्रत्ययवृत्तौ हन्ते समामान्तो निपातः । [दिवः] स्वर्गस्य [अस्वा-
 स्थ्याम्] उपद्रव [चक्रे] । अत्रावस्कन्देत्यादौ "क्रियाममभिहारं लोट्
 लोटो हिम्बौ वा च तद्धर्मोः" (३।४।८ पा०) इत्यनुवृत्तौ, "समुच्चय-
 ऽन्यतरस्याम्" (३।४।३ पा०) इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् ।
 तस्य यद्योपग्रहं सर्वतिङादेशो हिम्बौ च, प्रकरणादिना त्वर्थविशेषा-
 वसानम् । "अतो हेः" (६।४।१०५ पा०) इति यथायोग्यं हिलुक् ।
 पौनःपुन्यं भृशार्थी वा क्रियाममभिहारः । अवस्कन्दनादिक्रिया-
 विशेषाणां समुच्चयः क्रियाममभिहारः, तत्सामान्यस्य करोतः । "समु-
 च्ये सामान्यवचनस्य" (३।४।५ पा०) इत्यनुप्रयोगश्चक्रे इति, अत्र
 तिङ्शैचित्र्यात्मौशब्दाख्यो गुणः । 'मुपां तिङां परावृत्तिः सौशब्दमिति
 कौर्त्यते' इति लक्षणात् । समुच्चयश्चालङ्कारः * ॥ ५१ ॥

सलीलेति ।—[संयति] युद्धे । 'समुदायः स्त्रियां संयत्तमिथ्या-
 जिसमिदयुधः' इत्यमरः । [येन] रावणेन [अनुद्रुतः] अनुधावितः

अशक्तुवन् सोढुमधोरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टना-

द्विकौर्णलोलाग्निकणं सुरदिषः ।

[बलस्य शत्रुः इन्द्रः । अभ्रमीर्भर्तुः । ऐरावतस्य [सलीलयातानि] मभङ्गीकगमनानि [न प्रशशंस] तथा [उच्चैःश्वसः] स्वाश्वस्य [चित्रं] नानाविधं [पदक्रमं] पादविक्षेपम् । अर्द्धपुलायितादिगति-विशेषमित्यर्थः । [न] प्रशशंस किन्तु [केवलं, शीघ्रतां] शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामास्कन्द्य ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः * ॥ ५२ ॥

* अशक्तुवन्निति ।—[अधोरलोचनः । अस्थिरदृष्टिः [कौशिकः] महेन्द्रः उलूकश्च । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालगाहिषु कौशिकः' इत्यमरः । [सहस्ररश्मेः] सूर्यस्य [इव, यस्य] रावणस्य विक्रमकर्मणः [दर्शनं सोढुमशक्तुवन् हेमाद्रिगुहागृहान्तरं] हेमाद्रिर्गङ्गैव गृहं तस्यान्तरं [प्रविश्य, बिभ्यत्] तत्रापि त्रेपमान एव । बिभेतः शतरि "नान्यस्ताच्छतः (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [दिवसानि] वासराणि [निनाय] 'वा तु क्लोत्रे दिवसवासरो' इत्यमरः । यथा पक्षकः सूर्योदये भौतः सन् तिष्ठति, तथा तद्दये सोऽपीति भावः । कौशिक इत्यभिधायाः प्रसक्तैकगोचरत्वेनाभयश्लेषेऽपि विशेष्यश्लेषासम्भवात् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवित्युपमाननिर्वाहकत्वात् वाच्यमिडाङ्गम् + ॥ ५३ ॥

वृहच्छिलेति ।—[वृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात्] वृहति शिलायामिव

* अद्यापि अनेकक्रियाकर्तृकादृष्टीपकमलङ्कारः ।

+ अत्र भयानकरमप्य उक्तमपात्रगतत्वेनाभासत्वम्

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं

न चक्रमस्याक्रमताधिकम्बरम् ॥ ५४ ॥

विभिन्नशङ्खः कलुषौभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं

प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद् [विकीर्णलोलाग्निकणं] विकीर्णाः
विचित्राः लोलाश्चाग्निकणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत्, अत एव [अप्रसहिष्णु]
अनभिभावकम् । “प्रसहनमभिभवः” इति वृत्तिकारः । “अलङ्घ्य”
(१।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच् । [वैष्णवं, चक्रं] सुदर्शनं
[जगत्प्रभोः] सकललोकैकस्वामिनः [अस्य सुरद्विषः] रावणस्य,
कम्बरायामधि [अधिकम्बरम्] अधिग्रीवम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः,
“अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वात् “ऋस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य” (१।२।४७ पा०) इति ऋस्वत्वम् । ‘कण्ठो गलोऽथ
ग्रीवायां शिरोधिः कम्बरेत्यापि’ इत्यमरः । [नाक्रमत] अप्रतिहतं
न क्रमते स्म, न प्रवर्तते स्म, किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः । “वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः” (१।३।३८ पा०) इति वृत्तावात्मनेपदम् । “वृत्तिरप्रतिबन्धः” ॥५४॥

विभिन्नेति ।—[सः] रावणः [मदेन] दर्पेण, इभदानेन च । ‘मदो
दर्पेभदानयोः’ इति विश्वः । [दन्तीव] गज इव [विभिन्नशङ्खः]
विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधिभेदः, कम्बुश्च येन सः सन् । ‘शङ्खो
निधन्तरे कम्बुललाटास्थिनखेषु च’ इति विश्वः । अकलुषं कलुषं
क्षुब्धम्, आविलञ्च भवत् [कलुषौभवत्, निरस्तगाम्भीर्यम्] निरस्तं
गाम्भीर्यमविकारित्वम्, अगाधत्वञ्च यस्य तत् । [अपास्तपुष्पकम्]
अपास्तानि पुष्पाणि, पुष्पकं विमानञ्च यस्मात् तत् । पुष्पपत्रे वैभाषिकः
कपप्रत्ययः । मनुष्यस्यैव धर्मः श्लश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी । तस्य
[मनुष्यधर्मणः] “धर्मादनिच् केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्य-

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा
 सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।
 प्रहर्तुर्विवोरगराजरज्जवो
 जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥
 परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनु-
 र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
 हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरा-
 दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

निष् । [मानसं] चित्तं, तदीयं सरश्च । ‘मानसं सरसि स्वान्ते’ इति
 विश्वः । [मुहुः, न प्रकम्पयामास] न क्षोभयामास, इति [न], किन्तु
 प्रकम्पयामासैवेत्यर्थः । कुवेरस्य महामहिमतया सम्भाविताप्रकम्पित्व-
 निवारणाय नञ्द्वयम् “सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्” इति
 वामनः । अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः, उपमा
 त्वङ्गम् ॥ ५५ ॥

रणेष्विति ।—किञ्च, [रणेषु, प्रचेतसा] वरुणेन [प्रहिताः] प्रयुक्ताः
 उरगराजा महासर्पास्ते रज्जव इव [उरगराजरज्जवः] नागपाशा
 इत्यर्थः [तस्य] रावणस्य [सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः] सरोष-
 हुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः व्यावर्त्तिताः । अत एव [सभयाः] सत्यः
 [जवेन] वेगेन [प्रहर्तुः] प्रयोक्तुः प्रचेतसः [एव कण्ठं, प्रपेदिरे] प्राप्ताः ।
 अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्य आयुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्ति-
 रूपो विषमालङ्कारः, “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्”
 इति लक्षणात् ; उपमा च ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुरिति ।—[अमुना] रावणेन [धनुः] बाणं [विधातुं]
 निर्मातुं [उत्खातविषाणमण्डलः] उत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः
 ऋजुयोर्मण्डलं वलयं यस्य सः [परेतभर्तुः] यस्य [महिषः] वाहन-

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराद्यैरसमग्रपातिभिः ।

अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकै-

रलञ्चकारास्य बधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

भूत इति भावः । [भारे] विषाणरूपे, भृञो घञ् [हृतेऽपि महतः, तपाभरात्] तपैव भरस्तस्मात् । ततोऽपि दुर्भगादिति भावः । भृञः कैयादिकात् “ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इति अप्रत्ययः । [भृशानतं] भृशमत्यर्थमानतं नमं [शिरः दुःखेन, उवाह] वहति स्म । “असंयोगाद्भिट् कित्” (१।२।५ पा०) इति कित्वात् “वचिस्वपि” (३।५।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः, तदनुप्राणिता चेत्यम् अवनतिहेतुत्वमाधर्म्यात् तपाभारान्वीत्-प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स्पृशन्निति — अहः करोतीति । अहस्करः । सूर्यः । “दिवाविभा-
निशा” (३।२।२५ पा०) इत्यादिना ट्प्रत्ययः । कस्कादित्वात् सत्वम् ।
[शुचौ समये] ग्रीष्मकाले, अनुपहत आचारे च स्थितोऽपि । ‘शुचिः
शुद्धेऽनुपहतं शृङ्गारापादयोरपि । ग्रीष्मे हृतवहेऽपि स्यात्’ इति
विश्वः । ‘समयाः शपथाचारकालमिद्वान्तमंविदः’ इत्यमरः । [अस-
मग्रपातिभिः] सङ्कुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । कराद्यैः कराणामंशूनां
हस्तानाञ्चाद्यैः । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । [सशङ्कः स्पृशन्]
अविश्रामभयादिति भावः । [अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैः] अघर्माः
अनुष्णाः * घर्मोदकबिन्दवः स्वेदोदबिन्दवः । “मन्योदन” (३।३।६०
पा०) इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरेव मौक्तिकैः
[अस्य बधूरलञ्चकार] ग्रीष्मे तद्वयान्नामहं ततापेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुत-
सूर्यविशेषणमात्रमास्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः, घर्मो-
दकबिन्दुमौक्तिकैरिति रूपकेण सङ्कीर्यते ॥ ५८ ॥

कलासमग्रेण गृहानमुच्चता
मनस्विनोरुत्कथितं पठौयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥
विदग्धलौलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्सया नूनमनेन मानिना ।

कलासमग्रेणेति ।—[कलासमग्रेण] कलाभिः षोडशांशः * शिल्प-
विद्याभिश्च समग्रेण सम्पर्शेन । ‘काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने
कला’ इति वैजयन्ती । [गृहानमुच्चता] सदा तद्गृहेष्वेव वसता,
दण्डभयाः सेवाधमत्वाच्चेति भावः । [मनस्विनीः] मानिनीरुत्का
उत्तुकाः कर्तुम् उत्कथितम् । ‘उत्क उन्मनाः’ (५।२।८० पा०)
इति निपातनादुत्कशब्दात् “उत्करोति” (ग०) इति ग्यन्तात् तुमुन्-
पठौयसा मानभेदचतुरेणेत्यर्थः । कुतः ? [रतिं वितन्वता] चन्द्रि-
काभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्डयता इन्दुना, विलासिनः विलासन-
शीलस्य । “वो कपलम” (३।२।१४३ पा०) इत्यादिना घिनुरा प्रथयः ।
तस्य । रावणस्य नर्मसाचिव्यं । क्रीडासम्बन्धधिकारिन्ने मचेष्टत्वम् ।
‘लौला क्रीडा च नम च’ इत्यमरः । [नाकारि इति न] किन्त्व-
कार्ये वैत्यर्थः । अनोचित्यात् प्राप्नोमसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम् ।
‘मन्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयम्’ इति वामनः । अवेन्दाः प्रकृतस्या-
प्रकृतेन नर्मसाचिवेन श्लेषः ॥ ५६ ॥

विदग्धेति ।—[मानिना] अहङ्कारिणा [अनेन] रावणेन [विद-
ग्धलौलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया] विदग्धलौलाश्चतुरविलासिन्य
इत्यर्थः । तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि “विला-
सिनीविभ्रमदन्तपत्रिका” इति साधौयान् पाठः ; अन्यथा विप्रकृष्टार्थ-

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं

विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

निशान्तनारोपरिधानधूनन-

स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

प्रतीतिकत्वेन कथाख्यायार्थदोषापत्तेः । ‘कष्टं तदर्थविगमो दूरायत्ती भवेद् यदि’ इति लक्षणात् । विलासिनीनां या विश्वमदन्तपत्रिका किमर्थानि यानि दन्तमयपत्राणि । विश्वमदन्तशब्दयोः षष्ठौसमास-पर्यवसानात् तादर्थ्यलाभः । तासां विधित्तया विधातुमिच्छया । विपूर्वाद्धाते: “सनि सोमा” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अच इस् । “सः स्याद्” (७।४।४८ पा०) इत्यादिना तकारः, “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः, ततः “स्त्रियाम्” इत्यनुवृत्तौ “अ प्रत्य-यात्” (३।३।१०२ पा०) इत्यकारप्रत्यये टाप् । [नूनं] निश्चितं [जातु] कदाचिदपि । ‘कदाचिज्जातु’ इत्यमरः । [उद्धृतम्] उत्थाटितं विना-यकस्य गणेशस्येदं [वैनायकम् एकं, विषाणं] दन्तः । “विषाणं पशु-शृङ्गे स्यात् क्रोडादिरदन्तयोः” इति विश्वः । [अद्यापि पुनः, न प्ररो-हति] न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् “रुद्ध प्रादुर्भावे” इत्यस्मात् लट् । किमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्त-त्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति ॥ ६० ॥

निशान्तेति ।—[निशान्तनारोपरिधानधूननस्फुटागसापि] निशान्तं गृहम् । ‘निशान्तं गृहशान्तयोः’ इति विश्वः । तत्र याः नार्यः शुशान्तस्त्रिय इत्यर्थः, तासां परिधानानि अन्तरौयाणि । ‘अन्त-रौयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके’ इत्यमरः । तेषां धूननं चालनम् । धूषी खन्तात् ल्युट्, “धूषीजीर्णग्वक्त्रव्यः” (वा०) * इति लृक् । तेन

* ‘नास्तीपिशसृदिताम्’ (७।४।९ पा०) इति सूत्राधिकारिः ।

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना
मुहुर्महिम्ना महसां महोयसाम् ।
बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु-
स्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

कुटागसा व्यक्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महाऽपराधत्वादिति भावः । [ऊरुषु] तासां सकृधिषु [लोलचक्षुषः] सत्पृष्ठादृष्टेः । ‘सकृधि क्रीवे पुमानृकः’ इति ‘लोलञ्चलसत्पृष्णयोः’ इति चामरः । अत एव [तस्य] रावणस्य [प्रियेण] प्रमोदास्पदभर्तृन “अङ्गीकृता श्वानिर्न दोषाय” इति न्यायादिति भावः । [प्रकम्पनेन] वायुना [अनपराध-
बाधिताः] अनपराधे अपराधाभावेऽपि बाधिताः, राजपुरुषैरिति शेषः । [सुराः, अनुचकम्पिरे] स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधा-
निवेदनेन मोक्षयता वायुना अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद् बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥ †

तिरस्कृत इति ।—किञ्च, [तस्य] रावणस्य [जनाभिभाविना] लोकतिरस्कारिणा [महोयसाम्] अतिमहतां [महसां] तैजसां [महिम्ना] महत्त्वेन । “पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा” (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच् । [मुहुस्तिरस्कृतः] अत एव [तनुः] कृशः, [तनूनपात्] तनं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी । “न आट्” (६।३ ७५ पा०) इत्यादिमूलेण निपातनाबजो लोपाभावः । [आधिजैः] दुःखोत्थैः [वाष्पैः] निश्वासोष्मभिः । ‘वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः’, ‘पुंस्याधिर्मानसौ व्यधा’ इति विश्वामरौ । [द्विगुणीकृतं] द्वौ गुणावावृत्तौ यस्य स द्विगुणः, ततः च्चिः, द्विगुणी-
कृतं द्विरावृत्तम् । ‘गुणस्त्वावृत्तिश्चन्दादिष्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । [धूमवितानं] धूममण्डलं [बभार] अग्निरपि तत्सन्निधौ

परस्य मर्माविधमुञ्जतां निजं

द्विजिह्वतादोषमजिह्वागामिभिः ।

तमिदमाराधयितुं सकर्णकैः

कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः । धूमद्वेगुण्यामम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति ।—किञ्च, [इदं] दीप्तम्, उग्रमित्यर्थः । “इत्थो दीप्तो” कर्त्तरि क्तः । [तं] रावणम् [आराधयितुं] मेयितुं [परस्य] स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि, कुलाचारगतानि च विध्यति भिनत्तौति मर्मावित् । विध्यतेः क्तिप्, “ग्रहिज्या” (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणं, “नहिउति” (६।३।११६ पा०) इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः, तं [मर्माविधं, निजं] स्वोयं [द्विजिह्वतादोषं] द्विजिह्वतायां सर्पन्वे यो दोषो दृष्टिविषत्वादिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । ‘द्विजिह्वो सर्पसूचको’ इत्यमरः । सैव दोषस्तम् [उञ्जतां] त्यजतां [फणिनां] सम्बन्धिभिः [अजिह्वागामिभिः] करचरणादिमद्विग्रहधारित्वात् ऋजुगतिभिः, अकपटचारिभिश्च, तथा [सकर्णकैः] कर्णाभ्यां सह वर्त्तन्त इति सकर्णकाः तैश्चक्षुःश्रवस्त्वं विद्यायाविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः. “शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता कर्णयतेत्यर्वात् ततः पूर्ववत्समामि सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः । फणिनां सर्पाणां [कुलैः] वर्गैः [भुजङ्गता] सर्पता, विटत्वञ्च । ‘भुजङ्गो विटसर्पयोः’ इति ऋणायुधः । [न भेजे] त्यक्ता । भुजङ्गो गच्छन्तीति भुजङ्गा । गमेः मुपि “खव्व डिडा वाच्यः” * तस्मिन् नियन्तरि खलैः खलत्वमपि, सर्पैः, सर्पत्वमपि विद्याय वेषभावक्रियाभिः

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः
 कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
 गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभि-
 श्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥
 अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः
 सुरेन्द्रवन्दोष्वासितानिलैर्यथा ।
 सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा
 वपुर्जलाद्रापवनेन निर्ववौ ॥ ६५ ॥

सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रत्यतमर्पश्लिष्टविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखल-
 व्यवहारप्रतीतिः समामोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति ।—तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः] तदीयमातङ्गानां घटाभि-
 व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः । ‘गजानां घटना घटा’ इत्यमरः । अत एव
 [कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः] कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दान-
 वारीणि येषां तैः, गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैः [गृहीत-
 दिक्कैः] “शेषाद्विभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति कप । [अपुन-
 र्निवर्त्तिभिः] भयात् तत्रैव स्थितैः [दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं] दिक्षु
 स्थिता गजाः दिग्गजाः इत्यनुगतार्थनामकत्वम् [अलम्भि] लब्धम् ।
 लभेर्गन्तात् कमणि लुङ्, “विभाषा चिसमुलोः” (७।१।६६ पा०)
 इति विकल्पानुमागमः ॥ ६४ ॥

अभीक्ष्णमिति ।—उष्मणा स्मरन्वरेण सहितः सोष्मा, तस्य
 [सोष्मणः, तस्य] रावणस्य [वपुः, अभीक्ष्णं] भृशम् [उष्णैरपि] शोकादिति
 भावः । [सुरेन्द्रवन्दोष्वासितानिलैः] सुरेन्द्रस्य वन्द्यः वन्दोक्तताः स्त्रियः
 तासां श्वसितानिलैः निश्वासमारुतैः [यथा, निर्ववौ] निर्वृतम् । ‘निर्वाणं
 निर्वृतौ शीघ्रं’ इति वैजयन्ती । [तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः]
 सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकविन्दुसहिताः तैश्च ते कोमला मृदुलाश्च तैः

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
 वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
 प्रसूनकृप्तिं दधतः सदत्तवः
 पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥
 अमानवं जातमजं कुले मनोः
 प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

[जलार्द्रापवनैः] जलार्द्राणां जलोद्भिततालवृन्तानां पवनैः [न]
 निर्ववौ । “ध्रुवितं तालवृन्तं म्यादृत्नेपव्यजनञ्च तत्” “जलेनाद्रं
 जलार्द्रा स्यात्” इति च वैजप्रन्तौ । अत्र मन्तप्रस्योष्णोपचारात्निर्ववृत्तिरिति
 कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेनेति ।—[सदा] नित्यं, न तु यथाकालं [प्रसूनकृप्तिं] कुसुम-
 सम्पत्तिम् । ‘प्रभृन्नं कुसुमं समम्’ इत्यमरः । [दधतः] धारयन्तः
 [ऋतवः, वर्षाः] प्रावृट् [तपेन] ग्रीष्मेण । ‘उष्ण उष्मागमस्तपः’
 इति, ‘स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम्’ इति
 चामरः । तथा [हिमागमः] हिमन्तः [शरदा] तथा [शिशिरः]
 वसन्तलक्ष्म्या च, समेत्य [मिथुनोभाविनं मिलित्वा [अस्य] रावणस्य
 [पुरे, वास्तव्यकुटुम्बितां] वसन्तीति वास्तव्याः वस्तारः । “वसे-
 स्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च” * इति तव्यत्प्रत्ययः । ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावः
 तत्तां, प्रतिवासित्वमित्यर्थः । [ययुः] समेत्य ययुरिति समुदायसमुदा-
 यिनोरभेदविवक्षया समानकर्त्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत् सर्वर्तुसम्बन्धा-
 भिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः + ॥ ६६ ॥

स चायमासन्नविनाशः तुभ्यमपि दुग्ध्वा पुनस्त्वयैव हत इति युग्मे-

० “तव्यत्तव्याभीयरः” (३।१।८६ पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकम् ।

† “शरदा” इत्यत्र “वसन्तलक्ष्म्या” इत्यत्र च स्त्रियामेव वृत्तीयानिर्देशात्
 “वर्षा” इत्यत्र तदनिर्देशाच्च भग्नप्रक्रमता ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः
 सदाऽभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥
 स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवान्
 अमुं वनान्ताद्वनिताऽपहारिणम् ।
 पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं
 विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ? ॥ ६८ ॥

नाह, अमानवमिति ।—मनोरथं मानवः । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०)
 इत्यण्प्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचनम्, अन्यथा मनोजातमित्येव
 स्यात् । [अमानवम्] अमानुषं, न जायत इति [[अजम्] “अन्येष्वपि
 दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति उप्रत्ययः । तथाऽपि [मनोः कुले
 जातं] रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः । स चाभासत्वादलङ्कार
 इत्याह,—[प्रभाविनम्] इति । मद्वाऽनुभावे तस्मिन् न कश्चिद्विरोध
 इति भावः । आभीक्ष्ण्ये णिनिः * इनिर्वा मत्वर्थीयः, भवन्तमिति
 शेषः । [आत्मनः] स्वस्यान्तं करोतीति [अन्तम्] अन्तशब्दात्
 “तत्करोति” (ग०) इति ण्यन्तात् पचाद्यच् । [भाविनं] भविष्यन्तम् ।
 “भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति णिन्यन्तनिपातः ।
 [जानन्नपि, यः] रावणः जानकीं ! जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी
 सीता तां, [न मुमोच] नामुञ्चदित्यन्वयः । जानतोऽपि अमोचनं
 कारणमाह,—[मानिनः सदा] प्राणात्ययेऽपि [अभिमानैकधना हि]
 अभिमान एवेकं मुख्यं धनं येषां ते, प्राणात्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्ती-
 त्यर्थः । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६७ ॥

स्मरतीति ।—भातीति [भवान्] “भातेर्भवतुप्” (७० पा०
 १।६४ सू०) । दशरथस्यापत्यं पुमान् [दाशरथिः] “अत इज्”
 (४।१।८५ पा०) इतीज्प्रत्ययः । [भवन्] रामः सन्नित्यर्थः । भवते-

“बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (३।२।८१ पा०) इति सूत्रम् ।

अथोपपत्तिं क्लृप्तापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया
प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६६ ॥

लट्: श्रुतादेशः । [वनान्ताद्] दण्डकारण्यात् [वनिताऽपह्णारिणां]
सीताऽपहर्त्तारम् [अमुं] रावणम् । आबडः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्बद्धसेतुः ;
अत एव चलन्ति जलानि यस्य स च, अत एव आविलश्च तम् [आबड-
चलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य, लङ्कां निकषा] लङ्कासमीपे । ‘समया-
निकषाशब्दो सामीप्ये त्वव्यये सती’ इति हलायुधः । “अभितः
परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि” * इति द्वितीया । [हनिष्यति ।
अबधीत् । “अभिज्ञावचने लट्” (३।२।११२ पा०) इति भूते लट् ।
[अदः] हननं भवान् [स्मरति ?] इति काकः, प्रत्यभिजानाति किम् ?
इत्यर्थः । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) † ॥ ६८ ॥

अर्थति ।—[अथ] राक्षसदेहत्यागानन्तरं [सम्प्रति, क्लृप्तापराः]
परप्रतारणापराः [एषः] रावणः [शैलूषः] नटः [भूमिकां] रूपान्तरम्
[इव] । ‘शैलूषो नटभिक्षयाः’ ‘भूमिका रचनायां स्यान्नर्त्यन्तरपरि-
ग्रहे’ इति च विश्वः । [अपरामुपपत्तिं] जन्मान्तरमित्यर्थः । [अवाप्य
शिशुपालसंज्ञया, तिरोहितात्मा] तिरोहितस्वरूपः सन्, [सोऽपि]
रावण एव सन्नपि, [परैः] इतरैः, स न भवतीति [असः] तस्मादन्य
एव । “नञ्” (२।२।६ पा०) इति नञ्समासः, अत एव “एतत्तटोः
सुलोपो—” (६।१।१३२ पा०) इत्यादिना न सुलोपः । [प्रतीयते] ज्ञायते
इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यर्थक एव शैलूषः रूपान्तरमास्थाय
तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते, तद्दयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य
इव भाति ; दौर्जन्यं तु तदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः ‡ ॥ ६९ ॥

* “उपान्वध्याङ्वसः” (१।४।४८ पा०) इति मन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

† केकहत्थनुप्राप्तौ ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

स बाल आसौवपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा कराक्रान्तमहोभृदुच्चकै-
रसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥
स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-
मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।
दशाननादीनभिरावदेवता-
वितोर्गवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

अथैतद्गोर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति, स बाल इति ।—[सः] शिशुपालः
[बालः] सन् [वपुषा, चतुर्भुजः] भुजचतुष्टयवान् [आसीत्] । विष्णु-
रिति ध्वनिः । [मुखेन, पूर्णेन्दुनिभः] तत्तत्त्वः । [त्रिलोचनः] लोचन-
त्रयवान् आसीत् । ताम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात् सम्प्रति तत्
सर्वमन्तर्हितमिति भावः । [सम्प्रति] त् [युवा] सन् [कराक्रान्त-
महोभृत्] करेण बलिना आक्रान्तमहोभृदधिष्ठितराजकः सन्, अन्यत्वांश-
व्याप्तशूलः । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । [उच्चकैस्तेजसा रविर-
संशयं] संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । * वपुषा मुखेन
चेति । “येनाङ्गविकारः” (२।३।१० पा०) इति तृतीया । हानि-
वदाधिक्यस्यापि विकारत्वात् तथा च वामनः,—“हानिवदाधिक्य-
मप्यङ्गविकारः” इति । तेजमिति “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” इति
तृतीया । कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितयमत्प्रेक्षा रविरसंशयमिति ;
तस्याः पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादिति-
दर्शयैः स इति भावः ॥ ७० ॥

स्वयमिति ।—[यदृच्छया] स्वेच्छया । [स्वयं] सामर्थ्येन, न तु

* “अश्रुयं विभक्ति” (२।१।३ पा०) इत्यादिष्वम् ।

+ “कर्तृकरणयोस्तृतीया” (२।१।१८ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्
 प्रबाध्यते तेन जगज्जिगौषुणा ।
 सतीव * योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला
 पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥
 तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-
 विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

देवताप्रसादबलादिति भावः । [सुरदेव्यरक्षसां] देवदानवयातुधाना-
 नाम् [अनुग्रहावग्रहयोः] प्रसादनिग्रहयोः [विधाता] कर्त्ता [असौ]
 शिशुपालः [अभिराजदेवतावितौर्यवौर्य्यतिशयान्] अभिराजाभिरा-
 राधिताभिर्देवताभिरौश्वरःदिभिवितीर्णो दत्तो वौर्य्यतिशयः प्रभावा-
 तिशयो धैर्य्यः तान् [दशाननादीन्] हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्य्यं
 मयि कथं याचकैस्तस्यतेति गर्वात् हसतीत्यर्थः + ॥ ७१ ॥

बलेति ।—[जिगौषुणा] निथोत्साहवत्यर्थः [तेन] शिशु-
 पालेन [बलावलेपात्] बलगर्वात् [अधुनाऽपि, पूर्ववत्] पूर्वजन्मनीव
 [जगत् प्रबाध्यते] † तथा हि, [सती] पतिव्रता [योषित् इव,
 सुनिश्चला] अतिस्थिरा [प्रकृतिः] स्वभावः [भवान्तरेष्वपि]
 जन्मान्तरेष्वपि [पुमांसमभ्येति] । ‘पतिं या नाभिचरति मनोवाक्काय-
 संयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥’ इति मनुः ।
 उपमानोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति ।—[तत्] तस्मात् [विधेः] विधातुरपि [उल्लङ्घितशाम-
 नम्] स्वयं विधातेत्याद्युक्तरीत्याऽतिक्रान्तर्देवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वे-
 ऽपि गमकत्वात् समासः । [एनं] शिशुपालं [कीनाशनिकेतनातिथिं]
 कीनाशो यमः, तस्य निकेतनं गृहं, तत्र अतिथिं प्राचुणिकं, [विधेहि]

* अत्र “सती च” इति पाठम् अवलम्ब्य शंकीऽयं साहित्यदर्पणकृता
 दीपकालङ्कारोदाहरणत्वेन प्रदर्शितः ।

† अत्र व्यतिरेकोऽलङ्कारः ।

‡ पीयते इत्यर्थः ।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो

निपातनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

हृदयमरिबधोदयादुदूढ-

द्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाकचाग्र-

द्रुतपरिरम्भनिपौडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

कुरु, यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । ‘कीनाशः कर्षके चूद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः’ इति विश्वः । न चैतत् प्राघृणिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृशमवश्य-कर्त्तव्यत्वादित्याह,— शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः] शुभेतराचारेण दराचारेण, विपक्त्रिमाः परिपाकेण निर्वृत्ताः, कालपरिपाकेण प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । “ङितः क्तिः” (३।३।८८ पा०) इति पचेः क्तिप्रत्ययः, “वेर्मन्निथम्” (४।४।२० पा०) इति तङितो मप्प्रत्ययः । [असाधवः] दुष्टाः [मतां] भवादृशां जगन्नियन्तृणां [निपातनीयाः] बध्नाः [हि] । न च नैर्घण्यद्रोपः । स्वदापिणैव तेषां विनाशे निमित्त-मात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

किञ्चैवं दृष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह, हृदयमिति ।— [अरिबधोदयात्] रिपुनाशलाभात् [उदूढद्रढिम] नैश्चिन्त्यात् घृत-द्राक्ष्यं, स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वादित्वात् दृढशब्दात् “पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा” (५।१।१२२ पा०) इति इमनिच् प्रत्ययः । “र ऋतो हलादेल्लोचः” (६।४।१६१ पा०) इति ऋकारस्य रेफादेशः । [पुरन्दरस्य] पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रः । “पूःसर्वयोर्दारि-सहोः” (३।२।४१ पा०) इति खच् प्रत्ययः, “खचि ऋखः” (६।४।८४ पा०) इति उपधाऋखः, “वाचंयमपुरन्दरो च” (६।३।६८ पा०) इति निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च । तस्य [हृदयं, पुनः] भूयोऽपि, पूर्ष-

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्त्वस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।

वदेवेति भावः । [घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षम-
त्वम्] घनपुलकयोः सान्द्ररोमाच्चयोः, पुलोमो जाता पुलोमजा शची,
तस्याः कुचाग्रयोः, द्रुतपरिरम्भः औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं
तस्य क्षमत्वं सहत्वं [दधातु] प्राक् चित्तविक्षेपात् त्यक्तभोगेन शक्रेण
सम्पति त्वत्प्रसादाच्चिष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः । अत्र
दार्ढ्यपदार्थस्योद्भूतद्रुतिर्मेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतु-
त्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वमन्वयेऽप्य-
सम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च
तैरन्योऽन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

ओमिति ।—[तस्मिन्, सुरमुनौ] नारदे [इति] इत्यम्भूतां [वाचं
व्याहृत्य] उक्त्वा [नभ उत्पतिते] खमुद्गते [पुरः] अग्रे [इन्दोः श्रियं
बिभ्रति] सति, [अथ] मुनिवाक्यानन्तरम् [ओमित्युक्तवतः] तथास्त्व-
त्यङ्गीकृतवतः । ‘ओम् प्रश्ने ऽङ्गीकृतौ रोषे’ इति विश्वः । [चैयं]
चैदीनां जनपदानामयं चैयः शिशुपालः “वृद्धेत्कोमलाजादाञ्जाड्”
(४।१।१७१ पा०) इति आङ् प्रत्ययः । तं [प्रति क्रुद्धस्य, शार्ङ्गिणः]
माधवस्य [वदने व्योम्नीव, अनिशं] सर्वदा, अव्यभिचारित्यर्थः । [शत्रूणां,
विनाशपिशुनः] विनाशस्य पिशुनः सूचकः । ‘चन्द्रमन्युद्धितः केतुः
क्षितीशानां विनाशकृत्,’ इति शास्त्रादिति भावः । [केतुः] उत्पात-
विशेषः । ‘केतुर्द्युतो पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्षसु’ इत्यमरः ।
[भुकुटिच्छलेन] भूभङ्गव्याजेन [आस्पदं] प्रतिष्ठां, स्थितिं [चकार]
“आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातनात् सुङ्गागमः ।
अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीरगससङ्गकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानु-
भावेन भुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम् ; तथा तदविनाभूत-
स्थाङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम् ।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति
व्योम्नोव मुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
लक्ष्मणारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

‘वन्दोः श्रियं विभति’ इत्यत्र मुनिरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशोमिति सादृश्या-
र्त्तपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाऽलङ्कारः, वदने व्योम्नोवेत्युपमा,
मुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः,
तत्र शत्रुविनाशमुच्यते त्वपेक्षितेन्दुसन्निध्यव्योमावस्थानसम्पादकत्वं
निदर्शनोपमयोरपह्नवोपकारकत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । चमत्कार-
कारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः ।
यथाह भगवान् भाष्यकारः,—“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गला-
न्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति,
अर्ध्यतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
‘सूर्याश्चैर्मसजस्तताः सगरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ।
मर्गान्तत्वादवृत्तभेदः । यथाह दण्डी,—‘सर्गेरनतिविस्तीर्णः श्राव्यवृत्तैः
सुमन्विभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ॥’ इति ॥ ७५ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनोपाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति,
इतीति ।—इतिशब्दः समाप्तौ । माघकृताविति कविनामकथनं, महा-
काव्यं इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सृचिता, शिशुपालबध इति
काव्यनामकथनं, प्रथमः सर्ग इति, समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्वापि
द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

इति महामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितायां

शिशुपालबधकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्गपाऽऽख्यायां

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

यियक्षमाणेनाहृतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासौत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

सार्द्धमुद्वसौरिभ्यामथासावासदत्तदः ।

अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय वीजं वपति, यियक्षमाणेनेति ।—[अथ]
इन्द्रसन्देशप्रवणानन्तरं [यियक्षमाणेन] यदुमिच्छता । यजतेः मन्त्र-
न्ताद्वटः शानच् । [पार्थेन] पृथ्यापृथेण युधिष्ठिरेण । “तस्येदम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण् । अन्यथा “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०)
स्यात्, ततः पार्थेयः इति स्यात् । आहृतः आकारितः । हृतः
कर्मणि क्ते सम्प्रसारणदीर्घौ । तथा [अभिचैद्यं] शिशुपालं प्रति ।
“लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यग्रयीभावः ।
“अभिरभागे” (१।४।२१ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वे तदुद्योगे द्वितीया
वा । * [प्रतिष्ठासुः] प्रस्थातुमिच्छः । तिष्ठतेः मन्त्रान्तादुप्रत्ययः । [मुरं
द्विषन्] मुरारिः । “द्विषोऽमित्रे” (३।२।३१ पा०) इति शत्रुप्रत्यये
“द्विषः शत्रुर्वा” + इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः । [कार्यद्वयाकुलः]
कार्यद्वयेन मुरकार्य-सुहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधात् ; आवश्यक-
त्वाच्च द्वयोः कार्ययोर्विषये सन्दिहानः [आसीत्] अतो मन्त्रस्यायमवसर
इति भावः ॥ १ ॥

एवं मन्त्रवीजसन्देहमुपन्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह, सार्द्धमिति ।—

* “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (१।३।८ पा०) इति सूत्रम् ।

+ “न लोकाग्र्य” (१।३।६८ पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकम् ।

‡ तुल्यबलविरोधी विप्रतिषेधः ।

गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥२॥
जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।
व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥
रत्नस्तम्बेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरः ।

[अथ] सन्देहानन्तरम् [असौ] हरिः [अभि-नभः] * पूर्ववदव्ययी-
भावः, कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया । [गुरुकाव्यानुगां] गुरुकाव्यौ
ब्रह्मस्यतिश्रुतावनुगावनुयायिनौ यस्यां ताम् । ‘गौष्पतिर्धिषणी गुरुः’
इति ‘शक्रो दैत्यगुरुः काव्यः’ इति चामरः । चन्द्रस्येमां [चान्द्रीं
श्रियं बिभ्रत्] । अत्र श्रौतुष्यां श्रियमिति निदर्शनामेदः । [उडव-
सौरिभ्यां सार्द्धम्] उडवराभाभ्यां सह [सदः] सभाम् [आसदत्]
अगमत् । राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः । सदर्लुङि पुषादि-
त्वात् चेरुङादेशः † । अत्र मनुः,—“गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा
रहो गतः । अरख्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥” इति ॥ २ ॥

जाज्वल्यमानेति ।—[जगतः, शान्तये] अनुपद्रवाय [समुपेयुषी]
मिलिता [जाज्वल्यमाना] भृशं ज्वलन्ती । “धातोरेकाचो हलादेः
क्रियासमभिहारे यङ्” (३।१।२२ पा०) इति यङ्, ततः लटः शानजा-
देशे टाप् । [असौ, नरशिखित्रयी] नराः पुरुषा एव शिखिनोऽनय-
स्तेषां त्रयी । “द्वितिभ्याम्” (५।२।४३ पा०) इत्यादिना तयस्याय-
जादेशे कृते ‡ “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् ।
[सभावेद्यां] सभा आस्थानी सैव वेदिः । ‘वेदिः परिष्कृता भूमिः’
इत्यमरः । तस्यां [व्यद्योतिष्ठ] दीप्यते स्म । “युङ्गो लुङि” (१।३।६१
पा०) इति वा तङ् । रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

रत्नेति ।—[रत्नस्तम्बेषु] रत्नानां स्तम्भाः । इति षष्ठीसमासविशेषे

* अभि नभः आकाशं प्रति, आकाशे इत्यर्थः ।

† “पुषादियुतादिहृदितः परस्मैपदेषु” (३।१।५५ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ “सङ्क्रान्ताय अवयवे तयप्” (५।२।४२ पा०) इतिविहितस्य तयपीऽयजादेशः ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमौ ।

तैरुहे केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

पर्यवसानाद् विकारार्थत्वम् । तेषु [सङ्क्रान्तप्रतिमाः] सङ्क्रान्तप्रति-
विम्बाः । ‘प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा’ इत्यमरः । [तैः] त्रयः [एका-
किनः] असहायाः [अपि] । “एकादाकिनिच्चासहाये” (५।३।५२
पा०) इत्याकिनिच्प्रत्ययः । [परितः] अभितः, सर्वतः, “पर्यभिभ्याच्च”
(५।३।८ पा०) इति तसिल्प्रत्ययः । स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते ।
[पौरुषेयवृत्ता इव] पौरुषेयेण प्रतिविम्बभयत्वात् पुरुषमसृहेनावृता
इवेत्युत्प्रेक्षा । [चक्राशिरः] । “सर्वपुरुषाभ्यां णट्ठञो” (५।१।१० पा०) ।
“पुरुषाद् बधविकारसमृद्धतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्” (भाष्य०) इति
समृद्धे ढञ्प्रत्ययः । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि ‘निस्तम्भे निर्गवाच्च
च निर्भित्यन्तरसंशये । प्रासादाग्रे त्वरग्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥”
इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते, तथाऽपि
तस्यापि विजनोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरिति ।—[असौ] त्रयः रामकृष्णोडवाः [यानि,
उत्तुङ्गहेमपीठानि] उन्नतसुवर्णामनानि [अध्यासामासु] अधितप्तः,
येषूपविष्टा इत्यर्थः । “अधिशीङ्म्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति
कर्मत्वम् । “आस उपवेशने” लिट्, “दयायामश्च” (३।१।३७ पा०)
इत्याम्रप्रत्ययः, “कृच्चान् प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति अस्तेरन्-
प्रयोगः, “आम्रप्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य” (१।३।६३ पा०) इति कृञ्
एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् । [तैः] पीठैः [केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरो-
पमा] केशरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा
सादृश्यम् [ऊहे] ऊढा । वहेः कर्मणि लिट् मन्त्रमारणम् । त्रीणि
कूटान्येवैतान्यन्वर्थसंज्ञा । ‘कूटोऽस्त्री शिखरं षट्ङ्गम्’ इत्यमरः । उपमा-
स्तुतिः ॥ ५ ॥

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।

स्त्रपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

गुर्विति ।—[अथ] उपवेशनानन्तरं विचक्षे इति [विचक्षणः] वक्ता, कर्त्तरि ल्युङिति न्यासकारः । “अमनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वा०) * इति चक्षिडः ख्याजादेशाभावः । [हरिः, गुरुद्वयाय] गुरोः उद्भवगमयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोर्द्वयाय, दाभ्यामित्यर्थः । [गुरुणोः] सहतोः । उभयोः कार्य्ययोः] पूर्वाक्तयोः । तं विप्रतिषेधं] विरोधम् [आचचक्षे] आख्यातवान् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः + ॥ ६ ॥

द्योतितेति ।—कुन्दं साधुभवः पृथ्विगणः । ‘साध्यं कुन्दम्’ इत्यमरः । कुन्दकुड्मलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य [कुन्दकुड्मलाग्रदतः] । “अग्रान्तशुद्धशुद्धवराहेभ्यश्च” (५।४।१४५ पा०) इत्यग्रान्तपूर्वपद-बहुव्रीहेः समासान्तो दैर्भाषिको दत्तादेशः । [तस्य] हरैः [सरस्वती, द्योतितान्तःसभैः] अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा, सभाभ्यन्तरमित्यर्थः । सा द्योतिता प्रकाशिता यैस्तैः [स्मितैः, स्त्रपितेव] क्षालितेव । स्नातेर्यन्तात् क्तः, “अर्चिह्रीव्री” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, “मितां ऋस्वः” (६।४।८२ पा०) इति ऋस्वः । [शुद्धवर्णा] स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिः [अभवत्] । अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्व-मुत्प्रेक्ष्यतः । स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥

कार्य्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानिखं

* “चक्षिडः ख्याज्” (१।४।५४ पा०) सूत्राधिकारि, “अस्यति” (१।१।५१ पा०) इत्यादिभूवे ।

† संकीर्णप्राणी ।

‡ अन्यापि स्त्रपिता सती शुद्धवर्णा भवति इति युक्तमुत्प्रेक्षितम् ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

करदीकृतभूपालो भाटभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।

विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

तावत् परिहरति, भवन्निरामिति ।—[भवन्निरां] युष्मद्वाचाम् [अवसर-
प्रदानाय] प्रसञ्जनायत्यर्थः । [नः] अस्माकं [वचांसि] । सिद्धान्तो-
क्त्यनार्थमुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथा हि,—पूर्वं रण्यतेऽस्मिन्निति
[पूर्वरङ्गः] नाट्यशाला, तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्गः इति दशरूपके । अतः
पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादि-
त्वाद्यनकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्त-
राजीये,—“यत्रात्रवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशौलवाः प्रकुर्वन्ति
पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥” इति स पूर्वरङ्गः । [नाटकीयस्य] नाटके भवं
नाटकीयं, तत्तल्लवर्णमित्यर्थः । “वृद्धाच्छः” (४।२।११४ पा०) तस्य
‘आयनेयीनीयि—’ (७।१।२ पा०) इत्यादिर्नयादृशः । तस्य [वस्तुनः]
प्रसिद्धस्य [प्रसङ्गाय] प्रसञ्जनाय, प्रवर्त्तनार्थंति यावत् । अतः प्रथम-
वादो न दोषायेति भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराजः, तच्चिन्त्यम् ;—
‘पूर्वरङ्गं विधायादौ सुलभारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः कार्यमा-
स्थापयेन्नटः ॥ प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्व-
नाट्यानामेतस्मान्मान्यमिष्यते ॥’ इति दशरूपकाद्युक्तमेदविरोधादिति ।
अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसञ्जकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्त-
रेण पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति स्वमतमाह, करदीकृतंति ।—[दिशां, जित्वरैः] जयनशीलैः ।
“इयन्गजसर्त्तिभ्यः करप्” (३।२।१६३ पा०) इति करप् । कुद्वययोगात्
कर्मणि षष्ठी । [भाटभिः] भौमादिभिर्हेतुभिः [करदीकृतभूपालः]
करदाः षष्ठभागप्रदाः । ‘भागधेयो बलिः करः’ इत्यमरः । ततः चिः,
“ऊर्यादिचिङाचश्च” (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायां “कुगति-
प्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमासः । अकरदाः करदाः
सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृताः भूपालाः यस्य सः वशीकृतराजमण्डलः

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

न दूये सात्वतौसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

[तपसः सुतः] धर्मपुत्रः । “तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकान्तरेऽपि च” इति विश्वः । [अस्मद्विनाऽपि] अस्माभिर्विनाऽपीत्यर्थः । “पृथग्विना-
नाना—” (१।३।३२ पा०) इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी ।
[इज्यायै] यागाय । यजेर्भावे क्यप्, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०)
इत्यादिना सम्प्रसारणम्, “नमःस्वस्ति” (२।३।१६ पा०) इत्यादिना
चतुर्थी । [अलं] समर्थः [भृष्णः] भवनशीलः । ‘भृष्णर्भविष्णुर्भविता’
इत्यमरः । “ग्लाजिस्थश्च रम्भुः” (३।२।१३८ पा०) इति रम्भुप्रत्ययः,
“कृडिति च” (१।१।५ पा०) इत्यत्र गकारप्रक्षेपाङ्गुणाभावः । तथा च
जयादित्यः तत्रैव, “गकारोऽप्यत्र चर्त्तुर्भूतो निर्दिश्यते” इति । अतो
जैवयात्रैव कार्या न यजयावेति भावः ॥ ८ ॥

ननु यज्ञतो जैवयात्रायामुभयानुसरणं स्यात् तत्राह, उत्तिष्ठमान
इति ।—[उत्तिष्ठमानः] वर्द्धमानः । “उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि” (१।३।२४
पा०) इत्यात्मनपदम् । [तु, परः] शत्रुः, पथोऽनपेतं [पथ्यं] * हित-
माराग्यञ्च [इच्छता] पुंसिति शेषः । [नोपेक्ष्यः] नौदासीन्येन द्रष्टव्यः ।
कुतः ?—[हि] यस्माद् [वर्त्यन्तौ] वर्द्धिष्यमाणा । “लटः सदा”
(३।३।१४ पा०) इति सदादेशे, “वृद्धाः स्यसन्तः” (१।३।८२ पा०)
इति विभाषया परस्मैपदं, “न वृद्धाश्चतुर्न्यः” (७।२।५८ पा०) इतीड-
भावः । [आमयः] व्याधिः । ‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः ।
[सः] शत्रुश्च [शिष्टैः] नौतिज्ञैः [समौ] तुल्यवृत्तौ [आम्नातौ]
आख्यातौ । ‘अन्त्योयसोऽप्यरेर्वृद्धिर्महाऽनर्थाय रोगवत् । अतस्तस्यानु-
पेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ? ॥’ इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न, लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः

* “अक्षपण्यर्थन्यासादनपेते” (४।४।८९ पा०) इति यत् ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग ! वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि ॥१२॥

प्रवृत्तेरित्याशयेनाह, नेति ।—[सात्वतीसूनुः] सत्वतोऽपत्यं स्त्री, सात्वती नाम हरिः पितृष्वसा । “उत्मादिभ्योऽञ्” (४।१।८६ पा०) इत्यञ् । तस्याः सुनुश्चैव । बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति भावः । [यन्मह्यम्, अपराध्यति] दृष्टतीति यावत् । “क्रुधदुर्हेर्ष्या—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । तत इति शेषः, यत्तदोर्नित्यमस्मन्वात् । [न दृष्टे] न परित्यजे । दृडो देवादिकात् कर्त्तरि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । [तु] किन्तु [लोकं, दन्दह्यते] गर्हितं यथा स्यादेवं दहतीति [यत्] । “लपसदचरजप—” (३।१।२४ पा०) इत्यादिना गर्हायां यङ् । “जपजभदहदशभञ्जपशाच्च” (७।४।८६ पा०) इत्यभ्यासस्य नुमागमः । [अदः] लोकदहनं [मां, दुःखाकरोति] दुःखमनुभावयतीत्यर्थः । “दुःखात् प्रातिलोम्ये” (४।४।६४ पा०) इति डाच्-प्रत्ययः । अतश्चैव एवाभियातव्यः । पार्थस्य प्रार्थनयाऽपि पश्चात् समाधेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वमतं निगमयन् परमतं श्रूयुः पृच्छति, ममेति ।—[तावत्] भवन्मतश्रवणपर्यन्तमित्यर्थः, [मम मतमदम्, अङ्ग !] इत्यामन्त्रणोऽप्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग हे हे मांः’ इत्यमरः । [वां] युवयोः । “युग्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी” (८।१।२० पा०) इत्यादिना वामदिशः । मतं [अपि, श्रूयताम्] विधौ लोट् । तदिदं मया श्रोतव्यम्, अन्यथा मन्देहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते कुतः सन्देहस्तत्राह,—[ज्ञातसारः] ज्ञाततत्त्वार्थः [अपि, एकः] एकाकी [कार्य्यवस्तुनि] कर्त्तव्यार्थे [सन्दिग्धे] संशये [खलु] निश्चये । अतो मयाऽपि सन्दिह्यत इत्यर्थः । ‘दिह उपचये’ कर्त्तरि लट्, घत्वधत्वे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥१३॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥१४॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहताम् ।

यावदिति ।—[माधवः] हरिः [यावदर्थपदां] यावानर्थो याव-
दर्थम् । “यावदवधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः । याव-
दर्थं पदानि यस्यास्ताम् अभिधेयमस्मिताक्षरमित्यर्थः । [एवम्] उक्त-
प्रकारेण [वाचम्, आदाय] गृहीत्वा, उक्त्यर्थः । [विरराम] तूष्णी-
मास । “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् ।
तथा हि, [महीयांसः] उत्तमाः [प्रकृत्या] स्वभावेन [मितभाषिणः]
भवन्तीति शेषः । वृथाऽऽलापनिषेधादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥१३॥

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयंस्तद्वाक्यमवतारयति, तत इति ।—
[ततो रामः] जगाद इत्युत्तरैरान्वयः । सपत्नी रिपुः । ‘रिपु-
र्वैरिसपत्नारि—’ इत्यमरः । तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः
पश्चात्तापः । ‘भवेदनुशयो द्वेषं पश्चात्तापानुबन्धयोः’ इति विश्वः, तेन
स्फुरतीति अनुशयस्फूः, तेन, [सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा, रामोष्ठ-
विम्बचुम्बनचुञ्चुना] ओष्ठो विम्बमिवेत्युपमितसमासः । रामायाः
ओष्ठविम्बस्य चुम्बनेन वित्तो, रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः “तेन वित्तश्चुञ्चु-
चरणपो” (५।२।२६ पा०) इति चुञ्चुप्रत्ययः । “ओष्ठोष्ठयोः समासे
वा पररूपं वक्तव्यम्” * इति विकल्पेन पररूपम् । तेन [ओष्ठेन]
उपलक्षितः । समरसुरतयोः समरस इति भावः । उपमाऽनुप्रासयोः
संस्पृष्टः ॥ १४ ॥

विवक्षितामिति ।—[विवक्षितां] वृद्धत्वाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टाम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युतौ ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

ववेत्रूजा वा मन्त्रान्तात् कर्मणि क्तः । [तत्क्षणप्रतिमंहतां] तत्क्षणे
विवक्षाक्षणे एव, इत्यविलम्बोक्तिः । प्रतिसंहतां रामानुरोधादनुरुद्धाम्
[अथैविदः] कार्य्यज्ञस्य अत एव [पवनव्याधिः] उद्वस्य [गिरम्, उत्तर-
पक्षतां] सिद्धान्तपक्षतां [प्रापयन्] स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति
भावः । अनेन रामस्य व्यग्रता उक्ता ॥ १५ ॥

घूर्णयन्निति ।—पुनः [मदिराऽऽस्वादमदपाटलितद्युतौ] मदिराऽऽस्वा-
देन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते
[रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे] रेवत्याः * देव्याः वदने यदुच्छिष्टं मद्य-
लेपताम्बूलादि, अक्षिचुम्बनसङ्क्रान्तमिति भावः ; तेन परिपूते शुद्धे
पुटे ययोस्ते [दृशौ, घूर्णयन्] आभयन्निति मद्यविकारोक्तिः । उच्छिष्ट-
परिपूतेत्यत्र,—‘रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुणाम्’ इति
स्मरणात् । उच्छिष्टस्य पावित्राजनकत्वविरोधस्य आभासत्वाद्विरोधा-
भासोऽलङ्कारः,—‘आभामत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते’ इति
लक्षणात् ॥ १६ ॥

* परा किल सत्ययुगे रेवती नाम राजा स्युषो रेवतीं धौवनवतीमवलीक्य
“इयं कथं प्रदेया” इति जिज्ञासुः तथा सह ब्रह्मलीकं गत्वा सत्यापासनारतं
ब्रह्माणं दृष्ट्वा कथंकथा सह तत्रैव स्थितवान् । अथ सत्याम्पास्य तदभिप्रायमवगत्य
ब्रह्मोवाच “वस । ब्रह्मलीकेऽयं सहर्षोऽपगतः, सत्यलीकेऽधुना कथियुगं सञ्जातं,
लीकाय क्षुद्रावयवाः जाताः । अतः शेषनागराजावताराय रामाय दीयतामियम्”
तच्छ्रुत्वा राजा रेवतम् सत्यलीकमागत्य तदवस्थां दृष्ट्वा विस्मयमवाप । कलि-
युगीया लोका अपि, तां एकविंशतिहसोच्छ्रितां दृष्ट्वा परं विसिद्धिचिरे । अथ
राजा बलरामसमीपं गत्वा ब्रह्मणोऽनुशासनं व्यजिज्ञपत् । रामोऽपि सत्ययुगीयाम्
एकविंशतिहसोच्छ्रितां तां रेवतीं लाङ्गलेन आकृष्य सार्धविहङ्गाकारां कृत्वा
स्त्रीषकार’ इति पौराणिकी वार्ता ।

आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
 स्नापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥१७॥
 दधत्सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः ।
 द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः स्वेदविपुषः ॥१८॥
 प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।
 कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चैतपल्लवीम् ॥१९॥

आश्लेषेति ।—पुनः [आश्लेषलोलुपबधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्]
 आश्लेषे लोलुपाया आलिङ्गनलुब्धायाः बध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठि-
 न्यस्य साक्षिणीम् उपद्रष्टीं नित्यं पीडमानामपि अस्नानामिति भावः ।
 “साक्षाद्वृष्टिं संज्ञायाम्” (५।२।८१ पा०) इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः ।
 [वनमालाम्, अभिमानोष्णैः] अहङ्कारतमैः [मुखानिलैः] निश्चाममारुतैः
 [स्नापयन्] ग्लापयन् । स्नायतेत्यन्ताह्वयः शब्दादेशः “आदेच” (६।१।४५
 पा०) इत्यादिना आत्वं पुगागमः * । अस्नानं स्नानसम्बन्धादति-
 शयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधदिति ।—पुनः [सन्ध्याऽरुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः] सन्ध्याया-
 मरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीस्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः । कुतः ?—
 [द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनोः] द्विषतः शत्रुर्द्वेषेण क्रोधेनोपरक्ते अङ्गे
 वपुषि सङ्गिनोः सक्ताः [स्वेदविपुषः] स्वेदविन्दन् । ‘पृषन्तिविन्दु-
 पृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [दधत्] दधानः ।
 “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रोल्लसदिति ।—पुनः [प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा] प्रक-
 र्षणोल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशक-
 लानां त्विषा कान्त्या । प्रोतेति प्रपूर्वाद्भेजः कर्मणि क्तः, यजादित्वात्

“अभिज्ञौश्रीरौक्थौआय्यातां पुग्णां” (७।१।२६ पा०) इति सूत्रात् ।

ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुदमन् ॥२०॥

जगाद वदनच्छद्वपद्वपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदयदशनांशुभिः ॥२१॥

[कुलकम्] ।

सम्प्रसारणम् । [कृष्णोत्तरासङ्गरुचं] कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् ।
‘द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृद्धतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयञ्च’ इत्य-
मरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्येमां [चूतपल्लवीं विदधत्] कृष्णलोहित-
मिश्रवर्णचूतपल्लववद्भूमां कुर्वन्नित्यर्थः ; ‘धूमधूमलौ कृष्णलोहिते’ इत्य-
मरवचनात् । अत्रान्यरुचोऽन्यद्वीयत्वायागात् सादृश्यान्तर्पान्निदर्शना-
लङ्कारः ॥ १८ ॥

ककुद्भौति ।—पुनः [ककुद्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
ककुद्भिकन्यायाः रेवत्याः वक्त्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वामेन स्थित्या लब्धाधि-
वासो वामेना यया तथा, तन्मुखमौर्भवामित्येत्यर्थः । ‘संस्कारो
गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते’ । [मदिरया, कृतानुव्याधं] कृतमंसर्गं,
प्रियागरूपगन्धनिमित्त्यर्थः । “व्यधजपोरनुपमर्गे” (३।३।६१ पा०)
इत्यनुपसृष्टादपुप्रत्ययविधानादुपसृष्टाद् व्यधेर्घञ् प्रत्ययः । [मुखामोदं]
स्वमुखगन्धविशेषम् । ‘आमोदः सोऽतिनिर्हारो’ इत्यमरः । [उदमन्]
उद्भिन्नम् । अत्र मदिरा-राममुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन रामामुख-
तद्गुणमयगन्धस्वीकारात् तद्गुणयोस्तत्त्वोत्तरस्यान्निर्गन्धकत्वेन पूर्व-
सापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ;—‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणा-
हतिः’ इति लक्षणात् ॥ २० ॥

जगादेति ।—[वदनच्छद्वपद्वपर्यन्तपातिनः] वदनमेव छद्व कपटं
यस्य तत् पद्वं, वदनमेव पद्वमित्यर्थः । छद्वशब्देनामत्यत्वप्रतिपादनरूपो-
ऽपेक्षः । तस्य पर्यन्तपातिनः प्रान्तमञ्चारिणः । [मधुलिहः] मधु
लिहन्तीति मधुलिहस्तान् मधुपान् । कृप् । [उदयदशनांशुभिः]

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमौरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥२२॥

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशय्यते ।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥२३॥

उदयैः उच्छ्रितैः दशनांशभिः [श्वैत्यं] धावत्यं [नयन्] प्रापयन् [जगाद्] । तद्गुणालङ्कारः । तस्य मधुपमन्निधापकवदनापङ्कवमापेक्षत्वात् तेन सङ्गरः ॥ २१ ॥

रामो जगादेत्युक्तं, किं तदित्याकाङ्क्षायामाह, यदिति ।—[वासु-
देवेन] न दीनमिति [अदीनम्] अकातरं, न आदीनवोऽस्येति [अनादी-
नवं] निर्दोषम् । ‘दोष आदीनवो मतः’ इत्यमरः । [यद्] वचः
[ईरितं] ‘उत्तिष्ठमानस्तु परः’ इत्यादिपक्षमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः ।
तस्य वचसः, सपदि क्रिया केवलं मयोऽनुष्ठानमेव [उत्तरं]
सिद्धान्तस्यैवोक्तत्वादिति भावः * ॥ २२ ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अनन्यातिशयतयोपस्फुराति, नैत-
दिति ।—[लघु] सङ्क्षिप्तम् अप्येतद्वचः, भूयस्या बहुतरया, विस्तृतया-
ऽपीत्यर्थः । “दिवचनविभज्य—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयमुनि,
“बह्वर्लोपो भू च बहोः” (६।४।१५८ पा०) इतीकारलोपो बहोश्च
भरादेशः । [वाचा, नातिशय्यते] नातिरिच्यते, गुर्वर्थत्वादिति भावः ।
शोडः कर्मणि लटि यक्, “अयङ् यि क्ङिति” (७।४।२२ पा०) इति
अयडादेशः । तथा हि, इन्धनोघान् दहतीति [इन्धनौघधक्] काष्ठ-
राशिदाहकः, भूयान् [अपि] इत्यर्थः । क्विपि घञ्घत्वमधुभावाः ।
[अग्निः, त्विषा] प्रभया [पूषणं] मूर्ध्यम्, अलोप्यांसमपीति भावः ।
[न अत्येति] नातिक्रामति । तेजसः प्रभावत्वमिव वचसोऽर्थवत्त्वम-
लङ्घ्यत्वेतुर्गित्यर्थः । अत्र समानधर्मविस्मितया दृष्टान्तालङ्कारः † ॥२३॥

० “अदीनमनादीनवम्” इत्यसकृदव्यञ्जनादित्या इत्यनुप्रासालङ्कारः ।

† नवीनमते तु,—अत्र एकस्यैव धर्मस्य अतिरूपरूपस्य गम्यसाध्यधीः वाक्यधीः
पर्यायान्तरेण पृथक्तया निर्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ।

सङ्क्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥२४॥

विरोधिवचसो मूकान् वागौशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥२५॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते, अलं तर्हितवापि वागारम्भैः ? अत आह,
सङ्क्षिप्तस्येति ।—[अतः] हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव [सुविस्तरतराः]
प्रपञ्चतराः । “प्रथमे वावश्चन्दे” (३।३।३३ पा०) इति वचः प्रतिषेधे
“ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इत्यप् । [मे वाचः, सङ्क्षिप्तस्य अपि]
अल्पाक्षरस्यापि [अर्थगरीयसः] अर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः ।
‘अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्रुतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्र-
विदो विदुः’ ॥ इति लक्षणात् । [अस्यैव वाक्यस्य] नान्यस्य [भाष्यभूताः]
भाष्यैः समाः । नित्यसमासः । ‘द्वादौ जन्तौ भूतं क्लीवं समेऽतीतं
चिरे त्रिषु’ इति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपाः [भवन्तु] इत्यर्थः ।
सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम् । “सूत्रस्य पदमादाय वाक्यैः सूत्रानु-
सारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥” इति
भाष्यलक्षणात् । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते ; न
त्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ २४ ॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्भवप्रतिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः
प्रत्याचष्टे, विरोधीति ।—[कृतिनां] कुशलानां [गिरः] । कर्त्राः ।
[विरोधिवचसः] प्रतिकूलवादिनः [वागौशान्] वाक्पतीन् [अपि] ।
‘वागौशो वाक्पतिः समो’ इत्यमरः । [मूकान्] निर्वाचः [कुर्वते]
जडयन्तीत्यर्थः । [अनुलोमार्थान्] अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयं येषां
तेऽनुलोमार्थाः अनुकूलवादिनः तान् [जडान्] मन्दान् [अपि, प्रवाचः]
प्रगल्भवाचः कुर्वते, अतोऽस्मद्भिः प्रवाच्या इति भावः । अत्र वागौ-
शानां मूकीकरणाज्जडानां प्रवाक्तृकरणाच्च अशक्यवस्तुकरणरूपो
विशेषोऽलङ्कारः, असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्यापित इति
सङ्करः ॥ २५ ॥

षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधौत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥२६॥

नन्वात्मनीनेन स्वामिना 'बुद्धेः फलमनाग्रहः' इति न्यायेन शास्त्रज्ञ-
वचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्काह,—षडिति ।—दृष्टा मेधा
येषां तं [दुर्मेधसः] मन्दबुद्धयः [अपि] । “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः”
(५।४।१२२ पा०) इति समासान्तोऽसिच्प्रत्ययः । [ग्रन्थान्] औश-
नसादीन् [अधौत्य] पठित्वा [गुणाः] सन्धिविग्रहयानासनद्वैधौ-
भावममाश्रयाख्याः [षट् । शक्तयः] प्रभुत्वमन्त्रोक्ताद्याख्याः [तिस्रः ।
सिद्धयः] पूर्वोक्तशक्तित्वसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः, ताः [च]
तिस्रः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुक्ताहसिद्धिश्चेति । [उदयाः] वृद्धिचया-
वस्थानानि क्विन्यायेन उदया उच्यन्ते, तत्र वृद्धिचयो स्वशक्ति-
सिद्धोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयो अवस्थानं साम्यं तं च [त्रयः इति,
व्याकर्तुं] व्याख्यातुं [अलं] समर्थाः । “पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु”
(३।४ ६६ पा०) इति तुमुन् । पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां सम्यग्दि-
रूपसङ्गामात्रपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वादुद्वादयो न ग्राह्यवचना
इत्यभिसन्धिः । अत्रासरः,—‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
षड्गुणाः, शक्तयस्तिष्ठः प्रभावात्माहमन्त्रजाः । क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च
त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥’ इति । तत्राविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरण-
मैक्यं सन्धिः, विरोधो विग्रहः, विजिगीषोरिति प्रति यात्रा यानं,
तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्याः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ।
दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधौभावः । अरिणा पीडमानस्य
बलवदाश्रयणं संश्रयः, कोपदण्डोत्थं तैजः प्रभावः, कर्तव्यार्थेषु स्थेयान्
प्रयत्न उत्साहः, षड्गुणाचिन्तनं मन्त्रः, गतमन्यदिती सङ्क्षेपः * ॥ २६ ॥

* अत्र षड्गुणा इत्यात्र षडिति विशेषणस्य पूर्वं निर्देशात् तिस्र इत्यादेश
विशेष्यात् परं निर्देशाद् भग्नप्रक्रमताख्यो दोषः ।

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
 निमित्तादपराद्वेषोर्धानुष्कस्येव वलिताम् ॥२७॥
 सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
 सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्
 ॥२८॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः, स एव ग्राह्यवचनश्चेत्या-
 शङ्क्याह,—अनिर्लोडितेति ।—[अनिर्लोडितकार्यस्य] अनिर्लोडितं
 नालोकितं कार्यं येन तस्य, कार्यकार्यमजानत इत्यर्थः । [वाग्मिनः]
 वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी, वावदकः । ‘वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको-
 ऽतिवक्त्रि’ इत्यमरः । “वाचो ग्मिनिः” (५।२।१२४ पा०) इति
 ग्मिनिप्रत्ययः । तस्य [वाग्जालं] वागाडम्बरः [निमित्तात्]
 लक्ष्यात् । ‘वेद्यं लक्ष्यं निमित्तञ्च शरव्यञ्च ममं विदुः’ इति वैजयन्ती ।
 [अपराद्वेषोः] स्खलितबाणस्य [धानुष्कस्य] धनुः प्रहरणमस्येति
 धानुष्को धन्वी । “प्रहरणम्” (४।४।५.७ पा०) इति ठक्, “इमुमुक्ता-
 न्तात् कः” (७।३।५१ पा०) इति ठस्य कः । ‘अपराद्वेषुष्कोऽमी लक्ष्याद्
 यश्चातसायकः । धन्वी धनुश्चान् धानुष्कः’ इत्यमरः । तस्य [वलिता-
 मिव, वृथा] निष्फलम् । कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं, न तु वाचालस्येति
 भावः * ॥ २७ ॥

इत्थं प्राड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धे मस्मति स्वयं मन्त्र-
 स्वरूपमाह, सर्वेति ।—सर्वाणि कार्याणि मन्त्रादीनि तानि शरी-
 राणीव इत्युपमितमसामः । व्यामं सौगतानामिवेति लिङ्गान्तेषु
 [सर्वकार्यशरीरेषु] सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्येष्वित्यर्थः । [अङ्ग-
 स्कन्धपञ्चकम्] अङ्गानि स्कन्धा इवेत्युपमितमसामः, तेषां पञ्चकं
 [मुक्ता] स्कन्धपञ्चकमिवाङ्गपञ्चकं हित्वेत्यर्थः । पञ्च परिमाण-

* उपमाऽलङ्कारः, अपराद्वेषोरित्यनेनैव मतार्थेन निमित्तादिति अधिक-
 पदत्वं दीपः ।

मन्त्रो योध दूवाधोरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२६॥

मन्त्रेति पञ्चकम् । “मङ्गगायाः मञ्जासङ्गमुत्पाध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०)
इति कप्रत्ययः । [सौगतानां] सुगतो भक्तिर्भजनोय एषां सौगताः
बौद्धाः । “भक्तिः” (४।१।६५ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । तेषाम् [अन्यः
आत्मेव मच्चौभृताम्] अन्यः [मन्त्रः नास्ति] । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-
द्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चा-
ङ्गानि ; यथाह कामन्दकः,—‘महायाः साधनोपाया विभागी देश-
कालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥’ इति । रूप-
वेदनाविज्ञानमञ्जासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः ; तत्र,—विषयप्रपञ्चो रूप-
स्कन्धः, तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आलयाविज्ञानसन्तानो विज्ञान-
स्कन्धः, नामप्रपञ्चः मञ्जास्कन्धः, वासनाप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः ; एवं
पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः । एवं यथा
बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकारिणो आत्मा नास्ति, तथा
राज्ञामङ्गपञ्चकारिणो मन्त्रो नास्त्युपमाऽलङ्कारः, तच्चास्माकं
समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥ २८ ॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह, मन्त्र इति ।—[संवृतैः]
गुप्तैः [सर्वाङ्गैः] पूर्वोक्तैरुपायादिभिरुरःस्थलादिभिश्च उपलक्षितः
[अपि सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः ।] मन्त्रः विचारः [अधीरः] भौरः,
युध्यत इति [योधः] भटः [द्व] पञ्चाद्यच् । [परेभ्यः] अन्येभ्योऽरिभ्यश्च ।
‘परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः’ इति वैजयन्ती । [भेदशङ्कया]
भेदो विदारणं तृतीयगामित्वञ्च, तस्य शङ्कया [चिरं स्थातुं] विलम्बितु-
मित्यर्थः, [न सहते] न क्षमः । “शकष्ट्व—” (३।४।६५ पा०)
इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । अतो न विलम्बितव्यम्, अन्यथा मन्त्रभेदे
कार्यहानिः स्यादिति भावः * ॥ २९ ॥

आत्मोदयः परज्यानिर्दयं नीतिरितौयतौ ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥३०॥

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥३१॥

किञ्च, नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयाऽपि न विलम्बः कार्य इत्यभि-
प्रेत्याह, आत्मोदय इति ।—[आत्मोदयः] आत्मन उदयो वृद्धिः [पर-
ज्यानिः] * परस्य श्लोचानिर्हानिः । “वौज्यान्वरिभ्यो निः” (८० ४ पा०
४८ सू०) इत्यौणादिको निप्रत्ययः [इति इयम्] इदं परिमाणमस्या
इति [इयती] एतावती । “किमिदंभ्यां वो चः” (५।२।४० पा०) इति
वतुपो वस्य घञ्, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डीप् । [नीतिः]
नीतिसङ्ग्रहः, एतद्वयातिरिक्तो न कश्चिन्नौतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत्
षाड्गुण्यादिवर्णनं तत्तत्त्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह, तदिति ।—[तद्]
इयम् [ऊरीकृत्य] अङ्गीकृत्य । ‘ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्’ इत्यमरः ।
“ऊर्यादिचिड्वाचश्च” (१।४।६१ पा०) इति गतिसंज्ञायाम्, “कुगति-
प्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति समामे क्तो ल्यप् । [कृतिभिः] कुशलैः
[वाचस्पत्यं] वाग्मिन्त्वम् । कस्कादित्वादलुक्सत्वे “षष्ठ्याः पतिपुत्र”
(८।३।५३ पा०) इत्यादिना सत्वमिति स्वामी, तत्र ; तस्य छन्दो-
विषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः । [प्रतायते]
विस्तार्यते । कर्मणि लट्, “तनोतेर्यकि” (६।४।४४ पा०) इत्यात्वम् ।
तस्मादात्मोदयार्थिभिः अविलम्बाच्छतुरुच्छेत्तव्यः, तत्रान्तरीयत्वात् तस्येति
भावः ॥ ३० ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्येत्याह, तृप्तियोग इति ।—[महा-
त्मनां] महोदयसां [परेणापि] प्रभृतेनापि [महिम्ना] ऐश्वर्येण
[तृप्तियोगः] सन्तोषलाभः [न] । [अत्र] तृप्तभावे [पूर्णः] सन्

* अत्र “ज्यानिः” इति पाठे,—“वह्नियुयुदुग्नाहात्वरिभ्यो निः” (उणा०
४ पा० ५१ सू०) इति निप्रत्ययेन रूपसिद्धिः ।

सम्पदा सुस्थिरम्नन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ।
 कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥३२॥
 समूलघातमघ्नन्तः परान् नोद्यन्ति मानिनः ।
 प्रध्वंसिताम्बतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥३३॥

[चन्द्रोदयाकाङ्क्षी] वृद्ध्यर्थमिति भावः । [महार्णवः, दृष्टान्तः] दृष्टः
 अन्तो निश्चयो यस्मिन् स दृष्टान्तः, निदर्शनमुपमानमिति यावत् । राज्ञा
 वृद्धावलंबुद्धिर्न कार्या,—“असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महौभुजः ।
 संलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ॥” इति न्यायादिति
 भावः । नायं दृष्टान्तालङ्कारः, विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे
 तस्योत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमाऽलङ्कारः । अत
 एव “दृष्टान्तोदाहरणानिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेः”
 इत्येकावल्यलङ्कारकारः ॥ ३१ ॥

तथाऽपि सन्तोषे दीपमाह, सम्पदेति ।—[यः स्वल्पयाऽपि सम्पदा]
 सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति [सुस्थिरम्नन्यः] स्वस्थमानो [भवति] ।
 “आत्ममानं खञ्च” (३।२।८३ पा०) इति खञ्प्रत्यये सुमागमः । [तस्य]
 अन्यसन्तुष्टस्य [तां] स्वल्पसम्पदं [कृतकृत्यः] तावतैव कृतार्थः
 [विधिः] दैवमपि [न वर्धयति] अहमिति [मन्ये] । पौरुषहीना-
 दैवमपि जुगुप्सते, तत्प्रवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च, पराक्रमलम्ब एवोदयो नान्यलम्ब इत्याह, समूलेति ।—
 [मानिनः] अभिमानिनः [परान्] शत्रून् समूलं हत्वा [समूल-
 घातम् अघ्नन्तः] अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हन्-
 कृञ्ग्रहः” (३।४।३६ पा०) इति णमुलप्रत्ययः, “कषादिषु यथाविध्य-
 नुप्रयोगः” (३।४।४६ पा०) इति हन्तेरनुप्रयोगः । [नोद्यन्ति] किन्तु
 हर्षवोद्यन्तीत्यर्थः । [तत्र] हर्षवोदये [प्रध्वंसिताम्बतमसः] अन्वयती-
 त्यन्धं गाढं तमो अन्वतमसम् । ‘ध्वान्ते गाढेऽन्वतमसम्’ इत्यमरः ।
 “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इत्यष्टप्रत्ययः । प्रध्वंसितमन्व-

विपक्षमखिलौकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥३४॥

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ? ।

पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥३५॥

तमसं येन सः, उदयात्प्रागिति भावः । [रविः, उदाहरणं] दृष्टान्तः ।
अत्रापि “दृष्टान्तोऽल महार्णवः” इतिवदुपमाऽलङ्कारः, न तु दृष्टान्त इति
द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

किञ्चानुच्छिन्नश्लोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह, विपक्षमिति ।—[विपक्षं]
शत्रुम् [अखिलौकृत्य] । खिलमुत्सन्नमकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः । [प्रतिष्ठा
दुर्लभा खलु] । तथा हि,—[उदकम्] कर्तृ । [धूलिं] स्वपरिभावि-
नीमिति भावः । [पङ्कतामनीत्वा] नाधःकृत्येत्यर्थः, [नावतिष्ठते]
किन्तु नौत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः, “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०)
इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बनापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३४ ॥

नन्वयं शिशुपाल एकाको नः किं करिष्यति इत्याशङ्क्याह, ध्रियत
इति ।—[एकोऽपि रिपुर्यावत्, ध्रियते] अवतिष्ठते । घृङ् अवस्थानं
इति धातोस्तौदादिकात् कर्त्तरि लट्, “रिङ् शयग्लिङ्” (७।४।२८
पा०) इति रिङादेशः । [तावत्] तदवधि [सुखं कुतः ?] ‘यावत्
तावच्च साकल्येऽवधो’ इत्यमरः । [हि] तथा हि, सिंहिकाया अपत्यं
पुमान् [सैहिकेयः] राहुः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तः’
इत्यमरः । “स्त्रीन्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) [असुरद्रुहां] देवानां
[पुरः] अग्रे [सोमं, क्लिश्नाति] बाधते । प्राचुर्यात् सोमग्रहणं सूर्य्यश्चेति
भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः । ‘अग्नेः शेषमृणाच्छेपं
श्लोः शेषं न शेषयेत्’ । इति तात्पर्य्यम् * विश्लेषेण सामान्यसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

* बभूवर्गे निवसन्ती सूर्याचन्द्रमसौ अपि एकैनेव श्रवणा इदानीञ्चापि क्लिश्ये
इति शेषवशेषु शत्रुशेषो महाऽनर्थाकरः इत्येकोऽपि विपक्षः यातव्य एवेति ध्रियते ।

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
 स्याताममितौ मिते च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥
 उपकर्त्ताऽरिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
 उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

ननु क्षुद्रोऽयं चैवः किं नः करिष्यतीत्याशङ्का, तस्य बलवत्तां
 वक्तुं मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावद्दर्शयति, सखिति ।—क्रियया
 उपकारापकारान्यतरूपया निवृत्तः [कृत्रिमः] । “द्वितः कृत्रिः”
 (३।३।८ पा०) “लेर्मन्त्रित्यम्” (४।४।२० पा०) [सखा] सहत्
 [शत्रुश्च] कृत्रिमः [गरीयान्] कुतः ?—[हि] यस्मात् [तौ]
 कृत्रिममितश्च [कार्यतः] उपकारापकाररूपकाव्यवशात्, निवृत्ता-
 विति शेषः । उक्तकार्योपाध्यावज्जीवमनपायात् अनयोर्मित्रामित्र-
 भावोऽपि अनपार्यीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैव-
 मित्याह, स्यातामिति ।—सहजातः सहजः एकशरीरावयवत्वात्,
 तत्र सहजं मित्रं मातृष्वस्यपैतृष्वस्येयादि, सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पु-
 त्रादिः, प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः । पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित
 इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं मित्रम् ।
 अपि त्वर्थे । तौ [सहजप्राकृतौ अपि, अमितौ मिते] शत्रुमिते च
 स्यातां । तावात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिम-
 शत्रुमिते । कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव मित्रञ्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव
 मित्रामित्रौ गरीयांसो, न तु सहजा, नापि प्राकृतावित्यर्थः । अनेन
 कृत्रिमत्वं सर्वापवादौति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदस्माकं पैतृष्वमेवः शिशुपालः सहजमितत्वात् सन्धातव्यः,
 न तु यातव्य इत्यत आह, उपकर्त्तेति ।—[उपकर्त्ता] उपकार-
 कारिणा [अरिणा] अपि । सहजन प्राकृतेन चेति शेषः । [सन्धिः]
 कार्यः । अरित्वापवादेन कृत्रिममितताया बलीयस्या यावज्जीव-
 भाविन्यास्तलोत्पन्नत्वादिति भावः । एवम् [अपकारिणा मित्रेण]

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ! ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सौत्स पुरौमिमाम् ।

प्रोषितार्थमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

अपि । सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः । सन्धिः [न] कार्यः । मित-
त्वापवादेन कृत्रिमश्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तत्रोत्पन्न-
त्वादिति भावः । ननु साक्षादरिणा सन्दध्यात्, मित्वेण कथं विरु-
न्ध्यात् ? इत्याशङ्क्य क्रियया तयोर्वैपरीत्याददोष इत्याह,—[हि]
यस्मात् [उपकारापकारौ] एव [एतयोः] मित्वामितयोः [लक्षणं]
स्वरूपं [लक्ष्यं] द्रष्टव्यम् । उपकर्त्तव्यं मितम् अपकर्त्तव्यं श्रुतिरित्यर्थः ।
तस्मात् सहजमित्वेऽपि चैद्यः क्रियया श्रुतत्वात् यातव्य एवेति
भावः ॥ ३७ ॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमश्रुतत्वं चतुर्भिराह, त्वयेति ।—हे [हरे !
रुक्मिणीं * हरता] बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्मणोद्धृतेत्यर्थः ।
'राक्षसो युद्धहरणात्' इति याज्ञवल्काः । - 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो
चक्रस्य तो स्मृतौ', इति मनुः । [त्वया चैद्यः, विप्रकृतः] विप्रियं
प्रापितः । तथा हि,—[बद्धमूलस्य] रुद्धमूलस्य [वैरतरोः स्त्रियः, महत्]
प्रधानं [मूलम्, हि] निश्चये । रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह, त्वयीति ।—[त्वयि] भूमेरपत्यं
पुमांसं [भौमं] नरकासुरं [जेतुं गते] सति [सः] चैद्यः [इमां पुरीं]
हारकां [प्रोषितार्थमणं] प्रोषितोऽर्थमा मूर्ख्यो यस्यास्तां [मेरोस्तटीं]

* पुरा किल श्रीकृष्णं प्रति पतित्वेन अर्पितमानसां शिशुपालाय प्रदातुमनसी
विदर्भराजस्य भौमकस्य कन्यां रुक्मिणीं अपहृत्य श्रीकृष्णः परिणीतवान् इति भार-
तीया कथा ।

आलप्यालमिदं बभोर्यत्स दारानपाहरत् ।

कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

विराड् एवं भवता विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

सानुम् [अन्धकार इव, अरोत्सीत्] रुरोध । रुधेरनिटो लुङि रूपम् ।

उपमाऽलङ्कारः * ॥ ३८ ॥

अपकारान्तरमाह, आलप्यति ।—[सः] चैद्यः [बभोः] यादव-
मेदस्य [दारान्] भार्याम् । ‘भार्या जायाऽथ पुं भूमि दाराः स्यात्तु
कुटुम्बिनी’ इत्यमरः । [अपाहरत्] इति यत् [इदं] दाराऽपहरणं
[आलप्य] उच्चार्य [अलं] नालपनीयमित्यर्थः । ‘अलंखल्योः प्रति-
षेधयोः प्राचां क्ता’ (३।४।१८ पा०) इति क्ताप्रत्यये समासे ल्यबा-
देशः † । [यतः पापानां] पाप्मनां [कथाऽपि] उच्चारणमपि । “चिन्ति-
पृजिकथिकृम्बि—” (३।३।१०५ पा०) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः । [अश्रेयसे]
अनर्थाय [अलं] समर्था । [खलु] “नमःस्वस्ति—” (२।३।१६ पा०)
इत्यादिना चतुर्थी । अल निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्थ्येण
कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

फलितमाह,—विराड् इति ।—[एवं भवता विराड्] विप्रकृतः ।
राधेरनिटः कर्मणि क्तः । [बहुधा, नः] अस्माकं [च, विराडा] विप्र-
कर्त्ता [श्रुतश्रवसः] श्रुतश्रवा नाम हरिः पितृष्वसा तस्याः [सुतः] ।
पितृष्वसंयत्वात् सहजमितमपीति भावः । [सः] चैद्यः [क्रियया]

* उपमाऽलङ्कारिणैरेव च मूर्त्यापगमेऽपि अन्धकारी रवसानुत्वात् यथा
सुमंरुसानं सम्यक् रोद्धुं न शक्नोति, तथा सोऽपौमां रोद्धुं नाशकदिति व्यज्यते । यदा
किल भगवान् नारायणः बराहमूर्त्या जलधिजलतलगतं धरित्रीमुज्जहार, तदैव वसुधा
वरवर्चिनीरूपिणी भूत्वा तं कामयामास । तदत्यग्रीऽसुरकुलपरिपालितो बालकः
नरकनाम्ना ख्यातिमवाप इति पुराणम् ।

† “समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति सूत्रम् ।

विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्विषं कक्षे शिरते तेऽभिमारुतम् ॥४२॥

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ? ॥४३॥

पूर्वोक्तान्योऽन्यापक्रियया [अरिर्निर्वर्त्यते] कृत्विमः शत्रुः क्रियते । अतो बलीयत्वादनपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्राप्यपेक्षायां दोषमाह, विधायेति ।—[ये नरः] पुमांसः । ‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः’ इत्यमरः । [सामर्षं] प्रागेव सरोषे [अरौ वैरं विधाय] स्वयं चापकृत्येत्यर्थः । [उदासते] उपेक्षन्ते । [ते] नरः [कक्षे] गुल्मे । ‘कक्षस्तु गुल्मे दीर्मूले पापे जीर्णवने तृणे’ इति वैजयन्ती । [उदर्विषम्] अग्निं [प्रक्षिप्य, अभिमारुतम्] आभिमुख्येऽव्ययीभावः * । [शिरते] स्वपन्ति, तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः । “श्रीडो रुट्” (७।१।६ पा०) इति रुडागमः । अत्र ‘ये उदासन्ते ते शिरते’ इति विशिष्टौदासीन्यश्रयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासम्भवात् सादृश्यलक्षणायामसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः, वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकारणाच्चेपे तस्योक्त्यानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारीपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ४२ ॥

तथाऽपि बान्धवत्वात् सोढव्य इत्याशङ्काह, मनागिति ।—[यः, क्षमी] सहनः । “अमित्यष्टाभ्यो चिनुण्” (३।२।१४१ पा०) इति चिनुण् प्रत्ययः । स सोढा [मनाग] अल्पम् । अभ्यावृत्तावपीति भावः । [अनभ्यावृत्त्या] सकृद् [वा] अनल्पत्वेऽपीति भावः । [विराध्यन्तम्] अपकुर्वाणं [कामं] भृशं [क्षाम्यतु] क्षमताम् । सम्भावनायां लोट् । “अमामष्टानां दीर्घः श्यनि” (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः । [क्रियासमभिहारेण] भृशं पीनः पुन्येन चेत्यर्थः । न च पुंवाक्येष्वने-

* “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” (१।१।१४ पा०) इति सूत्रम् ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
 पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥
 मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
 तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥
 पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्निमधिरोहति ।

कार्यत्वं दोषाय । विराध्यन्तं [कः क्षमेत ?] सहेतुः सोढुं शक्नुयात् ?
 न कोऽपीत्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थं
 लिङ्, ‘क्षमूष् सङ्घने’ दैवादिको भौवादिकश्च ॥ ४३ ॥

ननु सर्वदा क्षमेव पुंसो भूषणं, अतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यम्, अत आह,
 अन्यदेति ।—[अन्यदा] सुरतव्यतिरिक्ते काले । योषितो लज्जेव पुंसः ।
अन्यदा अपरिभवे [क्षमा] शमः [भूषणम्] परिभवे] तु योषितः
 [सुरतेषु, वैयात्यं] धार्ष्ट्यम् [इव] । ‘दृष्टे दृष्ट्युर्वियातश्च’ इत्यमरः ।
 [पराक्रमः] पौरुषं, भूष्यतेऽनेनेति भूषणम् आभरणम् । एवञ्चाक्रिया-
 वचनत्वान्नियतलिङ्गत्वात् विरोध इति वल्लभोक्तं प्रत्युक्तम् * ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपराक्रमे विभिर्निन्दामाह, मा जीवति ।—
 [यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि] परस्यापकर्तुं रवज्ञया अपमानेन यदुःखं
 तेन दग्धस्तप्तोऽत एव [मा जीवन्] गच्छन्तजीवी सन् । “माङ्गाक्रोशे”
 इति लटः शब्दादेशः । [जीवति] प्राणान् धारयति । [जननीक्लेश-
 कारिणः] जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः,
 तद्वातिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः । [तस्य] अजननम् [अजननिः]
 अनुत्पत्तिः [एवास्तु] । जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । “आक्रोशे
 नञानिः” (३।३।११२ पा०) इति नञपूर्वाञ्जननिधातोर्निप्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति ।—[यद्रजः] धूलिः [पादाहतं] पादेनाहतं सत् [उत्थाय]

* अवीपमयोः संचष्टिः ।

† “आने मुक्” (७।१।८२ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

उड्डीय [मूर्धानम्] आहन्तुरेव शिरः [अधिरोहति] आक्रामति,
[तद्] रजः अचेतनमपीति भावः । [अपमाने] सति [अपि, स्वस्थात्]
मन्तुष्टाद् [देहिनः] चेतनाद् [वरं] श्रेष्ठम् [एव] । व्यतिरेका-
लङ्कारः * ॥ ४६ ॥

असम्पादयत इति ।—किञ्च, [जातिक्रियागुणैः] जातिः ब्राह्मण-
न्त्रादिः, क्रिया इज्याध्ययनादिः, गुणः श्रौत्यादिः, तैः साधनैः । करणे
तृतीया । [कञ्चिदर्थं] सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम्, अन्यत्र गोत्वपापकत्व-
शौक्लादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः कञ्चिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनम्
[असम्पादयतः] उभयत्र तादृग्जात्याद्यसम्भवादिति भावः । [पुंसः,
जन्म] सत्तालाभः [यदृच्छाशब्दवत्] इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्ति-
निमित्तशून्यस्य डित्यादिशब्दस्येव । “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०)
इति वतिप्रत्ययः । ‘स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः’
इति केशवः । [संज्ञायै केवलं] संज्ञार्थमेव ; एकत्र पारिभाषिकं किञ्चि-
न्नाममात्रम् अनुभवितुम्, अन्यत्र तादृक्तामनुभवितुमित्यर्थः † ॥ ४७ ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति, तुङ्गत्वमिति ।—[अद्रौ]
पर्वते [तुङ्गत्वम्] औन्नत्यमस्तीति शेषः, “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानो-

* अकल्पते तु अत्र अप्रस्तुतप्रशंसैव, तदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषं
प्रस्तुते सामान्यरूपेण तथाऽभिधानात्, तथैव साहित्यदर्पणकाराद्यालङ्कारिकसिद्धान्त-
सारस्याच्चेति बोध्यम् ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मदिस्रः स्फुटं फलम् ॥ ४८ ॥

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्वहुत्वां नरः ॥ ५० ॥

“अस्ति” इत्यादिभाष्यात् भवन्ती पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा । [इतरा] अगाधता [न] अस्ति, [मित्वो] समुद्रे [अगाधता] गम्भीरताऽस्ति । [इदं] तुल्यत्वं [न] अस्ति, [मनस्विनि] वीरे तु [अलङ्घनीयताहेतुः] अलङ्घ्यत्वकारणां [तदुभयं] तुल्यत्वमगाधता च * । तस्मादद्विसिन्धुभ्यामधिकी मनस्वीति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सम्प्रति श्रौ मादवमनर्थायेत्याह, तुल्य इति ।—[स्वर्भानुः] राहुः [अपराधे तुल्ये] अपि, [भानुमन्तं] सूर्यं [चिरेण ग्रसते] हिमांशुं चन्द्रम् [आशु] शीघ्रं ग्रसते गिलतीति [यत्] ‘ग्रसिते गिलितं गौर्यम्’ इत्यभिधानात् । [तत्, मदिस्रः] मादवस्य [फलं स्फुटम्] । “पृष्ठादिभ्य इमनिच्—” (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच्प्रत्ययः । तस्माद्विपक्षे तीव्रेण भवितव्यम् । अन्यथा “मृदुः सर्वत्र बाध्यते” इति भावः । * एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्कन्दुकथनेन सारूप्यात् प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसामेदोऽऽयम् ;—“अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसयं सारूप्याद्विनियन्विता ॥” इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

एतदेव भङ्गान्तरेणाह, स्वयमिति ।—[असाराणां] दुर्बलानां [निदर्शनं] दृष्टान्तः अत एव ईषदममापं तृणं [बहुत्वां] तृणकल्पम् इत्यर्थः । “विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्” (५।३।६८ पा०) इति

* अस्ति इति योजना ।

+ यदा तु भगवान् नारायणः मोहिनीमूर्त्तिमवलम्ब्य असुरान् वञ्चयित्वा देवान् अश्वतं भीजयितुमारभे, तदा असुरः सिंङ्किातनयः राहुः देवसङ्गमध्ये गुप्तभावेन प्रविशेत् । सूर्याचन्द्रमसौ देवौ तथाविधं तं निवेदयामासतुः । ततः नारायणः तम् अश्वतं भुञ्जानं चक्षेण चिच्छेद इति तुल्यापराधता सूर्याचन्द्रमसयोः इति भारते

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

बहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वञ्च भवति । ‘स्यादीषदसमाप्नो तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकः’ इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता । [लघुः] निष्पौरुषः [नरोऽल्पोऽपि, परवायो] परो वायुरिवेत्युपमितसमासः । बहुवृणमिति “स्यष्टोपमामाहचर्यात् कल्पन्देष्टीयदेश्यादि” इति दण्डिना कल्प-बादीनामौपम्यवाचकेष्वभिधानात् । तस्मिन् [उपेयुषि] प्राप्ते सति [स्वयं प्रणमते] स्वयमेव प्रह्वीभवति । “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः” (३।१।८७ पा०) इति कर्मवद्भावात् “भावकर्मणोः” (१।३।१३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । “न दुहस्रुनमां यक्क्षिणो” (३।१।८८ पा०) इति यक्प्रतिषेधः । वायुना दणमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुनः पौरुषे गुणमाह,—तेजस्वीति ।—[दवीयानपि] दूरस्थोऽपि । “स्थूलदूर” (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपो । [तेजस्वी, तेजस्विमध्ये] तेजस्विनां मध्ये [गण्यते] सङ्ग्रायते । तथा हि, पञ्चाग्निमाध्यं तपो यस्य स तथा तस्य [पञ्चतपसः] पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः [तपनः] अर्कः [जातवेदसाम्] अग्नीनां [पञ्चमः] पञ्चानां पूरणः, * पञ्चमां जातवेदा भवतीत्यर्थः । अत्र विशेषेण सामान्यममर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणान्तरञ्च व्यतिरेकेणाह,—अकृत्वेति ।—[उच्चैः] उन्नतेषु [विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम्, अकृत्वा] अनिधाय । “अनञ्पूर्वे” † इति निषेधात् समासेऽपि न ल्यबादेशः । [कीर्त्तिः, कथङ्कारं] कथ-

* “तस्य पूरणे डट्” (५।१।४८ पा०) “नाम्नादसंख्यादर्मट्” (५।१।४९ पा०) इति सूत्राभ्यां सिद्धेः ।

† “समासेऽनञ्पूर्वे कौ ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति सूत्रोदाहरणे “अनञ् किञ् ? अकृत्वा” इति दीक्षिताः ।

कथङ्कारमनालम्बा कौर्त्तिर्द्यामधिरोहति ? ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

खेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति? ॥ ५४ ॥

मित्यर्थः । “अन्यथैवं कथमित्यंशु मित्राप्रयोगश्चेत्” (३।४।२७ पा०) इत्यनर्थकादेव करोतेः कथम्पूर्वात् गमुल् । [अनालम्बा] निराधारा कौर्त्तिः [द्यां] दिवम् [अधिरोहति ?] न कथञ्चिदित्यर्थः । किञ्चिन्निःश्रेण्यादिकमनाक्रम्योच्चसौधस्य दुरगरोहत्वादिति भावः । तस्मात् कौर्त्तिमिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयम् इति श्लोकात्पर्यम् । कौर्त्तितद्वतोरभेदोपचारात् समानकर्तृतानिर्वाहः । अत्र प्रकृतायाः कौर्त्तेर्विषयमहिम्ना अप्रसूतप्रासादारोहणस्वीव्यवहारप्रतीतिः समामीक्तिः ॥ ५२ ॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्वान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचष्टे,—अङ्गिति ।—[अङ्गाधिरोपितमृगः] अङ्गमुत्सङ्गमधिरोपितो मृगो येन सः [चन्द्रमाः, मृगलाञ्छनः] मृगाङ्गः, तथा [निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो] निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन सः [केशरी] सिंहः [मृगाधिपः, उभयत्रापि ख्यात इति शेषः । तस्माच्छत्रौ मार्दवं दुष्कौर्त्तये पौरुषं तु कौर्त्तये इति भावः । अत्राप्रसूतकथनात् प्रसूतार्थप्रतीतिरप्रसूतप्रशंसा ॥ ५३ ॥

ननु सामादिसुकरोपायमुपेक्ष्य किं पान्चिकमिडिना दण्डेन ? यथाह मनुः,—“साम्रा भेदेन दानेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारौ न युडेन कदाचन ॥” इति ; तस्मात् सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे, चतुर्थोपायेति ।—[चतुर्थोपायसाध्ये] दण्डसाध्ये [रिपौ तु, सान्त्वं] साम, ‘साम सान्त्वमुभे समे’ इत्यमरः । [अपक्रिया] अपकारः । तथा हि, [खेद्यं] खेदाहं, खेदनकार्यमित्यर्थः । ‘खेदस्तु खेदने धर्मे’ इति विश्वः । [आमज्वरम्] अपक्रज्वरं प्राप्य । ‘आमी

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

रोगे रोगभेदे आमोऽपके तु वाच्यवत्' इति विश्वः । [कः, प्राज्ञः]
परिहृतः [अभ्रसा] जलेन [परिषिञ्चति ?] न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरित-
स्याम्भःसेकवत् कुड्यस्य मान्वमुद्दीपकरं स्यात् । अतो दण्डा एवेति
भावः । वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५४ ॥

सामेति ।—[सकोपस्य] रूढवैरस्य [तस्य] चैद्यस्य [सामवादाः]
प्रयोक्तव्यः [सहसा, प्रतप्तस्य] कथितस्य [सर्पिषः] घृतस्य [तोयबिन्दव
इव, प्रत्युत] वैपरीत्येन [दीपकाः] प्रज्वलनकारिणः, न तु श्रान्तिकरा
इत्यर्थः, तस्माद्दण्डा एव सः । मनुवचनं त्वप्ररूढवैरविषयमिति
भावः * ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते यदि केचिदुद्वादादयः प्रत्याचक्षीरन् तान् प्रत्याह,
गुणानामिति ।—सन्ध्यादीनां [गुणानामायथातथ्यात्] तथात्वमनति-
क्रम्य यथातथं, यथायोग्यम् इति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्'
इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः, + "स नपुंसकम्" (२।४।१७ पा०)
इति नपुंसकत्वं, "इत्स्वो नपुंसके" (१।२।४७ पा०) इति इत्स्वत्वम् ।
ततो नञ्समासे अयथातथं, तस्य भावः आयथातथ्यम् । ब्राह्मणादि-
त्वात् ‡ अयप्रत्ययः, "यथातथयथापुरयोः पर्यायिण" (७।३।३१ पा०)
इति विकल्पान्नञपूर्वपदवृद्धिः । तस्मादायथातथ्यादयथायोग्यत्वा-
दन्यकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । [अर्थं] प्रयोजनं [ये, विप्लावयन्ति]
निघ्नन्ति कार्य्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः, [अमात्यव्यञ्जना] अमात्यानां व्यञ्जनं

* उपमाऽलङ्कारः ।

† "अव्ययं विभक्तिः"—(२।१।६ पा०) इत्यादिना ।

‡ "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कस्यचि च" (५।१।२२४ पा०) इति सूत्रम् ।

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥५७॥

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलिव भवतः क्षमा ॥५८॥

चिह्नं येषां ते तथोक्तास्तद्देशधारिण इत्यर्थः । “अवर्ज्यो बहुव्रीहि-
व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । वन्तस्तु शत्रुरिति संज्ञा
एषां संज्ञाता [शत्रुसंज्ञिताः] शत्रव एव [ते] कूटमन्त्रिणः [राज्ञां]
दूषयितुमर्हाः [दूष्याः] गद्ग्याः त्याज्या इति यावत् । “कृत्यानां
कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी । अतः स्वीकृतं न
प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्यायमेव काल इत्याह,
स्वेति ।—[केचिद्] वृद्धाः [स्वशक्त्युपचये] स्वस्य शक्त्युपचये सामर्थ्या-
तिरंके [यानं] यात्राम् [आहुः] । यथाह कामन्दकः,—प्रायेण मन्तो
व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा विपन्नं व्यसनान-
पक्षौ क्षमो द्विपन्नं मुदितः प्रतीयात् * ॥” इति । [अपरे] वृद्धाः
[परस्य] शत्रोः [व्यसने] विपदि, ‘व्यसनं विपदि भ्रंशे’ इत्यमरः ।
यानमाहुः । अत्र मनुः,—‘तदा यात्रादिगृह्यैव व्यसने चोच्यते रिपोः’
इति । [तद्वयम्] उक्तपक्षद्वयं कर्तुं । [आसीनम्] अनुयुञ्जानम् ।
“ईदासः” (७।२।८३ पा०) इति शानजाकारस्येकारादेशः । [त्वाम्,
उत्थापयति] प्रेरयति । तदुभयलाभादौदृक् काली न कदाऽपि लज्यत
इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावन्नक्षयति, लिलङ्घयिषत इति ।—[लोकान्]
लङ्घयितुमिच्छतः [लिलङ्घयिषतः] लङ्घयतेः सन्नन्ताल्लटः शतरि शस् ।
[अलङ्घ्यान्] स्वयं दुर्लङ्घ्यान् । कुतः ?—[अलघीयसः] अतिगुरून्
अत एव यादवा अम्भोनिधय इवेत्युपमितसमासः । वेलिवेति लिङ्गात्

* “तद्वैष पक्षौ व्यसनं क्षमिषं क्षमन्तु सन्नमुदितः प्रतीयात्” इति च पाठः ।

विजयस्त्वयि सेनायाः सान्निमात्रेऽपदिश्यताम् ।
 फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥५६॥
 हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि हैमातुरे युधि ।
 चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

तान् [यादवान्भोनिघोन् भवतः, क्षमा] तितिष्ठा [वेलिव] कूलमिव ।
 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । [रुन्धे] प्रतिबन्नाति । अन्यथा
 प्रागेव सर्वं संहरेयुरिति भावः * ॥ ५८ ॥

अभ्युच्चयश्चायमपरः यदक्लेशेनैव ते विजयलाभ इत्याह, विजय
 इति ।—[सेनायाः] कर्वाः [विजयः, सान्निमात्रे] उदामीन एव
 [फलभाजि त्वयि, समीक्ष्योक्ते] साङ्गोक्ते । 'साङ्ग' समीक्ष्यम् इति
 तिकाण्डः । [आत्मनि, बुद्धेः] मञ्जुत्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य
 कर्वाः 'भोगः' सुखदुःखानुभवः [इव, अपदिश्यतां] व्यवह्रियताम् ।
 भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादिति भावः । साङ्गा अथाहुः,—
 'कर्त्तव्यं भवत्युदामीनः' इति "सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति
 बुद्धिः" इति च । ॥ ५९ ॥

अथ परस्य व्यसनमाह, हत इति — 'हिडिम्बरिपुणा' भीमेन
 [हैमातुरे] द्वयोर्मात्रोपपत्त्यं पुमान् हैमातुरः । "मातुरुत्सङ्गासम्भ-
 द्रपूर्वायाः" (४।१।११५ पा०) इत्यण्प्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशो
 रेफपरः । तस्मिन् [राज्ञि] जरामन्धे । सहिताभ्यां पत्नीभ्याम् अर्हश्चः
 प्रसूतो जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्चेति कथयन्ति † । [युधि हते ।
 सति [चिरस्य, चिरकालेन । 'चिराय-चिररात्राय-चिरस्याद्याश्चिरा-
 र्थकाः' इत्यमरः । [मित्रव्यसनी] मित्रव्यसनवान्, मित्रभंशवानिति
 यावत् । 'व्यसनं विपदि भंशे' इत्यमरः । दमघोषाज्जातः [दमघोषजः]
 चैद्यः, सुखेन दम्यत इति [सुदमः] एकाकित्वात् सुसाध्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ साङ्गं अर्हश्चः प्रसूतत्वात् जरया सन्धितत्वात् "सन्धिविपाटनान्मुक्तः"

नौतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ऋये ।

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ? ॥ ६२ ॥

कष्टञ्चायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तः । वन्तुतन्तु शूराणाम् अग्रिमपक्ष
एव इष्टः शास्त्रसंवादी; यथाह कामन्दकः,—‘यदा समस्तं प्रसभं
निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमितम् । तदाऽभियायादहितानि कुर्वन्नुपा-
न्ततः कर्षणपौडनानि’ ॥ इतीत्यभिप्रेत्याह, नौतिरिति ।—[परः]
शत्रुः [आपदि, गम्यः] गमनार्हः [नौतिः] इति [यत् तत्] आपदि
गमनं [मानिनः] शौर्याभिमानिनः [ऋये] लज्जाकरमित्यर्थः ।
किन्तु [पूर्णः] उपचितगात्रः [सः] शत्रुः [तस्य] मानिनः । [विधुः]
चन्द्रः [विधुन्तुदस्य इव] विधुं तुदति हिनस्तीति विधुन्तुदो राहुः ।
“विध्वरूपोत्तुदः” (३।१।३५ पा०) इति खश्प्रत्यये मुमागमः । तस्येव
[उत्सवाय] । अत एव बलिना बलवानेव यातव्यः, बलिनश्च वयमिति
भावः • ॥ ६१ ॥

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्काह, अन्य-
दिति ।—[अन्यत्, उच्छृङ्खलम्] अनर्गलम् । प्रसन्न पौडनक्षममिति भावः ।
[सत्त्वं] बलम् अन्यत् [शास्त्रनियन्त्रितम्] शास्त्रेण] मन्वादिशास्त्रेण
नियन्त्रितम् उदाहृतं परव्यसनकाले निर्मितं सत्त्वम् [अन्यत्] ।
उत्कटान्तुकटलक्षणवैलक्षण्यमन्यशब्दार्थः । तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां
मिथो विरोधान्नैकशास्त्रत्वं सम्भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह,—
[तेजस्तिमिरयोः हि] समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः, [सामानाधि-
करण्यम्] एकाग्रयत्वं [कुतः] ? न कुतश्चित् । तयोः सद्भावस्थान-
इति देवाङ्गभबरी दुराधर्षः जरासन्धः पृथातनयं भौमं तत्सन्धिं विषाद्य विधा
कृत्वा विनाशितः इति भारतीय कथा । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

* अत्र ‘ऋये’ ‘उत्सवाय’ इत्यभेद “तादर्थ्यं चतुर्थो वाचा” (बा०) इति
चतुर्थी । उपमाऽलङ्कारः ।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्यादामनीभूतभूरुहः ॥६३॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥६४॥

विरोधादिति भावः । तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवह्निविषयत्वादितरेतर-शास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः • ॥ ६२ ॥

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह, इन्द्रप्रस्थेति ।—[इन्द्रप्रस्थगमः] इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनम् । “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” (३।३।५८ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । [मा कारि तावत्] न क्रियता-मेवेत्यर्थः । ‘यावत्तावत्परिच्छेदे कात्स्न्ये मानावधारणे’ इति विश्वः । कृञः कर्मणि लुङ्, “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इत्याश्चौर्ये । “न माङ् योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । किन्तु [चेदयः] चेदिदेशाः [आस्माकदन्तिसान्निध्यात्] आस्माकमिमे आस्माकाः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च” (४।३।१ पा०) इति विकल्पादण्प्रत्ययः । “तस्मिन्वणि च युष्माकास्माको” (४।३।२ पा०) इत्यस्माकादेशः । सन्निधिरेव सान्निध्यम्, स्वार्थे णञ्प्रत्ययः । आस्माकानां दन्तिनां सान्निध्यात् [वामनीभूतभूरुहः] वामनीभूताः शाखा-भङ्गात् खर्वीभूता भूरुहो वृक्षा येषां ते तथोक्ताः । [मन्तु] चेदित्यात्वेन क्रियतामित्यर्थः । सा च प्रस्तुता प्रस्तुतैव स्यकार्येण गम्यते इति पर्यायीकालङ्कारः,—‘कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात् पर्यायीकृतः स उच्यते’ इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति ।—किञ्च, [दाशार्हाः] * यादवाः [निरुद्धवीवधासार-प्रसाराः] वीवधो धान्यादिप्राप्तिः, आसारः सुहृदलं, प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः । ‘धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृदलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः

* खव दृष्टान्तलङ्कारः ।

† दशार्हो नाम पूर्वपुरुषः, तस्य इमे इति बोध्यम् ।

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पत्कादकर्करोचिषाम् ।

शस्त्रैर्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोच्चितैः ॥ ६६ ॥

प्रवेशः' इति वैजयन्ती । तं निरुद्धा येस्ते तथोक्ताः ; अन्यत्र,—निरुद्धो वीवधानां पर्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाञ्छर्त्तौराद्याहरणसाधनभारविशेषाणाम् आसारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ येस्ते तथोक्ताः । “विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि” इति हेमचन्द्रः । [व्रजं] गौष्ठम् । ‘व्रजः स्यान्नोकुलं गौष्ठम्’ इति वैजयन्ती । [गा इव माहिष्यतीं पुरीं, द्विषः] अरीन् [उपरुन्वन्तु] व्रजे गा इव माहिष्यत्यामरीन् आहतृणन्वित्यर्थः । “दुह्याच्चपजदण्डरुधि” * इति द्विकर्मकत्वम् । तत्र पुरीव्रजावकथितं कर्म अन्यदोषितं कर्म † ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह, यजतामिति ।—[पाण्डवः] युधिष्ठिरः [यजतां] यागं करोतु । [इन्द्रः स्वर्गम्, अवतु] रक्षतु । [इनः] अर्कः । ‘इनः पत्यो नृपार्कयोः’ इति मेदिनी । [तपतु] प्रकाशताम् । [वयं, द्विषतः] अरीन् [हनाम] मारयाम । “आडुत्तमस्य पिच्च” (३।४।६२ पा०) इत्याडागमः । सर्वत्र प्राप्तकालं लोट् । तथा हि, [सर्वः] जनः [स्वार्थं] स्वप्रयोजनं [समीहते] । अनुसन्धत्ते । इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति ।—किञ्च, [द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोच्चितैः]

* “चकथितश्च” (१।४।६२ पा०) इति सूत्रस्य कारिका । दुह्याजित्यादिकन्तु प्राचामनुरोधेन एवनेकेषां द्वित्यापाराश्रयोधकतयस्मिततमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरकस्यापारार्थका एव भाष्ये गृहीताः ; यथा,—“दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिचिचिजानुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । त्रविशासिगुणेन च यत् स च ते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥”

† अत्र शेषानुप्राप्तिता उपमा ।

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालिख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

निश्म्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।

शिष्याय वृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशदृशा ॥ ६८ ॥

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

द्विपतां * शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उद्गच्छता शोणितेनोक्षितैः सिक्नैः
[शस्त्रैर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां, सम्पत्] लक्ष्मीः [प्राप्यताम्] । इति
निदर्शनालङ्कारः, क्लेकानुप्रासश्च ॥ ६६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [संरम्भिणः] क्षुभितस्य [बलस्य] बल-
भद्रस्य [वाणीः, अलिख्यदेवताः] चित्तलिखितदेवताः, [सभाभित्तिप्रति-
ध्वानैः] सभायाः सदोदृष्टस्य, भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजन-
त्यर्थः । [भयादन्ववदन्] अन्वमोदयन् [इव] इत्युत्प्रेक्षा प्रतिध्वानै-
रित्यपह्नुत्या सङ्कीर्यते ॥ ६७ ॥

निश्म्येति ।—अधः अधःकृतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यत्र सः
[अधोक्षजः] हरिः [ताः, शेषगवी ।] शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य
गाः वाचः शेषगवीः । “गोरतद्वितलुकि” (५।४।६२ पा०) इति
टच्, टित्वान्ङोप् † । [निश्म्य] श्रुत्वा,—“निश्म्यतीति श्रवणे
तथा निश्मयत्यपि” इति भट्टमहः, तत्र श्रम्यतेरिदं रूपम्, अन्यथा
निश्मय्येति स्यात् । अत एव वामनः,—“निश्म्य-निश्मय्यशब्दौ प्रकृति-
भेदात्” इति [वृहतां] वाचां [पत्युः] वृहस्पतेस्तस्य शिष्याय ।
उद्धवाय [अभिधातुं] वक्तुं [दृशा] दृक्प्रज्ञया [प्रस्तावम्] अवसरम्
[अदिशत्] अतिस्पष्टवान्, ‘प्रस्तावः स्यादवसरः’ इत्यमरः ॥ ६८ ॥

भारतीमिति ।—[अथ] कृष्णानुज्ञानन्तरम् [उद्धवः, आदितभराम्]

* “द्विषीऽमित्रं” (३।२।१३१ पा०) इति शब्दः ।

† “टिडढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाये गदाग्रजम् ॥ ६६ ॥

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

आहितो भरोऽर्थगौरवं यस्यां मा तां [तथ्यां] यथार्थां [भारतीं]
वाचम् [अनुवृत्तम्] अगर्वितं यथा तथा [गदाग्रजं] गदस्याग्रजं कृष्णम्
[अग्रे] पुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । [उतथ्यानुजवत्] उतथ्यस्य
महर्षेरनुजो वृहस्पतिः । ‘उतथ्यावरजो जीवः’ इति विश्वः । तद्वत्
तेन तुल्यं [जगाद] । “तेन तुल्यं क्रिया चिद्वतिः” (५।१।११५ पा०)
इति वतिः । तद्वितगेयमुपमा * ॥ ६६ ॥

किं जगादेत्याह, सम्प्रतीति ।—[सम्प्रति, मुसलपाणिना] बल-
भट्टेण । केवलं शूरणेति ध्वनिः । [उक्ते] सति [वक्तुमसाम्प्रतम्]
अयुक्तम् । साधूक्तत्वादभ्याससमानयोगक्षेमप्रसङ्गादिति ध्वनिः । साम्प्रत-
शब्दस्यार्थत्वात् तदुद्योग “शकष्टप—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना
तमुत् । तथा हि, [लेखेन] पत्रेण [अर्थे] वाच्ये [निर्द्धारिते]
निर्णीते सति [वाचिकं] व्याहृतार्थां वाचं, मन्देशवचनमित्यर्थः ।
‘मन्देशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । “वाची व्याहृतार्थायाम्” (५।४।
३५ पा०) इति ठक् । [खलु उक्ता खलु] न वाच्यं खल्वित्यर्थः ।
खलुराद्यः प्रतिषेधे, अन्यो वाक्यालङ्कारे । ‘निषेधवाक्यालङ्कारे
जिज्ञासाऽनुनये खलु’ इत्यमरः । “अलंखल्वीः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्ता” (३।४।१८ पा०) इति क्ताप्रत्ययः । इह ‘न पादादौ
खल्वादयः’ इति निषेधस्योद्देशकाभिप्रायत्वात् । नञर्थखलुशब्दस्या-
नुद्देशकत्वात् नञ्ब्रूव पादादौ प्रयोगो न दुष्यतीत्यनुसन्धेयम् । लिखि-
तार्थे वाचिकमिव बलोक्ते मदक्तिरनवकाशेति वाक्यार्थप्रतिबिम्ब-
करणात् स्पष्टस्तावदृष्टान्तः, स्तुतिव्याजेन निन्दाऽवगमात् व्याजस्तुतिश्च ।
लक्षणं चाग्रे वक्ष्यते ॥ ७० ॥

तथाऽपि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो ! गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

तर्हि किं तूष्णीम्भूतेन भाव्यम् ? नत्याह, तथाऽपौति ।—[तथाऽपि] बलिन निरुतिऽपि [ते] तव [मय्यपि] बलभद्र इवेत्यपिशब्दार्थः । [गुरुरिति] एव [यन्नौरवम्] आदरः [अस्ति, तद्] गौरवं [जल्पतः] जल्पने प्रयोज्यकर्मणः [मम] मे [प्रयोजककर्तृत्वं] प्रेरकत्वम् [उपैति] अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । नहि परिहर्तुः सादरं पृष्ठस्य विशेषज्ञस्य अज्ञवत् तूष्णीम्भावो युक्त इति भावः ॥ ७१ ॥

ननु रामेणैव सर्वं प्रपञ्चेनोक्तं, सम्प्रति किं ते वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य
इथाप्रपञ्चोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवन्नाह, वर्णैरित्यादित्येण ।—
[कतिपयैः] परिमितैः [वर्णैः] पञ्चाशता [एव] • मातृकाक्षरैः,
कतिपयैः सप्तभिः एव [स्वरैः] निषादादिभिः [ग्रथितस्य] गुम्फितस्य
[इव, वाङ्मयस्य] शब्दजालस्य । “एकाचोऽपि नित्यं मयटमिच्छन्ति” +
इति स्वार्थं मयट् । गीयत इति गेयं तस्य [गेयस्य] गानस्य । इव,
विचित्रता । रचनाभेदात् [अनन्ता । अपरिमिता भवतौत्यर्थः ।
[अहो !] अतस्तेन साधूक्तेऽपि विशेषानन्त्यात् ममापि वक्तव्यमस्ती-
त्येको भावः । तस्य दुरुक्तत्वान्मर्मवास्तीत्यन्वः । प्रत्यवयवमिवो-
पादानादनैकेवेयमुपमा ॥ ७२ ॥

• तन्वशास्त्रमतेन वर्णात्मिका मातृकासंरक्षती । “पञ्चाशन्निपिभिर्विभक्तमुखदीः-
पन्मध्यवचःस्थिताम्” इति तद्व्याख्यानम् । अगुस्वारः विसर्गमिलिताः बीडश्च स्वराः,
वर्ग्याः पञ्चविंशतिः, यकारादिच्चकारानां नवः ; एवं मिलिताः पञ्चाशद् वर्णाः तन्व-
शास्त्रीकताः ।

+ “नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” (४।१।१४४ पा०) इति सूत्रस्य काशिकायां द्रष्टव्य-
मेतत् ।

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

सदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्गाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

बह्वपौति ।—[स्वेच्छया] स्वप्रतिभाऽनुसारेण [प्रकीर्णम्] असङ्गतं । बह्वपि, कामं] यथेष्टम् [अभिधीयते], किन्तु [अनुज्झितार्थसम्बन्धः] अनुज्झितार्थसम्बन्धः पदार्थसङ्गतिर्यस्मिन् सः [प्रबन्धः] मन्दर्भः [दुरुदाहरः] दुर्वचः । हरतेः खलुप्रत्ययः । * रामेण तु सङ्गतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते + ॥ ७३ ॥

सदीयसीमिति ।—[कुशलाः] वक्तारः [सदीयसीम्] अतिमुकुमाराक्षरां शृङ्गतराक्ष, [अपि] तथाऽपि [घनाम्] अर्थगुर्वीम्, अन्यत्र,—सान्द्राम्, कदलीदलकण्टामित्यर्थः । [अनल्पगुणकल्पिताम्] अनल्पैर्बहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिस्तन्तुभिश्च कल्पितां रचितां निर्मिताञ्च, [चित्रां] शब्दादिविचित्रां विचित्ररूपाञ्च, [वाचं, पटीं] शाटीम् [इव प्रसारयन्ति] रामवागप्येवंविधेति स्तुतिः । रामवाक् तु नैवंविधेति निन्दा च गम्यते । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयासम्भवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्यापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । एवञ्च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् श्लेषप्रतिभोत्यापितयमुपमैवेत्यन्ये ; व्याजस्तीति ॥ ७४ ॥

अथोक्तवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वं परिहरन् हरिमभिसुखीकरोति, विशेषेति ।—विशेषानवान्तरभेदान् वेत्ति इति विशेषविद्वान् तस्य

* “ईषद्-सुषु क्काण्डेषु खल्” (१।१।१२६ पा०) इति सूत्रम् ।

† अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।
 तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥ ७६ ॥
 सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

[विशेषविदुषः] विशेषज्ञस्य । गमिगाम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः * ।
 [तव, पुरः] अग्रे [शास्त्रं] नीतिशास्त्रम् [उद्गाह्यते] उपन्यस्यत इति
 [यत्] । ‘उद्गाहितमुपन्यस्तम्’ इति वैजयन्ती । [सा] तदुद्गृहण-
 मित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वम् । [वक्तुः] उद्गाहयितुः
 [परिचयस्थैर्यै] अभ्यासदाक्यै [हेतुः, गुणानिका एव] आग्नेद्वितमेवेति
 यावत्, न तु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः । “गुण आग्नेद्विते” चोरा-
 दिकात्, “ग्यासश्रयो युच्” (३।३।१०७ पा०) इति युच्, ततः संज्ञायां
 कन्, कात्पूर्वस्येकारः † ॥ ७५ ॥

सम्पति स्वमतमुपन्यस्यति, प्रजति ।—[अतः] अभ्यात्कारणात्,
 स्वमस्यास्तीति [स्वामी] प्रभुः । “स्वामिवैश्वर्यं” ‡ (५।३।१२६ पा०)
 इति निपातः । [प्रज्ञोत्साहौ] मन्त्रोत्साहश्चक्षुः [आत्मनि], स्वस्मिन्
 [आधातुं] सम्पादयितुं [यतंत] स्वयमुभयशक्तिमान् भवेदित्यर्थः ।
 कुतः ?—[हि] यस्मात् [तौ] प्रज्ञोत्साहौ [उदेष्यन्त्याः] वर्त्यन्त्याः
 [जिगीषोः, आत्मसम्पदः] आत्मनः सम्पदः प्रभुशक्तेः [मूलं] निदानम् ।
 अतोत्साहग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यः, न तु
 केवलोत्साह इति बलभट्टापवादः ॥ ७६ ॥

उत्साहवत् प्रज्ञाऽपि ग्राह्या इत्युक्तं, तस्याः प्रयोजनमाह, सोपधा-
 नामिति ।—[ये, धीराः] धीमन्तः [सोपधानां] सविशेषां युक्तियुक्ता-

* “द्वितीयाश्रित—” (२।३।२४ पा०) इति मन्त्रे “श्रितादिषु गमिगाम्यादौ ना-
 मुपसङ्गानम्” (वा०) काशिकायाम् ।

† “प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यमुपः” (७।३।४४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ “ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दात् मत्वर्थे आत्मिनश्च इति वृत्तिः दृश्यते सिद्धान्त-
 कौमुद्याम् ; तन्मते निपाताभावः आत्मिनश्चप्रत्ययात् ; तत्तु भाष्यविरुद्धम् । “स्वामि-
 नैश्वर्यं निपात्यते इति” भाष्यवचनात् ; काशिकायामप्येवमिव ।

तत्रानिशं निषक्मास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥७७॥

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः * स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशाऽपि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥७८॥

मित्यर्थः, अन्यत्र,—सगेन्दुकां सोपवर्धामित्यर्थः,—‘उपधानं विशेषे स्याद् गेन्दुके प्रणयेऽपि च’ इति विश्वः । [स्थेयसी] स्थिरतराम्, अचपलां द्रढीयसीच्च । स्थिरशब्दादीयसुनि, “प्रियस्थिर—” (१।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्यादेशः । [धियं, खट्वयन्ति] खट्वां पर्यङ्गं कुर्वन्ति, आश्रयन्तीत्यर्थः । ‘श्रयनं मच्चपर्यङ्गपत्न्यङ्गाः खट्वाया समाः’ इत्यमरः । “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच् । [ते] धीराः [तत्र] धौखट्वायाम् [अनिशम्] अश्रान्तं [निषक्माः] विश्रान्ताः मन्तः [जातु] कदाचिदपि [श्रमं] खेदं [न जानते] न विदन्ति । “श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः” इति लक्षणम् । धौपूर्वक एवोक्ताहः मेव्यो न केवल इति सर्वथा धीराश्रयणीयेत्यर्थः । अत्र धिय आरोप्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालङ्कारः,—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्वाभ्यां वैषम्यमाह, स्पृशन्तीति ।—[तीक्ष्णाः] निश्चितप्रज्ञाः [शरवत्] शरेण तुल्यं [स्तोकम्] अल्पमेव [स्पृशन्ति] [अन्तः] कार्यस्य अन्तरं, [विशन्ति च] अल्पायासेन बहु कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । [बहुस्पृशा] व्यापिना [अपि, स्थूलेन] मन्देन वृहता अश्रमना उपलेन तुल्यम् [अश्मवत्] । “तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” (५।१।११५ पा०) [वहिः] एव कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः । [स्थीयते] स्थितिः क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहु प्रयासं करोति । मूषकग्रहणाय शिखरिखननं परिहासास्यदं भवतीति भावः । तद्वितगतेयमुपमा ॥ ७८ ॥

* “खरूपरे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः” इति वार्त्तिकान् “तीक्ष्णाः स्तोकम्” इत्यत्र सविसर्गो निर्विसर्गो वा पाठो दृश्यते ; एवम् उत्तरम् ।

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥७६॥

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमादतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥८०॥

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।

आरभन्त इति ।—किञ्च, [अज्ञाः, अल्पं] तुच्छम् [एव, आरभन्ते] प्रक्रमन्ते, [कामम्] अत्यन्तं [व्यग्राः] त्वरिताः [च भवन्ति], न च पारं गच्छन्तीति भावः । [कृतधियः] शिञ्चितबुद्धयन् [महारम्भाः] महोद्योगा भवन्ति [निराकुलाः] अव्यग्राः [च तिष्ठन्ति] पारं गच्छन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

अथ प्रज्ञावानपि न प्रमादेदित्याह, उपायमिति ।—[उपायम्, आस्थितस्य] प्राप्तस्य [अपि] उपार्थमेव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः, किमुत व्यग्रतयेति भावः । [प्रमादतः] अनवधानस्य । ‘प्रमादोऽनवधानता’ इत्यमरः । [अर्थाः] प्रयोजनानि [नश्यन्ति] । तथा हि [शयालुः] निद्रालुः, आलुचि शीङ्गे वक्तव्यत्वादालुच् । * मृगान् यातीति [मृगयुः] व्याधः । “मृगयादयश्च” (उणा० १ पा० ३८ मु०) इत्याणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । ‘व्याधो मृगबधजौवो मृगयुर्लञ्चकश्च सः’ इत्यमरः । उपशरतेऽस्मिन्नित्युपशयो मृगमार्गस्थायिनो व्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः । “एरच्” (३।३५६ पा०) इत्यच्-प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीति [उपशयस्थोऽपि मृगान् न हन्ति] । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तं, तथोक्ताहस्याप्याह, उदेतुमिति ।—जेतुमिच्छुः [जिगीषुरंकः] एव [द्वादशस्वपि राजसु] मध्ये द्वादशसु [आदित्येषु, दिनकृदु] यो दिनकरणे व्याप्रियमाणः आदित्यः सः

* “मृद्विष्टहिपति” (३।१।१५८ पा०) इत्यादिसूत्रे आलुचि शीङ्गे यङ्गं कर्तव्यम् (वा०) इति काशिका, “शीङ्गे वाच्यः” (वा०) इति कौमुदी ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंहतिकक्षुकः ।

चारेक्षणी दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

[इव, ईदम्] उत्साहम् [अत्यजन्] प्रयुञ्जान एव, न तु निरुद्योगं इति भावः । [उदेतुं कल्पते] उदयाय प्रभवति ; उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः,—“नानालिङ्गत्वाद्देतुनां नानामूर्त्यत्वम्” इति श्रुतः । प्रतिमासमादित्यभेदान् द्वादशत्वं, तच्चैकस्यैव द्वादशात्मकत्वं ‘द्वादशात्मा द्विवाकरः’ इत्यभिधानात् । ते चार्य्यमादयः पुराणीक्ता द्रष्टव्याः । * राजानम् “अरिर्मितमरेर्मितं मितमितमतः परम् । तथाऽरिमितमितञ्च विजिगीषोः परःसराः ॥” पञ्चेति शेषः । “पार्णिग्राह्यास्ततः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । अमारावनयोश्चैव विजिगीषोन् पृष्ठतः ॥” पार्णिग्राह्यामार आक्रन्दामारथेत्यर्थः । अत्र चत्वार इति शेषः । एवं नव भवन्ति । विजिगीषुर्दशमः,—‘अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे मंहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्विहरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥’ इति मध्यमोदामीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः । पूर्णोपमा ॥ ८१ ॥

“उपायमास्थितस्य” इत्यत्र राजा न प्रमाद्येदित्युक्तम्, अप्रमादप्रकारमाह, बुद्धिशस्त्र इति ।—बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य सः [बुद्धिशस्त्रः] अमोचपातित्वात्तस्या इति भावः । [प्रकृत्यङ्गः] प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि ; ‘राज्याङ्गानि प्रकृतयः’ इत्यमरः । ता एवाङ्गानि यस्य सः ; तद्वैकल्यं राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः । [घनसंहतिकक्षुकः] घना दुर्भेदा संहतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कक्षुकः कवचो यस्य स तथोक्तः ; मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव

* “धाता मिर्वाऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः ।

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥” इति विष्णुधर्मोत्तरं ।

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥८३॥

कृताऽपचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

चारो गूढपुरुषः । प्रज्ञादित्वात् पार्थिवोऽणप्रत्ययः । * 'चारश्च गूढपुरुषः' इत्यमरः । स एवेक्षणं चक्षुर्यस्य सः [चारिच्छाः] अन्यथा स्वपरमखलवृत्तान्तादर्शनात् ; “अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पटे पटे” इति भावः । दूतः सन्देशहरः । ‘स्यात्सन्देशहरो दूतः’ इत्यमरः । स एव मुखं वाग् यस्यासौ [दूतमुखः] अन्यथा मृकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । एवम्भूतः [पार्थिवः, कोऽपि पुरुषः] । अन्य एवायं लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः ; अतो राज्ञा वृद्धादिमम्यत्वेन भवितव्यम् । एतदेवाप्रमत्तत्वम्, अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो लोकमन्वयेऽपि तदमन्वयोक्त्या तद्रूपातिशयोक्तिः, मा च वृद्धिश्च स्व इत्यादिरूपक-निर्युद्धेति, तेन महाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८२ ॥

“चतुर्थोपायमाश्रये” इत्यादिना यत् क्षात्रमेव कर्तव्यमुक्तं, तत्रोत्तरमाह, तेज इति — [कालज्ञस्य] कालं जानातीति कालज्ञः तस्य, अयं काल इति विदुष इत्यर्थः । “आतोऽनुपमर्गे कः” (३।२।३ पा०) न तु “इगुपध—” (३।१।१३५ पा०) इत्यादिना कविधिः, ममाम् कर्मोपपदस्यैव बलवत्त्वभाषणात् । तस्य [महीपतेस्तेजः] क्षात्रमेवेति [वा, क्षमा] एव वा [एकान्तं] नियमः [न] नास्ति, किन्तु यथा-कालमुभयमस्याश्रयणीयमित्यर्थः । तथा हि, रसान् शृङ्गारादीन्, भावान् निर्वेदादींश्च वेत्ति यस्तस्य [रसभावविदः] । भावग्रहणं सम्पात-यातम् । [कवेः] कवितुः [एकं] केवलम् [मोजः] प्रोढ़प्रबन्धत्वं [वा] एकः [प्रसादः] सुकुमारप्रबन्धत्वं वा [नः], किन्तु तत्र हि रसानुगुह्येन यथायोग्यमुभयमप्युपादेयम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८३ ॥

यदि कृताऽपि क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः' इति तत्रोत्तर-
* “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।१।३८ पा०) इति सूत्रम् ।

असाध्यः कुरुते कीपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥८४॥

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥८५॥

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥८६॥

माह, कृतापचार इति ।—[परैः] शब्दभिः [कृतापचारोऽपि] कृतः अपचारोऽपकारः, अपव्यञ्च यस्य सः तथाऽपि [अनाविष्कृतविक्रियः] अन्तर्गुटविकारः, अत एव [असाध्यः] अप्रतिमसाध्यः सन् [गदो यथा] रोग इव । ‘इववद्वा यथाशब्दाः’ इति दण्डी । [काले] बलक्षया-वसरे [प्राप्ते] मति [कापं कुरुते] प्रकुप्यतात्यर्थः । तदुक्तं,—‘वहेद-मिव स्क्वलेन यावत्कालविपर्ययः । तमेव चागतं काले भिन्द्याद्वट-मिवःश्मना ॥’ इति * ॥ ८४ ॥

इतश्च चान्तव्यमिदानीमित्याह, मृद्विति ।—[मृदुव्यवहितं] मृदुना मृदुवचना व्यवहितमन्तर्हितं [तेजः अर्थान् भोक्तुं, प्रकल्पते] प्रभवति । तथा हि, [प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया] मध्यस्थया [दशया] वत्या । ‘दशा वत्ताववस्थायां’ ‘स्नेहस्तैलादिके रसे’ इत्युभयवापि विश्वः । [स्नेहं] तैलादिकम् अर्थम् [आदत्ते] अन्यथा स्वयमेव निर्वायादिति + । ततः चान्तिपूर्वमेव चात्र फलतीति सर्वथा प्रथमं चान्तव्यमिति भावः । विशेषेण सामान्यममथेनादर्धान्तरन्यासः ॥८५॥

तर्हि पौरुषं मा भ्रान्तिव्यं, क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतो-त्याशङ्गाह, नालम्बते इति ।—[विद्वान्] अभिज्ञः, दिष्टे मतिर्येस्येति दैष्टिकः, दैवप्रमाणक इत्यर्थः । ‘दैवं दिष्टं भागधेयम्’ इत्यमरः । “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः” (४।४।६० पा०) इति ठक् । तद्भावं [दैष्टिक-

* उपमाऽलङ्कारः ।

+ निर्वायात्—निर्वाणताम् इत्यात् । अत्र निर्वाहादिति पाठोऽपि दृश्यते ।

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महोभृतः ॥८७॥

ताम्] एव [नालम्बते,] सर्वथा यद्भविविषयस्य विनाशादिति भावः ।
तथा [पौरुषे] केवलपुरुषकारेऽपि । युवादित्वाद्गणप्रत्ययः * । [न
निषीदति] न तिष्ठति । देवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यमिति भावः ;
किन्तु [सत्कविः] सत्कविता [शब्दार्थाविव] तयोः काव्यशरीरत्वा-
दिति भावः । यथाऽऽह वामनः,—‘अदोषो सगुणो सालङ्कारो शब्दार्थो
काव्यम्’ इति । [इयं] पौरुषं दैवञ्च [अपेक्षते] । अतः पौरुषमप्या-
वश्यकं, किन्तु काले कर्तव्यमिति विशेषः ; पौरुषादृष्टयोः परस्पर-
सापेक्षत्वादिति भावः + ॥ ८६ ॥

अथ चान्तेः फलमाह, स्थायिन इति ।—रस्यते स्वाद्यते इति रसः
शृङ्गारादिः,—‘रसतः स्वादनार्थत्वादस्यन्त इति ते रसाः’ इति निर्व-
चनात् । तस्य [रसस्य] रसोभवतः [स्थायिनः] स्थायिभावस्य
रत्यादिः,—‘रतिर्हामश्च शोकश्च क्रोधोत्साहभयानि च । जुगुप्साविन्मय-
शमाः स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥ इत्युक्तत्वात् [एकस्य] एव [अर्थे]
स्वादुभावरूपे प्रयोजने [भूयांसः, सञ्चारिणः] व्यभिचारिणः [भावाः]
निर्वेदादयः । विभावादीनामुपलक्षणमेतत् । [यथा प्रवर्तन्ते] तदुक्तं,—
‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुर्त्वं
स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥’ इति । [तथा] स्थायिनः स्थिरस्य चान्त्या
कालं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः । एकस्य एव [नेतुः] विजिगीषोर्नायकस्य
अर्थे प्रयोजने भूयांसः [महोभृतः] राजानः प्रवर्तन्ते । स्वयमेवास्य कार्यं
साधयन्तीत्यर्थः । ततः चन्तव्यमिति भावः । केचित्तु,—भावपदस्यापि
रसपरत्वमाश्रित्य, यथा सञ्चारिणः प्रसङ्गादागन्तुकाः अन्ये रसाः
स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य मुख्यस्यार्थे प्रवर्तन्ते, तथाऽस्मिन्नेव काव्ये वीरस्य
शृङ्गारादय इति व्याचक्षते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

* “हायनान्त्युवादिभ्योऽण्” (५।१।१३० पा०) इति सूत्रम्

+ उपमाऽलङ्कारः ।

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणोन्द्रा इव शत्रवः ॥८८॥

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥८९॥

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् वंशस्येवेतरे स्वराः ।

छान्तिपञ्च एव गुणान्तरमाह, तन्त्रेति ।—तन्त्रावापौ स्वपर-
राष्ट्रचिन्तनम्, अन्यत्र,—तन्त्रावापं शास्त्रोपधप्रयोगश्च वेत्ति यस्तेन [तन्त्रा-
वापविदा] । ‘तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने । शास्त्रो-
पधान्तमुख्येषु तन्त्रम्’ इति वैजयन्ती । [योगैः] सामाद्युपायैः, अन्यत्र,—
देवताध्यानैश्च । ‘योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ इत्यमरः ।
[मण्डला] स्वपरराष्ट्राणि माहेन्द्रादिदेवतायतनानि च । [अधि-
तिष्ठता] अतिक्रमता [नरेन्द्रेण] राजा विषवैद्येन च ;—‘नरेन्द्रो वार्त्तिके
राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते’ इति विश्वः । [शत्रवः फणोन्द्रा इव, सुनि-
ग्रहाः] सुखेन निग्राह्याः । एवञ्च प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेषः । उपमै-
वेति केचित् ॥ ८८ ॥

“प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी” इत्यत्रैव ताविव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं,
तदेव व्यनक्ति, करेति ।—[उत्तुङ्गः] महान्तः [प्रज्ञाबलवृहन्मूलः]
प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव वृहत् प्रधानं मूलं यस्य सः, [उत्साहपादपः]
उत्साह एव पादपः [करप्रचेयाम्] करेण बलिना प्रचेयां वर्द्धनीयां
हस्तग्राह्याञ्च । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । [प्रथीयसीं]
पृथुतराम् । “रक्ततो हलादर्लघोः” (६।४।१६१ पा०) इति रेफादेशः ।
[प्रभुशक्तिं] तेजोविशेषम् । ‘स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्ड-
जम्’ इत्यमरः । [फलति] प्रसूते इत्यर्थः । “फल निष्पत्तो” । मन्त्र-
पूर्वक एवोत्साहः फलति, विपरीतस्तु छिन्नमूलो वृक्ष इव शुष्यतीति
भावः । रूपकालङ्कारः श्लेषश्च ॥ ८९ ॥

विमृश्यकारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यादिति तथेणाह, अनल्पत्वा-

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥६०॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्याः शब्दा इव विहायसः ॥६१॥

यातव्यपाणिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥६२॥

दिति ।—[अनल्पत्वात्] प्रज्ञोत्साहाधिकत्वादत एव [प्रधानत्वात्] मण्डलाभिज्ञत्वात्, अन्यत्र,—अनल्पत्वात् उच्चैस्तरत्वात् प्रधानत्वात् नायकस्वरत्वाच्च [वंशस्य] वंशवाद्यस्वरस्य [इतरे स्वराः] वीणागानादि-शब्दाः [इव] ; अथवा,—आश्रयत्वाद्दंश इव वंशस्तृत्वालविहितः स्वर उच्यते तस्य स्वरस्येतरे • षड्जादयः [विजिगीषोः, नृपतयः] अन्ये मण्डलपरिवर्तिनो राजानः [परिवारतां] पोष्यतां [प्रयान्ति] तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः ; तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमित्यर्थः + ॥ ६० ॥

अपौति ।—किञ्च, [अनारभमाणस्य] स्वयमकिञ्चित्कुर्वाणस्य [अपि, विभोः] प्रभोः व्यापकस्य च [परैः] अन्येनृपतिभिः शङ्खभेर्यादिभिश्च [उत्पादिताः] सम्पादिताः जनिताश्च [अर्याः] प्रयोजनानि [विहायसः] आकाशस्य [शब्दा इव, गुणतां] विशेषगतां कारणत्वादृ गुणत्वं [व्रजन्ति] । शक्तो हि राजा स्वयम् उदासीन एवाकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकौयतां नयतीत्यर्थः । ‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुपु’ इति वैजयन्तो : ॥ ६१ ॥

यातव्येति ।—किञ्च, [एकार्थतन्तुप्रोतायां] एकार्थ एकप्रयोजनं स एव तन्तुः मुक्तं तत्र प्रोतायां, एकाभीष्टाभिलाषिष्यमित्यर्थः । प्रपूर्वाद्देजः कर्मणि क्तः, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [यातव्यपाणिग्राहादिमालायां] यातव्योऽभिप्रेतयितव्यः अरिः, पाणिं

* स्वरसङ्घा इति योजनीयम्

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ उपमाऽलङ्कारः ।

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यात्सूनि बलवन्ति च ॥६३॥

गृह्णातीति पार्श्विग्राहः पृष्ठानुधावौ । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) तावादी येषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिश्च स्थिताः त एव माला रत्नमालिका तस्याम् [अधिकयुतिः] मद्भातेजाः [नायकः] शक्तिसम्पन्नो जिगीषुः [नायकायते] मध्यमगिरिवाचरति, स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ; तस्मादिष्टव्य कर्तव्यमिति भावः ;—‘नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमगावपि’ इति विश्वः । “उपमानादाचारे” इति क्यङ् * । “अकृतमार्वधातुकयोर्दीर्घः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा, अन्यथाऽनुशामनविरोधान् । एकार्थतन्वित्यत्र तु रूपकमधिष्ठानतिरोधानेन आरोग्यमागतन्तुत्वस्यैवोद्भूतत्वात् प्रोतत्वमिदं तदेव युक्तम् । तद्वलात्पार्श्विग्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता चैयमुपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः सङ्गरः ॥६२॥

अथ विमृश्यकरणप्रकारमाह. षाड्गुण्यमिति ।—शक्तिं प्रभावादित्यत्र बलं चापेक्षते इति [शक्त्यपेक्षः सन् । पचायच् । ‘शक्तिर्वले प्रभावादौ’ इति विश्वः । षड्गुणा एव [षाड्गुण्यं] मन्त्रिविग्रहादिषट्कम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तदेव [रसायनम्] औषध-विशेषम् [उपयुञ्जीत] सेवेत । ‘रसायनं विहङ्गेऽपि जराव्याधिभि-दौषधे’ इति विश्वः । [एवं] मति [अस्य] प्रयोक्तुः [अङ्गानि] स्वाम्यादीनि,—“स्वामी जनपदोऽमात्यः कोपौ दुर्गं बलं मुहत् । राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिजाः सम्प्रचक्षते ॥” इति । गावाणि च [स्यात्सूनि] स्थिराणि, कालान्तररत्नमाणीत्यर्थः । “ग्लानिस्थश्च रत्नः” (३।२।१३६

* उपमानादाचारे इति क्यङ् इति उपमानादाचारैरेण इति श्रियम्, अतः “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” (१।१।११ पा०) इति सूत्रात् क्यङ् तदर्धे एव । भाष्ये तु “प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः” इति दृश्यते । तेन सकार-लोपप्राप्तौ एव क्यङ् भवति न वा इति प्रश्ने उत्तरयति काशिका,—“अन्वा-चयशिष्टः सलोपः, तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव” इति ।

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अथथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥८४॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥८५॥

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

पा०) इति स्तुः । [बलवन्ति च] परपौडाक्षमाणि च [भवन्ति] ।

श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ८३ ॥

स्थाने इति ।—किञ्च, [स्थाने] शक्यविषये [शमवतां] क्षमा-
वताम् [अङ्गिनां] सप्ताङ्गिनां राज्ञां, शरीरिणाञ्च [शक्त्या] प्रभावाद्यनु-
सारेण बलेन च [व्यायामे] व्यापारे, पाङ्गुस्थप्रयोगे गमनादौ च
सतीत्यर्थः । [वृद्धिः] उपचयः, राज्यस्य शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे
बाधकमाह,—[अथथाबलं] शक्त्यतिक्रमेण । “यथा सादृश्ये”
(३।१।७ पा०) इत्यव्ययीभावे नञ्समासः । [आरम्भः] व्यायामः
[क्षयसम्पदः] अत्यन्तहानिः [निदानम्] आदिकारणम्, अङ्गानामिति
भावः । तस्मादस्माकमकस्माच्चैद्यास्कन्दनमग्रेयस्करमिति भावः । अत्र
विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ; अतो
द्वयानामङ्गिनामौपम्यञ्च गम्यते इति सङ्क्षेपः ॥ ८४ ॥

फलितमाह, तदिति ।—[तत्] तस्मादशक्यार्थस्याकार्यत्वात् । तं
चेदीनामौशितारं] शिशुपालं । भवान्, माऽवमंस्त] नावमन्यताम् ।
मन्यते: “माडि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) अनुदात्तत्वान्नेडागमः ।
कुतः ?—[यः] चैव: [उदात्तः, स्वरान्] अनुदात्तान् [द्वव अरीन्, एकपदे]
एकस्मिन् पदन्यासे सुप्तिङन्तलक्षणे च [निहन्ति] हिनस्ति, नीचैः
करोति च, अतिशूरत्वात् । “अनुदानं पदमेकवर्जम्” (६।१।१५८ पा०)
इति परिभाषाबलाच्चेति भावः * ॥ ८५ ॥

न चायमेकाको किं नः करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह, मा

राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥६६॥

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।

कार्मुकेणैव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति ॥६७॥

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥६८॥

वेदोति ।—[असौ चेदिगाट्, एकः] एकाकी, अतः [जितव्यः] सुजयः [इति, मा वेदि] मा ज्ञायि । वेत्तः कर्मणि “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) । [यत्] यस्मात् [सः] चेदिगाट् राज्ञश्चन्द्रस्य यस्मा, राजा चासौ यक्ष्मेति वा [राजयक्ष्मा] क्षयरोगः [रोगाणामिव महीभृतां, समूहः] समष्टिरूपः । यथाऽऽह वाग्भटः,—“अनेकरोगानुगतो बहुरोग-पुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोऽभृदयदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥” इति । अतो दुर्जय इति भावः । एतेन ‘चिरस्य मितव्यसनी सुदमो दमघोषजः’ इति निरस्तम् * ॥ ६६ ॥

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे, सम्पादितेति ।—[सम्पादितफलः] सम्पादितं फलं लाभः, बाणाग्रश्च यस्य सः । ‘फलं लाभशराग्रयोः’ इति शाश्वतः । [सपक्षः] समुहत्, कङ्कादिपक्षयुतश्च [परभेदनः] परेषां भेदनः शत्रुविदारणः [बाणः] बाणासुरः, शरश्च । [गुणिना] शौर्य्यादिगुणवता, अधिज्येन च [तेन] चैयेन [कार्मुकेण] कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् + “कमण उकञ्” । (५।१।१०३ पा०) तेन [एव, सन्धानं] सन्धिम् [एष्यति] । अतो नैकाकीति भावः । अत्राप्युपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥ ६७ ॥

ये चेति ।—[ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः] राजानः [तमःस्वभावाः] तमोगुणात्मकाः, अत एव [तेऽपि, प्रदोषं] प्रकृष्ट-

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताऽल्पोऽपि साग्रीनेधानिवानिलः ६६

वृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

दोषम् । ‘प्रदोषा दुष्टरात्रांशा’ इति वैजयन्ती । तामसमेव [एनं]
चैद्यम् [अनुयायिनः] अनुयास्यन्ति, सादृश्यादिति भावः “भवे-
ष्यति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति गिनिर्भविष्यदर्शः ; “अक्रानो-
र्भविष्यदाधमर्णयोः” (२।३।७० पा०) इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया ।
यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति तद्वत् इति वक्तव्येना अलङ्कारध्वनिः ॥ ६८ ॥

ननु बाणादयोऽस्माभिः कृतसन्धानाः, इदानीं न विराध्यन्तीत्यत
आह, उपेति ।—[तेन] चैद्येन [कृतोऽल्पोऽपि, उपजापः] भेदः ।
‘भेदोपजापो’ इत्यमरः । [त्वय्याकोपवतः, तान्] बाणादीन् [अनिलः
साग्रीन्, एधान्] इन्धनानि [इव] । ‘काष्ठं दार्वित्वनं त्वध इधमधः
समित् स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [आशु दीपयिता] मयः प्रज्वलयिष्यति ।
दीपेर्ण्यन्ताहुट् । अन्तर्वैराः संहिताः, आपदि मति रन्ध्रे मद्यो
विश्लिष्यन्तीति भावः • ॥ ६९ ॥

ततः किम् ? अत आह, वृहदिति ।—[वृहत्सहायः महामहायवान्
[क्षोदीयान्] क्षुद्रतरः [अपि] । “स्थूलद्रु—” (६।४।१५६ पा०)
इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । : कार्यान्तं । कार्यस्यान्तं पारं
[गच्छति] । तथा हि,—अपां समृद्ध आपम् । “तस्य समृद्धः” (४।२।
३७ पा०) इत्यण् । तेन गच्छतीत्यापगा [नगापगा] गिरिगदी
[महानद्या] गङ्गादिकया [सम्भूय] मिलित्वा [अम्भोधिमभ्येति] ।
क्षुद्रोऽप्येवं, तादृक् महावीरश्चैद्यः किम् वक्तव्य इत्यपिशब्दार्थः ।
विशेषेण सामान्यममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०० ॥

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।
 अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥१०१॥
 मखविघ्नाय सकलमित्यमुत्थाप्य राजकम् ।
 हन्त ! जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा ॥१०२॥
 सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।
 सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥१०३॥

किञ्च, न केवलं शत्रोरमाध्यन्त्रं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थकर इत्याह,
 तस्येत्यादि इयम् ।—[ये च, तस्य] चैवस्य [मित्राणि नृपाः, ये च
 ते] तव [अमित्राः] नृपाः [ते उभये त्वया, अभियुक्तम्] अभियातम्
 एनं] चैवं [गन्तारः] गमिष्यन्ति । गमेः कर्त्तरि लुट् । [अतः,
 परं] उक्तोभयव्यतिरिक्तास्तव मित्राणि तस्यामित्राश्चेत्यर्थः । [त्वां]
गन्तारः इति मध्यमगिन्यार्थिनोभयवाप्यभिसन्धिः ॥ १०१ ॥

ततः किम् ? अत आह, मखेति ।—[इत्यम्] अनन प्रकारेण ।
 “इदमस्थमुः” (५।३।२४ पा०) इति धमुप्रत्ययः । [मखविघ्नाय] मख-
 विघाताय [सकलं राजकं] राजममूहम् । “गोत्रोक्ष—” (४।२।३८
 पा०) इत्यादिना वृज् । [उत्थाप्य] क्षोभयित्वा, [हन्त] इति खेदे ।
 [अजातारः] अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य [त्वया प्रथमेनारिणा, जातम्]
 अजनि * । नपुंसके भावे क्तः ॥ १०२ ॥

अन् सोऽपि शत्रुः, को दोषः ? तत्राह, सम्भाव्येति ।—बन्धुरेव
 [बान्धवः स धर्मराजः, अतिभरक्षमस्कन्धं] अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो
 यस्य स तं, [त्वां सहायं, सम्भाव्य] अभिसन्धाय, अध्वरस्य धुरम्
 [अध्वरधुराम्] “ऋक्पूर—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समा-
 सान्तोऽच्प्रत्ययः । समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्पुरुषे परवलिङ्गत्वे

* लजिष्यते “पाशंसायां भूतवच्च” (३।३।१११ पा०) इति भविष्यति क्तप्रत्ययः
 भूतेत्यर्थासङ्गतः ।

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनौकृताः ॥ १०५ ॥

टाप् । [विवहते] वोढुमिच्छति । वहतेः स्वरिततः सन्नन्ताद् ।
तथा हि,—विरोधे विश्वासघातो बन्धद्रोहश्च स्यातामिति भावः ।
विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतयार्गधर्मप्रतीतः समासोक्तिः ॥ १०३ ॥

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेव, परिहारे तु को दोषः ? इत्यत
आह, महात्मान इति ।—[महात्मानः] निग्रहानुग्रहसमर्थाः [भज-
मानान्] शरणागतान् [रिपूनप्यनुगृह्णन्ति] किमुत बन्धूनि निति भावः ।
अर्थान्तरं न्यस्यति,—[सिन्धवः] महानद्याः, समान एकः पतिर्यामां
ताः [सपत्नीः] । “नित्यं सपत्न्यादिषु” (४।१।३५ पा०) इति डीप्,
नकारश्च । [नगनिम्नगाः] गिरिनिर्भरिणीः [अब्धिं प्रापयन्ति]
स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति
भावः ॥ १०४ ॥

तर्हि सम्प्रत्युपेक्षायामपि पश्चात्प्रार्थनया पार्थमार्जवययमित्यत
आह, चिरादिति ।—[बलिनः] स्वयं बलवतः [अय्यरिषु] विपये
[बलात्कारः] दण्डः [चिरात्] चिरकालिन अपि, सद्यो मा भूदिति
भावः [सिद्धये] वशंवदत्वसिद्धये भवतीति शेषः । अविमनसो
विमनसः सम्पद्यमानाः कृता [विमनौकृताः] वैमनस्यं प्रापिताः
इत्यर्थः । “अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” (५।४।५१ पा०) इति
त्रिप्रत्ययसलोपो “अस्य चो” (७।४।३२ पा०) इतीकारः । शोभनं
हृदयं येषां ते [सुहृदः] मित्राणि तु । “सुहृदुर्हृदो मित्रामित्रयोः”
(५।४।१५० पा०) इति निपातः । [छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः] छन्द-
स्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्याः, आर्जवयितुमशक्या
इत्यर्थः । ‘अभिप्रायश्छन्द आश्रयः’ इत्यमरः । शनैः शत्रुदर्शनेनापि
वशीभवति, मित्रं वैमनस्ये न साम्नापि इति भावः ॥ १०५ ॥

मन्यसेऽग्निबधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥१०६॥

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥१०७॥

ननु सुहृत्कार्यात् सुरकार्यं बलीय इत्याह, मन्यसे इति ।—
[नाकिनां] • देवानां [प्रीतयेऽग्निबधः, श्रेयान्] प्रशस्ततरः, “प्रश-
स्यस्य शः” (५।१।६० पा०) इति आदेशः, [इति मन्यसे] चेत्,
तर्हि [पुरोडाशभुजां] हविर्भोजिनाम्, अत एव नाकिनाम् [इष्टम्]
अभौषितं [कर्तुम्] । इषेः कर्मणि क्तः । [इष्टम्] इष्टिः, याग इति
यावत् । यजेर्भावे क्तः । “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना
सम्प्रसारणम् । [अलन्तराम्] अतिपर्याप्तम् । अव्ययात् तरबन्तात्
आमुप्रत्ययः । शत्रुबधादतिप्रियङ्गो याग एव, नाकिनां भुक्ताऽपि
शत्रुबधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथाऽपि अमृताग्निनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टमक्षणप्रलीभनैः ?
अत आह, अमृतमिति ।—[सन्तः] विद्वांसः, मन्त्रा एव जिह्वा येषां
तेषु [मन्त्रजिह्वेषु] अग्निषु । ‘मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो ह्यव्याहनः’
इति वैजयन्ती । [यत्] पुरोडाशादिकं [जुह्वति] तद्वेति शेषः,
[अमृतं नाम] यत्तदनिर्त्यसम्बन्धात् । [मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना]
मन्दर एव क्षुब्धो मन्त्रनदण्डः । “क्षुब्धध्वान्त—” (७।२।१८ पा०)
इत्यादिनाऽस्मिन्नर्थे निपातनात् सिद्धम् । तेन क्षुभितस्य मथितस्य
अम्भोधेर्वर्णना [शोभैव] अलङ्कार एव । अस्मिन्मन्त्रेनामृतमुत्पादित-
मिति यतः कीर्त्तिमात्रम्, अतो हृतमैवामृतमिति भावः । वाक्यार्थयो-
र्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १०७ ॥

• कं—सुखं, न कम्—असुखम् ; नास्ति अकं यत्र सः, नाकः,—स्वर्गः,
[“न आण्—” (६।१।७५ पा०) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः] ।

* आदौ “तरप्तमर्षो घः” (१।१।२२ पा०) इति सूत्रेण तरबन्तात्
“किमितिङ्व्यघादाद्व्यप्रकर्षे” (५।४।११ पा०) इति आमुः ।

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया ।

प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वसे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोऽप्य वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

स्वयङ्कृतसादस्य तस्याङ्गो भानुमानिव ।

यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह, सहिष्य इति ।—
[प्रतीक्ष्यायै] पूज्यायै । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’ इत्यमरः । [पितृष्वसे]
पितृमग्न्यै । “विभाषा स्वसृपत्योः” (६।३।२४ पा०) इति विकल्पा-
दलुगभावः । “मातृपितृभ्यां स्वसा” (८।३।८४ पा०) इति षत्वम् ।
[ते] तव [सुनोः शतम, आगांसि] अपराधान् । ‘आगोऽपराधो
मनुश्च’ इत्यमरः । [सहिष्ये] मोहाहं [इति यत्त्वया, प्रतिश्रुतं] प्रतिज्ञातं
[तत्, प्रतीक्ष्यं] प्रतिपालनीयम् ; अन्यथा मन्त्रादीष्वस्मरणादिति भावः
॥ १०८ ॥

सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं, किन्त्वस्योन्मत्तत्वादौड्यात् तदपि जिह्वामितम्,
अत आह, तीक्ष्णेति ।—[सतः] सत्पुरुषस्य [बुद्धिः, तीक्ष्णा] निश्चिता,
स्यात् इति विज्ञेयव्याहारः ; एवमुत्तरत्वापि । तथाप्यरुद्दतीति
[नारुन्तुदा] शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनौ [न] भवेत्, अस्मिन्मैव परं पीडयेदित्यर्थः ।
[कर्म] व्यापारः प्रतापवत् तेजस्वि भयदं स्यात्, तथाऽपि [शान्तं] स्यात्,
न तु सिंहादिवत् क्रिंसं भवेदित्यर्थः । [मनः] चित्तं सोऽप्य [अभि-
मानोऽपि] स्यात्, तथाऽपि उपतापयतीति [उपतापि] अग्नादिवत्
परसन्तापि [न] स्यात् । [वाग्मिनः] यक्तुः [वाक्, एका] एकरूपा
स्यात्, वाग्मी सत्यमैव वदेदित्यर्थः ; अतः सत्यमन्वस्य प्रतिश्रुतार्थज्ञान-
रनर्हेति भावः । अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसाश्च
तुल्यधर्मादौपम्यावगमादौपकालङ्कारः,—“प्रकृताप्रकृतानाञ्च साम्यं तु
तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दौषकं तन्निगद्यते ॥” इति लक्षणात् ।
तेन च बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेकी व्यज्यते ॥ १०९ ॥

अशक्यश्चाकाले वैद्यबध इत्याह, स्वयमिति ।—किञ्च, [अङ्गो

समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि ॥११०॥

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदाङ्गुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥१११॥

अनुत्सूत्रपदन्यासा सदृत्तिः सन्निवन्धना ।

भानुमानिव, स्वयङ्कृतप्रसादस्य] स्वयं कृतः प्रसादोऽनुग्रहः, प्रकाशश्च यस्य [तस्य] चैयस्य [अन्ताय, * समयावधिं] नियतकालावसानम् [अप्राप्य भवानपि, नालं] शक्नो न, तथा च वृथाऽपकीर्त्तिरेव, अन्यत्र किञ्चित् फलं स्यादिति भावः + ॥ ११० ॥

- तर्हि किमयमुपेक्ष्य एव ? नेत्याह, कृत्विति ।—किन्तु [कृत्यविदः] कार्यज्ञाः, विधिज्ञाश्च प्रणिधीयन्त इति [प्रणिधयः] शूद्रचारिणः । ‘प्रणिधिर्गूढपुरुषः’ इति हलायुधः । [तीर्थेषु] तरन्त्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि जलावताराश्च,—‘यीनो जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पाले तीर्थं स्यात्—’ इति हलायुधः । तेषु [अन्तः, पदं] स्थानं, पादप्रक्षेपश्च [कृत्वा, महतः] दूरवगाहस्य, पूज्यस्य च [विद्विषदम्भसः] विद्विषन् शत्रुरेवाम्भः तस्य [तलं] स्वरूपं, प्रमाणमिति यावत् । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः । [विदाङ्गुर्वन्तु] विदन्तु । “विद ज्ञानं” लोट् । “विदाङ्गुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्” (३।१।४१ पा०) इति विकल्पादाम्प्रत्ययनिपातः । अम्भस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेष्टत्वात् प्रागन्तः प्रविश्य परीक्ष्य इत्यर्थः । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ १११ ॥

आवश्यकं चेतदित्याह, अनुदिति ।—उत्सृत उच्छास्त्री नीतिशास्त्र-विरुद्धः पदन्यासः एकपदप्रक्षेपोऽपि स्वल्पव्यवहारोऽपीति यावत् । स नास्ति यस्यां सा [अनुत्सृतपदन्यासा] नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारेत्यर्थः । अन्यत्र अनुत्सृतपदः अनुत्सृष्टसुलाक्षरः द्रष्टुमशक्यो नैरपेक्ष्येण

* विनाशाय ।

† उपमास्तद्वारः ।

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पृशा ॥ ११२ ॥

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दृष्ट्योभयवैतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामंवायिकाः ॥ ११३ ॥

सूत्राक्षरेरेव सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता । तथा, सती यथार्थं कल्पनया शोभना वृत्तिर्भूत्वा-
मात्मादीनामाजीविका यस्यां सा [सङ्गतिः], अन्यत्र,—सती वृत्तिः
काशिकाख्यसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा । ‘वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोः’
इति वैजयन्ती । [सन्निबन्धना] सन्ति निबन्धनानि अनुजीव्यादीनां
क्रियाऽवसानेषु दत्तानि गोहिरण्यादिशाश्वतपारितोषिकदानानि यस्यां
सा । एतच्च “दत्त्वा भूमिनिबन्धनञ्च” इत्येतद्वचनव्याख्याने मिताक्षरायां
द्रष्टव्यम् । अन्यत्र,—सन्निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा । एवम्भूताऽपि
[राजनीतिः] राजवृत्तिः, अपगतः स्पष्टः चारो यस्याः सा [अपस्पृशा]
चेत् । ‘यथार्थवर्णो मन्त्रज्ञः स्पष्टो हरक उच्यते’ इति हलायुधः ।
अन्वत्,—अविद्यमानः पस्पष्टः शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसन्दर्भग्रन्थो *
यस्याः सा अपस्पृशा [शब्दविद्या] व्याकरणविद्या [इव, नो भाति]
न शोभते ; तस्माच्चारप्रेषणमावश्यकं, तद्गृहितस्य राज्ञोऽन्वप्रायत्वादिति
भावः । अत्रापस्पृशेत्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः ।
सङ्गतिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकवृत्तावलम्बिफलद्वयवदर्थश्लेषः । अनुस्मृत-
पदन्त्यासेत्यत्र तूभयसम्भवादुभयश्लेषः । शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा व्यक्तीव,
तयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ११२ ॥

न केवलं चारमुखेण वृत्तान्तज्ञानम्, अपि तु उपजापञ्च कर्तव्य
इत्याह, अज्ञातेति ।—किञ्च, [अज्ञातदोषैः] परैरज्ञातस्वकर्मभिः [दोषज्ञैः]
स्वयं परममज्ञैः [अभिव्यक्तशासनैः] अभिव्यक्तानि भेदस्याग्रे प्रकटितानि
शासनानि तदमात्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि येषां + तैः

* “चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थानुपदीढातं विदुर्बुधाः” ।

+ येषामित्यत्र यैरित्युचितम्, अभिव्यक्ते अस्य कर्तृत्वात् ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशाववीम् ।
 राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥११४॥
 सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।
 वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥११५॥

[उभयवेतनैः] उभयत्र भेद्ये स्वामिनि च वेतनं भूतिर्येषां तैः, उभयजौषिकाग्राहिभिः, भेद्यनगरवास्तव्यैश्चरैरित्यर्थः । ‘भृतयो भर्मे वेतनम्’ इत्यमरः । [शत्रोः] सम्बन्धिनः, समवायं समवयन्ति इति [सामवायिकाः] सङ्गमुख्याः सचिवादयः । “समवायान् समवैति” (४।४।४३ पा०) इति ठक् । [उद्दूष्य] द्विषामेत दत्तद्विस्ताः अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीतानि इत्युच्चैर्दूषयित्वा [भेद्याः] विघटनीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसौति ।—किञ्च, [उपायज्ञैः] कार्यसाधनकुशलैः [तव] चरन्तीति [चरैः] गूढचारिभिः । पचाद्यच् । [एकार्थानि] त्वया सहैकप्रयोजनानि । राजन्यानां समूहाः [राजन्यकानि] । “गोत्रोक्त—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वुञ् । अजातशत्रोरिमाम् [अजातशाववीं, पुरीम्] इन्द्रप्रस्थम् [उपेयिवांसि] प्राप्नुवन्ति । “उपेयिवान्—” (३।२।१०६ पा०) इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः । [कर्तारः] करिष्यन्ते । कृञः कर्मणि लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति, तदध्वरयावाव्याजेन सर्वैरागन्तव्यमिति गूढं सन्दिश्य तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु तत्वाध्वरकर्मणि को युद्धावकाशः ? इत्याशङ्क्य तत्रैव महत्कलहबीजं सम्पादयति, सविशेषमिति ।—[पाण्डोः सुते] युधिष्ठिरे [भवति] पूज्यं त्वयि, [सविशेषं] यथा तथा [भक्तिं तन्वति] सति [तरलाः] चपलाः [मत्सरिणः] द्वेषवन्तः [परे] शत्रवः [स्वयम्] एव [वैरायितारः] वैरं कर्तारः । “शब्दवैरकलह—” (३।१।१७ पा०) इत्यादिना क्यङ्, ततः कर्तरि लुट् ॥ ११५ ॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये

सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥११६॥

सहजचापलदोषसमुद्भूत-

श्वलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ

शलभतां लभताममुद्दहणः ॥११७॥

किं तेऽपि सर्वे वैरायिष्यन्ते ? नेत्याह, अ इति ।—[ये इह, विपक्ष-
मध्ये] शत्रुमध्ये [सह संवृद्धियुजोऽपि] चैवेन सदैश्चर्य्यं गता अपि ।
“सत्सुद्धिष—” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्तिप् । ये [भूभुजः] राजानः
[आत्मविदः] स्वाभिजनवेदिनः [स्युः] यद्वा स्वामरूपवेदिनः स्युः [तैः]
भूभुग्भिः [बलिपुष्टकुलात्] काककुलात् । ‘काके तु करटारिष्टबलि-
पुष्टसक्तप्रजाः’ इत्यमरः । [अन्यपुष्टैः] परभृतैः [इव, अचिरेण]
सद्यः [अस्मात्] विपक्षमध्यात्, “अन्यारात्—” (२।३।२८ पा०) इत्य-
तान्यशब्दस्यार्थपरत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी । [पृथग्भाविता]
पृथग्भविष्यते, भावे ल्युट् ; “चिरवदिटि वृद्धिः” * तेष्वपि केचिद-
स्माभिः सङ्गच्छन्ते इत्यर्थः । † औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ‡ ॥ ११६ ॥

अथ फलितं निगमयन्नाशिषं प्रयुङ्क्ते, सहजति ।—[सहजचापल-
दोषसमुद्भूतः] सहजं स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वम् अनवस्थितत्वञ्च ।
‘चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते’ इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण

* “स्यसिञ्चसौयुट्तासिषु” (६।४।६२ पा०) इति सूत्रेण ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

‡ “पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषम् औपच्छन्दसिकं कवीन्द्रद्वयम्” इति लक्षणा ।

इति विशकलितार्थामौडवीं वाचमेना-
मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः-

स्थलनियतनिषस्मश्रुश्रुतां श्रुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
मन्त्रवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

समुद्धतो दृप्तः । [चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः] पक्षः सहायो गरुच्च ।
'पक्षः पार्श्वगरुत्माध्यमहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । चलितोऽ-
स्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः । [असुहृद्गणः] शत्रुवर्गः [तव,
दृगामदवीर्यविभावसौ] दुःसहतेजोवह्नी । 'वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजः-
सामर्थ्ययोरपि' 'सूर्यवह्नी विभावसु' इति विश्वामरी । [शलभतां]
पतङ्गत्वम् । 'समो पतङ्गशलभो' इत्यमरः । भावे तल् । [लभतां]
गच्छतु । रूपकालङ्कारः श्लेषश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् • ॥ ११७ ॥

इतीति ।—[सः] हरिः [इति] इत्थं [विशकलितार्थां] विवेचि-
तार्थाम् । अनुगतनयमार्गां] नीतिमार्गानुसारिणीं [दुर्नयस्य] बल-
भट्टोक्तस्येत्यर्थः । [अर्गलां] निवारयित्वाम् । इति वैधर्म्यरूपका-
लङ्कारः । 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अत एव [जनितमुदं]
हरः कृतानन्दाम् । [उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषस्मश्रुश्रुतां] उच्छ्रितं
उन्नतं उरःस्थलं नियतं निषस्मया अविश्रान्तमाश्रितया श्रिया श्रुताम् ;
नान्यथेति मन्त्रगुप्तिः । उद्वस्येमाम् [औडवीम्, एनां] पूर्वोक्तां [वाचं,
श्रुश्रुवान्] श्रुतवान् । "भाषायां सदवसश्रुवः" (३।२।१०८ पा०)
इति कसुः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उन्नतः सन् । "अव्ययसर्वनाम्ना-
मकच् प्राक् टेः" (५।३।७१ पा०) इत्यकच्प्रत्ययः । [उदस्थात्]

तृतीयः सर्गः ।

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्ग-
मागस्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रस्यमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥

आसनादुत्थितवान् । “उदोऽन्वृ कर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यस्य
प्रत्युदाहरणमेतत् । रूपकानुप्रासालङ्कारौ । मालिनी वृत्तम् * ॥११८॥

इति श्रीमह्विनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने

सर्वङ्गपाख्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

कौबेरेति ।—[अथ] उडववाक्यश्रवणानन्तरम् । अपेतयुद्धा-
भिनिवेशसौम्यः] अपेतो युद्धे अभिनिवेश आग्रही यस्य सः, श्रान्तक्रोध
इत्यर्थः, अत एव सौम्यः प्रसन्नः, अत एव [कौबेरदिग्भागम्] कौबेर्याः
दिशो भागम्, उत्तरायणमित्यर्थः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (१।३।३४ पा०)
इत्यादिना पुंवद्भावः ; तम् [अपास्य] त्यक्त्वा, अगस्त्यस्येमम् [आगस्त्यः, :

“नयुगमथ यकारो यो गणोऽथो मकारो वसुशिवरिविरामा मालिनी चित्र-
कामा” इति लक्षणात् ।

† कौबेरस्य इयम् कौबेरौ—उत्तरा दिक्, तदधिपतित्वान् ।

‡ यदा तु अमंलिहैः शङ्कैः रविमार्गप्रतिरोधाय उत्तिष्ठन्तं विन्ध्यपर्वतमवलीक-
इन्द्रादयो देवाः परं विवीदन्तः अगस्त्यं शरणं जम्नुः, तदा विन्ध्यपर्वतस्य गुरुः महासुनिः
तेषां वाक्यात् तदन्तिकमाजगाम । अथ शङ्काणि अवगत्य प्रथमन्तं विन्ध्यम् उवाचा-
गस्त्यः,—“वत्स ! यावदहं न प्रत्यावर्तिष्ये, तावत् त्वम् एवंविध एव अवतिष्ठस्व ;
अन्यथा शस्त्रे” इत्युक्त्वा सः दक्षिणां दिशं गतवान्, अद्यापि न ततः प्रत्यावर्त्तने इति

जगत्पवित्रैरपि तं न पादैः
स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ।
यतो ब्रह्मत् पार्वणचन्द्रचारु
तस्यातपत्रं विभराम्बभूव ॥ २ ॥

मार्गमवतीर्णः] दक्षिणायनं गत इत्यर्थः । [उष्णांशुरिव] स्थितः ।
अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमन्तःस्तम्भितः, न त्वेकान्ततो निवृत्त
इति सूचितम् । [हरिः] कृष्णः [हरिप्रस्थम्] इन्द्रप्रस्थं [प्रतस्थे]
प्रचचाल । ‘इन्द्रो दुश्चावनो हरिः’ इति इलायुधः । “समवप्रविभ्यः
स्थः” (१।३।१२ पा०) इत्यात्मनपदम् । ‘देशकालाध्वगन्तव्याः कर्म-
मंशा श्वकर्मणाम्’ इति गन्तव्यस्य कर्मत्वम् । उपमाऽलङ्कारः । सर्ग-
ऽश्विबिन्द्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम्,—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजो
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य प्रख्यानसन्नाहं वर्णयन्नादौ कृतधारणमाह, जगदिति ।—
[अर्को जगत्पूज्यं तं] हरिम्, अत एव [जगत्पवित्रैरपि, पादैः] चरणैः,
किरणैश्च [स्प्रष्टुं, नायुज्यत] नार्हत । “युजेर्देवादिकात् कर्तरि लङ्” ।
कुतः ?—[यतः, तस्य] हरेः [ब्रह्मत्] विपुलं [पार्वणचन्द्रचारु]
पूर्णन्दुसुन्दरम् इत्युपमाऽलङ्कारः । आतपात् त्रायत इति [आतपत्रं]
कृतम् । “सुपि—” (३।१।४ पा०) इति योगविभागात् कः । [विभरा-
म्बभूव] दध्ने । भृजः कर्मणि लिट्, “भीष्मैर्भृजुवां—” (३।१।३८
पा०) इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । आतपत्रान्तर्हितस्य द्वयैरपि पादैः

पौराणिकी कथा । अगस्त्यो हि नक्षत्रविशेषः । स हि खगोले ज्ञानविभाग-
व्याप्तात् दक्षिणस्यां दिशि अशीत्यंशे भूतकैः मिथुनान्तभागे अवतिष्ठति इति
सूर्यसिद्धान्तः । अतश्च दक्षिणादिक् अगस्त्यमार्गः इति कथ्यते । अधुना च
अजह्नेशे सौरभाद्रशेषे तदुदयदर्शनात् अर्घ्यदानं प्रसिद्धम् । ततः शरदारभ्य,—
“प्रसन्नादीदयादभः कुम्भयोनेर्महीजसः” इति रघौ ।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितःपातुकसिद्धसिन्धो-

रभूतपूर्वां रुचमम्बुराशिः ॥ ३ ॥

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां

भाभिर्मणीनामनणीयसौभिः ।

स्पृष्टमश्रयत्वादित्यर्थः । जगत्पूज्यस्य हरः पादेन स्पर्शनिषेधादिति भावः * ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह, मृणालेति ।—[मृणालसूत्रामलं] विस-
तन्तुविशदम् इत्युपमा । [चलच्चामरयोः] चलन्ती च ते चामरे च
चलच्चामरे, वीजनादिति भावः । तयोः [द्वयमन्तरेण स्थितः] द्वयस्य
मध्ये स्थित इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति द्वितीया ।
[सः] हरिः [अभितःपातुकसिद्धसिन्धोः] अभितःपातुका उभयतःपातिनी
सिद्धसिन्धुराकाशगङ्गा यस्य स तथोक्तः । “पर्यभिभ्याञ्च” (५।३।८
पा०) इति तसिल्प्रत्ययः । “सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते”
(काशिक) इत्युभयार्थत्वं सुस्पृपा इति समासः । पातुकेति ।—
“लघपत—” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उक्तप्रत्ययः । तस्य
[अम्बुराशिः] समुद्रस्य [अभूतपूर्वां] पूर्वमभूताम् । सुस्पृपा इति
समासः । [रुचं] कान्तिं [भेजे] अत एव निदर्शना ; सा चाम्बु-
राशिः सम्भावनामात्रोक्त्या अभितःपातुकसिद्धसिन्धुसम्बन्धमूलया
असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या स्वोपजीवकसंयोगेन सङ्कीर्यत इति
सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथावृभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन्, आदौ सुकुटधारणमाह,

* अथ “अयुज्यत” सम्भावनायत्वात् लिङर्थे लङ्, “भाव्यर्थो भूतवदङ्गी-
क्रियते” इति न्यायादा । अङ्गिन् श्लोके आतपवकल्पनस्य हेतोः वाक्यगतत्वात्
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अनेकधातुच्छुरिताश्मराशि-

गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-

प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठ-

पिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

चित्राभिरिति ।—[अस्य] हरः । उपरि] ऊर्ध्वदेशे मौलिभाजां ।
मुकुटगतानां [मणीनाम्, अनणीयमौभिः] सहतीभिः [चित्राभिः] अनेक-
वर्णाभिः [भाभिः] प्रभाभिः कर्त्तुभिः । ‘स्युः प्रभाकयुचिन्विड्भाभा-
श्कवियुतिदीप्तयः’ इत्यमरः । सान्तपन्ने “भोभगो—” (८।३।१७ पा०)
इत्यादिना रीर्यकारे तस्य “हलि सर्वेषाम्” (८।३।२२ पा०) इति
लोपः । [अनेकधातुच्छुरिताश्मराशिः] अनेकैधातुभिर्गैरिकादिभि-
श्चुरितानां रुषितानाम् अश्मनां मणीनां राशिः समूहो यस्य तस्य
[गोवर्द्धनस्य] गोवर्द्धनाख्यपर्वतस्य आकृतिः, अन्वकारि] अनुकृता,
तत्सादृश्यमभाजीत्यर्थः । पूर्णोपमेयम् ॥ ४ ॥

कुण्डले च धृते इत्याह, तस्येति ।—[तस्य] हरः उरः] उरस्थलम्
[उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा] उल्लमन्या काञ्चन-
कुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां खचितानां गारुत्मतरत्नानां मरकतमणीनां
भासा दौर्भागा, उरमि प्रसरन्त्येति भावः । [बाल्योचितनीलकण्ठ-
पिच्छावचूडाकलनां] बाल्यं शिशवम् । “ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्” ।
तत्रोचितमभ्यस्तं यत्रोलीकण्ठपिच्छं मयूरबर्हम् । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यं’
इति यादवः । ‘पिच्छबर्हं नपुंसके’ इत्यमरः । तेन निर्मितावचूडा
मालिका तस्याः कलनामामोचनमवमोचनं वा [अवाप इव] इत्यु-
त्प्रेक्षा । ‘यत्रान्यधर्मसम्बन्धादन्यदेवोपतर्कितम् । प्रकृते हि भवेत्
प्राज्ञाज्ञासुरप्रेक्षां प्रचक्षते ॥’ इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटि-
 व्याघट्टनोत्तेजनया मण्णीनाम् ।
 बंहीयसा दीप्तिवितानकेन
 चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥
 निसर्गरक्तैर्वलयावनद्ध-
 ताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाद्यैः ।
 व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो-
 विक्षोभजासृक्क्षपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

तमङ्गदे इति ।—[तं] हरिं [मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया]
 मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनं मन्दराचलशिखराग्रसङ्घर्षणं तदेवोत्तेजना
 शायोद्धेखना तथा [बंहीयसा] बहुतरेण । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७
 पा०) इत्यादिना बहुलशब्दस्येयमुनि बंहादेशः । [मण्णीनां, दीप्तिवितान-
 केन] प्रभापटलेन [उल्लसन्ती] दीप्यमाने । “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८०
 पा०) इति नुमागमः । [अङ्गदे] केयूरे । ‘केयूरमङ्गदं तुल्ये’ इत्यमरः ।
 [चकासयामासतुः] शोभयाच्चक्रतुः । अङ्गदे धृतवानित्यर्थः । चका-
 स्तेर्ष्यन्ताङ्गिणि आम्प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः । अत्राङ्गदयोः प्राग्भवीयाङ्गद-
 भेदेऽप्यभेदोक्त्या तयोर्मन्दरकूटकोट्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या द्वयोरति-
 शयोक्तयोः • सङ्करः ॥ ६ ॥

निसर्गति ।—[असौ] हरिः [निसर्गरक्तैः] स्वभावलोहितैः । किञ्च,
 [वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैः] वलये कटके ‘कटकं वलयोऽस्त्रि-
 याम्’ इत्यमरः । तयोरवनद्धानां प्रत्युप्तानां ताम्राश्मनां पद्मरागाणां
 रश्मिभिः क्षुरितैः, अत एव [अद्यापि, सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्क्षपितैः]
 सुरारेर्हिरण्यकशिपोः वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जातं यत् असृक् तेन
 क्षपितैः सितैः [इव] स्थितैः इत्युत्प्रेक्षा । स्मार्तेर्ष्यन्तात् क्तः ।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-

वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनील-

मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे-

र्दध्रे मणिर्दीधितिदौपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तदङ्गे

साक्षादिवालच्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

“अर्तिह्री—”(७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः । “मितां ह्रस्वः”
(६।४।८२ पा०) । [नखाग्रैर्व्यद्योतत] कटके च घृतवानित्यर्थः * ॥ ७ ॥

उभाविति ।—[तमालनीलं] तमालवन्नीलम् [आमुक्तमुक्तालतम्]
आमुक्तं आमञ्जिते + मुक्तालतं दीर्घत्वसाम्येन लतासदृशौ मौक्तिक-
हारौ यस्मिन् तत् [अस्य] हरेः [वक्षः, आकाशगङ्गापयसः]
आकाशगङ्गायाः पयसः [उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक्, पतेतां]
प्रवहेतां चेत् । सम्भावनायां लिङ् । [तेन] व्योम्ना [उपमीयेत]
समीक्रियेत । नास्योपमानं किञ्चित्पश्याम इति भावः । मुक्ताहारं
घृतवानित्यर्थः । अत्र व्योम्नौ गङ्गाप्रवाहद्वयसम्बन्धेऽपि सम्भावनया
सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । तदेतत् “पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्यात्”
इत्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति ।—[तेन] हरिणा [दीधितिदौपिताशः] दीधितिभि-

* उग्रेष्वाः सा च पूर्वकालकृतासुरवचोविदारणजनितासृजः बहुकाला-
नन्तरं वर्तमानताया असम्भवात् तत्सम्बन्धकथनरूपातिशयोक्त्या अनुप्रासिता । किञ्च,
बहुकालपूर्वं नखमेलप्रस्य असुरवचोरक्तस्य प्रत्यक्षायमावृत्तप्रकटनात् भाविकाल-
हारेण यथितमूला वा ।

† आसञ्जिते—परिहिते, विन्यसे इत्यर्थः । आ + सञ्ज + णिच्—क्तः ।

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठनिष्ठातमिवोर्ध्वमुच्चै-

स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १०

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्तिं

रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।

दीपिताः आग्नाः येन सः । दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः । [पयोधे-
रम्भसां] सारस्य विकारः [सारमयः मणिः] समुद्रमन्यनोत्थः, कौस्तु-
भाख्य इत्यर्थः । [दध्ने] धृतः । धृञ् धारणे कर्मणि लिट् । [यत्र]
मणौ [विम्बगतः] प्रतिविम्बगतः [लोकः] बाह्यप्रपञ्चः [तदङ्गे]
तस्य हरेः शरीरे [साक्षात्] बहिः, प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः ।
[अन्तर्वसन्] अन्तर्गतो लोकः [इवालक्ष्यत] । यत्र मणौ प्रतिविम्बितो
बाह्यलोकः तदङ्ग एव नैर्मन्याद्वहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवाल-
क्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मुक्तेति ।—[अस्य] हरः [मुक्तामयं] मुक्ताप्रचुरम् । “तत्पुङ्क्तवर्चन
मयट्” (५।४।२१ पा०) सारसर्पे कटिमृत्वेऽवलम्बते इति [सारसनाव-
लम्बि] ‘क्लीवे सारसनं चाथ पुंस्कृत्वां षट्ङ्गलं त्रिषु’ इत्यमरः । [आप्र-
पदीनम्] आ समन्तात् प्रपदं प्राप्नोतीति खञ्प्रत्ययः । ‘पादाग्रं प्रपदं
पादः’ इत्यमरः [दाम] मुक्तामरः [अङ्गुष्ठनिष्ठातम्] अङ्गुष्ठेन निष्ठातं
विष्टुष्टमित्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राम्यत्वं, यथाह दण्डी,—“निष्ठातो-
द्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकलां
विगाहते” इति । [ऊर्ध्वम्] ऊर्ध्वप्रवाहम् [उच्चैः] उन्नतं [त्रिस्रोतसः]
मन्दाकिन्याः [सन्ततधारम्] अविच्छिन्नसम्पातम् [अम्भ इव भाति] अ-
इत्युत्प्रेक्षा ॥ १० ॥

स इति ।—[इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्तिः] इन्द्रनीलस्थलमिव नील-
मूर्त्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां “गे रि” (८।३।१४ पा०) इति रेफ-

विस्त्वैरैरम्बुरुहां रजोभि-
 र्यमस्वसुश्चित इवोदभारः ॥ ११ ॥
 प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभू-
 दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
 वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता
 साऽनन्यकान्ता क्षुरसीतरा तु ॥ १२ ॥

लोपः “ट्रलापे पूर्वस्य—” (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः । [कर्चूरपिशङ्ग-
 वामाः] कर्चूरं हरितालमिव पिशङ्गं वामो यस्य सः पीताम्बरो हरिः ।
 ‘हरितालन्तु कर्चूरम्’ इति वैजयन्ती । [सः] हरिः [विस्त्वैरैः] विस्-
 मरैः । “इण्णनश्जिसर्त्तिभ्यः करप्” (३।२।१६३ पा०) इति करप् ।
 [अम्बुरुहाम्] अम्बुजानाम् । रुहेः क्तिप् । [रजोभिः] परागैः
 [चितः] चितवर्णः [यमस्वसुः] यमुनायाः, उदकस्य भारः पूरः [उदभारः]
 सः [इव रराज] । “मन्यौदन—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदकस्यो-
 दादेशः * ॥ ११ ॥

प्रसाधितस्येति ।—[प्रसाधितस्य] अलङ्कृतस्य [अस्य, मधुद्विषः]
 हरिः [अन्यैव] असदृशी विभिन्ना च । ‘अन्यो विभिन्नासदृशौ’ इति
 वैजयन्ती । [लक्ष्मीः] शोभा पद्मा च । ‘शोभामम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः
 शौरपि गदाते’ इति विश्वः । [अभूदित्यतद् युक्तम्] कुतः ?—[हि]
 यस्मात् [सा] प्रसाधनरूपा लक्ष्मीः [अशेषे वपुषि] वसतीति शेषः ।
 किञ्च, [अखिललोककान्ता] अखिललोकस्य कान्ता प्रिया, [इतरा]
 नित्या [तु] अन्यस्य कान्ता प्रिया न भवतीति [अनन्यकान्ता]
 किन्तु तस्यैवेत्यर्थः । [उरसि] । उरस्येव वसतीत्यर्थः । अत्र हरेः
 प्रसाधनादसाधारणी शोभा जातेति पारमार्थिकवाक्यार्थः । अत्र
 लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः प्रतीयमानया श्रीदेव्या

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः-

स्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।

आनन्दिताशेषजना बभूव

सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ १३ ॥

प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखाना-

मुपेयुषां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः

स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम् ॥ १४ ॥

सहाभेदाध्यवसायादियममन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे भेदाध्यवसायाच्च अति-
श्रयोक्तव्योः संसृष्टिः ॥ १२ ॥

अथैनमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह, कपाटेति ।—[कपाटविस्तीर्णमनोर-
मोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य] कपाटविस्तीर्णं मनोरमे चोरःस्थले स्थिता
श्रीरिति ललना कान्ता यस्य [तस्य] हरेः [आनन्दिताशेषजना, सर्वाङ्ग-
सङ्गिनी] सकलदेहव्यापिनी, अत एव [अपरैव] असाधारण्येव श्रीदेव्या
अन्यैव [लक्ष्मीः] शोभा रमा च [बभूव] । स एवालङ्कारः । प्राये-
णैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशिष्टलाभाद्भिन्नस्त्वि कवयः । यथाह नैषधे
आदावेव 'निपौय' इत्यादि श्लोकद्वयं तथा 'स्वकेलिलेश' इत्यादि
श्लोकद्वयं चेति ॥ १३ ॥

अथ देवीसहस्ररस्यैवास्त्र यात्रेति सूचयन् प्रसाधनविधेः फलमाह,
प्राण्येति ।—[भूषणतामुपेयुषां] न त् प्रहरणतामिति भावः । [दैत्य-
पतेः] हिरण्यकशिपोः [प्राणच्छिदां] प्राणमुषां, प्राणापहारिणामित्यर्थः,
वज्रादपि कठोराणामिति भावः । [नखानां, क्षतेन] व्रणेन [प्रकाश-
कार्कश्यगुणौ] प्रकाशो व्यक्तः कार्कश्यमेव गुणौ ययोस्तौ [स्तनौ]
स्तनानित्यर्थः । आतावेकवचने प्राप्ते जातिभूयस्तु स्तनादिषु जात-
द्वित्वविशिष्टत्वात् द्विवचनम् । यथाह वामनः,—“स्तनादीनां द्वित्वा-

आकर्षतेवोर्ध्वमतिक्रशैया-

नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा

नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षौ

सा सा क्रिया नम्रमुखौ बभूव ।

निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्या-

स्तवान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥ १६ ॥

ऽऽविष्टा जातिः प्रायेण" (वामनमृ० ५ अधि० २ अध्या० १७ सू०) इति ।
[दधानाः, तरुण्यः] युवतयः । "वयसि प्रथमे" (४।१।२० पा०)
इति ङीप् । [एनं] हरिं [परिववुः] । अत्र हरिनखानां नरहरि-
नखभेदेऽप्यभेदोक्त्या स्तनयोश्च तादृक्काठिन्यामम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्याति-
शयोक्तौ, तयोश्च सापेक्षत्वात्सङ्गरः ॥ १४ ॥

आकर्षतेति ।—[अत्युन्नतत्वात्] हेतोः [ऊर्ध्वमाकर्षतेव] नमन्तं
मध्यमुन्नमयतेव स्थितेनन्युत्प्रेक्षा । [अतिगुरुत्वभाजा] अतिगुरुत्वम्
अतिभारत्वम् अतिप्रवृद्धत्वञ्च भजतीति भाक् "भजो शिवः" (३।२।
६२ पा०) इति शिवः । तेन [अङ्गनानां कुचमण्डलेन, अतिक्रशैयान्]
अत्यन्तकृशतरः । तनीयान् क्षीणश्च "रञ्जतो हलादेर्लघोः" (६।४।
१६१ पा०) इति रेफादेशः । [मध्यो नितान्तम्, आक्रान्तः] पीडित
[इव, ननाम] नतः प्रणतश्च । अत्र मध्यकुचमण्डलयोर्विशेषणसाम्या-
दरिविजिगीपुराजप्रतीतिः ममासोक्तिः, तथा वाच्ययोः प्रतीयमानाभे-
देनाक्रमणक्रियाकर्मकर्तृभावसम्भावितेयं नमनस्याक्रमणहेतुकत्वोत्प्रेक्षा
इत्यनयोः सङ्गरः । उत्प्रेक्षयोस्तु नैरपेक्षयात् संसृष्टिरेवेति विवेकः ॥१५॥

यां यामिति ।—[प्रियः] हरिः [यांऽयाम्] अङ्गनाम् । "नित्य-
वीक्षयोः" (८।१।४ पा०) इति वीक्षायां द्विर्भावः एकपदम् । [प्रैक्षत]

तस्यातसीसूनसमानभासो

भाम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः

स्फुरन्महावर्त्त इवैकबाहुः ॥ १७

आलोकयत [सा सा] पूर्ववत् द्विर्भावः । [कातराक्षी] साध्वसाक्ष-
कितलोचना सती [द्विया नम्रमुखी बभूव] । एतेन कार्य्यद्वारा
लज्जासाध्वसभावोदय उक्तः । अन्यासामीर्ष्याभावोदयमाह,—[अन्याः]
अप्रेक्षिताः अङ्गनाः [आक्षिप्तार्थाः] कृताक्षमाः सत्यः । ‘परोत्कर्षाक्ष-
मेर्ष्या स्यात्’ इति लक्षणात् । [तत्वान्तरं] तस्मिन्ननीक्षणवसरे ।
‘क्रीवेऽन्तरं चावकाशे तादर्थ्येऽवसरेऽवधौ’ इति वैजयन्ती । [निःशङ्कं]
तदनीक्षणादेव विसम्भं यथा तथा [समं] युगपत् [कटाक्षैः, अमुं] हरिं
[जघ्नुः] प्रजङ्घुः मगेषमद्राक्षुः * ॥ १६ ॥

अथास्य पञ्चभिर्दिव्यास्त्रमन्त्रिधानमाह, तस्येत्यादि ।—[अतसी-
सूनसमानभासः] अतसीमृनेन क्षुमाकुसुमेन समानभासः तुल्यकान्तेः ।
स्निग्धश्यामस्येत्यर्थः । ‘अतसी स्यादुमा क्षुमा’ इत्यमरः । [तस्य] हरेः
[एकबाहुः, भाम्यन्मयूखावलिमण्डलेन] भाम्यदावर्त्तमानं मयूखावलीनां
मण्डलं चक्रवालं यस्य तेन [चक्रेण] सुदर्शनेन [स्फुरन्महावर्त्तः]
स्फुरन् महानावर्त्तो भूमौ यस्य सः । ‘स्यादावर्त्तोऽम्भसां भूमः’
इत्यमरः । [यमुनाजलौघः] यमुनाजलानामोघः पूरः [इव रेजे] चक्रं
दध्रावित्यर्थः * ॥ १७ ॥

* अत्र भावोदयावलङ्कारः ।

* पूर्वोपमेयम् । जकार-यकारयोरकच स्थाने उच्चार्यत्वात् युत्यनुप्रासश्च ।
पुरा क्लृप्तं दैत्यदानवासुरपरिपीडितान् स्नान् वातं प्रतिजानानस्य भगवती नाराय-
णस्य साहाय्यं कर्तुकामानां देवानां शरीरेभ्यः प्रादुरासीत् किमपि अपूर्वं तेजः । अथ
भगवान् महादेवः तत्तेजोराशिना चक्रं नाम महाशूलं विनिर्माय तथैव प्रादात् ।
सौन्दर्याच्च तदपि सुदर्शनसंज्ञामवापः इति पाद्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा
मूर्त्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलन्ती ।
नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं
कौमोदकी मोदयति स्म चेतः ॥ १८ ॥
न केवलं यः स्वतया मुरारे-
रनन्यसाधारणतां दधानः ।
अत्यर्थमुद्देजयिता परेषां
नाम्नाऽपि तस्यैव स नन्दकोऽभूत् ॥ १९ ॥

विरोधिनामिति ।—[विरोधिनां] वैरिणां [विग्रहभेददक्षा]
विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा, 'शरीरं वर्षं विग्रहः' इत्यमरः ।
[क्वचित्] कापि [अस्खलन्ती] सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः । [नित्यं
सन्निहिता] अनपायिनी, अत एव [मूर्त्ता] मूर्त्तिमती [शक्तिः]
सामर्थ्यं [इव] स्थितेत्युत्प्रेक्षा । [कौमोदकी] गदा [हरेश्चेतो
निकामं मोदयति स्म] स्वसन्निधानेनैव भावः ॥ १८ ॥

न केवलमिति ।—अन्यस्य साधारणो न भवतीत्यनन्यसाधारण्यस्तस्य
भावस्तत्ता तां [अनन्यसाधारणतां दधानः] तथाऽपि [यः नन्दकः,
स्वतया केवलं] गजाश्वादिवत् स्वत्वेनैव [मुरारेः] नन्दकः [न]
किन्तु [परेषां] शत्रूणाम् [अत्यर्थमुद्देजयिता] भौषयिता सन्, अत
एव [नाम्नाऽपि] चन्द्रादिवन्नन्दयतीति नन्दकः इत्यन्वर्थसंज्ञाबलेनापि
नन्दयितृत्वेनापीति यावत् । [तस्यैव] तदीय एव योऽनन्यसाधारण-
त्वात्परोद्देजकत्वाच्च तस्यैव नन्दको नन्दयिता चेत्यर्थः । [स] नन्दकः
नन्दकाख्यखड्गः [अभूत्] सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । सम्बन्धानुवादेन
सन्निधानमेवात्र विधेयं * प्रकरणात् । अत्रानन्यसाधारणत्व-परोद्देज-

० न तु स्वत्वप्रदर्शनेन आनन्दजनकत्वं खड्गस्य इति भावः,—“खड्गो
नन्दकः” इत्यमरः ।

न नौतमन्येन नतिं कदाचित्
 कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।
 विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं
 शार्ङ्गं धनुर्मिवमिव द्रढीयः ॥ २० ॥
 प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधोरनादः
 कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।
 मन्दानिलापूरकृतं दधानो
 निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

कत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयताममर्थनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

न नौतमिति ।—[अन्येन] पुरुषान्तरेण [नतिम्] आकर्षणं, मेदेन
 खानुकूल्यं च [न नौतं] न प्रापितम् । [कदाचित्, क्रियासु] रणकर्मसु,
 हिताहितकृत्येषु च, [कर्णान्तिकप्राप्तगुणं] कर्णान्तिकं कर्णगोचरं
 प्राप्तो गुणो मौर्वी, आप्रताधर्मश्च यस्य तत्, [विधेयं] क्रियासु वश्यं
 [द्रढीयः] दृढतरं पीडासहतरमिति यावत् । शृङ्गस्य विकारः [शार्ङ्गं]
 नाम [धनुः मिवमिव, अस्य] हरेः [अन्तिकस्थं] मन्त्रिहितम् [अभ-
 वत्] • ॥ २० ॥

प्रवृद्धेति ।—धियं रातीति धीरो मनोहरः । मन्द्रो गम्भीरोऽम्बुदस्य
 मेघस्येव धीरश्च नादः प्रवृद्धो यस्य सः [प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधोरनादः]
 इत्युपमा । [कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः] कृष्ण एवार्णवः समुद्रस्तस्या-
 भ्यर्णचरोऽन्तिकचरः । ‘उपकृष्टान्तिकाभ्यर्ण’ इत्यमरः । स चासावेक-
 हंसश्चेति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । [मन्दानिलापूरकृतं] मन्दा-
 निलस्यापूरः आपूरणं तेन कृतं जनितं [निध्वानं दधानः] अनाधाती-

अत्रापि पूर्ववत् काव्यलिङ्गम् ; तत्र श्लेषेण उपमया च सङ्कीर्त्यते

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धेः

सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् ।

महारथः पुष्परथं रथाङ्गी

क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

ऽपि मन्दमारुतप्रवेशादेव ध्वनतीति पाठवातिशयोक्त्या, ध्वन्यसम्बन्धे-
ऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । पञ्चजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः
[पाञ्चजन्यः] अस्य शङ्खः । “बहिर्देवपञ्चजनभ्यश्च वक्तव्यम्” इति
आप्रत्ययः । [अश्रूयत] श्रूयते स्म । पाञ्चजन्योऽपि सन्निहितः
अभूदित्यर्थः । वीणा श्रूयते पुष्पाख्याप्रायन्ते इत्यादिवद्धर्मधर्मिणीर-
मेदोपचारात् पाञ्चजन्यस्य श्रवणोक्तिः * ॥ २१ ॥

रराजेति ।—महान् रथो यस्य सः [महारथः] रथिकविशेषः ।
‘आत्मानं सारथिं चाश्वान् रथन् युध्यते यो नरः । स महारथसंज्ञः
स्यादित्याहुर्नैतिकीविदाः ॥’ इति । रथाङ्गं चक्रमस्यास्तीति [रथाङ्गी]
हरिः [इष्टसिद्धेः सम्पादकं] लक्षणवत्त्वात्, ‘पुष्पः सर्वाथेसाधकः’ इति
शास्त्राच्चेति भावः । [सर्वासु दिक्षु, अप्रतिषिद्धमार्गम्] अनिषिद्धगमन-
मित्यर्थः । अविष्ठानशक्तेर्निर्गुणत्वात्, ‘पुष्पो हस्तो मैत्रमप्याश्विनश्च
चत्वार्य्याहुः सर्वदिग्धारकाणि’ इति शास्त्रादिति भावः । [क्षिप्रं]
क्षिप्रगामिनम्, अन्यत्र,—क्षिप्रनामकम् । ‘क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्पम्’ इति
शास्त्रात् । [पुष्परथं] क्रीडारथम्,—‘असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय
यत्’ इत्यमरः । [अधिरूढः] सन् पुष्पो रथ इव तं पुष्परथमधिरूढः
पुष्पनक्षत्रगतः [क्षपानाथः] चन्द्रः [इव रराज] † ॥ २२ ॥

* पारावारपथीराशौ पञ्चत्वमुपागतं गुरुपुत्रम् उद्धर्तुं कामेन भगवता श्रीकृष्णेन
बाणावरुद्धसमुद्रवाक्यात् तिमिरपथारिचं पञ्चजनाख्यमसुरं निहत्य, पाञ्चजन्यः नाम
शङ्खो लीले ; इति हरिवंशे ८० अध्याये अनुसन्धेयम् ।

† अथानुप्राप्तितेयमुपमा ।

ध्वजाग्रधामा दृष्टशेऽय शौरिः

सङ्क्रान्तमूर्त्तिर्मणिमेदिनीषु ।

फणावतस्त्रासयितुं रसाया-

स्तलं विविचन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

यियासतस्तस्य महीधरन्ध्र-

भिदापटीयान् पटहप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवीधः

शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

ध्वजेति ।—[अथ] रथारोहणानन्तरं [शौरिः] * कृष्णस्य [ध्वजा-
ग्रधामा] ध्वजाग्रं धाम स्थानं यस्य सः † [मणिमेदिनीषु] मणिमय-
कुट्टिमेषु [सङ्क्रान्तमूर्त्तिः] प्रतिविम्बिताङ्गः सन् [पन्नगारिः] गरुत्मान्
[फणावतः] सर्पान् [त्रासयितुं] द्रावयितुं [रसायास्तलं] पातालं
[विविचन्निव] प्रवेष्टुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विशतः सन्नन्ताङ्गटः शलादेशः ।
[दृष्टे] दृष्टः, सोऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यियासत इति ।—यातुमिच्छतः [यियासतः] । यातः सन्नन्ताङ्गटः
शलादेशः । [तस्य] हरेः सम्बन्धी [महीधरन्ध्रभिदापटीयान्] महीं
धरन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः, तथा च
वामनः,—“महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्” इति । ‡ तेषां
रन्ध्राणि विलानि तेषां भिदा मेदनम् । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४
पा०) । तस्यां पटीयान् समर्थतरः [पटहप्रणादः] आनकघोषः,

* शूरः नाम कश्चिच्चन्द्रवंशीयी राजाऽऽसीत् ; तदंशजत्वात् “शौरिः” इति
तालव्यशकारवती संज्ञा ।

† ध्वजायादृष्ट इत्यर्थः ।

‡ “कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपमेष्ठ्याजम्” इति (३।३।५ पा० वा०) ।
भाष्यम् । तत्र “महीध्र-कुप्र-गिलतीति गिल” इति दीक्षिताः ।

यतः स भर्ता जगतां जगाम
धर्त्ता धरित्वाः फणिना ततोऽधः ।
महाभराभुग्नशिरःसहस्र-
साहायकव्यग्रभुजं प्रसस्ते ॥ २५ ॥
अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-
भयावनम्रीकृतकेतनानि ।

[महार्णवौघः] महार्णवस्यौघः, समुद्रस्य प्रवाहः, अन्यानि जलानि
[जलान्तराणीव सुप्सुपा इति समासः । अन्यान् शब्दान्
शब्दान्तराणि] पूर्ववत् समासः । [अन्तरयाञ्चकार] अन्तर्हि-
तानि चकार, क्वादयामामेत्यर्थः । अन्तरशब्दादन्तर्ज्ञानार्थात् “तत्क-
रोति” (ग०) इति ख्यन्ताद्भिट् । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्हिभेद-
तादर्थ्ये” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ २४ ॥

यत इति ।— जगतां, भर्ता धारयिता, कुक्षिस्थाखिललोक
इत्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी ।
[सः हरिः यतः] येन भूमार्गेण [जगाम, ततः] तस्मिन् भूभागे
[अधः] पाताले [धरित्वाः] धरण्याः [धर्त्ता] धारयिता । पूर्ववत्
षष्ठी । [फणिना] शेषेण [महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायक-
व्यग्रभुजं] महता भरेण आ समन्ताद्भुग्नस्य कुक्षीभूतस्य शिरःसहस्रस्य
साहायके साहायकर्मणि । “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्” (५।१।१३२
पा०) । व्यग्राः त्वरमाणाः भुजा यस्मिन् तद्यथा तथा [प्रसस्ते]
प्रसृतम् । भावे लिट् । हरिश्चचालेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसर-
णासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २५ ॥

अथेति ।—[अथ] हरिचलनानन्तरम् [उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-
भयावनम्रीकृतकेतनानि] उच्चकैरुचते तोरणे द्वारदारुणि सङ्गेन भङ्ग-

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं
 सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥
 श्यामारुणैर्वारणदानतोयै-
 रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।
 आनेमिमर्गैः श्रितिकण्ठपक्ष-
 चोदद्युतश्चुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

क्षत्त्राद्वधेनावनम्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि [सैन्यानि] सोमस्यान्वयः
 सन्तानः तं [सोमान्वयं, तं] हरिं [सुनीतिभाजं] सुष्ठु नीतिमन्तं
 [क्रियाफलानि] क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्य-
 भूमितादिलाभाः [इव, अन्वयः] अन्वगच्छन् । यातर्लङ् । “लङः शाक-
 टायनस्यैव” (३।४।१११ पा०) इति भेर्जुम् * ॥ २६ ॥

श्यामेति ।—श्यामानि च अरुणानि च तैः [श्यामारुणैः] कृष्णलो-
 दितैः । “वर्णौ वर्णेन” (२।१।६८ पा०) इति समासः । [वारण-
 दानतोयैः] गजमशोदकैः [आलोडिताः] सम्मिलिता अत एव
 [श्रितिकण्ठपक्षचोदद्युतः] श्रितिकण्ठपक्षचोदाः मयूरवर्हचूर्णा इव
 द्योतन्त इति तथोक्ताः । क्तिप् । उपमाऽलङ्कारः । [काञ्चनभूपरागाः]
 काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः परागाः पांशवः [आनेमिमर्गैः] आनेमि
 नेमिमभिव्याप्य । ‘तस्यान्ते + नेमिः स्त्री’ इत्यमरः । “आङ् मय्यां-
 दाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इत्यभिविधावश्यकोभावः । मर्गं
 [रथौघैः, चुदिरे] पिष्टा इत्यर्थः । परागाणां विशिष्टपेषणासम्बन्धे-
 ऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, तथा च महती गजरथसम्पत्तिर्यज्यत
 इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† “तस्यान्ते” इत्यस्य प्राक् “वक्त्रं रथाङ्गं” इत्यंशो विद्यते ।

न लङ्घयामास महाजनानां

शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः

पदाहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥

निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चि-

न्मुहुर्यदुच्चिचिपुरग्रपादान् ।

ध्रुवं गुरुन्मार्गरुधः करीन्द्रा-

नुलङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः ॥ २९ ॥

नति ।— अष्टापदभूमिरेणुः । अष्टम् धातुपदं प्रतिष्ठा अस्येति अष्टापदं सुवर्णम् । ‘रुक्मं कार्त्तम्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्’ इति सुवर्णपद्यायिष्वमरः । तस्य भूमिस्तस्या रेणुः । काञ्चनभरजः । पदाहतः] रथाश्चादिचरगताङ्कितोऽपि भन्तित्यर्थः । महाजनानां बहुजनानां पृज्यानाञ्च [शिरांसि न लङ्घयामास] नाक्रामति स्म । किं बहुना,— [उद्धतिम्] उत्पतनं दण्डं नैवाजगाम] कुतः ? — [यत्] यस्मात् [गरिम्णः] गुरुत्वगुणस्य साक्षात्मास्य च । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना गुरोर्गतादेशः । सदृशम्] अनुरूपं यथा तथा अचेष्टत । अलङ्घनव्यवहारे गुरुत्वस्योद्धत्य-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अलानोद्धत्यादिप्रवृत्तमुवर्णपराग-विशेषण-साम्यादप्रस्तुतमुजनप्रतीतः समामोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

निरुध्यमाना इति ।— [तुरगाः यदुभिः] आरुर्द्वैरिति भावः । कथञ्चित् । अतिप्रयत्नेन । निरुध्यमानाः वल्गाकर्षणेन वार्यमाणा अपि । यत् । यस्मात् अग्राश्च ते पादाश्च तान् अग्रपादान् । ‘हस्ता-ग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्’ इति वामनः (५ अधि० २ अध्या० २० नृ०) । * सामानाधिकरण्येन समासः । [मुहुः, उच्चिचिपुः]

“हस्तायम् अग्रहस्तः, पुण्यायम् अग्रपुण्यम् इत्यादयः प्रयोगाः कथम् ?—

अवेक्षितानायतवल्गमये
 तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।
 प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं
 निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ ३० ॥
 दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयु-
 र्मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

उत्तिष्ठप्रवन्तः । तत् । तस्मान्मार्गं रुन्धन्तीति [मार्गरुधः] मन्दगमनेन
 मार्गरोधिनः । किप् । गुरुन् महतः पूज्यांश्च । अलङ्घ्यानपीति
 भावः । करोन्द्रान् उल्लङ्घ्य गन्तुम्, ईप्सुः इच्छन्ति स्म । ध्रुवम् ।
 ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । गुरवोऽपि सन्मार्गरोधकाः परैरुल्लङ्घयन्त इति
 अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २८ ॥

अवेक्षितानिति ।— आयतवल्गम् आयता आकृष्टा बल्गा
 मुखरज्जुर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा यत्ननिरुद्धवाहैः । यत्नेन
 दुर्वारवधेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाह्य वाजिनो यैस्तैः । 'वाजि-
 वाह्याऽर्वगन्धर्व' इत्यमरः । तुरङ्गिभिः अश्वसादिभिः अग्रे
 पुरोदेशे अवेक्षितान् आलोकितान् रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति । प्रक्री-
 डितान् पांशुक्रीडाकरान् । कर्त्तरि क्तः । पृथुकान्] शिशून् ।
 'पृथुकः श्रावकः शिशुः' इत्यमरः । जनन्यस्तूर्णमेत्य पथिभ्यः , निन्युः
 अपसारयाच्चक्रुरिति स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणा इति ।— अनघम् अकलङ्गं [मुरारिं, दिदृक्षमाणाः
 द्रष्टुमिच्छन्तः, दृशेः सन्नन्तात् । शानजादेशः "जाश्रस्मृदृशां सनः"
 (१।३।५७ पा०) इत्यात्मनेपदम् । जनौघाः] रथ्यायां रथ्यायां [प्रति-
 रथ्यं] । वीषाऽर्थेऽव्ययीभावः । आरात् समीपं 'आरादूरसमीपयोः'

आहितान्यादिष्वपाठान्, पाठे वा तदनियमः स्यात् ; अत आह,—गुणगुणिनीभेदा-
 भेदात् इति ; तत्र भेदान् हस्ताद्यादयः, अभेदादयश्च हस्तादयः" इति वामनसूत्रवृत्तिः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा
नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥
उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि-
रसौ निरुक्त्वासमनीकिनीभिः ।
रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षु-
र्विद्वान्विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३२ ॥

इत्यमरः । [इयुः] अरमुः । इगो लिट् “दीर्घ इगः किति” (७।४६८ पा०) इत्यभ्यामदीर्घः । ननु नित्यपरिचितं का दिदृक्षा ? इत्यत्राह, अनेकश इति ।—[अनेकशः] बहुवारमित्यर्थः । “बह्वन्वार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति श्रुत्प्रत्ययः । [संस्तुतं] परिचितम् अपि वस्तु । जनेनेति शेषः । ‘संस्तवः स्यात्परिचयः’ इत्यमरः । [अनल्पा] अधिका । प्रीतिः प्रेम, कर्तव्यं [नवं नवम्], आभीक्ष्ण्येन नवं करोति, अहो ! । “नित्यबोध्योः” (८।१।४ पा०) इति द्विर्भावः । अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्य्यं । यथा परप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते, भगवानपि तथैवेति भावः । मामान्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुष इति ।—[विद्वान्] अभिज्ञः, अत एव तस्यां, पुरि नगर्यां [दत्तचक्षुः] निस्पृष्टदृष्टिः [असौ] हरिः [निरन्तराभिः] नौरन्त्राभिः [अनीकिनीभिः] मैनाभिः [निरुक्त्वासम्] अतिसङ्घटं वर्त्म, उपेयुषः प्राप्नस्य रथस्य, शनैर्यातं सम्बन्धनिबन्धनं मन्दगमनं न विदामास न विवेद । “उपविदजागृत्योऽन्यतरस्याम्” (३।१।३८ पा०) इति पाक्षिक आम्प्रत्ययः । व्यासङ्गादसंवेदनं, न तु तत्त्वज्ञानादिति भावः । व्यासङ्गस्य पदार्थत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी-

र्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह-

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥ ३३ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्र-

रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा

पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

अथैकविंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति, मध्य इति ।—समुद्रस्य मध्ये [मध्येसमुद्रं] । “पारे मध्ये षष्ठा वा” (२।१।१८ पा०) इति विकल्पा-
दव्ययीभावः । मध्यशब्दस्य तत्त्वत्रियोगादेकारान्तत्वम् । [काञ्चन-
वप्रभासा] हेमप्राकारप्रभया [ककुभः] दिशः [पिशङ्गीः] पिङ्गलवर्णाः ।
गौरादित्वात् डौष् । [कुर्वती, या] १ः [जलं] समुद्रोदकं
[भित्त्वा] उत्थितेति शेषः । [तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव]
तुरङ्गकान्तायाः बड्वाया मुखे, हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः ।
कर्मस्थान् प्रत्ययः । तस्य बाड्वाग्नेः ज्वाला इव, [उल्ललाम्]
उल्लभाम् । अत्र समुद्रान्तर्लीनायां बड्वानलज्वालायां कटाचित्मम्भाव्य-
मानस्य मध्योद्गमनस्य परि दर्शनाभिदाध्यवसायनाया ज्वालात्वमुत्प्रेक्ष्यते,
इवशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नोपमायाः, ईदृग्ज्वालाया अप्र-
मिद्वन्नेनोपमानत्वायोगात् । ‘मन्यं शङ्के ध्रुवं नृनं प्राय इत्यवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इत्याचार्य्यदर्शनी ॥३३॥

कृतास्पदेति ।—[भूमिभृतां] राज्ञां गिरौणाञ्च [सहस्रैः, कृतास्पदा]
कृताधिष्ठाना । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” (१।१।१४६ पा०) इति
निपातः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । ‘उदन्वानुदधिः सिन्धुः’
इत्यमरः । “उदन्वानुदधौ च” (८।२।१३ पा०) इति निपातनात्माधुः ।

त्वष्टुः सदाऽभ्यासगृहीतशिल्प-

विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सौमा ।

अदृश्यतादर्शतलामलेषु

ह्यायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥

रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय

यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा [उदन्व-
दम्भःपरिवीतमूर्त्तिः, पृथ्वी] पृथुः । “वीतो गुणवचनात्” (४।१।४४
पा०) इति ङीष् । एवम्भूता [या] पूः न निर्विद्यते न स्विद्यते
इत्यनिर्वित् । विदेशानार्थत्वाच्चःपूर्वात् “सत्सूक्ष्म—” (३।२।६१ पा०)
इत्यादिना क्तिप् । तेन [अनिर्विदा] अखिन्नेन, अन्यथा शिल्पसौष्ठवा-
मिङेरिति भावः । [विधाता । प्रद्यत इति पृथिवी, भूः । प्रथेरीणादिकः
षिवन्, सम्प्रसारणञ्च, * “षिद्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति
ङीष् । तस्याः [पृथिव्याः, प्रतियातनेव] प्रतिकृतिः इव, [विदधे]
विह्विता । ‘प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः’ इत्यमरः ।
भूप्रतिनिधित्वात्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्याविस्तारादि वस्तु व्यज्यते ॥ ३४ ॥

त्वष्टुरिति ।—[त्वष्टुः] विश्वकर्मणः [सदाऽभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञान-
सम्पत्प्रसरस्य] सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविज्ञानसम्पदः प्रसरः
प्रकर्षः तस्य [सौमा] अर्वाधिरप्रतिमेति यावत् । [या] पूः [आदर्श-
तलामलेषु] दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । ‘दर्पणे मुकुरादर्शो’ इत्यमरः । [जलधे-
र्जलेषु, स्वः] स्वर्गस्य । ‘स्वरव्ययं स्वर्गनाक’ इत्यमरः । [ह्यायेव]
प्रतिबिम्बमिव [अदृश्यत] इत्युत्प्रेक्षा । ‘ह्याया त्वनातपे कान्तौ
प्रतिबिम्बाकेजाययोः’ इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्गिति ।—[अम्बुधिः पितेव, वराय] श्रेष्ठाय, जामात्रे च ।

प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्गभाजो
 रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥
 यस्याश्चलहारिधिवारिवीचि-
 च्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।
 वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः
 सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

‘वरो जामातरि श्रेष्ठे’ इति विश्वः । [रथाङ्गभर्त्रे] चक्रधराय हरये
 [अभिनवं] यथा तथा [प्रतिपादितायाः] अङ्गः समीपम् उत्सङ्गञ्च
 तद्भाजः [अङ्गभाजः] । ‘अङ्गः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः’
 इति केशवः । [यस्याः] पुरः [उपकण्ठम्] अन्तिके । अत्यन्तमयोगं
 द्वितीया । अन्यत्र,—कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [मुहुः प्रेम्णा
 रत्नावलीः आवबन्ध] आ समन्ताद्बन्ध । शेषानुप्राणितयमुपमंति
 मङ्कुरः ॥ ३६ ॥

यस्या इति ।—[चलहारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन]
 चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटासु परम्परासु उच्छलक्षिरूपतद्भिः
 शङ्खानां कुलैराकुलेन सङ्कीर्णेन, [यस्याः] पुरः [वप्रेण] प्राकारेण
 [पर्यन्तचरोडुचक्रः] पर्यन्ते चरतीति तत् तादृशम् उडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं
 यस्य सः [सुमेरुवप्रः] सुमेरोर्वप्रः मानुः । ‘सानुप्राकारयोर्वप्रः’ इत्युभय-
 त्वापि सज्जनः । अहन्त्यहनीति [अन्वहम्] “अव्ययं विभक्ति—” (२।१।
 ६ पा०) इत्यादिना याथार्थ्येऽव्ययीभावः, “अनश्च” (५।४।१०८ पा०)
 “नपुंसकादन्यतरस्याम्” (५।४।१०९ पा०) इति समासान्तोऽच् ।
 [अन्वकारि] अनुकृतः, तत्ताम्यं प्रापित इत्यर्थः । मेरुपमानादप्रस्य
 तत्तत्त्वमोन्नत्यं व्यज्यते * ॥ ३७ ॥

बणिकपथे पृगकृतानि यत्र
 क्षमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
 लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्
 रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥
 अम्भश्चातः कोमलरत्नराशी-
 नपांनिधिः फेनपिनङ्गभासः ।
 यत्रातपे दातुमिवाधितल्पं
 विस्तारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३९ ॥

बणिकपथ इति ।— [यत्र] यस्यां पुरि [बणिकपथे] बणिजां
 पथि बणिकपथे आपणे, अपृगाः पृगाः सम्पद्यमानानि कृतानि [पूग-
 कृतानि] पुञ्जीकृतानि । “श्रेण्यादयः कृतार्थादिभिः” (२।१।५६ पा०)
 इति समासः । “श्रेण्यादिषु चार्थवचनम्” * इति चार्थता । [अलोलद्यु-
 तिभाञ्जि] स्थिरप्रभावन्ति [रत्नानि, लोलैः] चलैः अत एव [क्षमागतैः]
 जलनिर्गममार्गादागतैः । ‘क्षमाश्च जलनिर्गमाः’ इत्यमरः । [अम्बुभिः,
 मुष्णन्] अपहरन् [अम्बुराशिः] अर्णवः । जलमात्रसारोऽपीति
 भावः । [रत्नाकरताम्, अवाप] प्राप, न तु प्रागिति भावः । अम्बुराशेः
 प्राग्रत्नसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च पुर्याः समुद्राति-
 श्रायिनी रत्नसमृद्धिर्वन् व्यज्यते ॥ ३८ ॥

अम्भ इति :—[यत्र] पुरि [अपांनिधिः] समुद्रः अम्भश्चातन्ति
 चरन्तीति [अम्भश्चातः] जलसाविणः, अत एव [फेनपिनङ्गभासः]

“श्रेण्यादिषु चार्थवचनं कर्तव्यम् । अशेषयः शेषयः कृताः शेषिकृताः ।
 वदा हि शेषय एव किञ्चित् कियन्ते, तदा सा भूदिति । अन्यथायं चार्थवचनेषु
 चान्तस्य प्रतिषेधं शालि, तदिह न तथा । किं कारणम् ?—अन्यत्र पूर्वं चान्त-
 कार्यम् परं चार्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं चार्थकार्यं परं चान्तकार्यम्”
 इति महाभाष्यम् ।

यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं
 दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।
 महोर्मिभिर्व्याहृतवाञ्छितार्थै-
 व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये ॥ ४० ॥
 कुतूहलेनेव जवादुपेत्य
 प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः ।
 रसन्नरोदौर्गृशमम्बुवर्ष-
 व्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः ॥ ४१ ॥

फेनैः पिनङ्गभासः पिङ्गितकान्तीन् । अपिपूर्वावस्थतेः कर्मणि क्तः ।
 “वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इत्यपेरकारलोपः । [कीमल-
 रत्नराशौन्] कीमलानुत्कष्टान् रत्नराशौन् [आतपे दातुं] शोषणार्थं
 निधातुम् [इव इति फलोत्प्रेक्षा । तल्पेष्वष्टेषु [अधितल्पं] । ‘तल्पं
 शय्याऽट्टदारेषु’ इत्यमरः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [तरङ्गहस्तैः]
 तरङ्गैरेव हस्तैः [विस्तारयामास] प्रसारितवान् । अवातपदानस्य
 तरङ्गहस्तसाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ३९ ॥

यच्छालमिति ।—[सागरस्य महोर्मिभिः] कर्तृभिः [यच्छालं]
 यस्याः प्राकारम् । ‘प्राकारो वरणाः शालः’ इत्यमरः । [उत्तुङ्गतया]
 औन्नत्यगुणेन [विजेतुं] जेतुमिवेत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षेयम्, व्यञ्जकाप्रयोगा-
 ब्रव्या । [दूरात्, उदस्थीयत] उत्थितम् । भावं लङ् । [अभ्यासगतैः]
 समीपगतैः, ‘समीपे निकटाभ्याससन्निकृष्टमनौडवत्’ इत्यमरः ।
 [व्याहृतवाञ्छितार्थैः, व्याहृतो वाञ्छितार्थः शालविजयरूपो धेष्वां
 तैः, विजयाच्चमैरित्यर्थः, अत एव [व्रीडादिव] इति हेतुत्प्रेक्षा ।
 ऊर्मिभिः [विलिल्ये] विलीनम् । लीयतेर्भावे लिट् । अत्र शक्तस्यापि
 अविजिगीषोर्व्रीडाऽनुदयात्मापेक्षत्वेनोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ४० ॥

कुतूहलेनेति ।—अम्बु वहतीति [अम्बुवाहः] मेघः । कर्मण्यण् ।

यदङ्गनारूपसरूपतायाः

कश्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽद्या मनुरप्सरोभि-

श्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः ॥ ४२ ॥

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालै-

र्विनिङ्गताः स्फाटिकसौधपङ्क्तौः ।

[कुतूहलेन] अन्तःप्रवेशकौतुकेन [इव] इति हेतुप्रेक्षा । [जवात् उपेत्य, यस्याः प्राकारभित्त्या सहसा, निषिद्धः] निवारितः, अत एव [बहिः] एव [रमन्] गर्जन् । दुःखात् क्रन्दंश्चेति शेषः । [अम्बुवर्षव्याजेन भृशम्, अरोदीत्] अश्रूणि मुक्तवान् । “रुदिर् अश्रुविमोचने” लङ्, “रुदश्च पञ्चभ्यः” (७।३।८८ पा०) इतीडागमः । अत्राम्बुवर्षव्याजेनोत्पादकस्यापङ्क्त्यलङ्कारस्यांक्तशेषोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ४१ ॥

यदङ्गनेति ।—[यदङ्गनारूपसरूपतायाः] यस्यां पुर्यामङ्गनानां रूपं सौन्दर्यमाकारो वा रूपं स्वभावे सौन्दर्यं आकारश्लेषयोरपि’ इति विश्वः । तस्य सरूपतायाः सारूप्याद् [भेदकं] व्यावर्तकं [कश्चित्, गुणं] धर्मम् [इच्छतीभिः] अपेक्षमाणाभिः । “आच्छीनर्योनुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुसभावः । [अप्सरोभिः, आराधितः] प्रार्थितः [मनुः] मानुषसृष्टिकर्ता [स्वाः] स्वकीयाः [प्रजाः] । निमेषः पञ्चपात एव चिह्नं व्यावर्तकं, तेन सह वर्तन्त इति [सनिमेषचिह्नाः] । “तंन सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) बहुव्रीहिः । [चक्रे, अद्या] तत्त्वमित्युत्प्रेक्षा । ‘तत्त्वे त्वडाञ्जसा द्वयोः’ इत्यमरः । अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरसः प्रार्थनाहेतुकत्वात्प्रेक्षया द्वारकाङ्गनानां निमेषमात्रभिन्नममानुषं सौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ४२ ॥

स्फुरदिति ।—[यस्यां] पुरि [क्षणदासु] रात्रिषु [नार्यः, स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः] स्फुरद्भिस्तुषारांशोश्चन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिः, [विनिङ्गताः] अपङ्गताः, तदेकरूपतापत्तिरगस्त्यमाणा

आरुह्य नार्यः क्षणदासु यस्यां
 नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥
 कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु
 प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र ।
 उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि
 समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

इत्थर्थः, अत एव सामान्यालङ्कारः;—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
 वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [स्फाटिकसौधपङ्क्तौः] स्फाटिकानां
 स्फाटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्तौः [आरुह्य, नभोगताः, देव्यः]
 देवाङ्गनाः [इव] देवशब्दस्य पञ्चादिषु देवडिति पाठात् ‘टिङ्गाणञ्—’
 (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । [व्यराजन्] ; सौधानामग्रहणाद-
 भङ्गपञ्चाच्च तत्र लक्ष्यमाणाः स्त्रियः खेचर्य्य इव रंजित्थर्थः । अत्र
 नभोगतत्वेत्प्रेक्षायाः पूर्वोक्तसामान्यमापेक्षत्वात् सङ्गरः ॥ ४३ ॥

कान्तेति।—[यत्र । पुरि क्षपासु गतिषु । प्रतिक्षपम् । विभ-
 क्त्वर्थेऽव्ययीभावः । [कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु । कान्तानि रम्याणि
 इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणौनां कुट्टिमानि बद्धमयो येषु तेषु ।
 ‘कुट्टिमं बद्धमिः स्यात्’ इति हलायुधः । [हर्म्यतलेषु, उच्चैः] उन्नताः
 [प्रणाल्यः] जलमार्गाः । “इयोः प्रणालौ पयसः पदव्याम्” इत्यमरः ।
 [अधःपातिपयोमुचोऽपि] अधःपातिनः अधश्चराः पयोमुचो मेघाः यासां
 ताः, अधःकृतमेघमण्डलत्वात् अजातवृष्टिपाता अपौत्यर्थः । विरो-
 धालङ्कारः । [पयसां समूहं] पयःपूरम् [ऊहुः] वहन्ति स्म ; चन्द्र-
 कान्तनिष्पन्दैरिति भावः । वहेर्लिट् “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०)
 इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र सौधानां प्रणालीनाञ्च तादृगोन्नत्य-
 पयःपूरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

रतौ क्रिया यत्र निशाम्य दीपान्

जालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः ।

बिभ्युर्विडालिच्छणभीषणाभ्यो

वैदूर्यकुडोषु शशियुतिभ्यः ॥ ४५ ॥

यस्यामतिश्चक्ष्णतया गृहेषु

विधातुमालिख्यमशक्नुवन्तः ।

रताविति ।—[यत्र पुरि गृहेषु [अधिगृहम्] । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । [गृहिण्यः] कुलाङ्गनाः, अत एव [रतौ] रतिकाले
[क्रिया दीपान्, निशाम्य] निर्वाप्य । शर्मभिन्वाद्भ्रुस्वादशाभावश्चिन्त्यः ।
[जालागताभ्यः] गवान्तमार्गप्रविष्टाभ्यः । ‘जालं गवान् आनायः’
इति विश्वः । विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि बालवायजानि मणयः ।
‘वैदूर्यं बालवायजम्’ इति विश्वः । “विदूराज् जाः” (४।३।८४ पा०)
इति आप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्यायो वा,
तत्रोपचरितो वा, तेन बालवायाद्भिन्नरमो प्रभवति, न विदूरान्नगरात् ;
तत्र तु संस्क्रियत इत्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यदुक्तम् ;—‘बालवायो विदूरश्च
प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रैति त्रैलोक्याज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥’ इति ।
तेषां कुडोषु [वैदूर्यकुडोषु] भित्तिषु मङ्गान्ताभ्य इति शेषः । अत
एव तच्छायापत्या पैङ्गव्यात् [विडालिच्छणभीषणाभ्यः] विडालिच्छणवत्
भीषयन्त इति भीषणाभ्यो भयङ्कराभ्यः । नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युप्रत्यये
टाप् । [शशियुतिभ्यः, बिभ्युः] भीताः, मौग्ध्यादिति भावः ।
बिभेतर्लिट् । अत्र लज्जावारणाय दीपनिर्वापणे न केवलं तदभिहितः,
प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पत्तिरूपो विषमभेदः ;—‘विरुद्धकार्य-
स्योत्पत्तिर्यत्नानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना या स्याद्विषमालङ्कृति-
मता ॥’ इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

यस्यामिति ।—[यस्यां] पुरि [गृहेष्वतिश्चक्ष्णतया] रत्नभिन्नी-

चक्रयुवानः प्रतिविम्बिताङ्गाः
 सजीवचित्रा इव रत्नभित्तौ ॥ ४६ ॥
 सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
 लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।
 यस्यां कपोलैः कलधौतधाम-
 स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥
 शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
 यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
 मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥

नामतिस्त्रिगुणतया [आलिख्यं] चित्रं [विधातुं] निर्मातुम् । अशक्त-
 वन्तः युवानः, प्रतिविम्बिताङ्गाः । स्वयं ताम् सङ्क्रान्तमूर्त्तयः
 मन्तः [रत्नभित्तौ, सजीवचित्राः] मर्चतनचित्रवतीः [इव चक्रुः]
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

सावर्ण्येति ।— यस्यां । पुरि [कलधौतधामस्तम्भेषु] हेमागार-
 स्तम्भेषु । ‘कलधौतं गोप्यहेम्नाः’ इति विश्वः । [प्रतिमागतानां]
 प्रतिविम्बगतानां [सावर्ण्यभाजाम्] तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदाना-
 मित्यर्थः, अत एव समान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
 बह्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैः]
 विभिन्नवर्णत्वाद्भेदेन गृह्यमाणैरित्यर्थः, [कपोलैः, मणिदर्पणश्रीः] मणि-
 दर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीः [भेजे] प्राप्ता, इति निदर्शना,
 वा चोक्तसामान्यप्रसादलक्ष्येति तेनाभ्याः सङ्करः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गेति ।—[यस्यां] पुरि [मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गनीलोपलनिर्मि-
 तानां] शुकाङ्गवन्नीलोपला नीलमणयः, मरकतानौत्थर्यः, ‘उपलः

गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिप्रयामटणाभिरामै-
र्गृहाणि नौघैरिव यत्र रेजुः ॥ ४६ ॥

प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । तैर्निर्मितानां [गृहदेहलीनां] गृहाणां देहल्यो गृहद्वारग्राखाधारदारुणि, 'गृहावग्रहणौ देहली' इत्यमरः । तासां [भासा, लिप्तेषु, अलिन्देषु] द्वारबहिर्भागेषु । 'प्रघाणप्रचणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । [गोमयगोमुखानि] गोः पुरीषं गोमयम् । "गोश्च पुरीषे" (४।३।१४५ पा०) इति मयट् । तस्य गोमुखानि विलिपनानि । 'गोमुखं कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे विलिपने' इति विश्वः । [न चक्रुरेव], मरकतप्रभायां विलिपनान्त्विति भावः, अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः,—'कविसम्मतसादृश्याद्वस्त्वन्तरमतिर्हि यत् । स भ्रान्तिमान्' इत्यलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणात् * ॥४८॥

गोपानसीष्विति ।—[यत्र] पुरि [गृहाणि, गोपानसीषु] बलभीषु, छादनाधारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः ; अत एव "गोपानसी तु बलभी छादने वक्रदारुणि" इत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी । [क्षणम्] ईषत्कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [आस्थितानाम्] आसीनानाम् । चन्द्रकाः मेघकाः । 'समौ चन्द्रकमेघकौ' इत्यमरः । तद्वतां [चन्द्रकिणां] मयूराणाम् [आलम्बिभिः] लम्बमानैः [कलापैः] बहैः । 'कलापो भूप्रणे बहै' इत्यमरः । [हरिन्मणिप्रयामटणाभिरामैः] हरिन्मणयो मरकतानि । "गारुलतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः" इत्यमरः । तद्वत् श्यामैस्तृणैरभिरामाणि, हरितट्टणमयानीत्यर्थः । तैः [नौघैः] † पटलप्रान्तैः [इव रेजुः] ।

* नेदमलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणम् ; तत्कृतलक्षणम्,—“सादृश्याद् वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्" इति ।

† मूलविभजादेराकृतिगणत्वात् कः, दीर्घश्च ।

वृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितान-

मालापिनद्वैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रै-

र्गुहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ५० ॥

चिक्रंसया कृत्रिमपत्तिपङ्क्तेः

कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

‘वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः’ इत्यमरः । क्वादनपर्यायौ पटलच्छदी । क्वञ्चलवाचिनी वलीकनीध्रे । छदेगाधारो वंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः । अत एव हरितत्वालम्बनादिगुणक्रियानिमित्त-
त्वानीध्रैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

वृहदिति ।—[या] पृः वृहत्पुला उपरिस्थाप्यदावाधारभूतानि स्तम्भाग्रपीठानि येषु तैः [वृहत्तुलैः] तथा [अपि, अतुलैः] तद्रहितैरिति विरोधः, अनुपमैरित्यविरोधः,—“तुला माने पलशतं सादृश्यं राशि-
भाण्डयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पौठ्याम्” इति जैमः । [वितान-
मालापिनद्वैः] वितानानामुज्जोचानां मालाभिः पङ्क्तिभिः पिनङ्गा-
च्छादितैः, तथा [अपि च आवितानैः] तद्रहितैरिति विरोधः ; अशून्यैरित्य-
विरोधः । समस्तवस्तुसमृद्धैरित्यर्थः । ‘अस्त्री वितानमुज्जोचः’ ‘वितानं
लिप् तुच्छकम्’ इत्युभयवाप्यमरः । [विचित्रैः] अलिख्यरहितैः । अपि,
सचित्रैः] तत्सहितैरिति विरोधः । विचित्रैरुद्भूतैरिति परिहारः ।
‘अलिख्याश्चर्ययोश्चित्तम्’ इत्यमरः । विगताः शाला गृहैकदेशा येषां
तानि । ‘शाला गृहे तरुस्कन्धं शाखागार्कदेशयोः’ इति विश्वः । तैः
[विशालैरपि, भूरिशालैः] प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैः इति विरोधः ।
विशालैः पृथुलैरित्यविरोधः । ‘विशालं पृथुलं महत्’ इत्यमरः । “वैः
शालच्छट्ठचौ” (५।२।२८ पा०) इति शालचप्रत्ययः । [गृहैः रेजे] ।
अपिरयं सर्वत्र विरोधे, विरुद्धवदाभामाहिरोधालङ्कारः,—‘विरोधः
सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः’ इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥ ५० ॥

मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं

यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥ ५१ ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै-

र्बधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र

प्रासादशृङ्गाणि वृथाऽध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥

चिक्रंसयेति ।—[यस्यां] पुरि [निकेतनानां] वेष्टनानाम् । ‘वेष्टनस्य निकेतनम्’ इत्यमरः । [कपोतपालीषु] कपोतान् पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपालीषो विटङ्कापरनामानः स्तम्भाग्रप्रसारिताः दारुविशेषाः । ‘कपोतपालिकायान्तु विटङ्गं पुत्रपुंसकम्’ इत्यमरः । कमेष्ट्यणि डीप् । तासु [कृत्विमपक्षिपङ्क्तेः] कृत्विमपक्षिणां दारुमयपक्षिणां पङ्क्तेः । कर्मणि षष्ठी । [चिक्रंसया] क्रमितुमिच्छया, जिघृक्षयेत्यर्थः । क्रमेः सन्नन्तात् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इत्यकारप्रत्यये टाप् ‘स्रुकमीरनात्मनपदनमित्ते’ (७।२।३६ पा०) इतीडागमो न भवति । अत्र क्रमेर्वृत्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽपि “अनुपसर्गाद्वा” (१।३।४३ पा०) इति वैकल्पिकस्यात्मनपदनमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वैवक्षिकस्य सम्भवात् । [आयतनिश्चलाङ्गम्] आयतम् आनतं वा निश्चलमङ्गं यस्य तं [मार्जारं] विडालम् [अपि] । ‘आतुर्विडालो मार्जारः’, इत्यमरः । [जनः, कृत्विममेव] क्रियानिर्वृत्तमेव [मेने] न तु वास्तवमित्यर्थः । “ङितः क्तिः” (३।३।८८ पा०) “लेर्मन्त्रित्यम्” (४।४।२० पा०) इति मप्युत्थयः । अनेन कृत्विमाकृत्विममेदो दुर्ग्रह इति शिष्यज्ञानातिशयोक्तिः । अत्र कविकल्पितसादृश्यान्मार्जारजनयोः कृत्विमाकृत्विमेषु विपरीतमतिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५१ ॥

क्षितीति ।—[यत्र] यस्यां पुरि [बधूजनः, क्षितिप्रतिष्ठोऽपि] क्षिती प्रतिष्ठा यस्य सः, भूमिस्थितोऽपि [चन्द्रं] दिवि स्थितमिति भावः । तत्रापि [मुखारविन्दैः] मुखैरेवारविन्दैः [अधश्चकार] इति विरोधः ।

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका-

रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः

समं बधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

स्वलावस्थमहिम्ना अधरीचकारेति परिहाराद्दिरोधालङ्कारः । अतीतानि
नक्षत्रपथम् [अतीतनक्षत्रपथानि] । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया”
(१।४।७८ पा० वा०) इति समासः “द्विगुप्राप्तापन्न—” (२।४।२६ पा०
वा०) इत्यादिना परवर्द्धिताप्रतिषेधः । [प्रासादशृङ्गाणि वृथा,
अध्यरुक्षत्] अधिरोहति स्म । अनधिरुक्षैवाधःकरणादिति भावः ।
रोहतेर्लुङ् “शल इगुपधादनिटः कः” (३।१।४५ पा०) इति च्चुः
कषादेशः । अत्राधःकरणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधोपजीव्यवैयर्थ्यहेतुत्वान्त-
त्सङ्गीर्णः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५२ ॥

रम्या इति ।—[यस्यां] पुरि [युवानो, रम्याः] रमणीयाः [इति]
हेतोः [पताकाः प्राप्तवतीः] उत्तिष्ठमध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र,—
रम्या इति एवं पताकाः प्राप्तवतीः प्रसिद्धिं गता इत्यर्थः । ‘पताका
वैजयन्त्याञ्च सौभाग्येऽर्कध्वजेऽपि च’ । ‘इति हेतोः प्रकरणे प्रकारादि-
समाप्तिषु’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [विविक्ताः] विजना विमलाश्च
[इति] हेतोः [रागं वर्द्धयन्तीः] । ‘विविक्तौ पृतविजनौ’ इत्यमरः ।
[नमद्वलीकाः] नमनीधराः “वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते” इत्यमरः ।
अन्यत्र,—नमन्त्यो वल्यस्त्रिवल्याख्या मध्यरेखा यासां ता नमद्वलीकाः ।
“नयृतञ्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्प्रत्ययः । ‘वली मध्यमरेखोर्मि-
जीर्णत्वगृहदारुषु’ इति वैजयन्ती । [वलभीः] कूटागाराणि । ‘कूटा-
गारन्तु वलभी’ इत्यमरः । [बधूभिः सममसेवन्त] बधूसहिता
असेवन्तेत्यर्थः । अत्र बधूनां वलभीनाञ्च प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्यौ-
पस्थावगमात्कैवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, न श्लेषः, तत्र विशेष्यस्यापि
शिष्टत्वनियमात् । यथाहुः,—‘प्रस्तुतानां तथाऽन्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।
औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां
 बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।
 मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-
 मामोदकर्मव्यतिहारमौयुः ॥ ५४ ॥
 रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
 वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनोडः ।
 रुतानि शृण्वन् वयसां गणोऽन्ते-
 वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥

सुगन्धितामिति ।—[यत्र] पुरि, न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वौ यस्या-
 स्ताम् [अप्रतियत्नपूर्वाम्] अकृतिमां स्वाभाविकौमित्यर्थः । 'प्रतियत्नस्तु
 संस्कारः' इति वैजयन्ती । शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां
 [सुगन्धितां] सारभ्यं "गन्धस्येत्—" (५।४।१३५ पा०) इतीकारः ।
 [बिभ्रन्ति] बिभ्राणानि । "वा नपुंसकस्य" (७।१।७९ पा०) इति
 नुमागमः । [मधूनि] मद्यानि [कामिनीनां वक्त्राणि च, पुंसां] यूनां
 [प्रमदाय] प्रीत्यै [आमोदकर्मव्यतिहारम्] आमोदकर्मणी वासनाधानस्य
 व्यतिहारं परस्परकरणम् । ईयुः] अन्योऽन्यगन्धेन अन्योऽन्यं वासयामासु-
 रित्यर्थः । इणो लिट् । अत्रापि मधूनां वक्त्राणाञ्च प्रकृतत्वात्तत्पूर्वक
 एव तुल्ययोगिताभेदः, तेन यूनां मधुवासितमधुवदनपानं वदनवासित-
 मधुगण्डूपानञ्च वस्तु व्यज्यते, तेन च निरातङ्कभोगाः पौरा इति
 गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति ।—[यत्र] पुरि [गृहान्तरेषु, वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनोडः]
 वितर्दयो विहारवेदिकाः । 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । तासां
 निर्यूहाः मत्तवारणाख्या अपाश्रयाः । 'निर्यूहो मत्तवारणः' इति
 वैजयन्ती । तेषां विटङ्काः उपरितन्धः कपोतपालिकाः त एव नोडाः
 कुलायाः यस्य सः । 'कुलायो नोडमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [वयसां]

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
 स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।
 आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि
 न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥
 यस्यामजिह्वा महतीमपङ्गाः
 सौमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

शुकसारिकादिपक्षिणां [गणः] । ‘वयः पक्षिणि वात्सादौ’ इति विश्वः । [अङ्गनानाम्] । वितर्दिषु रममाणानामिति भावः । [रतान्तरे रतानि] रतिकूजितानि [शृण्वन्] अन्ते समीपे वसन्ति इत्यन्तेवासिनः शिष्याः । ‘छात्रान्तेवासिनो शिष्ये’ इत्यमरः । “शय-वासवासिष्वकालात्” (६।३।१८ पा०) इत्यलुक् । तेषां भावस्तत्त्वम् [अन्तेवासित्वमाप स्फुटम्] । समीपे प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणादेव-मुत्प्रेक्ष्यते, अत एव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

छन्नेष्विति ।— यत्र पुरि छन्नेषु आच्छादितेषु । “वा दान्त—” (७।१।२७ पा०) इत्यादिना वैकल्पिको निपातः । [स्पष्ट-तरेषु] स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । नारीकुचमण्डलेषु, स्वच्छानि स्फटिकादिवदतिरोधायकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतोऽपि अम्बरमिति नामैव [आकाशसाम्यं न दधुः] । ‘अम्बरं व्योम्नि वासमि’ इति विश्वः । किन्तु अर्थतोऽपि अर्थक्रिययाऽपि तत्साम्यं दधुः, स्वयमतिमृत्तत्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादर्भृत्तान्तरङ्गत्वविधातित्वं चेत्यादिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

यस्यामिति ।— यस्यां पुरि [अजिह्वाः] अवक्राः, अन्यत्,—अक-पटाः, दम्भादिरहिता इत्यर्थः । ‘आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा’ इति स्मरणादिति भावः । ‘जिह्वाः कपटवक्रयोः’ इति विश्वः । [अपङ्गाः] कर्दमरहिताः, निष्पापाश्च । ‘पङ्कोऽपि कर्दमे’ इति हेमः । [महतीं सौमानं] राजकल्पितचित्तमानमर्थ्यादां, कुला-

जनैरजातस्खलनैर्न जातु

द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

परस्परस्पर्द्धिपराङ्गारूपाः

पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैक-

वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥

गतानुष्ठानस्थितिश्च [अत्यजन्तः] अत्यक्तमहामर्यादा इत्यर्थः । अति-
मात्रा आयतिरायामः उत्तरकालश्च येषां ते [अत्यायतयः] । ‘आय-
तिस्तूत्तरे काले संयमायामयोगपि’ इति विश्वः । [द्वये] द्विरूपा
[अपि] । “प्रथमचरमतय—” (१।१।३३ पा०) इत्यादिना जमि
विभाषया सर्वनाममञ्जा । विनीतमार्गाः सुरचितपुरवोधयः,
मुश्चिताचारपद्धतयश्च [अजातस्खलनैः] न जातं स्खलनं पाषाणादि-
प्रतिघातो, विरुद्धाचरणश्च येषां तैः [जनैः, जातु] कदाचिदपि
[नामुच्यन्त] न त्यक्ताः, न कदाचित् खिलीकृता इत्यर्थः । अत्र
मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकवृत्तावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिः,
द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः, विशेष-
स्यापि श्लिष्टत्वाच्च तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परैति ।—[यत्र] पुरि । परस्परस्पर्द्धिपराङ्गारूपाः परस्पर-
स्पर्द्धीनि अहमहमिकया अन्योऽन्यसामर्षाणि पराङ्गानि श्रेष्ठानि रूपाणि
सौन्दर्याणि यासां ताः । ‘रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये’ इति विश्वः । पुरे
भवाः पौराः ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४
पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । [विधाय] निर्माय [वेधाः] सष्टा
श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यं श्रियो लक्ष्मीदेव्याः निर्मित्या
निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्य
उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तत् [अलम्] अत्यन्तम् । तदेव

क्षुप्तं यदन्तःकरणेन वृक्षाः
 फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
 अध्यूषुषो यामभवन् जनस्य
 याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥ ५६ ॥
 कला दधानः सकलाः स्वभाभि-
 रुक्तासयन्सौधसिताभिराशाः ।

मलमिति केचित् । [समार्ज] घुणाक्षरवत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवता-
 सौन्दर्यश्रित्यं न कौशलमित्यप्यग्रः चालितवानित्यर्थः । अनया
 चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमासमानसौन्दर्यं वस्तु व्यच्यते * ॥ ५८ ॥

क्षुप्तमिति ।—[यदन्तःकरणेन क्षुप्तम्] अभ्यस्तं, ममेदं भूयादिति
 भूयो भूयः सङ्कल्पितमित्यर्थः । कल्पयन्ति सङ्कल्पितार्थानिति कल्पाः,
 कल्पा इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते [कल्पोपपदाः वृक्षाः] कल्पवृक्षाः
 [तदेव फलन्ति] निष्पादयन्ति । ‘फल निष्पत्तौ’ इति धातोर्लट् ।
 कुतः ? [यां] पुग्म् [अध्यूषुषः] यस्यामुषितवतः । “उपान्वध्वाङ्वसः”
 (१।४।४८ पा०) इति कर्मत्वम्, “भाषायां सदवसश्रवः” (३।२।१०८ पा०)
 इति कसुप्रत्ययः । [जनस्य याः सम्पदोऽभवन् ताः, मनसोऽप्यगम्याः]
 वाचामभ्रमय इति किम् वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे कल्प-
 वृक्षसम्बन्धातिशयोक्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यच्यते । इह कल्प इत्युप-
 पदं स्वसंज्ञैकदेशो येषामिति व्याख्यानं, हिरण्यपूर्वं कश्चिपुमित्यादि-
 वदवाच्यवचनदोषावकाशः ॥ ५६ ॥

कला इति ।—[सकलाः] समग्राः [कलाः] चतुःषष्टिविधाः षोडश-
 भागांश्च [दधानः] । ‘कला शिल्पे कालभेदे’ इति ‘कला तु षोडशो
 भागः’ इति चामरः । [सौधसिताभिः] सुधया अवलिप्तं सौधं
 तद्वसिताभिः [स्वभाभिः, आशाः] दिशः [रुक्तासयन्] रवती ककुब्जिकन्या

यां रेवतीजानिरियेष हातुं
न रोहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥

बाणाहवव्याहतशम्भुशक्ते-

रासात्तमासाद्य जनार्दनस्य ।

शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र

निःशङ्कमूपे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

पूषकं भञ्ज जाया यस्य सः [रेवतीजानिः] । “जायाया निङ्”
(५।४।१३४ पा०) इति समासान्तो निडादेशः, “लोपो व्योर्वलि”
(६।१।६६ पा०) इति यलोपः । रोहिण्या अपत्यं पुमान् [रोहिणेयः]
बलभद्रः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) । [यां] पुरीं [हातुं]
त्यक्तुं [न इयेष] नेच्छति स्म । लिट् । [रोहिणीशश्च] चन्द्रश्च
हातुं [न] इयेष । अत्र रोहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन द्वयोः
प्रकृतत्वाद्विशेष्यस्याश्लिष्टत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । गत-
मन्यत् * ॥ ६० ॥

बाणेति ।—[यत्र] पुरि [बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेः] बाणाहवे
बाणासुरयुद्धे व्याहता क्षयं नीता शम्भुशक्तिर्येन तस्य हरविजयिनः
[जनार्दनस्य] कृणुष्य [आसत्तिं] प्रत्यासत्तिम् [आसाद्य] पुत्रत्वं
प्राप्येत्यर्थः । [शरीरिणा] विग्रहवता, न त्वनङ्गेनेति भावः ।
[जैत्रशरेण] जितार एव जैत्राः जयश्रीलाः । तृन्न्तात्प्रज्ञादित्वादण-

* अत्र केचित् एवमपि ममासीत्त्वलङ्कारध्वनिमलं व्याख्यानयन्ति,—“रेवती-
जानिः रोहिणीशः इति पदद्वयं चन्द्रमसः रेवती-रोहिणीप्रत्ययं, तथाऽपि “यां”
स्त्रीलिङ्गोद्गातृ कामिनीं हातुम् अनिच्छा वर्तते, ततोऽपि प्रियत्वम् इति मन्वते ।
रोहिणेयो बुधः, सोऽपि यां त्यक्तुं नेच्छति । एतेन यथा एकस्यानिव नायिकायां
पुण्यद्वयस्य आसक्तौ परस्परं वैरिता जायते नाम तस्या इति किमपि अलौकिक-
सौन्दर्यमस्याः पृथ्याः इति ध्वन्यते ; किञ्च, पितापुत्रयोः एकस्यामासक्तिश्च श्लेषविषया
एव ।

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि-
 रध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
 उद्रस्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्ध्वा-
 वाह्वास्त मेरावमरावती या ॥ ६२ ॥

प्रत्ययः । ते शरा यस्य तेन [मकरध्वजन] कामेन, प्रद्युम्नरूपेणेति भावः [निःशङ्कं] निर्भीकम् [ऊषे] उपितम् । ‘वस निवासे’ इति धातोर्भावे लिट् “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘शङ्का वितर्कभययोः’ इति विश्वः । अत्र शम्भुशक्तिव्याघात-पदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वोक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति ॥ ६१ ॥

निषेव्यमाणेनेति :—[शिवैर्मरुद्भिः] मन्दमारुतैः, अन्यत्र,—शिवैः रुद्रैर्मरुद्भिर्मरुद्गणैश्च [चिराय निषेव्यमाणेन, हरिणा] श्रीकृष्णेन शक्रेण च [अध्यास्यमाना] अधिष्ठायमाना [उद्रस्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि] उद्रस्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने ; एकत्र रत्नाकरत्वात् अन्यत्र,—रत्नसानुत्वा-च्चेति भावः । [सिन्ध्वा] स्थितेति शेषः [या] पूः [मेरो] स्थिताम् अमरा यस्यां सन्तीति [अमरावतीम्] इन्द्रनगरौम् । ‘मतौ बह्वचोऽनजिरा—’ (६।३।१९ पा०) इति दीर्घः । संज्ञायां “मादुपधायाश्च—” (८।२।८ पा०) इति वत्वम् । [आह्वास्त] स्पृष्टया आहतवती, अमरावती-मनुचकारित्यर्थः । ह्यतेर्लुङ् “स्पृष्टायामाडः” (१।३।३१ पा०) इत्यात्मनपदम्, “लिपि सिचि हश्च” (३।१।५३ पा०) इति, “आत्मनपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४ पा०) इति च्चुरङभावपक्षे सिजादेशः । अत्र प्रथमाङ्गे श्लेषेऽपि सिन्ध्वा मेरो स्थितेति प्रतिबिम्बभावेन साधर्म्योक्तेः शेषानुप्राणितेयमुपमेति सङ्केपः । आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । ‘स्पृष्टते ह्यते द्वेष्टि’ इत्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो

बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।

विशेषको वा विशिशेष यस्याः

श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥

तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्

प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

स्निग्धेति ।—[स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः] स्निग्धं यदञ्जनं तद्वत्तेन च श्यामरुचिः [सुवृत्तः] सदृत्तिः सुष्ठु वर्तुलश्च, [त्रिलोकीतिलकः] त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, “तद्वितार्थ—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समासः, “सङ्गापूर्वीं दिगुः” (२।१।५२ पा०) इति दिगुमंज्ञा, ‘अकारान्तोत्तरपदो दिगुः स्त्रियामिष्यते’ (वा०) इति स्त्रीत्वे, “द्विगोः” (४।१।२१ पा०) इति ङीप् । तस्यास्तिलको भूषणभूतः [सः एव] हरिः एव, [विशेषको वा] तिलक इवेत्यर्थः । “इववद्वा यथाशब्दाः” इत्यनुशासनात् । ‘तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्विती यच्च तुरीयञ्च न स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [अध्वंसितवर्णकान्तेः] अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौज्ज्वल्यं यस्याः तस्याः, [यस्याः] पुरः, अन्यत्राध्वंसिता वर्णो गौरादिः कान्तिर्लावण्यञ्च यस्यास्तस्याः । ‘वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ’ इत्युभयत्वाप्यमरः । [बध्वा इव श्रियं, विशिशेष] विशेषितवान् । अनैकशब्देयमुपमेत्येके, शब्दमात्रमादृश्यात् श्लेष इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥

तामिति ।—[अतुलप्रतापः * सः] हरिः [तां] पूर्वोक्तां [पुरम्, ईक्षमाणः, † पुरस्तात्] पूर्वस्यां दिशि । सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः ।

* अनुपमप्रभावः ।

† पश्यन् ।

वज्रप्रभोक्तासिसुरायुधश्री-
 र्या देवसेनेव परैरलङ्क्या ॥ ६४ ॥
 प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः
 शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।
 मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः
 पुरान्निरीयुर्मुर्जरजिह्वजिन्यः ॥ ६५ ॥
 श्लिष्यद्विरन्योऽन्यमुखाग्रसङ्ग-
 खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

[प्रतोली] रथ्याम् । ‘रथ्या प्रतोली विशिखा’ इत्यमरः । [प्रापत्]
 प्राप्तवान् । लुङि “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इत्यादिना चौरङ्गा-
 देशः । [वज्रप्रभोक्तासिसुरायुधश्रीः] वज्राणां तोरणप्रासादादिगत-
 हीरकादिमणीनां प्रभाभिरुक्तासिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यां
 सा । इह वज्रग्रहणं मणिमालोपलक्षणम्, अन्यथेन्द्रायुधासाम्यादिति
 भावः । अन्यत्र,—वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुक्तासिनी सुरायुधानामित-
 रदेवतायुधानां श्रीयस्याः सा । ‘वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ’ इत्यमरः ।
 [या] प्रतोली [देवसेनेव] सुरचमूगिव [परैः] शत्रुभिः [अलङ्क्या]
 दृष्यधर्षा * ॥ ६४ ॥

प्रजा इति ।—[अथ, अरविन्दनामेः] विष्णोः [अङ्गात् प्रजा इव] ।
 ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तैत्ति० उप० ३० ब्रह्म० १ अनु०) इति
 श्रुतेरिति भावः । [शम्भोर्जटाजूटतटात्, आप इव] गङ्गाजलानीव
 [विधातुर्मुखात् श्रुतय इव, मुरजिह्वजिन्यः] मुरजितो हरेः ध्वजिन्यः
 सेनाः [पुरात्, निरीयुः] निर्गताः । मालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

श्लिष्यद्विरिति ।—[अन्योऽन्यमुखाग्रसङ्गखलत्खलीनं] अन्योऽन्येषां

परस्यरोत्योडितजानुभागा

दुःखेन निश्चक्रमुरप्रववाराः ॥ ६६ ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने

दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-

र्हिपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥

मुखाग्रेषु सङ्गेन खलन्तः खलोनाः कविका यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा
तथा । ‘कविका तु खलोनोऽस्त्री’ इत्यमरः । [श्लिष्यङ्गिः] संघृष्यङ्गिः
[विलोलैः] मुहुर्मुहुरङ्गिः [हरिभिः] तुरङ्गैः करणैः । अश्वात् वार-
यन्ति ये ते [अश्ववाराः] अश्वारोहाः [परस्यरोत्योडितजानुभागाः]
परस्यरेणोत्योडितजानुभागाः सन्तः । दुःखेन, निश्चक्रमुः] निर्जग्मुः ।
अत्र स्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तेः सङ्करः ॥ ६६ ॥

निरन्तराल इति ।—[तमसेव] तिमिरिणेव, [प्राणभृतां गणेन]
प्राणिवर्गेण कलां । [निरन्तरालेऽपि] पूर्वं स्वेनैवातिसङ्कटेऽपि [पथि]
सम्पत्ति [दूरं, दूरत एव [विमुच्यमाने] सति । एकत्र,—दीपभयात्,
अन्यत्र,—द्विपभयाच्चेत्यर्थः । [तेजोमहद्भिः] बलाधिकैः प्रभासम्पन्नैश्च ।
‘तेजां बलं प्रभा तेजः’ इति विश्वः । [द्विपदीपः] इव [असम्बाधम्]
अमङ्गोर्णम् [अयाम्बभूवे] जग्मे, न त्वष्ट्रंरिव क्रुच्छादिति भावः । ‘अय
गतौ’ भावे लिट् “दयायासश्च” (३।१।३७ पा०) इत्याम्प्रत्ययः ।
स्वतेजसेव दूरोत्सारिततमस्के दीपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि
निरर्गलं द्विपाः प्रययुरित्यर्थः । तमसीति सप्तम्यन्तपाठे तु,—तमसः
पथ्युपमानत्वे द्विपागमनात्पथ इव तमसा दीपागमनात् प्राकृतप्राणि-
वर्गेण निरन्तरालत्वं पश्चात् मुच्यमानत्वञ्च न सम्भवतीत्युपमानापमेय-
योर्वैकृत्यं स्यात् । तृतीयान्तपाठे,—तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वे तत्सारूप्य-
साकल्यात् स एव साधोयानित्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरनौयन्त रयात्पतन्तो
 रयाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
 सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
 ग्रीवाऽग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥
 बलोर्मिभिस्तत्क्षणाहीयमान-
 रथ्याभुजाया वलयैरिवास्याः ।
 प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ
 नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥

शनैरिति:—[रयात्पतन्तः] धावन्तः [रयाः, सयत्नसूतायत-
 रश्मिभुग्नग्रीवाऽग्रसंसक्तयुगैः] सयत्नैः सूतैः सारथिभिः । ‘सूतः क्षत्ता
 च सारथिः’ इत्यमरः । आयता आकृष्टा ये रश्मयः प्रग्रहाः । ‘किरण-
 प्रग्रहौ रश्मी’ इत्यमरः । तैर्भुग्नेषु प्रह्वेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः
 युग्माः स्कन्धवाह्याः दारुविशेषाः येषां तैः, अत एव [अखेदैः] अश्वमैः
 [तुरङ्गैः, हस्तिनखात्] हस्तिनखः पूर्धारि मृत्कूटः । ‘कूटं पूर्धारि
 यज्ञस्तिनखस्तस्मिन्’ इत्यमरः । तस्मात् [शनैः क्षितिम्, अनौयन्त]
 नीता इति स्वभावोक्तिः, यथावद्वस्तवर्णनात् ॥ ६८ ॥

बलोर्मिभिरिति.—बलानि ऊर्मय इव तैः [बलोर्मिभिः, वलयैरिव]
 कङ्कुशैरिव [तत्क्षणाहीयमानरथ्याभुजायाः] तत्क्षणे हरिनिष्क्रमण-
 क्षणे एव हीयमाना अपरिच्यमाना रथ्या भुजेव यस्याः तस्याः अत एव
 [अस्याः पुरः] द्वारवत्याः [चक्रपाणौ] कृशे [निष्क्रामति] निर्गच्छति
 सति [प्रायेण] भस्मा [द्वारवतीत्वं] द्वारकाल्पं, स्वस्वरूपमिति
 यावत् । [इष्टं नासीत्] हरिविरहे तद्वैफल्यमिति भावः । द्वारवती-
 शब्दस्य संज्ञात्वात् “त्वतलीर्गुणवचनस्य” (वा०) * इति न पुंवद्भावः ।

* ६३३३ सङ्ग्रहकस्य मत्वस्य भाष्ये कौमुद्याद्यापि अयमेव पाठः, काशिकायान्
 “त्वतलीर्गुणवचनस्य पुंवद्भावी वक्तव्यः” इति पाठः ।

पारेजलं नीरनिधेरपश्यत्
 मुरारिरानीलपलाशराशोः ।
 वनावलौरुत्कलिकासहस्र-
 प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥
 लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान्
 द्रुमानसौ नीरदनौलभासः ।

अन्यत्र,—द्वारवतीत्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं, तस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वात् ;
 इत्युभयथाऽप्युपमितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासङ्कीर्णयमनिष्ठत्वोत्प्रेक्षा
 प्रायेणेत्यनेन व्यच्यते ॥ ६८ ॥

अथ आ सर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति, पार इति ।—[मुरारिः, नीर-
 निधेः] समुद्रस्य, जलानां पारे परतीरे [पारेजलम्] । ‘पारावारे
 परार्वाची तीरे’ इत्यमरः । “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” (१।१।१८ पा०)
 इत्यव्ययीभावः, तत्संयोगादेकारान्तत्वञ्च पारेशब्दस्य । [आनील-
 पलाशराशोः] आ समन्तान्नौलाः, पलाशानां पत्राणां राशयो यासां
 ताः, हरितपर्यपूर्णा इत्यर्थः । “पत्रं पलाशं हृदनम्” इत्यमरः ।
 अत एव [उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः] उत्कलिका
 ऊर्मयः । ‘ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलकल्लोला लहरिस्तथा’ इति हलायुधः ।
 तासां सहस्रैः, प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलमुद्गताः कृताः, कूलं प्रापिता
 इत्यर्थः । उत्कूलशब्दात् “तत्करोति—”(ग०) इति ख्यन्तात्कर्मणि
 क्तः । तेषां शैवलानाम्, आमेव आभा यासां ताः, तत्सदृशीरित्यर्थः ।
 [वनावलौरपश्यत्] । अत्रोत्कूलितशैवलस्य स्वतःसिद्धसन्देहादुपमो-
 त्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्करः • ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति ।—[असौ] हरिलक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीञ्च विभ-

० उपक्रान्ताभाशब्दस्य उपमावाचकत्वे, तीरे शैवालसम्भावनीत्यानत्वात्
 उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा इयम्, इति तु साहित्यदर्पणकृता स्वयमेव उदाहरणमिहितम् ।

लताबधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
 बह्वृकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
 आश्लिष्टभूमं रसितारमुच्चै
 लोलङ्गजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगाना-
 मसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

तौति [लक्ष्मोभृतः] तान् [अभ्योषितटाधिवासान्] अभ्योषितटे
 अधिवासो येषां तान्, [नौरदनौलभासः] नौरदवनौलभासः नौलवर्णान्
 [लताबधूसम्प्रयुजः] लता बध्व इवेत्युपमितसमासः ; अन्यत्र,—लता
 इव बध्व इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपो समासः । ताभिः
 सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्रयुजः सङ्गतान् । क्रिप् । [अधिवेलं] वेलायाम् ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [दुमान्, बह्वृकृतान्] अनेकीकृतान् [स्वानिव]
 स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवञ्च पुंलिङ्गतानिर्वाहः । आत्मपरत्वे
 नपुंसकस्वापातः । ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं लिप्वात्मौये स्वोऽस्त्रियां धने’
 इत्यमरः । [पश्यति स्म] । उपमाश्लेषमङ्गीर्णयमुत्प्रेक्षा ॥७१॥

आश्लिष्टेति ।—[आश्लिष्टभूमिम्] आलिङ्गितभूतलं [उच्चैः] तारं
 [रसितारं] क्रन्दितारं [लोलङ्गजाकारवृहत्तरङ्गम्] लोलतां चलताम्,
 इतस्ततः पततामित्यर्थः, भुजानाम् आकार इव आकारो येषां ते
 वृहत्तरङ्गाः यस्य तं तथाक्त्वं, [फेनायमानं] फेनमुदमन्तम् । “फेना-
 चेति वक्तव्यम्” (वा०) * इति क्यङ् । [आपगानाम्] अपां समूहं अपं
 “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इत्यण्, तेन गच्छन्तीति आपगाः
 तासां [पतिं] समुद्रम् [असौ] हरिः [अपस्मारिणम्] अपस्माररोगि-

“वायोऽभ्यानुदमने” (३।१।१६) इति सूत्रे—भाष्ये “फेनाश्च”—
 “फेनाचेति वक्तव्यम्” इत्यस्ति । तस्मात् “फेनाचेति वक्तव्यम्” इति काशिका ।
 भट्टोजिदीक्षितस्तु “फेनाचेति वाच्यम्” इति लिखितवान् ।

पीत्वा जलानां निधिनाऽतिगाढाद्
 वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तौः ।
 क्षिता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
 मुक्तावलौराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो
 यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमौ ।

अम् [आश्रयः] । तत्कर्मयोगात्तद्योत्प्रेक्षाञ्चक्रे इत्यर्थः । यथाह-
 नैदानिकाः,—“कुडैर्धातुभिराहृतस्य मनसि प्राणी मनः सन्दिश्यन्,
 दन्तान् खादति केनमुद्गिरति दोःपादो क्षिपन्मृदूधीः । पश्यन् रूपमसत्
 क्षितौ निपतति व्यथां करोति क्रियां, बिभ्यत् स स्वयमेव शाम्यति गति
 वगे त्वपस्मारकम् ॥” इति * ॥ ७२ ॥

पीत्वेति ।—[जल नां निधिना] समद्रेण [अतिगाढात्] गह्रं
 एव गाढम् । ओपम्यादिवच्चातुवर्णादित्वात् स्वार्थं ष्यञ् । तदति-
 मात्ममतिगाढां तस्मात्, तृणाभरादित्यर्थः । गृधोः पुनरोक्तं गः “वान्तो
 यि प्रत्यये” (६।१।७८ पा०) इति गार्धव्यमिति स्यात् । [पीत्वा] ।
 चपणक्रियाऽपेक्षया पूर्वकालता । अथ [वृद्धिं गतेऽपि, आत्मनि] देहि ।
 “चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिः” इत्यागमः । [नैव मान्तौः] अमान्तौः, अति-
 रिच्यमाना इत्यर्थः । मार्तः शतरि डीप् । “आच्छीनयोर्नुम्” (७।१।८०
 पा०) इति नुम् । [क्षिताः] उद्धीर्णाः अतिदृष्टयोत्कटं पीत्वा, अन्तर-
 मानाद्बहिर्द्वान्ता इत्यर्थः । [इन्दो रुचः इव] मरौचौरिवेत्युत्प्रेक्षा
 [सः] हरिः [अधिवेलम्] अधितौरं, ‘विला कूलविकारयोः’ इति
 विश्वः । [मुक्तावलौः, आकलयाञ्चकार] आकलयामास । कलतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति ।—[अमौ] मेवाः, [साटोपं] ससम्भ्रमं, ‘सम्भ्रमाटोप-

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधैः

सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श ॥ ७४ ॥

उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोय-

मर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

आलोकयामास हरिः पतन्ती-

नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ ७५ ॥

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि

हैष्यानसावुत्तमलाभभाजः ।

संरम्भाः' इति यादवः । [अनिशं, नदन्तः] गर्जन्तः [येः] अम्भोभिः, तोयैरित्यर्थः, [उर्वीं' समन्ततः प्लावयिष्यन्ति, तानि अम्भांसि पयोधैः, एकदेशात्] एककोणात् [निभृतं] निश्चलं यथा तथा [पिबतो मेघान्, सः] हरिः [ददर्श] । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते * ॥७४॥

उद्धृत्येति ।—[मुनीन्द्रैः, ततः] वेदात् [अर्थमिव] वेदार्थमिव [मेघैः] ततः [एव] अम्बुराशेरेव [तोयमुद्धृत्य, सम्प्रणीताः] कृताः [अम्बुराशिं, पतन्तीः] प्रविशन्तीः [नदीः, वेदं] पतन्तीः [स्मृतीरिव] मन्वादिंसंहिता इव [हरिरालोकयामास] । श्रुतिमूलत्वेनैव प्रामाख्यात् स्मृतीनाम् । तत्संवाद एव तत्सम्प्रवेशः । अनेकैवेयमुपमा ॥ ७५ ॥

विक्रीयेति ।—दिक्षु भवानि [दिश्यानि] दिगन्तरानीता-नीत्यर्थः । “दिगादिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति यत् । [उरूणि] महान्ति [धनानि] नानाद्रव्याणि [विक्रीय] मूल्येन दत्त्वा, उत्तम-लाभं हैगुण्यादिकं भजन्तीति तान् [उत्तमलाभभाजः, तत्तत्त्वं] हैष्य-मित्यर्थः । “अव्ययात्त्यप्” (४।२।१०४ पा०) इति त्यप् । [अफल्गु-

तरौषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
 सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥
 उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुं रुच्चै-
 र्गरौयसा निश्वसितानिलेन ।
 पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य
 ध्वजानिवोच्चिच्चिपिरे फणीन्द्राः ॥ ७७ ॥
 तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धु-
 मुत्पन्नशय्याशयमम्बुराशिः ।

भाण्डम्] अफल्गु सारवत् । ‘फल्गु, तुच्छमसारच्च’ इति यादवः । भाण्डं
 मूलधनं पण्यद्रव्यमित्यर्थः । ‘बणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भृषाऽश्वभृषयोः’
 इति वैजयन्ती । [तरौषु] नौषु । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः ।
 “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः” (उ० ३ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिक ईकार-
 प्रत्ययः । [आवपतः] आदधतः । वपतः शतृप्रत्ययः । [द्वैप्यान्] समुद्रद्वीप-
 वासिनः । “द्वीपादनुसमुद्रं यज्” (४।३।१० पा०) इति यजृप्रत्ययः ।
 संयात्रा सम्भूय यात्रा सा प्रयोजनमेषां तान् [सांयात्रिकान्]
 पोतबणिजः । ‘सांयात्रिकः पोतबणिक्’ इत्यमरः । “प्रयोजनम्”
 (५।१।१०६ पा०) इति ठक् । [अमो] हरिः । अभ्यनन्दत्] * ॥ ७६ ॥

उत्पित्सव इति ।—[नदभर्तुः] समुद्रस्य [अन्तः] अभ्यन्तरात्
 [उत्पित्सवः] उत्पतितुमिच्छवः । पततः सन्नन्तादृप्रत्ययः, “सनि
 मौमा—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य”
 (७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः । [फणीन्द्राः] सर्पाः [भक्त्या,
 गरुडध्वजस्य] हरेः [ध्वजानिव, गरौयसा] अतिमहता [निश्वसिता-
 निलेन] मुखमारुतेन [पयांस्यञ्चैः, उच्चिच्चिपिरे] उत्क्षिप्तवन्तः ।
 उत्प्रेक्षा । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ ७७ ॥

प्रत्युज्जगामेव गुरुप्रमोद-

प्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥

उत्सङ्गिताम्भःक ॥को न भस्वा-

नुदन्वतः स्वेदलवान् समार्ज ।

तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेल-

मेलालताम्फालनलञ्चगन्धः ॥ ७९ ॥

उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्त-

समीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

तमिति ।—[अम्बराशिः, युगान्तबन्धुम्] आपदस्मित्यर्थः । [उत्सङ्ग
श्रव्याश्रयम्] उत्सङ्ग एव श्रव्या तस्यां श्रिते, इति तत्राक्तम्, “अधिकरणे
श्रितेः” (३।२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [आगतम्] अ-यागतं [तं]
हरिं [वीक्ष्य, गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः] गुरुणा प्रमोदेन
प्रसारिता उत्तुङ्गास्तरङ्गा एव बाहुवो येन सः सन् । प्रत्युज्जगामेव]
नन्मेलनार्थमागतवानिविति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, रूपकञ्च ॥ ७८ ॥

उत्सङ्गिति ।—[उत्सङ्गिताम्भःकणकः] उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृताः
उत्सङ्गिताः । “तत्करोति—”(ग०) इति ग्यन्तान् कर्मणि क्तः । उत्स-
ङ्गिताः अम्भःकणा येनिति “शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति कप् ।
[एलालताम्फालनलञ्चगन्धः] एलालतानाम् आम्फालनन मङ्गुर्षणेन
लञ्चगन्धः एवं शिशिरमुरभिः [उदन्वतो न भस्वान्] समुद्रस्य वायुः
अधिवेलं] विलायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [व्रजतः, तथ] हरः
[स्वेदलवान्, अनुवेलं] प्रतिक्षणम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । [समार्ज]
जहार । ‘विला कूलं च जलधर्वैला तोरविकारयोः’ इति विश्वः ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७९ ॥

उत्तालेति —[चमूचरेः] चमूष चरन्तीति चमूचराः सेनिकाः
“चरेष्टः” (२।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः, तैः, [उत्तालतालीवन-

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां

चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥

लवङ्गमालाकलितावतंसा-

स्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः ।

आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रा-

दभ्यागतस्य प्रतिपर्णमौयुः ॥ ८१ ॥

सम्प्रवृत्तसमौरसीमन्तितकेतकीकाः] उत्तालेषु उन्नतेषु तालीवनेषु
मम्प्रवृत्तेन समौरणेन मारुतेन सीमन्तिताः सीमन्तवत्यः कृताः । सीमन्त-
शब्दान्त्वन्तात् “तत्करोति—” (ग०) इति य्यन्तात्कर्मणि क्तः, णाविष्ठ-
वङ्गावे “विन्मत्तोर्लुक्” (५।३।६५ पा०) । ताः केतक्यो येषु ते तथोक्ताः ।
“नद्यृतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप । [लावणसैन्धवीनां] लवण-
सिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यण्,
“हृद्गगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१८ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः ।
तासां [कच्छभुवाम्] अनूपभूमौनाम् । ‘जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि
कच्छस्तथाविधः’ इत्यमरः । [प्रदेशाः] देशाः [आसेदिरे] प्राप्ताः ।
सीदतः कर्मणि लिट् । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालङ्कारौ । ओजः-
श्लेषसंश्लेषसौकुमार्याद्यनेकगुणसम्पत्तिः स्पष्टा ॥ ८० ॥

लवङ्गे त ।—[लवङ्गमालाकलितावतंसाः] लवङ्गमालाभिः लवङ्ग-
कुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतभूषणाः । [नारिकेलान्तः] नारि-
केलान्तरित्यव्ययम् । नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः । [अपः] इति पृथक्-
पदम् । समासे “ऋक्पूर्प्—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्त-
प्रसङ्गात् । [पिबन्तः, आस्वादितार्द्रक्रमुकाः] आस्वादिताः भक्षिताः
आर्द्रक्रमुका अर्द्रद्रुगौफलानि यैस्ते । ‘घोष्ठा तु पूगः क्रमुकः’ इत्य-
मरः । [ते] चमूचराः [समुद्रात्, अभ्यागतस्य] अतिथेः [प्रतिपर्णम्]
गौरवं, सत्कारमित्यर्थः, [ईयुः] । ‘प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च’
इति विश्वः । अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादि-

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः
 प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।
 परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-
 श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत्
 ॥ ८२ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 पुरीप्रस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

पदार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तेन समुद्रचमूचराणां गृहस्था-
 भ्यागतौपम्यप्रतीतिरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ८१ ॥

तुरगेति ।—[परितः, तुरगशताकुलस्य] तुरगशतैराकुलस्य, अपरि-
 मिताश्चस्त्वर्थः । [प्रतिपथं] प्रतिमार्गम् । यथार्थेऽव्ययीभावे
 समासान्तः । [प्रमथितभूभृतः] प्रमथिताः कुशाः भूभृतो राजानो
 गिरयश्च येन तस्य, न तु स्वयं केनापि मथितस्येति भावः । [सततं]
 धृता श्रीः श्रीभा रमा च येन तस्य [धृतश्रियः, पुरः] अग्रे नगराद्वा
 [परिचलतः] परिगच्छतः [बलानुजबलस्य] बलो रामस्तदनुजस्य
 हरेर्बलस्य सैन्यस्य । ‘बलं सैन्ये बलो रामे’ इत्युभयत्रापि शाश्वतः ।
 [पुरं] केवलम् ; एकस्यैव तुरङ्गस्य जन्म जन्ममात्रं यस्मात् तस्य [एकतुरङ्ग-
 जन्मनः] । एकोऽपि जात एव न तु अस्तीति भावः । [महीभृता]
 मन्दराद्रिणा राज्ञा च [मथितस्य] न तु स्वयं कस्यापि मथिता
 [भृशं] सततं [चिरविगतश्रियः] । उत्पत्त्यनन्तरमेवास्याः हरिस्त्रीकरणा-
 दिति भावः । [जलनिधेश्च, तदा] प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरगमनादिना
 व्यवधानं उक्तरीत्या महत्तारतम्यञ्च [अभवत्] । अत्रोपमेयस्य हरि-
 बलस्य उपमानाज्जलधेराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । पञ्चकावली
 वृत्तम् । ‘नजभजजा जरो नरपते कथिता भुवि पञ्चकावली’ इति
 लक्षणात् ; धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित्,—“नभजपुरस्कृता जजजरा
 रचिता भुवि रुद्रदिक्पतिः” इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते
 माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाख्येतृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

—•—

निश्वासधूमं सह रत्नभाभि-
भिञ्चोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।
नीलोपलस्यूतविचित्रधातु-
मसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥
गुर्वीरजसं दृषदः समन्ता-
दुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।

निश्वासेति ।—[नीलोपलस्यूतविचित्रधातुं] नीलोपलैरिन्द्रनील-
मणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रा नानावर्णाः धातवो गैरिकादयो यस्य
तम्, अत एव [रत्नभाभिः] मणिप्रभाभिः [सह, भूमिं भित्त्वा उत्थितम्]
ऊर्ध्वं निर्गतम् [उरगाणां निश्वासधूममिव] फूत्कारवाष्पमिव स्थितं
[रैवतकं] रैवतकाख्यं [गिरिम्, असौ] हरिः [ददर्श] । स्यूतेति ।—
सौव्यतेः कर्मणि क्तः । “क्तोः शूडनुनासिके च” (६।४।१६ पा०)
इत्यूडादेशे यणादेशः । अत्र गिरिर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टधूमत्वोत्-
प्रेक्षणाद्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । सर्गोऽस्मिन्नानावृत्तानि, तत्रा-
दावष्टादशोपजातयः, तल्लक्षणं तृक्तम् अतीतानन्तरसर्गादौ । अत्र
आ सर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव ॥ १ ॥

गिरिं ददर्शेत्युक्तम् ; कौटुगसौ गिरिः ?—इत्याकाङ्क्षायामेकान्वये-
नाष्टाभिर्विशिनष्टि, गुर्वीरिति ।—[गुर्वीः] मद्धतौः [दृषदः] शिलातटौ-
रित्यर्थः । ‘पाषाणप्रस्तरग्रावीपलाशानः शिला दृषत्’ इत्यमरः ।
[उपर्युपरि] दृषदां समीपे, उपरिप्रदेशे इत्यर्थः । “उपर्यध्यधसः
सामीप्ये” (८।१।७ पा०) इति द्विभावे तद्वयीगात् द्वितीयेति । यथाह

विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तु-
 मार्गं पुनारोडुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥
 क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा
 नवप्रभाजालभृतां मणौनाम् ।
 श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं
 लताभिरामन्वितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

वामनः,—“उपस्थादिषु सामौघे द्विरुक्तेषु द्वितीया” इति (२ अध्या०
 ५ अधि० ८६ सू०) । [समन्तादजसमुन्नमद्भिः] देशकालाविच्छेदे-
 नोत्पत्तद्विरित्यर्थः ; अत एव तैः [अम्बुमुखां वितानैः] मेघवृन्द-
 निमित्तैः [दिवसस्य भर्तुः] सूर्यस्य [मार्गं, पुनारोडुम्] । संहि-
 तायां “रो रि” (८।३।१४ पा०) इति रलोपः । “द्वलोपे—”
 (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः । [विन्ध्यायमानमिव] विन्ध्यवदाचरन्तं,
 तद्वद्वर्द्धमानमिव स्थितमित्यर्थः । आचारे क्यङन्ताङ्गटः शानजादेशः ।
 अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानत्वात्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्त-
 क्रियास्वरूपात्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तमिति ।—पुनः [नवप्रभाजालभृतां] नवानि प्रभाजालानि
 विभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः तेषां [मणौनां] सम्बन्धिन्या [काञ्चन-
 वप्रभाजा] स्वणसानुप्रसृतया [रुचा] दाप्ता [क्रान्तं] व्याप्तं । पुनः,
 [शिलाश्यामलताभिरामं] शिलानां मेघकोपलानाम् इन्द्रनीलानां वा
 श्यामलतया श्यामलिम्बा अभिरामं, तथा [आभान्वितषट्पदाभिः]
 मकरन्दपूरितत्वाद्वतभृङ्गाभिः [लताभिः, श्रितं] व्याप्तम् । इतः परं
 द्वान्तरमेकं यमकं वक्ष्यति । तत्र तदेवालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्त्वभ्युच्चैय
 इति यथासम्भवमशङ्कम् । यमकलक्षणत्वाचार्य्यदण्डिनोक्तम्,—“अव्यपेत-
 व्यपेतात्मा न्यावृत्तिर्वर्णसंहतिः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोच-
 रम् ॥ एकद्वित्रिचतुष्पाद-यमकानां प्रकल्पना * । आदिमध्यान्तमध्यान्त-

* “प्रकल्पना” इत्यत्र “विकल्पनाः” इति कचित् पाठः ।

सहस्रसङ्ख्यैर्गगनं शिरोभिः
 पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।
 विलोचनस्थानगतोष्णरश्मि-
 निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥
 क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि
 धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।
 अम्भ्राणि बिम्भ्राणमुमाऽङ्गसङ्ग-
 विभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

मध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोऽनयः । मुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तेष्व केचन ॥” * इति ॥ ३ ॥

सहस्रेति ।—सहस्रमिति संख्या येषां तैः [सहस्रसङ्ख्यैः, शिरोभिः] शिखरैः, शीर्षैश्च, [गगनं] तथा तत्सङ्ख्यैः [पादैः] प्रत्यन्तपर्वतैश्चरगैश्च । भुवं व्याप्य, वितिष्ठमानम्] अवतिष्ठमानम्, “ममवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनपदम् । [विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं] विलोचनयोर्यत् स्थानं योग्यदेशः तद्वतावुष्णरश्मिनिशाकरौ यस्य तम्, अन्यत्र,—नेत्रीकृताकेन्दुमित्यर्थः । अतः [साधु] सत्यं [हिरण्यगर्भं] ब्रह्माण्डमिवेत्युत्प्रेक्षा, ‘सहस्रशीर्षा’ (शुक्ल० यजु० ३१ अध्या० १ क० १ मन्त्रः) इत्यादिश्रुतेरिति भावः । हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च ॥ ४ ॥

क्वचिदिति ।—पुनः [क्वचित्] एकदेशे [जलापायविपाण्डुराणि] जलानामपायिनापगमेन विपाण्डुराणि शुम्भ्राणि, अत एव [धौतोत्तरीय-प्रतिमच्छवीनि] धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्समा क्वचिर्येषां

* “मध्याद्याद्यन्तसर्वतः” इत्यत्र “मध्याद्याश्चैव सर्वतः” इति पाठान्तरम् । “अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोऽनयः । मुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥” इति च पाठान्तरम् ; “अत्यन्तबहवः” इत्यत्र “अनन्ता बहवः” इत्यपि च पाठान्तरं दृश्यते ।

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
 मदेन किञ्चिच्चटुलाऽलसानाम् ।
 कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रै-
 विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
 स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठा-
 नुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।
 प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान्
 रुद्राननन्तानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

तानि, [अस्त्राणि] मेघान् [विस्त्राणं] दधानम् । भृजः कर्त्तरि
 शानच् । अत एव [उमाऽङ्गसङ्गविभक्तभस्मानम्] उमायाः पार्वत्याः
 अङ्गसङ्गेनार्द्धभागेन विभक्तम् एकभागस्थापितं भस्म यस्य तं [स्मरारिं]
 हरम् [इव] स्थितमित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

कायामिति ।—पुनः निजस्त्रीणां चटुषु प्रियवचनेषु लालसाः
 लोलुपाः । “लोलुपो लोलुभी लोलो लम्पटो लालसोऽपि च” इति
 यादवः । तेषां [निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन, किञ्चित्] ईषत्,
 चटुलाश्चपलास्ते अलसाश्च । विशेषणयोरपि मिथो विशेषण-
 विशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां [चटुलाऽलसानां, विहङ्ग-
 मानां] हंसादीनाम् ; उत्पिञ्जलानि जातानि उत्पिञ्जलजातानि,
 पूर्ववत् समासः, तानि पत्राणि येषां तैः [उत्पिञ्जलजातपत्रैः]
 उत्पिञ्जरीभूतदलैरित्यर्थः । रलयोरभेदः । [जलजातपत्रैः] जलजै-
 र्वातपत्रैः [छायां कुर्वाणम्] । एतन् महती कमलाकरसमृद्धि-
 र्व्यज्यते । यमकरूपकयोः सङ्करः ॥ ६ ॥

स्कन्धेति ।—पुनः [स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठान्] स्कन्धं प्रका-
 ण्डमधिरूढाः उज्ज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषां तान् ; अन्यत्र,—स्कन्धा-
 धिरूढाः अंसस्थिताः नीलाः कण्ठा येषां तान् । ‘अंसप्रकाण्डयोः

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः
 कपोलभित्तोरिव लोभ्रगौरीः ।
 नवोलपालङ्कृतसैकताभाः
 शुचीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥
 राजीवराजीवशलोलभृङ्गं
 मुष्णान्तमुष्णान्तिभिस्तरुणाम् ।

स्कन्धः' इति विश्वः । [अर्द्धोर्ध्वैः, श्लिष्टतनून्] व्याप्तदेहान् ; एकत्र,—
 तदावामत्वात्, अन्यत्र,—तद्गूषणत्वाच्चेति भावः । [प्रनर्त्तितानिकलता-
 भजाग्रान्] प्रनर्त्तितानि अनिकलतानामिव भुजानां, लतानामिव च
 भुजानाम् अग्राणि येषां तान्, अत एव [अनन्तान्] असङ्ख्यान्
 [रुद्रानिव] स्थितानित्युत्प्रेक्षा । [उर्वोरुहः] वृक्षान् [धारयन्तम्]
 उदहन्तम् * ॥७॥

विलम्बीति ।—[विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः] विलम्बिनी नीलो-
 त्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ताः, [लोभ्रगौरीः] लोभ्रेण
 लोभ्ररजसा गौरीरवदाताः । “प्रिङ्गोरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
 इति डीष् । [कपोलभित्तौः] स्त्रीणां गण्डस्थलौः [इव] स्थिताः ।
 उपमाऽन्तरमाह,—[नवोलपालङ्कृतसैकताभाः] नवा उलपा वल्लज-
 तरुणानि । ‘उलपा वल्लजाः प्रोक्ताः’ इति विश्वः । तैरलङ्कृतानां
 सैकतानाम् आमेव आभा यासां ताः । कतः ?—[शुचीः] शुद्धाः
 [शैवलिनीः] शैवलवतीः [अपो दधानम्] । शुचित्वशैवलित्वाभ्यां
 विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमाद्वयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति ।—पुनः राजीवराजीनां पद्मपङ्क्तीनां वशा अधीनाः
 लोलाञ्जला भृङ्गा यस्मिन् तं [राजीवराजीवशलोलभृङ्गं] तरुणां,

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां
 रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥
 मुदे सुरारेरमरैः सुमेरो-
 रानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
 भवन्ति नोद्दामगिरां कवौना-
 मुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥ १० ॥

ततिभिः] सङ्घैः [उष्णम्] आतपं [मुष्णन्तं] हरन्तं, कान्ताः रम्या
 अलकान्ताश्चूर्णकुन्तलाग्राणि यासान्ताः [कान्तालकान्ताः] । ‘अल-
 काश्चूर्णकुन्तलाः’ इत्यमरः । [सुराणां, ललनाः] स्त्रियोऽप्सरसः [रक्षोभिः]
 राक्षसैः [अक्षोभितम्] अनभिभूतं यथा तथा [उद्वहन्तम्] * ॥९॥

नन्वल्पीयानयं कश्चिद्रैवतको नाम शिलोच्चयः कथमियद्वर्त्यते ? इति
 शृङ्गां निरस्यति, मुद इति ।—[सुरारैः, मुदे] सन्तोषाय [अमरैः]
 कर्त्तृभिः [सुमेरोः शृङ्गैः] करणैः [अनीय, उपचितस्य] वर्द्धितस्य, अनीतैः
 शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपचयं करणानां शृङ्गाणामर्थादानयनकमे-
 त्वम् । [यस्य] शैलस्य [उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः] उच्छ्रायः औन्नत्यं,
 सौन्दर्यञ्च, तयोः गुणा उत्कर्षाः [उद्दामगिरां] प्रगल्भवाचां [कवौनां]
 मृषा उद्यन्त इति [मृषोद्याः] मिथ्यावाचाः [न भवन्ति] मेरुशृङ्गेषु
 सर्वगुणसम्भवादिति भावः । “राजसूयसूर्यमृषोद्य—” (३।१।११४ पा०)
 इत्यादिना वदः क्यबन्तो निपातः । उत्कृष्टः श्रायः उच्छ्राय इति
 घञन्तेनोपसर्गस्य समासः, नतूपरुष्टात् घञ्प्रत्ययः, “शिशुभीभुवोऽनुप-
 सर्गं” (३।३।२४ पा०) इति नियमात् । मुद इत्यादि श्लोकसप्तके
 यच्छब्दस्य “दृष्टोऽपि शैलः सः” इत्यनेनान्वयः । मेरुशृङ्गासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

यतः पराङ्गानि भृतान्यनूनैः
 प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
 आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं
 जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
 अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं
 रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।
 भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत-
 रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

यत इति ।—[लोकः, पराङ्गानि] श्रेष्ठानि [अनूनैः] महद्भिः
 [भूरिभिः] प्रभूतैः । ‘प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं भूरि’ इत्यमरः । [प्रस्थैः]
 सानुभिर्मानविशेषैश्च । ‘प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः’ इत्यमरः । [भृतानि]
 सम्भृतानि मितानि च [उच्छिखानि] उद्गशीनि [अमितानि]
 अपरिमितानि [रत्नानि, यतः] शैलात् [आढ्यात्] धनिकात् ।
 ‘इभ्य आढ्यो धनौ’ इत्यमरः । [प्रापणिकात्] प्रपणो व्यवहारः
 प्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक्, तदस्य “प्रयोजनम्” (५।१।१०८ पा०)
 इति ठञ् । ‘पण्याजीवाः प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते । वणिजः’
 इति वैजयन्ती । तस्मात् [इव, अजस्रं मुहुः जग्राह] । उपमाऽलङ्कारः
 श्लेषश्च ॥११॥

अखिद्यतेति ।—[आसन्नम्] औन्नत्यात्सन्निहितम् अत एव [उदग्रतापं]
 दुःसहतापं [रविं दधानेऽपि अरविन्दधाने] इति विरोधः । अरवि-
 न्दानां धाने निधाने इति परिहारः । धीयतेऽस्मिन्निति धानम् ।
 अधिकरणे ल्युट् । शब्दश्लेषमूलो विरोधालङ्कारः । [यस्य] गिरिः [तटे,
 निपीतरसा] नितरां पीतमकरन्दा, नमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि
 भारभूतया यया सा [नमत्तामरसा] । ‘पङ्केरुहं तामरसम्’ इत्यमरः ।
 अत एव [मत्ता भृङ्गावलिः, नाखिद्यत] न खिन्ना । खिदेर्देवादिकात्

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चै-
 रुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।
 सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल-
 लीलां दधौ राजतगरुडशैलः ॥ १३ ॥
 विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन
 सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
 रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
 मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

कर्त्तरि लङ् । अत्यन्तसूर्यसन्निधानेऽप्यरविन्दाकरविहारात् मधुकरा-
 स्तापं नापुरित्यर्थः • ॥ १२ ॥

यत्नेति ।—[यत्र] शैले [राजतगरुडशैलः] रजतस्य विकारो
 राजतः । “प्राणिरजतादिभ्योऽज्” (४।३।१५४ पा०) इत्यज्प्रत्ययः ।
 स चामौ गरुडशैलश्च । ‘गरुडशैलान्तं च्युताः स्थूलोपला गिरेः’ इत्य-
 मरः । [उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा] उन्निद्राणि विकमितानि पुष्पाणि
 अक्षीणीवेत्युपमितममासः । तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा [अधि-
 रुढेनोच्चैः, महीरुहा] वृत्तेण [सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां] सुराधि-
 पतेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो हस्ती मल्ल इव तस्यरावतस्य लीलां शोभां
 [दधौ] । एरावतस्य धावत्यादिति भावः । ‘हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्गं
 हस्तिमल्लो विनायके’ इति विश्वः । अत्र लीलामिव लीलामिति
 सादृश्यान्निपात्रिदर्शनाऽलङ्कारः † ॥ १३ ॥

विभिन्नेति ।—[गरुडाग्रजेन] अरुणेन [विभिन्नवर्णाः] अन्यथा-
 कृतवर्णाः, अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । [सूर्यस्य] सम्बन्धिनो
 रथं वहन्तीति [रथ्याः] रथाश्चाः “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” (४।४।७६

• यमकं काव्यलिङ्गचालङ्कारः ।

† पुराणीत्यत्र उपमावपकयोः सन्देहसङ्करश्च ।

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः

समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।

वनं बबाधे विषपावकोत्या

विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

पा०) इति यत्प्रत्ययः । [यत्र] शैले [वंशकरीरनीलैः] वंशाङ्कुर-
श्यामैः [रत्नैः] मरुतैरित्यर्थः । ‘वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री’ इत्यमरः ।
वंशशब्दस्यास्नानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत
एवेकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्ता करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
करेषु न दोष इत्याह वामनः,—“न विशेषश्चेत्” इति (२अधि०
२अध्या० १२ सू०) । [परितः स्फुरन्त्या, रुचा] स्वप्रभया करणेन
[पुनः, स्वां रुचं] निजह्रितवर्णमेव [आनित्यरे] आनीताः ।
नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधानं कर्मणि लिट् । ‘प्रधानकर्मण्यारब्धे लादी-
नाहुर्द्विकर्मणाम्’ इति वचनात् । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्-
गुणाः । रथ्यानां स्वगुणत्यागंन गरुडाग्रजगुणग्रहणात्, पुनस्तत्यागेन
मरुतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजातीययोः सङ्गरः ; तेन
गिरः मूर्ध्यमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते ;—‘तद्गुणः स्वगुण-
त्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः’ ॥ १४ ॥

यत्वेति ।—[यत्र] शैले [समुन्नमद्भिः] समुत्पतद्भिः [अम्बुवाहैः,
उज्झिताभिः] त्यक्ताभिः [अद्भिर्मुहुः, समुन्नं] सम्यक् उन्नं क्लिन्नं,
सिक्तमित्यर्थः । ‘उन्दी क्लेदने’ इति धातोः कर्मणि ःकः “नुदविद्—”
(८२।५६ पा०) इत्यादिना निष्ठानत्वम् । विपन्नगा विगतसर्पा न भव-
न्तीत्यविपन्नगाः, सपन्नगा इत्यर्थः । तेषाम् [अविपन्नगानां, नगानां]
वृक्षाणां [वनं, विषपावकोत्या] विषाग्निमसुत्या [विपद्] आपत्
[न बबाधे] नित्यं वर्षाऽनुषङ्गाद्विषाग्निचोभो वृक्षाणामकिञ्चित्कर
इति भावः * ॥ १५ ॥

फलङ्गिरुष्णांशुकराभिमर्षात्

कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तैः ।

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां

सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपि शैलः सः मुहुर्मुरारे-

रपूर्ववद्विस्मयमाततान ।

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति

तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

फलङ्गिरिति ।—[यः] शैलः [उष्णांशुकराभिमर्षात्] अर्ककर-
सम्पर्कात्, कृशानोरिदं [कार्शानवम्] आग्नेयं [धाम] तेषः [फलङ्गिः]
उद्गिरङ्गिः अग्निकरसामर्थ्याभिव्यञ्जकैरिति भावः । [पतङ्गकान्तैः]
सूर्यकान्तैः दृष्टान्तभूतैरिति भावः । [गुणानां, सङ्क्रान्तिम्] अन्यत्र,—
सङ्क्रमणं सङ्क्रान्तगुणानित्यर्थः । [पात्रगुणात्] आधारगुणसहकारात्
[आक्रान्तगुणातिरेकाम्] आक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशि-
ष्टाधानरूपो गुणोत्कर्षो यथा तां [शशंस] प्रतिपादयामास । अर्क-
त्विषां सर्वत्र सङ्क्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात्
सर्वत्रापि सङ्क्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात् कार्यविशिष्टा-
धायकत्वमिति निश्चयोऽर्त्तव जायत इत्यर्थः । ततश्च सहकारशक्ति-
विरहिणो सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः । इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥
॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति ।—[मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेः] अपूर्वेणादृष्ट-
पूर्वेण तुल्यम् [अपूर्ववत्] “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (५।१।११५ पा०)
इति वतिः । [विस्मयमाततान] अतिरमणीयत्वादिति भावः । तथा

एतदनुरूपं पद्याहं यथा किराताज्जुनीयं तृतीयसर्गे १८ श्लोके,—“वीर्या-
वधूतः तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम्” इति ।

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधान-

मुच्चा रणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।

उत्कम्बरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि-

मुत्कम्बरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य संस्थितमुदयविशालशृङ्गम् ।

हि,—[क्षणे क्षणे] प्रतिक्षणम् । वीषायां द्विर्भावः । [नवताम्] अपूर्ववद्भावम् [उपैति] इति [यत्, तत्] नवत्वोपगमनम् [एव रमणीयतायाः, रूपं] स्वरूपं, लक्षणमित्यर्थः । अत्र रमणीयत्व-लक्षणस्य वाक्यार्थस्य विन्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञ इति ।—[अथ] हरिविष्णुयानन्तरं [गिरां] वाक्या-नामुच्चारणं जानातीति [उच्चारणज्ञः] उक्तिकुशलः । “आतोऽनुप-सर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः, न “इगुपध—” (३।१।१३५ पा०) इत्यादिना “आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रति-पेधेन” इति वचनात् । [दारुकः] कृष्णसारथिः [उच्चाः] उचताः, रणान्तः शब्दायमानाः पक्षिगणाः यासु ताः [रणत्पक्षिगणास्तटी-दधानं, तं] पूर्वोक्तं धरतीति [धरं] पर्वतम् । पचाद्यच् । ‘अहार्य-धरपर्वताः’ इत्यमरः । [द्रष्टुम्, उत्कम्] उत्सुकम् । “उत्क उन्मनाः” (५।२।८० पा०) इति निपातः । [उत्कम्बरम्] औत्सुक्यादुन्नमितकम्बरं [शौरिमवेक्ष्य, इति] वक्ष्यमाणक्रमेण [उवाच] । “न हीङ्गितज्ञो ऽवसरेऽवसौदति” * इति भावः ॥ १८ ॥

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह, आच्छादितेति ।—[आच्छादितायतदिगम्बरम्] आच्छादिताभ्यावृतानि आयतानि दीर्घाणि दिशोऽम्बरं खञ्ज दिगम्बराणि येन तम्, अन्यत्र,—

मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
 मुहौक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ? ॥ १६ ॥
 उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
 वह्निरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
 वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-
 दयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

आच्छादितं वसितमायतं दिग्वाम्बरं वासो येन तं तथोक्तम् । [उच्चकैः]
 उन्नतां, तथा [गां] भुवम् [आक्रम्य] व्याप्य [संस्थितम्]; तथा
 [उदग्रविशालशृङ्गम्] उदग्राणि उन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि
 शिखराणि यस्य तम्, अन्यत्र,—उदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तम्
उच्चकैः उन्नतं गां वृषभम् आक्रम्य, अधिष्ठाय संस्थितमित्यर्थः, 'शृङ्गं विषाणे
 शिखरं' इति 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनीनेत्र-
 दिग्बाणभृवाम्बारिषु गौर्मता ॥' इति च विश्वः । [मूर्ध्नि] शिखरे,
 अन्यत्र,—शिरसि, [स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिं] स्फुरन्ती तुहिनदीधिते-
 रिन्दोः कोटिः रश्मिः, कला च यस्य तम्, [एनं, नगेशं] नगश्रेष्ठं वैवतकं
 कैलासनायकमीश्वरञ्च [उहौक्ष्य, भुवि को न विस्मयते ?] सर्वोऽपि
 विस्मयत इत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता, प्रकृतांप्रकृतविषये तदनुत्थानात् ।
 नापि समामोक्तिः, तस्या विशेषणसाम्यजौवित्वात् । नापि श्लेषः, उभयश्लेषे
 विशेष्यश्लेषयोगात् ; तस्मात् प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधा-
 व्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृद्भूतिरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे,—
 'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रितं । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृ-
 द्वापृतिरञ्जनम् ॥' इति । वृत्तलक्षणान्तु—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा
 जगो गः' इति ॥ १६ ॥

उदयतीति ।—वितता ऊर्ध्वाश्च रश्मिरज्जवो रश्मयो रज्जव इव यस्य
 तस्मिन् [विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ, अहिमरुचौ] मूर्ध्नि [उदयति] उदय-

वहति यः परितः कनकस्थलीः

सहरिता लसमाननवांशुकः ।

अचल एष भवानिव राजते

स हरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥

पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषणाः

पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।

माने * । “अयं गतौ” इति स्वरितं केचिदिच्छन्ति, ततः शतरि सप्तमी । तथा विततोर्ध्वरश्मिरजौ [हिमधाम्नि] चन्द्रे [च, अस्तं याति] अस्तमयमाने । यातेः शतरि सप्तमी । [अयं गिरिः, विलम्बिघण्टा-द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलां] विलम्बिना विशेषं लम्बमानेन घण्टा-द्वयेन परिवारितस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां [वहति] । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षिपान्निदर्शना । तथा सूर्या-चन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां बिभ्रत इति मङ्गदौन्नत्यं व्यज्यते । पुष्पि-ताग्रा वृत्तम्;—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति लक्षणात् ॥ २० ॥

वहतीति ।—लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य सः [लसमान-नवांशुकः] । शैषिकः कप्प्रत्ययः । [यः] अचलः [सहरिताः] सदूर्वाः । ‘हरितेति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्’ इति विश्वः । [कनकस्थलीः] कनकस्य स्थलीः स्वर्णभूमौः “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । [परितो वहति, स एषोऽचलः] हरितालेन कर्चूरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य सः [हरितालसमान-नवांशुकः] पीताम्बरः [भवानिव राजते] । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्;—‘द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो’ इति लक्षणात् + ॥ २१ ॥

* केचित् तु ‘इ गतौ’ इति भौवादिकस्य धातोः शतरि सप्तम्यां रूपसंतदिति वदन्ति ।

+ यमकस्य उपमयोश्च संसृष्टिः ।

सम्पूर्णलब्धललनालपनीपमान-
 मुत्सङ्गसङ्ग्रिहरिणस्य मृगाङ्गमूर्त्तः ॥ २२ ॥
 कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो-
 मूर्द्धि ग्राव्णां जर्जरा निर्भरौघाः ।
 कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्त-
 स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

पाश्चात्येति ।—[इह] अट्रो [सानुषु, सन्निषणाः] स्थिताः जनाः
 [शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम्] शान्तमलं कलङ्कस्य पुरोवर्त्तित्वान्निष्क-
 लङ्गम्, अत एव सान्द्रतरमंशुजालं यस्य तं, [सम्पूर्णलब्धललनालपनीप-
 मानं] सम्पूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललनालपनीपमानं स्त्रीमुखमादृश्यं येन
 तम् । ‘आननं लपनं मुखम्’ इत्यमरः । कृतः ?—[उल्मङ्गसङ्ग्रि-
 हरिणस्य] अङ्गस्थमृगस्य मृगाङ्गा मृगचिह्ना मूर्त्तिर्यस्य तस्य [मृगाङ्ग-
 मूर्त्तः] चन्द्रस्य ; पश्चाद्भवः पाश्चात्यः । “दक्षिणापश्चात्पुरसम्यक्” (४।
 २।८ पा०) इति त्यक् । स चासौ भागश्च तं [पाश्चात्यभागं] पृष्ठभागं
 [पश्यन्ति] । पाश्चात्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगौत्रत्यध्वनिः । *
 वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २२ ॥

कृत्वेति ।—[अत्र] अट्रो [निर्भरौघाः] गिरिनटप्रवाहाः । ‘प्रवाहो
 निर्भरौ भरः’ इत्यमरः । चूतवृक्ष इत्यादिवत् सामान्यविशेषभावाद-
 पुनरुक्तिः । [पुंवत्] पुम्भिस्त्यम् । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेत्—’ (५।१।
 ११५ पा०) इति वतिः । [उच्चैः, भृगुभ्यः] अतटेभ्यः । ‘प्रपातस्त्वतटी,
 भृगुः’ इत्यमरः । [ग्राव्णां] शिलानां [मूर्द्धि, पातं कृत्वा] पतित्वा
 [जर्जराः] शकलीभृताः [द्याम्] आकाशम्यति [उत्पतन्तः, स्मरार्त्त-
 स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणम्] स्मरार्त्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणां मण्डराणां
 गात्रनिर्वाणमङ्गनिर्वृतिं [कुर्वन्ति] । ‘अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा
जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ।
जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः
सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ २४ ॥
उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बै-
रुत्तम्भितोडभिरतीवतरां शिरोभिः ।

जीर्णतः । भृग्वग्निजलसम्पातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति विहितभृगु-
पातानां पसां खलीकगामिनामिहोपमानता । * शालिनी वृत्तम् ;—
'शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽम्बिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्थगयन्तीति ।—[इह] अद्रौ [क्वचिदमूः, जगतीः] भूमौः । 'जगती
भवनं भूमौ' इति विश्वः । शमिताश्चातकानामार्तस्वराः यैस्ते [शमित-
चातकार्तस्वराः] । 'सर्वसंज्ञापतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूमि-
गतस्य तेषां विषाभत्वादभोमाम्बदान्नोर्जीवयन्त इत्यर्थः । किञ्च,
तडिङ्गित्तुलितानि उपमितानि कान्तानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते
[तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः] ; तडित्स्फुरणे तेषामपि तद्वत्
स्फुरणादिति भावः । ते [जलदाः, स्थगयन्ति] आच्छादयन्ति । स्थग
आच्छादनं, इति चोरादिकः । क्वचित् तु स्फुरितानि उल्लसितानि
चारुणि चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते [स्फुरितचारुचामीकराः, अमौ
सवितुः कराश्च] आतपाश्च [कपिशयन्ति] कपिशिताः कुर्वन्ते । +
क्वचिदृष्टिः क्वचिदातपश्चेति महदाश्चर्यमिति भावः । ‡ पथ्या
वृत्तम् ;—'सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

उत्क्षिप्तमिति ।—[उच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैः] उच्छ्रिताः उत्क्षिप्ताः
सितांशोश्चन्द्रस्य कराः अंशवो हस्ताश्चावलम्बो येषां तैः [उत्तम्भितो-

अत्र उपमा आर्यौ ।

† जगतीरिति शेषः ।

अत्र यमकयोरुपमायाश्च संछटिः ।

त्रि—१७

अज्ञेयनिर्भरजलव्यपदेशमस्य

विष्वक् तटेषु पतति स्फुटमन्तरीक्षम् ॥२५॥

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः

नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ।

कालिन्दौजलजनितश्रियः श्रयन्ते

वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥२६॥

हुभिः] उत्तन्निभितान्युडूनि यैस्तैः, उडूनि चावष्टभ्येत्यर्थः । [शिरोभिः] शिखरैर्मस्तकैश्च [अतीवतरां] भृशतरम् । अतीवशब्दादव्ययादासु-
प्रत्ययः * । [उत्तिष्ठतम्] उद्यम्य दृढम् [अन्तरीक्षं, अज्ञेयनिर्भरजल-
व्यपदेशं] अज्ञेयः सादृश्याद्विश्वसनीयः निर्भरजलमिति व्यपदेशो व्यव-
हारो यस्य तत्, दृढतरां निर्भरजलधियं कुर्वदित्यर्थः । [अस्य] अद्रेः
[तटेषु, विष्वक्] समन्तात् [पतति, स्फुटं] सत्यम् । इन्दुकरानुडूनि
चावष्टभ्य शिरोभिध्रियमाणा मपि दुरुद्धरत्वात् अश्रयदन्तरीक्षमेवेदं, न तु
जलम् ; सादृश्यात् तु व्यपदेशो दुर्वार इति सर्वतःपातिता, निर्भरजलं
चोत्प्रेक्ष्यते, तेनोत्सर्धविस्तारावस्य व्यच्येते + ॥ २५ ॥

एकत्रेति ।—[एकत्र] एकस्मिन् भागे [स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः]
स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभिर्भिन्ननीराः मिश्रोदकाः, शुभजला इत्यर्थः ।
[अपरत्र] अपरस्मिन् भागे [नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः] नीलाश्मना-
मिन्द्रनीलानां युतिभिः भिदुराणि मिश्राण्यम्भांसि यासां ताः, नील-
सलिला इत्यर्थः । [इह] अद्रेः [सरितः, कालिन्दौजलजनितश्रियः]
कालिन्दस्याद्रेरपत्यं स्त्री कालिन्दौ यमुना । 'कालिन्दौ सूर्यतनया
यमुना श्रमनस्वसा' इत्यमरः । तस्या जलैः जनिता श्रीः शोभा यस्या-
स्तस्याः, तत्सङ्गताया इत्यर्थः । [सुरापगायाः] गङ्गायाः [वैदग्धी]

* "किमपि उच्यते अथवादास्वद्रव्यप्रकर्षे" (५।३।११ पा०) इति सूत्रम् ।

+ वसन्ततिलका इति ।

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः
 समानवप्रे मणिसानुरागाः ।
 स्त्रियश्च पत्न्यौ सुरसुन्दरीभिः
 समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥
 उच्चैर्महारजतराजिविराजिताऽसौ
 दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ।
 अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे-
 रुदङ्गिलोचनललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥

शोभां [शयन्ते] भजन्ति । विदग्धस्य भावः वैदग्ध्यौ । ब्राह्मणादि-
 त्वात् “गुणवचन—” (५।१।१२४ पा०) इत्यादिना व्यञ्प्रत्ययः “पिङ्गो
 रादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति ङीष् । सोऽपि ईत्वस्य बाहुलकत्वा-
 दिह वैकल्पिकः ; अत एव “व्यञः पित्करणादीकारो बहुलम्”
 (५ अधि० २ अध्या० ५६ सु०) इति वामनः । अत्र सितासितमणि-
 गुणग्रहणात् सरितां यमुनासङ्गतगङ्गाशोभासादृश्याच्चेपात् तद्गुणो-
 त्यापिता निदर्शना । प्रहर्षिणी वृत्तम् ;—‘मौ औ गस्विदशयतिः
 प्रहर्षिणीयम्’ ॥ २६ ॥

इत इति ।—[मेरोः, समानवप्रे] तुल्यप्रस्थे, अत एव [अस्मिन्]
 अद्रौ [इतस्ततः, मणिसानुरागाः] रत्नतटकान्तयः [विलसन्ति] प्रस-
 रन्ति । किञ्च, नवं प्रेम यस्य तस्मिन् [नवप्रेमणि पत्न्यौ] अनुरागेण
 सह वर्तन्त इति [सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः, समाः] सरूपाः [स्त्रियश्च]
 इतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति । अन्योऽन्यमनुरागिणोऽनुरूपाश्चेह विला-
 सिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानिःसन्तीति भावः * ॥ २७ ॥

उच्चैरिति ।—[इह] अद्रौ [सान्द्रसुधासवर्णा] सान्द्रया सुधया
 लिपविशेषेणानृतेन वा सवर्णा समानवर्णा । “ज्योतिर्जनपद—” (६।३।

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-

रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः

सततमसुमतामगम्यरूपाः

परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥ २६ ॥

८५ पा०) इत्यादिना समानस्य सादेशः । ‘लेपभेदेऽमृतं सुधा’ इति वैजयन्ती । [महारजतराजिविराजिता] काञ्चनरेखाशोभिता [असौ] पुरोवर्तिनी [उच्चैः] उन्नता [दुर्वर्णाभिर्त्तिः] रजतभिर्त्तिः । ‘महारजतकाञ्चने’ इति ‘दुर्वर्णं’ रजतं रूप्यम्’ इति चामरः । [भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः] भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेः [उड-
ङ्गिलोचनललामललाटलीलाम्] उडङ्ग उड्गतानलार्चिलीचनमेव ललामं भ्रूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभाम् [अभ्येति] भजतीति । ‘ललामं पुच्छपुण्ड्राश्रुभृषाप्राधान्यकेतुषु’ इत्यमरः । निदर्शनाऽलङ्कारः
रूपमा च ० ॥ २८ ॥

अयमिति ।—[अयं] गिरिः [अतिजरठाः] अतिकठिनाः अति-
जरतीश्च । ‘जरठः कठिने जीर्णो’ इति वैजयन्ती । प्रकामं गुर्वीः
श्रेष्ठाः स्थोल्यादर्भराश्च [प्रकामगुर्वीः] । ‘गुरुत्वं गौष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ
पितरि दुर्भरे’ इति शब्दार्णवः । विस्मष्टपटुवत् ‘मयूरव्यंसकादयश्च’
(२।१।७२ पा०) इति समामः । [अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।
अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्मैत्रैः स्तनैश्च । ‘स्त्रीस्तनाब्दौ
पयोधरो’ इत्यमरः । उपरुद्धाः आवृताः, निबद्धाः इत्यर्थः । [मततं] सर्वदा
[असुमतां] प्राणभृताम् [अगम्यरूपाः] अत्युन्नतत्वात् दुरागोहस्वरूपाः,
अन्यतः,—वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । ‘त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं
कन्यकां तथा’ इति गमननिषेधादिति भावः । परिणतस्तिर्यग्दन्त-
प्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः [परिणतदिक्करिकाः] ‘तिर्य-
ग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः’ इति जलायुधः । “इनः स्त्रियाम्”

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे
वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।
श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां
लीनामालीमिह तरवो बिभाणाः ॥ ३० ॥
व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभिक्ती-
रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन नितम्बशोभा-
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

(५।४।१५२ पा०) इति समाप्तान्तः कएप्रत्ययः । अन्यत्र,—परिणताः
किणीभूताः दिशो दन्तक्षतविशेषाः करिका नखव्रणाश्च यासां ताः ।
‘दिग्दष्टे वक्तुंलाकारे करिका नखरेखिका’ इति वैजयन्ती । [तटो-
र्विभक्तिः] । अत्र प्रकृततटोविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः
समासोक्तिः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ २८ ॥

धूमेति ।—[इह] अद्रो [पुरः] अग्रे [वर्णेनाग्नेः, सदृशि] ममाने,
अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः । [सौवर्णे] सुवर्णविकारे [तटे कुसुमसमूहे,
लीनां] स्थितां “त्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । [अलीनां]
भृङ्गाणाम् [अलीम्] आवलीं [बिभाणाः] अत एव [श्यामीभूताः
अमी तरवः, धूमाकारं] धूमसाम्यं [दधति] त्वं [पश्य] । स्वर्णतटम्
अग्निवद्भाति, श्यामास्तरवो धूमवद्भ्रान्त्युपमा । जलधरमाला वृत्तम् ;—
‘अध्याङ्गैः स्याज्जलधरमाला न्मो न्मो’ इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

व्योमेति ।—[व्योमस्पृशः] अभङ्कषाः [उन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्ग-
भासः] उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वित्ता उन्निद्रपुष्पचणाः । “तेन वित्त—”
(५।२।२६ पा०) इति चणपप्रत्ययः । ते च ते चम्पकाश्च तद्वत्पिङ्गभासः
पिङ्गवर्णाः, [कलधौतभिक्तीः] कनकतटोः । ‘कलधौतं रोप्यहेम्नोः’
इति विश्वः । [प्रथयता] प्रकटयता, अत एव [सौमेरवीं] सुमेरुसम्ब-

रुचिरचितवनूरुहशालिभिः
 प्रचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।
 विविधरत्नमयैरभिभात्यसा-
 वयवैरिव जङ्गमताङ्गतैः ॥ ३२ ॥
 कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
 मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

न्धिनीं [नितम्बशोभां] कटकलक्ष्मीम् [अधिगतेन] प्राप्तवता ।
 “गत्यर्थाकर्मक—” (३।४।७२ पा०) इत्यादिना गमेः कर्त्तरि क्तः । [एतेन]
 रैवतकाद्रिणा [भारतं] भरतस्य राज्ञ इदं भारताख्यं वर्षं भूखण्डम् ।
 ‘स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [इलावृत-
 वत्] इलावृतवर्षमिव [विभाति] इत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य
 हिमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्सौमेर-
 वापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षम्, अत एव ‘नास्मिदं भारतं वर्षं
 हिमाद्रेस्तच्च दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परेष्वप्येवमुच्येत । इला-
 वृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तत् ॥’ इति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरेति ।—[असौ] गिरिः [रुचिरचितवनूरुहशालिभिः] रुचिरैः
 उज्ज्वलैः चित्वैर्नानावर्णस्तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः,
 [परितः, प्रचलितैः] प्रसरद्भिः [प्रियकव्रजैः] प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो
 मृगविशेषाः, ‘प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदूश्चमसृणैर्धनैः’ इति वैजयन्ती ।
 तेषां व्रजैः समूहैः [जङ्गमतां] चरिष्यतां [गतैः विविधरत्नमयैरवयवै-
 रिव] स्वाङ्गैरिव [अभिभाति] प्रतिभाति, इत्युत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरिति ।—[अत्र] अद्रो [जलाशयोषिताः] । जलाशयेषु
 ऋदेषु उषिताः वसन्तः “गत्यर्थाकर्मक—” (३।४।७२ पा०) इत्यादिना
 वसतेः कर्त्तरि क्तः, सम्प्रसारणम्, “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता-
मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥
आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।
पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलव-
स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति ॥ ३४ ॥

पा०) इति चकारादुक्तमानार्थता । [कलभाः] त्रिंशद्वर्षकरिणः ।
“त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः” इति वैजयन्ती । [विकस्वरैः] विकसनशीलैः
“स्थेभ्योभासपिसकसो वरश्” (३।२।१७५ पा०) इति वरश् । [कुशे-
शयैः] शतपलैः “शतपलं कुशेशयम्” इत्यमरः । [मुदा] प्रीत्या
[रमन्ते] क्रीडन्ति ; करिविहाराणां कमलाकराणामयमाकर इति
भावः । किञ्च, कला अव्यक्तमधुराः विकारो मानसो भावः स प्रयो-
जनमेषां भाविका उद्दीपका इत्यर्थः, कला भाविकाश्च स्वराः षड्जादयो
येषां तैः [कलभाविकस्वरैः, सिद्धगणैः] सुरसङ्घैः [योषितां] स्वस्त्रीणाम्
[अन्ते] समीपे [उदारम्] उच्चैः [प्रगीयते च] । भृशगोऽयमिति
भावः * ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति ।—[इह] अत्रो [अमूर्महौषधयः, नियतेर्नियोगात्]
अस्मिन् काले इदं भावोति देवशामनात् । [तमसा] अन्धकारेण
तत्प्रायेण व्यसनेन वा [आसादितस्य] आक्रान्तस्य [पुनरपक्रमणेन]
पुनरावृत्त्या [कालं] समागमकालम् [आकाङ्क्षतः] पुनरागत्य मङ्गल-
मिच्छत इत्यर्थः [त्विषां पत्युः] सूर्यस्य सम्बन्धि [परैः] तेजोऽन्तरैः,
पुरुषान्तरैश्च [अनभिभूतम्] अतिरस्कृतमनुपहतञ्च [कलवस्थानं]
कलवभृतानां त्विषां स्थानं स्थितिं [वहन्ति] निर्वहन्तीत्यर्थः ; स्त्रीणां
स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापि न्यासी-

वनस्पतिस्कन्धनिषस्रबाल-

प्रबालहस्ताः प्रमदा द्रुवात् ।

पुष्पेक्षणैर्लम्बितलोचकैर्वा

मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः

कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

कृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधवस्तस्मै प्रयच्छन्ति, तद्दोष-
धयोऽपि त्विषः त्विषां पत्युरप्यन्तीत्यर्थः । एतच्च तासां सूर्यास्तसमये
प्रष्वलनादृदये विपर्ययाच्चोपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कादीना-
मापन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतीति ।—[अत्र] अट्रो [वनस्पतिस्कन्धनिषस्रबालप्रबाल-
हस्ताः] वनस्पतयो वृक्षाः । ‘वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे’
इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु अंसिषु च, निषस्माः सक्ताः बाल-
प्रबाला बालपद्मवा हस्ता इव यासां तास्तद्योक्ताः [मधुव्रतव्रातवृत्तैः]
मधूनि व्रतयन्ति भुञ्जते इति मधुव्रता मधुपाः, तेषां व्रातेन वृन्देन वृत्तैः
कृत्वा, अत एव [लम्बितलोचकैः] लम्बिताः प्रापिताः लोचकास्तार-
काणि कज्जलानि च यैस्तैः [वा] तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । इवार्थं वाशब्दः
तद्दुर्दुत्प्रेक्षायाञ्च उक्तः । ‘लोचको मांसपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले’
इति विश्वः । पुष्पेक्षणैरिव [पुष्पेक्षणैः] उपलक्षिताः [व्रतत्यः]
लताः [प्रमदा इव] लक्ष्यन्त इति शेषः । न प्रसिद्धे क्रियाऽध्याहार-
दोषः इत्याह वामनः ; यथा,—“लिङ्गाध्याहारो” (५ अधि० १ अध्या०
१४ सू०) इति * ॥ ३५ ॥

विहगा इति ।—कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन् [कदम्बसुरभो,
इह] अट्रो [विहगाः] पक्षिणः [अनुक्षणं] प्रतिक्षणम् [अनेकलयम्]

अमयन्नपैति मुहुरममयं

पवनश्च धूतनवनौपवनः ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चि-

च्छ्रुत्वाऽपि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं

गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं विभर्त्ति ॥ ३७ ॥

अनेके बहुविधा लया विच्छेदा यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा । [गाः] वाचः, शब्दानित्यर्थः । [कलयन्ति] उच्चारयन्ति । ‘अर्जुनोनेत्रदिग्-
बाणभूवाग्वारिषु गोमता’ इति विश्वः । किञ्च धृतानि कम्पितानि
नवानि नौपवनानि कदम्बकाननानि येन सः [धूतनवनौपवनः] ।
‘नौपप्रियककदम्बान्तु हलिप्रिये’ इत्यमरः । [अयं पवनश्च मुहुः, अभ्यं]
मेघं [अमयन्नपैति] । प्रमिताक्षरा वृत्तम्,—‘प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता’
इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरिति ।—[एषः] अद्रिः [श्रेयान्] श्रेष्ठः [द्विजातिरिव]
ब्राह्मण इव ; आगमो निधिकल्पो मन्त्रशास्त्रञ्च स एव परं प्रधानं येषां
तैः [आगमपरैः, विद्वद्भिः] निधीनां मन्त्राणाञ्च साधनविधानज्ञैः [कथ-
ञ्चित्, विवृतं] स्वरूपतः प्रकाशितम् ; नास्ति निश्चिता इदमित्यमिति
निश्चयात्मिका धीर्येषां तैः [अनिश्चितधीभिरन्यैः] अज्ञास्त्रज्ञैः [श्रुत्वाऽपि]
इह निधिरस्ति, इदं दुःसहिमा असौ मन्त्र इति चाप्तमुखादाकर्ण्यपि
[दुर्ग्रहं] दुःसाधनम् [अघानि] दुःखान्येनांसि च [हन्तुं, दक्षं] सम-
र्थम् । ‘दुःखेनोप्यसनेष्वधम्’ इति वैजयन्ती । गूढः संवृतोऽर्थो धन-
मभिधेयश्च यस्मिन् तं [गूढार्थं, निधिमन्त्रगणं] निधयो मन्त्रा इव,
अन्यत्र,—निधय इव मन्त्रास्तेषां गणं [विभर्त्ति] द्विजातिर्मन्त्रगणमिव
निधिगणमेष विभर्त्तीत्युपमाऽर्थः * ॥ ३७ ॥

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्र-
 चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।
 श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्री
 उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥
 यदेतदस्यानुतटं विभाति
 वनं ततानेकतमालतालम् ।
 न पुष्पिताऽत्र स्थगिताऽर्करश्मा-
 वनन्तताने कतमा लताऽलम् ॥ ३९ ॥

विम्बोष्ठमिति ।—[इह] अट्रो, तुरङ्गस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य सः
 [तुरङ्गवक्त्रः] देवयोनिविशेषः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि-
 रुत्तरपदलोपश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः । विम्बकल्प ओष्ठो यस्य तं [विम्बो-
 ष्ठम्] इत्युपमाऽलङ्कारः । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्” *
 (वा०) इत्योकारः । [प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं, किन्नरं] मानुषमुख-
 मश्वाङ्गं देवयोनिविशेषं [बहु] गुरु यथा तथा [मनुते] अवबुध्यते ;
 तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बनासम्भवादिति भावः । [इतरोऽपि] किन्नरोऽपि
 [उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम्] उत्तुङ्गस्तनभरेण यो भङ्गस्तस्माद्भीरु-
 र्मध्यो यस्यास्तां [निजस्त्रीं] स्वस्त्रियम् । “वाम्शसोः” (६।४।८०
 पा०) इति विकल्पादियडादेशाभावः । [मुहुः श्लिष्यन्तं] मानुषा-
 ङ्गत्वादालिङ्गन्तं [तं] तुरङ्गवक्त्रं, बहु यथा तथा मनुते । तुरङ्गवपुषः
 किन्नरस्याश्लेषासम्भवादिति भावः । दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यम् ।
 मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गोक्तेरतिशयोक्तिः उपमया संसृज्यते । प्रहर्षिणी
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति ।—[अस्य] अट्रेः [अनुतटं] तटेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
 भावः । तता विस्तृता अनेके बहुवस्तमालास्तालाश्च यस्मिन् तत्

* “एङि पररूपम्” (६।१।८४ पा०) इत्यत्र काशिकोक्तमेतत् वार्तिकम् ।

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः
 सद्रत्नचित्रकटकामु वृहन्नितम्बाः ।
 अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला
 नार्थोऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥
 अनन्तिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-
 स्थितबहुबुद्धस्य पयसोऽनुकृतिम् ।

[ततानेकतमालतालं यत्, एतत्] पुरोवर्त्ति [वनं विभाति, स्थगिता-
 ऽर्करश्मौ] तिरोहितातपे [अनन्तताने] अपारविस्तारे [अत्र] वने
 [कतमा लता] का वा लता [अलम्] अत्यन्तं [न पुष्पिता] सञ्जात-
 पुष्पा न भवतीति शेषः ; सर्वापि पुष्पितेत्यर्थः * ॥ ३९ ॥

दन्तोज्ज्वलास्त्विति ।—[अस्मिन्] अद्रौ [दन्तोज्ज्वलासु] दन्ता
 निकुञ्जा दशनाश्च, 'दन्तो निकुञ्जे दशनं' इति विश्वः । तैरुज्ज्वलासु
 रुचिरासु [सद्रत्नचित्रकटकासु] सद्रत्नैश्चित्राणि कटकानि सानूनि
 वलयानि च यासां तासु । 'कटकं वलयं सानौ' इति विश्वः । [अधि-
 त्यकासु] ऊर्द्धभूमिषु । 'भूमिरूर्द्धमधित्यका' इत्यमरः । "उपा-
 धिभ्यां त्यक्त्वा सन्नारुढयोः" (५।२।३४ पा०) इत्यधिशब्दात्यकनृप्रत्ययः ।
 [विमलोपलमेखलान्ताः] विमलोपलाः उज्ज्वलशिला उज्ज्वलनण्या
 वा मेखलाः काञ्चनो नितम्बभूमयश्च । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्ची-
 शैलनितम्बयोः' इति विश्वः । ताभिरन्ता रम्बाः । 'मृताववसिते
 रम्ये समाप्तावन्त इत्यन्ते' इति शब्दार्णवे । [वृहन्नितम्बाः] वृहन्तो
 नितम्बाः कटिपद्माङ्गागाः शिखराणि च यासां ताः । 'नितम्बो रोधसि
 स्त्वन्धे शिखरेऽपि कटेरन्धः' इति विश्वः । [घनकोमलगण्डशैलाः]
 घना विपुलाः क्रोमलाः श्लक्ष्णाः गण्डशैलाः गण्डस्थलानि स्थूलोपलाश्च
 यासां ताः [नार्थोऽनुरूपम्] इच्छासदृशम् आलसदृशं वा, [अधिवासं
 भजन्ति] । अत्र नारीणामधित्यकानाञ्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरा

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-
 मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥
 वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तत-
 स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
 योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
 सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

श्लेषोपस्थापिता तुल्ययोगिता ; अत एवोभयविशेषणानि उभयत्र
 विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति ।—[इह] अद्रौ [विरलविकीर्णवज्रशकला] विरलं
 यथा तथा विकीर्णाः प्रसरणशीलाः वज्रशकला * यस्यां सा [धौत-
 कलधौतमही] धौता शुभा कलधौतमही रजतभूमिः ‘कलधौतं रूप्य-
 हेम्नोः’ इति विश्वः । [जलदेन अनतिचिरोज्झितस्य] तत्कालमुक्तस्य
 शुभस्येति भावः । [चिरस्थितबहुबुद्धस्य] चिरस्थिताश्चिरस्थायिनो
 बह्वक्ष बहुदा जलस्फोटा यस्मिन् तस्य [पयसः] अम्भसः [सकला-
 मनुकृतिं] समग्रसादृश्यं [विदधाति] + । अत्र मेघोज्झितजलस्य स्थिर-
 बुद्धासम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीकृता
 वृत्तम्,—‘कुररीकृता नजभजैर्लगयुक्’ इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्येति ।—[एकान्ततः] एकान्तं, रहस्योत्थं । [कान्ततः]
 कान्तेन, प्रियेणोत्थं । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । [सङ्गमे]
 मति [सुखं तर्कयन्त्या] उत्प्रेक्षमाणया विश्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्यं-
 त्यर्थः ; अत एव [जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या], कुतः ?—स्मरेणासन्नतापानि
 प्राप्तव्वराणि अङ्गानि यस्यास्तया [स्मरासन्नतापाङ्गया] । “अङ्ग-
 गात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्” ‡ इति विकल्पादिह पक्षे टाप । सन्नतो

* श्वेतहोरकखण्डानि ।

† इत्यपमा ।

‡ “नासिकोदरीह—” (४।१।५५ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

सङ्कीर्णकौचकवनस्वलितैकबाल-
विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्यः ।
अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र-
निर्यत्स्वनश्रुतिमुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥
मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षौरमिवाधै-
र्वापोध्वन्तलीनमहानीलदलामु ।

नम्रावपाङ्गो यस्यास्तया [सन्नतापाङ्गया] स्मरतापात् कूणितनेत्रया [अने-
कया योषया] अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । ‘स्त्री
योषिदबला योषा नारी सौमन्तिनी बधूः’ इत्यमरः । [एषः] अद्रिः
[संव्यते] ; इच्छाविहारस्थानानि इह मन्तीति भावः । * स्रग्विणीं
व्रत्तम् ;—‘रेश्वतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता’ इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णैति ।— अस्मिन्] अद्रौ । सङ्कीर्णकौचकवनस्वलितैकबाल-
विच्छेदकातरधियः । सङ्कीर्णाः मिथः सन्दृष्टाः कौचकाः वेणुविशेषाः ।
‘वेणवः कौचकास्तं स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्गताः’ इत्यमरः । तेषां वने स्वलि-
तस्यैकबालस्यैकरोम्भा विच्छेदात् कातरा वस्ता धीर्यामां ताः [चमर्यः,
मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिमुखादिव] मृदुश्वसनो मन्द-
माकतो गर्भे येषां तन्वस्तदीयरन्ध्रेभ्यः कौचकविवरंभ्यो निर्यतो निर्ग-
च्छतः स्वनस्य श्रुत्या श्रवणेन यत् सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ।
[चलितुं नोत्सहन्ते] व्रत्ततया बालप्रियत्वादिति भावः । “शक-
ध्रष—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः † ॥ ४३ ॥

मुक्तमिति ।—[इह] अद्रौ [अन्तर्लीनमहानीलदलामु] अन्त-
र्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशेषखण्डानि यासु तासु ।
‘सिंहलस्याकरोद्गता महानीलासु ते मताः’ इति भगवानगल्यः ।

* अथ यमकयोः संसृष्टिः ।

† वसन्ततिलका वृत्तम् ।

शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-

श्चायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

या न ययौ प्रियमन्यबधूभ्यः

सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह बिभर्त्ति रहः स्त्री

सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

[वापीषु] दीर्घिकासु [अग्रैः] भैः [मुक्तं] वृष्टं [मुक्तागौरं] मौक्तिक-
शुभम्, अत एव [क्षीरमिव] स्थितम् [अम्भः, शस्त्रीश्यामैः] शस्त्री क्षुरिका
'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च क्षुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । "बह्वा-
दिभ्यश्च" (४।१।४५ पा०) इति डीष् । शस्त्रीवत् श्यामैः [अंशुभिः]
अन्तर्गतन्द्रनीलमरीचिभिः [आशु] तत्क्षणमेव [द्रुतं] लोलितं मत्,
क्षुरितमित्यर्थः । [नीलीसलिलस्य] नीलाख्यौषधिपत्रस्य । 'नीली
काला क्रीतकिका' इत्यमरः । [अच्छां. छायां] कान्तिम् [ऋच्छति]
तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः ; अतो निदर्शनाऽलङ्कारः । स च मुक्ता-
गौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति चोपमावर्णना, अन्तर्लीनमहानील-
दलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तेनीत्यापितेनांशुभि-
र्द्रुतमिति तद्गुणेन उन्त्यापितः इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । * क्षीरमिवे-
त्यनेनेन्द्रनीलानां मौष्टवं सूचितम् । 'क्षीरमध्ये क्षिपन्नीलं क्षीरघ्नेनीलतां
व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम्' इति लक्षणसम्भवात् । तेनात्र
नीलीरसोपमानेन तद्वर्णा एवेति सूचितम् । 'नीलीरसनिभाः केषि-
च्छुभ्रकण्ठनिभाः परे' इत्यादिना अगस्त्येन रत्नशास्त्र एषामेकादशविध-
च्छायाऽभिधानादिति । मत्तमयूरं वृत्तम्;—'वेदै रन्ध्रैर्मूर्तो यमगा मत्त-
मयूरम्' इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या नेति ।—[इह] अद्रौ [अन्यबधूभ्यः] स्वान्तरेभ्यः । "पञ्चमो

* अत्र पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गीत्यापितेन अंशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणेनीत्यापितः
इत्येवमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विह्नेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसङ्ख्याम् ।

दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति-

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

विभक्ते" (२।३।४२ पा०) इति पञ्चमी । सारतरं श्रेष्ठमागमनं यस्याः
मा [सारतरागमना] आग्र्यमङ्गमेत्यर्थः । [या स्त्री, यतमानं]
स्वप्राप्त्यै प्रयतमानं, प्रार्थयमानमित्यर्थः । 'यतौ प्रयत्ने' शानच् । [प्रियं
न ययो, मा] तथा प्रतिकूलाऽपि स्त्री [रत्नः, तेन] प्रियेण [सह,
अनायतमानम्] अदीर्घरीपं यथा तथा [रतरागं] सुरताभिलाषं
[विभक्तिं] । अयमतिमानवतीरपि मद्य एवादीर्घपयतीति भावः ।
दोधकवृत्तम् ;—'दोधकवृत्तमिदं भभभा गौ' इति लक्षणात् * ॥ ४५ ॥

भिन्नेष्विति ।—[इह] अत्रो [इन्दोः किरणेषु] उदञ्चश्चावाञ्चश्च
तैः [उच्चावचैः] अनन्तविधैरित्यर्थः 'उच्चावचं नैकमेदम्' इत्यमरः ।
(२।१।७२ पा०) मयख्यं सकादिषु उच्चावचोच्चनीचाचितोपचितावचित-
पराचितनिश्चप्रचाकिञ्चनानीति तत्पुरुषे निपातनात् साधुः । [रत्नकिरणैः,
भिन्नेषु] मिश्रेषु, अत एव [सहस्रसङ्ख्यामुपगतेषु] मत्सु [नलिन्यः]
पद्मिन्यः । 'नलं पद्मे नलं तृणम्' इति शाश्वतः । [अमा] प्रकाश-
मानः [अहिमांशुः किञ्चेति] सहस्रकिरणत्वात् सूर्य एवेति सम्भा-
वनावुद्गत्यर्थः । 'वार्त्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः । [दोषाऽपि]
रातावपि । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । 'दिवाङ्गीत्यथ दोषा च नक्तञ्च रजनौ'
इत्यमरः । [व्याकोशकोकनदतां] विकचपद्मतां [दधते] स्वीकुर्वन्ति ।
[नूनम्] इत्यन्प्रेक्षायाम् । 'अथ रक्तमरोरुहम् । रक्तोत्पलं कीकनदम्'
इति, 'व्याकोशविकचस्फुटाः' इति चामरः । इह देवभूमित्वान्नित्य-
पद्मा नलिन्य इति भावः । इह नलिनीनां दोषातनविकासाम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धरूपयातिशयोक्त्या तस्येन्दावर्कभ्रान्तिनिमित्तोत्प्रेक्षया भ्रान्ति-
मदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिता-

श्चलिताः पुरः पतिमुपैतुमात्मजाः ।

अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां

विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमिता-

स्तरुपङ्कीर्विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

परिपाकपिशङ्गलता-

रजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता ॥ ४८ ॥

अपशङ्कमिति ।—[अपशङ्क] निःशङ्कम् [अङ्कपरिवर्त्तनोचिताः] अङ्कपरिवर्त्तनपु उत्सङ्गलुण्ठनपु, उचिताः परिचिताः [पतिं] भर्त्तारम् [उपैतुं, पुरः] अग्रे [चलिताः] प्रयाताः [आत्मजाः] स्वसम्भवा दुहितृश्च [निम्नगाः] नदीः [करुणेन] दौर्नेन [पत्रिणां] पक्षिणां [विरुतेन] क्रोशनेन निमित्तेन [एषः] अद्रिः [वत्सलतया] वात्सल्येन स्नेहेनित्यर्थः । ‘श्रीमान् सिग्धस्तु वत्सलः’ इत्यमरः “वत्सांसान्यां कामबले” (५।२।८८ पा०) इति लच् प्रत्ययः । [अनुरोदितीव] अनुक्रोशतावित्युत्प्रेक्षा, आत्मजा इति श्लेषेण मङ्गीर्यते । “रुदश्च पञ्चस्यः” (७।३।८८ पा०) इति गुणः, ‘रुदादिस्यः सावधातुके” (७।२।७६ पा०) इतीट् ॥४७॥

मधुकरेति ।—[मधुकरविटपानमिताः] मधुकरा एव विटपानेषां पानं चुम्बनम्, इताः प्राप्ताः । इणः कर्त्तरि क्तः । विटपैः शाखा-विस्तारैरानमिताः [विटपानमिताः] । ‘विस्तारो विटपोऽस्त्वियम्’ इत्यमरः । [तरुपङ्क्तौर्विभ्रतः, अस्य] अद्रिः [रोधः] नितम्बः [गलता] पतता ; परिपाकेण पिशङ्गोनां लतानां रजः पुष्परङ्गः तेन [परिपाकपिशङ्गलतारजसा, कपिशं] पिशङ्गं [चकास्ति] * । माता-

प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध-

मूर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४८ ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्प-

द्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

वृत्तेष्वियमार्याङ्गीतिरष्टगणा । ‘अर्द्धं वसुगण आर्याङ्गीतिः’ इति
पिङ्गलनागः * ॥ ४८ ॥

प्राग्भागत इति ।—[इह] अट्रो [प्राग्भागतः] ऊर्द्धप्रदेशात्
[उपत्यकासु] अधःप्रदेशेऽपि । ‘उपत्यकाट्रेरामना’ इत्यमरः । उपा-
धिभ्याम्—” (५।२।३४ पा०) इत्यादिनोपशब्दात् त्यक्नप्रत्ययः ।
[पतत्, शृङ्गारितायतमहेभकराभम्] शृङ्गारः सिन्दूरादिमण्डनमस्य
सञ्जातः शृङ्गारितः । ‘शृङ्गारः सुरते नाञ्चे रमे दिग्गजमण्डनं’
इति विश्वः । आयतो दीर्घः तस्य महेभकरस्याभेवाभा यस्य तत्,
[विविधरत्नकरानुविद्धं] विविधरत्नानां करैरंशुभिरनुविद्धमनुरञ्जितम्
[इदमम्भः, ऊर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु] ऊर्द्धं प्रसारितं यत् सुराधिप-
चापमिन्द्रधनुस्तद्वच्चारु [संलक्ष्यते] । अवेन्द्रचापस्योद्भूत्वासम्बन्धोऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अभूतोपमेति मतान्तरम् । तिरोगहितविव-
क्षायां तूपमानस्य प्रसिद्धत्वादुपमैवेयम् ॥ ४८ ॥

दधतीति ।—किञ्चेति चार्थः । [अमुष्य] अट्रेः [एताः, शिखर-
शिखाः] शिखराणि शृङ्गाख्येव शिखाः केशपाशयः । ‘शिखा चूडा

* अर्द्धं ज्ञातव्यम् :—सार्द्धसप्तगणम् आर्यापूर्वार्द्धम् ; तदन्ते एको गुरुः,
द्वाविंशत्यावाः इत्यर्थः । तेन अर्द्धं भवति, एवमेव अपराद्धं चेत् आर्याङ्गीतिरिति ।
प्राकृतपिङ्गले तु कस्यकाव्यया प्रसिद्धिरस्य ; तथा च,—“चौमत्ता अष्टगणाः पूर्वार्द्धे
उत्तरे विद्वांसि समरुधा । सो कस्यहा वि आणउ” इति ।

+ तारकादित्वादितच् ।

क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः

शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

सबधूकाः सुखिनोऽस्मि-

न्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्ते रसव-

न्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

केशपाशौ' इत्यमरः । [विकसद्विचितकल्पद्रुमकुसुमैः] विकसद्वि-
र्विचितैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैः [अभिगुम्फितान् इव] ग्रथितानिव
स्थितानित्युत्प्रेक्षा । [अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः] अलघूनि विलम्बीनि
लम्बमानानि च पिच्छान्येव दामानि सज्जो येषु तान् [शिखिशेखरान्]
शिखिनः केकिन एव शेखरान् आपोडान् [जगं दधति] इव । 'शिखा-
बलः शिखी केकी' इति 'शिखास्यापीडशेखरौ' इति चामरः । अत्र
कुसुमगुम्फेनोत्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादोनां दामादिरूपकमिडिस्तद्व्यापिता
चोत्प्रेक्षति सङ्करः । पृष्पिताया वृत्तम् ॥ ५० ॥

सबधूका इति ।—[अस्मिन्] अट्टो, अवर्त न भवन्तीत्यनवराः श्रेष्ठाः,
अनवरतमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागतैरमरैः सदृशः सरूपाश्च [अनवरत-
ममन्दरागतामरसदृशः] अमन्दरागाण्यतिरक्तानि तामरमानि पङ्के-
रुहाण्येव दृशो येषां ते [अमन्दरागतामरसदृशः रक्तनेत्राः । 'पङ्के-
रुहं तामरसम्' इत्यमरः । [सुखिनः] भोगिनः सह बधूभिः [सब-
धूकाः] सन्तः । "तेन सहति तुल्ययोगे" (२।२।२८ पा०) इति बहु-
व्रीहिः, "नशृतश्च" (५।१।१५३ पा०) इति कप् । रसवत् । सानुरागम् ।
'गुणो रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । नवरतं] नूतनसुरतं [नासेवन्ते]
इति [न] किन्त्वासेवन्त एवेत्यर्थः । "सम्भाव्यानिषेधनिवर्तनं द्वौ
प्रतिषेधौ" [५म अधि० १म अध्या० ८ सू०] इति वामनः । विशिष्ट-
सुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रसङ्गः । उपमाऽलङ्कारः, यमकञ्च ।
गतेयमार्यागीतिः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त-
 रावर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः
 स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै-
 धूपायतीव पटलैर्नवनौरदानाम् ॥ ५२ ॥
 अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
 रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ।
 विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मि-
 न्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म ॥ ५३ ॥

आच्छाद्येति ।—[एषः । अट्टिः महान्तं, पुष्पपटं] पुष्पाख्येव पट इति रूपकम् । तम् [आच्छाद्य, अन्तः] पटस्थान्तरे [आवर्त्तिभिः] अभीक्ष्णं भ्रमद्भिः । “बहुलमाभीक्ष्णं” (३।२।५ पा०) इति गिनिः । [गृहकपोतशिरोधराभैः । गृहकपोतशिरोधराया गृहपागावतकण्ठ-स्याभेवाभा येषां तैरित्युपमा । ‘पागावते कपोतः स्यात्’ इति विश्वः । अगुरोः कालागुरोरिभाम् आगुरवीम् । ‘कालागुरवगुरुः स्यात्’ इत्यमरः । [धूमरुचिं] धूमकान्तिं तत्कटुशोमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । [दधानैर्नवनौरदानां पटलैः स्वाङ्गानि, धूपायतीव] धूपैरधिवासयतीवेत्युत्प्रेक्षा, रूपकोपमानिदर्शनाभिरङ्गैः मङ्गीर्यते । “धूप सन्तापि” इति धातोः “गुग्धूपविच्छिपणिपनिञ्च आयः” (३।१।२८ पा०) इत्यायप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अन्योऽन्येति ।—[अमुष्मिन्] अट्टो [अन्योऽन्यव्यतिकरचारुभिः] अन्योऽन्येषां व्यतिकरेणा मिश्रणेन चारुभिः, अत एव [विचित्रैः] नानावर्णैः [अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः] अत्रस्यन्तः वासदोषेणादुष्यन्तः । ‘वासो भीमणिदोषयोः’ इति विश्वः । “वा आश—” (३।१।७० पा०) इत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः । तैभ्यो नवमणिभ्यो जन्म येषां तैः [मयूखैराकाशे रचितम्, अभित्ति] अकुब्जं अनाधारमित्यर्थः । [चित्र-

समौरशिशिरः शिरःसु वसतां
 सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 बिभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपा-
 मपायधवला बलाहकततौः ॥ ५४ ॥
 मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय ।
 लेशप्रहाणमिह लब्धसबोजयोगाः ।

कर्म] कर्तृ । [गगनसदः] खेचरान् [विस्मेरान्] विस्मयशीलान्
 [करोति] । “नमिकर्मि—” (३।२।१६७ पा०) इत्यादिना रप्रत्ययः ।
 अत्र मणिमयूखेषु खे चित्रकर्मभ्रान्तिमतामेवाभित्तिचित्तकर्मैति अका-
 रणकार्योत्पत्तिवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारोत्थापिता विभावनेति सङ्गरः,—
 ‘कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना’ इति लक्षणात् ।
 प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समौरिति ।—[समौरशिशिरः] समौरण मारुतं शिशिरः शीतलः
 [शिरःसु] शिखरेषु [वसतां, निकामसुखिनाम्] अत्यन्तसुखिनां
 [सतां] पुण्यवतां [मुदं जनयन्, अयम्] अद्रिः [अपाम्] अम्भसाम्
 [अपायधवला] अपायेनापगमेन धवला [बलाहकततौः] मेघ-
 पङ्क्तौरेव [जवनिकाः] तिरस्कृतिगणैः [बिभर्त्ति] । अनावृतेष्वपि
 शिखरेषु क्रीडन् मेघैरेवावगतां मम्याय मुदं जनयतीत्यर्थः । अत्र
 बलाहकततित्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतोप-
 योगित्ववर्णनात् परिणामालङ्कारः,—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे
 परिणामः’ इति लक्षणात् । रूपके तृपरञ्जनमात्रमिति भेदः । जलो-
 द्युतगतिर्वृत्तम् ;—‘रसैर्जसजसा जलोद्वतगतिः’ इति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

मैत्रीति ।—[इह] अद्रौ, समाधिं योगं बिभर्त्तीति [समाधिभृतः]
 योगिनः । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतसृष्वित्तवृत्तयः । तत्र,—
 पुण्यकृतसु मैत्री, दुःखेषु करुणा, सुखेषु मुदिता अनुमोदनं, पापेषु
 उपेक्षा । मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाधकानि,

ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

मरकतमयमेदिनौषु भानो-

स्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः ।

अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मी-

मिह दधति स्फुरिताणुरणुजालाः ॥ ५६ ॥

शोधकानीत्यर्थः ; तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भाजः [मैत्रादि-
चित्तपरिकर्मविदः] तैः क्षीणान्तःकरणमला इत्यर्थः ; अत एव
[क्लेशप्रहाणं विधाय] । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च
क्लेशाः । तद्वानित्येषु नित्यत्वाभिमानः, अनात्मनि च देहेन्द्रियादावा-
लक्ष्मीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमत-
विषयाभिलाषः । द्वेषोऽभिमतेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्याकार्य-
प्याग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः, क्लेशहेतवः । पचाद्यच् ।
तेषां प्रहाणं लयः । “क्लृप्त्यचः” (८।४।२८ पा०) इति शत्वम् ।
तद्विधाय क्लेशान् हिन्वेत्यर्थः । अतो लब्धः सर्वोजः सावलम्बनो योगो
यस्ते [लब्धसर्वोजयोगाः] मन्तः । आलम्बनमेव व्यनक्ति, सत्त्वेति ।—
[सत्त्वपुरुषान्यतया] सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन, *
मिथो भिन्नत्वेन [ख्यातिं] ज्ञानं [चाधिगम्य] प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति
ज्ञात्वेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकाग्रह-
णान्मुक्तिरिति साङ्गताः । अथ [तां] ख्यातिम् [अपि, निरोद्धुं]
निवर्त्तयितुं [वाञ्छन्ति] । वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वयम्भकाश्रयैव
स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः । “प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः”
इति साङ्गसिद्धान्तः । न केवलं भोगभूरियं, किन्तु मोक्षक्षेममपीति
भावः ॥ ५५ ॥

मरकतमिति ।—[इह] अद्वौ [मरकतमयमेदिनौषु] मरकतानां

* अथ करणत्वात् तृतीया ।

या विभर्त्ति कलवल्लकौगुण-

स्वानमानमतिकालिमाऽलया ।

नात्र कान्तमुपगौतया तथा

स्वानमा नमति काऽलिमालया ॥ ५७ ॥

विकारा भरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३ ३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । [तरुविटपान्तरपातिनः] तरुणां विटपाः पल्लवाः तेषामन्तरैरवकाशैः पतन्तीति तथोक्ताः । ‘विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे तन्मिश्रशाखयोः’ इति विश्वः । स्फुरितान्यगुरेणूनां सूक्ष्मरजसां जालानि येषु ते [स्फुरितागुरेणुजालाः भानोर्मयूखाः, अवनतश्रितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीं] अवनतस्य श्रितिकण्ठकण्ठस्य मयूरकन्ध-
रायाः लक्ष्मीं [दधति], इति निदर्शनाऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५६ ॥

येति ।—[अत्र] अट्रो, अति अत्यन्तः कालिमा काशां यस्याः सा [अतिकालिमा] अतिश्यामेत्यर्थः ; न विद्यते लयो लयनं क्वचि-
दवस्थानं यस्याः सा [अलया] । भ्रमन्तीत्यर्थः । अत एव सस्त्रनेति भावः [या] अलिमाला [कलवल्लकौगुणस्वानमानं] कलोऽव्यक्त-
मधुरः वल्लकौगुणस्वानः वीणातन्त्रीशब्दस्तस्य मानमुपमानं [विभर्त्ति] तन्त्रीवद् ध्वनतीत्यर्थः, उपमाऽलङ्कारः ; [उपगौतया] समीपे गातुं प्रवृत्तयैव, न तु पूर्वं गायन्त्यैवेति भावः । “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” (३।४।७१ पा०) इति क्तः । [तथा अलिमालया] भृङ्गावल्या [स्वानमा] सुखेनानमयितुमाक्रष्टुं शक्या, “ईषदुः—” (३।३।१२६ पा०) इत्यादिना खलप्रत्ययः । [का] वा स्त्री [कान्तं] प्रियं [न नमति] सर्वाऽपि मानं विहाय कान्तं मद्यः प्रणमत्येव, तथोद्दीपक-
त्वाद्भानस्येत्यर्थः । * रथोद्धता वृत्तम् ;—‘रो नराविति रथोद्धता लगौ’ इति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त-
 निस्यन्दिनौरनिकरेण कृताभिषेकाः ।
 अर्कोपलोलसितवज्रिभिरङ्गि तप्ताः
 तीव्रं महाव्रतमिवैह चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥
 एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः
 सङ्क्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।
 वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां
 साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥

सायमिति ।—[इह] अट्रो [वप्राः] सानवः । ‘वप्रोऽस्त्वौ सानु-
 मानयोः’ इत्यमरः । [सायं] रात्रौ [शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त
 निस्यन्दिनौरनिकरेण] शशाङ्ककिरणोराहतम्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना
 प्रसाविणा नौरनिकरेण जलपूरणः कृताभिषेकाः] कृतस्नानाः [अङ्गि,
 अर्कोपलोलसितवज्रिभिः] अर्कोपनेभ्यः सूर्यकान्तेभ्यः उल्लसितैरुत्थितै-
 र्वज्रिभिः [तप्ताः] मन्तः [तीव्रं] उग्रं, दुश्चरमित्यर्थः, [महाव्रतं] महत्तपः
 [चरन्तीव] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्निति ।—[एतस्मिन्] अट्रो [अधिकपयःश्रियम्] अधिकां
 जलसमृद्धिं [वहन्त्यः], अन्यत्र तु,—अधि अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो
 वर्ण्यत्वेन यासु ताः अधिकपयः, श्रियं गुणालङ्कारादिशोभां वहन्त्यः ।
 पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन [पवनभुवा] वायुजन्येन [जवेन] वेगेन
 [सङ्क्षोभं] चलनं [नीताः], अन्यत्र तु,—जवेन जविना । ‘जवो जविनि
 वेगे स्यात्’ इति विश्वः । पवनभुवा हनुमता सङ्क्षोभम् औद्धत्यं नीता,
 हनुमद्देगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीता इत्यर्थः । वाक्पत्ने सर्वत्र षष्ठा
 विपरिणामः कार्यः । [महासरस्यः] महासरांसि [अरहितरामलक्ष्म-
 णानां] अरहिताववर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासाम्, अन्यत्र तु,—

ब्रह्म मुहुर्मुदितैः कलभै रवः

प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः

कनकरत्नभुवाञ्च मरीचयः ॥ ६० ॥

रामो रमणः अरहितरामा अवियुक्तरामाः लक्ष्मणाः सारसयोषितो
यासु ताः, केचित्त्वरहितरामाः अवियुक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति
पुंष्विपरत्वेन व्याचक्षते, तेषां मते 'हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु
लक्ष्मणा' 'लक्ष्मणोषधिसारस्याः' इत्याद्यमरविश्वप्रकाशादिवाक्यगत-
नियतस्वार्थताविरोधः । तासां [वाल्मीकिगिरां. माधव्ये । सादृश्यं
[दधति] । अत्र पवनभवा जर्वेनन्यत्वे कवन्तावलम्बिफलद्वयवदभर्गक-
पादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतिरर्थश्लेषः ; अन्यत्र,—पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतिर्जनु-
काष्ठवच्छब्दयोरव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः, इत्युभयसाहित्यादुभयश्लेषो-
ऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः, उपमा त्वङ्गमिति सङ्गरः ॥ ५९ ॥

इहेति ।—[इह] अट्रो मुदितैः । इच्छाविहारमन्तुष्टैः [कलभैः ।
करिपोतैः । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । दिशि दिशि [प्रति-
दिशम्] । यद्यर्थेऽव्ययोभावः, "अव्ययोभावि शरन्प्रभृतिभ्यः" (५।४।
१०७ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । कलश्यामो भैरवश्च कल-
भैरवः] मधुरभोषणः । विशेषणयोरपि कृपागिरवञ्जवदैच्छिकोप-
सर्जनत्वविवक्षया विशेषणममासः । [रवः] वृंहणध्वनिः [मुहुः
क्रियते । अनुवनं] वने वने [चमरीचयः] चमरीमृगमङ्गः [स्फुरति] ।
[च] किञ्च, कनकरत्नानां या भवन्तासां कनकरत्नभुवां, मरीचयः
किरणाः [च] स्फुरन्ति । समृद्धिमहन्वर्गनादुदात्तालङ्कारे यमक-
स्याभ्युच्चयः * ॥ ६० ॥

* चमरीणां मरीचीनाञ्च प्रकृतत्वात् स्फुरणरूपैकध्वनिसम्बन्धेन तुल्य-
योगिता अपि ।

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-
 रस्मिन्नसौ मृदितपद्मलरत्नकाङ्गः ।
 कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति
 रागौव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥
 प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
 प्रौढधान्तं दिनमिह जलदाः ।
 दोषामन्यं विदधति सुरत-
 क्रीडायासश्चमशमपटवः ॥ ६२ ॥

त्वगिति ।—[अस्मिन्] अट्टो [त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः]
 त्वचि सारो येषां ते त्वक्कारा वंशाः । ‘वंशे त्वक्कारकन्धारत्वचिसार-
 मृगध्वजाः’ इत्यमरः । तेषां रन्ध्राणि तेषां परिपूरणेन धापनेन लब्धा
 गीतिर्गानसुखं येन सः, [मृदितपद्मलरत्नकाङ्गः] मृदितानि संमृष्टानि
 पद्मलानि लोमशानि रत्नकानां कम्बलमृगाणां कम्बलानां वाऽङ्गानि
 शरीराणि येन सः । ‘रत्नकः कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्तितः’ इति
 वैजयन्ती । एतेन स्पर्शसुखमुक्तम् । [कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिः]
 कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन सङ्घर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः । यद्यपि
 “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (५।४।१३५ पा० बा०) कर्तव्यम् इत्युक्तं,
 तथाऽपि निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्य्यनुयोगः । [असौ] एवम्भूतः वायुः
 [रागौव] कामौव [विषयेषु] * प्रदेशेषु च । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थं देशे
 जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । [अधिकां, सक्तिं] व्यासक्तिम् [एति]
 गच्छति † ॥ ६१ ॥

प्रीत्या इति ।—[इह] अट्टो, युवतयश्च युवानश्च तेषां [यूनाम्] ।
 “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [प्रीत्यै, व्यवहित-

* इन्द्रियार्थेषु ।

† उपमाऽलङ्कारः ।

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
 सदाऽऽनतो येन विषाणिनाऽगः ।
 तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ
 सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
 प्रालेयशीतमचलेष्वरमौष्वरोऽपि
 सान्द्रेभचर्मवसनावरणोऽधिगते ।

तपनाः] तिरोहिताकाः, अत एव [सुरतक्रीडायासश्चमश्चमपटवः]
 सुरतान्येव क्रीडास्ताभिर्य आयासो व्यायामस्तेन यः श्रमः खेदः । ‘श्रमः
 खेदोऽध्वरत्थादेः’ इति लक्षणात् । तस्य श्रमे वारणे पटवः समर्थाः,
 [जलदाः, प्रौढध्वान्तं] मेघावरणाद्वाद्यान्धकारं [दिनं] दिवसं, दोषा
 रात्रिमात्मानं मन्यत इति [दोषामन्यं] रात्रिमानि [विदधति] ।
 मेघावरणमहिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते, किमुतान्य
 इत्यर्थः । * दोषित्यव्ययं, तदुपपदान्मन्यतेर्धातोः, “आत्ममानं स्वश् च”
 (३।२।८३ पा०) इति स्वश्प्रत्ययः । इह यूनां दोषावद्दिवाऽपि विसम्भं
 विहाराः सम्भवन्तीति भावः । अमरविलसितं वृत्तम् । ‘भ्रौ न्लौ गः
 स्यादुभ्रमरविलसितम्’ इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

भग्न इति ।—[इह] अट्रो [अस्य] नागस्य [निवासः] आश्रयः,
 [सदा पुष्पैः, आनतः] नम्रः [अयं] न गच्छतीति [अगः] वृक्षः,
 दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्तते यस्तेन [सदानतोयेन] मत्तेनेत्यर्थः । [येन
 विषाणिना] दन्तिना [भग्नः, तेन] विषाणिना [कोपितः] कोपं
 प्रापितः [असौ नागः] सर्पः [तीव्राणि, विषाणि] गरलानि [उज्झति]
 वमति । परप्रतीकाराक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहन्तीति भावः †
 ॥ ६३ ॥

प्रालेयेति ।—[ईश्वरः] शिवः [अपि] किमुतान्य इति भावः ।

* अत एवात्र अर्थापत्तिर्व्यज्यते ।

† अत्र यसकमलङ्कारः ।

सर्वर्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति

न हन्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूभिर्नाटयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-

रधिगतधवलिम्नः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

[सान्द्रेभवन्मवमनावरणः] सान्द्रं यदिभवन्म तदेव वसनं तदेवावरणं
छादनं यस्य सः तथा सन् न त्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति
भावः । [प्रालियशीतम्] प्रलयादागतं प्रालयं हिमम् । “तत आगतः”
(४।३।७४ पा०) इत्यणि, “केकयमित्युप्रलयानां यादेरियः” (७।३।२
पा०) इति यश्चस्येयादेशः । तेन शीतं शीतलम् [अचलेश्वरं] हिम-
वन्तम् [अधिशेते] तस्मिन् शेते इत्यर्थः । “अधिशीङ्स्थासां कर्म”
(१।४।४६ पा०) इति कर्मत्वम् । [सर्वर्तुनिर्वृतिकरे] सर्वर्तुभि-
र्निर्वृतिकरे सदासुखकरे [इह] अद्वौ [निवसन्] पुनर्नास्ति किञ्चनस्येति
[अकिञ्चनः] निःस्वः [अपि] । उच्चावचेत्यादिना मयूरव्यंसकादिषु
निपातनात् तत्पुरुषः । [किञ्चिद्] अल्पमपि [हन्वदुःखं] श्रौतोष्ण-
दुःखम् [नोपैति] नित्यं सन्निहितानामृतूनामन्योऽन्यदोषनिवा-
रकत्वादिति भावः । ‘हन्वं युग्महिमोष्णादि मिथुनं कलहो रहः’
इति वैजयन्ती । अलोपमानात् हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णना-
द्वातिरेकः ॥ ६४ ॥

नवेति ।—[एष शैलः] रैवतकः [नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः]
नवया नगवनलेखया तरुवनपङ्क्त्या श्यामो मध्यो मध्यभागो यासां
ताभिः [आभिः, स्फटिककटकभूभिः] स्फटिकानां कटकभूभिः तट-
प्रदेशैः करणैः, अहिरेव परिकरो गात्रिकाबन्धस्तं भजतीति तस्य
[अहिपरिकरभाजः] ‘भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढं
गात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि ॥’ इति विश्वः । “भजो शिवः” (३।२।

दधङ्गिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै-
 विनोदितदिनक्रमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः ।
 निषेव्य मधु माधवा रसवदत्र कादम्बरं
 हरन्ति रतये रहः प्रियतमाऽङ्गकादम्बरम् ॥६६॥

६२ पा०) । [भास्मनैः] भस्ममयैः । वैकारिकोऽणप्रत्ययः, “अन्”
 (६।४।१६७ पा०) इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०)
 इति टिलोपो न । [अङ्गरागैः] अनुलेपनैः [अधिगतधवलिनः]
 प्राप्तधावल्यस्य, शूलं पाणौ यस्य तस्य [शूलपाणौः] ईश्वरस्य । “प्रहृ-
 णार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यो भवत इति वक्तव्यम्” * इति पाणिग्रन्थस्य
 परनिपातः । [अभिख्यां] शोभाम् । ‘अभिख्या नामशोभयोः’ इत्यमरः ।
 “आतश्चोपसर्गे” (३।३।१०६ पा०) इत्यङ् प्रत्ययः । [नाटयति] अनु-
 करोति । निदर्शनाऽलङ्कारः । † मालिनी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

दधङ्गिरिति ।—[अत्र] अद्रौ, माधवस्य इमे [माधवाः] यादवाः,
 विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ [विकचवारिजाम्बू,
 अभितः] उभयतः [तटौ दधङ्गिः, नदैः] अम्बुप्रवाहैः, प्राक्क्षीतसो नद्यः,
 प्रत्यक्क्षीतसो नदाः, नर्मदां विनेत्याहुः । [विनोदितदिनक्रमाः]
 विनोदितो दिनक्रमो येषां ते, विहारापनीताङ्गिकसन्तापा इत्यर्थः ।
 [च] किञ्च, जाम्बूनदस्य विकारैः [जाम्बूनदैः] कनकभृषणैः [कृतरुचः]
 जनितशोभाः सन्तः [रसवत्] स्वादवत् । ‘रसो गन्धे रसे स्वादे’
 इति विश्वः । कादम्ब इक्षुः । ‘कादम्बः कलहंसेच्छोः’ इति विश्वः ।
 कादम्बं राति रलयोरमेदाद्धाति प्रकृतित्वेनादत्त इति [कादम्बरम्]
 ऐश्वर्यम् । ‘पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वर्यम्’ इति स्मरणात् ।
 “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।३।३ पा०) । [मधु] मद्यम् । एवञ्च मधु-
 कादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । [निषेव्य] पीत्वा ।

* “निष्ठा” (२।१।३६ पा०) इति सूत्रे काशिकाहृत्युक्तमेतद्वार्तिकम् ।

† अथ उपमेव साधयसी ।

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥

क्षत्रियाणां पैश्या एव निषेधादिति भावः । [रतये] सुरतायै [रङ्गः, प्रियतमाऽङ्गकात्] प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गकाङ्गात्मात् [अम्बरं] वस्त्रं [हरन्ति] । यादवाद्येह मधुपानरतोत्सवैर्विषयं विहरन्तीति भावः । * पृथ्वी वृत्तम् ;—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणेति ।—[इह] अत्रौ [रविः दर्पणनिर्मलासु, पुरः रौप्यभित्तिषु] काञ्चनकन्दराग्रवर्त्तिरजतसानुषु [पतितं] सङ्क्रान्ते [घनतिमिरमुषि] घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुट् । किप् । तस्मिन् [ज्योतिषि] स्वतेजसि [काञ्चनकन्दरासु मुहुः, प्रतिफलति] सम्मूर्च्छति सति, [रमणैरपहृतवसनास्तरुणीः, असम्मुखोऽपि] कन्दरानभिमुखोऽपि [व्रीडं] लपाम् । यद्यपि “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव ‘मन्दाचं क्रीडपा व्रीडा’ इत्यमरः, तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वात्पुंसकत्वञ्च ; अत एव ‘अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा’ (५ अधि० २ अध्या० ४२ सू०) इति वामनः । [नयति] प्रापयति । “नीवज्जोर्हरतेश्चापि—” † इति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकन्दरासु क्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्वकार इति कृत्वा मुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तः-प्रतिबिम्बवत् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दरा-ग्रामसम्मुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । ‡

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः ।

† “नीवज्जोर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु यद्वृत्तं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥” इति । “अकथितञ्च” (१.४।११ पा०) इति सूत्रभाष्योक्ता कारिका ।

‡ दर्पणनिर्मलासु इति उपमा, असम्मुखोऽपीति विरोधश्च ।

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
 त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्विरुच्चैः ।
 द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमङ्गिः सहेलं
 हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वंशपत्रपतितं वृत्तम् ;—‘दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः’ इति
 लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति ।—[असौ, उच्चैः] उन्नतः [अद्रिः] रैवतकः [त्वयि
 अभ्यागते] सति [अनुकृतशिखरौघश्रीभिः] अनुकृता शिखरौघाणां
 श्रीर्यस्तैस्तद्योक्तैः शिखरौघभमकारिभिरिति भावः ; अत एवात्र
 श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । [द्रुतमरुदुप-
 नुन्नैः] द्रुतमरुता श्रीप्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव [सहेलं]
 सलीलम् [उन्नमङ्गिः] उत्पतङ्गिः । धरतीति धरः पचाद्यच्, हलस्य धरो
 हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैः
 [हलधरपरिधानश्यामलैः अम्बुवाहैः] निमित्तेन [सरभसम्, अभ्यु-
 त्तिष्ठतीव] प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियाम्बूपोत्प्रेक्षा,
 विशिष्टमेधोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् ; सा चोक्तनिदर्शना-
 नुप्राणितेति सङ्करः । शाब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिते
 माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गपाठ्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सृततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्ग-
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्यमिति ।—[मः] हरिः [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । “इदम-
स्थम्” (५।३।२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [अव्यलीकाः] अप्रिय-
रहिताः । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते’ इत्यमरः । [प्रियतमाः] प्रियसीः
[इव] स्थिताः, कान्तामम्बिता इत्यर्थः । [व्यलीकाः] विगतानृताः,
मत्थाः [सृततनयस्य] सारथिकुमारस्य दारुकस्य [गिरः तदा शुश्राव] ।
[ततः] श्रवणानन्तरं [तासां] गिराम् [अवसाने] समाप्तौ
[च, निरन्तरं] नीरन्तुं [वनराजिपटं] वनराजिरेव पटस्तं [वसाने]
आच्छादयति । ‘वस आच्छादने’ इति धातोः कर्त्तरि लटः शानजा
देशः । [गिरौ] रैवतकाद्रौ [रन्तुं] क्रीडितुम् [इयेष], तत्र वसतिं
कर्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः । उपमायमकरूपकाणां संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन्
वसन्ततिलका वृत्तम् ;—‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः’
इति ॥ १ ॥

तमिति ।—[अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिम्*] कदम्ब एव कदलिकाः

* अत्र प्रथमा-द्वितीययोः विभक्त्योः विपरिणामेन कर्तृकर्मणोः विशेषणं कर-
णोपयम् ।

विस्ताररुहवसुधोऽन्वचलञ्चचाल

लक्ष्मीं दधत्यतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

संविव्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

वैजयन्त्यो रम्भातरवश्च । ‘कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे’ इति विश्वः । अभ्युदयसन्त्यः कदम्बो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः, अन्यत्र,—रम्भावनपङ्क्तयो यस्य तमिति योज्यम् । * [उच्चैः] उच्चतः [विस्ताररुहवसुधः] विस्तारेण रुहवसुधः व्याप्तभूमिः, अत एव [प्रतिगिरिर्लक्ष्मीं दधत्] स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः । [अलघुः] महान् [स बलौघः] सेनासङ्घः [द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्गं] द्विपेन्द्रे-स्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारुहितानि तुङ्ग-शृङ्गाणि यस्य तथोक्तं, [तम् अचलं] रैवतकम् [अनु, चचाल] तं प्रति ययावित्यर्थः । “अनुलक्षणे” (१।४।८४ पा०) इति कर्मप्रवचनीय-त्वात् तदुद्योगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरिः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्म-योगौ बलौघः प्रतिगिरिर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते, इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितंति सङ्करः † ॥ १ ॥

भास्वदिति ।—[आशाः] दिशः [भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः] भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याख्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः ; अन्यत्र,—भास्वान् भास्वरः अभिरूपः । ‘भास्वान् भास्वरसूर्ययोः’ इति विश्वः । तस्य हस्तस्य स्पर्शनेन उल्लसिताम्बरान्ताः

* “राजिमुच्चैः” इत्यत्र “राजिरुच्चैः” इति पाठः मङ्गिनाथसम्मतः इति तद्व्याख्याया अप्यत्र प्रतीयते ।

† द्विपेन्द्रतुलिता इत्युपमा च ।

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः

सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः ।

अश्वाः पृथुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तूर्णं पयोधय द्वोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

सप्तवस्त्राश्चलाः, अत एव [महाजनदर्शनेन सापन्नपा इव] ‘लज्जा सापन्नपान्यतः’ इत्यमरः । [अम्बरविकाशि] व्योमव्यापि वासःशोभि च । ‘अम्बरं व्योमवाससोः’ इति विश्वः । [चमूसमुत्थं] चमूषु समुत्थं [करभकण्ठकङ्कारं] करभः उष्ट्रपीतः । ‘उष्ट्रे क्रमेणकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः’ इत्यमरः । तस्य कण्ठ इव कङ्कारं कपिशं, ‘कङ्कारः कपिशः पिङ्गः’ इत्यमरः । [पृथ्वीरजः, संविव्युः] संववुराक्षाद्याभासु- रित्यर्थः । ‘व्येज् संवरणे’, लिट्, कित्वात् सम्प्रसारणे द्विर्भाविः, “एरने- काच—” (६।४।८२ पा०) इति यणादेशः । स्त्रियो वस्त्रापहारे लज्जया यत्किञ्चिदाक्षादयन्तीति भावः । अत्राचेतनास्वाशासु श्लिष्टविशेषण- महिम्ना स्त्रीप्रतीतौ तदभेदाध्यवसायिन संव्यानव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, सा च सापन्नपत्न्योत्प्रेक्षाऽनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिन इति ।—[आवर्त्तिनः] दशावर्त्तवन्तः । प्रशंसायाम् इति इनिः । तं च ‘हावुरस्यो शिरस्यो द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एको भाले क्षपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः ॥’ इत्युक्ता दश ध्रुवाख्या विवक्षिताः । अन्येषामनन्तरमेव पृथगभिधानात् । अन्यत्र तु,—जल- भ्रमवन्तः । ‘स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तत्साम्याद्वापदेशः । तदुक्तम्,—‘आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थान- मङ्गिनाम्’ इति । [शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः] शुभफलानि राज्यलाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः “प्रे दाञ्चः” (३।१।६ पा०) इति कः । ताभिः शुक्तिभिः संस्थानैरावर्त्तविशेषैर्युक्ताः । तदुक्तं,—‘वचःस्थाः शुक्तय- स्त्रिष ऊर्जुरोमा जयावहाः’ इति । अन्यत्र,—शुभफलानि मुक्ताफलानि तत्प्रदाः, शुक्तयो मुक्तास्कोटाः ताभिर्युक्ताः । ‘मुक्तास्कोटे इयावर्त्त

आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्र-

मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दल्लवतास्तभार-

मन्योऽन्यतः पथि वताबिभितामिभोष्ट्रौ ॥ ५ ॥

शुक्तिः शङ्खकपालयोः' इति यादवः । [सम्पन्नदेवमणयः] सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादिदिव्यमणयश्च येषां ते, 'आवर्त्ता' रोमजो देवमणिस्त्वेष निगालजः । 'निगालम्' गलोद्देशे सकृत्' इति वैजयन्ती । [भृतरन्ध्रभागाः] भृताः पूर्णा रन्ध्रभागाः पार्श्वदेशा निम्नप्रदेशाश्च येषां ते । अतिशयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्ता येषां ते [अतिरोचमानाः] । 'कण्ठजो रोचमानश्च स्वामिसौभाग्य-वर्द्धनः' इति वैजयन्ती ; अन्यत्र तु,—अत्यन्तं दीप्यमाना इत्यर्थः । [ऊर्मिभिः] गतिविशेषैर्वीचिभिश्च [आपतन्तः] आधावन्तः । 'पङ्क्तौकृतानामश्चानां नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवैगमसायुक्ता गति-रुर्मिरुदाहृता ॥' इति वैजयन्ती । ईदृशः [अश्वाः पयोधय इव तूर्णां वसुमतीं, प्यधुः] छादयन्ति स्म । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छाद-नानि च' इत्यमरः । अपिपूर्वाद्धातुर्लुङ् । "वष्टि भागुरिग्लोप-मवाप्योरुपसर्गयोः" * इत्यकारलोपः । एकनालावलम्बिफलद्वयवदेक-शब्देनार्थद्वयप्रतीतिरर्थश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः । उपमा त्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ४ ॥

आरक्षति :—[पथि] मार्गे [इभौप्रावन्योऽन्यतः] अन्योऽन्यस्मात् [अबिभितां] भीतवन्तौ । 'अिभौ भयं' लङ् । "भियोऽन्यतरस्याम्" (६।४।११५ पा०) इतीत्वम् । [वत] वतैत्यनयोर्गपि भीतिरिति खेदे-ऽतिविस्मये वा । 'खेटानुकम्पासन्तोपविस्मयामन्तगो वत' इत्यमरः । तत्र लिङ्गमाह,—[एकः] इभः [आरक्षमग्नम्] आरक्षः कुम्भयोरधः-प्रदेशस्तत्र मग्नं प्रविष्टं [शिताग्रं] तीक्ष्णमुखं [सृणिम्] अङ्गु-
 * इत्यव्ययप्रकरणे दीक्षिताः ।

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलायपादं

गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम् ।

नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं

सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥

शोऽस्त्री रुगिर्दयोः’ इत्यमरः । [अवमत्य] अवधूय [कृतार्त्तनादः] कृत आर्त्तनादो येन सः, अतिकरुणं क्रन्दन्निवर्त्यः । [जवेन, पलायत] पलायितवान् । परापुर्वादयतेर्लङ् “उपसर्गस्यायतौ” (८।२।१६ पा०) इति रेफस्य लत्वम् । [अन्यः पुनः] उद्भूतु [अक्षभारं] निरक्षभारं यथा तथा । मृदुः, उद्विग्वत्] उद्विग्वतवान् । “भू गतौ” इति लङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमिति ।—[जनः, चटुलायपादं] चञ्चलपूर्वचरणं यथा तथा गच्छन्तं] शौघं धावन्तमित्यर्थः । [उच्चलितचामरचारुम्] उच्चलितैः उन्नमितैश्चामरैश्चारुम् [अश्वम्, आयस्तं] मयत्नमाहृतं * यथा तथा “यसु प्रयत्ने” कर्त्तरि क्तः । क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । [ऐक्षत] ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङ् “आडजादीनाम्” (६।४।७२ पा०) “आटश्च” (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः । [नागं पुनः] गजन्तु [सलीलनिमीलिताक्षं] सलीलं निमीलितं अक्षिणी यस्मिन् कर्मणि तत्, “बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्” (५।४।११३ पा०) इति षच् । [मृदु] मन्दं, गच्छन्त-मायस्तमैक्षत । कथं शौघमन्दयोस्तुल्यदृष्टिः ? अत आह,—[सर्वः] प्राणी [अनुरूपचेष्टः] स्वजात्युचितव्यापारः सन्, प्रीणातीति [प्रियः] प्रीतिकरः [भवति खलु] । “इगुपधञाप्रौकिरः कः” (३।१।१३५ पा०) इति कः प्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

* “बाहृतम्” इति निरर्थकम्, एतत्तु मसिसम्पातायातमिति मन्यामहं ; “सयत्नम्” इत्येतावन्यानेष्वेव विविचिताश्लाभादित्यवधारितम् ।

वस्तः समस्तजनहासकरः करेणो-
 स्तावत् खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ।
 यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब-
 विस्रस्तवस्त्रमवरोधबधूः पपात ॥ ७ ॥
 शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-
 निष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।
 भूरेणवो नभसि नङ्गपयोदचक्रा-
 चक्रौवदङ्गरुहधूसरुचो विसस्रुः ॥ ८ ॥

वस्त इति ।—[करेणोः] इभ्याः “करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः ।
 “भौतार्थानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इत्यपादानत्वम् । [वस्तः]
 भौतः [खरः] गर्दभः [समस्तजनहासकरः] समस्तजनस्य हासं
 करोतीति तत्करः सन्, “कञो हेतु—” (३।२।२० पा०) इत्यादिना
 ठप्रत्ययः । [तावत्] तदवधि [प्रखरं] भृशम् [उल्ललयाञ्चकार]
 उत्पपात, [यावत्, चलासनविलोलनितम्बविम्बविस्रस्तवस्त्रं] चलात्
 स्थानचलितादासनात् पल्ययनात् विलोलोऽपस्रस्तस्मान्नितम्बविम्बा-
 विस्रस्तं वस्त्रं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा [अवरोधबधूः पपात] ।
 स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

शैलेति ।—[शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातल-
 चूर्णगर्भाः] शैलस्य रैवतकाद्रेरुपशल्यं प्रान्तम् । यद्यपि ‘ग्रामान्त
 उपशल्यं स्यात्’ इत्यमरः, तथाऽपि उपचाराददोषः । तत्र निपततां
 धावतां रथानां नेमयश्चक्रान्ताः । ‘चक्रं रथाङ्गं, तस्यान्ते नेमिः स्त्री
 स्यात् प्रधिः पुमान्’ इत्यमरः । तासां धाराभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां
 निष्ठुरशिलातलानां चूर्णो गर्भं येषां ते तथोक्ताः । [नभसि, नङ्गपयोद-
 चक्राः] नङ्गानि पयोदचक्राणि पयोदाकारमण्डलानि यैस्तैः [चक्रौ-
 वदङ्गरुहधूसरुचः] चक्रवद्भूमण्डलमस्यासीति चक्रौवान् गर्दभः । ‘चक्रौ-

उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता-
 झूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।
 पर्य्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्रवाः
 शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ६ ॥
 तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा
 सम्यक् कशात्रयविचारवता नियुक्तः ।

वन्तस्तु बालिया रासभा गर्दभाः खराः’ इत्यमरः । “आसन्दीवदष्टीव-
 च्चक्रीवत्—” (८।३।१२ पा०) इत्यादिना साधुः । तस्याङ्गरूढाणि
 रोमाणि तद्वत् धूमरुचः कृष्णलोहितवर्णाः । ‘धूमधूमलौ कृष्णलोहितौ’
 इत्यमरः । [भूरेणवः, विमसुः] प्रसृताः * ॥ ८ ॥

उद्यदिति ।—[खुराभिघातात्] खुराः शफानि । ‘शफं क्लीवे खुरः
 पुमान्’ इत्यमरः । तेषामभिघातात् [उद्यत्कृशानुशकलेषु] उद्यन्तः
 कृशानुशकलाः + स्फुलिङ्गाः येभ्यस्तेषु । टङ्कप्रायाः ‡ खुरा इति भावः ।
 ‘भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु’ भूम्यां ¶ समानि समतलानि
 आयतानि च यानि शिलाः फलकानीव शिलाफलकानि तैराचितेषु
 आस्तृतेषु, [शैलस्य, पर्य्यन्तवर्त्मसु] प्रान्तमार्गेषु [महाश्रवाः, दर्दुरपुटान्],
 दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान् मुखानि [वादयन्त इव, विचक्रमिरे]
 जग्मुः, पादन्यासैः तादृशं शब्दमकुर्वन्नित्यर्थः । “वेः पादविहरणे”
 (१।३।४१ पा०) इत्यात्मनपदम् । ‘दर्दुरस्तोयर्दं भेके वाद्यभागडादि-
 भेदयोः’ इत्यमरः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

तेज इति ।—तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारप्रकाशको
 अन्तःसारविशेषः । यथाऽऽह भोजराजः,—‘तेजो निसर्गजं सत्त्वं बाजिनां

* खच उपमा लभ ।

† “भित्तं शकलखण्डे वा पुंसि” इत्यमरः ।

‡ “टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यभिधानात् ।

¶ “कृदिकारादक्तिनः” इति गणसूत्रेण वा क्लीबं । “भूम्याम्” इत्यत्र
 भूमीवत् इति युक्तम् ।

भारट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-

श्वित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन ॥ १० ॥

स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोऽपि सङ्गजाः गुणाः ॥' इति । तच्च द्विविधं, सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति । यथाऽऽह स एव,—“धारासु योजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना । अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितम् ॥ कश्चापादादिघातैर्यत्साध्वसात् स्फुरितन्तु तत् ॥” इति । अत्र तेजःशब्देन तत्कार्यं वेगो लक्ष्यते । तथा च [तेजो-निरोधसमतावहितेन] तेजसि वेगे निरोधे तन्निवारणे समतायां वेग-साम्ये चावहितेन बलाविभागकुशलेनित्यर्थः । [कश्चातयविचारवता] कश्चा ताडनी । ‘अश्वादेस्ताडनी कश्चा’ इत्यमरः । अत्र कश्चाः कश्चा-चातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथामङ्गं मृदुसमनिष्ठुरसकृद्-द्वितिरूपं त्रितयं, तस्य विचारः । एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवं ताड्य इति विमर्शः, तद्वता तज्जेन । यथाऽऽह भोजः,—“मृदुनैकेन घातेन दण्डकालेषु ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं निष्ठुरैस्त्रिभिः ॥ उपवेशेऽथ निद्रायां स्वलिते दृष्टचेष्टिते । वड्बालोकनौत्सुक्ये बहु-गर्वितहेषिते ॥ सन्नासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये । शिञ्चा-न्यागस्य समये सज्जाते चित्तविभ्रमे ॥ दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालिपु हादश्च स्वपि । ग्रीवायां भीतमाह्वयात् तस्तच्चैव च वाजिनम् ॥ विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तश्चिन्तश्च ताडयेत् । प्रहेपितं स्कन्धबाह्वोर्वड्बालो-किनं तथा ॥ उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा ॥ जघने स्वलितं हन्यात् नेत्रमार्गे दुरुत्थितम् । यः कुण्ठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत् ॥” इति । एवम्भूतेन [यत्ना] सादिना [सम्यक्] यथाशास्त्रं [नियुक्तः] ईरितः [उच्चैः] उच्चतः, आरट्टोऽश्त्रयोनिर्देशविशेषः तज्जोऽश्त्रः [आरट्टजः] । विशेषणमालप्रयोगे सागराम्बरादिवत्तावतैव विशेष्यप्रतीतेरित्याह वामनः ;—यथा,—“विशेषणमालप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ” (५ म अधि० १ म अध्या० १० सू०) इति । [चटुलनिष्ठुरपातं] चटुलश्चपली

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् बधूजनविलोचनपद्ममालाः ।

क्षुब्धः क्षणं यदुबलैर्दिवमातितांसुः

पांशुर्दिशां मुखमतुल्ययदुत्थितोऽद्रेः ॥ ११ ॥

निष्ठुरः परुषश्च पातः प्रक्षेपो यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा ।
[अर्द्धपुलायितेन] मण्डलगतिविशेषेण [चित्रम्] अद्भुतं [पदं]
पदक्रमं [चक्रार] । ‘शतार्द्धाद्धक्रमादूर्ध्वमण्डलायितवर्णितैः । उन्मुख-
स्याश्चमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितम्’ इति लक्षणात् । पुला नाम भुता-
यनेकापरनामा ज्ञानाङ्गु गतिविशेषः । तदुक्तं जयलीलावत्याम् ;—‘भुतां
ब्रवङ्गितामाहुर्था धारा पुलनाभिधा । पुनरेनां रलोपान्तां पुला-
मित्याह देशिकः ॥’ तल्लक्षणञ्च तत्रैवोक्तम् ;—‘क्षिपति समविशेषा-
नुत्क्षिपत्यग्रपादान् प्रसरति पुरतोऽश्वः साधु धारा पुलाख्या । विव-
सति समपादोत्क्षेपणाकुञ्चनानां, करुणमिह गतिज्ञाः प्राहुरन्ये पुला-
ख्याम्’ ॥ इति । ‘पार्श्विप्रधानं प्रविधाय रागाद्वलां श्लथीकृत्य वक्षेत्पुला-
ख्याम्’ इत्यादि । पुलाख्यया अयितं गतिः पुलायितम् । “अय गतौ”
भावे क्तः । तच्छतार्द्धत्याद्युक्तरीत्या अनुष्ठितमर्द्धपुलायितमित्यलमति-
विस्तरेण ॥ १० ॥

नीहारेति ।—[नीहारजालमलिनः] नीहारजालवत् तुङ्गिनव्यह-
वन्मलिनः [बधूजनविलोचनपद्ममालाः] बधूजनविलोचनानां पद्म-
मालाः [पुनरुक्तसान्द्राः] द्विगुणसान्द्राः [कुर्वन्] स्वभावतोऽपि सान्द्रत्वा-
दिति भावः । मयूरव्यंसकादित्वाद्विष्यष्टपटुवत् समासः । [क्षुब्धं, यदुबलैः]
यदूनां बलैः सैन्यैः [क्षुब्धः अद्रेरुत्थितः, दिवम्] आकाशम्, आत-
नितुमवतनितुमिच्छुः [आतितांसुः] । तनोतेः सञ्चन्तादुप्रत्ययः, “सनीव-
न्तर्ह—” * (७।२।४८ पा०) इत्यत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्गानात्

* केचिदत्र “भरद्वाजसंहितानिपतिदरिद्राणाम् इति पठन्ति ।” इति (७।२।४८
पा०) भाषिका ।

उच्छिद्य विद्विष इव प्रसभं मृगेन्द्रा-

निन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः ।

वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त-

मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥

बिभ्राणया बहलयावकपङ्कपिङ्ग-

पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः ।

चञ्चुग्रदष्टचटुलाहिपताकयाऽन्ये

स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या ॥ १३ ॥

वैकल्पिक इडभावः । “तनोतेर्विभाषा” (६।४।१७ पा०) इति दीर्घः । [पांशुः दिशां मुखम्, अतुल्ययत्] आच्छादयति स्म । “तुल्य आच्छादने” इति धातोश्चोरादिकाङ्गः ॥ ११ ॥

उच्छिद्येति ।—[इन्द्रानुजानुचरभूपतयः] इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य हरे-
रनुचरा अनुजीविनो भूपतयः [मृगेन्द्रान्] सिंहान् [विद्विषः] शत्रून्
[इव, प्रसभं] प्रसभ्य [उच्छिद्य] हत्वा [वन्येभमस्तकनिखातनखाग्र-
मुक्तमुक्ताफलप्रकरभाञ्जि] वन्यभानां मस्तकेषु निखार्तेर्निक्षिप्तैर्नखाग्रैः
सिंहनखमुखैर्मुक्तान् विकीर्णान् मुक्ताफलप्रकरान् भजन्तीति तथोक्तानि
[गुहागृहाणि] गुहाः गृहाणीवेत्युपमितममासः, विद्विष इवेति
लिङ्गात् [*अध्यवात्सुः] अध्यपितवन्तः । “उपान्वध्याड्वसः” (१।४।
४८ पा०) इति कर्मत्वम् । “वस निवासं” लुङि सिचि वृद्धिः “सः
स्यार्द्धधातुके” (७।४।४८ पा०) इति तत्त्वम् ॥ १२ ॥

बिभ्राणयेति ।—[अन्ये] भूपतयः [बहलयावकपङ्कपिङ्गपिच्छाव-
चूडं] याव एव यावकोऽलक्तकः । ‘राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावो-
ऽलक्तो द्रुमामयः’ इत्यमरः । “यावादिभ्यः कन्” (५।४।२८ पा०)
इति स्वार्थे कन् । बहनेन यावकपङ्केन पिङ्गं पिङ्गलं पिच्छं बर्हमेवाव-
चूडम् अधोलम्बिकलापं [बिभ्राणया] । ‘अस्योच्चूडावचूडाख्या-

कायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरुणाम् ।

‘सर्वो हि नोपगतमप्यपचोयमानं

वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥

वृद्धाधोमुखचूडको’ इति ध्वजाङ्गेषु इलायुधः । [चञ्चुग्रदष्टचटुलाहि-
पताकया] चञ्चुस्त्रोटिः । ‘चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्या
अग्रेण दष्टा चटुला चञ्चला अहिरेव पताका यस्यां तया [उरगाशन-
केतुयष्ट्या] उरगाशनो गरुडस्तस्य केतुयष्टिस्तदधिष्ठितो ध्वजदण्ड
इत्यर्थः, तथा अभिज्ञानेनेति भावः । [अनुमाधवधाम] हरिश्चिविरमनु
[स्वावासभागं] स्वनिवेशदेशं [जग्मुः] प्रापुः । दूरादेव गरुडध्वजेन
माधवधाम ज्ञात्वा तत्सन्निहितान् नियतदिक्कान् स्वावासान्निध्य
जग्मुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कायामिति ।—जनानां समूहाः [जनताः] । * “ग्रामजनबन्धु-
सहायेभ्यस्तल” (४।२।४३ पा०) इति तत्प्रत्ययः । [तरुणां, वर्त्तमानां]
वियमानां [महतीमपि कायाम्, अपास्य] त्यक्त्वा [आगामिनीं] कायां
[जगृहिरे] । वर्द्धिष्णुत्वादिति भावः । न च प्राप्त्यागो दोषाय,
त्यागस्वीकारयोः क्षयद्विप्रयुक्तत्वादिति भावः । सर्व इति ।—[हि]
तथा हि [सर्वः] जनः [उपगतं] प्राप्तम् [अपि, अपचोयमानं] चोयमाणम् ।
कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः । [आश्रयं, न अभ्युपैति] न गृह्णाति ; किन्तु
[अनागतम्] अप्राप्तमपि [वर्द्धिष्णुं] वर्द्धनशीलम् आश्रयमभ्युपैति ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

* अत्र तत्प्रत्ययेन बहुत्वबोधेऽपि पुनर्बहुवचनम् अर्थपौनरुक्त्यभावइतीत्युक्तम् ;
“प्रअगृहं जनता तरुणाम्” इति पाठो युक्तः इति आपाततः शङ्कास्यदमादीहति ।
अन्वेदमवधातव्यम् ;—जनताशब्दस्य जनसमूहार्थबोधकत्वेऽपि जनसमूहानां भूयस्यया
सर्वत्र स्थितत्वात् अत्र तस्य बहुत्वे प्रयोगः न दूषणावहः, अन्यथा समूहार्थवाचक-
शब्दानां भूवि प्रयोगस्य विलयापत्तेः । भाष्येऽन्यथा दृश्यते, “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल”
इति सूत्रं, वार्तिकं “गजसहायाभ्याम्” इति ।

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
 मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
 यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
 दुद्वाहुनाऽऽजुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥
 सिक्ता इवामृतरसेन मुहुर्जनानां
 क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।
 शाखाऽवसक्तवसनाभरणाभिरामाः
 कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

अग्र इति ।—[अग्रे गतेन] पुरः प्रयातेन [रम्यां, वसतिं] निवासम् । “वह्निवस्यस्तिभ्यश्चित्” (उ० ४।६० सू०) इति वसेरौणादिकोऽतिप्रथयः । [परिगृह्य, आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन] आपतन्तीत्यापात्याः स्वयमाक्रमितुमागच्छन्तः । “भव्यगेय—” (३।४।६८ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि ण्यदन्तो निपातः । तेषां सैनिकानां निराकरणे निरसने आकुलेन व्यग्रेण [उद्वाहुना] उद्यतहस्तेन । केनचिदिति शेषः । [अन्यतः, यान्तः] गच्छन्तः [आत्मवर्ग्याः] स्वयूच्याः, [प्लुतकृतस्वरं] प्लुतं त्रिमालिकं यथा तथा कृतः स्वरो नाद आह्वानं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । “दूराद्भूते च” (८।२।८४ पा०) इति दूरादाह्वानं प्लुतविधानादिति भावः । [आशु दूराभ्युहुः, आजुहुविरे] आह्वताः । ह्यतेराङ्पूर्वात्कर्मणि लिट् । “अभ्यस्तस्य च” (६।१।३३ पा०) इति सम्प्रसारणे द्विवचनमुवडादेशश्च ॥ १५ ॥

सिक्ता इति । [अमृतरसेन सिक्ता इव] इत्युत्प्रेक्षा । [मुहुर्जनानां, क्लान्तिच्छिदः] श्रमहाराः, कल्पद्रुमवदमृतसंकाभावादपि तद्वदाह्लादका इति भावः । [शाखाऽवसक्तवसनाभरणाभिरामाः] शाखास्वसक्तैर्लग्नैर्वसनैराभरणैश्चाभिरामाः । एकल,—सेनास्थापितैः, अन्यत्र,—स्वप्रसृतैरिति भावः । [वनवनस्पतयः] वनवृक्षाः [विचित्रफलैः]

यानाज्जनः परिजनैरवरोप्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदक्षाः ।

सस्तावगुण्ठनपटाः क्षणलक्ष्यमाणा-

वक्त्रश्रियः सभयकौतुकमौक्षते स्म ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुबाहुलतामुरङ्गा-

द्राजावरोधनबधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुगेव

गण्डस्थलीः शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

वस्त्राभरणाद्यनकफलयुक्तैः [कल्पद्रुमैः] तत्त्वैरिति शेषः, [सह तदानीं विरेजुः] तद्वत् विरेजुर्विवर्धः । सहेति सादृश्ये । ‘सह साकल्य-
मादृश्ययोगपद्यममृद्विष’ इति विश्वः । तथा चोपमाऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

यानादिति ।—[परिजनैः, यानाद्] वाहनात् [अवरोप्यमाणाः]
अवतार्यमाणाः । रुहेर्ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानजादेशः, “रुह-
पोऽन्यतरस्याम्” (७।३।४३ पा०) इति प्रकारः । [नरापनयनाकुल-
सौविदक्षाः] नराणामालोकिजनानामपनयनेऽपमार्णे आकुलाः *
सौविदक्षाः कच्चुकिनः यामां ताः । ‘सौविदक्षाः कच्चुकिनः’ इत्यमरः ।

सस्तावगुण्ठनपटाः] सस्ता अवरोपणसंज्ञोभादपस्तता अवगुण्ठनपटा
नोरङ्गीवस्त्राणि यामां ताः, अत एव [क्षणलक्ष्यमाणावक्त्रश्रियः] क्षणं
लक्ष्यमाणाः वक्त्रश्रियो यामां ताः तथोक्ताः [राज्ञीः] राजस्त्रीः, “पुंयो-
गादाख्यायाम्” (४।१।४८ पा०) इति ङीप् । [जनः] लोक-
ममृद्वः † [सभयकौतुकमौक्षते स्म] । ताङ्गनाङ्ग्यं, कामात् कौतु-
कम् ॥ १७ ॥

कण्ठेति ।—[तुरङ्गाद्राजावरोधनबधूः] राज्ञामवरोधस्त्रीः [अव-

* अन्धः ।

† जातावेकवचनम् ।

दृष्ट्वेव निर्जितकलापभरामधस्ताद्-
व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।

प्रादुद्रुवत्सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्
सङ्घर्षिणा सह गुणाम्यधिकैर्दुरासम् ॥ १८ ॥

तारयन्तः] अवरोपयन्तः [अधिकृताः] अन्तःपुराधिकारिणः [कच्छा-
वसक्तमृदुबाहुलताः] कण्ठेषु स्वकीयेष्ववसक्ता मृदवो बाहुलतास्तदीया
येषां ते, तथोक्ताः सन्तः [स्फुटं] व्यक्तम् [आलिङ्गनानि आपुरेव] अन्यथा
दुरवरोहत्वाद्वाजाच्चेति भावः । [आसां] बधूनां [गच्छत्यलीः,
शुचितया] स्वयं शुद्धवर्तित्वाद्गच्छानां नैर्मल्यत्वाच्च [न चुचुन्मुः] । यावत्
कर्त्तव्यकारिणः शुद्धात्मानो नातिचरन्तीति भावः ; अन्यत्र तु,—
पापाचाराः पापलिङ्गानि प्रकाशयन्तीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेवेति ।—[अधस्तात्] तरुतले [निर्जितकलापभरां] निर्जितः
कलापभरो बर्हभारो यथा ताम् । ‘कलापो भूषणे बर्ह’ इत्यमरः ।
[व्याकीर्णमाल्यकवरां] व्याकीर्णेन विक्षिप्तेन माल्येन कवरां शाराम् ।
‘कवरः कर्बुरः शारः’ इति हलायुधः । [तरुण्याः, कवरीं] केशपाशम् ।
‘कवरी केशपाशोऽय’ इत्यमरः । “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्या-
दिना ङीष् । [दृष्ट्वेव] इत्युत्प्रेक्षा । [सपदि] चन्द्रका अस्य सन्तीति
[चन्द्रकवान्] मयूरः [द्रुमाग्रात्, प्रादुद्रुवत्] प्रद्रुतवान् । “द्रु गतौ”
लुङि “णिश्चि—” (३।१।४८ पा०) इत्यादिना च्चैः षडादेशः, “अपि
श्रुधातु—” (६।४।७७ पा०) इत्यादिना उवडादेशः । तथा हि,—
[सङ्घर्षिणा] मत्सरिणा कर्ता । [गुणाम्यधिकैः] गुणोत्कृष्टैः [सह,
दुरासम्] आसितुमशक्यमित्यर्थः । आसिरकर्मकात् “ईषद्ः—” (३।३।
१२६ पा०) इत्यादिना भावे खल्वप्रत्ययः, “तयोरेव कृत्यक्तखल्वर्थाः” (३।
४।७० पा०) इति नियमात् । अत्र भयहेतुकस्य पलायनस्य कवरीदर्शन-
हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्य तत्समर्थनासमर्थोऽयम् अर्थान्तरन्यासः कृत इत्यस्यानया
अङ्गेन सङ्करः । न हि जितैर्जितुरग्रे ख्यातुमुचितमिति भावः * ॥ १८ ॥

* अत्र “दिवाभीतमिवाश्वकारम्” इत्यादाविव उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनात् अन्-

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा-

वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूभर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः

पादा इवाभिवभुरावलयो रथानाम् ॥ २० ॥

छायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशोभै-

रुच्छायिभिर्बहलपाटलधातुरागैः ।

रोचिष्णवति ।—[रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशाः] रोचिष्णवो रोचनशीलाः । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णञ्-प्रत्ययः । तेषां काञ्चनचयानां कनकचयानामंशुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गीकृताः आशा दिशो याभिस्ताः, [वंशध्वजैः] वंशानां तत्तद्राजकुलानां ध्वजैः प्रतिनियतकुलानामङ्गुशादिचिह्नितकेतुभिः, अन्यत्र,—वंशा वेषवस्त्रैरेव ध्वजैः [जलदसंहतिं] मेघमङ्घातम् [उल्लिखन्त्यः, * आयतनिरन्तरसन्निविष्टाः] आयतं दीर्घं निरन्तरं नीरन्ध्रञ्च सन्निविष्टाः संस्थिताः [रथानामावलयः, भूभर्तुः] वैवतकाद्रेः [पादाः] प्रत्यन्तपर्वताः [इव, अभिवभुः] भान्ति स्म । आशापिशङ्गीकरणादिक्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २० ॥

छायति ।—[च्छितिभृतां] राज्ञां, निवसन्यत्वेति [निवासाः] निवामदेशाः [छायाविधायिभिः] कान्तिकरैरनातपमम्पादकैश्च । ‘छाया त्वनातपे कान्तो’ इति विश्वः । [अनुज्झितभूतिशोभैः] अनुज्झिता भूतीनां भस्मरचनानां सम्पदाञ्च शोभा यैस्तैः । ‘भूतिर्भस्मनि सम्पदि’

चितार्थत्वं दीपः । अथ न एतावानेव विशेषः, यदहृतकुमारश्लोके अन्धकारस्याचेतनस्य सर्वथा भयस्यासम्भवादेव उत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनमयुक्तमभूत् ; इह तु चन्द्रकवतां मयूराणां सचेतनत्वात् स्त्रीजनसमवायदर्शनकृतं स्वाभाविकं पलायनं मान्यमृशीभित्तकवरीदर्शनकृतत्वेनोत्प्रेक्षितं कवरी वर्णादपि अधिकचमत्कारिणी आसीदिति ध्वनितञ्च, तथा चैतन्यार्थस्य वस्तुगत्या कविप्रौढीक्तिमिदं समर्थनञ्च युक्तमवेति प्रतिभाति ।

दूष्यैरिव क्षितिभृतां हिरदैरुदार-
तारावलीविरचनैर्व्यरुचन्निवासाः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमान-
मन्दानिलप्रशमितश्रमघर्मतोयैः ।

दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु भेजे
निद्रासुखं वसनसद्गुणं राजदारैः ॥ २२ ॥

इत्यमरः । [उच्छ्रायिभिः] उच्चमद्भिः [बहलपाटलधातुरागैः] बहलः
सान्द्रः पाटल आरक्तः धातुरागो गैरिकादिरञ्जनं येषां तैः, [उदार-
तारावलीविरचनैः] उदारा तारावलीनां शुद्धसुक्तावलीनां विरचना
येषु तैः सुक्तासारभूषितैरित्यर्थः । ‘तारा सुक्तादिसंशुद्धो तरले शुच-
भोक्तिके’ इति विश्वः । दूष्यपक्षे,—तारावली रज्जुसन्ततिरिति केचित् ।
[हिरदैः, दूष्यैः] पटमण्डपैः [इव] । ‘दूष्यं वस्त्रे च तद्गृहं’ इति
विश्वः । [व्यरुचन्] रोचन्ते स्म । “रुच दीप्तो” “शुद्धो लुब्धः”
(१।३।८१ पा०) इति परस्मैपदे ‘पुष्पादि—’ (३।१।५५ पा०)
इत्यादिना चुरडादेशः । अत्र हिरदानां दूष्याणाञ्च प्रकृतत्वाच्चीपमा,
नापि श्लेषभेदः, विशेष्यस्य विशेषणानाञ्च केषाञ्चिदक्षिष्टत्वात् ; तस्मात्
केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितेयम् । इवशब्दस्तु सादृश्यमात्रानुवादक
इति सङ्क्षेपः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तेति ।—[उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानमन्दानिलप्रशमित-
श्रमघर्मतोयैः] उत्क्षिप्तः उद्धृतो यः काण्डपट एव काण्डपटकः दूष्याघो-
लम्बिवायुसञ्चारार्थः पटः । ‘अपटः काण्डपटी स्यात्’ इति वैजयन्ती ।
तस्यान्तरेऽवकाशे * लीयमानेन विश्रुता मन्दानिलेन प्रशमितं श्रमेणा-

* चन्तरेण अवकाशेन इति भावितं युक्तम् । एवञ्च काण्डपटस्य मध्यदेशेन
प्रवहता मरुता प्रशमितस्त्रेदाः दूष्याभ्यन्तरशायिनः राजदाराः सुखं स्वपन्ति च इति
प्रोक्तार्थप्रस्थापने न काव्यनुपपत्तिः ; काण्डपटान्तरस्य कारणत्वात् बायीरनाधारतया
सप्तम्यन्तपाठस्तु न सङ्गच्छते इति बोध्यम् ।

प्रखेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे
 कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ।
 आविर्भवद्भनपयोधरबाहुमूला
 शातोदरौ युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥
 यावत् स एव समयः सममेव ताव-
 दव्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ।
 पर्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्य-
 पूर्णाऽऽपणा विपणिनो विपणौर्विभेजुः ॥ २४ ॥

ध्वस्वेदेन यत् घर्मतोयं स्वेदास्तु तद् येषां तैः, [राजदारैः] राजावरोधैः
 [दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु] दूर्वाणां प्रतानं प्रचय एव सहजमकृत्विममा-
 स्तरणं तत्त्वं येषु, तेषु, [वसनसन्नसु] पटमण्डपेषु [निद्रासुखं भेजे] * ॥२२॥

प्रखेदेति ।—[अङ्गे] गात्रे [प्रखेदवारिसविशेषविषक्तं] प्रखेद-
 वारिणा सविशेषं सातिशयं यथा तथा विषक्तम् अतिश्लिष्टं [कूर्पासकं]
 चोलकं, कक्षुकमित्यर्थः । ‘चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [क्षत-
 नखक्षतं] क्षतानि पुनर्विदीर्णानि नखक्षतानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
 तथा । [उत्क्षिपन्ती] उन्मीचयन्ती, अत एव [आविर्भवद्भनपयोधर-
 बाहुमूला] आविर्भवत् प्रकाशमानं धनपयोधरबाहुमूलं धनो पयधरो
 बाहुमूले च यस्याः सा, [शातोदरौ] । “नासिकोदर—” (४।१।५५
 पा०) इत्यादिना ङीष् । [युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत्] । एतेन यूनां
 त्वराचिन्तादिकरमिष्टवस्त्वलोकननिमित्तं कालाक्षमत्त्वलक्षणमौत्सुक्यं
 व्यज्यते । नायिकाऽभिसारिणौ प्रगल्भा वा † ॥ २३ ॥

यावदिति ।—विपणौ व्यवहारः स एषामस्तीति [विपणिनः]

* रूपककाव्यलिङ्ग इत्यनुप्रासानां संछट्टिः

† काव्यलिङ्गरूपकयोः सङ्करः ।

अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः

रुद्रूर्णालोष्टलगुडैः परितोऽनुविद्धम् ।

उद्यातमुद्द्रुतमनोकहजालमध्या-

दन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥

बणिजः [यावत् स एव समयः] सेनानिवेशलक्षण एव [तावदेव] तत्क्षण एव, [समं] युगपत् [अव्याकुलाः] अव्यग्राः सन्तः [पट-मयानि] पटविकारान्, पटमण्डपानौत्थयः, [अभितो वितत्य] उभयतः श्रेण्या विस्तीर्य; क्रयेण जीवतीति क्रयिकः, “वस्तुक्रय-विक्रयात्—” (४।४।१३ पा०) इति ठन् । [पर्यापतत्क्रयिकलोकं] पर्यापतन् परितो धावन् क्रयिकलोकः क्रेतृजनो यस्मिन् कर्मणि तत् [अगण्यपण्यपूर्णाऽऽपणाः] अगण्यैरमङ्गेयैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णा आपणाः पण्यप्रसारणस्थानानि यासु ताः, [विपणीः] पण्यवीथीः । ‘आपणस्तु निषदायां विपणिः पण्यवीथिका’ इत्यमरः । [विभेजुः] असङ्कीर्णं निर्मसुरित्यर्थः । स्वभावोक्त्यनुप्रासौ ॥ २४ ॥

अल्पेति ।—[अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः] अल्पप्रयोजनेनाल्प-फलं निमित्तेन कृत उरुतरो भूयान् प्रयासो येस्तैः ; अल्पस्यैकस्य शश-पिण्डस्य भूयसामकिञ्चित्करत्वादिति भावः । [उद्गूर्णालोष्टलगुडैः] उद्गूर्णाः उद्यताः लोष्ठानि मृत्खण्डाः लगुडाश्च दण्डकाष्ठानि येस्तैः, पुंभिरिति शेषः । [परितोऽनुविद्धम्] अनुबद्धम् [अनोकहजाल-मध्यात्] अनसः शकटस्याकं गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा वृद्धाः, तेषां जाल-मध्यात् [उद्यातम्] उत्थितम् । उत्पूर्वाद्ध्यातेः कर्तरि क्तः । [उद्भुतं] पलायितं [शशं] मृगविशेषम् [अन्यः] परः [अवन्] हन्तृनिवार्यं रक्षन् [अनल्पं गुणं] महान्तमुत्कर्षम् [अवाप] । दयालोरनामिष-लीलुपस्य सुकीर्तिः सुलभेति भावः । अलार्थान्तरं चाहुः,—अन्यो गुणं पाशम् अवन् प्रयुञ्जानः शशमवाप जग्राह, यो हन्ता तस्यैव मृग इति व्याधसमयादिति भावः ॥ २५ ॥

त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्
 पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।
 तस्थौ तथाऽपि न मृगः क्वचिदङ्गनाना-
 माकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥
 आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

तासेति ।—[त्रासाकुलः] जनदर्शनाद्भयविह्वलः, अत एव [निके-
 तान्] निवेशान् [परितः] सर्वतः । “अभिमतः परितः—” * इत्या-
 दिना द्वितीया । [परिपतन्] धावन् [मृगः] हरिणः [कैश्चिदपि
 धन्विभिः] धनुष्मद्भिः । ‘धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः’ इत्यमरः । व्रीह्यादि-
 त्वादिनिर्गति स्वामी । [पुंभिः, नान्वबन्धि] नातुयातः । वृत्तातेः
 कर्मणि लुङ् । [तथाऽपि अङ्गनानाम्, आकर्णपूर्णनयनेषुहते-
 क्षणश्रीः] आकर्णपूर्णा विस्तीर्णा आकृष्टाश्च ये नयनान्येष्ववकीर्त्तता
 ईक्षणाश्रीर्यस्य सः, अतः [क्वचित्] क्वचिदपि [न तस्थौ], किन्तु वीर-
 विशिखपाताभावेऽप्यङ्गनापाङ्गविशिखपातात् पलायित एवेति भावः ।
 अत जनालोकनोत्थभयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनाऽपाङ्गेषु हतिहेतु-
 कत्वात्प्रेक्षणाहेतुत्प्रेक्षा ; सा च व्यङ्गकाप्रयोगात् प्रतीयमाना । हितोश्च
 हतेक्षणश्रीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात् काव्यलिङ्गमितिः सङ्करः, नयनेषुः
 इति रूपकश्च ॥ २६ ॥

आस्तीर्ण्येति ।—[क्षणेन, आस्तीर्णतल्परचितावसथः] आस्तीर्णतल्यं
 वेश्यावृत्तेः शय्याप्रधानत्वात् प्रागेव सज्जितशय्यं यथा तथा रचितावसथः
 कल्पितनिकेतः । ‘स्थानावसथवान्तु च’ इति कोषः । [कृतनव-

* “उपात्वध्याङ्वसः” (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे कौमुद्यां प्रदर्शितकृतत्वं
 धातुिकम् ; भाष्यकारस्तु “कर्मणि द्वितीया” (२।३।१२ पा०) इति सूत्रे एव
 उद्धृतवान्, काशिकायामपि अत्रैव सूत्रे दृश्यते इति ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
 प्रत्यग्रहौच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥
 सस्रुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
 जक्षुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूनाः ।
 सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
 दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ २८ ॥

प्रतिकर्म्मकाम्यः] कृतेन नवप्रतिकर्म्मणा नूतनेन प्रसाधनेन काम्यः
 स्पृहणीयः [अखिन्नमतिः] अग्रान्तचित्तः, अगणिताध्वखेद इत्यर्थः ।
 [वेश्याजनः, खिन्नान्] अध्वश्रान्तान् [आपततः] आगच्छतः [मनु-
 ष्यान्] पुरुषान् [चिरनिविष्ट इव] तत्रैव नित्यवास्तव्य इव इत्युत्प्रेक्षा ।
 [उपचारैः] श्रोताम्बुताम्बूलदानादिसत्कारैः [प्रत्यग्रहौत्] वशी-
 चकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सस्रुरिति ।—सैन्यायां समवेताः [सैन्याः] सैनिकजनाः । “सनाया
 वा” (४।४।४५ पा०) इति ष्यप्रत्ययः । [नगनिम्नगानां श्रियां]
 गिरिनिर्भरिणीनां याः श्रियः समृद्धयः तासाम् [अनुपभोगनिरर्थक-
 त्वदोषप्रवादम्] अनुपभोगः उपभोगाभावः । “कश्चित् प्रसज्यप्रतिषेधे-
 ऽपि * नञ्समास इष्यते” यथा,—अदर्शनमश्रवणमनुश्चारणमनुप-
 लब्धिरभाव इत्यादि । तेन यन्निरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषः
 तेन यः प्रवादो निन्दा तम् [अमृजन्] अमार्ज्जन् । “मृजू + शुद्धौ”
 अदादित्वात् लङि शपो लुक्, मृजेरजादोक्ङिति विभाषा ङिर्द्विषक्तव्येति
 विकल्पाद्ङङाभावः । † मार्ज्जनप्रकारमाह,—[सस्रुः] स्नानं चक्रुः ।

* “अप्राप्त्यान् विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥” इति ।

† अर्थं न वित्, भिदादिपाठसामर्थ्यात् ।

∴ “इको गुणह्रस्वी” (१।१।३ पा०) इति सूत्रभाष्ये “ङङिप्रतिषेधानुपपत्ति-

नाभिऋदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।

[पयः] पानीयं [पयुः] । “ष्णा श्रोत्रे, पा पाने” लिट् । [अम्बराणि, अनेनिजुः] अञ्चालयन् । “णिजिर् श्रोत्रे” जुहोत्यादित्वात् लङि “झो” (१।१।१० पा०) इति द्विर्भावः “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” (३।४।१०८ पा०) इति झेजुंसादेशः, “निजां त्रयाणां गुणः झो” (७।४।७५ पा०) इत्यभ्यासस्य गुणः । [धृतविक्राशिविसप्रसूनाः] धृतानि विक्राशिविसप्रसूनानि विकसितपुष्कराणि यैस्ते । “विसप्रसूनराजीवपुष्कराभ्योरुहाणि च” इत्यमरः । [विसं] मृणालं [जघुः] भक्षयाशुक्रः । घसेर्लिटि “गमहन्—” (१।४।८८ पा०) इत्यादिना उपधालोपे चत्वं, “शासिषसिचसीनाश्च” (८।३।६० पा०) इति षत्वम् । स्नानाद्युद्योगेनोक्तनैरर्थ्यं निराचक्रुरित्यर्थः । अत्र दोषभार्जनस्य स्नानादिना कृतत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; स्नानादिक्रियासमुच्चयस्त्वङ्गमस्येति मङ्गलः * ॥ २८ ॥

नाभौति ।—[स्त्रीणां, निम्नैः] गम्भीरैः [नाभिऋदैः] नाभिभिरेव ऋदैः [परिगृहीतरयाणि] प्रतिषिद्धवेगानि [बृहज्जघनसेतुनिवारितानि] बृहद्विर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि प्रतिहतगतिकानीत्यर्थः ।

स्त्विक प्रकरणात्” (भाष्य वा०) इत्यस्य विमर्शं “वाचि कङ्ठिति मज्जेर्वृद्धिः भवति” इति भाष्यसिद्धान्तः । एतस्यैवार्थो मञ्जिनाथेन प्रदत्तः स्वभाषया ; एतदर्थानुकूलमेव “कङ्ठित्यजादौ वेद्यते” (७।१।१२४ पा० वा०) इति वार्तिकम् ।

* केचन पद्यमिदं कथितपदताभ्यप्रक्रमतादीषाघ्रातमिति वदन्ति, तदुच्चारस्तथा,—“सन्तुः पयः पपुरनेनिजुरन्वरञ्च जघुर्विसं विकसितं नलिनञ्च दध्नः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदीषं वनेषु सरितां प्रसभं ममाङ्गुः ॥” इति । साहित्यदर्पणे तु विसशब्दस्य पुनरुक्तत्वात् अत्र अधिकपदत्वं दोषः वाक्यमावगतः इत्युक्तम् ; तथा हि,—“अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नेव परामर्शो युक्तः” इति ।

जग्मूर्जलानि जलमडुकवाद्यवल्गु-
 वल्गाङ्गनस्तनतटखलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥
 आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण-
 मुच्चाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ।
 खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध-
 मूर्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

“पञ्चाक्षितम्बः स्त्रीकथाः क्लीवे तु जघनं पुरः” इत्यमरः । [जलमडुक-
 वाद्यवल्गुवल्गाङ्गनस्तनतटखलितानि] जलमेव मडुकवाद्यं, वाद्यविशेषः ।
 जलमेकेन पाणिनोत्थापितम्, अपरेण ताडितं मडुकवत् * ध्वनतीति
 प्रसिद्धम् । तेन वल्गु सुन्दरं यथा तथा वल्गाङ्गिण्यलैः घनैः स्तनतटैः
 खलितानि खलनं गतानि गमितानि वा [जलानि] पूर्वोक्तनग-
 निम्नगासलिलानि [मन्दं जग्मः] । अत्र जलमन्दगमनस्य विशेषण-
 गत्या रयप्रतिबन्धादिपदार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ; रूपकलयश्च ॥२९॥

आलोलैति ।—हस्तिनां समूहाः [हास्तिकानि] “अक्षितहस्ति-
 घेनोष्ठक” (४।२।४७ पा०) इति ठक् । [आलोलपुष्करमुखोल्लसितैः]
 आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि ‘पुष्करं करिहस्ताग्रै’ इत्यमरः ।
 तेषां मुखैः रन्ध्रैरुल्लसितानि उत्क्षिप्तानि तैः [अम्बुवर्षैः] जलवर्षणैः
 [खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्धमूर्धन्यरत्ननिकरैः] खेदेनाध्वश्वमेणायतेन
 द्वाघोयसा श्वसितस्योच्छ्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ताः वहिरुत्क्षिप्ताः ये
 मुग्धाः सुन्दराः मूर्धन्याः मूर्ति भवाः । “शरीरावयवाश्च” (४।३।५५ पा०)
 इति यत्प्रययः, “ये चाभावकर्मणोः” (६।४।१६८ पा०) इति प्रकृतिभावात्
 “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपाभावः । रत्ननिकरा
 मुक्ताफलप्रकरास्तैः [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [वपुः अभितः] स्वस्वशरीरं
 परितः [अभीक्ष्णम् उच्चाम्बभूवुः] अनारतं सिद्ध्युः । “उच्च सेचने”

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते
येऽपौन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ।
ते जग्मुरद्रिपतयः सरसौविंगाढ-
माक्षिप्रकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः । ‘गजेन्द्र-
जीमूतवराहशङ्ख-मत्स्याहिशुक्रयुग्ववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि
लोके तेषान्तु शुक्रयुग्वमेव भूरि ॥’ इति गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमा-
णम् ॥ ३० ॥

य इति ।—[ये पक्षिणः] पक्षवन्तः, इन्द्रेणाच्छिन्नपक्षा इत्यर्थः ।
मंसर्गे इतिप्रत्ययः । * [ते, अद्रिपतयः] मेनाकादयः [प्रथममम्बुनिधिं,
गताः] प्रविष्टाः, [येऽपि] ये ये इत्यर्थः [इन्द्रपाणितुलितायुधलून-
पक्षाः] इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन प्रेरितेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः
च्छिन्नगरुतः [ते] अद्रिपतयः [आक्षिप्रकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन] आक्षिप्त्वा
अपनीताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषाम् । ‘प्रवेष्ट्या-
स्तरणं वर्णः परित्थोमः कुथो द्वयोः’ इत्यमरः । तेषां सैन्यगजानां
च्छलेन [सरसौः, विंगाढं] विगाहितुम् । “स्वरतिसूति—” (७।२।४४
पा०) इति विकल्पान्नेडागमः । [जग्मुः] । अत्र गजच्छलेनेति क्ल-
शब्देन गजत्वमपङ्गुत्याद्रित्वारोपणात् कलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादन-
रूपोऽपङ्गुवालङ्कारः ; तेन पक्षवतामद्रौणां सागरावगाहनदर्शनात्
मत्सरात् स्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षाद्भूनपक्षाः पर्वता इवे-
त्युत्प्रेक्षा व्यज्यते + ॥ ३१ ॥

* “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥” इति वार्तिकम् ।

+ इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग-

मूर्मौ महत्यभिमुखापतितं निरीक्ष्य ।

क्रोधादधावदपभीरतितूर्णमन्य- *

नागाभियुक्त इव युक्तमहो ! महिभः ॥ ३२ ॥

नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतित्तं

धूताङ्गुशेन न विहातुमपौच्छताऽम्भः ।

रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे

रित्तोदपातकरमास्त चिरं जनौघः ॥ ३३ ॥

आत्मानमिति ।—[महिभः, जलधेः] जलाशयस्य [महत्यूर्मौ, प्रतिविम्बिताङ्गं] प्रतिविम्बितमङ्गं यस्य तम् [अभिमुखापतितम् । अभिमुखमागतम् [आत्मानमेव] आत्मप्रतिविम्बमेवेत्यर्थः । [निरीक्ष्य, अन्यनागाभियुक्तः] अन्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिद्रुतः [इव अतितूर्णम्, अपभीः] निर्भीकः सन् [क्रोधादधावत्, अहो !] इति मौक्त्येन विस्मये । तच्च [युक्तं] महिभस्येति भावः । अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रान्तिनिबन्धनत्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

नेति ।—[अन्यकरिमुक्तमदाम्बुतित्तम्] अन्यकरिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदाम्बुना तित्तं सुरभि । ‘कटुतित्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः’ इति केशवः । [अम्भः, आदातुं] ग्रहीतुं [निच्छता, विहातुं] त्यक्तुम् [अपि, न] इच्छता अनिच्छता, क्रोधपिपासाभ्यामिति भावः । [धूताङ्गुशेन, सरुषा] सक्रोधेन [गजेन, सरितः] नगसरितः [अवतारे] तीर्थे [रुद्धे] सति [जनौघः, रित्तोदपातकरं] रित्ता-
न्युदपातानि येषु ते करा यस्मिन् तद्वयथा तथा, “एकहलादौ पूर-

पथ्यानमाशु विजहीहि पुरः स्तनौ ते
 पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेताः ।
 स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति
 पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥ ३४ ॥
 कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां
 हस्तैर्विगादमदतापरुजः शमाय ।

यितव्येऽन्यतरस्याम्” (६।३।१८ पा०) इत्युदकशब्दस्योदादेशः । [चिरम्, आस्त] अतिष्ठत् । “आस उपवेशने” लङ् । * ॥ ३३ ॥

पथ्यानमिति ।—[पथ्यानमाशु, विजहीहि] । “ओ हाक् त्यागे” लोटि सेष्ठादेशः । “आ च हो” (६।३।११७ पा०) इति विकल्पादौ-कारादेशः । [पुरः] अग्रे [ते स्तनौ पश्यन्, प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्कि-चेताः] प्रतिद्विरदस्य कुम्भौ विशङ्कत इति तद्विशङ्कि चेतो यस्य सः, प्रतिगजकुम्भभ्रान्तिमानित्यर्थः ; अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः । [असौ] स्तम्बे लृणो रमत इति [स्तम्बेरमः] हस्तौ । ‘इभः स्तम्बेरमः पद्मी’ इत्यमरः । “स्तम्बकर्णयो रमिजपोः” (३।२।१३ पा०) इत्यच्प्रत्ययः, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । परिणन्तुं दन्ताभ्यां तिर्यक् प्रवृत्तुमिच्छः [परिणिनंसुः] सन्नित्यर्थः । नमैः सन्नन्तादुप्रत्ययः, “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” (७।२।१० पा०) इतीदृशप्रतिषेधः । [उपैति] आयाति । ‘पुरः’ इत्यत्र ‘पुरा’ इति पाठे,—पुरोपैतीत्यन्वयः, उपैष्यतीत्यर्थः । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे षट् । [पिङ्गैः] विटैः । ‘पिङ्गः पङ्कविकी विटः’ इति कीदृशः । [काचित्, एव] एवम्, उक्तरीत्या इत्यर्थः [ससम्भ्रमं] सत्वरम् [अगद्यत] गदिता ॥ ३४ ॥

कीर्णमिति ।—[अनेकपानां] हिपानां [विगादमदतापरुजः]

* काव्यलिङ्गस्वभावीकृत्योः संछटिः ।

† “सिद्धपिङ्ग” (३।३।८७ पा०)

आकर्णमुल्लसितमम्बु विकाशिकाश-

नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥

गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषं

नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।

अम्बोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-

रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

विगाढः प्ररुद्धो यो मदेन तापः स एव रुक् रोगः तस्याः रुजः [शमाय, शनैः] मन्दं [हस्तैः, अनुकपोलं] कपोलयोः [कीर्णं] क्षिप्तम् [आकर्णं] कर्णपर्यन्तम् । “आङ्मर्यादाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इत्यव्ययी-
भावः । [उल्लसितम्] उत्पतितं [विकाशिकाशनीकाशं] विकाशि
यत्काशं काशकुसुमं तेन सदृशं काशनीकाशम् । नित्यसमासत्वादस्व-
पदविग्रहः ; अत एव ‘स्यरुत्तरपदे त्वमी । निभसङ्गाशनीकाशप्रती-
काशोपमाऽऽदयः’ इत्यमरः । [अम्बु] पानीयं [सितचामरस्य, समतां]
सादृश्यम् [आप] । “तुल्यार्थैः—” (२।३।७२ पा०) इत्यादिना
पठ्यते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूषमिति ।—[लब्धपरवारणमारुतेन] लब्धः परवारणस्य
प्रतिगजस्य मारुतो मदगन्धवाहो येन तेन, अत एव [सरोषं] यथा
तथा [पयसः] पानीयस्य [गण्डूषं] मुखपूरणं मुखान्तर्गतं पय इत्यर्थः
“गण्डूषो मुखपूरणः” इति हलायुधः । हिलिङ्गत्वेऽपि पुलिङ्गमेवाह
वामनः “लिङ्गाध्याहारो” (५ अधि० १ अध्या० १४ सू०) इत्यत्र * ।

* अस्य सूत्रस्यार्थस्त्वेव इती यथा,—“लिङ्गञ्च अध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारौ
अतिप्रयुक्ता प्रयोज्याविति । लिङ्गं यथा,—‘वक्त्रे मा बहु निःश्वसोः कुरु सुरागच्छूष-
मेकं शनैः’ इत्यादिषु गण्डूषशब्दः पुलिङ्गं भूयसा प्रयुक्तः, न स्त्रिया, ‘आमातीऽपि
स्त्रीत्वे” इति एकाधिकलिङ्गस्य शब्दस्य यस्मिन् लिङ्गे बहुलप्रयोगो दृश्यते, तस्मिन्नेव
लिङ्गे स प्रयोज्य इति भावः । अत्रापि वामनोदाहृतगण्डूषशब्दस्यैव प्रयोगः,
अतः पुलिङ्गमेव सम्यक् इति मतम् ।

दानं ददत्यपि जलैः सहसाऽधिरूढे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ? ।

यदन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्गो-

र्मङ्गुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ३७ ॥

[उडिभक्तवता] त्यक्तवता [नागेन] गजेन । ‘मतङ्गजी गजी नागः’ इत्यमरः । [अम्भोधिरोधसि] सागरतीरे * । [पृथुप्रतिमानभाग-रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं] ‘दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमानमिति स्मृतम्’ । पृथुना प्रतिमानभागिन रुद्धः प्रतिबद्धः उरु दन्तौ मुसलाविव तयोः प्रसरः प्रसारो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । ‘अयोयं मुसलोऽस्त्वौ स्यात्’ इत्यमरः । [निपेते] निपतितम् । भावे लिट् । क्रोधवेगाद-लम्बरोधाः प्रकृत्य पारवश्यात् स्वयं चाधोमुखः पपातेत्यर्थः । क्रोधान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

दानमिति ।—दीयत इति [दानं] धनं मदश्च । ‘दानं गजमदे त्यागे’ इति विश्वः । तत् [ददति] + वितरति [अपि] दातव्यपीत्यर्थः । [सहसा] अकस्मात् । स्वरादित्वादव्ययत्वमिति शाकटायनः । [जलैः] जङ्गैः नीरैश्च । ‘जलं गोकलले नीरे ज्नीवेरे च जङ्गैऽन्यवत्’ इति विश्वः । [अधिरूढे] आक्रान्ते सति [विद्यमानगतिः] गत्यन्तरवान् समर्थश्च [कः] पुमान् [आसितुं] तत्र स्थातुम् [उत्सहेत ?] न कोऽपीत्यर्थः । “शक-ष्टव—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् । [यत्] यस्मात् [मिमङ्गोः मङ्गुमिच्छोः] मञ्जोः सचन्तादुप्रत्ययः । [दन्तिनः, कटकटाहतटात्] कटो गण्डः स कटाहः खर्पर इव । ‘कटाहः खर्परस्तु यः’ इति वैज-यन्ती । तस्य तटात् प्रदेशात् [अलीनां पटलैः परितः, मङ्गु] द्राक् । ‘द्राङ् मङ्गु सपदि द्रुते’ इत्यमरः । [उदपाति] उत्पतितम् । भावे लुङ् “चिण् भावकर्मणोः” (३।१।६६ पा०) इति चिण् “चिणो लुक्”

* “सागरतीरे” इत्यत्र जलाशयतीरे इत्येवार्थः युक्तियुक्तः ।

† शतरि रूपम् ।

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ
 हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरौघे ।
 द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो
 वर्णः पृथग्गतः सूवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
 संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-
 रम्भोजगर्भरजसाऽङ्गनिषङ्गिणा च ।

(६।४।१०४ पा०) इति तलुक् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्था-
 न्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति ।—जलोघे अन्तरिति [अन्तर्जलोघं] । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावः ; अथवा,—जलोघं जलपूरम्, अन्तः अभ्यन्तरे [अवगाढवतः]
 प्रविष्टवतः । गार्हर्निष्ठाक्तवतुप्रत्ययः, ढत्वटुत्वढलोपाः । [गजस्य
 कपोलौ हित्वा क्षणम्, अन्तरौघे] उपर्याकाशे [विततपक्षतिः] विस्तृत-
 पक्षमूलः आ मूलात् विततपक्ष इत्यर्थः । ‘स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्’
 इत्यमरः । “पक्षात्तिः” (५।२।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः । [अलिगणः]
 अमरसङ्घः [गुणेषु] रूपादिषु, द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु [द्रव्याश्रयेषु अपि]
 अयुतसिद्धत्वात् * द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधोनसत्ताकेषु सत्त्वपीत्यर्थः ।
 [पृथग्गतः] जलमज्जनभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितः [नीलो वर्णः]
 नीलरूपः, गजस्य नीलिमा- [इव रराज] । ‘गुणे शुक्लादयः पुंसि’
 इत्यमरः । सूवालिगणे सादृश्याद्गजनीलत्वाश्रयादन्यत उपलब्धि-
 निर्वाहाय पृथक्स्थितिर्विशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिरिति ।—सरिच्च महेभश्च [सरिच्चहेभो, पयसि संसर्पिभिः]
 गजात् सरिज्जले विसृत्वरेः [गैरिकरेणुरागैः] गैरिकरेणवः घातव एव
 रागास्तैः । करणे घञ् । [अङ्गनिषङ्गिणा] गजाङ्गसङ्गिना [अम्भोज-
 गर्भरजसा च] पद्मान्तःपरागेण च निमित्तेन [क्रौडोपभोगं]

क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-
वन्योऽन्यवस्त्रपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ।
तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥
प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादौ ।

क्रीडया लीलया उपभोगं सम्भोगम् [अनुभूय, अन्योऽन्यवस्त्रपरिवर्त्तम्]
अन्योऽन्यं मिथो वस्त्रयोः परिवर्त्तं विनिमयं [व्यधत्ताम्] अकुरुताम्
[इव] । दधातुर्लङि परस्मैपदे तसस्तामादेशः । अत्र सरिन्महेभयोः
प्रतीयमाननायिकादेरभेदाध्यवसायेन वस्त्रविनिमयोत्प्रेक्षा अतिशयोक्त्या
सङ्गीर्यते ॥ ३९ ॥

यामिति ।—[गजेन्द्राः, विकसतः] समन्तात् पयसि तैलबिन्दुवत्
प्रसरतः [मदजलस्य, चन्द्रकैः] चन्द्राकारैर्मण्डलैः [महानदीनां यां नेत्र-
श्रियं, विदधुः] चक्रुः, [तां] नेत्रश्रियम् [उत्तरन्तः] जलाद्भिर्गच्छन्तः
[धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः] धौतेषु चालितेष्वङ्गेषु लग्नैः सत्तैर्नव-
नीलपयोजपत्रैर्नवनीलोत्पलदलैः [अविलम्बितं] क्षिप्रमेव [प्रत्यवापुः]
प्रतिभेजिरे । अत्र गजानां नदीनाञ्च समनेत्रश्रीविनिमयोक्त्या सम-
परिवृत्तिरलङ्कारः । “समन्यूनाधिकानाञ्च यदा विनिमयो भवेत् ।
साकं समाधिकन्यूनेः परिवृत्तिरसौ मता ॥” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

प्रतीति ।—अन्यदन्तिनं प्रति [प्रत्यन्यदन्ति] प्रतिगजाभिमुख-
मित्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययी-
भावः । [चलितं] धावन्तम्, अत एव [निशिताङ्कुशदूरभिन्ननिर्याण-
निर्यदसृजं] निशितेनाङ्कुशेन दूरं गाढं यथा तथा भिन्नं यत् निर्याण-

रोहं महेभमपरिव्रटिमानमागा-

दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥

सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नैतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखौ

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

मपाङ्गदेशः । ‘अपाङ्गदेशो निर्याणम्’ इत्यमरः । तस्मान्निर्यत् निःसरत्
असृक् यस्य तं [महेभं, रोहं] ग्रहीतुं [निषादी] यन्त्रा ; परिवृंहते
प्रभवतीति परिवृढः प्रभुः । वृहतेर्वृहेर्वा कर्त्तरि क्तप्रत्यये “प्रभो
परिवृढः” (७।२।२१ पा०) इति नकारहकारयोर्लोपः, निष्ठातकारस्य
ढत्वञ्च निपात्यते, अन्यथा ढलोपस्य सर्वलासिद्धेरिष्टत्वादिषु “र ऋतो
ह्लादेल्लोः” (६।४।१६१ पा०) इति रेफादेशो न स्यात् ; तस्मात्
इमनिचि रेफादेशे परिव्रटिमा, ततो नञ्समामः । तम् [अपरिव्रटि-
मानम्] असामर्थ्यम् [आगात्] प्राप । “इगो गा लुङि” (१।४।४५
पा०) इति गादेशः । तथा हि [महान्] बलवात् [आक्रान्तितः]
बलात्कारात् [परस्य वशं * नैति] † । सामान्येन विशेषममर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

सेव्य इति ।—[यन्त्रा] निषादिना [आकलनाय] बन्धनाय
[सानुनयं] ससान्वं [नैतेन] समीपं प्रापितेन [गजेन, वन्यकरिदान-
कृताधिवासः] वन्यगजदानः कृतोऽधिवासो वासना यस्य सः, तद्गन्धौ-
त्यर्थः । [शाखौ] वृक्षः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । [सेव्योऽपि] सन्
[नाभाजि] नासेवि । “भज सेवायाम्” कर्मणि लुङि “चिणो
लुङ्” (६।४।१०४ पा०) इति तलुक् वृद्धिः ; किन्तु [केवलम्,
अभाजि] अभङ्गौत्यर्थः । ‘भङ्गो आमर्दने’ “भङ्गश्च चिणि” (६।४।१३

* अधीनताम् ।

† न प्राप्नोति ।

अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष-
 सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य ।
 सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै-
 र्मम्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥
 नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी-
 माधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।
 बभ्वाय चिच्छिदुरिभास्तरसाऽऽत्मनैव
 नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदाभ्यैः ॥ ४४ ॥

पा०) इति विभाषानलोपः, शेषं पूर्ववत् । तथा हि [मानभृतः]
 अहङ्कारिणः [अन्यस्य गन्धमपि न सहन्ते] परं किमुतेति भावः ।
 अतो वृक्षभञ्जनं गन्धस्य युक्तमेवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः * ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रेति ।—[अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाषसङ्क्रान्तदानपयसः]
 अद्रीन्द्रस्य रेवतकस्य कुञ्जपु चरति यस्तस्य कुञ्जरस्य गण्डकाषेण कपोल-
 सङ्घर्षेण सङ्क्रान्तं दानपयो मदास्व यस्मिन् तस्य, अत एव [सेनागजेन,
 मथितस्य] भग्नस्य [वनपादपस्य, निजप्रसूनैः] निजैरालीयैः प्रसूनैः
 पुष्पैः । ‘निजमालीयनित्ययोः’ इति वैजयन्ती । [ममे] स्नानम् ।
 स्नायतेर्भावे लिट् । [अलीनां कुलैः] तु [यथागतम्, अगामि] गतम्,
 आगतक्रमेणैव गतं, न तु स्नानमित्यर्थः । आपद्यालीयानालीययोर्भेद
 इति भावः । गमेर्गत्यर्थस्याकर्मकत्वविवक्षणाद्भावे लुङ् । इभवनपादपा
 दीनां विशेषणसाम्यादापन्नाद्यौपम्यप्रतीतिः कथञ्चित् समासोक्तिरुच्येया
 ॥ ४३ ॥

नेति ।—[इभाः यदा, उच्चैः] उन्नतेषु [तरुतलेषु, न ममुः] नाव-
 र्त्तन्त, [तदानीम्, आधोरणैः] नियन्तभिः [अभिहिताः] इमाश्चिन्तेत्युप-

* नाभाजि अभजि इति विरोधश्च ।

उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्णोऽन्त-

रुत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः ।

एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु

नागान् बबन्धुरपरान्मनुजा निरासुः ॥ ४५ ॥

दिष्टः [पृथुमूलशाखाः, बन्धाय] स्वबन्धनायैव [तरसा] बलेन [आत्मना] स्वयम् [एव चिच्छिदुः] । न चैतद् युक्तमिति भावः । यद्वा,—
सूढानां युक्तमेवेत्याह, [अथवेति ।—[अथवा मदन्धैः, आत्मनीनम्]
आत्मने हितं [न क्रियत एव] । “आत्मन्विश्वजनभोगीत्तरपदात् खः”
(५।१।८ पा०) इति खप्रत्ययः, “आत्माध्वानौ खे” (६।४।१६८ पा०)
इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” (६।४।१४४ पा०) इति टिलोपो न ।
पूर्वपूर्ववदर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

उष्णोष्णेति ।—[मनुजाः] नराः [उष्णोष्णशीकरसृजः] उष्णोष्णाः
उष्णप्रकाराः । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।२२ पा०) इति द्विवचनं,
कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । तान् शीकरान् सृजन्ति मुञ्चन्तीति
तथोक्तान् । क्रिप् । [अन्तः, प्रबलोष्णः] प्रवृद्धतापान् [उत्फुल्ल-
नीलनलिनोदरतुल्यभासः] उत्फुल्लं विकचम् । “उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुप-
सङ्गानम्” * उदपसर्गेऽपि फलेर्निष्ठात्वम् । तस्य नीलनलिनस्य
नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकान्तीन्, कृष्णवर्णानित्यर्थः ।
[विशालशिरसः] विपुलमस्तकान् [एकान्] कतिचित् [नागान्] गजा-

* “ति च” (७।४।८ पा०) इति स्वे सिद्धान्तकौमुदी द्रष्टव्यम् । एतत्तु वार्तिक-
स्वं दौचित्यसम्भवं, काशिकायान् अन्यथा दृश्यते यथा,—“उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति
वक्तव्यम्” इति, “जफला विशरणे” इत्यात्मा धातोः चत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारी
निपात्यते इत्युक्तञ्च ; भाष्यकारेणापि अन्यथाकृत्य पठितं यथा,—“फलेर्लले उत्पूर्व-
स्योपसंख्यानम् । फलेर्लले उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्फुल्लीऽनृतं कथयति
चत्यस्यमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्” इति, एतस्य चेत्
वार्तिकत्वं, तदा काशिकया सङ्गं न पाठविरोधः इति वेदितव्यम् ।

कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
 स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।
 स्थूलैन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
 कण्ठेगुणत्वमलिनां वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
 निर्झूतवीतमपि बालकमुल्ललन्तं
 यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ।

नित्यर्थः । [हरिचन्दनेषु] चन्दनविशेषेषु 'तैलपर्णिकगोष्ठीर्षे' हरि-
 चन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [बबन्धुः ; अपरान्] नागानहैनित्यर्थः ।
 'दृष्टावभ्राह्मिगजा नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । [निरासुः] निष्का-
 सयामासुः । अस्यर्तलिट् । अलोभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात्
 केवलप्रकृतशेषः ॥ ४५ ॥

कण्डूयत इति ।—[कटभुवं] गण्डस्थलं [कण्डूयतः] कषतः ।
 "कण्डादिभ्यो यक्" (३।१।२७ पा०) इति यक्, ततः श्रुतप्रत्ययः ।
 कण्डूयतेर्जिह्वातुप्रकृतित्वादुभयपदित्वम् । [करिणो मदेन, सुगन्धिं]
 शोभनगन्धम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः । [नगस्य]
 वृक्षस्य [स्कन्धं] प्रकारण्डम् [अनुलीनवता] तत्र संश्लिष्टेनित्यर्थः ।
 लीयतेर्निष्ठा इति क्तवतुप्रत्ययः । "त्वादिभ्यः" (८।२।४४ पा०) इति
 निष्ठानत्वम् । [स्थूलैन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन] स्थूलानामिन्द्र-
 नीलशकलानाम् आवलिवत् कोमलेन मनोहरेण [अलिनां वलयेन,
 कण्ठेगुणत्वं] कण्ठवलयत्वम् । "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६।३।
 १२ पा०) इत्यलुक् । [भेजे] प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । अत्रालिवलये
 इन्द्रनीलमयकण्ठभूषणत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः, शकलावलिकोमलेन इत्यु-
 पमा च ॥ ४६ ॥

निर्झूतं ।—[यन्ता] निषादी [निर्झूतवीतं] निर्झूतं निरस्तं,
 वीतं पादघाताङ्गुष्ठाधारणं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उल्ललन्तम्]

शिञ्चावशेन शनकैर्वशमानिनाय

शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति ? ॥ ४७ ॥

स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच

दानं ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।

ब्रह्मापराणि परितो निगडान्यलावीत्

स्वातन्त्र्यामज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥ ४८ ॥

उत्प्लवमानम् [अपि] । ‘पादकर्म यतं प्रोक्तं यतमङ्कुशवारणम् ।
उभयं वीतमाख्यातम्’ इति हलायुधः । [बालकं] पञ्चवर्षगजम् ।
‘पञ्चवर्षो गजो बालः पोतस्तु दशवर्षिकः’ इति वैजयन्ती । [शिञ्चा-
वशेन] स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यासबलेन [क्रमेण] परिपाठ्या
[परिसान्त्वनतजनाभिः] परिसान्त्वनान्युपलालनानि तर्जनाः
भर्त्सनाश्च ताभिः, शनैरेव [शनकैः] । “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः”
(५।३।७१ पा०) इति स्वार्थेऽकच्प्रत्ययः । [वशं] शमं, शान्तिमित्यर्थः,
[आनिनाय] । [हि] तथा हि, [निश्चितधियां] सुष्ठु निश्चितार्था
धीरेषां तेषां, पुंसामित्यर्थः । [शास्त्रं क्व सिद्धिं नैति ?] स्वभ्यस्तं शास्त्रं
सर्वत्र फलतीत्यर्थः । ‘विभक्तधना भ्रातरो विभक्ताः’ इतिवत्, निश्चि-
तार्था धीर्निश्चितेत्युपचर्यते ; अत एवात्र गम्यमानार्थत्वादुत्तरपदस्या-
प्रयोगलक्षणो लोप इत्याहुः * ॥ ४७ ॥

स्तम्भमिति ।—करेणुश्चासौ राजा च [करेणुराजः] गजश्रेष्ठः,
करेणुनां राजेति गजपतिः राजा च ध्वन्यते । उभयत्रापि “राजाहः-

* किराते १ म सर्गे १ म श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या । तत्र हि “विदितः” इति
“वृत्तिम्” इत्यत्र वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि बनेचरे उपचर्य सत्यग्राख्यातं प्रपञ्चितञ्च
टीकाकृता, तद्विदित्वापीत्यवधेयम् । श्लोकेऽस्मिन् सामान्येन, सत्यक् शास्त्रार्थज्ञानवतां
पुंसां स्वभ्यस्तशास्त्रसिद्धिकरणपदार्थेन, विशेषस्य, यत्कृतुं कबालगजशासनविधानस्य
समर्थनात्, सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ।

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।
गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करौन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥ ४६ ॥

सखिभ्यष्टृप्” (५।४।८१ पा०) इति टच् । [उज्ज्वलम्] उज्जृङ्खलं
[स्वातन्त्र्यं] स्वेच्छाचारित्वम् [अवाप] । तदेवाह,—[उचितं] चिरपरि-
चितं [महान्तं, क्षम्भम्] आलानं जायञ्च [सहसा सुमोच] । ‘क्षम्भः
स्थूणाजङ्ग्वयोः’ इति विश्वः । [सरसाग्रहस्तः] सरसः आर्द्रोऽग्रहस्तः
पुष्करम् अग्रपाणिश्च यस्य स सन् [दानं] मदं, दीयत इति दानं धनञ्च
[अतितराम्] अतिमात्रम् । अव्ययादामुप्रत्ययः * । [ददौ] ववर्षे-
त्यर्थः । [परितः, बडापराणि] बडपश्चिमपादानि बडान्यानि च ।
‘अपरः पश्चिमः पादः’ इति गजप्रकरणे वैजयन्ती । [निगडानि]
शृङ्खलानि । ‘अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
[अलावीत्] लुनाति स्म । ‘लूञ् क्तेर्न’ लुङ् “अस्त्रिसिचोऽपृक्ते”
(७।३।८६ पा०) इतीदृ, “इट ईटि” (८।२।२८ पा०) इति सलोपः ।
अत्र करेगुराजपदसाधर्म्यध्वनिः, विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न श्लेष इत्युक्तम् +
॥ ४८ ॥

जज्ञे इति ।—गम्भीरं मन्दं वेत्तीति गम्भीरवेदी । ‘त्वग्मेदा-
च्छोणितस्रावान्मांसस्य चवनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य
गम्भीरवेदिता ॥’ इति राजपुत्रोयि । ‘चिरकालेन यो वेत्ति शिष्टां परि-
चितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥” इति मृग-
चर्मोयि । तस्मिन् [गम्भीरवेदिनि करौन्द्रे, संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोद-
नाभिः] संरब्धः कुपितः हस्तिनं पातीति हस्तिपः स एव हस्तिपको
निषादी । ‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः’ इत्यमरः ।

* “किमेतत्तुल्यव्यादा—” (५।४।११ पा०) ।

+ अत्र समासोक्तिः साधोवसीति मन्थामहे ।

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
 नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
 सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष-
 मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥
 दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक
 तुङ्गाग्रकायमनमन्तमनादरण

तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि [मुकुलिताक्षं] निमीलितनेत्रं
 यथा तथा [पुरः, कवलं] ग्रासम् [अनाददाने] * सति । [मन्दः]
 मूढः [अपि] । ‘मूढाभ्यापटुनिर्माग्याः’ इत्यमरः । गजभेदोऽपि,—
 ‘भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः’ इति । [महान्] बलाधिकः
 [अवगच्छ] निगच्छ [साध्यः, न नाम] न खल्विति [जनैः, जज्ञे]
 ज्ञातम् । जानातेः कर्मणि लिट् । मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥ ४९ ॥

क्षिप्तमिति ।—[वारणपतिः] करिवरः [मुहुः, पुरः क्षिप्तम्] अग्रे
 न्यस्तम् [इक्षुकाण्डम्] इक्षुदण्डं [न जगृहे] न स्वीचकार, [निकटोप-
 गतां] समीपस्थां [करेणुं] करिणीञ्च [नापेक्षते स्म] नैच्छति
 स्म । “लट् स्मे” (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । किन्तु
 [परिमीलिताक्षं] यथा तथेति स्मृत्यनुभावः । [इच्छाविहारवनवास-
 महोत्सवानाम्] इच्छया विहारा येषु ते वनवासा एव महोत्सवास्तेषां
 [सस्मार] तानेव चिन्तयामासेत्यर्थः । “अधीनार्थद्वयेशां कर्मणि”
 (२।३।५२ पा०) इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । न खल्वन्धवारिणां
 निर्वन्द्ये भोगेषु मनः प्रवर्तत इति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारः ॥ ५० ॥

दुःखेनेति ।—[उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्डजे हस्तुतिसपितबाहुः]
 उत्क्षिप्ते उद्यते हस्ततले दत्तो निहितो यः विधानस्य गजग्रासस्य पिण्डः ।
 ‘विधानं हस्तिकवलः’ इति वैजयन्ती । तस्य स्नेहस्युत्था वृतादिनिष्-

उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड-

क्षेप्तुतिक्षपितबाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥

शुक्लांशुकोपरचितानि निरन्तराभि-

र्वक्ष्मानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ।

चन्द्राकृतौनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै-

नीलाभपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

न्दनेन क्षपितबाहुराश्रुतभुजः । स्नातेर्घ्यन्तात् कर्मणिः क्तः “अर्तिक्री—”
(७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः, मित्वाङ्मुखः । [आश्रयिता]
भोजयिता ; अश्रय्यन्तात्तृच् । [तुङ्गाग्रकायं] स्वभावत एवोन्नतो-
र्ङ्कायम् [अनादरेण, अनमन्तं] कवलग्रहणाय नतिमकुर्वाणम् [इभा-
धिराजम्] । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुंणौ
कर्मत्वम् । [दुःखेन] कृच्छ्रेण [भोजयितुं शक्नाक] । स्वभावो-
न्नतानां तत्वाप्यहङ्कारग्रस्तानां को नमयिता ? इति भावः * ॥ ५१ ॥

शुक्लेति ।—[शुक्लांशुकोपरचितानि] शुक्लांशुकैः शुक्लपटैः उपरचि-
तानि उपकल्पितानि, अन्यत्र तु अल्पाः अंशवोऽंशुकाः सूक्ष्मास्तेजोऽव-
यवाः । “अल्पे” (५।३।८५ पा०) इत्यल्पाद्यर्थे कन्प्रत्ययः । शुक्लै-
स्तैरुपरचितानि व्याप्तानि । [रश्मिविततानि] रश्मिभिः प्रग्रहैः किर-
णैश्च विततानि विस्तृतानि । “किरणप्रग्रहौ रश्मौ” इत्यमरः । चन्द्र-
स्येवाकृतियेषां तानि [चन्द्राकृतौनि] चन्द्रमण्डलनिभानीत्यर्थः ।
[नराधिपानां, वेक्ष्मानि] द्रव्याणि । [निरन्तराभिः] नीरन्त्याभिः
[उच्चैर्गजमण्डलिकाभिः] गजपरिधिभिः । स्वार्थे कप्रत्ययः । कात् पूर्व-
स्येकारः † । [नीलाभपङ्क्तिपरिवेशम्] नीलाभपङ्क्तिभिः परिवेशं
परिवेष्टनमिति यावत् । “परिवेशस्तु परिधिः” इत्यमरः । [अधिजग्मु-
रिव] इत्युत्प्रेक्षा उपमया स्तेष्वेव च सङ्कीर्यते ॥ ५२ ॥

* काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

† “प्रत्ययस्यात् कात्—” (७।३।४४ पा०) ।

गत्यूनमार्गगतयोऽपि गतीरुमार्गाः
 खैरं समाचक्रुषिरे भुवि वेङ्गनाय ।
 दर्पोदयोऽल्लसितफेनजलानुसार-
 संलक्ष्यपत्न्ययनवर्धपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥
 आजिघ्रति प्रणतमूर्धनि वाङ्मिजेऽश्वे
 तस्याङ्गसङ्गममुखानुभवोत्सुकायाः ।

गत्यूनेति ।—[गत्यूनमार्गगतयः अपि] गत्यूना विशिष्टगमनहीना
 मार्गगतयोऽध्वगमनानि येषां ते, तथाऽपि [गतीरुमार्गाः] प्रस्थित-
 दूराध्वान इति विरोधः । अपिर्विरोधे । गत्यूना मार्गी मृगसम्ब-
 न्धिनौ गतिर्येषाम् इति विरोधपरिहारः ; अत एव विरोधाभासी-
 ऽलङ्कारः । [दर्पोदयोऽल्लसितफेनजलानुसारसंलक्ष्यपत्न्ययनवर्धपदाः]
 दर्पस्य तेजसोऽन्तःसारस्योदयेनोत्कट्येनोऽल्लसितस्योद्गतस्य फेनजलस्य फेनी-
 भूतोद्गतस्वेदोदकस्यानुसारेण प्रसारेण संलक्ष्याणि पत्न्ययनवर्धाणामास-
 नबन्धचर्मवरत्नाणां पदानि तत्रोदनान्निम्नीभूतस्थलानि येषां ते
 तथोक्ताः । [तुरङ्गाः भुवि, वेङ्गनाय] अङ्गपरिवर्त्तनाय [खैरं] मन्दं
 [समाचक्रुषिरे] समाकृष्टाः । अध्वश्रमापनोदनार्थमिति भावः । वर्द्धते
 दृढबन्धनाद्दीर्घोभवतीति वर्धम् । “वृधिवपिभ्यां रन्” (उ० २ पाद०
 २७ सू०) इत्यौणादिके रन्प्रत्यये लघूपधगुणो रपरः । ‘वर्धं तपुवर-
 तयोः’ इति विश्वः । अमरस्तु ‘नभ्रौ वर्धौ वरत्ना स्यात्’ इत्याह । तदा
 “—घ्रन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इत्यौणादिके घ्रन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणो
 रपरः, प्रत्ययतकारस्य “भ्रप्स्तथोर्धौऽघः” (८।२।४० पा०) इति धन्वे
 भित्त्वात् खौलिङ्गे ङीष् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रतीति । वाङ्मिरश्चयोनिर्देशविशेषः तज्जे [वाङ्मिजेऽश्वे]
 “वाङ्मिदेश्वे” इति पाठे विशेष्याप्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तम् ।
 “दिगादिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । तदन्त-
 विधित्तु मृग्यः । [प्रणतमूर्धनि] नमश्चिरसि, कृतप्रणामे च [आजि-

नासाविरोकपवनोद्धसितं तनीयो-

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥ ५४ ॥

हेमः स्थलीषु परितः परिवृत्य वाजौ

धुन्वन् वपुः प्रवितताऽऽयतकेशपङ्क्तिः ।

ज्वालाकणाऽरुणरुचा निकरेण रेणोः

शेषेण तेजस इवोद्धसता रराज ॥ ५५ ॥

प्रति] गन्धं गृह्णाति, चुम्बति च मति, स्वभावात् कामाच्चेति भावः ।
[नासाविरोकपवनोद्धसितं] नासाविरोकं नासारन्ध्रं तस्य पवनो
निश्वासः तेनोद्धसितमुद्धृतं [तनीयः] तनुतरं [रजः, तस्य] अश्वस्य
[अङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः] अङ्गसङ्गमेन वेहनप्रयुक्तेन यत् सुखं
तस्यानुभवे उत्सुकायाः उत्कण्ठितायाः [पृथिव्याः रोमाञ्चतां जगामिव]
इत्युत्प्रेक्षा । सा च भूतुरङ्गमयोः प्रतीयमानचेतननायकाद्यभेदाध्यव-
सायादतिशयोक्तिमूलित्यवधेयम् । विरोचतेऽनेनेति विरोकम् । घञ्प्रत्ययः,
“वजोः कु चिण्ण्यतोः” (७।३।५२ पा०) इति कुत्वं, लिङ्मश्रिण्यं
लोकाश्रयत्वाङ्गिङ्गस्य इति नपुंसकत्वाविरोधः ; अत एव ‘छिद्रं निर्व्यथं’
‘रोकम्’ इत्यमरः । ‘रोको रश्मौ विले न पुम्’ इति वैजयन्ती । ‘रोको
दौप्तो विले रोकम्’ इति विश्वः । ये तु केनाप्यभिप्रायेण “विरोकपवने”
इति पठन्ति, तेषां परोत्सर्गैकजीविनामिति वदपानीयपवनप्रतीतेर-
श्लीलाख्यो दोषः, “अश्लीलं तदमङ्गल्यजुगुप्सात्रीडधीकरम्” इति लक्ष-
णात् ॥ ५४ ॥

हेम इति ।—[हेमः स्थलीषु] स्वर्णभूमिषु । “जानपद—” (४।१.
४२ पा०) इत्यादिना अक्रविमार्थे ङीष्प्रत्ययः । [परितः परिवृत्य]
परिवृत्तिं कृत्वा [वपुः, धुन्वन्] धूलिनिर्गमाय कम्पयन्, अत एव [प्रवित-
ताऽऽयतकेशपङ्क्तिः] प्रवितता विशिष्टा आयता च केशपङ्क्तिः रोम-
सङ्घातो यस्य सः, [वाजौ, ज्वालाकणाऽरुणरुचा] ज्वालाकणाः स्फुलिङ्गाः
तद्गदरुणरुचा रक्तवर्णेन [रेणोर्निकरेण, उद्धसता] अत्युत्कटतया

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्म-

मूर्द्धादितो हरिरिवोदयशैलमूर्ध्नः ।

स्तोकेन नाक्रमत वल्लभपालमुच्चैः

श्रीवृक्षकी पुरुषकोन्नमिताग्रकायः ॥ ५६ ॥

वहिरङ्गच्छता [तेजसः] अन्तःसारस्य दर्पस्य [शेषेण] अतिरेकेण
[इव रराज] । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः कणारुणेत्युपमा च ॥ ५५ ॥

दन्तालिकेति ।—[पुरुषकोन्नमिताग्रकायः] पुरुषकोऽश्वानां स्थानक-
भेदः । तदुक्तम् ;—‘पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाऽग्रपादयोः । ऊर्ध्व-
प्रेरणाया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः’ ॥ इति । पुरुष एव पुरुषकः तेन
पुरुषकेण स्थानकेनोन्नमितः ऊर्ध्वावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य स
तथोक्तः, अत एव [उदयशैलमूर्ध्नः] उदयशैलस्य मूर्ध्नी मस्तकात्,
अर्द्धमुदितः [अर्द्धोदितः, हरिः] सूर्यः [इव] स्थितः इत्यर्थः । अर्द्धोदित-
विशेषणात् [उच्चैः] उन्नतः, श्रीवृक्षः एव श्रीवृक्षकः आवर्त्तविशेषस्त-
द्धानश्च [श्रीवृक्षकी] । “वक्षोभवाऽऽवर्त्तचतुष्टयश्च कण्ठे भवेदयस्य च रोच-
मानः । श्रीवृक्षकी नाम हयः स भर्तुः श्रीपुत्रपौत्रादिविवृद्धये स्यात् ॥”
इति लक्षणात् । ‘श्रीवृक्षकी वक्षसि चेद्रोमावर्त्तो मुखेऽपि च’ इति तु
वैजयन्ती । [दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मं] दन्तालिका मुख-
रज्जुः । ‘मुखरज्जुश्च दन्ताली राणिका रक्षणीति च’ इति वैजयन्ती ।
तस्या धरणे ग्रहणे निश्चलं स्थिरं पाणियुग्मं यस्य तं, पाणिभ्यां दृढं
गृहीतोभयवलाभित्यर्थः । [वल्लभपालम्] उत्तमाश्वपालम् । ‘वल्लभो
दयितेऽप्येव कुलीनेऽप्येव वल्लभः’ इति विश्वः । [स्तोकेन नाक्रमत]
वलाग्रग्रहणदाढ्यात् स्तोकेनापि अभिभवितुं न शक्तोभूदित्यर्थः । इह
‘अथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना’ ‘न हन्तुदःखमिह किञ्चित्’ इत्यादिव-
दप्यर्थस्य सामर्थ्यलभ्यत्वादपेक्षप्रयोगः ; अन्यथा “स्तोकेन नाक्रमत
किन्तु भूयः” इति व्याख्याने निश्चलपाणियुग्मत्वादिविशेषणावगतवाह-
कौश्ल्यप्रकाशनतात्पर्यमङ्गप्रसङ्गात् । “कथं च स्तोका—” (१।१।१३

रेजे जनैः सपनसान्द्रतराद्रमूर्त्ति-
 र्देवैरिवानिमिषदृष्टिभिरौच्यमाणः ।
 श्रीसन्निधानरमणीयतरोऽश्व उच्चै-
 रुच्चैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
 अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
 रग्नन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
 ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
 मिश्रं दधदशनचुर्चुरशब्दमश्वः ॥ ५८ ॥

पा०) इत्यादिना विकल्पात् तृतीया ; “अनुपसर्गाद्वा” (१।३।४३ पा०)
 इति विकल्पादात्मनेपदम् । उपमाऽलङ्कारः पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
 संसृज्यते ॥ ५६ ॥

रेज इति ।—[सपनसान्द्रतराद्रमूर्त्तिः] सपनेनाभिषेचनेन सान्द्र
 तराद्रमूर्त्तिः [अनिमिषदृष्टिभिः] विस्मयादनिमिषाच्चैः [जनैर्देवैरिव]
 तादृग्भिः [ईच्यमाणः, श्रीसन्निधानरमणीयतरः] श्रियः शोभायाः
 देव्याश्च सन्निधानेन रमणीयतरः । ‘तत्र सन्निहिता लक्ष्मीः सन्ति
 यत्रोत्तमा हयाः’ इत्यागमादिति भावः । [उच्चैः] उन्नतः [अश्वः,
 जलनिधिः] समुद्रात्, जात एव [जातमात्रः] मद्योजात इत्यर्थः । अन्यथो-
 क्तसाधर्म्यासम्भवादिति भावः । ‘मात्रं कार्त्तस्त्रोऽवधारणे’ इत्यमरः ।
 उच्चैरुन्नतं श्रवः कौर्त्तिरुन्नतं श्रवसो कर्णौ वा यस्य सः [उच्चैःश्रवाः]
 शक्राश्वः [इव रेज] । उपमाऽलङ्कारः श्रौति भेदेऽप्यभेदरूपया अति-
 शयोक्त्या संसृज्यते ॥ ५७ ॥

अश्रावीति ।—[पुरः] अग्रे [हरितकं] हरिततृणम् [अग्नन्]
 अत एव [ग्रीवाऽग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनादमिश्रं] ग्रीवाग्रे लोला-
 श्रवाः कलाः अव्यक्तमधुराः, किङ्किणिकाः सुद्वघण्टिकाः तासां
 निनादेन मिश्रं [दशनचुर्चुरशब्दं] दशनानां दन्तानां चुर्चुरशब्दं चुर्चुर-

उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा

कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।

आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-

मश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्वमन्यम् ॥ ५६ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म-

धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकौर्णरूपाः ।

ध्वनिं [दधत्] अत एव [सुदमादधानः] उत्पादयन् [अश्वः] जातावेक-
वचनम् । [क्षणवीतनिद्रैः] क्षणेन वीतनिद्रैः ‘अल्पनिद्रोऽल्पभुक्वाग्मी
मितभाष्यनसूयकः’ इति सौभाग्यलक्षणादिति भावः । [भूमिपतिभिः,
अश्रावि] श्रुतः, अश्वस्य शब्दोऽश्रावीत्यर्थः । “वीणाः श्रूयन्ते, मेर्यः
श्रूयन्ते” इत्यादिवत् शब्दधर्मः शब्देषूपचर्यते । स्वभावोक्तिरलङ्कारः *
॥ ५८ ॥

उत्खार्यति ।—[दर्पचलितेन] दर्पाञ्चलितेनोल्ललितेन अत एव
[रज्ज्वा] पाशेन [सह, कीलं] शङ्कुम् । ‘शङ्कावपि द्वयोः कीलः’
इत्यमरः । [उत्खाय] उत्पाद्य [तूर्णं, विद्रुतं] धावन्तं [अन्यमश्वम्,
अश्वेत्यनुद्रवता] बडवेति भ्रान्त्याऽनुधावता + [प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण]
प्रयत्नपरैर्ग्रहीतुं प्रयतमानैरपि मानवैर्मनुष्यैर्दुर्ग्रहेण [तुरगेण, कटकः]
शिविरम् [आकुल्यकारि] आकुलीकृतः । आकुलशब्दादभूततद्भावे च्चिः ।
“अस्य चो” (७।४।३२ पा०) इतीकारः । करोतः कर्मणि लुङि चिणो
लुक् † ॥ ५६ ॥

अव्याकुलमिति ।—बला मुखरज्जुः, सा चोत्क्षिप्तादिभेदेन चतु-
र्दशविधा । तदुक्तं हयलीलावत्याम्,—“उत्क्षिप्ता शिथिला तथोत्तर-

* शब्दं दधदिति पदार्थस्य सुदाधानं प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

† अत एव ।

‡ भानिमानलङ्कारः ।

सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं

वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥ ६० ॥

वती मन्दा च वैहायसी विक्षिप्तैककरार्द्धकन्धरसमोत्कीर्णा विभक्ता
तथा । अत्युत्क्षिप्तलोडृते खलु तथा व्यागूढगोकिर्णिके वाहानां
कथिताश्चतुर्दशविधा वल्गाप्रभेदा अमी ॥” इति । तद्वच्चणानि तु तत्रैव
द्रष्टव्यानि, अत्र विस्तरमयाच लिख्यन्ते । तस्या विभागो विविच्य
प्रयोगः तत्र कुशलः [वल्गाविभागकुशलः] षड्विधप्रेरणामिन्न इत्यर्थः ।
वल्गाग्रहणस्य रागाद्युपलक्षणत्वात् । यथाह भोजः,—“वाहनं प्रति-
वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः । रागावल्गाकक्षापार्ष्णिप्रतोदरवभेदतः ॥”
इति । [कश्चिन्] कश्चन वाहकः [अव्याकुलम्] अव्यग्रम्, अतस्तमिति
यावत् । प्रकर्षेण कृतं [प्रकृतं] सज्जितमित्यर्थः । [मुखे] मुख-
कर्मणि [सिद्धं] सिद्धिमन्तम् [अश्वं] चतुष्काख्ये गतिविशेषे मुखे
संस्थानविशेषादिविशेषणविशिष्टमश्वमित्यर्थः । तदुक्तं रेवतीत्तरे,
— “सृक्काधरोष्ठसितफेनलवाभिराम-फूत्कारवायुपदमुन्नतकन्धरायम् ।
नीत्वोपकुञ्चितमुखं नवलोहसाम्यमश्वं चतुष्कसमये मुखसिद्धमाहुः ॥”
इति । [उत्तरधेयकर्मधाराः] उत्तरधेयकर्म युडाद्युत्तरकाले धेयं
विधेयं प्रयोष्यं यत्कर्म्म क्रिया तद्रूपा इत्यर्थः । [अव्यतिकीर्णरूपाः]
असङ्कीर्णरूपा धारा गतिभेदाः । ‘अश्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना
सा च पञ्चधा । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं म्रुतम् ॥’ इति
वैजयन्ती । ‘गतयोऽसूः पञ्च धाराः’ इत्यमरश्च । अश्वशास्त्रे तु संज्ञा-
न्तरेणोक्ताः,—‘गतिः पुला चतुष्का च तदन्धमजवा परा । पूर्णवेगा
तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥ एकैका विविधा धारा ह्य-
ग्निचाविधौ मता । लघ्वी मध्या तथा दीर्घा शाल्वैता योजयेत्
क्रमात् ॥” इति । तथा च पञ्चदश विभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
धाराः [प्रसाधयितुं] परिधेतुं [नवसु, वीथिषु] सञ्चारस्थानेषु [गम-
याम्बभूव । वीथयो नवाश्चानां सर्वत्र धारादाढ्यार्थाः परिमिताः
प्रचारदेशाः, ताश्च तिस्र इत्येकं, नवेत्यन्ये, ततोत्तरपञ्चमाश्रित्योक्तं

मुक्तासृणानि परितः कटकं चरन्त-

स्तुब्धद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ।

सस्रुः सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा

दामाञ्चलखलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

कविना नवस्विति । यथाह भोजः,—‘वीथ्यस्तिस्रोऽथ धाराणां लघ्वीमध्योत्तमाः क्रमात् । तासां स्यादनुषां मानमशौतिर्नवतिः शतम् ॥ श्रेष्ठमध्यात्तमानान्तु वाजिनां वीथिकाः स्मृताः । नवानां कथिता वीथ्यो दृष्टानां क्रमणक्रमे । अन्येषामपि सर्वत्र गतिदार्ढ्यार्थमौरिताः ॥ समोन्नता सा विषमास्तुकीर्णा शुद्धा नताग्रा तृणवीरुदाट्टा । स्थाणु-प्रकीर्णोपलसम्प्रकीर्णा, पाश्चीन्नताख्या नवधेति वीथ्यः ॥ सर्ववीथिषु यो वार्जो दृढश्चिन्नासमन्वितः । तेन राजा रणे नित्यं मृगयायां मुदं व्रजेत् ॥’ इति । अन्ये तु उरमात्यादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः,—‘उरमाली वरश्चाली पृथुलो मध्यनामकः । आलीदः शोभनैरङ्गैः प्रथालीदस्तथाऽपरः ॥ उपधेनव उक्तञ्च पादचाली च सर्वगः । निर्दिष्टा वीथयस्त्वेताः—’ इति ॥ ६० ॥

मुक्ता इति ।—[मुक्ताः] विहारार्थमुत्सृष्टाः, अत एव [कटकं] शिविरं [परितः] । “अभितः परितः” (वा०) * इत्यादिना द्वितीया । [तृणानि, चरन्तः] भक्षयन्तः [तुब्धद्वितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः] तुब्धन्तीषु कृन्नासु वितानतनिकासु पटमण्डपरज्जुषु व्यतिषङ्गं सङ्गं भजन्तीति तथोक्ताः । अत एव [सरोषपरिचारकवार्य्यमाणाः] सरोषैः परिचारकैः किङ्करैर्वार्य्यमाणाः अपसार्य्यमाणाः [तुरङ्गाः, दामाञ्चल-खलितलोलपदं] दामाञ्चलानि पादपाशाः । ‘दामाञ्चलं पादपाशे’ इति वैजयन्ती । द्रव्यवरत्वावन्धनशङ्कयः इति केचित् । तेषु खलितेन

* “उपावध्याङ्गसः” (१।४।४८ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमन्तत् वार्तिकं दौचित्ये ; काशिकायां भाष्येऽपि “कम्बुणि द्वितीया” (१।१।२ पा०) इति सूत्रे दृश्यते ।

उत्तीर्णभारलघुनाऽप्यलघूलपौष-
 सौहित्यनिःसहतरेण तरोरधस्तात् ।
 रोमन्यमन्यरचलद्गुरुसाम्रमासा-
 च्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥ ६२ ॥
 मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरईचन्द्रं
 शृङ्गेः शिखाऽयगतलक्ष्ममलं हसद्भिः ।

लोलानि पदानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा [ससुः] अपससुः *
 ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णंति ।—[उत्तीर्णभारलघुना] उत्तीर्णभारमवरोपितावपनम्,
 अत एव लघुः तेन तथोक्तेन [अपि] तथाऽपि [अलघूलपौषसौहित्य-
 निःसहतरेण] अलघुना उलपानां वल्लजतृणानाम् ओषेन यत् सौहित्यं
 पूर्तिः । ‘पर्व्याप्तमुपसम्पन्नं पूर्तिः सौहित्यमुच्यते’ इति हलायुधः । तेन
 निःसहतरेणात्यन्तमसहतरेण, वाद्यभारवतारेऽप्यन्तरतिभोजनाद्
 गुरुभवतैत्यर्थः । सहैः निःपूर्वात् पचाद्यजन्तात्तरपप्रत्ययः । ‘उलपा वल्लजाः
 प्रोक्ताः’ इति विश्वः । [औक्षकेण] उक्ष्णां समूहेन । “गोलोक्ष—”
 (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वृज्प्रत्ययः । [तरोरधस्तात्] तरुतले
 [रोमन्यमन्यरचलद्गुरुसाम्रम्] रोमन्यः पशूनां चर्वितचर्वणां, तेन मन्यरं
 मन्दं चलन्त्यो गुर्यः साम्राः गलकम्बलानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा ।
 ‘साम्रा तु गलकम्बलः’ इत्यमरः । किञ्च, [निमीलदलसेक्षणम्]
 निमीलन्ति सुखान्मुकुलीभवन्ति अलसानि चेक्ष्णानि यस्मिन् कर्मणि
 तदयथा तथा [आसाच्चक्रे] आमितम् । ‘आस उपवेशने’ भावे
 लिट् । “दयायासश्च” (३।१।३७ पा०) इत्यामप्रत्ययः । “कृच्चानु-
 प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति कृञोऽनुप्रयोगः । इतः प्रभृत्या
 चतुष्टयात् स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डेति ।—[मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिः] मृत्पिण्डैर्वप्रक्रीडा-

उच्छृङ्खिताऽन्यदृषभाः सरितां नदन्तो
 रोधांसि धीरमपचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥
 मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्
 भङ्क्त्वा पराननडुहो मुहुराहवेन ।
 ऊर्जस्वलेन सुरभौरनु निःसपत्नं
 जग्मे जयोहुरविशालविषाणमुच्छ्वा ॥ ६४ ॥

लग्नैर्मृत्खण्डैः श्रेखरिताः सञ्जातशेखराः 'कोटयोऽग्राणि येषां तैः, अत एव [शिखाऽग्रगतलक्ष्ममलं] शिखाऽग्रगतमुभयकोट्यन्तर्गतं लक्ष्मैव मलं यस्य सः, एवम्भूतं श्वेतम् [अर्द्धचन्द्रं हसद्भिः] इत्यतिशयोक्तिमेद इत्युक्तम्, अभूतोपमेति मतान्तरम् । [शृङ्गैः] विषाणैः [उच्छृङ्खिताऽन्यदृषभाः] उच्छृङ्खा उत्पतितशृङ्गाः कृता उच्छृङ्खिताः अन्यदृषभाः प्रतिदृषभाः येस्ते, अत एव [धीरं] गम्भीरं [नदन्तः] गर्जन्तः, महान्त उक्षाणः [महोक्षाः] । 'अचतुर—' (५।४।७७ पा०) इत्यादिना निपातात् साधुः । [सरितां रोधांसि अपचस्करिरे] आलिलिखुः, हर्षादुक्चुरित्यर्थः । अपपूर्वात्किरतेः कर्तरि लिट् । "किरतेर्हर्षजौविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्" * इत्यात्मनेपदम् । "ऋच्छृतृताम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः, "अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वानिखने" (६।१।१४२ पा०) इति सुङ्गागमः ॥ ६३ ॥

मेदस्विन इति ।—ऊर्जो बलमस्यास्तीति तेन [ऊर्जस्वलेन] बलिना । 'व्योत्स्नातमिसा—' (५।२।११४ पा०) इत्यादिना निपातः । [उच्छ्वा] दृष-
 मेण [मेदस्विनः] मांसलान् । "अम्नायामेधासजो विनिः" (५।२।१२१ पा०) इति विनिः । अत एव [सरभसोपगतान्] सरभसं सत्वर-
 मुपगतान् अभिकामयन्त इति [अभीकान्] कामुकान् । 'ऋषः

० इति काशिकायाम् । "ऋडोऽनुमंपरिभ्यश्" (१।१।२१ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् । सिद्धान्तकौमुद्यानु "वक्तव्यम्" इत्यत्र "वा यम्" इति पाठः ।

बिभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं

प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलोष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा-

मभंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

कामयिताभौकः' इत्यमरः । “अनुकाभिकाभौकः कमिता” (५।१।७४ पा०) इति निपातः । [पराननडुहः] बलीवर्दान् [मुहुराहवेन] युद्धेन [भङ्क्ता] निर्जित्य [जयोद्गुविशालविषाणम्] जयेनोद्गुरे निर्भरे । ‘ऋक्पूरा—’ (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । विज्ञालं च विषाणे यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, [निःसपन्नम्] अप्रतिपन्नं [सुरभीरनु] गवां पृष्ठतः । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८ पा०) इति द्वितीया । [जग्मे] गतम् । भावे लिट् ॥ ६४ ॥

बिभ्राणमिति ।—[आयतिमतीं] दैर्घ्यवतीं, न च वृथा दैर्घ्यमित्याह, अवृथेति ।—[अवृथा] उच्चैस्तरुपल्लवग्रहणात् सफलामित्यर्थः । शिरो धीयतेऽस्यामिति [शिरोधिं] ग्रीवाम् । ‘शिरोधिः कन्धरेत्यपि’ इत्यमरः । “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।८३ पा०) इति किप्रत्ययः । [बिभ्राणं] दधानम्, [उदग्रमुखं] पल्लवग्रहणार्थमूर्ध्वोत्क्षिप्ततुण्डम् [औष्ट्रकम्] उष्ट्रसदृहः । ‘गोत्वोच्च—’ (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वुञ् । [अधिकम्] अतिश्रयितो रमः स्वादा यस्यां ताम् [अतिरसां, प्रत्यग्रताम्] अभिनवत्वं [दधन्ति, दधति] । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७६ पा०) इति वैकल्पिको नुमागमः । अभं लिहन्तीति [अभंलिहानि] उच्चतराणि । “बह्वक्षे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खश्प्रत्ययः । ‘अरुर्द्विषत्—’ (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमः । [तरूणां नवपल्लवानि] ‘पल्लवोऽस्त्री किमलयम्’ इत्यमरः । [लोलोष्ठं] यथा तथा “ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्” * इति पररूपम् । [लिलिहे] आस्वादयामास, जघासेत्यर्थः † ॥ ६५ ॥

* काशिकायां “एङि पररूपम्” (६।१।८४ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् । कौमुद्यान्त “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” इतिमात्रपाठः ।

† उष्ट्रविशेषस्य उच्चैस्तरुपल्लवग्रहणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

सार्द्धं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्रै-
 रास्यान्तरालगतमासदलं मदीयः ।
 दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
 विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
 स्पष्टं बहिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्त-
 श्चेष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।
 वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै-
 र्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः ॥ ६७ ॥

सार्द्धमिति ।—[उचितैः) अभ्यस्तैः । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्’
 इति यादवः । [पिचुमर्दपत्रैः] निम्बदलैः [सार्द्धम्] । ‘पिचुमर्दश्च
 निम्बे’ इत्यमरः । [कथञ्चित्] प्रमादात् [आस्यान्तरालगतं] मुरा-
 न्तगतं [मदीयः] मृदतरम् [आसदलं] चूतपद्मवं [दासेरकः] उष्ट्रः
 [पुरा, निषादैः] स्नेच्छैः [संवलितं विप्रं, पतगराट्] गरुत्मान् [इव,
 सपदि, निर्जगार] उज्जीर्णवान् । पुरा किल कुतश्चित्कारणात् स्नेच्छभक्षणे
 तैः सद्धान्तः प्रविश्य गलं दहन्तं विप्रं गरुड उज्जगारेति पौराणिकी
 कथाऽत्वानुसन्धेया * ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति ।—[बहिः स्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय] राज्ञो-
 ऽवसरकाङ्क्षणे इति भावः । [राज्ञां, चेष्टाविशेषं] तत्कालोचित-
 चरित्रविशेषं [स्पष्टं निवेदयन्तः] तद्व्यञ्जकप्रबन्धपाठैरिति भावः ।
 [कलगिरः] मधुरवाचः [वैतालिकाः] मङ्गलपाठकाः [अवसरेषु]
 तत्तद्वेलासु [स्फुटपदप्रकटार्थं] स्फुटैः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशो-
 ऽर्थोऽभिधेयो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा [उच्चैः, भोगावलीः] प्रब-

* महाभारते आदिपर्वणि वर्णिता । उपमाऽलङ्कारः । “निर्जगार” इत्यत्र
 जग्माश्चक्रकाशोवाक्यो दीप्तः ।

उन्नम्यताम्रपटमण्डपमण्डितं तत्
 आनीलनागकुलसङ्कुलमावभासे ।
 सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितान्तरीक्ष-
 लक्ष्मौविडम्बि शिविरं शिवकीर्तनस्य ॥ ६८ ॥
 धरस्योद्धर्ताऽसि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
 प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ।
 उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रौपतिमसौ
 बलाक्रान्तः क्रीडद्द्विरदमयितोर्वीरुहरवैः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः ॥ ५

न्वान् [पेटुः] पठन्ति स्म । “अत एकहलमध्यऽनादेशादेर्लिटि”
 (६।४।१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥ ६७ ॥

उन्नमेति ।—[उन्नम्यताम्रपटमण्डपमण्डितम्] उन्नमेरुन्नतैस्ताम्रैः
 धातुरक्तैः पटमण्डपैर्दृष्टैर्मण्डितम् [आनीलनागकुलसङ्कुलम्] आ
 समन्तात् नीलेनागकुलैर्गजसङ्घैः सङ्कुलम्, अत एव [सन्ध्यांशुभिन्नघन-
 कर्बुरितान्तरीक्षलक्ष्मौविडम्बि] सन्ध्यांशुभिन्नैः सन्ध्यारागसम्भिन्नैर्घनै-
 र्मेघैः कर्बुरितस्य पितृकीकृतस्यान्तरीक्षस्य लक्ष्मीं विडम्बयन्नुकरोतीति
 तत्तथोक्तं, [शिवकीर्तनस्य] मङ्गलकीर्तः कृष्णस्य [तत्, शिविरं] कटकम्
 [आवभासे] मनोहरमभूदित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः वृत्त्यनुप्रासश्च ॥ ६८ ॥

धरस्येति ।—[बलाक्रान्तः] बलैः सैन्यैराक्रान्तः [असौ गिरिपतिः]
 रैवतकः [क्रीडद्द्विरदमयितोर्वीरुहरवैः] क्रीडद्भिर्विहरमाणैर्द्विरद-
 मयितानां भग्नानामुर्वीरुहाणां वृक्षाणां रवैः शब्दैर्निमित्तेन [श्रौपतिं]
 हरिम् । [ननु] अह ! [त्वं धरस्य] पर्वतस्य [उद्धर्ता] उद्धारकः
 [असि इति सर्वत्र जगति, प्रतीतः] प्रसिद्धः । गोवर्द्धनोद्धरणादिति

षष्ठः सर्गः ।

—००—

अथ रिरंसुममं युगपद्गिरौ
कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया ।
ऋतुगणेन निषेवितुमादधे
भुवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १

भावः । [तत्] तर्हि [किं] किमर्थम् [अतिभरम्] अतिभारवन्तं
[मामधः, प्रापिपयिषुः] प्रापयितुमिच्छुः असि ? प्रापयतः सन्नन्तादु-
प्रत्ययः । [इत्युच्चैः, उपालब्धेव] आकृच्छदिवेत्युत्प्रेक्षा । उपाङ्पूर्वाङ्गमे-
लुङ् 'एकाच उपदेशः' (७।२।१०) इति नेट्, “भूपस्तद्योर्धोऽधः (८।२।
४० पा०) इति तकारस्य धकारः, “धि च” (८।२।२५ पा०) इति
सिचः सकारलोपः । शिखरिणी वृत्तम् ;—“रमे रुद्रैश्चिन्ना यमनस-
भला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहर्षिनाथमूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वज्ञाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ ऋतुवर्णनं प्रस्तौति,—अथेति ।—[अथ] सेनानिवेशानन्तरं
[गिरौ] रैवतके [रिरंसुं] रन्तुमिच्छुम् । रमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एतेन
ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचितवृत्तिज्ञानपूर्वकत्वमुक्तम् । [सतां] साधूनां,
विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृतम् । क्तिप् । तं [विपदन्तकृतम्] ।
अतः सेव्यमिति भावः । [अमुं] हरिं [निषेवितुं] स्वतरुन् स्वस्व-
नियतवृक्षान् अनतिक्रम्य यथास्वतरु । यथार्थेऽव्ययीभावः । यथास्व-
तरु स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसम्पत्तिः यथास्वतरुप्रसवश्रीः । ‘प्रसवस्तु

नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृशन्

मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।

फले पुष्पे' इत्यमरः । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । सा कृता येन तेन [कृतयथास्वतरूपप्रसवश्रिया] यथास्वतरूपकृतप्रसवश्रियेत्यर्थः । [ऋतु-
गणेन युगपङ्कुवि पदम्, आदधे] आहितम् । युगपद्वतुगणः प्रादुरभूदि-
त्यर्थः । नक्षत्रवसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं
शब्दालङ्कारः । तद्वचनं तूक्तं चतुर्थे । अर्थालङ्कारस्तु यथासम्भव-
मूह्यः । अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ;—'द्रुतविलम्बितमाह नभो
भरो' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारात् वसन्तमादौ वर्णयति,
नवेति ।—[सः] हरिः [पुरः] अग्रे प्रथमं वा, नवपलाशानि नूतन-
पर्णानि पलाशवनानि किंशुककाननानि यस्मिन्, तं [नवपलाश-
पलाशवनम्] । बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'पलाशः किंशुके पत्रे पला-
शम्' इति विश्वः । स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परागतानि
व्याप्तानि च पङ्कजानि यस्मिन् तं [स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्] । मृदुलाः
कोमला अत एव तान्ताः आतपसमये किञ्चित् खानाः लतान्ताः पङ्कवा
यस्मिन् तं [मृदुलतान्तलतान्तं, सुमनोभरैः] पुष्पसमृद्धिभिः [सुरभिं]
सुगन्धिं [सुरभिं] वसन्तम् [अलोकयत्] अपश्यत् । 'सुरभिश्चम्पके
स्वर्णे जातोफलवसन्तयोः । सुगन्धो च मनोज्ञे च वाच्यवत्' इति
विश्वः । इह प्रतिपादं प्रथमाक्षरद्वयात् परतोऽक्षरत्रयावृत्तिरूपयमक-
प्रक्रमाच्चतुर्थपादेऽपि तदेव यमकम् । एकस्मादप्यपरमिति सजातीय-
संज्ञाहिः ॥ २ ॥

तनुतरङ्गततिं सरसां दलत्-

कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः

कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।

गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये

मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम् ॥ ४ ॥

स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभि-

र्युतमशोकमशोभत चम्पकैः ।

विलुलितेति ।—[विलुलितालकसंहतिः] विधुतचिकुरनिकरः
सन् [मृगदृशां ललाटजं, श्रमवारि] स्वेदम् [आमृशन्] परिमृजन्, मन्द
इति भावः । [सरसां तनुतरङ्गततिं, दलत्कुवलयं] दलन्ति विकसन्ति
कुवलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा [वलयन्] चालयन्, शीतल
इति भावः । [मरुत्] वसन्तवायुः [आववौ] आवाति स्म ॥ ३ ॥

तुलयतीति ।—[कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि] कुरवकस्तवके व्यति-
षङ्गिणि लग्ने, अत एव [गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये] गुणवतः शुक्लगुण-
युक्तस्य कुरवकस्तवकस्याश्रयेणाश्रयेण लब्धो गुणोदयो निजनीलिम-
गुणोत्कर्षो येन तस्मिन्, धवले नीलस्य स्फुरणादिति भावः । [अलिनि]
धमरः ; मलिनस्य भावः [मलिनिमा] कृष्णत्वं [माधवयोषितां] हृदि-
बधूनां [विलोचनतारकाः] विलोचनानां तारकाः कनीनिकाः ।
'तारकाः कनीनिका' इत्यमरः । [तुलयति स्म] समीचकार, तद्वत्
वमावित्यर्थः । तुलाशब्दात् सदृशपर्यायात् "तत्करोति—"(गण० सू०)
इति ख्यन्तात् "लट् स्मे" (३।२।१९ पा०) इति भूते लट् । उपमाऽल-
ङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुटमिति ।—[उज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिः] शुद्धसुवर्णप्रभैः [चम्पकै-

विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः ।

कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ ५ ॥

स्मरहृताशन-मुर्मुर-चूर्णतां

दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकव्रजा-

नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः

प्रियतमेषु बधूरनुनायिका ।

युतं] चम्पकसमूहमध्यगतमित्यर्थः । [स्फुटं] विकचम् [अशोकम्]
अशोकपुष्पं ; भिदा भेदः । “पिद्भिदादिभ्योऽङ्” (३।१।१०४ पा०)
इत्यङ् । तां विभर्त्ति यत् तस्य [भिदाभृतः] भिन्नस्य [विरहिणां, हृदयस्य]
हृदयपिण्डस्य, सम्बन्धिना [मदनाग्निना, कपिशितं] कपिशोक्तं
[पिशितं] मांसम् [दवाशोभत] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

स्मरेति ।—[आस्रवणस्य] चूतवनस्य ; ‘आस्रञ्चूतो रमालोऽसौ’ इत्य-
मरः । ‘प्रनिरन्तःशर-’ (८।४।५ पा०) इत्यादिना वन-नकारस्य गत्वम् ।
[रजःकणाः] परागचूर्णाः [स्मरहृताशनमुर्मुरचूर्णतां] स्मरहृताशनः
कामाग्निः स एव मुर्मुरम्पाग्निः । ‘मुर्मुरम् तुषानलः इति वैजयन्ती ।
तस्य चूर्णतां [दधुरिव] इत्युत्प्रेक्षा । [अतः] मुर्मुरचूर्णत्वादेव [परितः
उपरि निपतिताः, ते] रजःकणाः [पथिकव्रजान्] पथ्यानं गच्छन्तीति
पथिकाः * । “पथः ष्कन्” (५।१।७५ पा०) इति ष्कन् प्रत्ययः । तेषां
व्रजान् + [भृशं परितेपुः] परितापयामासुः । अतो मुर्मुरचूर्णत्वोत्प्रे-
क्षामिति भावः ॥ ६ ॥

रतिपतीति ।—[प्रियतमेषु] विषये [कृतक्रुधः] कृतक्रुगः । ‘प्रतिष्ठा

* प्रवासगता, प्रियाभिर्विद्युताः इत्यर्थः, विरहिण इति यावत् ।

† समूहान्, विषयान् जनानित्यर्थः ।

वकुलपुष्परसासवपेशल-

ध्वनिरगान्निरगात् मधुपावलिः ॥ ७ ॥

प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः

किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।

प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर-

च्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

कटकुधौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । [बधूरनुनायिका] कुपितस्त्रीरनुनेष्यन्ती ।
 "तुमुन्यबुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (३।३।१० पा०) इति भविष्यदर्शे
 बबुल् प्रत्ययः, "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ह्ययोः" (२।३।७० पा०) इति
 प्रथीप्रतिषेधाद्बधूरिति द्वितीया । [रतिपतिप्रहितव] रतिपतिना
 कामेन प्रहिता प्रेषितव, तद्वाणीश्रवणानन्तरमेव तासां कीपत्याग-
 दर्शनादियमुत्प्रेक्षा । [वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिः] वकुलपुष्पाणां
 रसो मकरन्दः स एवासवः * तेन तत्पानेन इत्यर्थः, पेशलध्वनिर्मधुरस्वरा
 [मधुपावलिः] । कर्त्तुः । [अगात्] न गच्छतीत्यगस्तस्मात्, वृक्षादि-
 त्यर्थः । [निरगात्] निर्गता । "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०)
 इति गादेशः ॥ ७ ॥

प्रियसखीति ।—[गुरुमत्सरच्छिदुरया] गुरोर्महतो मत्सरस्य द्वेषस्य
 छिदुरया केन्द्रा । "विटिभिदिच्छिदः कुरच्" (३।१।१६२ पा०) इति
 कुरच् । [काम्यगिरा] ग्राह्यवाचा [परपुष्टया] कीकिलया [प्रिय-
 सखीसदृशं] प्रियसख्या सदृशं यथा तथा [किमपि] परैर्दुर्बोधं
 रहस्यं छितं [प्रतिबोधिताः] उपदिष्टाः [अङ्गनाः] प्रियतमाय,
 अयाचितम् अप्रार्थितमेव [वपुः] निजाङ्गम् [अदुः] अर्पयामासुः ।
 ददातेर्लुङि 'गातिव्या—' (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् ।

* उपमेयभूते पुष्परमे उपमानभूतस्य आसवस्य अभेदारीपात् रूपकम्
 अलङ्कारः ।

मधुकरैरपवादकरैरिव
 स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।
 कलतया वचसः परिवादिनौ-
 स्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥
 समभिसृज्य रसादवलम्बितः
 प्रमदया कुसुमावचिचौषया ।
 अविनमन् न रराज तृथोच्चकै-
 रनृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

कोकिलाकूजितश्रवणानन्तरमेवाङ्गारपण्यादौत्सुक्य-हेतुकाद्यनन्तरन्वायिन
 तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरिति ।—[मधुकरैः] कर्तृभिः [अपवादकरैरिव] अपवादं
 मृगवक्षनाय घण्टादिकुस्मितवाद्यं कुर्वन्तीत्यपवादकराः व्याघ्रादौरिव,
 [पथिकाः हरिणा इव, परिवादिनौस्वरजिता] वीणाविशेषध्वनि-
 जयिन्वा । ‘सप्तभिः परिवादिनौ’ इत्यमरः । जयतिः क्षिपि तुक् ।
 [वचसः] गीतस्य [कलतया] माधुर्य्येण करणेन । [रजिताः]
 आकृष्टाः सन्त इत्यर्थः । रञ्जेर्यन्तात् कर्मणि क्तः । “रञ्जेर्यौ मृगरमणे—”
 (वा०) इति उपधानकारलोपः । इहोपमानमृगसादृश्यादौपचारिकं
 मृगत्वम् उपमेयेषु पथिकेष्वस्तीत्यविरोधः । [स्मृतिभुवः] अरस्य
 मृगपातचिन्ताविषयत्वात् मृगग्रहणगर्तदेशस्य च [वशमाययुः] । यथा
 व्याधगानासक्त्या गर्तं मृगाः पतन्ति, तद्वन्मधुकरद्वङ्गाराकृष्टाः पाण्याः
 अरपारवश्यं भिजुरित्यर्थः । अनेकैवेयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिसृज्येति ।—[प्रमदया] कल्पा । [कुसुमावचिचौषया]
 कुसुमानामवचिचौषया अवचेतुमिच्छया, रिरंसवेति भावः । चिनोतिः
 सञ्जन्तात् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामकारप्रत्ययः,
 “विभाषा चैः” (७।३।५८ पा०) इति विकृत्यात् कृत्वाभावः ।

ब्रूदमपास्य विरागि परागिणी-

रलिकदम्बकमम्बुरुहां ततोः ।

स्तनभरेण जितस्तवकानम-

न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥

[रसात्] रागात् [समभिष्टत्] समागत्य [अवलम्बितः] हस्तेन गृहीतः, तथाऽपि [अविनमन्] वक्ष्यमगच्छन्, अत एव [वृथोच्चकैः] व्यर्थसुखतः [वनपादपः] न तु नागरिक इति भावः । न ऋतेत्यनृता असत्या तथा [अनृतया] नुर्भावो नृता तथा [नृतया] पुंस्त्वेन [न रराज] । ‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः, पुरुषाः पुरुषा नरः’ इत्यमरः । यः कान्ताकरगृहीतोऽपि न द्रवति, स नपुंसक एव, लौकिकस्तु पुंस्त्वव्यपदेशो मिथ्यैवेति भावः * ॥ १० ॥

अथ कश्चित् स्वयंग्रहाश्लेषसुखाद्यं प्रियामलिपातेन भाययंस्त्रिभिः विशेषकेणाह, इदमित्यादि ।—[स्तनभरेण] साधनेन, जिताभ्यां स्तवकाभ्यामानमन्ती नवलता यया सा तथोक्ता, तस्याः सम्बुद्धिः [जितस्तवकानमन्नवलते] स्तवकानमन्नवलतोपमे इत्यर्थः ; अत एव [इदं, विरागि] विरक्तिमत् [अलिकदम्बकं, परागिणीः] परागवतीरिति विरक्तिहेतुक्तिः । [अम्बुरुहां ततोऽपरपास्य, तवाभिमुखं, वलते] चलति ; विशिष्टलताभमादिति भावः । तथा च भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते + ॥ ११ ॥

* अत्र अविनमन् इति श्लिष्टविशेषणमहिम्ना रिरंसया प्रमदाजनेन सप्रणयं करेण समास्त्रितीऽपि वनपादपः कान्तावशतां न अपादि इत्यप्रस्तुतानागरिकनायकव्यवहारसमारीपात् समासोक्तिः कथञ्चिदुन्नेया ।

+ “जितस्तवकानमन्नवलते” इत्यत्र जितपदस्य सादृश्याद्यंवाचंकातया समासगता आद्यो उपमाऽलङ्कारः, तेनैव च प्रकृते वास्तवभान्तेरनुपपत्त्या नायं भ्रान्तिमदलङ्कारः, केवलमुपमाऽलङ्कारेणासी व्यज्यते इति दिक् । “परागिणीः” इति पदस्य चम्बरद्वयतित्यागे हेतुरुपपत्त्योक्तैः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

सुरभिणि प्रवसिते * दधतस्तृषं
नवसुधामधुरे च तवाधरे ।
अलमलेरिव गन्धरसावमू
मम न सौमनसौ मनसो मुदे ॥ १२ ॥
इति गदन्तमनन्तरमङ्गना
भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनौ ।

अथालेखदभिमुखाऽऽगमनं कारणमाह, सुरभीति ।—[तव सुरभिणि,
प्रवसिते] निश्वासमारुते [नवसुधामधुरे] नवसुधावन्मधुरे [अधरे च,
तृषं] तृष्णां [दधतः] दधानस्य [अलेः] अमरस्य [ममेव, अमू]
उपलभ्यमानो, सुमनसां पुष्पाणां सम्बन्धिनो [सौमनसौ, गन्धरसौ]
सौरभमाधुर्यं [मनसः] अन्तःकरणस्य [मुदे, नालं] न पर्याप्तो ;
अतस्त्वद्दनरसगन्धलोभादागच्छतीत्यर्थः । “नमः स्वस्ति—” (२।३।१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी । अत्र कान्ताकर्तृकस्वयङ्ग्रहाक्षेपसुखार्थिनः
प्रियस्य तद्वयश्चेतिरलेरैवागमनश्चेतुत्वेनात्र दृष्टान्तेन सुखसौरभरस-
लोभभरकुसुमवैराग्ययोर्वर्णयितुमौचित्यात् यमकानुसारेण विप्रकृष्टे-
नापि ममशब्देन इवशब्दस्यान्वयः । “वलतेऽभिमुखं तव” “अलिभया-
दिव सस्वजे” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामलः प्रकृतत्वेनोपमेयत्वाव-
गमात् ; अन्यथा, मध्ये तद्वैपरीत्ये तद्विरोधादित्यलमद्विचलनाध्वमार्ग-
योगेन । अलोपमाऽनुप्रासयमकानां तावद्विजातीयानां संसृष्टिः स्पष्टैव ;
तथा यमकानां लयाणां चतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात् हाभ्यां लिभ्यश्च
परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणां स्थितत्वात् सजातीयसंसृष्टिश्चेष्टा ॥ १२ ॥

* अत्र “सुरभिनिप्रवसिते” इति समासान्तर्गतविधया पाठोऽपि दृश्यते । तत्र
सुरभि सौरभ्यवत् निप्रवसितं निश्वासः तस्मिन् । भावे निष्ठा । उभयत्रापि चण्डगंतं
किञ्चित् वैशिष्ट्यं नास्ति, सत्यप्येवं टीकाकृतः केवलं “निश्वासमारुते” एवं व्याख्या-
नात् व्यक्तविधया पाठः तदभिप्रेतः इति मन्यामहे ।

प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
 बलिभयाऽलिभयादिव सखजे ॥ १३ ॥
 वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्-
 भ्रमरसन्ध्रमसम्भृतशोभया ।
 चलितया विदधे कलमेखला-
 कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ १४ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [गदन्तं प्रणयिनम् अनन्तरं, भुज-
 युगोच्चमनोच्चतरस्तनी] भुजयुगस्योच्चमनेनोच्चतरावत्युच्चतौ स्तनौ यस्याः
 सा । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपघात्” (४।१।५४ पा०) इति
 ङीष् । [बलिभया] बलयो विद्यन्ते यस्यास्तया बलिमत्या । “तुन्दि-
 बलिवटेर्भः” (५।१।१३८ पा०) इति भप्रत्ययः । [उदरश्रिया]
 मध्वशोभया उपलक्षिता [अङ्गना अलिभयादिव रभसात्, सखजे]
 आलिलिङ्ग । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । ‘ष्वञ्ज परिष्वङ्गे’ इति
 चातोः कर्सरि लिट् । नायिकेयं मध्या,—‘लज्जामभयमध्यस्था मध्येयं
 नायिका मता’ इति लक्षणात् * ॥ १३ ॥

वदनेति ।—[वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसन्ध्रमसम्भृतशोभया]
 वदनस्य सौरभे सौगन्धे लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण हेतुना यः
 सन्ध्रमस्तेन सम्भृतशोभया सम्पादितश्रिया [चलितया] अलिसन्ध्रमात्
 प्रस्थितया, अत एव [अलकलोलदृशा] अलकैरलकपातैर्लोलदृशा
 चञ्चलाद्या [अन्यया] स्थान्तरेण [कलमेखलाकलकलः] कलो मेख-
 लायाः कलकलः कोलाहलः [विदधे] विहितः । अलिभयादपसरन्त्याः
 काञ्चीगुणध्वनिरञ्जनीत्यर्थः । एतेन चकितत्वमुक्तम् । “चकितं भय-
 सन्ध्रमः” । अनुप्रासयमकयोः सजातीयशब्दालङ्कारयोः संदृष्टिः स्पष्टैव
 तावत् ; तथा यमकयोश्च द्वयोः सजातीययोः चतुर्थपादादावेकस्मा-

अजगणन् गणशः प्रियमग्रतः

प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।

सति मधावभवन्मदनव्यथा-

विधुरिता धुरि ताः कुकुरस्त्रियः ॥ १५ ॥

कुसुमकार्मुककार्मुकसंहित-

द्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः ।

मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे

किमु मुहुर्मुमुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥

दक्षरात् हाभ्याश्च परतोऽक्षरत्रयावृत्तिलक्षणयोः स्थितत्वात् सजातीययोः संसृष्टिः ॥ १४ ॥

अजगणविति ।—[याः, कुकुरस्त्रियः] यादवाङ्मनाः [गणशः] बहुशः । “बह्वन्मार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति शस्प्रत्ययः । [अग्रतः * प्रणतमपि प्रियं] जातावेकवचनं, प्रियानित्यर्थः । [अभिमानितया] अभिमानिनीनां भावोऽभिमानिता तया । “त्वत्तलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” (वा०) इति पुंवद्भावः । [नाजगणन्] न गणयन्ति स्म । गणेश्वोरादिकात् शो चङि “ई च गणः” (७।४।८७ पा०) इत्यभ्यासस्य पाच्चिक ईत्वाभावः । [ताः] कुकुरस्त्रियः [मधो] वसन्ते [सति] प्रवर्त्तमाने । ‘मधुश्चैत्रे वसन्ते च’ इति विश्वः । [मदनव्यथाविधुरिताः] मदनव्यथया विह्वलिताः सत्यः [धुरि] अग्रे [अभवन्] अवर्त्तन्त । स्वयमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुसुमेति ।—[गतभर्तृकाः] वियोगिन्यः । “नयूतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप् । [अपराः] काश्चिदङ्मनाः [कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः] कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुके +

रुददिषा वदनाम्बुरुहश्रियः

सुतनु ! सत्यमलङ्करणाय ते ।

तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा-

वधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥

त्यजति कष्टमसावचिरादसून्

विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।

संहितेः * द्रुतैर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः खण्डितविग्रहाः पाटितशरीराः
सत्यः [मरुन्मपि प्रतिपेदिरे, मुहुः] पुनः पुनः [मुमुहुः] समूच्छुरिति
[किमु] वक्तव्यमित्यर्थः † ॥ १६ ॥

अथ कस्याश्चित् प्रेषितमर्तृकाया बन्धुजनसमाश्वासनं विशेषकेणाह,
रुददिषेति ।—हे [सुतनु] शुभाङ्गि ! “अस्मार्थनद्योर्ह्रस्वः” (७।३।१०७
पा०) इति ऋस्वत्वम् । दीर्घोत्तरपदो बहुव्रीहिः, अन्यथा गुणः स्यात् ।
[रुददिषा] रोदनेच्छा, अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रुदेः सन्नप्तात् अप्रत्यये
टाप् । [ते] तव [वदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्करणाय सत्यम्] “रम्भाणां
विकृतिरपि श्रियं तनोति” इति न्यायादिति भावः । गम्यमानक्रिया-
पेक्षत्वाच्चतुर्थी । [तदपि] तथाऽपि [सम्प्रति, मधौ] वसन्ते [सन्नि-
हिते] सन्निहितोक्तवे सति [अश्रुणोऽधिगमं] प्राप्तिम्, [अमङ्गलं,
धिक्] निन्दनीय इत्यर्थः । “धिङ्निर्भर्त्सन्निन्दयोः” इत्यमरः । “धिगु-
पय्यादिषु त्रिषु” ‡ (वा०) इति द्वितीया । अतो मा रुद इत्यर्थः § ॥१७॥

त्यजतीति ।—[प्रियतया] इष्टतया [अघशङ्किभिः] अनर्थोत्प्रे-

* संयोजितैः ।

† अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

‡ “उभसंवतसीः काव्यां धिगुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽवेष्टितानेषु तती-
ऽन्वयापि दृश्यते ॥” इति कौमुद्याम् “उपान्वध्याङ्वस” (१।४।४८ पा०) इति
सूत्रे, काशिकायाञ्च “कर्मणि द्वितीया” (१।३।१ पा०) इति सूत्रे उद्धृतमेतत्
वार्तिकम् ।

§ उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ।

प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै-
रवितया वितथाः सखि ! मा गिरः ॥ १८ ॥
न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितै ।
प्रणयिनो निशमय्य बधूर्वह्निः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम् ।]

श्विभिः । “प्रेम पश्यति मयान्यपदेऽपि” इति भावः । [बान्धवै-
स्त्वयि] विषये [गदिताः] उच्चारिताः [कष्टं] वत [असौ] बाला
[विरहवेदनया अपिरात्, असून्] प्राणान् [त्यजति] त्यज्यति । “वर्त्त-
मानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” (३।३।१३१ पा०) इति लट् । [इति]
एवंविधाः [गिरः] उक्तौः हे [सखि !] विगतं तथात्वं यासां ताः
वितथाः अनृताः । ‘वितथं त्वनृतं वचः’ इत्यमरः । बहुव्रीहौ विशेष-
लिङ्गता, ब्राह्मणादित्वात् ऋस्वः, ततो नञ्समासः । [अवितथाः]
सत्यः [मा वितथाः] मा कृथाः, कृथाऽतिशोकेन मा नृथा इत्यर्थः ।
विपूर्वात्तनोतेलुङि धास्, “तनादिभ्यस्तथासोः” (३।१।७९ पा०)
इति विभाषा सिचो लुक्, “अनुदात्तोपदेश—” (३।१।३७ पा०)
इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः “न माङ्योगे” (३।१।७४ पा०) इत्याङा-
गमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति ।—किञ्च, [असौ] ते प्रणयौ [दूरगतः] दूरस्थः [अपि,
महं] वसन्तोत्सवं । ‘मह उद्भव उत्सवः’ इत्यमरः । [नातिवर्त्तते]
नातिक्रामति [खलु, इति, बन्धुतया] बन्धुसमूहेन । “ग्रामजन-
बन्धुसहायिभ्यस्तल” (४।२।४३ पा०) इति तल्प्रत्ययः । [उदितैः]
उक्तैः । वदेः कर्मणि क्तः । [ऋतैः] सत्यवचनैः । ‘सत्यं तथ्यमृतं
सम्यक्’ इत्यमरः । [वह्निः प्रणयिनः] तदैव देवादागतस्य प्रियस्य

मधुरया मधुबोधितमाधवी-

मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुर्मुग्ध-

ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥

अरुणिताखिलशैलवना मुहु-

र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

[स्वरं] कण्ठगतं शब्दं [निशमय्य] श्रुत्वा । “शसु अदर्शने” इति चौरादिकात् ल्यप् मित्त्वाद्भुस्वः । “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः [बधूः, अमृतैरिव] सुधाभिरिव [निर्ववौ] निर्ववार । वातेर्लिट् । “निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्” इति * ॥ १८ ॥

मधुरयेति ।—[मधुरया] मनोहरया [मधुबोधितमाधवीमधु-समृद्धिसमेधितमेधया] मधुना वसन्तेन बोधिताः विकसिताश्च ता माध-व्यश्च । पुष्पधन्मः पुष्पितासु उपचर्यते । तासां माधवीनाम् अतिमुक्तलता-नाम् । ‘अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवीलता’ इत्यमरः । मधुसमृद्धा मकरन्दसम्पदा समेधितमेधया संवञ्जितप्रतिभया, अत एव [उन्मदध्वनिभृता] उन्मदयतीत्युन्मदो मदकरः । पचाद्यच् । † तं ध्वनिं विभर्त्ति इत्युन्मदध्वनिभृत् तथा [मधुकराङ्गनया, मुहुर्निभृता-क्षरं] लक्षणाया स्थिरनादं यथा तथेत्यर्थः । अथवा “सर्वः शब्दो वर्णा-त्मक एव, व्यञ्जकविशेषाभावादस्फुटः” इति मतमाश्रित्योक्तं, सर्वपथीनाः कवय इति [उज्जगे] उच्चैर्गीतम् । गायतेरविवक्षितकर्मत्वाद् भावे लिट् । ‘बन्धवैषम्यराहित्यं समता पदगुम्फनं’ इति लक्षणात् समताख्यो गुणः ‡ ॥ २० ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† “नन्दिदृष्टिपचादिभ्यो ल्यप्तिन्यच्” (३।१।१३४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ अत्र पाञ्चाक्षरीतीतिरिति दर्पणकारवर्गेः ।

विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकै-

रुदवहद्ववहव्यवहश्रियम् ॥ २१ ॥

रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां

दधति यत्र शिरीषरजोरुचः ।

उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः

शुचिरसौ चिरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

अरुणितेति ।—[अरुणिताखिलशैलवना] अरुणितान्यरुणीकृतानि
अखिलानि शैलवनानि यथा सा, [मुहुः पथिकान्] अध्वगान्, विर-
हिय इत्यर्थः, [परितापिनः] सन्तापवतः [विदधती] * उच्चैरेव
[उच्चकैः] उच्चता । “अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः” (५।३।७१ पा०)
इत्यकच्प्रत्ययः । [विकचकिंशुकसंहतिः] विकचा विकसिता या
किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः सा, [दवहव्यवहश्रियं] दवान्नि-
ग्रीभाम् [उदवहत्] । तद्गुण-निदर्शनालङ्कारौ । इति वसन्तवर्ण-
नम् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते, रवीत्यादि ।—[यत्र] शुचौ [शिरीषरजो-
रुचः] शिरीषरजसां + रुचः कान्तयः [रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां]
सूर्याश्चरोमसावर्ण्यं [दधति] हरिद्वर्णा भवन्तीत्यर्थः । [असौ, शुचिः]
ग्रीष्मः । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोस्तथा । ग्रीष्मे हृतवह-
ऽपि स्यात्—’ इति विश्वः । [नवमल्लिकाः] । ‘पुष्पे जातीप्रभृतयः
खलिङ्गाः’ इत्यमरः । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (वा०) † इति बहुलग्रहणात्
लुप । लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने भवतः इति स्त्रीलिङ्गता । § [चिरसौरभ-

* कुर्वती ।

† शिरीषकुसुमपरागाणामित्यर्थः ।

‡ “लुप च” (४ । १ । ६६ पा०) इत्यस्य वार्त्तिकम् ।

§ “अत्र च व्यतिर्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति” इति

दलितकोमलपाटलकुड्मले
 निजबधूष्वसितानुविधायिनि ।
 मरुति वाति विलासिभिरुन्मद-
 भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥
 निदधिरे दयितोरसि तत्त्वण-
 स्नपनवारितुषारभृतः स्तनाः ।
 सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं
 विचक्रे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

सम्पदः] चिरं चिरावस्थायिनी सौरभसम्पद यासां ताः, स्थिरगन्धा इत्यर्थः । [विदधत्] कुर्वन् [उपययौ] प्राप्तः * ॥ २२ ॥

दलितेति ।—[दलितकोमलपाटलकुड्मले] पाटलायाः अवयवाः पाटलाः । लुक्प्रकरणे “पुष्पमूलेषु बहुलम्” (वा०) इति बहुलग्रहणा-
 इत्युक् । ते च ते कुड्मलाश्च दलिताः विभिन्नाः कोमलाः पाटल-
 कुड्मला येन तस्मिन्, [निजबधूष्वसितानुविधायिनि] निजबधूनां
 श्वसितं निश्चासमनुविधत्तेऽनुकरोतीति तद्योक्ते, तादृशीत्यर्थः । उन्मदा
 भ्रमन्मन्त्रालयो यस्मिन् तस्मिन् [उन्मदभ्रमदलौ, मरुति] ग्रीष्मानिलै
 [वाति] वहति सति । वातेर्लटः श्रुतादेशः । [विलासिभिः] विल-
 सनग्रीलैः कामिभिः । “वो कपलसकन्धसन्धः” (३।२।७४३ पा०)
 इति चिनुष्यप्रत्ययः । [मदलौल्यं] मदेन लौल्यं चापल्यम् [उपाददे]
 मत्तैर्जातमित्यर्थः + ॥ २३ ॥

निदधिर इति ।—[वरोरुभिः] स्त्रीभिः [तत्त्वणस्नपनवारितुषार-
 भृतः] तत्त्वणस्नपनेन सद्यःसंकेन, वारितुषारभृतो जलश्रीकरधारिण

“हरीतक्यादिभ्यश्च” (३।१।६७ पा०) इति सूचन्यकाशिकावनेराशयः मन्त्रिणाद्येन
 प्रकटीकृतः ।

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः

प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।

जलधरावलिप्रतिपालित-

स्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचकमुच्चकै-

र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।

इत्यर्थः । 'तुषारो हिमशीकरौ' इति शाश्वतः । [स्नानाः दयितो-
रसि, निदधरे] निहिताः । तेषां सन्तापशान्तये स्नानार्द्राङ्गा एव
आलिङ्गित्वित्यर्थः । किञ्च, [करेण] पाणिना [सरसचन्दनरेणुश्च]
सरस आर्द्रश्चन्दनरेणुः पृष्ठश्चन्दनपङ्कश्च [अनुक्षणं, विचकरे] विकीर्णः ।
किरतेः कर्मणि लिट् । "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११ पा०) इति गुणः ।
करेणुकरोरुभिरिति पाठस्तु "ऊरुत्तरपदादौपम्ये" (४।१।६८ पा०)
इत्यङ्प्रसङ्गाद्देयः । इति ग्रीष्मवर्णनम् ॥ २४ ॥

अथ वर्षाऽवतारमाह, स्फुरदिति ।—[स्फुरदधीरतडिन्नयना] स्फुरन्ती
अधीरे चञ्चले तडितौ नयने इव तडिन्नयने यस्याः सा, [अगलितोरु-
पयोधरा] अगलिता अगिता ऊरुपयोधरा मेघा यस्याम् ; अन्यत्र,—ऊरु
च ययोधरौ च ऊरुपयोधरम् । प्राग्यङ्गत्वात् हन्तेकवद्भावः । न गलितं
न पतितं यस्यां सा [जलधरावलिः] मेघपङ्क्तिः । अत्र जलधरावलिः
पयोधराणाञ्चावयवावयविभावात् पृथङ्निर्देशः । [अप्रतिपालित-
स्वसमया] अनपेक्षितनिजवेला सती, एकत्र,—योगपदात्, अन्यत्र,—
अधैर्याच्चेति भावः । [जगतीधरं] रैवतकं भूधरं [प्रियमिव, समयात्]
समागच्छत् । यातेर्लङ् । पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यजन्तेन धरशब्देन
षष्ठीसमासः । अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरावली नायिकात्वप्रतीतेः
समासोक्तिः, सा तु प्रियमिवेत्युपमयाऽङ्गेन सङ्कीर्यते * ॥ २५ ॥

* अत्र जगतीधरजलधरावलीः प्रियप्रियातुल्यत्वे समासोक्तौवावसिते यज्जगती-
धरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् ।

अभिससार न वल्लभमङ्गना

न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

अनुययौ विविधोपलकुण्डल-

द्युतिवितानकसंवलितांशुकम् ।

धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः

शवलिमा बलिमानमुषो वपुः ॥ २७ ॥

गजेति ।—[नभसि] आवणमासे । ‘नभाः आवणिकश्च सः’ इत्यमरः । [अम्बरे] व्योम्नि [गजकदम्बकमेचकं] गजकदम्बकमिव मेचकं श्यामलम् । ‘कालश्यामलमेचकाः’ इत्यमरः । उच्चैरेव [उच्चकैः] उच्चतं [नवाम्बुदं वीक्ष्य अङ्गना], एकः एकायनः रसो रागो यस्य तं [एकरसं] तिरस्कृततरसान्तरमित्यर्थः । [कं वल्लभं] प्रियं [रहः] एकान्ते [न चकमे] न कामयते स्म ? तथा [न, अभिससार च] । सर्ववल्लभं सर्वापि तत्तदङ्गना चकमे अभिससार चेति नवाम्बुदस्योद्दीपकत्वादतिशयोक्तिः । इह कामनापूर्वकत्वादभिसरणस्य तयोरर्थक्रमबलीयस्त्वन्यायेन यमकवशायातपाठक्रमबाधेन योजना न्याय्यैव * ॥२६॥

अनुययाविति ।—[धृतधनुर्वलयस्य] धृतेन्द्रचापमण्डलस्य [पयो-मुचः] मेघस्य सम्बन्धी, शवलस्य भावः [शवलिमा] विचित्रता । “पृष्ठादिभ्य इमनिष्ठा” (५।१।१२२ पा०) इतीमनिष्प्रत्ययः । [विविधोपलकुण्डलद्युतिवितानकसंवलितांशुकम्] विविधा नानावर्णा उपला मणयो ययोस्तयोः कुण्डलयोः द्युतिवितानकेन कान्तिपुञ्जेन संवलिता मिलिता अंशवो निजनीलभासो यस्य तत्तद्योक्तम् । “शेषा-दिभाषा” (५।१।१५४ पा०) इति कप्प्रत्ययः । [बलिमानमुषः] बल्यसुराहङ्कारापहारकस्य हरेः [वपुः, अनुययौ] अनुचकार, तद्वह्म-वित्यर्थः । † उपमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

* उपमाऽलङ्कारः ।

† पुरा किल श्रीहरिः वामनरूपमवलम्ब्य त्रिपादमितभूमिनिमित्तं बलिराजं पातालतलमनैषीत् इति पुराणम् ।

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षित-
व्यवहिता विटपैरिव मञ्जरी ।
नवतमालनिभस्य नभस्तरो-
रचिररोचिररोचत वारिदैः ॥ २८ ॥
पटलमम्बुमुचां पथिकाङ्गना
सपदि जीवितसंशयमेष्यती ।
सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमा-
द्विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुतसमीरचलैः] द्रुतसमीरेण शीघ्रमारुतेन चलैः
[वारिदैः], क्षणं लक्षिता च व्यवहिता च सा [क्षणलक्षितव्यवहिता] ।
क्षणिकाविर्भावतिरोधानेत्यर्थः । स्नातानुलिप्तवत् “पूर्वकालैक—” (२।१।
३६ पा०) इत्यादिना समासः । अचिरं रोचिर्यस्याः सा [अचिररोचिः]
विद्युत्, द्रुतसमीरचलैः [विटपैः] शाखाभिः क्षणलक्षितव्यवहिता [नव-
तमालनिभस्य] नवतमालेन सदृशस्य, तद्वन्नीलस्येत्यर्थः, नित्यसमासः ।
नभस्तरुविव तस्य [नभस्तरोः, मञ्जरी इव] गुच्छ इव [अरोचत] । उपमा-
लङ्कारः । अत्र नभस्तरोर्नभःश्रेष्ठस्येति व्याख्यानं तरुशब्दस्य व्याघ्रादिव-
च्छेष्टार्थगोचरत्वात् तमालशब्देन विशेषवाचिना तन्नीलसामान्येन
पौनरुक्त्यमिति वदन्तः । तमालशब्दस्यैव नौलवन्नैव्यमात्रोपमानत्वात्
तरुशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वेऽपि न पौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ २८ ॥

पटलमिति ।—[पथिकाङ्गना] काचित् प्रोषितभर्तृका, अत एव
[सपदि, जीवितसंशयं] मरणम् [एष्यती] निश्चितमरणेत्यर्थः ।
“आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुसम्भावः । अत
एव [सनयनाम्बुसखीजनसम्भ्रमात्] सनयनाम्बोः सवाप्यस्य सखीजनस्य
सम्भ्रमात् क्षोभात् [विधुरबन्धुः] सम्भ्रमदर्शनात् विह्वलबन्धुजना सती
[अम्बुमुचां पटलम्, अबन्धुरम्] अशोभनं, सदैव्यरोषमिति यावत् ।

प्रवसतः सुतरामुदकम्पय-

द्विदलकन्दलकम्पनलालितः ।

नमयति स्म वनानि मनस्विनी-

जनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥

जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं

कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।

कृतसमार्जनमर्दलमण्डल-

ध्वनिजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

[ऐक्षत] । ईक्षतेर्लङ् “आटश्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । इह विरहवेदनाक्षमाया नायिकाया मरणासाधनमेघपटलावेक्षणवर्णनायां तदुदयोगलक्षणा मरणावस्थोक्ता ; सा हि द्विविधा,—तदुदयोगस्तदुदयोगश्चेत्याहुः ;—‘दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पाज्जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥’ इत्यवस्थासङ्ग्रहः ॥ २८ ॥

प्रवसत इति ।—[विदलकन्दलकम्पनलालितः] कन्दली भूकन्दली । ‘द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूमिकन्दली’ इति शब्दार्णवः । तस्याः पुष्पाणि कन्दलानि । “फले लुक्” (४।३।१६३ पा०) इत्यणो लुक् । विदलानां विकचानां कन्दलानां कम्पनेन अवधूननेन लालितः उपस्कृतः [मनस्विनीजनमनोनमनः] मनस्विनीजनस्य मनसां नमनो नमयिता, मानिनीमानभञ्जन इत्यर्थः । कर्त्तरि ल्युट् । [घनमारुतः] मेघवायुः [वनानि नमयति स्म, प्रवसतः] प्रोषितान् [सुतरामुदकम्पयत्] उद्देजितवान् । मनस्विनीमानमर्दनस्य वननमनं प्रोषितकम्पनं वा कियदिति भावः * ॥ ३० ॥

जलदेति ।—[निजया] आत्मीयया [स्वनसम्पदा कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया] कृतः समार्जनस्य मार्जनाख्यसंस्कारसहितस्य

नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरै
 रधिपुरन्धि शिलीन्ध्रमुगन्धिभिः ।
 मनसि रागवतामनुरागिता
 नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥
 शमिततापमपोढमहौरजः
 प्रथमबिन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् ।
 प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना-
 जनमुगं न मुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयो यया सा तथोक्ता । मार्जनं नाम मर्दलानां
 ध्वननार्थं भस्ममृदिताम्भःपुष्करलेपनम् । [जलदपङ्क्तिरुन्मदम्] उत्कट-
 मदं [कलविलापि] मधुरालापि [कलापिकदम्बकं] मयूरवृन्दम्
 [अनर्त्तयत्] ॥ ३१ ॥

नवेति ।—[नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरैः] नवकदम्बरजोभिररुणि-
 तमरुणीकृतमम्बरमाकाशं यैस्तैः [शिलीन्ध्रमुगन्धिभिः] शिलीन्ध्राणां
 कन्दलीकुसुमानां यः सुगन्धः स एषामस्तीति शिलीन्ध्रमुगन्धिनः तैः ।
 “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (वा०) अस्मादिन्प्रत्ययाश्रयणम् । ‘कद-
 म्बाच्च शिलीन्ध्रः स्यात्’ इति शब्दार्णवे । [वनवायुभिः] पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु
 विषये [अधिपुरन्धि] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [रागवतां] कामिनां
 [मनसि, नवनवा] नवप्रकारा । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२
 पा०) इति द्विर्भावः, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । [अनुरागिता
 आदधे] अनुराग उत्पादित इत्यर्थः * ॥ ३२ ॥

शमितेति ।—[अम्बुमुचः] मेघाः [प्रविरलैरम्भसां प्रथमबिन्दुभिः,
 शमिततापमपोढमहौरजः] निरस्तधूलिकम् ; न तु पङ्कितमिति भावः ।

द्विरददन्तवलक्षमलक्ष्यत

स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौघविघट्टनया दिवः

कृशशिखं शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः

स्फुरितनिर्भरश्रीकरचारवः ।

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं

विदधिरे दधिरेण्विडम्बनाम् ॥ ३५ ॥

[सुगन्धि] सन्तप्तसेकादुद्धूतसौरभम् । इह तदेकान्तत्वाद्गन्धस्येत्त्वम् ।

[अचलाङ्गनं] रैवतकाङ्गनम् । ‘अङ्गनं चत्वरजिरे’ इत्यमरः । [अङ्ग-
नाजनसुगम्] अङ्गनाजनस्य सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्निति सुगं, सुखसञ्चार-

मित्यर्थः । “सुदुरोरधिकरणे” (वा०) * इति गमेडप्रत्यये टिलोपः ।

[न न चक्रिरे] चक्रिरे इत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदेति ।—[द्विरददन्तवलक्षं] गजदन्तधवलम् । ‘वलक्षो धवलो-

ऽर्जुनः’ इत्यमरः । [स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि] भृङ्गो मृग इव भृङ्गमृगः

तस्य छविः सा स्फुरिता यस्मिंस्तत् तथोक्तम् ; केतक्याः पुष्पं [केतकम्] ।

“पुष्पमूलेषु बहुलम्” (वा०) इत्यणो लुकि, नादिद्विभिः “लुक् तद्धित-

लुकि (१।२।४८ पा०) इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । [घनघनौघविघट्ट-

नया] निविडमेघसङ्घोपघातेन [दिवः] अन्तरिक्षात् [च्युतं, कृश-

शिखं] भूत्माग्रं [शशिखण्डमिवालक्ष्यत] इत्युत्प्रेक्षा + ॥ ३४ ॥

दलितेति ।—[दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः] दलितमौक्तिकानां

निष्पिष्टमुक्ताफलानां चूर्णं इव विपाण्डवोऽतिशुभाः [स्फुरितनिर्भर-

श्रीकरचारवः] स्फुरिता ये निर्भराणां श्रीकराः कणास्त इव चारवः,

* “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानलोषु डः” (३।१।४८ पा०) इत्यस्य वार्तिकम् ।

† दन्तवलक्षमिति भृङ्गमृगति चोपमाभ्यां संसृज्यते ।

नवपयःकणकोमलमालती-
 कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः ।
 प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
 शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥
 निजरजः पटवासमिवाकिर-
 दृतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।
 प्रियवियुक्तबधूजनचेतसा-
 मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

[कुटजपुष्परागकणाः, स्फुटं दधिरणुविडम्बनां] दधिवृणानुकारं
 [विदधिरं] चक्रिरे, तद्वद्भुरित्यर्थः । पूर्वोपमानद्वयानुप्राणितयमुप-
 मेति मञ्जरः ॥ ३५ ॥

नवेति ।—[नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः]
 नवपयःकणवन्नवोदकविन्दुवत् कोमलानां मालतीकुसुमानां जाति-
 पुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसङ्गिभिर्निरन्तरासक्तैः । 'सुमना मालती
 जातिः' इत्यमरः । अत एव [प्रचलितोडुनिभैः] परागभ्रष्टात् सञ्चर-
 न्नक्षलकल्पैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [अलिभिः], शुभाद्रजोभरात् परागपुञ्जाज्जातः
 [शुभरजोभरजः, परिपाण्डिमा] धवलिमा [आददे] स्वीकृतः * ॥३६॥

निजेति ।—[प्रियवियुक्तबधूजनचेतसाम्] कर्मणि षष्ठी । [अन-
 वनी] अरच्छणी, किन्तु हन्तीत्यर्थः । अवतः कर्त्तरि ल्युटि डौप् ।
 [नवनीपवनावलिः] नवकदम्बकाननपङ्क्तिः [दृतपटोपमवारिमुचां]
 दृताः पटोपमाः पटकल्पाः + वारिमुचो मेघा याभिस्ताः, मेघपटा-
 दृता इत्यर्थः । तासां [दिशां, निजरजः] स्वपरागं [पटवासं] पिधा-

* पयःकणकोमलमित्युपमा, अलीनां पाण्डिमस्त्रीकारात् तद्वृणश्च ।

+ इत्युपमा ।

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः
 सपदि वारिधरारवभीरवः ।
 प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना
 ववल्लिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥
 विगतरागगुणोऽपि जनो न क-
 श्चलति वाति पयोदनभस्वति ।
 अभिहितेऽलिभिरेवमिवोच्चकै-
 रननृते ननृते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

नम् [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [अकिरत्] अक्षिपत् । सखीवदिति
 भावः ॥ ३७ ॥

प्रणयति ।—[प्रणयकोपभृतः] अत एव [पराङ्मुखाः] विमुखा
 [अपि] । “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” (४।१।५४ पा०)
 इति विकल्पादाकारः । [सपदि, वारिधरारवभीरवः] वारिधरारवेभ्यो
 मेघगर्जितेभ्यो भीरवो भीताः, [अङ्गनाः] स्त्रियः, जाता इति शेषः ।
 [अथ] अनन्तरं गर्जिताकर्णनानन्तरमेव, [प्रणयिनः] प्रियान् [परि-
 रब्धुम्] आलिङ्गितुं [वलिरेचितमध्यमाः] वलिरेचितान्यालिङ्गनार्थ-
 मङ्गप्रसारणाच्चिवलिरिक्तीकृतानि मध्यमान्यवलग्नानि * यासां ताः
 तथाभूता एव [ववल्लिरे] प्रवृत्ताः । वलतेर्वकारादित्वात् “न शस-
 द्दवादिगुणानाम् (६।४।१२६ पा०) इत्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति ।—[पयोदनभस्वति] मेघमारुते [वाति] वहति
 सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । [विगतरागगुणः] विरक्तः [अपि,
 को जनः] नरः [न चलति] ? सर्वोऽपि चलत्येवेत्यर्थः । [एव-
 मलिभिरुच्चकैः] उच्चैस्तरामनृतमसत्यं न भवतीत्यननृतं तस्मिन् [अन-

अरमयन् भवनादचिरद्युतेः

किल भयादपयातुमनिच्छवः ।

यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणा-

स्तमथ मन्मथमन्यरभाषिणः ॥ ४० ॥

ददतमन्तरिताहिमदौधितिं

खगकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

नृते] सत्यवचने [अभिहिते] सति [नवपल्लवैः, ननृत इव] नृत्यं कृत-
मिवेत्यपेक्षा । नृतेर्भावे लिट् ॥ ३९ ॥

अरमयन्निति ।—[अथ, अचिरद्युतेः] विद्युतः [भयात्] भयादिव,
न तु तथा, किन्तु रागादेवेति भावः । [किल] इत्यलीके । [भवनात्]
रमणगृहाद् [अपयातुम्] निर्गन्तुम् [अनिच्छवः] भयव्याजात् तत्रैव
स्थिता इति भावः । “विन्दुरिच्छुः” (३।२।१६८ पा०) इत्युप्रत्ययान्तो
निपातः । मन्मथेन मन्यरमलसं भाषन्त इति [मन्मथमन्यरभाषिणः]
कामवशा इत्यर्थः । [तरुणीगणाः, तं] प्रकृतं [यदुनरेन्द्रगणं]
यदव एव नरेन्द्रास्तेषां गणम् [अरमयन्] रमयन्ति स्म । अत्र भयेन
रागनिगूहनाम्बोलनालङ्कारः,—‘मौलनं वन्दुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्’
इति लक्षणात् ; सोऽप्यागन्तुकेन भयेन सहजरागतिरोधानादागन्तुकेन
सहजतिरोधानरूपः । इति वर्षावर्णनम् ॥ ४० ॥

अथ शरद्वर्णनमारभते, ददतमिति ।—[रथावयवायुधः] चक्रा-
युधो हरिः [अन्तरिताहिमदौधितिं] तिरोहितोष्णांशुं, तथा [खग-
कुलाय] पक्षिसङ्घाय [कुलायनिलायिताम्] कुलायेषु नौडेषु निली-
यन्त इति कुलायनिलायिनः । ‘कुलायो नौडमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
तेषां भावस्तत्ता, तां [ददतं] प्रयच्छन्तम् । पक्षिसञ्चारं प्रतिबध्नन्त-
मित्यर्थः । “नाभ्यस्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इति नुमतिषेधः ।
[दिशाम्] इति कर्मणि षष्ठी । [अबोधकृतम्] अबोधकारिणम् ।

जलदकालमबोधकृतं दिशा-

मपरथाऽऽप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत

क्षितिभृतोऽङ्गगतां दयितामिव ।

शरदमच्छगलद्वसनोपमा-

क्षमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीतकरः करै-

र्वियति वारिदवृन्दमयं तमः ।

मेघावरणेन प्राच्यादिविवेकं लुम्पन्तमित्यर्थः । [जलदकालं] प्रावृद्ध-
कालम् [अपरथा] प्रकारान्तरेण [आप] प्राप । मेघोदयोपाधिना
प्रावृड्व्यवहारभाजं तमेव कालं मेघात्ययोपाधिना शरत्संज्ञयोपलेभे
इत्यर्थः । कालो हि एक एव सन्निकोपाधिसम्बन्धान्नात्वेनोपचर्यत
इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स इति ।—अघानां * नाशनं निवर्त्तनं कीर्त्तनं यस्य सः [अघ-
नाशनकीर्त्तनः स] हरिः [विकचोत्पलचक्षुषं] विकचमुत्पलमेव चक्षु-
र्यस्यास्ताम् [अच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनाम्] अच्छं शुभं गलत् संसमानं
यद्वसनं तस्योपमा सादृश्यं तस्याः क्षमा योग्या घना मेघा यस्यां सा,
ताम् ; अत एव [क्षितिभृतोऽङ्गगताम्] उत्सङ्गगतां [दयितामिव]
इत्युत्प्रेक्षा । [शरदमैक्षत] + ॥ ४२ ॥

जगतीति ।—[अशीतकरः] उष्णांशुः [करैः] स्वांशुभिः [जगति]
लोके, निशायां भवं [नैशम्] । “निशाप्रदोषाभ्याच्च ” (४।३।१४ पा०)
इति विकल्पादणप्रत्ययः [तमः] तिमिरन्तर् [अदिद्रवत्] द्रावयति स्म,
निरस्तवानित्यर्थः । द्रु गतौ । “गौ चङ्गुपधाया ऋस्त्रः” (७।४।१ पा०)

* पापानाम् ।

+ उत्पलचक्षुषमिति रूपकम् ; वसनोपमाक्षमघनामित्युपमा च ।

जलजराजिषु नैद्रमदिद्रव-

न्न महतामहताः क्व च नारयः ॥ ४३ ॥

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४४ ॥

इत्युपधाङ्गस्वः, सन्वद्भावः, “सर्वतिष्ठणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वा” (७।४।८१ पा०) इत्यभ्यासस्य विकल्पादित्वम् । [वियति] आकाशे [वारिदवन्दमयं] मेघसङ्करूपम् । स्वार्थे मयट् । तमः अदिद्रवत् । [जलजराजिषु] निद्रामेव [नैद्रं] निमीलनं, तदेव तमः अदिद्रवत् । तथा हि : [महतां] महात्मनाम् [अरयः क्व च] क्व वा [न नाहताः] अहता न ? किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयनिषेध-प्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य तृतीयेन निषेधः । पुनः क्वेति क्वशब्द-सामर्थ्यात् प्रकृतार्थपर्यवसानम् । * वैधर्म्येण सामान्याद्विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

समय इति ।—[समयः] कालः [एव शरीरिणां, बलाबलं] बलाबले । “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति विकल्पात् द्वन्द्वैकवद्भावः । [करोतीति, प्रणिगदन्तः] प्रतिपादयन्त [इव] इत्युत्प्रेक्षा । “नेर्गदनदपत—” (८।४।१७ पा०) इत्यादिना शत्वम् । [शरदि, हंसरवाः], परुषीकृतस्वरा निष्ठुरीकृतनादा मयूरा यस्मिन् कर्मणि तत् [परुषीकृतस्वरमयूरं] यथा तथा [रमणीयताम्, अयुः] प्राप्ताः । यातेर्लङि “लङः शाकटायनस्यैव” (३।४।१११ पा०) इति भेर्जुसादेशः । “उत्स्यपदान्तात्” (६।१।२६ पा०) इति पररूपं, संहितायाम् “द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११ पा०) इति दीर्घः ।

तनुरुहाणि पुरोविजितध्वने-

धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।

जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः

परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

अनुवनं वनराजिबधूमुखे

बहलरागजवाधरचारुणि ।

विकचबाणदलावलयोऽधिकं

रुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

शरत्प्रावृषोर्हंसमयूरकूजितयोः माधुर्यामाधुर्यविपर्ययदर्शनात्काल एव प्राणिनां बलाबलनिदानमिति व्यक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणीति ।—[पुरः] अग्रे [धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः] धवल-
पक्षविहङ्गमाः हंसपक्षिणः । ‘हंसास्तु श्वेतगस्तः’ इत्यमरः । तेषां
कूजितैः [विजितध्वनेः, शिखण्डिनः] मयूरस्य तनौ रुहाणि रुद्धानि
[तनुरुहाणि] वर्हाणि । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । [अक्षमया]
हंसकूजितैर्यथा [इव, जगलुः] गलन्ति स्म । कालप्रयुक्तस्य वर्हगल-
नस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति-गुणहेतूत्प्रेक्षा । युक्तं चैतदित्याह,—
[अरिभवः परिभवः, सुदुःसहः] अत्यसह्यः [हि] । पराजयदुःखित-
स्याङ्गसादो युज्यत इति भावः । कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः, स च अक्षमोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति ।—[अनुवनं] प्रतिवनं [बहलरागजवाधरचारुणि]
बहलो रागो यस्याः सा चासौ जवा च । ‘ओड्गुप्यं जवा’ इत्यमरः ।
पुष्पेषु जातीप्रभृतित्वात् खलिङ्गता । सैवाधरस्तेन चारुणि रम्ये
[वनराजिबधूमुखे] वनराजिरेव बधूस्तस्या मुखं प्राग्भागः तदेव मुखं
वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं, तस्मिन् [रुचिरेक्षणविभ्रमाः] रुचिराणामौक्ष-
णानां विभ्रम इव विभ्रमः शोभा यासां ताः [विकचबाणदलावलयः]

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे
 सरजसारुणकेशरचारुभिः ।
 प्रियविमानितमानवतीरुषां
 निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥
 मुखसरोजरुचं मदपाटला-
 मनुचकार चकोरदृशां यतः ।

नीलभ्रिण्टीपत्रपङ्क्तयः । ‘बाणोऽस्त्री नीलभ्रिण्ट्याञ्च’ इति वैजयन्ती ।
 [अधिकं, रुचिरे] शुशुभिरे । उपमारूपकयोः सङ्करः ॥ ४६ ॥

कनकेति ।—[कनकभङ्गपिशङ्गदलैः] कनकभङ्गाः स्वर्णखण्डा इव पिशङ्गानि दलानि येषां तैः, [सरजसारुणकेशरचारुभिः] सह रजसा सरजसं, “अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थे-
 ऽव्ययीभावे समासान्तो निपातः । बहुव्रीह्यर्थे लक्षण्या तु सरजस्का इत्यर्थः ; अत एव “न सरजसमित्यनव्ययीभावे” (५ अधि० २ अध्या० ६५ सू०) इति वामनः । अथ वा महाकविप्रयोगप्राचुर्यदर्शनादव्ययी-
 भावदर्शनं प्रायिकमिति पक्षाश्रयणाद्बहुव्रीह्यर्थोऽपि साधुरेव । तथा च सरजसं सरजसा वा ये अरुणकेशराः तैश्चारुभिः, तथा [प्रिय-
 विमानितमानवतीरुषां] प्रियैः विमानिता अवमानिता मानवत्यी मानिन्यः तासां या रूषो रोषास्तासां [निरसनैः] निरासकैः । अस्यतेः कर्त्तरि ल्युट् । [असनैः] प्रियकप्रसूनैः । ‘सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियक-
 जीवकाः’ इत्यमरः । [अवृथार्थता] माननिरासकत्वादस्यन्तीत्यस-
 नानीत्यन्वर्थनामकत्वं [दधे] दधे । दधातेः कर्मणि लिट् * ॥ ४७ ॥

मुखेति ।—धृतो नवातपो येन तत् [धृतनवातपं] बालातप-
 ताम्नमित्यर्थः, [अम्भसि कमलम्] अम्भःस्थं कमलम् । अम्भोग्रहणं
 स्थलकमलनिवृत्त्यर्थम् अम्भानताद्योतनार्थं वा । [यतो मदपाटलां,

धृतनवातपमुत्सुकतामतो

न कमलं कमलम्भयदम्भसि ? ॥ ४८ ॥

विगतशस्यजिघत्समघट्टयत्

कलमगोपबधूर्नं मृगव्रजम् ।

श्रुततदौरितकोमलगीतक-

ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

चकोरदृशां] स्त्रीणां [मुखसरोजरुचं] मुखारविन्दशोभाम् [अनु-
चकार] । * “अनुपराभ्यां कञः” (१।३।७९ पा०) इति परस्मैपद-
नियमः । [अतः] अनुकरणाद्वेतोः [कं] पुमांसम् [उत्सुकतां]
प्रेयसीमुखावलोकनकौतुकितां [नालम्भयत् ?] नागमयत् ; सर्वं चाल-
म्भयदेव, तत्स्मारकत्वादित्यर्थः । एतेनौत्सुक्यवशना कार्य्येण, कारण-
भूता कमलदर्शनोत्था मुखस्मृतिर्व्यन्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । एतेन
स्त्रीमुखसादृश्यात् कमलं स्वाधाराम्भसि पुंस उत्सुकतामलम्भयदिति
रङ्गराजव्याख्यानं ‘काकस्य काष्णार्णवः प्रसादः’ इतिवदसङ्गतं
मन्तव्यमिति । अलम्भयदिति ।—लभेर्ग्यन्ताल्लङ् “लभेश्च” (७।१।६४
पा०) इति नुमागमः । लभेश्चात्र प्राप्नुपसर्जनकगत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि”
(१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वे द्विकर्मकता । गत्यु-
पसर्जनकप्राप्त्यर्थत्वे तु वैपरीत्यमित्युक्तं “सितं सितिम्ना” इत्यत्र,
प्रथमसर्गे २५ श्लोके ॥ ४८ ॥

विगतेति ।—[द्वेषे] आश्रययुजमासे । ‘स्यादाश्विन इषोऽप्याश्व-
युजः’ इत्यमरः । कलमगोपौ शालिगोप्नी मा चासौ बधूश्च [कलम-
गोपबधूः] । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंव-
ङ्गावः । श्रुत आकर्णितस्तथा बध्वा ईरितस्य आलापितस्य कोमलगीत-
कस्य मधुरगानस्य ध्वनिर्येन तं [श्रुततदौरितकोमलगीतकध्वनिम्]
अत एव [अग्रतः] अग्रे ; न निमिषति विस्मयानन्दाभ्यामित्यनिमि-

कृतमदं निगदन्त इवाऽऽकुली-

कृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् ।

ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः

सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

विगतवारिधरावरणाः क्वचिद्

दृष्टशुक्लसितासिलतासिताः ।

षष्ठम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तदीक्षणं यस्य तम् [अनिमिषे-
क्षणम्] । वस्तुमत्तुं वेच्छा जिघत्सा । वसेः, वसेरदादेशाद्वा सन्ततात्
“अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः । विगता शस्यस्य
जिघत्सा यस्य तं [विगतशस्यजिघत्सम्] । उपसर्जनानात् ङस्वः । *
[मृगव्रजं, नाघट्टयत्] नाताडयत् । सिद्धे साधनाप्रयोगादिति
भावः । अत्र दण्डसाध्ये मृगनिवारणे काकतालीयन्यायेन सुखार्थस्य
गानस्य कारणत्वकथनात्ममाधिरलङ्कारः,—“कारणान्तरयोगात् कार्यस्य
सुकरत्वं समाधिः” इत्यलङ्कारसर्वस्वमृतात् ॥ ४८ ॥

कृतंति ।—[अयुक्छदगुच्छसुगन्धयः] अयुजो विषमाश्चदा येषां
ते अयुक्छदाः सप्तपर्णास्तेषां गुच्छैः स्तवकैः सुगन्धयः शोभनगन्धाः ;
गजमदगन्धिन इति भावः । [अलिभिः] भृङ्गैः [ततगानगिरः]
तता विस्तृता गानगिरो येषां ते, अलिभिर्गौरयमाना इत्यर्थः । सततं
गच्छन्तीति [सततगाः] सदागतयः, वायव इति यावत् । [कृतमदं]
जनितमदम्, अत एव [आकुलीकृतजगत्त्रयम्, ऊर्जमतङ्गजम्] ऊर्जः
कार्तिकः । ‘बाहुल्योर्जो कार्तिकिकौ’ इत्यमरः । स एव मतङ्गज
इति रूपकम् । तं [निगदन्त इव] अयमागच्छतीत्यावेदयन्त इव
[ववुः] वान्ति स्म । मत्तमातङ्गमनेऽप्येवंविधवायुवहनसम्भवादि-
यमुत्प्रेक्षा, रूपकं त्वङ्गमस्याः ॥ ५० ॥

विगतेति ।—[शरदि, यदवः] यादवाः, यदशब्देन रघुशब्दवत् तद-

* “गोस्त्रियारूपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति सूत्रम् ।

क्वचिदिवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः

शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥

विलुलितामनिलैः शरदङ्गना

नवसरोरुहकेशरसम्भवाम् ।

विकरितुं परिहासविधित्सया

हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः

स्रगवनद्धमनोरमपल्लवा ।

पथ्ये लक्षणा, जनपदशब्दानामेव “तद्राजस्य बहुषु—” (२।४।६२ पा०)
इति लुक्सम्भवादिति । [क्वचित्, विगतवारिधरावरणाः] निवृत्तमेघा-
वरणाः अत एव [उल्लसितासिलतासिताः] उल्लसिता कोष्ठादुद्धृता,
असिलता, तद्दसिताः श्यामा इत्युपमा । [क्वचिर्नीरदिनीः]
मेघवतीः, शुभाब्धपटलच्छन्ना इत्यर्थः ; अत एव [इन्द्रगजाजिन-
कञ्चुकाः] इन्द्रगजाजिनम् ऐरावतचर्म तदेव कञ्चुकः कूर्पासको
यासां ता इव स्थिताः इत्युत्प्रेक्षा । [दिशो ददृशुः] । उक्तालङ्कारयोः
संछष्टिः ॥ ५१ ॥

विलुलितामिति ।—[शरदङ्गना] शरदेवाङ्गना इति रूपकम्
[अनिलैः, विलुलितां] विक्षोभितां [नवसरोरुहकेशरसम्भवां, धूलिं]
परागं, [परिहासविधित्सया] नर्मरौतिचिकीर्षया । दधातः सन्न-
न्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । [हरिवधूः, विकरितुं] विक्षेपुम् [इव] ।
“तुमुन्मुखलो क्रियायां क्रियार्थायाम्” (३।३।१० पा०) इति तुमुन्-
प्रत्ययः । [उदक्षिपत्] प्रेरितवती । रूपकोज्जीवितयमुत्प्रेक्षा ।
किरतिरयं कौर्यमाणकर्मा । यथा रजः किरति मारुतः । क्वचित्
तत्कारकोद्देश्यकर्मा यथाऽल्वेति विवेकः ॥ ५२ ॥

हरितेति ।—[अभिताममुखी] अरुणमुखी । “स्वाङ्गाच्चोपसर्ज-

मधुरिपोरभिताममुखौ मुदं
दिवि तता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥
स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विवम् ।
अकलयन्मुदितामिव सर्वतः
स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥
गजपतिद्वयसोरपि हैमन-
स्तुहिनयन् सरितः पृषताम्पतिः ।

नात् (४।१।५४ पा०) इत्यादिना विकल्पात् डीप् । [शुकावलिः, मरुद्गणैः] सुमनोगणैः [दिवि तता] हरिप्रियार्थमाकाशे वितता, हरितानां हरिद्वर्णानां पत्राणां विकारः [हरितपत्रमयी] । “टिङ्गा-
णञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना विकल्पात् डीप् । [अवनद्धमनोरम-
पल्लवा] तथा, अवनद्धाः ग्रथिताः मनोरमाः पल्लवा यस्यां सा [सगिव]
इत्युत्प्रेक्षा । [मधुरिपोः] कृष्णस्य [मुदं विततान] ॥ ५३ ॥

स्मितेति ।—[सः] हरिः [स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलां] स्मितानि
विकसितानि सरोरुहाण्येव नेत्राणि येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां
तथोक्ताम् [अतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विवम्] अतिसिताङ्गाः धवलपद्मा
ये विहङ्गा हंसास्तैर्हसन्ती स्मयमानेव स्थिता द्यौर्यस्यां तां तथोक्ताम् ;
शरैस्तृणविशेषैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानि हासात्प्रकाशदशनानीति यावत् ।
“दन्त उन्नत उरच्” (५।२।१०६ पा०) इत्युच् प्रत्ययो मन्वर्थीयः,
तानि दिङ्मुखानि यस्यां तां [शरदन्तुरदिङ्मुखां, शरदं, सर्वतो मुदिता-
मिवाकलयत्] सर्वत्र नेत्रविकाशादिलिङ्गैर्हृष्टामिवामन्यतेत्यर्थः । अत्र
सरोजहंसशरेषु नेत्रहासदन्तत्वारोपणाद्रूपकालङ्कारः ; तद्वशात्प्रतीय-
मानाङ्गनाभेदाध्यवसायाच्छरदि मुदितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः । इति शर-
द्वर्णनम् ॥ ५४ ॥

सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-

मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥

इदमयुक्तमहो ! महदेव य-

वरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

स्मृतसयौवनसोष्णपयोधरान्

सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

अथ हेमन्तं वर्णयति, गजपतीति ।—गजपतिः प्रमाणमासां [गजपतिद्वयसौः] महागजप्रमाणाः । “प्रमाणे द्वयसज्द्वयमात्रचः” (५।२।३७ पा०) इति प्रमाणार्थे द्वयसच्प्रत्ययः । “टिष्ठानञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । ताः [अपि, सरितः, तुहिनयन्] हिमी-कुर्वन् । “तत्करोति” (ग०) इति ख्यन्ताङ्गठः श्रुतादेशः । हेमन्ते भवः [हेमनः] । “सर्वत्राण्य च तलोपश्च” (४।३।२२ पा०) इति हेमन्त-शब्दाच्छेषिकोऽण्यप्रत्ययः तकारलोपश्च । [पृषतां] बिन्दूनां [पतिः] वायुः । ‘पृषन्ति बिन्दुपृषताः’ इत्यमरः । [अध्वगयोषिताम्] अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पथिकाः । “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु उः” (३।२।४८ पा०) इति उप्रत्ययः । तयोषितां, प्रोषितभर्तृकाणां, [दृशाम्, अतनुतापकृतं] महासन्तापकारिणीं [सलिलसन्ततिम् अतनुत] उष्णमश्रूत्पादयामासेत्यर्थः । हेमन्तमारुतो विरहिणीदुःसहोऽजनोति भावः * ॥ ५५ ॥

सर्वदाऽपि वियोगिनामुद्दीपकवायाहेमन्ते वैशिष्ट्यमाचष्टे, इद-मिति ।—[अनिलः] वायुः [अन्यदा] अन्यस्मिन् काले, ग्रीष्मादावि-त्यर्थः । “सर्वैकान्य—” (५।३।१५ पा०) इत्यादिना दाप्रत्ययः । [वियो-गिनः] वियुक्तान् । “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणि-कर्तुः कर्मत्वम् । [वरतनोः] वरतनुमित्यर्थः । “अधौगर्थ—” (२।३।५२ पा०) इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । [स्मरयति] इति [यत्] ।

प्रियतमेन यया सरुषा स्थितं
न सह सा सहसा परिरभ्य तम् ।
श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

स्मरतेराध्याने मित्वाद्बुद्धस्वत्वम् । [इदं] स्मारकत्वमपि [महत्]
अत्यन्तम् [अयुक्तमेव], सहकारिविरहादिति भावः । [अहो]
अत्यन्ताकिञ्चित्करत्वादित्ययः । हेमन्ते तु हन्तृत्वमप्यस्य सम्भवतो-
त्याह,—[सतुहिनः] तुहिनसहितः [तु] सयौवना यौवनयुक्ताः,
अत एव सोष्माणो धे पयोधराः कुचास्ते स्मृता यैस्तान् [स्मृतसयौवन-
सोष्मपयोधरान्] वियोगिनो वियुक्तान् । “तथा युक्तं चानौषितम्”
(१।४।५० पा०) इति कर्मत्वम् । [हिनस्तु] हन्तु । सम्भावनायां
लोढ । हेमन्ते हि हिमसहकारात् कुचोष्मेकसाध्यदुःखोत्पादनसाम-
र्थ्यादियोगिभारकत्वमपि सम्भाव्यते, ग्रीष्मादौ तु तादृक्सहकारिविर-
हात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारके मारकसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
भेदः । इह सहजकविप्रौढोक्तिसिद्धयोरभेदाध्यवसाय इति रहस्यम् ॥५६॥

प्रियतमेनेति ।—अत्राद्यपय्याये, न सह सा इति त्रैधा विभागः,
अन्यत्र सहसेत्येकं पदम् । [सरुषा] सरोषया [यया] स्त्रिया
कक्षार्त्ता । [प्रियतमेन सह न स्थितम्] । नपुंसके भावे क्तः । [सा,
अङ्गना] स्त्री [सहसा] मार्गशीर्षमासेन । ‘मार्गशीर्षे सहा मार्गः’
इत्यमरः । [कृतवेपथुः] जनितकम्पा सती । “द्वितोऽयुष्” (३।३।
३८ पा०) इत्ययुष् प्रत्ययः । [तं] पूर्वमगणितमेव प्रियं, हसेन सह
वर्त्तत इति [सहसा] सती । ‘अथो हसः हासो हास्यश्च’ इत्यमरः ।
“स्वनहसोर्वा” (३।३।६२ पा०) इति विकल्पादप् प्रत्ययः । [सहसा]
शीघ्रम् । स्मरादिपाठादव्ययत्वम् । [परिरभ्य] आश्लिष्य [क्षणं] क्षण-
मपीत्यर्थः, अन्यथा वैरं स्यात् ; अत एव सामर्थ्यलभ्यार्थत्वादपे-
रप्रयोगः । [श्लथयितुं नाक्षमत] श्लिथिलीकर्त्तुं नोत्सहते स्मेत्यर्थः ;

भृशमदूयत याऽधरपल्लव-
 क्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।
 दशनरश्मिपटेन च शीत्कृतै-
 निर्वसितेव सितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥
 व्रणभृता सुतनोः कलशीत्कृत-
 स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।
 स्फुटमिवावरणं हिममारुतै-
 मृदुतया दुतयाऽधरलेखया ॥ ५९ ॥

मानिनीमानभञ्जनक्षमोऽयं मास इति भावः । कलहान्तरितेयं नायिका । 'कोपात्कान्तं पराण्य पश्चात्तापसमन्विता' इति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

भृशमिति ।—[अनावरणा] आवरणरहिता [या, अधरपल्लव-
 क्षतिः] अधरपल्लवस्य क्षतिव्रणः, [हिममारुतैर्भृशम्, अदूयत] अतप्यत ।
 दूजो दैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । मा क्षतिः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ।
 [शीत्कृतैः] शीत्कारैः कर्त्तृभिः [सितेन] शुभ्रेण [दशनरश्मिपटेन]
 दशनरश्मय एव पटस्तेन करणेन । [निर्वसितेव] आच्छादितेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 वसराच्छादनार्थात्कर्मणि क्तस्येडागमः । [सुनिर्ववौ च] मुहु निर्ववार ;
 शीतालुराच्छाद्यत इति भावः । हिमवृताधरनिर्वाणस्य शीत्कार-
 कारणकस्य दशनरश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद्रूपकोत्प्रेक्षयोः
 सङ्गरः ॥ ५८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह, व्रणेति ।—[मृदुतया] मार्दवेन ।
 हेतुना । [हिममारुतैः, दुतया] पीडितया । 'टुडु उपतापे' इति
 धातोः सौवादिकात् कर्मणि क्तः । [व्रणभृता] दन्तव्रणवत्या, [सुतनोः]
 स्त्रियाः, अधरो लेखिव तथा [अधरलेखया] कर्त्तार्या [कलशीत्कृत-
 स्फुरितदन्तमरीचिमयं] कलेन शीत्कृतेन हेतुना स्फुरिताः प्रका-

धृततुषारकणस्य नभस्वत-

स्तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।

पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं ।

वनितयाऽनितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥

हिमञ्चतावपि ताः स्म भृशस्विदो

युवतयः सुतरामुपकारिणि ।

प्रकटयत्यनुरागमकृत्वमं

स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

शिता ये दन्तमरीचयस्तन्मयं तद्रूपं, [स्फुटम्, आवरणम्] आच्छादनं [दधे इव] धृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । दधातेः कर्मणि लिट् ॥ ५८ ॥

धृतेति ।—[धृततुषारकणस्य] धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन तस्य [नभस्वतः] पवनस्य सम्बन्धिनः [तरुलताऽङ्गुलितर्जनविभ्रमाः] तरुलता एवाङ्गुलयस्ताभिस्तर्जनानि यानि तान्येव विभ्रमाः विलासाः [पृथु] विशालम्, इष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वचःस्थलं [इष्ट-भुजान्तरं निरन्तरम्, अनितया] अप्राप्तया, गाढालिङ्गनमलभमानया इत्यर्थः । इणः कर्त्तरि क्तः । [वनितया] स्त्रिया [न विषेहिरे] न सोढाः । विरहिण्यस्तर्जिता इव नभस्वतो बिभ्यतीति भावः * ॥६०॥

हिमेति ।—[स्मरमयं] स्मरादागतं, स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः । “तत आगतः” (४।३।७४ पा०) इति मयट् । [अकृत्वमनुरागं] सहजं प्रेम [प्रकटयति] प्रकटीकुर्वाणे, तत्कार्येण स्वेदेनेति भावः ; अत एव [सुतरामुपकारिणि] पुंसां विरंसाजननात् तेभ्यः स्वानुरागप्रकाश-

* अत्र द्वितीयपादं रूपकालङ्कारः : तेन च यथा कश्चित् कुतश्चित् कारणात् कामपि वैरतमापन्नां विपन्नाम् अङ्गुल्या तर्जयति, सा तु स्वभावदुःखिता तदानीं तत् द.सहं तर्जनादिकं न सहते तथेति ध्वनते ।

कुसुमयन् फलिनौरलिनौरवै-

मदविकाशिभिराहितहुङ्कतिः ।

उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्

वियुवतौर्युवतौः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

नाञ्चात्यन्तोपकर्त्तरीत्यर्थः । एवम्भूतं [हिमऋतावपि] हेमन्तोऽपि, स्वेद-
सम्भावनारहितकालेऽपीत्यर्थः । सांहितः “ऋत्यकः” (१।१।१२८ पा०)
इति प्रकृतिभावः । भृशं खिद्यन्ति रागोष्णणा [भृशस्विदः] इति
सात्त्विकोक्तिः । क्षिप् । हेमन्तोऽपि रागिणां स्वेदहेतुरेव ; तच्चेतु-
रागहेतुत्वादिति भावः । [ताः] तथा धीराः [युवतयः, विलासिनः]
प्रियान् [रमयन्ति स्म] हेमन्तस्योद्दीपकत्वात् पीडाक्षमत्वात् दीर्घ-
रात्रत्वाच्चोभयेच्छासदृशभरमन्तेत्यर्थः । इति हेमन्तवर्णनम् ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं वर्णयति,—कुसुमयन्त्रित्यादिना ।—[उपवनं] वने
इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” (२।४।
८४ पा०) इति विकल्पादम्भावः । [फलिनौः] प्रियङ्गुलताः ।
“प्रियङ्गुः फलिनौ फली” इत्यमरः । [कुसुमयन्] कुसुमवतौः कुर्वन् ।
इत्युद्दीपनसामग्रीवर्णनम् । कुसुमयतर्मत्वन्तप्रकृतिकात् “तत्करोति”
(ग०) इति ग्यन्तात् लटः श्रवादेशः ; णाविष्ठवद्भावे “विन्मतीर्लुक्” (५।३।
६५ पा०) इति मतुपः लुक् । [मदविकाशिभिः] मदेन विजृम्भमाद्यैः
[अलिनौ-रवैः] भृङ्गीहुङ्गारैः, [आहितहुङ्कतिः] ऊतहुङ्कारः । माधुर्या-
द्युद्दीपकत्वातिशयद्योतनार्थमलिनौ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । [शिशिरा-
निलः प्रियान्, वियुवतौः] कोपाद्वियुञ्जानाः । योतः श्रतरि घातोरु-
वङ्ङादेशः “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [युवतौः] वधूः ।
“यूनस्तिः” (४।१।७७ पा०) इति तिप्रत्ययः । [निरभर्त्सयत]
अतर्जयत । तर्जिभर्त्स्योश्चोरादिकयोरनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अत्र वायौ
अचेतने चेतनधर्मो निर्भर्त्सनमुत्प्रेक्ष्यते ; सा चालिनौ-हुङ्कारभङ्गारा-
ज्जीवितेति रूपकसङ्कीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्भा च ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां
 व्रजति कालवशाद्वलवानपि ।
 तपसि मन्दगभस्तिरभौषमा-
 न्नहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥
 अभिषिषेणयिषुं भुवनानि यः
 स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्चयः ।
 क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुर-
 द्युतिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥ ६४ ॥

उपचितेष्विति ।—[कालवशाद्वलवानपि, परेषु] शत्रुषु [उप-
 चितेषु] प्रवृद्धेषु सत्सु, [असमर्थतां] दौर्बल्यं [व्रजति] । [हि]
 यस्मात् [तपसि] माघमासे, 'तपा माघे' इत्यमरः । [मन्दगभस्तिः]
 मृदुरस्त्रिः [अभौषमान्] अंशुमान् । 'अभौषुः प्रग्रहे रश्मौ' इत्यमरः ।
 महत उपचितस्य हिमस्य हानिं नाशं करोतीति [महाहिम-
 हानिकरः] तद्धेतुः [नाभवत्] । "कृष्णो हेतुः—" (३।२।२० पा०)
 इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः * ॥ ६३ ॥

अभीति ।—[क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्युतिः] क्षुभित उद्धतो
 यः सैन्यपरागः सेनारजः, स इव विपाण्डुरद्युतिः शुभ्रवर्णः † [यो
 लोध्ररजश्चयः भुवनानि, अभिषिषेणयिषुं] सैन्या अभियातुमिच्छुम् ।
 'यत्सैन्याऽभिगमनमरो तदभिषेणनम्' इत्यमरः । "सत्यापपाश—"
 (३।१।२५ पा०) इत्यादिना सेनाशब्दात् शिचि सनि "सनाशंसभिच्च

"का कथा दुर्बलस्य" इति अपिशब्देनार्थान्तरप्रतिपादनात् अर्थाप-
 न्यशब्दोक्तः ।

† इत्यपमा ।

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः
 क इव शीतहरस्य कुचोष्णः ।
 इति धियाऽस्तरुषः परिरेभिरे
 घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥
 अधिलवङ्गममौ रजसाऽधिकं
 मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

उः” (३।२।६८ पा०) इति उप्रत्ययः । “स्थादिष्वम्यासेन—” (८।३।६४ पा०) इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् । [स्मरम्, आख्यतेव] आख्यात-
 वानिवेत्युत्प्रेक्षा । “चक्षिडः ख्याञ्” (२।४।५४ पा०) “अस्यतिवक्ति-
 ख्यातिभ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति च्ले रडादेशः । [अयं] लोभ्ररजश्चयः
 [दिशः तिरयन्] तिरस्कुर्वन् । तिरःशब्दात् “तत्करोति—” (ग०)
 इति ख्यन्ताङ्गटः श्लादेशः * । णाविष्ठवङ्गावे टिलोपः । [उदभूत्] ॥६४॥

शिशिरेति ।—[शिशिरमासमपास्य] अपह्वाय, शीतं हरतीति
 तस्य [शीतहरस्य] । “हरतेरनुयमनेऽच्” (३।२।८ पा०) इत्यच्
 प्रत्ययः । [नः] अस्माकम् [अस्य, कुचोष्णः] कुचोष्णस्य [क इव
 गुणः] किं फलम् ? सम्पाद्यत इति शेषः । गम्यमानक्रियाऽपेक्षया
 क्तानिर्देशः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । [इति धिया, अतः] अस्मिन्
 शिशिरमासे । सार्वविभक्तिकस्तमिः । [प्रियाः] कान्ताः [अस्तरुषः]
 निरस्तरोषाः सत्यः [नमतः] प्रणतान् [अनुमतान्] स्वप्रियान् [घनं]
 निविडं [परिरेभिरे] आग्निष्ठवत्यः । इति धियेति । सुखार्थस्य परि-
 ष्वस्य कुचोष्णसाफल्यार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यत्वञ्चास्याः † ॥६५॥

अधौति ।—लवङ्गेषु [अधिलवङ्गम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

* “लटः शतशानच्—” (३।२।१०४ पा०) इत्यादिना ।

† अथ धीशब्दः अत इति शब्दश्च पुनरुक्तौ, हत्वर्थेन इतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ;
 तेन “इति यतोऽस्तरुषः” इति युक्तः पाठः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्
 सपदि कुन्दलता दलताऽलिनः ॥ ६६ ॥
 अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया
 मतनुतरतयेव सन्तानकः ।
 तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा-
 मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६७ ॥

सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तालयन्ति प्रतितिष्ठन्ति इति [सुमनोदल-
 तालिनः] । ताच्छीर्ष्य आभीक्ष्ण्ये वा गिनिः । [अभी, अलिनः]
 मधुपाः [रजसा] परागेणार्तवेन च [अधिकं], मलिनाः मलीमसाः
 पापिनश्च कृताः [मलिनिताः, इति] हेतोः [पुरः] अग्रे [सपदि,
 कुन्दलता] माघ्यवल्ली । ‘माघ्यं कुन्दम्’ इत्यमरः । [दलता] विकसता
 [प्रसवेन] निजकुसुमेन [अहसत्] जहास [स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ।
 रजस्वलाया गन्तारं कामिनं सपत्नीं हसन्तीति भावः । कुन्दकुसुमस्य
 धावत्याहासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ यमकविशेषकौतुकितया कविः पुनर्द्वादशभिः ऋतून् वर्णय-
 न्नाद्यैश्चतुर्भिर्वसन्तं वर्णयति, अतिसुरभिरिति ।—[अतिसुरभिः] अत्य-
 न्तसुगन्धिः [सन्तानकः] कल्पवृक्षः [पुष्पश्रियां] पुष्पसम्पदाम् [अतनुतर-
 तया] महत्तरत्वेन । अतनुशब्दात्तरवन्तात् तत्प्रत्ययः । [अभाजीव]
 अभङ्गीव इत्युत्प्रेक्षा, तथा नम्र इत्यर्थः । “भङ्गश्च चिणि” (६।४।३३
 पा०) इति विभाषा, नलोपे उपधावृद्धिः, “चिणो लुक्” (६।४।१०४
 पा०) इति तलुक् । किञ्च वसन्तस्थानको दुन्दुभिः [वसन्तानकः]
 इति रूपकम् । [तरुणपरभृतः] तरुणकोकिलः, [रागिणां] कामिनां
 [रतये] रागवर्धनाय [स्वनमतनुत] मधुरं चूकृजेत्यर्थः । प्रभा वृत्तम् ;—
 ‘स्वरश्चरविरतिर्ननौ रौ प्रभा’ इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

नोज्झितुं युवतिमाननिरासे

दक्षमिष्टमधुवासरसारम् ।

चूतमालिरलिनामतिरागा-

दक्षमिष्ट मधुवासरसाऽरम् ॥ ६८ ॥

जगदशौकर्तुमिमाः स्मरस्य

प्रभावनीके तनवै जयन्तीः ।

इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः

प्रभावनी केतनवैजयन्तीः ॥ ६९ ॥

नोज्झितुमिति ।—[अरम्] अत्यन्तम्, इष्टेष्वीप्सितेषु मधुषु मकरन्देषु वासे वसतो रसो रागो यस्याः सा [इष्टमधुवासरसा], मधुपानप्रिये-
त्यर्थः । अत एव [अलिनामालिः] भृङ्गश्रेणिः [युवतिमाननिरासे, दक्षं]
कुशलम् ; उद्दौपकत्वादिति भावः । मधुवासरसेषु वसन्तदिनेषु सारं
श्रेष्ठं [मधुवासरसारम्], तत्कालप्राप्तमित्यर्थः । [चूतं] सहकारम्
[अतिरागात्] अतिलौल्यात् [उज्झितुं] हातुं [नाक्षमिष्ट] नासहिष्ट ।
अनेर्भौवादिकाबुद्धिः । स्वागता वृत्तम् ;—“स्वागतंति रनभादगुरुयुग्मम्”
इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

जगदिति ।—प्रभावयतीति [प्रभावनी] सम्पादयित्वा । कर्त्तरि
ल्युटि ङीप् । [मधुश्रीः] कर्त्तुः । [जगदशौकर्तुं, प्रभौ] समर्थे [अस्य
स्मरस्य, अनीके] सैन्ये [जयन्तीः] जित्वरीः [केतनवैजयन्तीः] ध्वज-
पताकाः * [तनवै] करवाणि । तनीतः प्राप्तकाली लोट् । टेरित्वमित्ये-
कारः । “एत ऐ” (३।४।८३ पा०) “आडुत्तमस्य पिञ्च” (३।४।८२
पा०) इति आटि ; “आटञ्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । [इति]
मनीषयेति शेषः । [इमाः कदलीः] रम्भातरून [तैर्न] वितस्तार

* “केतनान् निमग्नये । गृहे कर्तौ च हत्येऽथ” इति “वैजयन्ती पताकायाम्”
इति च मेदिनी ।

स्मररागमयौ वपुस्तमिस्रा

परितस्तार रवेरसत्यवश्यम् ।

प्रियमाप दिवाऽपि कोकिले स्त्री

परितस्ताररवे रसत्यवश्यम् ॥ ७० ॥

‘कदली वारणबुसा (षा) रम्भा सोचांगुमत्फला’ इत्यमरः । कदलीषु कामवैजयन्तीत्वोत्प्रेक्षा । * वृत्तमुपजातिः ॥ ६८ ॥

स्मरेति ।—[असती] दुष्टा, [स्मररागमयौ] स्मरेण कामेन निमित्तेन, यो रागो रमणेच्छा, स एव तन्मयी, [तमिस्रा] तमःस्तोमः । ‘तमिस्रा तिमिरे रोगे तमिस्रा तु तमस्तौ । कृष्णपक्षनिश्चायाच्च’ इति विश्वः । [रवेर्वपुः] मण्डलं, [परितस्तार] आवरे, अहनि रजनीधियं जनयामासेत्यर्थः । परिपूर्वात् स्मृणातेर्लिट् । [अवश्यं] सत्यमित्यर्थः । कुतः ? [परितः] समन्तात्, [ताररवे] उच्चतरध्वनौ, [कोकिले, रसति] कूजति सति, इत्यद्वैपकीक्तिः । [स्त्री] स्त्रिय इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । [दिवाऽपि] दिवेति सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । वशं गतो वश्यः । “वशं गतः” (४।४।८६ पा०) इति यत्प्रत्ययः । न वश्यस्तम् [अवश्यम्] अवशं गतमपीत्यर्थः । [प्रियमाप] स्वयमभिससारेत्यर्थः । यदवगणयन्तमपि प्रियं दिवाऽपि मानमवगणय्य निषेधं चोद्धृष्टा समगच्छन् तत्सत्यम् ; रागतिभिरतिरोहितमानभानुमण्डला मानिन्य इति रूपकानुप्राणिता प्रियाप्तिक्रियानिमित्ता परितस्तारणक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ;—“विषमे ससजा गुरू समे चेत् स्मरयाच्छन्दसिकं तदौपपूर्वम्” इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

* यथा राजानुगमनमनुचिन्य तत्सहचराः सखायश्च भ्रजपताकादीन् सङ्कारमभीहरसलिलपूर्णकलसान् कदलीदलविराजितद्रव्यजातांश्च प्रसारयन्ति, वसन्तश्रियोऽपि तथेति ध्वनिः ।

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना

रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।

रमणेन रमण्यचिरांशुलता-

रुचिरङ्गमनीयत रागमिता ॥ ७१ ॥

मुदमब्दभुवामपां मयूराः

सहसाऽऽयन्त नदी पपाट लाभे ।

अलिनाऽरमतालिनौ शिलीन्ध्रे-

सह सायन्तनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥

अथैकेन ग्रीष्माह, वपुरिति ।—[शुचिना] ग्रीष्मेण, प्रयोजक-
कर्ता । [अम्बुविहारहिमम्] अम्बुविहारण जलक्रीडयां, हिमं शीतलम्,
अत एव [रुचिरम्] उज्ज्वलं, [वपुः] देहं, [गमिता] प्रापिता ।
“गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ।
“प्रधानकर्मण्यारब्धे लादौनाहुर्द्विकर्मणाम्” इति अभिहितत्वञ्च ;
अत एव [कमनीयतरा] रमणीयतरा, अचिरांशुर्लतेव अचिरांशुलता
वियुक्तता, तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्याः सा [अचिरांशुलतरुचिः]
इत्युपमाद्वयम् । तथा [रागमिता] रागमनुरागमिता प्राप्ता । इणः
कर्त्तरि क्तः । [रमणी, रमणेन] प्रियेण [अङ्गम्] उत्सङ्गम् [अनौयत]
नीता । “नोहृक्पवहाम्” * इति नयतर्द्विकर्मकता । शेषं पूर्ववत् ।
तोटकं वृत्तम् ;—“वद तोटकमस्मिन्कारयुतम्” इति लक्षणात् ॥ ७१ ॥

अथ हाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति, मुदमित्यादि ।—[अब्दभुवां] मेघप्रभ-
वाणाम् [अपां लाभे] मेघे वर्षति सतीत्यर्थः । [सहसा मयूराः, मुदम्]
आनन्दम् [आयन्त] अलभन्त । ‘अय गतो’ लङि “आडजादौनाम्”

* “दद्यात्पचदण्ड रुधिप्रच्छिन्नश्चासुजिमय्युषाम् ।

कर्मयुक् + टकथितं तथा स्यान्नोहृक्पवहाम् ॥” इति ।

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
समयाऽवनौ घनमदभमराणि ।
गगनञ्च गीतनिनदस्य गिरौच्चैः
समया वनौघनमदभमराणि ॥ ७३ ॥

(६।४।७२ पा०) इत्याङ्गागमे वृद्धिः । [नदी पपाट] नद्यः पावहन्नि-
त्यर्थः । ‘अट पट गतौ’ लिट् । जातावैकवचनम् । [अलिना]
भृङ्गेण [सह, सायन्तनदीपपाटलाभे] सायन्तनः सायम्भवः । “साय-
च्चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना लुप्रत्ययः तुडागमश्च । स चासौ
दीपश्च तद्वत्पाटलाभे पाटलप्रभे, इत्युपमाऽलङ्कारः । तस्मिन् [शिलीन्ध्रे]
कन्दलीकुसुमे [अलिनीं अरमत] । अत्र मयूरमोदप्राप्ताद्यनेककर्तृक-
क्रियायोगपद्याङ्गिन्नाधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः समुच्चयालङ्कारभेदः,—
‘गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः’ इति सामान्यलक्षणात् । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ ७२ ॥

कुटजानीति ।—[शिखरीन्द्रं समया] रैवतकाद्रेः समीपे । “अभितः-
परितःसमया—” (वा०) इत्यादिना द्वितीया । [अवनौ] प्रदेशे,
घनमदा भमरा येषु तानि [घनमदभमराणि] । [कुटजानि] कुटज-
कुसुमानि, वनौघन पयःपूरेण नमन्त्यव्भ्राणि मेघा यस्मिन् तत् [वनौघ-
नमदभम्] । ‘पयःकौलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्’ इत्यमरः । [गग-
नञ्च वीक्ष्य, शिखिभिः] मयूरैः [गीतनिनदस्य] गानध्वनैः, [समया]
तुल्यया * “तुल्यार्थैः—” (१।३।७२ पा०) इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी ।
[गिरा] वाचा, केकयेत्यर्थः । [उच्चैः, अराणि] रणितम् । ‘रण शब्दे’
भावे लुङ् चिणो लुक् । कुटजा वृत्तम् ;—‘सजसा भवेदिह सगौ
कुटजाख्यम्’ इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

अभीष्टमासाद्य चिराय काले
 समुद्धृताशं कमनी चकाशे ।
 योषिन्मनोजन्मसुखोदयेषु
 समुद्धृताऽऽशङ्कमनीचकाशे ॥ ७४ ॥
 स्तनयोः समयेन याऽङ्गनाना-
 मभिनङ्गारसमा न सा रसेन ।
 परिरम्भरुचिं ततिर्जलाना-
 मभिनङ्गा रसमानसारसेन ॥ ७५ ॥

अथ त्रिभिः श्ररदं वर्णयति, अभीष्टमित्यादि ।—कामयत इति [कमनी] कामयित्वौ । ‘कमः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः’ इत्यमरः । कमेः कर्तरि ल्युटि ङीप् । [योषित्] जातावेकवचनम् । अनीचा उन्नताः काशा अश्रवाला यस्मिन् [अनीचकाशे काले] श्ररदीत्यर्थः ; [मनोजन्मसुखोदयेषु] कामसुखाविर्भावेषु [धृताशं] धृता आशा अभिलाषो येन तं, [अभीष्टं] प्रियं, [चिराय] चिरकालेन, ‘चिराय चिररात्राय’ इत्यमरः । सम्यगुद्धृता उत्सृष्टा आशङ्का सङ्कोचो यस्मिन् कर्मणि तत् [समुद्धृताऽऽशङ्कं] विसृज्यं यथा तथा, [आसाद्य] प्राप्य, मुदा सह वर्तत इति [समुत्] सानन्दा [सती, [चकाशे] विललासित्यर्थः । अत्र समुच्चकाश इति योषितः प्रियप्राप्तिनिमित्त-
 हर्षाख्यभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः,—“रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेयज्जस्विसमाहितानि” इत्यलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् ।
 वृत्तमुपजातिः ॥ ७४ ॥

स्तनयोरिति ।—रसमानाः कूजनशीलाः । “ताच्छील्यवयोवचन-
 शक्तिषु चानश्” (३।२।१२६ पा०) इति ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः ।
 रसतेः परस्मैपदित्वाच्च ज्ञानच् प्रत्ययः । ते सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन्

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं

कामे कान्ते सारसिकाकाकुरुतेन ।

तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां

कामेकान्ते सा रसिका का कुरुते न ? ॥७६॥

तेन [रसमानसारसेन, समयेन] शरत्कान्तिर्नित्यर्थः ; सारसानां तत्रैव सम्भवात् । ‘सारसो मैथुनी कामी गान्धेः पृष्कराह्वयः’ इति यादवः । [अङ्गनानां स्तनयोर्या, जलानां ततिः] शारदोष्मजन्मा स्वेदोदबिन्दु-सन्दोहः, अभितो नद्धा [अभिनद्धा] । नद्यतरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः । “नद्धो धः” (८।३।३४ पा०) इति धत्वम् । [चारसमा] मुक्ताहार-तुल्या ; * कुचमण्डलमण्डनायमानेति भावः । [सा] जलानां ततिः । [रसेन] रागेण हेतुना । बलीयसीति भावः । [परिरम्भरुचिम्] आलिङ्गनेच्छां, [नाभिनत्] न विभेद । शारदस्वेदस्याप्यलङ्कारतया उद्दीपकस्याजुगुप्सितत्वान्निःसपत्नशृङ्गारा विजयन्ते स्म इत्यर्थः ; अत एव रसनिबन्धनाद्रसवदलङ्कारः । लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

जातेति ।—[या] स्त्री, [अनुवनान्तम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [मधुरेण] श्राव्येण, [सारसिकाकाकुरुतेन] सारस्य एव सारसिकाः सारसाङ्गनाः । कात्पूर्वस्यत्वम् । † तासां काकुरुतेन विकृतशब्देन । ‘काकुः स्त्रियां विकारो यः श्लोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः’ इत्यमरः । काकुश्च तद्गतं च तेन ; [कामे] कामकल्पे । सिंहो देवदत्त इतिवद्गौणप्रयोगः । [कान्ते] प्रिये, [जातप्रीतिः] जातस्नेहा अभूत् । [रसिका] रसवती, रागवतीत्यर्थः । “अत इनिठनौ” (५।१।११५ पा०) इति ठन्प्रत्ययः । [सा का] स्त्री, [एकान्ते] रहसि, [तत्सम्पर्कं] तस्य कान्तस्य सम्पर्कं,

* इत्युपमा ।

† “प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात इदायसुपः” (७।३।३४ पा०) इति सूत्रम् ।

कान्ताजनेन रहसि प्रसभं गृहीत-

केशे रते स्मरसहाऽऽसवतोषितेन ।

प्रेम्णा मनःसु रजनौष्वपि हैमनीषु ।

के शेरते स्म रसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

[प्राप्य, पुरा] पुरुषप्रेरणात्पूर्वमेव, [कां, मोहनलीलां] सुरतक्रीडां, [न कुरुते ?] सर्वा अपि स्त्री सर्वानपि सुरतविशेषान् कामतन्त्रप्रसिद्धान् विसृज्यञ्चकारेत्यर्थः ; तेन शृङ्गारस्य पराकाष्ठा प्राप्तेत्युक्तम् । मत्तमयूरं वृत्तम्;—“वेदै रन्ध्रैर्मतौ यसगा मत्तमयूरम्” इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

अथैकेन हेमन्तमाह, कान्तेति ।—सह्य इति सहः । पचाद्यच् । स्मरस्य सहः, कामोद्दीपक इत्यर्थः, तेनाऽऽसवेन तोषितः तेन [स्मर-सहाऽऽसवतोषितेन] अत एव रसहासावस्य स्त इति तेन, [रसहासवता] रागहास्यवता, अत एव [प्रेम्णा, मनस्सु] पुंसां चित्तेषु, [उषितेन] वसता । वसतेः कर्त्तरि क्तः । “वसतिक्षुधोरिट्” (७।२।५२ पा०) इतीडागमः । ‘गतिबुद्धि—’ (१।४।५२ पा०) इत्यादिमृते चकारादर्त्त-मानार्थता । कान्तैव जनस्तेन [कान्ताजनेन] । जातावेकवचनम् । [रहसि, प्रसभं] बलात्, [गृहीतकेशे] आकृष्टशिरोरुहे, [रते] सुरते, हेमन्ते भवा हैमन्यस्तासु [हैमनीषु अपि], त्राघीयसीष्वपीति भावः । “सर्वलाण् च तलोपश्च” (४।३।२२ पा०) इति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययः, तकारलोपश्च । “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । [रज-नीषु, के] युवानः [शेरते स्म] स्वपन्ति स्म ? न केऽपीत्यर्थः । * “लट् स्मे” (३।२।११८ पा०) इति भूतं लट् । एतेनातिभूमिङ्गतः शृङ्गार इति व्यज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

* हेमन्तकालस्य दीर्घरजनौष्वपि भृशं सम्भोगवतां रसभाववतां नास्ति सुरत-ग्लानिरिति भावः ।

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै-

रसकलामलपल्लवलीलया ।

मधुकृतामसक्ताङ्गिरमावली

रसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमित्यतिभरेण नगानवाचः

पुष्पैर्विराममलिनाञ्च न गानवाचः ।

श्रीमान् समस्तमनुसानु गिराविहर्तुं

बिभ्रत्यचोदि स मयूरगिरा विहर्तुम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमाधकविक्रतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति, गतवतामिति ।—[असकलामलपल्लव-
लीलया] असकला असमग्रविकासिनोऽमला निर्मलाश्च ये पल्लवास्तेषां
लीला तथा, नृत्यरूपयेत्यर्थः । [विस्मयं, गतवतामिव] स्थिताना-
मिव, इत्युत्प्रेक्षा । [मधुकृतां] मधुकराणां सम्बन्धिनी, लवलीषु लता-
विशेषेषु, लयो लयनं, स्थितिर्यस्याः सा [लवलीलया, आवलिः] पङ्क्तिः,
[रसकलां] रसेन मध्वास्वादेन, कलामव्यक्तमधुराम् । “ध्वनौ तु
मधुरास्फुटे । कलः’ इत्यमरः । [गिरं] वाचम्, [असक्तदृञ्चकैरलपत्] । मधु-
मदहेतुकस्य मधुकरालापस्य पल्लवलीलया अनितविस्मयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत
इति गुणहेतुत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

कुर्वन्तमिति ।—[इति] इत्थं, [पुष्पैः] एव [अतिभरेण] * महाभरेण,
तत्कृतेन वा गौरवेण, [नगान्] वृक्षानवाञ्छन्तीति [अवाचः] नम्रान् ।
अञ्चरवपूर्वात् “ऋत्विक्” (३।२।५५ पा०) इत्यादिना किन्प्रत्ययः ।
[कुर्वन्तम् अलिनां, गानवाचः] गीतध्वनेर्भाङ्गारस्य [च, न विरामम्]

* “अतिभरेण” इत्यत्र “ह्रितौ” (३।३।२३ पा०) इत्यनेन तृतीया इत्यवगन्तव्यम् ।

सप्तमः सर्गः ।

—००—

अनुगिरमृतुभिर्वितायमाना-

मथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।

निरगमद्भिराङ्गमादृतानां

भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥ १ ॥

अविराममसमाप्तिं कर्वन्तं [समस्तमृतुं] सर्वानृतून् * [अनुसानु] सानु-
ष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [विभ्रति] विभ्राणे, [इह गिरौ]
रैवतकाद्रौ [विहत्तुं] क्रीडितुं, [श्रीमान् सः] हरिः [मयूरगिरा]
केकया, [अचोदि] प्रेरितः । भगवन्निह विहर ऋतुगणमनुगृह्णाणेति
प्रार्थित इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्या । वृत्तमुक्तम् ॥७६॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचितं

माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाख्ये षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इत्यमृतुगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य
वनविहारलीलावर्णनमारभते, अनुगिरमिति ।—[अथ] ऋतुप्रादु-
र्भावानन्तरं [सः] हरिः गिराविति [अनुगिरम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । “गिरेश्च सेनकस्य” (५।१।११२ पा०) इति समासान्तः ।
[ऋतुभिः, वितायमानां] वितन्यमानाम् । तनोतेः कर्मणि लटः शान-
जादेशः । “तनोतेर्यकि” (६।१।४४ पा०) इति वैभाषिक आकारा-

* इयं गच्छति अशीर्कपुष्पविकाशान् इति वसन्तादिषड्विधः कालविशेषः ऋतुः ।
“षड्धा ऋतवः” इति श्रुतेः ;—“शिशिरः पुष्पसमयौ शीतो वर्षा शरद्धिमः ।
माघादिमासयुग्मेषु ऋतवः षट् क्रमादिभिः ॥” इत्युक्तेश्च बोद्धव्यः ।

दधति सुमनसो वनानि बह्वी-
युवतियुता यदवः प्रयातुमीषुः ।
मनसि शयमहाऽस्त्रमन्यथाऽमी
न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढम् ॥ २ ॥

देशः । [वनान्तलक्ष्मीं विलोकयितुं, निरगमत्] * निर्गतः । “पुष्पादि—”
(३।१५५ पा०) इत्यादिना गभेलुंडि चौरडादेशः । ऋतुगणभक्तिं
स्वीकर्तुमिति भावः । तथा हि,—[अभिराहुम्] आराधयितुम्, [आह-
तानाम्] आदरं कुर्वताम्, आस्थावतामित्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । [प्रयासः]
सेवायासः, [महत्सु] विषये [निष्फलो न भवति]; न हि भक्तानु-
कम्पिनो महान्तस्तत्सवां व्यर्थयन्तीति भावः । अतो हरेरप्यृतुगणानु-
ग्रहणार्थं निर्गमो युक्तः इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः,—‘सामान्यविशेषभावकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसम-
र्थनमर्थान्तरन्यासः’ इति सर्वस्वसूत्रम् । + अत्र सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—
‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

दधतीति ।—[यदवः] यादवाः । व्याख्यातं चैतत् । [बह्वीः]
बह्वः, बहुविधा इत्यर्थः । “बह्वादिभ्यश्च” (४।१।४७ पा०) इति विकल्पा-
दीकारः । [सुमनसः] पुष्पाणि, ‘स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्’ इत्य-
मरः । [दधति] दधन्ति । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७८ पा०)
इति अभ्यस्ताच्छतुर्वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः । [वनानि, युवतियुताः]
स्त्रीसमेताः एव, [प्रयातुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म । अत्र हेतुमाह,—[अन्यथा]
युवतिजनाभावे, [अमी] यदवः, [मनसि शयमहाऽस्त्रं] मनसि श्रुते

* अत्र प्रथमपादाईवाक्यसमूहस्य द्वितीयपादस्येन “निरगमत्” इति पदेनान्वय-
समाप्तेरङ्गान्नरैकपदता नाम दीर्घः ।

+ तथा चेतनाविरहितानामृतूनां वनलक्ष्मीवित्तारासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धीक-
रतिशयोक्तिश्च ।

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो-

हृदयमयलकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

इति मनसि श्रयः कामः । “अधिकरणे श्रितेः” (३।१।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः ; “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” (६।३।९ पा०) इत्यलुक् । तस्य महाऽस्त्रभूतं [कुसुमपञ्चकमपि] पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां सङ्घः पञ्चकम् । “सङ्घायाः संज्ञासङ्घमूलाध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०) इति कप्रत्ययः । [विसोदुं, नालं] न शक्ताः । सकलकुसुमनां सामर्थ्यं तत्तारविन्दादीनामेव पञ्चबाणबाणत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयाणं युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । ‘अरविन्दमग्नौ च चूतञ्च नवमङ्गिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥’ इति * ॥ २ ॥

अवसरमिति ।—[तम्, अवसरं] सहजिगमिषाकालम् [अधिगम्य, हृदयं हरन्त्यः] हृदयङ्गमा भवन्त्यः ; सर्वं हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियं भवतीत्यर्थः ; [अयत्रलकृतोज्ज्वलस्वरूपाः] यत्रेन कृतं न भवतीत्ययत्रकृतं तथाऽप्युज्ज्वलं स्वरूपं यासां ताः, स्वभावसुन्दरमूर्तय इत्यर्थः । [अङ्गनाः, तदानीं] तस्मिन्नवसरे, [अवनिषु पदं, न्यदधत] निहितवत्यः, पादचारेणैव चेलुरित्यर्थः । दधातर्लङि “आत्मनेपदेष्वनतः” (७।१।५ पा०) इति भ्रष्टादादेशः । [अङ्गनासु, विभ्रमसम्पदः] विलाससम्पदः

* नागाविषकुसुमगन्धैः एकान्तस्थितस्तताकुक्ष्यैः, तथा स्वभावमनीश्वरः मनीश्वर-पञ्चवयुतैस्तस्मिन् तथा शाखानिलीनकीकिलकुलकृजितैः सुगन्धिद्रव्यजातैश्च सुदुमन्द-पद्मबीजितयुवजनानां मदनवाणविमोहनम् अवश्यमेव तस्मिन् सम्भाव्येत इति भावः ।

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं

ललितगतेषु गतागतं दधाना ।

मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे

भुजलतिका मुहुरस्खलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥

पदं न्यदधत । तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । अत्राङ्गनानां विलास-
सम्पदां चोभयौनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना वर्णनासाम्येनो-
पम्यस्य गम्यमानत्वात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । वाच्य-
भेदेनाप्यङ्गनाविलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेका-
वलीभेदो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं, ता एव प्रपञ्चयति, नखेति ।—
[ललितगतेषु] मन्दगमनेषु, [नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं] नखानां
रुचिभिः प्रभाभिः, रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,
[गतागतं] यातायातं । “विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” (२।४।
१३ पा०) इति वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । [दधाना तरुण्याः भुज-
लतिका, मुखरितवलयं] मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता,
वलया यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । ‘कटको वलयोऽस्त्रियाम्’
इत्यमरः । [पृथौ नितम्बे मुहुः, अस्खलत्] चखाल । अत्र नखरुचौत्या-
लम्बनगुण उक्तः । गतागतं दधाना अस्खलदिति तच्चेष्टा, मुखरित-
वलयमिति तदलङ्कृतिः । तटस्थास्तूता वसन्तादयः । अन्यत्र,—विस्तारत
इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च,—‘आलम्बनगुणाश्चैव
तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः । तटस्थश्चेति विज्ञेयश्चतुष्कोद्दीपनक्रमः’ ॥ इति ।
तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च । तद्गुणो रूप-
लावण्यादिः । तच्चेष्टा भावहावादिः । अन्यत् सुगमम् । एवमुत्तर-
त्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति ।—[अतिशयपरिणाहवान्] अतिशयेन परिणाह-
वान्, अतिविशाल इत्यर्थः ; अन्यथा तज्जघनस्यापय्याप्तेरिति भावः ।

अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।
 अलघुनि जघनस्थलेऽपरस्या
 ध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥
 गुरुनिविडनितम्बविम्बभारा-
 क्रमणनिपीडितमङ्गनाजनस्य ।
 चरणयुगमसुसुवत्पदेषु
 स्वरसमसक्तमलक्तकच्छलेन ॥ ६ ॥

‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य”
 (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् । [बहुतरम्, अर्पितरत्नकिङ्किणीकः] अर्पिता
 आहिता, रत्नानां किङ्किण्यो यस्मिन् सः । “नद्यृतश्च” (५।४।११५ पा०)
 इति कप्प्रत्ययः । [कलमेखलाकलापः] कली मधुरारावी मेखला-
 कलापः [अपरस्याः] स्त्रियः, [अलघुनि जघनस्थले अधिकं ध्वनिं
 वितेने] । तदलङ्कृतिरियम् ॥ ५ ॥

गुर्विति ।—[गुरुनिविडनितम्बविम्बभाराक्रमणनिपीडितं] गुरु
 गुरुत्वगुणयुक्तं, निविडं दृढञ्च, यन्नितम्बविम्बं तदेव भारस्तस्याक्रमणे-
 नाधिष्ठानेन निपीडितं निष्पीडितम्, [अङ्गनाजनस्य चरणयुगं] कर्तृ
 [पदेषु] पादन्यासस्थानेषु, [अलक्तकच्छलेन] लाङ्कारसमिधेय, [स्वरसं]
 स्वरद्रवमेव । ‘गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । [असक्तम्] अविच्छिन्नं
 यथा तथा, [असुसुवत्] स्रवति स्म । स्रवतेः चरणार्थाङ्गुलि ‘शिथि—’
 (३।१।४८ पा०) इत्यादिना चङि धातोरुवडादेशः । द्रवद्रव्यकर्तृक
 एवायमकर्मकः, अन्यकर्तृकत्वे तु सकर्मकः । अलालक्तकच्छलेनेत्य-
 लक्तकापङ्गवेन स्वरसत्वारोपाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्गवा-
 लङ्कारः ॥६॥

तव सपदि समीपमाऽऽनये ता-
महमिति तस्य मयाऽग्रतोऽभ्यधायि ।
अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञा-
मनृतगिरं गुणगौरि ! मा कृथा माम् ॥ ७ ॥
न च सुतनु ! न वेद्मि यन्महौया-
नसुनिरसस्तवनिश्चयः परेण ।
वितथयति न जातु मद्बचोऽसा-
विति च तथाऽपि सखीषु मेऽभिमानः ॥ ८ ॥

अथ कस्याश्चित् सख्याः कुपितनायिकाऽनुनयवचनं पञ्चभिः कुल-
केनाह, तवेत्यादि ।—[तां] मत्सखीं, [सपदि तव समीपमहम्, आनये]
आनेष्यामि । भविष्यत्सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः, कर्तुरभिप्राये आत्मने-
पदम् । [इति मया तस्याग्रतः, अभ्यधायि] अभिहितम् । दधातेः
कर्मणि लुङ्, “आतो युक् क्षिण्कृतोः” (७।३।३३ पा०) इति
युगागमः । [हे गुणगौरि !] गुणैः सोभाग्यदाक्षिण्यादिभिर्गौरि पार्व-
तीति रूपकम् । [अतिरभसकृताऽलघुप्रतिज्ञाम्] अतिरभसेनातित्वरया
कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्था यया तां, [माम्, अनृत-
गिरम्] असत्यवाचं, [मा कृथाः] मा कार्षीः, मद्बचनं सर्वथा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । करोतेः लुङि धास् “न माङ्योगे” (१।४।७४ पा०)
इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

ननु मत्प्रतिज्ञाऽपि दुस्त्याज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्याह, न चेति ।—
हे [सुतनु !] । शुभाङ्गि ! दीर्घान्तोत्तरपदात् सम्बुद्धिः, अन्यथा गुणः
स्यात् । अहं [न वेद्मि] इति [न च] न, किन्तु वेद्मि एवेत्यर्थः । किं
तद्दत्तौचित्यत आह,—[महौयान्] महत्तरः, [तव निश्चयः] त्वदनैक्य
प्रतिज्ञा [परेण] जनान्तरात्, सुनिरसः सुखमोक्षः । अस्यतेः खलुप्रत्ययः ।

सततमनभिभाषणं मया ते
 परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
 त्वयि तदिति विरोधनिश्चितायां
 भवति ! भवत्वमुहज्जनः सकामः ॥ ६ ॥
 गतधृतिरवलम्बितुं वतासू-
 ननलमनालपनादहं भवत्याः । *

स न भवतीति [असुनिरसः] इति [यत्] तदित्यर्थलभ्यम् । उद्देश्येन विधेयान्निपात् यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वाच्च न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निबन्धः । [तद्याऽपि] विदितत्वेऽपि, [असौ] मत्सखी, [जातु] कदाचिदपि, [मद्बच, न वितथयति] नाश्रुतीकरोति, [इति च सखीषु] मध्ये [मेऽभिमानः] । स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयसीत्यहङ्कारात् निःशङ्कमतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सततमिति ।—[भवतीं] त्वाम्, [अनानयन्त्या] आनयितुमशक्त-
 वन्त्या इत्यर्थः । [मया, सततं] सदा, [ते] तव । कर्मणि प्रष्टौ ।
 [अनभिभाषणम्] असम्भाषणं, [परिपणितम्] । भवतीति “भाते-
 र्भवतुः” (उ, १ पा० ६४ सू०) इत्यौगादिको डवतुप्रत्ययः । “उगितश्च”
 (४।१।६ पा०) इति डौप् । तस्याः सम्बुद्धिः ; हे [भवति !] सुभगे ! [त्वयि,
 तदिति] तदसम्भाषणमस्तु इति [विरोधनिश्चितायां] निश्चितविरोधायां
 सत्याम् । “वाहिताग्नादिषु” (२।२।३७ पा०) इति विकल्पात्
 निश्चितायाः परनिपातः । [असुहज्जनः] विपक्षवर्गः, [सकामः]
 फलितमनोरथः, [भवतु] भवेत् । प्राप्तकालं लोट् । अस्मद्विरोध-
 काङ्क्षिणामयमानन्दकालः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न केवलमावयोर्विरोधः, प्राणहानिरपि मम स्यादित्याह, गतेति ।—
 [गतधृतिः] + अधीरा, [अहं, भवत्याः] तव, [अनालपनात्]

* अत्र द्वितीयपादे सखी कष्टत्वं दीष्टः ।

+ “प्रतिनैष्टौ स्त्रियः तष्टौ योगभिर्हैर्धाराणे” इति मंदिनी ।

प्रणयिनि यदि न प्रसादबुद्धि-
 भव मम मानिनि ! जीविते दयालुः ॥१०॥
 प्रियमिति वनिता नितान्तमगः-
 स्मरणसरोषकषायितायताक्षी ।
 चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्
 किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार ॥ ११ ॥

असम्भाषणात्, आलपनं विहायेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । [असृन्]
 प्राणान्, [अवलम्बितुं] धारयितुम्, [अनलम्] अशक्ता । ‘अलं भृषण-
 पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्’ इत्यमरः । [वत] इति खेदः । अत एव हे
 [मानिनि, प्रणयिनि] प्रिये, [प्रसादबुद्धिः] अनुग्रहबुद्धिः, [न यदि]
 नास्ति चेत्, तथाऽपि [मम जीवितं दयानुर्भव] । “स्पृहिरुहः—”
 (३।२।१५= पा०) इत्यादिना आलुत्प्रत्ययः । स धूर्तोऽपि सत्प्राण-
 त्वाणार्थमनुग्राह्य इति भावः ॥ १० ॥

प्रियमिति ।—[इति] इत्थं, [नितान्तम्, आगःस्मरणसरोष-
 कषायितायताक्षी] आगसोऽन्यामङ्गापराधस्य स्मरणेन सरोषे अत एव
 कषाये लोहिते कृते कषायिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता ।
 ‘निर्यासे च कषायोऽथ सौरभे लोहितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । [वनिता]
 नायिका, [चरणगतसखीवचोऽनुरोधात्] चरणगतायाः पूर्वोक्त-
 वाक्यान्ते प्रणतायाः सख्या वचसोऽनुरोधादनुब्रह्मनात्, [किल] ।
 किलित्यपरमार्थः ; वस्तुतस्तु अनुरागादेवेति भावः । [प्रियं, कथमपि]
 कथञ्चित्, [अनुकूलयाञ्चकार] अभिमुखीचकार, अनुजग्राहेत्यर्थः । एषा
 खण्डिता नायिका ;—‘ज्ञातेऽन्यामङ्गविकृते खण्डितेर्थाकषायिता’ इति
 दशरूपकलक्षणात् ; अत एव कविना आगःस्मरणसरोषकषायिताक्षी-
 त्युक्तम् । एषा चासम्भाषणचिन्ताखेदाश्रुनिःश्वासाद्यनुभाववती ॥ ११ ॥

द्रुतपदमिति मा वयस्य ! यासी-

ननु सुतनुमनुपालयानुयान्तीम् ।

न हि न विदितखेदमेतदौय-

स्तनजघनोद्वहने तवापि चेतः ॥ १२ ॥

इति वदति सखीजनेऽनुरागा-

द्वयिततमामपरश्चिरं प्रतीक्ष्य ।

तदनुगमवशादनायतानि

न्यधित मिमान द्रुवावनिं पदानि ॥ १३ ॥

अथ काचित् सखी कञ्चिदग्रे शीघ्रगामिनं युग्मेनाह, * द्रुतेति ।—
हे [वयस्य !] सखे ! [इति] इत्थं, [द्रुतपदं] शीघ्रपदक्रमं यथा तथा,
[मा यासीः] मा गमः । यातेर्लुङि “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०)
इत्यट्प्रतिषेधः । [ननु, अनुयान्तीम्] अनुगच्छन्तीं, [सुतनुं] शुभाङ्गीं
प्रियाम्, [अनुपालय] प्रतीक्षस्व । असावपि शीघ्रमायातु तत्राह ‘न
हीति ।—[तव चेतोऽपि एतदौयस्तनजघनोद्वहने, विदितखेदम्]
अनुभूतखेदं, [न हि न] नेति न, किन्तु वेत्येवेत्यर्थः ; अतः कथं
शीघ्रमायास्यतीति भावः । “सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तनं द्वौ प्रतिषेधौ”
(५ अधि० १ अध्या० ८ सू०) इति वामनः ॥ १२ ॥

इतीति ।—[सखीजने इति वदति] सति [अपरः] कश्चित्
[द्वयिततमाम्, अनुरागात्] स्नेहात्, [चिरं प्रतीक्ष्य, तदनुगमवशात्]
तस्याः प्रियायाः कर्त्तारः अनुगमः पञ्चाङ्गमनं तस्य वशादनुसारात्,
[अवनिं, मिमानः] मानं कुर्वाणः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । माङ्गो
लटः कर्त्तरि शानजादेशः । “झो” (६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः ।
[अनायतानि] अनन्तरालानि, [पदानि, न्यधित] निहितवान् ।

अत्र युग्मेनेति प्रामादिकं, द्वितीयश्लोके सख्युक्तिसम्पर्कविरहात्

यदि मयि लघिमानमागतायां
तव धृतिरस्ति गतास्मि सम्प्रतौयम् ।
द्रुततरपदपातमाऽऽपपात
प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या ॥ १४ ॥

धाञो लुङि तङ् “स्थाध्वोरिश्च” (१।२।१७ पा०) इतीकारः । मिचः
कित्वात् न गुणः “ऋस्वादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति मकारलोपः ।
एषा च नायिका स्वाधीनपतिका ;—“स्वाधीनपतिका सा तु या न
मुञ्चति वल्लभम्” इति लक्षणात् । दृष्टा चैयम् ॥ १३ ॥

अथ काचित् पुरःप्रयातप्रियभेलनाय शीघ्रानुधावनं प्रार्थयमानां
सखीमाह, यदीति ।—हे सखि ! [मयि, लघिमानमागतायां] स्वयङ्म-
नेन लाघवं प्राप्तायां, [तव, धृतिरस्ति यदि] सन्तोषो भवति चेत् ।
‘धृतिः सन्तोषधैर्ययोः’ इत्यमरः । [इयम्] एतदवस्थैव [सम्प्रति]
अस्मिन् क्षणे एव, [गतास्मि इति] वदन्तीति शेषः । इतिना गम्य-
मानार्थत्वादप्रयोगः, अन्यथा पोतरुक्तादित्यालङ्कारिकाः । [सख्या]
सह [कोपपदेन] कोपव्याजेन, वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः । ‘व्याजो-
ऽपदेशो लक्ष्यश्च’ इति ‘निमित्तं व्यञ्जनं पदम्’ इति चामरः । [कापि]
काचित् नायिका, [द्रुततरपदपातं] द्रुततराः शीघ्रतराः, पादपाताः
पादन्यासा यस्मिन् कर्मणि तद्व्यथा तथा, [प्रियं] वल्लभम्, [आपपात]
अनुधावति स्म । * एषा च स्वयंप्रवृत्ता स्वलाघवशङ्कितया पूर्वं निर्वासित-
प्रिया, अथेदानीं स्वयंप्रवृत्तेः पश्चात्तप्ता चेति गम्यते ; अतः कलहा-
न्तरिता,—“कोपात् कान्तं परागुद्य पश्चात्तापसमन्विता” इति
लक्षणात् ॥ १४ ॥

* अत्र प्रथमं रोषवशान् प्रियं परित्यज्य तद् गमनादेव पुनरतिशयतापनुप-
गतायाः, ततश्च कान्तमनुगन्तुमेकान्तमुत्सुकायाः कस्याश्चित् नायिकायाः सखीं
प्रति ह्रस्विमरोषप्रकाशनेन नायकानुगमनं ध्वन्यते ।

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्याः
 प्रतिपदमेकतरः स्तनस्तरुण्याः ।
 घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष-
 स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं वभार ॥ १५ ॥
 अशिथिलमपराऽवसज्य कण्ठे
 दृढपरिरम्बवृहद्वहिःस्तनेन ।
 हृषिततनुरुहा भुजेन भर्तु-
 र्मृदुममृदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥

अविरलेति ।—[सह व्रजन्त्याः] पार्श्वमास्ति गच्छन्त्या इत्यर्थः,
 [तरुण्याः] सम्बन्धी [अविरलपुलकः] प्रियाऽङ्गसङ्गमात् सान्द्रोमाच्च,
 [एकतरः] अन्यतरः, द्वयोरन्यः, सन्निकृष्ट इति भावः । “एकाञ्च प्राचाम्”
 (५।३।८४ पा०) इति द्वयोरकस्य निर्द्धारणे उतरच्प्रत्ययः । [स्तनः
 प्रियस्य] । वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां [वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं,
 घटितविघटितः] संयुक्तवियुक्तः, पतितोत्पतितः सन् इति यावत् । विशेष-
 षण्योरपि मिथोगुणप्रधानभावविवक्षया “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्”
 (१।१।५७ पा०) इति समासः । [कन्दुकविभ्रमं] गन्दुकशीभाम् ।
 ‘गन्दुकः कन्दुकः’ इत्यमरः । [वभार] । अन्यविभ्रमस्यान्यसम्बन्धायोगात्
 सादृश्यार्त्तमे निदर्शना । एषा च प्रियपार्श्वगामिनी । इतः प्रभृति
 मदनरसेत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः षट् नायिकाः स्वाधीनपतिताः हृष्टाः
 प्रगल्भाश्चेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपि गतिविशेषं विशेषकेणाह, अशिथिलमित्यादि ।—
 [अपरा] स्त्री, [दृढपरिरम्बवृहद्वहिःस्तनेन] दृढं परिरम्बो गृहीतो
 वृहद्वहिःस्तनो येन तेन, [हृषिततनुरुहा] हृषितान्युदञ्चितानि तनुरुहं
 रोमाणि यस्य तेन, पुलकितेनेत्यर्थः । किवन्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । “हृषे-
 लीमसु” (७।१।२८ पा०) इतीडागमः । [भुजेन] भर्तुर्वामबाहुना,

मुहुरमुसममाघ्रती नितान्तं

प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।

विषमितपृथुहारयष्टि तिर्य्यक्

कुचमितरं तदुरःस्थले निषीडा ॥ १७ ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनादं

सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

दूतरदनतिलोलमाऽऽदधाना

पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥

[विशेषकम् ।]

[अमृद] गाढं यथा तथा, [व्यतिविडं] व्यतिषञ्जितम् । [मृदं] कामलम्, [एकबाहुं] निजदक्षिणबाहुं, [भर्तुः कण्ठे, अश्लिष्यं] दृढम्, [अवसज्य] आसज्य ; जगामेति भाविना सम्बध्यते ॥ १६ ॥

मुहुरिति ।—पुनः किं कृत्वा ?—[नितम्बमण्डलेन] करणेन [नितान्तम्] अतिशयं, [प्रणदितकाञ्चि] प्रणदिता प्रकर्षण नटन्ती काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । “उपमर्गादममांसऽपि गोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शत्वम् । [मुहुः, असुममी] प्राणेशम्, [आघ्रती] ताडयन्ती । हन्तेराड्पूर्वात् लटः श्लादेशे डीप् ; सकर्मकत्वात् न “आङी यमहनः” (१।३।२८ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [विषमित-पृथुहारयष्टिः] विषमिता विषमौकता, पृथुहारयष्टिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । [इतरं] पूर्वश्लोकीकृतवच्चिःस्तनादन्यं, दक्षिणमित्यर्थः । [कुचं, तदुरःस्थले] तस्य भर्तुरुःस्थले, [तिर्य्यक् निषीड] । पूर्ववत् सम्बन्धः ॥ १७ ॥

गुरुतरिति ।—[अथ गुरुतरकलनूपुरानुनादं] पुनर्गुरुतरः सान्द्रतः, कलो मधुरश्च नूपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,

लघुललितपदं तदंसपौठ-

द्वयनिहितोभयपाणिपल्लवाऽन्या ।

सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं

प्रियमबला सविलासमन्वियाय ॥ १६ ॥

[सललितनर्तितवामपादपद्मा] सललितं सलीलं, नर्तितं व्यापारितं, वामं सव्यं, पादपद्मं यया मा, [इतरत्] दक्षिणं, [पदम्, अनतिलोलं] भर्तृचरणखलनादनतिचपलं यथा तथा, [आदधाना] निक्षिपन्ती सती, [मन्मथमन्थरं] मन्मथन मन्थरमलसं, [जगाम] । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्यासामप्येकैकेन गतिविशेषमाह, लघ्वित्यादि ।—[अन्या, अबला] स्त्री, [तदंसपौठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवा] तस्य प्रियस्यांसौ पौठे इव तयोर्द्वयं निहितायुभौ पाणिपल्लवौ यया सा सती । “उभा-दुदात्तो नित्यम्” (५।२।४४ पा०) इति पृथक् भुवकरणादेव सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषये उभशब्दस्थानेऽप्युभयशब्दप्रयोगः । यथाह कैयटः,—“तत्र—‘उभादुदात्तो नित्यम्’ इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत्, उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयलेत्यादि भवति” इति । [लघुललितपदं] लघुनौ द्रुतं, ललितं च पदे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं] कठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निपौडनं, तेन सह यथा तथा । ‘चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यात्’ इत्यमरः । “तेन सह” (२।१।२८ पा०) इत्यादिना समासे, “वोपसर्जनस्य” (६।३८२ पा०) इति सहशब्दस्य सभावः । णोपदेशत्वात् प्रणोद इति णत्वम् । [सविलासं] च [प्रियम्, अन्वियाय] अनुजगाम * । एषा पृष्ठगामिनी ॥ १८ ॥

* एनेनातिशयकामपरतन्त्रतया प्रियपृष्ठगामिनी निजामीष्टं पृश्यतीति ध्वन्यते । उपमथीः संछटिः ।

जघनमलघुपीवरोरु कृच्छ्रा-
 दुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।
 दयिततमशिरोधरावलम्बि-
 स्वभुजलताविभवेन काचिटूहे ॥ २० ॥
 अनुवपुरपरेण बाहुमूल-
 प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्ये ।
 निहितदशनवाससा कपोले
 विषमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

जघनमिति ।—[काचित्] स्त्री, [अलघुपीवरोरु] अलघू गुरु,
 पीवरो पीनी, चोरु यस्य तत्, [उरुनिविरीसनितम्बभारखेदि] उरु-
 मंहान्, निविरीसो निविडः । ‘निविडं निविरीसञ्च दृढं गाढं
 प्रचक्षते’ इति वैजयन्ती । ‘निर्विडज्विरीसचौ’ (५।२।३२ पा०) इति
 निश्चब्दाद्विरीसच्प्रत्ययः । स च यो नितम्बः स्त्रीकटिपश्चाद्भागः । ‘पश्चा-
 न्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः’ इत्यमरः । स एव भारस्तेन
 खिद्यत इति तद्योक्तम् । आभीक्ष्ण्ये गिनिः । [जघनं] कटिपुरो-
 भागं, [दयिततमशिरोधरावलम्बि-स्वभुजलताविभवेन] दयिततमस्य
 शिरोधरायां ग्रीवायाम्, अवलम्बिन्योर्लम्बमानयोः, स्वभुजलतयोविभवेन
 सामर्थ्येन, [कृच्छ्रात्, ऊहे] उवाह । वहेः स्वरितेत्वात् कर्तृभिप्राय
 आत्मनेपदम् । इयञ्च पृष्ठगामिनी प्रियकण्ठावलम्बा * ॥ २० ॥

अनुवपुरिति ।—[अन्या] स्त्री, वपुषः पश्चात् [अनुवपुः] स्त्रीपृष्ठ-
 भागः । “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इत्यादिना पश्चादर्थे-
 ऽव्ययौभावः । [बाहुमूलप्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन] बाहुमूलयोः स्त्री

अनुवनमसितम्बुवः सखीभिः
 सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।
 उरसि सरसरागपादरेखा-
 प्रतिमतयाऽनुययावसंशयानः ॥ २२ ॥
 मदनरसमहौघपूर्णनाभो-
 ऋदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

कक्षयोः, प्रहितावधःप्रसारितो, भुजा ताभ्याम् आकलितस्तनेन गृहीत-
 स्तनेन, [कपोले निहितदशनवासमा *] न्यस्ताधरेण, किञ्चिदावृत्तमुख्याः
 सत्याः कपोलं चुम्बतेत्यर्थः । [अपरेण] कामिना, [विषमवितोर्णपदं]
 विषमं प्रियाङ्गुसङ्घर्षात् श्लिष्टं, वितोर्णपदं न्यस्ताङ्गु यथा तथा,
 [बलादिव, निन्ये] नीता । आरौप्य नीयमानं व गमयाञ्चक्रे इत्यर्थः । †
 एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति ।—[अपरः] कामी, [अनुवनं] वनं प्रति, [सखीभिः]
 सह पुरोगतायाः, अमृतम्बुवः] स्वकान्तायाः, [पदवीम्, उरसि] वक्षसि,
 [सरसरागपादरेखाप्रतिमतया] सरस आर्द्रः, रागी लाचारञ्जनं यस्य
 तस्य पादस्य, या रेखा विन्यासः, सा प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तत्-
 प्रतिमा तस्य भावस्तत्ता तया, तत्प्रदृश्यतेत्यर्थः । [असंशयानः] अस-
 न्दिहानः । शीङ्गो लटः कर्त्तरि शानजादेशः । [अनुययो] । अत्र
 पादरेखाप्रतिमतयेति सादृश्यवस्तुना मुरतकालीनं पादताडनं वस्तु
 सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतःसिद्धान्तशक्तिमूलो वस्तु-
 ध्वनिः संलक्ष्यक्रमध्वनेर्भेदः ॥ २२ ॥

मदनेति ।—[मदनरसमहौघपूर्णनाभौऋदपरिवाहितरोमराजयः] मद-

* “ओष्ठाधरी तु रदनच्छर्दा दशनवाससी” इत्यमरः ।

† अत्र बलादिव इत्यत्रेचाऽलङ्कारः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयात-

प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसाना-

मनुनदि शुश्रुविरे कृतानि ताभिः ।

नस्य रसः शृङ्गारः, अन्यत्र,—रसो जलं, तस्य मद्बोधेन मद्वापूरेण, पूर्णा नाभ्य एव ऋदाः, तेषां परिवाहाः कृताः परिवाहिता जलोच्छ्वासीकृताः, रोमराजयो यासां ताः । ‘जलोच्छ्वासाः परिवाहाः’ इत्यमरः । सरिज्जलानि ऋदानांपूर्य परितः उच्छ्वसन्तीति प्रमिद्धिः । [सविभ्रमप्रयात-प्रणदितहंसकभूषणाः] सविभ्रमैः सविलासैः, प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः, प्रणदिताः श्लिष्टिताः, ये हंसकाः पादकटकाः । ‘हंसकः पादकटकः’ इत्यमरः । अन्यत्र,—हंसा एव हंसकाः मरालास्त एव भूषणानि यासां [ताः] स्त्रियः, [सरित इव विरेजुः] । मदनरसपूर्णेत्यनेन नाभीनां तदुद्बोधकत्वं व्यज्यते । परिवाहितरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहत्वरूपणात् नाभ्य एव ऋदा इति रूपकाश्रयणम् । ताः सरित इव इति श्लिष्टविशेषणायुपमा ; श्लेष एवेत्यन्ये ॥ २३ ॥

श्रुतिपर्यति ।—[अनुनदि] नदीनां समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्च” (१४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वे ऋत्वत्त्वम् ।

* अत्र नाभ्यां ऋद्वारोप रोमराजीनां परिवाह्वारोपः निमित्तं तथा रसशब्दश्च श्लिष्टः, तेन च श्लिष्टशब्दनिवन्धनकेवलपरम्परितरूपकालङ्कारः,—‘यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनम्’ इति दर्शयितुं । तथा श्लेषस्य साम्यनिर्वाहकत्वात् ताः सरित इव इत्युपमा च ; एवंविध स्थले तु श्लेषस्य अङ्गत्वम् उपमायाश्चाङ्गत्वमिति नञ्याः ; यदुक्तं दर्पणे,—“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति मुधाशुबिस्मिव” इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषः, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः” इत्यारभ्य “किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषवन्धनः प्रथमं साम्यस्यासम्भवात्, इत्युपमाया एवाङ्गत्वेन व्यपदेशी ज्ञायान्” इति ।

विदधति जनतामनःशरव्य-

व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

मधुमथनबधूरिवाऽऽह्वयन्ति

भ्रमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।

तदभिनयमिवाऽऽवलिर्वनाना-

मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

[ताभिः] स्त्रीभिः, [जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्कां] जनानां समूहो जनता । “ग्रामजन—” (४।१।४३ पा०) इत्यादिना सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । तस्याः मनांसि एव शरव्यं लक्ष्यम् । * ‘लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्च’ इत्यमरः । तस्य व्यधः वेधः । “व्यधजपो-रनुपसर्गो” (३।३।६१ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः स इति शङ्कां + भ्रमं, [विदधति] विदधानानि । “वा नपुंसकस्य” (७।१।७८ पा०) इति वैकल्पिको नुमप्रतिषेधः । [श्रुतिपथमधुराणि] श्राव्याणीत्यर्थः । [सारसानां कृतानि, शुश्रुविरे] श्रुतानि । सारसरुतश्रवणात् मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अत्र सारसरुते मन्मथचापनादभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः,—‘कविसम्मतसादृश्याद्विषये पिहिताल्मनि । आरोग्यमागानुभवो यत्र स भ्रान्तिमा-न्मतः ॥’ इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

मह्वति ।—[उत्सुकानि] उन्मनांसि, [भ्रमरकुलानि, मधु-मथनबधूः] मधुमथनस्य हरेर्बधूः, [आह्वयन्ति] आकारयन्ति, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । ‘इतिराकारणाह्वानम्’ इत्यमरः । “शृण्वन्नीर्नित्यम्” (७।१।८१ पा०) इति ह्वयतेः शतृनुमागमः । [जगुः] इति [यत्] । गायतेर्लिट् । [वनानामावलिः, नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः] नूतनपल्लवा

* इति रूपकम् ।

† तस्य शङ्कामिति षष्ठीसमास उचितः ।

असकलकलिकाऽऽकुलीकृतालि-
सवलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम् ।

मरुदवनिरुहां रजो बधूभ्यः

समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥

एवाङ्कुल्य इत्येकदेशवृत्तिसावयवरूपकम् । अस्यैव वनावलो नर्तकौत्व-
रूपगमकत्वादिति । ताभिः [तदभिनयं] तद्व्यञ्जकचेष्टाम्, [अत-
नुतेव] । ‘व्यञ्जकाभिनयो समो’ इत्यमरः । ‘अङ्गैरालम्बयेद्गीतं
हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्’ इति वचनात् । गीतार्थस्याह्वानस्य व्यञ्जनमङ्गुलिभि-
रकार्षोदिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वोक्तरूपकानुप्राणिता साह्वानो-
त्प्रेक्षा सापेक्षेति सजातीयसङ्गरोऽपीति ॥ २५ ॥

असकनेति ।—[मरुत्] वनानिलः, [असकलकलिकाकुलीकृतालि-
सवलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम्] असकला असमग्राः, अर्द्ध-
विकषा इत्यर्थः, ताभिः कलिकाभिः कारकैः, आकुलीकृतानां संचोभि-
तानामलोनां सवलनेन विघटनेन, विकीर्णां विक्षिप्ताः, विकाशिनः
केशराः किञ्चल्का येषां तेषाम्, [अवनिरुहाम्] । कृप् । [रजः]
परागं, [बधूभ्यः, समुपहरन्] प्रयच्छन् । यथा कश्चित् कामीति भावः ।
धनमर्जयन्वसतोतिवत् “लक्षणं हेत्वाः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०)
इति हेत्वर्थं शृत्प्रत्ययः । [कोरकाणि] कुड्मलानि । ‘कलिका
कोरकः पुमान्’ इत्यमरकोषे पुंस्त्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायम् । ‘कोरकं
कुड्मलंऽपि स्यात्कक्कालकमृगालयोः’ इति विश्वप्रकाशादौ नपुंसक-
त्वस्याभिधानात् । [विचकार] विकासयामासेत्यर्थः । * विपूर्वात्
किरतेः करोतेर्वा लिट् । अत्र कोरकविकासकरणस्य समुपहरन्निति
हेत्वर्थेन बधूसम्प्रदानकपरागोपहरणार्थत्वावगमात् फलोत्प्रेक्षा व्यञ्ज-
काप्रयोगाद्भ्रम्या ॥ २६ ॥

* यथा कश्चित् कामुकः, कान्तासन्तोषणाय मनीहरमुपहारं समर्पयति, तथा
वायुरपि बधूपरितोषणाय कुसुमपरागं ताभ्यः समर्पयन् कोरकाणि विकासयामास
इति ध्वनिः ।

उपवनपवनानुपातदक्षै-

रलिभिरलाभि यदङ्गनागणस्य ।

परिमलविषयस्तदुन्नताना-

मनुगमने खलु सम्पदोऽयतःस्थाः ॥ २७ ॥

रथचरणधराङ्गनाकराज-

व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

उपवनेति ।—[उपवनपवनानुपातदक्षैः] वने इत्युपवनम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र यः पवनस्तस्यानुपातेनानुसारेण * दक्षैर्विचक्षणैः [अलिभिः, यत्] यतः कारणात्, [अङ्गनागणस्य] सम्बन्धौ, [परिमलविषयः] परिमलो गन्धविशेषः । “विमर्द्दोत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः । स एव विषयो भोग्यार्थः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी’ इत्यमरः । [अलाभि] लब्धः । लभेः कर्मणि लुङ् “विभाषा चित्तमुलोः” (७।१।६६ पा०) इति विकल्पाद्भुमभावः इति “अत उपधायाः” (७।२।११६ पा०) इति वृद्धिः । [तत्] तस्मात्, [उन्नतानां] मद्धताम्, [अनुगमने] पश्चाद्वावने, अनुवृत्तौ च, [सम्पदः, अग्रतःस्थाः] पुरोवर्त्तिन्यः, [खलु] । “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । अत्रानुगमनयोर्द्वयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः ॥ २७ ॥

रथेति ।—[सुमनसः] पुष्पाणि, [रथचरणधराङ्गनाकराजव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः] रथचरणं चक्रं, तस्य धरो धारयिता हरिः । पचाद्यच् । तस्याङ्गनास्तासां कराजैः † व्यतिकरः सम्पर्कः, स एव सम्पत्

* अत्र सप्तमौसमास उचितः ।

† अलतुल्यैः करैः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं
 दधति परिस्पुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥
 अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा-
 दवजितमुद्धतिमुज्ज्वलां दधानैः ।
 तरुक्सलयजालमग्रहस्तैः
 प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

तथा उपात्तं लब्धं, सौमनस्यं सुमनस्कत्वं, सन्तुष्टचित्तत्वमित्यर्थः, याभिस्ताः
 सत्यः, अत एव स सौमनस्यलाभ आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत्, [तदादि]
 ततः प्रभृतीत्यर्थः, [जगति । अर्थतः] पूर्वाक्तावयवार्थात्, [परि-
 स्पुटं] प्रसिद्धावयवार्थम्, [अभिधानं] सुमनस इति नामधेयं, [दधति] ;
 पूर्वं त्वञ्चकर्षार्कादिवद्द्रुमिति भावः । ‘आख्याह्ने चाभिधानञ्च नाम-
 धेयञ्च नाम च’ इत्यमरः । स्त्रियः पुष्पाख्यवचंतुं प्रवृत्ता इति फलितो-
 र्थः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अलोपात्तसौमनस्या इति सौमनस्यो-
 पादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनःपदान्वर्थताहेतुकत्वोक्त्या काव्य-
 लिङ्गम् ; तदुत्थापिता चेत्यं तदादित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः, तेन चाङ्गना-
 करारणामतिश्चाध्यत्वं व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखेति ।—[अभिमुखपतितैः] भङ्गनार्थमभिमुखमागतैः,
 [उज्ज्वलाम्] उत्कृष्टाम्, [उद्धतिम्] उपरिप्रसारमौद्धत्यञ्च, [दधानै-
 रङ्गनानाम्] । अग्राणि च ते हस्ताश्चेति समानाधिकरणसमासः । अत
 एव ‘हस्ताग्राग्रहस्तादयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्’ (५ अचि० २ अध्या०
 २० सू०) इति वामनः । तैः [अग्रहस्तैः] कर्तृभिः । [गुणप्रकर्षात्]
 हेतोः [अवजितम्] अवधौरितं, [तरुक्सलयजालं, प्रसभं] बलात्,
 [भङ्गं] छेदं, पराजयञ्च, [अनीयत] नीतम् । “प्रधानकर्मस्त्राख्ये
 लादीनाद्भुक्तिर्कर्मणाम्” इति किसलयजालस्य प्राधान्यादभिधानम् ।

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखा-

चलितविशृङ्खलशङ्खकं ध्रुवत्याः ।

तरुरतिशयिताऽपराङ्गनायाः

शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥

अनवरतरसेन रागभाजा

करजपरिचक्षितिलम्बसंस्तवेन ।

सपदि तरुणपल्लवेन बध्वा

विगतदयं खलु खगिडतेन मम्ले ॥ ३१ ॥

अवाग्रहस्तेषु विशेषणमहिम्ना जिगीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतिः समासीक्तिरलङ्कारः * ॥ २८ ॥

मुदितेति ।—[मुदितमधुभुजः] मुदिता हृष्टा मधुभुजो मधुपा यासु ताः, [शाखाः, भुजेन] हस्तेन, [चलितविशृङ्खलशङ्खकं] चलितानि विशृङ्खलानि अप्रतिहततरवाणि शङ्खकानि वलयानि यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा, [ध्रुवत्याः] कम्पयन्त्याः । ‘धू विधूनने’ इति धातोस्तौ-दादिकाच्छतरि ङीप् “क्ङिति च” (१।१।५ पा०) इति गुणवृद्धिप्रतिषेधादुवङादेशः । [अतिशयिताऽपराङ्गनायाः] अतिशयिता सौन्दर्य्येणातिक्रान्ता, अपराङ्गना यथा सा तस्याः, + [शिरसि तरुः, मुदेव] तदभिसरणसन्तोषेणेवेति गुणहेतूत्प्रेक्षा । [पुष्पवर्षं] पुष्पवृष्टिं, [मुमोच] ॥ ३० ॥

अनवरतेति ।—[अनवरतरसेन] अनवच्छिन्नद्रवेण, अन्यत्र,—अनुबद्धशृङ्गारेण, [रागभाजा] रक्तेन प्रीतिभाजा च ; [करजपरिचक्षितिलम्बसंस्तवेन] करजपरिचक्षितिषु नखक्षतेषु, लम्बसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । ‘संस्तवः स्यात् परिचयः’ इत्यमरः । [बध्वा, विगतदयं] निर्दयं यथा

* भङ्गशेषः पराजयश्च इति द्वयोर्भेदेऽपि अभेदारीपादतिशयोक्त्यालङ्कारः ।

† कस्याचित् तरुण्या इति शेषः ।

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥

स्त्रियाणां पैश्या एव निषेधादिति भावः । [रतये] सुरतार्थं [रङ्गः, प्रियतमाऽङ्गकात्] प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गकाङ्गात्तात् [अम्बरं] वस्त्रं [हरन्ति] । यादवाश्चेह मधुपानरतोत्सवैर्विषमं विहरन्तीति भावः । * पृथ्वी वृत्तम् ;—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणेति ।—[इह] अद्वौ [रविः दर्पणनिर्मलासु, पुरः रौप्यभित्तिषु] काञ्चनकन्दराग्रवर्त्तिरजतसानुषु [पतिते] सङ्क्रान्ते [घनतिमिरमुषि] घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुट् । क्षिप् । तस्मिन् [ज्योतिषि] स्वतेजसि [काञ्चनकन्दरासु मुहुः, प्रतिफलति] सम्मूर्च्छति सति, [रमणैरपहृतवसनास्तरुणीः, असम्मुखोऽपि] कन्दरानभिमुखोऽपि [व्रीडं] लपाम् । यद्यपि “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव ‘मन्दाच्चं व्रीह्या व्रीडा’ इत्यमरः, तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वाच्चपुंसकत्वञ्च ; अत एव ‘अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा’ (५ अधि० २ अध्या० ४२ सू०) इति वामनः । [नयति] प्रापयति । “नौवज्जोर्हरतेऽपि—” + इति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकन्दरासु व्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्धकार इति कृत्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तः-प्रतिविम्बवत् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दरा-ग्रामसम्मुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । ‡

* अत्र यमकयोः संसृष्टिः ।

† “नौवज्जोर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु यद्वचं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥” इति । “अकथितञ्च” (१।४।११ पा०) इति स्वभाष्योक्ता कारिका ।

‡ दर्पणनिर्मलासु इति उपमा, असम्मुखोऽपीति विशेषश्च ।

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्विरुच्चैः ।

द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं

हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वंशपत्रपतितं वृत्तम् ;—‘दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः’ इति
लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति ।—[असौ, उच्चैः] उन्नतः [अद्रिः] रैवतकः [त्वयि
अभ्यागते] सति [अनुकृतशिखरौघश्रीभिः] अनुकृता शिखरौघाणां
श्रीर्यैस्तैस्तथोक्तैः शिखरौघभ्रमकारिभिरिति भावः ; अत एवात्र
श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । [द्रुतमरुदुप-
नुन्नैः] द्रुतमरुता श्रीप्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव [सहेलं]
मलौलम् [उन्नमद्भिः] उत्पतद्भिः । धरतीति धरः पचात्यच्, हलस्य धरो
हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्यामलैः श्यामैः
[हलधरपरिधानश्यामलैः अम्बुवाहैः] निमित्तेन [सरभसम्, अभ्यु-
त्तिष्ठतीव] प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियाम्बरूपोत्प्रेक्षा,
विशिष्टमेवोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात् ; सा चीकृतिनिदर्शना-
ऽनुप्राणितेति सङ्करः । शब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः । मालिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाठ्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्ग-
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्थमिति ।—[सः] हरिः [इत्थम्] अनेन प्रकारेण । “इदम-
स्थमुः” (५।३।२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [अव्यलीकाः] अप्रिय-
रहिताः । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽन्तं’ इत्यमरः । [प्रियतमाः] प्रियसौः
[इव] स्थिताः, कान्तासन्मिता इत्यर्थः । [व्यलीकाः] विगतानृताः,
सत्याः [सूततनयस्य] सारथिकुमारस्य दारुकस्य [गिरः तदा शुश्राव] ।
[ततः] श्रवणानन्तरं [तासां] गिराम् [अवसाने] समाप्तौ
[च, निरन्तरं] नीरन्तुं [वनराजिपटं] वनराजिरेव पटस्तं [वसाने]
आच्छादयति । ‘वस आच्छादने’ इति धातोः कर्तरि लट् शानजा-
देशः । [गिरौ] रैवतकाद्रौ [रन्तुं] क्रीडितुम् [इयेष], तत्र वसतिं
कर्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः । उपमायमकरूपकाणां संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन्
वसन्ततिलका वृत्तम् ;—‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः’
इति ॥ १ ॥

तमिति ।—[अभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिम्*] कदम्ब एव कदलिकाः

* अत्र प्रथमा-द्वितीययोः विभक्तयोः विपरिणामिन कर्मकर्त्र्यणोः विशेषणं कर-
णीयम् ।

विस्ताररुद्धवसुधोऽन्वचलञ्चचाल

लक्ष्मीं दधत्यतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

संविव्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

वैजयन्त्यो रम्भातश्चक्षुः । ‘कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे’ इति विश्वः । अभ्युल्लसन्त्यः कदम्बो वैजयन्त्यो वनराजय इव यस्य सः, अन्यत्र,—रम्भावनपङ्क्तयो यस्य तमिति शोध्यम् । * [उच्चैः] उच्चतः [विस्ताररुद्धवसुधः] विस्तारेण रुद्धवसुधः व्याप्तभूमिः, अत एव [प्रतिगिरिर्लक्ष्मीं दधत्] स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः । [अलघुः] महान् [स बलौघः] सेनासङ्घः [द्विपेन्द्रतुलिताऽतुलतुङ्गशृङ्गा] द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिभारहितानि तुङ्गशृङ्गाणि यस्य तद्योक्तं, [तम् अचलं] दैवतकम् [अनु, चचाल] तं प्रति ययावित्यर्थः । “अनुलक्षणे” (१।४।८४ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तदयोगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरिः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगौ बलौघः प्रतिगिरिर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते, इत्युत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितेति सङ्करः † ॥ २ ॥

भास्वदिति ।—[आशाः] दिशः [भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः] भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याख्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः ; अन्यत्र,—भास्वान् भास्वरः अभिरूपः । ‘भास्वान् भास्वरसूर्ययोः’ इति विश्वः । तस्य हस्तस्य स्पर्शनेन उल्लसिताम्बरान्ताः

* “राजिमुच्चैः” इत्यत्र “राजिर्बलैः” इति पाठः मन्त्रिनायकसमूहः इति तदव्याख्यया स्पष्टं प्रतीयते ।

† द्विपेन्द्रतुलिता इत्युपमा च ।

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः

स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

[षडभिः कुलकम् ।]

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः

पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः ।

नखपदलिप्रयोऽपि दीपितार्थाः

प्रणिदधिर दयितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

तया] अष्टष्टतया, [व्यवधिं] किञ्चित् व्यवधानम् । “उपसर्गे घोः किः” (३।३।६२ पा०) इति किप्रत्ययः । [इच्छती] वाञ्छन्ती [इव] तथा व्याकुला सतीत्यर्थः । “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पानुमभावः । [अस्मै] प्रियाय, [अस्थित] आत्मानं प्रकाशयन्ती स्थितेत्यर्थः । तिष्ठतः कर्त्तरि लुङ् । “प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च” (१।३।२३ पा०) इत्यात्मनेपदं, “स्थाध्वोरिच्च” (१।२।१७ पा०) इति सिचः कित्त्वमिकारश्च धातोरन्तादेशः, कित्त्वान्न गुणः । इति [यत्, अतः] हेतोः [अस्य] प्रियस्य, [चेतः सुतरामहरत] । तथा हि, [त्रपैव स्त्रियोऽभिभूषयति, स्फुटं] प्रसिद्धमित्यर्थः । अतोऽस्याऽपि त्रपाभूषितत्वादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । उत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासौ । * कुलकम् मध्यमा चैयं नायिका,—“लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना” इति लक्षणात् ॥३८॥

किसलयेति ।—[किसलयशकलेषु] वर्तमाना इति शेषः । [अवाचनीयाः] प्रसिद्धलिपिवैलक्षण्याद्वाचयितुमनर्हाः, किन्तु [केवलं पुलकिनि] दयितस्फुटत्वात् तत्स्पर्शादेव रोमाञ्चवति, [अङ्गके] वपुषि,

* अत्र पूर्वार्द्धे व्यवधानेच्छायाः अवाप्तवत्वात् “इच्छतीव” इत्यनेन सम्भावनया प्रकाशनात् उत्प्रेक्षा । “त्रपा स्त्रियो भूषयति” इत्यनेन पूर्ववाक्यसमर्थनाच्च अर्थान्तरन्यास इति विभाष्यम् ।

कृतकृतकरुषा सखीमपास्य

त्वमकुशलेति कयाचिदाऽऽत्मनैव ।

अभिमतमभि साभिलाषमावि-

ष्कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि-

त्त्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।

[निधेयाः] विरहतापशान्त्यर्थमर्पणीयाः । कुतः ?—[नखपदलिपयः] नख-
पदानि नखाङ्गा एव लिपयोऽक्षराणि येषु तं, न तु प्रसिद्धाक्षराः, अतो-
ऽवाचनीया इत्यर्थः । नैतावताऽनुतापकारित्वं चेत्याह,—[अपि] तथाऽपि,
[दीपितार्थाः] सङ्केतितसन्निवेशवशादेव दीपिताभिधेयाः, [अनङ्गलेखाः]
लिख्यन्त इति लेखाः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । अनङ्गस्य लेखाः तत्-
प्रयुक्ता इत्यर्थः, [दयितैः] दयिताभिः, दयितैश्च, ‘पुमान् स्त्रिया’
(१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [प्रणिदधिरे] प्रणिहिताः, लिखिता
इत्यर्थः । दधातेः कर्मणि लिट् । ‘नेर्गदनद—’ (८।४।१७ पा०)
इत्यादिना नकारस्य णत्वम् । लोकप्रसिद्धलेख्यवैलक्षण्याद्वातिरेका-
लङ्कारः ॥ ३८ ॥

कृतेति ।—[कृतकृतकरुषा] कृतकृतिमरोपया, [कयाचित्]
नायिकया, [त्वम्, अकुशला] मात्यग्रथने कुशला नासि, [इति सखीम्,
अपास्य] निरस्य, [आत्मनैव] स्वयमेव, [अभिमतम् अभि] अभिप्राया-
भिसुखं, [साभिलाषमाविष्कृतभुजमूलं] प्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा
तथा, [मूर्ध्नि माला, अबन्धि] बद्धा । अयञ्च स्वाभिप्रायव्यञ्जकचैष्टा-
रूपश्चापलाब्धः सञ्चारिविशेषः । नायिका प्रौढेव,—“स्मरमन्दौकत-
व्रीडा प्रौढा सर्मन् योवना” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिन्नायिकां प्रति सखी वचनं विशेषकेणाह, अभिसुखं-
मिति ।—[मधुव्रतानां] मधु मकरन्दं व्रतयन्ति भुञ्जत इति मधुव्रताः

मधुसुरभिमुखाञ्जगन्धलब्धे-

रधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥

सरजसमकरन्दनिर्भरासु

प्रसवविभूतिषु भूरुहां विरक्तः ।

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयाऽसा-

वधरममुं मधुपस्तवाऽऽजिह्वीते ॥ ४२ ॥

मधुपाः । कर्मस्थणप्रत्ययः । तेषां [पटले अभिमुखम्, उपयाति] आगते सति, [त्वं, किञ्चित् मास्म अभिदधाः] न किञ्चिदालप, मौनं भजे-
त्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ्च” (३।३।१७६ पा०) “न माङ्योगे” (३।४।
७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकरबाधानिवृत्तिरेव फल-
मित्याह, मध्विति ।—[मधुसुरभिमुखाञ्जगन्धलब्धेः] मधुना मद्येन,
सुरभेर्मुखाञ्जस्य यो गन्धस्तस्य लब्धेर्लाभात् । स्त्रियां क्तिन् । [अनेन]
मधुव्रतपटलेन [अधित्वत्] त्वयि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “त्वमा-
वेकवचने” (७।२।८७ पा०) इत्यलैकवचन इत्यर्थनिर्देशादिह विभक्त्य-
भावेऽप्येकार्थवृत्तेर्युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशः ; अत एव विभक्त्यभावात्
च त्वादेशोऽत्र चिन्त्य इति वल्लभवचनं चिन्त्यम् । [अधिकम्] अत्यन्तं,
सर्वतैत्यर्थः । [मा निपाति] मा निपत्यताम् । * भावे लुङि
चिरवदृढिः । अत्र निपातासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीक्तेरतिशयोक्ति-
रलङ्कारः ॥ ४१ ॥

सरजसेति ।—किञ्च, मधु पिबतीति [मधुपः] मधुलिट्, मद्य-
पश्व । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कः । भुवि रोहन्ति
जायन्त इति [भूरुहां] वृक्षाणां, भोमानाञ्च देहिनां सम्बन्धिनीषु,
[सरजसमकरन्दनिर्भरासु] सह रजसा सरजसम् । “अचतुर—”

* यदि केचिदपरे कामपरतन्त्राः त्वां प्रार्थयेयुः, तदा तैः सह सम्भाषणं न ते
विषये, तव सुखनिःसृतमधुरालापश्रवणेन कथमपि त्वां न ते त्यजेयुरिति ध्वनिः ।

इति वदति सखीजने निमील-

द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्षमाला ।

(५।४।७७ पा०) इत्यादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावे समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः मुख्यो वा, महाकविप्रयोगबाहु-
ल्यात् । अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजसो वा यो मकरन्दस्तेन निर्भरासु पूर्णासु, न तु त्वदधरामृतेन नाप्य-
रजस्कत्वेनेति भावः ; अन्यत्र,—रजः स्वीपुष्पम् । ‘स्याद्रजः पुष्पमा-
र्त्तवम्’ इत्यमरः । तत्साहचर्यात् मकरन्दशब्देन शुक्रप्रतीतिः, तेन
शुक्रशोणितसन्निपातप्रायास्वित्यर्थः । [प्रसवविभूतिषु] पुष्पसमृद्धिषु,
जन्मपरम्परासु च, [विरक्तः] निःस्पृहः मनु, [अमृतपनामवाञ्छया]
अमृतं पिबतीति अमृतप इति नाम्नो वाञ्छया, [असावमुं, तवाधरम्]
ओष्टं प्रति, [आजिहीते] आगच्छति । [ध्रुवं] सत्यमित्युत्प्रेक्षायाम् ।
अन्यत्र तु,—अमृतपो देव इति नामवाञ्छया देवभूयापेक्षेत्यर्थः ; अथ
वा निःश्रेयसप्राप्तीच्छेत्यर्थः । ‘श्रेयो निःश्रेयसामृतम्’ इत्यमरः । ध्रुवं
शाश्वतम् अधरं धरासम्बन्धरहितम् अमुं परलोकपथम् । शुभमिह
चामुल चान्वेति इत्यादौ लोके वेदे चेदमदमोर्लोकद्वये रुद्धिप्रदर्शनात् ।
आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः । ‘ओहाङ् गतौ’ इति धातोर्लटि “श्रौ”
(६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । “इं हल्यघोः” (६।४।११३ पा०) इती-
कारः । इह नायिकावदनसौरभहेतुकस्य मधुपानामागमनस्यामृतप-
नामवाञ्छाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद् गुणहेतुत्प्रेक्षा ; सा च ध्रुवमिति
व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या सती मधुपस्याधरोद्देशस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभि-
धानादतिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । पूर्वोक्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधु-
पादिशब्दानामभिधया प्रकृतार्थनियन्त्रितत्वात् शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव,
न श्लेष इत्यलं विस्तरणेति ॥ ४२ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, सख्यैव जनस्तस्मिन् [सखीजने वदति]
सति, [निमीलद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्षमाला] निमीलन्त्यौ भया-

अपतदलिभयेन भर्तुरङ्गं
भवति हि विक्लवता गुणोऽङ्गनानाम् ॥ ४३ ॥
मुखकमलकमुन्नमय्य यूना
यदभिनवोदबधूर्बलादचुम्बि ।
तदपि न किल बालपल्लवाग्र-
ग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या ॥ ४४ ॥

शुकुलीभवन्त्यो, अत एव हे आश्रुती ययोस्ते द्विगुणे द्विराश्रुते । ‘गुण-
स्वाश्रुतिश्चादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । कृते द्विगुणिते,
अत एव सान्द्रतरे, अक्षिपक्षमाले नेत्रलोमपङ्क्तौ यस्याः सा, काचि-
दिति शेषः । अक्षिग्रहणस्य पक्षमद्वयद्वैगुण्यलक्ष्मीरक्षोरेवेति द्योत-
नार्थत्वाच्च पोन्नक्त्यम् । [अलिभयेन भर्तुः, अङ्गम्] उत्सङ्गम् [अपतत्]
प्राप्तवती । अहो महत्कष्टं यत् कौटकादपि भयमित्याग्रङ्गाह,—[अङ्ग-
नानां] न तु पुंसामिति भावः । [विक्लवता] भीरुता, [गुणो भवति
हि] न तु दोष इति भावः ; अत एव जनसमक्षं भर्तुरङ्गारोहणमपि न
दोषः, पार्श्वस्थाऽऽलम्बनादीनां भयानुभावत्वात् । अलङ्कारोऽयमर्शान्तर-
न्यासः । विशेषकम् ॥ ४३ ॥

मुखेति :—[यूना अभिनवोदबधूः] नवोदाऽङ्गनाऽपि, [बलात्]
बलात्कारात् । मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः । तदन्त्यं [मुखकमलकम्] ।
अन्वार्थं कन् प्रत्ययः । [उन्नमय्य] उदाम्ब । “त्यपि लघुपूर्वात्”
(१।४।५६ पा०) इत्ययादेशः । [अचुम्बि] चुम्बितेति [यत्, तत्]
चुम्बनं, [विदग्धसख्या] चतुरसख्या, [बालपल्लवाग्रग्रहपरया] बाल-
पल्लवाग्राणां ग्रहो ग्रहणम् । “ग्रहहृदनिश्चिगमश्च” (१।३।५८
पा०) इत्यप्प्रत्ययः । उत्परया तदासक्तया सत्या, कश्चिद्भासङ्गं
कल्पयन्त्येत्यर्थः ; [न विविदे अपि किल] न प्रकाशितमिति किञ्चुत
वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । किलेत्यलीके । वस्तुतो विदित्वाऽप्यविदित्वेव

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां

प्रतियुवतौ वदनं प्रियः प्रियायाः ।

यदधयदधरावलोपनृत्य-

त्करवलयस्वनितेन तद्विवरे ॥ ४५ ॥

विलसितमनुकुर्वती पुरस्ता-

हरणिरुहाधिरुहो बधूर्लतायाः ।

रमणमृजुतया पुरः सखीना-

मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

स्थितं वैदग्धात्, अन्यथा तयोर्विश्रम्भविहारविघातादिति भावः ।
मुग्धेयं नायिका,—“उदयद्यौवना मुग्धा लज्जापिहितमन्मथा” इति
लक्षणात् ॥ ४४ ॥

व्रततीति ।—[प्रतियुवतौ] प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी
तस्यां, [व्रततिविततिभिः] व्रततिविततयो लताजालानि । ‘वह्नी तु
व्रततिर्लता’ इत्यमरः । ताभिः [तिरोहितायां] सत्यां [प्रियः प्रियायाः
वदनमधयत्] अपिबदिति [यत्] । धेटो भौवादिकाङ्गङ् । [तद्]
वदनपानम् [अधरावलोपनृत्यत्करवलयस्वनितेन] अधरावलोपेन
अधरखण्डनेन, तज्जनितव्यथयेत्यर्थः । नृत्यतोश्चलतोः, करयोर्वलयानां
कङ्कणानां, स्वनितेन ध्वनिना, [विवरे] विवृतम्, तदेव तस्यास्तदनु-
मापकमभूदित्यर्थः । अत्रैका हृष्टा, अपरा त्वीर्ष्यानिर्वेदवतीत्यनुसन्धे-
यम् ॥ ४५ ॥

विलसितमिति ।—[बधुः] काचित् स्त्री, [पुरस्ताद्] अग्रे, [धरणि-
रुहाधिरुहः] धरणिरुहमधिरुहतीति धरणिरुहाधिरुहः वृक्षादिरूढः ।
रुहेः क्तिप् । तस्या [लतायाः, विलसितं] चेष्टितम् । भावे क्तः ।
[अनुकुर्वती] एवमित्याश्लेषप्रकारमभिनयन्ती, [ऋजुतया] अकुटिल-

सललितमवलम्बा पाणिनाऽंसे
 सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयाऽन्या ।
 सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्या-
 मुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥
 मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा-
 दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य ।
 उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य
 न्यपतदथोच्चतरोच्चिचौषयाऽन्या ॥ ४८ ॥

बुद्धितया, [सखीनां, पुरः] अग्रे, [अकलितचापलदोषम्] अकलितः
 अविचारितः, चापलमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा
 तथा, [रमणं] प्रियम्, [आलिलिङ्ग] । एषा हर्षोत्सुखवती
 प्रोढा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति ।—[अन्या] स्त्री, [उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया] उच्चत-
 स्तवकजिष्टया, [सललितं] सविलासं यथा तथा, [सहचरं] प्रियं,
 [पाणिना] ओचित्याद्वामेनेति शेषः । [अंसे, अवलम्बा] अवष्टभ्य,
 [सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्यां] सकलयोः समग्रयोः कलभकुम्भयोः
 करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं ययोस्ताभ्यां, [स्तनाभ्यां, रसात्]
 रागात्, [उरसि, अवतस्तरे] आच्छादयामास, सहचरमित्यनुषङ्गः ।
 अभिसुखावस्थानादिति भावः । स्तृणातः कर्त्तरि लिट् । “ऋतश्च
 संयोगादेर्गुणः” (७।४।१० पा०) इति गुणः । “शर्पूर्वाः खयः”
 (७।४।११ पा०) इत्यभ्याससकारलोपश्च । इयञ्च प्रोढैव ॥ ४७ ॥

मृद्विति ।—[अन्या] स्त्री, उच्चतराणाम् अत्युच्चतकुसुमानाम् उच्चैतुम्
 अवचैतुमिच्छया [उच्चतरोच्चिचौषया] । चिनोतिः सन्नतात् स्त्रियाम-
 प्रत्यये टाप् । “विभाषा चैः” (७।३।५८ पा०) इति कुत्वविकल्पः ।

उपरिजतरुजानि याचमानां

कुशलतया परिरम्भलोलुपोऽन्यः ।

प्रथितपृथुपयोधरां गृहाण

स्वयमिति मुग्धबधूमुदास दोर्भ्याम् ॥ ४६ ॥

इदमिदमिति भूरुहां प्रसूनै-

र्मुद्गरतिलोभयता पुरः पुरोऽन्या ।

अनुरहसमानायि नायकेन

त्वरयति रन्तुमहो ! जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

[मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वात्] मृदुचरणतलाग्रेण दुःस्थितत्वात्
दुःस्थेन स्थितत्वात्, [कुक्कुम्भयोर्भरस्य] । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण”
(३।३।११८ पा०) इति चप्रत्ययः । न सङ्गतेऽत्यन्तमिति [असङ्गतरा] ।
सङ्गः पचाद्यजन्तात् नञ् समासात् तरप्प्रत्ययः । भरमसङ्गमानेत्यर्थः ।
कुक्ष्योगात् कर्मणि षष्ठी । [अथ] अस्मिन्नवसरे, [निरवलम्बनं] यथा
तथा [प्रियस्योपरि न्यपतत्] । निरवलम्बनत्वाच्चिपपातित्यर्थः । एषा
च प्रौढा । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजेति ।—[उपरिजतरुजानि] उपरिजानि उपरि जातानि,
तरोर्जातानि तरुजानि कुसुमानि तानि, [याचमानाम्] अवचित्य
दैहीति प्रार्थयमानां, [प्रथितपृथुपयोधरां] प्रशस्तपौवरकुचां, [मुग्ध-
बधूम्] अकुटिलधियं स्त्रियं, [परिरम्भलोलुपः] आग्नेषलालसः, [अन्यः,
कुशलतया] वक्षनापटुतया, [स्वयं गृहाण] त्वमेवावचिनुष्वेत्यर्थः,
[इति] गम्यमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं पौनरुक्त्यात् । [दोर्भ्याम्, उदास]
उद्विग्नचित्तम् । अयं चैकायत्तत्वादनुकूलनायकः, नायिका तु स्वाधीन-
पत्निका प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिति ।—[अन्या] स्त्री, [इदमिदमिति] इदं आश्चमिदं

विजनमिति बलादमं गृहीत्वा
क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
अभिपतितुमना लघुत्वभीते-
रभवदमुञ्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

ग्राह्यमित्युक्त्यर्थः । [भूरुहां] वृक्षाणां, [प्रसूनैः] पुष्पैः, [पुरः पुरो
सुहृः, अतिलोभयता] प्रलोभयता, [नायकेन] रङ्गोऽनु [अनुरहसम्]
एकान्तम् । “अन्ववतप्तात्” (५।४।८१ पा०) इत्यव्ययीभावसमासान्तः ।
[अनायि] नीता । तथा हि [मनोभूः] कामः, [जनं रन्तुं त्वर-
यति], देशकालानपेक्षयेति भावः । अत एवाश्चर्यम् [अहो] इति
पूर्ववत् नायिकानायकविवेकः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

विजनमिति ।—[अन्या] स्त्री, [विजनम्] एकान्तम्, [इति] हेतोः,
[अमं] वल्लभं, [क्षणं बलात्, गृहीत्वा] आकृष्य, [अथान्तिके, विपक्षं]
सपत्नीजनं, [वीक्ष्य, लघुत्वभीतेः] तुच्छत्वभयात् ; अभिपतितुं मनो यस्याः
सा [अभिपतितुमनाः] । “तुङ्गाममनसोरपि” इति मकारलोपः । *
अपसक्तुकामेत्यर्थः । [वल्लभे, अमुञ्चति] अत्यजति सति । तस्य
विपक्षानवेक्षणादिति भावः । [अतिगुर्वी] अतिगौरववति, [अभवत्] ।
स्वयङ्ग्रहलाघवतिरोधानात् भर्तृवल्लभत्वप्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्य-
वतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा त्वतिप्रगल्भैव † ॥ ५१ ॥

* “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति सूत्रव्याख्याने
कारका,—“सुप्त्येदवश्यं नः कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि ।

समी वा हितततयोः मांसस्य पचिगुज्ज्वलीः ॥” इति ।

† अत्र लघुत्वभयं गन्तुकामायाः नायिकायाः नायककर्तृकगमनविरोधस्य
कृतिरपि गुर्वीत्वजननेन नायिकायाः अभीष्टा इति विरुद्धकृतेऽरिष्टफलकत्वात्
विचित्रालङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे,—“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्” इति,
काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ।

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः

प्रियतमयेति रुषा स्रजाऽवनद्धः ।

पदमपि चलितुं युवा न सेहे

किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥५२॥

ज खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्त्वाम् ।

अधीति ।—[अधिरजनि] रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाच्चः । [तस्याः] सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वान्नामग्रहणासहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः । [धाम] गृहं, [जगामेति रुषा] हेतुना [प्रियतमया] कर्त्रा, [स्रजा] करणेन [अवनद्धो युवा पदमपि] । “अत्यन्त-संयोगे च” (१।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [चलितुं, न सेहे] न शक्नाक । तथा हि [ससाध्वसानां] भयलक्षणां, [किमिव] किं वा । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे, “इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु” इति गणव्याख्याने । शक्तिं हरतीति [शक्तिहरम्] । “हरते-रनुद्यमनेऽच्” (३।१।२६ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [न] भवतीति शेषः । ‘अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति’ इति वचनात् । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरूणां शक्तिहरत्वादबलाकृतः सम्बन्धोऽपि यूयः शक्तिहर इति युक्तम् इति सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः । खण्डितेयं नायिका,—‘जातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेष्वाकषायिता’ इति लक्षणात् । नार्यकस्तु दक्षिणः,—“भयसम्बन्ध-सहनादिभिस्तुल्यो नैकल दक्षिणः” इति लक्षणादर्थप्रतीतेरिति ॥ ५२ ॥

अथ काचित् खण्डिता निजकान्तमागस्कारिणं पञ्चवदानेन प्रसादयन्तं चतुर्भिर्भर्त्सयितुमारभते, नेत्यादि ।—[वयममुष्य * दानयोग्या

व्रज विटपममं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥
तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः
क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्दालीकै-
श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

न] भवामः [खलु] । किन्तु [या] असावेव [असकौ] त्वत्प्रिया ।
“अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्तेः” (५।३।७१ पा०) इत्यकच् । [रहः]
रहसि । ‘रहश्चोपांशु चालिङ्गे’ इत्यमरः । [त्वां, पिबति] पानं
करोति * [च] । ‘पा पाने’ भौवादिकात् कर्त्तरि लट् । “पात्रा—”
(७।३।१७= पा०) इत्यादिना पिबादेशः । [पाति] रक्षति, [च]
अन्यतो वारयति चेत्यर्थः । ‘पा रक्षणे’ अदादित्वाच्छपो लुक्
[तस्यै अमुं], विटान् पातीति [विटपं] पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे
भिङ्गे’ इति विश्वः । [ददस्व] प्रयच्छ । ‘दद दाने’ इति भौवा-
दिकाङ्गोद । [व्रज] गच्छ, [यतः] दानात्, [चिराय] चिरकालात् ।
चिरार्थेऽव्ययम् । [सदृशोः] अनुरूपयोर्युवयोः, [योगो भवतु] उभयो-
रपि विटपत्वादिति भावः । समालङ्कारोऽयम् ;—‘सा समालङ्कृति-
योगो वस्तुनोरनुरूपयोः’ इति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

तवेति ।—[हे कितव] ! धूर्त्त ! वृथा व्यर्थमेव, [आहितैः]
तत्कार्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । [तव] सम्बन्धिभिः [क्षिति-
रुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः] क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं
पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतंसाः । कर्मण्यण् । तैः [नः] अस्माकं,
[किम् ?] तत्साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियाऽपेक्षया
कर्णपूराणां करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च न्यासीद्योते,—‘न केवलं

मुहुरुपहसितामिवालिनादै-

र्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः

शठ ! कलिरेष महान्स्त्वयाऽद्य दत्तः ॥ ५५ ॥

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य, अपि तु गम्यमानाऽपि' इति । किन्तु [ननु] अङ्ग, [जनविदितैः] जनेष्वतिप्रसिद्धैः । जनेषु विदितैरिति सप्तमीसमासः । "क्लृप्तं च वर्त्तमानं" (२।३।६७ पा०) इति कृदयोगे षष्ठीप्रतिप्रसवत्वेऽपि "क्लेन च पूजायाम्" (२।३।१२ पा०) इति षष्ठीसमासनिषेधात् । जनानामाधारत्वविवक्षायां तदप्राप्तेः । [भवद्दालीकैः] तवाप्रियवचनैः, [कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितम् एव] नित्यं पूर्णमेव ; अतः परिपूरितस्य पूरणायोगादलभेवैभिरित्यर्थः । अलोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५४ ॥

मुहुरिति ।—[अलिनादैर्मुहुः, उपहसितां] प्रतारणार्थेऽतिप्रहस्यमानाम्, [इव] स्थिताम्, [एनां, कलिकां] कोरकम्, अल्यं कलिं, कलहञ्च । 'कलहे च युगे कलिः' इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययत्वविवक्षितः श्लेषे । [नः] अस्माकं, [किमर्थं वितरसि ?] हे [शठ !] गूढविप्रियकारिन् !, [तस्याः] त्वत्प्रियायाः, [धाम्नि] भवने, [वसतिं] स्थितिम्, [उपगतेन त्वया अद्य, एष] वर्त्तमानः, [महान् कलिः] कलहः, [दत्तः] स्वदत्त एव ; महति कलौ स्थिते किं कल्पन्तरेणेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च कलिकामिति श्लेषोत्थापितया कोरककलहयोर्भेदेऽपि अमेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ५५ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [गदितवती] उक्तवती, [अन्या] स्त्री,

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या-

सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥

विनयति सुदृशो दृशः परागं

प्रणयिनि कौसुममाऽऽननानिलेन ।

तदद्वितयुवतेरभौक्ष्यमक्षोर्द्वय-

मपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

[रुषा कान्तं, स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण] स्फुरितान्युज्ज्वलानि, मनोरमाणि च पद्माणीव केसराणि ; अन्यत्र,—केसराणीव पद्माणि यस्य तेन, [श्रवणनियमितेन] श्रोत्रे धृतेन निरुद्धेन च, [असिताम्बुरुहेण] नीलोत्पलेन, [चक्षुषा च, समं] युगपत्, [जघान] ताडयामास । * एषा खण्डिता । † नायकस्तु दृष्टः,—“व्यक्तागा निर्भयो दृष्टः” इति लक्षणात् । अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मगम्योपमानयोरसिताम्बुरुहचक्षुषोरुभयोरपि ताडनसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । लक्षणन्तुक्तम् । कलापकम् ॥ ५६ ॥

विनयतीति ।—[प्रणयिनि] प्रिये, [सुदृशः] प्रियायाः, [दृशः] लोचनात्, एकस्माद्वेति भावः । कुसुमेषु भवः [कौसुमं, परागं] रजः-कणं, तच्चैकमेवेति भावः । [आननानिलेन] निजमुखफूत्कारेण, [विनयति] अपनयति सति, [तदद्वितयुवतेः] तत्सपत्न्याः, [अक्षोर्द्वयमपि] न त्वेकमेवेति भावः । [रोषरजोभिः] रोषा एव रजांसि तैः, [अभौक्ष्यम्, आपुपूरे] । नैकेन रजःकणेन किञ्चित् स्पृष्टमात्रमिति

* कान्ताकर्णयुगलार्पितनीलोत्पलावलीकनेन कामपरतन्त्रः नायिकाकर्तृक-तादृशरीषकषायितचक्षुषा दर्शनेन पुनर्नितरां सन्धस्तच्च कान्त इति ध्वनिः ।

† इत्थं हि वक्रोक्त्या परुषभाषणेन कर्षोत्पलताडनेन च धीरमध्यता-अधीर-मध्यता-अधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा इति दर्पणकारः ।

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव
 प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।
 वरतनुरमुनोपह्वय पत्या
 मृदुकुसुमेन यदाहताऽप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥
 समदनमवतंसितेऽधिकर्णं
 प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।
 व्रजदपि लघुतां बभूव भारः
 सपदि हिरण्यमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५९ ॥

भावः । पूरयतेः कर्मणि लिट् । पूर्णमित्यर्थः । अत्र रजोविनयस्य
 अन्यत्र रजःपूरणकारणत्वायोगादकारणत्वमेव पूरणमिति विभावना-
 ऽलङ्कारो रूपकानुप्राणित इति सङ्करः ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति ।—[इदं, प्रतियुवतेः] सपत्न्याः, [अभिधानं] नाम-
 धेयम्, [अङ्गनानाम्] । अभिचारः परमारणकर्म ; यथा श्येनेनाभि-
 चरन् यजेतेति, तस्य मन्त्रः [अभिचारमन्त्रः] स [एव स्फुटम्] इत्यु-
 त्प्रेक्षा । [यत्] यस्मात्, [वरतनुः] स्त्री, [पत्या] भर्ता, [अमुना]
 सपत्नीनामधेयेन, [उपह्वय मृदुकुसुमेन] । मृदुग्रहणमचिरावचितत्वं
 द्योतयन् देवता अभिचारमन्त्राणामनादिसंस्कारभावं द्योतयति ।
 तेन [अप्याहता अमूर्च्छत्] यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि मारकं,
 सोऽभिचारमन्त्र एव सत्यम्, अन्यथा केवलकुसुमेऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः *
 ॥ ५८ ॥

समदनमिति ।—[प्रणयवता] प्रियेण, [सुमध्यमायाः] प्रियायाः,
 [अधिकर्णं] कर्णं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [कुसुमे समदनं]

* भर्ता चेत् सपत्नीनाम्ना सम्बोध्यते पत्नी, तदा भर्तुः सपत्नीस्वरणस्यातीव दुःसह-
 तथा तस्या मोहसम्भवादिति भावः ।

अवजितमधुना तवाहमदणो
रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
श्रवणकुवलयं विलासवत्या
भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचचे ॥ ६० ॥
अवचितकुसुमा विहाय वल्ली-
र्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

यथा तथा [अवतंसिते] अवतंसिकृते सति, [सपदि, लघुतां] हीन-
तामगुरुत्वञ्च, [व्रजदपि], समान एकः पतिर्यस्यास्तस्याः [सपत्न्याः] ।
“नित्यं सपत्न्यादिषु” (४।१।३५ पा०) इति डीप् नकारश्च । तस्मादेव
निर्देशात् समानशब्दस्य सभावनिपातः । [हिरण्यमण्डनं] हिरण्यस्य
विकारो हिरण्यम् । “दाण्डिनायन—” (६।४।१७४ पा०) इत्यादिना
निपातः । तन्मण्डनं [भारो बभूव] यत्किञ्चिदपि प्रेम्णा कान्तेन
स्वहस्तदत्तं ग्राह्यं मण्डनं भवति, अन्यन्महार्घमपि हीनं भारश्च, न
तु मण्डनमित्यर्थः । लघुत्वगुरुत्वगुणविरोधस्य हीनार्थत्वेन परिहारा-
द्विरोधाभासभेदः ॥ ५८ ॥

अवजितमिति ।—[विलासवत्याः] स्त्रियाः, [श्रवणकुवलयं]
श्रवणोत्पलं कर्तुं । [अहमधुना तवाहमदणोः, रुचिरतया] रुचिरस्य
भावः रुचिरता । भावे तल् । तथा सौन्दर्येण [अवजितम् इति]
वक्तव्यानुवादः । अत एव [लज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः] * तन्निषेणे-
त्यर्थः । [उपकर्णं] कर्णं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [आचचचे इव]
इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

अवचितमिति ।—[अलीनां कुलानि, अवचितकुसुमा] अवचि-
तानि युवतिभिरुपात्तानि कुसुमानि यासां ताः, रिक्ता इत्यर्थः । वल्लीः]
पुष्पलताः, [विहाय], कोमलानि माल्यानि मलन्ते धारयन्तीति तासु

पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां
 न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥६१॥
 श्लथशिरसिजपाशपातभारा-
 दिव नितरां नतिमङ्गिरंसभागेः ।
 मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै-
 र्घनमहतामिव पद्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

[कोमलमाल्यमालिनीषु] । ‘मल मङ्ग धारणे’ इति धातोर्गिनिः ।
 “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (४।१।५ पा०) इति ङीप् । [युवतिषु पदम्, उपदधिरे]
 निदधुः । तथा हि, [मलिनात्मनां] कृष्णदेहानां, दुष्टचित्तानाञ्च,
 [परिचयः] शिरकालसाहचर्यं, [न प्रधानं] न प्रयोजकं, किन्तु
 भुक्तिरेवेति भावः । * अतः परिचितलतात्यागो नाश्चर्यमित्यर्थः ।
 अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णाङ्गत्वस्य दुष्टचित्तत्वेन सहाभेदाध्यवसाये-
 नार्थान्तरन्यासस्योत्थापनात् श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽय-
 मिति सङ्गरः ॥ ६१ ॥

अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनाय तदुपोद्घातत्वेनाऽऽसां वनविहारोद्भवं
 श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेन दर्शयति, श्लथेत्यादि ।—[श्लथशिरसिज-
 पाशपातभारादिव] शिरसि जाताः शिरोरुदाः । “सप्तम्यां जनेर्ङः”
 (३।२।८७ पा०) इति ङः । “हलदन्तात्—” (६।३।८ पा०) इत्यादिना
 सप्तम्या अलुक् । तेषां पाशः कलापः, श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य
 भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । “न पादादौ खल्वादयः” (५ अधि० १ अध्या०
 ५ सू०) इति वामनीयनिषेधेऽपि इवशब्दस्य पादादौ प्रयोगः

* यथा कश्चित् धूर्तः स्वभोगमात्रार्थमेव प्रणयपरायणः भोगकृष्टां चिरपरि-
 चितामपि कामिनीं परिहाय नवीनामन्यामुपगच्छति, तथेवालिङ्गलमिति ध्वन्यते ।

अधिकमरुणिमानमुद्वहन्नि-
र्विकसदशीतमरोचिरश्मिजालैः ।
परिचितपरिचुम्बनाभियोगा-
दपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥
अवसितललितक्रियेण बाह्वो-
ललिततरेण तनौयसा युगेन ।

कवेरोद्दिष्टात् । * [नितराम्] अतिशयेन । अव्ययादासुप्रत्ययः ।
[नतिमङ्गिरसभागेः] उपलब्धिताभिर्नितम्बिनौभिरिति भाविना
सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । नतांसत्वमुत्तमस्त्रीलक्षणम् ।
पुनः [घनमङ्गतां] सान्द्रदीर्घाणां, [पद्मण्यां भरेण्येव] इति
पूर्ववत्तेतूप्रेक्षा । [सुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः] । अत्रोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः
॥ ६२ ॥

अधिकमिति ।—पुनः, [परिचितपरिचुम्बनाभियोगात्] परिचि-
तानां प्रणयिनां परिचुम्बनैरभियोगान्मर्दनात्, [अपगतकुङ्कुमरेणुभिः]
अत एव [विकसदशीतमरोचिरश्मिजालैः] विकसन्ति वैमत्स्यात् प्रति-
फलन्ति अशीतमरोचरेणुणां शो रश्मिजालानि येषु तैः । असम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिः । अत एव [अधिकमरुणिमानमुद्वहन्निः]
कुङ्कुमापायेऽप्यातपलङ्कनादतिलोहितैरित्यर्थः । [कपोलैः] गण्ड-
व्यलैः † ॥ ६३ ॥

* निरर्थकानामेव खलादिशब्दानां निषेधादत्र उत्प्रेक्षाऽर्थकस्य इवशब्दस्य प्रयोगो
न दुष्यति, इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र सूत्रे निरर्थकानामेव निषेध इत्यत्र प्रमाणा-
भावात् सुष्ठुक्तं मङ्गिनाथेन ; तथा हि, तत्सूत्रे इत्थी यदुक्तं,—“पादादौ खलादयः
शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते ।
ते पुनर्वतङ्गन्तप्रभृतयः” इति ।

† काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

सरसकिसलयानुरञ्चितैर्वा

करकमलैः पुनरुत्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥

स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्यु-

विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः ।

भृशमतिशयखेदसम्पदेव

स्तनयुगलैरितरेतरं निषस्यैः ॥ ६५ ॥

अवसितेति ।—पुनः, [अवसितललितक्रियेण] अवसिताः श्रमेण परिसमाप्ताः, ललिताः क्रियाः सुकुमारचैष्टा अपि यस्य तेन, [ललित-तरेण] नृदुतरेण, [तनीयसा] तनुतरेण, [बाह्योर्युगेन], पुनः [सरस किसलयानुरञ्चितैर्वा] सरसैराद्रेः किसलयैरनुरञ्चितैर्वा अनुरञ्जनं प्रापितैरिव ; पुनरुक्ता द्विगुणाः रक्ता भासो येषां तैः [पुनरुत्तरक्तभाभिः] । “इलि सर्वेषाम्” (८।३।२१ पा०) इति यकारलोपः । [करकमलैः] पाणिपङ्कजैः । अत्रेतरजनकरापेक्षया पुनरुत्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव । तत्र किसलयरञ्जनहेतुकत्वं सुत्प्रेक्ष्यते । इवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः ॥ ६४ ॥

स्मरेति ।—पुनः, [स्मरसरसं] स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा, [पत्युवरःस्थलेन] कर्ता । [विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः] विनिमयेन व्यतिहारेण, संक्रमितोऽङ्गरागोऽनुलेपनं, तेन रागो रञ्जनं थिषु तैः, [अतिशयखेदसम्पदा] अतिशयोक्तिश्रयितो यः खेदस्तस्य सम्पदा महिम्ना [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [भृशम्, इतरेतरं निषस्यैः] परस्परं संश्रितैः, [स्तनयुगलैः] * ॥ ६५ ॥

* अत्र हि कुचमण्डलानां घनसन्निविष्टतया अतिखेदहेतुकसंश्रितत्वमुत्प्रेक्षितम् ; तेन च, लोकेऽपि यथा केनचिद्विमानितावभौ तत्प्रतिविधातुमसमर्थतया मण्डन-तापवशात् परस्परं सन्तापाभिव्यक्तये मिलितौ भवतः, तथा कुचमण्डलानामपि युग्मसन्निहितावस्थानमिति व्यन्यते ।

अतनुकुचभराऽऽनतेन भूयः

अमजनिताऽऽनतिना शरीरकेण ।

अनुचितगतिसादनिःसहत्वं

कलभकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥

अपगतनवयावकैश्चिराय

क्षितिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।

कथमपि चरणोत्पलैश्चलङ्घि-

भृशविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥

अतन्विति ।—पुनः, [अतनुकुचभराऽऽनतेन] अतनुना सहता, कुच-
भरेण आनतेन नम्रेण, प्रागेवेति भावः । [भूयः] पुनश्च, [अमजनिता-
ऽऽनतिना] अमजनिता आनतिर्यस्य तेन, [शरीरकेण] सुकुमारशरीरेण ;
किञ्च, [अनुचितगतिसादनिःसहत्वं] अनुचिता अनभ्यस्ता । ‘अभ्यस्तोऽप्यु-
चितं न्याय्यम्’ इति यादवः । तथा गत्या पादचारेण, यः सादः काश्यं,
तेन यन्निःसहत्वम् अक्षमत्वं, तत् [दधानैः] गन्तुमक्षमैरित्यर्थः ।
न सहन्त इति निःसहाः । पचाद्यजन्तेनोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः ।
[कलभकरोरुभिः] कलभकराः करिहस्ता इव उरवो सहान्तस्तौ,
[ऊरुभिः] सकृधिभिः । ‘सकृधि क्लीवे पुमानूरुः’ इत्यमरः * ॥६६॥

अपगतंति ।—पुनः, [चिराय] चिरं [क्षितिगमनेन, अपगत-
नवयावकैः] अपगतो नवयावको नवलाङ्घारागो येषां तैः, [पुनः]
तेनैव, [वितीर्णरागैः] सौकुमार्यादुत्पादितरागैः, [परस्परस्य, भृश-
विनिवेशवशात्] स्थिरन्यासबलात्, एकं स्थिरं निवेश्य तदवष्टम्भेन,
इतरचालनक्रमेणेत्यर्थः । [कथमपि] सहता प्रयत्नेन । ‘कथमादि तथा-
ऽप्यन्तं यत्नगोरवभेदयोः’ इत्युत्पलः । [चलङ्घिश्चरणोत्पलैः] † ॥ ६७ ॥

मुहुरिति वनविभ्रमाऽऽभिषङ्गा-
 दतमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।
 मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या
 चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥
 प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत्
 श्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।
 कठिनतरकुचाग्रपाति * पश्चा-
 दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥

मुहुरिति ।—[नितम्बिनीभिः] उक्तधर्मोपलक्षिताभिः स्त्रीभिः,
 [मुहुः, इति] एवं, [वनविभ्रमाऽऽभिषङ्गात्] वनभ्रमणाऽऽसङ्गात्, [तदा
 नितराम्, अतमि] तान्तम् । तमेर्ष्यन्ताङ्गावे लुङ् । “नोदात्तोपदेशस्य
 मान्तस्यानाचमेः” (७।३।३४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः । युक्तश्चेतदि-
 त्याह ।—[मृदुतरतनवः] अतिकोमलाङ्गाः, [ताः] स्त्रियः, [प्रकृत्या,
 अलसाः] जङ्गाः, अथ [चिरमपि प्रयासभाजः] चेत् [किमुत]
 सुतरामलसाः स्युरित्यर्थः । अत्राप्रकृतनैसर्गिकाऽऽलस्यस्य कथनेनाऽऽगन्तु-
 कस्य + कैमुत्यन्यायतः सिद्धत्ववर्णनादर्थपत्तिरलङ्कारः,—‘एकस्य वस्तुनो
 भावादयत्नवत्त्वन्यदापतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थपत्तिरलङ्कारः ॥’
 इति लक्षणात् । श्रमश्चात्र सञ्चारी वाच्यः,—‘श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः
 खेदोऽस्मिन्मर्दनादयः’ इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

अथ श्रमानुभावं खेदं वर्णयति, प्रथममिति ।—[अथ तासां]
 स्त्रीणां, [श्रमजलं प्रथमम्, उज्ज्वलगण्डमण्डलेषु] उज्ज्वलगण्डस्थलेषु,
 [अलघुमौक्तिकाभं] स्थूलमुक्ताफलसदृशम्, [आसीत्] । [पश्चात्

* अत्र “कठिनकुचतटाग्रपाति” इति ग्रन्थान्तरभूतपाठः ।

† तस्य ।

विपुलकमपि यौवनोद्धतानां
घनपुलकोदयकोमलं चकाशे ।
परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं
कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥
अविरतकुसुमावचायखेदा-
न्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ।
विपुलतरनिरन्तरावलम्ब-
स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे ॥ ७१ ॥

कठिनतरकुचाशपाति] सत्, अथ पतनानन्तरं शतं शर्कराः शतशर्करम् ।
‘समाहारे द्विगुरेकवचनं वा टाबन्ते’ इति नपुंसकत्वम् । तस्य भावः
तत्ता तां [शतशर्करां] शतशकलत्वं, [जगाम] । अतैकस्य अम-
जलस्य क्रमेणानेकाश्रयसम्बन्धनिबन्धनात् पर्यायालङ्कारभेदः,—‘क्रमे-
णैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नाथ वाऽनेकं पर्यायालङ्कृति-
र्मता ॥’ इति लक्षणात् ; स च मोक्तिकाभमित्युपमया संसृज्यते ॥६८॥

अनेऽपि कुचमण्डलमविकृतशोभमित्याह, विपुलकमिति ।—[यौव-
नोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं, विपुलकमपि] पुलकरहितमपि, [घन-
पुलकोदयकोमलं] घनपुलकोदयेन सान्द्रोमोद्गमेन, कोमलं सदिति
विरोधः । विपुलं विस्तृतं तदेव विपुलकमित्यविरोधः । [प्रियैः प्रकामं,
परिमलितमपि] परितो मलमस्येति परिमलं तत्कृतं परिमलितं
मलिनीकृतं तथाऽपि, [उज्ज्वलं] विमलम्, [एव चकाशे] इति
विरोधः । परिमलवत् कृतं परिमलितमित्यविरोधः । मन्वन्तात् “तत्क-
रोति—” (ग०) इति णिचि कर्मणि क्तः । याविष्ठवद्भावे विभक्तोर्लुक् ।
अपिर्विरोधे । विरोधाभासालङ्कारयोः संसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथैकस्याः प्रियकण्ठावलम्बने अमानुभावमेकेनाह, अविरतेति ।—

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा

कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य ।

तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन

व्यवृणुत वेङ्कितबाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥

[अविरतकुसुमावचायखेदात्] अविरतो यः कुसुमानामवचायो हस्तेन लवनम् । “हस्तादाने चरस्तेये” (३।३।४० पा०) इति घञ् । तेन यः खेदस्तस्मात्, भर्तुः [उपकण्ठ] कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निहितभुजालतया] निहिते भुजालते यया तथा । ‘दोः प्रकोष्ठौ भुजो बाहुभुजा च स्मर्यते बुधैः’ इति वैजयन्ती । * [विपुलतरनिरन्तरावलग्नस्तनपिहितप्रियवक्षसा] विपुलतरौ निरन्तरमवलग्नौ संश्लिष्टौ च यौ स्तनौ ताभ्यां पिहितं छादितं प्रियस्य वक्षो यया तथा [एकया] स्त्रिया, [ललम्बे] लम्बितम् । भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अथापरस्या अङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभावमाह, अभिमतमिति ।— [तनुः] काचित् तन्वी । “वीती गुणवचनात्” (४।१।४४ पा०) इति विकल्पादनीकारः । [अभिमतमभितः] प्रियमभीत्यर्थः । [उन्नतिवित्तम्] औन्नत्येन प्रतीतम् । विदेर्भावाद्वात् “वित्तो भोगप्रत्यययोः” (८।२।५८ पा०) इति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्वाभावादिपातः । [कुचयुगम्, उन्नमय्य] उत्तुङ्गौक्य, [कृताङ्गभङ्गा] कृतोऽङ्गभङ्गो गात्रविजृम्भणं यया सा, तथा [वेङ्कितबाहुवल्लरीका] वेङ्किते मिथो वेष्टिते, बाहुवल्लर्यौ भुजालते यया सा । “नद्युतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति कप् । [क्लमच्छलेन] श्रमापनोदकचेष्टाव्याजेनेत्यर्थः । [अभिलषितम्] आलिङ्गनाद्यभिलषितं [व्यवृणुत] प्रकटितवती । वृणोतेर्लङ् । प्रौढेय-सुत्सुका च ॥ ७२ ॥

* कोषप्रमाणात् भुजार्थे शक्तस्यापि भुजाशब्दस्य प्रयोगः कविभिर्नाहत इत्य-युक्ता-नामदीवः ।

हिमलवसदृशः श्रमोदविन्दू-

नपनयता किल नूतनोढबध्वाः ।

कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चि-

त्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः

क्रामन्नूरुद्रुमभुजलताः पूर्णनाभोऽङ्गदान्तः ।

उल्लङ्घ्योच्चैः कुचतटभुवं प्लावयन् रोमकूपान्

खेदापूरो युवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियचापलोक्तिद्वारा खेदोद्भवं प्रकटयति, हिमेति ।—[हिमलवसदृशः] हिमकणनिभान् [श्रमोदविन्दून्] खेद-विन्दूनिवत्यर्थः । “मन्योदन—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदकस्यो-दादेशः । [अपनयता किल] प्रमार्जितव, न तु तत्र तात्पर्यमिति भावः । [तरुणेन] यूना, [नूतनोढबध्वाः] । कुचौ कलशाविव तौ च किशोरकाविव उल्ललनसाम्यादश्वशावाविव । ‘अश्वशावः किशोरकः’ इत्यमरः । तौ [कुचकलशकिशोरकौ] । उभयत्वाप्युपमित-समासः । [कथञ्चित्] क्लेशेन, सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः । [तरलतया] चपलतया, उत्सुकतयेत्यर्थः । [पस्पृशाते] स्पृष्टौ । स्पृशेः कर्मणि लिट् । सुगन्धयम् • ॥ ७३ ॥

अथ सर्वासामेव खेदोद्रेकं वर्णयति, गत्विति ।—[युवतिसरितां] युवतय एव सरितस्तासां, [खेदापूरः] खेद एवापूरः प्रवाहः, [जघन-पुलिने] जघनमेव पुलिनं तत्र [गत्वोद्रेकम्] उद्रेकं गत्वा, [रुद्धमध्य-प्रदेशः] रुद्ध आहतो मध्यप्रदेशोऽवलग्नभागः, प्रवाहदेशश्च येन सः, [पूर्णनाभोऽङ्गदान्तः] । रेफान्तमकारान्तं वा । पूर्णेति पूरेष्यन्तात् कर्मणि

प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाऽभूत्

पुनरधिकतरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ।

अथ वपुरभिषेक्तुन्तास्तदाऽम्भोभिरौषु-

र्वनविहरणखेदस्नानमस्नानशोभाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
वनविहारो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

क्तः “वा दान्त—” (७।१।२७ पा०) इत्यादिना णिलुगिटप्रतिषेध-
निपातः । [उच्चैः] उच्चतो [कुचतटभुवं] कुचावेव तटो तयोभुवं प्रदेशम्,
[उलङ्घ्या, रोमकूपान्] रोमाणि रोमरन्ध्राणि, तान्येव कूपान्, [ध्रावयन्]
पूरयन्, [ऊरुद्रुमभुजलताः क्रामन्, * गण्डस्थलानि] कपोलभागान्,
उच्चतभूमागांश्च, [व्याप] प्राप । अत्र युवतिषु सरित्त्वस्य तदवयवेष्ववय-
वानाञ्च निरूपणात् समस्तवस्तुविषयसावयवरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ;
तच्च एकस्थानिकलवृत्तिरूपेण पर्यायिण सङ्कीर्णम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तं,—
“मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्मूर्धो नतो ताङ्गू चेत्” इति लक्षणात् ॥७४॥

एवमध्वश्रमानुभावं स्वेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जलविहारे-
च्छामाऽऽसां दर्शयति, प्रियेति ।—[यदा अङ्गनानां, प्रियकरपरिमार्गात्]
प्रियकरस्यर्शात् । मृजेर्धञ्प्रत्ययः । [स्वेदतोयोदयश्रीः] स्वेदोद्गम-
सम्पत्, [पुनः] भूयोऽपि, [अधिकतरैव अभूत् नदा, अस्नानशोभाः]
अक्षीणकान्तयः, वपुषि स्नानेऽपीति भावः । [ताः] अङ्गना, [वनविह-
रणखेदस्नानं] वनविहरणखेदेन स्नानम् । स्नायतेः कर्त्तरि क्तः,
“संयोगादेरतो धातोर्यवतः” (८।१।४३ पा०) इति निष्ठानत्वम् ।
[वपुः] अङ्गम् ; [अथ] कार्त्स्न्येन । ‘मङ्गलानन्तराऽऽरम्भप्रश्नकार्त्स्न्य-
प्यथो अथ’ इत्यमरः । [अम्भोभिरभिषेक्तुम्, ईषुः] इच्छन्ति स्म । इषे-

* ऊर्ध्व एव द्रुमाः, ऊरुद्रुमाः, भुजा एव लताः, भुजलताः, ते च ताव इत्युभयोः
पूरुषपदस्य विशेषणत्वं स्वीकृत्य कर्मधारयसमासः, ताः क्रामन् परिपूरयन् ।

अष्टमः सर्गः ।

—००—

आयासादलघुतरस्तनैः स्तनङ्गिः
श्रान्तानामविकचलोचनारविन्दैः ।
अभ्यम्भः कथमपि योषितां समूहै-
स्तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेलि ॥ १ ॥

लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुकत्वेनोपनिबन्धात्
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्दामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचिते
माधकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाख्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

—

अथ वपुरभिप्रेक्तुं तास्तदाम्भोभिरीषुरित्युक्तं, तदेव वर्णयितुमारभते,
आयासादिति ।—[अलघुतरस्तनैः] पृथुतरकुचैरिति मान्यहेतूक्तिः ।
[स्तनङ्गिः] भूषाभिः श्रमश्चासैर्वा शब्दायमानैः । ‘स्तन शब्दे’ इति
धातोर्लटः श्रलादेशः । [अविकचलोचनारविन्दैः] श्रमनिमोलिताक्षि-
पद्भिः * [आयासात्] वनविहारखेदात्, [श्रान्तानां] क्लान्तानां, [योषितां
तैः समूहैः] कर्तृभिः । [उर्वीनिहितचलत्पादं] उर्व्यां निहितानि
निक्षिप्तानि । ‘डुधाञ् धारणे’ इति धातोः कर्मणि क्तः । तथैव
चलन्ति पदानि यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, उत्क्षेपणाशक्त्या भुवि
बलादाकृष्यमाणचरणमित्यर्थः । [अभ्यम्भः] अभ्यः प्रति, [कथ-
मपि, प्रचेलि] प्रचलितम् । भावे लिट् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः,—

यान्तीनां सममसितभुवां नतत्वा-
 दंसानां महति नितान्तमन्तरेऽपि ।
 संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः
 सम्बाधं वृद्धदपि तद् बभूव वर्त्म ॥ २ ॥
 नीरन्ध्रदुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः
 साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात्करैस्ताः ।
 पस्पर्श क्षणमनिलाऽऽकुलीकृतानां
 शाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥ ३ ॥

‘स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद् वस्तुवर्णनम्’ इति लक्षणात् । अस्मिन्
 सर्गे प्रहर्षिणी वृत्तं,—‘ओ ओ गच्छिदश्रयतिः प्रहर्षिणीयम्’ इति
 लक्षणात् ॥ १ ॥

यान्तीनामिति ।—[समं] पङ्क्तिशः, [यान्तीनाम्] । “आच्छी-
 नयोर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति वैकल्पिको नुमागमः । [असित-
 भुवां] स्त्रीणाम्, [अंसानां नतत्वात्] हेतोः [नितान्तं महति, अन्तरे]
 अवकाशे सति, [अपि विपुलतया] हेतुना [मिथः संसक्तैः] अन्योऽन्य-
 श्लिष्टैः, [नितम्बैः, वृद्धत्] विसृतम्, [अपि तद्वर्त्म] ; सम्बाध्यत इति
 [सम्बाधं] सङ्कटम् । ‘सङ्कटं ना तु सम्बाधः’ इत्यमरः । घञन्त-
 स्यापि विशेष्यलिङ्गत्वं सम्बाधमनुवर्त्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगादि-
 ष्यते । [बभूव] नतांसत्वनितम्बवैपुष्योक्त्या सौन्दर्यातिशय उक्तः ।
 असम्बाधेऽपि सम्बाधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ २ ॥

नीरन्ध्रेति ।—[नीरन्ध्रदुमशिशिरां] नीरन्ध्रैः सान्द्रैर्द्रुमैः शिशिरां,
 [भुवं, व्रजन्तीः] गच्छन्तीः, [ताः] स्त्रीः [अतुहिनरश्मिः] उष्णांशुः, [क्षणम्,
 अनिलाऽऽकुलीकृतानाम्] अनिलेन, आकुलीकृतानां चालितानां,
 [शाखानाम्, अन्तरालैः] नीरन्ध्रत्वेऽपि मुहुरनिलचालनजनितैरवकाशैः,

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया
विभ्राणः सपदि सितोष्णवारणत्वम् ।
सेवायै वदनसरोजनिर्जितश्री-
रागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥
स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं
कान्तेन प्रतिपदवारिताऽऽतपायाः ।

[सुदुः, कोतुकात्] ओत्सुक्यात्, [इव, साशङ्गं] परदारत्वात् समय-
मित्यर्थः । [करैः, पश्यर्शं] स्पृष्टवान् । अत्र चलच्छाखाहेतुकस्य तपन-
करस्यर्शस्योत्सुक्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् गुणहेतूत्प्रेक्षा * ॥ ३ ॥

अथ कस्याश्चिद्वृत्तं श्वेताऽऽतपत्वं चन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते, एकस्या इति ।—
[वदनसरोजनिर्जितश्रीः] वदनसरोजेन स्त्रीमुखपङ्कजेन निर्जित श्रीः,
[चन्द्रमाः] । एतेन वदनसरोजस्य चन्द्रविजयात् सरोजान्तरवैलक्षण्यं
चन्द्रस्य निकृष्टत्वञ्चोक्तम् । अत एव [सेवायै] तत्सेवनार्थम्, [आगत्य
तपनकरैः, करालिताया] भीषितायाः, पीडितायाः इत्यर्थः । 'करालो
भीषणेऽन्यवत्' इति विश्वः । एतेन सेवाऽवकाशो दर्शितः । [एकस्याः]
कस्याश्चिदङ्गनायाः, [सपदि] आतपक्षणे एव, [सितोष्णवारणत्वं]
स्वयमेव श्वेताऽऽतपत्वं, [विभ्राणः] सन्, [प्रियं चकारेव] इति क्रिया-
स्वरूपोत्प्रेक्षा । पराजितः कयाचित् सेवनया जेतुश्चित्तसन्तोषमुपा-
र्जयतीति भावः ॥ ४ ॥

स्वमिति ।—[रागात्] हेतोः, [उपरि] प्रियाया मूर्ध्नि, [स्वं]
स्वकीयम्, [उत्तरीयं, वितन्वता] विस्तारयता, [कान्तेन] प्रियेण,

* उत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण च उणांशौ परदाराऽऽकर्षणे भौतीककण्डितस्य अप्रस्तुत-
विट्जनस्य अवसरकृतहस्तकरणकतत्पश्यन्वह्वारप्रतीतिः श्लिष्टकरश्चन्द्रेण तत्प्रेषकतया
च समासीकृतव भवति ।

सच्छत्रादपरविलासिनीसमूहा-

च्छायाऽऽसीदधिकतरा तदाऽपरस्याः ॥ ५ ॥

संस्पर्शप्रभवसुखोपचोयमाने

सर्वाङ्गे करतललग्नवल्लभायाः ।

कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रं

ससंसे विगलितनीवि नीरजाद्याः ॥ ६ ॥

[प्रतिपदवारिताऽऽतपायाः] प्रतिपदं पदे पदे, वारितः आतपो यस्याः तस्या [अपरस्याः] कस्याश्चिदङ्गनायाः, [सच्छत्रात्] क्वयुक्तात्, [अपर-विलासिनीसमूहात्] सकाशात् । “पञ्चमी विभक्तेः” (२।३।४० पा०) इति पञ्चमी । [अधिकतरा, छाया] अनातपः, कान्तिश्च, [तदा आसीत् । क्वच्छायातोऽपि कान्तस्वहस्तदृष्टोत्तरीयच्छायैवानन्य-साधारणी ज्यायसी च । मुखकान्तिरपि तस्या एव भूयसीति भावः । ‘छाया त्वनातपे कान्तौ’ इत्यमरः । एतन् सच्छत्रादक्वस्याधिकच्छायेति विरोधोऽपि निरस्त इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

संस्पर्शेति ।—[करतललग्नवल्लभायाः] करतले लग्नो वल्लभो यस्यास्तस्याः स्वहस्तेन तद्वस्तं गृहीत्वा गच्छन्त्या इत्यर्थः ; अत एव [नीरजाद्याः सर्वाङ्गे, संस्पर्शप्रभवसुखोपचोयमाने] संस्पर्शप्रभवेण प्रियाऽङ्गसङ्गप्रभवेण सुखिनोपचोयमाने पोषं गमितं सति ; अत एव [गाढतां] दृढत्वं, [व्रजदपि विगलितनीवि] सुखपारवश्याद्विशिष्ट-ग्रन्थि [कौशेयं] दुकूलम्, [अजस्रं, ससंसे] सक्तम् । * एषा दृष्टा हर्षितरोमा च ॥ ६ ॥

* गाढमपि सक्तमिति विरोधो नीबौविगलनहेतुसमाहित इति विरोधाभासो-ऽलङ्कारः ।

गच्छन्तीरलसमवेक्ष्य विस्मयिन्य-
 स्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः ।
 बुद्धा वा जितमपरेण काममाऽऽवि-
 ष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव ? ॥ ७ ॥
 श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीना-
 मारोहैर्निविडहृद्वन्नितम्बविम्बैः ।
 पाषाणखलनविलोलमाशु नूनं
 वैलक्ष्याद् ययुरवरोधनानि सिन्धोः ॥ ८ ॥

गच्छन्तीरिति ।—[हंस्यः] हंसाङ्गनाः, [अलसं] मन्दं, [गच्छन्तीस्ताः, तन्वीः] स्त्रीः, [अवेक्ष्य, विस्मयिन्यः] गतिसोष्ठवादिस्मयवत्यः सत्यः, [गतानि] स्वयं लीलागमनानि, [न विदधिरे] न चक्रुः ; लज्जयति भावः । तथा हि [अपरेण] परेण, [जितं स्वगुणं, बुद्धा वा] बुद्धाऽपौत्यर्थः । [क एव] को वा, [अपत्रपः] सन् [कामम्, [आविष्कुर्वीत] प्रकाशयेत् ? न कश्चिदपौत्यर्थः । “इदुदुपधस्य वा प्रत्ययस्य” (८।३।४१ पा०) इति विसर्जनौयस्य षत्वम् । अत्र तिरश्चां विवेकित्वातिशयोक्त्या गतिकरणनिषेधसमर्थनार्थोऽयमर्थान्तर-
 न्यासः * ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरिति ।—[श्रीमद्भिः] शोभावद्भिः, [निविडहृद्वन्नितम्ब-
 विम्बैः] निविड्वा हृद्वन्तश्च नितम्बविम्बाः कटिपश्चाद्वागा येषां तैः,
 [माधवीनां] माधव्येमाः माधव्यस्तासां हरिबधूनाम्, आरुह्यन्त
 इति [मारोहैः] कटिपुरोभागैः, जघनैरित्यर्थः, [जितपुलिनानि] जित-

* अत्र तन्वीनां सविलासगतिदर्शनेन हंसीनां गमनाभावासम्बन्धेऽपि तस-
 म्बन्धीकरोतिशयोक्तिः ।

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशी-

मुक्ताभिः कृतरुचि सैकतं नदीनाम् ।

स्त्रीलोकः परिकलयाञ्चकार तुल्यं

पल्यङ्गैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ६ ॥

आघ्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धुं

निश्वासश्वसनमसक्तमङ्गनानाम् ।

सैकतानि, [सिन्धोरवरोधनानि] समुद्रमहिष्यो नय इत्यर्थः । [वैल-
ह्यात्] पराजयकृतमनःसङ्कोचाङ्गेतोः, [पाषाणस्खलनविलोले] पाषाणेषु
स्खलनेन अभिघातेन विलोले यथा तथा, [आशु, ययुः] अगुः, [नूनम्] ।
नदीनां स्वाभाविक्याः पाषाणस्खलिताशुगताः वैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात्
गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मुक्ताभिरिति ।—[स्त्रीलोकः] स्त्रीजनः कर्ता । [सलिलरयास्त-
शुक्तिपेशीमुक्ताभिः] सलिलरयेणास्ता नुवाः शुक्तयो मुक्तास्कोटास्त
एव पेश्यः कोशाः, पुटा इति यावत् । ‘मुक्तास्कोटः स्त्रियां शुक्तिः’
इति ‘पेशी कोशो हिहीनिऽण्डम्’ इति चामरः । ताभिः मुक्ताभिः
विमुक्ताभिः [मुक्ताभिः] मोक्तिकैः । ‘अथ मोक्तिकं मुक्ता’ इत्यमरः ।
[कृतरुचि] कृतशोभं, [नदीनां] सिकतामयं [सैकतं] पुलिनम् ।
‘तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्’ इत्यमरः । “सिकता-
श्चर्कराभ्याञ्च” (५।२।१०४ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । [विगलितहार-
चारुभिः] विगलितैर्विशोर्णैर्हारैः चारुभिः [स्वैः, पल्यङ्गैः] शयनैः ।
‘शयनं मच्चपर्यङ्गपल्यङ्गाः खट्वा समाः’ इत्यमरः । [तुल्यं] सदृशं,
[परिकलयाञ्चकार] मेने । पूर्णोपमेयम् ॥ ९ ॥

आघ्रायेति ।—[भृङ्गैः] कर्तृभिः । [श्रमजम्] अध्वश्रमोत्थम्,
[अनिन्द्यगन्धबन्धुं] अनिन्द्यगन्धस्य श्लाघ्यगन्धस्य बन्धुं सदृशं, तदन्त-
मित्यर्थः । [अङ्गनानां, निश्वासश्वसनं] निश्वासमारुतम्, [असक्तम्]

आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गै-
 रौचित्यं गणयति को विशेषकामः ? ॥ १० ॥
 आयान्त्यां निजयुवतौ वनात् सशङ्कं
 वर्हाणामपरशिखगिडनीं भरेण ।
 आलोक्य व्यवदधतं पुरो मयूरं
 कामिन्यः श्रद्धुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥
 आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
 माधुर्यादमलपतत्रिणां कुलानि ।

अप्रतिषिद्धम्, [आप्राय], अरख्ये भवाः [आरख्याः, सुमनसः] पुष्पाणि,
 [नेषिरे] नेष्टाः । ‘इषु इच्छायां’ कर्मणि लिट् । अनुचितोऽय-
 मकाण्डे परिचितपरित्याग इत्याह,—विशेषं कामयते इति [विशेष-
 कामः] । “श्रीलिकामिभिश्चापरिभ्यो णः” (वा०) इति णप्रत्ययः ।
 [कः ओचित्यं गणयति ?] न कोऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ १० ॥

आयान्त्यामिति ।—[निजयुवतौ वनात्, आयान्त्याम्] आगच्छन्त्यां
 सत्यां, [सशङ्कं] सभयम्, [अपरशिखगिडनीं] जारिणीं, [वर्हाणां
 भरेण, व्यवदधतं] क्वादयन्तं, [मयूरं पुर आलोक्य, कामिन्यः नरेषु]
 प्रियेषु, [अनार्जवं] कोटिल्यं, [श्रद्धुः] विश्वस्तवत्यः, कुटिलाः पुरुषा
 इति निश्चिक्वुरित्यर्थः । * दधातेलुङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
 इत्यादिना सिचो लुक्, “आतः” (३।४।११० पा०) इति भेजुंसा-
 देशः । “श्रद्धन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या” (वा०) इति श्रद्धन्त्य
 धातोः प्राक् प्रयोगः ॥ ११ ॥

आलापैरिति ।—[माधवीनां] हरिवधूनाम्, [आलापैः]

० तिर्थञ्चोऽपि यत् निजयुवतिभयात् जारिणीं गोपायितुमभियतन्ते, स्वभाव-
 चतुराः नरान्तु सुतरामतौव धूर्तबुद्धिसम्पन्ना इत्यभिप्रायः ।

अन्तर्हामुपययुरुत्पलावलीषु

प्रादुःष्यात् क इव जितः पुरः परेण ? ॥ १२ ॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या

निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।

प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः

श्रीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

उत्तिप्रस्फुटितसरोरुहार्ध्यमुच्चैः

सस्नेहं विहगरुतैरिवाऽऽलपन्ती ।

कर्तृभिः । [माधुर्यात्] हेतोः [तुलितरवाणि] तिरस्कृतवतानि,
[अमलपतत्रिणां] हंसानां, [कुलानि उत्पलावलीषु, अन्तर्हाम्] ।
“अन्तःशब्दस्याङ्किविधिनाश्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्” (वा०) इति अन्तःशब्द-
श्रीपसर्गत्वात् “आतश्चोपसर्गं” (३।३।१०६ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । [उप-
ययुः] । युक्तं चैतदित्याह,—तथा हि, [परेण जितः कः, इव]
इवशब्दो वाक्यालङ्कारे [पुरः] चतुरग्रे, [प्रादुःष्यात् ?] प्रादुर्भवेत् ?
“उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यचपरः” (८।३।८७ पा०) इति धत्वम् । अर्था-
न्तरन्यासः ॥ १२ ॥

मुग्धाया इति ।—[दयिततमेन, निःशङ्कं] निर्विचारं, [चुम्बि-
तायाः] दृष्टायाः, [स्मरललितेषु] चुम्बनाद्यनन्तरकृत्येषु श्रीत्कारा-
दिकामर्शेष्टितेषु, [मुग्धायाः] मूढायाः, [चक्रवाक्याः, समुचितं] योग्यं,
[श्रीत्कारं] श्रीत्काररूपम्, [उत्तरं] कृत्यं, [तरुण्यः] स्वयं [प्राणेशान्
अभि विधूतहस्ताः] सत्यः [विदधुः] । तादात्म्यभावनया स्वयं दृष्टा
इव श्रीचक्रुरिति श्रीत्कारासम्बन्धे तत्सम्बन्धातिशयोक्त्या तत्तासामुद्दीप-
कमासीदित्युक्तम् * ॥ १३ ॥

नारीणामथ सरसौ सफेनहासा
 प्रीत्येव व्यतनुत पादमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
 निथ्याया निजवसतेर्निरासिरे यत्
 रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
 व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्यः
 सापत्नं जितिसुतविद्विषो महिष्यः ॥ १५ ॥

उत्तिप्तेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [उत्तिप्सम्फुटितमगोरुहार्थम्]
 उत्तिप्सं स्फुटितमगोरुहं विकृष्टारविन्दमेवार्थमर्थद्वयं यस्मिंस्तत्तथा,
 [मस्तेहं विहगरुतैरुच्चैः, आलपन्ती] स्वागतादिवचनं व्याहरन्ती, [इव]
 स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन इव ह्यामः * तेन सहिता [सफेनहासा] स्मित-
 पूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । [सरसौ] पुष्करिणी, [नारीणाम्, ऊर्मिहस्तैः]
 ऊर्मिभिरेव हस्तैः, [पादं] पादोदकम् । “पादार्घ्याच्च” (५।४।२५
 पा०) इति यत्प्रत्ययः [प्रीत्येव] इत्युत्प्रेक्षा । [व्यतनुत] । रूपकानु-
 प्राणितोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापेक्षत्वात् संसृष्टिः + ॥ १४ ॥

निथ्याया इति ।— जितिसुतविद्विषः] नरकद्विषो हरेः, [महिष्यः,
 कराग्रैः] पाणिपङ्क्तैः करगैः [यत्, रागेण] रक्तवर्णेन, इच्छया च,
 [श्रियं] शोभां, रमाच्च, [निथ्यायाः] सदातन्याः, [निजवसतेः]
 स्ववामात् [अरविन्दतः] अरविन्दात्, [निरासिरे] निष्काशयाचक्रुः,
 निश्चक्रुश्चेति यावत् । “उपमर्गादस्यतूहोर्वा वचनम्” (वा०) इति
 विकल्पादात्मनेपदम् । [अनेन] निरासेन, [अस्याः] श्रियः, [सापत्नं]
 सपत्नीत्वम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । [नियतं, व्यक्तत्वं निन्युः]
 व्यक्तीषुकुरित्यर्थः । अत्र श्लोशब्देन रमाशोभयोरभेदाध्यवसायेन श्रौनि-

* फेनः एव हासः इति युक्तं प्रतिभाति, सरसौनां प्रकृतहासासम्भवेन फेन
 हासवारीपस्यैव युक्तत्वात् ।

+ सङ्गर इति पाठो युक्तः, सापेक्षयोः संसृष्टासम्भवात् ।

आस्कन्दन् कथमपि योषितो न याव-
 झीमत्यः प्रियकरधार्यमाणहस्ताः ।
 औत्सुक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु तावत्
 सङ्क्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥
 ताः पूर्वं सचकितमाऽऽगमय्य गाधं
 कृत्वाऽथो मृदुपदमन्तराऽऽविशन्त्यः ।
 कामिन्यो मन इव कामिनां सरागै-
 रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयाम्बभूवुः ॥ १७ ॥

रासस्य सापत्नाव्यक्तीकरणाद्यन्तोत्प्रेक्षणात् श्लेषप्रतिभोत्यापितातिशयो-
 क्त्यनुप्राणितेयं फलोत्प्रेक्षिति सङ्करः ॥ १५ ॥

आस्कन्दन्निति ।—[भीमत्यः] प्रवेशभौरवः, [योषितः, प्रियकर-
 धार्यमाणहस्ताः] प्रियकरैर्धार्यमाणहस्ताः प्रियकरावलम्बाः सत्यः,
 [यावत् कथमपि, नास्कन्दन्] न प्राविशन्, [तावत्, सङ्क्रान्तप्रतिमतया]
 सङ्क्रान्तप्रतिविम्बतया, [तदम्बु] कर्तुं [औत्सुक्यात्] उत्कण्ठया,
 [त्वरितममूः, अन्तर्दधाविव] अन्तः प्रावेशयदिवेत्यर्थः । प्रतिविम्ब-
 सङ्क्रमणादन्तर्ज्ञानोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

ता इति ।—[ताः कामिन्यः, कामिनां] कामुकानां, [मन इव
 तज्जलं, पूर्वं] प्रथमं, [सचकितं] सभयं यथा तथा, [गाधम्] उत्तानम्,
 [आगमय्य] गमनेन ज्ञात्वा, पुरःप्रविष्टपुरुषमुखेन गाधं तदिति परा-
 म्येत्यर्थः ; अन्यत्र,— दूतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः । [अथो] अनन्तरं, [मृदु]
 मन्दं, [पदं कृत्वा] पदं न्यस्य ; अन्यत्र तु,—स्वयं सम्भाषणादिकं कृत्वे-
 त्यर्थः । [अन्तराऽऽविशन्त्यः] अन्तरमभ्यन्तरमाऽऽविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्यः ;
 अन्यत्र,—रहस्यकर्मणि प्रवृत्ता इत्यर्थः । [सरागैः] साङ्गरागैः सानुरागैश्च,

सङ्गीभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भ-
 श्रीभाजा कुचयुगलेन नोयमाने ।
 विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नो-
 रुदृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् ? ॥ १८ ॥
 आसीना तटभुवि सन्मितेन भर्ता
 रम्भोरुरवतरितुं सरस्वनिच्छुः ।
 धुन्वाना करयुगमौचितुं विलासान्
 शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

[अङ्गीः] गालैः, [अनुरञ्जयाम्भुवुः] तद्वर्णाक्रान्तं चक्रुः ; अन्यत्र,—त्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः । श्लेषसङ्कीर्णोयमुपमा ॥ * ॥ १७ ॥

सङ्गीभमिति ।—[महेभकुम्भश्रीभाजा] तत्सदृशश्रीभाजेत्यर्थः ; अत एवासम्भवदन्तुसम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः । [कुचयुगलेन] उच्च-
 सितेनेति भावः । [पयसि मुहुः सङ्गीभं, नोयमाने] प्राप्यमाणे
 सति, [रथाङ्गनाम्नोर्युगं] चक्रवाकयुगलं, [विश्लेषं] वियोगम्, [अग-
 मत्] वियोगासहमपीति भावः । तथा हि, [उदृत्तः] उच्चतो वृत्तश्च
 उद्वर्त्तनं यस्येति वा उदृत्तः ; अन्यत्र,—उदृत्तः उन्मागेवर्त्तीति यावत् । स
 [क इव] को वा, [परेषां] स्वतराणां, [सुखावहः ?] सुखकरः ? न कोऽपी-
 त्यर्थः । अथ च श्लेषमूलातिशयोक्तिर्जीवितोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

आसीनेति ।—श्रीतं न सहत इति [शीतालुः] शीतभीरुः ।
 “शीतोष्णाभ्यां तदसहने आलुच् वक्तव्यः” (वा०) इत्यालुच् । अत एव
 [सरसि, अवतरितुं] प्रवेष्टुम्, [अनिच्छुः] अनभिलाषुका, अत एव
 [तटभुवि, आसीना] उपविष्टा । आसीः कर्त्तरि शानच् । “ईदासः”

तथा “तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणमहः” इति दर्पणीकलत्रादिव
 जलस्य अङ्गरागादिनाऽनुरञ्जनलक्षणमात् तद्गुणालङ्कारः ।

नेच्छन्तौ समममुना सरोऽवगाढं
 रोधस्तः प्रतिजलमौरिता सखौभिः ।
 आश्लिन्नद्वयचकितेक्षणं नवोढा
 वोढारं विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ॥ २० ॥
 तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे
 तद्वघ्नं तदवयती किलाऽऽत्मनोऽपि ।

(७।१।८२ पा०) इतीकारः । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा
 [रम्भोरूः] स्त्री । “ऊरुत्तरपदादौपम्ये” (४।१ ६८ पा०) इत्यूङ्प्रत्ययः ।
 [सलिलगतेन] स्वयं सलिलं गतेन प्रविष्टेन, [सम्मितेन भर्ता विलासा-
 नीक्षितुं करयुगं, धुन्वाना] कम्पयन्ती । धुनोतिः कर्त्तरि शानच्प्रत्ययः ।
 [सिच्यते स्म] सिक्ता ॥ १८ ॥

नेच्छन्तीति ।—[अमुना समम्] अनेन भर्ता सह, [सरः, अवगाढम्]
 अवगाहितम् । “स्वरतिनृतिमृयतिधूजृदितो वा” (७।१।४४ पा०)
 इति विकल्पान्नेडागमः । [नेच्छन्ती] लज्जया अनिच्छन्ती । नञर्थस्य
 नञ्बन्धस्य सुसुपा * इति समासः, नञ्समासो वा । अथ [सखौभिः,
 प्रतिजलं] जलं प्रति, [रोधस्तः] रोधसः । पञ्चम्यास्तसिल । [ईरिता]
 नुत्ता, [नवोढा] नववधूः, [भयचकितेक्षणं] भयेन चकितेक्षणं
 सम्भ्रान्तदृष्टि यथा तथा, [वोढारं] भर्तारम् [आश्लिन्नत्] आलिङ्गित-
 वती । ‘श्लिष आलिङ्गने’ इति धातोरुङिच्च्ः क्वादेशः । न
 च धार्ष्ट्यादोषापत्तिरित्याह,—[विपदि] विपत्तौ, अतिक्रान्ता भूमिः
 [अतिभूमिः] अमर्यादा, [न दूषिता] “आपत्काले नास्ति मर्यादा”
 इति न्यायादिति भावः । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति ।—[सुतनुः] शुभाङ्गी स्त्री, अंसः प्रमाणमस्येति

“सह सुपा” (१।१।४ पा०) इति सूत्रम् ।

अभ्येतुं सुतनुरभौरियेष मौग्ध्या-
 दाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥
 आ नाभेः सरसि नतम्भुवाऽवगाढे
 चापल्यादथ पयसस्तरङ्गहस्तैः ।
 उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि लब्ध-
 स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ? ॥ २२ ॥

[अंसमात्रे] अंसप्रमाणे । “प्रमाणे इयसज्दन्नज्मात्रयः” (५।१।३७ पा०) इति मात्रचप्रत्ययः । [पयसि] जले, [तिष्ठन्तं पुमांसं] वीक्ष्येति शेषः । [आलनोऽपि, तत्] पयः [तद्गन्] तावन्मात्रमंसमात्रम् [अवयती] जानती, [किल] तथा सम्भावयन्तीत्यर्थः । ‘वार्त्ता-सम्भाव्ययोः किल’ इत्यमरः । अवपूर्वादिभ्यः शतरि “इणो यण्” (६।४।८६ पा०) इति यणादेशः, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । किलश्चन्द्रशालीकार्थत्वे मौग्धाविरोधः । अत एव [मौग्धात्] अविवेकात्, [अभौः] निर्भौका सती, [अभ्येतुं] पुमांसमभिगन्तुम्, [इयेष] इच्छति स्म । [असुना] पुंसा, [निमज्जतीति द्रुतम्, आश्लेषि] आश्लिष्टा ॥ २१ ॥

आ नामेरिति ।—[नतम्भुवा] स्त्रिया. [सरसि, आ नाभेः] नाभि-पर्यन्तम् । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (१।१।१३ पा०) इति विक-ल्यादसमासः । * [अवगाढे] प्रविष्टे सति । गाहिः कर्मणि क्तः । [अथ पयसः, चापल्यात्] लोल्यात् । ब्राह्मणादिषु पाठात् व्यञ्जप्रत्ययः । तरङ्गैरेव हस्तैः [तरङ्गहस्तैः], उच्छ्रायोऽस्यास्तीति [उच्छ्रायि] उन्नति-मत्, [स्तनयुगम्, अध्यरोहि] अधिरूढम् । भिक्षुकपादप्रसारणन्याया-

* अथ आङ् समासाभावादेव “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (१।४।८८ पा०) इति सूत्रेण “आनाभेः” इत्येव पञ्चमीविभक्तिः ; समासे तु—“आनेखलं सञ्चरत । घनानाम्” इत्यादिषु अदिति विभाव्यम् ।

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमक्षणीः
 शोभाभिर्न मुखरुचाऽहमेकमेव ।
 संहर्षादलिविरुतैरितीव गाय-
 ल्लोलोर्मौ पयसि महोत्पलं ननर्त्त ॥ २३ ॥
 तस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरु-
 र्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

दिति भावः । रोहतेः कर्मणि लुङ् । [अथवा] तथा हीत्यर्थः ।
 [लम्बस्पर्शानां] लम्बप्रवेशानामित्यर्थः । [कुतः] कुत वा । सार्क-
 विभक्तिकस्तसिल् । [व्यवस्थः] मर्यादा, [भवति ?] न कुतापीति
 भावः । प्रायेण सर्वेऽप्यसम्भवब्रह्मचारिण एवेति भावः । अत्र चाप-
 न्यादिति द्वयोरपि लौत्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरङ्गहस्तै-
 रिति रूपकेण च पयसि कामित्वप्रतीतिः समासोक्तिः, तदुपजीवी
 चार्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानामिति ।—[लोलोर्मौ] चपलोर्मिणि । “तृतीयादिषु
 भाषितपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति विकल्पात् पुंवङ्गावः ।
 [पयसि, महोत्पलम्] अरविन्दं, कर्तुं । ‘अरविन्दं महोत्पलम्’ इत्यमरः ।
 [कान्तानां मुखरुचा अहमेकमेव नापास्तं] किन्तु तासाम् [अक्षणीः
 शोभाभिः कुवलयमपि] अपास्तम् [इति, संहर्षात्] सन्तोषाद्धेतोः, [अलि-
 विरुतैर्गायत्] अलिरुतरूपं गानं कुर्वदिति रूपकम् । “इत्यभूत-
 लक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया । [ननर्त्तव] “न दुःखं पद्मभिः
 सह” इति न्यायात् नृत्यति स्म । अलोर्मिचलनहेतुके महोत्पलचलने
 अलिनादसंहर्षहेतुकसमाननृत्यत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रिया-
 स्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या ॥ २३ ॥

तस्यन्तीति ।—[चलशफरीविघट्टितोरुः] चलाः शफर्यः यातुकामा
 मत्स्यः । ‘प्रोष्ठौ तु शफरी द्वयोः’ इत्यमरः । ताभिर्विघट्टितौ विद्धौ

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो ! विनाऽपि हेतो-
लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ? ॥२४
आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गि-
स्तस्याम्भस्तदथ सरोमहाऽर्णवस्य ।
अक्षोभिः प्रसृतविलोलबाहुपक्षै-
र्योषाणामुरुभिरुजगगडशैलैः ॥ २५ ॥

ऊरू यस्याः सा, अत एव [तस्यन्ती] बिभ्यती । “वा भाग्य—” (३।१।७३ पा०) इत्यादिना विकल्पात् श्यनि शतरि ङीप् । वामौ सुन्दरावूरू यस्याः सा [वामोरूः] स्त्री । “संहितशफलक्षणवामादेशश्च” (४।१।७० पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । [बिभ्रमस्य] विलामस्य, [अतिश्रयमाप] । तथा हि, [रमण्यः, हेतोर्विनाऽपि] कारणं विनाऽपि । “पृथग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । [लीलाभिः] विलासैः, [प्रसभं] प्रकामं, [क्षुभ्यन्ति, अहो] निष्कारणक्षोभादाश्चर्यमित्यर्थः । [कारणे सति किमु ?] वक्तव्यम् । अत्राप्रकृतनिष्कारणक्षोभकथनात् सकारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायलब्धत्ववर्णनादर्थापत्तिरलङ्कारः;—“दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापतनमर्थापत्तिः” इति सूत्रम् ॥२४॥

आकृष्टेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैः] आकृष्टाः प्रतनवो वपुंश्चैव लता येस्तैः, [तरङ्गिः] भ्रवमानैः, [प्रसृतविलोलबाहुपक्षैः] प्रसृता आयता विलोलाश्चला बाहव एव पक्षा गच्छन्ति येषां तैः । गिरिधर्मस्य पक्षवत्त्वस्य तदवयवेषूपचारः । [उरुभिः] मद्भङ्गिः, [योषाणां] स्त्रीणां, [उरोजगगडशैलैः] उरोजैरेव गगडशैलैर्गिरिच्युतैः स्थूलोपलैः, [तस्य, सरोमहाऽर्णवस्य] सर एव महाऽर्णवस्तस्य, [तदम्भः अक्षोभिः] । क्षुभ्यतेर्ष्यन्तादध्वन्ताद्वा कर्मणि लुङ् । समस्तवस्तुविषयकं सावयवं रूपकम् ॥ २५ ॥

गान्धौर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः
 सङ्क्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।
 अम्भोधिर्विकसितवारिजानूनोऽसौ
 मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव ॥ २६ ॥
 आदातुं दयितमिवावगाढमारा-
 दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।
 कस्याश्चित् विततचलच्छिखाऽङ्गुलीको-
 लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥

गान्धौर्यमिति ।—[गान्धौर्यम्] अगाधत्वम्, अविकारिचित्तत्वञ्च,
 [दधदपि] गन्धौरः सद्यपि, [रन्तुं] विहस्य, सङ्गन्तुञ्च, [अङ्गनाभिः,
 जघनविघट्टनेन] जघनस्य विघट्टनेन सङ्घर्षेण, [सङ्क्षोभं] चलनं,
 चित्तविकारञ्च, [नीतः] । अत एव [विकसितवारिजाननः] विकसितं
 वारिजमाननमिव वारिजमिव चाननं यस्य सः, [असौ], अम्भांसि
 धीयन्तेऽस्मिन्निति [अम्भोधिः] जलाशयः । कश्चित् पुमांश्च तत्तुल्यो
 गम्यते । “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।८३ पा०) इति किप्रत्ययः । [सपदि,
 मर्यादां] सौमानम्, ओचित्यञ्च, [विलङ्घयाम्बभूव] लङ्घितवान् ।
 क्षीरोऽपि स्त्रीसन्निकर्षाद्विक्रियते इति भावः । अत्र गान्धौर्यादि-
 प्रकृतगान्धोर्विशेषणसाम्यादप्रकृतविशिष्टपुरुषप्रतीतः समासोक्तिर-
 लङ्कारः, सा च प्रतीयमानानेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति
 सङ्करः ॥ २६ ॥

आदातुमिति ।—[सरसि, विततचलच्छिखाऽङ्गुलीकः] वितताः
 प्रसारिताश्चलन्त्यश्च शिखा अग्राख्येवाङ्गुल्यो यस्य सः । “नद्यृतश्च”
 (६।४।१५६ पा०) इति कप् । [लक्ष्मीवान्] शोभावान् । “मादुपधा-
 याश्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः” (८।२।८ पा०) इति मत्तुपो मकारस्य वत्वम् ।

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः

संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।

युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै

नाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलोघः ॥ २८ ॥

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ? ।

[कस्याश्चित्, केशहस्तः] केशपाशः । ‘पाशः पञ्चश्च हस्तश्च कलापाशः कषात् परे’ इत्यमरः । हस्त इति करश्च ध्वन्यते । [आरात्] समीपे । ‘आराद्हरसमीपयोः’ इत्यमरः । [अवगाढम्] अन्तर्भग्नं, [दयितम्, आदातुं] ग्रहीतुम्, [इव ऊर्मीणां, ततिभिः] समूहैः, [अभिप्रसार्यमाणः] अभितो व्यापार्यमाणः मन्, [रराज] । * अलादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादानार्थत्वोत्प्रेक्षणादियं क्रियानिमित्ता क्रियाफलोत्प्रेक्षा : सा च चलच्छिखाऽङ्गुलीक इति रूपकानुप्राणितया हस्त इति श्लेषमूलया वाच्यस्य केशकलापस्य प्रतीयमानात् कराङ्गेदे अभेदरूपाऽतिशयोक्त्या निर्व्युदेति सङ्करः ॥ २७ ॥

उन्निद्रेति ।—[उन्निद्रप्रियकमनोरमम्] उन्निद्रं यत् प्रियकम् असन-कुसुमम् । ‘सर्जकासनवन्धकपुष्पप्रियकजीवकाः’ इत्यमरः । तदिव मनोरमं कनकगौरमित्यर्थः । [रमण्या वपुः, सरसि प्रकाशमेव] जलमग्नमपि वैमल्याद्भवत्येव, [संरेजे] । तथा हि,—[जलोघः] जल-पूरः, जडोघो मूर्खजनोघश्च । डलयोरभेदात् । [आक्रामन्नपि] आठ-गवन् अपि ; अन्यत्र अधिनिपन्नपि, [विमलतया] वैमल्येन, [युक्तानां] शुद्धानां, [तिरस्क्रियायै] तिरोधानाय, परिभवाय च, [अलं] समर्थः, [न भवति हि] । श्लेषमूलया भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्त्यानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥

* यथा अलमसंयं दयितसादातुं कराभ्यां कृतव्यापारा राजते, तथेति ध्वनिः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
 द्विव्वोकेर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥
 शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः
 कौसुमं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः ।
 मार्दीकं प्रियतमसन्निधानमास-
 न्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥

किमिति ।—[सरसि, आरात्] दृगात्, [एतत्] परोवर्त्ति, [तावत्]
 सरोजं किम् ? आहोस्वित्] उत, [युवत्या मुखम् अवभासते ? इति
 क्षणं, संशय्य] मन्दिह्य । श्रीडः क्तो ल्यप् “अयल्यक्ङिति” (७।४।१२
 पा०) इत्ययडादेशः । [कश्चित्] विलासी, [वकसहवासिनां]
 वकसहचारिणां, पद्मानामित्यर्थः । विलामशून्यताद्योतनार्थमित्यं
 निर्देशः । [परोक्षैः] अप्रत्यक्षैः, अननुभूतचरैः इत्यर्थः, अविद्यमानैरिति
 यावत्, [विव्वोकेः] विलासैरित्यर्थः । यद्यपि ‘विव्वोकोऽनादरक्रिया’
 इत्युक्तं, तथाऽपि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेऽप्यदोषः । [निश्चिकाय]
 विशेषदर्शनात् मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः । मन्देहालङ्कारोऽयम्,—
 ‘विषयो विषयो यत् मादृश्यात् कविसम्भतात् । मन्देहगोचरो
 स्यातां मन्देहालङ्कृतिश्च सा ॥’ इति लक्षणात् । सोऽप्यन्ते निश्चयोक्ते-
 र्निश्चयान्तः ॥ २९ ॥

अथ जलक्रीडासम्भारानाह,—शृङ्गाणीति ।—[द्रुतकनकोज्ज्व-
 लानि] द्रुतेन तप्तनिष्क्रान्तं, कनकेनोज्ज्वलानि लिप्तानीत्यर्थः ।
 [शृङ्गाणि] क्रीडाऽस्त्रयन्त्राणि । ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चित्रे
 क्रीडाऽस्त्रयन्त्रके’ इति विश्वः । [गन्धाः] चन्दनकङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि ;
 अत एव पुंसि बहुत्वे च । ‘गन्धस्तु सौरभे योरे । यत्ते गर्वलेशयोः ।
 स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥’ इत्यभिधानात् । [पृथु]
 विशालं, [कुचकुम्भसङ्गि] कुचावरणम् ; कुसुम्भेन रक्तं [कौसुमम्] ।

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ता-
चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।
श्रीणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्य-
स्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥

“तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । [वासः] वस्त्रम् । मृद्वौकाया विकारः [मार्द्वीकं] द्राक्षामद्यम् । ‘मृद्वौका गोक्षनी द्राक्षा’ इत्यमरः । किञ्च, [प्रियतमसन्निधानं] सर्वसाफल्यकारणमिति भावः । [इति] एतानि, [नारीणां, जलकेलिसाधनानि] जलक्रीडापायाः [आसन्] । उद्दीपकसम्पत्तिरुक्ता । अत्र शृङ्गादीनां केलिसाधनत्वस्वरूपतुल्यधर्मयोगात्प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादिति ।—[अनिलचलांशुकाः] अनिलेन वेगानिलेन, चलांशुकाश्चलदसनाः, [अङ्गनाः उत्तुङ्गात् तटान्तात्, भयदर्शिनां] भयोत्प्रेक्षिणाम्, अनर्थाशङ्किनामित्यर्थः । [प्रियाणां चेतोभिः सह] ; तेषां तत्रैवावधानादिति भावः । [गुरुभिः] गुरोर्भिः । “वोतो गुणवचनात्” (४।१।४१ पा०) इति विकल्पादनीकारः । [श्रीणीभिः] हेतुना, [अनूर्णं] मन्दम्, [उत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरं निपेतुः] । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधित्वाच्च श्रीप्रपातो मन्दोत्पतनं चेति भावः । अत्र प्रियचेतःपाताङ्गनापातयोः कार्यकारणयोरसहभाविनोः सहभावाक्तेः कार्यकारणयोः पोर्वापर्यविध्वंसनरूपाऽतिशयोक्त्युपज्जीविता सङ्घोक्तिरलङ्कारः ;—‘सद्धार्येनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितोपम्यपर्यन्ता सा सङ्घोक्तिरिच्छेयते ॥’ इति लक्षणात् । चेतोवत्येतुरित्यौपम्यकव्यनया कार्यगताशुभावप्रतीतिः वस्तुकारः इति रहस्यम् । तात्कालिकांशुकचलनादिसूक्ष्मस्वभावविशेषप्रकाशनात् स्वभावोक्तिश्चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगा

गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः ।

ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु-

व्यात्युक्षौमभिसरणग्लहामदौव्यन् ॥ ३२ ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चि-

निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्याः ।

मुग्धत्वादिति ।—[मुग्धत्वात्] मूढत्वात्, [अविदितकैतवप्रयोगाः]
अविदिताः कैतवप्रयोगाः मुखसंचनादिकपटाचरणानि याभिस्ताः,
अत एव [सपदि पराजयं गच्छन्त्यस्तास्तरुण्यः कान्तैः सह, अभि-
सरणग्लहाम्] अभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहो द्यूतं पणो यस्यास्ताम् ।
‘पणोऽर्क्षेण ग्लहः’ इत्यमरः । “अर्क्षेण ग्लहः” (३।३।७० पा०) इति
ग्रहेरेवाक्षपणे लत्वनिपातः । अप्रत्ययस्तु “ग्रहदृष्टनिश्चिगमश्च”
(३।३।५८ पा०) इत्येव सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहिं
प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्प्रत्ययस्यैव निपातो घञपवादीत्याहुः । [कर-
पुष्करेरिताम्बुव्यात्युक्षौ] करपुष्करैः करकमलैरोरितैरम्बुभिर्यां व्यात्युक्षौ
व्यतिहारेणोच्चरणं, : परस्परान्युच्चरणमित्यर्थः । “कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियाम्” (३।३।४३ पा०) इति णच्प्रत्ययः । “णचः स्त्रियामञ्”
(५।४।१४ पा०) इति स्वार्थिकोऽञ् प्रत्ययः । “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५
पा०) इत्यादिना ङीप् । तां व्यात्युक्षौम् [अदौव्यन्] तया अक्रोड्भि-
त्यर्थः । “दिवः कर्म च” (१।४।४३ पा०) इति विकल्पात् कर्मत्वम् ।
अत्राविदितकैतवप्रयोगस्य विशेषणगत्या पराजयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्येति ।—[त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्य-
लक्ष्म्याः] त्रिनयनस्त्राम्बकः । “क्षुम्बादिषु च” (८।४।३६ पा०) इति
निषेधात् “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” (८।४।३ पा०) इति णत्वाभावः ।

कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि-

र्वक्त्रेन्दोरकृत महाऽभिषेकमेकः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य

प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्वलायाः ।

सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा-

ल्लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

तस्य लोचनानलार्चिषा निर्दग्धस्य स्मरस्य याः पृतनास्तासामधिराज्य-
माधिपत्यं तदेव लक्ष्मीस्तस्याः, [योग्यस्य] अर्हस्य, त्रैलोक्यविजयिनः
स्थाने तादृशस्यैव स्थाप्यत्वादिति भावः । [कान्तायाः वक्त्रेन्दोः] *
स्मरसखत्वादस्येति भावः । [करकलशोद्यतैः] करावल्लिरिव कलशस्ते-
नोद्यतैरुत्क्षिप्तैः, [पयोभिर्महाऽभिषेकम्, एकः] कश्चित् कामी, [अकृत]
कृतवान् । करोतेर्लुङि तङ् “तनादिभ्यस्तथासोः” (२।४।७८ पा०)
इति सिचो लुक् । अत्र जलक्रीडाऽऽसेके महाऽभिषेकत्वोत्प्रेक्षा व्यङ्गका-
प्रयोगात् प्रतीयमाना करकलशेति रूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः इति ।—[मनसिजदुःखदुर्वलायाः] मनसिजदुःखेन
स्मरपीडया दुर्वलायाः, अत एव [कथमपि बाहुम्, उन्नमय्य] उद्यम्य,
[प्रेयांसं] प्रियतमम् । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना
प्रादेशः । [सिञ्चन्त्याः] स्रपयन्त्याः, [अङ्गनायाः कराग्रात्, सौवर्णं]
हिरण्यम्, [वलयं] कङ्कणम् ; ‘कङ्कणं वलयोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
[लावण्यश्रियः] लवण्यैव लावण्यं कान्तिविशेषः । चातुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे व्यञ्जप्रत्ययः । ‘लवणो रसरक्षोऽम्बिभेदेषु लवणा त्विषि’ इति
विश्वः । यद्वा,—‘मुक्ताफलषु क्षायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’ तस्य श्रीः सम्पत् तस्याः, [शेषम्]

स्निह्यन्ती दृशमपरा निधाय पूर्णं
 मूर्त्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।
 कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिद्धा-
 लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिञ्चकार ॥ ३५ ॥
 आनन्दं दधति मुखे करोदकेन
 श्यामाया दयिततमेन सिच्यमाने ।

अतिरिक्तं, शरीरसम्पदवशिष्टमिति यावत् । ‘शेषः सङ्घर्षेऽनन्ते उप-
 युक्तेतरेऽन्यवत्’ इति विश्वः । तत् [इव, अवागलत्] अपतत् । *
 शेषमिवेति गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

स्निह्यन्तीति ।—[कन्दर्पप्रवणमनाः] स्मरपरवशचित्ता, अत एव
 [दृशं निधाय] पुंस्त्वे दृष्टिं कृत्वा, [स्निह्यन्ती] दृष्टिविशेषेण स्नेहं
 प्रकाशयन्तीत्यर्थः । [अपरा] स्त्री, [सखीसिसिद्धालक्ष्येण] सख्याः
 सिसिद्धा सेक्तुमिच्छा, तस्याः लक्ष्येण व्याजिन, बद्धाञ्जलिरेव तिष्ठन्ती, न तु
 सिह्यन्तीति द्योतनाय सिसिद्धतीच्छायां मनः प्रयोगः । [प्रतियुवं] युवानं
 प्रति । “अनद्य” (५।४।१०८ पा०) इत्यव्ययीभावे समासान्तः । [मूर्त्तेन]
 मूर्त्तिमता, [प्रणयरसेन] इत्युत्प्रेक्षा । पाठादर्थस्य बलीयस्वादिवशब्दस्य
 व्यवहितेनान्वयः । [वारिणा पूर्णम्, अञ्जलिञ्चकार] प्रार्थयामासे-
 त्यर्थः † ॥ ३५ ॥

आनन्दमिति ।—[आनन्दं दधति] प्रियसम्भावनया हर्षं दधानि,

* प्रियदर्शनेन सञ्जातमनस्त्रिजवशशीभूताया विषयान्तरानासक्तमानसाया
 विवासिन्या नास्ति भूषणादिषु प्रीतिरिति भ्रान्तं ।

† याचकोऽपि अञ्जलिं बद्धा प्रार्थयते । अत्र “पूर्णम्” इति पदं
 “वारिणा” इति पदान्तरसंबन्धे प्रयोज्यमौचित्यात् तदन्यथानिवशात् अस्थानपदतानाम-
 स्तीक्ष्णः । तथा कामपरतन्त्रतया सखीं प्रति जलसेचनं विस्मृतवतीति भ्रान्तः ।
 एवं सखीं प्रति प्रकृतजनजलसेचनापक्रवेन युवकप्रार्थनासमारोपादपकृतिरलङ्कारः ।

ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्प-
 खेदाम्बुस्रपितमं जायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥
 उद्दीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्धै-
 र्वक्षोजहयमभिषिक्तमन्यनार्याः ।
 अम्भोभिर्मुहुरसिचट् बधूरमर्षा-
 दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

[श्यामाया] मध्यमयौवनायाः स्त्रियः । ‘श्यामा यौवनमध्यस्था’ इत्युत्पलः ।
 [मुखे] वदने, [दयिततमेन] अतिशयेन दयितः प्रियः । अतिशये-
 तमप्रपन्नयः । तेन कर्त्ता [करोदकेन] अञ्जलिजलेन, [सिचमाने]
 सति [ईर्ष्यन्त्याः] असहमानायाः । ‘परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यात्’ इति
 लक्षणात् । [इतरस्याः] सपत्न्याः, [वदनमसिक्तमपि] प्रियेति
 शेषः । [अनल्पखेदाम्बुस्रपितम्] अनल्पेन खेदाम्बुना स्रपितं सिक्तम्,
 [अजायत] अभवत् । ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात् खेदादीनामिति
 भावः । असिक्तमपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य खेदाख्यकारणोक्ते-
 राभासत्वमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३६ ॥

उद्दीक्ष्येति ।—[प्रियकरकुड्मलापविद्धैः] प्रियस्य करकुड्मलाभ्यां
 पाणिपुटाभ्यामपविद्धैः सिक्तैः, [अम्भोभिरभिषिक्तम्, अन्यनार्याः]
 सपत्न्याः, [वक्षोजहयमुद्दीक्ष्य, बधूः] नायिका, [अमर्षात्] ईर्ष्याकृत-
 कोपात्, [आत्मीयं] वक्षोजहयं [पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः] पृथुतरेण नेत्र-
 युग्मेन मुक्तैः, [अम्भोभिः] वाष्पैः, [मुहुः, असिचत्] अभिषिक्तवती ; तन्म-
 स्तरादिवेति भावः । अतो वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । * “लिपिसिचिह्नश्च”
 (३।१।५३ पा०) इति सिञ्चतेलुङि च्छुरडादेशः ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिर्मुखरुचिमुज्ज्वलामजस्रं
 यैस्तोयैरसिचत वल्लभां विलासी ।
 तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरात्
 कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाऽच्छैः ॥३८॥
 रागान्धीकृतनयनेन नामधेय-
 व्यत्यासादभिमुखमौरितः प्रियेण ।
 मानिन्या वपुषि पतन्निर्गमन्दो
 भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥

कुर्वद्भिरिति ।—[मुखरुचिं] मुखकान्तिम्, [उज्ज्वलां कुर्वद्भिर्य-
 स्तोयैः, विलासी] विलसनशीलः कामी । “वो कपलस—” (३।२।२४३
 पा०) इत्यादिना घिनुष्प्रत्ययः । [वल्लभामजस्रम्, असिचत] सिक्तवान् ।
 स्वरितेत्त्वादात्मनपदम्, “आत्मनपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४ पा०)
 इति सिञ्चतेर्लुङि चुरेडादेशः । [शशधरदीधितिच्छटाऽच्छैः] शशिकर-
 निकरवत् स्वच्छैः, * [तैरेव] तोयैः, [दूरात्, प्रतियुवतेः] सपत्न्याः,
 [कालुष्यम्] आविलत्वं, वैवर्ण्यञ्च, [अकारि] । स्वच्छतोयैः कालुष्यं कृत-
 मिति विरुद्धकाव्यान्त्यत्तिरूपो विषमभेदः ; तच्चान्यत्रेत्यसङ्गतिः,
 वैवर्ण्यकालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिस्तदुत्थापितंति सङ्करः ॥३८॥

रागेति ।—[रागान्धीकृतनयनेन] रागेण विपक्षानुरागेणान्धी-
 कृतनयनेन, [प्रियेण, नामधेयव्यत्यासात्] विपक्षनामपूर्वकम्, [अभि-
 मुखम्, ईरितः] क्षिप्तः, [वपुषि पतन्, निर्गमन्दः] स्वभावजङ्घः, तथाऽपि
 [हृदयं, भिन्दानः] विदारयन् ; उदकमेव वज्रोऽग्नयिः [उदवज्रः] ।
 “मन्योदन—” (६।३।६०, पा०) इत्यादिना विकल्पादुदादेशः । [मानिन्या]
 विपक्षनामग्रहणजनितकोपवत्या नायिकया, [नासाहि] न सोढुः ।

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायाः

सन्तापं नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ।

उद्धूताः कठिनकुचस्थलाभिघाता-

दासन्नां भृशमपराङ्मनामधाक्षुः ॥ ४० ॥

सङ्क्रान्तं प्रियतमवक्षसोऽङ्गरागं

साध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

तुष्टैवं सपदि हृतेऽपि तत्र तेषे

कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥

तौष्ण्यायोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः । उदवज्ज इति केवल-
निरवयवरूपकम् ॥ ३८ ॥

प्रेम्णेति ।—[प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति] सति,
कठिनकुचस्थलाभिघातात्, उद्धूताः] उत्पतिताः, [नवजलविप्रुषः]
नवजलस्य विप्रुषो विन्दवः । ‘पृषन्ति विन्दु पृषताः पुमांसो विप्रुषः
स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्याः सिक्तायाः [सन्तापं, गृहीत्वा] आदाय,
[आसन्नां] समीपस्थाम्, [अपराङ्मनां] सपत्नीं, [भृशम्, अधाक्षुः]
सन्तापयन्ति स्म । दहतर्लुङि “वदव्रज—” (७।२।३ पा०) इत्यादिना
सिचि वृद्धिः घञादिकाव्यम् । तत्संकादेवापरस्याः तापोदयात्
तत्तापस्यैवात्माधानं दाहक्रिययोत्प्रेक्ष्यते, सा च व्यञ्जकाप्रयोगाङ्गस्या ॥४०॥

सङ्क्रान्तमिति ।—[प्रियतमवक्षसः] सकाशात् [सङ्क्रान्तं] गाढा-
लिङ्गनात् कुचतटलग्नम्, [अस्याः] सिक्तायाः, [अङ्गरागमधुना] एव
[सरसि अम्भः] कर्तुं । [साधु] निःशेषं, [हरिष्यते] प्रमार्त्यति, { एवं
तुष्टा] इति बुद्ध्या, [सपदि, तत्र] तस्मिन् अङ्गरागे, [हृतेऽपि, स्फुटनख-
लक्ष्मणः] व्यक्तनखचिह्नायाः, [कस्याश्चित्] नायिकायाः सम्बन्धिनि, •

हतायाः प्रतिसखि कामिनाऽन्यनाम्ना
 क्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।
 अन्तर्द्धिं द्रुतमिव कर्तुमश्रुवर्षै-
 भूमानं गमयितुमौषिरे पयांसि ? ॥ ४२ ॥
 सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या-
 मन्यस्याः प्रणयवता वताबलायाः ।

[सपत्न्या, तपे] तप्तम् । * भावे लिट् । तदिदमातपार्त्तस्य ह्याया-
 मन्विथतो दारुणदवदहनवेष्टनं यदङ्गरागमेव द्रष्टुमक्षमाया नखक्षत-
 साक्षात्कार इति । अत्र सन्तापश्रान्त्यर्थेन विपक्षाङ्गनाङ्गरागक्षालनेन
 तद्विरुद्धसन्तापोत्पादनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

हताया इति ।—[प्रतिसखि] सख्याः समीपे, सखीसमक्षमित्यर्थः ।
 समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वञ्चस्त्वत्वे । [कामिना] प्रियेण ; अन्यस्याः
 सपत्न्याः नाम्ना [अन्यनाम्ना] । सर्वनाम्नो वृत्तिमाले पुंवङ्गावः ।
 [हतायाः], अत एव [गलन्मुखेन्दुकान्तेः, क्रीमत्याः] लज्जितायाश्च,
 कस्याश्चिदिति शेषः । [सरसि, द्रुतं] शीघ्रम्, [अन्तर्द्धिम्] अन्तर्द्धा-
 नम् । अदन्तरीरुपसर्गवृत्तिरिति वचनात् “उपसर्गे घोः किः”
 (३।३।६२ पा०) इति किप्रत्ययः । [कर्तुमश्रुवर्षैः] कर्तुभिः ।
 [पयांसि] सरोजलानि, [भूमानं गमयितुं] वृद्धिं प्रापयितुम् ।
 “गतिवृद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं प्राधान्या-
 दभिधानञ्च । [ईषिरे डव] इष्टानि किम् ? इत्युत्प्रेक्षेयमश्रुपातनिमित्ता,
 तथा मरणदुःखादपि दुःसहं सपत्न्या दुःखमिति वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्ताया इति ।—[प्रणयवता] प्रियेण, [क्षणं पूर्वम्, अन्यां] सप-
 त्नीम्, [अभिषिच्य] पश्चात् [सिक्ताया अन्यस्याः, अबलायाः] स्त्रियाः,

कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्त्रं

प्रापाच्छोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

उद्बोढुं कनकविभूषणान्यशक्तः

सध्रीचा वलयितपद्मनालमूत्रः ।

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः

साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥

[वक्त्रं] कर्म [मन्युः] कोपः, [एव] कर्ता । [कालिम्ना] काष्ठीय, वैवर्ण्येन सहेति यावत् । [समधित] मन्दधे, [वत] इति खेदे । सम्पूर्वाद्वातिः कर्त्तरि लुङि तङ् “स्थाघोरिच्च” (१।२।२७ पा०) इतीकारः । मिचः कित्वात् न गुणः । “ऋखादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपः । [गलत्] सवत्, [अक्षणीः] सम्बन्धि [अञ्जनाम्भः] कञ्जलोदकम्, [अपशब्दं] वर्णस्यापवादं, [प्राप] । कोपकालिम-तिरोधानेन स्वकालिम एव प्रकाशनादिति भावः । * पूर्वेण वाक्यार्थ-नोत्तरवाक्यार्थममर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्बोढुमिति ।—[कनकविभूषणानि उद्बोढुमशक्तः] सौकुमार्या-दिति भावः ; अत एव [सध्रीचा] महाच्चतीति मध्यङ्, तेन सह-चरेण कर्ता । “ऋत्विक्” (३।२।५६ पा०) इत्यादिना किन्प्रत्ययः । “सहस्य मन्त्रिः” (१।३।६५ पा०) इति सहशब्दस्य सध्रादेशः । “अनि-हिताम्—” (१।४।२४ पा०) इति नकारलोपः, “अचः” (१।४।१४८ पा०) इत्यकारलोपे “चौ” (१।३।१३८ पा०) इति दीर्घः । [वल-यितपद्मनालमूत्रः] वलयितानि वलयीकृतानि, पद्मनालमूत्राणि मृणा-लतन्त्रयो यस्य सः, मृणालकृतकङ्कण इत्यर्थः । तथाऽपि [आरूढप्रति-वनिताकटाक्षभारः] आरूढः आरूढवान्, प्रतिवनितायाः सपत्न्याः,

* अथ कोपजनितकालिमकञ्जलजलकालिमोर्भिन्नयोरपि अभेदाध्यवसाया-दतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

आवडप्रचुरपराङ्गकिङ्किणीको

रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।

नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः

कस्मिन् वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ? ॥ ४५ ॥

पर्यङ्के सरसि हृतेऽंशुके पयोभि-

र्लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिणोः ।

कटाक्ष एव भारो यस्य सः ; तथा सामूयं दृष्ट इत्यर्थः । अत एव [तदुच्छ्वा-
भुजः] बाहुः, [साधौयः] बाहुतरमिति क्रियाविशेषणम् । “अन्तिक-
वाटयोर्नैदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति वाटशब्दस्य साधादेशः ।
[गुरुः] भारवान्, श्लाघ्यश्च, [अभवत्] । अत्र कनकभूषणाभावेऽपि
तत्कार्यगुरुत्ववर्णनादिभावना, सा च गुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्यापिता-
ऽतिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ४४ ॥

आवहेति ।—उदकस्य गाहोऽवगाहनं उदगाहः । “मन्योदन—”
(६।३।६० पा०) इत्यादिना उदादेशः । तमनवरतं भजन्ति यासा-
साम् [अनवरतोदगाहभाजां, रामाणां] स्त्रीणां सम्बन्धौ, [आवड-
प्रचुरपराङ्गकिङ्किणीकः] आवडाः प्रीताः, प्रचुरा भूयिष्ठाः, पराङ्गाः
श्रेष्ठाश्च, किङ्किण्यो यस्मिन् सः तथोक्तः । “नद्यृतश्च” (५।४।१५३ पा०)
इति कप् । [मेखलाकलापः, नारावं] ध्वनिं, [न व्यतनुत] । तथा हि,—
[सजलगुणे] जलेन सह सजलो जलान्द्रो गुणः सुखं यस्य सः ; तथा
छलयोरभेदाज्जडगुणो जडधर्मो जाड्यं, तेन सहेति सजडगुणो जडश्च
तस्मिन्, [कस्मिन् वा] मेखलाकलापे पुंसि वा, [गिरां] बाचां, ध्वनी-
नाञ्च, [पटुत्वं] सामर्थ्यं ? न कुत्राप्येत्यर्थः । श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यनु-
प्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४५ ॥

पर्यङ्क इति ।—[पर्यङ्के] परि परितोऽङ्कं स्पर्शम्, अन्तर्गतवस्तु-
तिरोधायकमित्यर्थः । तस्मिन् [सरसि पयोभिः, अंशुके] स्त्रीपरिधाने,

मुश्रोण्या दलवसनेन वीचिहस्त-
न्यस्तेन द्रुतमकृताञ्जिनो सखीत्वम् ॥ ४६ ॥
नारोभिर्गुरुजघनस्थलाहताना-
मास्यश्रोविजितविकाशिवारिजानाम् ।
लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं
संजज्ञे स कलुष आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥

[हृते] स्थानादपसारिते मति, [सुरतगुरो] रमणे च, [लोलान्त्रे]
श्रोण्यासक्तदृष्टो सतीत्यर्थः । ‘लोलञ्चलसत्पणयोः’ इत्यमरः । “बहु-
त्रीहो सकथ्यङ्गोः स्याङ्गात् पच्” (५।५।११३ पा०) इति पच् ।
[अपलपिणोः] अपलपमाणायाः । ‘लज्जा सापलपान्यतः’ इत्यमरः ।
“अलङ्कृज्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इण्यच्प्रत्ययः । [मुश्रोण्याः]
प्रियायाः । प्रस्तुताचितनिर्देशाऽयम् । [अञ्जिनो] नलिनी, [द्रुतं,
वीचिहस्तन्यस्तेन] वीचिरेव हस्तस्तेन न्यस्तेन, [दलवसनेन] दलं
पर्णमेव वसनं तेन, तद्दानेनेत्यर्थः । [सखीत्वम् अकृत] सखीकृत्यं
चकारेत्यर्थः । अत्राञ्जिन्यादिषु सखीत्वाद्यारोपात् ममस्तवस्तुवृत्ति
सावयवरूपकम् * ॥ ४६ ॥

नारोभिरिति ।—[नारोभिः] कर्त्रीभिः [गुरुजघनस्थलाहतानां]
गुरुजघनस्थलैराहतानाम्, [आस्यश्रोविजितविकाशिवारिजानाम्]
आस्यश्रोभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकाशीनि वारिजानि पद्मानि
येषां तेषां, [लोलत्वात्] चलत्वात्, सत्पणत्वाच्च । ‘लोलञ्चलसत्पणयोः’
इत्यमरः । [तदङ्गरागं] तासामङ्गरागम्, [अपहरतां] चालयताच्च,
[जलानां] तोयानां, जङ्गानाच्च, [स आशयोः] क्रदः, हृदयच्च, [कलुषः]

* रूपकालङ्कारेण चात्र यथा लीके परिहासार्थं केनचित् धूर्तनायकेनापहृते
कस्याशित् वसने, तस्यसखी वसनान्तरेण सखीलज्जा निराकरोति, तथा पद्मिनौलि
व्यवहारसमारीपपतीतेः समाप्तीकृतलङ्कारी ध्वन्यते ।

सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां
 दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।
 नेदीयो जितमिति लज्जयेव तासा-
 मालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रथष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाह-
 क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्बधूना-
 मौर्वाग्निद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥

अप्रसन्नः, क्षुभितश्च, [संजज्ञे] सङ्घातः, अपहर्तुंस्ताडनस्वरक्षादिभि-
 राश्रयः कलुषो भवतीति ध्वनिः । अभिधायाः प्रकृतार्थं नियन्त्रणात्
 न श्लेषः ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यमिति ।—[कामं] .पर्याप्तं, [सौगन्ध्यं] सुरभिगन्धित्वं,
 सम्बन्धित्वञ्च । ‘गन्धो गन्धक आमोदे लेप्ते सम्बन्धगर्वयोः’ इति
 विश्वः । [दधदपि अहं, दूरत्वात्] पूर्वं दूरस्थत्वात्, [अङ्गनानाम्,
 आननोपमानं] मुखसादृश्यं, [गतम्] । ‘दूरस्थाः पर्वता रम्याः’
 इतिवदिति भावः । सम्प्रति पुनः, [तासां, नेदीयः] निर्दग्धमन्ति-
 कतमं सत् । “अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इत्यन्तिक-
 शब्दस्य नेदादेशः । [जितं] परिभूतमभूषम्, [इति लज्जयेव, महो-
 त्पलम्] अरविन्दम्, [आलोले] चले, [पयसि ममज्ज] ; यथा दूरे साम्बेन
 दृश्यमानः सम्बन्धौ सन्निधाववमानितः क्वचिद्वज्जया निलीयते तद्व-
 दिति । * अत्र पयस्यलनकृतेऽलमज्जने लज्जाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति
 श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिहेतुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ४८ ॥

प्रथष्टैरिति ।—[सरभसं] सत्वरम्, [अम्भसोऽवगाहक्रीडाभिः]

* तद्वदिति श्लेषमूलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारोपमाऽलङ्कारी ध्वनते इति बोध्यम् ।

आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति

क्यायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ? ।

मत्वेवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः

पानौयैरिति विदधाविरेऽञ्जनानि ॥ ५० ॥

अन्धसोऽवगाह एव क्रीडास्ताभिः, [प्रभृष्टैः] जलावगाहोभादन्धसि
च्युतैः, [विदलितयूधिकापिशङ्गैः] विदलिता विकसिता, यूधिकाः
पीतयूधिका, हेमपुष्पिकाऽपरपर्याया विवक्षिताः, अन्यथा पिशङ्गत्वा-
योगात् । ‘गणिका यूधिकाम्बुता सा पीता हेमपुष्पिका’ इत्यमरः ।
तद्वत् पिशङ्गैः, [हिरण्यैः] सौवर्णैः । “दाण्डिनायन—” (६।४।१७४
पा०) इत्यादिना निपातः । [बधूनाम्, आकल्पैः] भूषणैः, [सैरसि
ओर्वाग्निद्युतिश्चकलैः] जलाशयत्वादत्रापि सन्निहितैर्बहुवानलज्वाला-
खण्डैः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [व्यराजि] विराजितम् । भावे लुङ् ॥ ४८ ॥

आस्माकीति ।—आस्माकमियम् [आस्माकी] अस्मदीया, अस्मत्का-
रित्यर्थः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च” (४।३।१ पा०) इति चका-
रादण् प्रत्ययः । “तस्मिन् अणि च युष्माकास्माकी” (४।३।१ पा०)
इति प्रकृतेरस्माकादेशः । “टिष्ठानञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना
ङीप् । [असौ, कया] कान्तिः, विमलेति यावत् । सा [एव युवति-
दृशाम्, अनपायिनीं] स्थायिनीं, [श्रियं तनोति, एभिः] अञ्जनैः, [किम् ?]
एतत् साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनापेक्षया करणत्वात्
तृतीया इत्युक्तं प्राक् । [एवं मत्वा] उक्तप्रकारेणाञ्जनवैफल्यं निश्चि-
त्यर्थः ; अत एव गम्योत्प्रेक्षेयम् । [स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः]
स्वगुणस्य स्वाविष्कृतदृङ्नैर्मल्यगुणस्य पिधानं तिरोधानम् । ‘अपि-
धानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च’ इत्यमरः । “वष्टि भागुरि-
रहोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०)* इत्यकारलोपः । तेन साभ्यसूयैः सेषैः,

निर्धौते सति हरिवन्दने जलौघै-

रापाण्डोर्गतपरभागयाऽङ्गनायाः ।

अङ्गाय स्तनकलशद्वयादुपेये

विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥ ५१ ॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती

सम्प्लुक्षस्फुरितसरोरुहावतंसा ।

पातुमर्हैः, [पानीयैः] । ‘अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्’ इत्यमरः । “तव्यत्तव्यानीयरः” (३।१।८६ पा०) इति पिवतिरनीयर-प्रत्ययः । [अङ्गनानि] कज्जलानि, [इति] अनेन स्वगुणप्रकाशनयोग्य-तया विवक्षितेन प्रकारेण, निःशेषत्वरूपेणेत्यर्थः । [विदधाविरे] विधौतानि, क्षालितानीत्यर्थः । ‘धावु गतिशुद्धोः’ इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ५० ॥

निर्धौत इति ।—[हरिवन्दने] रक्तचन्दने, [जलौघैः, निर्धौते] क्षालितं, [सति] धावेः कर्मणि क्तः । “च्छीः शूडनुनामिके च” (६।४।१८ पा०) इति वकारस्योठादेशः । “एत्येधन्युठम्” (६।१।८८ पा०) इति वृद्धि-रौकारः । [आपाण्डोः] पाण्डुवर्णात्, [अङ्गनायाः स्तनकलशद्वयात्, गतपरभागया] सावर्ण्याद्विगतवर्णोत्कर्षया ; अन एव सामान्या-लङ्कारः ;—‘सामान्यं गुणमाम्येन यव वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । [हारयष्ट्या] कक्षा, [सहृदयया इव] सचित्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । निज-परभागहानिपरिज्ञानवत्येवेत्यर्थः । [अङ्गाय] सपदि । ‘साक् ऋटि-त्यङ्गसाङ्गाय द्राङ् मङ्ग सपदि द्रुते’ इत्यमरः । [विच्छेदः] लुटनम्, [उपेये] प्राप्तः । हीनजीवनादजीवनमेव वरमिति भावः । उप-पूर्वादिगः कर्मणि लिट् । विचोभहेतुकस्य हारविच्छेदस्य सहृदय-हेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चोक्तसामान्योत्थापितेति सङ्करः ॥ ५१ ॥

अन्यूनमिति ।—[अन्यूनं] समग्रम्, [अमृतस्य] पौयूषस्य, [गुणं]

प्रेयोभिः सह सरसौ निषेव्यमाणा
रक्तत्वं व्यधित बधूदृशां सुरा च ॥ ५२ ॥
स्नान्तीनां वृहदमलोदविन्दुचित्रौ
रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ ।
हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्ता-
दुत्फुल्लैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥

माधुर्यादिकं, [धारयन्ती] । ‘अगन्धमव्यक्तसं श्रौतलञ्च तृषापहम् ।
अच्छं लघु च पथ्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥’ इति । उक्तोदकगुणञ्च धार-
यन्ती सरसौपजे । ‘अमृतं यज्ञश्रेष्ठे स्यात् पीयूषे सलिले ध्रुवम्’ इति
विश्वः । [सम्फुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा] सम्फुल्लानि विकचानि । उत्फुल्ल-
सम्फुल्लयोरुपसंख्यानात् निष्ठातस्य लत्वम् । * स्फुरितानि उज्ज्वलानि च
यानि सरोरुहाणि, एकत्र,—सहजानि, अन्यत्र,—संस्कारार्थं क्षिप्तानि,
तान्यवतंसो भूषणं यस्याः सा तथोक्ता । [प्रेयोभिः सह निषेव्यमाणा] ।
स्नानपानाभ्यामिति भावः । [सरसौ] पुष्करिणी, [बधूदृशां, रक्तत्वम्]
आरुख्यं, [व्यधित] विधत्ते स्म । तथा [सुरा च] । व्यधितेति
धाञः कर्त्तरि लुङि तङ् । इहोत्साहवर्धनाय मुहुः सेव्यत्वात् शृङ्गाणीति
श्लोके सलिलक्रीडासम्भारेषु मादौकमिति परिगणनाच्च सरसौवत्
सुराया अपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगिता ; तदविवक्षायान्तु
दोषकम् । सुरेवेति पाठे त्वप्रकृतविवक्षैव कार्या, अन्यथा उपमाऽनुपमा
स्यात् । न च तुल्ययोगिताऽवकाशः, इवशब्देन गम्योपम्यलक्षणभङ्गात्
इति ॥ ५२ ॥

स्नान्तीनामिति ।—[स्नान्तीनां] जलमवगाहमानानां, [रुचिर-
दृशां] सुदृशां सम्बन्धिनौ, [वृहदमलोदविन्दुचित्रौ] वृहद्भिरमलैश्चोद-

* “उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यानम्” इति वार्तिकसूत्रम् । “ति च” (७।४।८९
पा०) इति पाणिनीयसूत्रस्य दौचित्यकृतवृत्त्यन्तर्गतं वेदितव्यम् ।

आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि

स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।

कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं बधूनां

वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥

विन्दुभिश्चितौ । “मन्योदनः—” (६।३।६० पा०) इत्यादिना उदक-
शब्दस्योदादेशः । [उरोजकुम्भो उत्सूतैः, हाराणां] मुक्ताहाराणां,
[मणिभिः] गुटिकाभिः । उपहन्यते उपगम्यते, पीयते वा । ‘उपन्न
आश्रये’ (३।३।८५ पा०) इति हन्तेरप्प्रत्ययान्त उपधालोपी
निपातः । गुणवतः औदार्यादिगुणवतः मूलवतश्च, उपपन्नस्य काम्या
आत्मन इच्छा गुणवदुपपन्नकाम्या तथा, [गुणवदुपपन्नकाम्यया] आत्मनो
गुणवदाश्रयाकाङ्क्षेत्यर्थः । “काम्यञ्च” (३।१।८ पा०) इति
काम्यच्प्रत्यये प्रत्ययान्तधातुत्वात् “अप्प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति
स्त्रियामप्रत्यये टाप् । [समन्तादुपाश्रितौ] संश्रितौ, [इव, रेजातं]
राजेतौ स्म । “फणाच्च सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पादे-
काराभ्यासलोपी । गुणवच्छब्देन मूलशब्देन च मूलभेदे मूलान्तर-
मशिश्रियत् इति प्रतीतेः श्लेषानुप्राणितयाऽतिशयोक्त्यानुप्राणितय-
मुत्प्रेक्षा • ॥ ५३ ॥

आरूढ इति ।—[स्वसम्भवोऽपि] आत्मसम्भवोऽपि, [आरूढः]
उच्चस्थानगत, उत्तमाश्रमश्च, [पतितः] तथा भष्टः, [इति] हेतोः,
आरूढपतितत्वादित्यर्थः । [स्वच्छानां] निर्मलानां, [परिहरणीयतां]
त्याज्यत्वम्, [उपैति] । ‘प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः’ इति

* यथा हि गुणज्ञाः जनाः स्वगुणस्य समधिकमुत्कर्षमापादयितुं सर्वगुणालङ्कृतं
दीपलेशरहितं जनं भजन्ते, एवमेव मणयः सानुगुणमाश्रिताः इत्युपमाऽलङ्कारः
श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षया व्यज्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारभञ्जिनः ।

दन्तानामधरमयावकं पदानि

प्रत्ययास्तनुमविलेपनां नखाङ्काः ।

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनानां

शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥

स्मरणादिति भावः । * कुतः ? [यत्] यस्मात्, [आपः बधूनां कर्णेभ्यः
च्युतमसितोत्पलं] स्वसम्भवमपीति भावः । [वौषीभिः, तटमनु]
तटं प्रति, [निरासुः] चिच्छिपुः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः समर्थनवाक्यगतश्लेषमूलाऽतिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

दन्तानामिति ।—तोथेष्वधि [अधितोयम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । [अङ्गनानाम्, अयावकं] प्रक्षालितलाक्षारागम्, [अधरं, दन्तानां
पदानि] दन्तक्षतानि, तथा [अविलेपनां] धौताङ्गरागां, [तनुं]
शरीरं, [प्रत्यग्राः] नवाः, [नखाङ्काः] च [श्रियम्, आनिन्युः] प्रापया-
मासुः । “नौवज्जोर्हरतेश्चैव” इति वचनात् द्विकर्मकत्वम् । † तथा हि,
सतः सज्जनान् सुन्दरांश्चाश्रिताः [सदाश्रिताः] ये केचिदिति शेषः ।
[विपदि] विभवाभावकालेऽपि [शोभायै] वैभवाय, [भवन्ति] ।
“कृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या” इति कृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । ‡
अर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

* कथितं सत्यासं स्वीकृत्य परं योगमार्गमुपगतः, पश्चात् कुतश्चित्
कारणात् तस्मात् विद्युतः चेत् यथा सज्जनाः तं योगमष्टं पुनः गृहस्थाश्रमं
जिहृक्षन्तं स्वस्थानात् विद्यावयति, राजा च स्वदासत्वेन तं नियोजयति,
तद्वदित्यभिप्रायः ।

† “अकथितञ्च” (१।३।५१ पा०) इति सूत्रस्य कारिका “कर्मयुक् स्याद-
कथितं तथा स्याद्व्रीहकृष्वहम्” इति द्विकर्मकत्वम् ।

‡ “कृपि सम्पद्यमाने च” (वा०) इति कृपेरर्थग्रहणात् तदर्थकमव्यतिः प्रयोगं
चतुर्थीं ज्ञातव्या ।

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं
 व्यातेने सलिलभरावलम्बिनौभिः ।
 किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभि-
 श्वित्रश्रीरलमलकाऽग्रवल्लरोभिः ॥ ५६ ॥
 वक्षोभ्यो घनमनुलेपनं यदूना-
 मुत्तंसानहरत वारि मूर्धजेभ्यः ।
 नेत्राणां मदरुचिरक्षतैव तस्थौ
 चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥

कस्याश्चिदिति ।—[धौतपत्रलेखं] क्षालितपत्रावल्लोकं, [कस्याश्चित्, मुखमनु] मुखेन सम्बद्धं यथा तथा, मुखे इति यावत् । “तृतीयार्थे—” (१।४।८५ पा०) इत्यनोः कर्मप्रवचनोयत्वात् द्वितीया । [सलिलभरावलम्बिनौभिः] सलिलभरेणावलम्बिनौभिर्लम्बमानाभिः, आर्जवं गताभिरित्यर्थः । [किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिः] किञ्जल्कव्यतिकरेण केशरमिश्रणेन, पिञ्जराख्यन्तराणि मध्यभागा यामां ताभिः । अलकाऽग्राणि वल्लर्यो मञ्जर्यं द्वैत्युपमितसमासः । ‘वल्लरो मञ्जरो स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ताभिः [अलकाऽग्रवल्लरोभिः, चित्रश्रीः] मकरिकापत्रशोभा, [अलं, व्यातेने] सम्पादिता । तनोतः कर्मणि लिट् । अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः अलकाऽग्रवल्लरोत्युपमया पिञ्जरान्तरेति तदगुणेन च संसृज्यते ॥ ५६ ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामप्यवस्थाभेदं वर्णयति, वक्षोभ्य इत्यादि ।—[वारि] सर उदकं कर्तृ [यदूनां] यादवानां, [वक्षोभ्यः, घनं] सान्द्रम्, [अनुलेपनम्] अङ्गरागम्, [अहरत] । जित्वात्तङ् । अत्र बधूनामिति क्वाचित्कः पाठः वक्षोजानुपेक्ष्य वक्षोमात्रनिर्देशादुत्तरश्लोके तेषामिति पुंलिङ्गपरामर्शश्च न ग्राह्यः । [मूर्धजेभ्यः] शिरोरुहेभ्यः,

यो वाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।
धौराणां व्रजति हि सर्व एव नान्तः-
पातित्वादभिभवनीयतां पर य ॥ ५८
फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला
चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

[उत्तंसान्] शेखरान्, अहरत । [निवाणां, मदरुचिः] मदरागः, [अल-
तैव] तथैव, [तस्थौ] । वारिविहारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः ;
अत एव रागद्वयस्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः ।
तथा हि, [महतां], चक्षुषि भवः [चक्षुष्यः] प्रियोऽक्षिजश्च ।
‘पियेऽक्षिजे च चक्षुष्यः’ इति विश्वः । “शरीरावयवाच्च” (४।३।५५
पा०) इति यत् । [परैः, अलङ्घ्याः] दुर्दर्पः, [खलु] । चक्षुष्यः इति
श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिः, तथा पूर्वोक्त्या च सङ्कीर्णोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

य इति ।—[तेषां] यदनां, वह्निर्भवः [वाह्यः] । “वह्निप्रष्टि-
लोपो यञ्च” (वा०) इति वचनात् यञ्प्रत्ययः । [यः, रागः] अङ्गरागः,
[सः] रागः, [जलैः] तोयैः, जडैश्च, [निरासि] निरस्तः, [खलु] ।
अस्यतः कर्मणि लुङ् । [चित्तेः, यः] रागः, [स तु] ; सैवावस्था यस्य
सः [तदवस्थ एव] न निरस्त इत्यर्थः । अत्र रागयोरभेदाध्यवसायाद-
तिशयोक्तिः । [हि] तथा हि, [सर्वैः] अपि, [धौराणां] महताम्, [अन्तः-
पातित्वात्] अन्तर्गतत्वात्, [एव] इति यावत् । [परस्याभिभवनीयतां
न व्रजति] अन्यथा व्रजत्येवेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ५८ ॥

फेनानामिति ।—[बधूनां] भ्रष्टभ्रष्टणानामपीति भावः । [पयसि
विभूषणं, पर्याप्तं] समग्रमासौदित्यर्थः । कुतः ? [फेनानां] छिन्नीराणाम्,
[उरसिरुहेषु] उरसि रुहन्तीत्युरसिरुहाः स्तनाः । “सुपि” (३।३।४ पा०)
इति योगविभागात् कप्रत्ययः, “हलदन्तात्” (३।३।६ पा०) इत्यलुक् ।

गण्डेषु स्फुटरचनाऽञ्जपत्रवल्ली
 पर्याप्तं पयसि विभूषणं बधूनाम् ॥ ५९ ॥
 भश्यद्भिर्जलमभि भूषणैर्बधूना-
 मङ्गेभ्यो गुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्माल्यैरथ नन्दतेऽवधीरिताना-
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥ ६० ॥
 आम्बुष्ठास्तिलकरुचः सञ्जो निरस्ता
 नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।

तेषु [हारलीला] मुक्तावलिश्रीः, जातेति शेषः, [शैवलानां जघनतलेषु,
 चेलश्रीः] वसनशोभा जातेति शेषः । [गण्डेषु] कपोलेषु, शैवला इति
 विभक्तिविपरिणामादनुपपन्नः । [स्फुटरचना] व्यक्तविन्यासा, [अञ्जपत्र-
 वल्ली] पद्मपत्रलता, जातेति शेषः । अत्र फेनानां हारलीलेव लीला,
 शैवलानां चेलश्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्यां, शैवलाः पत्रवल्लीति रूप-
 केण च पादत्रयवाक्यार्थैश्चतुर्थवाक्यार्थसमर्थनात् तैरेवाङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्कीर्णं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

भश्यद्भिरिति ।—[बधूनामङ्गेभ्यः, भश्यद्भिः] पतद्भिः, [गुरुभिः]
 सोवर्णाङ्गुत्वंयुक्तैः, [भूषणैः, लज्जया] भङ्गप्रयुक्तया क्रिया, [इव] इत्युत्-
 प्रेक्षा । [जलमभि अमज्जि] जले मग्नम् । भावे लुङ् । [अथ] अनन्तरमेव,
 न तु विलम्बेनेति भावः । [निर्माल्यैः] भुक्तोष्णतमाख्यैः, [नन्दते]
 जले अनर्त्ति । अङ्गेषुपि निर्लज्जैरिति भावः । [हि] तथा हि, [अव-
 धीरितानां] तिरस्कृतानाम्, [अपि, लघीयसां] तुच्छानाम्, [उच्चैर्धार्ष्ट्यं]
 निर्लज्जत्वमेवाधिकं, [भवति] इति अर्थान्तरन्यासः । महान्तः पदभङ्ग
 लज्जिताः क्वचित् निलीयन्ते, तुच्छास्तु निर्लज्जा विजृम्भन्ते इति भावः ।
 अप्सु गुरुणि मज्जन्ति, लघूनि भवन्त इति परमार्थः ॥ ६० ॥

कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष-

व्याघातादिति सुतराञ्चकार चारुः ॥ ६१ ॥

श्रीतार्त्तिं बलवदुपेयुषेव नौरै-

रासेकाच्छिरसमीरकम्पितेन ।

रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजो-

राश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥

आमृष्टा इति ।—[तिलकरुचः] पलशोभाः, [आमृष्टाः, सजः] मालाः, [निरस्ताः, वसनं] कौसुमं वासः, [नीरक्तम्] अरक्तं, निरस्त-
रागमित्यर्थः ; कृतमिति शेषः । [अङ्गरागोऽपाकृतः] ; सर्वत्र जलैरि-
त्यर्थः । [इति] इत्थं, [स्वपक्षव्याघातात्] स्ववर्गक्षयात्, [अनुशयवान्]
अनुतापवान्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा * । [कामः, स्त्रीः] स्त्रियः । “वामृशसोः”
(६।४।८० पा०) इतीयडादेशविकल्पात् पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घः । [सुतरां,
चारुः] पूर्वतोऽपि रमणीयाः, [चकार] । स्त्रीणां काम एव भूषणम्,
अन्यैरूप्यमेवेति भावः ॥ ६१ ॥

श्रीतेति ।—[नौरैः] तोर्यैः, [आसेकात्] आसेचनात्, [श्रीतार्त्तिं]
श्रीतव्यथां, [बलवत्] सुष्ठु, [उपेयुषेव] प्राप्तवर्तव्येत्युत्प्रेक्षा ; अत एव
[अशिरसमीरकम्पितेन] श्रीतवातवेपितेन, [नवांशुकेन] कर्त्रा ।
[अभिनवयौवनोष्मभाजोः] अभिनवो यो यौवनेनोष्मा उष्णत्वं तद्भाजोः,
[रामाणां, स्तनतटयोः] स्तनयोरेवतटयोः आधारयोः, [आश्लेषि]
आश्लिष्टं, संसक्तमित्यर्थः । भावे लुङ् । सेकहेतुकस्यांशुकश्लेषस्य
श्रीतार्त्तिहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

• यथा हि अभिमानी कश्चित् सयवोत्पादितेषु कर्मसु केनचित् विफलतां नीतेषु
सम्बु पक्षान्तापपरीतः सन् ततोऽपि तेषु रमणीयतां विधातुमत्यर्थं यतते, तद्वत् कामः
स्वपक्षचये जाते स्त्रियः अत्यर्थं मनीषाः चकारेति कामे अभिमानिपुणव्यवहार-
समारीपात् समानीत्यलङ्कारोऽपि अनर्थोत्प्रेक्षया व्यन्यते ।

श्रोतङ्गिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा-
 लावण्यं तनुमदिवाम्बु वाससोऽन्तैः ।
 उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला-
 निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥
 दिव्यानामपि कृतविष्मयां पुरस्ता-
 दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
 उद्दीच्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-
 मसमार्षीञ्जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥

इत्यमासां जलक्रीडामुक्त्वा, जलादुत्तरणं वर्णयति, श्रोतङ्गिरिति ।—
 [अथ] जलक्रीडाऽनन्तरम्, [अङ्गसङ्गात्] गालसम्पर्कात्, [आत्तम्]
 उपात्तं, संसक्तमिति यावत् । [समधिकम्] अतिरिक्तं, [तनुमत्]
 मूर्त्तिमत्, [लावण्यमिव] कान्तिसारमिवेत्युत्प्रेक्षा । [अम्बु, श्रोतङ्गिः]
 चरङ्गिः । भोवादिकत्वात् लघूपधगुणः । [तरलतरङ्गरङ्गलीलानिष्णातैः]
 तरलाश्चपलास्तरङ्गा एव रङ्गा नृत्यस्थानानि, * तेषु लीला नर्त्तितानि,
 तासु निष्णातैः कुशलैः । “निनदीभ्यां स्नातैः कौशलैः” (८।३।८६ पा०)
 इति प्रत्वम् । [वाससोऽन्तैः] वस्वस्याञ्चलैरुपलक्षितैः, [प्रियासमूहैः]
 स्त्रीसङ्घैः, [सरसः] ऋदात्, [उत्तरे] उत्तीर्णं, निर्गतमित्यर्थः । तरतैर्भावे
 लिट् ॥ ६३ ॥

दिव्यानामिति ।—[दिव्यानामपि] दिवि भवा दिव्यास्तेषामपि,
 [कृतविष्मयां] सौन्दर्यातिरेकेण जनिताद्भुतरसां, [स्फुरदरविन्दचारु-
 हस्तां] स्फुरदरविन्दान्यां चारु हस्तौ यस्यास्तां, पद्महस्तामित्यर्थः ।
 [पुरस्तात्] अग्रतः, [अम्भस्तः] जलात् । पञ्चम्यास्तसि ल । [उत्तरन्ती]
 निष्क्रामन्ती, [काञ्चित्] स्त्रियं, मध्यमानात् समुद्रात् सद्यः प्रादुर्भवन्ती

श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलान्त-
र्धानार्थं तदुदकसेकसक्तमूर्वीः ।
नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
भासाऽन्तर्दधतुरु रू दुकूलमेव ॥ ६५ ॥
सांवासि न्यवसत यानि योषितस्ताः
शुभाभद्युतिभिरहासि तैर्मदेव ।

[श्रियमिव] लक्ष्मीमिव, [उद्दीक्ष्य शौरिः, जलनिधिमन्यनस्य] समुद्रमन्यन-
मित्यर्थः । मन्येर्भावादिकस्येदित्वात् नुमागमः, “अधौगर्थ—” (२।३।५२
पा०) इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । [अस्माधीनं] स्मृतवान् । अत्र
समुद्रमन्यनस्मारिकया श्रियमिवेत्युपमया सादृश्यात् श्रीः स्मृतेति
स्मरणालङ्कारप्रतीतिरलङ्कारध्वनिः * ॥ ६४ ॥

श्लक्ष्णमिति ।—[एतयोरूर्वीः, अन्तर्धानार्थं] छादनार्थं, [किल, श्लक्ष्णं]
स्निग्धं, [यत्] दुकूलं, [परिहितम्] आच्छादितम्, [उदकसेकसक्तम्] उद-
कसेकेन संसक्तं, संस्पृष्टमित्यर्थः, [तत् दुकूलं] कर्म । [विमलतरौ नारीणाम्,
रू] पीवरौ उरू, [एव] कर्तारौ [समुल्लसन्त्या] स्फुरन्त्या, [भासा]
निजकान्त्या, [अन्तर्दधतुः] छादितवन्तौ ; तदेतद्भूषणमिति भावः ।
अत्र दुकूलस्योच्छादकत्वेऽपि तदभावोक्तेरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपाऽति-
शयोक्तिः ; तदपेक्षया चोर्वोर्दुकूलानां छादकयोराच्छादकत्वोक्तेरसम्बन्धे
सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्त्यनुप्राणितेति सजातीयसङ्करः, तदनुप्राणितश्च
विषमालङ्कारः इति विजातीयसङ्करः । तेन चोर्वोर्लोकोत्तरं लावण्यं
व्यन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांसीति ।—[ताः योषितो यानि वासांसि, न्यवसत] निवसित-

* पुरा हि देवदानवैर्मिलित्वा शौरोदधिमन्दतं मन्ये ; पश्चाच्च लक्ष्मीः कमल-
हस्ता तस्यात् प्रादुरासीत् इति पीराणिकी वार्ता ; अत एव उद्दीधकीभूतानां
कमलासदृशीनां कामिनीनां दर्शनात् तत्सदृकारेणैव लक्ष्मीरूपस्य लीलाप्रसिद्धवस्तुनः

अथाक्षुः स्रपनगलज्जलानि यानि

स्थूलाश्रुसुतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः

संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां

विश्लेषो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

वक्तुः । 'वस आच्छादने' इति धातोः कर्त्तरि लङ् । [शुभाश्रुतिभिः] शुभाभावां द्युतिरिव द्युतिर्येषां तैः, * [तैः] वासोभिः, [सुदा] नारीनिव-
सनानन्देन, [अहासौव] हसितमिव । भावे लुङ् । [स्रपनगलज्ज-
लानि] स्रपनेन गलज्जलानि स्रवत्तोयानि, [यानि] वासांसि, [अथाक्षुः]
त्यक्तवत्यः, [तैः शुचा, स्थूलाश्रुसुतिभिः] स्थूला अश्रुसुतिर्येषां तैः,
[अरोदीव] रोदनं कृतमिव । भावे लुङ् । अत्र धावत्यगुणजलगलन-
क्रियानिमित्तयोर्हासरोदनक्रिययोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः † ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादिति ।—[आर्द्रत्वात्] जलेन प्रेम्णा च सरसत्वात्,
[अतिशयिनीम्] अतिशयवतीं, [संसक्तिं] संश्लेषं, परिचयश्च, [उपेयि-
वद्भिः] प्राप्तवद्भिः, अत एव [भृशं, भूरिशः] बहुशः, [अवधूतैरपि]
निरक्षैरपि ; अन्यत्र,—निष्कासितैरपि ; नवरक्तैरेव [नवरक्तकैः] नूतन-
रक्तवस्त्रैः, नवानुरागिभिश्च, [वामलोचनानां] सुदृशाम्, [अङ्गेभ्यो विश्लेषः,
वत] खेदे, [कथमपि, प्रपेदे] प्राप्तः । एकत्रातिश्लेषात्, अन्यत्रातिपरि-
चयाच्चेति भावः । अत्यासक्ताः कामिनी धनपरायणाभिर्वैश्याभिरवधूताः

अरुचं स्फुटः एव, तत् कथमलङ्कारध्वनिरित्युक्तं तत्र जानीमहे ; ५. लुप्त एतेन
तासामलौकिकं लावण्यं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः समुचित एव ।

* इत्युपमा ।

† तेनैव च सङ्करेण नारीगणैः पिङ्गितानां परित्यक्तानाञ्च वसनाणां वचासङ्घा-
प्रियसङ्घर्षं तद्विरहितवत् व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

प्रत्यंसं विलुलितमूर्धजा चिराय
स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलैका ।
नाजानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्य
स्वेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

कथञ्चित् ता मुञ्चन्तीत्यर्थान्तरप्रतीतिः । इह विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात्
शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ ६७ ॥

प्रत्यंसमिति ।—[एका] स्त्री, [प्रत्यंसम्] अंसयोः । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावः । [विलुलितमूर्धजा] विकीर्णकेशा सती, [स्नानार्द्रं वपुः,
चिराय] चिरम्, [उदवापयत्] निरवापयत्, अशोषयदिति यावत् ।
वयतेर्ल्यन्तात् लङ् । “अर्तिङ्गौ—”(७।१।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः ।
[किल] खलु, [पुनस्तत्] वपुः, [अभिमतं] प्रियम्, [अन्तिकेऽभिवीक्ष्य,
स्वेदाम्बुद्रवं] स्वेदाम्बुनो द्रवम् । * द्रवशब्दः शुक्लादिवत् गुणे पुंसि,
गुणिनि मेदलिङ्गः,—“आपो द्रवाः सर्वाणि द्रवाणि तूदञ्चुखेन जुहोति”
इत्यादिप्रयोगात् । [अभवत्तराम्] अतिशयेनाभवदित्यर्थः । “तिङ्ङ”
(५।३।५६ पा०) इति तरप् । “किमेत्तिङ्—” (५।३।११ पा०)
इत्यादिना तिङन्तादामुप्रत्ययः । “तद्वितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८
पा०) इत्यव्ययत्वम् । [नाजानात्] वाक्यार्थः कर्म, तत् द्रवमवनं
नाज्ञासीदित्यर्थः । अविरतस्नेहार्द्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्थ-
माना पुनः पुनः वपुरुदवापयन्त्येवास्त इति तात्पर्यार्थः । अत्र
वपुष्यत्कर्तृकस्य वीक्षणस्य वपुष्युपचारात् द्रव्यक्रियायाः समान-
कर्तृकत्वात् पूर्वकालतानिर्वाहः । एषा च गर्वोत्सुकादिसञ्चारिसङ्कीर्ण-
स्वेदरोमाञ्चादिसात्विकसम्पन्ना स्मिताद्यनुभाववती च इत्यनुसन्धेयम् ।
अत्रोद्वापनरूपकारणे सति द्रव्यनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेः तद्विरुद्ध-

सीमन्तं निजमनुबध्नतीं कराभ्या-

मालक्ष्य स्तनतटबाहुमूलभागा ।

भर्वाऽन्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये

नैवाहो ! विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६६ ॥

द्रवत्वप्रतिपादनमुखेनाभिधानात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ;—“तत्सामग्र्या-
मनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् • ॥ ६८ ॥

सीमन्तमिति ।—[निजम्] आत्मीयं, [सीमन्तं] मूर्द्धजमध्यपङ्क्तिम् ।
‘सीमन्तमस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पङ्क्तिः’ इति वैजयन्ती । [करा-
भ्याम्, अनुबध्नती] गृह्णती, विभजन्तीत्यर्थः ; अत एव [आलक्ष्य स्तन-
तटबाहुमूलभागा] आ समन्तात्, लक्ष्या विभाव्याः, स्तनतटे बाहुमूले
च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा, [अन्या] स्त्री, [अभिलष्यता] अभि-
लषता । “वा आश्च—” (३।१।७० पा०) इत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्-
प्रत्ययः । [भर्वा मुहुः, निदध्ये] निध्याता, दृष्टेत्यर्थः । ‘निर्वर्णनं तु निध्यानं
दर्शनालोकनेक्षणम्’ इत्यमरः । [अहो] आश्चर्य्यं, [कौतुकम्] अभिलाषः ।
प्रीणन्तीति प्रियाः विषयाः । [द्रुपधक्षाप्रीकिरः कः” (३।१।१३५ पा०)
इति कः । तेभ्यः [प्रियेभ्यः, न विरमत्येव] उपभोगेऽपि न निवर्तते इति
आश्चर्य्यम् । ‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन श्राम्यति’ इति भावः ।
“जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्” (वा०) इति पञ्चमी ।
“व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । अर्थान्तर-
न्यासः ॥ ६९ ॥

* अपि च, द्रवद्रव्यीत्येतेः कारणाभावेऽपि तद्दर्शनात् विनाहृतुककार्य्योत्पाद-
रूपा विभावना ; किमत्र अहृतुकस्य कार्य्योत्पादस्य दर्शनात् विभावना, उत वा कारण-
सत्तेऽपि फलोत्पत्तेरदर्शनात् विशेषोक्तिः इत्युभयोः सन्देहसङ्करः । अत्र पूर्वार्द्धे
वपुषः चिराय स्नानार्थंभावलाभावेऽपि स्नेहात्तद्वे साम्येन कानजनिताम्बुङ्केर-
दयात् आन्तिमदलङ्कारः, तस्य च प्रोक्तसङ्करेण विजातीयसङ्करः ।

स्वच्छान्मःस्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदी विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितौयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥७०॥

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाऽप्यपां ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥७१॥

इति श्रीमाधकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

स्वच्छेति ।—[स्वच्छान्मःस्रपनविधौतं] स्वच्छेनान्मसा स्रपनेना-
भिप्रेकेण विधौतं विमलितम्, [अङ्गं] वपुः, [ताम्बूलद्युतिविशदः]
ताम्बूलद्युत्या ताम्बूलरागेण विशद उज्ज्वल [ओष्ठः] अधरः,
[प्रतनु] सूक्ष्मं, [विविक्तं] विमलं, [वासश्च] । विविक्तमेकान्त-
स्थानञ्च । ‘विविक्तौ पूतविजनौ’ इत्यमरः । इत्येवंरूपः [इयान्]
एतावानेव, [विलासिनीनाम्, आकल्पः] नेपथ्यम्, [अस्तु] किमन्यै-
रित्यर्थः । [कुसुमेषुणा] कामेन, [शून्यो यदि न] स्यात् । अन्यथा
उद्भिजितानामिव कनकभूषणमपि भारायत एवेति भावः । एतेन
विच्छित्याख्य आलम्बनचेष्टारूप उद्दीपनविभावः उक्तः ;—‘स्तोक-
भूषणयोगेऽपि विच्छित्तिरिति गद्यते’ इति लक्षणात् । अत्र स्नान-
ताम्बूलादिपदार्थान्वितविशेषणगत्या अङ्गोष्ठादीनामाकल्पप्रतिपा-
दनार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७० ॥

अथोत्तरसर्गे सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रसूति, इतीति ।—[इति]
इत्थं, [सरसि, मज्जनेन] स्नानेन, [धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्] चाक्षित-

नवमः सर्गः ।

—००—

अभितापसम्पदमथोष्णरुचि-
निजतेजसामसहमान इव ।
पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधे-
रधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

मानिनीमानान् । अभीक्ष्णमतिशेते अतिशायिनी ताम् [अतिशायि-
नीम्] । अभीक्ष्णे शिनिः । [श्रियमाप्तवतः, अपमलाङ्गभासः] विमलाङ्ग-
कान्तीन्, [यादवानवलोक्य तदैव, शिशिरेतररोचिषाऽपि] उष्णांशुनाऽपि,
[अपरवारिराशेः] पश्चिमाब्धेः, [अपां ततिषु] पूरेषु, [मङ्क्तुं] प्रवेष्टुम्,
[ईषे] इष्टम् । भावे लिट् । परचेष्टासाक्षात्कारो विषयिणां तादृ-
ग्विषयाभिलाषमन्तराधत्त इति भावः । अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य
यादवमज्जनावलीकनहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । अतिशायिनी वृत्तम् ;—
‘ससजा भजतोऽतिशायिनी भवति गो दिगन्धैः’ इति कन्दोलक्षणात्
॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितं माघ-
काव्यव्याख्यानं सर्वङ्गषाख्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सूर्यास्तमयं वर्णयति, अभितापेति ।—[अथ] मिमङ्गाऽनन्तरम्,
[उष्णरुचिः] सूर्यः, [निजतेजसाम्, अभितापसम्पदं] सन्तापातिरेकम्,
[असहमान इव, अपराम्बुनिधेः] पश्चिमाब्धेः, [पयसि, प्रपित्सुः]
पतितुमिच्छुः । पततेः सञ्ज्ञादुपपत्त्ययः । “सनि मौमा—” (७।१।५४
पा०) इत्यादिना इसादेशः, “अत्र लोपोऽभ्यासश्च” (७।१।५८ पा०)

गतया पुरः प्रति गवाक्षमुखं
दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।
मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरिः
सवितुश्च योषिदमिमौत दृशा ॥ २ ॥

इत्यभ्यासलोपः । [अस्तगिरिम्] अस्ताद्रिम् । ‘अस्तस्तु चरमत्त्वा-
भृत्’ इत्यमरः । [अधिरोदुम्, अभ्यपतत्] अभ्यधावत् । अत्रासह-
मान इवेति कालप्राप्तस्य पयसि प्रपातस्य निजतेजोऽसहनहेतुक-
त्वमुत्प्रेक्ष्यते । * अस्मिन् सर्गे प्रमिताक्षरा वृत्तम् ;—‘प्रमिताक्षरा
सजससैरुदिता’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गतयेति ।—[रतेन] रत्यर्थे । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च”
(२।३।४४ पा०) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । [भृशम्, उत्सुकतां],
कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं, [दधती योषित्, पुरः] अग्रे । [प्रति
गवाक्षमुखं] गवाक्षमुखं गवाक्षद्वारं प्रति, [गतया] अपस्तया,
[दृशा अस्तगिरिः सवितुश्च, अन्तरालभुवं] मध्याकाशदेशं, [मुहुः,
अमिमौत] माति अ । इक्ष्मात्मवशिष्टमरत्निमात्रमवशिष्टमित्या-
दिमानकरणेनास्तमयं प्रतीक्षितवतीत्यर्थः । माडो लङि “झौ”
(६।१।१० पा०) इति द्विर्भावः । “भृजामित्” (७।४।७६ पा०) इत्य-
भ्यासस्येत्वम् । एतच्चास्तमयप्रतीक्षणाभमादौत्सुक्यानुभावान्तरोपलक्ष-
णम् । अत्रौत्सुक्यभाववचनात् प्रेयोऽलङ्कारः † ॥ २ ॥

* यथा हि कश्चित् अभिमानतापदग्धशरीरः तत्प्रशमनाय उच्चतरस्थानमासाद्य
तत्रात् पतित्वा जलाशयाभ्यन्तरमनुप्रविश्य स्वसन्तापं निर्वापयति, तथाविधं वस्तु
उच्चतरशिखाऽप्यकारि इव इति हेतुत्प्रेक्षयाऽनया व्यज्यते ।

† अत्र कामिनीनां दृशा अस्तगिरिः सवितुश्चाभ्यन्तरदेशस्य परिमितैरसम्बन्धेऽपि
सायद्दृष्टान्दपविषयनिगरणेन परिमाणस्य अभेदप्रतिपत्तेः सिद्धवन्निर्देशात् असम्बन्धे
सम्बन्धकपाऽतिशयोक्तिस इत्यनयोः अज्ञात्तिभावान् सङ्हरः ।

विरलातपच्छविरनुष्णवपुः
 परितो विपाण्डु दधदधशिरः ।
 अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः
 परिमन्दसूर्य्यनयनो दिवसः ॥ ३ ॥
 अपराङ्गशीतलतरेण शनै-
 रनिलेन लोलितलताऽङ्गुलये ।
 निलयाय शाखिन इवाङ्गयते
 ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

विरलेति ।—[परिणतिं] परिवर्त्तिम्, अन्यत्र,—जरावस्थाञ्च, [गतः];
 अत एव [विरलातपच्छविः] विरला अल्पा आतपस्य छविर्यस्य सः,
 अन्यत्र,—क्षीणप्रभः, [अनुष्णवपुः] अन्यत्र,—श्लेष्मोदयादीषदुष्णदेहः ।
 अलवणा यवागूरितिवत् अल्पार्थं नञ्प्रयोगः । [परितो विपाण्डु]
 एकत्र,—शुभाभपटलच्छन्नत्वात्, अपरत्र,—पलितैश्च पाण्डुरम् । अभमा-
 काशमेव शिरः [अभशिरः, दधत्] उद्वहन्, [परिमन्दसूर्य्यनयनः]
 परिमन्दं प्रशान्तम्, अर्थग्रहणसमर्थञ्च, सूर्य्य एव नयनं यस्य स, [दिवसः,
 शिथिलः] शिथिलवृत्तिः, शिथिलाङ्गञ्च, [अभवत्] । अलाभशिर
 इत्याद्यवयवरूपणात् दिवस एव स्थविर इत्यवयविरूपकसिद्धेस्तद्वरूपणा-
 देकदेशविवर्त्तिरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ॥ ३ ॥

अपराङ्गेति ।—[अपराङ्गशीतलतरेण] अपरोऽपरभागोऽङ्गोऽपराङ्गो
 दिनान्तः । “पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरण्ये” (१२।१८ पा०)
 इत्येकदेशिसमासः । “राजाहःसखिभ्यष्टृच्” (५।४।८१ पा०) । “अङ्गोऽङ्ग
 एतेभ्यः” (५।४।८८ पा०) इत्यङ्गादेशः, “अङ्गोऽदन्तात्” (८।४।७
 पा०) इति यावम् । तस्मिन् अपराङ्गे, शीतलतरेण [अनिलेन शनैः,
 लोलितलताऽङ्गुलये] लोलिताञ्जलिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै ;

उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः
 शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।
 करजालमस्तसमयेऽपि सता-
 मुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥
 प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
 अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
 न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

अत एव [निलयाय] निवासाय, [आह्वयते] अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं
 कुर्वाणाय, [इव] स्थितायैत्युत्प्रेक्षा । [शाखिने] वृक्षाय, [खग-
 कुलानि] पक्षिसङ्घा, [आकुलाः] तुमुलाः, [गिरः] इदमागम्यत इति
 प्रत्युत्तराणि, [ददुः] इव इत्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

उपसन्ध्यमिति ।—[उपसन्ध्यं] सन्ध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्ययी-
 भावे नपुंसकत्वाद्बुद्धत्वं । [अशीतरुचः] उष्णंशीः, [तनु करजालं,
 तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे, तत्कालेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 [सानुमतः] अद्रेः, [शिखरेषु, आस्त] अतिष्ठत् । आसेः कर्त्तरि लङ् ।
 [सताम्, अस्तसमये] नाशसमये, [अपि, उच्चतरमेव पदम्] उच्चत-
 स्थानमेव, [उचितं खलु] । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामिति ।—[विधौ] दैवे, [प्रतिकूलतामुपगते] सति,
 [बहुसाधनता] अनेकसाधनवत्ता, [विफलत्वमेति] । महत्यपि
 साधनसम्पत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः । [हि] तथा हि, [पतिष्यतः] आसन्न-
 पातस्य, [दिनभर्तुः, करसहस्रमपि] करा अंशवः, हस्ताश्च । ‘बलिहस्ता-
 श्वः कराः’ इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि, [अवलम्बनाय] अवष्टम्भनाय,

नवकुङ्कुमारुणपयोधरया

स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया ।

अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा

भृशमन्वरज्यदतुषारकरः ॥ ७ ॥

गतवत्यराजत जपाकुसुम-

स्तवकद्युतौ दिनकरेऽवनतिम् ।

[नाभूत्] । अतो दैवमेव प्रबलमिति भावः । विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः * ॥ ६ ॥

नवेति ।—[अतुषारकरः] उष्णांशुः, [नवकुङ्कुमारुणपयोधरया]
नवकुङ्कुमवदरुणपयोधरया नवसन्ध्याऽरुणमेघया, अन्यत्र,—नवकुङ्कुमा-
रुणकुचया, [स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया] स्वकिरणाक्रान्तरुचिराका-
शया, अन्यत्र,—स्वहस्तलग्नपावस्त्रया, [वरुणस्य दिशा] पश्चिमदिशा
सहेत्यर्थः । वरुणसम्बन्धात् पराङ्गनात्वञ्च गम्यते । “वृद्धीयूना—”
(१।२।६५ पा०) इति सूत्रादौ सद्धार्याप्रयोगात् सद्धार्यानामप्रयोगेऽपि
“सद्ध्युक्तेऽप्रधाने” (२।३।१८ पा०) इति सद्धार्यं तृतीया । [अति-
सक्तिम्] अतिसन्निकर्षम्, अत्यासक्तिञ्च, [एत्य] प्राप्य, [भृशम्,
अन्वरज्यत्] लोहितोऽनुरक्तश्चाभवत् । रञ्जेर्देवादिकात् कर्त्तरि लङ् ।
“कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च” (३।१।८० पा०) इति कर्म-
कर्त्तरि वा । अत्र वारुणीदिनकरादिविशेषणमहिम्नैव तयोर्जरोप-
नायिकाभावप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

गतवतीति ।—[जपाकुसुमस्तवकद्युतौ] † लोहितवर्णं, [दिनकरे-
ऽवनतिम्] अस्ततां, [गतवति] सति, लम्बमाने सतीत्यर्थः । [दिग्बल्यं]

* विधाविति विधिविधुश्चयोरिकारीकारयोरौकाररूपत्वात् वषट्तेवम् ।

† इत्युपमा ।

बहलानुरागकुरुविन्ददल-
 प्रतिबद्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ८ ॥
 द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो-
 वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।
 रुरुचे विरिञ्चिनखभिन्नवृह-
 जगदखण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥
 अनुरागवन्तमपि लोचनयो-
 र्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

दिग्गडलं, कङ्कणञ्च ध्वन्यते । * [बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिबद्धमध्य-
 मिव] बहलानुरागैः सान्द्ररागैः कुरुविन्ददलैः पद्मरागशकलैः प्रतिबद्धः
 प्रत्युप्तो मध्यो यस्य तदिव, [अराजत] इत्युत्प्रेक्षा । ‘कुरुविन्दस्तु
 सुप्तायां कुल्माषप्रौहिभेदयोः । इङ्गुदे पद्मरागे च मुकुलेऽपि समीरितः ॥’
 इति विश्वः ॥ ८ ॥

दुतेति ।—[द्रुतशातकुम्भनिभं] द्रुतं तप्तं यत् शातकुम्भं तपनीयम् ।
 ‘तपनीयं शातकुम्भम्’ इति सुवर्णपर्यायिष्वमरः । तेन सदृशं तन्निभ-
 मिति नित्यसमासः । [पयसि] समुद्रोदके, [अर्द्धमग्नवपुषः] अर्द्धं
 तथा तथा मग्नं वपुर्यस्य तस्य, [अंशुमतः] अर्कस्य, [वपुः] मण्डलं,
 [विरिञ्चिनखभिन्नवृहज्जगदखण्डकैकतरखण्डमिव] विरिञ्चेर्ब्रह्मणो नखेन
 विभक्तस्य द्वेधा विदलितस्य, वृहती महतः, जगदखण्डकस्य जगदाश्रय-
 कोशस्य, ब्रह्माखण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव, [रुरुचे] रराज ।
 अलोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपमाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमिति ।—[अपरदिग्गणिका] अपरदिक् पश्चिमा, सैव

* यथा हि कङ्कणं लोहितैः पद्मरागमणिशकलैः प्रत्युप्तमध्यदेशं धारयन्ती सती
 काप्यङ्गना क्षतीव शोभमाना तिष्ठति, एवमेव दिग्गङ्गना चासीदिति वस्तु ध्वन्यते ।

निरकाशयद्रविमपेतवसुं

वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अभितिग्मरश्मि चिरमा विरमा-

द्वधानखिन्नमनिमेषतया ।

गणिका वेश्या, [अनुरागवन्तमपि] अनुरागी लोहित्यम्, अभिलाषश्च, तद्वन्तमपि, [लोचनयोः], सुखयतीति [सुखं] सुखकरं, शान्तत्वादा-
भिरूप्याश्च दर्शनीयं, [वपुर्दधत्म्] अपि, [अतापकरम्] अनौष्णादशठ-
त्वाच्चासन्तापकारिणं, सुखस्पर्शं वा, तथाऽपि [अपेतवसुं] नीरश्मिं,
निर्धनञ्च । 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु' इत्यमरः । [रविं]
रविः सूर्यो विटश्च गम्यते । तं, [वियदालयात्] वियदाकाशमेवालयो
गृहं, तस्मात्, [निरकाशयत्] निष्काशितवती । धनपरा हि वेश्या निर्गु-
णमपि धनिकमासर्वस्वहरणादत्यनुरक्तवदनुवर्तन्ते, गुणवन्तमपि हृत-
सर्वस्वं निर्वासयन्ति सद्य एवेति भावः । अस्तं गतोऽर्क इति श्लोकार्थः ।
अत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेशरूपणाद्भेदविविक्तत्वरूपणावगमादे-
कदेशविवर्तिरूपकम् ; श्लेषोऽपि तदुत्थापितत्वादनुराग एवानुरागी
वसव एव च वसुनीति रूपकपर्यवसित एवेत्यङ्गम् * ॥ १० ॥

अभौति ।—[नलिनी, अभितिग्मरश्मि] सूर्याभिमुखम्, [चिरमा
विरमात्] अस्तमयात्, [अनिमेषतया] अपक्षपाततया । दलसङ्कोच
एवाल निमेषः । [अवधानखिन्नम्] अवधानेनाभिमुखावस्थाननिर्वन्धेन

* यथा हि गणिकाः विलसीभात् निसर्गमुन्दरं सानुरागमपि पुरुषं धनस्य
सर्वस्याहरणादिव इदानीं दरिद्रतां गतम् अनायासेनैव विहाय पुरुषान्तरं
भजन्ते, तथैव पथिमाशा चिरपरिचितं तपनं विहाय नवीदयं शशधरमेव प्रीत्यभितुं
यतते, इति गणिकाव्यवहारसमारीपात् समासीत्यलङ्कारः ; परन्तु समासीतो
साधारणविशेषवशादेव परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनीपादानात् पुनरुक्ति-
रिति दर्पणकान्तम्, अत्र अरदिगित्येतावतैव विशेषणमङ्गिका तस्याः गणिकाल-
प्रतीतिः ।

विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं
न्यमिमौलदञ्जनयनं नलिनौ ॥ ११ ॥
अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।
अवसन्नतापमतमिस्त्रमभा-
दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥
रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशः ।

खिन्नमलसम्, अत एव [विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं] विगलन्निःसरन्मधु-
व्रतकुलमेवाश्रुजलं यस्य तत्, [अञ्जनयनम्] अञ्जमेव नयनं, [न्यमिमौलत्]
मौलयति स्म । “भाजभास—” (७।४।३ पा०) इत्यादिना विकल्प्या-
दुपधाङ्गस्वः, अत एव नाभ्यासदीर्घः । अनुरक्ता हि कान्ता कान्तम-
निमेषं पश्यन्ती, तदपाये सति निमौलिताक्षौ स्यादिति भावः ।
अत्राप्यञ्जनयनमित्याद्यवयवरूपणादवयविनोर्नलिनौतिग्मरश्मोर्नायिका-
नायकत्वरूपकसिद्धेरैकदेशविवर्त्तिरूपकम् ॥ ११ ॥

अविभाव्येति ।—[अविभाव्यतारकम्] अलक्ष्यनक्षत्रम्, [अदृष्ट-
हिमद्युतिविम्बम्] अदृष्टं हिमद्युतेरिन्दोर्विम्बं यस्मिन् तत्, अद्याप्यनुदित-
चन्द्रतारकमित्यर्थः । अस्तमित्यदर्शनेऽव्ययम् । [अस्तमितभानु]
अस्तमितोऽस्तङ्गतो भानुर्यस्मिन् तत् । एतावता निर्गुणत्वमुक्तम्, अथ
निर्दोषत्वमाह,—[अवसन्नतापम्] अर्कास्तमयात् प्रशान्तसन्तापम्,
[अतमिस्त्रम्] अनुदिताम्बकारं, [नभः] अन्तरीक्षम्, [अभात्] भाति
स्म । भातेर्लङ् । ननु निर्गुणस्य का शोभेति न वाच्यं, निर्दोषताया
अपि गुणात्वादित्यर्थान्तरन्यासेनाह,—[विगुणस्य] गुणहीनस्य, [अप-
दोषता] निर्दोषत्वम्, [एव गुणः] ; अतो गुणवत्त्वाच्छोभायुक्तेति कारणेन
कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा

मुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ १३ ॥

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती

विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् ।

चिरमुज्झिताऽपि तनुरौज्मदसौ

न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥ १४ ॥

रुचौति ।—[रुचिधानि] तेजोनिधौ सूर्य्ये, [भर्त्तरि] पत्न्यौ, [पर-
लोकं] देशान्तरम्, [अभ्युपगते] मृते च सति, [विमलाः] शुद्धाः,
[त्विषो भृशं ज्वलनं विविशुः] । ‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति’
इति श्रुतेरिति भावः । अन्यत्र,—‘मृतं या म्रियते पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया
पतिव्रता’ इति स्मरणादिति भावः । अग्निप्रवेशफलमाह,—[इतरथा]
ज्वलनाप्रवेशे, [अन्यजन्मनि] जन्मान्तरे, [स एव] स सूर्य्य एव, [पतिः] ।
अन्यत्र तु,—योऽस्मिन् जन्मनि पतिः स एव [कथमिव मुलभः ?] न
कथञ्चिदित्यर्थः । ‘उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति’ इति श्रुतेः ।
‘तेनैव सह मोदते’ इति स्मरणादिति भावः । अतोऽग्निप्रवेशो युक्त
इति समर्थनादाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ सन्ध्याप्रादुर्भावमाह, विहितंति ।—[जनतया] जनसमूहेन,
“ग्रामजन—” (४।२।४३ पा०) इत्यादिना समूहार्थे तत्प्रत्ययः ।
[विहिताञ्जलिः] कृतप्रणामेत्यर्थः । [विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणतां
दधती] विकसत्कुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती ; राजसत्त्वादिति भावः ।
तदुक्तं,—‘सर्गाय रक्तं रजसोपहंसितम्’ इति । प्रसूत इति प्रसू-
र्माता । ‘जनयित्वौ प्रसूर्माता’ इत्यमरः । पितृणां प्रसूः [पितृप्रसूः,
असौ] इयं सन्ध्या रूपिणी, [आत्मभुवः] ब्रह्मणः, [तनुः] मूर्तिः,
[चिरम्. उज्झिताऽपि] त्यक्ताऽपि, [प्रकृतिं] स्वभावं, जगद्वन्द्य-
त्वादिनिजधर्ममित्यर्थः । [नौज्मत्] न विससज्जं । ‘उचम्न विसर्गे’

अथ सान्द्रसान्ध्यकिरणारुणितं
हरिहेतिह्रति मिथुनं पततोः ।
पृथगुत्पपात विरहार्त्तिदल-
हृदयसुतासृगनुलिप्तमिव ॥ १५ ॥
निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तथा ।

लङ्, “आडजादीनाम्” (६।४।७२ पा०) इत्याङागमः, “आटश्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । भूतपूर्वोऽपि महाजनपरिग्रहः फल-
तीति भावः । ‘पितामहः पितृन् सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्सर्ज ह । सा
प्रातः सायमागन्त्य सन्धारूपेण पूज्यते ॥’ इत्यादि भविष्यपुराणमत्र
प्रमाणम् । अत्र तनुत्यागरूपकारणसङ्गावेऽपि प्रकृतित्यागरूपकार्यानुद-
याद्विशेषोक्तिरलङ्कारः,—‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति
लक्षणात् ॥ १४ ॥

अथेति ।—[अथ] सन्ध्योदयानन्तरं, [सान्द्रसान्ध्यकिरणारुणितं]
सान्द्रा ये सान्ध्याः सन्ध्यायां भवाः । “सन्ध्विवेज्ञायृतुनवत्रे-योऽण” (४।३।
१६ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । तैः किरणैरुणितमरुणीकृतम्, अत एव
[विरहार्त्तिदलहृदयसुतासृगनुलिप्तमिव] विरहार्त्या विरहवेदनया
दलतो दीर्य्यमाणात् हृदयात् सुतेन चरितेनासृजा रुधिरैरानुलिप्तमिव
स्थितमिच्युत्प्रेक्षा । हरेविणोर्हेतिरायुधं, चक्रमित्यर्थः । ‘हेतिः शस्त्रे तु
नृस्त्रियोः’ इति केशवः । [हरिहेतिह्रति] हरिहेतेर्ह्रतिरिव हतिराह्वा
यस्य तद्वरिहेतिह्रति, चक्राह्वमित्यर्थः । [पततोः] पतिगोः । ‘पतति-
पतिपतगपतत्पत्तरथाण्डजाः’ इत्यमरः । [मिथुनं] चक्रवाकद्वन्द्वमित्यर्थः,
[पृथक्] भेदेन, [उत्पपात] उदडीयत ॥ १५ ॥

निलय इति ।—[यदेव], जले जन्म यस्य तत् [जलजन्म] जलजम्,
[एतत्] एव, [सततं श्रियः, निलयः] आलयः, [इति प्रथितं] प्रसिद्धम् ।

दिवसात्यये तदपि मुक्तमहो !

चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥ १६ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं

किमिहास्यते वत मयाऽबलया ।

रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमा-

दिति सन्ध्ययाऽपि सपदि व्यगमि ॥ १७ ॥

‘निकायनिलयालयाः’ इत्यमरः । [तदपि] नित्यवासभूतमपीत्यर्थः । [तथा] श्रिया, [दिवसात्यये] सायङ्काले, [मुक्तम्, अहो !] देवानामपि कृतघ्नत्वं यदापदि महीपकारिणस्त्याग इत्याश्चर्यम् । अथ वा, [चपला-जनं] चपला चापत्यवती स्त्री, कमला च, ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च’ इति विश्वः । सैव जनश्चपलाजनः । “जातेश्च” (६।२।४१ पा०) इति “संज्ञापूरण्योश्च” (६।३।३।३८ पा०) इति चीमयत्नापि पुंश्रवणप्रतिषेधः । तं, [प्रति] तस्मिन् इत्यर्थः । [अदः] इदं कृतघ्नत्वं, [चोद्यं] चोदनीयं, कथमित्याक्षेपमित्यर्थः, [न] । चपलत्वात् न आश्चर्यमेतदिति भावः । श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तर-न्यासः ॥ १६ ॥

दिवस इति ।—[दिवसः] वासरः ; पुमानिति भावः । [अनुमित्रं] मित्रं सूर्यं, सुहृदश्च अनु, मित्रेण सहेत्यर्थः । “तृतीयाथै” (१।४।८५ पा०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । ‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कं’ इति विश्वः । [विलयं] नाशम्, [अगमत्] गतः । गमेलुङि पुषादिच्वात् चैरङादेशः । * [अबलया] स्त्रिया, [मया, रुचिभर्तुः] तंजोनिधेः, प्रेमास्यदपतेश्च, [अस्य] सूर्यस्य, [विहराधिगमात्] । ल्यबलीपे पञ्चमौ । विरहज्ञानं प्राप्येत्यर्थः । [इह] अस्मिंहोके, [किमास्यते] किमर्थं स्थीयते ? आसेर्भावे लिट् । [वत] इति खेदे । [इति] इत्यमा-

“पुषादित्युता—” (१।१।५५ पा०) इति सूत्रम् ।

पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
 प्रतिविम्बरोषितं इवाम्बुनिधौ ।
 अथ नागयूथमलिनानि जगत्-
 परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥
 व्यसरन् भूधरगुहाऽन्तरतः
 पटलं वह्निर्वहलपङ्कमचि ।

लोच्येवेत्यर्थः, अत एव उत्प्रेक्षा । [सम्बन्ध्याऽपि सपदि, व्यगमि]
 व्यपागामीत्यर्थः । गमेः स्वार्थस्थान्ताद्भावे लुङ्, मित्त्वाद्ब्रुवः,—‘अख्यन्ता-
 दुपधावृत्तिर्नायं स्यादेतुमस्मिचि । तस्मात् स्वार्थे णिचुत्पादो मितं
 ह्रस्वो यतो भवेत् ॥’ विगमशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्ता-
 ऋडिति केचित् ॥ १७ ॥

अथान्वकारं वर्णयति, पतित इति ।—[पतङ्गमृगराजि] पतङ्गी-
 ऽर्क एव मृगराट् सिंह इति रूपकसमासः । तस्मिन् [निजप्रतिविम्ब-
 रोषित] निजेन प्रतिविम्बेन रोषिते कोषित [इव] इत्युत्प्रेक्षा ।
 स्वप्रतिविम्बे प्रतिसिंहश्रमादिति भावः । अत एव [अम्बुनिधौ पतिते]
 मतिः ; तज्जिघांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । [अथ] अस्मि
 पतनानन्तरं, [नागयूथमलिनानि] नागयूथानि करिकुलानीव
 मलिनानि श्यामानि । “उपमानानि सामान्यवचनैः” (१।१।५५
 पा०) इति समासः । [तमांसि, जगत्] लोकां, [परितः, परितस्त-
 रिरे] आच्छादयामासुः । स्तृणातः कर्त्तरि लिट् । “ऋतश्च संयोगा-
 देर्गुणः” (७।४।१० पा०) इति गुणः । अत्र यद्यपि नागयूथमलिना-
 नीत्युक्त्यानुशासनसिद्धोपमाऽनुसारात् पतङ्गमृगराजौत्यलाप्युपमितसमा-
 साश्रयणेनोपमैवोचिता, तथाऽपि तदुत्प्रेक्षायाः पतङ्गेऽसम्भवात् सिंहे
 सम्भवाच्च रूपकमेव युक्तम् ; तथा च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षेयमुप-
 मेति च सङ्करः । ततोत्प्रेक्षया भ्रान्तिमदुपमया रूपकञ्च व्यज्यत इत्यल-
 ङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति सङ्क्षेपः ॥ १८ ॥

दिवसावसानपटुनस्तमसो

बहिरेत्य चाधिकमभक्तं गुहाः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलग्नमधः

किमवर्द्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

विससार तिर्य्यगथ दिग्भा इति

प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

स्थगिताम्बरक्षितितले परित-

स्तिमिरे जनस्य दृशमन्वयति ।

व्यसरदिति ।—[बहलपङ्कुरुचि] सान्द्रकदंमच्छवि * [दिवसाव-
सानपटुनः] दिवसावसाने दिनान्ते, पटुनः समर्थस्य, [तमसः पटलं,
भूधरगुहाऽन्तरतः] भूधरगुहानामन्तरतोऽभ्यन्तरात्, [एत्य] आगत्य,
[बहिः] गवाक्षप्रदेशे, [व्यसरन्] विस्तृतं वा, [बहिः] बाह्यदेशादेत्य,
[गुहाः, अधिकं] भृशम्, [अभक्तं च] भजते स्म, किं प्रविष्टं वेत्यर्थः ।
भजतेर्लुङि तङ् । “भलो भलि” (८.२।२६ पा०) इति सकारलोपः ।
अत्र व्यापकत्वसादृश्यात् तमसोऽन्तर्वहिरपादानकत्वसन्देहात् सन्देहा-
लङ्कारः ॥ १९ ॥

किमिति ।—[प्रचुरीभवत्] बहुलीभवत्, [तमः] कर्तृ [किम्, अम्बर-
विलग्नम्] आकाशस्थं सत्, [अधः] भूतलं प्रति, [अलम्बत ?] असंसत
किमिदं ? [अवनीतलतः] भूतलात्, [ऊर्ध्वम्] उपरिष्ठात्,
[अवर्द्धत किम् ? अथ दिग्भास्तिर्य्यक्, विससार] विस्तृतम्, [इति
न निरधारि] अधोलम्बनादौनामन्यतमं न अवधारितमित्यर्थः । धार-
यतेः कर्त्तृणि लुङ् । अत्रापि पूर्ववत् सन्देहालङ्कारः ॥ २० ॥

स्थगितेति ।—[स्थगिताम्बरक्षितितले] स्थगिते तिरोहिते, अम्बर-

दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः

प्रियवेश्मवर्त्म सुदृशो ददृशुः ॥ २१ ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभवत्

न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ।

सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे

तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

ददृशेऽपि भास्कररुचाऽङ्गि न यः

स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।

चितितले येन तस्मिन्, [तिमिरे परितो जनस्य दृश्यम्, अन्वयति] अन्वां कुर्वति सति, [सुदृशः] स्त्रियः, [अपूर्वं] नूतनं, [रसाञ्जनं] रसं रागमे-
वाञ्जनं सिद्धाञ्जनं, [दधिरे] दधुः । [अतः] हेतोः, [प्रियवेश्मवर्त्म
ददृशुः] । अत्र रसाञ्जनं वाक्यार्थेन प्रियवेश्मदर्शनसमर्थनात् वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; तेन रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्युपमाध्वनना-
दलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २१ ॥

अवधार्यति ।—[सान्द्रतमसन्तमसं] सान्द्रतमं यत्सन्तमसं व्यापकं
तमः । ‘विष्वक्कन्तमसम्’ इत्यमरः । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” (५।४।७६
पा०) इति समासान्तौऽच्प्रत्ययः । तत् कर्तुं [सुतनोः] शुभाङ्गा,
[दयितोपगमे] प्रियाभिसरणे, [कार्यगुरुतां] सम्भोगकार्यस्यावश्यकत्वम्,
[अवधार्यं] निश्चित्य, [भयाय नाभवत्] । [स्तनौ] कुक्षौ, [च,
तनुरोमराजिपथवेपथवे] तनुः केशो यो रोमराजिः पश्याः । रोम-
राजिपथो मध्यभागस्तस्य वेपथवे कम्पाय । “द्वितीऽप्युच्” (३।३।३६
पा०) इत्युच्प्रत्ययः । नाभवतामिति विपरिणामेनानुषङ्गः ।
कार्यासक्तस्य तत्रापि कामुकस्य कुतो भयं क्लेशगणना च इति भावः ।
अत्र सन्तमसकुचयोः कामनिमित्ते भयकम्पानुदये कार्यगौरवावधारण-
हेतुकाद्योत्प्रेक्षेयमनेन व्यज्यते ॥ २२ ॥

द्युतिमग्रहीद् ग्रहगणो लघवः

प्रकटोभवन्ति मलिनांश्रयतः ॥ २३ ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः

कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः ।

समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं सममबोधिषत ॥ २४ ॥

ददृशे इति ।—[यो ग्रहगणः, अङ्गि] दिवसे, [भास्कररुचा] सवितु-
स्त्रिषा, [न ददृशेऽपि] नेक्षितः, [स] ग्रहगणः, [तमोभिः, ततां]
व्याप्तम् ; ताम्यन्त्यस्यामिति [तमीं] गतिम् । ‘रजनी यामिनी तमी’
इत्यमरः । [अधिगम्य] प्राप्य, [द्युतिम्, अग्रहीत्] ग्रहेर्लुङि “ग्रहो-
ऽलिटि” (७।२।३७ पा०) इति इटो दीर्घत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनेट्त्वात्
सिचो लोपे सवर्णदीर्घः । तथा हि, [लघवः] अल्पाः । ‘त्रिष्विष्टेऽल्पे
लघुः’ इत्यमरः । [मलिनांश्रयतः] निष्कृष्टांश्रयणात्, [प्रकटो-
भवन्ति] । अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

अनुलेपनानीति ।—[तेन समयेन] प्रदोषकालेन, कर्त्ता । [अनुलेप-
नानि] कुङ्कुमचन्दनादीनि, [कुसुमानि] माल्यादीनि ; तथा [पतिषु,
कृतमन्यवः] कृतकोपाः, [अबलाः] स्त्रियः, तथा [दीपशिखाः] दीप-
ज्वालाश्चेत्येतानि सर्वाणि [चिरसुप्तमनोभवबोधनं] चिरं सुप्तस्य पूर्वं
स्तब्धस्य, मनोभवस्य कामस्य, बोधनमुद्दीपनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा
तथा, तत्पूर्वकमित्यर्थः । इतरथा अनुलेपनादिबोधकस्य वैफल्य-
सम्भवात् * च इति भावः । [समं] सदैव, [अबोधिषत] बोधितानि ।
बुध्बतेर्ल्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र गन्धमाल्यसम्पादनस्त्रीमनःप्रसाद-
दीपशिखोत्पादनानामबोधिषतेत्येकेन श्लिष्टशब्देनाभिधानात् श्लेषमूला-
ऽमेदाध्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरेका ; तथा सुप्तमनोभवबोधनमिति

* अनुलेपनादिबोधनस्य वैफल्यमिति पाठो युक्तः ।

वसुधाऽन्तनिःसृतमिवाहिपतेः

पटलं फणामणिसंहसरुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः

ककुभं समस्क्रुत माघवनौम् ॥ २५ ॥

विशदप्रभापरिगतं विबभा-

वुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः ।

मुखमप्रकाशदशनं शनकैः

सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

क्रियाविशेषणसामर्थ्यात् सममिति योगपद्याभिधानाच्च मनोभव-
बोधनया कार्यकारणभूतयोस्तद्विपर्ययरूपाऽपरा तदुभयापेक्षया गन्ध-
माख्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधनरूपैकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिताभेद-
श्चेति सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रोदयवर्णनं प्रारभते, वसुधेति ।—[अथ] मनःप्रसादा-
नन्तरं, [वसुधाऽन्तनिःसृतम्] वसुधाऽन्तेन भूप्रान्तेन, निःसृतं वह्निर्निर्ग-
तम्, [अहिपतेः] शिषस्य, [फणामणिसंहसरुचां] फणामणिसंहसाराणां
रुचां भासां, [पटलं] स्तोम, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [शीतरुचः] चन्द्रस्य
सम्बन्धि, [स्फुरदंशुजालम्] स्फुरदुल्लसदंशुजालम् ; मघोन इमां [माघ-
वनीं] माहेन्द्रीम् । “मघवा बहुलम्” (६।४।१२८ पा०) इति विकल्पान्न
त्वादेशः । [ककुभं] दिशं, [समस्क्रुत] अभूषयत्, प्राच्यां दिशि चन्द्र-
किरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः । “सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे” (६।१।३७ पा०)
इति सम्पूर्वस्य सुडागमः, “अडभ्यासव्यवायेऽपि” * इति नियमात्
॥ २५ ॥

विशदेति ।—[विशदप्रभापरिगतं] शुभकान्तिव्याप्तम्, [उद-

* “किरतौ लवने” (६।१।१४० पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकम्, “अडभ्यास-
व्यवायेऽपि” “सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्” ।

कलया तुषारकिरणस्य पुरः
 परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् ।
 क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा
 गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति ॥ २७ ॥
 नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः
 कवरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।
 ददृशे ललाटतटहारि हरे-
 ह्रितो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥ २८ ॥

याचलव्यवहितेन्दुवपुः] उदय इति अचलः । ‘उदयः पूर्वपर्वतः’
 इत्यमरः । तेन व्यवहितमिन्दुवपुरिन्दुमण्डलं यस्मिन् तत्, [शक्रदिशः]
 प्राच्याः, [मुखम्] अग्रभागः, वक्त्रं प्रतीयते, तदभेदेनोत्प्रेक्ष्यते । [अप्र-
 काशदशनम्] अलक्ष्यदन्तं, [सविलासहासं] सविलासस्मितम्, [इव,
 शनकैः] मन्दं, [विवभौ] ॥ २६ ॥

कलयति ।—[पुरः] प्राच्यामग्रभागे च, [तुषारकिरणस्य] इन्दोः,
 [कलया] किरणेन, अन्यत्र,—षोडशभागैकभागेनोपलक्षितं, [परिमन्द-
 भिन्नतिमिरौघजटम्] परिमन्दमन्यं, भिन्ना विदलिताः, तिमिरौघा एव
 जटा यस्य तत्, [गगनं, न मृषा] सत्यं, [गणाधिपतिमूर्त्तिः] गणाधिपतेः
 प्रमथपतेरीश्वरस्य । ‘गणाः प्रमथसंख्यौघाः’ इति वेजयन्ती । मूर्त्तिः,
 [इति जनैः क्षणमभ्यपद्यत] गगनमष्टानां शिवमूर्त्तीनामन्यतममिति
 यत्, तत्सत्यमभिपन्नमित्यर्थः । कलामात्रोदितश्चन्द्र इति फलितोऽर्थः ।
 रूपकालङ्कारः ॥ २७ ॥

नवेति ।—[नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतः] नवचन्द्रि-
 काभिरेव कुसुमेः कीर्णं तम एव कवरी केशपाशः । “जानपद—”
 (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डीष् । तां विभर्त्तौति तद्भृतः, [हरेः]

प्रथमं कलाऽभवदथार्धमथो
हिमदीधितिर्महद्भूदुदितः ।
दधति ध्रुवं क्रमश एव न तु
द्युतिशालिनोऽपि सहसोपचयम् ॥ २६ ॥
उदमज्जि कैटभजितः शयना-
दपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

अक्रस्य, [हरितः] दिशः, [सुखे] अग्रभाग एव सुखं वक्त्रमिति श्लिष्ट-
रूपकं, तस्यैव [ललाटतटहारि] ललाटतटवत् हारि मनोहरं, [तुहिन-
रस्मिदलम्] हिमरस्मिदलमिन्दुखण्डं, [मलयजार्द्रमिव] मलयजेन
चन्दनेनार्द्रमिव, [ददृशे] धावत्यादिति भावः । अत्र नवचन्द्रिका-
कुसुमेत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकमहिम्ना हरिवधूत्वप्रतीतौ तत्सदृशत-
शेषावगतवक्त्राभेदाध्यवसितमुखसम्बन्ध-प्रसादासादित-ललाटतटोपमो-
ज्जीवनेनन्दलस्यानुपात्तनिजधावत्य-गुणनिमित्तमलयजार्द्रत्व-गुणस्वरु-
पोत्प्रेक्षा इति सङ्करः ॥ २८ ॥

प्रथममिति ।—[हिमदीधितिः] चन्द्रः, [प्रथमं कला] कलाभातम्
[अभवत्] । ‘कला तु षोडशो भागः’ इत्यमरः । [अथार्द्रम्] अर्द्धमात्रम्,
अभवत् । [अथो] अनन्तरम् । ‘अथो अथ’ इत्यमरः । [उदितः]
साकल्यादुत्थितः सन्, अमहान् महान् सम्पद्यमानोऽभूत् [महद्भूत्] ।
‘अभूततद्भावे चिः, * हलन्तत्वान्न कार्यान्तरप्राप्तिः । तथा हि, [द्युति-
शालिनः] तेजिष्ठा, [अपि, क्रमशः एव] क्रमेणैव, [उपचयं] वृद्धिं,
[दधति, सहसा] क्कटिति, [तु न] दधति [ध्रुवम्] । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २९ ॥

उदमज्जीति ।—[अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा] विकसितसितपुच्छ-

* “कृत्वसिद्योगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः” (१।४।५० पा०) सूत्रस्यैतस्य वृत्तौ प्रद-
र्शितमेतत् वार्तिकं सूत्रम् ।

प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता-

वदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवपु-

र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।

परिवारितः परित ऋक्षगणै-

स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः

परिमुग्धतां बणिगिवोडुपतेः ।

रौकश्रिया, • [तुहिनद्युतिना] चन्द्रेण, [प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता-
वदनेन्दुनेव] प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः, अन्यथा तन्मूखं न दृश्येतेति
भावः । नदराजसुतायाः मित्युक्त्यायाः श्रियः वदनेन्दुनेवेत्युत्प्रेक्षा ।
[कैटभजितः] हरेः, [श्रयनात्] समुद्रादित्यर्थः । उक्तोत्प्रेक्षासम्भा-
वनार्थमित्यं निर्देशः । [उदमज्जि] उन्मग्नम्, उत्थितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथेति ।—[अथ] उदयानन्तरम् ; लक्ष्मणा लक्ष्मणेन, लक्ष्मणेन
सोमित्तिणा चानुगतमनुसृतं कान्तं वपुर्यस्य सः [लक्ष्मणानुगतकान्त-
वपुः] इति शब्दश्लेषः, वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि जतुकाश-
वदेकशब्दप्रतीतिः । [परितः] समन्तात्, [ऋक्षगणैः] नक्षत्रगणैः,
जाम्बवदादिभङ्गकसमूहैश्च इत्यर्थश्लेषः । एकनालावलम्बिफलद्वयवद-
खण्डैकशब्दार्थद्वयप्रतीतिः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इति 'ऋक्षाच्छ-
भङ्गभङ्गकाः' इति चामरः । [परिवारितः, शशिदाशरथिः] शश्वेव
दाशरथिर्दशरथपुत्रो रामः । अत इज् । [जलधिं विलङ्घ्य, तिमिरौघ-
राक्षसकुलम्] तिमिरौघ एव राक्षसकुलं तत्, [विभिदे] विभेदयामास ।
भिदेः कर्तरि लिट् । श्लेषसङ्कीर्णसमस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपका-
लङ्कारः ॥ ३१ ॥

घनवौथिवौथिमवतीर्णवतो

निधिरम्भसामुपचंयाय कलाः ॥ ३२ ॥

रजनौमवाप्य रुचमाप शशी

सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् ।

अविलम्बितक्रममहो ! महता-

मितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥

उपजीवतीति ।—[अम्भसां निधिः] समुद्रः, [वणिगिव सततं, परिमुग्धतां] सौन्दर्यं, अन्यत्,—मौढ्यं, व्यवहारानभिज्ञतामिति यावत् । ‘मुग्धः सुन्दरमूढयोः’ इति विश्वः । [दधतः] दधानस्य, [घनवौथि-वौथिम्] घनानां वौथिर्वनवौथिरन्तरिक्षं, सा वौथिः पण्यवौथिरिवेत्युप-मितसमासः । ताम् [अवतीर्णवतः] प्रविष्टवतः, [उडुपतेः] नक्षत्र-नाथस्य, कस्यचिद्वनिकवणिजस्य, [कलाः] षोडशांशान्, मूलधनवृद्धीश्च । ‘कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य’ इति विश्वः । [उपचयाय] स्वाम्बुवृद्धये, समृद्धये च, [उपजीवति स्म] सेवते स्म, अन्यत्,—लभते स्मेत्यर्थः । यथा क्रियादिकुशलो ह्यकुशलान्म-हान्तं लाभमाप्नोति तद्वदिति भावः । श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा । उपमा-सङ्कीर्णः श्लेष इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रजनौमिति ।—[शशी रजनौमवाप्य, रुचं] शोभाम्, [आप] । [असौ] शशी, [अपि, तां] रजनीं, [सपदि व्यभूषयत्] । तथा हि, [महतां] सतां, [चरितमवलम्बितक्रमं] यथा तथा [इतरेतरोपकृति-मत्] अन्योऽन्योपकारवत्, [अहो] इत्यविलम्बादाश्चर्यम् । अत्र रजनौमशशिनोर्मिथः शोभाकरत्वादन्योऽन्यालङ्कारः,—‘तदन्योऽन्यं मिथो यलोत्पाद्योत्पादकता भवेत्’ इति लक्षणात् । तत्समर्थकश्चायमर्थान्तर-न्वास इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां
 रुदतीमिवानवरतालिरुतैः ।
 मुहुःशमृशन् मृगधरोऽग्रकरै-
 रुदशिश्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥
 प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः
 स्मरजन्मधर्मपयसोपचिताम् ।
 मुदृशोऽभिभर्तुं शशिरश्मिगल-
 उज्जलविन्दुमिन्दुमणिदारुबधूम् ॥ ३५ ॥

दिवसमिति ।—[मृगधरः] चन्द्रः, [दिवसं] दिवस इत्यर्थः ।
 “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति द्वितीया । [भृशोष्ण-
 रुचिपादहतां] भृशम् उष्णरुचिः उष्णांशोः, पादेन करेण, अङ्गुल्या च ।
 ‘पादा रश्माङ्गितुर्थ्यांशाः’ इत्यमरः । हतां ताडितां, अत एव [अन-
 वरतालिरुतैः] अनवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतैः, [रुदतीं] क्रन्दन्तीम्, [इव]
 स्थितां, [कुमुदिनीवनितां] कुमुदिन्येव वनिता ताम् ; अग्राणि
 च ते कराश्च इत्यमेदेन समासः, “अमेदादग्रहस्तादयः” इति वामनः । तैः
 [अग्रकरैः] अग्रांशुभिः, अग्रहस्तेष्व, [मुहुः, शमृशन्] स्पृशन्, [उदशिश्व-
 सत्] उच्छ्वासयति स्म । परावमृष्टानां पतिभिराश्वासनीयत्वादिति
 भावः । श्वसधातोः “शो चङुपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति ऋस्वः ।
 अत्र पाद एव पादस्तेन हतामिति हननसाधितश्लिष्टरूपकोत्यापितेय-
 मलिरुतैरिति व्यधिकरणपरिणामगर्भा रोदनोत्प्रेक्षेति विजातीयसङ्करः ;
 तथा करैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टाश्लिष्टरूपस्यान्मृगधरे वङ्गम-
 त्वप्रतीतेरैकदेशविवाचिरूपकं तत्सापेक्षेयमुदशिश्वसदिति गम्भीरप्रेक्षे-
 त्यपरो विजातीयसङ्करः ; रोदनोत्प्रेक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनीत्येति
 सजातीयसङ्करोऽपि ॥ ३४ ॥

प्रतीति ।—[मुदृशः] अङ्गनाः, [अभिभर्तुं] भर्तारमभि । “सच-

अमृतद्रवैर्विदधदलदृशा-
मपमार्गमोषधिपतिः स्म करैः ।
परितो विसर्पिं परितापि भृशं
वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥
अमलात्मसु प्रतिफलन्नभित-
स्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः ।

येनाभिप्रती आभिमुख्ये” (१।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [शशि-
रश्मिगलजलविन्दुं] शशिरश्मिभिर्गलन्तः स्रवन्तो जलविन्दवो यस्या-
स्ताम्, [इन्दुमणिदारुबधूम्] इन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला सैव दारु तस्य
तन्मयी वा बधूः स्त्रीप्रतिमा तां, [स्मरजन्मधर्मपयसोपचितां] स्मरा-
ज्जन्म यस्य तेन स्मरजन्मना धर्मपयसा स्नेहाम्बुना, उपचितां व्याप्तां,
स्निग्धगतामित्यर्थः, [प्रतिकामिनीति] प्रतिकूला कामिनी प्रति-
कामिनी, सपत्नीति भ्रान्त्येति शेषः । [चकिताः] भौताः, [ददृशुः] ।
अत्र चन्द्रशिलापुलिकायां सादृश्यनिबन्धनया प्रतिकामिनीभ्रान्त्या
भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अमृतेति ।—[ओषधिपतिः] चन्द्रः एव, ओषधिपतिर्विदध इति श्लिष्ट-
रूपकम् । [अमृतद्रवैः] अमृतमेवामृतमोषधिविशेषः, तेन द्रवैराद्रैः,
[करैः] किरणैरेव करैः हस्तैः, [अलदृशां, * अपमार्गम्] अङ्गपरि-
मार्जनं, [विदधत्] कुर्वन्, [परितो विसर्पिं] सर्वव्यापि, [भृशं, परि-
तापि] सन्तापकारि, [मानविषं] मानः कोप एव विषं तत्, [वपुषः]
शरीरात्, [अवतारयति स्म] अवारोपितवान् । अत्र सावयवरूप-
केण ओषधिलिप्तजाङ्गलिकहस्तसंस्पर्शात् विषमिव निशाकरकरस्पर्शा-
देवाङ्गनानां वपुषि रोषो न स्पृष्ट इत्युपमा व्यज्यते ॥ ३६ ॥

अमलेति ।—[अधिकवभासितदिशाम्] अधिकमवभासिताः

विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचा-
मधिकावभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥
उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः
सरितामचुक्षुभदधीशमपि ।
रजनौकरः किमिव चित्तमहो !
यदुरागिणां गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥
भवनोदरेषु परिमन्दतया
शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।

प्रकाशिताः दिशो याभिस्तासाम्, [इन्दुरुचां निकरः, अमलालसु]
निर्मलमूर्त्तिषु, [तरुणीकपोलफलकेषु] तरुणीनां ये कपोलाः फलका-
नीव * तेषु, [अभितो मुहुः, प्रतिफलन्] सङ्ग्रामन्, [सान्द्रतरं] प्रचुरतरं,
[विससार] ; दर्पणसङ्ग्रमणादिवेति भावः । अत्रेन्दुरुचां कपोला-
सङ्ग्रमेऽपि सङ्ग्रमोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धोक्तिरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढेति ।—[रजनौकरः] चन्द्रः, [अलघूर्मिभुजैः] अलघुभि-
रूर्मिभिरेव भुजैः, [उपगूढवेलम्] उपगूढा वला येन तं, सावष्टम्भ-
मिति भावः । [सरितामधीशं] समुद्रम्, [अपि] स्वभावादक्षोभ्य-
मपीति भावः । [अचुक्षुभत्] क्षोभयति स्म । क्षुभ्यतेत्यन्ताद्भुद् ।
“क्षौ चङ्गुपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) । [अनङ्गलघुम्] अनङ्गेन
लघुं गतसारं, [यदुरागिणां] यदव एव रागिणस्तेषां, [गणम्] अचुक्षुभत्
इति, [अहो ! किमिव चित्तं] न किञ्चिदित्यर्थः । अत्राक्षोभ्यमब्धिं
क्षोभयतश्चन्द्रस्य दण्डापूपिकान्यायादन्यक्षोभकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः
॥ ३८ ॥

भवनेति ।—[परिमन्दतया] एकाकित्वादसमर्थतया, [भवनी-

अवलम्बा जालकमुखोपगतान्
उदतिष्ठदिन्दुकिरणान् मदनः ॥ ३९ ॥
अविभावितेषुविषयः प्रथमं
मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।
उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
यदधर्मधाम्नि धनुराचकृषे ॥ ४० ॥
युगपद्विकाशमुदयाङ्गमिते
शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत ।

दरेषु] गृहाभ्यन्तरेषु, [श्रयितः] सुप्तः, अत एव [अलसो मदनः, जालक-
मुखोपगतान्] गवाक्षविवरप्रविष्टान्, अत एव [स्फटिकयष्टिरुचः]
स्फटिकयष्टीनां रुगिव रुक् शोभा येषां तान्, स्फटिकदण्डसन्निभान्,
[दिन्दुकिरणान्, अवलम्बा] अवष्टभ्य, [उदतिष्ठत्] उत्थितः । अलो-
होद्योत्यानयोरभेदविवक्षया “उदोऽनूर्ध्वकन्मणि” (१।३।२४ पा०)
इति परस्मैपदसिद्धिः । एतत्पदे च अभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या
“स्फटिकयष्टिरुचः” इत्युपमया च “अवलम्बा” इत्यत्रावलम्बोवेत्युत्थान-
स्यावलम्बनहेतुकत्वोत्प्रेक्षा प्रत्याख्यत इत्येतासां सङ्करः ॥ ३९ ॥

अविभावितेष्विति ।—[मदनोऽपि, प्रथमं] चन्द्रोदयात् प्राक्,
[तमसा, अविभावितेषुविषयः] अविभावितोऽलक्षितः द्रुविषयो
बाणलक्ष्यं येन सः, [अभवत्, नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा । [यत्] यस्मात्,
[अधर्मधाम्नि] श्रौतकरे, [उदिते, दिशः प्रकटयति] सति [अमुना]
मदनेन, [धनुः, आचकृषे] आकृष्टम् ; चन्द्र एव महानुद्दीपको मदनस्या-
भूदिति भावः ॥ ४० ॥

युगपदिति ।—[पुष्पधनुषो धनुषः] पुष्पधनुः पुष्पधन्वा । “वा
संज्ञायाम्” (५।४।१३४ पा०) इति विकल्पात् नानङादेशः । तस्य
धनुः पुष्पचार्यं पुष्पान्तरञ्च तस्मात्, चलितः, निःसृतो वेति भावः,

द्रुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः
 कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥
 ककुभां मुखानि सहसोऽज्ज्वलयन्
 दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।
 अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः
 कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

[शिलीमुखगणः] शिली ग्रन्थं मुखं येषां ते शिलीमुखाः बाणाः, अलयश्च ।
 ‘अलिबाणो शिलीमुखो’ इत्यमरः । तेषां गणः, [शशिनः उदयात्,
 विकाशम्] ओत्सुक्यम्, उन्मीलनञ्च, [युगपत्] एकदा, [गमिति]
 प्रापिते, [अङ्गनामनसि] अङ्गनानां सुदृशां, मनसि हृदये, [कुमुदे च,
 अवसरम्] अवकाशम्, आश्वासञ्च, [द्रुतमेत्य, अलभत] । उभयत्र प्रवेशं
 लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनौ हृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयोः
 शिलीमुखप्रवेशलक्षणैकधर्मयोगादोपम्यात् तुल्ययोगिता ; एकधर्मत्वञ्च
 अत्र शिलीमुखेति श्लिष्टपदोपात्तयोरलिबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलाति-
 श्रयोक्तिप्रसादादिति सङ्करः ॥ ४१ ॥

ककुभामिति ।—[ककुभां] दिशां, [मुखानि, सहसा] झटिति,
 [उज्ज्वलयन्] उद्भासयन्, [रतये] सुरताय, [अधिकम्, आकुलत्वम्]
 ओत्सुक्यं, [दधत्] यूनमिति शेषः । अन्यत्र,—रतये कामदेव्यै,
 आकुलत्वं भयविवलत्वं, दधत् । अत्रेतिमुनेर्नयनप्रभवः ‘अतिनील-
 ससुन्नवः’ इति पुराणात् । त्रिनयनप्रभवो न भवतीति [अत्रिनयन-
 प्रभवः, अपरः] त्रिनयनप्रभवादित्यः, [दहनः] अग्निः, [इन्दुः, कुसुमेषुं]
 कामम्, [अदिदीपत्] दीपयति च । दीप्यतेर्णो चङि “आज—” (७।४।
 ३ पा०) इत्यादिना विकल्पात् न उपधाङ्गस्यः । अत्र प्रकृते कुसुमेषो-
 दीपनं नाम प्रवर्द्धनं तस्य तत्र प्रतीयमानेन प्रज्वलनेनाभिधाध्यव-
 सायात् तन्निमित्तमिन्दोर्दिक्षुखोद्भासनादिधर्मसम्बन्धादपरोऽर्धं दहन

इति निश्चितप्रियतमागतयः

सितदीधिताबुदयवत्यबलाः ।

प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे

समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

सममेकमेव दधतुः सुतनो-

रुहहारभूषणमुरोजतटौ ।

घटते हि संहततया जनिता-

मिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

इत्यपरशब्दप्रयोगसामर्थ्यात् दहनत्वोत्प्रेक्षा, न रूपकमिति रक्ष्यम् ।
चन्द्रोदयात् कामो ववृधे इति तात्पर्यम् ॥ ४३ ॥

एवं चन्द्रोदयाख्यमुद्दीपनविभावनमुक्त्वा तत्फलमाह, इतीति ।—
[इति] एवं, [सितदीधिताबुदयवति, अबलाः] स्त्रियः, [निश्चित-
प्रियतमागतयः] निश्चिता प्रियतमानामागतिरागमनं याभिस्ताः
सत्यः, [प्रतिकर्म] प्रसाधनं, [कर्तुम् उपचक्रमिरे] । * 'प्रतिकर्म प्रसा-
धनम्' इत्यमरः । चन्द्रोदयात् प्रियागमनं निश्चित्य 'ललङ्कृतुं' प्रक्रान्ता
इत्यर्थः । [हि] तथा हि,—[समये] कार्यकाले, [कृतम्] अनुष्ठितं,
[सर्वं] कर्म, [उपकारि] उपकारकं भवति, अन्यथा विफलमेवेति
भावः ; अतो निश्चित्य प्रवृत्तिरासां युक्त्यर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

अथ प्रसाधनमेव प्रपञ्चयति, सममिति ।—[सुतनोः] स्त्रियाः,
[उरोजतटौ, उरु] स्नायम्, [एकमेव, हारभूषणं] हारमेव भूषणं,
[समम्] अवैषम्येण, [दधतुः] । [संहततया] संश्लिष्टतया, ऐक-
मत्येन च, [जनितां, निर्विवरतां] निरन्तरालतां, नीरन्ध्रत्वञ्च, [दधतोः],

* "प्रोपाख्या समधाभ्याम्" (१।३।४९ पा०) इति उपपूर्वकात् कामते-
रारभार्थकत्वादेवात्मनेपदं वेदितव्यम् ।

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ

जघनस्थलीपरिसरे महति ।

रशनाकलापकगुणेन बधू-

र्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां

विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः ।

नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो-

र्विभिदे न शङ्खनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

इदं] समभागित्वम्, [एव घटते हि] । अन्तर्मेदान्तराया हि विषयिणां
विषयोपभोगाः कुचयोस्तदभावात् समशोभार्थं हारधारणं युक्तमिति
भावः * ॥ ४४ ॥

कदलीति ।—[बधूः, कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ] कदलीप्रकाण्ड-
रुचिरः रम्भास्तम्भसुन्दरः † ऊरुरेव तरुर्बन्धनवृक्षो यस्मिन् । अत्र कदली-
काण्डस्य सौन्दर्यमालोपमानत्वात् न बन्धनयोग्यवृक्षवाचिना तरुशब्देन
पुनरुक्तिः । [महति, जघनस्थलीपरिसरे] जघनस्थल्येव परिसरः
प्रदेशस्तस्मिन्, [रशनाकलापकगुणेन] रशनाकलापक एव गुणस्तेन,
[मकरध्वजद्विरदं] मकरध्वजो मदनः, स एव द्विरदस्तम्, [आकलयत्]
अवनात् । रशनाबन्धेन जघनमतीव मदनीहीपकमासीदित्यर्थः ।
समस्तवस्तुविर्वर्त्ति सावयवरूपकम् ॥ ४५ ॥

अधरेष्विति ।—[सुदृशाम्, अधरेषु] ओष्ठेषु, [अलक्तकरसः] लाक्षा-
द्रवः ; तथा [कपोलभुवि] गण्डस्थले, [विशदं] शुभं, [लोध्ररजः] ;
तथा [नयनपङ्कजयोर्नवमञ्जनं] च [शङ्खनिहितात्, पयसः] क्षीरात्, [न

* शेषानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ।

† इत्यपमा ।

स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलस-

दशनांशुकेशरभरैः परितः ।

धृतमुग्धगण्डफलकैर्विबभु-

र्विकसद्गिरास्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥

भजते विदेशमधिकेन जित-

स्तदनुप्रवेशमथवा कुशलः ।

मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः

प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ४८ ॥

विभिदे] भिन्नं नाभूत् । कर्मकर्त्तरि लिट् । अधरादिनिहितं लाक्षा-
रागादिकं शङ्खनिहितचौरवत् सावर्ण्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्ग्रहमभूदि-
त्यर्थः । अत्र यदधरालक्तकरसादिकं तत् शङ्खनिहितं चौरमित्येक-
वाक्यतया वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थ-
निष्ठो निदर्शनाऽलङ्कारः, तेन अधरालक्तकादीनां गुणतः एकत्वरूपः
सामान्यालङ्कारो गम्यते,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’
इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

स्फुरदिति ।—[प्रमदाः] स्त्रियः, [स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैः] स्फुरन्त-
श्चलन्तः उज्ज्वलाश्चामला अधरा ओष्ठा एव दलानि पलाणि येषां तैः,
[परितः, विलसद्दशनांशुकेशरभरैः] विलसन्तो दशनांशवो दन्तकान्तय
एव केशरभराः किञ्चल्कपुष्पा येषां तैः, [धृतमुग्धगण्डफलकैः] धृतानि
मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका यैः तैः, [विकसद्गिरास्यकमलै-
र्विबभुः] । अत्रास्यकमलैरिति रूपणात्प्रमदा एव सरस्य इति सिद्धे-
रेकदेशविवर्त्ति सावयवरूपकम् । आस्यकुमुदैरिति पाठे,—कुमुदस्य
मुखोपमानकत्वं कविसमयविरुद्धं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

भजते इति ।—[अधिकेन] प्रबलेन, [जितः, विदेशं] देशान्तरं,
[भजते] । [अथवा, कुशलः] कार्य्यचतुरः, [तदनुप्रवेशं] भजते,

ध्रुवमागताः प्रतिहृतिं कठिने

मदनेषवः कुचतटे महति ।

इतराङ्गवन्न यदिदं गरिम-

ग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४६ ॥

न मनोरमास्त्वपि विशेषविदां

निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।

तमेव शरणातया प्रविश्य जीवतीत्यर्थः । [अतः] हितोः, [इन्दुः, उज्ज्वल-
कपोलम्] उज्ज्वलो कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य विम्बग्रहणयोग्य-
तोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । [सुदृशां मुखं, प्रतिमाच्छलेन]
प्रतिविम्बव्याजेन, [अविश्रुतं] प्रविष्टः । साक्षाच्चन्द्र एवायं, न प्रतिमा-
चन्द्र इति छलशब्दात्प्रतीतेः, छलशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्ग-
वालङ्कारः पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गसापेक्ष इति सङ्करः ; तेन कपोल-
योर्लोकोत्तरं लावण्यं दर्पणोपम्यच्च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः
॥ ४८ ॥

ध्रुवमिति ।—[मदनेषवः] कामशराः, •[महति कठिने कुच-
तटे, प्रतिहृतिं] प्रतिघातम्, [आगताः] प्राप्ताः, [ध्रुवम्] * [यत्]
यस्मात्, [गरिमग्लपितावलग्नं] गरिमणा निजभारेण, ग्लपितं कर्षितम्,
अवलग्नं मध्यं येन तत्, [इदं] कुचतटम् ; इतराङ्गेन तुल्यम् [इतराङ्ग-
वत्] । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [तनुतां]
काश्यं, [नागमत्] नाभजत् । “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इति सूत्रेण
चुरङादेशः । तदा मदनेषुपातात्कुचातिरिक्तमङ्गनानामङ्गं कृशमासी-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

न मनोरमास्त्विति ।—[प्रियतमे गृहम्, एष्यति] आगमिष्यति सति,

* अथ कृशाङ्गीनां सनगरिमणि कामशराणां प्रतिघातेऽप्राप्तेऽपि प्रौढीक्या
तन्नामेव प्रतिहतलोक्तिः इत्युत्प्रेक्षा ।

गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां

वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

वपुरन्वल्लिप्त परिरम्भसुख-

व्यवधानभीरुकतया न बधूः ।

क्षमस्य वादमिदमेव हि यत्

प्रियसङ्गमेष्वनवलेपमदः ॥ ५१ ॥

निजपाणिपल्लवतलस्खलना-

दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।

[विशेषविदामपि, सुदृशां] सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां, [मनः] कर्त्तुं
[मनोरमास्त्रपि, वसनाङ्गरागसुमनःसु] वस्त्रगन्धमास्थेषु, [इदमेतदिति]
इदं, पुरोवर्त्ति वस्तु ; एतदिति—वसनमिति, अनुलेपनमिति, सुमनस
इति, विशेषाकारेण, तथा [योग्यम्] अस्माकं धारणार्हमिति च, [न
निरचेष्ट] न निरधारयत् । प्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्त्तव्यतामूढमभू-
दित्यर्थः । चिनीतेलुङि तङि चूः सिच, “सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः”
(७।३।८४ पा०) इति गुणः । इषौऽत सञ्चारिभावः, निश्चयसम्बन्धे-
ऽयसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, सुमनःसुमन इति यमकविशेषेति संसृष्टिः
॥ ५० ॥

वपुरिति ।—[वधूः] स्त्री, [परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया]
आलिङ्गनसुखविच्छेदभीरुत्वेन । “क्रुकन्नापि वक्तव्यः” (वा०) इति क्रुकन्-
प्रत्ययः । [वपुर्नान्वलिप्त] नानुलिप्तवती, अङ्गरागमात्रव्यवधान-
मपि न सङ्गति आ इत्यर्थः । लिम्पतेः कर्त्तरि लुङि तङ् । [हि] तथा हि,—
[अदः] वपुः, [प्रियसङ्गमेषु, अनवलेपम्] अपवन्दनम्, अगर्वञ्च, इति [यत्] ।
‘अवलेपस्तु गर्वं स्याद्वेपने भूषणेऽपि च’ इति विश्वः । [इदमेव] अन-
वलेपनत्वमेव, [अस्य] वपुषः, [वादं] भृशं, [क्षमं] युक्तम् । श्लेषानु-
प्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
 मुखवासमास्यकमलश्वसनैः ॥ ५२ ॥
 विधृते दिवा सवयसा च पुरः
 परिपूर्णमण्डलविकाशभृति ।
 हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः
 स्वमुखश्रियं मृगदृशो दृष्टुः ॥ ५३ ॥

निजिति ।—[अपरा] स्त्री, [निजपाणिपङ्कवतलखलनात्] निज-
 पाणिपङ्कवतलस्य खलनादभिधातात्, [अभिनासिकाविवरम्] नासा-
 रन्ध्रं प्रति, [उत्पतितैः, आस्यकमलश्वसनैः] आस्यकमलस्य श्वसनैर्मुख-
 मारुतैः, [मुखवासं] मुखवासनां, [शनकैः परीक्ष्य मुमुदे] । इयं
 वासकसज्जिका नायिका * ॥ ५२ ॥

विधृते इति ।—[दिवा] आकाशेन, [सवयसा] वयस्यया, [च,
 पुरः] अग्रे, [विधृते] विधारिते, [परिपूर्णमण्डलविकाशभृति]
 परिपूर्णमण्डलविकाशं विम्बशोभां विभर्तीति तद्भृत् तस्मिन्, [हिम-
 धाम्नि] चन्द्रे, [दर्पणतले च, मृगदृशः] स्त्रियः, [स्वमुखश्रियं] पूर्वलो-
 पमानभूतामुत्तरलोपमेयभूताच्चेत्यर्थः । [मुहुर्दृष्टुः] । औपम्यपरी-
 क्षार्थमिति भावः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्वासम्भवाच्चन्द्रे तत्सदृशीमिति
 सादृश्याच्चेपादसम्भवइत्सुसम्बन्धा निदर्शना, तथा चन्द्रदर्पणयोर्द्यु-
 सवयसोश्च यथासङ्गमन्वयात् यथासङ्गालङ्कारश्च ; तदुभयापेक्षया चन्द्र-
 दर्शनयोर्मुखश्रीदर्शनस्थानत्वेन प्रकृतयोरेवौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगि-
 तैति सङ्करः ॥ ५३ ॥

* ‘‘पाणौ पङ्कवाविव’’ ‘‘आस्यं कमलमिव’’ इति उपमितसमासद्वयाश्रयणात्
 समासगतार्थोपमयोः संवृष्टिः ।

अधिजानु बाहुमुपधाय नमत्-

करपल्लवापिंतकपोलतलम् ।

उदकण्ठि कण्ठपरिवर्त्तिकल-

स्वरशून्यगानपरयाऽपरया ॥ ५४ ॥

प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः

सुतरामभौष्टजनचित्तहृतः ।

प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतर-

स्तरुणीजनो दृश दूवाथ सखीः ॥ ५५ ॥

अधिजान्विति ।—[नमत्करपल्लवापिंतकपोलतलं] नमति कपो-
लार्पणाय प्रह्वीभवति, करपल्लवे अपिंतं निहितं, कपोलतलं गण्डस्थलं,
यस्य तं, [बाहुम्, अधिजानु] जानुनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
[उपधाय] निधाय, कूर्परेण जानुमवष्टभ्येत्यर्थः । [कण्ठपरिवर्त्ति-
कलस्वरशून्यगानपरया] कण्ठे परिवर्त्तते इति कण्ठपरिवर्त्ति, न तु
सुखोच्चारितम् इत्यर्थः, कलमव्यक्तमधुरं, स्वरशून्यं तारध्वनिहीनं,
प्रज्ञादिस्वराभिव्यक्तिहीनं वा, 'यद्गानं तत्परया तदासक्तया, मन्द-
कण्ठेनैव गायन्त्येत्यर्थः ; कालक्षेपार्थमिति भावः । अयञ्चोत्कण्ठा-
ऽनुभावः । [अपरया] स्त्रिया, [उदकण्ठि] उत्कण्ठितम् ; प्रिय-
सङ्गमायोत्सुक्या स्थितमित्यर्थः । भावे लुङि चिणो लुक् । अत्र
कालक्षेपासङ्घिण्यत्वलक्षणमौत्सुक्यं सञ्चारि तन्निवन्धनात्प्रियोऽलङ्कारः ।
“परयापरया” इति यमकविशेषश्चेत्यनयोः संसृष्टिः । नायिका विरहो-
त्कण्ठिता,—‘चिरं पथ्युरनालोके विरहोत्कण्ठितोन्मनाः’ इति लक्ष-
णात् ॥ ५४ ॥

प्रणयेति ।—[अथ] प्रसाधनानन्तरं, [मुग्धतरः] अत्यन्तकाम-
मोहितः, [स्तरुणीजनः, प्रणयप्रकाशनविदः] अनुरागव्यञ्जनचतुरा

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
 करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
 निपुणं तथैनमुपगम्य वदे-
 रभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ ५६ ॥
 दयिताय मानपरयाऽपरया
 त्वरितं यथावगदिताऽपि सखी ।
 किमु चोदिताः प्रियहितार्थकृतः
 कृतिनो भवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ? ॥ ५७ ॥

इत्यर्थः, [मधुराः] मधुरभाषिणीः, अन्यत्र,—रम्याकृतौः, [सुतराम्,
 अभीष्टजनचित्तहृतः] अभीष्टजनस्य चित्तहृतो मनोहारिणीः, [सखीः
 दृष्ट इव, कान्तमनु] प्रेयोजनं प्रति, [प्रजिघाय] प्रेषितवान् । हिनीति-
 लिट् । इवेम सह समासवचनात् दृष्ट इवेति उपमासमासः, तथा
 सखीनामासत्यन्तरङ्गत्वकार्यदर्शित्वादिव्यञ्जनादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः
 ॥ ५५ ॥

तथा काचिन्नायिका दूतीं वाचिकमनुशास्ति, न चेति ।—[स मे]
 दयितः, [यथा मयि करुणां कुरुते, यथा, लघुताम्] अन्यतां, [च,
 नावगच्छति] न मन्यते, [एनं] दयितम्, [उपगम्य] प्राप्य, [तथा] तेन
 प्रकारेण, [निपुणं, वदेः] । विध्यर्थे प्रार्थने वा लिङ् । [इति] इत्थं,
 [काचित्] नायिका, [अभिदूति] दूतीमभि । “लक्षणेनाभिप्रती
 आभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावे नपुंसकङ्गस्त्वम् । [सन्दि-
 दिशि] सन्दिष्टवती । कर्त्तरि लिट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । नायिका
 तु कलहान्तरिता,—‘कोपात् कान्तं पराणुद्य पञ्चान्तापसमन्विता’
 इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दयितायेति ।—[मानपरया] अभिमानवत्या, अत एव [अपरया]

प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं
यदि तावदस्य पुनरेव मया ।
क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः
कलयेदमानमनसं सखि ! माम् ॥ ५८ ॥
अवधीर्य्य धैर्य्यकलिता दयितं
विदधे विरोधमथ तेन सह ।

नायिकया, [अगदिता अपि] दयितमानयेत्यनुक्ताऽपि [सखी, दयि-
ताय] दयितमानेतुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
(२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [त्वरितं] शीघ्रं, [ययौ] । अन्यथा
मरणशङ्केति भावः । तथा हि,—सुप्तु शोभनं हृदयं येषां ते [सुहृदः]
मित्राणि । “सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०) इति
निपातः । [चोदिताः] प्रेरिताः सन्तः, [सुहृदां], प्रियो हृदयः हितः
श्रेयस्करश्च योऽर्थस्तं कुर्वन्तीति [प्रियहितार्थकृतः], कृतमेषामस्तीति
[कृतिनः] कृतकृत्या, [भवन्ति किमु ?] । किन्तु चोदनां विनैवेति
भावः । अर्थान्तरन्यासः । नायिका च पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

अथ काचित् कलहान्तरिता कान्तं प्रति विभिर्दूतीं सन्दिशति,
प्रतिभिद्येत्यादि ।—[अपराधकृतम्] आगस्कारिणं, [कान्तं, प्रतिभिद्य]
निराकृत्य, [पुनर्मयैवास्य, अनुवृत्तिः] अनुसरणं, [क्रियते यदि तावत्
उचितैव], पतिव्रतानां प्राणेश्वरचित्तानुवृत्तेर्धर्मत्वादिति भावः । किन्तु
हे [सखि !, ततः] अनुवृत्तेः, [माम्, अमानमनसम्] अभिमानहीन-
चित्तां, [कलयेत्] मन्येत * ॥ ५८ ॥

तर्जलाघवाय विगृह्यैव स्वीयतां तलाह, अवधीर्य्येति । [अथ, धैर्य्य-
कलिता] कलितधैर्या सती । “वाहिताग्नादिषु” (२।२।३७ पा०) इति

तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं
 न सहाऽस्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५६ ॥
 तदुपेत्य मा स्म तमुपालभयाः
 किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।
 इति सम्प्रधार्य रमणाय बधू-
 विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥

निहायाः परनिपातः । [दयितम्, अवधेय्यं] तिरस्कृत्य, [तेन सह
 विरोधं, विदधे] करोमीति चेत् ? दधातेः कर्त्तरि लट् । हे सखि !
 [तव किमिव, गोप्यते] विगूह्यते ? न किञ्चिदित्यर्थः ; किन्तु कथ्यत
 एवेति कथयति,—सहसा बलेन वर्त्तत इति साहसिकी । “ओजः-
 सहोन्मसा वर्त्तते” (४।४।२७ पा०) इति ठक् । सा न भवतीति
 [असाहसिकी] । अहमिति शेषः । [इदं साहसं] विरोधं, विरोधा-
 चरणरूपं साहसकृत्यमित्यर्थः, [कर्तुम्] । “अकष्टम्—” (३।४।६५ पा०)
 इत्यादिना तुमुन् । सहत इति [सहा] समर्था । पचाद्यच् । [नास्मि] ।
 अत्र असाहसिकत्वस्य विशेषणगत्या साहसासहनहेतुत्वोक्तेः पदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५६ ॥

तर्हि किमत्र कार्यम् ? अत आह, तदिति ।—[तत्] तस्मात्,
 [तं] वल्लभम्, [उपेत्य, मा स्मोपालभयाः] नोपालभस्य, तदोषं न गणये-
 रित्यर्थः । “ओत्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति उपाङ्पूर्वात् लभेः
 लङ् “न माङ् योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः । ननु साप-
 राधः कथं नोपालभ्यः ? तत्राह,—[वयमस्य, दोषम्] अपराधं, [न हि
 विद्म किल] अज्ञानाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो
 गर्व इति भावः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति णलाद्या-
 देश्च । [इति, सम्प्रधार्य] निश्चित्य, [बधूः] नायिका, [विहितागसे-
 ऽपि] कृतापराधायाऽपि, [रमणाय] प्रेयसे । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी ।

ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
 त्रपया न किञ्चनं किलाभिदधे ।
 निजमैच्छि मन्दमनिशं निशितैः
 क्रशितं शरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥
 ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरा-
 न्नरवत्प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।
 मुहृदर्थमीहितमजिह्वाधियां
 प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

[सखीं, विससर्ज] प्रजिघास्य । विरहासहिष्णुतयेति भावः । एषा
 कलहान्तरिता प्रौढा च ॥ ६० ॥

नन्विति ।—[ननु, सन्दिश] सन्देहं बृद्धिः, [इति, उदितया] दूत्या
 कथितया, [सुदृशा] नायिकया, कर्ता । [त्रपया] हेतुना, [किञ्चन,
 नाभिदधे किल] नाभिहितं खलु ; किन्तु [निशितैः, अशरीरशरैः]
 अनङ्गबाणैः, [अनिशं, क्रशितं] क्रशीकृतम् । क्रशशब्दात् “तत्करोति—”
 (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावे “र ऋतो हलादेर्लघोः”
 (६।४।१६१ पा०) इति ऋकारस्य रेफादेशः । [निजं शरीरं
 मन्दम्, ऐच्छि] ईक्षितम् । एषाऽपि कलहान्तरिता मध्यमा च । त्रपया
 निजहृदयानभिधानात् निजशरीरनिरीक्षण्येन स्वावस्थानिवेदनाच्च
 तुल्यलज्जास्मरत्वावगमादिति । इयच्च पञ्चमी काश्याख्या कामा-
 वस्था,—“दृष्टनःसङ्गसङ्ख्या जागरः क्रशताऽरतिः । क्रीत्यागोन्माद-
 मूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥” इति ॥ ६१ ॥

इत्थं नायिकाभिरुपदिष्टा दूत्यः किमकुर्वन् इत्यत आह, ब्रुवते
 इति ।—[प्रगल्भमतिगर्भगिरः] प्रगल्भाः वृष्टाः, मतिगर्भाः प्रतिभा-
 साराश्च गिरी यासां ता, [दूत्यः, नरान्] पुरुषान्, [उपसृत्य, नरवत्]

मम रूपकीर्त्तिमहरद्भुवि य-
 स्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ।
 त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः
 सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥
 तव सा कथामु परिघट्टयति
 श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।

नरैः पुंभिस्तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” (५।१।११५ पा०)
 इति वतिप्रत्ययः । [ब्रुवते ऋ] । न चैतावता वैजात्यं दूषणमि-
 त्यर्थान्तरन्यासेनाह, सुहृदर्थमिति ।—तथा हि,—[अजिघ्रसिधियाम्]
 अकुटिलबुद्धीनां सम्बन्धि, सुहृदे [सुहृदर्थम्] । “अर्थेन सह नित्यसमासः
 सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति नित्यसमासः । [ईदृशितं]
 चेष्टितं [प्रकृतेर्विरुद्धमपि] स्वभावविपरीतमपि, [विराजति] शोभते ;
 तस्मात् न धार्ष्ट्यं दोष इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथ काचित् दूती कञ्चित् प्रियं प्रति सप्तभिः प्रार्थयते, ममे-
 त्यादि ।—[यो भुवि मम, रूपकीर्त्तिं] सौन्दर्यं, प्रथमम् [अहरत्, इयं]
 त्वत्प्रिया, [तदनुप्रविष्टहृदया] तस्मिन् आसक्तचित्ता, [इति] अतो
 हेतोः, [त्वयि मत्सरादिव मदनः, निरस्तदयः] निष्कृपः सन्, [तां]
 त्वत्प्रियां, [सुतरां, क्षिणोति] क्षपयति [खलु] । एतेन काश्चर्या-
 वस्थोक्ता । अत्र माध्यात्मतिपक्षभूतनायकपीडनासमर्थस्य मदनस्य
 तदीयनायिकापीडनोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः ;—‘बलिन प्रतिपक्षस्य
 प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥’ इति
 लक्षणात् ; स च त्वयि मत्सरादिवेति हेतुत्प्रेक्षोत्थापित इति सङ्करः ॥६३॥

तवेति ।—[सा] त्वत्प्रिया, [तव, कथामु] मृग्यकीर्त्तनेषु, [सुहृ-
 रङ्गुलिमुखेन] अङ्गुल्यग्रेण, [श्रवणं] श्रोत्रविवरं, [परिघट्टयति]

घनतां ध्रुवं नयति तेन भव-

द्गुणपूगपूरितमदृप्ततया ॥ ६४ ॥

उपताप्यमानमलघूणिमभिः

श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते

नवनागवह्निदलरागरसः ॥ ६५ ॥

दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः

श्रिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।

यति, इति [यत्] यदृच्छयेति शेषः । [तेन] परिघट्टनेन, [भवद्गुण-
पूगपूरितं] अवनम, [अदृप्ततया] तावत् गुणग्रहणेन असन्तुष्टतया,
[घनतां नयति] । बहुतच्छुलमानार्थं प्रस्थादिवद्गुणो गुणप्रवेशाय श्लेष-
यतीत्यर्थः, [ध्रुवम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र कण्डूविनोदनार्थं शील-
घट्टने घनतानयनमुत्प्रेक्ष्यते * ॥ ६४ ॥

उपेति ।—[अलघूणिमभिः] अलघुरन्तःसन्तापोपाधिकः उणिमा
उणान्वं येषां तैः, [श्वसितैः] निश्वासेः, [उपताप्यमानं, सितेतरसरोजदृशः]
नीलोत्पलाद्या, [अधरं, नवनागवह्निदलरागरसः] नवनागवह्निदलानां
ताम्बूलदलानां, रागरसो रञ्जनद्रवः, [द्रवताम्] आर्द्रतां, [नेतुं, न
क्षमते] न शक्नोति । एतेन ज्वरावस्थोक्ता । अत्र द्रवत्वनयनसम्बन्धे-
ऽप्यसम्बन्धीकृतेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

दधतीति ।—[रतिपतेरिषवः, श्रिततां] नैश्रित्यं, [दधति, स्फुटम्]
इत्युत्प्रेक्षायाम् । [यत्] यस्मात्, [निरन्तरवृत्तकठिनस्तनमखल-

* अत्र नीश्रित्यं भावः ;—“तद्भावभावितां चित्ते वल्लभस्य कथाऽऽदिषु ।
नीश्रित्यमिति शब्दः कर्षकसूयनादिकम् ॥” इति लक्षणात् ।

हृदयं निरन्तरवृहत्कठिन-
 स्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥
 कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां
 सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।
 अनिशं निजैरकरुणः करुणं
 कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥
 विषतां निषेवितमपक्रियया
 समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।

वरणमपि] निरन्तरं नीरन्ध्रं, वृहत् कठिनञ्च यत् स्तनमण्डलं तदेवा-
 वरणं वर्म यस्य तत् तदपि, [उत्पलपलाशदृशः] उत्पलदलाद्याः, [हृदयम्,
 अभिदन्] भिन्दन्ति स्म । भिदेलुङि “इरितो वा” (३।१।५७ पा०)
 इति च्चेरडादेशः । सावरणमपि भिन्नमिति विरोधोत्थापितं स्मर-
 शरनैश्चित्प्रेक्षा ; तथा च रन्ध्रान्वेषिणा कामेन निपीड्यमानाया-
 स्तस्यास्त्वद्विरहो जीवितसंशयमापादयतीति वस्तु द्योत्यते ॥ ६६ ॥

कुसुमादिति ।—[स्मितदृशः] स्मिराद्याः, [अङ्गं] कुसुमादपि सुतरां,
 सुकुमारं] कोमलम्, [इति] इदम्, [अपरथा] अन्यथा, [न], किन्तु
 सत्यमेवेत्यर्थः । [यत्] यस्मात्, [कुसुमेषुः, अकरुणः] निष्कृपः सन्,
 [निजैः, विशिखैः] बाणैः । ‘पृषत्कबाणविशिखाः’ इत्यमरः । कुसुमै-
 रेवेत्यर्थः, [करुणं] दीनं यथा तथा, [अनिशं] नित्यम्, [उत्त-
 पति] तापयतीत्यर्थः । तपतिरयं भोवादिकः सकर्मकः । कुसुमा-
 धिकसौकुमार्याभावे कुसुमैः पीड्यत इति कुसुमाधिकसौकुमार्यगुणो-
 त्प्रेक्षा नापरथेति व्यञ्जकप्रयोगात् वाच्या ॥ ६७ ॥

विषतामिति ।—[अपक्रियया] विपरीतप्रयोगेण, [निषेवितम्]
 उपयुक्तं, [सर्वम्], अनृतमपीति भावः । [विषतां] विषवद्विषित्वं,

अमृतसुतोऽपि विरहावतो-

यदमूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

उदितं प्रियां प्रति सहाईमिति

अदधीयत प्रियतमेन वचः ।

विदितेङ्गिते हि पुर एव जने

सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥

[कुलकम्]

[समुपैति इति, अदः] इदं विषयं, [सत्यं] ध्रुवम् ; [यत्] यज्ज्ञात्, [अमृतसुतोऽपि] । अवतः किपि लुक् । [हिमरश्मिरुचः] चन्द्रपादाः, [भवतो विरहात्] जितोः, त्वया विना सेवनादित्यर्थः । [अमूं] त्वत्-प्रियां, [दहन्ति] । याः पूर्वं त्वया सह सेवनादाह्लादयन्निति भावः । एतेन विषयविषयरूपा अस्त्यवस्थोक्ता । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

उदितमिति ।—[प्रियां प्रति] प्रियामुदिश्य । हृदयस्येदं हाई प्रेम । ‘प्रेमा ना प्रियता हाई प्रेम खेदः’ इत्यमरः । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्यणप्रत्ययः । “हृदयस्य हृत्तेखयदण्लासेषु” (१।३।५० पा०) इति हृदयस्य हृदादेशः । [सहाई] सखेहम्, [इत्युदितम्] । वदेः कर्मणि क्तः, “वचिस्वपि—” (१।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [वचः] दूतीवाक्यं, [प्रियतमेन, अदधीयत] विश्वसितम् । दधातेः कर्मणि लङ्, “अदन्तरोरुपसर्गवृत्तिः” इति काशिकावचनाच्छ्रुण्डस्य प्राक्प्रयोगः । [हि] यज्ज्ञात्, [पुरः एव] पूर्वमेव, [विदितेङ्गिते] विदितपराभिप्राये, [जने] । इङ्गितं हृत्ततो भावः । [ईरिताः] सज्जने समुदीरिताः, [गिरः सपदि, लगन्ति] सज्जन्ति, [खलु] ; स्वयं प्रियाहृदयवेदित्वात् । खलुङ्गेः संवादेन दूतीकथितं प्रिया-विरहदुःखं विश्वस्थासेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः । एषा कलहान्तरिता,

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः
 परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।
 उदिते ततः सपदि लब्धपदैः
 क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥
 निपपात सन्धमभृतः श्रवणा-
 दसितभुवः प्रणदितालिकुलम् ।
 दयितावलोकविकसन्नयन-
 प्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥

अत एव मानाख्यो विप्रलम्भः शृङ्गारः,—‘पूर्वानुरागमानाख्यप्रवास-
 करुणात्मना । विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्यात् चतुर्विधः ॥’
 इति । कुलकम् ॥ ६८ ॥

दयितेति ।—[प्रथमं] चन्द्रोदयात् प्राक्, [परिमूढतां] निज-
 मनोपहतृमार्गानभिज्ञतां, [गतैः, ततः] पश्चात्, [क्षणदाकरे] चन्द्रे,
 [उदिते] सति, [सपदि, लब्धपदैः] दृष्टचोरपदचिह्नैः, [दयिताहृतस्य]
 दयिताभिर्हृतस्याकृष्टस्यापहतस्य च, [मनसोऽनुपदिभिः] अन्वेष्टृभिः,
 अन्विष्यन्निरित्यर्थः, [इव] । अत एव गम्योत्प्रेक्षा प्रागवलम्बितधैर्य-
 त्यागनिमित्ता । “अनुपद्यन्वेष्टा” (५।२।८० पा०) इति निपातः ।
 ‘अन्वेष्टानुपदौ प्रोक्ता’ इति वैजयन्ती । [युवभिः, प्रयये] प्रयातम् ।
 यातेर्भावे लिट् । अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया यूनां चोरग्राहिरूपकं
 गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७० ॥

अथ यूनां गृहप्राप्त्यनन्तरं वृत्तान्तं वर्णयति, निपपातेति ।—[सन्धम-
 भृतः] प्रत्युत्थानसन्धमिच्छाः, [असितभुवः] अङ्गनायाः, [प्रणदिता-
 लिकुलं] गुह्यदलपुञ्जम् । “उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य” (८।
 ४।१४ पा०) इति शात्वम् । [वारिरुहं] श्रवणोत्पलं, [दयितावलोक-

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
 कुचयोर्युगेन तरसाऽऽकलिताम् ।
 रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्य कश्चन बधूमरुधत् ॥ ७२ ॥
 अनुदेहमागतवतः प्रतिमां
 परिणायकस्य गुरुमुद्वहता ।
 मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात्
 कथमप्यपाति न बधूकरतः ॥ ७३ ॥

विकसन्नयनप्रसरप्रणुन्नमिव] दयितावलोकनेन विकसतो विस्तारं गच्छतः, नयनस्य प्रसरेण प्रसारेण, प्रणुन्नमिव । पूर्ववत् यात्वम् । [अव-
 णात् निपपात] तथा सम्भ्रान्तमित्यर्थः । अत्र सम्भ्रमहेतुकस्य कर्णो-
 त्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एषा च हृष्टा ॥ ७१ ॥

उपनेतुमिति ।—[सहसोपगतः] हठादागतः, [कश्चन] युवा,
 अत एव [रभसोत्थितां] रभसेनोत्थिताम्, अत एव [उन्नतिमता कुचयो-
 र्युगेन] करणेन * [दिवम्] आकाशम्, [उपनेतुमिव] ऊर्ध्वमुत्त्वेमु-
 भिवेति फलोत्प्रेक्षा उत्थाननिमित्तोन्नत्यगुणनिमित्ता । [तरसा]
 बलेन, [आकलितां] व्याधिमां, [बधूं] प्रियां, [परिरभ्य] आश्लिष्य,
 [अरुधत्] रुद्धवान्, उपवेशितवान् इत्यर्थः, ऊर्ध्वोत्त्वेपान्निवारितवान्
 इति चार्थः । रुधेलुङि “इरितो वा” (३।१।५७ पा०) इति विकल्पात्
 चौरडादेशः । एषा हृष्टा, रोमाञ्चिताद्यनुभाववती च ॥ ७२ ॥

अनुदेहमिति ।—[अनुदेहं] देहस्य पश्चात् । “अव्ययं विभक्ति—”
 (२।१।६ पा०) इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । [आगतवतः, परि-
 णायकस्य] परिणीतः, वीढृरित्यर्थः । नयतेर्गर्बुलप्रत्ययः । “उपसर्गा-

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुच-

द्वितयेन गाढमुपगूढवता ।

दयितेन तत्क्षणचलद्रशना-

कलकिङ्किणीरवमुदासि बधूः ॥ ७४ ॥

कररुद्धनीवि दयितोपगतौ

गलितं त्वराविरहितासनया ।

दसमासेऽपि—” (८।४।१४ पा०) इति गत्वम् । [गुरुं] पूज्यां, भार-
वतीञ्च, [प्रतिमां] प्रतिविम्बम्, [उद्वहता] पश्चात् स्थितस्यापि, तदा-
भिमुख्यादिति भावः । [मुकुरेण] दर्पणेन, कर्त्ता । ‘दर्पणे मुकुरा-
दर्शो’ इत्यमरः । [विपथुभृतः] नवोदृतया भयशृङ्गाराभ्यां कम्पमानात्,
अति अतिमात्रो भरो यस्य तस्मात् [अतिभरात्], प्रतिविम्बगुरुमुकुर-
धारणादिति भावः । [बधूकरतः] बध्वा नवोदृतायाः, करतः पाणि-
तलात् । पञ्चम्यास्तमिल् । [कथमपि, नापाति] न पतितं, सहता
प्रयत्नेन धारित इत्यर्थः । भावे लुङ् । एषा च मुग्धा । अत्र बधू-
करस्य भारसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, गुरुमिति श्लेषोल्हा-
पितेति सङ्करः * ॥ ७३ ॥

अवनम्येति ।—[अवनम्य गाढम्, उपगूढवता] आश्लिष्टवता, अत एव
[वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन दयितेन, तत्क्षणचलद्रशनाकलकिङ्किणीरवं]
तत्क्षणे चलन् उद्वहन्, रशनायाः कलकिङ्किणीरवो यस्मिन् कर्मणि
तद् यथा तथा, [बधूः] अङ्गना, [उदासि] उत्क्षिप्ता । अस्यतेः
कर्मणि लुङ् । एषा च हृष्टा रोमाञ्चाद्यनुभाववती च । स्वभावा-
लङ्कारः † ॥ ७४ ॥

कररुद्धेति ।—[दयितोपगतौ] प्रियागमने सति, अत एव [त्वरा-

* पतनकारणे अतिगुरौ सत्यपि पतनानिष्पत्तेर्विशेषीक्तिश्च ।

† स्वभावोक्त्यलङ्कार इति पाठो युक्तः, उक्तालङ्कारस्य क्वाप्यनुपलभ्यात् ।

क्षणदृष्टहाटकशिलासदृश-

स्फुरद्रुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशी

ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवससौ न गिरा

पुलकैः प्रियं नवबधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥

विरहितासनया] त्वरया विरहितं त्यक्तमासनं यया ज्ञया, उत्थित-
येत्यर्थः, कयाचिदिति शेषः ; अत एव [गलितं] सक्तम्, अत एव
[कररुद्धनीवि] कररुद्धोत्तबन्धं, [वसनं, क्षणदृष्टहाटकशिलासदृश-
स्फुरद्रुभित्ति] क्षणं दृष्टा हाटकशिलासदृशी हेमशिलाप्रतिमा स्फुरन्ती
करभित्तिरुद्धदेशो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । ‘हिरण्यं हेम
हाटकम्’ इत्यमरः । [ववसे] आच्छादितम् । वस्त्रेराच्छादनार्थात्
कर्मणि लिट् । ऊरु भित्तिरिवेत्युपमितसमासः । अतोपमयोः
संसृष्टिः ॥ ७५ ॥

पिदधानमिति ।—[नवबधूः] नवोद्गा, [अन्वक्] पश्चात्, [उप-
गम्य दृशी, पिदधानं] छादयन्तं, [प्रियं] दृष्टिच्छादकः [अयं कः ?
वद इति, ब्रुवते] पृच्छते, [जनाय, गिरा] वाचा, [अभिधातुं, नाध्यव-
ससौ] नीत्सेहे ; लज्जयेति भावः । अध्यवपूर्वात् स्यतेः कर्त्तरि लिट् ।
किन्तु [पुलकैर्यगदत्] । अतः प्रियज्ञानस्यार्थस्य लज्जया असंलक्षि-
तस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालङ्कारः । ‘संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं
सूक्ष्मम्’ इत्यलङ्कारसर्वस्वलक्षणात् * ॥ ७६ ॥

* तथा हि तदीया इति,—“इह सूक्ष्मः स्थूलमितिभिः असंलक्ष्यो योऽर्थः स वदा
कुत्रायमितिभिरिहताकाराभ्यां संलक्ष्यते तदा तस्य संलक्षितस्य विदग्धं प्रति प्रकाशनं
सूक्ष्मलङ्कारः” इति ।

उदितोरुसादमतिविपथुमत्
 सुदृशोऽभिभर्तु विधुरं त्रपया ।
 वपुरादरातिशयशंसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि वाढमभूत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्यराभिरलघूरुभरा-
 दधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।
 खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
 पणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥

उदितेति ।—[अभिभर्तु] भर्तृसमन्तम् । “लक्षणेनाभिप्रती आभि-
 मुख्ये” (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावः । [उदितोरुसादम्] उदित
 उत्पन्नः, ऊरुसादः ऊर्वोर्निष्प्रेष्टता यस्य तत्, [अतिविपथुमत्] अति-
 कम्पवत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानालिङ्गनविरोधेन स्तम्भविपथू
 सात्त्विकः कृतौ । [त्रपया, विधुरं] विलक्षम् । एतेन लज्जासञ्चा-
 रिणा प्रियवाकुलत्वमुक्तम् । एवं [प्रतिपत्तिमूढमपि] इतिकर्त्त-
 व्यतामूढमपि, [सुदृशो वपुः पुनः, वाढं] भृशम्, [आदरातिशयशंसि]
 सुखरागादिलिङ्गेरादरविशेषव्यञ्जकम्, [अभूत्] । सत्यादरे किमुप-
 चारेरिति भावः ॥ ७७ ॥

परीति ।—[प्रमदाः, अधिवेश्म] निजवेषाणि, [पत्युः, उपचारविधौ]
 प्रत्युत्थानादिकर्मणि, [अलघूरुभरात्] अलघोर्महत् उरुभरात्, [परि-
 मन्यराभिः] अलसाभिः, [अनुपदं] पदे पदे, [खलिताभिरपि गतिभिः,
 पणयातिभूमिं] प्रेमप्रकर्षम्, [अगमन्] परं प्रेमास्यदीभूता इत्यर्थः ।
 प्रत्युत्थानादपि खलितगमनमेव पत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः ।
 स्त्रीणां खलनं पत्युः प्रीतिकरमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरोन्नतम् ललितञ्च दृशोः

सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।

प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं

स्फुटनृत्यलीलमभवत् सुतनोः ॥ ७६ ॥

तदयुक्तमङ्ग ! तव विश्वसृजा

न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

प्रकटीकृता जगति येन ग्ल

स्फुटमिन्द्रताऽय मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥

मधुरेति ।—मधुरं मनोहरं यथा तथा उन्नतं उच्चलिते भ्रुवौ यस्मिन् तत् [मधुरोन्नतम्] । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋक्सत्वम् । [दृशोर्ललितञ्च] नयनचेष्टा च, सकरप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तच्चतुरञ्च [सकरप्रयोगचतुरं, वचञ्च, सुतनोः] स्त्रियाः, [प्रकृतिस्थमेव] स्वभावसिद्धमेव सदपि, [निपुणागमितं] निपुणेन निपुणाचार्येणागमितमभ्यासितम् ; अत एव [स्फुटनृत्य-लीलं] स्फुटं प्रथितं, यत् नृत्यं तस्य लीलेव लीला यस्य तत् तथोक्तम्, [अभवत्] इति निदर्शनाऽलङ्कारः । * तथा नर्तक्युपमा गम्यते ॥७६॥

अथ कस्याश्चित् सपत्नीनामग्रहणाद्वतायाः कान्तोपालम्भं विशेष-केणाङ्ग, तदिति ।—[अङ्ग] इत्यामन्त्रणे । [विश्वसृजा] विधात्रा, [तव, ईक्षणसहस्रतयं] नैलसहस्रम् । संख्याया अवयवे तयप् । [न कृतं] न सृष्टम्, इति [यत् तदयुक्तम्] । कुतः ? [येन] कारणेन, [मयि] विषये, [स्फुटं] प्रत्यक्षमेव, [गोलभिदा] नामभेदिना, अद्रि-भेदिना च । ‘गोलः नाम्नि कुलेऽप्यद्रौ’ इति यादवः । त्वयेति

न विभावयत्यनिशमक्षिगता-
 मपि मां भवानतिसमीपतया ।
 हृदयस्थितामपि पुनः परितः
 कथमीक्षते वहिरभीष्टतमाम् ? ॥ ८१ ॥
 इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः
 क्षणदृष्टिपातविकसद्दनाम् ।
 स्वकरावलम्बनविमुक्तगलत्-
 कलकाञ्चि काञ्चिदरुत्तरुणः ॥ ८२ ॥

शेषः । [अथ इन्द्रता जगति प्रकटीकृता खलु] । अत्र गोलभित्ति
 शेषानुप्राणितं सहस्राक्षत्वमुत्प्रेक्ष्यते * ॥ ८० ॥

नेति । —[अनिशम्, अक्षिगतां] चक्षुःसन्निकृष्टाम्, [अपि] द्वेषामिति
 च गम्यते । ‘द्वेषे त्वक्षिगतः’ इत्यमरः । [मामतिसमीपतया
 भवान् न विभावयति] । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) इति
 प्रथमपुरुषः । इन्द्रियसन्निकृष्टमपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासनार्थो-
 ऽपिशब्दः । परमार्थस्तु द्वेषत्वादतिसमीप्याच्च अविभावनं न चित्त-
 मिति भावः । [अभीष्टतमां पुनः, हृदयस्थितामपि] हृदयादनपेतामपि,
 अन्तर्हितामिति च गम्यते । अत एव विरोधाभासकोऽपिशब्दः ।
 [परितः, बहिः] पुरतः, [कथं] भवान् [ईक्षते] । इदन्तु चित्तम् । अति-
 सामीप्यवत् व्यवधानस्यापि दर्शनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रेमा-
 स्यदं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमीक्षते, इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति
 तात्पर्यार्थः । विरोधाभासयोः सङ्करः ॥ ८१ ॥

इतीति । —[इत्यभिधाय पुरो गन्तुमिच्छुं, क्षणदृष्टिपातविकसद्-
 वदनां] क्षणं दृष्ट्योः पातेन विकसद्दनां परस्परदृष्टिपातमात्रगतकीपा-

अपयाति सरोषया निरस्ते
 कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाद्या ।
 कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थे-
 ऽशकुनेन खलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥
 आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ
 यत्तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या ।
 तन्नूनं पदमवलोकयाम्बभूवे
 मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

मित्यर्थः । [काञ्चित्] नायिकां, [तरुणः] युवा, [स्वकरावलम्बन-
 विमुक्तगलत्कलकाञ्चि] स्वकरावलम्बनं प्रियकरेण ग्रहणं, तेन विमुक्ता
 मुक्तबन्धना, अत एव गलन्ती भ्रंशमाना, कला मधुरा, काञ्ची यस्मिन्
 कर्मणि तद्व्यथा तथा, [अरुणत्] रुद्धवान् । रुधेलङि “रुधादिभ्यः
 श्रम्” (३।१।७८ पा०) । एषा च कलहान्तरिता । विशेषकम् ॥ ८२ ॥

अपयातीति ।—[सरोषया मृगाद्या निरस्ते, कामिनि] भर्त्तरि,
 [अपयाति] निर्याते सति, [कृतकं] कृत्रिमं यथा तथा, [चुक्षुवे]
 तन्निर्गमनप्रतिबन्धार्थं क्षुतं कृतमित्यर्थः । ‘क्षुब्धे’ भावे लिट् ।
 [इतरोऽपि] नायकोऽपि, [कलयन्नपि] कृतककोपेयमिति जानन्नपि,
 [अशकुनेन, खलितः किल] निरुद्ध इवेत्यर्थः, [सव्यथः] सनिर्वेद इव,
 [अवतस्थे] स्थितः, न गत इत्यर्थः ; उभावपि समानानुरागाविति
 भावः । एषा च कलहान्तरिता * ॥ ८३ ॥

आलोक्येति ।—[मानवत्या] कीपवत्या स्त्रिया । ‘स्त्रीणामीर्षा-
 कृतः कीपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये’ इत्युक्तेः । [प्रियतममालोक्य] ।
 स्थित्या समानकर्तृकत्वात् ज्ञानिर्देशः । [अंशुके, विनीवौ] प्रियावलोक-

सुदृशः सरसव्यलोकतप्त-

स्तरसाऽऽस्निष्टवतः सयौवनोष्मा ।

कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णाः

स्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ? ॥ ८५ ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं

भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

नाद्विगलितबन्धे सति । भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । ‘स्त्रीकटीवस्त्र-
बन्धेऽपि नौविः परिपण्डेऽपि च’ इत्यमरः । [नमितमुखेन्दु] यथा
तथा [तस्थे] स्थितम्, इति [यत्, तत्] तस्मान्नम्रमुखावस्थानात्,
[द्रुतं] शीघ्रं, प्रियावलोकनक्षण एवेत्यर्थः । [अपयानमास्थितस्य]
प्रयासं गतस्य, [मानस्य] कोपस्य, [पदं] पदचिह्नम्, [अवलोकया-
म्बभूवे] अन्वेषितमित्यर्थः । लज्जानिमित्ताया मुखनतः अन्वेषणार्थ-
त्वमुत्प्रेक्ष्यते [नूनम्] इति । मानगन्धोऽप्यस्तमित इति भावः ॥ ८४ ॥

सुदृश इति ।—[सरसव्यलोकतप्तः] सरसमार्द्रं, नूतनमिति यावत्,
तेन व्यलीकेन प्रियकृतेनापराधेन तप्तः ; तथा यौवनोष्मणा सह वृत्तं
इति [सयौवनोष्मा] ; किञ्च, [स्मरानलोष्णाः] कामाग्निसन्तप्तः,
एवं त्रिविधाग्नितप्तोऽपि [सुदृशः स्तनभारः, तरसा] वेगेन, अतिदाह-
दशायामेवेत्यर्थः । [आस्निष्टवतः] आलिङ्गितवतः, [प्रियस्य, कथमपि]
कथं वा, कुतो हेतोरित्यर्थः । नखं पचति क्वाथयतीति [नखम्पचः]
पचिरत्न तापवाचौ । “मितनखे च” (३।२।३४ पा०) इति
खञ्प्रत्ययः । “अरुर्दिषदजन्तस्य मुम्” (६।३।६७ पा०) इति मुमा-
गमः । [नाभवत्] तथोष्ण ईषदृष्णोऽपि नाभूदित्यर्थः । प्रिया-
सङ्गप्रतीकाराः खलु कामिनां सन्तापा इति भावः । तादृगोष्णा-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८५ ॥

दधतीति ।—[उरु] मङ्गत्, [अशीतलं] स्मरयौवनोष्मभ्यामुष्णम्,

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन

श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

दूत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्

प्रालियांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्य्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा

क्रीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरासाम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमाधकविक्रतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

प्रदोषवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

[उरीजद्वयं] कुचद्वयं, [दधती भुवस्तलं गता, स्वयं] साक्षात्, [उवेशी
इव] स्थितेत्युत्प्रेक्षा । [काचन स्त्री,] अप्रतिमेन मुखेन बभौ तां
प्रति, मेनका । मेनकाख्या अप्सरसः । च, श्रियाधिका] श्रिया सौन्दर्य्य-
णाधिका, । न । इत्यतिशयोक्तिः । तयोर्यमकाभ्यां संसृष्टिः । वंशस्थं
वृत्तम् ॥ ८६ ॥

इत्यमिति ।—[इत्यम् । अनन प्रकारेण । “इदमस्थसुः” (५।३।
२४ पा०) इति थमुप्रत्ययः । [सपदि, शान्तमानान्तरायाः] शान्तः
शमितः, मानः कोप एवान्तरायो याभिस्ताः । “वा दान्त—” (७।२।
२७ पा०) इत्यादिना शमेर्य्यन्तात् शान्तेति निपातः । [प्रालियांशोः]
चन्द्रस्य, [रुचयो नारीः कामिभिर्घटयितुम्] । मितां ऋक्, “पर्याप्ति-
वचनेष्वलमर्थेषु” (३।४।६६ पा०) इति तुमुन्प्रत्ययः । [कामं]
प्रकामम्, [अलम्] समर्थाः, [आसन्] । दूत्थ इवेति भावः । [विलसन्-
मन्मथश्रीविलासाः] विलसन्तो मन्मथश्रीविलासा मणितश्रीत्कारादि-
मदनातिरेकविकारा * याभिस्ताः ; [क्रीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः] क्रीरेव

* “मणितं रतिकालं स्त्रीणामयत्तशब्दभेदे” इति वाचस्पत्यम् ; श्रीत्कारशब्द-
स्यापि तद्वाविध्वनिविशेषवाचकत्वम् ; एवञ्च मणितश्रीत्कारादयो हि मदनविकारा-
तिशयव्यञ्जकाः स्त्रीणां रतिकालवृत्तनिनादविशेषाः इति टीकाकृतामाशयः ।

दशमः सर्गः ।

—००—

सज्जितानि सुरभीण्यथ यूना-
मुखसन्नयनवारिरुहाणि ।

आययुः मुघटितानि सुरायाः
पात्रतां पियतमावदनानि ॥ १ ॥

प्रत्यूहो विप्रः, तस्य प्रश्ने निवारणे कुशलाः ; शेरते आभिरिति [श्रीधवः]
मदिराः । “श्रीडो धुक्” (उ० ४पा० ३८सू०) इत्यौणादिको धुक्प्रत्ययः ।
[आसां रतिषु, आचार्यत्वम्] उपदेशं, [चक्रः], नर्मसख्य इवेति भावः ।
अत्र प्रथमाहं प्रस्तुतचन्द्रभासां मानश्चमनकामिघटनपाटवविशेषण-
साम्यादप्रस्तुतद्वृत्तीत्वप्रतीतिः समासोक्तिः ; द्वितीयाहं तु श्रीधुष्वारीपित-
स्याचार्यत्वस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामः ; तयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः, तेन
च द्वृत्तीनर्मसख्युपमाध्वनिः । उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णनायाश्चाय-
मेव प्रस्तावः । मन्दाक्रान्तावृत्तं,—“मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भ्रौ
नतौ तो गुरु चेत्” इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ-
काव्यव्याख्यानं सर्वङ्गप्राख्ये नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

आचार्यत्वं रतिषु श्रीधवश्चक्रुरित्युक्तं, तत्प्रपञ्चनायास्मिन् सर्गे
मधुपानं तावद्दर्शयति, सज्जितानीति ।—[अथ] पानगोष्ठीप्रस्तावा-
नन्तरं, [सज्जितानि] यावकक्षालनादिना संस्कृतानि, [सुरभीणि]
यथायोगं स्वभावसंस्काराभ्यां सुगन्धौनि, [उल्लसन्नयनवारिरुहाणि]
नयनानि वारिरुहाणीव, अन्यत्र,—नयनानीव वारिरुहाणि वासनार्थं

सोपचारमुपशान्तविचारं
सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।
ते मुहूर्त्तमथ मूर्त्तमपौष्यन्
प्रेम मानमवधूय बधूः स्वाः ॥ २ ॥

क्षिप्तानि, तान्युद्भवन्ति येषु तानि तथोक्तानि, [सुषटितानि] सुष्ठु मुखै-
र्योजितानि, शोभनसंस्थानवत्तया निर्मितानि वा, [प्रियतमावदनानि,
यूनां] कामिनां, [सुरायाः, पात्रतां] पानभाजनताम्, [आययुः] ;
प्रियामुखसम्पर्कजनितरसास्वादलोभात् तासां मुखसुरामेव पपुरिति
भावः । अत्र वदनेष्वारोप्यमाणायाः पात्रतायास्तादात्म्येन तेषां पान-
साधनताऽऽपादनेन प्रकृतवदनोपयोगात् परिणामालङ्कारः ;—‘आरोप्य-
माणास्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति लक्षणात् । तेन श्लेषसङ्गी-
र्णेनोपमा व्यज्यते । अस्मिन् सर्गे स्वागता वृत्तं,—“स्वागतेति
रनभा गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोपचारमिति ।—[अथ] पालीकरणानन्तरं, [ति] युवानः, [सोप-
चारं] सप्रार्थनम्, [उपशान्तविचारं] निवृत्तशङ्कम् । ‘विवादम्’ इति
पाठे,—मानमवधूयेति पुनरुक्तिः, चारञ्चारमित्यनुप्रासक्रमभङ्गश्च स्यात् ।
[सानुतर्षं] सलृष्टाच्च यथा तथा, [अनुतर्षपदेन] अनुतर्षत्यनेनेत्यनुतर्षो
मदम् । ‘मद्येऽनुतर्षं तत्पाने पात्रे लृष्टाऽभिलाषयोः’ इत्युभयत्रापि
विश्वः । तस्य पदेन छलेन, [मूर्त्तं] मूर्त्तिमत्, [प्रेम, स्वाः] स्त्रीयाः,
[बधूः, मुहूर्त्तं] क्षणं, [मानं] कोपम्, [अवधूय, अपौष्यन्] पाययन्ति स्म ।
पिबतेर्णौ चङि “लौपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” (७।४।४ पा०) इति
धात्वाकारलोपः, ईकारोऽभ्यासस्य । “न पादमि—” (१।३।८८ पा०)
इत्यादिना निगरणार्थत्वमिति परस्मैपदनिषेधेऽपि “णिचञ्च” (१।३।
७४ पा०) इत्यात्मनपदविकल्पात् पाञ्चिकं परस्मैपदम् । “गतिबुद्धि—”
(१।४।५२ पा०) इत्यादिना बधूरित्यणिकर्तुः कर्मत्वम् । अनुतर्षपदे-

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे
 मग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदितालनि शीते
 निर्ववार मधुनौन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥
 कापिशायनसुगन्धि विघूर्ण-
 न्नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।
 फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदाना-
 मञ्जचारु चषकञ्च षडङ्गिः ॥ ४ ॥

नेत्यनुतर्षापङ्कवेन मूर्त्तप्रेमत्वोत्प्रेक्षणात् व्यञ्जकाप्रयोगाच्च प्रतीयमाना
 सापङ्कवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

क्रान्तेति ।—[क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे] क्रान्तं सङ्क्रान्तं, क्रान्त-
 वदनप्रतिविम्बं यस्मिन् तस्मिन्, नेत्रनिर्वृतिकर इत्यर्थः । [मग्नबाल-
 सहकारसुगन्धौ] मग्नाः क्षिप्ताः, बालसहकाराश्चूतविशेषपङ्कवाः ।
 ‘आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । तैः सुगन्धौ
 सुरभिणि, प्राणतर्पण इत्यर्थः । “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गा-
 लवस्य” (७।१।७४ पा०) इति पुंवङ्गावः । [स्वादुनि] मधुरे,
 रसनाकर्षिणीत्यर्थः । [प्रणदितालनि] गुञ्जन्मधुकरे, श्रुतिमुख इत्यर्थः ।
 [शीते] स्थग्नसुखे इत्यर्थः । एवं पञ्चविषयसमष्टौ [मधुनि] मये,
 [इन्द्रियवर्गः] चक्षुरादिपञ्चकं, [निर्ववार] निर्वृतमभूत् । अत्र रूप-
 रसादिपदार्थानां मधुविशेषणभावेन निर्वृतिहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

कापिशायनेति ।—[उन्मदः] उद्विक्तमदः, अत एव [विघूर्णन्]
 भ्रमन्, [षडङ्गिः] षट्पदः, [कापिशायनसुगन्धि] कापिशायनेन
 सुगन्धि सुरभि । ‘कथं कथं तथा मयं मैरेयं कापिशायनम्’ इति

विम्बितं भृतपरिसुति जानन्

भाजने जलजमित्यबलायाः ।

प्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स्म

भ्रान्तिभाजि भवति क विवेकः ? ॥ ५ ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्यु-

वाढमाप पिबतो रसवत्ताम् ।

वैजयन्ती । [फुल्लदृष्टि] विकसितनेत्रं, [प्रमदानां] वनितानां, [वदनम्, अञ्जचारु] अधिवासनार्थेन अञ्जेन चारु, [चषकं] पानपात्रं, [च] । ‘चषकोऽस्त्वौ पानपात्रम्’ इत्यमरः । [अधिशयितुम्] अधिष्ठातुं, [समशेत] “इदं भजामौदं भजामि वा ?” इत्युभयसौभार्थं दोलायमानमानस आसौदित्यर्थः । अत्र प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः षट्पदाभिलाषास्पदत्वरूपैकधर्मयोगादौपम्यस्य गम्यतायां तुल्ययोगिताभेदः ॥ ४ ॥

विम्बितमिति ।—[भृतपरिसुति] भृता परिसुत् वारुणी यस्मिंस्तस्मिन् । ‘परिस्फुट्टरुणात्मजा’ इत्यमरः । [भाजने] पानपात्रे, [विम्बितं] प्रतिविम्बितम् । [अबलायाः अक्षि जलजमिति, जानन्] सादृश्यात् तथा भ्राम्यन्नित्यर्थः । [भ्रमरः प्रातुं पतति स्म] । तथा हि, [भ्रान्तिभाजि] भ्रान्तिभ्रमणं, विपरीतज्ञानञ्च तद्भाजि, [विवेकः] विचारः, [क भवति] न कापीत्यर्थः । अत्र भ्रमरस्याक्षि जलजभ्रान्तिभ्रान्तिमंदलङ्कारः, तत्समर्थकत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्यापितोऽर्थान्तरन्यासः तेन सद्वाङ्माङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

दत्तमिति ।—[इष्टतमया * दत्तं, मधु] मयं कर्तुं । [पिबतः पत्युः, रसवत्तां] प्रेयसीकरस्पर्शादतिस्वादुताम्, [आप] । अतिशायने

यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरासौ-
 चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥
 स्वादनेन सुतनोरविचारा-
 दोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र ।
 अन्यमन्यदिव यन्मधु यूनः
 स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥
 बिभ्रतौ मधुरतामतिमात्रं
 रागिभिर्यगपदेव पपाते ।

मतुप । [वाढं] ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । कुतः ? [यत्] यस्मात्, [चेतना-
 विरहितैः] अचेतनैः, [सुवर्णमुकुटांशुभिरपि], मधुनि प्रसृतैरिति
 भावः । [पीतं] पीतवर्णं पीतञ्च, [आसीत्] । अत्र पीतमिति
 श्लेषमूलातिशयोक्त्या पीतिस्रः क्रियाभेदाध्यवसायेनाचेतनांशुकर्तृक-
 पानक्रियानिमित्ता प्रेयसीस्वहस्तदानाद्विगर्भवत्तोत्प्रेक्षा ; तथा च यद्-
 चेतनानामपि पे तच्चेतनानां किं वक्तव्यमित्यर्थापत्तिध्वननादलङ्कारे-
 णालङ्कारध्वनिः ॥ ६ ॥

स्वादनेनेति ।—[सुतनोः] कर्तारः । [स्वादनेन] आस्वादनेन,
 [ओष्ठतः] ओष्ठात्, [रसः] स्वादः, [अत्र] मधुनि, [अविचारात्]
 असंशयात्, [समचरिष्ट] सङ्क्रान्तः । सम्पूर्वात् चरतेर्लुङ् । “सम-
 स्तृतीययुक्तात्” (१।३।५४ पा०) इत्यात्मनेपदम् । कुतः ? [यत्]
 यस्मात्, [तदेव] पूर्वभुक्तमेव, [मधु, अन्यदिव] अपूर्वमिव, [अन्यम्]
 अपूर्वम्, [इष्टं] प्रियं, [स्वादं] रसं, [यूनोऽतनिष्ट] । तनोतेर्लुङि तङ् ।
 ओष्ठस्यर्शानन्तरमेव रसान्तरप्रादुर्भावात् अनन्तरन्यायात् तद्गुणसङ्ग-
 मणोत्प्रेक्षा, सा चाविचारादिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ७ ॥

बिभ्रताविति ।—[रागिभिः] कामिभिः, [अतिमात्रं, मधुरतां]

आननैर्मधुरसो विकसङ्गि-
 नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥
 पीतवत्यभिमते मधुतुल्य-
 स्वादमोष्ठरुचकं विददङ्गौ ।
 लभ्यते स्म परिरक्ततयाऽऽत्मा
 यावकेन वियताऽपि युवत्याः ॥ ९ ॥

स्वादुतां, प्रियत्वं वा, [बिभ्रतो] । ‘मधुरं रसवत् स्वादु प्रियेषु मधुरो-
 ऽन्यवत्’ इति विश्वः । तस्य भावस्तां, विकसङ्गिः विकसन्तीभिश्च [विक-
 सङ्गिः] तृष्णया विजृम्भमाणैः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर-
 स्याम्” (१।१।६६ पा०) इति नपुंसकैकशेषः । [आननैः, मधुरसः]
 मधुरसः, [नासिकाभिः] प्राणैः, [असितोत्पलगन्धः] च [युगपदेव, पपाते]
 पीतौ ; भिन्नेन्द्रियग्राह्यावपि गन्धरसौ युगपत् स्वेन्द्रियसम्बन्धात्
 युगपत् गृहीतावित्यर्थः । अत्र मनस आशु सञ्चारात् योगपद्याभि-
 मानः । शतपत्रश्रव्यतिभेदवदित्यणुपरिमाणवादिनः । वास्तवमेव
 योगपद्यमिति मध्यमपरिमाणवादिनः । सार्वपथीनास्तु कवय इत्यल-
 मतिपद्धवितेन । अत्र रसगन्धयोः प्रकृतयोरेकपानक्रियासम्बन्धात् तुल्य-
 योगिताभेदः ॥ ८ ॥

पीतवतीति ।—[विददङ्गौ] विदंष्टुभिच्छो, उपदंशेच्छावतीत्यर्थः ।
 दंशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [अभिमते] वल्लभे, [मधुतुल्यस्वादं] मधुना
 तुल्यस्वादं तुल्यरसं, तुल्यत्वञ्च हृद्यतामात्रेण नान्यथा विलक्षणरसस्य
 अनुपदंशत्वात् । ओष्ठो रुचकमाभरणमिवेत्युपमितसमासः । ‘रीचना-
 यान्तु रुचकमश्नाभरणमाल्ययोः’ इति विश्वः । तत् [ओष्ठरुचकम्]
 ओष्ठश्रेष्ठं, [पीतवति] सति [वियता] अपगच्छता, [अपि] ।
 इत्यो लटः श्रुतादेशे “इणो यञ्” (६।४।८१ पा०) इति यणादेशः ।
 [युवत्याः] युवतेः । “ङिति ऋस्त्वञ्” (१।४।६ पा०) इति वा

कस्यचित् समदनं मदनीय-

प्रेयसीवदनपानपरस्य ।

खादितः सक्तदिवाऽऽसव एव

प्रत्युत क्षणविदंशपदेऽभूत् ॥ १० ॥

पीतशीधुमधुरैर्मिथुनाना-

माननैः परिहृतं चषकान्तः ।

ब्रौडया रुददिवालिविरावै-

नीलनीरजमगच्छदधस्तात् ॥ ११ ॥

नदीत्वादाङ्गागमः । [यावकेन] अलक्तकेन, [परिरक्ततया] दन्त-
निष्पीडनकृतेन रागेण हेतुना, [आत्मा] स्वरूपं, [लभ्यते स्म] लब्धः,
पुनरुद्धतमित्यर्थः । अत्राधरपानादपगतस्यापि यावकस्य रागप्रादुर्भाव-
निमित्ता विरोधगर्भा पुनरुद्धवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८ ॥

कस्यचिदिति ।—[समदनं] यथा तथा, [मदनीयप्रेयसीवदन-
पानपरस्य] मदयतीति मदनीयं मदकारि । “कृत्यल्युटो बहुलम्”
(३।३।११३ पा०) इति कर्त्तरि अनौयर्प्रत्ययः । तस्य प्रेयसीवदनस्य
पानं परं प्रधानं यस्य तस्य कामुकत्वात् प्रियामुखपानासक्तस्य, [कस्य-
चित्] कामिनः, [सक्तदिवा खादितः] अबाहुल्येन पीतः । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारः । [आसव एव] । [प्रत्युत] वैपरीत्ये इति गण-
व्याख्यानं । [क्षणविदंशपदे] क्षणं विदंशपदे उपदंशस्थाने, [अभूत्] ।
अन्येषां मधुपानलीलुपानामधरास्वाद उपदंशः । अस्य त्वधरपानैकपरस्य
मध्येवोपदंश इत्यर्थः । अधरपानस्य उपदंशत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः, आस-
वस्य तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्ध इत्यतिशयोक्त्योरसापेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥ १० ॥

पीतेति ।—[पीतशीधुमधुरैः] पीतशीधूनि पीतमद्यानि ; अत
एव मधुराणि मनोज्ञानि तैः, [मिथुनानां] स्त्रीपुंसानाम्, [आननैः,

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां

वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः

सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥ १२

चक्रकान्तः] पानपात्राभ्यन्तरे । ‘दृषकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः ।
[परिहृतं] त्यक्तं, [नीलनीरजं] वामनार्यं निक्षिप्तं नीलोत्पलं,
[ग्रीडया] परिहारलज्जया, [अलिविरावैः रुददिवाघस्तादृगच्छत्] ।
अत्र मद्यापगमनिमित्तस्य नीलनीरजाधोगमनस्य रोदनविशिष्टलज्जा-
हेतुकत्वोत्प्रेक्षा, सा चालिविरावैरिति व्यधिकरणपरिणामोज्जीवि-
तेति सङ्हरः ॥ ११ ॥

अथ मदानुभावान् वर्णयति, प्रातिभमिति ।—त्रयाणां सर-
काणां समाहारस्त्रिसरकं त्रिवारमधुपानम् । ‘सरकं शोधुपात्रे स्यात्
शोधुपाने च शोधुनि’ इति विश्वः । “तद्वितार्थ—” (२।१।५१ पा०)
इत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् । तेन [त्रिस-
रकेण] त्रिपानं मदातिभूमिरिति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव [प्रातिभं]
प्रतिभाविशेषः । प्रज्ञादित्वात् सार्थेऽणप्रत्ययः ; यद्वा,—‘ज्ञानबीजभूतः
संस्कारविशेषः प्रतिभा’ इति काव्यप्रकाशकारः । तत्र भवं प्रातिभं
ज्ञानप्रभावविशेष एव । भवार्थेऽणप्रत्ययः । तत् प्रातिभं [गतानां]
त्रिवार-मधुपानोत्कट-मदोद्बुद्धसंस्कार-प्रभावित-प्रगल्भमतीनामित्यर्थः ।
[सुभुवां] स्त्रीणां, [वक्रवाक्यरचनारमणीयः] प्रतिकूलवाक्यप्रयोग-
रम्यः, [गूढसूचितरहस्यसहासः] गूढानि पूर्वं लज्जया संवृतानि, सूचितानि
सम्प्रति मदेन प्रकाशितानि, रहस्यानि ग्राम्यावयववेष्टाप्रलपितानि
यस्मिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः ।
वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् । ‘हासो हास्यम्’ इत्यमरः । [परि-

हावहारि हसितं वचनानां
 कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
 चक्रिरे भृशमृजोरपि बध्वाः
 कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥
 अप्रसन्नमपराद्धरि पत्न्यौ
 कोपदौप्तमुररौकृतधैर्यम् ।
 क्षालितं नु शमितं नु बधूनां
 द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

हासः] नर्मकेलिः, उपहासक्रीडेति यावत् । ‘द्रवकेलिपरौहासाः’ इत्य-
 मरः । [प्रवृत्तं] प्रवृत्तः । इतः परं मदः सञ्चारौ ॥ १२ ॥

हावेति ।—[तरुणेन] उत्कटेन, यूना च, [मदेन कामिनेव, ऋजोः]
 सुगन्धायाः, [अपि बध्वाः] किमुत प्रौढानामिति भावः । [हावहारि]
 विलासमनोहरं, [हसितं] हासः, [वचनानां कौशलं] प्रागल्भ्यं,
 [दृशि विकारविशेषाः] विलासविशेषाः, [भृशम्, चक्रिरे] कृतानि ;
 पुंसिब भोग्धं त्याजयित्वा प्रौढ्यं नीतेत्यर्थः । अत्र हसितकौशल-
 विकाराणां योगपद्योक्त्या समुच्चयः,—‘गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चयः’
 इति लक्षणम् । तस्यौपम्ययोगेन सङ्गरः । तेन ऋजोरपि इत्यत्र
 किमुत प्रौढानामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते ॥ १३ ॥

अप्रसन्नमिति ।—[अपराद्धरि] आगस्कारिणि । राधेस्तृप्तप्रत्ययः ।
 [पत्न्यौ] विषये, [अप्रसन्नं] क्लृप्तं, क्षुभितमित्यर्थः । [कोपदौप्तं]
 कोपेन ज्वलितम्, [उररौकृतधैर्यम्] अङ्गीकृतकाङ्क्षम् । ‘ऊरौ-
 कृतमुररौकृतम्’ इत्यमरः । “ऊर्यादिविडाचञ्च” (१।४।६१ पा०)
 इति गतित्वात् “कुगतिप्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति समासः ।
 [बधूनां हृदयं, मधुवारैः] मद्यपर्यायैः । ‘मधुवारा मधुक्रमाः’ इत्य-

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वा-
 दप्रकाशितमदियुतदङ्गे ।
 विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां
 धातुलीनमुपसर्गं द्विवार्थम् ॥ १५ ॥
 सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा-
 सस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।

मरः । [चालितं] धोतं, [नु, श्रमितं] निर्वापितं, [नु, द्रावितं]
 द्रवीकृतं [नु]; अन्यथा कथं तादृगप्रसन्नतादीप्तताकठिनतानां
 च्छात् निवृत्तिरिति भावः । अत्र चालितत्वादीनामेकत्वाविरोधात्
 असादृश्याच्च न संशयालङ्कारः । सति सादृश्ये विरुद्धानिककोटिगोचर-
 त्वात् तस्य । किन्तु अप्रसन्नत्वादिनिरासनिमित्तकं चालितत्वाद्युत्प्रेक्षा-
 त्वयं, नुशब्दानुवृत्तेः । तच्च अप्रसन्नत्वाद्युद्देशिनां चालितत्वाद्यनूद्देशिभिः
 यथासङ्गेनान्वयमपेक्षत इति यथासंख्यालङ्कारेण सङ्गोच्यते ॥ १४ ॥

सन्तमिति ।—[मधुमदः प्रमदानाम्, अङ्गे] वपुषि, अन्यत्र,—“यस्मात्
 प्रत्ययविधिः—” (११११३ पा०) इत्युक्तलक्षणे प्रकृत्याख्ये शब्दरूपे *
 [चिरं] सर्वदा, [सन्तमेव]; एकत्र,—स्वभावात्, अन्यत्र तु,—अनेकार्थ-
 त्वाच्चातूनामिति भावः । किञ्च, [अप्रकृतत्वात्] अप्रस्तुतत्वात्, अप्रसक्त-
 त्वादिति भावः । [अप्रकाशितम्] अव्यञ्जितं, [विभ्रमं] विलासं,
 [धातुलीनं] धातो भूवादिके लीनं गूढम्, [अर्थम्] अभिधेयम्,
 [उपसर्गः] प्रादिः, [द्विव, अदियुतत्] द्योतयति स्म । द्युतेः “द्यौ
 चङुपधाया ऋस्वः” (७१४१ पा०) । “द्युतिस्वाधोः सम्प्रसारणम्”
 (७१४१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिकारः । उपसर्गस्य
 धातुलीनार्थद्योतकत्वमादानसन्दानादावनुसन्धेयम् । उपमाऽलङ्कारः
 ॥ १५ ॥

* धातुरूपे इति पाठो युक्तः, उपसर्गेण धात्वर्थस्यैव द्योतनात् ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म

द्योतयन्ति मद्विभ्रममासाम् ॥ १६ ॥

मद्यमन्दविगलत्तपमीष-

चक्षुरुन्मिषितपक्ष्म दधत्या ।

वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा

कामिनोमुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन

प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्भे ।

सावशेषमिति ।—[सावशेषपदं] सावशेषाख्यङ्गीकृतानि पदानि यस्मिन् तत्, [उक्तम्] उक्तिर्वाक्यं, [सस्तमात्यवसनाभरणेषु] सस्तेषु मात्यवसनाभरणेषु, [उपेक्षा] अनादरः, [अकारणतः] अकस्मादेव, [गन्तुम्, उत्थितम्] उत्थानञ्च, [आसां] स्त्रीणां, [मद्विभ्रमं] मद्विकारं, [द्योतयन्ति स्म] । एतैरनुभावैरासां मदसञ्चारो ज्ञात इत्यर्थः । अत्राङ्गीक्तादीनां खलिकपोतकन्यायेन मदद्योतने प्रवृत्तत्वात् कारणसमुद्योगाख्यो द्वितीयसमुच्चयः,—‘खलिकपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने । कारणानां समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः ॥’ इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

मद्येति ।—[मद्यमन्दविगलत्तपं] मद्येन मद्यपानेन मन्दमत्स्यं विगलन्ती तपा यस्य तत्, अत एव [ईषत्] उन्मिषितानि पक्ष्माणि लौमानि यस्य तत्, [उन्मिषितपक्ष्म चक्षुः दधत्या, नवबध्वा] नवोदया, [कामिनः] प्रियस्य, [मुखम्, अधोमुखयैव] नमितवदनयैव । “स्वाङ्गा-चोपसर्जनात्—” (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनौकारः । [शनकैः] असम्भ्रमेण, [वीक्ष्यते स्म] तिर्य्यगौक्षितमित्यर्थः । अत्रापि मदमानाभ्यां तपैव बलीयसीति मौग्ध्यातिशयोक्तिः,—‘समुद्यद्यौवना मुग्धा लज्जापिहितमन्मथा’ इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा

स्वां मदात् प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥

क्वादितः कथमपि त्रपयाऽन्त-

र्यः प्रियं प्रति चिराय रमण्याः ।

वारुणीमदविशङ्कमथाऽऽवि-

श्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियातान्

वल्लभानभिसिसारयिषूणाम् ।

येति ।—[या] स्त्री, [कथञ्चन] कृच्छ्रेण, [सखीवचनेन] सखी-
प्रेरणया, [प्राक्] मदात् पूर्वम्, [अभिप्रियतमं] प्रियतमसमन्वयम् ।
अभिमुख्येऽव्ययीभावः । [प्रजगल्मे] प्रजगलं स्म । [सा] स्त्री ; मधु-
पिबतीति [मधुपा] । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति
कः । [व्रीडजाड्यं] व्रीडेन जाड्यं मोग्धाम्, [अभजत्] ‘विहाया-
गन्तुकं धर्मं स्वभावमभजन्मदात्’ इत्यर्थः । [हि] तथा हि, [सर्वः]
जनः, [मदात्] हेतोः, [स्वां] स्वकीयां, [प्रकृतिमेति] स्वभावं
गच्छति । स्वाभाविकधर्मप्रकाशनं मदधर्मः । सामान्येन विशेषसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

क्वादित इति ।—[रमण्या यः प्रियं प्रति, रागः] विषयाभिलाषः,
[चिराय, त्रपया] व्रीडया, [अन्तःक्वादितः] संवृतः, [असौ]
अयमेव रागः, [अथ] अस्मिन्नवसरे, [वारुणीमदविशङ्कं] मयमदेन
निःशङ्कं, [चक्षुषः] नेत्रात्, [आविरभवदिव] आविर्भूतः किम् ? अत्र
रतिरागमदरागयोरभिलाषपाटलिमरूपयोः श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदा-
ध्यवसायमूलातिशयोक्तिमहिम्ना योऽन्तर्गतो रागः स एव चिरनिरुद्धः
सम्प्रति मदोद्घाटितत्वपाकपाट्या चक्षुर्द्वारा वह्निरुद्भिन्न इत्युत्प्रेक्ष्यते ।
आविर्भूतोः व्यवधानं कवेः स्वातन्त्र्यात् ॥ १९ ॥

प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे

सुमुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥

मा पुनस्तमभिसौसरमाऽऽग-

स्कारिणं मदविमोहितचित्ता ।

योषिदित्यमिललाष न हालां

दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

आगतानिति ।—[आगतान्] स्वयं प्राप्तान्, [अगणितप्रतियातान्] तथाप्यगणिताश्च ते प्रतियाताश्चेति स्नातानुलिप्त इतिवत् पूर्वकाले समासः । तान् [वल्लभानभिसिसारयिषणां] सम्प्रति चन्द्रोदये स्वयमेवाभिसारयितुमभिसर्तुमिच्छूनाम् । अभिसारयतेः स्वार्थव्यन्तात् सन्नन्तादुप्रत्ययः । [सुध्रुवां] स्त्रीणां, [चेतसि सविप्रतिसारे] कष्ट-मन्त्राभिरकार्यं कृतमिति पश्चात्तापयुक्ते सति । ‘पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि’ इत्यमरः । [सरकेण] मधुना, मधुपानेन वा । ‘सरकं शीधुपात्रे स्वाच्छीधुपाने च शीधुनि’ इति विश्वः । [अवसरः, प्रापि] प्राप्तः ; स्वयंगमनसौकर्याय मधुपानं चक्रुरित्यर्थः । अत्राभिसारणस्य पश्चात्तापकारणकस्य मदयोगात् सौकर्योक्तेः समाध्वलङ्कारः,—‘समाधिः सुकरे कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति काव्य-प्रकाशे ॥ २० ॥

मा पुनरिति ।—[मदविमोहितचित्ता] मदेन विमोहितचित्ता अमितचित्ता सती, अहमिति शेषः । [आगस्कारिणम्] अपराध-कृतम् । “अतः क्लकमि—” (८।३।४६ पा०) इत्यादिना विसर्जनौयस्य सत्वम् । [तं, पुनः] भूयः, [माऽभिसौसरं] नाभिसारयाणि । सरतः स्वार्थे—“गो चङुपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) “दीर्घो लघोः” (७।४। ८४ पा०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । [इति] इत्यालोच्येत्यर्थः । गम्यमानार्थ-त्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । [योषित्] काचित्

क्रीविमोहमहरदयिताना-
 मन्तिकं रतिमुखाय निनाय ।
 सप्रसादमिव सेवितमाऽऽसीत्
 सद्य एव फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥
 दत्तमात्तमदनं दयितेन
 व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।
 सखदे मुखसुरं प्रमदाभ्यो-
 नाम रुढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥

स्त्री, [हालां] सुराम् । 'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । [नाभिल-
 लाष] । तथा हि, [मुखादपि मानो दुस्त्यजः खलु] । अतोऽभ्य-
 कारणादधिकार्थहानिरिति नाशङ्कनीयमित्यर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

क्रीति ।—[सप्रसादं] मनःप्रसादपूर्वकं, ममेदं श्रेयस्कृष्टमिति भावना-
 पूर्वकमित्यर्थः, अन्यथा फलोदय एव न स्यात् । 'दैवज्ञे भेषजे
 गुरौ' * इति वचनादिति भावः । [सेवितम्] उपभुक्तमिति हेतोः
 [मधु तासां सद्य एव फलदमासीत् इव] । कुतः ? [क्रीविमोहं] त्रीडा-
 जाद्यम्, [अहरत्, रतिमुखाय] सुरतमुखाय, [दयितानामन्तिकं
 निनाय] । अत्र क्रीहरणान्तिकनयनवाक्याभ्यां फलदानवाक्यार्थ-
 समर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २२ ॥

दत्तमिति ।—[आत्तमदनम्] आहितमदनं यथा तथा, [दयितेन
 दत्तम्] ; अत एव [अतिशयिकेन] अतिशयप्रचुरेण । "विनयादिभ्य-
 ठक्" (५।४।३४ पा०) इति ठक् । [रसेन] स्वादेन, [व्याप्तं] स्वादु-
 तरमित्यर्थः । मुखस्य सुरा [मुखसुरं] गण्डूषमद्यम् । "विभाषा

* मन्त्रे तीर्थं हिजे वेवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ : यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति
 तादृशी ॥" इति संपूर्णः श्लोकः ।

लब्धसौरभगुणो मदिराणा-

मङ्गनाऽऽस्यचषकस्य च गन्धः ।

मोदितालिरितरेतरयोगा-

दन्यतामभजतातिशयं नु ॥ २४ ॥

मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां

तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।

सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्” (२।४।२५ पा०) इति नपुंसकत्वम् । प्रकृष्टो मदो यासां ताभ्यः [प्रमदाभ्यः] स्त्रीभ्यः । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१।४।३३ पा०) इति सम्प्रदानसंज्ञा । [सख्यदे] रुच्यै, प्रोतिकरमभूदित्यर्थः । कर्तरि लिट् । अत एव तदेव तासां मदकरं चासीदित्याह, नामेति ।—[रुदम्] प्रागश्चकर्णादिवदव्युत्पन्नं, [नामापि] प्रमदेति नामधेयं, [च, व्युदपादि] व्युत्पन्नं जातम् । यथा प्रकृष्टमदयोगात् प्रमदित्यन्वर्थनामत्वं भवेत्, तथा तास्तेनामाद्यन्नित्यर्थः । पद्यते-रख्यन्तात् कर्तरि लुङ्, “चिण् ते पदः” (३।१।६० पा०) इति चिण्-प्रत्यये चिणो लुक् । प्रमदाभिरिति पाठे,—सख्यदे स्वदयाच्चक्रे इत्यर्थः । ‘स्वादनमश्ननं भक्षणमाहारो भोजनं स्वदनम्’ इति हलायुधे । स्वदि-स्वादोरेकार्थत्वाभिधानात् कर्मणि लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तर-वाक्यार्थहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

लब्धेति ।—[लब्धसौरभगुणः] मेलनात् प्राप्तसौरभोत्कर्षः, अत एव [मोदितालिः] आनन्दितभृङ्गः, [मदिराणां] मद्यानाम्, [अङ्गनाऽऽस्यचषकस्य] अङ्गनाऽऽस्यमेव चषकं तस्य, [च गन्धः] गन्धगुणः, [इतरेतरयोगात्] इतरेतरस्य योगात् मिश्रणात्, [अन्यताम्] अपूर्वताम्, [अतिशयं नु] तत्रैवोत्कर्षं वा, [अभजत] । यच्चकईमादौ घृताक्त-कुङ्कुमादौ चोभयथा दर्शनादयं संशय इति भावः, अत एव संशया-लङ्कारः ॥ २४ ॥

लेभिरे सपदि भावयताऽन्त-
 योषितः प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥
 पानधौतनवयावकरागं
 सुभुवो निभृतचुम्बनदक्षाः ।
 प्रेयसामधररागरसेन
 स्वं किलाधरमुपाऽऽलि ररञ्जुः ॥ २६ ॥
 अर्पितं रसितवत्यपि नाम-
 ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

मानेति ।—[मानभङ्गपटुना] कोपशमनसमर्थेन, [सुरतच्छां
 तन्वता] मदनीद्वीपकेन, [दृशि, रागम्] आरुण्यं, प्रीतिश्च, [प्रथयता]
 प्रकाशयता, [अन्तः] अन्तःकरणं, भावयता रञ्जयता, [मदेन प्रणयि-
 नेव सपदि, योषितः] स्त्रियः, [लेभिरे] प्राप्ताः । रागमिति श्लेषमूला-
 तिशयोक्तिसङ्कीर्णयमुपमा ॥ २५ ॥

पानेति ।—[उपाऽऽलि] आल्याः समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः ।
 ‘आलिः सखी वयस्या च’ इत्यमरः । अत एव [निभृतचुम्बनदक्षाः]
 गूढचुम्बनचतुराः, [सुभुवः, पानधौतनवयावकरागं] मधुपानक्षालित-
 लाक्षारारागं, [स्वमधरं प्रेयसाम्, अधररागरसेन] अधरेषु यो रागरसः
 ताम्बूलरागद्रवस्तेन, [ररञ्जुः किल] । अन्यगुणस्यान्यत्वाधानमिह रञ्जे-
 रर्थः । किलेत्यपरमार्थे, तेन पानधौतरागेषु स्वाधरेषु प्रेयोऽधरराग-
 संक्रमणनाटितकेन सखीसमक्षमेव प्रियान् चुम्बनं कारयामासुरित्यर्थः ।
 अत्रागन्तुना रञ्जनेन सहजचुम्बननिगूहनाम्नीलनालङ्कारभेदः,—“मीलनं
 वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

अर्पितमिति ।—[दयितेन, अन्ययुवतेः] सपत्न्याः, [नामग्राहं] नाम
 गृहीत्वा । “नाम्नादिशिग्रहोः” (३।४।५८ पा०) इति णगुल्-

उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती

वीक्ष्य मदमितरा तु ममाद ॥ २७ ॥

अन्यथाऽन्यवनितागतचित्तं

चित्तनाथमभिर्शङ्कितवत्या ।

पीतभूरिसुरयाऽपि न मेदे

निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

प्रथयः । [अर्पितं] दत्तं, [मदं, रसितवती] आस्वादितवती, [अपि] । रसतेरास्वादनार्थात् क्तवती “उगितञ्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । काचित् इति शेषः । [मदमुज्झति स्म] न ममादेत्यर्थः । [इतरा तु] सपत्नी तु, मदम् [अपिबन्त्यपि, वीक्ष्य] दृष्ट्वैव, [ममाद] मत्ता ; मनो-निर्वृतिरेव मदहेतुरिति, भावः । अत्र पूर्वार्द्धे रसितवत्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः । उत्तरार्द्धे तु अपिबन्त्यपि ममादेति विभावना ;—‘कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् विभावना । तत्सामग्र्यामनु-त्पत्तिः विशेषोक्तिर्निगद्यते ॥’ इति । तयोः सङ्करः * ॥ २७ ॥

अन्ययेति ।—[चित्तनाथम्] भर्तारम्, [अन्यवनितागतचित्तं] सपत्नी-सङ्क्रान्तचेतसम्, [अभिर्शङ्कितवत्या] तस्मिन् अविश्वसत्या, [अन्यथा] कथाचित् स्त्रिया, [पीतभूरिसुरया अपि, न मेदे] न मत्तम् । माद्यते-र्भावे लिट् । तथा हि, [मनसो निर्वृतिर्मदहेतुः हि] । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । एषा नवोद्गा भीरुश्च, अन्यथा साशङ्कायाः पानाघटनादिति ॥ २८ ॥

२ यत्र हि विभावनाविशेषोक्त्यलङ्कारौ विद्येते, तत्र तयोः सन्देहसङ्करः वेदितव्यः ; विनाहेतुककार्योत्पत्तिकरूपाया विभावनायाः, विद्यमानहेतुककार्यो-त्पत्त्यभावरूपायाः विशेषोक्तिः परस्परविरुद्धायाः तुल्यबलत्वेन एकस्य निर्णेतुमशक्य-त्वात् ; कुत्रचित् प्राकरणिकाशयपर्यालोचनया तयोः भेदस्य व्यवस्थितत्वेऽपि प्रायशः एव सन्देहात् सन्देहसङ्करः भवतीति सुधीभिः चिन्तनीयम् ; अत्र तु तयोः भिन्नाधि-करणगतत्वेन विरोधाभावात् केवलं सङ्कर इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

कोपवत्यनुनयान् पृहोत्वा
 प्रागथो मधुमदाऽऽहितमोहा ।
 कोपितं विरहखेदितचित्ता
 कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥
 कुर्वता मुकुलिताक्षियुगाणा-
 मङ्गसादमवसादितवाचाम् ।
 ईर्ष्ययेव हरता क्रियमासां
 तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥
 गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु
 व्याञ्जि नाञ्चितदृशां प्रतिमेन्दुः ।

कोपवतीति ।—[प्राक्] प्रथमं, [कोपवती] सरोषा, अत एव
 [अनुनयान्] प्रियप्रार्थनानि, [अगृहोत्वा] अनादृत्य, [अथो]
 सम्प्रति, [विरहखेदितचित्ता] पश्चात्तापतप्ता, काचित् [मधुमदाऽऽहित-
 मोहा] मधुमदेनाऽऽहितमोहा कृतचित्तविभ्रमा सती, [कान्तमेव, कोपि-
 तम्] आत्मना रोषितं, [कलयन्ती] जानती, [अनुनिन्ये] सापराधाऽहं
 क्षमस्वेति प्रार्थितवती । मत्तेषु किं न सम्भावितमिति भावः । एषा
 कलहान्तरिता ॥ २९ ॥

कुर्वतीति ।—[मुकुलिताक्षियुगाणाम्, अवसादितवाचां] कुण्डित-
 गिराम्, [आसां] स्त्रीणाम्, [अङ्गसादम्] अङ्गसादरूपशरीरनिश्चेष्टतां,
 [कुर्वता क्रियं हरता मदेन, ईर्ष्ययेव] इत्युत्प्रेक्षा । तस्या क्रियो गुणः
 [तद्गुणः] अक्षिनीमूलनवाक्सादाङ्गसादरूपः । [स्वयम्, अकारि]
 कृतः । क्रीमदयोऽनुल्यानुभाविक्त्वात् इति भावः ॥ ३० ॥

गण्डेति ।—[प्रतिमेन्दुः] प्रतिविम्बचन्द्रः, [सदृशीषु] स्वसमान-

पानपाटलितकान्तिषु पश्चा-

लोध्रचूर्णतिलकाऽऽकृतिराऽऽसीत् ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिव परस्परसङ्गा-

दौरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।

योषितामतिमदेन जुघूर्ण-

विभ्रमातिशयपुंषि वपुंषि ॥ ३२ ॥

वर्णासु, [अञ्चितदृशां] सुदृशां, [गण्डभित्तिषु, पुरा] सुरापानात् पूर्वं,
[न व्याञ्जि] नाभेदि; तदेकतापत्या तद्विविक्ततया न गृहीत
इत्यर्थः, अत एव सामान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत् वस्त्व-
न्तरैकता’ इति लक्षणात् । विपूर्वादञ्जेः कर्मणि लुङ् “आङ्जा-
दीनाम्” (६।४।७२ पा०) इत्याङ्गागमः । [पश्चात्] पानानन्तरं,
[पानपाटलितकान्तिषु] पानेन पानमदेन, पाटलिता पाटलीकृता
कान्तिर्यासां तासु, गण्डभित्तिषु, [लोध्रचूर्णतिलकाकृतिः] लोध्रचूर्णस्य
लोध्रपरागस्य, तिलकश्चित्रकम् ;—‘तमालपत्रतिलकचित्ककाणि विशे-
षकम् । द्वितीयञ्च तुरीयञ्च न स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्याकृतिरिवा-
कृतिः यस्य सः, [आसीत्] वैवर्ण्यात् विविक्त एवासीदित्यर्थः । तिल-
काकृतिरिति निदर्शना * पूर्वोक्तसामान्यसंसृष्टा ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिति ।—[उद्धतैः] दृष्टैः, [इव कुचकुम्भैः, परस्परसङ्गात्]
अन्योऽन्यसङ्घर्षात्, [उभयतः, ईरितानि] आकृष्टानि, तथा [विभ्रमाति-
शयपुंषि] विभ्रमातिशयं विलासविशेषं पृणन्ति + तानि, “नपुंसकस्य
भलचः” (७।१।७२ पा०) इति नुमागमः । [योषितां वपुंषि] ।
पूर्ववचनुमागमः । “सान्तमहतः संयोगस्य” (६।४।१० पा०) इति

* निदर्शनैत्यत्र उपपत्ति पाठो युक्तः, बह्व्रीहौ इवादिनीपात लृप्तीपसंव
साधीयसी ।

+ इति क्लिप्तप्रत्ययः ।

चारुता वपुरभूषयद्गासां
तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मी-
स्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥
क्षौवतामुपगतास्वनुवेलं
तामु रोषपरितोषवतीषु ।

दीर्घः । [अतिमदन, जुघूर्णुः] भेषुः । दृप्तसङ्घर्षस्तटस्थपीडाकरः,
यथा वृषभकलहात् वत्सपादभङ्ग इति भावः ॥ ३२ ॥

चारुतेति ।—[आसां] योषितां, [वपुः, चारुता] * सौन्दर्यम्,
[अभूषयत्, तां] चारुताम्, [अनूननवयौवनयोगः] सम्पूर्णयौवन-
सम्पत्तिः, अभूषयत् । [तं पुनः] नवयौवनयोगन्तु, [मकरकेतन-
लक्ष्मीः] मदनसम्पत्तिः, अभूषयत् । [तां] मकरकेतनलक्ष्मीं, [दयित-
सङ्गमभूषः] दयितसङ्गम एव भूषा यस्य सः, [मदः] अभूषयत् ; तां मदः
तच्च दयितसङ्गम इत्यर्थः ; प्रक्रमानुसारात् तां मदस्तमपि वङ्गभसङ्ग
इति प्रयोक्तव्ये विशेषणत्वेन प्रयोगो महाकवीनामनुहेगात् ; यथा
भारवेः प्रयोगः,—‘शुचि भूषयति’ इत्यादौ (२स० ३२ श्लोके) ‘स
नयाङ्कः स च सिद्धिभूषणः’ इति वक्तव्ये ‘स नयापादितसिद्धिभूषणः’
इति । † अलोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वादेकावली,—‘यलोत्तरो-
त्तरेषां स्यात् पूर्वपूर्वं प्रति क्रमात् । विशेषकत्वकथनमसावेकावली
मता ॥’ इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

* कर्त्तव्यम् ।

* अथ दयितसङ्गमस्य समासं गुणीभूततया विशिष्यतयोन्निखविरहात् भग्नप्रक्रम-
ताऽऽख्यदीर्घः, येन येन हि प्रकारेण प्राक् निर्दिष्टं, तेन तेनैव रूपेण विशेषात्मकत्वेन
पञ्चादनिर्देशात् क्रमस्य भङ्गः वेदितव्यः । एतादृशदीर्घाणां प्रायशः महाकविप्रयोगेषु
दर्शनात् महाकवीनामनुहेगादित्युक्तं टीकाज्ञेयम् ।

अग्रहोद्व सशरं धनुरुज्झा-
 मास नूज्झितनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥
 शङ्कयाऽन्ययुवतौ वनिताभिः
 प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।
 न क्षमं भवति तत्त्वविचारे
 मत्सरणा हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

क्षीवतामिति ।—[क्षीवतां] मत्तताम् । ‘मत्ते शोण्डात्कटक्षीवाः’
 इत्यमरः । “क्षीव मदे” इत्यस्माद्वातोः “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशो-
 ज्जाघाः” (८।१।५५ पा०) इति निष्ठान्तो निपातितः । [उपगतासु]
 प्राप्तासु ; अत एव [अनुवेलं] प्रतिक्षणं, [रोषपरितोषवतीषु, तासु]
 स्त्रीषु विषये, [अनङ्गः सशरं धनुरग्रहोद्व ? उज्झितनिषङ्गं] त्यक्त-
 तृणैरं यथा तथा, [उज्झामास नु] तत्याज किम् ? उज्झतेर्लिट्
 “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः । रुष्टासु
 धनुर्यद्वणं, परितुष्टासु त्यागश्च रोषपरितोषाभ्याम् उत्प्रेक्ष्यते ; अन्यथा
 रोषानन्तरं परितोषः, परितोषानन्तरं रोषश्च न स्यादिति भावः । रोष-
 परितोषयोर्धनुर्यद्वणाग्रद्वणाभ्यां यथासंख्येनान्वयात् यथासंख्यालङ्कार-
 भेदः ; तनोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

शङ्कयति ।—[वनिताभिः, अन्ययुवतो] सपत्नीं, [शङ्कया] तत्तद्व-
 शङ्कामात्रेण, [दयितः, स्फुटमेव] निश्चितवदेव, [प्रत्यभेदि] सिद्धवत्-
 कृत्योद्घाटित इत्यर्थः । अनुचितोऽयमविमृश्य मिथ्याऽभियोग इति शङ्कां
 परिहरति, नेति ।—[मत्सरण] वैरेण, [हतसंवृति] हता संवृति-
 गोप्यगोपनं यस्य तत्, [चेतः, तत्त्वविचारे] भूतार्थचिन्तायां, [क्षमं]
 सहिष्णु, [न भवति] ; मत्सरग्रस्तचेतसामेष स्वभाव इति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे हृषिताभि-
 वल्लभानभि तनूभिरभावि ।
 आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो
 लोलति स्म वचनेषु बधूनाम् ॥ ३६ ॥
 रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं
 प्रेम कार्य्यमनपेक्ष्य विकाशि ।
 चाटु चाकृतकसन्ध्रममासां
 कार्मणत्वमगमन् रमणेषु ॥ ३७ ॥

आननैरिति ।—[वल्लभानभि] वल्लभसमक्षमित्यर्थः । “अभि-
 रभागे” (११४।८१ पा०) इति लक्षणादर्थकर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ।
 [बधूनामाननैः, विचकसे] विकसितम् । भावे लिट् । [तनूभिः]
 ऋङ्ङैः, [हृषिताभिः] पुलकिताभिः । “हृषेलीमसु” (७।२।२८ पा०)
 इतीडागमः । [अभावि] भूतम् । भावे लुङ् । [हृदयञ्च, आर्द्रतामाप]
 काठिन्यं जहौ इत्यर्थः । [वचनेषु रोषः, लोलति] चलति [स्म],
 वचनगतो रोषो बक्रताऽपि निवृत्तेत्यर्थः । अत्र बधूष्वाननविकासा-
 दनेकक्रियायोगपद्यात् समुच्चयालङ्कारः,—“गुणक्रियायोगपद्यं समु-
 च्चयः” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

रूपमिति ।—[अप्रतिविधानमनोज्ञम्] अप्रतिविधानम् अप्रतियत्न-
 मेव मनोज्ञं, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः, [रूपम्] आकृतिः, [कार्य्यं] प्रयो-
 जनम्, [अनपेक्ष्य, विकाशि] वर्द्धमानम्, अनोपाधिकमित्यर्थः । [प्रेम,
 अकृतकसन्ध्रमम्] अकृतिसमंरम्भं, [चाटु च] प्रियवचनञ्च, [अमासां]
 स्त्रीणां, [रमणेषु] विषये, [कार्मणत्वं] वशीकरणाकर्मत्वम् । ‘वशक्रिया
 संवद(न)नं मूलकर्म तु कार्मणम्’ इत्यमरः । “तद्युक्तात् कर्मणोऽयम्”
 (५।४।३६ पा०) इत्यण् । [अगमन्] प्राप्तानि । गमेल्लुङ्, चेरडादेशः । अत्र

लीलयैव सुतनो लुलियित्वा
 गौरवाढ्यमपि लावणिकेन ।
 मानवञ्चनविदा वदनेन ।
 क्रीतमेव हृदयं दयितस्य ॥ ३८ ॥
 स्पर्शभाजि विशदच्छविचारौ
 कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।
 सन्नतिं दधति पेतुरजस्रं
 दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

रूपादिष्वारोप्यमाणस्य कार्मणस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः
 ॥ ३७ ॥

लीलयेति ।—लावण्यं कान्तिविशेषोऽस्यास्तीति लावणिकं, लावण्य-
 वत् । “अत इनिठनो” (५।२।११५ पा०) इति ठनूप्रत्यये “ठस्येकः”
 (७।३।५० पा०) “यस्येति च” (६।४।१४८ पा०) इत्यङोपे “हल-
 स्तद्धितस्य” (६।४।१५० पा०) इति यकारलोपः । अन्यत्र तु,—लवणं
 पण्यमस्यास्तीति लावणिको लवणव्यवहारी । लवणादृज्प्रत्ययः ।
 तेन [लावणिकेन, मानवञ्चनविदा] अहङ्कारहरणादर्जणा । अन्यत्र,—
 परिमाणप्रतारणपटुना । [सुतनोः] स्त्रियाः, [वदनेन] कर्ता,
 [गौरवाढ्यं] गान्भाष्यसम्बन्धम्, [अपि] । अन्यत्र,—गुरुत्वयुक्तमपि,
 [दयितस्य हृदयं, लीलया] विलासेन, [एव, तुल्यित्वा] । अन्यत्र,—
 अनायासेनैव उन्माय, गुर्वपि लघुतया मोत्वेत्यर्थः । [क्रीतं] वशीकृतम्,
 [एव] । अन्यत्र,—दानेन स्वीकृतमेव । अत्र विशेषणमिदमेव वदने
 लावणिकत्वस्य, हृदये पण्यत्वस्य च प्रतीतिः, समासोक्तिरलङ्कारः ; हृदयस्य
 प्रतीयमानपण्यभेदेन क्रीतचोक्तेरलौकिकहृदयावर्जने लौकिकक्रयव्यव-
 हारसमारोपः ॥ ३८ ॥

एवं मदानुभावं वणयित्वा सम्प्रति सुरतकेलिवर्णनं प्रस्तौति ; तत्र

यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक् -
पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य
दीर्घदर्शिभिरकारि बधूनां
लङ्घनं न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

सुरतं द्विविधं, वाङ्ममाभ्यन्तरच्चेति ; वाङ्मच्च प्रेक्षणभाषणाऽऽश्लेषण-
चुम्बनाद्यनकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषं तावदाह, स्पर्शेति ।—
[स्पर्शभाजि] सुखस्पर्शं, [विशदच्छविचारो] विशदा विमला शुभा च
या कृविः कान्तिस्तया चारौ गम्ये, [सुरताय कल्पितं] रतिसुखदानाय
रुष्टे, विहारयोग्यतया सज्जीकृते च, [सन्नतिम्] आनुकूल्यं, सर्वतः
साम्यच्च, [दधति] दधाने, [प्रियतमे शयने च, मृगदृशां दृष्टयः, अजसम्]
अर्वाच्छन्नं, [पेतुः] पतिताः । युगपदभयावलोकनादभिलाषं व्यञ्जया-
मासुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयोः प्रकृतयोरेव धर्मसाम्यादौपम्य-
प्रतीतिः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३९ ॥

यूनीति ।—[रागतरलैरपि] रागण तरलैश्चपलैरपि, दर्शनोत्सुकै-
रपोत्यर्थः । [यूनि] प्रिये, [तिर्य्यक्पातिभिः] तपया साचि विप्र-
सारिभिः, [दीर्घदर्शिभिः] आयतान्तैः आलोकनव्यापारपरैरित्यर्थः ।
अन्यत्र,—रागद्वेषचपलैः, अत एव तिर्य्यक्पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि,
दीर्घदर्शिभिः आगामिकार्य्यज्ञैरित्यर्थः । [बधूनां नयनैः, श्रुतिगुणेन]
शब्दग्रहणपाठवेन, [युतस्य] । श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं श्रोत्रं तस्य,
[श्रवणस्य, लङ्घनम्] अतिक्रमः, [नाकारि] न चक्रे ; कर्णान्ते विश्रान्त-
मित्यर्थः । अन्यत्र तु,—श्रुतिः श्रवणम्, अभ्यास इति यावत् ; सैव गुण-
स्तेन युतस्य, श्रूयत इति श्रवणं शास्त्रं तस्य वा, लङ्घनं नाकारि ; राग-
द्वेषग्रन्थोऽपि शास्त्रज्ञः कदाचिच्छास्त्रातिक्रमाद् बिभेतीति भावः । अयञ्च
व्यवहारो नयनेषु रागतरलैरित्यादिश्लिष्टविशेषणमहिम्ना गम्यत इति
समासोक्तिभेदः, इयञ्च रागदृष्टिरोत्सुक्यानुभावः ॥ ४० ॥

सङ्गथेच्छुरभिधातुमनीशा
 सम्मुखी न च बभूव दिदृक्षुः ।
 स्पर्शनेन दयितस्य नतभू-
 रङ्गसङ्गचपलाऽपि चकम्पे ॥ ४१ ॥
 उत्तरीयविनयात् त्रपमाणा
 रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् ।
 आवरिष्ट विकटेन विवोदु-
 र्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

मङ्गथेति ।—[नतभूः] स्त्री, [सङ्गथेच्छुः] मङ्गथायां सम्भाषणे,
 इच्छुः इच्छावत्यपि । “बिन्दुरिच्छुः” (३।२।१६६ पा०) इत्युप्रत्ययान्तो
 निपातः । [अभिधातुं] सम्भाषयितुम्, [अनीशा] अक्षमा, बभूव,
 [दिदृक्षुः च] द्रष्टुमिच्छुरपि । अप्यर्थः च-शब्दः । दृशः सन्नन्ता-
 दप्रत्ययः । [सम्मुखी] अभिमुखी, [न बभूव । अङ्गसङ्गचपला]
 गावस्पर्शचपला, [अपि, दयितस्य स्पर्शनेन, चकम्पे] कम्पितवती ।
 एते कम्पादयो लज्जासाध्वसानुभावाः । लज्जाविजितमन्त्रथयं मुग्धा
 ॥ ४१ ॥

अथाऽऽलिङ्गनं वर्णयति, उत्तरीयेति ।—[अन्या] स्त्री, [उत्तरीय-
 विनयात्] कुचांशुकाऽऽकर्षणात्, [त्रपमाणा, तदीक्षणमार्गं] तस्य
 वोदुः दृष्टिपथं, [रुन्धती किल] आवरणवतीव, न तु बभूव इति किलार्थः ।
 [विकटेन] विशालेन । “विशङ्कटं विशालं स्यात् करालं विकटं
 तथा” इति वैजयन्ती । “सम्प्रोदश्च कटच्” (५।२।२६ पा०) इति
 चकाराद् वेः कटच्प्रत्ययः । [विवोदुः] परिणेतुः, [वक्षसैव कुचमण्ड-
 लम्, आवरिष्ट] आवृतवती, कुचावरणव्याजेनालिङ्गितवती इत्यर्थः ।

अंशुकं हृतवता.तनुबाहु-
 स्वस्तिकाऽऽपिहितमुग्धकुचाग्रा ।
 भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्या
 पर्य्यरम्भि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥
 सञ्जहार सहसा परिरब्ध-
 प्रेयसौषु विरह्य विरोधम् ।
 संहितं रतिपतिः स्मितभिन्न-
 क्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

वृषो लुङि तङ् इडागमः । अत्र कुचाऽऽवरणेन आलिङ्गनेच्छानिगूहना-
 न्मोलनभेदः । एषा लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमा ॥ ४२ ॥

अंशुकमिति ।—[अंशुकम्] उत्तरीयं, [हृतवता, परिणेत्या] भर्ता,
 [तनुबाहुस्वस्तिकाऽऽपिहितमुग्धकुचाग्रा] तन्वोः कृशयोः, बाह्वोः,
 स्वस्तिकी बन्धविशेषः, तनाऽऽपिहिते आच्छादिते, मुग्धे सुन्दरे, कुचाग्रे
 यस्याः, सा तथोक्ता, [अचिरोढा] नवोढा, [भिन्नशङ्खवलयं] भिन्नानि
 शङ्खस्य वलयानि यास्मिन् कर्मणि तदुपधा तथा, [रभसात्] वेगात्,
 [पर्य्यरम्भि] गाढमाश्लिष्टेत्यर्थः । रमेर्यन्तात् कर्मणि लुङ् । “रभेरशब्-
 लिटोः” (७।१।६३ पा०) इति नुमागमः । एषा तिरोहितमुग्धा
 ॥ ४३ ॥

सञ्जहारेति ।—[तरुणेषु] युवसु, [विरोधं] प्रणयकलहं, [विर-
 ह्य] विहाय । रह्यतेः स्वार्थ्य्यन्तात् क्ता, तस्य ल्यप् “ल्यपि लक्ष्-
 पूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः । [सहसा], परिरब्धाः
 प्रेयस्यो यैः तेषु [परिरब्धेयसौषु] आश्लिष्टबधूकेषु सत्सु । “ईयसञ्च”
 (५।४।१५६ पा०) इति कपोऽभावः । ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो

संसमानमुपयन्तरि बध्वाः
 श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।
 आत्मनैव कुरुधे कृतिनेव
 खेदमङ्गि वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥
 पौडिते पुर उरःप्रतिपेषं
 भर्त्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।

वक्तव्यः * इत्युपसर्जनस्य ऋस्वनिषेधः । [रतिपतिः] कामः, [संहितं] प्रागारोपितं, [महेष्टुं] महान्तं शरं, [स्मितभिन्नक्रोधं] स्वयत्न-
 साफल्यत्वात् स्मितेनोज्झितपूर्वरोषञ्च यथा तथा, [आशु सञ्जहार] ।
 सिद्धेऽर्थे साधनानवकाशादित्यर्थः । परिरम्भान्तो यूनां विरह इति
 भावः ॥ ४४ ॥

संसमानमिति ।—[उपयन्तरि] भर्त्तरि, [रसेन] रागान्धतये-
 त्यर्थः । [उपसपत्नि] सपत्नीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसक-
 ऋस्वत्वम् । [श्लिष्टवति] आश्लिष्टवति सति, [संसमानं] स्पर्शमुख-
 पारवश्याद् भ्रश्यमानं, तथाऽपि [खेदमङ्गि] खेदेन सात्त्विकेन सक्तं,
 [बध्वा वसनं, कृतिना इव] कुशलेन इव, स्वस्येदं लाघवमिति जानतेव
 इत्यर्थः । [जघनेन] कर्त्रा, [आत्मनैव] स्वयमेव, [कुरुधे] कुरुम् ।
 सा तु न वेत्तीति भावः । खेदहेतुकस्य वसनरोधस्य स्वलाघवज्ञान-
 हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

पौडित इति ।—[युवत्याः] युवतः, [स्तनयुगेन, भर्त्तरि, पुरः] अग्रे,
 समक्षमेव, प्रतिनार्या इत्यर्थः ; उरः प्रतिपिष्य [उरःप्रतिपेषम्] । “परि-
 क्लिश्यमाने च” (३।४।५५ पा०) इति णमुल् । “क्लम्बेजन्तः” (१।१।३८

* ‘इयसश्च’ (५।४।१४६ पा०) इति सूत्रे, गोस्त्रियोरिति ऋस्वत्वे प्राप्ते,
 “इयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्” इति वार्त्तिकं वृत्तिकृता प्रदर्शितम् ।

स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्या-

स्तन्मयत्वमभवद्दृढस्य ॥ ४६ ॥

दौपितस्मरमुरस्युपपीडं

वल्लभे घनमभिष्वजमाने ।

वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ

सुभ्रुवः कठिनताऽतिशयेन ॥ ४७ ॥

सम्प्रवेष्टुमिव योषित ईषुः

श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।

आत्मनः सततमेव तदन्त-

वर्त्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥

पा०) इत्यव्ययमंज्ञा । वक्रः प्रतिपीडेत्यर्थः । [पीडिते] सति, [दलतः] ईर्ष्या दीर्यमाणस्य, [प्रतिनार्याः] सपत्नाः, [हृदयस्य, तन्मयत्वं] भर्तृतादात्म्यं, [स्पष्टमभवदेव] । अन्यथा कथमन्यपीडनादन्य-दलनमिति भावः ; अत एवेयमसङ्गत्यलङ्कारोपजीविनी तन्मयत्वोत्-प्रेक्षति सङ्गरः,—“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादमङ्गतिः” ॥ ४६ ॥

दौपितेति ।—[वल्लभे, दौपितस्मरम्] उदौपितकामं यथा तथा, [उरस्युपपीडम्] उरस्युपपीड । “सप्तम्यां चोपपीडरुचकर्मः—” (३।४। ४६ पा०) इति णमुल् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । [घनम्] गाढम्, [अभिष्वजमाने] परिरम्भमाणे सति । ‘परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्’ इत्यमरः । [सुभ्रुवः कुचकुम्भौ कठिनताऽतिशयेन, वक्रतां] परिमण्डलतां, [न ययतुः] न प्राप्नो । अत्र गाढाऽऽलिङ्गनात् कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरल-ङ्कारः, कुचकुम्भावित्युपमया संसृज्यते ॥ ४७ ॥

सम्प्रवेष्टुमिति ।—[योषितः, श्लिष्यताम्] आलिङ्गताम्, [इष्टतमानां

स्नेहनिर्भरमधत्त बधूना-

मार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्र-

क्लोपमम्बु ववृषे यदनेन ॥ ४८ ॥

न स्म माति वपुषः प्रमदाना

मन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा ।

हृदयं सम्प्रवेष्टुम्, ईषः] इच्छन्ति स्म, [इव]; इति गाढाऽऽलिङ्गन-
निमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा वा विवक्षाभेदात् । अत
एव [आत्मनः] स्वान्, [सततमेव खलु, तदन्तर्वर्त्तिनः] तेषामिष्टतमानाम्
अन्तर्हृदयेष्वेव स्थितान्, [नाजानन्ननम्]; अन्यथा कथं पुनः प्रवेशे-
च्छेति भावः । इयमज्ञानोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षाभावेनेति सजातीय-
सङ्करः ॥ ४८ ॥

स्नेहेति ।—[स्नेहनिर्भरं] प्रेमरसपूर्णं, तैलादिकद्रवद्रव्यपूर्णञ्च ।
‘स्नेहोऽस्त्री द्रवहृदयोः’ इति वैजयन्ती । अत एव [बधूनां वपुरन्तः,
मार्द्रतां] द्रवत्वम्, [अधत्त] । स्नेहद्रव्यसम्पर्गमन्तरार्द्रं भवतीति
भावः । [असंशयं] संशयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । * कृतः ?
[यत्] यस्मात् [यनि] पुंनि, ‘गाढपरिरम्भिणि] गाढं परिरम्भत
इति परिरम्भिणि, गाढाश्लेषिणि सति, [अनेन] वपुषा, कर्ता, वस्त्रं
क्लोपयित्वा परिषिच्य, [वस्त्रक्लोपम्] । क्लृयीधातोर्ह्यन्तात् “अर्त्तिङ्ङी—”
(७।३।३६ पा०) इत्यादिना पृगागमे, “चेलि क्लोपेः” (३।४।३३ पा०)
इति णामुल् । [अम्बु ववृषे] । वृषेः कर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्य
निष्पीडनादहिरम्बुसावसम्भवात् तन्निमित्तेयमन्तरार्द्रत्वोत्प्रेक्षा । प्रिया-
ङ्गसङ्गात् ताः स्विन्ना इति सात्त्विकोदयोक्तिः ॥ ४८ ॥

न स्मेति ।—[प्रमदानाम्], इष्टतमसङ्गमेन जन्म यस्य सः [इष्टतम-

यद्वहुर्वहिरवाप्य विकाशं
व्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥
यत् प्रियव्यतिकराद् वनिताना-
मङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।
प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभि-
नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥

सङ्गमजन्मा] । जन्माद्युत्तरपदत्वाद्वाधिकरणबहुव्रीहिरिति वामनः । *
[बहुः] विपुलः । ‘विपुलानेकयोर्बहुः’ इति वैजयन्ती । [हर्षो
वपुषः, अन्तर्न माति स्म] अत्युद्वेकात् न अन्तः संमित इत्युत्प्रेक्षा । कुतः ?
[यत्] यस्मात्, [वहिः] वपुषो वहिः, [विकाशं] वृद्धिम्, [अवाप्य,
तनुरुहाणि अपि] रोमाण्यपि, [व्यानशे] व्याप । कर्त्तरि लिट् ।
“अश्रोतश्च” (७।४।७२ पा०) इति तुङागमः । अत्र वहिर्विकाशन-
निमित्तकान्तरमानोत्प्रेक्षा, आनन्दरोमाञ्चयोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसाया-
तिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ५० ॥

यदिति ।—[वनितानां] स्त्रीणां, [प्रियव्यतिकरात्] प्रियस्य
भर्तुर्व्यतिकरात् सम्पर्कात्, सङ्गमाच्च, [अङ्गजेन] अङ्गव्यापिना, पुलके च,
[पुलकेन, बभूवे] भूतम्, इति [यत्] । भावे लिट् । [तेन]
पुलकोदयेन, पुलोदयेन च, [भृशमुच्छ्वसिताभिः] उच्छ्वसाभिर्मोक्षा-
ऽऽश्रया आश्वसिताभिश्च, [नीविभिः] लक्षणाया कटिवस्त्रैः, अन्यथा
बन्धनशब्देन पौनरुक्त्यात् । [सपदि, बन्धनमोक्षः] ग्रन्थिभेदः,
निगङ्गमोचनञ्च, [प्रापि] प्राप्तः । कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो
बह्वान् मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतपुलकनीविगताङ्गजत्वोच्छ्वसि-
तत्वादिविशेषणसाम्यात् बन्धनमोक्षणसम्बन्धाच्च अप्रकृतपुलकारागत-
प्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

“बहवर्जो बहुव्रीहिव्यधिकरणी जन्माद्युत्तरपद” (५५धि० १५० १२सू०)

क्लीभरादवनतं परिरम्भे
 रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
 अर्पितोष्ठदलमाऽऽननपद्मं
 योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥
 पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
 दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।
 पथ्यकूजि सरुजिव तरुण्या-
 स्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति, क्लीति ।—[परिरम्भे] आलिङ्गनं,
 [क्लीभरात्] क्लीरेव भरस्तस्मात्, [अवनतं], भाराक्रान्तं नमतीति
 भावः । [अर्पितोष्ठदलम्] अर्पितं स्वमुखे निहितम्, ओष्ठ एव दलं पत्रं
 यस्य तत्, [योषितः, आननपद्मम्] आननमेव पद्मं, [रागवान्] रागी,
 [अवटुजेषु] चरमशिरोरुहेषु । ‘अवटुर्घाटा कृकाटिका’ इत्यमरः ।
 [अवकृष्य] अवटुजाऽऽकर्षणेनोन्नमयत्यर्थः । [मुकुलिताक्षं] निमौ-
 लितनेत्रं यथा तथा । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्” (५।४।
 ११३ पा०) इति षच्प्रत्ययः । [अधासीत्] पपौ । घेटो लुङ्,
 “आटेचः—” (६।१।४५ पा०) इत्यात्त्वं, “विभाषा प्राघेट्—” (२।४।७८
 पा०) इति सिचौ वैकल्पिके लुगभावे “अस्ति सिचोऽपृक्ते” (३।७।६६
 पा०) इतीडागमः । अत्राननोष्ठस्य पद्मदलत्वरूपणात् तत्रानुरागिणो
 मधुपत्वञ्च गम्यते इत्येकदेशविवर्ति रूपकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवेति ।—[पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं] पल्लवेन उपमित्या सादृश्येन,
 यत् साम्यं, तेन सपक्षम् उभयोरपि पल्लवैकोपमानत्वसाधर्म्यात् सुहृद्भूतम् ;
 अधरो विम्बमिव तत् [अधुरविम्बम्, अभीष्टे] प्रियतमे, [दष्टवति]
 सति । सह रुजा सरुक् । “तेन सह—” (२।१।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः ।

केनचित् मधुरमुल्लवणरागं
 वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
 ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं
 सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥
 रेचितं परिजनेन महीयः
 केवलाभिरतदम्पति धाम ।
 साभ्यमाप कमलासखविष्वक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

“सहस्य सः” (६।३।७८ पा०) इति सः । तेन [सरुजेव] सव्यथे-
 नेव । ‘स्त्री रुग् रुजा चोपतापः’ इत्यमरः । [तारलीलवलयेन]
 ताराख्युच्चैः क्रोशन्ति, कुतः ? लोलानि चलानि, वलयानि कङ्कणानि
 यस्य तेन, [तरुण्याः करेण, पर्यकूजि] परिकूजितम् । भावे लुङ् ।
 सहृदुःखाद् दुःखायन्ते मुहृद इति भावः । अत्र कङ्कणद्वारकस्य कर-
 कूजनस्य विधूननहेतुकस्य सरुजेवेति रुग्घेतुकात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

केनचिदिति ।—[केनचित्] रागिणा, [मधुरं] रसवन्तम्, [उल्लव-
 रागम्] अतिरक्तं, तथाऽपि [विरहेष्वधिकं, वाष्पतप्तं] वाष्पेण विर-
 होष्मणा, तप्तं, [सुभ्रुव ओष्ठपल्लवमपास्य, सरसं] सान्द्रशीतम्, [अक्षि
 मुहूर्त्तं, चुचुम्बे] चम्बितम् । अत्र तप्तत्वरसवत्त्वयोर्विशेषणगत्या अधर-
 त्यागाक्षिचुम्बनहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयं सापेक्षत्वात् सङ्कीर्यते ॥ ५४ ॥

एवं वाक्ष्यसुरतमुक्त्वाऽऽभ्यरसुरतवर्णनं प्रसूति, रेचितमित्यादि ।—
 [परिजनेन, रेचितं] रिक्तौकतम् ; अत एव [केवलाभिरतदम्पति]
 केवलावेकाकिनावभिरतो दम्पती जायापती यस्मिन् तत् । ‘दम्पती
 जम्पती जायापती भार्यापती च तौ’ इत्यमरः । राजदन्ताऽऽदिषु
 जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च विकल्पान्निपातितः । [महीयः]

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चै-
 र्योषितामुरसिजद्वितयेन ।
 रागिणामित इतो विमृशद्भिः
 पाणिभिर्जगृह्णन् हृदयानि ॥ ५६ ॥
 कामिनामसकलानि विभुनैः
 खेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।
 अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चित्
 कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

महत्तरं, [धाम] केलिगृहं, [कमलासखविष्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः]
 कमलासखेन लक्ष्मीभर्ता, विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना, सेवितस्याधि-
 ष्ठितस्य, युगान्तपयोधेः, [साम्यमाप] इत्युपमाऽलङ्कारः । युगान्त-
 विशेषणं विविक्तताद्योतनार्थम् । एतेनेच्छाविहारतीकृता ॥ ५५ ॥

अथ विश्रम्भविहारानेवाह, आवृतानीति ।—[उच्चैः] उन्नतेन,
 [उरसिजद्वितयेन, निरन्तरं] नीरन्ध्रम्, [आवृतानि अपि] संवृतान्यपि,
 [योषितां, हृदयानि] वच्चांसि, चेतांसि च, [इत इतो विमृशद्भिः]
 इतस्ततः परामृशद्भिः, [रागिणां पाणिभिः, जगृह्णन्] गृहीतानि ।
 निगूढं वस्तु हस्तपरामर्शाद्भ्यत इति एकत्र भावः । अन्यत्र,—कृच्छ्र-
 लब्धः प्रियकरस्पर्शस्तासां हृदयग्राह्योऽभूदिति भावः । नैरन्तर्येण
 प्रतिबध्नतोरपि कुचयोः कथञ्चिदन्तरं सम्पाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति
 वाक्यार्थः । अत्र द्वितयानामपि हृदयानां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृत-
 स्नेहः ॥ ५६ ॥

कामिनामिति ।—[खेदवारिमृदुभिः] खेदवारिणा सात्त्विकेन
 अङ्गुलीखेदेन, मृदुभिः कोमलतां गतैः, अत एव [विभुनैः] विनम्रैः,
 [कामिनां, करजाग्रैः] नखाग्रैः, [कठिनेषु कामिनीकुचतटेषु, असक-

सोष्णः स्तनशिलाशिखराग्रा-
 दात्तघर्मसलिलैस्तरुणानाम् ।
 उच्छ्वसत् कमलचारुषु हस्तै-
 निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥
 आमृशङ्गिरभितो वलिवीची-
 लीलमानवितताङ्गुलिहस्तैः ।
 सुम्भुवामनुभवात् प्रतिपेदे
 मष्टिमेयमिति मध्यमभोष्टैः ॥ ५९ ॥

लानि] असमग्राणि, [पदानि] क्षतानि, [कथञ्चित्, अक्रियन्त] कृतानि ।
 कठिनेषु मृदूनां पदलाभो दुःसम्पाद्य इति भावः । नखक्रिया प्रवृत्ते-
 त्यर्थः । अत्र कुचानामोदक्काठिन्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः
 ॥ ५७ ॥

सोष्ण इति ।—[सोष्णः] यौवनाश्रयुक्तात्, [स्तनशिलाशिखरा-
 ग्रात्] स्तनाविव शिलाशिखरे तयोरग्रादुपरिभागात्, [आत्तघर्म-
 सलिलैः] उष्णदेशविहारात् प्राप्तस्वेदैः, [तरुणानां हस्तैः]; उच्छ्वसत्कमल-
 वत् विकचकमलेश्च चारुषु [उच्छ्वसत्कमलचारुषु], निम्ननाभिष्वेव सर-
 सीषु [निम्ननाभिसरसीषु, निपेते] निपतितम्; ऊष्णस्विन्नानां कुत-
 श्चित् उन्नतात् पयसि पातो युक्त इति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्ट्वा
 ततो नाभिदेशमस्पृशन्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिखरत्वेन नाभौनां
 सरसीत्वेन च रूपणात् हस्तानामापातिपुरुषत्वरूपणं गम्यत इति
 एकदेशविवर्ति रूपकम् ॥ ५८ ॥

आमृशङ्गिरिति ।—वलियो वीचय इव [बलिवीचीरभितः आमृ-
 शङ्गिः, लोलमानवितताङ्गुलिहस्तैः] लोलमानाञ्चलनशीलाः । “ताच्छी-
 ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (३।१।१२९ पा०) इति चानश्प्रत्ययः,

प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु
 प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।
 औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री
 वल्लभस्य करमाऽऽत्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥
 कामिनः कृतरतोत्सवकाल-
 क्षेपमाऽऽकुलबधूकरसङ्गि ।
 मेखलागुणविलग्नमसूयां
 दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥ ६१ ॥

न तु शान्तः, लोलतेः परस्मैपदित्वात् ; अत एव “लोलमाना-
 दयश्चान्ति” (५५ अधि० २ अ० ८ सू०) इति वामनः । वितताः प्रसारिताश्च
 अङ्गुलयो येषां ते तथाविधा हस्ता येषां तैः, [अभीष्टैः] प्रियतमैः, [सुभवां
 मध्यं, मुष्टिमेयमिति] मुष्ट्या मातुं शक्यमिति, [अनुभवात्] प्रत्यक्षेण,
 मुष्ट्या मानं कृत्वैव, [प्रतिपेदे] प्रतिबुद्धम् ; न तु प्रसिद्धिमात्रादिति
 भावः । अमुष्टिमेयस्य मुष्टिमेयत्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ ५८ ॥

प्राप्येति ।—[नाभिनदमज्जनं] नाभिरेव नदी * इद इति रूपकं,
 तत्र मज्जनं, [प्राप्य आशु, निवसनग्रहणाय] वस्त्राऽऽकर्षणायैत्यर्थः ।
 स्नातस्य वस्त्रग्रहणं युक्तमिति भावः । [प्रस्थितं] प्रवृत्तम् । उपनीवि नौवि-
 समीपे, प्रायेण तत्र भवम् [औपनीविकं] तत्र व्यापृतमित्यर्थः । “उप-
 जानूपकर्णौपनीवेष्ठक्” (४।३।४० पा०) इति ठक् । [वल्लभस्य करं
 स्त्री आत्मकराभ्याम् अरुन्ध किल] तस्य रोधं नाटितवतीत्यर्थः † ॥ ६० ॥

कामिन इति ।—[आकुलबधूकरसङ्गि] आकुले प्रियकरनिवारण-

* “नाभिऋदः” इति पाठान् प्राचीनग्रन्थसम्मतः ; तेनायमेव श्लोकः कन्दो-
 मञ्जरीकृता उदाहृतः ।

† कथिलङ्गि रूपम् ।

अम्बरं विनयतः प्रियपाणे-

योषितश्च करयोः कलहस्य ।

वारणामिव विधातुमभीक्षां

कक्षया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेऽशे

वाससः स्मृशति मानधनायाः ।

व्यग्रे, बधूकरे सङ्गि सक्तां, [मेखलागुणविलग्नं] मेखलैव गुणस्तत्र विलग्नं [दीर्घसूत्रम्] आतततन्तुकम्, अत्यायतत्वात् बहुधा वेष्टितमित्यर्थः, चिरक्रियश्च । 'दीर्घसूत्रचिरक्रियः' इत्यमरः । एवं [कृतर्ततोत्सवकाल-
क्षेपं] कृतो रतस्यैवोत्सवस्य कालक्षेपः कालविलम्बो येन तत्, [परि-
धानम्] अघोऽंशुकं, [कामिनः, असूयामकरोत्] इच्छाविधातात्
ईर्ष्यां जनयामासेत्यर्थः । अत्र करसङ्गादिपदार्थानां विशेषणगत्या
असूयाहेतुत्वादनैकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६१ ॥

अम्बरमिति ।—[अम्बरं, विनयतः] अपमारयतः, [प्रियपाणेः,
योषितः करयोश्च] तस्मिन् रोधकयोरिति भावः । [कलहस्य, वारणां
विधातुं] निवारणं कर्तुम्, [इव] इति फलोत्प्रेक्षा । [कक्षया च]
काक्षा । 'कक्षया कक्षे वरत्नायां काक्षां गृहप्रकोष्ठयोः' इति वैजयन्ती ।
'कक्षया' इति क्षान्तपाठे तु—'कक्षा ग्रहणिकाकाक्षीप्रकोष्ठगजरज्जुषु'
इति क्षान्तेषु विश्वः । [वलयैः] कङ्कणैः, [च अभीक्षां, शिशिञ्जे] चुक्रुशे ।
भावे लिट् । 'भूषणानान्तु शिञ्जितम्' इत्यमरः । द्वयोः कलहाय-
मानयोः पार्श्वस्थाः साकोशं निवारयन्तीति भावः । शिञ्जितिरथं ताल-
व्यादिः, न दन्त्यादिः । 'योषेव शिञ्जे' इति श्रुतेः * ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमिति ।—[हृदयेऽशे] प्रिये, [वाससो ग्रन्थिम्, उद्ग्रथयितुं] विसं-

* अत्र विहारवर्णनस्य प्रसूतत्वेन तदनुगुणानां प्राकरणिकानाञ्च रशना-
वल्यादीनां शिञ्जनरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

भूयुगेण सपदि प्रतिपेदे
 रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥
 आशु लङ्घितवतीष्टकरागे
 नौविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।
 रक्तवैणिकहताधरतन्त्रो-
 मण्डलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

सयितुम् । ग्रथयतेश्चोरादिकात् तुमुन् । [स्पृशति] सति, [मान-
 धनायाः] मानवत्याः, कामिन्या इति शेषः । [भूयुगेण रोमभिश्च] ।
 कर्त्तरि तृतीया । * [सपदि, समं] युगपत्, [एव, विभेदः] ।
 भङ्गः, हर्षश्च, [प्रतिपेदे] प्राप्तः । अत्र मानवत्वात् कामिनी-
 त्वाच्च नौविस्पर्शं युगपदमर्षहर्षयोरुदयात् तदनुभावयोरपि युगपदावि-
 र्भाव इति भावः । अत्र भूभङ्गरोमाच्चक्रिययोः समुच्चयात् समुच्चयभेदः ;
 स च विभेद इति श्लेषप्रतिभोव्यापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु-
 प्राणित इति सङ्करः ॥ ६३ ॥

आश्रिति ।—[दृष्टकरागे] दृष्टस्य प्रियस्य करागे, [नौविं] वस्त्र-
 ग्रन्थिम्, [आशु] दृष्टात्, [लङ्घितवति] अतिक्रान्तवति ; ऊरुमूलं गतं
 सतीत्यर्थः । [अर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या] सुखपावश्यादर्द्धनिमीलिताक्ष्या
 स्त्रिया, [रक्तवैणिकहताधरतन्त्रोमण्डलकणितचारु] रक्तो रक्तकण्ठः
 स्वयं गानकुशलः, वीणा शिल्पस्य वैणिको वीणावाद्यनिपुणः ।
 “शिल्पम्” (४।४।५५ पा०) इति ठक् । रक्तेन वैणिकेन यन्त्रगान-
 कुशलेन, हतं वादितं यदधरं तन्त्रीणां मण्डलं समूहः, बहुतन्त्रीकस्वर-
 मण्डलादिभेदः, तस्य कणितमिव चारु यथा तथा, [चुकूजे] कूजितम् ।
 भावे लिट् । अधरग्रहणं तन्त्रीमाधुर्यातिशयात् । स्पर्शसुखाति-

* “कर्त्तृकरणयोस्तृतीया” (२।३।१८ पा०) इति पाणिनौयं सूत्रम् । अत्र तु
 सङ्केपार्थमेव टीकाकृता “कर्त्तरि तृतीया” इत्यभिहितमिति वेदितव्यम् ।

आयताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः
 सुभुवां क्रशिमशालिनि मध्ये ।
 श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु
 स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५ ॥
 चक्रुरेव ललनोरुषु राजौः
 स्पर्शलोभवश्लोलकराणाम् ।
 कामिनामनिभृतान्यपि रम्भा-
 स्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥ ६६ ॥

रेकार्थं तन्त्रीकण्डस्वरव्यतिकरमनोहरः कोऽपि रससर्वस्वभूतः कण्ठ-
 कूजितविशेषः कृत इत्यर्थः ; अत एव रक्तवैणिकहतेति विशेषणम् ।
 कण्ठितचार्विति उपमाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

आयतेति ।—[आयताङ्गुलिः] आयताः अङ्गुलयो यस्य स, [प्रिय-
 करः] ; कण्डस्य भावः क्रशिमा काश्यम् । “पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा”
 (५।१।१२२ पा०) इतीमनिच् “रक्ततो हलादर्लघोः” (६।४।१६१
 पा०) इति रेफादेशः । तेन शालते शोभते तस्मिन् [क्रशिमशालिनि,
 सुभुवां मध्ये, अतिरिक्तः] अधिकः, [अभूत्] ; मध्यस्यातिकार्ष्या-
 दस्पृष्टैकदेशोऽभूदित्यर्थः । [पृथुलासु, श्रोणिषु] कटिषु । “बहि-
 श्रिश्रुयुदुग्ला—” (उणा०४पा०५।१सू०) इति सूत्रेण शुधातोः निप्रत्ययः ।
 [सकलेन] कृतस्नेन, [तलेन स्पर्शमाप] अन्तर्भागेण क्रमेण श्रोणि-
 मस्पृष्टदित्यर्थः ; अत एव मध्यातिरेकोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

चक्रुरेवेति ।—[स्पर्शलोभवश्लोलकराणां] स्पर्शलोभवशेनोरुस्पर्श-
 तृणापारतन्त्रेण, लोलकराणां चपलपाण्डूनां, [कामिनाम्, अनि-
 भृतानि] अनर्पितानि, [अपि, नखानि] कररुद्धाः । ‘पुनर्भवः कररुद्धो
 नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [रम्भास्तम्भकोमलतलेषु] कदली-

ऊरुमूलचपलेक्षणमघ्नन्
 यैर्वतंसकुसुमैः प्रियमेताः ।
 चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं
 मन्मथस्य कुसुमाऽऽयुधनाम ॥ ६७ ॥
 धैर्य्यमल्वणमनोभवभावा
 वामताञ्च वपुरर्पितवत्यः ।
 व्रीडितं ललितसौरतधाष्ट्या-
 स्तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥

प्रकाण्डपेलवस्वरूपेषु, [ललनोरुषु] ललनानामूरुषु, [राजीः] रेखाः,
 [चक्रुरेव], ऊरुपरामर्शानान्तरौयनखस्पर्शमात्रादेव रेखा जाता
 इत्यर्थः । अत्र कोमलतायाः विशेषणगत्या राजीकरणहेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गभेदः, रम्भास्तम्भकोमलैत्युपमया संसृज्यते ॥ ६६ ॥

ऊर्विति ।—[एताः] स्त्रियः, [ऊरुमूलचपलेक्षणम्] ऊरुमूले
 चपलेक्षणं लोलचक्षुः, [प्रियं यैः, वतंसकुसुमैः] कर्णावतंसपुष्पैः । “वष्टि
 भागुरिरङ्घ्रिपमवायोरुपसर्गयोः” (का०) इत्यकारलोपः । [अघ्नन्] अताड-
 यन् । हन्तेर्लङ् । “गमहन्—” (४।६।६८ पा०) इत्यादिना उपधा-
 लोपः । “हो हन्तेः—” (७।३।५४ पा०) इति कृत्वम् । [तानि]
 वतंसकुसुमानि । मनो मथ्नातीति मन्मथः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 तस्य [मन्मथस्य, कुसुमायुधनाम] कुसुमायुधं यस्येति कुसुमायुध
 इति यन्नाम तद्, [सपदि यथार्थं, चक्रिरे] चक्रुः ; तदा तेषां तत्कार्य्य-
 कारित्वादिति भावः । अत्र वतंसध्वारोप्यमाणस्य मन्मथायुधत्वस्य
 प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

धैर्य्यमिति ।—[तरुण्यः] रमण्यः, [उल्वणमनोभवभावाः] उल्वण
 उद्विक्तो मनोभवभावो रतिरागो यासां ता अपि, [अभिरुचितेषु]
 प्रियेषु, [धैर्य्यम्] औदासीन्यं, [तेनिरे, वपुः] स्वाङ्गम्, [अर्पितवत्यः]

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु-
ह्रारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि ॥ ६८ ॥

यथेष्टकरणाय दत्तवत्योऽपि, [वामतां] वक्रतां, [च] तेनरे; [ललित-
सौरतधार्याः] ललितं मनोहरं सौरतं सुरतसम्बन्धि धार्यं प्रागल्भा-
यासां ताः, तथाऽपि [व्रीडितं] व्रीडां, तेनरे; इह स्त्रीणां रहसि
रागाङ्गार्पणधार्याऽऽदिगुणा अप्यागन्तुकतया सहजधैर्यवक्रताव्रीडितैः
पुनः पुनः प्रतिबध्यन्त एवेति भावः । अत्र रागाऽऽदीनां धैर्याऽऽदिभिः
सह समावेशविरोधस्य सहजागन्तुकाभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभासी-
लङ्कारः, धैर्यादिगुणसमुच्चयात् समुच्चयालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ६८ ॥

पाणीति ।—‘मणिबन्धादा कनिष्ठं करस्य करभो वहिः’ इत्य-
मरः । करभ इव ऊरुर्यस्याः सा [करभोरुः] स्त्री । “ऊरु-
त्तरपदादौपम्ये” (४।२।६८ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । [अविरोधित-
वाञ्छम्] अनिवारितप्रियमनोरथं यथा यथा, [कामिनः, पाणिरोधं]
नौविमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं, [कुरुते स्म]; तथा
[मधुरस्मितगर्भाः] मधुरं मनोहरं स्मितं गर्भं अन्तर्वर्त्ति यासु ता,
मन्दहासमिश्राः, [भर्त्सनाश्च] तर्जनाश्च, कुरुते स्म; तथा [सुखेऽपि]
अधरपीडनादौ सुखातिरेके सत्यपि, [ह्रारि] मनोहारि, [शुष्करुदितञ्च]
अनश्रुत्वादनार्द्रं, कृतिमरोदनञ्च, कुरुते स्म । स्त्रीणामेष स्वभावो यत्
इष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जत इत्यर्थः । अत्र
सुखेऽपि दुःखवदुपचारात् कुट्टमिताख्योऽनुभावो द्रष्टव्यः,—‘केशाधरादि-
ग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव वहिः कुप्येद् यत्र कुट्टमितं
हि तत् ॥’ इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

वारणार्थपदगद्गदवाचा-

मौर्ष्या मुहुरपत्रपया च ।

कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं

प्रातिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्रं

तद्वयेन विदधे द्वयमेव ।

धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभि-

निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ ७१ ॥

वारणार्थेति ।—[ईर्ष्या] अतिपीडनासहिष्णुतया, [अपत्रपया च] रहस्यप्रकाशनवैलक्ष्येण च, [मुहुः], वारणार्थपदेषु मा भेत्यादि-निषेधवचकशब्दप्रयोगेषु, गद्गदवाचां स्खलज्जिरां, [वारणार्थपदगद्गदवाचां, सुदृशां], प्रतिकूलं वर्त्तन्ते इति प्रातिकूलिकाः प्रतिकूलचारिणः । “तत्प्रत्यनुपूर्वभौपलोमकूलम्” (४।४।२८ पा०) इति ठक् । तत्तया [प्रातिकूलिकतयैव] प्रतिकूलाचरणेनैव, [युवानः, अनुकूलम्] दृष्टं, [कुर्वते स्म] ; कृत्विमनिवारणात् यत् प्रतिकूलमिवाचरितमधरपीडनादिकं तत्तासामिष्टत्वादनुकूलमेवेति प्रतिकूलाचरणमेवानुकूलं भवतीत्यर्थः ; अत एव प्रतिकूलमप्यनुकूलमिति विरोधाभासोऽलङ्कारः, तेन अनुकूलालङ्कारो व्यज्यते ॥ ७० ॥

अन्येति ।—[अजस्रं] नित्यम्, [अन्यकालपरिहार्यं] सुरतेतर-काले त्याज्यं, [तद्वयं] कर्म, [द्वयेन] कर्ता, [विदधे] विहितम् [एव] । धावः कर्मणि लिट् । एतदेव व्यनक्ति ।—[रहसि, ताभिः] अबलाभिः, [भर्तृषु] विषये, [धृष्टता] विदधे । [इतरैः] भर्तृभिः, [अबलासु] स्त्रीषु, [निर्दयत्वं] विदधे । अन्यदा यथा पुंसां स्त्रीषु दया तासां तेष्वप्रागल्भ्यमलङ्कारस्तद्वत् सुरतेषु तद्विकल्पाभावालङ्कार इति भावः । अत्र

बाहुपौङ्गनकचग्रहणाभ्या-
 माहतेन नखदन्तनिपातैः ।
 बोधितस्तनुशयस्तरुणीना-
 मुन्मिमील विशदं विषमेषः ॥ ७२ ॥
 कान्तया सपदि कोऽप्युपगूढः
 प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।
 संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टि-
 र्धृष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

स्त्रीपुंसधाष्ट्यनिर्दयत्वयोः प्रकृतयोर्विधानक्रियायोगपदं गम्यत इति
 तुल्ययोगिताभेदः ॥ ७१ ॥

बाह्विति ।—[तरुणीनां], तनो श्रुते इति [तनुशयः] तनुषु सुप्तः ।
 “अधिकरणे श्रुते” (३२।१५ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । [विषमेषः]
 कामः, [बाहुपौङ्गनकचग्रहणाभ्यां] बाहुपौङ्गनं निर्दयाश्लेषः, कचग्रहणं
 केशाकर्षणं, ताभ्याम्, [आहतेन] मुष्टिघातेन । “नपुंसके भावे क्तः”
 (३।३।११४ पा०) । [नखदन्तनिपातैः] नखानां दन्तानाञ्च निपातैः
 चतेश्च, [बोधितः] सन्, [विशदं] निर्जडं यथा तथा, [उन्मिमील]
 उद्बुद्धः । सर्वमेतत् कामस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतविषमेषु-
 विश्लेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतसुप्तप्रबुद्धपुरुषप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ; एव-
 मेव प्रबोध्यते खलु निद्रालुरित्यलौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-
 समारोपः ॥ ७२ ॥

कान्तयेति ।—[कान्तया, सपदि] वस्त्राकर्षणक्षणा एव, [उपगूढः]
 आश्लिष्टः, [कोऽपि] युवा कामी, [प्रौढपाणिः] व्यग्रहस्तः सन्, [अप-
 नेतुं] दुकूलमाकृष्टुम्, [इत्येष । संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टिः] संह-

आहतं कुचतटेन तरुण्याः

साधु सोढममुनेति पपात ।

चुच्यतः प्रियतमोरसि हारात्

पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः

स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।

हासभूषणरवाश्च रमण्याः

कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

ताभ्यां निरन्तराऽऽस्निष्टाभ्यां स्तनाभ्यां तिरस्कृतदृष्टिस्तिरोहिताक्षः सन्,
[अष्टमेव] प्रागेव सस्तं, [दुकूलं नापश्यत्] । अत्र दृष्टितिरस्कारस्य
विशेषणगत्या अदर्शनहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च
दृष्टेः स्तनतिरस्कारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्त्युत्थापितमिति
सङ्करः ; तेन च कुचयोर्लोकोत्तरसौन्दर्यं व्यज्यत इति अलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥

आहतमिति ।—[तरुण्याः] सम्बन्धिना, [कुचतटेन, आहतम्]
आहतिः, [अमुना] उरसा, [साधु सोढमिति] हेतोः, [लुच्यतः]
शीर्ष्यमाणात्, [हारात् मौक्तिकवृष्टिः पुष्पवृष्टिरिव प्रियतमोरसि
पपात] इत्युत्प्रेक्षा । विक्रान्तः पूज्यते पुष्पवृष्ट्येति प्रसिद्धिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानीति ।—[रमण्याः] तरुण्याः, [सीत्कृतानि] सीत्काराः,
दन्तनिष्पीडनायां सौरिति शब्दप्रयोगः, [मणितं] रतिकाले स्त्रीणां
कण्ठकूजितविशेषः,—‘मणितं रतिकूजितम्’ इत्यभिधानात् । [कर्-
णोक्तिः] लायस्वेत्यादिद्वीनोक्तिः । [स्निग्धं] स्नेहार्द्रम्, [उक्तम्]
उक्तिः, त्वं मे प्राणा इति प्रियवाद इत्यर्थः । [अलमर्थवचांसि] अल-
मर्थानि निषेधार्थानि, वचांसि, मा मेत्यादिनिवारणवचनानि, [हास-

उद्धतैर्निभृतमेकमुनेकै-
 ष्छेदवन्मृगदृशामविरामैः ।
 श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्ची-
 नूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥
 ईदृशस्य भवतः कथमेत-
 स्त्राघवं मुहुरितौव रतेषु ।
 क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां
 काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

भूषणरवाश्च] हासानां भूषणानाञ्च रवाः स्वनाञ्च, [कामसूत्रपदतां]
 कामसूत्रस्य वात्स्यायनादिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्य, पदतां पद्यत
 इति पदमर्थः, प्रमेयलक्षणमिति यावत्, तत्ताम्, [उपजग्मः] इति
 गम्योत्प्रेक्षा ; यद्वा,—कामेनैव कृतं सुत्रं तस्य पदानि सुप्तिङन्त-
 शब्दरूपाणि तस्य शास्त्रस्यैतान्येव पदानि तत्तामुपजग्मुरित्युत्प्रेक्षैव
 ॥ ७५ ॥

उद्धतैरिति ।—[निभृतम्] अनुद्धतं, सुक्ष्ममित्यर्थः, [एकम्]
 एकाकि, [छेदवत्] विच्छेदयुक्तम् । [मृगदृशां, मणितं] रतिकूजितम्,
 [उद्धतैः] स्थूलैः, [अनेकैः] बहुभिः, [अविरामैः] अविच्छेदैः, [कल-
 काञ्चीनूपुरध्वनिभिः] कलैरव्यक्तमधुरैः, काञ्चीनां नूपुराणाञ्च ध्वनिभिः,
 [अक्षतमेव] अतिरस्कृतमेव, [श्रूयते स्म] श्रुतम् । मणितस्य
 तिरोधायकशब्दान्तरसङ्गावैऽपि ताद्रूप्यानापत्तेरतद्गुणालङ्कारः,—‘सति
 चेतावतद्रूपस्वीकारः स्यादतद्गुणः’ इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

ईदृशस्येति ।—रतेषु [उर्व्यां क्षिप्तं] रतिसम्भ्रमात् पतितम्, [आयतं]
 दीर्घभूतं, [काञ्चिदाम] रश्नागुणः, कर्तृ । ईदृशस्य इति ।—[ईदृशस्य
 भवतः] काञ्चिदाम्नः स्वायामदृष्टान्तेन जघनपरिमाणप्रदेशेन, इत्थं

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रै-

श्वितमार्द्रनखलक्ष्मकपोलैः ।

दध्निरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः

खेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद् यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः

सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणा-

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

महत्तरस्यातिमहतस्तव, [जघनस्य, रतेषु] उपरिसुरतेषु, [मुहुः कथमेतन्नाघर्वं] मुहुर्कृत्यतनपाठवम् ; यस्येत्यम् आयातमहमपि एकवेष्टन-पर्याप्तमिति भावः । [इतीव] जघनस्य महत्त्वदर्शनादिव, [महत्त्वम-दर्शयत्] ; इत्थं विस्मितस्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अलोर्व्यामायतत्त्वनिमित्तकाञ्चीदामकर्तृकं विस्मयपूर्वकजघनमहत्त्वदर्शन-मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ७७ ॥

प्राप्यत इति ।—[गतचित्रकचित्रैः] गतानि विमर्दात् प्रमृष्टानि, चित्रकचित्राणि तमालपत्ररचनानि येषां तैः, [कपोलैः, मार्द्रनखलक्ष्म] मार्द्रं यन्नखलक्ष्म तदेव, [चित्रम्] इति रूपकम् । [प्राप्यते स्म] प्राप्तम् । [अथ] किञ्च, [रभसच्युतपुष्पाः] रभसेन रतिसम्भवेण, च्युतपुष्पा, [अलकान्ताः] चूर्णकुन्तलाग्राणि, [खेदबिन्दुकुसुमानि] खेदबिन्दून् एव कुसुमानौति रूपकम् । [दध्निरे] दधुः । धरतर्भौवादिकात् लिटि जित्वादात्मनेपदम् । खेदोऽत्र श्रमानुभावः,—‘श्रमः खेदोऽध्व-रत्यादेः श्वासखेदातिभूमिकृत्’ ॥ ७८ ॥

यद् यदेवेति ।—[रुचिरेभ्यः] रमणेभ्यः, [यद् यदेव] चेष्टितं, [रुरुचे] रोचते स्म, प्रियमभूदित्यर्थः । ‘रुच दीप्तावभिप्रौतौ च’ इति

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं
 दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
 शश्रमुः श्रमजलाऽऽर्द्रललाट-
 श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिरुचितैश्चलिताऽपि
 प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

धातोर्लिट् । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१।४।३३ पा०) इति सम्प्रदान-
 त्वम् । [सुभुवो रहसि तत्तदकुर्वन्] । [हि] तथा हि, [तरुण्यः], अनुकूलं
 वर्तन्ते इत्यानुकूलिकाः । “तत्प्रत्यनुपूर्वमौपलोमकूलम्” (४।४।२८
 पा०) इति ठक् । तासां भावस्तत्ता, तथा [आनुकूलिकतया] अनु-
 कूलवर्त्तितयैव, [नराणां] पुंसां, [हृदयानि, आक्षिपन्ति] आवर्जयन्ति,
 इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति ।—[दुर्वहस्तनभराः] दुर्वहः स्तनभरो यासां ताः ; एते-
 नोपरिसुरतं व्यज्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । असिता आय-
 ताश्च केशा यासां ताः, [असितायतकेश्यः] स्त्रियः । “स्वाङ्गाच्च—”
 (६।३।४० पा०) इत्यादिना ङीष् । [मन्मथरसात्] म्मररागात्,
 [सुरतस्य, अतिभूमिं] परां काष्ठां, [प्राप्य], महान्तं * सुरतं
 प्राप्येत्यर्थः । [श्रमजलाऽऽर्द्रललाटश्लिष्टकेशं] श्रमजलेन स्वेदाम्बुना,
 आर्द्रं ललाटे श्लिष्टाः केशा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [शश्रमुः]
 इति सानुभावस्य † श्रमभावोक्तिः । भावनिबन्धनात् प्रेयोऽलङ्कारः ॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति, सङ्गताभिरिति ।—[उचितैः] परि-
 चितैः प्रियतमैः सह, [सङ्गताभिर्बन्धुभिः, प्राक्] सुरतादौ, [चलिता]
 गन्तुं प्रचलिता, [अपि, स्त्रीः, सखीव चिरेण, अमुच्यत] मुक्ता । न सहत

* सहदिति युक्तं, सुरतशब्दस्य नपुंसकत्वात् ; “उक्तवान्” इत्यर्थे तु साधु ।

† सानुभावस्येति युक्तम्, अन्यथा चर्थासङ्गतिः ।

भूय एव समगंस्त रतान्ते
 क्रीर्बधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्
 क्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल-
 छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥
 अप्रभूतमतनीयसि तन्वी
 काञ्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु ।

इत्यसहा । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । [विरहस्यासहा] विरह-
 मसहमाना सतीत्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति
 कर्मणि षष्ठी । [रतान्ते भूय एव बधूभिः समगंस्त] सङ्गता, सखीव
 इत्येव । सम्पूर्वाङ्गमेर्लुङ्, “समो गम्यच्छिभ्याम्—” (१।३।२६ पा०)
 इत्यात्मनिपदम् । “वा गमः” (१।२।१३ पा०) इति सिचः पन्ने
 कित्वाभावात् “अनुदात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिनाऽनु-
 नासिकलोपो न । सुरतेतरकाले स्त्रीणां लज्जैव भूषणमिति भावः ।
 उपमाऽलङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिति ।—[क्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः] क्रिया विभङ्गुराः
 खलिता, विलोचनपाता दृष्टिपाता येषु ते, [सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल-
 छाद्यमानवपुषः] सम्भ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन छाद्यमानानि वपंषि
 अन्तरङ्गाणि येषु ते, [सुरतान्ताः] सुरतावसानानि, [क्षणं, प्रेक्षणीयकं]
 दृश्यम्, [इव आसन्] इत्युपमा । नाटकादिरूपकैष्वाहार्यकं वस्तु तद्-
 दृश्यं प्रेक्षणीयकमिति चोच्यते । इह आविर्भावतिरोधानादिना तत्तुल्य-
 त्वम् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमिति ।—[तन्वी] कृशाङ्गी, [अभीष्टतमेन] प्रेयसा,

क्षौममाकुलकरा.विचकर्ष

क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्ति-

मृष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।

सापराध इव मण्डनमासौ-

दात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

[क्रान्तपल्लवं] गृहीताञ्चलम्, अत एव [अतनीयसि] महीयसि,
[काञ्चिधाम्नि] जघने, [अप्रभूतं] छादयितुमपर्याप्तम्, अत एव
[पिहितैकतरोरु] पिहितश्चादितः, एकतर एव ऊरुर्येन तत्, [क्षौमं]
दुकूलम्, [आकुलकरा] व्यग्रपाणिः सती, [विचकर्ष] कृत्स्नापि-
धानार्थमाचकर्ष । लज्जाऽनुभावोऽयम् । अत्र क्षौमविशेषाणामाक-
र्षणहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८३ ॥

मृष्टेति ।—[मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिः] मृष्टा प्रमृष्टा, चन्दनानां,
विशेषकाणां तमालपत्राणाञ्च भक्तिः रचना येन सः, 'तमालपत्रतिलक-
चित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । [मृष्टभूषणकदर्थितमाल्यः] मृष्टानि
भूषणानि यस्मिन् स मृष्टभूषणः, कुत्सितोऽर्थः कदर्थः । लोकतो विशिष्य-
लिङ्गत्वम् । “कोः कत् तत्पुरुषेऽचि” (६।३।१०१ पा०) इति कुशब्दस्य
कदादेशः । कदर्थानि कृतानि कदर्थितानि दूषितानि, माल्यानि येन
सः । ततस्तयोर्वैवक्षिकविशिष्यविशेषणभावाद् विशिषणसमासः । एव-
म्भूतः [उपभोगः, सापराध इव] पूर्वमण्डनापहारात् कृतापराध इव,
[सुदृशामात्मनैव] स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । [मण्डन-
मासौत्] प्रतिनिधिकरणेन स्वापराधनिरासार्थमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां
सम्भोग एव मण्डनं, तदभावे मण्डनान्तरस्याप्यमण्डनत्वादिति भावः *
॥ ८४ ॥

* सापराध इव इत्युत्प्रेक्षाया उपभोगो मण्डनमिति रूपकस्य च सापेक्षत्वात्
सङ्गरः ।

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्ची
 मोहनातिरभसेन नितम्बे ।
 मेखलेव परितः स्म विचित्रा
 राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥
 भातु नाम सुदृशां दशनाङ्कः
 पाटलो धवलगण्डतलेषु ।
 दन्तवाससि समानगुणश्रीः
 सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥
 सुभ्रुवामधिपयोधरपौठं
 पीडनैस्तुटितवत्यपि पत्युः ।

योषित इति ।—[मोहनातिरभसेन] मुरतसम्भमेण, [पतितकाञ्चन-
 काञ्ची] पतिता काञ्चनी काञ्चनस्य विकारः काञ्चिर्यस्मात् तस्मिन् निर्मो-
 खले, [योषितो नितम्बे, परितः] सर्वतः, [विचित्रा] विविधरचना,
 [नवनखक्षतलक्ष्मीर्मेखलेव राजते स्म] उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

भात्विति ।—[सुदृशां] सम्बन्धी, [पाटलः] अरुणः, [दशनाङ्कः]
 दन्तक्षतं, [धवलगण्डतलेषु] कपोलेषु, [भातु नाम] वैवर्ण्याद् भेदेन
 प्रकाशतां, नामेत्यङ्गीकारे । [दन्तवाससि] अधरे तु, [समानगुणश्रीः]
 तुल्यवर्णीऽपि, तथा [सम्मुखोऽपि] सन्, [परभागं] गुणोत्कर्षं, तथा
 पञ्चाङ्गागच्छ, [अवाप] । इति सावर्ण्यवैवर्ण्ययोः सम्मुखपराङ्मुख-
 त्वयोश्च विरोधः । उपरिभागमवापेत्युभयत्र परिहाराद् विरोधाभास-
 द्वयसंछट्टिः । तत्राद्यः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलः, अन्यस्तद्गुणो-
 त्थापित इति सङ्करः ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामिति ।—[सुभ्रुवां] पयोधरपौठे कुचतटे [अधिपयोधर-

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा
 हारयष्टिरभवद् गुरुरेव ॥ ८७ ॥
 विश्रमार्थमुपगूढमजस्रं
 यत् प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।
 योषितामुदितमन्मथमादौ
 तद् द्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ ८८ ॥
 आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पै-
 रप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

पीठम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [पत्युः पीडनैः] परिरम्भादि-
 विमर्दैः, [लुटितवती] केदं गता, [अपि] ; अत एव [मुक्तमौक्तिक-
 लघुः] मुक्तमौक्तिका सा च सा लघुश्च, अत एव [गुणशेषा] सूत्रमात्र-
 शेषाऽपि, [हारयष्टिः, गुरुः] श्लाघ्या, [एवाभवत्] । लघुरपि गुरुरिति
 विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

विश्रमेति ।—[योषितां प्रथमरत्यवसाने, विश्रमार्थं] श्रमापनोद-
 नार्थम् । श्राम्यतेर्घञ्प्रत्ययः । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचनेः”
 (७।३।३४ पा०) इति वृद्धाभावः । [अजस्रं यत् प्रियैः, उपगूढम्]
 उपगूहनम् । “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४ पा०) । “न लोका—”
 (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठौप्रतिषेधः । [उदितमन्मथम्] उत्पा-
 दितकामम् ; अत एव [तत्] उपगूहनम्, [द्वितीयसुरतस्यादौ बभूव] ।
 श्रमापनोदमन्मथोद्धोधाभ्याम् उभयोपयोगादुभयार्थमभूत् ; संयोग-
 पृथक्त्वन्यायादित्यर्थः । अत्र मध्यवर्तिन उपगूढस्यैकस्य पूर्वोत्तरसुरत-
 शेषादित्वेन विशेषणगत्या विश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गद्वयं तदङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्ष्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृत इति ।—[अनारतरताभिरताभ्यः] अनारतम् अश्रान्तं, रते

दीयते स्म शयितुं शयनीये

न क्षणः क्षणदयाऽपि बधूभ्यः ॥ ८९ ॥

योषितामतितरां नखलूनं

गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ।

क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां

रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥

सुरते, अभिरताभ्य आसक्ताभ्यः, [बधूभ्यः], क्षणमुत्सवसुखं ददातीति क्षणदा रात्रिः, तथाऽपि [क्षणदयाऽपि, अभिनवपल्लवपुष्पैः] अभिनवैः पल्लवैः पुष्पैश्च, [आस्तृते अपि] आच्छादितेऽपि, सुखशयनार्होऽपीत्यर्थः । श्रुतेऽस्मिन्निति [शयनीये] तल्ये । “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इत्यधिकरणेऽनीयर । [शयितुं] शयनं कर्तुं, [क्षणः] अल्प-कालोऽपि, [न दीयते स्म] न दत्तः । किन्त्वाप्रभातभरमयत्, * क्षणदा-त्वादेवेति भावः । क्षणदयाऽपि क्षणो न दत्त इति विरोधस्योत्सवार्थ-त्वेन परिहाराद् विरोधाभासोऽलङ्कारः । “निर्व्यापारस्थितौ काल-विशेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः ॥ ८९ ॥

योषितामिति ।—नखलूनं न खलु ऊनं, नयत् ऊनां न यदूनाम् इति पदच्छेदः । [अतितराम्] अतिमात्रम् । अव्ययादासुप्रत्ययः । नखलूनं क्षतं [नखलूनम्] । “ल्वादिभ्यश्च” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । तथाऽपि [उज्ज्वलतया] औज्ज्वल्येन, [न ऊनं] न न्यूनं, किन्तु समग्रमेवेत्यर्थः । नखक्षतानां कामिनीगात्रमण्डनत्वादिति भावः । अत एव [आशु, हृदयं] प्रियचित्तं, [क्षोभं] विकारं, [नयत्] प्रापयत् । नयतेर्लटः श्लादेशः । [योषितां गालं, यदूनां] यादवानां, [रागवृद्धिम्, ऊनां] न्यूनां, [नाकरोत् खलु] ; किन्तु भूयोऽपि समग्रा-

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा-
ननवरतरतश्रीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

अभजत परिवृत्तिं साऽथ पर्यस्तहस्ता
रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाऽधोमुखीव ॥ ८१ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
सुरतवर्णनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

मेवाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकं शब्दालङ्कारः । औज्ज्वल्यस्य विशेष-
पणगत्या रागवृद्धिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अर्थालङ्कारः ॥ ८० ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [मदमदनाभ्यां, स्पष्टरागान्] सर्वदा
रागित्वेऽपि तदा ताभ्याम् अपि व्यञ्जितरागानित्यर्थः । [अनवरत-
रतश्रीसङ्गिनः] अविच्छिन्नसुरतसम्पन्नम्यटान्, [तान्] रागिण्यश्च रागि-
णश्च तान् [रागिणः] । “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः ।
[अवेक्ष्य, अथ] अवेक्षणानन्तरं, * [पर्यस्तहस्ता] पर्यस्तः परिवृत्तो हस्तो
नक्षत्रविशेषः करश्च यस्याः, सा । ‘हस्तो नक्षत्रमेदे स्यात् करेभकरयो-
रपि’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [अवनतेन्दुः] सस्तचन्द्रा, अत एव [सा
रजनिलज्जया] । ग्राम्यचेष्टादर्शनजनितयेति भावः । [अधोमुखी
इव] नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । [परिवृत्तिं] निवृत्त्यनुखताम् [अभजत]
प्रभातप्रायाऽभूदित्यर्थः । स्त्रियो हि परकीयग्राम्यचेष्टादर्शने तपा-
ऽवनतमुख्यो हस्तेन दृष्टिमन्तर्वाप्य द्रागपसरन्तीति भावः ; अत एव
अनन्तरसर्गे प्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनी वृत्तमेतत् । लक्ष्मणं
तूक्तं वक्ष्यते चोत्तरसर्गादौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमह्निनाथसूरिविरचिते माघ-
काव्यव्याख्याने सर्वङ्गप्राऽख्ये दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

—००—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकौकृत्य षड्जम् ।
प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥ १ ॥

अथ प्रसृतं प्रभातवर्णनं प्रारभते, श्रुतीति ।—नास्ति काकुर्यस्येत्य-
काकुरविकृतध्वनिः । ‘काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभि-
र्ध्वनेः’ इत्यमरः । श्रावयतीति श्रावको दूरध्वनिः, स्निग्धो मधुरः, कण्ठः
कण्ठस्वरो येषां ते [अकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः] रक्तकण्ठा इत्यर्थः ।
[मागधाः] वैतालिकाः, [श्रुतिसमधिकं] श्रुतयो नाम षड्जादि-
स्वरारम्भकावयवाः शब्दविशेषाः । तदुक्तं,—‘प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते
ऋष्यमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरान्वयवलयक्षणा ॥’ इति ।
ताभिः श्रुतिभिः, समधिकं बहुलं—षड्जविशेषणं पञ्चमविशेषणं वा
उभयोरपि तथात्वात् । तदुक्तं,—‘चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
हे हे निषादगान्धारो त्रींस्त्रीन्टमभैवतो ॥’ इति । षड्जो मयूरस्य
कूजितानुकारी स्वरविशेषः,—‘षड्जं मयूरो वदति’ इति लक्षणात् ।
तं [षड्जं], भिन्न एव भिन्नकः, अतादृशं तादृशं कृत्वा [भिन्नकौकृत्य]
तत्कालनिषिद्धस्वरासङ्कीर्णं कृत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नाम कौकिलकूजितानु-
कारी स्वरविशेषः,—‘पिकः कूजति पञ्चमम्’ इति लक्षणात् । तं
[पञ्चमं पीडयन्तः] तत्कालनिषेधात् परित्यजन्तः इत्यर्थः । [सततं]

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावत्
नयनयुगममीलत् तावदेवाऽऽहतोऽसौ ।
रजनिविरतिशंसो कामिनौनां भविष्य-
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

वीणाऽऽदिवाद्ययुक्तम् ; ‘ततं वीणादिकं वाद्यम्’ इत्यमरः । [ऋषभ-
ह्रीनम्] ऋषभोऽपि वृषभनर्दितानुकारौ स्वरभेद एव । ‘गावत्स्वृषभ-
भाषिणः’ इति लक्षणात् । तेन ह्रीनं, तस्यापि तत्कालनिषिद्धत्वा-
दित्यर्थः । सततम् ऋषभह्रीनञ्च यथा तथा, [रात्रेः परिणतिं] परि-
वृत्तिमित्यर्थः । [इति] वक्तव्यमाणाप्रकारेण, [उच्चैः] यथा तथा,
[माधवाय] कृष्णाय । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [प्रणि-
जगदुः] गानेन आचख्युरित्यर्थः । “नेर्गदनद—” (८।४।१७ पा०) इत्या-
दिना गत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः ;—‘प्रभाते सुतरां निन्द्य ऋषभः
पञ्चमोऽपि च । जनयेत् प्रधनं ह्युक्ता पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ॥ पञ्चमस्य
विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनयेत् दशमस्य विप-
र्ययम् ॥’ इति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे मालिनी वृत्तम्,—
“ननमयययुतयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ पूर्वश्लोके ‘इति’शब्दपरामृष्टानपररात्रप्रभृत्युत्तरोत्तरक्रमभाविनः
प्रभातवृत्तान्तान् आसर्गसमाप्तिं वर्णयन्नाह, रतीति ।—[रतिरभसविला-
साभ्यासतान्तं] रतिरभसविलासानां सुरतसम्भ्रमलीलानाम्, अभ्यासेन
आवर्त्तनेन, तान्तं क्लान्तं, [नयनयुगं] कर्तुं । कामिनामिति शेषः ।
[यावत्, नामीलत्] न मुकुलीभवति, [तावदेवासौ, रजनिविरतिशंसौ]
निशाऽवसानमूचकः, [उच्चैर्मृदङ्गः, कामिनौनां, भविष्यद्विरहविहितनिद्रा-
भङ्गं] भविष्यता उत्तरक्षणाभाविना, विरहेण, विहितः कृतो, निद्राभङ्गो
यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [आहतः] ताडितः * । अत्र विरहशब्देन

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्त्तैर्ध्रुवस्य
 स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ।
 शकटमिव महौयः शैशवे शार्ङ्गपाणे-
 श्वपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥
 प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
 प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति

सामर्थ्यात् तच्चिन्ता लक्ष्यते ; अन्यथा असतः साम्प्रतिकनिद्राभङ्ग-
 हेतुत्वायोगादिति । अत्र रतितान्तत्व-रजनिविरतिशंसनयोर्विशेषण-
 गत्या नेत्रनिमोलन-निद्राभङ्गहेतुत्वात् पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे ॥ २ ॥

स्फुटेति ।—[अल्पमूर्त्तः] दूरत्वात् सूक्ष्मविम्बस्य, [ध्रुवस्य] औत्तान-
 पादेः । ‘ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्’ इत्यमरः । [उपरिष्ठात्, स्फुट-
 तरम्] उज्ज्वलतरं, [व्यस्तं] पर्यस्तम्, [एतत् सुरमुनीनां] सप्तर्षीणां,
 [मण्डलं, शार्ङ्गपाणेः] केशवस्य, कृष्णस्य तवेत्यर्थः, [शैशवे] प्रच-
 लितस्य [चपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रं] चपलस्य चरणकाञ्जस्याल्प-
 चरणारविन्दस्य, “अल्पे” (५।३।८५ पा०) इत्यल्पार्थे कन्प्रत्ययः । प्रेरणया
 नोदनेन, उत्तुङ्गितम् उत्तुङ्गीकृतम् अग्रं यस्य तत्, विपर्ययासिताग्र-
 मित्यर्थः । [महौयः] महत्तरं, [शकटम् इव] शकटाकारं शकटा-
 सुरशरीरमिव, [स्फुरति] दीप्यते । उपमाऽलङ्कारः । पुरा किल
 बाल्ये कृष्णः शकटरूपधारिणं शकटासुरं पादघातेन पातयामासेति
 पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ३ ॥

प्रहरकमिति ।—[स्वं] स्वकीयं, स्वपाल्यमित्यर्थः, [प्रहरकं]
 प्रहर एव प्रहरको यामः । ‘हौ यामप्रहरौ समौ’ इत्यमरः । तम्,
 [अपनीय] नीत्वा, [निदिद्रासता] निद्रातुमिच्छता । निद्रातिः
 सन्नन्ताद्भटः श्लाघादेशः । [केनचित्] अतीतप्रहरपालनेत्यर्थः । [जागृहि]
 प्रबुध्यस्व, [इति, प्रतिपदं] पदे पदे, [उच्चैरुपहृतो मनुष्यः] अनन्तर-

मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
 दददपि गिरमन्तबुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥
 विपुलतरनितम्बाऽऽभोगरुद्धे रमण्याः
 शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ।
 रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चिद्
 गमयति शयनीयं शर्वरीं किं करोतु ? ॥ ५ ॥

यामिकः, [मुहुर्निद्रया, अविशदवर्णाम्] अस्पष्टाक्षराम्, अत एव [शून्य-
 शून्यां] शून्यप्रकाराम्, अनर्थप्रायामित्यर्थः । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।
 १२ पा०) इति द्विर्भावः, “कर्मधारयवदुत्तरेषु” (८।१।११ पा०) इति
 कर्मधारयवद्भावादवयवसुपो लुक् । [गिरम्] अयमहं जागर्मीति प्रति-
 वाचं, [दददपि] प्रयच्छन् अपि । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०)
 इति लुमागमप्रतिषेधः । [अन्तः] अन्तःकरणे, [नो बुध्यते] न
 जागर्ति । बुध्यतः देवादिकात् कर्तरि लट् । अत्राप्रबोधप्रतिवचन-
 दानयोर्विरोधे अपिशब्दः । निद्राऽऽज्ञानाभ्यां तत्समाधानात् विरोधा-
 भासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

विपुलति ।—[रमण्या, विपुलतरनितम्बाऽऽभोगरुद्धे] विपुलतरस्य
 नितम्बस्य आभोगेन विस्तारेण, रुद्धे आक्रान्ते, [शयनीयं, शयितुमव-
 काशम्, अनधिगच्छन्] अलभमानः, [जीवितेशः] प्रेयान्, [रतिपरिचय-
 नश्यन्नैद्रतन्द्रः] रतिपरिचयेन पुनःपुनः सुरतावृत्त्या, नश्यन्ती निवर्त्तमाना,
 निद्राया इयं नैद्रो, निद्राप्रयुक्ता तन्द्रा आलस्यं, यस्य स तथाभूतः सन्,
 [शर्वरीं, कथञ्चिन् गमयति] कृच्छ्रेण नयति, [किं करोतु ?] किमन्यत्
 कुर्यात् ? शयनानवकाशे सुरतमेव कालयापनोपाय इति तत्रैव
 प्रवृत्त इति भावः । अत्र शयनीयस्येदृशोपासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिरलङ्कारः ; तादृशोपास्य विशेषणगत्या शयनावकाशानधि-
 गमहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद इति सङ्करः ॥ ५ ॥

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगान्
उदधिमहति राज्ये काव्यवद्दुर्विगाहे ।

गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

क्षितितटशयनान्तादुत्थितं दानपङ्क-

सुतबहुलशरीरं शाययत्येष भूयः ।

क्षणेति ।—क्षणं शयिताः सुरतशमापनोदाय विपुलाः, विबुद्धाः तदैव प्रबुद्धाः । यथाकालं प्रबुद्धत्वात् इति भावः [क्षणशयितविबुद्धाः] । स्नातानुलिप्तवत्, “पूर्वकाल—” (२।१।४८ पा०) इति समासः । [महीपाः कवय इव, अपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः] अपररात्रे रात्रेः पश्चिमयामे इत्यर्थः । “पूर्वापर—” (२।३।५८ पा०) इत्यादिना एकदेशिसमासे समासान्तः अच् । “रात्राङ्गाद्वाः पुंसि” (२।४।२८ पा०) इति पुंस्त्वम् । तत्र प्राप्तबुद्धिप्रसादाः लब्धबुद्धिप्रकाशाः, सन्तः, [उदधिमहति] समुद्र-गम्भीरे, एकत्र,—तुरगादिभिः, अपरत्र,—रसभावादिभिश्चेति भावः । अत एव [दुर्विगाहे] दुष्प्रवेशे, [राज्ये], काव्य इव [काव्यवत्] । “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [प्रयोगान्] सामानुपायानुष्ठानानि, अन्यत्र,—अर्थगुणसाधुशब्दगुम्फान्, [कल्पयन्तः] तर्कयन्तः ; —“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्” इति स्मरणादिति भावः । [गहनं] दुष्प्रापम्, अन्यत्र,—दुर्दर्शम्, [अर्थजातं] पुरुषार्थजातं, त्रिवर्गमित्यर्थः, अन्यत्र,—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपमभिधेयजातं, [चिन्तयन्ति] विचारयन्ति । इवशब्दस्योपलक्षणत्वात् काव्यवदिति वतिप्रत्ययेऽप्यनेकशब्दार्थगता श्रौती पूर्णा वाक्यार्थोपमा ; काव्यवदिति तद्धित-गता कवय इवेति समासगता चेति सङ्कीर्णा ॥ ६ ॥

क्षितेति ।—[क्षितितटशयनान्तात्] क्षितितटं भूतलम्, एव शय-

मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं
 गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥
 द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैले
 दधति दधनि धीरानारवान् वारिणीव ।
 शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥

नान्तः शयनस्थानं, तस्मात्, [उच्यते] सुप्तोत्थितमित्यर्थः ; अत एव
 [दानपङ्कतबहुलशरीरं] मदकर्मोचितमहाकायं, [गजपतिम्,
 एषः] ; अधिरोहतीति [अधिरोहः] आरोहणः । पचाद्यच् । [मृदु-
 चलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं] मृदु मन्दं, चलता अपरान्तेन पश्चिम-
 पादेन, उदीरित उत्पादितः, अन्दू * -निनादः शृङ्खलावो यस्मिन्
 कर्मणि तत् यथा तथा । [पक्षकव्यत्ययेन] पक्ष एव पक्षकः, पार्श्वः ।
 ‘पक्षः पार्श्वगत्माध्यसहायबलभित्तिषु’ इति वैजयन्ती । तस्य व्यत्ययेन
 पार्श्वान्तरेणेत्यर्थः । [भूयः, श्राययति] शयनं कारयति । “गति-
 बुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् । स्वभावोक्ति-
 रलङ्कारः ॥ ७ ॥

द्रुतेति ।—[द्रुततरकरदक्षाः] द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते
 दक्षाश्च, [एते, वल्लवाः] गोपालाः । ‘आभीरः स्यात् महाशूद्रो गोपालो
 वल्लवस्तथा’ इति वैजयन्ती । [क्षिप्तवैशाखशैले] विशाखा प्रयोजन-
 मस्येति वैशाखो मस्यनदण्डः । ‘वैशाखमस्यमस्यानमस्यानो मस्यदण्डके’
 इत्यमरः । “विशाखाऽऽषाढादण् मस्यदण्डयोः” (५।१।११० पा०)
 इत्यण्प्रत्ययः । वैशाखः शैल इवेत्युपमितसमासः । साहचर्यात्,

* अच्यते अच्यतेऽनेन इति कूः, (“अन्दू स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च”
 इति मेदिनी ।

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराचौ
 रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
 गुकुलितनयनैवाऽऽश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ६ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः
 कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।

क्षिप्तो वैशाखशैलो यस्मिन् तस्मिन्, [धीरान्] गम्भीरान्, [आरवान्, दधति दधनि] दध्नि । “विभाषा डिश्योः” (६।४।१३६ पा०) इति विकल्पादलोपाभावः । [वारिणीव, सुरोधाः शशिनमिव, सारं] नवनीतम्, [उद्धर्तुम्] उत्कृष्टम्, [उदधिगुर्वीम्] उदधिरिव गुर्वी । “उपमानानि सामान्यवचनैः” (२।१।५५ पा०) इति समासः । तां, [कलशिं] कुम्भीं, [लोडयन्ति] मथनन्ति । एषाऽपि पूर्वतरवत् पूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमासगता इति सङ्गीर्णा च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति ।—[अनुनयं] प्रियप्रार्थनाम्, [अगृहीत्वा] नाङ्गीकृत्य, [पराचौ] पराङ्मुखौ, [व्याजसुप्ता] व्याजेन कपटेन सुप्ता, [स्त्री अथ, कल्ये] प्रभाते, ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्’ इत्यमरः । [कृकवाकोः] कुक्कुटस्य । ‘कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः’ इत्यमरः । “कृके वचः कश्च” (उ० १ पा, ६ मु०) इति जुगुप्रत्ययः कत्वञ्च । [तारम्] उच्चैः, [रुतं] कूजितम्, [आकर्ण्य, कथमपि] गात्रजृम्भणादिव्याजेन, [परिवृत्ता] सम्मुखीभूता, [निद्रयाऽन्धा किल] अजानतीव, [गुकुलितनयनैव] मीलिताक्षी सत्येव, [प्राणनाथमाश्लिष्यति] । एषा कलहान्तरिता ॥ ६ ॥

गतमिति ।—[अनुगतवीणैः] अनुसृतवीणैर्वीणासंवादिभिः, [वेणुनादैः] वंशस्वरैः, [एकताम्] एकरूपतां, [गतं, कलम्] अव्यक्तमधुरम् ; अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालो यस्य तत् [अविकलतालं],

असक्तदनवगीतं गीतमाकर्णयन्त.

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥ १० ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामौलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धञ्चुरिव ।

रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं

पटुतरचपलोष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

बोध एव हेतुस्तस्य [बोधहेतोः] बोधकारणेन, बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारणत्वमिच्छाद्वारा स्वर्गादिवत् फलरागस्य तत्साधन-प्रवृत्तिहेतुत्वात् पक्षी । [गायकैः] वैतालिकैः, [अनवगीतम्] अग-र्हितम् । ‘अवगीतन्तु निर्वादे मुहुर्दुष्टेऽपि गर्हिते’ इति विश्वः । गीतञ्च गीयमानं वस्तु, आवृत्तिर्वा गीतशब्दस्य अर्थः । [गीतं] गानं, [असक्तत् आकर्णयन्तो नरेन्द्राः, सुखमुकुलितनेत्राः] सुखेन गानमुखेन, मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः, [निद्रां, यान्ति] भजन्ति । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ १० ॥

पठेति ।—[अयमश्वः, परिशिथिलितकर्णग्रीवं] परिशिथिलितं सस्तमुक्तं, कर्णग्रीवं कर्णो च ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अमौलिताक्षः], ऊर्ध्वं जानुनी यस्य सः [ऊर्ध्वञ्चुरिव] ऊर्ध्वजानुस्तिष्ठन् इत्यर्थः । ‘ऊर्ध्वञ्चुरूर्ध्वजानुः स्यात्’ इत्यमरः । “ऊर्ध्वादिभाषा” (५।४।१३० पा०) इति जानुशब्दस्य नुरादेशः । [क्षणं, स्वप्नं] निद्राम्, [अनुभूय] उक्तमाश्रयलक्षणमेतत् । [भूयः] पुनरपि, [पटुतरचपलोष्ठः] पटुतरौ ग्रासग्रहणसमर्थौ, चपलौ चञ्चलौ चोष्ठौ यस्य स सन्, [प्रस्फुरत्-प्रोथं] प्रस्फुरमाणघोषं यथा तथा । ‘घोषा तु प्रोथमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [अग्रे, विकीर्णं] क्षिप्रं, [शष्पं] घासम् । ‘शष्पं बालटणं घासः’ इत्यमरः । [रिरसयिषति] रसयितुमास्वादयितुमिच्छति ।

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे
 पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।
 स्मितरुचिरिव सद्यः साभ्यसूर्यं प्रभेति
 स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाऽङ्गनायाः ॥ १२ ॥
 चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रामुखानां
 चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगावाः कुर्वन्ते न प्रियाणा-
 मशियिलभुजचक्राऽऽश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

रसयतेः सन्नतात् लट् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः,—‘स्वभावोक्तिरसौ
 चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्’ ॥ ११ ॥

उदयमिति ।—[य इन्दुः, मे] मम, [सङ्गतौ, उदितदीप्तिः] प्रवृद्ध-
 द्युतिः सन्, [उदयम्] उदयाद्रिम्, अभ्युदयञ्च, [याति, सः] इन्दुः, [एषो-
 ऽपरां] पश्चिमांशां, पराङ्गनाञ्च, [गत्वा, पतति] अस्तमेति, पातित्यञ्च
 गच्छति, [न वरम्] अनर्हम् ? अपि तु वरमेवेत्यर्थः । [इति सद्यः साभ्य-
 सूर्यं] यथा तथा, [पूर्वकाष्ठाऽङ्गनायाः] पूर्वकाष्ठा प्राची, सैवाङ्गना,
 पूर्वनायिका च गम्यन्ते । तस्याः, [स्मितरुचिः] मन्दहासकान्तिः, [इवैषा
 प्रभा, विशदं] निर्मलं यथा तथा, [स्फुरति] प्रकाशते । प्राच्यामीष-
 द्विषदा प्रभा प्रादुरभूदित्यर्थः । अत्र प्राचीगतप्राभातिकप्रभायामिन्दोः
 पराङ्गनासङ्गहेतुकपातित्यनिमित्ता चेतनधर्मस्मितरुचित्वोत्प्रेक्षा पूर्व-
 काष्ठाऽङ्गनाया इति रूपकव्यूढेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥ १२ ॥

चिरेति ।—[चरममपि शयित्वा] पश्चात् सुप्ता अपि, [पूर्वमेव
 प्रबुद्धाः *],—‘सुप्ते पश्चाच्च या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते
 चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥’ इति स्मरणादिति भावः । तथाऽपि

कृतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-
 न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाऽऽशाम् ।
 हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-
 र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥
 दधदसकलमेकं खण्डितामानमङ्गिः
 श्रियमपरमपूर्णमुक्चुसङ्गिः पलाशैः ।

[तरुण्यः, अपरिचलितगावाः] अस्यन्दवपुष्काः सत्यः, [चिररतिपरि-
 खेदप्राप्तनिद्रासुखानां] चिररतिपरिखेदेन प्राप्तनिद्रासुखानां, [प्रिया-
 णाम्, अग्निधिलभुजचक्राऽऽश्लेषभेदम्] अग्निधिलो गाढो यो भुजचक्रेण
 परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विसंसर्गं, [न कुर्वते] किन्त्वा-
 श्लिष्यैव स्थिताः ; अन्यथा तन्निद्राभङ्गः स्यात् । ‘श्रयानं न प्रबोधयेत्’
 इति निषेधास्कन्दनभयादिति भावः । रतिश्रमोऽत्र सञ्चारौ तदनु-
 भावो निद्रा • ॥ १३ ॥

कृतेति ।—[हिमरुचिः] चन्द्रः, [अरुणिम्ना] अस्तमयरागेण हेतुना,
 [रज्यमानैः] लोहितायमानैः । रञ्जैर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् ।
 “अनिदिताम्—” (६।४।२४ पा०) इति नलोपः । तौणि रज्यति राजति
 लोहितायति चाल्मन इति भट्टमहः । [जरठकमलकन्दच्छेदगौरैः]
 जरठस्य परिणतस्य, कमलकन्दस्य क्तेदा इव गौराः शुभ्राः । क्तेदग्रहणं
 धावल्थार्थम् । ‘गौरः पीते सितेरुणे’ इति विश्वः । तैः [मयूखैः, कुङ्कुमेन
 किञ्चित्, कृतधवलमभेदैः] कृतो धवलमभेदो धावल्थभङ्गो येषां तैः,
 ईषद्गन्गस्वधावल्थैः, [मलयरुहरजोभिः] चन्दनरेणुभिः, [इव, पश्चिमा-
 ऽऽशां] ; प्रियसौमिवेति भावः । [भूषयन् राजते] उपमाऽलङ्कारः † ॥१४॥

* अत्र सञ्चारिणीः स्वशब्देनोक्तेः रसदीपौ.—“रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायि-
 सञ्चारिणीरपि” इति लक्षणात् ।

† अत्र एकदेशविवर्त्तिनौ उपरमेति युक्तं, प्रियसौमिवेति साम्यस्य गम्यत्वात् ।

कलरवमुपगौते षट्पदौघेन धत्तः

कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्बितस्य

त्यजत इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।

वसनमिव मुखस्य संसते सम्प्रतीदं

सितकरकरजालं वासवाऽऽशायुवत्याः ॥ १६ ॥

दधदिति ।—[एकं] कुमुदषण्डम् [आनमद्भिः] मुकुलीभवद्भिः, [पलाशैः] दलैः, [असकलम्] अर्द्धं, [खण्डितां] क्षीयमाणामित्यर्थः । [श्रियं दधत्, अपरं] कमलषण्डम्, [उच्छुसद्भिः] विकसद्भिः, पलाशैः, [अपूर्णां] वर्द्धमानां, श्रियं दधत्, [षट्पदौघेन कलरवं] यथा तथा, [उप-गौते], उभे अपीत्यर्थः । [कुमुदकमलषण्डे] कुमुदानां कमलानाञ्च षण्डे कदम्बे । ‘कदम्बे षण्डमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [तुल्यरूपामवस्थां, धत्तः] दधाते । अत्र क्षयवृद्धोरर्थप्रवृत्तेरैककूप्ये कस्य क्षयः कस्य वा वृद्धिरिति दुर्ग्रहमिति भावः । अलोभयविशेषणानां तुल्यावस्थाधारणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; तेन द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभाव-रूपोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ १५ ॥

मदेति ।—[सम्प्रति, इदं सितकरकरजालं] सितकरस्येन्दोः, इदं करजालं, कर्तृ । [उद्गच्छता] उद्यता, [अरुणेन] अनूरुणा, [मदरुचिं] तत्तुल्यां रुचिम्, अरुणिमानमित्यर्थः ; अत एव निदर्शनाऽलङ्कारः । [लम्बितस्य] प्रापितस्य । लभेख्यन्तात् कर्मणि क्तः, “लभेरशब्दलिटोः” (७।१।६३ पा०) इति नुमागमः । अत एव [चिराय स्थायिनीं लज्जा-माशु त्यजत इव] मुखप्रकाशनादियमुत्प्रेक्षा । [वासवाऽऽशायुवत्याः] वासवाद्या प्राची, तस्या एव युवत्याः, [मुखस्य] प्राग्भागस्य, आननस्य च, [वसनमिव] अवगुण्ठनपट इव, [संसते] गलति । रक्ताः * स्त्रियः

* “रक्ताः” इत्यत्र “मत्ताः” इति पाठो युक्तः ।

अविरतरतलोलाऽऽयासजातश्रमाणा-
मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।
पुनरुषसि विविक्षैर्मातरिष्वाऽवचूय्य
ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥१७॥
अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं
नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।

पाटलमुखा निर्लज्जाः सस्तवस्त्राश्च भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्येति
प्राग्भागवदनयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलाऽतिशयोक्तिः, तथा पूर्वोक्त-
निदर्शनोत्प्रेक्षाभ्यां चानुगृहीता वसनमिवेत्युत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १६ ॥

अविरतति ।—[अविरतरतलोलाऽऽयासजातश्रमाणाम्] अविरत-
रतलोलाऽऽयासेन अविच्छिन्नसुरतक्रीडाप्रयासेन, जातश्रमाणाम्, [अङ्ग-
नानां] सम्बन्धिनि ; निःसहत इति [निःसहे] अक्षमे । पचाद्यच् ।
[अङ्गे, उपशममुपयान्तं] शाम्यन्तं, [मदनाग्निं] मदन एवाग्निस्तं,
[पुनः, उषसि] कल्पे, [मातरिष्वा] मातरि अन्तरिक्षे श्रयति वर्द्धत इति
मातरिष्वा । ‘श्वनुक्षन्—’ (उ० १ पा, १५८ सु०) इत्यादिना औणादिको
निपातः । [विविक्षैः] अमर्लेः, अनर्द्रैश्च, [मालतीनां] जातीकुसुमानाम् ।
‘सुमना मालती जातिः’ इत्यमरः । [रजोभिः] परागैः ; करीषैरिवेति
भावः । [अवचूय्य] अवध्वस्य, संयुज्येति भावः । [ज्वलयति] उद्दीपयति ।
प्राभातिकमालतीवातस्यर्शात् पुनरुद्बुद्धो मदन इत्यर्थः * ॥ १७ ॥

अनिमिषमिति ।—[इदं] पुरोवर्त्ति, [अस्फुटाऽऽलोकसम्पत्] अस्फुटा
सूर्यतेजोऽभिभवान्मन्दायमाना, आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत्,
अन्यत्र,—निद्राऽभिभवादनुद्बुद्धविषयावधानशक्तिकम् ; दीपस्येदं [दीपम्,
अर्च्चिः] ज्वाला । ‘ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः’ इत्यमरः । सर्वस्यां रात्राविति
[सर्वरात्रम्] । “पूर्वकाल—” (२।१।३८ पा०) इत्यादिना समासः । “अहः-

इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्प-

न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥

विकचकमलगन्धैरन्वयन् भृङ्गमालाः

सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा-

रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥

सर्व—” (५।४।८७ पा०) इत्यादिना समासान्तः, “रात्राज्जाहाः पुंसि” (२।४।२६ पा०) इति पुंलिङ्गता “अत्यन्तसंयोगे द्वितीया” (२।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [अविरामाः] अविच्छिन्नाः, [रागिणां] कामिनां, कामिनीनाञ्च । “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषः । [नव-
निधुवनलीलाः] नवाः निधुवनलीलाः सुरतविलासान् । ‘व्यवायो
ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनञ्च सः’ इत्यमरः । [कौतुकेन], न निमिष-
तीति [अनिमिषं] यथा यथा । पचादित्वादच्, कुटादित्वान्न गुणः ।
[अतिवीक्ष्य], अत एव [सनिद्रम्, उदवसितानां] गृहाणां सम्बन्धि ।
‘गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्’ इत्यमरः । [नयनमिव]
इत्युत्प्रेक्षा । [घूर्णते] भ्रमति ॥ १८ ॥

विकचेति ।—[प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामारमणरभसखेदस्वेद-
विच्छेददक्षः] प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां, माद्यन्तीनां यौवनेनोद्दाम-
मानाञ्च, रामाणां स्त्रीणां, रमणरभसखेदेन सुरतसंरम्भशमेण, यः स्वेदः,
तस्य विच्छेदे हृण्ये, दक्षः [वातः] प्रभातमारुतः, [विकचकमलगन्धैः
भृङ्गमालाः, अन्वयन्] अन्वाः कुर्वन्, मोहयन्नित्यर्थः । अन्वयते: “तत्क-
रोति” (ग०) इति ग्यन्ताल्लटः शलादेशः । [सुरभितमकरन्दं] सुरभितः
सुरभीकृतः, मकरन्दो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । [मन्दम्, आवाति]
प्रचलति । अत्र वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । ‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्बा
 रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
 तिमिरमिव दधानाः संसिनः केशपाशा-
 नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥
 शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य्य
 श्वसनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्त्वरेव ।
 व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः
 परिमलितमनिन्द्यैरम्बरान्तं वहन्ती ॥ २१ ॥

मुकुमारता । अथेव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥' इति आचा-
 र्य्यौक्ता दश गुणाः प्रायेणात्र सम्भवन्तीति ते निपुणैः उच्येयाः ॥ १८ ॥

लुलितेति ।—[लुलितनयनताराः] निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः,
 अन्यत्र,—अप्रसन्ननक्षत्राः । 'ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा' इति विश्वः । [क्षाम-
 वक्त्रेन्दुविम्बाः] वक्त्राणीन्दुविम्बानौवेत्युपमितसमासः । तिमिरम् इवेत्या-
 दिलिङ्गात् ; अन्यत्र,—वक्त्राणीवेन्दुविम्बानि, तानि क्षामाणि सुरतप्रभा-
 ताभ्यां स्नानानि यासां ताः, [निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः] निद्रया स्वप्नेन
 मुकुलीभावेन क्लान्तानि नौलोत्पलानि अक्षौणीव, नौलोत्पलानीव
 वाऽक्षौणि यासां ताः, [संसिनः केशपाशान् तिमिरम् इव], अन्यत्र तु
 —तानिव तिमिरं, [दधानाः], अत एव [रजनय इव] स्थिताः [अमूः,
 वारवध्वः] वेश्याः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । [अवनिपति-
 गृहेभ्यः, यान्ति] निर्यान्ति । श्लिष्टविशेषण्यमुपमेत्येके ; श्लेष एवायम्
 उभयविषयः, उपमा तु प्रतिभासालसारा इत्युच्ये ॥ २० ॥

शिशिरैति ।—[एषा रजनिः, वासरान्ते] रात्रौ, [शिशिरकिरण-
 कान्तं] शिशिरकिरणश्चन्द्रः तमेव कान्तम्, [अभिसार्य्य] अभिसृत्य ।
 स्वार्थे णिच् । [साम्प्रतं, श्वसनसुरभिगन्धिः] श्वसनैः तत्कालवातैः

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-

दधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।

अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति स्रस्तहस्तः

शिशयिषुरिव पाण्डुं स्नानमात्मानमिन्दुः ॥२२॥

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा

यदधिनिशमपास्तं वल्लभेनाङ्गनायाः ।

निश्चासैश्च सुरभिगन्धिः सुगन्धिः, [अनिन्दौः] मनोहरैः, [तन्मयखाङ्गरागैः] तस्य मयूखैः एवाङ्गरागैः, [परिमलितं] व्याप्तं, वासितञ्च, [अम्बरान्तं] नभःप्रान्तं, वस्त्रान्तञ्च, [वहन्ती] भजन्ती, [सत्त्वेव प्रजति] । अलेन्दुतन्मयूखादीनां कान्तत्वाङ्गरागत्वादिरूपणात् रजन्याश्च अभिसारिकात्वरूपणस्य गम्यत्वात् एकदेशविवर्त्तिरूपकम् ॥ २१ ॥

नवेति ।—[अधिकरुचिरयमिन्दुः, नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गात्] नवकुमुदवनश्रियो हासः विकासः परिहामश्च, स एव केलिस्तस्यां प्रसङ्गादासङ्गात्, [अशेषामपि उषां] मङ्गलामपि रात्रिम् । ‘विभावरी नक्तमुषा शर्वरी’ इति विश्वः । “अत्यन्तसंयोगं द्वितीया” (२।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [जागरित्वा] जागरणं कृत्वा, [शिशयिषुरिव] श्रियतुमिच्छुरिव । श्रुतेः सन्नन्तादुपत्ययः । [स्रस्तहस्तः] स्रस्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः, करश्च, यस्य स सन्, [अपरदिशः] पश्चिमदिशः, * [अङ्गे] समीपे, उत्सङ्गे च, [पाण्डुं] पाण्डुवर्णं, [स्नानं] क्लान्तम्, [आत्मानं] स्वशरीरं, [मुञ्चति] । यथा दक्षिणनायकः कयाचित् सह विहृत्य श्रान्तः कस्याश्चित् अङ्गे श्रुते तद्वदिति भावः । अत्र प्रहास-कैल्यङ्करसंसनादिव्यवहारात् इन्दुकुमुदवनश्रीपश्चिमानां नायकत्व-प्रतीतिः समासोक्तिः अलङ्कारः । विशेषणसाम्यं तूपलक्षणमित्यलङ्कार-सर्वस्वकारः । स चोत्प्रेक्षासङ्कीर्णः ॥ २२ ॥

वसनमपि निशान्ते नेष्यते तत् प्रदातुं
 रथचरणविशालश्रीणिलोलिच्छणेन ॥ २३ ॥
 सपदि कुमुदिनीभिर्मौलितं हा ! क्षपाऽपि
 क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।
 इति दयितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-
 र्वहति कृशमशेषं भ्रष्टशोभं शुचिव ॥ २४ ॥
 व्रजति विषयमच्छामंशुमालौ न यावत्
 तिमिरमखिलमस्तं तावदेवारुणेन ।

सरभसंति ।—[अधिनिशं] निशायां, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 [सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा] सरभसः सत्वरः, परिरम्भ एवा-
 रम्भो व्यापारः, तत्र संरम्भस्तद्भाजा, [वल्लभेन, अङ्गनायाः] सम्बन्धि, [यत्
 वसनम् अपास्तं, तत्] वसनं, [निशान्ते] प्रभाते, [अपि, रथचरणविशा-
 लश्रीणिलोलिच्छणेन] रथचरणं चक्रं तद्वत् विशालायां श्रीणी लोलं
 सत्पृष्णमौच्छणं यस्य तेन वल्लभेन इत्यर्थः, [प्रदातुं नेष्यते] । अत्र वसनाप्रति-
 दानस्य श्रीणीक्षणलौब्यहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं रथचरणविशालेत्युप-
 मया संसृज्यते ॥ २३ ॥

सपदौति ।—[सपदि] सद्यः, [कुमुदिनीभिः, मौलितम् +] । भावे
 क्तः । [हा] हन्त !, [क्षपा] रात्रिः, [अपि क्षयमगमत् । ताः, समस्ता-
 स्तारकाः अपेता इति, शुचा] शोकेन, [चिन्तयन् इव, दयितकलत्रः]
 प्रियभात्ये, [इन्दुः कृशम्, अशेषं] निःशेषं यथा तथा, [भ्रष्टशोभं] नष्ट-
 प्रभम्, [अङ्गं वहति] ; कलत्रप्रियस्य युगपत् सकलकलत्रनाशे महान्
 शोको भवतीति भावः । अलेन्दोः प्रभातप्रयुक्ताङ्गकार्यशोभाभ्रंशयो-
 र्युगपत् कुमुदिन्यादिसकलकलत्रनाशहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ २४ ॥

परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्त्तुं
 प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि ॥ २५ ॥
 विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावत्
 ध्रुवति विरहखिन्नः पक्ष्मती यावदेव ।
 रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना
 सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

व्रजतीति ।—[अंशमालो] सूर्यः । प्रौढ्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
 [यावदक्षणां, विषयं] भूमिं, [न व्रजति] न दृश्यते इत्यर्थः, [ताव-
 देव, अरण्येन] अनूक्षणा, [अखिलं तिमिरम्, अस्तम्] अपास्तं, * [पर-
 परिभवि] परेषां परिभवि तिरस्कारकम् । “जिदृक्षि” (३।२।१५७ पा०)
 इत्यादिना इनिप्रत्ययः । [तेजः] प्रतापं, [तन्वतां] प्रथयताम् ;
 अग्रे सरतीति [अग्रेसरः] पुरःसरः, [अपि] । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु
 सर्तैः” (३।२।१८ पा०) इति टप्रत्ययः । [विपक्षोच्छेदं] विपक्षस्य
 श्लोरुच्छेदं, [कर्त्तुमाशु, प्रभवति] शक्नोति, [हि] । सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

विगतेति ।—[विरहखिन्नः] विरहेण खिन्नः ; रथचरणेन चक्रेण,
 समाह्वस्तुत्याख्यः, तस्यैव समाह्वा समाख्या यस्येति वा [रथचरणसमाह्वः]
 चक्रवाक इत्यर्थः । ‘कोकश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः’ इत्यमरः ।
 [विगततिमिरपङ्कं], तिमिरं पङ्कमिवेत्युपमितसमासः । तत् विगतं यस्मात्
 तत् ; [व्योम यावत् पश्यति, यावदेव, पक्ष्मती] पक्ष्ममूले । ‘स्त्री पक्ष्मतिः
 पक्ष्मूलम्’ इत्यमरः । “पक्षात्तिः” (५।१।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः ।
 [ध्रुवति] उत्पतितुं ध्रुवति । ‘धू विधूननं’ इति धातोस्त्रौदादिकत्वा-
 दुवडादेशः । [तावत्] एव, उत्पतनात् प्रागेव, [चक्रवाकी] चक्रवाकस्य

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे
रुचमदधुरुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च ।
परिमलरुचिराभिर्न्यकृतास्तु प्रभाते
युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

स्त्री । “जातरस्त्रीविषयादयोपधात्” (४।१।६३ पा०) इति ङीष् ।
[औत्सुक्यनुन्ना] औत्सुक्येन उत्कण्ठया, नुन्ना प्रेरिता सती, [सरिदपर-
तटान्तात्] सरितोऽपरतटान्तात् परभूमेः सकाशात्, [आगता] ।
एतेन अनयोरुन्मनस्कता समश्चानुराग इत्युक्तम् । अत्र रागौत्सुक्ययो
रसभावयोस्तिर्य्यगतत्वेनाभामयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामालङ्कारः,—
‘रसभावतदाभासप्रशमानां निबन्धने । रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि’
इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

मुदितेति ।—[प्रदोषे] रात्रौ, * मुदितानि यूनां मनांसि याभिस्ताः
[मुदितयुवमनस्काः] । “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०)
इति समासान्तः कप् । [कल्पिताः] उपभोगाय सम्पादिताः,
[भूषिताश्च] वलयवसनादिभिरुपस्कृताश्च, [उभय्यः] उभयविधाः
युवतयः पुष्पमालाश्च । “उभादुदात्तो नित्यम्” (५।२।५४ पा०)
इति उभस्य अयजादेशः, “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना
ङीष् । [तुल्यमेव] अविशेषं यथा तथा, [रुचं] शोभाम्, [अदधुः]
धृतवत्यः । धाञो लङ् । [प्रभाते तु उपभोगात्, नीरुचः] निष्पृभाः,
[पुष्पमालाः, परिमलरुचिराभिः] परिमलिन विमर्दगन्धेन, रुचिराभिः
उपभोगादधिसुरभिभिः, [युवतिभिः, न्यकृताः] त्यक्ताः, अवधोरिताश्च † ।

* अत एव वाचस्पत्ये,—“प्रदोषी रजनीमुखम् इत्यमराक्तिः, रात्रेः प्रथम-
प्रहरप्रथमदण्डवतुष्टयपरत्वाभिप्रायेण, रात्रिमात्रे भक्त्येति बोध्यम्” इत्युक्तम् ; एव-
ञ्चात्र प्रदोषशब्दस्य रात्रिपरतया व्याख्यानं न विरुध्यते इति विभाव्यम् ।

† शोभया इति भावः ।

विलुलितकमलौघः कौर्णवल्लीवितानः
 प्रतिवनमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।
 क्वचिदयमनवस्थः स्थासुतामेति वायु-
 बंधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेष्मान्तरेषु ॥ २८ ॥
 नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः
 क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्योक्तिपूर्वकविमर्दसङ्ख्येनाधिक्योक्ते-
 र्व्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितंति ।—वने वने [प्रतिवनम्] । याथार्थ्येऽव्ययीभावः ।
 [विलुलितकमलौघः] विलुलिताः व्यालीलिताः, कमलौघा येन सः,
 [कौर्णवल्लीवितानः] कौर्णा विक्षिप्ता, वल्लीनां मालत्यादीनां, विताना
 विस्तारा येन सः, [अवधूताशेषशाखिप्रसूनः] अवधूतानि अशेष-
 शाखिनां वकुलचम्पकादीनां प्रसूनानि येन सः, तथाऽपि [क्वचित्]
 पूर्वोक्तकमलवनादौ कुत्रापि; नास्त्यवस्था स्थितिरस्येति [अनवस्थः]
 स्थितिमप्राप्तः, [अयं वायुः, बंधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेष्मान्तरेषु] बंधूनां
 कुसुमानाञ्च विमर्देन सङ्घर्षेण, उद्गन्धिषु उद्गतगन्धेषु । गन्धस्येत्वम् ।
 वेष्मान्तरेषु गृहान्तरेषु, [स्थासुतां] स्थायित्वम्, [एति]; पूर्वोक्तसर्वो-
 त्कृष्टसौरभलोभादिति भावः । “ग्लोजिस्थञ्च—” (३।२।१३६ पा०) इति
 क्त्सुप्रत्ययः । बंधुशब्दो ङस्त्वोकारान्तोऽप्यस्ति । यद्वा,—“मधुकुसुम—”
 इति पाठः । मधुयुक्तानि कुसुमानि तेषां विमर्देनैत्यर्थः । अत्र वायो-
 रस्थायित्वेऽपि स्थायित्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः; तथा विमर्दगन्धस्य
 कमलादिगन्धात् आधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतिः अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः

॥ २८ ॥

नखपदेति । [नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु] नखपदेषु नख-

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः
 सुरतविलसितानां वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २६ ॥
 प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै-
 रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषःप्रोषितश्रीः ।
 उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां
 परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

क्षतिषु, वलिषु त्रिवलिषु, नान्यां सन्धिभागेषु कूर्परादिदेहसन्धिस्थानेषु,
 तथा [दशनानां क्षतिषु] दन्तव्रणेषु, [च, सशेषः] सावशेषः, किञ्चि-
 द्विद्यमानः इत्यर्थः, अत एव [लक्ष्यः] दृश्यः, [अङ्गनायाः] सम्बन्धी, [असौ];
 वर्णयति वर्णङ्करोति रञ्जयतीति [वर्णकः] अङ्गरागः, [वाग्विहीनः]
 वाग्विन्दिरहितः [अपि] सन्, [रहसि कृतानामपि, सुरतविलसितानां]
 सुरतचेष्टितानाम् ; वर्णयति वक्तोति [वर्णकः] वक्ता, व्यञ्जक इत्यर्थः ।
 वर्णयतेर्बुलप्रत्ययः । ‘वर्णक्रियायां विस्तारे गुणोक्तौ वर्णन्यदः’
 इति भट्टमल्लः । [जातः] नखक्षतादिष्वेव लक्ष्यमाणोऽङ्गरागः, अन्यत्र,—
 स्वविलोपाच्चेष्टाविशेषानुमापको जात इत्यर्थः । अत्र वाग्विहीनोऽपि
 रहस्यकृतानामपि वर्णको वक्तोति विरोधस्य व्यञ्जकत्वलक्षणया परि-
 हासादिरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २६ ॥

प्रकटति ।—[प्रत्युषःप्रोषितश्रीः] उपसि प्रत्युषः । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावः । यद्वा,—प्रत्युषः प्रभातम् । उपःप्रत्युषसौ अपि’ इत्यमरः ।
 तत्र प्रोषितश्रीर्भेष्टशोभः ; अत एव [प्रकटमलिनलक्ष्मा] स्पष्टदृष्टकलङ्कः,
 [असौ चन्द्रमाः, मृष्टपत्रावलीकैः] मृष्टाः प्रमृष्टाः, पत्रावल्याः पत्रभङ्गा
 येषां तैः । “नद्यृतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति कप् । तथाऽपि
 [अधिगतरतिशोभैः] अधिगता रतिशोभा सम्भोगश्रीर्येषां तैः, [परि-
 णतशरकाण्डापाण्डुभिः] परिणताः परिपक्वाः, शरकाण्डाः बाणस्थ-
 त्वाकाण्डिकाः । ‘शरी वाणे बाणतृणे’ इति शब्दार्थवे । तद्वदा-

सकलमपि निकामं कामलोलान्यनारो-

रतिरभसविमर्दैर्भिन्नवत्यङ्गरागे ।

इदमतिमहदेवाश्चर्य्यमाश्चर्य्यधाम्न-

स्तव खलु मुखरागो यन्न भेदं प्रयातः ॥ ३१ ॥

प्रकटतरमिमं मा द्राक्षुरन्या रमण्यः

स्फुटमिति सविशङ्कं कान्तया तुल्यवर्णः ।

पाण्डुभिः, [कामिनौनां, गण्डभागैः] गण्डस्थलैः, [उपहसित इव] इत्युत्प्रेक्षा, पाण्डिमगुणनिमित्ता उपमासंसृष्टा । निष्कलङ्काः सकलङ्कं समानमानिनमुपहसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

अथ काचित् खण्डिता नायिका सागसं प्रेयांसं प्रातरागतं पञ्चभिरुपालभते, सकलमित्यादि ।—[कामलोलान्यनारौरतिरभसविमर्दैः] कामेन लोलाया अन्यनार्याः सपत्न्याः, रतिरभसेषु सुरतसम्भ्रमेषु, विमर्दैः पीडनैः । रज्यतेऽर्ननति रागः, अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विलेपनं, अङ्गविकाशश्च तस्मिन्, [अङ्गरागे, सकलं] निःशेषं यथा तथा, [निकामं, भिन्नवत्यपि] विश्लिष्टवति सत्यपि, [आश्चर्य्यधाम्नः] सर्वाङ्गुतनिधानस्य, [तव, मुखरागः] मुखविकासः, [भेदं] विश्लेषं, [न प्रयातः] इति [यत्, इदमेवातिमहदाश्चर्य्यं खलु] । मुखस्याप्यङ्गत्वेन तद्वागस्याप्यङ्गरागत्वादिति भावः । अत्र विलेपनविकाशाख्ययोरङ्गरागयोरभेदाध्यवसायेन विरोधः, भेदानुसन्धानत्वेनाविरोध इति श्लेषमूलाऽतिशयोक्त्युत्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३१ ॥

प्रकटेति ।—किञ्च, [प्रकटतरम्] अतिस्फुटम्, [इमम्] एनं नखविलेखम्, [अन्याः रमण्यः] निजसपत्न्याः, [स्फुटं, मा द्राक्षुः] न पश्यन्तु । दृशेरुङ् “न दृशः” (३।१।४७ पा०) इति क्ताभावपक्षे सिचि वृद्धिः । [इति] बुद्ध्या, [कान्तया, सविशङ्कं] यथा तथा, [तुल्यवर्णः] लाक्षासमानवर्णः ; विवर्णस्य दुरपङ्गवत्वादिति भावः ।

चरणतलसरोजाक्रान्तिसङ्क्रान्तयाऽसौ
वपुषि नखविलिखो लाक्षया रक्षितस्ते ॥ ३२ ॥
तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यदुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥

[असौ, ते] तव, [वपुषि, नखविलिखः] नखव्रणः, [चरणतलसरोजा-
क्रान्तिसङ्क्रान्तया] चरणतलं सरोजमिवेत्युपमितसमासः आक्रान्ति-
लिङ्गात्, तस्य आक्रान्त्या आघातेन सङ्क्रान्त्या, [लाक्षया, रक्षितः] गुप्तः,
आच्छादित इत्यर्थः । हन्त सा तु पापीयसौ लाक्षा स्वयमेव सर्वदुर्वृत्त-
पिशुर्नति भावः । अत्र नखविलिखस्य लाक्षासावर्ण्यात् तदेकतापत्तेः
सामान्यालङ्कारः,—‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति
लक्षणात् ॥ ३२ ॥

तदिति ।—किञ्च, [मम त्वम्] एव, [प्रियेति यदवादीः] अवीचः ।
वदेलुङि “वदव्रज—” (७।२।३ पा०) इत्यादिना वृद्धिः । [तत्, अवितथं]
सत्यम् । कुतः ? [यत्] यस्मात्, [प्रियजनपरिभुक्तं] प्रियजनेन परिभुक्तं,
[डुकूलं] तदीयमित्यर्थः ; [दधानः] धारयन्नित्यर्थः । “दधानः” इत्यत्र
“वसानः” इति पाठे,—वसान आच्छादयन् । ‘वस आच्छादनार्थात् लटः
शानजादेशः । स त्वं [मदधिवसतिं] मम निवासम्, [आगाः] प्राप्तः ।
“इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः । युक्तं चैतदित्याह,—
[कामिनां मण्डनश्रीः, वल्लभालोकनेन] वल्लभानां प्रेयसीनामालोकनेन,
[सफलत्वं व्रजति हि] । अप्रिया चेत् कथमीदृशी मे सम्भावनेति
भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-

न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरौतुम् ? ॥ ३४ ॥

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येत्य बिभ्यद्

गलितनयनवारेर्याति पादावनामम् ।

नवेति ।—किञ्च, [नवनखपदं] नवानि नखपदानि यस्मिन् तत्, [अङ्गं] वपुः, [अंशुकेन, गोपयसि] क्वादयसि । गुपेष्टोरादिकात् स्वार्थे णिच् । [दन्तदष्टं] दन्तेन दष्टम्, [ओष्ठं पुनः] ओष्ठन्तु, [पाणिना, स्थगयसि] क्वादयसि । स्थगिरपि चोरादिकः । दिशि दिशि [प्रतिदिशम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” (५।४।१०७ पा०) इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । [विसर्पन्] प्रसर्पेन्, [अपरस्त्रीसङ्गशंसी] स्वान्तरसङ्गमूचकः ; अन्यप्रभवत्वात् तस्येति भावः । [नवपरिमलगन्धः] नवः परिमलाख्यो गन्धः । ‘विमर्दोत्थे परिमलः’ इत्यमरः । [केन] केनोपायेन, [वरौतुम्] आच्छादयितुम् । “वृत्तो वा” (७।२।३८ पा०) इति इटो दीर्घः । [शक्यः ?] न केनापि शक्य इत्यर्थः । अत्र नखदन्तचतयोरङ्गोष्ठाच्छादनं विसर्पणस्य गन्धानाच्छादयत्वे च विशेषणगत्या हेतुत्वात् काव्यालिङ्गद्वये इति सजातीयसङ्करः ॥ ३४ ॥

इतोति ।—[इति] पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयरोत्या, [कृतवचनायाः] कृतोपालम्भायाः, [गलितनयनवारेः] अधैर्यान्मुक्ताश्रयोः ; प्रेयस्या इति शेषः । [कश्चित्] नायकः, [बिभ्यत्] तस्यन् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [अभ्येत्य] आगत्य, [पादावनामं] पादयोरवनामम् अवनतिं, [याति] प्रणामेन प्रसादयतोत्यर्थः । ननु

करुणमपि समर्थं मानिनां मानभेदे
रुदितमुदितमस्त्रं योषितां विग्रहेषु ॥ ३५ ॥

[कुलकम्]

मदमदनविकाशस्पष्टधार्योदयानां
रतिकलहविकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु ।
विदधति न गृहेषूत्फुल्लपुष्पोपहारं
विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥ ३६ ॥

कथमौटङ्कार्दवं तथाऽहङ्कारिणस्तस्य रोदनमावेण, तवाह करुणमिति ।
—तथा हि, [विग्रहेषु] प्रणयकलहेषु, [योषितां, करुणं] दीनम्, [अपि,
रुदितम्] अश्रुमोचनं, [मानिनाम्] अहङ्कारिणां पुंसां, [मानभेदे]
अहङ्कारनिरासे, [समर्थं] शक्तम्, [अस्त्रं] साधनम्, [उदितम्] उक्तम् । वदेः
कर्मणि क्तः । “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
दीने प्रणयिजने पुंसां कोऽहङ्कार इति भावः । अर्थान्तरन्यासः । एषा च
खण्डिता नायिका,—‘नीत्वाऽन्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे । अन्य-
सम्भोगचिह्नैस्तु खण्डितैर्ष्याकषायिता ॥’ इति लक्षणात् । नायकस्तु
दृष्टः,—‘व्यक्तागा निर्भयो दृष्टः’ इति लक्षणात् । न चेह विभ्यद्विशेषण-
विरोधः, आगमनकालेऽनिर्भौकताया एव लक्षणोपयोगात् ; अन्यथा
वैरं स्यादिति भावः । अयञ्च महदयः ; अन्यथा रसाभास इत्याहुः ।
कुलकम् ॥ ३५ ॥

मदिति ।—[मदमदनविकाशस्पष्टधार्योदयानां] मदमदनयोर्विका-
शेन विजृम्भणेन, स्पष्टो धार्यस्योदय आविर्भावो यासां तासां, [कामि-
नीनां, रतिकलहविकीर्णैः] रतिरेव कलहः * तस्मिन् विकीर्णैः इत-
स्ततो विक्षिप्तैः, [भूषणैः, अर्चितेषु गृहेषु, वयस्याः] स्निग्धपरिचारिकाः ;

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गेऽन्यनारौ-
 जनितमिति सरोषामोर्ष्यया शङ्कमानाम् ।
 स्मरसि न खलु दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव !!
 स्त्रियमनुनयतीत्यं व्रीडमानां विलासौ ॥३७॥
 कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्न्यौ
 परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।

विनीयन्तेऽस्मिन्निति विनयोऽधिकारः, तत्र यत्रो विफलो यासां ताः
 [विफलविनययत्राः] निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्यः, [उत्फुल्लपुष्पो-
 पहारं] उत्फुल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां, [न विदधति] न कुर्वन्ति । • अत्र
 समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः,—‘तदुदात्तं भवेद् यत्र समृद्धं वस्तु
 वर्ण्यते’ इति लक्षणात् । तेन तासां तेषु आभरणेषु भुक्तवस्त्रमाल्या-
 दिवन्निर्माण्यबुद्धिर्ध्वन्यते ॥ ३६ ॥

करजति ।—विलसनशीलः [विलासो] । “वो कषलस—” (३।२।१४३
 पा०) इत्यादिना घिनुणप्रत्ययः । [अङ्गे] निजाङ्गे, निशायां भवं [नैशम्] ।
 “निशाप्रदोषाभ्याच्च” (४।३।१४ पा०) इत्यणप्रत्ययः । [करजदशनचिह्नं]
 नखदन्तक्षतम्, [अन्यनारौजनितं] सपत्नीकृतम्, [इति, शङ्कमानां]
 विश्वसतीम् ; अत एव [ईर्ष्यया] अक्षमया, [सरोषां, स्त्रियं] निजबध्ने,
 [मत्तया] मदमूढया, [त्वयैव, एतदत्तम्] एवं कृतं, [खलु, न स्मरसि !!]
 नाभिजानासि किम् ? इति काकुः । [इत्थम्] अनेन प्रकारेण, [व्रीड-
 मानां] स्वकृतत्वप्रत्यभिज्ञानाल्लज्जितां मतीम्, [अनुनयति] अङ्गी-
 कारयति । स्त्रौगंधाव्याघातो निर्वेदश्च लज्जया व्यज्यते ॥ ३७ ॥

कृतेति ।—[कृतगुरुतरहारच्छेदं] कृतः गुरुतरस्य हारस्य छेदो
 यस्मिन् तदुपयथा तथा, [आलिङ्ग्य, परिशिथिलितगात्रे] शिथिली-

विगलितनवमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुबिन्दु
 स्तनयुगमबलायास्तत्क्षणं रोदितौव ॥ ३८ ॥
 बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं
 चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ।
 विदितमिति सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य
 व्यपगतमदयाऽङ्गि व्रीडितं मुग्धबध्वा ॥ ३९ ॥

कृताङ्गे, [पत्न्यौ] भर्त्तरि, [गन्तुम्, आपृच्छमाने] आमन्त्रयमाणे सति ।
 “आङ्गि नुप्रच्छोरुपसंख्यानम्” (वा०) इत्यात्मनपदम् । कर्त्तरि लिट्:
 शानजादेशः । [तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । [अब-
 लायाः, स्तनयुगं] कर्तुं । [विगलितनवमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुबिन्दु] विगलिता
 निःसृता, नवमुक्ता नूतनमोक्तिकान्येव स्थूलवाष्पाम्बुबिन्दवो यस्मिन्
 कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा, [रोदितौव] । विरहासहिष्णुतया रोदनं
 करोतीव इत्युत्प्रेक्षा रूपकमङ्गीर्णा । “रुदादिभ्यः सार्वधातुके”
 (७।१।७६ पा०) इतीडागमः ॥ ३८ ॥

बह्विति ।—[अङ्गि] दिवसे, [व्यपगतमदया मुग्धबध्वा, सखीभ्यो
 विदितं] रात्रौ त्वयेत्यं कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थः ; [रात्रि-
 वृत्तं] रात्रौ कृतं स्वचेष्टितमित्यर्थः ; [मत्ता] मदमूढा, [अहं, तस्य]
 प्रियस्य, [पुरस्तात्] अग्रे, [बहु] अनेकं, [जगद किल] गदामि स्म,
 किलेति ऐतच्चे । अत एव परोक्षे लिट् “गलुत्तमो वा” (७।१।८१ पा०)
 इति पक्षे शित्वाभावादृडाभावः । [च] पुनः, प्रौढयोषिता तुल्यं
 [प्रौढयोषिद्वत्] इत्युपमा । “तेन तुल्यं—” (५।१।१५ पा०) इति
 वतिप्रत्ययः । [अस्य] प्रियस्य, [चाटु] प्रियवचनं, [चकर किल]
 अकार्षं किल । लिङादिपूर्ववद्गुणो विशेषः । [इति, विचिन्त्य]
 विमृश्य, [व्रीडितं] लज्जितम् । भावे क्तः । निजकार्यप्रकाशेन
 लज्जाऽत्र सञ्चारो भावः । भावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः ॥ ३९ ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा
 बहुलमधुपमालाकज्जलेन्द्रीवराक्षी ।
 अनुपतति विरावैः पत्निणां व्याहरन्ती
 रजनिमन्निरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव ॥ ४० ॥
 प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
 विधिविहितविरिभ्यैः सामिधेनीरधीत्य ।

अरुणेति ।—[अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा] अरुणजलज-
 राज्येव रक्तकमलश्रेण्येव, * मुग्धं सुन्दरं, हस्ताग्रपादं हस्तौ च अग्रपादौ
 च यस्याः सा ; बहुलं मधुपमालाकज्जलं † कज्जलमिव ‡ मधुपमाला
 ययोस्ते अक्षिणी, § इन्द्रीवरे इव ¶ यस्याः सा [बहुलमधुपमालाकज्ज-
 लेन्द्रीवराक्षी, पत्निणां] पत्निणां, [विरावैः, व्याहरन्ती] आलपन्ती ।
 ‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’ इत्यमरः । [अन्निरजाता] सद्योभवा, बाला
 च, [पूर्वसन्ध्या] प्रातःसन्ध्या, [सुतेव] पुत्रीव, [रजनिम्, अनुपतति]
 अनुधावति, जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्व्याहरन्तीति व्यधिकरण-
 परिणामः तत्सङ्कीर्णैर्यमेकदेशविवर्तिन्युपमा, रूपकन्वङ्गम् ॥ ४० ॥

प्रतीति ।—अग्निराहिता यैस्तेषाम् [अग्न्याहितानाम्] । **
 “वाहिताग्न्यादिषु” (२।२।३७ पा०) इति निष्ठायाः वैकल्पिकः पर-
 निपातः । [प्रतिशरणं] प्रतिगृहम् । ‘शरणं गृहहरक्षितोः’ इत्यमरः ।

* अत्र अरुणजलजराजीव इत्यर्थक “संव च” अधिक पाठः इति केचित् ।

† मधुपमालैव कज्जलम् इत्येव पाठः इति केचित् ।

‡ च, इत्यधिक. पठनीयः इति केचित् ।

§ अत्र “अक्षिणी” इति कैश्चित् न पठ्यते ।

¶ अत्र इवशब्दः कैश्चित् न पठ्यते, प्रसृत “एव, ते इव च अक्षिणी” इति
 अधिकश्च पठ्यते इति ।

* * वाहिताग्नीनामित्यर्थः ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवय्यै-

हृतमयमुपलौढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

[अग्नीर्गज्योतिः] अन्नतार्क्षिः, [अयम्, अग्निः] आहवनीयः, [विधि-
विहितविरिञ्चैः] विधिना “यज्ञकर्मण्यजपन्यजुः सामसु”
इत्यादिशास्त्रोक्तरीत्या विहिता यथायोगमुच्चारिता विरिञ्चाः स्वरा
एकश्रुत्यादयः चत्वारो यैस्तैः । “ऋध्वान्त—” (७।२।१८ पा०) इत्या-
दिना “रेभृ शब्दे” इति धातोः स्वरं विरिञ्चशब्दो निष्ठान्तो-
ऽनिट्त्वेन निपातितः । [अध्वर्युवय्यैः] ऋत्विक्श्रेष्ठैः, ऋत्विग्विशेष-
वाचिना अध्वर्युशब्देन ऋत्विज्यावलक्षणात् ; यद्वा,—अध्वर्युः वय्यौ
मुख्यो येषां तैः, अध्वर्युप्रमुखैः चतुर्भिः ऋत्विग्भिरित्यर्थः । “तस्मादर्श-
पौर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः” इति श्रवणात् । दर्श-
श्चायं सर्वत्रैव सान्नाय्यविधानादिति [सामिधेनौः] “प्रवोवाजा”
इत्यादिका अग्निमसिन्धनौः ऋचः, [अधीत्य] पठित्वा ।
“ऋक्सामिधेनौ धाय्या च या स्यादग्निमसिन्धनं” इत्यमरः । सामिधेनौ-
ग्रहणं याच्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । [कृतगुरुदुरि-
तोघध्वंसम्] कृतो गुरुतरदुरितानामोघस्य ध्वंसो यस्मिन् कर्मणि तद्
यथा तथा, [साधु] सम्यक्, [हृतं] देवतोद्देशेन त्यक्तम् ; मन्वीयत इति
[सान्नाय्यं] हविर्विशेषम् । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावा-
स्यायाम्” इति विहितं दधिपयसौ इत्यर्थः । “पाय्यसान्नाय्य-
निकाय्य—” (३।१।१२८ पा०) इत्यादिना हविर्विशेषे सम्पूर्वाग्र्यते-
र्यन्तादायादेशोपसर्गदीर्घनिपातः । [उपलौढे] आस्वादयति ।
“लिह आस्वादेन” इति धातोः स्वरितच्चाङ्गटि तङि टेरैत्वं
ढत्वधत्वट्त्वढलापदोर्घाः । अत्राग्नेः सान्नाय्योपलेहनस्योत्तरकालभावि-
त्वोऽपि तदुपलक्षितस्य कर्मण उदितं आदित्यं पौर्णमास्यास्तन्वं प्रक्रमति
“प्रागुदयादमावास्यायाः” इति शास्त्रात् तत्कालप्रक्रान्तस्य वर्त्तमानत्वात्
तस्यापि वर्त्तमानताव्यपदेशः । एतच्चाहिताग्निवत्मात्रेण कालविशे-

प्रकृतजपविधौनामाऽऽस्यमुद्रश्मिदन्तं

मुहुरपिहितमोष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।

अनुकृतिमनुवेलं घट्टितोद्धट्टितस्य

व्रजति नियमभाजां मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः

ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।

पानादरेणोक्तमिति पूर्वोक्तचन्द्रोदयाद्यविरोधः ; अथवा,—उदितं जुहोत्यनुदितं जुहोति प्रातर्जुहोत्यग्निहोत्रं तत्कालत्वात् सामिधेनी-
साच्चायशब्दयोर्मन्त्रहविर्मात्रपरत्वमाश्रित्याग्निहोत्रपरत्वेन व्याख्येयम् ।
तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकत्वोः एकऋत्विगित्येकाध्वर्युकत्वे अध्वर्युवर्त्य-
रिति बहुवचनं यजमानबहुत्वादुपपद्यत इत्याहुरित्यलं छागदसगोष्ठौ-
व्यसनेन । इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः स्पष्ट एव ॥ ४१ ॥

प्रकृतेति ।—[प्रकृतजपविधौनां] प्रक्रान्तजपकर्मणां, [नियम-
भाजां] तपस्विनां सम्बन्धे ; ओष्ठे भवैः [ओष्ठैः] । “शरीरावयवाच्च”
(४।३।५५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [अक्षरैः] वर्णैः, उपपन्नानीये-
रित्यर्थः । “उपपन्नानीयानामोष्ठौ” * इत्यनुश्रामनात् । [मुहुः,
अपिहितम्] आवृतम्, [अन्यैः] अनोष्ठैरक्षरैः, [लक्ष्यं] दर्शनीयम् ; अत
एव [उद्रश्मिदन्तम्] उद्रश्मय उद्गतांशवो दन्ता यस्य तत्, [आस्यं]
मुखम्, [अनुवेलं] प्रतिक्षणं, [घट्टितोद्धट्टितस्य] प्राणित्वान्मुहुर्वटित-
विघटितस्य । विशेषणमभासः । [मुग्धमुक्तापुटस्य] मुग्धं मुन्दरं,
यन्मुक्तानां मुक्ताफलानां, पुटं कोटिः, शुक्तिगिति यावत्, तस्य, [अनु-
कृतिं] साम्यं, [व्रजति] । उपमाऽलङ्कारः । एतेन श्लोकद्वयेन बहवः
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाश्च ब्राह्मणा भगवन्तमनुयान्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवेति ।—[कुलिशपाणेः] कुलिशं पाणौ यस्य स कुलिशपाणि-

* “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” (१।१।८ पा०) इति सूत्रे स्थानप्रयत्नविवेके
दीक्षितैरुक्तम् ।

जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा
ज्वलितमिव महाब्धेरुर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥
विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।
कृतचपलविहङ्गाऽऽलापकोलाहलाभि-
र्जलनिधिजलमध्यादेश उच्चार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

रिन्द्रः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः” (वा०) इति
पाणेः परनिपातः । एतदेवात्र व्यधिकरणबहुव्रीहेश्च ज्ञापकम् । तस्य
[ककुभिः] प्राच्यां दिशि, [नवकनकपिशङ्गं] नवकनकवत् पिशङ्गं, *
[वासराणां विधातुः] दिनकरस्य, [भामां वितानं] करजालं [महाब्धे-
रम्भांसि दग्ध्वा, जनितभुवनदाहारम्भं] कृतजगद्वाह्योद्योगं सत्,
[ऊर्ध्वम्] अब्धेरुपरि, [ज्वलितम्, और्वानलार्चिः] बड्वानलज्योतिः,
[इव भाति] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

विततेति । [विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैः] वितताभिः प्रसारिताभिः,
पृथुवरत्राभिः महारज्जुभिः, तुल्यरूपैः तुल्याकारैः, [मयूखैः] किरणैः,
[गरीयान् कलश इवाऽऽकृष्यमाणः] सन्, [एषोऽर्कः, कृतचपलविहङ्गा-
लापकोलाहलाभिः] कृतः चपलः सन्धरः, विहङ्गालाप एव कोलाहलः
कलकलो याभिस्ताभिः, [दिग्भिः, जलनिधिजलमध्यात्] जलनिधिः
जलमध्यात्, [उच्चार्यते] उद्घ्रियते । तरतर्ण्यन्तात् कर्मणि लट् ।
यथा कुतश्चित् कूपात् कुम्भः पाशैराकृष्य सकलकलं बहुभिः स्त्रीभि-
रुद्घ्रियते तद्वदिति भावः । अत्र वरत्रातुल्यरूपैः कलश इवेति चोप-
माभ्यां विहङ्गालापकोलाहलेति रूपकेण चोज्जीविता अर्कस्य
दिक्कृतकोत्तारणोत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमानेति सङ्करः ॥ ४४ ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
 स्फुटमनिशमतापि ज्वालया बाड्वाग्नेः ।
 यदयमिदमिदानौमङ्गमुद्यन् दधाति
 ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥
 अतुहिनरुचिनाऽसौ केवलं नोदयाद्रिः
 क्षणमुपरिगतेन क्षमाभृतः सर्व एव ।
 नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-
 स्तवकरचितमेते शेखरं बिभ्रतीव ॥ ४६ ॥
 उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्
 सकमलमुखहामं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।

पयसीति ।—[अयं] च [विवस्वान्, नक्तं सलिलराशेः पयसि
 निमग्नोऽन्तर्बाड्वाग्नेर्ज्वालया अनिशम्, अतापि] तप्तः, [स्फुटम्] इत्यु-
 त्प्रेक्षा । कुतः ? [यदिदानौमुद्यन् इदं, ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं]
 ज्वलितः प्रज्वलन्, यः खदिरकाष्ठस्याङ्गारस्तद्वज्जोरमरुणम् [अङ्गं
 दधाति] । ‘गौराऽरुणे सिते पीते’ इति विश्वः ॥ ४५ ॥

अतुहिनिति ।—[क्षणमुपरिगतेन] स्थितेन, [अतुहिनरुचिना]
 अर्केण, [केवलमसौ, उदयाद्रिः] पूर्वाद्रिः, [न] । ‘उदयः पूर्वपर्वतः’
 इत्यमरः । किन्तु [एते, सर्व एव क्षमाभृतः] सर्वेऽपि शैलाः, क्षण-
मुपरिगतेन अवस्थितेन, [नवकरनिकरेण, स्पष्टबन्धूकसूनस्तवक-
रचितं] स्पष्टैः विकर्मितैः, बन्धूकगुनस्तवकैः बन्धुजीवककुसुमगुच्छैः, विर-
 चितम् । ‘बन्धूकौ बन्धुजीवकः’ इत्यमरः । [शेखरं] शिखामाल्यम् ।
 ‘शिखास्वापीड्शेखरो’ इत्यमरः । [बिभ्रतीव] इत्युत्प्रेक्षा । न केवल-
 मर्केणादयाद्रिरेव बन्धूकशेखरं बिभर्ति, किन्तु तत्करजालेन सर्वेऽपि
 पर्वतास्तथैवार्थः ॥ ४६ ॥

विततमृदुकरायः शब्दयन्त्या वयोभिः
परिपतति दिवोऽङ्गे हेलया बालसूर्यः ॥४७॥
क्षणमयमुपविष्टः क्ष्मातलन्यस्तपादः
प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमङ्गाय लोकम् ।
भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः
क्षितिधरतटपौठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

उदयेति ।—[एष] बालः, उदितमात्र इत्यर्थः । बालश्चासौ सूर्यश्च
[बालसूर्यः, उदयशिखरिष्टङ्गप्राङ्गणेषु] उदयशिखरिष्टङ्गस्य उदयाद्रि-
शिखरस्य, प्राङ्गणेषु, [रिङ्गन्] सञ्चरन्, [पद्मिनीभिः] नलिनीभिः, स्त्री-
विशेषैश्च । ‘पद्मिनी स्त्रीविशेषेऽपि’ इति विश्वः । [सकमलमुखहामं]
कमलान्येव मुखानि, तेषां हामेन विकामेन, हास्येन च, सह यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, [वीक्षितः] मन्, [वयोभिः] पक्षिभिः ।
‘वयः पक्षिणि बाल्यादौ’ इति विश्वः । [शब्दयन्त्याः] शब्दं कुर्वन्त्याः ।
“आगच्छागच्छ वत्स !” इति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्दशब्दात् “तत्क-
रोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् लट् : शतरि ङीप् । [दिवः] अन्त-
रिक्षस्य, मातृश्च, [अङ्गे] समीपे, उभङ्गे च, [विततमृदुकरायः] वित-
तानि प्रसृतानि, मृद्वनि कराग्राणि किरणाग्राणि, हस्ताग्रे च, यस्य स
सन्, [हेलया] लीलया, [परिपतति] । शेषमूलाऽतिशयोक्त्यनुगृहीत-
रूपकम् ॥ ४७ ॥

क्षणमिति ।—[अयं सप्तसप्तिः] अर्कः, [क्षणम्, उपविष्टः] क्षिति-
धरपौठमध्यामौनः, [क्ष्मातलन्यस्तपादः] प्रणामस्वीकाराय भूतल-
प्रसारिताङ्घ्रिरित्यर्थः । [प्रणतिपरं] नमस्कारं कुर्वाणं, [प्रीतं]
प्रणामस्वीकारात् सन्तुष्टं, [लोकं] जनम्, [अङ्गाय] झटिति, ‘साक्-
झटित्यञ्जसाङ्गाय’ इत्यमरः । [अवेक्ष्य] रूपावलोकनेन सम्भाव्य, [अशेषं,

परिणतमदिराभं भास्करेणांशुबाणै-
 स्तिमिरकरिघटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।
 रुधिरमिव वहन्त्यो भान्ति बालाऽऽतपेन
 क्षुरितमुभयोरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४६॥
 दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्य-
 स्तरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।

भुवनतलं] लोकस्वरूपं, [प्रत्यवेक्ष्यमाणः] अनुसन्धास्यमानः, [क्षिति-
 धरतटपौठात्] क्षितिधरस्य तटं पौठमिव सिंहासनमिव ; अन्यत्र,—
 तटमिव पौठं तस्मात्, [उत्थितः] उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा
 कश्चित् महाराजः सिंहासनोपविष्टः क्षणं प्रणतजनमादृत्य अथ सकल-
 स्वराष्ट्रप्रत्यवेक्षणाय सहस्रोत्थाय गच्छति, तद्विदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्क-
 विशेषण-वैभवादप्रकृत-महाराजप्रतीतिः समासोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतेति ।—[नद्यः बालाऽऽतपेन, क्षुरितं] क्षुरितम्, अत एव
 [परिणतमदिराभं] सुपकसुरासन्निभम् ; * उभाभ्यां रोधोभ्यां वारि-
 तम् अवरुद्धम्, [उभयोरोधोवारितम्] । “उभादुदात्तो नित्यम्”
 (५।२।४४ पा०) इत्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभयशब्दस्य
 स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् । [वारि] जलं, [भास्करेण] ।
 कस्कादित्वात् सत्त्वम् । [अंशुबाणैः] अंशुभिरेव बाणैः, [सर्वदिक्षु,
 क्षतायाः] प्रक्षतायाः, [तिमिरकरिघटायाः] तिमिरमेव करिघटा
 गजसङ्घः + तस्या, [रुधिरमिव] इत्युत्प्रेक्षा । [वहन्त्यो भान्ति]
 ॥ ४६ ॥

दधतीति ।—[जालवातायनेभ्यः] गवाक्षविवरेभ्यः, [मन्दिरा-

* इत्युपमा ।

+ इति रूपकम् ।

प्रणयिषु वनितानां प्रातरिच्छत्सु गन्तुं
कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥
अधिरजनि बधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।
उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाऽऽक्रान्तमन्त-
मधुन इव तथैवाऽऽपूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

भ्यन्तरेषु । मन्दिराणामभ्यन्तरेषु, [परिपतन्त्यः, तरुणतपनभासः]
बालार्ककिरणाः, [वनितानां प्रणयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु सत्सु, कुपित-
मदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम्] कुपितेन मदनेन मुक्तानाम् उत्तप्तानाम्
अग्निज्वलिततंजसां, नाराचानां बाणविशेषाणां, लीलां शोभां,
[दर्शयति] । अत्र लीलिव लीलिति सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो
निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

अधौति ।—[अधिरजनि] रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
[बधूभिः] । पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत्, अत एव रिक्तं [पीतमैरेयरिक्तम्
एतत्, कनकचषकं] स्वर्णस्य पानपात्रम् । अवयवषष्ठा विकारार्थता ।
‘चषकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः । [रोचनालोहितेन] गोरोचना-
ऽरुगेन, * [उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषा] उदयत उदयमानस्य, अहिम-
रोचिषः अर्कस्य, ज्योतिषा तंजसा, [अन्तः] अभ्यन्तरे, [आक्रान्तं] व्याप्तं
सत्, [अद्यापि] इदानीम् अपि, [तथैव] पूर्ववदेव, [मधुन आपूर्णम् इव] ।
सामान्यषष्ठा योग्यविशेषपर्यवसाननियमात् ‘षष्ठौ शेषे’ (२।३।५०
पा०) इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ करणस्यापि कारणत्वात् इति ।
[भाति] शोभते । अत्रातपाऽऽक्रान्ते मधुपूर्णत्वात्प्रेक्षया आतपे
मधुभ्रमाद् भान्तिमान् व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं
 दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौमुभकान्ति ।
 निजमिति रतिबन्धोर्जानतोमुत्तरीयं
 परिहसति सखी स्त्रीमाऽऽददानां दिनादौ ॥५२॥
 पुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु
 स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिस्थलाभम् ।
 अरुणितमकठोरैर्वेश्म काश्मीरजाम्भः
 स्तपितमिव तदेतज्ज्ञानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

सितेति ।—[नक्तं] रात्रौ, [शयनीये] तल्पे, [एकान्तमुक्तम्]
 अत्यन्तत्यक्तं, [सितरुचि] शुभ्रवर्णम्; किन्तु [दिनादौ] प्रभाते,
 [दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौमुभकान्ति] दिनकरकरमङ्गेन अर्कांशुव्यति-
 करेण, व्यक्ता कौमुभी कुमुभस्य रागद्रव्यस्य सम्बन्धिनी कान्तिर्यस्य
 तत् तथा भासमानं, [रतिबन्धोः] प्रियस्य, [उत्तरीयं, निजम्]
 आलोच्यम्, [इति जानतोम्]; अत एव [आददानां, स्त्रीं] नायिकाम् ।
 “वाम्शुभोः” (६।१।८० पा०) इतीयङभावपक्षे “अस्मि पूर्वः (६।१।१०७
 पा०) इति पूर्वरूपम् । [सखी परिहसति] । अत्राकौमुभे कौमुभ-
 भमात् सादृश्यनिबन्धना आन्तिमदलङ्कारः तद्गुणीत्यापितया निदर्श-
 नया सङ्कीर्ण्यते ॥ ५२ ॥

पुतमिति ।—[राजताद्रिस्थलाभं] सुधाधवलितत्वात् कैलास-
 तटसन्निभं, * [यत् वेश्म निशासु, शिशिरांशोः] इन्दोः, [अंशुभिः]
 चन्द्रिकाभिः, [पुतं] धोतं सत्, [स्फटिकमयं] स्फटिकविकार [इव,
 अराजत्] रेजे, [तत्, एतत्] वेश्म, [भानोः] सूर्यस्य, [अकठोरैः]
 कोमलैः, [भानुभिः, + अरुणितम्] अरुणीकृतं सत्, [काश्मीरजाम्भः

सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकं

प्रणयिनि विदधाने योषितामुल्लसन्त्यः ।

विदधति दशनानां सोत्कृताऽऽविष्कृताना-

मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥

अविरतदयिताऽङ्गाऽऽसङ्गसञ्चारितेन

चकुरितमभिनवासृक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।

कनकनिकषरेखाकोमलं कामिनीनां

भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि ॥ ५५ ॥

स्नपितम्] काश्मीरदेशे जातं काश्मीरजं कुङ्कुमं, तस्याम्भसा स्नपितं सिक्तम्, [इव भाति] । उत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५३ ॥

सरसेसि ।—[प्रणयिनि योषितां, सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकं] सरसनखपदानाम् आर्द्रनखक्षतानाम्, अन्तः मध्यं, दृष्टानां लग्नानां, केशानां शिरोरुहाणां, प्रमोकं प्रमोचनं, [विदधानं] सति, [सोत्कृताऽऽविष्कृतानां] सोत्कृतैः व्यथाऽऽविर्भूतसोत्कारैः, आविष्कृतानां, [दशनानामुल्लसन्त्यः] वैमल्यादन्तेषु प्रतिफलन्त्यः, [अभिनवरविभासः, पद्मरागानुकारं] पद्मरागाणाम् अनुकारम् अनुकरणं, [विदधति] । उपमाऽलङ्कारः, रविभासामारुण्यप्रतिपादकमभिनवविशेषणप्रसादलब्ध इति काव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

अविरतेति ।—[अविरतदयिताऽङ्गाऽऽसङ्गसञ्चारितेन] अविरतेन अविच्छिन्नेन, दयितानां प्रेयसाम्, अङ्गस्य आसङ्गेन शरीरस्य सम्पर्केण, सञ्चारितेन सङ्गामितेन, [अभिनवासृक्कान्तिना] अभिनवस्यासृजो रक्तस्येव कान्तिर्यस्य तेन, [कुङ्कुमेन चकुरितं कनकनिकषरेखाकोमलम्] कनकस्य या निकषे निकषोपले, रेखा राजिः, तद्वत्कोमलं मनोहरम्, इत्युपमा । [कामिनीनां वपुरातपेऽपि, अवाप्तच्छायं] लब्धवर्णोत्कर्षमेव,

सरसिजवनकान्तं बिभ्रदध्यान्तवृत्तिः

करनयनसहस्रं हेतुमाऽऽलोकशक्तेः ।

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाऽऽक्रान्तवन्तं

हरिरिव हरिदृश्वः साधु वृत्तं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

[भवति] । स्वतः सुवर्णस्य ततः कुङ्कुमाङ्कितस्य कामिनीगात्रस्य पुनर्बालाऽऽतपव्याप्तिरिति महती वर्णोत्कर्षसामग्रीति भावः । आतपे छाया अनातप इति विरोधाभासे अपिशब्दः । ‘छाया त्वनातपे कान्तो’ इत्यमरः । अत्र सङ्क्रान्तकुङ्कुमच्युरितत्वनकनिकषरेखाकीमलत्वयोरुपमापेक्षया छायावाप्तिहेतुत्वादुपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गं तदातपेऽप्यवाप्तच्छायमिति विरोधेन एकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कीर्यते ॥ ५५ ॥

सरसीति ।—[सरसिजवनकान्तं] सरसि जातानि सरसिजानि । “सप्तम्यां जनेर्ङः” (३।२।८७ पा०) इति डः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । तदनस्य कान्तं प्रियम् ; अन्यत्र,—तद्वत्कान्तं रम्यम्, [आ लोकशक्तेः] लोकलोचनानां विषयग्रहणशक्तेः, [हेतुम्] आलोकान्तरसद्वृत्तानामेव तेषां तन्माभ्याम् ; अन्यत्र,—आलोकशक्तेः दर्शनव्यापारस्य, हेतुं, दर्शनसाधनम् इत्यर्थः । करा नयनानीव, अन्यत्र,—करा इव नयनानि, तेषां सहस्रं [करनयनसहस्रं, बिभ्रत्] । अभ्रान्ते नभोमध्ये वृत्तिर्यस्य सः [अभ्रान्तवृत्तिः] ; अन्यत्र,—अभ्रान्ते मेघे, वृत्तिर्यस्य सः, मेघवाहन इत्यर्थः । ‘अग्रं नभः स्वर्गबलाद्वक्त्रे’ इति विश्वः । हरितोऽश्वा यस्य स [हरिदृश्वः] अर्कः, [हरिः] इन्द्रः, [इव, अतिमहिम्ना] अतिमहत्तया, स्ववृद्धेत्यर्थः । [अखिलं लोकम्, आक्रान्तवन्तं] व्याप्तवन्तम्, एकत्र,—प्रत्यक्षात्, अन्यत्र,—‘स इषु-मालभिषुमालं विष्वग्वर्द्धते । स इमान् लोकानावृणोत्’ इत्यागमादिति भावः । [वृत्तं] ध्वान्तं, दानवञ्च त्वाष्ट्रं, [साधु, हिनस्ति] हन्ति । ‘ध्वान्तरिदानवा वृत्ताः’ इत्यमरः । उपमा श्लेषो वा मतभेदात् * ॥ ५६ ॥

अवतमसभिदायै भास्वताऽभ्युदितेन
 प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ।
 निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाऽऽश्रयेण
 श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥
 प्रतिफलति करौघे सम्मुखावस्थितायां
 रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।
 वहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्त-
 र्गतमपि तिमिरौघं घर्मभानुर्भिन्नति ॥ ५८ ॥

अवतमसेति ।—[अवतमसभिदायै] अवतमसं तिमिरम् । “अव-
 समन्वेभ्यस्तमसः” (५।४।७८ पा०) इति समासान्तः अच्प्रत्ययः । यद्यपि
 ‘क्षीणेऽवतमसं तमः’ इत्युक्तं, तथाऽपौह विरोधात् विशेषानादरेण
 सामान्यमेव ग्राह्यम् । तस्य भिदायै भेदाय । “पिङ्गिदादित्योऽङ्”
 (३।३।१०४ पा०) इत्यङ् । [अभ्युदितेन] अभ्युदितेन, उदितेन च,
 [भास्वता] सूर्येण, [दर्शनीयोऽपि असौ उडुगणः, प्रसभं] बलात्,
 [अपास्तः] । तथा हि, [अरिं निरसितुमिच्छोर्ये, तदीयाऽऽश्रयेण] तदीये-
 नाऽऽश्रयेणाऽऽश्रयणेन, [श्रियं] सम्पदं, शोभाञ्च । ‘शोभासम्पत्तिपद्मासु
 लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते’ इति विश्वः । [अधिगतवन्तः] प्राप्तवन्तः,
 [तेऽपि, हन्तव्यपक्षे] बध्यकोटावेव ; अरिवदरिपक्षा अपि बध्वा एवे-
 त्यर्थः । उडुगणोऽपि तमसि शोभते अतस्तत्पक्ष इति भावः । सामा-
 न्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

प्रतीति ।—[घर्मभानुः] उष्णांशुः, [सम्मुखावस्थितायां, सान्द्रचन्द्रांशु-
 गौर्याम्] सान्द्रचन्द्रांशुवज्रौर्ध्वां धवलायामित्युपमा । “पिङ्गोरादित्यश्च”
 (४।१।४१ पा०) इति ङीष् । [रजतकटकभित्तौ] रजतकटकमेव भित्ति-
 स्तस्यां, [करौघे] स्वकिरणजाले, [प्रतिफलति] सति, [अद्रेर्वहिरभिहतं,

वहिरपि विलसन्त्यः काममाऽऽनिन्यिरे य-
द्विवसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।

नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-

क्षतसकलविपक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५६ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्वन्धनं लम्भितानां

पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजि

सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥

कन्दरान्तर्गतं] कन्दराणां दरीणाम्, अन्तर्गतं, [संचृतं तिमिरोषमपि
भिनत्ति] । पुरोगतरजतभित्तिप्रतिद्वतस्य निजतजसः कन्दरान्तःप्रवेशा-
दिति भावः । अत्र करोषस्यान्तःसम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धात्कीरति-
शयोक्तिः, कटकभित्तो इति रूपकैण उक्तोपमया च संसृज्यते ॥ ५८ ॥

वहिरिति ।—[वह्निर्विलसन्त्योऽपि, दिवसकररुचः] अर्कभासः,
[अन्तर्गृहेषु] गर्भाऽऽगारेषु, [कामं] यथेष्टं, [ध्वान्तम्, अन्तं] नाशम्,
[आनिन्यिरे] प्रापयामासुः, इति [यत्] । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्त्तरि
लिट् । [सः] अन्तर्गृहध्वान्तनिरासः [नियतविषयवृत्तेः अपि] नियतविषये
नियतस्थाने, वृत्तिर्यस्य तस्य, नियतदेशवर्त्तिनोऽपीत्यर्थः । “तृतीयादिषु”
(७।१।७४ पा०) इति पुंवङ्गावः । [तेजसः, अनल्पप्रतापक्षतसकल-
विपक्षः] अनल्पेन, प्रतापेन स्वप्रकाशेन, स्वप्रभावेणैवेत्यर्थः । ‘प्रतापो
पौरुषाऽऽतपो’ इति वैजयन्ती । क्षतसकलविपक्षः निरक्षसमक्षप्रतिपक्षः,
[स्वभावः] । तेजस्विनामेव स्वभावो यत् प्रतापेनैव परोच्छेदनम्, अतो
युक्तम् अर्कभासामप्यन्तर्गृहध्वान्तहरणमित्यर्थः । अत्र समर्थसमर्थकयोः
सामान्यविशेषभावादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमिति ।—[अयमर्कः, पुनः] भूयोऽपि, [उदयाय] स्ववृद्धये,

युगपदयुगसप्तिस्तुल्यसङ्घैर्मयूखै-
 दंशशतदलभेदं कौतुकेनाऽऽशु कृत्वा ।
 श्रियमलिकुलगौतैर्लालितां पङ्कजान्त-
 र्भवनमधिशयानामाऽऽदरात् पश्यतीव ॥ ६१ ॥
 अद्यमिव कराग्रैरेष निष्पीड्य सद्यः
 शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।

[स्वं] स्वकीयम्, [एव, धाम] स्थानं, तेजो वा, [प्राप्य, अतिरस-
 लौल्यात्] अतिमात्रात्, रसेषु मकरन्देषु, विषयेषु च, लौल्यादासक्तेः,
 [सद्येज्जि चिरं बन्धनं, लम्बितानां,] प्रापितानां [षट्पदानां, सरभसः]
 सत्वरः, [दलितदलकपाटः] दलितं विचट्टितं, दलमेव कपाटं येन, स
 सन्, [गुप्तिस्फोटं] बन्धनमोचं, [करोतीव] इत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चित्
 पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः पूर्ववदालम्बन्धनागत्य स्वयमेव काराकपाटमुद्घाट्य
 मोचयति, तद्वदिति भावः * ॥ ६० ॥

युगपदिति ।—अयुगा विषमाः, सप्तयोऽष्टा यस्य सः [अयुगसप्तिः]
 सप्तान्धः, अर्कः इत्यर्थः । युगशब्दस्य युग्मशब्दस्य च विशेष्यलिङ्गताऽव-
 गन्तव्या । [युगपत्] एकदेव, [तुल्यमङ्गैः] सहस्रसङ्घैरित्यर्थः, [मयूखैः]
 करैः, [दंशशतदलभेदं] दंश शतानि येषां तानि, दंशशतानि, सहस्र-
 मित्यर्थः, तेषां दलानां, भेदं विचट्टनं, [कौतुकेनाऽऽशु कृत्वा, अलि-
 कुलगौतैः] अलिकुलस्य गौतैः, [लालितां] सत्कृतां, [पङ्कजान्तर्भवन-
 मधिशयानां] पङ्कजमेव अन्तर्भवनं गर्भगृहम्, अधिशयानाम् । “अधि-
 शोङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति कर्मत्वम् । [श्रियमादरात्
 पश्यतीव] इत्युत्प्रेक्षा, पङ्कजान्तर्भवनमिति रूपकगूढा । कश्चित्
 कान्तः कान्तामिवैकान्तगतामिति भावः ॥ ६१ ॥

अद्यमिति ।—[अहरादौ] प्रभाते, [रागवान्] उदयरागवान्,

अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमब्द-
 सुतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥
 प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके
 दशशतकरमूर्त्ताविच्छिण्वीव द्वितीये ।
 सितकरवपुषाऽसौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौ-
 विगलितकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षण्येव ॥ ६३ ॥

पुण्डरीकस्नेहवांश्च, [एषः, उष्णरश्मिः] अर्कः, [शशधरं] चन्द्रं, [करायैः]
 रश्माग्रैः, हस्ताग्रैश्च, [अदयं] निर्दयं, [सद्यो निष्पीड्य, अब्दसुतनवजल-
 पाण्डुम्] अब्दात् मेघात्, सुतं सस्तं, नवजलमिव पाण्डुं शुभ्रं, [कान्ति-
 निर्यासं] लावण्यसारं, [पुण्डरीकोदरेषु] पुण्डरीकाणां सिताब्जानाम्,
 उदरेषु अभ्यन्तरेषु, [नितान्तम्, अवकिरतीव] विक्षिपतीव । अत्र सूर्य्यौ-
 दये चन्द्रस्य कान्तिक्षयात् पुण्डरीकाणां तत्प्रादुर्भावाच्च सूर्य्यश्चान्द्रौमेव
 कान्तिं पुण्डरीकस्नेहात् तेषु सिञ्चतोवेत्युत्प्रेक्षा ; यथा द्विप्रतं प्रपीड्य
 तदोयं वसुसारं सुहृदे प्रयच्छति, तद्वदिति भावः * ॥ ६२ ॥

प्रविकसतीति ।—[द्योतिताशेषलोके] द्योतितः प्रकाशितः, अशेष-
 लोको येन तस्मिन् । दश शतानि येषां ते, दशशताः, ते करा यस्याः सा,
 दशशतकरा सहस्रकरा, मूर्त्तिर्यस्य तस्मिन् [दशशतकरमूर्त्तौ] सूर्य्यं,
 [द्वितीये, अक्षिणि] चक्षुषि, [इव, चिराय प्रविकसति] सति, [सम्प्र-
 त्वसौ, द्यौः] आकाशं, स्त्री च गम्यते । [विगलितकिरणेन] निष्प्रका-
 शेन ; सितकरं शुभ्रकिरणं, वपुर्यस्य तेन [सितकरवपुषा] चन्द्रेण ;
 व्यङ्गितं विकलीकृतम्, एकेक्षणम् एकनलं यस्याः सा [व्यङ्गितैकेक्षणा]
 काणा [इव लक्ष्यते] । अत्र दिवः काणत्वसुरप्रेक्ष्यते ; तच्च काणत्व-

* अत्र रागवानित्यभेदरूपातिशयोक्तिः करायैरिति शेषस्य नवजलपाण्डुमित्य-
 पभायाः क्रियोत्प्रेक्षायाश्च परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदभोजषण्डं
 त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
 उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
 हतविधिलसितानां ह्री ! विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥
 क्षणमतुहिनधाम्नि प्रोष्य भूयः पुरस्ता-
 दुपगतवति पाणिग्राहवद्दिग्बधूनाम् ।
 द्रुततरमपयाति संसमानांशुकोऽसा-
 वुपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

मक्षित्वेनाध्यवसितेन निष्कासितेन चन्द्रेणेति सजातीयसङ्करः । तत्र
 “येनाङ्गविकारः” (२।३।२० पा०) इति तृतीया ॥ ६३ ॥

कुमुदेति ।—[कुमुदवनम्], अपगता श्रौर्यस्य तत् [अपश्चि] विगंत-
 शोभम् । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ऋस्त्वम् ।
 [अभोजषण्डं, श्रीमत्] शोभायुक्तम्, [उलूकः] पेचकः, [मुदं त्यजति] ;
 तस्य दिवाभीतत्वादिति भावः । [चक्रवाकः प्रीतिमान्] । रजनौ-
 विरहाभावत्वात् तस्येति भावः । * [अहिमरश्मिः] उष्णांशुः, [उदयं
 याति ; शीतांशुः] इन्दुः, [अस्तम्] अदर्शनं, याति । अस्तमित्यव्ययम् ।
 कथमेतद्वैषम्यं तत्राह, हतेति ।—[हतविधिलसितानां] दृष्टदैवचेष्टितानां,
 [विपाकः] परिपाकः, तत्तत्प्राणिकर्मानुरूपफलदानप्रकार इति
 यावत् । [विचित्रः] विविधः, न त्वेकविध इत्यर्थः । [ह्री] इति विस्मये ;
 ‘ऋहो ह्री च विस्मये’ इत्यमरः । विधिविपाकवैषित्याज्जगद्वैचित्र्यं
 युज्यते इति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

क्षणमिति ।—[अतुहिनधाम्नि] उष्णांशो । दिशो बध्व इवेत्युप-
 मितसमासः । तासां [दिग्बधूनां], पाणिं गृह्णातीति पाणिग्राहः

प्रलयमखिलतारालोकमङ्गाय नौत्वा
 श्रियमनतिशयश्रीः सानुरागां दधानः ।
 गगनसलिलराशिं रात्रिकल्पावसाने
 मधुरिपुरिव भास्वानेष एकोऽधिषेते ॥ ६६ ॥

निजभर्ता, तस्मिन्निव [पाणिग्राहवत्] । “तत्र तस्यैव” (५।१।११६ पा०)
 इति तत्रेवार्थे वतिः । [क्षणं, प्रोष्य] प्रवासं कृत्वा । प्रपूर्वाद्वसधातोः
 क्त्वा, तस्य “समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति ल्यपि,
 “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [भूयः]
 पुनरपि, [पुरस्तात्] पूर्वस्यां दिशि, पूर्वमार्गे च, [उपगतवति] आगत-
 वति सति, [असौ चन्द्रः, उपपतिः] जारः [इव] । ‘जारस्तूपपति
 समौ’ इत्यमरः । [संसमानांशुकः] शैषिकः कप्प्रत्ययः । गलद्रश्मिकः,
 सस्तवस्त्रश्च, [नीचैः] नम्रः सन्, [पश्चिमान्तेन] पश्चिमदिक्कोणेन,
 केनचिदपरद्वारेण च, [द्रुततरम्, अपयाति] अपसरति ; यथा
 पूर्वद्वारेण निजपतावागते पश्चान्मार्गेणोपपतिरपसरति, तद्वदित्यर्थः ।
 उपमाऽलङ्कारः, श्लेषेण सङ्कीर्यते ॥ ६५ ॥

प्रलयमिति ।—[अखिलतारालोकम्] अखिलस्तारालोको लोक
 इव, तारा नक्षत्रं, तम्, अखिलं तारालोकम्, [अङ्गाय] द्राक्, [प्रलयं]
 क्षयं, [नौत्वा], अत एव, यतोः, नास्त्यतिशयं सा अनतिशया, सर्वाति-
 शायिनी, श्रीर्महिमा यस्य सः [अनतिशयश्रीः, सानुरागाम्] उदयरगवतीं,
 [श्रियं] श्रीभाम्, अन्यत्र,—सानुरागाम् अनुरागवतीं, श्रियं, रमाञ्च,
 [दधानः, एष भास्वानेकः, मधुरिपुः] विष्णुः, [इव], रात्रिः कल्पः * ब्राह्मं
 दिनम् इव, तस्य अवमानं तस्मिन् [रात्रिकल्पावसाने], † गगनं

* “देवे युगसङ्ख्ये दे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम्” इत्यमरः ।

† ब्राह्मं रात्रावित्यर्थः ।

कृतसकलजगद्विवोधोऽवधूतान्धकारोदयः
 क्षयितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन् कामिनः ।
 बहुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृतौ
 तव वरद ! करोतु सुप्रातमङ्गमयं नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 प्रत्युषवर्णनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सलिलराशिरिव तं [गगनसलिलराशिम, अधिश्रुते] अधितिष्ठति । *
 अत्र मधुरिपुरिवेति वाक्यगतोपमैव समासगतोपमानां साधिका, इति
 सर्वलोपमितसमासाऽऽश्रयणमेवोचितम् ॥ ६६ ॥

कृतेति ।—[कृतसकलजगद्विवोधः] कृताखिलजगत्प्रबोधः । अवधूतो
 विक्षिप्तः, अन्धकारस्य उदय उज्जृम्भणं, येन सः [अवधूतान्धकारोदयः]
 इति महागुणोक्तिः । दोषमाह,—[क्षयितकुमुदतारकश्रीः] क्षयिता
 नाशिता, कुमुदानां तारकाणाञ्च श्रौर्येण सः, [कामिनः] स्त्रीपुंसान्,
 [वियोगं, नयन्] प्रापयन्, तथाऽपि [बहुतरगुणदर्शनात्] बहुतरगुणस्य
 पूर्वाक्तमहागुणस्य, दर्शनात्, [अभ्युपेताल्पदोषः] अभ्युपेतो लोकोरङ्गीकृतः,
 अल्पदोषः पूर्वाक्त एव यस्य सः । ‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते निम-
 ज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः’ इति न्यायादिति भावः । अत एव
 [कृतौ] कृतार्थः, [अयमङ्गा, नायकः] प्रभुः, सूर्यः इत्यर्थः, हि [वरद !]
 कामद !, [तव, सुप्रातं] सुप्रभातं, [करोतु] । “आश्लिषि लिङ्लोटो”
 (३।३।१७३ पा०) इत्याश्रौर्ये लोट् । शोभनं प्रातर्यस्येति सुप्रातः
 शोभनप्रातर्वानुच्यते । “सुप्रातसुष्व—” (५।४।१२० पा०) इत्यादिना
 बहुव्रीहावचप्रत्ययान्तो निपातितः । अत्र भावप्रधानो निर्देशः । तव

* “यदा स देवी जागर्त्ति तर्दं चेतते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा
 सर्वे प्रलीयन्ते ॥” इत्यागमान् ।

द्वादशः सर्गः ।

—००—

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्वहिः ।
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना-
कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ १ ॥

सुप्रातं सुप्रभातत्वं करोत्वित्यर्थः । महामालिनीवृत्तमेतत्,—“यदिह
नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिनी” इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचिते
माधकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाऽऽख्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

एवं प्रभातं वर्णयित्वा भगवतः प्राभातिकप्रस्थानवर्णनाय प्रक्रमते,
इत्यमिति ।—[इत्थम्] इत्थम्भूतं, पूर्वसर्गोक्तविधे इत्यर्थः । [प्रगे]
प्रातःकाले । ‘सायं साये प्रगे प्रातः’ इत्यव्ययेष्वमरः । [अथ]
सूर्योदयानन्तरं, रथाश्वेभे निषोदन्तीति तेषां [रथाश्वेभनिषादिनां] रथेषु
अश्वेषु इमेषु च स्थितानामित्यर्थः । [नृपाणां गणः, तोरणात्]
भगवतः वाह्यद्वारात्, [वहिः]; “अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्याः”
(२।१।१२ पा०) इति पञ्चमीसमासविधानात् ज्ञापकात् पञ्चमी ।
‘तोरणोऽस्त्री वह्निर्द्वारम्’ इत्यमरः । [प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृत-
क्षणक्षेपं] प्रस्थानकाले प्रयाणकाले, क्षम उचितः, वेषः आकल्पः ;
“आकल्पवेषो नेपथ्यम्” इत्यमरः । तस्य कल्पनया सम्पादनेन, कृतः
क्षणक्षेपः क्षणविलम्बो येन तम्, [अच्युतं] हरिम्, [उदैक्षत] प्रतीक्षित-
वानित्यर्थः । अताच्युतविलम्बस्य विशेषणगत्या प्रतीक्षणीतुत्वात्

स्वच्छं सुपत्रं कनकोज्ज्वलयुतिं
जवेन नागान् जितवन्तमुच्चकैः ।
आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले
ययावनुद्वातमुखेन सोऽध्वना ॥ २ ॥

पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे विषमपादयोजागत-
मिन्द्रवंशा वृत्तम्,—‘स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः’ इति लक्षणात् ।
समपादयोस्तु जागतमेव वंशस्थं वृत्तम्,—‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं
जरौ’ इति लक्षणात् । तदेवमुभयमेलनादुपजातिभेदोऽयम् । अत
एव विष्टुषिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणां नन्तरम्,—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः’ इत्युक्तम्,—‘इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रि-
तासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम’ इति ॥ १ ॥

स्वच्छमिति ।—[सः] हरिः, शोभनः अक्षश्चक्रधारणदारुभेदो यस्य
तं [स्वच्छम्] । ‘स्यादक्षश्चक्रधारणे’ इति वैजयन्ती । अन्यत्र,—शोभने-
न्द्रियम् । ‘अथाक्षमिन्द्रिये’ इत्यमरः । [सुपत्रं] शोभनं पत्रं वाहनं
यस्य तं, स्वश्चमित्यर्थः ; अन्यत्र,—सुपत्रम् । ‘पत्रं वाहनपत्रयोः’ इत्यमरः ।
[कनकोज्ज्वलयुतिं] कनकरचनावन्तम्, अन्यत्र,—कनकवदुज्ज्वलयुतिं,
कनकवर्णमित्यर्थः । [जवेन, नागान्] गजान्, उरगांश्च, [जितवन्तं] ततो-
ऽधिकवेगमित्यर्थः । अन्यत्र,—नागान्तकमित्यर्थः । [उच्चकैः] उन्नतं,
[तार्क्ष्यं] रथं, गरुडश्च । ‘तार्क्ष्यः स्यादक्षकर्णाऽऽख्यवृत्ते रथतुरङ्गयोः ।
तार्क्ष्यं रसाञ्जने तार्क्ष्यो गरुडे गरुडाग्रजे ॥’ इति विश्वः । [आरुह्य
नभसीव भूतले, अनुद्वातमुखेन] अनुद्वातेन अप्रतिघातेन, सुखः सुगमः
तेन, [अध्वना, ययौ] गरुडमारुह्य नभसीव, रथमारुह्य भूतलेऽप्यप्रतिहतं
ययौ । गरुडवदेव तद्वत्स्यापि सर्वत्राप्रतिहतगतित्वादित्यर्थः । नायं
श्लेषः, प्रकृताप्रकृतवादेऽपि तार्क्ष्यमिति विशेष्यश्लेषायोगात् अन्यत्राप्रसङ्गाच्च
श्लेषसङ्कीर्णसुपमा ॥ २ ॥

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनो

द्विजेन्द्रकान्ताः श्रितवक्षसः श्रिया ।

सत्यानुरक्ता नरकस्य जिष्णवो-

गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिषुः ॥ ३ ॥

शुक्लैः सतारैर्मकुलौकृतैः स्थूलैः *

कुमुदतीनां कुमुदाकरैरिव ।

हस्तेति ।—अत्र नृपविशेषणानि शार्ङ्गिण्यपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि । [हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनः] हस्तस्थितैरखण्डितैः चक्रैः चक्ररेखाभिः, शालन्त इति तथोक्ताः ; अन्यत्र,—चक्रं सुदर्शनं, तच्छालिनम् । [द्विजेन्द्रकान्ताः] ब्राह्मणोत्तमप्रियाः, अन्यत्र,—द्विजेन्द्रश्चन्द्रः । ‘तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः’ इति श्रुतेः । अत एव ‘द्विजराजः शशधरः’ इत्यमरः । तद्वत् कान्तं सुन्दरं, [श्रिया] शोभया, [श्रितवक्षसः] व्याघ्रोरस्काः ; अन्यत्र,—रमयाऽधिष्ठितोरस्कम् ; [सत्यानुरक्ताः] सत्ये सत्यवचने, अनुरक्ताः ; अन्यत्र,—सत्यायां सत्यभामायाम्, अनुरक्तम् । [नरकस्य, † जिष्णवः] जेतारः, अन्यत्र,—नरकासुरस्य जेतारम् । “ग्लानिस्थश्च” (३।२।१३८ पा०) इति क्लृप्तः । ‘नरको निरये दैत्ये’ इति विश्वः । एवम्भूताः [नृपाः] एवम्भूतं [शार्ङ्गिणं, गुणैः] विनयादिभिर्हेतुना, [अन्वयासिषुः] अनुजग्मुः, गुणैः पूर्वोक्तैरन्वकार्षुश्च । यातिर्लुङि च्चैः सिच् । “यमरम—” (७।१।७३ पा०) इति समागमः सिच इडागमश्च । “सिजभ्यस्त—” (३।४।१०८ पा०)

* सर्वत्र दीर्घस्वरसम्यस्य स्थूलशब्दस्य प्रयोगसत्त्वेन, अत्र तु कन्दीऽनुरोधतः केवलं ऋस्वस्वरसम्यपाठेन तदन्यथाऽऽचरणात् अनुशासनहीनतया व्युत्पत्तिस्कारताऽऽख्यदीर्घ इति ज्ञेयं, स्थूलयने वृंहणार्थकस्य चौडादिकस्य कर्त्तरि अचि स्थूलशब्दस्य सिद्धेरिति ।

† निरयस्येत्यर्थः ।

व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदना-
विदूननारौकमभूत् समं तदा ॥ ४ ॥
उत्तिष्ठप्रगावः स्म विडम्बयन् नभः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

इति भेर्जुम् । अत्र शार्ङ्गिणी नृपाणाञ्च प्रकृतत्वात् शब्दमात्रसाधर्म्याच्च
केवलप्रकृतविषयः शब्दशेषः ॥ ३ ॥

शुक्लैरिति ।—[शुक्लैः] शुभ्रैः, [सतारैः] सरज्जुकैः, सकर्णिकैश्च,
[मुकुलीकृतैः] वह्मनसौकर्याय सङ्कोचितैः ; अन्यत्र,—रात्रिविकाशित्वात्
मुकुलतां नीतैः, [स्थूलैः] दीर्घैः, पटमखपैरिति यावत् ; [कुमु-
दाकरैः] कुमुदङ्गदैः, [इव] उपलक्षितम् ; अन्यत्र,—स्थूलैरिव कुमुदा-
करैः उपलक्षितम् ; [वियोगवेदनाविदूननारौकं] वियोगवेदनया
विरहव्यथया, विदूनाः परितप्ताः ; “लादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति
निष्ठानन्वम् । ता नार्थो यस्मिंस्तत् तथोक्तम् । द्वयोरपि वियोग-
कालत्वादिति भावः । “नमृतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप् ।
कुमुदान्यासु सन्तीति कुमुदत्थः कुमुदप्रायाः भूमयः । ‘कुमुदान् कुमुद-
प्राये’ इत्यमरः । कौरविख्यो वा । ‘कुमुदती कौरविख्याम्’ इति विश्वः ।
“कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्मतुप्” (४।२।८७ पा०) इति ङ्मतुप्प्रत्ययः,
“मादृपधायाः—” (८।२।८ पा०) इति मकारस्य वत्वम् । तासां [कुमु-
दतीनां] सम्बन्धे, [व्युष्टं] प्रभातम् । ‘व्युष्टं प्रभातं प्रत्युषम्’ इत्य-
भिधानपिन्तामणिः । तत्र किञ्चित्करत्वात् तत्सम्बन्धित्वं [प्रयाणञ्च]
सेनानामिति शेषः । [तदा] तस्मिन् काले, [समम्] उक्तरीत्या
अन्योऽन्यसदृशम्, [अभूत्] । व्युष्टप्रयाणयोर्द्वित्वेऽपि समुदायविवक्षाया-
मभूदित्येकवचनम् ; व्युष्टं प्रयाणञ्च द्वयमपि सममभूदित्यर्थः । अत्र वर्ण-
त्वेन प्रकृतस्य प्रयाणस्य प्रकृतव्युष्टसाम्योक्तेरुपमा श्लेषसङ्कीर्णा, तथा
चोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठेति ।—[उत्तिष्ठप्रगावः] उन्नमितपूर्वकायः, अत एव

आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं

करेणुरारोहयते निषादिनम् ॥ ५ ॥

स्वैरं कृताऽऽस्फालनलालितान् पुरः

स्फुरत्तनून् दर्शितलाघवक्रियाः ।

वङ्गावलग्नैकसवल्पापाणय-

स्तुरङ्गमानारुरुहुस्तुरङ्गिणः ॥ ६ ॥

[नभः] खं, प्रति * [समुत्पत्तिष्यन्तम्] उत्पत्तनोदयुक्तम्, [अगेन्द्रं] महाद्रिं, [विडम्बयन्] अनुकुर्वन्, इत्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमेति केचित् । [उच्चकैः] उन्नतः, [करेणुः] इभः । 'करेणुरित्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । [आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमम्] आकुञ्चितो नमितः, प्रोहः गजाङ्घ्रिः । 'गजाङ्घ्रिः प्रोहः' इति विश्वः । तत्र निरूपितक्रमं कृतपादन्यासं, [निषादिनं] यन्तारम्, [आरोहयते स्म] स्वयमेव स्वात्मन्यारोहयति स्म इत्यर्थः । रोहिर्गत्यर्थत्वात्, "गतिबुद्धि—"(१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणिकर्तुर्निषादिनः कर्मत्वम् । अत्र कर्तृभिप्रायः, "अणश्च" (१।३।७४ पा०) इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यास्याप्यलङ्कारत्वादकर्तृभिप्रायेऽपि, "शेरणौ यत्कर्म णौ चैत्त कर्त्ताऽनाधानं" (१।३।६७ पा०) इति आत्मनेपदं वदन्ति । अणिकर्मणः करेणोरेवात्र गच्छन्ते कर्तृत्वात् तस्यैव चार्थात्कर्मत्वादिति । ननु यत् सग्रहणमनन्यकर्माद्यमित्युक्तं, तेन कर्ममात्रनिषेधात् कथं निषादिनि कर्मण्यात्मनेपदम् ? सत्यम् । अन्येषां मतम् । भाष्यकारस्य तु "दर्शयते भृत्यान् राजा" इत्युदाहरणादणिकर्तृकर्मव्यतिरिक्तकर्मण एव निषेधो विवक्षित इति कैयटः । तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिः किरातार्जुनीयशौकायां घण्टापथे 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः' (१म स० १० श्लोकः) इत्यत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

स्वैरमिति ।—[तुरङ्गिणः] अश्वारोहाः, [पुरः] पूर्वं, [स्वैरं] मन्दं,

अङ्गाय यावन्न चकार भूयसे
निषेदिवानाऽऽसनबन्धमध्वने ।
तौब्रोत्थितास्तावदसद्व्यग्रं हसो
विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥
गरुडोज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया
विराजमानां नवयोदरश्रिया ।

[कृताऽऽस्फालनलालितान्] कृतं यत् आस्फालनं पाणितलेनाङ्गसङ्घट्टनं,
तेन लालितान् अनुपालितान्, त्याजितौडैगानित्यर्थः ; अत एव
[स्फुरत्तनून्] कम्पितदेहान्, [तुरङ्गमान्] अश्वान्, [दर्शितलाघवक्रियाः]
दर्शितं लाघवं शैघ्रं यासु, ताः, क्रियाः उत्पन्नकर्माणि येषां ते, [वङ्गा-
वलग्नैकसवलपाणयः] वङ्गः पल्याणकोटिः । ‘वङ्गः पल्याणभागे
स्यात्’ इति विश्वः । तत्रावलग्नः सक्तः, एकः एकैकः, * सवलाः
मुखरज्जुसहितः, पाणिर्येषां ते तथोक्ताः सन्तः, [आरुक्हुः] आरुढाः ।
स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अङ्गायेति ।—[निषेदिवान्] उपर्युपविष्टः, निषादीति शेषः ।
“भाषायां सदवसश्रुवः” (३।३।१०८ पा०) इति कसुप्रत्ययः । [भूयसे]
दवीयसे, [अध्वने] भूयांसमध्वानं गन्तुमित्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य—”
(३।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [अङ्गाय] भटिति । ‘साक् भटि-
त्यङ्गसाङ्गाय’ इत्यमरः । [यावत्, आसनबन्धं] दूराध्वगमनौपयिक-
मासनविशेषं, [न चकार तावत्, तौब्रोत्थिताः] तौत्रं तीक्ष्णम्, उत्थिताः,
[असद्व्यग्रं हसः] दुःसद्वेगाः, [शृङ्खलकाः] करभाः, उष्ट्रभेदाः इति यावत् ।
‘करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः’ इत्यमरः । [विशृङ्खलम्]
अनगलं, [प्रतस्थिरे] प्रस्थिताः । “समवप्रविभ्यः स्थः” (३।३।१२ पा०)
इत्यात्मनेपदम् । एषाऽपि स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

* इतिविषये सङ्क्राशब्दस्य वीसायत्वं समपार्श्वदिवत् ।

कश्चित्सुखं प्राप्तुमनाः सुसारथी-
रथीं युयोजाविधुरां बधूमेव ॥ ८ ॥
उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोबला-
न्निधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।

गच्छेति ।—[सुखम्] अक्लिष्टं यथा तथा, प्राप्तुं गन्तुं, मनो यस्य सः [प्राप्तुमनाः] ; अन्यत्र,—सुखम् आनन्दं, लब्धुकामः । “तुङ्गाम-
मनसोरपि” (का०) इति मकारलोपः । शोभनः सारथिर्यस्य सः [सुसारथिः] ; अन्यत्र,—सुसहायवान् । [कश्चित्] कौऽपि रथी,
कामी च, [गच्छोच्चलां] गच्छेद्विशिष्टैः, उच्चलाम् ; अन्यत्र,—कपोलो-
च्चलाम् । ‘गच्छः कपोले चिह्ने च’ इति विश्वः । उच्चलो नाभि-
र्विलमध्यं ययोस्ते, चक्रे रथाङ्गे यस्यास्तया [उच्चलनाभिचक्रया] ;
अन्यत्र,—उच्चलं नाभिचक्रं नाभिमण्डलं यस्यास्तया । ‘नाभिः प्राख्य-
ङ्गके चेत्ये चक्राङ्गचक्रवर्तिनोः’ इति विश्वः । [नवया] प्रत्यग्रया,
[उदरश्रिया] उदरता, अराश्रकशलाकाः । ‘अरः श्रोत्रे च चक्राङ्गे’
इति विश्वः । तेषां श्रिया ; अन्यत्र,—उदरस्य मध्यस्य, श्रिया शोभया,
[विराजमानाम्, अविधुरां] विगता धूरयं यस्याः सा विधुरा । ‘धूः
स्त्री क्लीबे यानमुखम्’ इत्यमरः । “ऋक्पूर्” (५।१।७४ पा०) इत्या-
दिना समासान्तः । सा न भवतीत्यविधुरा तां, सधुरामित्यर्थः ;
अन्यत्र,—अविधुराम् अविकलां, [रथीं] शकटौम् । “बह्नादिभ्यश्च”
(४।१।४७ पा०) इति विकल्पेन ङीष् । [बधूमेव, युयोज] योज-
यामास । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् सभङ्गाभङ्गपदमिश्रणादुभयगोचर-
त्वाच्च प्रकृताप्रकृतगोचरः शब्दार्थश्लेषः ॥ ८ ॥

उत्थातुमिति ।—रौतीति [रवणः] उष्ट्रः । ‘इ शब्दे’ इति
धातोः “चलनशब्दार्थादकर्मकात् युच्” (३।२।१४८ पा०) इति युच्-
प्रत्ययः । भारारोपणाय यन्त्ररूपेण निर्मिते [भरभाजि] भारयुक्ते,

अर्द्धोज्झितोद्गारविभर्भरस्वरः

स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

नस्यागृहीतोऽपि ध्रुवन् विषाणयो-

र्युगं समूत्कारविवर्त्तितत्रिकः ।

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृता-

मनुक्षणं नोद्धतरः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

[यत्किं] गोष्वादी, [निधीयमाने] सति, [बलात्, उत्थातुमिच्छन्] उत्थाय
गन्तुमिच्छन्, अत एव [पुरः] सुखभागे, [विधृतः] गृहीतः, एवं स्वर-
चारव्याघाततः [अर्द्धोज्झितोद्गारविभर्भरस्वरः] अर्द्धोज्झितेनोद्गारे ण
स्वजग्धपिचुमर्हादिपत्ररसनेन, विभर्भरो विषमः, स्वरौ यस्य सः, रवणः
उद्गः, [स्वनाम स्फुटार्थतां निन्ये] । रोतीति रवण इति व्युत्पन्नं स्वनाम
यथार्थमकरोदित्यर्थः • ॥ ९ ॥

नश्येति ।—[नस्यागृहीतः] नासिकायां भवा नस्या । दिगादि-
त्वात् यत् । + नासिकाया नसादेशः । तस्यां नासिकाप्रोतरज्ज्वी,
गृहीतः [अपि विषाणयोर्युगं, ध्रुवन्] विधुन्वन्, शृङ्गद्वयं कम्पयन् इत्यर्थः ।
[समूत्कारविवर्त्तितत्रिकः] सूत्कार इति शब्दानुकरणम्, अमर्षजः
सम्वन्दनिश्चासो वा, समूत्कारं यथा तथा, विवर्त्तितं त्रिकं पृष्ठवंशाधर-
सन्धिर्येन । ‘पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्’ इत्यमरः । [उद्धतरः] मद्धोक्षः
पृष्ठे, [निधातुं जनेनानुक्षयमुद्धृतां गोणीं, न प्रतीच्छति स्म] न स्वीकृत-
वान्, निधातुमवसरं न दत्तवानित्यर्थः ‡ ॥ १० ॥

* अर्द्धोद्गारविषेणस्व नामस्फुटार्थतानयनं प्रति हेतुत्वात् काव्यचिह्नमलङ्कारः ।

+ “दिगादिभ्यो यत्” (४।१।५५ पा०) ।

‡ स्वभाषीकिरञ्जकारः ।

नानाविधाऽऽविष्कृतसामजस्वरः

सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।

गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां

स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥ ११ ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वेरावता

निरस्य कुण्ठं दधताऽन्यमङ्कुशम् ।

मूर्द्धानमूर्द्ध्यतदन्तमण्डलं

धुवन्नरोधि द्विरदो निषादिना ॥ १२ ॥

नानेति ।—[नानाविधाऽऽविष्कृतसामजस्वरः] सामजाः गजाः ।
 ‘सामजो गजसामोत्यो’ इति शाश्वतः । नानाविधमाविष्कृताः सामजानां
 स्वरः ध्वनयः, वृंहितानि इति यावत्, यस्मिन् सः, [सहस्रवर्त्मा]
 बहुभिर्मागैर्गच्छन् । [गान्धर्वभूयिष्ठतया] गान्धर्वा एव गान्धर्वा
 अश्वाः । ‘वाजिवाहवर्गान्धर्व—’ इत्यमरः । तैर्भूयिष्ठतया, [चपलैः]
 अस्थिरैः, [दुरध्ययः] दुष्प्रापः । ‘इण् गतो’ इत्यस्मात् कृच्छार्थं
 खल् । ईदृशः [सः बलोदधिः] सेनासमुद्रः, [सामवेदस्य, समानतां
 दधौ] तत्समोऽभूदित्यर्थः । सामवेदोऽपि बहुधाऽऽविष्कृतवृहद्रथन्तरा-
 दिसामोत्यितस्वरः ; सहस्रग्राखत्वात् सहस्रवर्त्मा, गान्धर्वगानबहुत्वात्
 चपलमतिभिः अध्येतुमशक्य इत्यर्थः । ‘इङ् अध्ययन्’ इत्यस्माद्वातीः
 खलि दुरध्यय इत्येवं रूपम् • ॥ ११ ॥

प्रत्यन्येति ।—[अन्यनागं प्रति चलितः † ऊर्द्ध्यतदन्तमण्डलं
 मूर्द्धानं, धुवन्] कम्पयन्, [द्विरदः, कुण्ठम्] अतीक्ष्णम्, [अङ्कुशं निरस्य,
 अन्यम्] अकुण्ठम् अङ्कुशं, [दधता त्वरावता निषादिना, अरोधि]
 रुद्धः ‡ ॥ १२ ॥

* शेषानुप्राणितं रूपकमलङ्कारः ।

† अत एव ।

‡ लोकानामनिष्ठाचरणभयादित्यर्थः ।

सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः

स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ।

सत्त्वानि निन्ये नितरां महान्यपि

व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम् ॥ १३ ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं

दिशद्दिशामुल्लसदंशुमद्युति ।

खातं खुरैर्मृद्गभुजां विपप्रथे

गिरिरधः काञ्चनभूमिजं रजः ॥ १४ ॥

सम्मूर्च्छदिति ।—[सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः] । ‘मूर्च्छा मोहसमु-
च्छाययोः’ इति धातुः । सम्मूर्च्छन्च्छायं गच्छन्, प्रचुरीभवन् इत्यर्थः,
उच्छृङ्खलोऽनर्गलः, सर्वव्यापीत्यर्थः, शङ्खस्य निस्वनो यस्मिन् सः, [शार्ङ्गिणि,
प्रयाते] यातुमुपक्रान्ते, [पटहस्य स्वनः, द्वयेषाम्] उभयेषाम्, [अपि,
मेदिनीभृतां] राज्ञां, पर्वतानाञ्च, [महान्यपि, सत्त्वानि] बलानि, भूतानि
च, [नितरां व्यथां निन्ये] ; कृष्णस्य पटहश्रवणाद्राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया
व्यधितानि आसन्, तथा गिरिस्थिताः सिंहादयो जन्तवश्च किमिदमिति
ससाध्वसा आसन्नित्यर्थः । ‘व्यवसाये स्वभावे च पिशाचादौ गुणे
बले । द्रव्यात्मभावयोश्चैव सत्त्वं प्राणेषु जन्तुषु ॥’ इति शाश्वतः * ॥१३॥

कालीयकेति ।—[कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं] कालीयं कुडुमम् ।
‘काशीरजन्म घुसृणं कालीयं कुडुमं विदुः’ इति शाश्वतः । कालीयक-
क्षोदेः कुडुमचूर्णेः, कृतविलेपनश्रियं तत्कृतानुलेपनश्रियं, [दिशां,
दिशत्] ददत् । [उल्लसदंशुमद्युति] उद्यदादित्यसमा द्युतिर्यस्य तत्,

* अत्र द्वयेषामपि सत्त्वानां प्रकृतत्वात् एकधर्मसम्बन्धात् औपम्यप्रतीतेः
तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनै-
 निजुङ्गुवे तादृशमेव वृंहितम् ।
 तारैर्बभूवे परभागलाभतः
 परिस्फुटैस्तेषु तुरङ्गहेषितैः ॥ १५ ॥
 अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह-
 स्तिरोगतं साङ्कुशमुद्वहन् शिरः ।
 स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां
 गजोऽययाताग्रकरः करेणुकाम् ॥ १६ ॥

[मुङ्गभुजाम्] अश्वानां, [खुरैः, खातं] विदारितं, [काञ्चनभूमिजं रजः, गिरेरधः] गुरुत्वाद्गिरेरधस्तादेव, [विपप्रथे] विस्तीर्णमभवत् * ॥ १४ ॥

मन्द्रैरिति ।—[मन्द्रैः] गम्भीरैः । ‘मन्द्रस्तु गम्भीरै’ इत्यमरः । [रथमण्डलस्वनैः, तादृशं] तद्रूपम्, [एव, गजानां वृंहितं, निजुङ्गुवे] तिरस्कृतम् । गजध्वनिरेकरूपत्वेन रथशब्दाच्च पृथगश्ववौत्थर्थः ; [तारैः] उच्चैस्तरैः ; मन्द्रस्वरविलम्बयैः इत्यर्थः, [तुरङ्गहेषितैः, परभागलाभतः] तादृशध्वनिगुणभेदलाभात्, [तेषु] गजादिस्वनेषु, [परिस्फुटैर्बभूवे] तुरङ्गहेषाः सुव्यक्ता एव शुश्रुविरे इत्यर्थः । ‘वृंहितं करिणां शब्दे हेषा क्लेषा च वाजिनाम्’ इति कोपः । बभूवे इति भावे लिट् । निजुङ्गुव इति कर्मणि लिट् † ॥ १५ ॥

अन्वेत्विति ।—[अन्तिकागतां, करेणुकां] करिणीम्, [अन्वेतुकामः] अनुगन्तुकामः, [अवमताङ्कुशग्रहः] अङ्कुशं गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहो ऽ निषादी,

गुरुत्वात् ऊर्ध्वं न जगामित्यर्थः । अथ निदर्शनीपमयाः संस्पृष्टिः

+ अथ पूर्वार्धे सामान्यालङ्कारः ।

‡ गृह्णातीति यङ्, अङ्कुशस्य यङ्, अङ्कुशयङ् इत्येव युक्तम् ; अन्वेषा अङ्कुश-
 शब्द इति पदप्रसङ्गात् ।

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरणैरिवावनिं
जवात्प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ।
अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयै-
रलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥
ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-
श्चलावचूडाः कलघर्घरारवैः ।
भूमिर्मह्यप्यविलम्बितक्रमं
क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

सोऽवमतो येन सः, [साङ्गुशं * तिरोगतम्] अङ्गुशाऽऽकर्षणेन
तिर्यग्भृतं, [शिरः] मस्तकम्, [सहस्रं गजः, अग्रयाताग्रकरः] करिणी-
ग्रहणाय प्रसारितकराग्रो भूत्वा, [स्थूलोच्चयेन] गतिविशेषेण, [अगमत्]
जगाम । ‘गजमध्यगतो स्थूलोच्चयः साकम्बपुञ्जयोः’ इति रत्न-
प्रकाशः † ॥ १६ ॥

यान्त इति ।—[जवात्] वेगात्, [चरणैरवनिमस्पृशन्त इव यान्तः
सेनातुरगाः, अभितः प्रकीर्णैः] उभयतः प्रसृतैः, [प्रकीर्णकैः] चामरैः ।
‘चामरन्तु प्रकीर्णकम्’ इत्यमरः । कण्ठभूषणचामरैर्हेतुभिः [अद्यापि
अलूनपक्षा इव सविस्मयैर्जनैर्मेनिरे] । पूर्वं तुरगाणामपि पक्षा आसन्,
पक्षात् केनचित् कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति प्रसिद्धिः ‡ ॥ १७ ॥

ऋज्वीरिति ।—[ऋज्वीः] अवक्राः, [चलावचूडाः] चलितकण्ठ-
भूषणाः । ‘शिरःशिखाभूषणेषु चूडा’ इति यादवः । चलितशिरस
इति वा । [कन्धराः] शिरोधराः, [अवतत्य] वितत्य, [दधानैः,

* अत एव ।

† अथ कान्यलिङ्गमलहारः ।

‡ अथ उत्प्रेक्षयोः परस्परसान्नेयत्वात् सजातीयसङ्करः

तूर्णं प्रणेवा कृतनादमुच्चकैः
 प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।
 आत्मीयनेमिद्वतसान्द्रमेदिनी-
 रजश्चयाऽऽक्रान्तिभयादिवाद्रवत् ॥ १९ ॥
 व्यावृत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै-
 ब्रजङ्गिरेव क्षणमीक्षिताननाः ।
 वलाङ्गरीयः स्तनकमप्रकञ्चुकं
 ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥ २० ॥

कलधर्वरारवैः] । 'धर्वरा क्षुद्रघण्टी स्यात्' इति कोषः । अथवा
 धर्वरारव इति शब्दानुकरणम् । [क्रमेलकैः] उच्चैः, [अविलम्बितक्रमं]
 क्रमः पादक्षेपः, द्रुतपादक्षेपं यथा तथा, [महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव,
 चिच्छिदं] अतिक्रान्ता । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १८ ॥

तूर्णमिति ।—[प्रणेवा] सारथिना, [प्रणोदितं] गमनाय प्रेरि-
 तम् ; अत एव [उच्चकैः] उच्चैस्तरां, [कृतनादं, वेसरयुग्यम्] ।
 सङ्गराश्रो वेसरः, वेसरान्यां वाह्यं युग्यं शकटम्, [आत्मीयनेमिद्वत-
 सान्द्रमेदिनीरजश्चयाऽऽक्रान्तिभयात्] आत्मीयनेमिः स्वचक्रधारा, तथा
 क्षतस्य सान्द्रस्य मेदिनीरजमश्वयेन समूहेन, या आक्रान्तिः यदाक्रमणं,
 तद्वयात्, [इव, तूर्णमध्वनि, अद्रवत्] । आत्मीयनेमिसमुद्भूतधूलिजालेना-
 स्पृष्टं सत् द्रुतमगमदित्यर्थः * ॥ १९ ॥

व्यावृत्तवक्त्रैः ।—[व्यावृत्तवक्त्रैः] विवृत्तमुखैः, [ब्रजङ्गिरेवाखिलैश्चमू-
 चरैः क्षणमीक्षिताननाः, तुरङ्गाधिरुहः] तुरङ्गानधिरुहन्तीति क्तिप् ।
 तुरङ्गाधिरुढाः, [अवरोधिकाः] अवरोधस्त्रियः, [वलाङ्गरीयः स्तनकम-

पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः
 प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः ।
 भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा
 बभुर्भुवः कृष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥
 दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयज्जनः ।
 पर्याणतस्त्रस्तमुरोविलम्बिन-
 स्तुरङ्गमं प्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

कञ्चुकं] वलाङ्गिशूलङ्घ्रिः, गरीयोभिर्गुरुतरैः, स्तनैः कम्पः कम्पनशीलः,
 कञ्चुकः कूर्पासो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [ययुः] । “नमि-
 कम्पि—” (३।२।१६७ पा०) इत्यादिना रप्रत्ययः * ॥ २० ॥

पादैरिति ।—[कूवरिणां] रथानाम् । ‘कूवरम् युगन्धरः’ इत्य-
 मरः । स एषामस्तीति ते रथास्तेषां, [पादैः] चक्रैः, [पुरः] पूर्वं,
 [विदारिताः ततो गजैः प्रकाममाक्रान्ततलाः, भग्नोन्नतानन्तर-
 पूरितान्तराः] भग्नैरुक्तप्रकारेण पूर्वं भग्नत्वात्, उन्नतैरनन्तरैरुभयभागीः,
 पूरितान्तराः समीकृतनिम्नप्रदेशाः ; यद्वा,—पूर्वं रथचक्रविदारितत्वात्
 भग्नोन्नताः, अनन्तरं गजप्रतिपरिक्रमणेन पूरितान्तप्रदेशाः, [भुवः,
 कृष्टसमीकृताः] पूर्वं हलैः कृष्टा, अनन्तरं बीजवपनार्थं समीकृताः,
 [इव, बभुः] शुशुभिरे † ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमिति ।—[उरोविलम्बिनः, पर्याणतः] पल्ययनतः, [त्रस्तम्]
 अत एव [उत्प्लुत्य, निरस्तसादिनं] स्वपृष्ठात्पातितावरोहम्, [एकया दिशा,
 प्रद्रुतं] पलायितं, [दुर्दान्तं] दुर्विनीतं, [तुरङ्गमं, सहासहाकारं]

* स्वभावाङ्किरलङ्कारः ।

† उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ।

भूभृद्भिरप्यखलिताः खलून्नतै-
 रपङ्गुवाना सरितः पृथूरपि ।
 अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा
 ययावसङ्गैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥
 तस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कृता-
 न्नियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुके ।
 क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां
 विलङ्घ्य लघ्वीं करभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

हासकृतेन हाकारेण सह यथा तथा, [जनः, अलोकयत्] अवलोकित-
 वान् * ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरिति ।—[उन्नतैरपि, भूभृद्भिः] भूधरैः, भूपैश्च, [अखलिताः] अप्रतिहताः, [पृथूः] मङ्गतौः, [अपि, सरितः] यमुनाप्रभृतीर्नदीः, [अपङ्गु-
 वाना] खमहिम्नाऽऽच्छादयन्ती ; त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति [त्रिमार्गगा]
 गङ्गा, [परम्] अत्यन्तम्, [अन्वर्थसंज्ञा] अन्वर्था अनुगतार्था, संज्ञा
 त्रिमार्गगति नामधेयं यस्याः सा, [एव खलु] त्रिभिरेव मार्गैर्ययो, न
 चतुर्थेनेत्यर्थः । [असौ चमूः] तु [असङ्गैः पथिभिर्ययो] ; अतो गङ्गाया
 अप्यधिका चमूरिति भावः ; अत एव व्यतिरेकालङ्कारः,—
 ‘नेदप्राधान्यसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । अधिकात्म्यकथनाद्व्यतिरेकः
 स उच्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

तस्ताविति ।—[समासन्नकरेणुसूत्कृतात्] समासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य,
 करेणोः इभस्य, सूत्कृतात्सूत्कारात्, [तस्तौ, करभौ] वेसरो । ‘करभो
 वेसरेऽप्युद्धे’ इति सज्जनः । [नियन्तरि] सारथी, [व्याकुलमुक्तरज्जुके]
 व्याकुलं व्यग्रं यथा तथा, मुक्तरज्जुके त्यक्तप्रग्रहे सति, [क्षिप्तावरोधाङ्ग-

सस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।
आप्तेन तच्छा भिषजिव तत्क्षणं
प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥
धूर्मङ्गसङ्गोभविदारितोट्टिका-
गलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ।

नम्] क्षिप्ताः पातिताः, अवरोधाङ्गना यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा,
[उत्पद्येन] अपथेन । “ऋक्पूर्” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना
समासान्तः । [गां] भूमिं, [विलङ्घ्य] दूरमतौत्य, [लघ्वीं] रथविशेषम् ।
‘लघ्वी लाघवयुक्तायां प्रभेदे स्यन्दनस्य च’ इति हेमः । [वभञ्जतुः]
भग्नवन्तौ । अत्र तासस्य विशेषणगत्या भञ्जनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गं स्वभावोक्त्या सङ्कीर्त्यते ॥ २४ ॥

सस्तेति ।—[सस्ताङ्गसन्धौ] सस्ता विश्लिष्टा, अङ्गयोः रथाङ्गयोः,
अङ्गानां करचरणादीनाञ्च, सन्धयः सन्धिभागा यस्य तस्मिन्, [विगताक्ष-
पाटवे] विगतमक्षस्य चक्राधारकाष्ठस्य, अक्षाणामिन्द्रियाणाञ्च, पाटवं
सामर्थ्यं यस्य तस्मिन्, [रथे] स्यन्दने, शरीरे च । ‘रथः स्यात्स्यन्दनं काथे’
इति विश्वः । [रुजा] भङ्गेन, रोगेण च, [निकामं विकलीकृते]
सति, [आप्तेन] हितेन, [तच्छा] वर्धकिना, आप्तेन [भिषजा] वैद्येन,
[इव] । ‘तच्छा तु वर्धकिस्त्वष्टा’ इत्यमरः । [तत्क्षणं] तस्मिन्नेव क्षणे ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [लङ्घनपूर्वकः] लङ्घनं पादेनाक्रमणम्,
उपवासञ्च । ‘लङ्घनं नूपवासं स्याज्जमने प्लवनेऽपि च’ इति विश्वः ।
तत्पूर्वकः, [क्रमः] विधिः, [प्रचक्रमे] प्रक्रान्तः । प्रायेण क्ष्वरादि-
चिकित्साया लङ्घनपूर्वकत्वादिति भावः । श्रेणालङ्कारः भिषजवेत्युप-
मया सङ्कीर्त्यते ॥ २५ ॥

धूर्मङ्गेति ।—[स्थाणौ] कौले । ‘स्थाणुः कौले स्थिरे हरे’

स्यागौ निषङ्गिण्यनसि क्षणं पुरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयो बणिक् ॥ २६ ॥

भेरीभिराऽऽक्रुष्टमहागुहामुखो

ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीदलः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजिताऽलघूपलो

बलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥ २७ ॥

इति विश्वः । [निषङ्गिणि] सक्ते, [अनसि] शकटे । ‘कौवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः । [धूर्भङ्गसङ्कोभविदारितोष्टिकागलन्मधु-
प्लावितदूरवल्मनि] धुरोऽक्षस्य, भङ्गेन यः सङ्कोभो विपर्यासः, तेन
विदारिता भिन्ना, या उष्टिका मृन्मयं मयभाण्डम् । ‘उष्टिका मृत्तिका-
भाण्डभेदे करभयोपिति’ इति विश्वः । ततो गलता सवता, मधुना
मयेन, प्लावितं सिक्तं, दूरवल्म दीर्घाध्वा येन तस्मिन्, तथा सति, [पुरः]
पूर्वं, [लाभाय, कृतक्रयः] कृतः क्रयः क्रयणं येन सः, [बणिक् क्षणं
शुशोच] । अत्र मधुसावधनव्यययोर्विशेषणगत्या शोकहेतुत्वात्काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ २६ ॥

भेरीभिरिति ।—[भेरीभिः, आक्रुष्टमहागुहामुखः] आक्रुष्टानि निन्दि-
तानि, महान्ति गुहामुखानि यस्य सः ; भेरीभङ्गारभर्त्सितनितान्त-
वात्थामुखरमहागुहाद्वार इत्यर्थः । [ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीदलः]
ध्वजांशुकैः तर्जितानि भर्त्सितानि, कन्दलीदलानि गुल्मपत्राणि यस्य सः,
[उत्तुङ्गमातङ्गजिताऽलघूपलः] उत्तुङ्गैर्मातङ्गैर्जिताः अलघूपलाः
स्थूलपाषाणा यस्य सः, [सः, भूधरः] रैवतकाद्रिः, [बलैः] सैन्यैः,
[पश्चात् क्रियते स्म] पश्चात्कृतः ; स्वयं दूरगमनेन पृष्ठतः कृत इत्यर्थः ।
उक्तविशेषणमहिम्ना अधरीकृत इति च प्रतीयते । “लट् क्ते” (३।२।
११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । आक्रुष्टेति क्रोशतेः कर्मणि क्तः ।
ब्रह्मादित्वात् षत्वे टुत्वम् । अत्र पश्चात्करणस्याक्रुष्टादिपदार्थहेतुक-

वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः

क्षणां तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णावः

कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥ २८ ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभि-

गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।

त्वात्काव्यलिङ्गं, तच्चोक्तप्रतीयमानाभेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलाऽति-
श्रयोक्तिरङ्गीर्यम् ; तैव बलानां भूधरोपम्यं गम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
ध्वनिः ॥ २७ ॥

वन्येमेति ।—[वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः] वन्येभदानानिलगन्धेन
वनगजमदमारुतगन्धाऽऽप्राणेन, दुर्द्धराः क्रोधान्धाः, दुर्ग्रहाः इति यावत् ;
अत एव [क्षणां, तरुच्छेदविनोदितक्रुधः] तरुच्छेदेन विनोदितक्रुधः, प्रति-
गजासान्निध्ये वृक्षाणां भङ्गेनापनीतक्रोधाः, [उन्मदिष्णावः] अत्यन्तमद-
शीलाः । “अलङ्घृज्—” (३।१।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुषु । [व्यालद्विपाः]
दुष्टगजाः, [यन्तृभिः] आधोरथैः, [कथञ्चित्, आरात्] दूरात्, [अपथेन]
अमार्गेण । “पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति निषेधविकल्पात्
“ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “अपथं
नपुंसकम्” (२।४।३० पा०) इति नपुंसकत्वम् । [निन्यिरे] नीताः ।
अत्रापि द्विपविशेषणानां दूरादपथनयनहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं
स्वभावोक्त्या सङ्कीर्यते ॥ २८ ॥

तैरिति ।—[वैजयन्तीवनराजिराजिभिः] वैजयन्त्यः पताकाः,
ताः वनराजय इव, ताभिः राजन्तीति तथोक्तेः । [गिरिप्रतिच्छन्द-
महामतङ्गजैः] गिरौणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिनिधयः, तत्सदृशा इत्यर्थः ।
एतस्मादेव स्पष्टोपमालिङ्गादन्यत्राप्युपमितसमासाऽऽश्रयणम् । ते महा-
मतङ्गजा येषु तैः । [प्रसर्पज्जनतानदीश्रतैः] जनता जनसमूहाः, ता

बह्वाः प्रसर्पन्जनतानदौशते-

भुवो बलैरन्तरयाम्बभूविरे ॥ २९ ॥

तस्ये मुहूर्तं हरिणौविलोचनैः

सदृंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

मत्वाऽथ सत्वासमनेकविभ्रम-

क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ ३० ॥

नद्य इव, तासां शतानि प्रसर्पन्ति प्रवहन्ति येषु तैः, [तैः बलैः] तथोक्तैः सैन्यैः, [बह्वाः] बहवः । “बह्वादिभ्यश्च” (४।१।४७ पा०) इति विकल्पादौकारः । [भुवः] भूमयः, [अन्तरयाम्बभूविरे] अन्तरा दूराः कृता इति, अतिक्रान्ता इत्यर्थः । न केवलं रैवतकाद्रिरेवेति भावः । बलैर्वैपुल्यादाच्छादिता इत्यर्थः । उक्तविशेषणावगतसादृश्याददृष्टौत-भेदाः कृता इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवास्याऽऽक्रमणरूपा-न्तरीकरणस्य बलविशेषणावगतसादृश्यस्य हेतुत्वात् तदङ्गभूतोपमा-सङ्कीर्णं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यन्यापितमिति सङ्करः । अन्तरशब्दात् “तत्करोति” (ग०) इति गृह्यन्तात् क्रमेणि लिट् । आम्प्रत्यये भुवोऽनुप्रयोगः ॥ २९ ॥

तस्ये इति ।—[हरिणौविलोचनैः, सदृंशि] सदृशानि । “नपुंसकस्य भलचः” (७।१।७२ पा०) इति नुम् । [योषितां नयनानि दृष्ट्वा, मृगैः] कृष्णसारैः, कर्तृभिः । [मुहूर्तम्] अव्यकालम् । ‘मुहूर्तमव्यकाले स्याद् घटिकाद्वितयेऽपि च’ इति विश्वः । [तस्ये] स्थितम् । हरिणौविलोचनशङ्क्येति भावः । [अथ] अनन्तरम्, [अनेकविभ्रमक्रियाविकाराणि] अनेका विभ्रमक्रिया नाना विलास-क्रिया एव विकारा येषां तानि, [मत्वा] सविलासानि ज्ञात्वेत्यर्थः । [सत्वासं] समयं यथा तथा, [पलाय्यत] पलायितम् । हरिणौ-दुर्लभैर्विलासैर्योषिन्निश्चयादिति भावः ; अत एव निश्चयान्तः संशया-

निम्नानि दुःखाद्वतौर्य सादिभिः

सयत्नमाकृष्टकशाः शनैः शनैः ।

उत्तेरुत्तालखुरारवं द्रुताः

श्लथौकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्

प्रतीक्षमाणेन जनं मुहुर्धृतः ।

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत-

श्चत्वाद दासिरयुवा वनाऽऽवलीः ॥ ३२ ॥

लङ्कारः । परापूर्वादयतेर्भावे लङ् । “उपसर्गस्यायतौ” (८।२।१६ पा०) इति लत्वम् ॥ ३० ॥

निम्नानीति ।—[अर्वताम्] अश्वानाम् । ‘वाजिवाहवर्गगन्धर्वहय-
संन्धवसप्रयः’ इत्यमरः । “अर्वगस्त्वसावनजः” (६।४।१२७ पा०)
इति त्वादेशः । [व्रजाः] ममूहाः । [सादिभिः] अश्वारूढैः, [सयत्न-
माकृष्टकशाः] दृढगृहीतवलाः सन्तः । यद्यपि ‘अश्वादेस्ताडनी कशा’
इत्यमरः, तथाऽपि अत्र ‘ताडनीवलायोः कशा’ इति दर्शनादवि-
रोधः । [शनैः शनैः, दुःखात्] कृच्छात्, [निम्नानि] निम्नभूप्रदेशान्,
[अवतौर्य, उत्तालखुरारवम्] उच्चतरशफशब्दं, [श्लथौकृतप्रग्रहं] शिथि-
लितवलाञ्च यथा तथा, [द्रुताः] सत्तराः सन्तः, [उत्तेरुः] उत्प्लुविरे ।
निम्नेषु शनैः अवतौर्य दीर्घं धावन्तीत्यश्वानां स्वभाव इति भावः ;
अत एव स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमिति ।—दक्षस्य भावः [दाक्ष्यं] कौशलं, [सद्यः फलदम्] ।
कुतः ? [यत्] यस्मात्, [अध्यध्वम्] अध्यनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः, “अनश्च” (५।४।१०८ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । “नस्त-
द्धिते” (५।४।१४४ पा०) इति टिलोपः । [आरूढवतैव] आरुह्यैव

शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः

समागतैः प्रश्रयनममूर्त्तिभिः ।

एकातपत्रा पृथिवीभृतां गणै-

रभूद्बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥

आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः

स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

स्थितेन । “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०) इति रुहेः ऋवतुप्रत्ययः ।
[जनं] शनैः पश्चादागच्छन्तं स्वजनं, [प्रतीक्षमाणेन] केनचित् पुंसेति
शेषः । [मुहुः, धृतः] । स्थापितोऽपि, [दासेरयुवा] तरुणोष्ठः । विशे-
षणसमासः । [अग्रतो वनाऽऽवलौञ्चखाद] पुरः पिचुमर्द्दादिकं भक्षय-
न्नास्त इत्यर्थः । न हि कुशलो वृथा कालं यापयतीति भावः । अत्र
दाक्ष्यसाफल्यस्य सामान्यस्य, तद्विशेषेण दासेरकुशलेन समर्थनात् विशे-
षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

शौरेरिति ।—[शौरेः] कृष्णस्य, [पताकिनी] सेना । ब्रीह्यादि-
त्वादिनिः । [प्रतापोपनतैः] प्रतापेन हरितंजसा, उपनतैः नम्रैः,
विधेयैः इत्यर्थः ; अत एव [इतस्ततः समागतैः] पार्श्वदेशादागतैः,
[प्रश्रयनममूर्त्तिभिः] हरिसन्निधौ विनयनमविग्रहैः, [पृथिवीभृतां]
राज्ञां, [गणैः], हेतुना । [बहुच्छत्रतया] असङ्ख्याऽऽतपत्रवत्तया
निमित्तेन ; एकानि केवलानि आतपत्राणि यस्याः सा [एकाऽऽतपत्रा]
केवलाऽऽतपत्रमयी [अभूत्] । आतपत्रातिरिक्तं न किञ्चिदलक्ष्यतेत्यर्थः ।
‘एके मुख्यान्केवलाः’ इत्यमरः । बहुच्छत्राऽपि एकच्छत्रेति विरोध-
भासनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

आगच्छत इति ।—अन्वञ्चतीत्यन्वङ् तस्मिन् [अनूचि] पृष्ठदेशे ।
“ऋत्विक्—” (३।२।५६ पा०) इत्यादिनाऽच्चेः क्तिन्प्रत्ययः । [आग-
च्छतो गजस्य घण्टयोः स्वनं समाकर्ण्य, समाकुलाङ्गनाः] सम्भ्रान्त-

दूरादपावर्त्तितभारवाहणाः

पथोऽपससुस्वरितं चमूचराः ॥ ३४ ॥

ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः ।

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स्म भूयसो-

गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

बधूकाः, [चमूचराः दूरात्] एव [अपावर्त्तितभारवाहणाः] अपा-
वर्त्तिता अपसारिताः, भारस्यान्नादेर्वाहना भारवाहणाः, भारवाहिन
उष्ट्रादयोयैस्ते तथा सन्तः । “वाहनमाह्वितात्” (८।४।८ पा०) इति
शात्वम् । वहेर्ण्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । [त्वरितं] शीघ्रं, [पथः]
मार्गात्, [अपससुः] अपजग्मुः । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्वीति ।—[वन्दिनः] स्तुतिपाठकाः । ‘वन्दिनः स्तुति-
पाठकाः’ इत्यमरः । [ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः] ओजस्विवर्णस्य
तेजस्विवर्णस्य चतुर्जातेः, यदुज्ज्वलं वृत्तम् उदग्रव्यापारः, विजयाख्यं तेन
शालते इति, ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशाली तस्य ; अन्यत्र,—ओजस्विवर्णैः
समासभूयिष्ठाक्षरैः, उज्ज्वलाः, ते च ते वृत्तशालिनः, वसन्ततिलकादि-
च्छन्दोविशेषशालिनश्च । ‘वृत्तं चरितच्छन्दसोरपि’ इति विश्वः ।
तान् । प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी तस्य [प्रसादिनः] अनुग्रहशीलस्य ;
अन्यत्र,—प्रसादगुणयुक्तान् । ‘प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निग-
द्यते’ इति । [अनुज्झितगोत्रसंविदः] अनुज्झितौ गोत्रसंविदौ
कुलाऽऽचारौ येन तस्य, यादववंशोत्पन्नस्येत्यर्थः ; अन्यत्र,—कुलनामनौ
यैस्तान्, वंशनामाङ्कितानित्यर्थः । ‘संविद् युडे प्रतिज्ञायां सङ्केता-
चारनामसु’ इति वैजयन्ती । एवम्भूतस्य [उपेन्द्रस्य] हरेः, [गुणान्,
समुद्दिश्य] अधिकृत्य, [भूयसः] बहुलान्, [श्लोकान्] स्तुतिपद्यानि,
[पुरः] अग्रे, [पठन्ति स्म] । अलोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानाञ्च वर्ण्यत्वेन

निःशेषमाक्रान्तमहौतलो जलै-
 श्वलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ।
 ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितैः
 किमव्यवस्थां चलितोऽपि केशवः ? ॥ ३६ ॥
 कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि-
 र्मुखैर्विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः ।
 ग्रामीणबध्वस्तमलक्षिता जनै-
 श्चिरं वृत्तीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥

प्रकृतानां श्लेषसाधर्म्यादोपम्यगम्यतायां श्लेषप्रतिभोत्थापिता केवल-
 प्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, श्लेषश्च प्रकृतिषु प्रत्ययेषु नेत्यालङ्कारिकाः
 ॥ ३५ ॥

निःशेषमिति ।—[चलन्] कल्पान्ते क्षमितः, [समुद्रोऽपि जलैः
 निःशेषमाक्रान्तमहौतलः] सन्, [स्थितिं] मर्यादां, वेलाऽलङ्घन-
 लक्षणां, [समुज्झति] त्यजति । [केशवः] तु [चलितोऽपि]
 प्रस्थितोऽपि, [अवारितैः] अपरिमितैः, [सैन्यैः] निःशेषमाक्रान्तमहौ-
 तलः सन्, [ग्रामेषु, अव्यवस्थाम्] अमर्यादां, [किमकरोत् ?] नाकरो-
 देवेत्यर्थः । अलोपमानात् समुद्रादुपमेयस्य केशवस्य मर्यादाऽनति-
 क्रमेणाऽऽधिक्यकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः । लक्षणां तूक्तम् ॥ ३६ ॥

कोशातकीति ।—[कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः] पटोलौ-
 प्रसूनगुच्छसङ्कायैः, स्मरपाण्डुरैः इत्यर्थः । ‘कोशातकी पटोलौ स्यात्’
 इति ज्ञेयायुधः । [मुखैः] उपलक्षिताः, [विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः]
 विनिद्रं विकसितम्, अत एवोल्बणं विपुलं, बाणं नीलसैरेयपुष्पम् इव
 चक्षुर्यासां ताः । ‘नीली भ्रिण्टी द्वयोर्बाणा’ इत्यमरः । [ग्रामीण-
 बध्वः] ग्रामेषु भवा ग्रामीणाः । “ग्रामाद्यखञौ” (४।१।८४ पा०)

गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्
 सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गातः ।
 ग्राम्यान्पश्यत् कपिशं पिपासतः
 स्वगोत्रसङ्कीर्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥
 पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लवीजनो
 जनाधिनाथं न ययौ वितृष्णाताम् ।

इति खञ्जप्रत्ययः । ताञ्च बन्धः स्त्रियः, [तं] कृष्णं, ग्रामान्तर्गामि-
 नम् इति भावः । [जनैः] चमूचरैः [अलक्षिताः], वृत्तिभि-
 स्तिरोद्धिता इत्यर्थः । [चिरं, वृत्तीनां] कण्टकशाखाऽऽवरणानाम्,
 [उपरि] उपरितनावकाशे, [व्यलीकयन्] । उपमास्वभावीकृतयोः
 सङ्करः ॥ ३७ ॥

गोष्ठेष्विति ।—[सः] कृष्णः, [गोष्ठेषु] गावस्तिष्ठन्त्येष्विति गोष्ठानि
 गोस्थानानि । ‘गोष्ठं गोस्थानकम्’ इत्यमरः । “सुपि स्थः” (३।२।४
 पा०) इति कप्रत्ययः “अम्बाम्बगोभूमि—” (८।३।६७ पा०) इत्या-
 दिना षत्वम् । [गोष्ठीकृतमण्डलासनान्] गोष्ठीषु वार्त्तासु । ‘गोष्ठी
 सभायामालापे’ इति विश्वः । कृतानि, मण्डलासनानि मण्डलाकारेणो-
 पवेशनानि यैस्तान्, [मुहुः, सनादं] च्छेलाट्टाट्टहासाद्यारावसहितं
 यथा तथा, [उत्थाय, वल्गातः] उत्प्लवमानान्, [कपिशं] मद्यम् ।
 ‘कश्यं मद्यञ्च मैरेयं कपिशं कापिशायनम्’ इति हलायुधः । [पिपा-
 सतः] मुहुर्मुहुः पातुमिच्छतः । पिबतः सन्नन्ताद्भटः शतरि शप् ।
 [स्वगोत्रसङ्कीर्तनभावितात्मनः] स्वगोत्रसङ्कीर्तने स्वनामसङ्कीर्तने,
 भावितात्मनः प्रवर्त्तितचित्तान्, कृष्णनामानि गायत इत्यर्थः । ग्रामेषु
 भवान् [ग्राम्यान्] । घोषजनानित्यर्थः । “ग्रामाद्यखञो” (४।२।६४
 पा०) इति यप्रत्ययः । [अपश्यत्] अलोकितवान् । स्वभावोक्तिः ॥ ३८ ॥

पश्यन्निति ।—[एकान्तमोग्धानवबुद्धविभ्रमैः] एकान्तमोग्धान

एकान्तमौग्धानवबुद्धविभ्रमैः

प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥

प्रीत्या नियुक्तांस्त्रिहतोः स्तनन्धयान्

निगृह्य पारोमुभयेन जानुनोः ।

वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-

श्चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥

अत्यन्तमुग्धतया, अनवबुद्धविभ्रमैः अज्ञातविलासैः, किन्तु [प्रसिद्धविस्तार-
गुणैः] प्रसिद्धो विस्तार एव गुणो येषां तैः, अतिविश्रालैः इत्यर्थः, [कृतार्थैः
अपि] सकृत् दर्शनात् लब्धविस्तारफलैः इत्यर्थः । [विलोचनैः, जनाधि-
नाथं] कृष्णं, [पश्यन्, वल्लवीजनः] गोपाङ्गनाजनः, [वितृष्णतां] तृप्ततां,
[न ययौ] भूयो भूयः पश्यन् अपि नालम्बुद्धिमवापेत्यर्थः । तृप्तिकारणे
दर्शने सत्यपि तृप्तिकार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिः ; सा कृष्णस्य मदनकोटि-
लावण्यलक्ष्मीं व्यञ्जयति इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३९ ॥

प्रीत्येति ।—[नियुक्तान्] वामपादे एव संयतान् ; स्तनं, धयन्ति
पिबन्तीति [स्तनन्धयान्] वत्सान्, “नासिकास्तनयोर्धाधिटीः” (३।१।२९
पा०) इति घेटः खश्रप्रत्ययः । [प्रीत्या, लिहतीः] जिह्वयां स्वादयन्तीः
[रोहिणीः] गाः । ‘अर्जुन्यग्न्या रोहिणी स्यात्’ इत्यमरः । [पयः]
क्षीरं, [जानुनोरुभयेन] जानुद्वयेन, [पारीं] दोहनपात्रीम् । ‘पारीं
पात्रीपरागयोः’ इति विश्वः । [निगृह्य] निरुध्य । [वर्द्धिष्णुधारा-
ध्वनि] वर्द्धनशीलक्षीरधाराशब्दं यथा भवति तथा, [दुहतः] प्रपूर-
यतः । दुहः लटः शतरि शप् । “दृह्याच्” * इति द्विकर्मकत्वम् ।
गां दुहन्तीति [गोदुहः] गोदोहकान् । “सत्सूहिष—” (३।२६१ पा०)

दृह्याच्पचदण्ड्रुधिप्रच्छिचिन्नाशुजिमन्यसुषाम् ।

कर्मयुक् स्वादकथितं तथा स्याद्रीहकृष्णहाम् ॥” इति तत्परिका ।

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां
 निर्य्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।
 वर्गाद्गवां हुङ्कतिचारु निर्यती-
 मरिमधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥
 स ब्रीहिणां यावदपासितुं गताः
 शुकान् मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

इत्यादिना कृप् । [सः] हरिः, [चिरं, निदध्यौ] अवलोकयति स्म ।
 ‘निध्यानमवलोकनम्’ इति वैजयन्ती । स्वभावोक्तिः ॥ ४० ॥

अभ्येति ।—[अभ्याजतः] दोग्धुमभिमुखमागच्छतः । अजेर्लटः
 श्रुतादेशः । निर्य्याणं पादबन्धनं दाम । ‘निर्य्याणं दाम सन्दानं
 पशूनां पादबन्धनं’ इति वैजयन्ती । तद्वस्ते यस्य तस्य [निर्य्याण-
 हस्तस्य, दुधुक्षतः] दोग्धुमिच्छतः, दोग्धुरिति शेषः । दुहेः सन्नन्ताल्लटः
 श्रुतादेशः, घत्वधत्वे । [पुरः] अग्रे, [अभ्यागततूर्णतर्णकाम्]
 अभ्यागतोऽभिमुखमागतः, तूर्णः स्तनपानं त्वरमाणः, तर्णकोऽतिबालो
 वल्तो यस्यास्ताम् । “सद्योजातस्तु तर्णकः” इत्यमरः । [गवां वर्गात्]
 गोव्रजात्, [हुङ्कतिचारु] हुङ्कारमनोहरं यथा तथा, [निर्यती] निर्ग-
 च्छन्तीम् । इणः श्रुतरि ङीप्, इणो यणादेशः । प्रशस्तां गां [गोमत-
 ल्लिकाम्] । “प्रशंसावचनेश्च” (२।१।६६ पा०) इति नित्यसमासः ।
 ‘मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनि’
 इत्यमरः । [मधोररिः] मधुसूदनः, [ऐक्षत] ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङि
 “आङ्जादीनाम्” (६।४।७२ पा०) इत्याट्, “आटश्च” (६।१।८०
 पा०) इति वृद्धिः । स्वभावोक्तिः ॥ ४१ ॥

स इति ।—[यावत्, शुकान्] कौरान्, [अपासितुं गतास्तावन्मृगैः,
 उपद्रुतश्रियाम्] उपद्रुतसम्पदां, [ब्रीहिणां] ब्रीहिमताम् । “ब्रीहिणा-

कैदारिकाणामभितः समाकुलाः
 सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥
 व्यासेडुमस्मानवधानतः पुरा
 चलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ ।
 गीतानि गोप्याः कलमं मृगव्रजो-
 न नूनमत्तीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

दिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इतिप्रत्ययः । [कैदारिकाणां]
 चैत्रसमूहानाम् । ‘पुंनपुंसकयोर्वप्रः कैदारः चैत्रमस्य तु । कैदारकं
 स्यात् कैदार्यं चैत्रं कैदारिकं गणे ॥’ इत्यमरः । “ठञ् कवचिनश्च”
 (४।२।४१ पा०) इति चकाराठञ्प्रत्ययः । कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी ।
 [गोपिकाः] गोप्यैः, [अभितः, समाकुलाः] व्यग्राः, उभयतः समा-
 कृष्यमाणाः सतीरित्यर्थः । [सः] हरिः, [सहासमालोकयति स्म] ।
 अत्र सहासावलोकनस्य विशेषणगत्या समाकुलपदार्थहेतुकत्वात् काव्य-
 लिङ्गमेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेडुमिति ।—[गोप्याः] शालिगोप्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।
 [गीतानि, उपकर्णयन्] शृण्वन्, [असौ मृगव्रजः, नूनं] निश्चितं,
 [कलमं, नात्ति] न खादति, [इति] ; किं कलमभक्षणे गीतश्रवण-
 विशेषः, इत्यतो मृगविशेषणमाह,—[अमौ] गोपौ, [अस्मान्, व्यासेडुं]
 निवारयितुम्, [अवधानतः] गीतैकाग्र्यात्, [पुरा, चलति] चलिष्यति ।
 “यावत्पुगानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थं लट् । इति
 इत्थं वितर्कयन्निति शेषः । [हरिर्व्यलोकयत्] * अत्र मृगाणां
 कलमखादननिवृत्तेर्गीताऽऽसक्तिनिमित्तायास्तदाकर्णनसुखभङ्गहेतुकत्वम्
 उत्प्रेक्ष्यते ॥ ४३ ॥

लीलाचलत्स्वीचरणारुणोत्पल-
 स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।
 शौरिरूपानूपमपाहरन्मनः
 खनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥
 उच्चैर्गतामखलितां गरीयसीं
 तदाऽतिदूरादपि तस्य गच्छतः ।
 एके समूहुर्बलरेणुमंहतिं
 शिरोभिराज्जामपरे महौभृतः ॥ ४५ ॥

लीलिति ।—अनुगता आपो येषु ते अनूपाः जलप्रायदेशाः । ‘जल-
 प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः’ इत्यमरः । “प्रादिभ्यो धातु-
 जस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः” (वा०) इति बहुव्रीहिः,
 “ऋकपूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना सङ्गासान्तः, “ऊदनीर्देश”
 (६।३।६८ पा०) इत्युकारः । तेषां समीपे [उपानूपं] । समीपार्थेऽव्ययी-
 भावः । [लीलाचलत्स्वीचरणारुणोत्पलस्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः]
 लीलया चलन्ती चलनशीलं, स्त्रियाश्चरणे अरुणोत्पले इव तयोः
 स्खलन्त्यो यं तुलाकोटी नूपुरौ । ‘पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरो-
 ऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, तयोर्निनाद इव कोमलो मधुरः, [उन्मदसारसारवः]
 मत्तहंसकूजितम् । “चक्राङ्गसारसो हंस” इति शब्दार्णवे । [शौरे-
 र्मनः खनान्तरात् अपाहरत् *] । अत्र मनोहरणस्य लीलित्यादिविशेष-
 नार्थहेतुकत्वादुपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

उच्चैरिति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [अतिदूराद्गच्छतोऽपि, तस्य]
 हरेः, सम्बन्धिनीम्, [उच्चैर्गताम्] अत्यूर्ध्वमुन्नताम् ; अन्यत्र,—ऊर्ध्वलोके-
 ष्वपि व्याप्ताम् ; [अखलिताम्] अभङ्गुरां, सत्याञ्च, [गरीयसीम्]

प्रायेण नौचानपि मेदिनीभृतो

जनः समेनैव पथाऽधिरोहति ।

सेना मुरारेः पथ एव सा पुन-

महामहौघान् परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः

शिलोच्चयानारुरुहुर्महीयसः ।

अतिमहतीं, पूज्याञ्च, [बलरेणुसंहतिं] सेनारेणुसङ्घातम्, [एके] कतिपये, [महौभृतः] पर्वताः, [आज्ञां] शासनम्, [अपरे] महौभृतो राजानश्च, [शिरोभिः] शिखरैः, शीर्षैश्च, [समूहः] संवहन्ति स्म । वहेर्लिटि “भेजुस्” (३।४।१०८ पा०) इति भेजुंसि, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र हरिमहिमवर्णनाया-मुभयेषामपि महौभृतां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता श्लेषप्रतिभोत्थापिता चेति सङ्करः ॥ ४५ ॥

प्रायेणेति ।—[प्रायेण] प्राचुर्येण, [नौचान्] कुञ्जान्, [अपि, मेदिनीभृतः] अद्वीन्, [जनः] लोकः, [समेन] सुगमेन, [पथा] मार्गेण, [एव, अधिरोहति] । [सा मुरारेः सेना पुनः, पथः] मार्गान्, [एव, महामहौघान्] महाद्वीन्, [परितोऽध्यरोहयत्] । लोके हि सति क्षुब्धेऽध्वनि, तेन शैलारोहणसम्भवः, सेना तु सर्वपथातिरेकिण्यभूत् । पूर्वापराः सङ्घसं पन्थानः स्वाऽऽरोहणेन प्रवर्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थ-त्वात् “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना पथामणिकर्तृणां यो कर्मत्वम् । महौ धरन्तीति महौघाः । “कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” (वा०) इति मूलविभुजादित्वात् कः । अत्र सेनायाः पथां शैलाधिरोहणेनोपमानाज्जनादाधिक्यकथनाद्वातिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रिति ।—द्वाम्बां पिबन्तीति [द्विपाः] । “सुपि” (३।२।४ पा०) इति यौगिर्विभागात् कप्रत्ययः । [उन्मुखाः] उन्नमितमुखाः सन्तः,

तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-
 विपूर्य्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥ ४७ ॥
 श्रोतन्मदाम्भःकणकेन केनचित्
 जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।
 नागेन नागेन गरौयसोच्चकै-
 ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥
 भग्नद्रुमाश्चक्रुरितस्ततो दिशः
 समुल्लसत्केतनकाननाऽऽकुलाः ।

[दन्ताग्रनिभिन्नपयोदं] दन्ताग्रैः निर्भिन्ना विदारिताः, पयोदाः शृङ्ग-
 गता यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-
 विपूर्य्यमाणश्रवणोदरं] तिर्य्यगूर्ध्वमुखत्वात् तिरश्चीनं यथा तथा, कटोभ्यः
 प्लवन्ते चरन्तीति कटप्लाविनीभिः, मदाम्बुनिम्नगाभिर्मदजलप्रवाहैः,
 विपूर्य्यमाणानि श्रवणोदराणि यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, [मही-
 यसः] महत्तरान्, [शिलोच्चयान्] आरुरुहुः । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥

श्रोतदिति ।—[श्रोतन्मदाम्भःकणकेन] श्रोतन्तः चरन्तः मदाम्भः-
 कणा यस्य तेन । शैषिकः कप्प्रत्ययः । * [जीमूतकदम्बकद्युता]
 जीमूतकदम्बकस्येव, द्युत् द्युतिर्यस्य तेन † । [पृथुदन्तशालिना]
 पृथुभ्यां दन्ताभ्यां शालत इति तच्छालिना, [गरौयसा] गुरुतरेण,
 [उच्चकैः] उन्नतेन, [केनचित्, नागेन] गजेन, [जनस्य, पन्थाः] मार्गः,
 यथा [अरोधि । अगेन] अवलेन, [न] तथा अरोधि, रुद्धः ।
 भक्तमातङ्गस्य दुरासदत्वाच्छैलवदनतिक्रमणीयत्वाच्चेति भावः ; अत
 एवोपमानादगादुपमेयस्य नागस्याऽऽधिक्याद्वातिरेकः ॥ ४८ ॥

* “शेषाद् विभाषा” (५।३।१५४ पा०) इति समासान्तः कप्प्रत्ययः ।

† इत्युपमा ।

पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्तिन-
 चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमा भुवः ॥ ४६ ॥
 आलोकयामास हरिर्महीधरा-
 नधिश्चयन्तीर्गजताः परःशताः ।
 उत्पातवातप्रतिकूलपातिनी-
 रुपत्यकाभ्यो वृहतीः शिला इव ॥ ५० ॥

भग्नेति ।—[दन्तिनः] गजाः, [इतस्ततः, भग्नदुमाः] स्वभग्नाखिल-
 वृक्षाः, [दिशः, समुल्लसत्केतनकाननाऽऽकुलाः] समुल्लसद्भिः केतनैरेव
 काननैः आकुलाः सङ्कीर्णाः, [चक्रुः] ; तथा [तरसा] बलेन, [पिष्टाद्रि-
 पृष्ठाः] पिष्टानि चूर्णितानि, अद्रिपृष्ठानि यासु ताः, [भुवः] भूमौः,
 [चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमाः] चलद्भिः निजाङ्गैरेवाचलैः दुर्गमाः दुष्प्रापाः,
 [च] चक्रुः । अत्र केतनेष्वङ्गेषु च काननाचलत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः,
 तेन गजानां पुरातनसृष्टिसंहारेण सृष्ट्यन्तरप्रवर्त्तनरूपं लोकोत्तरं
 सामर्थ्यं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४६ ॥

आलोकिति ।—[हरिर्महीधरान् अधिश्चयन्तीः, परःशताः] शतात्
 पराः, असङ्ख्याता इत्यर्थः । ‘परःशताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादि-
 कात्’ इत्यमरः । “पञ्चमौ” (२।१।३७ पा०) इति योगविभागात्
 समासः, राजदन्ताऽऽदित्वादुपसर्जनस्यापि शतशब्दस्य परनिपातः, *
 पारस्कराऽऽदित्वात् सुडागमः । [गजताः] गजसमूहान् । ‘गजाच्चेति
 वक्तव्यम्’ (वा०) इति सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । [उपत्यकाभ्यः]
 आसन्नभूमिभ्यः । “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः । “उपाधिभ्यां
 त्यक्त्वासन्नादुयोः” (५।१।३४ पा०) इति त्यक्नृप्रत्ययः । [उत्पात-
 वातप्रतिकूलपातिनीः] उत्पातवातेन प्रतिकूलं पतन्तीति तत्पातिनीः,

शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकोद्भुरैः
 पयोधरैरामलकौवनाश्रिताः ।
 तं पर्वतीयप्रमदाश्चचायिरे
 विकासविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥
 सावन्नमुन्मील्य विलोचने सकृत्
 क्षणं मृगेन्द्रेण सुषुप्सुना पुनः ।
 सैन्यान् यातः समयाऽपि विव्यथे
 कथं सुराजम्भवमन्यथाऽथवा ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वगामिनीरित्यर्थः । [वृद्धतैः शिला इव] इत्युत्प्रेक्षा । [आलो-
 कयामास] ॥ ५० ॥

शैलेति ।—[शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकोद्भुरैः] शैलाधिरोह्याभ्यसनेन
 पर्वताऽऽरोहणाभ्यासेन, अधिकोद्भुरैः अत्युन्नतैः, [पयोधरैः] स्तनैः, उप-
 लब्धिताः, [आमलकौवनाऽऽश्रिताः] धातौवनगताः, [पर्वतीयप्रमदाः]
 पर्वतो निवासो येषां तं पर्वतौयाः, किरातादयः । “पर्वताश्च” (४।२।१४३
 पा०) इति छप्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । [विकासविस्फारितविभ्रमे-
 क्षणाः] विकासेन विस्मयकृतविस्तारेण, विस्फारिता विवर्तिताः,
 विभ्रमा विलासा येषां, तानीक्षणांनि यासां ताः, तथा सत्यः, [तं]
 हरिं, [चचायिरे] ददृशुः । ‘चायृ पूजानिश्चामनयोः’ इति धातोः कर्त्तरि
 लिट् । निश्चामनं दर्शनम् । ‘निरोक्षानिश्चामने’ इति दर्शनपर्यायेषु
 भट्टमहः । एतेन हरैर्लोकोत्तरं लावण्यं व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।
 स्वभावोक्तिवृत्त्यनुप्रासयोः संछष्टिः ॥ ५१ ॥

सावन्नमिति ।—[सावन्नम्] अनादरं यथा तथा, [विलोचने,
 सकृत्] एकवारम् । “एकस्य सकृच्च” (५।४।१८ पा०) इति सकृदर्थे
 निपातः । [क्षणम्, उन्मील्य] उन्मिष्य, [पुनः, सुषुप्सुना] स्वप्नुमिच्छुना ।

उत्सेधनिर्धूतमहोरुहां ध्वजै-

र्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरहसाम् ।

नागैरधिचिप्तमहाशिलं मुहु-

र्बलं बभूवोपरि तन्महोभृताम् ॥ ५३ ॥

स्वप्नेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । “रुदविद—” (१।२।२८ पा०) इत्यादिना सनः कित्वात् “वचिष्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [मृगेन्द्रेण] सिंहेन, [समया] समीपे । ‘समयानिकषाशब्दो समीपे सम्प्रकोर्त्तितो’ इति सज्जनः । [यातोऽपि] गच्छतोऽपि । यातेर्लटः श्रवादेशः । [सैन्यात्] सेनातः । “भीतार्थानां भयहेतुः” (१।४।३५ पा०) इत्यपादानत्वम् । [न विव्यथे] न बिभ्ये । ‘व्यथ भयसञ्चलनयोः’ इति धातोर्भावे लिट् । [अथवा] तथा हीत्यर्थः । [अन्यथा] भीतत्वे, [कथं सुराजम्भवं] सुखेन राज्ञा भूयतं, न कथमपौति भावः । राज्ञा चायं मृगाणामिति भावः । “कर्तृकर्मणोश्च भूक्तजोः” (३।१।१२७ पा०) इति कर्त्तरि, ईषदादौ चोपपदे भवतेः खलप्रत्यये, नलोपमुनागमौ । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

उत्सेधेति ।—[नागैः] गजैः, [अधिचिप्तमहाशिलम्] अधिचिप्तास्त्रिरस्कृताः, महाशिला येन तत्, [तद्, बलं] सैन्यं, [ध्वजैः, उत्सेधनिर्धूतमहोरुहाम्] उत्सेधेन औन्नत्येन, निर्धूता अवगणिताः, महोरुहो येषु तेषाम् । ‘उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः’ इत्यमरः । [जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरहसां] जनेः अवरुद्धं प्रतिबद्धम्, उद्धतम् उद्देलं, सिन्धुरहो नदीवेगां येषु तेषां, [महोभृतां] पर्वतानाम्, [उपरि मुहुर्बभूव] मार्गवशाद्भूयसो भूधरान् मुहुरारुरोहेत्यर्थः । “हयोधरुद्धः” इति पाठे,—हयोधेन घोटकसमूहेन, रुद्धमित्यादि पूर्ववत् । अत्राऽऽरोहणवदुत्कर्षश्चोपरिभावो विशेषणवैभवात् प्रतीयते इति तदभेदेनोपरिभावस्य बलभूधरविशेषणपदार्थहेतुकत्वात् श्लेषप्रतिभीत्यापितकाव्यलिङ्गविशेषो व्यतिरेकेण सङ्कीर्णः ॥ ५३ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरो-
 र्गजेन गण्डं कषता विधूनिते ।
 क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराऽऽकुलं
 विदश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥
 नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्-
 गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।
 सञ्चेरुरात्मान इवापरं क्षणात्
 क्षमारुहं देहमिव प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

श्मश्रूयेति ।—[तरोः] वृक्षस्य, [श्मश्रूयमाणे] श्मश्रुवदाचरति,
 तद्वदालम्बमान इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । श्मश्रुशब्दादाचारे कण्डन्ता-
 ल्लटः शानजादेशः “अकृत्स्नावधातुकयोर्दीर्घः” (७।४।२५ पा०) इति
 दीर्घः । [गण्डं] कपोलं, [कषता] तरुस्कन्धे कण्डूयमानेन, [गजेन,
 मधुजालके] क्षौद्रपटले, [विधूनिते] कम्पिते सति । धूजो गच्छन्तात् कर्मणि
 क्तः “धूज्प्रोञ्जोर्ग्वक्तव्यः” (वा०) इति नुगागमः । [अक्षुद्रतराभिः]
 अतिस्थूलाभिः, [क्षुद्राभिः] सरघाभिः । ‘क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या
 सरघा कण्टकारिका’ इत्यमरः । [विदश्यमानेन] चक्षुभिः *
 भिद्यमानेन, [जनेन, आकुलं] व्यग्रं यथा तथा, [दुद्रुवे] पलायितम् ।
 भावे लिट् । स्वभावोक्तिरुक्तोपमासंस्पृष्टा ॥ ५४ ॥

नीत इति ।—[उचिते] परिचिते, [पलाशनि] द्रुमे । ‘पलाशी
 दुद्रुमागमाः’ इत्यमरः । [शरीरवत्] पूर्वशरीरे इव । “तत्र तस्यैव”
 (५।१।११६ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [अदान्तकर्मणा] दुर्दान्त-
 व्यापारेण । गजोऽन्तक इवेति उपमितसमासः । साहचर्यात्, तेन [गजा-
 न्तकेन, अन्तं] नाशं, [नीते] गमिते सति ; प्लवैर्गच्छन्तीति [प्लवङ्गमाः]

* “चक्षुभिः” इत्यसङ्गतं, पक्षिणामिव तत्सत्त्वात्, सरघाणां तदभावाच्च ।

प्रह्वानतीव क्वचिदुद्धतिश्चितः
 क्वचित् प्रकाशानतिगह्वरानपि ।
 साम्यादपेतानिति वाहिनौ हरि-
 स्तदाऽतिचक्राम गिरीन् गुरुनपि ॥ ५६ ॥
 स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि
 स्वसेनया सर्वपथोनया तथा ।

कपयः । “गमश्च” (३।२।४७ पा०) इति खच्प्रत्यये मुमागमः । [आत्मानः]
 जीवाः, [इवापरं चमारुहं देहमिव क्षणात्, सञ्चेरुः] सम्प्रविष्टा
 इत्यर्थः । अनेकेवशब्दवाक्यार्थोपमा, सा च शरौरवत् इति तद्धितगता,
 अन्यत्र समासगतेति सङ्करः ॥ ५५ ॥

प्रह्वानिति ।—[क्वचित्, अतीव] नितान्तं, [प्रह्वान्] प्रवणान् ।
 अन्यत्र,—अनुकूलान्, [क्वचित्], उद्धतिं अयन्तीति [उद्धतिश्चितः]
 ओच्चत्यभाजः, औद्धत्यभाजश्च । अयतः क्तिप् तुक् । क्वचित् [प्रका-
 शान्] प्रकटान्, अनवगूढवृत्तौश्च । क्वचित् [अतिगह्वरान्, अपि] । अपि
 शार्थे । अप्रवेशान्, अन्यत्र,—गूढांश्च । [इति] इत्थं, [साम्यादपे-
 तान्] विषमरूपान्, विषमवृत्तांश्च । अत एव [गुरुनपि] महतोऽपि,
 पूज्यानपि, [गिरीन् तदा हरिः, वाहिनौ] सेना, [अतिचक्राम] अतीत्य
 गता, उद्धङ्किता च । ‘गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपद्यस्य परित्यागो विधीयते ॥’ इति स्मरणादिति भावः ।
 गुरुणामप्यतिक्रम इति विरोधेऽपिशब्दः, स चोक्तवैषम्यदोषोद्घाटनेन
 परिहृत इति विरोधाभासः ; स च गुरुनिति वाच्यप्रतीयमानयो-
 रभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति सङ्करः ॥ ५६ ॥

स इति ।—[सः] हरिः, [परितः] समन्तात्, [अपथानि] अमा-
 र्गान्, [अपि] । “पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति निषेधविक-
 ल्यात् “ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “अपथं

अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाम्नोः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥

यावद्वागाहन्त न दन्तिनां घटा-

स्तुरङ्गमैस्तावदुदीरितं खुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरितां पुरः पतज्-

जलान्यनैषीद्रज एव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

नपुंसकम्” (१।४।३० पा०) इति नपुंसकत्वम् । [व्याप्तवत्या] अपि, सर्वान् पथो व्याप्नोतीति सर्वपथीना । “तत्सर्वादिः—” (५।१।७ पा०) इत्यादिना खप्रत्ययः । तथा, [सर्वपथीनया तथा स्वसेनया] निमित्तेन, [अम्भोभिः, उल्लङ्घिततुङ्गरोधसः] उल्लङ्घितानि युगपदखिलसेनाप्रवेशेन प्रतीपगमनादुपरि आक्रान्तानि, तुङ्गरोधांसि यासां ताः ; निम्नं गच्छन्तीति [निम्नगाः] नदीः, [प्रतीपनाम्नोः कुरुते स्म] । प्रतिगता उत्तानगाः, आपो यासां ताः प्रतीपाः । “ऋक्पूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः । “हान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्” (६।३।६७ पा०) इतीकारः । अथ वा,—प्रतीपं निम्नगानामविरुद्धं, नाम उत्तानगा इति नामधेयं, यासां ताः प्रतीपनाम्नाः । “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” (४।१।२८ पा०) इति डोप् । तास्तथा चकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥

यावदिति ।—[दन्तिनां घटाः] गजव्रजाः, [यावत्, न व्यगाहन्त] न व्यलौडयन्, [तावत्, तुरङ्गमैः] कर्तृभिः । [खुरैः] करणैः । [उदीरितम्] उत्थापितम् ; अथ [समीरैः] मारुतैः, [क्षिप्तं] विकीर्णम् ; अत एव, [पुरः] गजप्रवेशात् प्रागेव, [पतज्, रजः] भूरेणुः, [एव सरितां जलानि पङ्कताम्, अनैषीत्] निनाय । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् लुङि षष्ठिः । अत्रापि सरितां पङ्कत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो-
 मुहुर्व्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।
 पङ्कं करापाकृतशैवलांशुकाः
 समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५६ ॥
 रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः
 समस्थलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।
 कूलङ्घ्यौघाः सरितस्तथाऽपराः
 प्रवर्त्तयामासुरिभा मदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

रन्तुमिति ।—[रन्तुं] क्रीडितुं, * [क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयः] क्षताः,
 एकत्र,—विषाणैः, अन्यत्र,—नखैश्च विदलिताः, उत्तुङ्गाः नितम्बभूमयो
 रोधोभागाः, श्रोणिभागाश्च यैस्ते । ‘नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि
 कटीरके’ इति विश्वः । [मुहुः, प्रमदं] हर्षं, [व्रजन्तः, मदोद्धताः]
 मदेन दानेन, दर्पेण च, उद्धताः, [करापाकृतशैवलांशुकाः] करैर्हस्तैः,
 अपाकृतानि शैवलानि अंशुकानीवांशुकानि † यैस्ते, [इभाः] ; समुद्रं
 गच्छन्तीति [समुद्रगाणां] समुद्रपत्नीनां नदीनाम्, “एकाजुत्तरपदे
 णः” (८।४।१२ पा०) इति णत्वम् । [पङ्कं] कर्दमं, कलुषञ्च, [उद-
 पादयन्] । ‘पङ्कोऽस्त्री कर्दमेनसोः’ इति विश्वः । यथा मदोद्धताः
 पराङ्गनानां दोषमुत्पादयन्ति तद्वदिति भावः । अत्र प्रस्तुतेभ्यविशे-
 षणादप्रस्तुतस्त्रीसङ्ग्रहणसाहसिकप्रतीतिः समासोक्तिः, स्त्रीपङ्कयोरभेदा-
 ध्ववसायादिति शेषमूलाऽतिशयोक्त्युक्त्यापितेति सङ्करः ॥ ५६ ॥

रुग्णेति ।—[तथा,—इभाः, रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः] रुग्णै-
 र्भग्नैः, उरुभिर्महद्भिः, रोधोभिस्तटैः, परिपूरिताम्भसः मृत्त्रैपश्रोषिताम्भस

* विहर्तुञ्च ।

† शैवलानि अंशुकानीव, शैवलानीव चांशुकानि इति तु युक्तः पाठः ।

पद्मैरनन्वीतबधूमुखद्युतो-

गता न हंसैः श्रियमातपत्रजाम् ।

दूरंभवन् भोजबलस्य गच्छतः

शैलोपमाऽतीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतै-

निरन्तराला करिणां कदम्बकैः ।

इत्यर्थः । पुरा भवाः [पुरातनौः] “सायंचिरं—” (४।३।२३ पा०)
इत्यादिना व्युत्पत्त्यः तुडागमश्च, “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०)
इत्यादिना ङीप् । [नदीः, समस्थलीकृत्य] स्थलसमाः कृत्वा । [मदा-
म्बभिः] स्वमदोदकैः, [कूलङ्घ्रौघाः] कूलं कपन्तीति, कुलङ्घ्राः ओघा
यासां ताः, उभयकूलप्रवाहिनौः, [अपराः] अन्याः, [सरितः प्रवर्त्त-
यामासुः] । एतेन गजसम्पत्तिरुक्ता । अत्र नदीनां समस्थलत्वासम्बन्धे
मदाम्बूनाञ्च सरित्त्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयमिति सजा-
तीयसङ्करः ॥ ६० ॥

पद्मैरिति ।—[पद्मैः, अनन्वीतबधूमुखद्युतः] अनन्वीता अप्राप्ता, बधू-
मुखस्य, युत् श्रौर्याभिस्ताः, बधूमुखश्रीजितपद्मा इत्यर्थः । अन्वी-
तंति ‘ईङ् गतौ’ इति धातोः कर्मणि क्तः । [हंसैः, आतपत्रजां] क्लृप्तजन्यां
[श्रियं, न गता] अगताः, आतपत्रश्रीजितहंसश्रीका इत्यर्थः, [निम्नगाः]
नद्यः, [शैलोपमाऽतीतगजस्य] शैलोपमाम् अतीताः शिलासाम्यम्
अतिक्रान्ताः, गजा यस्मिन् तस्य, [गच्छतः, भोजबलस्य] यादवसैन्यस्य,
[दूरंभवन्] अतिव्यवहिता इत्यर्थः । अपक्वष्टाश्चेति गम्यते । तद-
भेदाध्यवसायेनैव निम्नगानां दूरभवनस्य तद्विशेषणपदार्थहेतुकत्वात्
श्लेषमूलातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥

स्निग्धेति ।—[स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिः] स्निग्धाञ्जनमिव श्यामा *

सेना सुधाक्षालितसौधसम्पदां

पुरां बहूनां परभागमाऽऽप सा ॥ ६२ ॥

प्रासादशोभाऽतिशयालुभिः पथि

प्रभोर्निवासाः पटवेश्मभिर्बभूवुः ।

नूनं सहानेन वियोगविकृता

पुरः पुरश्चरपि निर्ययौ तदा ॥ ६३ ॥

वर्षं द्विपानां विरुवन्त उच्चकै-

र्वनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे ।

ताभिस्तनूभिः, [उन्नतैः करिणां कदम्बकैः, निरन्तराला] नीरन्ध्रा,
[सा सेना, सुधाक्षालितसौधसम्पदां] सुधया लेपनविशेषेण, क्षालिता
धवलिताः, सौधसम्पदो यासां तासाम् । 'लेपभेदेऽमृते सुधा' इति वैज-
यन्ती । [बहूनां, पुरां] पुरीणां, [परभागं] विप्रकृष्टदेशम्, [आप]
दूरमतीत्य गतेत्यर्थः । वर्णोत्कर्षश्च परभागः । तदभेदाध्यवसायेन
परभागाग्नौ विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बकनैरन्तर्यस्य हेतुत्वात्
पूर्ववत् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६२ ॥

प्रासादेति ।—[पथि] मार्गे, [प्रभोः] कृष्णस्य, [निवासाः] सेना-
निवेशाः, [प्रासादशोभाऽतिशयालुभिः] प्रासादशोभाम् अतिशयालुभिः
अतिशयायकैः । 'आलुचि शीडो ग्रहणं कर्तव्यम्' (वा०) इत्यालुच्प्रत्ययः ।
[पटवेश्मभिः] पटवस्त्रैः * [बभूवुः] । तेनोत्प्रेक्ष्यते । [तदा] द्वारका-
निर्याणकाले, [अनेन] कृष्णेन, [सह, वियोगविकृता] विरहभीरुः,
[पुरश्चरः] द्वारकानगरलक्ष्मोः, [अपि, पुरः] अग्रे, [निर्ययौ] निर्गता
नूनम् । द्वारकातो न भिद्यन्ते अस्य निवासाः शोभयेति भावः ॥ ६३ ॥

वर्षेति ।—[गण्डस्थलाचर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनः]

गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक-

द्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ ६४ ॥

आयामवह्निः करिणां घटाशतै-

रधःकृताऽट्टालकपङ्क्तिरुच्चकैः ।

दूष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा चमू-

रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनोभिरंशुभिः

प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।

गण्डस्थलानाम् आघर्षेण सङ्घर्षेण, गलता स्रवता, मदोदकेन द्रवेषु आर्द्रेषु, द्रुमस्कन्धेषु, निलीयन्त इति निलायिनः तन्निवासिनः, [उच्चकैः, विरुधन्तः] गुञ्जन्तः, [अलयः, द्विपानां] सेनागजानां, [वर्ष] प्रमाणम् । ‘वर्षं देहप्रमाणयोः’ इति विश्वः । [वनेचरेभ्यः] किरातेभ्यः, [ज्वरम्, आचक्षत्रिरे] इयन्तो गजा इत्याख्यातवन्त इत्यर्थः । गज-वर्षानुमापकेष्वलिषु विरावयोगादाख्यानम् उत्प्रेक्ष्यते । वाचका-प्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

आयामेति ।—[आयामवह्निः] आयामो दैर्घ्यं, सोऽस्ति येषां, तद्वह्निः, आयतैः इत्यर्थः । [करिणां] सम्बन्धिभिः, [घटाशतैः] व्यूहशतैः । ‘करिणां घटना घटा’ इत्यमरः । [अधःकृताऽट्टालकपङ्क्तिः] अधःकृताः तिरस्कृताः, अट्टालकपङ्क्तयोऽट्टश्रेण्यो यया सा । ‘अट्टस्वट्टालकः स्मृतः’ इति वैजयन्ती । [सा चमूः, उच्चकैः] उच्चतैः, [दूष्यैः] पटमण्डपैः, [जितोदग्रगृहाणि] जितानि उदग्राणि गृहाणि येषां तानि, [भूयांसि पुराणि, अतीत्य अवर्त्तत] अतिक्रम्य गतित्यर्थः । शोभया अतिशय्य स्थितेति च गम्यते । तदमेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्यु-त्थापितं पूर्ववत् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६५ ॥

आङ्गादिकङ्गारसंमौरणाऽऽहते

पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

या घर्मभानोस्तनयाऽपि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधातृभि-

र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटौयसी ॥ ६७ ॥

अथ हरिसेनाः कालिन्दीं प्रत्यासेदुरित्याह, उद्भूतमिति ।—
[ध्वजिनीभिः] सेनाभिः, [उच्चैरुद्भूतम्] ऊर्ध्वं क्षिप्तम् ; अत एव,
[अभ्यर्णतया] अन्तिकतया । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाः’ इत्यमरः ।
[विवस्वतोऽंशुभिः, प्रतप्तं] प्रतप्तमिवेत्यर्थः ; अत एव व्यञ्जकाप्रयोगात्
गम्योत्प्रेक्षा । [रजः] धूलिः, [आङ्गादिकङ्गारसंमौरणाऽऽहते] आङ्गा-
दिनः आङ्गादकाः, ये कङ्गारसमौरणाः सौगन्धिकमाकृताः । ‘सौगन्धिकन्तु
कङ्गारम्’ इत्यमरः । तैः आहते कम्पिते, [यामुने] यमुनासम्बन्धिनि,
[अम्भसि, पुरः] अग्रे, [पपात] । सन्तप्ता हि सन्तापमसहमानाः
पुरो धावित्वा क्वचन शिशिरे पयसि पतन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति, येत्यादि । —[या] यमुना, [घर्मभानोः]
उष्णांशोः, [तनयाऽपि] सती, [शीतलैः] । अपिर्विरोधे ; स चोष्णजातायाः
शैत्यानुपपत्तेरिति भावः । [यमस्य] अन्तकस्य, [स्वसाऽपि जनस्य,
जीवनैः] उज्जीवकैः । अत्राप्येकोदराणां भिन्नक्रियाऽनुपपत्तेर्विरोधः ।
‘कालिन्दी मूर्यतनया’ ‘यमुना शमनस्वसा’ इत्युभयत्राप्यमरः । किञ्च,
[कृष्णा] कृष्णवर्णा, मलिना च, तथा, [अपि, शुद्धेः] वैमल्यस्य, [अधिकं,
विधातृभिः] सम्पादकैः, [जलैः, अंहांसि] पापानि, [विहन्तुं, पटौयसी]
समर्थतरा । अत्र यमुनातज्जलगतत्वेन निर्दिष्टयोगुणक्रिययोर्विरोधेन

यस्या महानीलतटोरिव द्रुताः
 प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।
 कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः
 क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥
 व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमा-
 दपूरयत् सा जलधिं न जाङ्गवी ।
 गाङ्गौघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा-
 सवर्णमर्णः कथमन्यथाऽस्य तत् ॥ ६९ ॥

त्रिषु विरोधेषु संसृष्टेषु तृतीयः कृणोति श्लेषप्रतिभोद्धापित इति
 संक्षेपः * ॥ ६७ ॥

यस्या इति ।—[हिमपिण्डपाण्डुराः] हिमसङ्घवत् शुभ्राः, +
 [घनाः] मेघाः, [द्रुताः] द्रवीकृताः, [महानीलतटौः] इन्द्रनीलस्थलानि,
 [इव, कालीः] कृष्णवर्णाः । “जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना
 ङीष् । [यस्याः] कालिन्याः, [अपः पीत्वा, ताभिः] पीताभिः अङ्गिः,
 [अनुरञ्जिता इव क्षणेन, भिन्नाञ्जनवर्णतां] स्नेहमृदितकज्जलवर्णतां,
 [प्रयान्ति] । अत्र तटोरिवानुरञ्जिता इवेति चोत्प्रेक्षाद्वयेन सङ्कीर्णं
 घनानामञ्जनोपमेति संग्रहः ॥ ६८ ॥

व्यक्तमिति ।—[हेतुः] युक्तिः, अनुमानमिति यावत् । [आगमात्]
 “गङ्गा सागरपूरणी” इत्यागमप्रमाणात् । [बलीयान् यदि] प्रबल-

* अत्र विरुद्धधर्माणां वैयधिकरण्यात् विरोधा न सङ्गच्छते इति पद्यमिदं
 परिवर्तितमेवं व्यक्तिविवेककारणं,—“या घम्भभानोत्तनयाऽपि शीतला स्वसा यमस्यापि
 जनस्य जीवनी । कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधायिनी—” एवं सति सामानाधिकरण्य-
 मन्वयतमेव ।

* इत्युपमा ।

शि—५१

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां
तमालनीला नितरां धृताऽऽयतिः ।
सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं बभौ
बलाम्बुराशेर्महतो महाऽपगा ॥ ७० ॥

[कलापकम्]

लोलैररितैश्चरणैरिवाभितो-
जवाद्भ्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।

श्वेत, तदा [सा] यमुना, [जलधिमपूरयत्] । जङ्गोरपत्यं स्त्री [जाङ्गवी, न] अपूरयत् । [व्यक्तं] सत्यम् । इत्युत्प्रेक्षा । कुतः ? [अन्यथा] विपर्यये, [अस्य] जलधेः, [तत्] प्रसिद्धम्, [अर्णः] अम्भः । 'अम्भोऽर्णस्तोय-पानीयम्' इत्यमरः । [गाङ्गोघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरासवर्णं] गाङ्गेन गङ्गासम्बन्धिना, ओघेन प्रवाहेण, निर्भस्मितायाः निर्भस्मीकृतायाः, शम्भुकन्धरायाः हरकण्ठस्य, सवर्णं समानवर्णं, कृष्णवर्णमित्यर्थः [कथम् ?] * । 'ज्योतिर्जनपद—' (१।३।८५ पा०) इत्यादिना समानस्य सभावः । अन्यथा गाङ्गोघस्य धावत्याङ्गवलमेव स्यात् । तथा च ग्रावप्लवनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नैव इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभौति ।—[तमालनीला] तमालवत् नीला कृष्णा, † [नितरां धृताऽऽयतिः] अत्यन्तं कृतदौर्घ्या, [सा, महाऽपगा] महानदी, यमुना । [जवेन, गां] भुवं, [क्रमितुम्] आक्रमितुम्, [अभ्युद्यतस्य] उद्युक्तस्य, [तस्य महतः, बलाम्बुराशेः] सेनासमुद्रस्य, [पुरः] अग्रे, [क्षणं, सीमेव] वेलेव, [बभौ] । इत्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति क्षणमात्रनिरोधिका-भवत्, अनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैरिति ।—[अभितः] उभयतः, [लोलैः] चलद्भिः, [अरितैः]

* अथ कृष्णवर्णताप्राप्तौ प्रोक्तायादन्यत् किमपि हितन्तरं नास्तीत्यर्थः ।

† इत्यपमा ।

नौभिः प्रतेरे परितः प्रवोदित-

धमौनिमौललललनाऽवलम्बितैः ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमंसद्वयसं द्विपाधिपाः

क्षणां सहेलाः परितो जगाहिरे ।

सद्यस्ततस्तेरनारतसुत-

खदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुग्वै-

स्तुरङ्गमैरायतकीर्णबालधि ।

केनिपातकदण्डैः । ‘क्षेपणी स्यादरितं केनिपातकः’ इत्यमरः ।
[चरणैः] पादैः, [इव] । इत्युत्प्रेक्षा । [जवात्, व्रजन्तीभिः]
गच्छन्तीभिः, [नौभिः] साधनैः, [असौ सरित्] यमुना, कर्म । [प्रवो-
दितभमौनिमौललललनाऽवलम्बितैः] प्रवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना, भमौ
भ्रान्तिः, तस्याः तद्गयाच्चिमौलन्तीभिः भयादच्चिमौलनं कुर्वतीभिः,
लललनाभिरवलम्बितैः [जनैः] कर्तृभिः, [परितः] सर्वतः । सर्वोभयार्थं
वर्तमानान्यां पथ्यभिभ्यां तसिविधानात् । [प्रतेरे] प्रतीर्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति ।—[द्विपाधिपाः] महागजाः, [पूर्वं] प्रथमम् ;
अंसौ प्रमाणमस्य [अंसद्वयसम्] अंसप्रमाणम् ; तेषां तथोक्तत्वादिति
भावः । “प्रमाणे द्वयसज—” (५।२।३७ पा०) इति द्वयसच्प्रत्ययः ।
[तत्] तथा गम्भीरं, [पयः] यमुनाजलं, [सहेलाः] सावन्नाः, [परितो
क्षणां, जगाहिरे] प्रविशन्ति स्म । [ततः] प्रवेशानन्तरं, [सद्यः] अविलम्बेन,
[अनारतसुतखदानवारिप्रचुरीकृतम्] अनारतम् अविच्छिन्नं, सुतेन स्रवता,
खदानवारिणा स्वमदोदकेन, प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं, तत्पयः [तेरुः]
तरन्ति स्म । अत्रातिगम्भीरस्याप्यभसोऽसद्वन्नत्वातिशयोक्त्या गजा-
नामौचित्यं, पुनस्तस्यैव तन्मदास्त्वसम्भेद-तात्पर्योक्त्या तेषां मदातिरेकश्च
व्यव्यते ॥ ७२ ॥

उत्कर्णमुद्वाहितधीरकन्धरै-
 रतीर्य्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥
 तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां
 नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसौम् ।
 शृङ्गैरपस्कीर्णमहत्तटीभुवा-
 मशोभतोच्चैर्नदितं ककुद्भताम् ॥ ७४ ॥
 सीमन्त्यमाना यदुभूभृतां बलै-
 र्बभौ तरङ्गिर्गवलासितद्यतिः ।

प्रोथैरिति ।—[स्फुटशब्दं] स्पष्टध्वनं यथा तथा, [स्फुरङ्गिः] चलङ्गिः,
 [प्रोथैः] घोणाभिः, उपलक्षितैः । ‘घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
 [उन्मुखैः] ऊर्ध्वमुखैः, तथा [उत्कर्णम्] उन्नमितकर्णं यथा तथा,
 [उद्वाहितधीरकन्धरैः] उद्वाहिता ऊर्ध्वं प्रसारिताः, धीरा निश्चलाः,
 कन्धरा ग्रीवाः यैः तैः, [अग्रे] पुरः, [तटदत्तदृष्टिभिः] तटे दत्तदृष्टिभिः,
 [तुरङ्गमैः, आयतकीर्णबालधि] आयताः प्रसारिताः, कीर्णाः विक्षिप्ताः,
 बालधयो यन्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, [अतीर्य्यत] अतारि । सरिदिति
 शेषः । कर्मणि लङि यक् । स्वभावोक्तिः ॥ ७३ ॥

तीर्त्वंति ।—[नितान्तदुस्तराम्] अतिमहत्तया अत्यन्ताशक्यतरणां,
 [तां] नदीं, [गरीयसौम्] अतिदुस्तरां, [प्रतिज्ञामिव, जवेन] वेगेन,
 [एव तीर्त्वा, शृङ्गैः] विप्राणैः, [अपस्कीर्णमहत्तटीभुवाम्] अपस्कीर्णां
 आलिखिताः, महत्यः तटीभुवः तीरप्रदेशाः, यैः तेषाम् । “अपाञ्चतुष्पाच्छ-
 कुनिष्वालिखन” (६।१।१४२ पा०) इति किरतेः काट्पूर्वतः सुडागमः ।
 [ककुद्भताम्] उच्छ्राम्, [उच्चैः] उच्चैस्तरं, [नदितं] नादः, [अशोभत] ।
 उपमासङ्गीर्णा स्वभावोक्तिः ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमानेति ।—[तरङ्गिः, यदुभूभृतां] यादवभूपानां, [बलैः]

सिन्दूरितानेकप्रकङ्कणाङ्किता
तरङ्गिणी वेणिरिवाऽऽयता भुवः ॥ ७५ ॥
अव्याहतक्षिप्रगतैः समुच्छिता-
ननुज्झितद्राघिमभिर्गरौयसः ।
नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः
क्षिपद्भिर्भूमौ नपरैरिवोर्भिभिः ॥ ७६ ॥

सैन्यैः, [सीमन्त्यमाना] सीमन्तवती क्रियमाणा । सीमन्तवच्छब्दात्
“तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि लट् शानजादेशः, णाविष्ठ-
वद्भावात् “विन्मतोर्लुक्” (५।३।६५ पा०) इति मतुपो लुक् । [गवलासि-
तद्युतिः] माहिषविपाणवत् भेषकप्रभा * । ‘गवलं माहिषं शृङ्गम् इत्य-
मरः । [सिन्दूरितानेकप्रकङ्कणाङ्किता] सिन्दूरिताः सिन्दूरवत्कृताः ।
सिन्दूरवच्छब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् कर्मणि क्तः,
णाविष्ठवद्भावात् “विन्मतोर्लुक्” (५।३।६५ पा०) इति मतुपो लुक् । तैः,
अनेकपैर्हिपैः, एव कङ्कणैः श्रेखरैः, + अङ्किता चिङ्किता । ‘कङ्कणं श्रेखर-
हस्तसूत्रमण्डनयोरपि’ इति विश्वः । [तरङ्गिणी] यमुना नदी,
[आयता] दीर्घा, [भुवो वेणिरिव बभौ] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

अव्याहतेति ।—अत्रोर्मिणां भुजानाञ्च विशेषणान्यभयत्न विपरि-
णामेन योज्यानि । [केचित्] जनाः ; नावा तार्यं [नाव्यम्] ।
‘नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं’ इत्यमरः । “नौवयोधर्म—” (४।४।८१ पा०)
इत्यादिना यत्प्रत्ययः । [पयः] जलम्, [अव्याहतक्षिप्रगतैः] अप्रति-
हतशीघ्रगमनैः, [अनुज्झितद्राघिमभिः] अनुज्झितः, द्राघिमा दैर्घ्यं,
यैस्तैः, अतिदीर्घैरित्यर्थः । [समुच्छितान्] उन्नतान्, [गरौयसः] गुरुतरान्,
[ऊर्मौ न, क्षिपद्भिः] अपाकुर्वद्भिः, अत एव [अपरैरूर्मिभिरिव] स्थितैः ।

० इत्युपमा ।

† इति रूपकम् ।

विदलितमहाकूलामुच्छां विषाणविघट्टनै-
 रलघुचरणाऽऽकृष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ।
 सपदि सरितं सा श्रोभर्त्तुर्वृद्धद्रथमण्डलैः
 खलितसलिलामुल्लङ्घनानां जगाम वरूथिनी॥७७॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
 प्रयाणवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

इत्युत्प्रेक्षा । [भुजैः] बाहुभिः, [अतारिषुः] तरन्ति स्म । तरतेर्लुङि,
 सिचि वृद्धिः इडागमः ॥ ७६ ॥

विदलितेति ।—[सा] प्रकृता, [श्रोभर्त्तुः] कृष्णस्य, [वरूथिनी]
 सेना, [उच्छाम्] अनडुहां, [विषाणविघट्टनैः] शृङ्गाऽऽघातैः, [विदलित-
 महाकूलां] विदलितानि महाकूलानि यस्यास्ताम्, [उन्मदैः] उद्धूत-
 मदैः, [विषाणिभिः, अलघुचरणाऽऽकृष्टग्राहां] अलघुभिः गुरुभिः, चरयोः
 पादैः, आकृष्टा वद्धिर्नैताः, ग्राहा जलग्राहाः, यस्यास्तां, [वृद्धद्रथमण्डलैः]
 वृद्धिः, रथमण्डलैः रथसमूहैः, [खलितसलिलां] खलितानि व्याकुली-
 कृतानि, सलिलानि यस्यास्ताम् [एनां सरितं] यमुनां, [सपदि, उल्लङ्घा]
 जित्वा, तीर्त्वेत्यर्थः । भङ्गेवेति गम्यते, विशेषणसामर्थ्यात् । [जगाम] ।
 अत्र जयस्य विशेषणगत्या कूलदलनादिहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ।
 हरिणी वृत्तम्;—“भवति हरिणी न्सौ औ मूं गो रसाम्बुधिविष्टपैः”
 इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितायां
 माघकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्गपाऽऽख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—००—

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुं
तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।
स यदाऽचलन्निजपुरादहर्निशं
नृपतेस्तदादि समचारि वार्त्तया ॥ १ ॥
यदुभर्त्तुरागमनलब्धजन्मनः
प्रमदादमानिव पुरे महीयसि ।

यमुनामिति ।—[अथ] यमुनातरणानन्तरं, [तपसस्तनूजः] धर्मे-
नन्दनः, [अधुना यमुनामतीतम्, अमुं] हरिं, [शुश्रुवान्] । “भाषायां
सदवसश्रुवः” (३।२।१०८ पा०) इति कसुप्रत्ययः । [इति नोच्यते],
किन्तु [सः] हरिः, [यदा निजपुरादचलत्], तच्चलनम् आदिर्यस्मिन्
कर्मणि तत् [तदादि] तत्प्रभृति । अहश्च निशा च [अहर्निशम्] ।
समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [नृपतेः] धर्मराजस्य,
[वार्त्तया] इह निविष्टः, इतो निर्गत इति वृत्तान्तेन, [समचारि]
सञ्चरितम्, आगतमिति यावत् । भावे लुङ् । सन्निहितयमुनातरण-
वृत्तान्तवद्भावद्वितसकलदैर्नन्दिनवृत्तान्तो निजनगरप्रस्थानात् प्रभृति
प्रतिक्षणमागत एवेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ;—“सजसा
जगौ भवति मञ्जुभाषिणी” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदुभर्त्तुरिति ।—[ततः] हरैर्यमुनोत्तरणश्रवणानन्तरं, [सः, वसुधा-
धिपः] धर्मराजः, [यदुभर्त्तुः] हरैः, [आगमनलब्धजन्मनः]
आगमनेन, लब्धजन्मनो लब्धीदयात्, जातादित्यर्थः ; [प्रमदात्] हर्षात् ।

सहसा ततः स सहितोऽनुजन्मभि-
र्वसुधाऽधिपोऽभिमुखमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥

रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभि-
ध्वनिभिर्जनस्य बधिरीकृतश्रुतेः ।

समवादि वक्तृभिरभीष्टसङ्ख्या-
प्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

अपदान्तरञ्च परितः क्षितिक्षिता-
मपतन् द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

“प्रमदसम्पदो हर्षे” (३।३।६८ पा०) इत्यपप्रत्ययान्तो निपातः ।
[महीयसि] अतिविपुलेऽपि, [पुरे, अमान् इव], हर्षकृतशरीरवृद्धेः,
अपरिमितविकासः सन्निव, इत्युत्प्रेक्षा । [सहसा, अनुजन्मभिः]
अनुजैः, [सहितः, अस्य] हरैः, [अभिमुखं, निर्ययौ] नगरात् निर्गत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

रभसिति ।—[रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः] रभसो हर्षः ।
‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः । तेन प्रवृत्तेः, कुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः
कौरवसेनातूर्यघोषैः, [बधिरीकृतश्रुतेः] विकलीकृतश्रोत्रेन्द्रियस्य, [जनस्य]
श्रोत्रजनस्य, [वक्तृभिः] कथकैः, [अभीष्टसङ्ख्याप्रकृतार्थशेषम्] अभीष्ट-
सङ्ख्यासु दृष्टाऽऽलापेषु, प्रकृतस्य वक्तुं प्रक्रान्तस्य, अर्थस्य अभिधेयस्य, शेषं
वक्तव्यावशिष्टम् । [अथ] बाधिर्यानिन्तरं, [हस्तसंज्ञया] हस्तसङ्केतेन,
[समवादि] संवादितम् । श्रौक्लणस्याऽऽगमनसन्तोषात् तथा दुन्दुभी-
नाजहुः, यथा कण्ठोक्तशेषं करसंज्ञया निष्पाद्यते स्म इत्यर्थः । अत्र
बधिरीकरणस्य जनविशेषणद्वारा हस्तसंज्ञया वदनहेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ३ ॥

अपदेति ।—[द्रुतभ्रमितहेमनेमयः] द्रुतं शीघ्रं, भ्रमिताः परिवर्तिताः,
हेमनेमयः कनकचक्रान्ताः, येषां ते । “चक्रधारा प्रधिर्नैमिः” इति

जविमारुताञ्चितपरस्परौपम-

क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरि पाणिवृत्तयः

पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

नन्तुश्च वारिधरधीरवारण-

ध्वनिहृष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

हलायुधः । अत एव [जविमारुताञ्चितपरस्परौपमक्षितिरेणुकेतु-
वसनाः] जविना वेगवता, मारुतेन, अञ्चितानि कम्पितानि, परस्पर-
मुपमान्तीति परस्परौपमानि अन्योऽन्यमदृशानि, क्षितिरेणुकेतुवसनानि
स्वोत्थापितभूरेणवः, स्वाऽऽरोपितध्वजपटाश्च, येषां ते ; क्षितिं, क्षियन्ति
ईशतं, इति क्षितिक्षितः क्षितीशाः ; “क्षि ऐश्वर्यं वासे” इति धातोस्तौ-
दादिकात् क्षिपि तुक् । “क्षितिपतिष्वेवामौ क्षितिक्षित्” इति भट्टमल्लः ।
तेषां [क्षितिक्षितां] सम्बन्धिनः, पताकाः सन्ति येषामिति [पताकिनः]
रथाः । व्रीक्षादित्वादिनिः । [परितः] सर्वतः ; नास्ति पदस्य
अन्तरम् अवकाशः यस्मिन् कर्मणि तन् [अपदान्तरं] संसक्तं यथा तथा ।
‘संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि’ इत्यमरः । [अपतन्] अधावन्,
[च] । अत्र राष्ट्रवर्गानि रेणूनां केतूनाञ्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्पदा
तुल्ययोगिता ; तथा च परस्परौपमेति विशेषणात् रेणुवत्केतवः,
केतुवच्च रेणव इति उपमेयोपमया, के रेणवः ? — के केतवः ? — इति
संशयश्च व्यज्यते, इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

द्रुतमिति । — [अश्वचरणक्षताः] तुरगखुरघट्टिताः, [भुवः] । उपरि
पृष्ठभागे, पाणिवृत्तयः पाणिताडनानि, येषां ते, [उपरिपाणि
वृत्तयः, पणवाः] वाद्यविशेषाः, [इव] इत्युपमा । [द्रुतं] द्रुततरमेव,
[अध्वनन्] ध्वनन्ति स्म । ‘अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमत्रं द्रुतम्’ इत्यमरः ।
[वारिधरधीरवारणध्वनिहृष्टकूजितकलाः] वारिधरशब्देन तद्गर्जितं

ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतां
 कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः ।
 रुरुषे विषाणिभिरनुक्षणं मिथो-
 मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ? ॥ ६ ॥
 अवलोक एव नृपतेः स्म दूरतो-
 रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः ।
 अवतोर्यावान् प्रथममाऽऽत्मना हरि-
 र्विनयं विशेषयति संभ्रमेण सः ॥ ७ ॥

लक्ष्यते । तद्वत्, धीरैर्गम्भीरैः, वारणध्वनिभिः गजवृंह्यैः, हृष्टाः, अत
 एव कूजितकलाः, कूजिता इत्यर्थः । ततो विशेषणसमासः । कलापाः
 येषां सन्तीति, [कलापिनः] वर्द्धिणः, [च, ननृतुः] नृत्यन्ति स्म ।
 अलोपमयोः संसृष्टिः । वारिधरोपमया, कलापिनां गजवृंहितेषु
 घनगर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासम्भवात् भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यन्यते,
 इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

ब्रजतोरिति ।—तदा [कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः] हरिपार्थ-
 सैन्ययोः, [प्रणयपूर्वं] स्नेहपूर्वकम्, [एकताम्] ऐक्यं, [ब्रजतोः]
 गच्छतोः सतोः, [अपि, विषाणिभिः] उभयसेनावर्त्तिभिः गजैः,
 [अनुक्षणं] प्रतिक्षणं, [मिथः] परस्परं, [रुरुषे] चुक्रुधे । भावे
 लिट् । तथा हि, [मदमूढबुद्धिषु] मदेन, मूढबुद्धिषु विपरीतप्रज्ञेषु,
 [विवेकिता] कार्य्याकार्य्यविचारिता, [कुतः ?] नास्त्येवेत्यर्थः ।
 अतस्तेषां स्वामिसौहार्देऽपि स्वयं विरोधिता न दोषायिति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक इति ।—[दूरतः] दूरात्, [एव, अवलोके] हरेर्दर्शने एव,
 [रभसात्] हर्षात्, [रथात्, अवतरीतुम्] अवरोढुम्, “वृत्तो वा”

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ
परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना ।
भुवनैर्नतोऽपि विहिताऽऽत्मगौरवः
प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः ॥ ८ ॥

(७।२।३८ पा०) इति विकल्पात् दीर्घः । [इच्छतः, नृपतेः] धर्म-
राजात्, [प्रथमं] तदवतरणात् पूर्वमेवेत्यर्थः । [आत्मना] स्वयमेव ।
“तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम्” (वा०) इति प्रकृत्यादि-
त्वात् तृतीया । [अवतीर्णवान्] रथादवरूढः सन् । “निष्ठा”
(३।२।१०२ पा०) इति तरतेः क्तवतुप्रत्ययः । “ऋत इज्ञातोः”
(७।१।१०० पा०) इतीत्त्वं, “वोरूपधाया दीर्घः—” (८।२।७६
पा०) इति दीर्घं “रदाभ्याम्—” (८।२।४२ पा०) इति निष्ठानत्वे,
“रषाभ्याम्—” (८।४।१ पा०) इति णत्वम् । [स हरिः, सम्भूमेण]
त्वरविशिष्टेण, [विनयं] मानोज्ञत्वं, [विशेषयति स्म] अतिशाययति
स्म । एतेन हरिः पूज्यविषयो रत्याख्यो भावो ध्वन्यते * ॥ ७ ॥

वपुषेति ।—[पुराणपुरुषः] हरिः, सर्वलोकज्येष्ठोऽपीति भावः ।
तथा [भुवनैः, नतः] नमस्कृतः, [अपि, विहितात्मगौरवः] विहितं
सम्पादितम्, आत्मनः, गौरवम् उत्कर्षः, येन स सन् । पूज्येषु नमस्याया
ओच्चात्यहेतुत्वादिति भावः ; अत एवाल विचित्रालङ्कारः,—“विचित्रं
स्वविरुद्धस्य फलस्य स्यात् समुद्यमे” इति लक्षणात् । [पुरः क्षितौ]
अग्रभूमौ, [परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना] परिपुञ्जमाना परितः पुञ्जौ-
क्रियमाणा, पृथुः स्थूलः, हारो मुक्तावलिः, यष्टिरिव यस्य तेन,
[वपुषा] शरीरेण, न त्वञ्जलिमालेण, तथाऽस्य पूज्यत्वादिति भावः ।
पूज्यत्वे हेतुमाह,—[पितृष्वसुः तनयं] पितृभगिनीपुत्रं, धर्मराज-
मित्यर्थः । “विभाषा स्वसृष्टयोः” (६।३।२४ पा०) इत्यस्य वैकल्पिक-
त्वेन षष्ठा लुक् । “मातृपितृभ्यां स्वसा” (८।३।८४ पा०) इति षत्वम् ।

* “रतिर्देवादिविषया व्यभिचारो तथाऽङ्कितः । भावः” इति लक्षणात् ।

मुकुटांशुरञ्जितपरागमग्रतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रमं

भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतं तनौ

मुरवैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथाऽपि युगलेन दीर्घयो-

र्विकटौकतेन परितोऽभिप्रस्वजे ॥ १० ॥

[नाम] प्रकाशं, [प्रणनाम] प्रणामं कृतवानित्यर्थः । प्रपूर्वाक्षमे-
लिट् । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् ।
अत्रापि पूर्ववत् भावध्वनिः । भुवनैनेतोऽपि हरिलोकयात्राऽनुवर्त्ती
स्वयमेनं नतवानिति विरोधाभासोऽलङ्कारो विचित्रेणोक्तेन सङ्कीर्णः ।
नामनामेति वृत्त्यनुप्रासभेदश्च * संस्पृष्ट इत्याद्याद्यम् ॥ ८ ॥

मुकुटेति ।—[सः] हरिः, [मुकुटांशुरञ्जितपरागं] मुकुटांशुभिः,
रञ्जितः स्ववर्णमापादितः, परागो रेणुः, यस्य तत्, [अग्रतः] पुरतः,
[महीतलं शिरसा यावत्, नाऽऽपि] नास्पृष्टदित्यर्थः ; [तावत्, क्षितिपेन]
धर्मराजन, [अनपेक्षितक्रमम्] अनपेक्षितः, क्रमः परिपाटी, यस्मिन्
कर्मणि तत् तथा, [भुजपञ्जरेण] भुजाभ्यामेव पञ्जरेण, इति
रूपकम् । [रभसात्] वेगात्, [अगृह्यत] गृहीतः । प्रणामक्रिया-
समाप्तेः प्रागेवोत्थाप्याऽऽश्लिष्यदित्यर्थः ॥ ९ ॥

निति ।—[कपाटतटविस्तृतं, मुरवैरिवक्षः] मुरवैरिणो हरिः, वक्षः,
[तनौ] अल्पे, [क्षमाभुजः] धर्मराजस्य, [उरसि, न ममौ] न परिमितम्
इत्यर्थः ; [तथाऽपि, विकटौकतेन] विपुलौकतेन, [दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन,

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात्

मुखमध्यरोहि मरविद्विषः श्रिया ॥ ११ ॥

परितः] समन्तात्, [अभिष्वजे] आलिङ्गितम् । वक्षसा भुजाभ्याञ्च कथञ्चित् परिच्छिन्नमभूत्, न तु वक्षसैवेत्यर्थः । “सदिस्वङ्गोः परस्य लिटि” * (८।३।११८ काशिका) इति धातुसकारस्य णत्वनिषेधात्, स्थादित्वेऽप्यभ्यासस्यैव णत्वम् । अत्र हरिवक्षसो वैपुल्यातिशयद्योतनाय तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपा, नृपवक्षःसन्मानेऽप्यसन्मानोक्तेः सम्बन्धे असम्बन्धरूपा चातिशयोक्तिः । अनयोश्च स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्ति-सिद्धयोरप्यतिशययोरभेदाध्यवसायादुक्त्या नमिति रहस्यम् ॥ १० ॥

गतयेति ।—नाभ्यां [परिनाभि] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [वारिजं] नाभिक्रमलमित्यर्थः ; [अवमुच्य] विहाय, [अद्भ्युरः] उरसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निरन्तरनिवासं] निरन्तरं सततं, निवासं स्थितिं, [गतया] प्राप्तया, [श्रिया] शोभया, रमया च । नाभिसरोजत्यागेनात्र निवासेन तस्मादपहृतमिति ध्वनितम् । [कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात्] कुरुराजस्य या निर्दयनिपीडना गाढाऽऽश्लेषरूपा, ततो भयात्, [मुरः-विद्विषः] मुरवैरिणः, [मुखम्, अद्ध्यरोहि] अभिरूढम् । भौता ह्युच्चमारो-हन्तीति लोकवेदयोः प्रसिद्धमिति भावः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा । अत्र वाच्यायाः सुहृदाश्लेषप्रभवायाः शोभायाः श्रियेति श्लेषमहिम्ना प्रतीय-मानया रमया सहाभेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभिमुखक्रमलाऽऽधारसम्ब-

* भाष्ये एतत् सूत्रं नास्ति, (८।३।११८) काशिकायामेव दृश्यते ; सिद्धान्त-कौमुद्यानु “सदेः परस्य लिटि” (८।३।११६ पा०) इति सूत्रं पठितम् ; अन्यत्र तु “सदेः परस्य लिटोति सूत्रे खञ्जेरपसंख्यानम्” इति वार्तिकम् उद्धृतम् । एतेनैतद-नुमीयते यत् टीका कृत् जयादित्यमतानुवर्त्ती आसीदिति ।

शिरसि स्म जिघ्रति सुरारिबन्धने

हलवामनं विनयवामनं तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरद्रुम-

प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

मुखवेदनाहृषितरोमकूपया

शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।

कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्त्यजे

विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३ ॥

व्याभिधानाच्च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितः पर्यायभेदः,—‘क्रमेणैकम-
नेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथवाऽनेकं पर्यायालङ्घतिर्भेदा ॥’
इति लक्षणात् । तदुपजीविता श्रीमुखारोहणस्य भयहेतुकत्व-
कथनादुत्प्रेक्षेति अन्योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥

शिरसीति ।—[नृपः] धर्मराजः, [सुरारिबन्धने] पुरा बलिबन्धने,
[हलवामनं] कपटवामनं, [तदा] पार्थोपपत्तिसमये तु, [विनय-
वामनं] विनयनमभिमित्यर्थः, तं हरिर्भिति शेषः । [वीर्यविजितामर-
द्रुमप्रसवेन] पारिजातहरणे शौर्यलब्धपारिजातकुसुमेन, [यशसेव]
पारिजातविजयप्रसूतया कीर्त्यैव, इत्युत्प्रेक्षा । [वासितशिरोरुहे]
सुरभितकेशे, [शिरसि जिघ्रति स्म] । ‘प्रवासादेत्य मूर्धन्यवप्राणम्’
इति स्मरणात् । पुरा किल भगवान् सत्यभामाप्रोतये बलात् इन्द्र-
लोकात् अपहृत्य पारिजातं निजगृहेषु आरोपितवान् इति कथाऽलानु-
सन्धेया ॥ १२ ॥

सुखेति ।—वसुदेवाज्जन्म यस्य तस्मिन् [वसुदेवजन्मनि] वासुदेवे ।
जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिविर्वाचनवचनादित्युक्तं प्राक् । *

* “अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति (२२५५० ५ अधि०
१८२०) इति सूत्रम् ।

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः

प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।

स यथोचितं जनसभाजनोचितः

प्रसभोद्धृताऽसुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाघनान्

घनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः ।

[शिथिलीकृतेऽपि] विश्लेषितं सत्यपि, [सुखवेदनाहृषितरोमकूपया] सुखवेदनया आलिङ्गनसुखानुभवेन, हृषिता उद्गता, रोमकूपा रोममूलानि यस्यां तथा । “हृषलोमपु” (७।२।२८ पा०) इतीडागमः । [कुरुभर्तुः] धर्मराजस्य, [अङ्गलतया, विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता] विकसतः कदम्बनिकुरम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य, चारुता कामनीयकं, [न तत्थजे] न त्यक्ता, किन्तु स्वीकृतं तत्पर्यः । आश्लेषापगमेऽपि तज्जन्मसुखानुवृत्त्या तत्कार्यस्य रोमहृषस्यानुवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव शिथिलीकृते हृषितरोमकूपयत्यकारणकार्यकथनात् विभावना तदपेक्षया चैयमुत्पन्ना कदम्बनिकुरम्बचारुतानिदर्शना तथा सहाङ्गेन सङ्कीर्यते ॥ १३ ॥

इतरानिति ।—[जनसभाजनोचितः] सर्वजनसम्भावनाहेः, [प्रसभोद्धृताऽसुरसभः] प्रमथेन बलात्, उद्धृता असुरसभा असुरसङ्घे येन सः, [प्रमनाः] हृष्टचित्तः, [स] हरिः, [प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः] हर्षोत्फुल्लनवान्, [इतरान्] भौमादीन्, [अपि, क्षितिभुजः] नृपस्य । अन्तु पञ्चाज्जन्म येषां तान् [अनुजन्मनः] अनुजान्, [यथोचितं] यथाऽहम्, [असभाजयत्] सभाजयति स्म । आलिङ्गनादिभिरानन्दयामासत्यर्थः । ‘आनन्दनसभाजनं’ इत्यमरः । ‘सभाज प्रीतिदर्शनयोः’ इति धातोश्चौरादिकाञ्छ ॥ १४ ॥

समिति ।—[तुल्यमहसः] समतजस्कान्, [शिलाघनान्] शिल
इव शिलाभिश्च घनान् दृढान्, [घनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः] घनैः

परिशिश्विषुः क्षितिपतीन् क्षितौश्वराः
 कुलिशात्परेण गिरयो गिरीनिव ॥ १५ ॥
 इभकुम्भतुङ्गघटितेतरेतर-
 स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।
 परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परं
 परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥
 रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं
 तदनीकयोः समगत इयं मिथः ।

पक्षैरिव दीर्घतरबाहुभिः, बाहुभिरेव पक्षैश्च शालन्ते इति तथोक्तान्
 एवम्भूतान्, [क्षितिपतीन्] एवम्भूताः [क्षितौश्वराः, समं] युगपत्,
 [एव] आगत्य । आङ्पूर्वादिणः क्तो ल्यपि तुक् । [कुलिशात्, परेण]
 परतः, कुलिशक्षतेः पूर्वमित्यर्थः । सम्प्रत्यसम्भवादिति भावः ।
 परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् । [गिरयो गिरीनिव, परि-
 शिश्विषुः] आलिङ्गितवन्तः । उपमा ॥ १५ ॥

इमेति ।—[इभकुम्भतुङ्गघटितेतरेतरस्तनभारदूरविनिवारितोदराः]
 इभकुम्भा इव ये तुङ्गाः घटिताश्च इतरेतरासां स्तनभारास्तैः दूरे
 विनिवारितानि अतिक्लेश्यादस्फुटतया स्थापितानि, उदराणि यासां
 ताः । “स्वाङ्गाच्च—” (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनीकारः ।
 [परिफुल्लगण्डफलकाः] हर्षपुलकितगण्डम्यलाः, [कुरुरकौरवस्त्रियः]
 यादवपाण्डवाङ्गनाः, [परस्परं, परिरेभिरे] आश्लिष्टवत्यः । ‘परिरम्भः
 परिष्वङ्ग आश्लेष’ उपगूहनम्’ इत्यमरः । परिफुल्लेति फुल्लतेः पचाद्यजन्तं,
 न तु फुल्लेति निष्ठान्तम्, ‘अनुपसर्गात्’ (८।२।५५ पा०) इति
 कथनविरोधात् ॥ १६ ॥

रथेति ।—[रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं] रथवाजिपत्तिकरि-

दधिरे पृथक्करिण एव दूरतो-

महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

अधिरुह्यतामिति महीभृतोदितः

कपिकेतुनाऽर्पितकरो रथं हरिः ।

अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः

श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥

गोभिः समाकुलं सङ्कीर्णम् ; करिणीग्रहणं पुङ्गजव्यावृत्त्यर्थम् ; अतो युद्धानर्हतया तासाम् असेनाङ्गत्वात् न द्वन्द्वैकवद्भावः । [तदनी-
कयोः] सैन्ययोः । ‘वरूथिनी वलं मैत्र्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्’
इत्यमरः । [द्वयं, मिथः] अन्योऽन्यं, [समगत] सङ्गतम् । गमेर्लुङि
“समो गम्यच्छि—” (१।३।२८ पा०) इत्यादिनाऽऽत्मनेपदम् ; “वा गमः”
(१।२।१३ पा०) इति सिद्धः कित्वात् “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७
पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः “ऋखादङ्गात्” (८।२।२७ पा०)
इति सकारलोपः । [करिणः] पुङ्गजाः, [दूरत एव, पृथक्] असङ्गतं,
[दधिरे] धृताः, स्थापिता इत्यर्थः । [अथवा] किमत्र चित्रम् इति
भावः । [महतां] महासत्त्वानां सम्बन्धि, [हि, सर्वं] चेष्टितमिति भावः ।
जनानतिगच्छतीति [जनातिगम्] अतिजनं, सर्वलोकविलक्षणमिति
भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

अधीति ।—[हरिः, अधिरुह्यतां] रथे आरुह्यताम्, [इति] एवं, [मही-
भृता] धर्मराजेन, [उदितः] उक्तः सन् । वदेः कर्मणि क्तः, “वचिस्त्वपि—”
(६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [कपिकेतुना] अर्जुनेन,
[अर्पितकरः] दत्तहस्ताः सन् । [अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः]
अवलम्बितः अवष्टम्भः, ऐलविलस्य कुबेरस्य, पाणिपल्लवो येन सः, [मेघ-
वाहन] इन्द्रः, [मेघमिव रथं, श्रयति स्म] आरुढवानित्यर्थः ।
उपमा ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्त्तिन-
 स्तिष्ठणां पुरामिव रिपोर्मुरद्विषः ।
 अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः
 स्वयमादित प्रवयणं प्रजापतिः ॥ १९ ॥
 शनकैरथास्य तनुजालकान्तर-
 स्फुरितक्षपाकरकरोत्कराकृति ।
 पृथुफेनकूटमिव निम्नगापते-
 र्मरुतश्च सूनुरधुवत् प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

रथमिति ।—[अथ] रथारोहणानन्तरं, [रथम्, आस्थितस्य] आरू-
 ढस्य, [च] किञ्चेति चार्थः । [पुराभिवर्त्तिनः] इन्द्रप्रस्थाभिवर्त्तिनः, त्रिपु-
 राभिवर्त्तिनश्च, [मुरद्विषः] हरेः, [तिष्ठणां पुरां रिपोः] त्रिपुरान्तकस्य,
 [इव] । “न तिष्ठचतस्र” (१।४।४ पा०) इति नामि दीर्घप्रतिषेधः ।
 [धर्ममूर्तिः] धर्मात्मा, [प्रजापतिः] जनेश्वरः, धर्मराजः ब्रह्मा च, [अनुराग-
 भावितः] सन् ; प्रवीयते प्रेर्यतेऽनेनेति [प्रवयणं] प्राजनं, प्रतोद इति
 यावत् । अत एव प्रवयणो दण्डः, ‘प्राजनो दण्डः’ इति काशिका ।
 अजः करणे ल्युट् । “वा यौ” (२।४।५७ पा०) इति विकल्पादजे-
 वीभावः । “पूर्वपदात्संज्ञायाम्—” (८।४।३ पा०) इति णत्वम् । [स्वयम्,
 आदित] गृहीतवान्, सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । आददातेः कर्त्तरि लुङि
 तङ् “स्थाध्वोः—” (१।२।१७ पा०) इतीकारे सिचः क्तिच् च “ऋस्वाद-
 ङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सलोपः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्मा हरस्येव
 हरैरयं सारथ्यं चकारेत्युपमा ; तस्याः प्रजापतिरिति राजब्रह्मणोः
 शेषमूलामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिनिर्व्यूढतेति सङ्करः ॥ १९ ॥

शनकैरिति ।—[अथ, अस्य] हरेः, [तनुजालकान्तरस्फुरितक्षपाकर-
 करोत्कराकृति] तनुषु सूक्ष्मेषु, जालकान्तरेषु गवाक्षरन्ध्रेषु, स्फुरि-

विकसत्कलायकुसुमासितद्युते-
 रलघूडुपाण्डुं जगतामधीशितुः ।
 यमुनाङ्गदोपरिगहंसमण्डल-
 द्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्णावारणम् ॥ २१ ॥
 पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना
 नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।

तस्य प्रसृतस्य, चपाकरोत्करस्य शशिकिरणपुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य
 तत्, [प्रकीर्णकं] चामरं, [निम्नगापतेः] समुद्रस्य, [पृथुफेनकूटं]
 पृथु विपुलं, फेनकूटं फेनपुञ्जम्, [इव, मरुतः सूतुः] भीमसेनः, [च]
 किञ्चेति चार्थः । [शनकैः, अधुवत्] ध्रुवति स्म । ध्रुवतिरयं तौदादिक
 इत्युक्तम् । उपमयोः सङ्करः ॥ २० ॥

विकसदिति ।—[विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः] विकसत्कलाय-
 कुसुमं कालपुष्पम् । “कलायः स्यात् काले” इति वैजयन्ती । तद्वद-
 सितद्युतेर्नौलवर्णस्य, [जगतामधीशितुः] जगन्नाथस्य, [जिष्णुः] अर्जुनः,
 [रलघूडुपाण्डु] स्थूलनक्षत्रधवलम् ; अत एव [यमुनाङ्गदोपरिगहंस-
 मण्डलद्युतिजिष्णु] यमुनाङ्गदस्योपरिगम् उपरिगतम् । “अन्यतोपि
 दृश्यते” (वा०) इति उपपत्त्ययः । तस्य हंसमण्डलस्य द्युतिं शोभां,
 जिष्णु जयश्रीलम् । “ग्लानिस्थश्च—” (३।२।१३८ पा०) इति कसुः ।
 [उष्णावारणम्] आतपत्रम्, [अभृत] भृतवान् । भृजः कर्त्तरि लुङ् ।
 “स्वरितञितः—” (१।३।७२ पा०) इत्यात्मनेपदं, “उञ्च” (१।२।१२
 पा०) इति सिचः कित्वादगुणता, “ङ्खादङ्गात्” (८।१।२७ पा०) इति
 सकारलोपः । अत्राप्युपमासङ्करः ॥ २१ ॥

पवनेति ।—[पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना] भीमार्जुनमध्यगतं,
 [रुचिरेण, चक्रिणा] हरिणा, [उभयग्रहान्तरस्थितिकारितं] उभयो-
 रकान्यग्रहाणाम् अन्यतमयोरन्तरे मध्ये, स्थित्या वासेन, कारितं

दधतेव योगमुभयग्रहान्तर-
 स्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥
 वशिनं क्षितेरयनयाविश्वरं
 नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।
 विजयश्रिया वृतमिवार्कमारुता-
 वनुसस्तुस्तमथ दस्योः सुतौ ॥ २३ ॥

सम्पादितम् । वृत्तिविषये उभयशब्दस्य स्थानेऽपि उभयशब्दस्यैव प्रयोगो
 व्याख्यातः । दुरुधुरेत्याख्या यस्य तत् [दुरुधुराख्यं, योगं दधता] अर्का-
 न्यग्रहमध्यगतेनेत्यर्थः । [इन्दुनेव] इत्युपमा । [नितराम्] अति-
 शयेन । “किमेत्तिङव्ययघादाम्ब—” (५।४।११ पा०) इत्यादिनाऽऽसु-
 प्रत्ययः । [अरोचि] अशोभि । रोचतेर्भावे लुङ् । स्वभावरमणी-
 यस्यानुरूपान्तरसमायोगाच्छोभाऽतिशयो जायते ; रत्नकाञ्चनयोरिवेति
 भावः । अत्र भगवानाचार्यमिहिरः,—‘ह्रित्वाऽर्कं सुनफाऽनफादुरु-
 धुराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः श्रौतांशोः—’ इति । एतदेव स्पष्टीकृतं कल्याण-
 वसेणा,—‘रविवर्जं द्वादशशेनफा चन्द्रद्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितै-
 र्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः ॥’ इति ॥ २२ ॥

वशिनमिति ।—[अथ] भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं, [वशिनम्]
 इन्द्रियजयवन्तम्, अव्यसनिनमिति यावत् । [क्षितेः ईश्वरं] भूपतिम्,
 [अयनयो] अयः शुभावहो विधिः, नयो नौतिः, तौ, इव] दैव-
 पुरुषकाराविवेत्यर्थः, [नियतम्] आचारनिष्ठं, [यतिं] जितेन्द्रियम् ।
 ‘यतिनो यतयश्च’ इत्यमरः । [नियमः] शरीरातिरिक्तदेशकालादि-
 साधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः, [यमः] शरीरमात्रसाधना-
 पेक्षोऽहिसादिः,—‘शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तत् यमः । निय-
 मस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥’ स च [यथा] यमनियमा-
 विवेत्यर्थः । ‘इववद्वा यथाशब्दाः’ इति दण्डाभिधानात् । [विजय-

मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा-

वविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरौव तै-

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

अथिा वृत्तम्] आसन्नविजयं, विजीगिषुं रिपुमित्यर्थः । [अर्कमारुता-
विव, दस्योः] अश्विनोः, [सुतो] नकुलसहदेवौ । ‘नासत्यावश्विनौ
दस्यौ’ इत्यमरः । [तं] हरिम्, [अनुससतुः] अनुचेरतुः, पृष्ठोपसर्पणं
चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्तृमनोरथानुकूलव्यापारवत्त्वमनुसरणम् ।
इयं मालोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [इति, मुदितैः] हृष्टैः,
[अविनीयसम्भ्रमविकासिभक्तिभिः] अविनीयः अकल्कः, अकपट इति
यावत्, यः सम्भ्रम आदरः, तेन विकासिनी स्फुटीभवन्ती, भक्तिर्येषां
तैः । “विपूयविनीयजित्वा मुञ्जकल्कहलिषु” (३।१।११७ पा०)
इति कल्कार्थं निपातः । नपुंसकपूर्वपदः स्त्रीलिङ्गपूर्वपदो वा बहु-
व्रीहिः । [अविनीतशासिभिः] अविनीतं शासतीत्यविनीतशासी तैः
दृष्टश्चिन्तकैः [तैः] पाण्डवैरित्यर्थः, [दितिजन्मनां रिपौ] कृष्णविषये । उप
समौपे, सौदन्ति स्म इत्युपसेदिवसः अन्तेवासिनः । “भाषायां सदवस-
श्रुवः” (३।२।१०८ पा०) इति सदर्लिटः कसुरादेशः । तैः [उपसेदिवद्भिः,
उपदेष्टरि] गुरो, [इव] इत्युपमा । [विनीतम्] अनुव्रतञ्च,
[ववृते] वृत्तम् । भावे लिट् । ननु विकासिभक्तिभिरित्यत्र कथं
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् “स्त्रियाः पुंवत्”
(६।३।३४ पा०) इति पुंवद्भावसूत्रेऽप्रियादिषु इति निषेधादिति ।
विकासिशब्दस्याविकासिनीवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वात्
नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति केचित् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकारेण,—
‘दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धिः’ इति ।
एतदेव स्पष्टीकृतं गणव्याख्याने;—“दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्व-

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो-
 रथ भानुजङ्घतनयाम्भसोरिव ।
 प्रतिनादितामरविमानमानकै-
 र्नितरां मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदम् । धात्वर्थविशेषणमात्रपरे दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारक-
 त्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितम्” इति । भोजराजस्तु,—“भक्तौ कर्मसाधना-
 याम्” इत्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति कर्मार्थत्वेन दृढा भक्ति-
 रित्यादि भवति, भावसाधनायान्तु “दृढभक्तिर्भवत्येव” इत्याह । तदे-
 तत्सर्वमस्माभिः कालिदासवयसञ्जीविन्यां ‘दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे’ * इत्या-
 दिषु विवेक्षितम् । तस्माद्विकासिभक्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य
 स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति ।—[इति] इत्थं, [गतयोः सैन्ययोः, भानुजङ्घतनयाम्भ-
 सोरिव] भानुजङ्घतनये यमुनाजाङ्घ्र्यौ, तयोरम्भसौ प्रवाहौ, तयोरिव,
 [अभेदम्] ऐक्यं, गतयोः सतोः । “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (२।३।
 ३७ पा०) इति सप्तमी । एतन् सैन्ययोरवार्थत्वमुक्तम् । [अथ]
 सैन्यमेलनानन्तरम्, [आनकैः] मङ्गलदुन्दुभिभिः, [परमया, मुदेव]
 हर्षेण इव, इत्युत्प्रेक्षा । [प्रतिनादितामरविमानं] प्रतिनादितानि
 प्रतिध्वनितानि, अमरविमानानि द्रष्टुमागत्याम्बरस्थितानि विमानानि
 देवयानानि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, [नितरां दध्वने] ध्वनितम् ।
 भावे लिट् ॥ २५ ॥

* रघुवंश १२स० १८श्लोके, “दृष्टभक्तिर्भवान्या” इति पूर्वमपि ३७ श्लोके,
 अपि च शाकुन्तले प्रथमादौ राजा “सा खलु विदितभक्तिः सा महर्षये निवेदयिष्यति”
 इत्यत्र, महाकवेः कालिदासस्य अव्यङ्ग्यकाव्यवर्थे द्रष्टव्यम् ; सञ्जीविन्याश्च “दृढ-
 भक्तिः” इत्यत्र विशिष्येतस्य विचारितत्वात् तस्याः पुनः पृथगुपन्यास इति ज्ञेयम् ।

मखमौक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषां
 परितः प्रकल्पितनिकेतनं वह्निः ।
 उपरुध्यमानमिव भूभृताम्बलैः
 पुटभेदनं दनुसुतारिरैक्षत ॥ २६ ॥
 प्रतिनादपूरितदिगन्तरः पतन्
 पुरगोपुरं प्रति स सैन्यसागरः ।
 रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः
 पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः ॥ २७ ॥

मखमिति ।—[क्षितिपतेः] धर्मराजस्य, [मखं] क्रतुम्, [ईक्षितुम्, उपेयुषां] ततस्तत आगतानां, [भूभृतां] राज्ञां, [बलैः] सैन्यैः, [वह्निः परितः, प्रकल्पितनिकेतनं] प्रकल्पितानि निर्मितानि, निकेतनानि निवासा यस्य तत् ; अत एव [उपरुध्यमानं] शत्रुसेनावेष्ट्यमानम्, [इव] स्थितम्, इत्युत्प्रेक्षा । [पुटभेदनं] पतनं, मयकृतमिन्द्रप्रस्थम् । ‘पतनं पुटभेदनम्’ इत्यमरः । [दनुसुतारिः] दानवारिः, [ऐक्षत] पुरोऽपश्यत् ॥ २६ ॥

प्रतीति ।—[प्रतिनादपूरितदिगन्तरः] प्रतिनादैः प्रतिध्वानैः, पूरितं व्याप्तं, दिशाम् अन्तरम् अन्तरालं येन सः, [पुरगोपुरं] पुरद्वारं, [प्रति] । ‘गोपुरन्तु पुरद्वारि द्वारमात्रे नपुंसकम्’ इति विश्वः । एवञ्च न पुरश्चदस्य पौनरुक्त्यशङ्का । [पतन्] धावन्, [स, सैन्यसागरः] सेनासमुद्रः, [हिमाचलगुहामुखोन्मुखः] हिमाचलगुहामुखस्योन्मुखोऽभिमुखः ; सुरसिन्धोर्गङ्गाया अयं [सौरसैन्धवः] । “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१६ पा०) इत्युभयपदवृद्धिः । [पयसां प्रवाह इव, रुरुचे] रेखे । उपमाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

असक्तदृष्टीतबहुदेहसम्भव-

स्तदसौ विभक्तनवगोपुरान्तरम् ।

पुरुषः पुरं प्रविशति स्म पञ्चभिः

सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रसूनुभिः ॥ २८ ॥

तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षित-

स्मरविग्रहद्युतिभिरद्युतन्नराः ।

प्रमदाश्च यत्र खलु राजयत्नमाः

परतो निशाकरमनोरमैर्मखैः ॥ २९ ॥

असक्तदिति ।—[असक्तदृष्टीतबहुदेहसम्भवः] असक्तदृष्टः, गृहीतो लोकधारणाय स्वीकृतः, बहुषु देहेषु मत्स्यकूर्मादिषु शरीरेषु, सम्भवः प्रादुर्भावो येन सः ; अन्यत्र,—स्वकर्मणा प्राक्तनयोनिस्त्वन्वरूपसम्भव इत्यर्थः । [पुरुषः] पुराणपुरुषो हरिः, जीवश्च, [विभक्तनवगोपुरान्तरम्] विभक्तानि नवानि प्रत्यग्राणि, गोपुरान्तराणि द्वारविशेषा यस्य तत्, अन्यत्र,—नवसङ्ख्याकानि गोपुरान्तराणि इन्द्रियद्वारभेदा यस्मिन् तत्, [पुरं] पत्तनं, शरीरञ्च । ‘पुरं पुरि शरीरे च’ इति विश्वः । [पञ्चभिरिन्द्रियैः सममिव] पञ्चभिः [नरेन्द्रसूनुभिः] राजपुत्रैः पाण्डवैः सह, [असौ] हरिः, [तत्] पुरं, [प्रविशति स्म] । जीवो हि देहादेहान्तरं पूर्वैन्द्रियैः सह प्रविशति, लिङ्गशरीरस्थानपायादिति भावः । श्लेष-सङ्कीर्णयमुपमा ॥२८॥

तनुभिरिति ।—[यत्र] पुरे, [नराः] पुरुषाः, [त्रिनेत्रनयनानवेक्षितस्मरविग्रहद्युतिभिः] त्रिनेत्रस्त्र्यम्बकः । “पूर्वपदात्संशयामगः” (८।४।३ पा०) इति शात्वन्तु रघुनाथादिवत् शात्वरहितस्य संशयान्न न प्रवर्तते । तस्य नयनेनानवेक्षितस्य स्मरविग्रहस्य द्युतिरिव द्युतिर्यासां तामिः, [तनुभिः] मूर्तिभिः । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तानूः’ इत्यमरः ।

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः
पटहप्रणादविहितोपहृतयः ।
अवधौरितान्यकरणीयसत्त्वराः
प्रतिरथ्यमौयुरथ पौरयोषितः ॥ ३० ॥
अभिवौच्य सामिकृतमण्डनं यतौः
करुडनौविगलदंशुकाः स्त्रियः ।

[अद्युतन्] द्योतन्ते स्म । ‘द्युत दीप्तौ’ । “द्युद्गो लुङि” (१।३।८१ पा०)
इति विकल्पात् परस्मैपदं पुषादिसूत्रेण ज्ञेयदेशः । [प्रमदाः]
स्त्रियः, [च, राजयक्ष्मणः] राजशूद्रस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः ।
‘राजानं यक्ष्मा आरत्’ इति श्रवणात् । ‘राजयक्ष्मा क्षयः शोषः’
इत्यमरः । तस्मात्, [परतः] पूर्वमित्यर्थः । [निशाकरमनोरमैः]
निशाकरवत् मनोरमैः, अक्षीणेन्दुसुन्दरैः इत्यर्थः । [मुखैः] अद्युतन्
[खलु] । ‘तत्पुंरं प्रविशति स्म’ इति पूर्वैखान्वयः । उपमयोः संसृष्टिः
॥ २८ ॥

अवलोकनायति ।—[अथ] हरः पुरः प्रवेशानन्तरं, [पटहप्रणाद-
विहितोपहृतयः] पटहप्रणादैर्दुर्नुभिध्वनिभिः, विहितोपहृतयः कृता-
ज्ञाना इवेत्यर्थः । पुरे भवाः पौर्यस्ता योषितः [पौरयोषितः] स्त्रियाः,
पुंवद्भावः । [सुरविद्विषाम्] असुराणां, [द्विषः] हरेरित्यर्थः, [अवलो-
कनाय] दर्शनार्थम्, [अवधौरितान्यकरणीयसत्त्वराः] अवधौरितान्य-
करणीयाः त्यक्तान्यकार्याः, ताश्च ताः सत्त्वराश्च ताः सत्यः ;
रथ्यां प्रति [प्रतिरथ्यम्] । यथार्थेऽव्ययीभावः । [ईयुः] प्राप्ताः ।
एतेन स्त्रीणां हरिविलोकने कालाक्षमत्वलक्षणभौत्सुक्यमुक्तम् । अत्र
पौराङ्गनाप्राप्तेः प्रवेशवाद्यश्रवणाऽऽनन्तर्यात् तदुपाह्वानोत्प्रेक्षा व्यञ्जका-
प्रयोगाद्गम्या ॥ ३० ॥

अथाष्टादशभिः पौराङ्गनाष्टङ्गारचेष्टां वर्णयति, अभौति ।—[सामि-

दधिरऽधिभित्ति पटहप्रतिस्वनैः

स्फुटमट्टहासमिव सौधपङ्क्तयः ॥ ३१ ॥

रभसेन हारपददत्तकाञ्चयः

प्रतिमूर्द्धजं निहितकर्णपूरकाः ।

परिवर्त्तिताम्बरयुगाः समापतन्

वलयीकृतश्रवणपूरकाः स्त्रियः ॥ ३२ ॥

कृतमण्डनम्] अर्द्धविरचितप्रसाधनं यथा तथा, [यतीः] गच्छन्तीः ।
 इणः शतरि डौप् । [कररुद्धनौविगलदंशुकाः] कररुद्धनौवीनि कर-
 गृहीतग्रन्थीनि, गलदंशुकानि संसमानपरिधानानि यासां ताः । लस-
 दिति पाठान्तरं, तदा लसदुल्लसदित्यर्थः । ‘अंशुकं वस्त्रमाले स्यात् परि-
 धानोत्तरीययोः’ इति शब्दार्णवे । [स्त्रियः] स्त्रीः, [अभिवीच्य
 सौधपङ्क्तयः, अधिभित्ति] भित्तिपु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 [पटहप्रतिस्वनैः] तूर्य्यप्रतिध्वनिभिः, [स्फुटम्] उद्गतम्, [अट्टहासम्]
 उच्चैर्हसितम्, [इव दधिरः] । इवत्युत्प्रेक्षा । विकृतिदर्शनाद्भासा
 भवतीति भावः । अत्र कुतूहलाख्या चेष्टोक्ता ;—‘कुतूहलं रम्यदृष्टौ
 चापल्यं परिकीर्त्तितम्’ इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

रभसेनति ।—[रभसेन] त्वरया, [हारपददत्तकाञ्चयः] हारपदे
 मुक्तादामस्थाने, वक्षसि इत्यर्थः, दत्तकाञ्चयः न्यस्तरश्चनाः, [प्रतिमूर्द्धजं]
 मूर्द्धजेषु, केशेषु इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निहितकर्णपूरकाः]
 निहिताः कर्णपूरकाः कर्णावतंसा याभिस्ताः । [परिवर्त्तिताम्बरयुगाः]
 परिवर्त्तितं विपर्यासेन घृतम्, अम्बरयुगं वाससी याभिस्ताः । परिधानी-
 कृतमुत्तरीयं कुचांशुकञ्च जघने दत्तमित्यर्थः । [वलयीकृतश्रवणपूरकाः]
 वलयीकृताः कङ्कणीकृताः, श्रवणपूरकाः कुण्डलानि याभिस्ताः,
 [स्त्रियः, समापतन्] अधावन् । एतेन विभमाख्या चेष्टोक्ता,—“विभम-

व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिका-
 करपल्लवाद्रसवशेन काचन ।
 द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं
 पदवीं गतेव गिरिजा हरार्द्धताम् ॥ ३३ ॥
 व्यचलन् विशङ्कटकटोरकस्थली-
 शिखरस्वलन्मुखरमेखलाऽऽकुलाः ।
 भवनानि तुङ्गतपनीयसङ्क्रम-
 क्रमणकणत्कनकनूपुराः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

स्वरया कालि भूषास्थानविपर्ययः” इति लक्षणात् । स च भ्रममूल
 इति भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ३२ ॥

व्यतनोदिति ।—[काचन] स्त्री, [रसवशेन] हरिवीक्षणपार-
 तन्त्रेण । ‘गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । [प्रसाधिकाकरपल्लवात्]
 प्रसाधिकायाः अलङ्कृताः, करपल्लवात्, [चरणम्, अपास्य] असमाप्तावे-
 वाक्षिप्य, [हरार्द्धतां] हरस्यार्द्धाङ्गतां, [गता] । अन्यथैकपादालक्तका-
 सम्भवादिति भावः । [गिरिजा] गोरी, [द्रव, द्रुतयावकैकपदचित्रि-
 तावनिं] द्रुतयावकेन आर्द्रालक्तकेन, एकपदेन, चित्रिता चित्रवर्णीकृता,
 अवनिर्यस्याः तां, [पदवीं, व्यतनोत्] अकरोत् । उपमाऽलङ्कारः । एषा
 कुतूहलाख्या चेष्टा, रसाद्विद्वज्जनितचापलरूपत्वादिति ॥ ३३ ॥

व्यचलन्निति ।—[विशङ्कटकटोरकस्थलीशिखरस्वलन्मुखरमेखला-
 ऽऽकुलाः] विशङ्कटानां विशालानां, कटोरकस्थलीनां कटिभागानां,
 शिखरेषु अग्रेषु, स्वलन्त्यः लुठन्त्यः, अत एव मुखराः शब्दायमानाः,
 ताभिर्मेखलाभिराकुलाः, [तुङ्गतपनीयसङ्क्रमणकणत्कनकनूपुराः]
 तुङ्गेषु तपनीयसङ्क्रमेषु कनकसोपानेषु, क्रमणेन कणन्तः कनकनूपुरा
 यासां ताः, [स्त्रियः, भवनानि] हर्म्याणि, [व्यचलन्], तत्र गत्वाऽऽरोह-

अधिरुक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत्
 सुदृशो रराज मुरजिद्विदृक्षया !
 वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दरा-
 विवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥
 अधिरूढया निजनिकेतमुच्चकैः
 पवनावधूतवसनान्तयैकया ।
 विहितोपशोभमुपयाति माधवे
 नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ॥ ३६ ॥

नित्यर्थः । चलेर्गत्यर्थाद्भङ् । एतदपि पूर्ववदतिकृतूहलमेव । वृत्त्यनु-
 प्राप्तिः । ॥ ३४ ॥

अधीति ।—[मुरजिद्विदृक्षया] मुरजितो हरेः, दिदृक्षया द्रष्टु-
 मिच्छया । दृशेः सन्नन्तात् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति
 स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रुक्ममन्दिरस्य कनकहर्म्यस्य, गवाक्षे [अधिरुक्म-
 मन्दिरगवाक्षम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [उल्लसत्] प्रकाशमानं,
 [सुदृशः] स्त्रियाः, [वदनारविन्दम्, उदयाद्रिकन्दराविवरोदरस्थितम्]
 उदयाद्रेः कन्दराया गुहायाः, विवरस्योदरे मध्ये, स्थितम्, [इन्दुमण्डल-
 मिव रराज], इत्युपमा । अत्रापि सुदृशो गवाक्षाक्रमणस्य रम्यदर्शना-
 र्थंचापलरूपत्वात् कुतूहलं मुरजिद्विदृक्षयेत्यादिना व्यक्तमेव ॥ ३५ ॥

अधीति ।—[उच्चकैः, निजनिकेतं] स्वसौधम्, [अधिरूढया]
 आरूढवत्या, [पवनावधूतवसनान्तया] पवनेनावधूतः कम्पितः, वस-
 नान्तो वस्त्राच्चलो यस्यास्तया, [एकया] कयाचिदङ्गनया, हेतुना
 [तत् नगरम्] इन्द्रप्रस्थं, [माधवे, उपयाति] आगच्छति सति । याते-
 र्लटः श्लादेशः । [पताकया] वैजयन्त्या, [विहितोपशोभं] कृत-
 शोभम्, [इव] अलङ्कृतमिव, इत्युत्प्रेक्षा । [व्यरोचत] व्यराजत ।

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः
 प्रतिवेश्म लाजकुसुमैरवाकिरन् ।
 अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिक-
 प्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥
 हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
 मद्यन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
 अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः
 प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

कृतस्वस्यापि नगरस्य स्वयं पताकेव बभाविष्यत्प्रेक्षा । तस्याः सकल-
 पोराङ्गनाऽतिशायि लावण्यं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अत्रापि
 प्रासादाऽऽरोहणं पूर्ववत् कुतूहलमेव ॥ ३६ ॥

करेति ।—[प्रतिवेश्म] वेश्मानि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [अङ्गनाः]
 पुरन्ध्रयः । [करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः] करयुग्मानि अञ्जलयः, तानि
 पद्ममुकुलानीवेत्युपमितसमासः । तैरपवर्जितैः, अत एव [अवदीर्ण-
 शुक्तिपुटमुक्तमौक्तिकप्रकरैः] अवदीर्णैः विभिन्नैः, शुक्तिपुटैः शुक्तिकोशैः,
 मुक्ता उत्प्लष्टाः, ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तानिकरास्तैः, [इव] स्थितैरित्यु-
 त्प्रेक्षा । लाजाः कुसुमानीव तैः [लाजकुसुमैः] आचारलाजैरित्यर्थः ।
 प्रियं रथाङ्गं चक्रं यस्य तं [प्रियरथाङ्गं] चक्रिणं, हरिमित्यर्थः ।
 [अवाकिरन्] क्वादयामासुः ॥ ३७ ॥

हिमेति ।—[हिममुक्तचन्द्ररुचिरः] हिममुक्तः शिशिरापगमात्
 हिमात् निर्मुक्तः, यश्चन्द्रः स इव रुचिरः ; अन्यत्र,—तेन रुचिरः । पद्मेन
 पद्मया च सह वर्तत इति सपद्मः, स एव [सपद्मकः] पद्महस्तः,
 सश्लोकश्च । श्लेषिकः स्वार्थिको वा कप्प्रत्ययः । अन्यत्र,—सपद्मकः ।
 श्लेषिकः कप्प्रत्ययः । [द्विजान्] ब्राह्मणान् ; अन्यत्र,—पद्मिणान्

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ
 विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।
 मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः
 क्षणमौक्षते स्म स पुरोविलासिनौः ॥३६॥
 विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
 भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

कोकिलादीन्, [मद्यन्] हर्षयन्, [जनितमीनकेतनः] प्रद्युम्नजनकः ; •
 अन्यत्र,—मदनोद्दीपकः । [प्रसादितसुरः] प्रसादिता अनुगृहीताः,
 सुरा देवा येन ; अन्यत्र,—प्रसादिता निर्मलीकृता, सुरा मदिरा
 यस्मिन् सः, [सः, माधवः] हरिः, वसन्तश्च । ‘माधवस्तु वसन्ते स्यात्
 वैशाखे गरुडध्वजे’ इति विश्वः । प्रमदैव जनस्तस्य [प्रमदाजनस्य] ।
 जातावेकवचनम् । [चिराय, महीत्सवोऽभवत्] । तद्वदानन्दकरोऽभू-
 दित्यर्थः । इहाऽऽनन्दकरत्वसाम्येन माधवे महीत्सवरूपणात् रूपक-
 सिद्धिः । श्लेषस्तु हरिवसन्तयोरिह नास्त्येव, प्रकृताप्रकृतश्लेषे विशिष्य-
 श्लेषायोगात् ; किन्तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ ३८ ॥

धरणीति ।—[असौ] स्वदाहकः, [विषमेक्षणः] त्राक्षः, [धरणी-
 धरेन्द्रदुहितुः] पार्वत्याः । सपत्नीशङ्किन्या इति भावः । “भौता-
 र्यानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति पञ्चमौ । [भयात् स्फुटम्, अमूर्ः]
 पौरयोषितः, [न पश्यति, इति] हेतोः, इति विश्वासादित्यर्थः ; अत एव
 गम्योत्प्रेक्षा । [मदनेन वीतभयम्, अधिष्ठिताः] आक्रान्ताः, अत्रारूढ-
 मदना इत्यर्थः । [पुरोविलासिनौः, सः] हरिः, [क्षणमौक्षते स्म] ।
 सविस्मयमिति भावः ॥ ३९ ॥

विपुलेनेति ।—[युगक्षये] कल्पान्ते ; सागरे शीते इति [सागर-

* पुरा किल हरनेववज्रिणा भस्मीभूतः कामदेवः योऽक्षयमेव प्रद्युम्नरूपेण
 अवततार इति पौराणिकौ वार्ता ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
 स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥
 अधिकोन्नमह्वनपयोधरा मुहुः
 प्रचलत्कलापिकलशङ्ककस्वना ।
 अभिकृष्णामङ्गलिमुखेन काचन
 द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

श्रयस्य] । “अधिकरणे श्रितेः” (३।२।१५ पा०) इति अच्प्रत्ययः,
 “श्रयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८ पा०) इति विकल्पात् अलुग-
 भावः । [यस्य] हरेः, [विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि, पपिरे]
 पीतानि । पिबतः कर्मणि लिट् । [सः] हरिः, [एकतमया पुर-
 स्त्रिया] कयाचित् पौराङ्गनया, [पुनः, मदविभ्रमासकलया] मदविभ्रमेण
 मदविकारेण, असकलया असमग्रया, [एकया दृशा, पपे] पीतः, सटृष्णं
 दृष्ट इत्यर्थः । कुक्षिकोणनिविष्टनिखिलविष्टपस्य हरेर्महतः आधेय-
 स्यात्पत्यतरैककान्ताकटाक्षकोणाऽऽधारत्वोक्त्या चमत्कारादधिकाल-
 ङ्कारः,—‘आधाराऽऽधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः’ इति लक्षणात् ।
 अयञ्च तात्कालिकविकारात्मा विलासाख्यो भावो यत्कटाक्षवौक्षणम्,—
 ‘तात्कालिकविकारः स्यात् विलासोऽङ्गक्रियादिषु’ इति दशरूपकात्
 ॥ ४० ॥

अधिकेति ।—[काचन] कान्ता, [अभिकृष्णं] कृष्णभिमुखम् ।
 आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अधिकोन्नमह्वनपयोधरा] अधिकं भुजोन्नम-
 नादूरम्, उन्नमन् घनः कठिनः, पयोधरः स्तनो यस्याः सा, [मुहुः ; प्रचल-
 त्कलापिकलशङ्ककस्वना] प्रचलतो नृत्यतः, कलापिनो बहिः । इव,
 कलो मधुरः, शङ्ककस्वनो बलयध्वनिर्यस्याः सा सती । ‘शङ्ककं वलये
 कम्बो’ इति विश्वः । [अङ्गलिमुखेन] अङ्गुल्यग्रेण, [एककर्णविवरम्]
 एकस्य कर्णस्य विवरं रन्ध्रं, [द्रुतं] शीघ्रं, [व्यघट्टयत्] कण्डूविनोदार्थ-

परिपाटलाञ्जदलचारुणाऽसक्त-
 चलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना ।
 सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं मधो-
 रनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥
 नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया
 व्यवधाय चारु मुखमेकपाणिना ।
 स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लस-
 दशनप्रभाङ्गुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

मिवाताडयत् । वस्तुतस्तु भावाविष्करणार्थमेवेति भावः । अथ च
 पूर्ववद्विलास एव । * कलापिकलेत्युपमा ॥ ४१ ॥

परौति ।—[अपरा] स्त्री, [परिपाटलाञ्जदलचारुणा] रक्ता-
 लपतरुचिरेण, [असक्त] मुहुः, [चलिताङ्गुलीकिसलयेन] चलिता-
 न्यङ्गुल्यः किसलयानीवाङ्गुलीकिसलयानि यस्य तेन, [पाणिना, सशिरः-
 प्रकम्पं] शिरःकम्पयुक्तं यथा तथा, [मधोः रिपुं] हारिम् ; अनुदीर्णवर्णम्
 अनुच्चारिताक्षरम्, अत एव निभृतार्थं परेषामविदितार्थं यत् तत्
 [अनुदीर्णवर्णनिभृतार्थं] यथा तथा, [आह्वयत्] परप्रकाशनभया-
 दव्याहरन्ती चेष्टयैवाह्वानं कृतवतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववद्विलासोपमे ।
 भावालङ्कारो ॥ ४२ ॥

नलिनिति ।—[अपरा] स्त्री, [नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया] नलि-
 नान्तिके उपहितस्य पल्लवस्य श्रौरिव श्रौर्यस्य तेन ; मुखसन्निधानादिति
 भावः । [एकपाणिना, चारु] निसर्गसुन्दरं, [मुखं, व्यवधाय]
 तिरोधायः, [स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसदशनप्रभाऽङ्गुरं] स्फुरदङ्गुली-

* मोहाधितापरनामा ।

+ अथ कुड्ममितम् इति नव्याः

वलयापितासितमहोपलप्रभा-

बहुलौकतप्रतनुरोमराजिना ।

हरिवीक्षणचक्षिकचक्षुषाऽन्यथा

करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥ ४४ ॥

निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षति-

व्यजनानिलक्षयितधर्मवारिणा ।

विवरनिःसृता उज्ज्वलाङ्गुल्यन्तरालनिगताः, अत एवोद्भसन्तः उत्सर्पन्तः, दशनप्रभा एवाङ्कुरा यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अजृम्भत] जृम्भणमास्यविवरणं, तच्च इष्टवस्तुसाक्षात्कारकृतजाड्यानुभावः । * अत्र नलिनपल्लवयोरसम्बन्धयोः सम्भावनया सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥

वलयेति ।—[हरिवीक्षणचक्षिकचक्षुषा] हरिवीक्षणे अक्षिकचक्षुषा स्थिरदृष्ट्या, विस्मयाऽऽदराभ्यां स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः । [अन्यथा] स्त्रिया, [गलत्] सुखपारवश्यात् संसमानम्, [अम्बरं, वलयापितासितमहोपलप्रभावबहुलौकतप्रतनुरोमराजिना] वलयेषु अर्पिताः खचिताः, ये असितमहोपला नीलमहामणयः । ‘उपलौ मणिपाषाणौ’ इति विश्वः । तेषां प्रभाभिः बहुलौकता सान्द्रौकता, प्रतनुः सूक्ष्मा, रोमराजिर्यस्य तेन, [करपल्लवेन, दधे] धृतम् । अयच्च तात्कालिकविहारलक्षणविलासः । † अत्र इन्द्रनीलप्रभाणां रोमावलीबहुलीकरणोक्त्या प्रभास्वपि रोमराजित्वप्रतीतिर्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ४४ ॥

निजेति ।—[काचित्] स्त्री, [निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षतिव्यजनानिलक्षयितधर्मवारिणा] निजेन आत्मोद्येन, सौरभेण सौगन्ध्येन,

* इदं क्षरावेगाद्यर्चष्टतं तपनम् इति अर्वाचीनाः ।

† आधुनिकसमतमिदं विकृतं (विहृतं) नाम सत्त्वजाऽलङ्कारः ।

अभिशौरि काचिदनिमेषदृष्टिना

पुरदेवतेव वपुषा व्यभाव्यत ॥ ४५ ॥

अभियाति नः सतृष एष चक्षुषो

हरिरित्यखियत नितम्बिनीजनः ।

न विवेद यः सततमेनमौक्षते

न विदृष्टातां व्रजति खल्वसावपि ॥ ४६ ॥

अमितानां अमणं कारितानां, भृङ्गाणां पक्षतयः पक्षमूलानि । ‘स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्’ इत्यमरः । “पक्षात्तिः” (५।२।२५ पा०) इति तिप्रत्ययः । ता एव व्यजनानि इति रूपकं, खेदहरणलिङ्गात् । तासाम् अनिलेन क्षयितं नाशितं, घर्मवारि स्वेदो यस्य तेन, [अभिशौरि] शौरेरभिमुखम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अनिमेषदृष्टिना] अनिमेषा दृष्टिर्यस्य तेन, [वपुषा] निमित्तेन, [पुरदेवतेव] इन्द्रप्रस्थाधिदेवतेव, [व्यभाव्यत] विभाविता, तर्कितेति यावत् । अनिमेषत्वञ्च इष्टदर्शनजन्यजाड्यसञ्चार्यनुभावः,—‘अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र ॥’ इति लक्षणात् । इहाङ्गसौरभानिमेषत्वाभ्यां पुराधिवासाच्च पुराधिदेवतात्वमुत्प्रेक्ष्यते इत्युपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ; तथा चास्या जात्या पद्मिनीत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । निजसौरभेत्यनेन ‘कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजौवगन्धिः सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गम्’ इत्यादिपद्मिनीलक्षणोपलक्षणादिति । विपुलनेत्यादिश्लोकोक्ताः षडपि नायिकाः प्रौढाः साधारण्यश्च । तत्र त्रासासम्भवात् । अन्यथाऽऽसां कृतचेष्टावर्णनानौचित्याच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ ४५ ॥

अभियातीति ।—[असौ नितम्बिनीजनः] स्त्रीजनः, [नः] अस्माकं, [चक्षुषः, सतृषः] सतृणस्येव मतः, चक्षुषि सतृणे सत्येव, अनादृत्येत्यर्थः ।

अकृतस्वसंज्ञगमनाऽऽदरः क्षणं
लिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत ;
गतमच्युतेन सह शून्यतां गतः
प्रतिपालयन् मन इवाङ्गनाजनः ॥ ४७ ॥
अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः
स्वगृहान् प्रति प्रतिययुः शनैः शनैः ।

“षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी । [एष हरिः, अभियाति] अभिगच्छति, [इति, अखियत] खेदं गतः । खिदेदैवादिकात् कर्त्तरि लङ् । अलोत्प्रेक्ष्यते, नेति ।—[यः] जनः, [एनं] हरिं, [सततमीक्षते] अस्मौ [अपि खलु विवृण्णतां न व्रजति] इति [न विवेद] नित्यदर्शनेऽप्यपूर्ववदेव भवतीति नाबुध्यतैत्यर्थः । वेद चेन्नाखियतेति भावः । अत्राखियतेति स्त्रीणां प्रारब्धहरिवीक्षणसुखविच्छेदकतविषादाख्य-मञ्चारिभावनिवन्धनात्प्रेयोऽलङ्कारः, तदुत्थापिता चैयमुक्ता वेदनोत्प्रेक्षति सङ्करः । ‘प्रारब्धकार्यसिद्धादेर्विषादः सत्त्वसङ्ख्यः’ इति दशरूपके । सत्त्वसङ्ख्यः चित्तभङ्गः ॥ ४६ ॥

अकृततेति ।—[अङ्गनाजनः अच्युतेन सह गतं मनः, प्रतिपालयन्] प्रतीक्षमाणः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [शून्यतां] निरोजस्कृतां, [गतः, अकृतस्वसंज्ञगमनाऽऽदरः] निवृत्तनिजगृहप्रात्यर्पणः सन्, [लिपिकर्मनिर्मितः] चित्रलिखितः, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [क्षणं, व्यतिष्ठत] विस्यन्दमास्तेत्यर्थः । “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।३२ पा०) इत्यात्मनोपदम् ; अतः शून्यताऽनुभावाच्चिन्ताऽवगम्यते,—“ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यता आसतापकृत्” इति दशरूपके । अलोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ४७ ॥

अलसैरिति ।—[अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलिद्रुतपीतमाधवरसौच-निर्भरैः] अलघु अधिकं, प्रसारितैर्विलोचनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुतं सत्वरम् ।

अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि-

द्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो

घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रमाः ।

प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः

पुरवौथयोऽथ हरिणाऽतिप्रेतिरे ॥ ४९ ॥

‘लघु चिप्रमरं द्रुतम्’ इत्यमरः । पीतो यो माधवो हरिरेव, रसोऽमृतम् ; अन्यत्र,—मधु मयं, तत्सम्बन्धि रसो माधुर्यं, माधवरसः । ‘रसो रागे विषे वीर्यं तिक्तादौ पारदे द्रवे । रेतस्यास्वादं हेमि निर्यासोऽमृत-शब्दयोः ॥’ इति वैजयन्ती । तस्योघः समूहः, तेन निर्भरैर्दुर्भरैः, गुरुभिरिति यावत् ; अत एव [मदेन, अलसैः] मन्थरैः, [शरीरकैः] शरीरकाणि, अल्पशरीराण्येत्यर्थः । “अल्पे” (५।३।८५ पा०) इति परि-माणं कन्प्रत्ययः । तैः उपलक्षिताः, [सुदृशः शनैः शनैः स्वगृहान् प्रति, प्रतिययुः] प्रतिनिगताः स्वयम् । लघून्यपि द्रव्याणि रसद्रवभरणाद्गुरुभवन्तीति भावः । अत्र माधवरसौघनिर्भरत्वविशिष्टगत्या शनैः शनैः प्रतियानहेतुत्वात् कार्य्यहेतुकं काव्यलिङ्गं, तच्च माधवरसेनेति श्लेष-मूलातिशयोक्त्यापितमिति सङ्गरः ॥ ४८ ॥

नवेति ।—[अथ] पुरप्रवेशानन्तरं, [हरिणा, पुरः] पूर्वं, [नवगन्ध-वारिविरजीकृताः] नवगन्धवारिभिः गन्धवासितोदकैः, विरजीकृताः अविरजसो विरजसः सम्यग्मानाः कृताः । “अरुर्भनश्चलुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” (५।४।५१ पा०) इत्यभूततद्भावे चिप्रत्यये सलोपः “अस्य चो” (७।४।३२ पा०) इतीकारः । [घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रमाः] घनैः सान्द्रैः, धूपानाम् अगुरुधूपानां, धूमैः कृतो रेणुविभ्रमो रजोभ्रमो याभिस्ताः, [प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः] प्रचुरं बहुलम्, उद्धतेषु उच्छ्रि-तेषु, ध्वजेषु ध्वजस्तम्भेषु, विलम्बीनि विलम्बमानानि, वासांसि पताका

उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
मणिदारु चारु किल वार्षपर्वणम् ।
विदधेऽवधूतसुरसद्मसम्पदं
समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥ ५० ॥

यासु ताः, [पुरवोधयः, अतिपेतिरे] अतिपातिताः, अतिक्रान्ता इत्यर्थः ।
पतेः कर्मणि लिट्, एत्वाभ्यासलोपो । अव सादृश्याद्भेदरेणुभ्रान्त्या भ्रान्ति-
मदलङ्कारः । रेणुविभ्रमशब्देन रजोविलासस्यापि प्रतीतिस्तस्य विरजो-
करणेन विरोधाद्विरोधाभासश्चेति अनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः
सङ्करः ॥ ४९ ॥

उपनीयति ।—[मयेन] असुरशिल्पिना, वृषपर्वा नाम कश्चि-
दसुरेश्वरः, वृषपर्वण इदं [वार्षपर्वणम्] । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०)
इत्यण् । [चारु] मनोहरं, [मणिदारु] मणिरेव दारु काष्ठं, मणिमयं
स्तम्भादिकलापमित्यर्थः, तत् । बिन्दुसरसः] हैमवतात् सरोविशेषात्,
[उपनीय] समीपमानीय, [किल] इत्येतिच्चे । [या] संसत्,
[विदधे] निर्मिता । [अवधूतसुरसद्मसम्पदम्] अवधूता अधरीकृता,
सुरसद्मसम्पत् इन्द्रभवनलक्ष्मीर्यया सा तां, [तां, संसदं] सभाम् ।
‘सभाममिति संसदः । आस्थानी लौवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः’
इत्यमरः । [सः] हरिः, [सपदि, समुपासदत्] प्रापत् । सदेर्लङि
पुषादित्वात् च्चैरडादेशः । * पुरा किल खाण्डवदाहे पाण्डवेनाग्नि-
दाहान्मोचितेन मयेन प्रत्युपकारार्थं पूर्वमात्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन
वृषपर्वेऽहनिर्माणावशिष्टेन मणिशिलाकलापेन काञ्चनसभा धर्म-
राजाय निर्मितेति भारते । सभावर्णनाङ्गत्वेनार्जुनमयचरितवर्णना-
दृदात्तालङ्कारः,—“प्रभूतमहापुरुषचिन्तनञ्च” इति सूत्रम् ॥ ५० ॥

अधिरात्रि यत्र निपतन् नभोलिहां
 कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ ।
 पुनरप्यवापदिव दुग्धवारिधि-
 क्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥
 लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
 शितिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः ।
 जमदग्निसूनुपितृतर्पणीरपो
 वहति स्म या विरलशैवला इव ॥ ५२ ॥

अथ दशभिः सभां वर्णयति, अधीत्यादि । —[अधिरात्रि] रात्रिषु ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [यत्र] सभायां, [नभोलिहाम्] अब्रं-
 लिहाम् । कृष्ण । [कलधौतधौतशिलवेश्मनां] कलधौतं रोप्यम् ।
 ‘कलधौतं रुच्यहेम्नोः’ इत्यमरः । तद्वद्भाताः धवलाः, शिला येषां
 तानि, वेष्मानि स्फटिकभवनानीत्यर्थः, तेषां, [रुचौ] प्रभायां, [निप-
 तन्] प्रविशन्, [अनिदाघदीधितिः] अनुष्णरश्मिः, हिमांशुरित्यर्थः, [पुन-
 रपि, दुग्धवारिधिक्षणगर्भवासं] दुग्धवारिधौ क्षीराब्धौ, क्षणं गर्भवासं,
 न तु मथनात्प्रागिव चिरगर्भवासमिति भावः । [अवापत्] प्रापत्,
 [इव] इत्युत्प्रेक्षा । तथा वेष्मनां चन्द्रमण्डलातिक्रमो व्यज्यते ॥ ५१ ॥

लयनेष्विति । —[लयनेषु] लीयन्ते एष्विति लयनानि तेषु, गृहेषु,
 [शितिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः] शितिरत्नानां नीलमण्डानां, रश्मिभिः
 हरितोक्तानि हरितवर्णोक्तानि, अन्तराणि मध्यानि यासां ताः,
 [लोहितकनिर्मिताः] लोहितमणयो लोहितकाः पद्मरागाः ।
 “लोहितान्मणौ” (५।४।३० पा०) इति कन्प्रत्ययः । तैः निर्मिताः, [भुवः]
 भूमौ, [विरलशैवलाः] विरलाः शैवला यासु ताः, [जमदग्निसूनुपितृ-
 तर्पणीः] जमदग्निसूनोः परशुरामस्य, पितॄणां तर्पणीः तृप्तिकरीः, [अप

विशदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः
क्षणादामु यत्र च रुचैकतां गताः ।
गृहपङ्क्तयश्चिरमतोयिरे जनै-
स्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥ ५३ ॥
निलयेषु नक्तमसिताश्मनाञ्चयै-
विसिनौबधूपरिभवस्फुटाऽऽगसः ।
मुहुरत्रसङ्गिरपि यत्र गौरवा-
च्छलाञ्जनांशव उपांशु जघ्निरे ॥ ५४ ॥

इव] इत्युपमाः । [याः] सभा, [वदति स्म] । जामदग्नाः क्षत्रियास्तेः
पञ्चशो हृदानुत्पाद्य ताभिरङ्घ्रिः पितृनतर्पयत्, ताश्च रुधिरप्रकृतिकत्वा-
द्रक्तवर्णा एवेति पुराणम् ॥ ५२ ॥

विशदेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [यत्र] सभायां, [विशदाश्मकूट-
घटिताः] स्फटिकशिलामङ्गातनिर्मिताः, अत एव [क्षणादामु, क्षपा-
कृतः] निष्ठाकरस्य, [रुचा] चन्द्रिकाया, [एकतां] सावर्ण्यादभेदं, [गताः];
अत एव [तमसीव, हस्तपरिमर्शसूचिताः] पाणिस्पर्शकगम्या इत्यर्थः ।
[गृहपङ्क्तयः जनैश्चिरम्, अतोयिरे] अतिक्रान्ताः । पुरोगतान्यपि
स्फटिकभवनानि चन्द्रिकाधमादतीत्य गत्वा पश्चात्करपरामर्शः कथ-
ञ्चित्प्राप्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रकृतानां स्फटिकवेश्मनां गुणसाम्याद-
प्रस्तुतचन्द्रिकैक्योक्त्या सामान्यालङ्कारः,—“सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

निलयेष्विति ।—[यत्र] सभायां, [निलयेषु, नक्तं] रात्रौ, [विसिनौ-
बधूपरिभवस्फुटाऽऽगसः] विसिन्यो दीर्घिकापद्मिन्यः, ता एव बध्वः,
तासां परिभवेण निमोलितेन, दूषणेन च, स्फुटाऽऽगसः स्फुटापराधाः,
[शशलाञ्जनांशवः] चन्द्रपादाः, [अत्रसङ्गिरपि] अत्रसङ्गिरपि, निर्दोषैरपि
इति चार्थः । ‘लासो भीमणिदापयोः’ इति विश्वः । “वा आश—”

सुखिनः पुरोऽभिमुखत्तमुपागतैः

प्रतिमासु यत्र गृहरत्नभित्तिषु ।

नवसङ्गमैरविभक्तः प्रियाजनैः

प्रमदं तपाभरपराङ्मुखैरपि ॥ ५५ ॥

(३।१।७० पा०) इत्यादिना श्यनभावपक्षे शत्रुप्रत्ययः । [असिता-
श्मनाम्] इन्द्रनीलमणीनां, [चयैः] समूहैः, [गौरवात्] स्वयं प्रभत-
त्वात्, सम्भावितत्वाच्च । [उपांशु] अंशुसमीपे, रहश्च । ‘रहश्चोपांशु
चालिङ्गे’ इत्यमरः । [मुहुः, जप्तिरे] तिरोहिता, मागिताश्च । हन्तेः
कर्मणि लिट् । समीपगताश्चन्द्रांशवः प्रभृतैः इन्द्रनीलांशुभिः तिरस्कृता
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अन्तःप्रदोहिणो निर्भीकैरपि सम्भावितैः दुष्की-
र्तिभयाद्भूतं हन्यन्ते इति भावः । अत्र विमिनीनां बध्त्वरूपणात्
तत्परिभाविणां चन्द्रांशूनां धूर्तकामुक्तत्वरूपणप्रतीतिः एकदेशविवर्त्ति
रूपकम् ; तच्च गौरवादुपांशु जप्तिरे इति च श्लेषेणात्मस्मिन्नपीति विरोधेन
च सङ्कीर्यते ॥ ५४ ॥

सुखिन इति ।—[यत्र] सभायां ; नवः सङ्गमो येषां तैः [नव-
सङ्गमैः] अत एव [तपाभरपराङ्मुखं.] तपाभरणं पराङ्मुखं विमुखं,
[अपि, गृहरत्नभित्तिषु] गृहाणां रत्नभित्तिषु, [प्रतिमासु] तत्सङ्क्रान्तप्रति-
विम्बेषु, [पुरः] अग्रे, [अभिमुखतामुपागतैः, प्रियाजनैः] कान्ताजनैः,
[सुखिनः] भोगिनः, [प्रमदं] हर्षम्, [अविभक्तः] विभ्रति स्म । भृञो
लङि, “श्लौ” (३।१।१० पा०) इति द्विभावे “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”
(३।४।१०६ पा०) इति भेर्जसादेशः । स्त्रीणां वैमुख्येऽपि तत्प्रति-
विम्बाभिमुख्यात् पुंसां सुखमेव, स्त्रीणान्तु उभयथाऽपि क्लिष्टमित्यर्थः ।
अत्र वैमुख्येऽप्याभिमुख्यमिति विरोधस्य प्रतिमास्त्विति निरासाद्विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥ ५५ ॥

तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्चिताऽऽननान्
 निचयेषु यत्र हरिताश्मवेश्मनाम् ।
 रसनाऽग्रलग्नकिरणाङ्कुरान् जनो
 हरिणान् गृहीतकवलानिवैक्षत ॥ ५६ ॥
 विपुलाऽऽलवालभृतवारिदर्पण-
 प्रतिमागतैरभिविरेजुरात्मभिः ।
 यदुपान्तिकेषु दधतो महीरुहः
 सपलाशराशिमिव मूलसंहतिम् ॥ ५७ ॥

तृणेति ।—[यत्र] सभायां, [हरिताश्मवेश्मनां] सरकतमणीनां
 गृहाणाम् । ‘गारुत्मतं सरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः’ इत्यमरः ।
 [निचयेषु] सङ्घेषु, [तृणवाञ्छया] तृणाऽऽशया, [मुहुः, अवाञ्चिता-
 ऽऽननान्] नमितमुखान्, अत एव [रसनाऽग्रलग्नकिरणाङ्कुरान्]
 रसनाऽग्रेषु लग्नाः किरणाः अङ्कुरा इव येषां ते तान् ; अत एव
 । गृहीतकवलान्] उपात्ततृणग्रामान्, [इव] स्थितान् [हरिणान्
 जनः, ऐक्षत] ईक्षितवान् । ईक्षतेलाङि “आडजादीनाम्”
 (६।४।७२ पा०) इत्याट्, “आटश्च” (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः ।
 अत्र तृणवाञ्छयेति हरिणानां सरकतेषु तृणभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ;
 तन्मूला चैयं गृहीतकवलत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५६ ॥

विपुलेति ।—[यदुपान्तिकेषु] यस्याः सभायाः, उपान्तिकेषु समी-
 पेषु, [महीरुहः] वृक्षाः, [विपुलाऽऽलवालभृतवारिदर्पणप्रतिमागतैः]
 विपुलेषु आलवालेषु मूलजलाऽऽधारिषु । ‘स्यादालवालमावालम्’ इत्य-
 मरः । भृतानि सम्भृतानि, वारौख्येव दर्पणाः, तेषु प्रतिमां प्रतिविम्बतां,
 गतैः प्रतिविम्बिनैरित्यर्थः ; [आलभिः] खमूर्त्तिभिरित्यर्थः । [सपलाश-
 राशिं] सपलमन्तति, [मूलसंहतिं, दधत इव] दधाना इव, [अभि-

उरगेन्द्रमूर्धरुहरत्नसन्निधे-
 मृहुरुन्नतस्य रसितैः पयोमुचः ।
 अभवन् यदङ्गनभुवः समुच्छ्वस-
 न्नवबालवायजमणिस्थलाङ्गुराः ॥ ५८ ॥
 नलिनौ निगूढसलिला च यत्र सा
 स्थलमित्यधःपतति या सुयोधने ।

विरेजुः] । स्वाऽऽलवालेषु स्वप्रतिविम्बितैः अधोमुखैः मूलेष्वपि सपत्न्या
 इव रेजुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

उरगेन्द्रेति ।—[उरगेन्द्रमूर्धरुहरत्नसन्निधेः] उरगेन्द्राणां मूर्धसु
 रुहाणि रूढानि । इगुपधलक्षणः कः । * तेषां रत्नानां सन्निधेः सन्नि-
 धानात्, [मृहुरुन्नतस्य] यदा यदा तत्सन्निधिः, तदा तदोदितस्येत्यर्थः ।
 [पयोमुचः] मेघस्य, [रसितैः] स्तनितैः, [यदङ्गनभुवः] यस्याः
 प्राङ्गणप्रदेशाः, [समुच्छ्वसन्नवबालवायजमणिस्थलाङ्गुराः] समुच्छ्वसन्तः
 प्रादुर्भवन्तः, नवाः प्रत्ययाः, बालवायजमणिस्थलाङ्गुराः वैदूर्यभूप्रगोष्ठा
 यासु ताः तथोक्ताः [अभवन्] । ‘वैदूर्यं —————’
 बालवायो नाम वैदूर्यप्रभवो देशविशेषः । उरगेन्द्रमूर्धन्यरत्नाङ्गुरैः
 सञ्चोदितमेघध्वनेर्विद्रुमभूमिरुद्भिन्नाङ्गुरा भवतीति प्रसिद्धिः ; तदुक्तम्,—
 उरगमूर्धन्यरत्नसन्निधानादकालेऽपि मेघा गज्जन्तीति वार्त्ता । केचित्तु,—
 यत्नैवोरगरत्नं मेघरसितञ्च, तत्नैव वैदूर्यभूमिः । अत्र समुद्भिन्महन्-
 वर्णनादुदात्तालङ्कारभेदः,—‘तदुदात्तं भवेत् यत्र समुद्भवं वस्तु वर्ण्यते’ इति
 लक्षणात् ॥ ५८ ॥

नलिनौति ।—[यत्र] सभायां, [च, निगूढसलिला] दलच्छन्नत्वाद-
 दृश्यसलिला, [सा नलिनौ] वर्त्तते इति शेषः । [या] नलिनौ ; सुदु-

अनिलाऽऽत्मजप्रहसनाऽऽकुलाखिल-

क्षितिपक्षयाऽऽगमनिमित्तां ययौ ॥ ५९ ॥

हसितुं परेण परितः परिस्फुरत्-

करबालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।

उदकर्षिं यत्र जलशङ्कया जनै-

मुं हुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥

अभितः सदोऽथ हरिपागडवौ रथा-

दमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।

युध्यत इति [सुयोधने] दुर्योधने । “भाषायां शासियुधिदृशि-
ष्टषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः” (वा०) इति युच् । [स्थलमिति] भ्रान्त्या,
[अधःपतति] सति, [अनिलाऽऽत्मजप्रहसनाऽऽकुलाखिलक्षितिपक्षया-
ऽऽगमनिमित्ताम्] अनिलाऽऽत्मजस्य भीमसेनस्य, प्रहसनेन अट्टहासेन,
आकुलानां क्षुभितानाम्, अखिलक्षितिपानां क्षयाऽऽगमे नाशप्राप्तौ,
निमित्तां, [ययौ] । नलिनीदलच्छन्नत्वात् सुयोधनस्य जले स्थल-
भ्रान्तिः, तथा तस्य पातः, तेन भीमसेनप्रहसः, तेन राज्ञां क्षोभः,
ततस्तथा मारणां रणाः, प्रवृत्तं भीमसेनप्रहसः, तेन राज्ञां क्षोभः,
गन्तव्यार्थः । अत्र सभावर्णनाङ्गतया भीमसेनादिचरितवर्णनादुदात्ता-
लङ्कारभेदः । लक्षणञ्चोक्तम् ॥ ५९ ॥

हसितुमिति ।—[यत्र] सभायां, [परितः, परिस्फुरत्करबालकोमल-
रुचौ] परिस्फुरन्ती करबालकोमला असिध्यामा, रुचिर्यस्यास्तस्याम्,
[इन्द्रनीलभुवि हसितुं, परेण] जानताऽन्येन जनेन, [उपेक्षितैः] स्थल-
मेतत्, न जलमिति उपदिष्टैः, [जनैः] अज्ञैरागन्तुकजनैः, [जलशङ्कया]
जलभ्रान्त्या, [मुहुः दूरम्, अम्बरं] वस्त्रम्, [उदकर्षिं] नितम्बादुद्धृतम् ।
अत्र इन्द्रनीलस्थलसादृश्यात् सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

अभित इति ।—[अथ, अमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू] अमलांशु-

अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः

शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-

दभिधातरौत इत इत्यथो नृपे ।

धवलाश्मरश्मिपटलाविभावित-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितं ददर्श सः

क्षितिपस्य वस्त्यमथ तत्र संसदि ।

मण्डलेन तैजःपुञ्जेन, समुल्लसन्त्यो भासमाने, तनू मूर्त्तौ ययोस्तौ, [नयन-
नन्दनौ] नेत्राऽऽनन्दकरौ, [हरिपाण्डवौ, सदोऽभितः] सभाऽभिमुखम् ।
“अभितःपरितः—” (वा०) इति द्वितीया । [रथात्, शशिभार्गवौ]
अमनेत्यादिविशेषणविशिष्टौ चन्द्रशक्रौ, [नभः] अभितः नभोऽभिमुखम्,
[उदयपर्वतात्] उदयाख्यात्पर्वतात्, उदयाचलादित्यर्थः, [इव,
अवतेरतुः] अवतीर्णवन्तौ । तरन्तर्लिट् “तृफलभजवपञ्च” (६।४।१२२
— तोदति ।—[अथो] रथावतरणानन्तरम्, [अमो] हरिः, [नृपे]
युधिष्ठिरे, [आदरात्, इत इत इत्यभिधातरि] मति, इत इत आगम्य-
तामित्यभिदधानं सतीत्यर्थः । [तत्] पूर्वोक्तम्, [अलक्ष्यरत्नमयकुड्यम्]
अदृश्यरत्नभित्तिकम्, [धवलाश्मरश्मिपटलाविभावितप्रतिहारम्] धव-
लेन शुभ्रेण, अश्मरश्मिपटलेन मणिप्रभापुञ्जेन, अविभावितप्रतिहारम्
अलक्ष्यहारम् । ‘स्त्रो द्वाद्द्वारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । [सदः] सभां, [शनैः,
आविशत्] प्रविष्टवान् । अत्र कुड्यप्रतीहारयोरलक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवेति ।—[अथ] प्रवेशानन्तरं, [सः] हरिः, [तत्र, संसदि]

गगनस्पर्शां मणिरुचां चयेन यत्
 सदनान्यदस्मयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥
 उदयाद्रिमूर्द्धि युगपच्चकासतो-
 दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम् ।
 रुचिमासने रुचिरधाम्नि बिम्बता-
 वलघुन्यथ न्यषदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

सभायां, [नवहाटकेष्टकचितं] नवाभिः हाटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिः,
 चितम् । ‘हिरण्यं हेम हाटकम्’ इत्यमरः । “इष्टकेष्टीकामालानां
 चिततूलभारिषु” (६।३।६५ पा०) इति ऋक् । पक्वमृत्तिकाविशेष-
 वाचकस्येष्टकाशब्दस्य तादृशि सुवर्णविकारे सुवर्णघटवदुपचारात्प्रयोगः ।
 [चित्तिपस्य] युधिष्ठिरस्य, [वस्यं] * सदनम् । ‘निशान्तवस्यसदनम्’
 इत्यमरः । [ददर्श । यत्] सदनं, [गगनस्पर्शाम्] उच्चैस्तराणां,
 [मणिरुचां, चयेन] समृद्धेन, [नाकिनां] देवानाम्, [अपि सदनानि,
 उदस्मयत] अहसत् । स्मयतेरुत्पूर्वात् कर्त्तरि लङ् । अत्रापि नृप-
 सदनस्य सुरसदनादाधिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रीति —[अथ] नृपसदनदर्शनानन्तरम्, [उदयाद्रिमूर्द्धि]
 उदयाद्रेर्मूर्द्धि शिखरे, [युगपत्, चकासतोः] प्रकाशमानयोः । ‘चकास
 दीप्तौ’ इति धातोलेटः श्वादेशः । [दिननाथपूर्णशशिनोः] सूर्य-
 पूर्णचन्द्रमसोः, [असम्भवां] सम्भवगहितां, तयोस्तथाभूतयोर्योगपद्या-
 योगादभूतपूर्वमित्यर्थः । [रुचिं] शोभां, [बिम्बतौ नृपाच्युतौ,
 रुचिरधाम्नि] उज्ज्वलतेजसि, [अलघुनि] विप्ले, [आसने] सिंहाऽऽसने,
 [न्यषदताम्] उपविष्टौ । सदर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा
 सनिदाघमङ्गमिव मातरिश्वना ।
 यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः
 शशिनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ॥ ६५ ॥
 अनवद्यवाद्यलयगामि कीमलं
 नवगौतमप्यनवगीततां दधत् ।

च्रेरडादेशः, “सदिरप्रतः” (८।३।६६ पा०) इति षत्वम् । अत्र सम्भाव-
 नया अर्कपूर्णोन्दुशोभासम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरामिति ।—[तत्, राजकुलं] कुरुकुलम् । [सकलक्लमच्छिदा]
 सकलदुःखद्वारिणा, [यदुनन्दनेन] कृष्णेन, [सनिदाघं] ससन्तापम्,
 [अङ्गं, मातरिश्वना] मातरिश्वा वायुस्तेन, [इव, उदन्वतः] उदक्ता-
 न्यस्य सन्तीति उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधौ च” (८।३।१३ पा०)
 इति निपातः । तस्य, [पयः] जलं, [शशिनेव, सुतराम्] अत्यन्तम् ।
 “किमेत्तिडव्ययघादाम्ब—” (५।४।११ पा०) इति आमुप्रत्ययः । [सुखेन]
 अक्लेशेन, [नन्दथुम्] आनन्दम्, [आप] । ‘स्यादानन्दथुरानन्दः’ इत्य-
 मरः । “ट्रितोऽथुच्” (३।३।३६ पा०) इत्यथुच्प्रत्ययः । मालो-
 पमा ॥ ६५ ॥

अनवद्येति ।—सविलासो विलासयुक्तः, लामिकविलासिनौजनः
 नर्त्तकस्त्रीजनः, [सविलासलामिकविलासिनौजनः] । ‘नर्त्तकौलामिके
 समे’ इत्यमरः । [अनवद्यवाद्यलयगामि] अनवद्यम् अगर्ह्यं, वाद्यं वंशादि,
 तस्य लयः साम्यं, गीतस्य समकालत्वमित्यर्थः, तज्जामि द्रुतविलम्बादि-
 मानानुवर्त्तौत्यर्थः । ‘तालः कालक्रियामानं लयः साम्यम्’ इत्यमरः । नवं
 गीतं यस्य तत्, [नवगीतम्, अपि] तथाऽपि, [अनवगीततां दधत्]
 इति विरोधेऽपिशब्दः ; अगर्हितत्वं दधदित्यविरोधाद्विरोधाभासः ।
 ‘अवगीतन्तु निर्वादे मुहुर्गीते च गर्हिते’ इति विश्वः । [स्फूटमात्स्वि-

स्फुटसात्विकाऽऽङ्गिकमनृत्यदुज्ज्वलं
 सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥
 सकले च तत्र गृहमागते हरौ
 नगरेऽप्यकालमहमादिदेश सः ।
 सततोत्सवं तदिति नूनमुन्मुदो
 रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥

काऽऽङ्गिकं] सत्त्वमन्तःकरणं, तेन निर्वृत्तं नृत्यं सात्विकम्, अङ्गं हस्तादि,
 तेन निर्वृत्तमाङ्गिकम् । ‘निर्वृत्ते त्वङ्गमत्त्वाभ्यां द्वे लिष्वाङ्गिकसात्विके’
 इत्यमरः । ते स्फुटे यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । वाचिकस्याप्युपलक्षणमेतत् ।
 यथाऽऽह भगवान् भरतः,—“पदार्थाभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्ग-
 सत्त्वजः’ इति ; अत एव कालिदासोऽपि,—“अङ्गसत्त्ववचनाऽऽश्रयं
 मिथः स्वीपु नृत्यमुपधाय दर्शयन्’ इति । [कोमलं] मधुरनृत्यम्,
 [उज्ज्वलम्] उज्जतञ्च, [अनृत्यत्] । तथोक्तं दशरूपके,—“भावा-
 ऽऽश्रयन्तु नृत्यं स्यान्नृत्यं ताललयाऽऽश्रयम् । आद्यं पदार्थाभिनयो
 मार्गादेशी तद्याऽपरः ॥ मधुरोद्धतभेदेन तद्वयं द्विविधं पुनः । लास्य-
 दण्डकरूपेण नाटकाऽऽद्युपचारकम् ॥” इति ॥ ६६ ॥

सकल इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [सः] राजा, [हरौ] कृष्णे,
 [गृहमागते सकले अपि तत्र, नगरं] इन्द्रप्रस्थे, [अकालमहम्] अकालं
 प्रसिद्धवसन्ताद्यतिरिक्ते काले, महम् उत्सवम् । ‘मह उद्भव उत्सवः’
 इत्यमरः । [आदिदेश] आज्ञापयामास । [नूनम्] अत्रोत्प्रेक्ष्यते ।
 [उन्मुदः] कृष्णाऽऽगमनादुत्कटानन्दस्य, [महीभृतः] धर्मनन्दनस्य, [तत्]
 नगरम् ; सततम् उत्सवा यस्मिन् तत् [सततोत्सवम्, इति] इत्येतत्, [रभ-
 सेन] त्वरया, [विस्मृतमभूत्] । अन्यथा कथं कृतकरणोपदेशः ?
 इति भावः ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त च ।

महतौमपि श्रियमवाप्य विस्मयः

सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन ॥ ६८

मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमतिरिक्ततयाऽनुपदं दधत् ।

हरिरिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । अखिलानि अभिधानानि नामानि, वेत्तीति [अखिलाभिधानवित्] सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञः । 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेरिति भावः । 'आख्याऽऽहे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । [अयं, हरिः] कृष्णः ; कुमारमारभ्येति [आकुमारम्] । "आङ्मर्यादाऽभिविध्योः" (२।१।१३ पा०) इत्यभिधानादव्ययीभावः । [स्वजनस्य] बन्धुजनस्य । 'बन्धुस्वस्वजनाः ममाः' इत्यमरः । [वार्त्तम्] अनामयम्, आरोग्यमित्यर्थः । 'वार्त्तं फलान्तरोगे च' इत्यमरः । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति मनुस्मरणात् । [अन्वयुङ्क्त] अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । युजः कर्त्तरि लङ् । तथा हि, [महतीं, श्रियं] सम्पदम्, [अवाप्यापि, विस्मयः] निरहङ्कारः, [सुजनः], अत एव [जातु] कदाचिदपि, [किञ्चन] किमपि, [न विस्मरति] । सुजनः सम्पन्नोऽप्यहङ्कारं न करोतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

मर्त्येति ।—[उभौ, श्रीपतिः] कृष्णः, [असाववर्नः पतिः] धर्मसुतः, [च परस्परं, मर्त्यलोकदुरवापं] मर्त्यलोकैः मनुष्यलोकैः, दुरवापं दुर्लभम्, [अवाप्तरसोदयं] प्राप्तरसोत्कर्षं, स्वाद्भवदित्यर्थः । [अतिरिक्ततया] अतिस्निग्धतया, [अनुपदम्] अनुक्षणं, प्रतिवाक्यञ्च, [नूतनत्वम्] अपू-

श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं
सङ्ख्याऽमृतमनेकमसिस्वदतामुभौ ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
श्रीशब्दालङ्कृतमर्गान्ते श्रीकृष्णसमागमो
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तं जगाद् गिरमुद्गिरन्निव
स्नेहमाहितविकासया दृशा ।

वृतां, [दधत्, अनेकं] बहुलं, [सङ्ख्याऽमृतम्] सङ्ख्या सम्भाषणं, चेदि-
राजजरासन्धादिकार्य्यचिन्तारूपमिति यावत्, तदेवामृतं तत्, [असि-
स्वदतां] स्वादितवन्तौ । 'आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि
मुहदोः सहवामः' इति भावः । स्वदतेर्णो चङुपधायाः ऋस्वः ।
सङ्ख्याऽमृतमिति रूपकालङ्कारः स्वादनलिङ्गात् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथनूरिविरचितायां
माघकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्गपाऽऽख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

तमिति ।—वदतीति वदः । पचाद्यच् । कुस्मितस्य वदः कद्वदः
गर्ह्यवाक् । 'गर्ह्यवादौ तु कद्वदः' इत्यमरः । "रथवदयोश्च" (६।३।१०२
पा०) इति कोः कदादेशः । स न भवतीति [अकद्वदः] साधुवादी, [नृपः]
युधिष्ठिरः, [यज्ञकर्मणि] यज्ञानुष्ठानं, [मनः, समादधत्] सम्यगादधत्,

यज्ञकर्मणि मनः समादधद्-

वाग्विदां वरमकद्वदो नृपः ॥ १ ॥

लज्जते न गदितः प्रियं परा

वक्तुरेव भवति त्रपाऽधिका ।

ब्रीडमेति न तव प्रियं वदन्

क्लौमताऽवभवतैव भूयते ॥ २ ॥

तदेव हृदि निधायेत्यर्थः । [आहितविकासया] कृतप्रसाद्या, [दृष्ट्या] दृष्ट्या, [स्नेहम्, उद्गिरन्] उद्गमन्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविकासात् प्रकटितस्नेहः सन्नित्यर्थः । [वाग्विदां] वाचो विन्दति, वक्तुं विवेकञ्च जानन्तीति वाग्विदः वाक्यकोविदाः । “मत्सृद्विष—” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्लिप् । तेषां, [वरं] श्रेष्ठं, [तं] हरिं, [गिरं जगाद] । ब्रूतेरर्थग्रहणात् “दृष्ट्याच्—” (कारि०) इत्यादिना गदेर्हिकर्मकत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षावचननुप्रासयोः संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे रथोडता वृत्तम्,— ‘रान्नराविह रथोडता लगौ’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

गिरं जगादेत्युक्तं, तामेव गिरं दशभिः प्रपञ्चयति, लज्जते इत्यादिभिः ।—[परः] अन्यः कश्चित् पुमान्, [प्रियं गदितः] प्रियवाक्य-मुक्तः सन्नित्यर्थः । गदेर्दुहाऽऽदित्वादप्रधानं कर्मणि क्तः । ‘अप्रधानं दुहादीनाम्’ इति वचनात् । [न लज्जते] तस्योत्सुकत्वादिति भावः ; किन्तु [वक्तुः] स्तोतुः, [एवाधिका त्रपा भवति] ; भयाऽऽदिना मिथ्या-वाचकत्वादिति भावः । प्रकृते तु नैवमित्याह ।—[तव प्रियं वदन्] त्वां स्तुवन्नित्यर्थः । [ब्रीडं न एति] अनन्तगुणाऽऽधारे त्वयि बहोरपि प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः ; किन्तु स्तवनेन [अलभवता] पूज्येन, [एव क्लौमता भूयते], प्रत्युत त्वमेवात्र जिज्ञेषीत्यर्थः ; सहता-मनुत्सुकत्वाद्दिति भावः । ‘पूज्यस्तलभवान्’ इति सज्जनः । “इतरा-

तोषमेति वितथैः स्तवैः पर-
 स्ते च तस्य सुलभाः शरीरिभिः ।
 अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं तव
 स्तोत्रयोग्य ! न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥
 बह्वपि प्रियमयं तव ब्रुवन्
 न व्रजत्यनृतवादितां जनः ।
 सम्भवन्ति यददोषदूषिते
 सार्व ! सर्वगुणसम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥

भ्योऽपि—” (५।३।१४ पा०) इति सावेविभक्तिके ललप्रत्यये
 सुष्पुपा इति समासः ॥ २ ॥

तोषमिति ।—[परः] त्वदन्यः, [वितथैः] असत्यभृतैः, [स्तवैः]
 स्तोत्रैः । ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’ इत्यमरः । [तोषम्] उत्सुकताम्,
 [एति, तस्य] परस्य [ते च] मिथ्यास्तवाः, [शरीरिभिः] प्राणिभिः,
 [सुलभाः] असम्बद्धप्रलापानां निरर्गलत्वादिति भावः । त्वयि तु
 नैवमित्याह, अस्तीति ।—हे [स्तोत्रयोग्य !] गुणाऽऽकरादिति भावः ।
 अत एव [तव] सम्बन्धि, [स्तुतिवचोऽनृतं, नास्ति] न भवति, [तेन]
 स्तुतिवचसा, [न तुष्यसि] न प्रसौदसि । [च] ; गम्भीरत्वादिति भावः ।
 अत्र श्लोकद्वयं पुरुषान्तरादुपमानभूतादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

बह्वपीति ।—[अयं जनः] स्वयमित्यर्थः परामृश्यते । [बह्वपि
 तव प्रियं, ब्रुवन्] सन्, [अनृतवादितां] मिथ्यावादित्वं, [न व्रजति]
 न गच्छति । [यत्] यस्मात्, हे [सार्व !] सर्वहितत्वात्सार्वः ; तत्सम्बो-
 धने । “सर्वपुरुषाभ्यां णट्ठञो” (५।१।१० पा०) इति णप्रत्ययः ।
 दोषदूषितो न भवतीति [अदोषदूषिते] सर्वागुणवर्जिते, [त्वयि

सा विभूतिरनुभावसम्पदां

भूयसौ तव यदायताऽऽयति ।

एतदृढगुरुभार ! भारतं

वर्षमद्य मम वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः

कुर्वन्नुग्रहमनुज्ञया मम ।

मूलतामुपगते प्रभो ! त्वयि

प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सर्वगुणसम्पदः सम्भवन्ति] ; अनारोपितगुणवादो भूयानपि न विपर्यय्येतीति भावः । अलोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४ ॥

सिति ।—हे [ऊढगुरुभार !] विश्वम्भरत्वादिति भावः । [एतत्], भरतस्य राज्ञ इदं [भारतं] भारतनामाऽऽख्यं, [वर्षम्] । ‘वर्षोऽस्त्री भारताऽऽदौ च’ इति हेमः । ‘लोकोऽयं भारतं वर्षम्’ इत्यमरः । [अद्य] इदानीम्, [आयताऽऽयति] बहुतरकालं स्थिरं यथा तथेत्यर्थः । ‘उत्तरः काल आयतिः’ इत्यमरः । [मम, वशे] आयत्ततायाम् । ‘वश आयत्ततायाञ्च’ इति विश्वः । [वर्त्तते] इति [यत्, मा] महश्चवर्त्तनं, विधियप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । [तव, अनुभावसम्पदां] सामर्थ्यातिशयानां, [भूयसौ] महती, [विभूतिः] महिमा, कार्यमिति यावत् । त्वत्प्रसादलब्धमिदमैश्वर्यमित्यर्थः । अत्र निजैश्वर्यस्य भगवदनुभावसम्पदं विना सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेवं स्तुत्या हरिमभिमुखीकृत्य कृत्यांशमावेदयति, सप्तेति ।—सप्त तन्तवः संस्था यस्य तं [सप्ततन्तुं] क्रतुम् । “सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः । [अधिगन्तुं] प्राप्तुम्, [इच्छतः मम, अनुज्ञया] अनुज्ञा-

सम्भृतोपकरणेन निर्मलां
कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया ।
त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
कर्षकेण बलजान् पुपूषता ॥ ७ ॥
वीतविघ्नमनघेन भाविता
सन्निधेस्तव मखेन मेऽधुना ।

दानेन, [अनुग्रहं] प्रसादं, [कुरु], साहाय्यं कुर्वित्यर्थः । स्वतः समर्थस्य किं मदनुग्रहेणेत्याह ।—हे [प्रभो ! त्वयि, मूलतां] मुख्यकारणताम् अङ्गित्वच्च, [उपगतं] सति । [मया, धर्ममयवृत्तता] धर्मात्मक-वृत्तता, [प्रापि] प्राप्ता । प्राप्नोतिः कर्मणि लुङ् । प्रागपि त्वदनु-ग्रहादेव धर्ममर्जयन् धर्मराजाऽहमस्मीति भावः । अत्र नृपस्य धर्म-वृत्तत्वेन हरेस्तन्मूलत्वेन रूपणात् सावयवरूपकम् ; तेन त्वदनुग्रहः सर्वथा प्रार्थनीयो मया धर्मार्थिनति तात्पर्यं व्यज्यते ॥ ६ ॥

सम्भृतिति ।—[निर्मलां] निर्दोषाम्, [इष्टिं] यागम् । यज्ञैः स्त्रियां क्तिन्, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [कर्तुमभिवाञ्छता] अत एव [सम्भृतोपकरणेन] सम्पादितसाधनेन, [मया, बलजान्] धान्यराशौन् । ‘बलजो धान्यराशिः स्यात्’ इति वैजयन्तो । [पुपूषता] पवितुं साधयितुं, निस्तुषीकर्तुमित्यर्थः, इच्छता । पुनातः सन्नन्ताल्लटः शलादेशः, “सन्नि ग्रहगुहोश्च” (७।२।१२ पा०) इति चकारादिटः प्रतिषेधः । [कर्षकेण] कृषीबलेन, [समीरणः] वायुः, [इव त्वं प्रतीक्षितः] । प्रवाते शूर्पादिना धान्यस्योत्क्षेपः पवनम् । तद्वातं विनैव त्वां विना समाहृतसम्भारेणापि मया यागो दुष्कर इति भावः ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमिति ।—[अधुना तव, सन्निधेः] हेतोः, [मे, मखेन] कृतुना कर्त्ता । [वीतविघ्नम्] अविघ्नम्, [अनघेन] निर्दोषेण,

को विहन्तुमलमास्थितोदये
 वासरश्रियमशीतदोधितौ ? ॥ ८ ॥
 स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः
 पर्यपालयमवौढधञ्च यत् ।
 तीर्थगामि करवै विधानत-
 स्तज्जुषस्व जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

[भाविता] भविष्यत इत्यर्थः । भावे लुट्, “स्यसिच्सीयुट्—”
 (६।४।६२ पा०) इत्यादिना लुटि चिण्वद्भावात् वृद्धिः । तथा हि,—
 [अशीतदोधितौ] उष्णंशो, [आस्थितोदये] प्राप्नोदये सति, [कः, वामर-
 श्रियं] दिनशोभां, [विहन्तुम्, अलम् ?] शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 अत्र हरिमरीचिमालिनोर्वाक्यभेदात् विम्बप्रतिविम्बतया सन्निहित-
 दोधितया समानधर्मतया निर्दोषो दृष्टान्तालङ्कारः ।—‘यत्र वाक्य-
 द्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मवाक्योक्तेः स दृष्टान्तो निग-
 द्यते’ ॥ इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमिति ।—[यत्], स्वपतो स्वामिनि साधु [स्वापतेयं]
 वित्तम् । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्” (४।४।१०४ पा०) इति दृञ्-
 प्रत्ययः । ‘द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्’ इत्यमरः । [धर्मतः] “क्षत्रियस्य विजि-
 तम्” इति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः । [अधिगम्य] लब्ध्वा । यत्नेन
 [पर्यपालयं] पालितवान्, [अवौढधं] वृद्धिं, [च] प्रापितवान् ।
 तत् [तीर्थगामि] विप्राधौनं, [विधानतः, करवै] करिष्यामि । ‘पालितं
 वर्द्धयेन्नित्यं वृद्धं पालेषु निर्वपेत्’ इति स्मरणात् ; तच्च पालं त्वमेवे-
 त्याह ।—[तत्] सर्वं, [जुषस्व] सेवस्व, सदैव भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । ‘जुषो
 प्रीतिसेवनयोः’ इति धातोर्लोट् । [अनले, जुह्वानि च] जुहुयाम् ।
 तन्मुखेनापि तवैव भोक्तृत्वादिति भावः । जुहोतेः सम्प्रश्ने लोटि मेनिगा-
 देशः ॥ ९ ॥

पूर्वमङ्ग ! जुहुधि त्वमेव वा
 स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।
 सोमपायिनि भविष्यते मया
 वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥ १० ॥
 किं विधेयमनया विधीयतां
 त्वत्प्रसादजितयाऽर्थसम्पदा ।
 शाधि शासक ! जगत्त्रयस्य मा-
 माश्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

पूर्वमिति ।—[वा] इति पदान्तरे, अथवेत्यर्थः । [अङ्ग !] हे कृष्ण !
 ‘अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः प्याट्पाडङ्ग हे है भोः’ इत्यमरः । [पूर्व
 त्वमेव, जुहुधि] यजस्वेत्यर्थः । “हुभलभ्यो हेर्धिः” (६।४।१०१ पा०)
 इति हेर्धिरादेशः । [सोमपायिनि त्वयि, अवभृथे] यज्ञे । ‘दीक्षाऽन्तोऽवभृथो
 यज्ञे’ इत्यमरः । [स्नातवति] सति, [ततः] अनन्तरं, [मया, वाञ्छितो-
 त्तमवितानयाजिना] वाञ्छितः उत्तमो वितानः राजसूयाऽऽख्यः ।
 ‘क्रतुविस्तारयोः स्त्री वितानं लिपु तुच्छके’ इत्यमरः, तेन तथा याजिना,
 [भविष्यते] । भावे लट् । त्वयि द्रष्टवति पञ्चादहं यक्ष्ये इत्यर्थः ।
 अत्र श्लोकद्वयेन हरेर्यागासम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

किमिति ।—अथवा, [त्वत्प्रसादजितया] त्वत्प्रसादेन त्वदनुग्रहेण,
 जितया जयलब्धया, [अनया, अर्थसम्पदा] धनसम्पदा, [किं विधेयं]
 किमनुष्ठेयम् ? [विधीयतां] त्वयैव क्रियताम् । अहन्तु अस्वतन्त्र इत्याह,—
 हे [जगत्त्रयस्य शासक !] न तु ममैवेति भावः । [मां, शाधि]
 शिष्येत्यर्थः । शासेर्लोटि “हुभलभ्यो हेर्धिः” (६।४।१०१ पा०)
 इति धिरादेशः “भलो भलि” (८।२।२६ पा०) इति सकारलोपः ।
 [सहानुजः] सानुजः सन् । “वोपसर्जनस्य” (६।३।८२ पा०) इति

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः
 श्रावयन्नथ समस्तभूभृतः ।
 व्याजहार दशनांशुमण्डल-
 व्याजहारशबलं दधद् वपुः ॥ १२ ॥
 सादिताखिलनृपं महन्महः
 सम्प्रति स्वनयसम्पदैव ते ।
 किं परस्य स गुणः समश्रुते
 पथ्यवृत्तिरपि यदरोगिताम् ? ॥ १३ ॥

सहशब्दस्य सभावविकल्पः । [भवतः] तव, [आश्रवः] विधेयः, [अस्मि] । ‘विधेया विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः’ इत्यमरः । अत्रानाश्रवस्याऽऽश्रवत्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति । दशश्लोक्यामाचार्य-मतेऽतिप्रियतराऽऽख्यानात् प्रेयोऽलङ्कारः ;—‘प्रेयः प्रियतराऽऽख्यानम्’ इति लक्षणात् । आधुनिकान् भावनिबन्धने प्रेयोऽलङ्कार इति लक्षयन्ति । स चोन्नोतस्तत्र तत्रोन्नेष्यते च ॥ ११ ॥

तमिति ।—[अथ] अनन्तरं, विष्टराविव श्रवसौ यस्य सः [विष्टर-श्रवाः] । ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः’ इत्यमरः । [इति] एतादृशं, [तं वदन्तं] नृपं, [समस्तभूभृतः] सर्वान् नृपान्, [श्रावयन्, दशनांशुमण्डलव्याजहारशबलं] दशनांशुमण्डलमिति व्याजा-ऽपदेशो यस्य तेन, हारेण मुक्ताहारेण, शबलं शारं, [वपुर्दधत्, व्याजहार] व्याहृतवान् । अत्र दशनांशुमण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्व-प्रतिपादनात् अपङ्गवभेदः ॥ ११ ॥

यदुक्तं ‘सा विभूतिः’ इत्यादि, तत्रोत्तरमाह, सादितेति ।—[सम्प्रति, ते] तव, [महत्, महः] तेजः, [स्वनयसम्पदैव] निजनोतिमहिम्नैव, [सादिताखिलनृपं] विजितसमस्तराजकम् ; न तु मदनुभावादिति

तत् सुराङ्गि भवति स्थिते पुरः

कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ? ।

उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः

श्रीवराहमपहाय योग्यता ? ॥ १४ ॥

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं

कृत्यवस्तुषु नियुङ्ग कामतः ।

भावः । तथा हि, [पथ्यवृत्तिः] पथ्या हिता, वृत्तिरन्नपानादिक्रिया यस्य सः, [अपि, अरोगिताम्] आरोग्यं, [समश्नुते यदि] प्राप्नोतीति चेत्, [सः] तदारोग्यमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गता । [परस्य] भिषजः, [गुणः किम् ?] नैत्यर्थः । अपथ्यवृत्तेरारोग्यमौषध-साध्यत्वाद्भिषजो गुणोऽस्तु, हितमेध्याग्निनो न तथेत्यर्थः । स्वयमसमर्थः परार्धो न सिद्धिरित्युपचार इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः सुगमः ॥१३॥

यदुक्तं ‘पूर्वमङ्ग ! जुहुधि त्वमेव’ इति, तत्राऽऽह, तदिति ।—[तत्] तस्मात्, उक्तरीत्या तवैवाधिकारित्वादित्यर्थः । [सुराङ्गि] विजय-प्रजारक्षणाऽऽदिगुणयोगात् शुद्धचक्षुरित्यर्थः । “न पूजनात्” (५।४।६८ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [भवति] त्वयि, [पुरः, स्थिते] सति, [कः] त्वदन्यः क इत्यर्थः । [राजलक्षणं] राज्ञः क्षत्रियस्य, लक्षणं चिह्नमसाधारणं यस्य तं, [क्रतुं] राजसूयमित्यर्थः । [यजतु ?] न कोऽपीत्यर्थः । ‘राजा राजसूयेन यजेत’ इति राजाधिकारताश्रवणा-द्राजा त्वमेवेति भावः । सम्भावनायां लोट् । अत्र दृष्टान्तमाह ।—[भुव उद्धृतौ] भुव उद्धरणे, [श्रीवराहम्] आदिवराहम्, [अपहाय कस्य, वा] पुनः, [योग्यता] सामर्थ्यं, [भवति ?] न कस्यापीत्यर्थः । योगाय प्रभवतीति योग्यः । “योगाद्यच्च” (५।१।१०२ पा०) इति यत्प्रत्ययः । अत्र राजवराहयोः वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणाद्दृष्टान्ता-लङ्कारः ॥ १४ ॥

त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जया-

दन्य एष इति माञ्च माऽवगाः ॥ १५ ॥

यस्तवेह सवने न भूपतिः

कर्म कर्मकरवत् करिष्यति ।

तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां

बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

यच्चोक्तं 'सम्भृतोपकरणेन' इत्यादिना, तत्राऽऽह, शासन इति ।—
[गुरुणि] अतिदुष्करे, [अपि, शासने] नियोगे, [व्यवस्थितं] त्वदाज्ञा-
करमित्यर्थः । [मां, कृत्यवस्तुषु] कर्तव्यार्थेषु, [कामतः] यथेच्छं,
[नियुङ्क्ष] प्रेषय । अनुचितमेतन्नियन्तरीति सङ्कोचं वारयन्नाह,
त्वदिति ।—[त्वत्प्रयोजनधनं] त्वत्प्रयोजनमेव धनं यस्य तं, त्वदर्थक-
निष्ठमित्यर्थः । मां [धनञ्जयात्] धनानि जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः ।
“संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः” (३।२।४६ पा०) इति खश-
प्रत्यये मुमागमः । तस्मात्, [एषोऽन्यः] कृष्णः, [इति] मां [माऽवगाः]
माऽवेहि [च] । नियोगसमुच्चयार्थश्चकारः । अवपूर्वादिणो “माङि
लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति लुङ् “ङणी गा लुङि” (२।४।४५ पा०)
इति गाऽऽदेशः, “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यट्प्रतिषेधः ।
उभयोस्तत्कार्यनिबन्धनान्नारायणात्मत्वाच्च नाऽऽवयोर्भेदप्रतिपत्तिः
कार्येत्यर्थः ; तथा च, तद्वदेव नियोगेऽप्यसङ्कोच उचित इति भावः ।
अत एवानयोर्वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ; स च कृष्णयोर्भेदाभेदरूपातिशयोक्तिमूल इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १५ ॥

यच्चोक्तं 'वीतविघ्नम्' इत्यादि, तत्राभयदानं प्रतिजानीते, य
इति ।—[यः] भूपतिः, [तव, इह] अस्मिन्, [सवने] यज्ञे । 'सवनं
यजने स्नाने सोमे निर्दलेनऽपि च' इति विश्वः । [कर्मकरवत्]

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि
 श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
 सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवा-
 नुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७
 आननेन शशिनः कलां दध-
 दर्शनक्षयितकामविग्रहः ।

भृत्यवत्, [कर्म न करिष्यति, तस्य] भूपतेः, [वपुः, जगतां बन्धः],
 जेमङ्करत्वादिति भावः, [एषः, सुदर्शनः] मच्चक्रम् । ‘शङ्को लक्ष्मीपतेः
 पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः’ इत्यमरः । [कवन्धतां] शिरःशून्यतां, [निष्यति]
 प्रापयिष्यति, क्रेत्यामि चक्रेणास्य शिर इत्यर्थः । ‘कवन्धं सलिलं
 प्रोक्तमपमूर्द्धकलवरं’ इति विश्वः । अतो विप्रशङ्का न कार्य्येति भावः ।
 अत्र सुदर्शने बन्धन्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थम्, [उदीरितगिरम्] उपन्यस्तवाचं, [शौरिं,
 नृपः] युधिष्ठिरः, [त्वयि, श्रेयसि] अभ्युदये विषये, [स्थितवति], त्वयि
 जेमङ्करे सतीत्यर्थः, [मम सर्वसम्पत् स्थिरेत्युक्तवान् । मुदम् उद्वहन्]
 सहायसम्पत्त्या सन्तुष्यन् सन्, [क्रतावुदस्थित] क्रतुं कर्तुम् उद्युक्त-
 वानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि “उदोऽनूङ्कर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यादिना-
 ऽऽत्मनपदम् ; “स्थाचोरिच्च” (१।२।१७ पा०) इति मिचः कित्वादि-
 कारः, “ङ्स्वादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सकारलोपः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चविंशता श्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति, आननेनत्यादि ।—
 [आननेन शशिनः] कलामिव [कलां] कान्तिं, [दधत्] । निदर्शना-
 लङ्कारः । शशिशुख इत्यर्थः । अन्यत्र,—शशिशुखण्डधरेत्यर्थः । [दर्शन-
 क्षयितकामविग्रहः] दर्शनेन क्षयितौ नाशितौ, कामविग्रहौ कामक्रोधौ
 येन सः । अन्यत्र,—दृष्टिदग्धस्मरशरीरा, [विमलैर्जलैः, आप्लुतः] स्नातः ।
 ‘नद्यां स्नातीति’ दौक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र,—

आप्तुतः स विमलैर्जलैरभू-
दष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमौ ॥ १८ ॥

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यतां
विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद्-
वृत्तिभाजि करणे यथात्विजि ॥ १९ ॥

गङ्गोदकसिक्ता गङ्गाधरेत्यर्थः । [सः] नृपः । अष्टानां पूरणी
[अष्टमौ] “तस्य पूरणे ङट्” (५।२।४८ पा०) इति ङट् प्रत्ययः,
“नान्तादसङ्गादेर्मट्” (५।२।४९ पा०) इति मडागमः, “टिङ्गाणञ्—”
(४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप् । अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारेऽष्टमूर्त्तिः ।
“तद्वितार्थो—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं
नपुंसकञ्च । तस्य धरो धारयिता, अष्टमूर्त्तिधरः शिवः, तस्य मूर्त्तिः
[अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरभूत्] सोमदीक्षितोऽभूदित्यर्थः । तस्याप्यागमे शिव-
मूर्त्तित्वप्रसिद्धेः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः नृपशिवयोः शिवशब्दमात्रसाध-
र्म्याच्छेषालङ्कारः ॥ १८ ॥

तस्येति ।—[क्रियाः] कर्माणि होमादीनि ; अन्यत्र,—पुण्य-
पापकर्माणि । [स्वयम्, अकुर्वतः] अननुतिष्ठतः ; अन्यत्र,—उदासीनस्य ;
अत एव [साङ्ख्यपुरुषेण] साङ्ख्यशास्त्रोक्तेनाऽऽत्मना, [तुल्यतां
विभ्रतः, तस्य] राज्ञः, [करणे] अन्तःकरणे, [यथा], बुद्धाविवेत्यर्थः ।
ऋतो यजतीति ऋत्विक् याजकः । ‘ऋत्विजो याजकाश्च तै’ इत्यमरः ।
“ऋत्विग्दष्टम्—” (३।२।५९ पा०) इति निपातः । तस्मिन् [ऋत्विजि
वृत्तिभाजि] होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः ; अन्यत्र,—पुण्यपापकारिणि
सति, [तदुपलम्भतः] तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपलम्भात् ममेदमित्यनुसन्धाना-
देव, [कर्तृता] क्रियाऽनुष्ठातृत्वम्, [अभवत्] । तथैव विधिसामर्थ्या-
दिति भावः ; अत एवाह भगवान् जैमिनिः,—‘अन्या वा स्यात्

शब्दितामनपशब्दमुच्चकै-

र्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्

द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

परिक्रिया स्नानात् सत्यप्यात्मनपदे' इति । अन्यत्र,—तदुपलम्भतः तस्या बुद्धिवृत्तेरुपलम्भात् साहित्वेनानुसन्धानादेव कर्तृत्वमभवत् ; स्वयं क्रियाभोगरहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानाद्रक्तस्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

शब्दितामिति ।—[वाक्यलक्षणविदः] मीमांसाशास्त्रज्ञाः, [यजन-कर्मिणः] यजनव्यापारवन्तः ऋत्विजः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । अनूच्यत इति अनुवाक्या तथा [अनुवाक्यया] । 'अनूच्यया याज्यया जुहोति' इति श्रुतेः । सा च प्रशास्त्रपाठ्या, तदभावे होतृपाठ्या देवताह्वानी ऋक् । वचेः "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा०) "चजोः कुचिण्यताः" (७।३।५२ पा०) इति कुत्वं, शब्दसंज्ञात्वात् "वचोऽशब्द-संज्ञायाम्" (७।३।६० पा०) इति न प्रतिषेधः । [उच्चकैः अनपशब्दं] यथा तथा, [शब्दितां] मन्त्रवर्णेनोच्चैः प्रकाशितामित्यर्थः । 'उच्चैः ऋचा क्रियते' इति विधानात् । 'शब्द संशब्दने' इति धातोश्चोरादि-कात् कर्मणि क्तः । [देवताम्] इन्द्रादिकाम्, [अपदिश्य, द्रव्यजातं] पशुपुरोडाशादि हविःसमूहम् । इज्यतेऽनयेति याज्या, सा च होतृपाठ्या यागाङ्गसाधनमृक् । 'याज्यया जुहोति' इति श्रुतेः । पूर्ववत् "ऋह-लोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा०) इति करणे ण्यत्, "यजयाचरुचप्रवचवश्च" (७।३।६६ पा०) इति कुत्वप्रतिषेधः । तथा [याज्यया, अत्यजन्] अत्यजन्नि-त्यर्थः । 'देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः' इति लक्षणात् । स च त्याग-सामान्यतः 'आहवनीये जुहोति' इति तदाहवनीय इति सामान्यन्यायात् विधानादन्यत्रेति ध्येयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युमात्रकर्तृत्वेऽपि याज्या-पुरोऽनुवाक्यद्वारा होतृप्रशास्त्रोरपि साहित्यादत्यजन्निति बहुत्वव्यपदेशः ;

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं

साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र सूनृतगिरश्च सूरयः

पुण्यमृग्यजुषमध्यगौषत ॥ २१ ॥

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया

वौक्षितानि यजमानजायया ।

तथा च मैत्रावरुणेन पुरोऽनुवाक्यायामनूक्तायां तत्प्रकाशितदेवतोद्देशे-
नाध्वर्युर्होतृपठितयाज्यान्ते वषट्कारेण सोमादिकं हविरग्नावत्या-
क्षौदित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

समेति ।—[तत्र] क्रतौ । सामानि वेत्तीति [सामविदृ] उद्गाता,
[सप्तभेदकरकल्पितस्वरं] सप्तभेदं सप्तप्रकारं यथा तथा, करेण हस्तेन,
कल्पिताः सम्पादिताः, स्वरा निषादादयः, यस्य तत्, करविन्यासभेदा-
दिभिर्व्यञ्जितसप्तस्वरमित्यर्थः । ‘निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमौ सप्त’ इत्यमरः । यद्वा,—स्वराः कष्टादयः । ‘कष्टः प्रथमो
द्वितीयो मन्दो नीचः’ इत्यादयः । [साम] वृहद्रथन्तरादिकम्,
[असङ्गम्] अस्खलितम्, [उज्जगौ] उदगायत् । [च] किञ्च,
[सूनृतगिरः] प्रियसत्यवाचः । ‘प्रियं सत्यञ्च सूनृतम्’ इत्यमरः ।
[सूरयः] विहांसः होत्राध्वर्यादयः, [पुण्यं] श्रेयस्करम् । ऋचश्च
यजुषि च तत् [ऋग्यजुषम्] ‘अग्निमीलि’ इत्यादिकम् । इन्द्रैकवद्भावः ।
“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना इन्द्रे समासान्तनिपातः ।
[अध्यगौषत] । इडो लुङि “विभाषा लुङ्लडोः” (२।४।५० पा०)
इति गाडादेशपक्षे “गाडुटादि—” (१।२।१ पा०) इति कुटादित्वात्
सिचः कित्त्वे “घुमा—” (६।४।६६ पा०) इत्यादिना ईत्वम् । अत्र
सामसामेत्यादौ वृत्त्यनुप्रासभेदो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

बधेति ।—[बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया] बद्धं दर्भमयं दर्भविकारं,

शुष्मणि प्रणयनादिसंस्कृते
तैर्हवींषि जुहवाम्बभूविरे ॥ २२ ॥
नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभि-
र्व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

काञ्चिदाम रश्नागुणो यस्याः तस्याः । आग्नीध्रसन्नद्धया इत्यर्थः,
“आशासाना सोमनसम्” इत्युत्तरेण “गार्हपत्यमूर्द्धन्मासीनां पत्नीं
सन्नद्ध तिष्ठन्तीं वाचयतीत्येके, मौञ्जेन दाम्ना अन्यतरतः पाशेन योक्तेण
च” इत्यापस्तम्बनचनात् । दामेति ।—“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्”
(४।१।१३ पा०) इति डाप्प्रत्ययः । [यजमानजायया] यजमानो
यष्टा । “पूङ्यजोः शानन्” (३।२।१२८ पा०) इति यजेः शानन् प्रत्ययः ।
तस्य जायया पत्न्या, [वीक्षितानि] दृष्टानि, [हवींषि] आज्यादीनि ।
‘पत्नावेक्षते’ इत्याज्यस्य पत्नावेक्षणसंस्कारविधानात् अर्थप्रधानत्वात्
सर्वेषामाज्यादीनां प्राणभृन्नायेन वीक्षितत्वव्यपदेशः । [प्रणयनादि-
संस्कृते] प्रणयनं नाम गार्हपत्यादुद्धृत्य मन्त्रेणायतने सादनम् । आदि-
शब्दात् परित्तरणपरिधानसम्प्रागादिसंस्कारसङ्ग्रहः । तैः प्रणयनादिभिः
संस्कृते आहितातिशये, [शुष्मणि] अग्नौ । ‘वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा’
इत्यमरः । अत्रापि ‘आहवनीये जुहोति’ इति ह्यमाने अध्वर्युः कर्ता ।
‘जुहपात्रव्यापृतया सुवाहवनीयं प्रधानम्’ इति न्यायवचनात् । [तैः]
ऋत्विग्भिः, [जुहवाम्बभूविरे] । जुहोतेः कर्मणि लिट्, “भीष्मो-
भृहुवाम्—” (३।१।३८ पा०) इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र विषयस्य
योक्तस्यानुपादानेन विषयिणः काञ्चोगुणस्यैव तदभेदेन निर्देशाच्चेदे
अभेदरूपातिशयोक्तेरनुप्रासेन सङ्करः ॥ २२ ॥

नति ।—[तत्र] तस्मिन्, [कर्मणि] यज्ञकर्मणि । अन्यथाश्रुतस्य
शब्दस्यान्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणामनमूहः, तत्र कुशलाः
[ऊहकुशलाः] । प्रयोग एषामस्तीति [प्रयोगिणः] प्रयोक्तारः ऋत्विजः,
[आगमे] आम्नाये, [निखिलाभिर्विभक्तिभिः] प्रथमादिभिः सुब-

तत्र कर्मणि विपर्य्यणीनमन्
 मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥
 संशयाय दधतोः सरूपतां
 दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च । विभक्तिग्रहणं वचनोपलक्षणम् ।
 [व्यक्तिभिः] लिङ्गैः, [च] । अञ्जसा सुखेन, निगदितुं पठितुं, न भवन्त्य-
 शक्यत्वादिति [नाञ्जसा निगदितुम्] । “अञ्जस उपसंख्यानम्”
 (वा०) इति अलुक्, नञर्थस्य नञ्बन्धस्य सुप्सुपा इति समासः ;
 अथवा,—अञ्जसेति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं तत्त्वार्थं । “अञ्जसा तत्त्व-
 तूर्णयोः” इति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन्पत्रे नैकपद्य-
 नियमः । तं [मन्त्रं] कर्माङ्गदेवतारूपवाक्यं, [विपर्य्यणीनमन्]
 विपरिणमयन्ति स्म, विपरिणमितवन्तः इत्यर्थः । विपरिपूर्वकात्
 ख्यन्तात् णम्धातोः लुङ्, सन्वङ्गावे “सन्त्यतः” (७।४।७६ पा०)
 इत्यभ्यासस्येत्वम्, “दीर्घो लघोः” (७।४।६४ पा०) इति दीर्घः “उप-
 सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति णत्वम् । ऋत
 नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्या मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयायेति ।—[संशयाय] सन्देहोत्पादनाय, [सरूपतां] सादृश्यं,
 [दधतोः] उभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतीरित्यर्थः ।
 यथेन्द्रशत्रुरित्येन्द्रस्य शत्रुः शासयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः, उतेन्द्रः
 शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिरिति सारूप्यसंशयः । तवानियमे दोषमाह ।—
 क्रिया प्रकृतं कर्म तां [क्रियां प्रति] तामुद्दिश्येत्यर्थः । दूरभिन्नम् अत्यन्त-
 विलक्षणं फलं ययोः [दूरभिन्नफलयोः] तयोरर्थभेदात् कर्मणः फलभेदं
 प्रतिपादयतीरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्येव षष्ठीसमासस्येष्टत्वे वृत्तस्येन्द्र-
 हन्तृत्वं, बहुव्रीहौ तु तस्येन्द्रेण बध्यत्वमिति फलभेद इति भावः ।
 [समासयोः] एवंविधयोः प्रसक्तयोः सतीरित्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमी ।

शब्दशासनविदः समासयो-

विग्रहं व्यवसमुः स्वरण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभा-

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृतं

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

[शब्दशासनविदः] शब्दशास्त्रज्ञाः । अन्येषामनधिकारादिति भावः ।
[ते] प्रकृता ऋत्विजः, [स्वरण] तत्तत्समासविहितस्वरवशेन, [विग्रहं]
वाक्येन समर्थाभिधानं, [व्यवसमुः] निश्चिद्युः । अस्मिन् स्वरेऽयं
समामः, तत्रायं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः । यथेन्द्रशत्रु-
रित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः,
इन्द्रः शत्रुस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य स्यतंलिटि
“आटेच—” (६।१।४५ पा०) इत्यात्वे द्विवचनादिकार्यं मेरुसादेशः ।
अत्र संशयजनकत्वफले भेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या ‘सन्दिग्धे
न्यायः प्रवर्तते’ इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

लोलिति ।—[लसता] प्रकाशमानेन, [लोलहेतिरसनाशतप्रभा-
मण्डलेन] लोलाश्रया, हेतयो ज्वाला एव, रमना रसज्ञा । ‘वज्रैर्द्वयो-
र्ज्वालकोलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्’ इति, ‘रसज्ञा रसना जिह्वा’
इति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन, [हसन्निव] इति
रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा । [पावकः] वज्रः, [वषट्कृतं] वषट्कारेण
त्यक्तं, हुतमित्यर्थः । ‘हुतं लिषु वषट्कृतम्’ इत्यमरः । [निर्मलीमसम्]
अमलिनं, शुद्धमित्यर्थः । ‘मलीमसन्तु मलिनम्’ इत्यमरः । “ज्योत्स्ना-
तमिसा—” (५।२।११४ पा०) इत्यादिना मलशब्दात् मत्वर्थे ईमसच्-
प्रत्ययान्ता निपातः । [प्राज्यं] प्रभृतम्, [आज्यमसकृत्, अलीढ]

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रता-
 वश्रतो न वपुरेव केवलम् ।
 वर्णसम्पदमतिस्फुटां दध-
 न्नाम चोज्ज्वलमभूद्विर्भुजः ॥ २६ ॥
 स्पर्शमुष्णमुचितं दधच्छिखी
 यददाह हविरद्भुतं न तत् ।

आस्वादयत् । लिङ्गे स्वरितत्वाल्लङ्ङि कृते “हो ढः” (८।२।३१ पा०)
 इति ढत्वम् । “भूषस्तथोर्धोऽधः” (८।२।४० पा०) इति धत्वे ण्वुत्वे
 ढलोपदीर्घौ ॥ २५ ॥

तवेति ।—[तत्र क्रतौ । मन्त्रपवितं] मन्त्रैः उत्पवनादिमन्त्रैः,
 पवितं पविलितं, शोधितमित्यर्थः । “पृडश्च” (७।२।५१ पा०) इति
 विकल्पादिडागमः । [हविः] आज्यादिकम्, [अश्रतः] भुञ्जानस्य ।
 अग्नेर्भोजनार्थाद्भटः श्रवादेशः । हवींषि भुंक्ते इति [हविर्भुजः]
 अग्नेः सम्बन्धि, [अतिस्फुटाम्] अतिविकसितां, [वर्णसम्पदं] रूपसमृद्धिं,
 [दधत्, केवलम्] एकम् । ‘केवलं त्वेककृतस्योः’ इति शाश्वतः ।
 [वपुरेव, उज्ज्वलम्] ओजिष्ठं, [नाभत्], किन्तु अतिस्फुटाम् अतिव्यक्तां,
वर्णसम्पदम् अक्षरसमुदायं, दधत् । ‘वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ मृतौ वर्णान्तु
 चाक्षरे’ इत्यमरः । [नाम] हविर्भुगिति नामधेयं, [च] उज्ज्वलं
रूढम्, अभत् । निरन्तरं हविर्भोजनादपुः पुष्टिमाप । नाम चार्थवदा-
 सोदित्यर्थः । अत्र भोजनस्याश्रत इति विशेषणगत्या हेतुत्वात् पदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २६ ॥

स्पर्शमिति ।—[उचितं] स्वाभाविकम्, [उष्णम्] उष्णाख्यं, [स्पर्शं]
 स्पर्शनेन्द्रियमात्रग्राह्यं गुणविशेषं, [दधत्] दधानः, [शिखी] शिखा-
 वानग्निः । व्रीह्यादित्वादिनिः । [हविः] आज्यादिकं, [ददाह]

गन्धतोऽपि हृतहव्यसम्भवात्

देहिनामदहदोधमंहसाम् ॥ २७ ॥

उन्नमन् सपदि धूमयन् दिशः

सान्द्रतां दधदधःकृताम्बुदः ।

द्यामियाय दहनस्य केतनः

कीर्त्तयन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥ २८ ॥

भस्मीचकार, इति [यत्, तत् अद्भुतं न], उष्णस्पर्शसहकृतस्याग्नेः पार्थिवद्रव्यदहनशक्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः । कृतः ?—[हृत-हव्यसम्भवात्] हृतहवनीयहविर्जन्यात्, [गन्धतः] गन्धात्, [अपि] सङ्ग्रामिकगुणादपीत्यर्थः, [देहिनां] गन्धं जिघ्रतां प्राणिनामित्यर्थः, [अंहसां] पापानाम्, [ओधम्] अपीति भावः । [अदहत्] भस्मीकृतवान्, नाशितवानित्यर्थः । अदाह्यदहनं त्वाश्चर्यमिति भावः । अलोष्ण-स्पर्शधारणस्य शिखिविशेषणभावेनास्य हविर्दाहहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं तावदेकं काव्यलिङ्गम् ; उत्तरार्द्धे त्वंहसां भस्मीकरणाभावलक्षणदाह-विरोधस्य नाशलक्षणया समाधानाद्दिरोधाभासे लक्ष्यस्य वाच्याभेदाध्य-वसायमूलातिशयोक्तिप्रतिभोत्यापितः, स एवादाह्यदाहकत्वरूपो वाक्यार्थभूतपूर्वाक्तपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमहकृतो हविर्दहनाद्भूतत्वहेतु-रिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्यैः प्राधान्येन सङ्कीर्यते ॥ २७ ॥

उन्नमन्निति ।—[सपदि] होमक्षणमेव, [उन्नमन्] उन्नमन्, [दिशः, धूमयन्] धूमवर्णाः कुर्वन्, [सान्द्रतां] नीरम्रतां, [दधत्], अत एव [अधःकृताम्बुदः] शोभयाऽवधौरितमेव, मेघोपरि गतश्च, [दहनस्य] अग्नेः, [केतनः] केतुः, धूम इत्यर्थः । द्यौरोको येषां तेषां [दिवौकसां] देवानाम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अथवा,—दिवमोको येषामिति विग्रहः । ‘दिवं स्वर्गान्तरिक्षयोः’ इति विश्वः । तेषां, [प्रियम्] इष्टं, [कीर्त्तयन्] कथयन्, [इव] कीर्त्तनहेतीरिव, कीर्त्तनार्थमिवेत्यर्थः ;

निर्जिताखिलमहार्णवौषधि-

स्यन्दसारममृतं ववल्गिरे ।

नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं

ह्वयमानमनले विषेहिरे ॥ २६ ॥

तत्र नित्यविहितोपहृतिषु

प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् ।

अत एव फलोत्प्रेक्षा । कौर्त्तयन्निति “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०) इति हेत्वर्थे लटः श्रुतादेशः । [द्याम्] अन्तरिक्षम्, [इयाय] प्राप । इगो लिट् ॥ २८ ॥

निर्जितेति ।—नाकः स्वर्गः एषामस्तीति [नाकिनः] देवाः, अखिलानां महार्णवौषधीनां महार्णवमम्यनसमये उत्थितानां दिव्यौषधिलतानां, स्यन्दः मय्यनाम्निःमृतो रसः, तस्य सारः मृष्टांशः, अमृतमिति यावत्, स निर्जितो येन तत् [निर्जिताखिलमहार्णवौषधिस्यन्दसारम्] अमृतादपि स्वादित्यर्थः । [अमृतं] हविराख्यातम् । ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिलं घृतं’ इति मेदिनी । [ववल्गिरे । अभ्यवजङ्गः । ‘वल्ग भोजने’ कर्त्तरि लिट् । ‘वल्गं चाभ्यवहारं प्रत्यवसानञ्च जेमनम् । जग्धिः’ इति हलायुधः । तस्यामृताधिक्यं व्यनक्ति ।—[अनले ह्वयमानं] दीयमानममृतमिति भावः । [प्रतीक्षितुं कथमपि, विषेहिरे] सोढुवन्तः, होमविलम्बं कथञ्चिदसहन्तेत्यर्थः । तृष्णाऽऽतुरः प्रागेव जिघ्रतीति रसातिशयोक्तिः । अत्र हविषोऽमृतमित्यभेदोक्त्याऽभेदरूपातिशयोक्तिस्तद्विशेषणपदार्थस्य वलानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः तथा सङ्कीर्ण्यते । “परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसह—” (८।३।७० पा०) इत्यादिना सहैः षत्वम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ।—[तत्र] क्रतो, [नित्यविहितोपहृतिषु] नित्यं विहितोपहृतिषु कृताह्वानेषु, [पतिषु] भर्तृषु इन्द्रादिषु, [प्रोषितेषु] प्रवासं

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्

न प्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥ ३० ॥

प्राशुराशु हवनीयमत्र यत्

तेन दीर्घममरत्वमध्यगुः ।

उद्धतानधिकमेधितौजसो-

दानवांश्च विबुधा विजिग्यरे ॥ ३१ ॥

गतेषु । वसिः कर्त्तरि क्तः । “वसतिक्षधो—” (७।२।५२ पा०) इतीडा-
गमः । [द्युयोषितां] स्वर्गस्त्रीणां इन्द्राण्यादीनां, [शिरसि वेणयः]
जटा एव, [गुम्फिताः] ग्रथिताः, [अभवन् । प्रफुल्लसुरपादपस्रजः]
प्रफुल्लाः विकसिताः, सुरपादपस्रजो मन्दारमालाः, [न] गुम्फिता
अभवन् । अत्र सुरयोषितां वेण्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः सकसम्बन्धेऽप्य-
सम्बन्धोक्तेश्च सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपा असम्बन्धे सम्बन्धरूपा चातिशयोक्तिः ;
ताभ्याश्च क्रतोरजसत्वं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३० ॥

प्राशुरिति ।—[विबुधाः] सुराः, [अत्र] क्रतौ, [आशु] क्षिप्रम् ।
हयत इति [हवनीयं] हविः, [यत्, प्राशुः] प्राशितवन्तः । ‘अशु
भोजने’ लिट्, द्विवचनादिकार्यं “अत आदेः” (७।४।७० पा०)
इत्यभ्यासदीर्घः । [तेन] हविःप्राशनेन, [दीर्घं] चिरभोग्यम्, [अम-
रत्वं] देवत्वम्, [अध्यगुः] प्रापुः । “इणो गा लुङिः” (२।४।४५ पा०)
इति गादेशः । किञ्च, [अधिकम्] अत्यन्तम्, [एधितौजसः] वर्द्धित-
बलाः सन्तः, [उद्धतान्] उद्दृप्तान्, [दानवांश्च] असुरांश्च, [विजि-
ग्यरे] जितवन्तः । विपूर्वाज्जयतेः कर्त्तरि लिट् । “विपराभ्यां जेः”
(१।३।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम् । अत्र विबुधानां दीर्घामरत्वा-
सुरविजयित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, एधितौजस्वस्य विशे-
षणगत्या विजयहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तदुत्थापितश्चामरत्वासुरविजय-
क्रियासमुच्चय इति सङ्करः । ‘गुणक्रियायोगपदं समुच्चयः’ इत्यलङ्कार-
सर्वस्वलक्षणात् ॥ ३१ ॥

नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः

सर्वमत्र समपादि साधनम् ।

अत्यशेरत परस्परं धियः

सन्निगां नरपतेश्च सम्पदः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमधिगम्य पङ्क्तिः

पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् ।

नापचारमिति ।—[अत्र] क्रतौ, [क्वचित्] क्वापि, [क्रियाः] कर्माणि, [अपचारं] लोपविषयविपर्ययादिदोषं, [नागमन्] । गमेलुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इत्यादिना चुरडादेशः । अनपचारे हेतुमाह ।—अत्र [सर्वं साधनं, समपादि] सम्पन्नम् । पदार्तः कर्त्तरि लुङ्, “चिण् ते पदः” (३।१।५० पा०) इति चिण्प्रत्ययः । कर्मणि वा, सम्पादितमित्यर्थः । “चिण् भावकर्मणोः” (३।१।६६ पा०) इति चिण्प्रत्ययः । साधनसम्पत्तिमेव व्यनक्ति, अतीति ।—सत्त्वं यज्ञतन्त्रं येषामस्तीति [सन्निगाम्] ऋत्विजाम् । ‘सत्त्वमाच्छादने यज्ञे’ इत्यमरः । [धियः] उत्तरोत्तरप्रयोगविज्ञानानि । तदुक्तम्,—‘आचतुर्थात्कर्मणोऽन्ते समीक्ष्येदं करिष्यामि’ इति । तथा [नरपतेः] राज्ञः, [सम्पदः] पदार्थसमूहयः, [च परस्परम्, अत्यशेरत] अतिशयितवत्यः, उभयेऽप्यतिसमग्रा इत्यर्थः ; ज्ञानद्रव्ये हि क्रियासाधने तत्सम्पन्नस्य कुतः क्रियाऽपचार इति भावः । अत्रानपचारवाक्यार्थस्य साधनसम्पत्तिवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तस्य परस्परानतिशयक्रियारूपधर्मसाम्यगम्योपम्यकेवलप्रकृतधीसम्पन्नोचरया तुल्ययोगितयोज्जीविततेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमिति ।—[अथ] अनन्तरं, [दक्षिणः] औदार्यवान् । ‘दक्षिणः सरलोदारौ’ इत्यमरः । [क्षितिपतिः] राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयाः । ‘दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रणद्
 दक्षिणाः सदसि राजसूयकौः ॥ ३३ ॥
 वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रिया-
 लब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।
 भावि बिभ्रति फलं महद् द्विज-
 चेन्नभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

इत्यपि' इत्यमरः । “कडङ्गरदक्षिणाच्छ च” (५।१।६८ पा०) इति
 कप्रत्ययः । तं [दक्षिणीयं] । पङ्क्तः स्वाधिष्ठितायाः, पावनं पाव-
 यितारं, [पङ्क्तिपावनम्] । पावयतः कर्तरि ल्युट् । [द्विजव्रजं]
 ऋत्विग्वर्गमित्यर्थः । [पङ्क्तिशः] पङ्क्त्यनुसारेण, [अधिगम्य] प्राप्य,
 [सदसि राजसूयकौः] राजसूयकाण्डाक्ता इत्यर्थः । [दक्षिणाः] दक्षिणा-
 शब्दः स्फुटार्थः । राजसूयकौरित्यत्र दक्षिणार्थ एव ढकी विधानात् ।
 [व्यशिश्रणत्] विश्राणयति स्म, वितोर्णवानित्यर्थः । ‘विश्राणनं
 वितरणम्’ इत्यमरः । ‘श्रण दाने’ इति धातोलुङ् “णौ चङुपधाया
 ङस्वः” (७।१।१ पा०) इति ङस्वः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

वारोति ।—[नराधिपः] राजा, [सत्क्रियालब्धशुद्धिषु] सत्क्रियाभिः
 अभिषेकसंस्कारैः, लब्धा शुद्धिः निर्दोषता याभिः तासु, [अखि-
 लासु । द्विजचैत्रभूमिषु] द्विजा एव चैत्रभूमयः केदारभूमयः,
 तासु । ‘चैत्रं गेहे पुरे देहे केदारे योनिभार्ययोः’ इति वैजयन्ती ।
 [भावि] भविष्यत्, [महत् फलं] स्वर्गादिकं, धान्यादिकञ्च, [बिभ्रति]
 बिभ्राणानौत्यर्थः । “वा॒नपुंसकस्य” (७।१।७८ पा०) इति विक-
 ल्पानुमागमप्रतिषेधः । [धनानि, बीजवत्] बीजैस्तुल्यं, [वारिपूर्वम्]
 उदकदानपूर्वकम्, [अवपत्] उप्तवान्, दत्तवानित्यर्थः । अत्र बीजवत्
 इत्युपमानम् । “तेन तुल्यम्” (५।१।११५ पा०) इति तुल्यार्थे वते-
 र्विधानात् । तथाऽपि बापक्रियायोगात् द्विजचैत्रेति रूपकसमासः,

किं नु चित्रमधिवेदि भूपति-

दक्षयन् द्विजगणानपूयत ।

राजतः पुपुविरे निरेनसः

प्राप्य तेऽपि विमलं प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनः

पाकशासनसमानशासनः ।

नीपमितसमासः ; किन्तु रूपकस्याङ्गमुपमा तदव्यापितत्वादिति सङ्करः ॥ ३४ ॥

किमिति ।—[भूपतिः, अधिवेदि] वेद्यां, मखवेद्यामित्यर्थः । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [द्विजगणान्] ऋत्विग्गणान्, [दक्षयन्] हव्ययन्, दक्षिणाप्रतिग्रहेण सदक्षिणान् कुर्वन्, प्रतिग्राहयन्नित्यर्थः । ‘तत्त्वणे दक्षिणां प्रतिगृह्य’ इति श्रुतिदर्शनात् । ‘दक्ष नैपुण्ये’ इति धातोर्ग्यन्ताल्लटः श्रुतादेशः । अत एव ‘निष्णाते दक्षिणे वापि नैपुण्ये निपुणेऽपि च’ इति भट्टः । [अपूयत] पूतोऽभवत्, इति कर्मकर्त्तरि लङ् । [किं नु चित्रं] दाता पूत इति न चित्रमित्यर्थः ; किन्तु प्रतिग्रहीताऽपि पूत इति चित्रमाह ।—[ते] द्विजगणा, [अपि निरेनसः] निष्पापात्, [राजतः] राज्ञः । पञ्चम्यास्तसिल् । [विमलं] शुद्धं, [प्रतिग्रहं] प्राप्य, पुपुविरे] पूता बभूवुः । ‘विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ इत्यभिज्ञानादिति भावः । अत्रापि पूजः कर्मकर्त्तरि लिट् । प्रतिग्रहीताऽपि शुद्ध इति विरोधः । स एव वाक्यार्थभूतश्चित्रत्वनिषेधहेतुरिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३५ ॥

स इति ।—[पाकशासनसमानशासनः] पाको नाम कोऽपि राक्षसः, तस्य शासनः शासकः, इन्ता इत्यर्थः, पाकशासनः इन्द्रः तेन समानं शासनं तुल्या आशा यस्य स इत्यर्थः । [स] राजा, [स्वहस्तकृतचिह्नशासनः] स्वहस्तेन कृतं लिखितं, चिह्नं स्वनामलेखनादि-

आ शशाङ्कतपनार्णवस्थिते-

विप्रसादकृत भूयसौर्भुवः ॥ ३६ ॥

शुद्धमश्रुतिविरोधि बिभ्रतं

शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसङ्करैः ।

पुस्तकैः सममसौ गणं मुहु-

र्वाच्यमानमश्रुणोद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

लाञ्छनं, येषु तानि शासनानि नियमपत्राणि यस्य सः, दत्तस्वहस्त-
लेखाङ्कितशासनः सन्नित्यर्थः । [आ शशाङ्कतपनार्णवस्थितेः] शशाङ्क-
तपनार्णवानभिव्याप्य, आकल्पमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । “आङ्गव्या-
दाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति विकल्पादसमासः । [भूयसीः, भुवः]
देयभूमौः, [विप्रसात्] विप्राधौनाः । “देये वा च” (५।४।५५ पा०) इति
चकारात् सातिप्रत्ययः । [अकृत] कृतवान्, दत्तवानित्यर्थः । कृञो
लुङि तङ्, “उश्च” (१।२।१२ पा०) इति मिचः कित्वात् “ऋस्वादङ्गात्”
(८।२।२७ पा०) इति सकारलोपो गुणाभावश्च । पाकशासनसमानशासन
इत्युपमाऽनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

शुद्धमिति ।—[असौ] नृपः, [शुद्धम्] आचारपूतम् ; अन्यत्र,—विभक्ति-
विपरिणामेन, शुद्धैरकलङ्कैः । श्रुतिविरोधि वेदविरुद्धं, न भवतीति
[अश्रुतिविरोधि शास्त्रं, बिभ्रतं] आत्मनि धारयन्तं, सकलवैदिकशास्त्रा-
भिन्नमित्यर्थः । “नान्यस्ताच्छतुः” (७।१।७० पा०) इति नुम्प्रतिषेधः ।
अन्यत्र,—श्रुत्यविरोधिभिः पुराणादिभिः । [वाच्यमानम्] अन्यत्रगुणादि-
क्रमेण प्रस्तूयमानम् ; अन्यत्र,—वाच्यमानैः द्विजगणेन व्याख्यायमानै-
रित्यर्थः । वचिश्चौरादिकात् कर्मणि लटः शानजादेशः । [उज्ज्वलं, द्विज-
न्मनां] ब्राह्मणानां, [गणम्, अवर्णसङ्करैः] असङ्कीर्णाक्षरैः ; अन्यत्र,—
जातिसङ्कररहितमिति विपरिणामः । [पुस्तकैः समं] पुस्तकाक्षरैर्वाक्यैः
सह, [अश्रुणोत्] । दानकाले प्रत्येकं ब्राह्मणानां गुणान् गोष्ठीश्च श्रुतवान्

तत् प्रणीतमनसामुपेयुषां
 द्रष्टुमाह्वनमग्रजन्मनाम् ।
 आतिथेयमनिवारितातिथिः
 कर्त्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ ३८ ॥

इत्यर्थः । मुखस्थविद्यानामपि पुस्तकधारणादिलक्षणात्वेनोक्तमित्यदोषः ।
 अत्र पुस्तकैः समं द्विजगणम् अष्टगोदिति सम्बन्धिभेदे भिन्नयोः श्रव-
 णयोरभेदाध्यवसायाद् भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिचमत्कारिणी, द्विजानां
 प्रकृतत्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैवक्षिकोपमानोपमेयभावपर्यवसा-
 यिनी श्लेषसङ्कीर्णसहोक्तिरलङ्कारः । ‘सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिश-
 योक्तितः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहैष्यते ॥’ इति लक्षणात् ।
 केचित् पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा पुस्तकेषु द्विजगणान्,
 लेख्येषु पठ्यमानानिति व्याचक्षते । तैः पुस्तकेषु शास्त्रभरणासम्भवाद-
 वर्णसङ्करेति श्लिष्टविशेषणावगतप्रकृतश्लेषभङ्गः पुस्तकानां वाचनकरणा-
 त्वात् समादिशब्दवैयर्थ्यमुक्तसहोक्त्यलङ्कारभङ्गश्चेति एवमादयो दोषा
 दुस्तराः, इत्यलं विस्तरेण ॥ ३७ ॥

तदिति ।—[अनिवारितातिथिः] अनिवारिताः अप्रत्याख्याताः,
 अतिथयो येन सः, [आश्रमगुरुः] आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां गुरुर्नियन्ता,
 [सः] राजा, [तत्] ; आ समान्तात्, जुहोत्यस्मिन् इति [आह्वनं]
 यागम् । जुहोतिर्न्युट् । [द्रष्टुम्, उपेयुषाम्] आगतानाम् ; अत एव
 [प्रणीतमनसां] सत्कर्मदर्शनात् हृष्टचित्तानाम्, [अग्रजन्मनाम्] । अतिथिषु
 साधु [आतिथेयम्] अतिथिसत्कारम् । “पथ्यतिथि—” (४।४।१०४
 पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । [कर्त्तुं, नाश्रमत्] न श्रान्तः । श्राम्यतेः
 पुष्पादित्वाङ्गुडि च्चेरडादेशः । अत्रानिवारितातिथित्वस्य विशेषणगत्या
 श्रमनिषेधहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तदनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमपि यद् दुरासदं
भूरिसारमुपनीय तत् स्वयम् ।
आसतावसरकाङ्क्षिणो वह्नि-
स्तस्य रत्नमुपदौकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥
एक एव वसु यद्ददौ नृप-
स्तत् समापकमतर्क्यत क्रतोः ।
त्यागशालिनि तपःसुते ययुः
सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

मृग्यमाणमिति ।—[यत्] रत्नं, [मृग्यमाणम्] अन्विष्यमाणम्,
[अपि, दुरासदं] दुर्लभं, [भूरिसारं] महासारम्, [उपदौकृतम्]
उपायनीकृतं, मनसा यथासङ्कल्पितमित्यर्थः । ‘उपायनमुपग्राह्यमुप-
हारस्तथोपदा’ इत्यमरः । [तत्, रत्नं] श्रेष्ठवस्तु । ‘रत्नं श्रेष्ठे मणावपि’
इति विश्वः । [नृपाः स्वयमुपनीय, तस्य] राज्ञः, [अवसरकाङ्क्षिणः]
सेवावसरं प्रतीक्षमाणाः, [वह्निः, आसत] स्थिताः, इत्यैश्वर्यातिशयोक्तिः ।
अत्र रत्ने उपदात्वस्याऽऽरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः
॥ ३९ ॥

एक इति ।—[एक एव नृपो यत्, वसु] धनं, [ददौ], उपायनमिति
भावः । [तत्] धनमेव, [क्रतोः, समापकं] सम्पूरकम्, [अतर्क्यत]
दक्षिणादानादिसर्वक्रतुव्ययपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । [तपःसुते]
धर्मपुत्रे, [त्यागशालिनि] सति, [सर्वपार्थिवधनान्यपि, क्षयं] व्ययं,
[ययुः] । अत्रैकपार्थिवधनस्य सर्वपार्थिवधनानाञ्च क्रतुसमापकत्व-
क्षयोपगतत्वयोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिः अतिशयोक्तौ ; तयोश्च
सापेक्षत्वात् सजातीयसङ्करः ॥ ४० ॥

प्रौतिरस्य ददतोऽभवत् तथा

येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः ।

स्पर्शितैरधिकमागमन् मुदं

नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः

शिष्यभूतमशिषत् स कर्मणि ।

प्रौतिरिति ।—[ददतः] दानं कुर्वतः, [अस्य] राज्ञः, [तथा] तेनैव प्रकारेण, राज्ञोपायनानाम् अर्थिसात्करणेनैव, [प्रीतिः, अभवत्] आसीत्, न तु कोशगृहार्पणेनेत्यर्थः । कुतः ?—[येन] प्रकारेण, [तत्-प्रियचिकीर्षवः] तस्य राज्ञः, प्रियं चिकीर्षवः प्रियं कर्तुमिच्छवः । मधुपिपासुप्रभृतित्वात् द्वितीयासमासः । [नृपाः, स्पर्शितैः] प्रतिपादितैः । ‘स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्यमरः । [उपायनैः] उपहारैः, [अधिकं] यथा तथा, [मुदम्, आगमन्] प्राप्ताः । तथैव प्रभूप्रीतिसिद्धेः सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभाच्चेति भावः । [अधिवेश्म] वेश्मनि, [निहितैः] उपायनैर्मुदं [न] आगमन्; तथोक्तप्रयोजनासिद्धेरिति भावः । येनैव राज्ञां मोदः स्वस्य च महान् धर्मलाभः, तेनोपायनानामर्थिसात्करणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत्, न कोशगृहार्पणादित्यर्थः ; अत एव दानसङ्ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः सङ्ग्रहपरिहारेण दाने एव नियमनात् परिसङ्ख्याऽलङ्कारः,—‘एकस्यानेकल प्राप्तावेकल नियमनं परिसङ्ख्या’ इति लक्षणात् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४१ ॥

यमिति ।—लघूकृता अल्पीकृताः, अहिताः शत्रवो येन सः [लघूकृताहितः] । [सः] राजा, शिष्येण तुल्यं [शिष्यभूतम्] । ‘भूतं क्षादो पिशाचादो न्याय्ये सत्योपमानयोः’ इति विश्वः । “सहसुपा” (२।१।४ पा०) इति नित्यसमासः । [यं] नृपं, [लघुनि] अल्पे,

सस्मृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरै-

गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

आद्यकोलतुलितां प्रकम्पनैः

कम्पितां मुहुरनौटगात्मनि ।

वाचि रोपितवताऽमुना महीं

राजकाय विषया बिभेजिरे ॥ ४३ ॥

[अपि, कर्मणि] यज्ञीयपशुरक्षणादिकर्मणि, [अशिषत्] आज्ञापितवान् ।
 “सर्तिशाम्यर्तिभ्यश्च” (३।१।५६ पा०) इति लुङि चूरिडादेशः “शास
 इदङ्ङलोः” (६।४।३४ पा०) इतीकारः । [असौ] कर्मकरः, [नृपः,
 अपरैः] ततोऽन्यैः, [नृपतिभिः, सम्पृद्धम्] अहो सम्मानः !! इति सामि-
 लापं, [गौरवेण, ददृशेतराम्] अतिशयेन दृष्टः । दृष्टेः कर्मणि लिट् ;
 “तिङश्च” (५।४।५६ पा०) इति तरप्प्रत्यये “किमेत्तिङव्ययवादा-
 खट्व्यप्रकर्षे” (५।४।११ पा०) इत्यामुप्रत्ययः “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः”
 (१।१।३८ पा०) इत्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरनृपस्येतरनृपकर्तृक-
 विशिष्टदर्शनकर्मत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः, तथा राज्ञो
 निरङ्कुशाज्ञत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

आद्येति ।—[आद्यकोलतुलिताम्] आद्यकोलः आदिवराहः ।
 ‘वराहः शूकरो छष्टिः कोलः पोली किरिः किटिः’ इत्यमरः । तेन
 तुलितां कल्पाऽऽदौ उद्धृताम् । तथाऽपि [प्रकम्पनैः] प्रक्षोभकैर्हिरण्यान्-
 प्रमुखैः, [कम्पितां] क्षोभितां, [महीं, अनौटगात्मनि] अनैवंरूपायां,
 केनापि अकम्पितायाम्, अखलितायामित्यर्थः, [वाचि, रोपितवता]
 स्थापितवता, स्थिरिण रोपणेन स्थिरौकुर्वन्त्यर्थः । [अमुना] राज्ञा,
 [राजकाय] राज्ञां समूहाय । “गोलीक्ष—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना
 वुञ्प्रत्ययः । [विषयाः] देशाः । ‘नीलज्जनपदो देशविषयो तूपवर्त्त-

आगताद्भवसितेन चेतसा

सत्त्वसम्पदविकारिमानसः ।

तत्र नाभवदसौ महाऽऽहवे

शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

नम्' इत्यमरः । [बिभेजिरे] अस्यायमिति विभक्ताः ; प्राक् विजयोद्धृतान् राज्ञः पुनः पदेषु स्थापयामासेत्यर्थः । अत्राऽऽदिवराहो महीमुद्धृतवानिव, वाचैवासौ तु निरातङ्गं स्थापितवांश्चेति उपमानादुपमेयस्याऽऽधिक्यकथनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

आगतादिति ।—[सत्त्वसम्पदविकारिमानसः] सत्त्वसम्पदा गुणाऽऽधिक्येन, अविकारिमानसो लोभाभिभवाभ्याम् अनुपप्लुतचित्त इत्यर्थः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । [असौ] राजा, [तत्र] तस्मिन् ; आ समन्तात् जुहति अस्मिन् इत्याहवो यागः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७ पा०) इति जुहोतिरप्प्रत्यये गुणावादेशो । आह्वयन्ते शत्रवो यस्मिन् इत्याहवो युद्धम् । 'आङि युङ्ते' (३।३।७३ पा०) इति ह्यतेराङ्पूर्वादप्प्रत्ययः, सम्प्रसारणम् । 'आहवो यागयुद्धयोः' इति विश्वः । महान्नासो स च महाऽहवस्तस्मिन् [महाहवे, व्यवसितेन] निश्चितेन, धनलाभं निश्चितवता ; अन्यत्र,—शत्रोर्मृत्युरेवेति निश्चितवतेत्यर्थः । व्यवपूर्वात् स्यतः सकर्मकत्वादप्यविवक्षिते कर्मकर्त्तरि क्तः । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात् । [चेतसा आगतात्] चेतसा स्वयं निश्चित्याऽऽगतादित्यर्थः । [अर्थिनः] याचकात् । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थेऽणप्रत्ययो राज्ञसवत् । तस्मात् [शात्रवात्, इव पराङ्मुखो नाभवत्] । 'आहवेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥' इति मनुस्मरणात् इति भावः । श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा ॥ ४४ ॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहु-
 र्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत् ।
 नादिताल्पमथ न व्यकल्ययद्-
 दत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥
 निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
 दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ।

नैक्षतेति ।—[सः] राजा, [अर्थिनं] याचकं, [मुहुः, अवज्ञया] अना-
 दरेण, [नैक्षत] । तर्हि विलम्बितं किम् ? नेत्याह ।—[याचितस्तु]
 प्रार्थित एव, [कालं, नाक्षिपत्] न यापयामास [च] । याचकबहुत्वात्,
 तर्ह्यल्पदाता ?—नेत्याह ।—[अल्पमथ] अल्पमपि, * [नादित] न ददौ,
 किन्तु यथाऽर्थिकाममिति भावः । ददातेर्लुङि तङि “स्थाध्वोरिच्च”
 (१।२।१७ पा०) द्वितीकारः “ऋस्वादङ्गात्” (८।२।२७ पा०) इति सलोपः ।
 तर्हि विकल्यनः किम् ?—नेत्याह ।—[न व्यकल्ययत्] आत्मश्लाघां न
 चकार । ‘कल्य श्लाघायाम्’ । किञ्च, [इष्टं] प्रियम्, [अपि, दत्तं]
 वस्तु, [नान्वशेत] नानुत्तमवान् ; दत्तानुतापस्यातिप्रत्यवायहेतुत्वा-
 दिति भावः । अवार्थिसन्दोहयाच्चाऽऽदिबाहुल्यरूपकारणसामग्रेऽपि
 विलम्बाऽऽदिकार्यानुत्पत्तेः विशेषोक्तिरलङ्कारः,—‘तत्सामग्र्यादनुत्पत्ति-
 र्विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् । तथा दातुः सात्त्विकं व्यज्यते,
 इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४५ ॥

निर्गुण इति ।—[दानशौण्डमनसः] दानशूरचित्तस्य, बहुप्रद-
 स्येत्यर्थः । ‘स्युवदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।’ ‘मत्ते शौण्डोत्कट-
 क्षीवा’ इति चामरः । [भूपतेः, पुरः] अग्रे, [निर्गुणः] तपोविद्याऽऽदिगुण-

* अथ अथशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयरूपे, तथा च मेदिनी,—“अथाथो संशयं स्याता-
 मधिकारि च भङ्गलि । विकल्पानन्तरप्रश्नात्कर्त्तव्याऽऽरम्भसमुच्चये ॥” इति ।

वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नते-

रम्बुदस्य परिहार्यमूषरम् ? ॥ ४६ ॥

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं

न स्म वेद न गुणान्तरञ्च सः ।

दित्सया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं

गुण्यगुण्य इति न व्यजौगणत् ॥ ४७ ॥

हैनः, [अपि, विमुखः] निष्फलः, [नाभवत्] ; किन्तु पूर्णकाम एवा-
भवत् । भूरिदाने सर्वस्यापि पात्रत्वादिति भावः ; अत एव तेनापात्र-
वर्षदोषोऽपि न करुणवृत्तेरित्याशयेन दृष्टान्तमाह, वर्षुकस्येति ।—
[अपः] जलानि । “न लोक—” (३।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधः । [वर्षुकस्य] वर्षणशीलस्य । “लषपत—” (३।२।१५४ पा०)
इत्यादिना उक्त्वप्रत्यये लघूपधगुणः । [कृतोन्नतेः] कृतोदयस्य,
अम्बुदस्य अम्बुदेनेत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०)
इति षष्ठी । ‘स्यादूषः चारमृत्तिका’ इत्यमरः । तद्वत्त्वत्वं [ऊषरम्] ।
‘ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली’ इत्यमरः । “ऊषसुषिमुष्क-
मधो रः” (५।२।१०७ पा०) इति रप्रत्ययः । [परिहार्यं] त्याज्यं,
[किम् ?] नित्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपालयोर्वाक्यभेदेन विम्बप्रतिविम्ब-
तया समानधर्माभिधानात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४६ ॥

प्रेमेति ।—[तस्य] राज्ञः, [गुणेषु अधिकं प्रेम न] इति, [न] ।
किन्तु अस्यैवेत्यर्थः । [सः] राजा, [गुणान्तरं] गुणविशेषं, [न वेद]
न वेत्ति, [स्म] इति, [न च] किन्तु वेदैवेत्यर्थः । “लट् स्मे”
(३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०)
इति णालादेशः । ‘सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ (५।अधि० १म
अध्या० ६ सू०) इति वामनः । सम्भावितयोरविमर्शादेवागुणप्रीतिज्ञान-
योर्निषेध इति भावः । [तदपि] तथाऽपि, पृथिव्या ईश्वरः [पार्थिवः] ।

दर्शनानुपदमेव.कामतः

स्वं वनीयकजनेऽधिगच्छति ।

प्रार्थनाऽर्थरहितं तदाऽभवद्-

दौयतामिति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ” (५।१।४१ पा०) इत्यज्प्रत्ययः । [दित्तया] दातुमिच्छया, सर्वपात्रदानकौतुकेनेत्यर्थः । “सनि मीमा—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः, “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः । [अर्थिनं] याचकं, [गुणी] गुणवान्, [अगुण्यः] नायं गुणवान्, [इति, न व्यजौगणात्] न गणयति स्म । गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानशौण्डोऽर्थितया गुण्यगुण्यौ न गणयामासेत्यर्थः । गणेशौ चडि “ई च गणः” [७।४।८७ पा०) इत्यभ्यासस्य विकल्पादौकारः । अत्र गुणप्रियत्वगुणज्ञत्वरूपकारणसामग्राऽपि गुणागुणविमर्शरूपकार्यानुत्पत्तेः दित्तयेत्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरुक्तलक्षणात् ॥ ४७ ॥

दर्शनेति ।—[वनीयकजने] अर्थिजने । ‘वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ’ इत्यमरः । [दर्शनानुपदं] राजविलोकनानन्तरम्, [एव], प्रार्थनामकृत्वेत्यर्थः । [कामतः] यर्थच्छं, [स्वं] धनम्, [अधिगच्छति] लभमाने सति । [तदा, दौयतामिति वचः] दौयतामित्येतत् पदं, [प्रार्थनाऽर्थरहितं] प्रार्थना याच्ना, मङ्गं दौयतामिति वाङ्मा, सैवार्थस्तेन रहितं शून्यं सत्, तदा [अतिसर्जने] त्यागे, [अभवत्] अवर्तत ; मङ्गं दौयतामिति अर्थिवाक्याभावादस्मै दौयतामिति दातृवाक्यमेवान्वर्थमभूदित्यर्थः । अर्थिनामागमनमेव याचनमिति विवेकिनां किं याच्नादन्यदर्शनचापलनेति भावः । अत्र दौयतामिति वचसः प्रार्थनार्थवर्जनेन तेनातिसर्जनार्थताकथनादेकस्थानेकत्वप्रसक्तावेकत्व नियमनाऽऽख्या परिसङ्ख्या ॥ ४८ ॥

नानवाप्तवसुनाऽर्थकाम्यता
 नाचिकित्सितगदेन रोगिणा ।
 इच्छताऽशितुमनाशुषा न च
 प्रत्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४६ ॥
 स्वादयन् रसमनेकसंस्कृत-
 प्राकृतैरकृतपात्रसङ्करैः ।
 भावशुद्धिसहितैर्मुदं जनो
 नाटकैरिव बभार भोजनैः ॥ ५० ॥

नेति ।—[अर्थकाम्यता] अर्थमालन इच्छता, धनार्थिना इत्यर्थः ।
 “काम्यञ्च” (३।१।६ पा०) इति काम्यच्प्रत्यये सनाद्यन्तत्वेन धातु-
 त्वाङ्गटि श्लादेशः । [तत् सदः, उपेयुषा] प्राप्तवता पुरुषेण, [अनवाप्त-
 वसुना] अलब्धधनेन, [न प्रत्यगामि] न प्रत्यावर्त्ति । [रोगिणा]
उपेयुषा [अचिकित्सितगदेन] अशमितरोगेण । “रोगव्याधिगदामयाः”
 इत्यमरः । [न] प्रत्यगामि । [अशितुं] भोक्तुम्, [इच्छता] उपेयुषा,
 [अनाशुषा च] अनशितेन, अभुक्तवत इत्यर्थः । “उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च”
 (३।२।१० पा०) इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । [न] प्रत्यगामि ;
 किन्तु सर्वेणापि पूर्णकामेनैव प्रत्यगामीत्यर्थः । गमेर्भावे लुङ् ।
 अवार्थिरोगिच्छुधितानां प्रकृतानामेव पूर्णकामत्वसाम्याद्भूम्यौपम्यत्वात्
 केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता ; तथा च यो यत्काम आगतः, स
 तत्सर्वमेवास्मादलभतेति व्यज्यते ॥ ४६ ॥

स्वादयन्ति ।—[अनेकसंस्कृतप्राकृतैः] अनेकानि बहूनि, संस्कृतानि
 हिङ्गुमरीचादिना कृतसंस्काराणि, प्राकृतानि प्रकृतिसिद्धानि, संस्कारं
 विना स्वादूनि कृतानि फलादीनि च येषु तैः ; अन्यत्र,—अनेकविचित्र-
 संस्कृतप्राकृतौ भाषाविशेषौ येषु तैः ; [अकृतपात्रसङ्करैः] अकृतः

रक्षितारमिति तत्र कर्मणि
न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् ।
अक्षतानि निरवर्त्तयत्तदा
दानहोमयजनानि भूपतिः ॥ ५१ ॥

पात्राणां भाजनानाम्; अन्यत्र,—भूमिकानाञ्च सङ्करो व्यतिकरो येषु
तैः । [भावशुद्धिसहितैः] भावशुद्धिः पदार्थानां मृष्टता ; अथ वा,—
भावशुद्धिः गर्हाविरहः, तत्सहितैः ; अन्यत्र,—भावाः स्थायिनो रत्यादयः,
तेषां शुद्धिः सजातीयविजातीयातिरस्कृतरूपकम्,—“सजातीयेर्विजाती-
येरतिरस्कृतमूर्तिमान् । यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायी भाव उदाहृतः ॥”
इति लक्षणात् । तत्सहितैः [भोजनैः] अभ्यवहारैः, [नाटकैः इव] रूपक-
विशेषैरिव, [रसं] मधुरादिकं, शृङ्गारादिकञ्च, [स्वादयन्] अनुभवन्,
[जनः] भोक्तृजनः, सामाजिकजनश्च, [मुदम्] आनन्दं, [बभार] ।
श्लेषसङ्कीर्णयमुपमा * ॥ ५० ॥

रक्षितारमिति ।—[तदा, इति] इत्थं, [भूपतिः] युधिष्ठिरः, [तत्र
कर्मणि] राजसूयाध्वरे, [दुष्टदमनक्षमं] दुष्टानां दमने मर्दने, क्षमं
समर्थं, [हरिं, रक्षितारं] विघ्नभ्यस्त्रातारं, [न्यस्य] निधाय, [अक्षतानि]
अविहृतानि, [दानहोमयजनानि, निरवर्त्तयत्] अन्वतिष्ठत् ; स्वकीयस्य
द्रव्यस्य खस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वोत्पादनं दानं, देवतोद्देशिनाग्नौ हविषः
प्रक्षेपो होमः, हुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मनसाभ्यां न ममेति त्यागो यागः ।
अत्र दुष्टदमनक्षमत्वस्य विशेषणगत्या हरेः रक्षाऽधिकारहेतुन्यासहेतुत्वात्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५१ ॥

* अस्य श्लोकस्य वीराऽऽचारसम्पन्नमहाकौलानां तान्त्रिकाणां पञ्चमवसम्भ्र
व्याख्यानतरं कर्तुं शक्यते । तत्र गौडनौयत्वात् नास्माभिः लिखितं, परं सुधीःभः
अनुधातव्यम्, तेन ग्रन्थकारस्य तद्वन्भावलिङ्गिता व्यज्यते इति प्रबलतत्त्ववेदिभिरपि
विवेचनीयम् ।

एक एव सुसखैष सुन्वतां
शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।

यूपरूपकमनीनमङ्गुजं
भूषणालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

इत्यमत्र विततक्रमे क्रतौ
वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।

अर्घदानमनु चोदितो वचः

सम्यमभ्यधित शान्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

एक इति ।—[सुन्वतां] सोमाभिषवं कुर्वताम् । सोमयाजिनामित्यर्थः । सुनोतेर्लटः श्रुतादेशः । [सुसखा] सत्प्रदायः । “न पूजनात्” (५।४।६८ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [एष शौरिः एक एवेति, अभिनयादिव] तद्वाङ्मयं कृत्वेव, इत्युत्प्रेक्षा । ‘व्यञ्जकाभिनयौ समौ’ इत्यमरः । [भूः] देवयजनभूमिः । [चपालतुलिताङ्गुलीयकम्] चपालेन यूपकटकेन । ‘चपालो यूपकटकः’ इत्यमरः । तेन तुलितं समीकृतमित्यर्थः । तुल्यतः, “तत्करोति—”(ग०) इति ख्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदङ्गुलीयकमूर्म्मिका यस्य तम्, अङ्गुलीयकोपमानचपालमित्यर्थः । ‘अङ्गुलीयकमूर्म्मिका’ इत्यमरः । “जिह्वामृलाङ्गुलीश्वरः” (७।३।६२ पा०) इति भावे क्तप्रत्ययः । [उच्चकैः] उन्नतं, [यूपरूपकं] यूपं पशुबन्धनदारुविशेषः, रूपकं स्वरूपं यस्य तं, [भुजम्, अनीनमत्] उन्नमितवती । नमेर्गो चङि सन्वत्कार्यम् । अत्र सापेक्षत्वादुपमात्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥५२॥

इत्यमिति ।—[इत्यमत्र क्रतौ, विततक्रमे] विस्तृतानुष्ठाने सति, [अथ] अनन्तरं, धर्मात् जन्म यस्य तेन [धर्मजन्मना] धर्मात्मजेन । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्यधिकरणे इति वामनः । * [धर्मं वीक्ष्य],*

* “अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” (५ अधि० २ अध्या०

आत्मनैव गुणदोषकोविदः
किं न वेत्ति करणीयवस्तुषु ? ।
यत्तथाऽपि न गुरुन्न पृच्छसि
त्वं क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥
स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं
संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

धर्मशास्त्रमनुस्मृत्येत्यर्थः । [अर्घदानं] पूजादानम्, [अनु], सदस्य-
पूजामुद्दिश्येत्यर्थः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्घः’ इत्यमरः । [चोदितः]
कश्चै देयमिदमिति पृष्टः, [श्रान्तनोः सुतः] भीष्मः । [सभ्यं] सभायां
साधु । “सभाया यः” (४।४।१०५ पा०) इति यप्रत्ययः । [वचः]
वाक्यम्, [अभ्यधित] अभिहितवान् । दधातेर्लुङि तङि “स्थाधो-
रिञ्च” (१।२।१७ पा०) इति इत्वे, “ऋस्वादङ्गात्” (८।२।२७ पा०)
इति सकारलोपः । वृत्त्यनुप्रासः ॥ ५३ ॥

अथासर्गसमाप्तिः भीष्मवचःप्रपञ्चमेव सफलं दर्शयति, आत्मनेति ।—
तत्तात्त्विको बहुमानकरणात् प्रीतस्तत्त्वभवान् भीष्मो राजानं तावत्
उत्साहार्थमेकेनोपश्लोकयति ।—[गुणदोषकोविदः] वेत्तीति विदो
ज्ञाता । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । ओकसो विद्यास्थानस्य विदः कोविदः ।
गुणदोषयोः कोविदो विवेक्ता । [करणीयवस्तुषु] कर्तव्यार्थेषु,
[आत्मनैव] स्वयमेव, परोपदेशानपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात्
तृतीयः । [किं न वेत्ति ?] सर्वं जानासीत्यर्थः । [तथाऽपि त्वं]
ज्ञाताऽपि, [गुरुन्न पृच्छसि] इति [न], किन्तु पृच्छस्येवेति [यत्] ।
ज्ञानप्रसक्तं न पृच्छसीति वारणाय नञ्इयम् । [तत्र] गुर्वनुयोगे,
[अयं क्रमः] इति न्यायः, सदाचारपरिपाठि, [इति] एतदेव, [कारणं], न
त्वज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्तव्यार्थप्रश्नस्याज्ञानहेतुकत्ववारणेनापरहेतु-
कत्वे नियमनात् पूर्वोक्तलक्षणपरिसङ्गानम् ॥ ५४ ॥

अर्घभाज इति कीर्त्तयन्ति षट्

ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो

मन्त्रशक्तिविनिवारिताऽऽपदः ।

त्वन्मुखं मुखभुवः स्वयम्भुवो

भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

एवं राजानमुपश्लोक्य प्रश्नस्योत्तरमाह, स्नातकमिति ।—[स्नातकं] स्नातको गृहस्थविशेषस्तं, [गुरुं] पितादिकम्, [अभौष्टम्] इष्टवन्तुम्, [ऋत्विजं] याजकं, [संयुजा] संयुज्यत इति संयुक् सम्बन्धो, जामाता इति यावत्, तेन, [सह, मेदिनीपतिं] राजानं, [च] तच्च मेदिनीपतिं चेत्यर्थः । [षट्] षडेतां, [अर्घभाजः] पूजार्हाः, [इति] इतिशब्देनाभिहितत्वान्न कर्मणि द्वितीया ; यथाऽऽह वामनः,—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्” इति (५ अधि० २ अध्या० २२ सू०) । [कीर्त्तयन्ति] कथयन्ति, वृद्धा इति शेषः । न च ते दूरा इत्याह ।—[ते च] षडपि, [ते] तव, [सदः] सभां, [युगपत्, आगताः] प्राप्ताः । अत्र स्नातकादीनां प्रकृतानामेवार्घभाक्त्वसाधर्म्यादौपम्यावगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्तीति ।—किञ्च, प्रतापयितुं शीलं येषां ते [प्रतापिनः] शत्रुतापकाः । ताच्छीले णिनिः । अन्यत्र,—तेजस्विनः । ‘स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्’ इत्यमरः । “अत इनिठनो” (५।२। ११५ पा०) इति इनप्रत्ययः । [मन्त्रशक्तिविनिवारिताऽऽपदः] मन्त्रशक्त्या वेदमहिम्ना ; अन्यत्र,—विचारसामर्थ्येन, विनिवारिताः आपदो दैवमानुषविपत्तयो यैस्ते । ‘वेदवादे गुप्तमन्त्रे मन्त्रः’ इत्यमरः । [परलोकजिष्णवः] परलोकस्य लोकान्तरस्य, शत्रुजनस्य च, जिष्णवो जयशीलाः ; [स्वयम्भुवः] ब्रह्मणः, [मुखभुवः] मुखजाता ब्राह्मणाः ;

आभजन्ति गुणिनः पृथक् पृथक्

पार्थ ! सत्कृतिमकृत्रिमाममौ ।

एक एव गुणवत्तमोऽथ वा

पूज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मां

प्रत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।

‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ (शुक्लयजुः ३१ अध्या० ११ मन्त्रः) इति श्रुतेः । [भृभुजः] राजानः, [च, त्वन्मखं] तव कर्तुं, [परितः, शोभयन्ति] परिष्कुर्वन्ति, सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः । अत्र राज्ञां ब्राह्मणानाञ्च प्रकृतानामेव प्रतापादिमाधर्म्येणोपमानात्तत्त्वयोगिताभेदः, माधर्म्यं च श्लेषनिबन्धनमिति सङ्गरः ॥ ५६ ॥

आभजन्तीति ।—हे [पार्थ !] पृथापुत्र ! “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इत्याह । सामान्यस्य योग्यविशेषपर्यवसाननियमादपत्यार्थलाभः ; अन्यथा “स्त्रीम्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् स्यात् । [गुणिनः] गुणाख्याः, [अमौ] पूर्वश्लोकद्वयोक्ताः स्नातकादयः, [पृथक् पृथक्] प्रत्येकम्, [अकृत्रिमाम्] अकपटां, [सत्कृतिं] मत्कारम्, [आभजन्ति] अर्हन्ति ; सममेषां प्रत्येकं पूजा कार्य्येत्यर्थः । अथ स्वाभिमतं पक्षान्तरमाह, अथ वेति ।—[अथ वा, गुणवत्तमः] अतिगुणवान्, [एक एव पूज्य इत्ययमपि, विधिः] शास्त्रम्, अनुष्ठानं वा, [इष्यते] ; वृद्धैरिति शेषः । अत्र स्नातकादीनां पूज्यत्वे गुणो विशेषणगत्या हेतुरिति काव्यलिङ्ग-भेदः ; तदपेक्षया गुणवत्तमत्वमेकमेव पूज्यत्वे तथैव हेतुरिति काव्य-लिङ्गान्तरमिति सजातीयसङ्गरः ॥ ५७ ॥

अत्र कस्तथा सर्वोत्तरः पुमानस्ति ? इत्याकाङ्क्षायां कोऽन्यो हरिं विनेत्याह, अत्रेति ।—[अत्र] अस्मिन्, [च सकलेऽपि, भूमिदेवनरदेव-सङ्गमे] भूमिदेवा ब्राह्मणाः, नरदेवा राजानः, तेषां सङ्गमे, ब्राह्मण-

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे

पूर्वदेवरिपुरहृणां हरिः ॥ ५८ ॥

मर्त्यमात्रमवदीधरइवान्

मैनमानमितदैत्यदानवम् ।

अंश एष जनताऽतिवर्त्तिनो

वेधसः प्रतिजनं कृतस्थितेः ॥ ५९ ॥

ध्येयमेकमपथे स्थितं धियः

स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।

क्षत्रियसमवाये इत्यर्थः ; [अशेषगुणबन्धुः] अशेषगुणानां बन्धुः सुहृत्, सर्वगुणाढ्य इत्यर्थः । असाधारणगुणानाह, पूर्वेति ।—[पूर्वदेवरिपुः] पूर्वदेवाः सुरद्विषः, तेषां रिपुहन्ता, [एषः, हरिः] कृष्णः, [अहृणां] पूजां, [अहृति] प्राप्नोति, इति [मां, प्रति] अधिकृत्य [भाति] मम प्रतिभातीत्यर्थः ; अन्ये तु नार्हन्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तवान्येषु च प्रसक्तायां पूजायां हरावेव नियमात् परिसंख्याऽलङ्कारः ;—“एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकैकधा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

ननु तस्मिन् ब्राह्मणक्षत्रियसमूहे कथमस्यैव पूज्यत्वम् ? इत्याशङ्क्य सर्वोत्तमत्वादित्याशयेनाऽऽसर्गसमाप्तिरेनं स्तौति, मर्त्येत्यादि ।—[आनमितदैत्यदानवम्] आनमिताः प्रह्वीकृताः, दैत्याः दितिमुताः, दानवाः दनुमुताश्च येन तम्, [एनं] हरिं, [भवान्, मर्त्यमात्रं] मनुष्यमात्रं, [माऽवदीधरत्] न जानीयात् । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः ; कुतः ?—[एषः] कृष्णः, [जनताऽतिवर्त्तिनः] सर्वलोकातीतस्य, [प्रतिजनं कृतस्थितेः] सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः । [वेधसः] परमात्मनः, [अंशः] कला ; अतो न मर्त्यमात्रमित्यर्थः ; अत एव वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

आमनन्ति यमुपास्यमादरा-

दूरवर्त्तिनमतौव योगिनः ॥ ६० ॥

पद्मभूरिति सृजन् जगद्रजः

सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।

संहरन् हर इति श्रितस्तम-

स्त्रैधमेष भजति विभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

पुनरपि अमानुषत्वमेव व्यनक्ति, ध्येयमिति ।—[योगिनः] नार-
दादयः, [एकम्] अद्वितीयम्, [उत्तमं] सर्वोत्तमं, [यम्] एनं, [ध्येयं]
ध्यातव्यम् । एकार्थगोचरात्मधारणं ध्यानं, तदर्हमित्यर्थः । तथाऽपि
[धियः] ज्ञानस्य, [अपथे] अमार्गे, [स्थितं] ; तदगोचरमित्यर्थः ।
“पथो विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति समासान्तः, “अपथं नपुंस-
कम्” (२।४।३० पा०) इति नपुंसकम् । [आमनन्ति] कथयन्ति ।
“पात्रा—” (७।३।७८ पा०) इत्यादिना स्नाधातोर्भावादेशः । [स्तुत्यं]
स्तोतुमर्हं, तथाऽपि [अतीतवाक्पथं] अतीतो वाक्पथो येन तम्,
अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । ‘यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह’
(तैत्ति० उप० २ वल्ली० ४।८ अनु० १ मन्त्रः) इति श्रुतेः । आमनन्ति ।
[आदरात्] आस्थया, [उपास्यं] सेव्यम् । तथाऽपि [अतीव]
अत्यन्तम् । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थेऽव्ययम् । [दूरवर्त्तिनम्]
आमनन्ति । यमेनमचिन्त्यरूपमामनन्ति, तमेनं मर्त्यमात्रं माऽवदीधर-
दिति पूर्वशान्वयः । अवाङ्मनसगोचरत्वदूरवर्त्तित्वानां ध्येयत्वस्तुत्यत्वो-
पास्यत्वैः सह विरोधस्य हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरोधा-
ऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

ननु हरिहरहरिण्यगर्भास्त्रयो देवाः सर्वोत्तरमहिमानः सन्ति, एनं
न जानीमः ? इत्यतः आह, पद्मभूरिति ।—[एषः] हरिः, [रजः]
रजोगुणं, [श्रितः] जगत् सृजन्, पद्मभूः] ब्रह्मा, [इति, सत्त्वं]

सर्ववेदिनमनादिमास्थितं
 देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।
 क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं
 पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

सत्त्वगुणं, श्रितः जगत् [स्थितिं नयन्] स्थापयन्, [अच्युतः] विष्णुः, [इति, तमः] तमोगुणं, श्रितः जगत् [संहरन् हर इति, त्रिभिर्गुणैः] सत्त्वरजस्तमोभिः, [त्रैधं] त्रैविध्यं, [भजति] । “द्वितोश्च धमुज्” (५।३।४५ पा०) इति विधार्थं धमुज्प्रत्ययः । अस्यैव गुणभिन्नास्तास्तिस्रोऽपि मूर्त्ययः, इत्ययमेव सर्वापास्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य सृष्ट्यादिगुणयोगस्य च विशेषणगत्या त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६१ ॥

तर्हि कौटुशमस्य स्वरूपम् ?—कुतो वा मानुषविग्रहः ? इत्यपेक्षायामुभयं निरूपयन्नाह, सर्वेति ।—[अमुं] कृष्णं, [सर्ववेदिनं] सर्वज्ञमित्यर्थः ; अत एव [अनादिम्] आदिरहितम्, अनादिनिधनमित्यर्थः ; तथाऽपि [देहिनां] प्राणिनाम्, [अनुजिघृक्षया] अनुग्रहीतुमिच्छया, भूभारावतरणार्थमित्यर्थः । ग्रहेः सन्नन्तात् स्त्रियाम् “अप्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०) इति अप्रत्यये टाप् । [वपुरास्थितं] मानुषविग्रहमास्थितं, न कर्माऽऽरब्धश्चरीरभाजमित्यर्थः ; अत एव [क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं] क्लेशाः पञ्च क्लेशाः, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः, कर्माणि पुण्यपापानि, तेषां फले सुखदुःखे, तयोर्भोगोऽनुभवः तेन, क्लेशैश्च वर्जितं, तैरसंस्पृष्टमित्यर्थः । [ईश्वरम्] ईश्वरशब्दितं, [पुंविशेषं] चैतन्यविलक्षणं पुरुषविशेषं, परमपुरुषं वा, [विदुः] विदन्ति, सन्त इति शेषः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति भेरुसादेशः । अत्राकर्माऽऽरब्धत्वात् नित्यज्ञानत्वादिविरोधसमर्थनाद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; तेषामेव गुणानां विशेषणगत्या पुंविशेषहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥६२॥

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले
 सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः ।
 यान्ति निर्वहणमस्य संसृति-
 क्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥
 ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
 योगमार्गपतितेन चेतसा ।
 दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये
 यं विशन्ति वशिनं समुक्षवः ॥ ६४ ॥

एवं हरेः स्वरूपं निरूप्य तदुपासनात् फलं युग्मेनाह, भक्तिमन्त इति ।—[भक्तवत्सले] भक्तप्रिये, [इह] अस्मिन् हरे, [भक्तिमन्तः] अनुरागवन्तो जनाः । पूज्येषु अनुरागो भक्तिः । [अस्य] अनुभूयमानस्य क्लेशस्य, [सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः] सन्ततं सततं, तत्स्मरणेन निरन्तरध्यानेन, रीणकल्मषाः क्षीणपापाः सन्तः । ‘रीड् क्षये’ । “ल्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इति निष्ठानत्वम् । [संसृतिक्लेशनाटक-विडम्बनाविधेः] संसृतिः संसारः, तस्य क्लेशः दुःखं, तदेव नाटकम्, इति रूपकम् । तस्य विडम्बनाविधिरभिनयस्तस्य, [निर्वहणं] समाप्तिं, [यान्ति], मुच्यन्ते इत्यर्थः । “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इति श्रुतिरिति भावः ॥ ६३ ॥

ग्राम्येति ।—[ग्राम्यभावं] ग्रामे भवाः ग्राम्याः प्राकृताः, मूढा इति यावत् । “ग्रामादयस्त्वजो” (४।२।६४ पा०) इति यप्रत्ययः । तेषां भावस्तम्, [अपहातुं] मोक्तुम्, [इच्छवः, मुमुक्षवः] मोक्षार्थिनः, [अपुनर्निवृत्तये] अपुनरावृत्तये, पुनरावृत्त्यभावाय इत्यर्थः, मोक्षाय इति यावत् । • दुःखेन गम्यते इति [दुर्गं] दुष्प्रापम्, [एकम्] एवादितीयं,

आदितामजननाय देहिना-

मन्तताञ्च दधतेऽनपायिने ।

विभ्रते भुवमधः सदाऽथ च

ब्रह्मणोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥

केवलं दधति कर्तृवाचिनः

प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

[वशिनं] स्वतन्त्रं, [यं] हरिं, [योगमार्गपतितेन] ध्यानमार्गनिविष्टेन ।
‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ इत्यमरः । [चेतसा विशन्ति],
ध्यायन्तीत्यर्थः । यं विशन्ति इह भक्तिमन्तः इति पूर्वैर्णान्वयः ॥ ६४ ॥

अथ भक्त्युद्रेकान्नमस्करोति, आदितामिति ।—[देहिनां] प्राणिनाम्,
[आदितां] कारणताम् । अन्तोऽन्तकरो नाशहेतुः । “तत्करोति—”
(ग०) इति ख्यन्तादन्तयतेः पचाद्यच् । तस्य भावस्तत्ताम् [अन्तताञ्च
दधते] । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ (तैत्ति० उप० ३ वल्ली०
१ अनु०) इत्यादि श्रुतेः । स्वयम् [अजननाय] जन्मरहिताय ।
अपायोऽस्यास्तीत्यपायी, स न भवतीत्यनपायी तस्मै [अनपायिने]
नाशरहिताय च, कालतोऽपरिच्छिन्नायेत्यर्थः । देशतोऽपि तथेत्याह ।—
[सदा, अधः] पाताले, [भुवं, विभ्रते] कूर्मरूपेण दधते इत्यर्थः, [अथ
च] तथैव, [ब्रह्मणः] लोकस्य, [अप्युपरि तिष्ठते], सर्वव्यापिने इत्यर्थः ।
तस्मै हरये इति शेषः । [नमः] नमस्कारः । “नमःस्वस्ति—”
(२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थो । अत्र हरेरनादिनिधनत्वेन तद्वतः
पुरुषान्तरादाधिक्यवर्णनाद्वातिरेकालङ्कारः ॥ ६५ ॥

केवलमिति ।—सृजतिश्च संह्रा च शास्तिश्च [सृजतिसंह्रशास्तयः] ।
‘सृज विसर्गे’ । ‘हृज् हरणे’ सम्युर्वीऽयम् ; ‘शासु अनुशिष्टो’ इत्येते

इमन्तः) इति, “तेषामिह न पुनरावृत्तिः” (बृह० ६ अ० १ ब्रा० १ ऽमन्तः)
इति च श्रुतिः ।

धातवः सृजतिसंहृशास्तयः

स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

पूर्वमेष किल सृष्टवानप-

स्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

तय इत्यर्थः । “इक्षितपौ धातुनिर्देश” (बा०) इति वचनादेवं निर्देशः । [धातवः] “भूवादयो धातवः” (१।३।१ पा०) इत्युक्त-
लक्षणाः शब्दविशेषाः । [इह] अस्मिन् भगवति विषये, [केवलम्]
अन्ययोगव्यवच्छिन्नं यथा तथा, [कर्तृवाचिनः] कर्तृकारकवाचकान्,
[दधति] तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः । [जातु] कदाचित्, [कर्मणि
प्रत्ययान्] कर्मार्थविहितान् यगादीन्, [न] दधति, न तदन्ता भवन्ती-
त्यर्थः । सर्वकर्तृत्वात् नियन्तृत्वाच्च सृजति सृष्टा, संहरति संहर्ता,
शास्ति शासितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते, न कदाचित् सृज्यते,
संह्रियते, शिष्यते इत्यादिभिः कर्मत्वेन ; अनादिनिधनत्वादनियम्य-
त्वाच्चेति भावः । किञ्च, [अत्र] भगवति, [स्तौतिः] । ‘षुञ् स्तुतौ’
इति धातुः । विपरीतं कारकं यस्य सः [विपरीतकारकः] स्तूयते स्तुत्य
इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव, न तु कदाचित् स्तौति स्तोता इत्यादिकर्तृप्रत्य-
यान्तः ; सकललोकस्तुत्यस्य तस्य स्तुत्यान्तराभावादित्यर्थः । अत्र
शब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधनिषेधद्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्व-
सर्वोपास्यत्वादिमुत्तमार्थबोधपरत्वात् सौक्ष्माख्यो गुणः ;—‘अन्तः सङ्कल्प-
रूपत्वं शब्दानां सौक्ष्मासुच्यते’ इति लक्षणात् । अत्र भगवतः सृष्ट्या-
दिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्तावेकत्वैकनियमात् परिसङ्ख्या । तत्र जातु
कर्मणीति शब्दादेव कर्मत्वनिषेधादितरनिवृत्तिः स्तौतिशब्दात् स्तुतौ
कर्तृत्वनिवृत्तिरार्थीति भेदद्वयसंसर्गः ; अनया च भगवतः पुरुषा-
न्तराधिक्यप्रतीतिर्यतिरेकश्च प्रतीयते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥६६॥

पूर्वमिति ।—[एषः] हरिः, [पूर्वं] प्रथमम्, [अपः] सृष्टवान् । किल
इत्येतिच्चे । [तासु] अपसु, [अनिवार्यं, वीर्यं] रेतः । ‘शुक्रं तेजो-

तच्च कारणमभूद्धिरणमयं
 ब्रह्मणोऽसृजदसाविदं जगत् ॥ ६७ ॥
 मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
 सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
 गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
 र्यस्य नैद्रमुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

रेतसो च बीजवीर्य्यन्द्रियाणि च' इत्यमरः । [आदधौ] आहित-
 वान्, [तत्] वीर्य्यं, [च] तु ; हिरण्यस्य स्वर्णस्य विकारः [हिरण्यमम्] ।
 “दाण्डिनायन—” (६।१।२७४ पा०) इत्यादिना निपातः । [ब्रह्मणः]
 चतुर्मुखस्य, [कारणमभूत्] ब्राह्मणगणं जातमित्यर्थः । [असौ]
 तदुत्पन्नो ब्रह्मा, [इदं जगदसृजत्] ; सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यायनेव
 मूलकारणमिति भावः । अत्र सन्तुः,—“अथ एव ससर्ज्जाऽऽदौ तासु
 बीजमवासृजत् ॥ तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशममप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे
 स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति (१म अध्या० ८।२ श्लोको) । अत्र
 वीर्य्यमनिवार्य्यमिति वृत्त्यनुप्रासः ॥ ६७ ॥

अथैनं विभिः विशिनष्टि, मत्कुणाविवेत्यादिना ।—[पुरा] पूर्वं,
 [परिप्लवौ] चञ्चलौ, मुहुरितस्ततश्चलन्तावित्यर्थः । ‘चञ्चलं चपलं
 तूष्णं पारिप्लवपरिप्लवे’ इत्यमरः । [मधुकैटभौ] असुरविशेषौ, [मत्कुणौ]
 सुप्तासृक्पायिनौ मलोद्भवौ कौटविशेषौ, तौ [इव] इत्युपमा । [सिन्धु-
 नाथशयने] सिन्धुनाथः सगिर्य्यतिः, स एव शयनं तत्र, [निषेदुषः]
 निषेक्षस्य, समुद्रशायिन इत्यर्थः । “भाषायां सदवसश्रुवः” (३।२।१०८
 पा०) इति लिटः कसुरादेशः । [विभोः] प्रभोः, [यस्य] हरेः,
 [क्षणं, नैद्रमुखविघ्नतां] निद्रायाः सम्बन्धिनः आगतं वा नैद्रं, यत्
 सुखं, तस्य विघ्नतां विघातं कर्त्तमित्यर्थः, [गच्छतः स्म] गतो । तादृशा-

श्रोतमार्गसुखगानकोविद-
 ब्रह्मषट्चरणगर्भमुज्ज्वलम् ।
 श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते
 यद्य नाभिसरसौसरोरुहम् ॥ ६८ ॥
 सत्यवृत्तमपि मायिनं जगद्-
 वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।
 जन्म बिभ्रतमजं नवं बुधा
 यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

वपि महाऽसुरौ मत्कुणाविव क्षणमात्रेण प्रनष्टाविति भगवतः
 प्रभावातिशयोक्तिः । एषां त्रयाणां पूर्वेण अन्वयः ॥ ६८ ॥

श्रोतमिति ।—[श्रोतमार्गसुखगानकोविदब्रह्मषट्चरणगर्भं] श्रोत-
 मार्गस्य सुखं सुखकरं, यज्ञानं तस्य कोविदोऽभिज्ञः । कोविदो
 व्याख्यातः । * स.चासौ ब्रह्मा च, स एव षट्चरणः, स गर्भं यस्य तत्,
 [उज्ज्वलं] निर्मलं, [यस्य] हरेः, [नाभिसरसौसरोरुहं] नाभिरेव सरसौ
 सरः । ‘कासारः सरसौ सरः’ इत्यमरः । तस्यां सरोरुहं पद्मं, [श्रीमु-
 खेन्दुसविधे] श्रियो मुखमिवेन्दुस्तस्य सविधे सन्निधौ, समीपे इत्यर्थः,
 [अपि शोभते], इति विरोधः; स च श्रीमुखस्य इन्दुत्वरूपणायत्त
 इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ६८ ॥

सत्येति ।—[यं] हरिं, [सत्यवृत्तम्] अकपटचरितम्, [अपि,
 मायिनं] मायाविनं, कपटवन्तमित्यर्थः, इति विरोधः । माया नाम
 शक्तिः तदन्तमित्यविरोधः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । [जगद्वृद्धं] सर्व-
 लोकापितामहत्वात् स्थविरम्, [अपि] । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धः’ इत्यमरः ।
 [उचितनिद्रं] परिचितयोगनिद्रम्, [अर्भकं] डिम्भम् । ‘वटस्य

स्कन्धधूननविसारिकेशर-
क्षिप्तसागरमहाप्लवामयम् ।
उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत
स्थूलनासिकवपुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥

पत्नस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि' इत्यागमवचनादिति भावः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इत्यमरः । [अजं] न जायत इत्यजो जन्मरहितः । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" * इति जनैर्दप्रत्ययः । तमपि, [जन्म विभ्रतम्] । कामवशात् कृष्णादिजन्मभाजमित्यर्थः । [नवं] रमणीयत्वादभिनवं, तथाऽपि [पुराणपुरुषं] पुराणं प्राचीनम्, अनादिच्च, पुरुषं, [प्रचक्षते बुधाः] इति वाक्यं सर्वत्र सम्ब-
ध्यते । सर्वेऽपि विरोधा हरैरचिन्त्यमहिमत्वेन आभास्या इति विरो-
धाऽऽभासचतुष्टयसंसृष्टिः ॥ ७० ॥

अथ षोडशभिः अवतारान् वर्णयिष्यन् वराहवतारं तावदेकेनाह,
स्कन्वेति ।—[स्थूलनासिकवपुः] वराहमूर्त्तिः, [अयं] हरिः, [स्कन्ध-
धूननविसारिकेशरक्षिप्तसागरमहाप्लवां] स्कन्धस्य कन्धरायाः, धूननेन
कम्पनेन, विसारिभिरुत्सर्पिभिः, केशरैः सटाभिः, क्षिप्तोऽवकीर्णः, साग-
रस्य महाप्लवो महापूरः यस्यास्ताम् ; जलापसारेण प्रकाशितामित्यर्थः ।
[वसुन्धरां] भुवं, [मुहूर्त्तं] क्षणमात्रम् । 'मुहूर्त्तमल्पकालेऽपि' इति शब्दा-
र्थवे । [उद्धृताम्] अनादृतत्वात् सागरादुत्क्षिप्ताम्, [इव, ऐक्षत]
प्रेक्षितवान्, इत्युत्प्रेक्षा । ईक्षतर्लङि "आङ्जादौनाम्" (६।४।७२
पा०) इत्याट्, "आटश्च" (६।१।६० पा०) इति वृद्धिः ॥ ७१ ॥

* अत्र "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१०१ पा०) इति सूत्रेणैव उपपत्त्यः सङ्गतः ;
"अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति पाठस्तु प्रामादिकः ; यतः पूर्वसूत्रे सप्तमीनिर्देशात् उप-
पदान्तरमाश्रितं "अजम्" इत्यत्र तस्यैव उपयोगः पञ्चमीनिर्देशेन धात्वन्तरमाश्रितम्,
अत्र तु तदनुपयोगः इति ।

दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो-
 नैव लब्धशममायुधैरपि ।
 दुर्निवाररणकण्डु कोमलै-
 र्वक्ष एष निरदारयन् नखैः ॥ ७२ ॥
 वारिधेरिव कराग्रवीचिभि-
 र्दिङ्मतङ्गजमुखान्यभिघ्नतः ।
 यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुर-
 न्मौक्तिकप्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह, दिव्येति ।—[दिव्यकेशरिवपुः] दिव्य-
 सिंहमूर्त्तिः । [एषः] हरिः, [आयुधैः] वज्रादिभिः, [अपि, नैव
 लब्धशमम्] अप्राप्तशान्ति, [दुर्निवाररणकण्डु] दुर्निवारा दुर्जया,
 रणकण्डूर्यस्य तत्, रणव्यसनीत्यर्थः । “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।१।४८
 पा०) इति ऋक्सः । [सुरद्विषः] हिरण्यकशिपोः, [वक्षः कोमलैर्नखैः,
 निरदारयत्] अभिनत् । वज्राद्यभेद्यस्य कोमलनखविदार्यत्वं भगवत्-
 प्रभावादिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७२ ॥

वारिधेरिति ।—[कराग्रवीचिभिः] कराग्राणि वीचय इवेत्युप-
 मितसमासः । वारिधेरिवेति लिङ्गात् । ताभिः कराग्रवीचिभिः,
 दिगन्तवितताभिरिति भावः ; अत एव [दिङ्मतङ्गजमुखानि]
 दिङ्मतङ्गजानां मुखानि, [अभिघ्नतः] रोषातिरेकात् प्रहरतः, [यस्य]
 सिंहमूर्त्तेश्चैरेः, [वारिधेरिव, चारुनखशुक्तयः] चारुनखाः शुक्तय इव ।
 पूर्ववत् उपमितसमासः । [स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतां] स्फुरन्मौक्तिक-
 प्रकरो दिग्गजकुम्भसम्भूतमुक्ताव्रातः, गर्भेऽन्तरगतो यासां तासां
 भावस्तत्ता तां, [दधुः] । एष निरदारयदिति पूर्वेष्वन्वयः । एतेन
 नरहरिक्रोधस्य महाऽसुरेऽपि न पर्याप्तिरिति व्यज्यते इति वस्तुना
 वस्तुध्वनिः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

दौमिनिर्जितविरोचनादयं

गां विरोचनमुतादभौषतः ।

आत्मभूरवरजाखिलप्रजः

स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

किं क्रमिष्यति किलैष वामनः !!

यावदित्यमहसन् न दानवाः ।

तावदस्य न ममौ नभस्तले

लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ॥ ७५ ॥

अथ चतुर्भिर्वामनावतारमाह, दोषोत्यादि ।—आत्मना भवतीति [आत्मभूः] स्वयम्भूरपि । [अवरजाखिलप्रजः] अवरजाश्चरमजाः, अखिलाः प्रजा जना यस्य सोऽपि, सर्वज्येष्ठोऽपि इत्यर्थः ; [अयं] हरिः, [दौमिनिर्जितविरोचनात्] ज्यातिर्विजितमार्त्तच्छात्, [विरोचन-सुतात्] विरोचनः प्रह्लादपुत्रः । ‘विरोचनोऽर्कं दहनं चन्द्रे प्रह्लादनन्दने’ इत्युभयत्रापि विश्वः । तस्य सुतात्, बलरित्यर्थः, [गां] भुवम्, [अभौषतः] प्राप्तुमिच्छतः, अभ्याहर्तुमिच्छतः इत्यर्थः । सन्नन्तादाप्नोतेर्लटः शलादेशः । [स्वर्पतेरवरजत्वम्] इन्द्रानुजत्वम्, [आययो] । बलिध्वंसनार्थमिति शेषः । लोकानुग्रहार्थिनः किं न कुर्वन्ति ? इति भावः । अत्राजत्वावरजत्व-सामानाधिकरण्यविरोधो भगवत्प्रभावादाभासीकृत इति विरोधा-ऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

किमिति ।—[एषः, वामनः] खर्वः । ‘खर्वो ऋखश्च वामनः’ इत्यमरः । [किं क्रमिष्यति किल !! इत्यम्] अनेन प्रकारेण, [दानवा यावत् नाहसन्, तावत्] ततः प्रागेव, [लङ्घितार्कशशिमण्डलः] लङ्घिते अतिक्रान्ते, अर्कशशिमण्डले येन सः, [अस्य] हरेः, [क्रमः] पादविक्षेपः, [नभस्तले, न ममौ] न परिमाणं गतवान् ; यथा न माति तथा वदथे

गच्छताऽपि गगनाग्रमुच्चकै-
 र्यस्य भूधरगरीयसाऽङ्घ्रिणा ।
 क्रान्तकन्धर इवाबलो बलिः
 स्वर्गभर्तुरगमत् सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥
 क्रामतोऽस्य ददृशुर्दिवौकसो
 दूरमूरुमलिनीलमायतम् ।
 व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपङ्क्ति-
 स्पर्द्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥

इत्यर्थः । अत्राऽऽधारात् नभस्तलादाधेयस्य क्रमस्य आधिक्यकथना-
 दधिकालङ्कारभेदः ;—‘आश्रयाऽऽश्रयिणोराधिक्यमधिकम्’ इति लक्ष-
 णात् ॥ ७५ ॥

गच्छतेति ।—[गगनाग्रं] गगनोपरिभागं, [गच्छताऽपि] इति
 विरोधः । [भूधरगरीयसा] भूधरवज्रगरीयसा, इत्युपमा । [यस्य] वामनस्य,
 [उच्चकैः] उन्नतेन, [अङ्घ्रिणा, क्रान्तकन्धरः] अवष्टम्बकण्ठः, [इव,
 अबलः] दुर्बलः, [बलिः] वैरोचनिः, [स्वर्गभर्तुः] इन्द्रस्य, [सुबन्धतां] सुखेन
 बध्यते इति सुबन्धः । “ईषद्दुःसुपु—” (३।३।१२६ पा०) इत्यादिना
 खलुप्रत्ययः । तत्ताम्, [अगमत्] ; गुरुद्रव्यावष्टम्बकण्ठो हि सुखेन बध्यते
 इति भावः । “न लोका—” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना कृद्योगलक्ष-
 णाया एव षष्ठा निषेधात् स्वर्गभर्तुरिति शेषे षष्ठी । अत्र क्रान्तकन्धर
 इवेत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयसेत्युपमासापेक्षत्वात् सङ्करः । विरोधेन
 त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

क्रामत इति ।—[क्रामतः] पादं विक्षिपतः, [अस्य] सम्बन्धिनं,
 [दूरमायतम्, अलिनीलं] भृङ्गश्यामम्, [ऊरुं] सक्थि, [दिवौकसः]
 देवाः, [व्योम्नि, दिव्यसरिदम्बुपङ्क्तिस्पर्द्धया] दिव्यसरितो मन्दा-

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः

कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाऽऽकृतिं कृती

राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ ७८ ॥

सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-

रेष नाशमविनाशिविग्रहः ।

किन्त्याः, अम्बुपङ्क्त्या जलप्रवाहेण, * स्पृष्टया, [उल्लिखितम्] ऊर्ध्वतः प्रवृत्तं, [यमुनौघं] यमुनाप्रवाहम्, [इव ददृशुः] इत्युत्प्रेक्षेयमुपमा-सङ्कीर्णा ॥ ७७ ॥

अवतारान्तरमाह, यस्येति ।—[कायनिग्रहगृहीतविग्रहः] काय-निग्रहेण अमृतविभागकाले देहच्छेदेन, गृहीतविग्रहो बद्धवैरः, [कृती] कुशलो, [राहुः, यस्य] हरेः, [किञ्चिदपकर्तुमक्षमः] सन्, [कान्तवक्त्रसदृशा-ऽऽकृतिं] कान्तं रम्यं, यद्वक्त्रं हरिमुखं, तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तम् ; तत्सु-हृदमित्यर्थः । [इन्दुम् अधुनाऽपि, बाधते] पीडयति ; उपरागमिषेणेति भावः । * अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दु-निग्रहीत्या प्रत्यनीकालङ्कारः । तथा च मूलम् ;—‘प्रतिपक्षप्रतीकारा-शक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम्’ इति ॥ ७८ ॥

दत्तात्रेयावतारमाह, सम्प्रदायेति ।—[अविनाशिविग्रहः] अन-पायस्वरूपः, अत एव [अप्रतिहतस्मृतिः] अप्रतिहता स्मृतिः स्मरण-

* “स्पृष्टे जयति हेष्टि” इति काव्यादर्शोक्तेः स्पृष्टाशब्दस्य सादृश्यवाचकत्वात् “पूर्वसदृशसमीपार्थ—” (१।१।३१ पा०) इति मन्त्रेण तृतीयासमासः ।

परा किल मथितसमुद्रात् उल्लिखितेऽमृतं, कलहायमानेषु देवासुरेषु असुरान् बध्नायित्वा देवान् अमृतं पाययता माहिनीमूर्त्तिधारिणा नारायणेन शशिदिवाकर-प्रदर्शितस्य देवसङ्गमध्यगतस्य देवतारूपधारिणी राहोः शिरः कंदयाश्चक्रे इति पौराणिकी वार्त्ता ।

स्मर्त्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतौ-

दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७६ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः

शातितप्रचुरपत्रसंहति ।

लूनभूरिभुजशाखमुज्झित-

च्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

शक्तियस्य सः, [एषः] हरिः, [सम्प्रदायविगमात्] सम्प्रदायः उपदेश-
परम्परा, तस्य विगमात् अपायात्, [नाशं] कालदोषादध्ययनविच्छेदम्,
[उपेयुषीः] प्राप्ताः । “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् ।
[श्रुतौः] वेदान् । ‘श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः’ इत्यमरः । [स्मर्त्तुं],
श्रुतिसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः ; [दत्त इति] विख्यात इति शेषः ।
अत्रिगोत्रे जातः [अत्रिगोत्रजोऽभवत्] ; दत्तालेयोऽभूदित्यर्थः ।
अत्रानपायित्वस्मृत्यप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या श्रुतिस्मृतिहेतुत्वोक्त्या
काव्यलिङ्गम् ॥ ७६ ॥

परशुरामावतारमाह, रेणुकेति ।—[अयं] हरिः, [रेणुकातनयतां]
परशुरामत्वम्, [उपागतः] सन्, [अर्जुनवनम्] अर्जुनः कार्त-
वीर्यार्जुनः । ‘अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः’ इत्यनेकार्थेऽपि
रेणुकेयविरोधित्वात् निश्चयः । तदुक्तं हरिणा,—‘संयोगो विप्रयोगश्च
साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमोचितौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे
विशेषस्मृतिहेतवः’ ॥ इति । स एव वनं तत्, [शातितप्रचुरपत्र-
संहति] शातिता क्लृप्ता, प्रचुरा प्रभूता, पत्रसंहतिः बाह्वनसमूहः, पर्ण-
सङ्घातश्च यस्य तत् । ‘पत्रं स्याद्बाह्वने पर्णे’ इति विश्वः । [लूनभूरि-
भुजशाखं] लूनाश्किन्नाः, भूरयः प्रचुराः, भुजा एव शाखा यस्य तत्,
[उज्झितच्छायम्] उज्झिता छाया कान्तिः, अनातपश्च यस्य तत्, तथा

एष दाशरथिभूयमेत्य च
 ध्वंसितोद्धतदशाननामपि
 राक्षसीमकृत रक्षितप्रज-
 स्तेजसाऽधिकविभीषणां पुरौम् ॥ ८१ ॥
 निष्प्रहन्तुममरेशविद्विषा-
 मर्थितः स्वयमथ स्वयम्भुवा ।
 सम्प्रति श्रयति सूनुतामयं
 कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

[व्यधात्] विहितवान् । दधातेर्लुङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०)
 इत्यादिना सिचो लुक् । ‘काया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः’
 इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं व्यक्तं, तच्च
 क्रायेति पठेति च श्लेषप्रतिभोऽप्यपिताभेदातिशयोक्त्याऽनुप्राणितमिति
 सङ्गरः ॥ ८० ॥

रामावतारमाह, एष इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [रक्षितप्रजः,
 एषः] हरिः ; दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथी रामः । “अत इज्” (४।१।
 ८५ पा०) । तस्य भावः [दाशरथिभूयं] रामत्वम् । “भुवो भावे”
 (३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । [एत्य] प्राप्य । [ध्वंसितोद्धतदशाननां]
 ध्वंसितो हतः, उद्धतो दृष्टः, दशाननो रावणो यस्यां ताम्, [अपि,
 राक्षसीं] रक्षःसम्बन्धिनीं, [पुरौ] लङ्कां, [तेजसा] स्ववीर्येण, [अधिक-
 विभीषणाम्] अत्यन्तभीषणाम्, [अकृत], इति विरोधः ; भयहेतोरुद्धतस्य
 रावणस्य ध्वंसनात् अधिको महान्, विभीषणो रावणानुजो यस्यां
 ताम्, इत्यविरोधः ; अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ८१ ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं कृष्णावतारमाह, निष्प्रहन्तुमिति ।—[अथ]
 रामावतारानन्तरम्, [अयं] हरिः, [अमरेशविद्विषां] निष्प्रहन्तुं]

तात ! नोदधिविलोडनं प्रति
 त्वद्विनाऽथ वयमुत्सहामहे ।
 यः सुरैरिति सुरौघवल्लभो
 वल्लवैश्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥
 नाऽऽत्तगन्धमवधूय शत्रुभि-
 श्छायया च शमितामरश्चमम् ।

चैत्यादीन् इन्द्रशत्रून् हन्तुमित्यर्थः । “जासिनिप्रहण—” (२।३।५६ पा०)
 इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । [स्वयम्भुवा] ब्रह्मणा, [स्वयम्] आत्मनैव,
 [अर्थितः] प्रार्थितः सन्, [सम्प्रति] इदानीं, [वसुदेवरूपिणः] वसुदेव-
 मूर्तिधरस्य, [कश्यपस्य, सूनुतां] पुत्रतां, [श्रयति,] व्रजति ; कृष्णरूपेणेति
 भावः । अत्र स्वयम्भूप्रार्थनाया विशेषणगत्या वसुदेवपुत्रताप्राप्तिहेतुत्वात्
 पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

तातेति ।—[सुरौघवल्लभः] सुरगणप्रियः, [जगत्पतिः, यः] हरिः,
 [सुरैः] देवैः, [वल्लवैः] गोपैः, [च,] हे [तात !] जनक ! [न] इति
 क्तेदे,—[उदधिविलोडनं] समुद्रमन्यनं, [प्रति], नो इति क्तेदे,—दधि-
विलोडनं दधिमन्यनञ्च, प्रति, [त्वद्विना] त्वां विहायेत्यर्थः । “पृथ-
 ग्विना—” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । [अथ
 वयं] न. नो वा, [उत्सहामहे] न क्षमामहे, [इति, जगदे] गदितम् ।
 अत्र हरिवर्णनाङ्गत्वेन सुराणां वल्लवानाञ्च प्रकृतानामेव नोदधिश्च-
 मूलामेदाध्यवसायलब्धदध्नुदधिविलोडनक्षमत्वकर्मसाम्याद्भूम्योपम्यत्वात्
 तुल्ययोगितामेदः, तेन च हरेर्दधिमन्यनकलावदुदधिमन्यनमपीति वस्तु
 व्यज्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८३ ॥

नाऽऽत्तगन्धमिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [यः] हरिः, [शत्रुभिः,
 अवधूय] अभिभूय, [नाऽऽत्तगन्धम्] अनाघ्रातसौरभमनभिभूतञ्च ।
 ‘आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्’ इत्यमरः । नञर्थस्य नश्चब्दस्य “सह सुपा”

योऽभिमानमिव वृत्रविद्विषः

पारिजातमुदमूलयद्विवः ॥ ८४ ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया

बिभ्रतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपव-

च्चेदिपस्य निरवाट्विलोचनम् ॥ ८५ ॥

यः कोलतां वल्लवताञ्च बिभ्रद्

दंष्ट्रामुदस्याऽऽशु भुजाञ्च गुर्वीम् ।

(१।१।४ पा०) इति समासः । [छायाया] अनातपेन, पालनेन च । ‘छाया
स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कर्षयोः कान्तिसच्छोभा-
पङ्क्तिषु स्त्रियाम् ॥’ इति विश्वः । [शमितामरश्चमं] निवारित-
सुरखेदं, [पारिजातं, वृत्रविद्विषः] शक्रस्य, [अभिमानम्] अहङ्कारम्,
[इव, दिवः] स्वर्गात्, [उदमूलयत्] उन्मूलितवान्, इति पारिजात-
हरणोक्तिः । श्लेषसविशेषण्यमुपमेति केचित्, श्लेषवच्चान्ये ॥ ८४ ॥

यमिति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा [ललाट-
लेखया] ललाटदेशेन, [शम्भुविभ्रमं] शम्भोः विभ्रमं सोन्दर्यं, ललाट-
लोचनमित्यर्थः । [बिभ्रतः, चेदिपस्य] शिशुपालस्य, [विलोचनं] तृतीय-
नेत्रम् । कर्तृ । [यं] हरिमेव, [चण्डमारुतं] चण्डमारुतम् [इव समेत्य,
प्रदीपवत्] प्रदीपेन तुल्यम् । “तेन तुल्यम्—” (५।१।१५ पा०) इति
वतिप्रत्ययः । [सपदि, निरवाट्] निर्वाति स्म, नष्टमित्यर्थः । निरपूर्वा-
द्वाधातोर्लङ् । ‘निरवाप’ इति क्वाचित्कः पाठः, स न सम्यक्, वातेः
प्रक्रियाविरोधादाप्तेरसङ्गतार्थत्वादिति । अनेकार्थ्यमुपमा ॥ ८५ ॥

य इति ।—[यः] हरिः, [कोलतां] वराहत्वम् । ‘वराहः
शूकरो वृष्टिः कोलः पोली किरिः किटिः’ इत्यमरः । [वल्लवतां]

मग्नस्य तोयापदि दुस्तरायां
 गोमण्डलस्योदरणं चकार ॥ ८६ ॥
 धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव
 दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।
 दत्त्वाऽर्घ्यमत्रभवते भुवनेषु यावत्
 संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥ ८७ ॥

गोपालत्वं, [च विभत् । आशु गुर्वीं दंष्ट्रां भुजाच्च] ; यथासङ्गा-
 मिति भावः । [उदस्य] उदम्य, [दुस्तरायां, तोयापदि] जलसङ्घटे,
 एकल,—समुद्रकतायाम्, अन्यत्र,—वर्षकतायाच्च, [मग्नस्य, गोमण्डलस्य]
 भूगोलस्य घेनुवन्दस्य च, [उदरणं चकार] । अत्र कोलत्ववङ्गत्वयोः
 प्रकृतयोरेव श्लेषमूलामेदाध्यवसायेन गोमण्डलोदरणस्य दंष्ट्राभुजोदम-
 नस्य च साम्यादौपम्यगम्यतायां तुल्ययोगिता सती यथासङ्गेन सङ्गी-
 र्यते । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ;—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ इति
 लक्षणात् ॥ ८६ ॥

एवं देवं स्तुत्वा अनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति, धन्योऽसि ।—धनं लब्धः
 [धन्यः] पुण्यवान्, [असि] । ‘सुकृती पुण्यवान् धन्यः’ इत्यमरः ।
 “धनगणं लब्ध्वा” (४।४।८४ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [यस्य] ते,
 [एषः हरिः, समक्ष एव] अक्षोः समीपे एव, पुरत एवेत्यर्थः ; स्थित
 इति शेषः । सामीप्येऽव्ययीभावः, “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
 (५।४।१०७ पा०) इति समामान्तः ; अत एव “तृतीयासप्तम्योर्बहु-
 लम्” (१।४।८४ पा०) इति सप्तम्या अमभावः । अन्यत्र को विशेषः ?
 तत्राऽऽह ।—[यः] हरिः, [दूरादपि] परोक्षेऽपि, [क्रतुषु] यागेषु,
 [यज्वभिः] विधिवदिष्टवङ्गिः । ‘यच्चा तु विधिनेष्टवान्’ इत्यमरः ।
 “सुयजोर्द्वनिप्” (३।१।१०३ पा०) इति द्वनिप्प्रत्ययः । [इज्यते]
 पूज्यते ; स ते प्रत्यक्ष इति धन्यत्वमित्यर्थः । फलितमाह ।—[अत्र-

भीष्मोक्तं तदिति वचो निश्चयं सम्यक्
 साम्राज्यश्रियमधिगच्छता नृपेण ।
 दत्तेऽर्घे महति महौभृतां पुरोऽपि
 त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥ ८८ ॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 श्रीकृष्णार्घदानं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

भवते] पूज्यायेत्यर्थः । ‘पूज्यस्त्वन्नभवान्’ इति सज्जनः । “इतराभ्यो-
 ऽपि दृश्यन्ते” (५।३।१४ पा०) इति सार्वविभक्तिके लक्षप्रत्यये सुप्-
 सुपा इति समासः । [अर्घं] पूजां, [दत्त्वा यावत् संसार-
 मण्डलं] वर्तते तावदिति शेषः । [भुवनेषु], साधुर्वादः शब्दस्त्वं
 [साधुवादं] साधुसमाख्याम्, [अवाप्नुहि] लभस्वेत्यर्थः । अत्र राज्ञो
 धन्योऽसीति विशेषणगत्या यस्वेत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८७ ॥

भीष्मेति ।—[साम्राज्यश्रियं] ‘येनष्टं राजमूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
 शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्’ इत्यमरः । सम्राजो भावः
 साम्राज्यं, तदेव श्रीस्तां श्रियम्, [अधिगच्छता] भजता, [नृपेण]
 युधिष्ठिरेण, [इति] इत्थं, [भीष्मोक्तं तद्वचः सम्यक्, निश्चयं] श्रुत्वा,
 [महौभृतां] राज्ञां, [पुरः] अग्रे, [महति, अर्घं] पूजायां, [दत्तेऽपि,
 मधुभिः] हरिः ; त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे
 षञ्प्रत्ययः । तत्र [त्रैलोक्ये], कृष्णः, [अनर्घः] पूजारहितः, [एव अभूत्],
 इति विरोधः । अमूल्य एवाभूदित्यविरोधः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्घः’
 इत्यमरः । अत्रार्घयोरेवेदाध्यवसायाद्विरोधः, तदध्यवसायाद्विरोधः,
 इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 माघकाव्यव्याख्यायां सर्वङ्गप्राऽऽख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

—००—

अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥ १ ॥
पुर एव शार्ङ्गिणि सवैर-
मथ पुनरमुं तदर्चया ।
मन्युरभजदवगाढतरः
समदोषकाल इव देहिनं ज्वरः ॥ २ ॥

अथेति ।—[अथ] हरिपूजाऽनन्तरं, [चेदिपतिः] शिशुपालः, [तत्र, सदसि] सभायां, [पाण्डुतनयेन] युधिष्ठिरेण, [विहितं, मधुद्विषः] हरेः, [मानं] पूजां, [नासहत], इर्थां चकारेत्यर्थः । ‘परोत्कर्षा-
क्षमेष्वा स्याद्दोर्जन्यान्मन्युतोऽपि च’ इति लक्षणात् । तथा हि,—
[मानिनाम्] अहङ्कारिणां, [मनः, परवृद्धिमत्सरि] परवृद्धौ मत्सरि,
[हि]; परशुभद्वेषि खलित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः । अस्मिन् सर्गे उद्गता वृत्तम् ;—‘सजसादिमे सलघुके च,
नसजगुरुकैष्वथोद्गता । त्राहिगतभनजला गयुताः, सजसा जगौ
चरममेकतः पठेत् ॥’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

पुर इति ।—[पुरः] पूर्वम्, [एव शार्ङ्गिणि, सवैरं] सक्रोधम्,
[अमुं] चैवम्, [अथ पुनः] अतः परं, [तदर्चया] हरिपूजया, [अव-
गाढतरः] निविद्धतरः, [मन्युः] क्रोधः ; रोद्ररसस्य स्थायी भाव इति

अभितर्जयन्निव समस्त-

नृपगणमसावकम्पयत् ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनै-

रशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

स वमन् रुषाऽश्रु घनघर्म-

विगलदुरुगण्डमण्डलः ।

भावः ; [देहिनं] शरीरिणं, [समदोषकालः] समो तुलितो, दोषः
अपथ्यसेवा, कालः कर्मविपाकश्च यस्य सः, [ष्वर इवाभजत्] । उपमा-
लङ्कारः ॥ २ ॥

अथाष्टभिरस्य गात्राऽऽरब्धक्रोधचैष्टां प्रपञ्चयति, अभौत्यादि ।—
[असौ] चैद्यः, [समस्तनृपगणमभितर्जयन्निव], इत्युत्प्रेक्षा । ‘तर्ज भर्त्सनैः’
चौरादिकस्यानुदात्तत्वेन प्राप्तस्य आत्मनेपदस्य चच्छिडादेशस्य * ख्याजः
स्थानिवद्भावानादरेण पुनर्जित्करणसामर्थ्यादनित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
पदम् ; अत एव ‘तर्जयतीत्यपि दृश्यते कविषु’ इति भट्टमहः । [अशनैः]
अतिमात्रं, प्रकम्पितं जगत्त्रयं येन तत् [प्रकम्पितजगत्त्रयं] त्रैलोक्य-
भौषणं, [शिरः शनैः, लोलमुकुटमणिरश्मि] लोलाश्चपलाः, मुकुटमणि-
रश्मयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अकम्पयत्] ; क्रोधातिरेकादिति
भावः ॥ ३ ॥

स इति ।—[रुषा] रोषेण, [अश्रु, वमन्] मुञ्चन्, [घनघर्मविगल-

ख्याजो जित्तत्त्वोभयपदसिद्धार्थं कृतत्वेन ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । वस्तुतस्तु
विचक्षणः इत्यत्र युज्यमावश्यकैः चच्छिड इकारिणैवानुदात्तेनात्मनेपदं सिद्धं पुनः
ङित्करणमनुदात्तत्वेनमित्यस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्येव वक्तव्यम् । तथा
च वामनः,—“चच्छिडोऽनुबन्धकरणम्” (५ अधि० २५० ४ सू०) इत्यस्य वृत्तां,—
“चच्छिड इकारिणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं, किमर्थं ङित्करणम् ?—तत्क्रियते
अनुदात्तमित्यस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतेन वेदि-भर्त्सित-तर्जिप्रसृतयो
व्याख्याताः, आवेदयति-भर्त्सयति-तर्जयति इत्यादीनां प्रयोगाणां दर्शनात्” इति ।

स्वेदजलकणकरालकरो

व्यरुचत् प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स निकामघर्मितमभीक्ष्ण-

मधुवदवधूतराजकः ।

क्षिप्तबहुलजलबिन्दु वपुः

प्रलयाणवोत्थित इवाऽऽदिशूकरः ॥ ५ ॥

दुरुगण्डमण्डलः] धनेन सान्द्रेण, घर्मेण क्रोधोष्मणा, विगलत् सवत्, उरु महत्, गण्डमण्डलं यस्य सः, स्त्रियत्कपोल इत्यर्थः । [स्वेदजलकण-करालकरः] स्वेदजलकणैः स्वेदबिन्दुभिः, करालकरो दन्तुरहस्तः, [सः] चैद्यः, [त्रिधा] नेत्रकपोलहस्तदेशैः, [प्रभिन्नः] मदसावी, मत्तः इत्यर्थः । ‘प्रभिन्नो मत्तः स्यात्’ इति वैजयतो । [कुञ्जर इव व्यरुचत्] । रुचेः “युङ्गो लुङि” (१।३।६ पा०) इति विकल्पात् परस्मैपदम् । एतेन स्वेदाख्यः सात्त्विकभावः उक्तः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स इति ।—[अवधूतराजकः] राज्ञां समूहो राजकम् । “गोत्रोच्च—” (४।२।३६ पा०) इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । तदवधूतमभिभूतं येन स तथोक्तः, [सः] चैद्यः, [निकामघर्मितं] निकामं घर्मितं सञ्जातघर्मम्, उद्भवत्स्वेदमित्यर्थः । ‘घर्मः स्यादातपे ग्रीष्म उष्णस्वेदान्मसोरपि’ इति विश्वः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । [वपुः, प्रलयाणवोत्थितः] प्रलये अर्णवस्तस्मादुत्थितः, [आदिशूकर इव, क्षिप्तबहुलजलबिन्दु क्षिप्ताः प्रेरिताः, बहुलाः सान्द्राः, जलबिन्दवो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [अभीक्ष्णम्, अधुवत्] क्रोधाद्भवति स्म । “धूञ् विधून्ने” इति धातोस्तोदादिकात् लङ् । अत्रापि स्वेदः सात्त्विक एवोक्तः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षणमाऽऽश्लिषद्घटितशैल-
 शिखरकठिनांसमण्डलः ।
 स्तम्भमुपहितविधूतिमसा-
 वधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥
 कनकाङ्गदयुतिभिरस्य
 गमितमरुचत् पिशङ्गताम् ।
 क्रोधमयशिखिशिखापटलैः
 परितः परीतमिव बाहुमण्डलम् ॥ ७ ॥

क्षणमिति ।—[घटितशैलशिखरकठिनांसमण्डलः] घटितं सुसंहितं,
 यच्चैलशिखरं तद्वत् कठिनमंसमण्डलं यस्य सः, [असौ] चैयः, [उपहित-
 विधूतिम्] उपहिता अवगाहिता, अःरोपितेत्यर्थः, विधूतिः कम्पो
 यस्मिंस्तम्, [अधिकावधूनितसमस्तसंसदम्] अधिकमत्यन्तम्, अवधूनिता
 कम्पिता, समस्ता सकला, संसत् सभा येन तं, [स्तम्भं क्षणम्, आश्लिषत्]
 श्लिष्टवान्, तेनांसमण्डलेनाहतवानित्यर्थः ; अत एव कठिनांसमण्डल
 इति विशेषणञ्च । पुषादित्वात् च्चेरङादेशः । आलिङ्गनार्थत्वे तु
 “श्लिष आलिङ्गने” इति क्सादेशः स्यात् । क्रोधान्धाः किमु न कुर्वन्तीति
 भावः । अलांसकाठिन्यस्य विशेषणगत्या स्तम्भाऽऽश्लिषद्घेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गं शैलशिखरोपमया सङ्गीर्यते ॥ ६ ॥

कनकेति ।—[कनकाङ्गदयुतिभिः] कनकस्याङ्गदयोः केयूरयोः,
 युतिभिः, [पिशङ्गतां] पिङ्गलवर्णतां, [गमितं] प्रापितमिति तद्गुणा-
 लङ्कारः । [अस्य] चैयस्य, [बाहुमण्डलं, क्रोधमयशिखिशिखापटलैः]
 क्रोधान्निष्वालाजालैः, [परितः, परीतं] परिष्ठितम्, [इवारुचत्]
 इत्युत्प्रेक्षा । “द्युङ्गो लुङि” (१।३।६१ पा०) इति परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

कृतसन्निधानमिव तस्य
 पुनरपि तृतीयचक्षुषा ।
 क्रूरमजनि कुटिलधु गुरु-
 मुकुटौकठोरितललाटमाननम् ॥ ८ ॥
 अतिरक्तभावमुपगम्य
 कृतमतिरमुष्य साहसे ।
 दृष्टिरगणितभयाऽसिलता-
 मवलम्बते स्म समया सखीमिव ॥ ९ ॥

कृतेति ।—कुटिले भुवौ यस्य तत् [कुटिलधु] । उपसर्जनस्य
 ऋस्वः । [गुरुमुकुटौकठोरितललाटं] गुर्व्या भुकुट्या भूभङ्गेण, कठोरितं
 भीषणीकृतं, ललाटं यस्य तत्, [तस्य] चैदस्य, [आननं पुनरपि तृतीय-
 चक्षुषा, कृतसन्निधानं] कृतसंसर्गम्, [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [क्रूरमजनि]
 भयङ्करमभूत् । जनः कर्त्तरि लुङ्, “दीपजन—” (३।१।६१ पा०)
 इत्यादिना विकल्पात् चिणप्रत्ययः ॥ ८ ॥

अतिरक्तेति ।—[अमुष्य] चैदस्य, [दृष्टिः], अतिरक्तस्य भावस्तम्
 [अतिरक्तभावं] रोषातिरेकादत्यरुणताम्, अन्यत्र,—कर्मातिरेकादत्यनु-
 रागिताम्, [उपगम्य] प्राप्य, [साहसे] कृणादिबध्नु-
 रूपे, अन्यत्र,—
 युद्धे, * [कृतमतिः], सर्वथा हनिष्यामि गमिष्यामि इति च कृतनिश्चया
 अर्थनिर्धारणमतिरिति यावत्, [अगणितभया] अगणितम् अविचारितं,
 भयं शत्रोर्गुरुजनाच्च यथा सा सती, [समया] समीपे, [असिलतां
 सखीमिव, अवलम्बते स्म] साधनत्वेन स्वीचकार । क्रीधाजि-
 चांसया खङ्गमद्राक्षीदित्यर्थः । अत्र प्रसृतर्हाष्टविशेषणसाम्यादप्रसूत-
 नायिकाप्रतीतः समासोक्तिरुपमासङ्कीर्णा ॥ ९ ॥

करकुङ्मलेन निजमूरु-

मुरुतरनगाश्मकर्कशम् ।

वस्तचपलचलमानजन-

श्रुतभीमनादमयमाहतोच्चकैः ॥ १० ॥

इति चुक्रुधे भृशमनेन

ननु महदवाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत्

किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ? ॥ ११ ॥

करेति ।—[अयं] चैद्यः, [उरुतरनगाश्मकर्कशम्] उरुतरो महत्तरः, नगाश्मवत् शैलशिलिव, कर्कशः, इत्युपमा । तं, [निजम्] आत्मीयम्, [ऊरु] सकृधि । ‘सकृधि क्लीवे पुमानूरुः’ इत्यमरः । [करकुङ्मलेन] करः कुङ्मल इवेत्युपमितसमासः । तेन, संहतप्रसारिताङ्गुलिना, पाणितलेनेत्यर्थः । [वस्तचपलचलमानजनश्रुतभीमनादं] वस्तो भीतः, अत एव चपलं चञ्चलं, चलमानेन जनेन श्रुतो भीमनादो भयङ्करध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [उच्चकैः, आहत] आहतवान् । अलञ्जलक्ष्याः क्रोधान्धाः स्वात्मानमेव घ्नन्तीति भावः । आङ्पूर्वाङ्गन्तेर्लङ्, “आङो यमह्नः” (१।३।२८ पा०) इति अकर्मकाधिकारेऽपि “स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्” (वा०) इत्यात्मनेपदे “अनुदात्तोपदेश—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः ॥ १० ॥

इतीति ।—[इति] इत्थम्, अनेन प्रकारेण इत्यर्थः, [अनेन] चैद्येन, [भृशं, चुक्रुधे] कुङ्मम् । भावे लिट् । [संवृतिमदपि] संवृतिर्विकारगुप्तिः तद्वदपि, धीरमपीत्यर्थः । [मनो महत्, विप्रियं] अप्रियम्, [अवाप्य, विकृतिं] विकारं, [याति ननु] प्राप्नोति खलु । [यत्] मनः, [निसर्गनिरवग्रहं] निसर्गात् स्वभावात्, निरवग्रहं चपलमित्यर्थः । ग्रहेः

प्रथमं शरीरजविकार-

कृतमुकुलबन्धमव्यथो ।

भाविकलहफलयोगमसौ

वचनेन कोपकुसुमं व्यचौकसत् ॥ १२ ॥

ध्वनयन् सभामथ सनीर-

घनरवगभीरवागभीः ।

वाचमवददतिरोषवशा-

दतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षरामसौ ॥ १३ ॥

अप्रप्रत्ययः । तदिति शेषः । [किमु ?] विकृतिं यातीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ; चपलचित्तश्चायं चैव इति भावः । अत्र चैवक्रोधस्य नन्वित्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ११ ॥

एवं गात्राऽऽरब्धविकारानुक्ता वागाऽऽरब्धान् वक्तुमुपोद्घातयति, प्रथममिति ।—न व्यथते विभेतीति [अव्यथो] निर्भयः । “जिट्ति” (३।२।१५७ पा०) इत्यादिना नञ्पूर्वाद्वाच्यतेरिति । [असौ] चैव, [प्रथमं, शरीरजविकारकृतमुकुलबन्धं] शरीरजैर्विकारैः पूर्वोक्तैः शिरःकम्पनादिभिः कृतो मुकुलबन्धो मुकुलप्रादुर्भावो यस्य तत्, [भाविकलहफलयोगं] भाविकलहस्य रणस्यैव, फलस्य योगो यस्य तत् । “अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ” इत्यमरः । [कोपकुसुमं] कोप एव कुसुमं तत्, [वचनेन] “यदपूजः” इत्यादि-वक्ष्यमाणवाक्येन, [व्यचौकसत्] विकासयति स्म । कसेः “शो चङुपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति उपधाया ऋस्वत्वे “दीर्घो लघोः” (७।४।८४ पा०) इत्यभ्यासदोर्घः । अत्र विकारकलहवचन-कोपेषु मुकुलफलविकासकुसुमत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्त्तिसावयवरूप-कम् ॥ १२ ॥

ध्वनयन्निति ।—[अथ, सनीरघनरवगभीरवाक्] सजलमेघगर्जित-

यदपूपुजस्त्वमिह पार्थ !

मुरजितमपूजितं सताम् ।

प्रेम विलसति महत्तदहो !!

दयितं जनः खलु गुणौति मन्यते ॥ १४ ॥

यदरान्नि राजवदिहाध्य-

मुपहितमिदं मुरद्विषि ।

गम्भीरस्वर इत्यर्थः । [अभीः] निर्भीकः, [असौ] चैद्यः, [सभाम्] आस्थानं, [ध्वनयन् अतिरोषवशात्, अतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षराम्] अतिनिष्ठुराणि अतिपरुषाणि, स्फुटतराणि चाक्षराणि यस्यास्तां, [वाचमवदत्] । घनरवगभीरेत्युपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

वाचमवददित्युक्तम्, अथ तामेव प्रपञ्चयन् पञ्चभिः पाण्डवोपालम्भ-
माह, यदित्यादि ।—हे [पार्थ !] पृथापुवेति मातृप्राधान्येनाऽऽमन्त्रणं
मन्त्रीह्वाटनार्थम् । [सतामपूजितं] सङ्घिरपूज्यमानमित्यर्थः । “मति-
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः । “क्तस्य च
वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी । [मुरजितं] कृष्णं, [इह]
सदसि, [यत्] यस्मात्, [त्वम्, अपूपुजः] पूजयसि स्म । “गो चङुपधाया
ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इत्युपधाया ऋस्वः । [तत्] तस्मात्, [महत्
प्रेम, विलसति] स्फुरति ; अन्यथा कथमपूज्ये पूज्यत्वाभिमानः ? इत्यभि-
प्रेत्याह ।—[जनः,] लोकः, [दयितं] प्रियं जनं, [गुणौति मन्यते
खलु], अगुणिनमपौत्यर्थः । [अहो !!] आश्चर्यम् । कृष्णः प्रेम्णा
पूजितः, न गुणादिति भावः । अत्र प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ॥ १४ ॥

यदिति ।—[अरान्नि] अभिषेकादिराजगुणविरहिणीत्यर्थः ।
“नञस्तत्पुरुषात्” (५।४।७१ पा०) इति समासान्तप्रतिषेधः । [इह]
अस्मिन्, [मुरद्विषि] कृष्णे । अपातत्वद्योतनार्थमसम्प्रदानविभक्ति-

ग्राम्यमृगं द्रव.हविस्तदयं
 भजते ज्वलत्सु न महौशवज्जिषु ॥ १५ ॥
 अनृतां गिरं न गदसौति
 जगति पटहैर्विघुष्यसे ।
 निन्द्यमथ च हरिमर्चयत-
 स्तव कर्मणैव विकसत्यसत्यता ॥ १६ ॥
 तव धर्मराज इति नाम
 कथमिदमपष्टु पठ्यते ? ।

निर्देशः । राजानमर्हतीति [राजवत्] राजार्हम् । “तदर्हम्”
 (५।१।१७ पा०) इति वतिप्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः”
 (१।१।३८ पा०) इत्यव्ययत्वम् । [यदिदम्, अर्थम्] अर्घार्थं द्रव्यम्, अर्हण-
 मित्यर्थः । [उपहितम्] अर्पितं, [तत्] अर्थम्, [अयं] कृष्णः ;
 महौशा अवनीपाः, वज्रय इव, इत्युपमितसमासः तेषु [महौशवज्जिषु,
 ज्वलत्सु] सत्सु, अन्यत्र,—महौशा इव वज्रयः तेषु ज्वलत्सु सतिस्त्वित्यर्थः ;
 [ग्राम्यमृगः] शुनकः, [हविरिव, न भजते] न प्राप्नोति । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

अनृतामिति ।—हे पार्थ ! [अनृताम्] असत्यां, [गिरं, न गदसि]
 न वदसि, [इति, जगति] लोके, [पटहैः] वाद्यविशेषैः कर्तुंभिः ।
 [विघुष्यसे] उद्धोष्यसे, [अथ च] तथाऽपि, [निन्द्यं हरिमर्चयतस्तव,
 कर्मणा] अपूज्यपूजाकरणेन, [एव, असत्यता] सत्यहीनता, [विक-
 सति] प्रकाशते । अवासत्यप्रसिद्धसत्याऽऽचरणयोर्विरूपयोर्घटनाद्वि-
 रूपघटनारूपो विषमालङ्कारः ॥ १६ ॥

तवेति ।—हे पार्थ ! [तवेदं धर्मराज इति नाम कथम्, अपष्टु]
 असत्यमेव, [पठ्यते ?] । “अपटुः सुष्ठु स्थः” (उणा० १पा० २६सू०)

भौमदिनमभिदध यथवा .

भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥ १७ ॥

यदि वाऽर्चनीयतम एष

किमपि भवतां पृथासुताः ! ।

शौरिरवनिपतिभिर्निखिलै-

रवमाननाऽर्थमिह किं निमन्वितैः ? ॥ १८ ॥

अथवा न धर्ममसुबोध-

समयमवयात बालिशाः ।

इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । “अम्बाम्बगोभूमि—” (८।३।६७ पा०) इत्यादिना षत्वम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह ।—[अथवा जनाः भृशम्, अप्रशस्तमपि भौमदिनम्] अङ्गारकवारं, [मङ्गलम्, अभिदधति] व्यपदिशन्ति, तद्वदिदमपीत्यर्थः । लोकैरप्रशस्तं प्रशस्तशब्देन विरुद्धार्थेनापि व्यपदिश्यते तदुच्चारणदोषात्, तद्वदधर्मराजस्यापि ते धर्मराजव्यपदेश इति भावः । अत्र धर्मराजभौमदिनयोर्निरपेक्षवाक्यद्वये प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १७ ॥

यदि वेति ।—हे [पृथासुताः !] कौन्तेयाः ! [एषः, शौरिर्वा] शौरिरेवेत्यर्थः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये’ इति विश्वः । [किमपि] कथमपि, [भवताम्, अर्चनीयतमो यदि] पूज्यश्चेत् ? तर्हीति शेषः । [अवमाननाऽर्थम्] अवमानस्तिरस्कारः, तस्मै तदर्थमेव । “अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” । (वा०) क्रियाविशेषणम् । [निमन्वितैः] आहूतैः, [निखिलैः अवनिपतिभिरिह, किम् ?] कोऽर्थः साध्यः ? इत्यर्थः । अत एव साधनक्रियाऽपेक्षया करणत्वे तृतीयया । अत्र गम्यमानक्रियाऽपेक्षयाऽपि कारकवृत्तिरिति न्यासद्योते । अत्र सकलराजनिषेधस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १८ ॥

काममयमिह वृथापलितो

हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः ॥ १९ ॥

स्वयमेव शान्तनुतनूज !

यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।

तत्र मुररिपुरथं कतमो

यमनिन्यवन्दिवदभिष्टुषे वृथा ? ॥ २० ॥

अथ त्रिभिर्भौषोपालम्भमाह, अथेत्यादि,—[अथवा इह, बालिशः] मूर्खाः, यूयमिति शेषः ; [असुबोधसमयं] सुबोधो न भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधः, समय आचारो यस्य तं, [धर्मं, न अवयात] न जानीत । अवपूर्वादयाधातोर्लोठः “तस्थस्थ—” (३।४।१०१ पा०) इत्यादिना यस्य तादेशः । किन्तु वृथा निष्फलं, पलितं यस्य सः [वृथापलितः] वृथापरिणत इत्यर्थः । ‘पलितं जरसा श्लोक्लाम्’ इत्यमरः । वृथात्वे हेतुः,—[हतबुद्धिः] नष्टमतिः, [अयं, सरित्सुतः] भौषोऽपि, [कामम्, अप्रणिहितः] अनवहितः, प्रमत्तः इत्यर्थः । बालाः पार्था न जानन्तु, हन्त !! वृद्धोऽपि न जानातीति चित्रमित्यर्थः ; अत एव सत्यपि कारणे कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ; तथा बालिशत्वधर्मदुर्बोधत्वयोर्विशेषणगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं चेत्यनयोः सापेक्षत्वात् सङ्गरः ॥ १९ ॥

स्वयमेवेति ।—हे [शान्तनुतनूज !] भौष ! [स्वयमेव] त्वमेवेत्यर्थः । [यमपि, गणं] वर्गम्, [अर्घ्यम्] अर्घाहं, पूज्यमित्यर्थः । “दण्डादिभ्यः” (५।१।६६ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [अभ्यधाः] अबोधः, ‘स्नातकं गुरुम्’ (१४ स० ५५ श्लोक०) इत्यादि स्नातक इति भावः । धाधातोरुङि “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् । [तत्र] स्नातकादिगणे, [अयं मुररिपुः कतमः ?] न कोऽपीत्यर्थः । मास्तु अस्तु वा, अस्मदुपालम्भे को हेतुः ? अत आह, यमिति ।—[यं]

अवनीभृतां त्वमपहाय

गणमतिजडः समुन्नतम् ।

नौचि नियतमिह यच्चपलो

निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥

प्रतिपत्तुमङ्ग ! घटते च

न तव नृपयोग्यमर्हणम् ।

कृष्णा ! कलय ननु कोऽहमिति

स्फुटमापदां पदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥

सुररिपुम्, [अनिन्द्यवन्दिषत्] प्रगल्भवैतालिकवत्, इत्युपमा । [वृथा अभिष्टुषे] मिथ्या स्तोषि ; अतस्त्वमेवोपालभ्यसे इति भावः । “उप-सर्गात् सुनोति—” (८।३।६५ पा०) इत्यादिना षत्वम् ॥ २० ॥

अवनीति ।—[अतिजडः] अतिमूढ़ः, [अतिश्रीतश्च, [चपलः] अस्थिरः, सत्वरश्च, [त्वं, समुन्नतम्] उन्नतम्, [अवनीभृतां] राज्ञां, भूधराणाञ्च, [गणमपहाय] ; न्यञ्चतीति न्यङ् तस्मिन् [नौचि] नौचवृत्ते, निम्ने च । “अचः” (६।४।१३८ पा०) इत्यकारलोपे “चो” (६।३।१३८ पा०) इति दीर्घः । [इह] अस्मिन् कृष्णे, [यत्] यस्मात्, [नियतं] नित्यं, [निरतः] अनुरक्तः, प्रवणश्च, स इति शेषः । [निम्नगासुतः] निम्नं नीचं, गच्छतीति निम्नगा नदी । “अन्यत्रापि दृश्यते” (बा०) इति उग्रत्थयः । तस्याः सुतः, [भवसि, स्फुटं] व्यक्तम् ; नौचनिरतत्वादि-धर्मसङ्गमादिति भावः । उक्तञ्च,—“न पितृमनुवर्त्तन्ते मातृकं द्विपदाः” इति । अत्र चतुर्थपादार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्य-लिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भं करोति, प्रतिपत्तुमिति ।—हे [अङ्ग ! तव, नृपयोग्यं] राजार्हम्, [अर्हणं] पूजनं, [प्रतिपत्तुं]

असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि

मधुरिति कथं प्रतीयते ? ।

दण्डदलितसरघः प्रथसे

मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन्मधु ॥ २३ ॥

मुचुकुन्दतल्पशरणस्य

मगधपतिशातितौजसः ।

स्वीकर्तुं, [न च घटते] न युज्यते । ननु अहमपि राजैव, कथमर्हणं मे न युक्तम् ? तत्राऽऽह, कथ्येति ।—हे [कृष्ण ! अहं कः ? इति कलय], अहं राजा न वेति निजस्वरूपमालोचयेत्यर्थः । अनालोचनेऽनर्थ-माह,—[अनात्मवेदिता] अनात्मज्ञत्वम्, [आपदां, पदं] स्थानं, [स्फुटं, ननु] खलु, सत्यमित्यर्थः ; आत्मा च कंसकिङ्करस्तस्य पशुपालकत्वादिति भावः । अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात् काव्यलिङ्ग-मिति ॥ २२ ॥

असुर इति ।—[मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया, न्यवधि] इतः । आत्म-नेपदेष्वन्यतरस्याम्” (२।४।४४ पा०) इति हन्तेर्लुङि विकल्पादधा-देशः । इति [कथं, प्रतीयते ?] विश्वस्यते ? न कथञ्चिदित्यर्थः । ‘प्रत्य-योऽधौनश्चपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । किन्तु [दण्डदलितसरघः] दण्डेन दलिता ध्वस्ता, सरघा मधुमक्षिका, येनदृशः, [त्वम्] । ‘सरघा मधुमक्षिका’ इत्यमरः । अत एव [मधु] चोद्रे, [सूदयन्] पौडयन्, [मधुसूदन इति, प्रथसे] प्रथितोऽसि ; मक्षिकासूदनमेव मधुसूदन-संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु मधुनाम्नो दैत्यस्य सूदनमित्यर्थः । अत्र मधुसूदनसंज्ञायां प्रसिद्धान्यनिषेधस्योत्तरवाक्यस्यान्यथा व्युत्पादनहेतु-त्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

मुचुकुन्देति ।—हे [अबल !] बलहीन ! कुतः ?—[मुचुकुन्दतल्प-शरणस्य] मुचुकुन्दो नाम कश्चिद्राजा, यस्यासुरविजयश्रान्त्या निद्राय-

सिद्धमबल ! सबलत्वमहो !!

तव रोहिणीतनयसाहचर्यतः ॥ २४ ॥

कलयन् प्रजास्त्वमनृतेन

कपटपटुरैन्द्रजालिकः ।

प्रीतिमनुभवसि नग्नजितः

सुतयेष्टसत्य इति सम्प्रतीयसे ॥ २५ ॥

धृतवान्न चक्रमरिचक्र-

भयचकितमाहवे निजम् ।

माणस्य देवतावरप्रसादात् निद्राविघातकारी दृष्टिपाताङ्गस्त्रीभवति ; तस्य तत्त्वं शय्या, तदेव शरणं रक्षकं यस्य तस्य ; कालयवनविद्रावितस्येति भावः । तथा [मगधपतिश्रातितोजसः] मगधपतिना जरासन्धेन, श्रातितोजसः अष्टादशकृत्वो नष्टवीर्यस्य, [तव, रोहिणीतनयसाहचर्यतः] रोहिणीतनयस्य बलापरनाम्नो बलभद्रस्य, साहचर्यतः साहचर्यात्, [सबलत्वं सिद्धम्] ; न तु स्वबलसम्पत्त्यर्थः । [अहो !!] कारणं विना कार्यादिद्यादाश्चर्यम् ; अत एव विभावनाऽलङ्कारः । पुण्यैर्यशो लभ्यते इति भावः ॥ २४ ॥

कलयन्निति ।—इन्द्रजालं वेत्तोति [ऐन्द्रजालिकः], अत एव [कपटपटुः] वचना कुशलः, [त्वम्, अनृतेन] असत्येन, [प्रजाः, कलयन्] वञ्चयमानः, दृष्टं सत्यं यस्य सः [दृष्टसत्यः] प्रियसत्यः, [इति, सम्प्रतीयसे] सम्यक् ख्यायसे । ‘प्रतोतं प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः’ इत्यमरः । [नग्नजितः] नग्नजिन्नाम्नो राज्ञः, [सुतया] सत्याऽऽख्यया इत्यर्थः, [प्रीतिम्] आनन्दम्, [अनुभवसि] ; सत्यायोगादिष्टसत्यः, न तु सत्ययोगादिति भावः । अत्र हरेः सत्यसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेः सम्बन्धे असम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

धृतवानिति ।—[आहवे] युद्धे, [अरिचक्रभयचकितम्] अरि-

चक्रधर इति रक्षाङ्गमदः

सततं विभर्षि भुवनेषु रूढये ॥ २६ ॥

जगति श्रिया विरहितोऽपि

यदुदधिसुतामुपायथाः ।

ज्ञातिजनजनितनामपदां

त्वमतः श्रियः पतिरिति प्रथामगाः ॥ २७ ॥

चक्रादरिसैन्यात्, भयेन चकितं सम्भ्रान्तम् । ‘चकितं भयसम्भ्रमः’ इति सज्जनः । [निजम्] आत्मीयं, [चक्रं] सैन्यं, [न धृतवान्] नावलम्बितवान्, न रक्षितवान् इत्यर्थः । किन्तु [चक्रधर इति भुवनेषु, रूढये] प्रसिद्धये, [अदः] इदं, [रक्षाङ्गं] चक्रापरःऽऽख्यं, [सततं, विभर्षि] दधासि ; वृथाभारमिति भावः । ‘चक्रं सैन्यरक्षाङ्गयोः’ इति हेमसज्जनौ । अयोविकारधरः चक्रधरो भवान्, अरिभीतचक्राधारकत्वादित्यर्थः । अत्र ह्यरौ भगवति चक्रधारणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

जगतोति ।—[श्रिया] राजलक्ष्मणा, [विरहितोऽपि] ; यदूनां ययातिशापाद्राज्यानधिकारित्वादिति भावः । [ज्ञातिजनजनितनामपदां] ज्ञातिजनन बन्धुजनेन, जनितं प्रवृत्तितं, नामपदं श्रौरिति पारिभाषिकसंज्ञाशब्दो यस्यास्ताम्, [उदधिसुताम्] अश्विकन्यां, [यत्] यस्मात्, [उपायथाः] उदूढवानित्यर्थः । ‘विवाहोपयमो समो’ इत्यमरः । “उपादुयमः स्वकरणे” (१।३।५६ पा०) इत्यात्मनेपदम् । “तनादित्यस्तथासोः” (२।४।७८ पा०) इति सिचो लुक् । “अनुदात्तोपदेश—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । [अतस्त्वं जगति श्रियः पतिरिति, प्रथां] ख्यातिम्, [अगाः] प्राप्तवानसि । “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः । न राजान्तरवद्राजलक्ष्मणयोगात्तव श्रौपतिव्यम् ; किन्तु श्रीसंज्ञिकायाः कस्याश्चिद्वराक्याः परिग्रहादिति भावः । अलोग्रसेनस्याभिषेकसंस्कारेऽपि

अभिश्नु संयति कदाचि-
 दविहितपराक्रमोऽपि यत् ।
 व्योम्नि कथमपि चकर्थ पदं
 व्यपदिश्यसे जगति विक्रमौत्थतः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं विभर्थ यदि पूर्व-
 मिदमपि गुणाय वर्त्तते ।
 भूमिभृदिति परहारितभू-
 स्त्वमुदाक्रियस्व कथमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

त्रैलोक्यप्रतिष्ठापकस्य हरेरेव सकलराज्यश्रीधुरन्धरत्वसम्बन्धेऽप्य-
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २७ ॥

अभीति ।—[संयति] युद्धे, [कदाचित्] कदाऽपि, [अभिश्नु]
 शत्रुमभिव्याप्य । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [अविहितपराक्रमः] अकृत-
 पौरुषः, [अपि, यत्] यस्मात्, [कथमपि] महता प्रयत्नेन, [व्योम्नि,
 पदं] पादक्षेपं, [चकर्थ] कृतवानसि । “ऋतो भारद्वाजस्य” (७।२।
 ६३ पा०) इति इट्प्रतिषेधः, पितृत्वेनाकित्वाहुणः । [अतो जगति,
 विक्रमौ] विक्रमवान्, [इति, व्यपदिश्यसे] व्यवक्रियसे, न तु पराक्रम-
 योगादित्यर्थः । अत्रापि पराक्रमसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीमिति ।—[पूर्वं] प्रागपि, सम्पत्सम्भवेऽपीति भावः । [पृथिवीं,
 विभर्थ यदि] भृतवांश्चेत् । भृञो लिटि भारद्वाजीयेट्प्रतिषेधः,
 पितृत्वेनाकित्वाहुणः । [इदं] भूधारणम्, [अपि, गुणाय] उत्कर्षाय,
 [वर्त्तते] । भूतपूर्वगत्याऽपि व्यपदेशत्वात्, तदपि नास्तीति भावः । प्रत्युत
 [परहारितभूः] परैः शत्रुभिः, हारितभूः परिहारितभूमिकः । जरा-
 सन्धेन मथुरानगरान्निष्कासितत्वादिति भावः । अत्र हर्तुंरवहरण-

तव धन्यतेयमपि सर्व-

नृपतितुलितोऽपि यत् क्षणम् ।

क्लान्तकरतलधृताचलकः

पृथिवीतले तुलितभूभृदुच्यसे ॥ ३० ॥

त्वमशक्रुवन्नशुभकर्म-

निरत ! परिपाकदारुणम् ।

जैतुमकुशलमतिर्नरकं

यशसेऽधिलोकमजयः सुतं भुवः ॥ ३१ ॥

क्षमत्वमेव हारयितृत्वमिति शिजर्थोपपत्तिः । [त्वं जनैः कथम्, अन्यथा] अर्थवैपरीत्येन, [भूमिभृदिति, उदाङ्घ्रियस्व] उदाङ्घ्रियेथाः । सम्भावनायां लोट् । असम्भावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधरणसम्बन्धेऽप्य-सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

तवेति ।—[तवेयं, धन्यता] पुण्यवत्ता ; कथम् ? [सर्वनृपतितुलितः] सर्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽवधूतः, [अपि] तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः । [क्षणं, क्लान्तकरतलधृताचलकः] क्लान्ते भारवत्तथैव श्रान्ते, करतले धृतः अचलकोऽल्पाचलो येन सः सन्, [पृथिवीतले, तुलितभूभृत्] उद्धृतराजकश्च, [उच्यसे] इति [यत्] इयम् [अपि] अपरा ते धन्यतैत्यर्थः । गोवर्द्धनाऽऽख्यक्षुद्रभूधरतोलनात्तुलितभूभृत्त्वं भवति, न मादृशमिव महावीरातितुलनादिति भावः । अत्र सर्वनृपतितुलितोऽपि तत्तोलक इति विरोधो भूभृदिति श्लेषमूलाभेदाश्वयसायोत्थापित इति विरोधातिशयोक्त्योः सङ्करः ; तेन गोवर्द्धनोद्धरणमपि नातीवाहुतं बाहुबलशालिनामिति वस्तु व्यच्यते ॥ ३० ॥

त्वमिति ।—हे [अशुभकर्मनिरत !] पापाऽऽचारपर ! अत एव [अकुशलमतिः] दुर्बुद्धिः, [त्वं, परिपाकदारुणं] परिपाके फलकाले,

सकलैवपुः सकलदोषः

समुदितमिदं गुणैस्तव ।

त्यक्तमपगुण ! गुणत्रितय-

त्यजनप्रयासमुपयासि किं मुधा ? ॥ ३२ ॥

त्वयि पूजनं जगति जाल्म !

कृतमिदमपाकृते गुणैः ।

दारुणं, विचित्रपापयातनामयत्वाद्भयङ्करमित्यर्थः । [नरकं] निरयम् ।
‘स्यान्वारक्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । [जेतुमशक्नु-
वन्] ; पापिष्ठैर्दुर्जयत्वादिति भावः । [अधिलोकं] लोके । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । [यशसे] नरकविजयीति प्रसिद्धये, [भुवः सुतं]
नरकाऽऽख्यम्, [अजयः] जितवानसि ; परलोकप्रतारणमात्रपरः, न
परलोकबाध्योऽसौति भावः । अत्र निरयापराऽऽख्यनरकविजयाशक्ते-
र्विशेषणगत्या तज्जयस्यार्थिनो हरेर्नरकासुरविजयप्रकृतिहेतुकत्वात्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; तच्च नरकयोः श्लेषमूलाभेदात् तदव्यापित-
मिति सङ्करः ॥ ३१ ॥

सकलैरिति ।—हे [अपगुण !] निर्गुण ! [सकलदोषसमुदितं] सकलैः
सर्वैः, दोषैः समुदितं युक्तं, [तवेदं वपुः सकलैः, गुणैः] शौर्यादिभिः,
[त्यक्तं], सर्वगुणान्निवर्त्तितमेवेत्यर्थः । एवञ्च सति [गुणत्रितयत्यजनप्रयासं]
गुणत्रितयस्य गुणत्रयस्य, त्यजने त्यागे, यः प्रयासः तं, [मुधा] वृथा, [किं]
किमर्थम्, [उपयासि ?] ; समुच्चयेति भावः । यत्र सकलगुणस्य त्यागः,
तत्र गुणत्रयस्य त्यागोऽन्तर्गत्या सिद्ध एव, अन्यथा साकल्यव्याघातादि-
त्यर्थः । स्वभावतो निर्गुणस्य परवतुनः कुतो गुणत्रयचिन्ता ? इति
ध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्य सकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्य-
लिङ्गभेदः ॥ ३२ ॥

त्वयीति ।—हे [जाल्म !] असमीक्ष्यकारिन् ! ‘जाल्मोऽसमीक्ष्य-

हासकरंमघट्ये नितरां
 शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥ ३३ ॥
 मृगविद्विषामिव यदित्य-
 मजनि मिषतां पृथामुतैः ।
 अस्य वनशुन इवापचितिः
 परिभाव एष भवतां भुवोऽधिपाः ! ॥ ३४ ॥

कारी स्यात्' इत्यमरः । [गुणैः, अपाकृते] निरस्ते, गुणैर्हीने इत्यर्थः,
 [त्वयि पूजनं कृतम् । जगति, हासकरं] परिहासजनकम्, [इदं] पूज-
 नम् । [पेतमूर्द्धजे] अपगतकेशे, [शिरसि, कङ्कतं] दारुदन्तादिमयः
 केशप्रसाधनविशेषः ;—‘प्रसाधनं कङ्कतिका’ इति विश्वामरौ । कङ्कत-
 मेव कङ्कतिका । ‘कङ्कणम्’ इति पाठे,—शेखरमित्यर्थः,—‘कङ्कणं शेखरे
 हस्तसूत्रमण्डनयोरपि’ इति विश्वः । तत्, [इव नितराम्, अघटते] न
 सङ्गच्छते इत्यर्थः । “नजो नलोपस्तिडि क्षेपे” (वा०) इत्युपसङ्ख्यानम्
 इति निन्दायां तिङ्योगेऽपि नलोपः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

सम्प्रति राज्ञां रोषमुत्पादयन्नाह, मृगेति ।—हे [भुवोऽधिपाः !]
 राजानः ! [मृगविद्विषां] सिंहानाम्, [इव भवतां, मिषतां] पशूनां,
 मिषतो युष्मान् अनादृत्येत्यर्थः । “षष्ठौ चानादरे” (२।३।३८ पा०)
 इति विकल्पाद्भावलक्षणे षष्ठी । [इत्थं, पृथामुतैः] कोन्तेयैः ।
 पितरमेतेषां न वेद्नीति भावः । [अस्य] कृष्णस्य, [वन-
 शुनः] वनशुनकस्य, [इव], जम्बुकस्येवेति यावत्, [अपचितिः]
 पूजा, [अजनि] जनिता, कृत्येत्यर्थः, इति [यत्] । जनेर्णन्तात् कर्मणि
 लुङ् । [एषः] भवतां [परिभावः] परिभवः । “परो भुवोऽवज्ञाने”
 (३।३।५५ पा०) इति विभाषया चञ्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

अबधौज्जनङ्गम द्ववैष
 यदि हतवृषो वृषं ननु ।
 स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
 प्रतिमाननां तु नितरां नृपोचिताम् ॥ ३५ ॥
 यदि नाङ्गनेति मतिरस्य
 मृदुरजनि पूतनां प्रति ।
 स्तन्यमघृणमनसः पिबतः
 किल धर्मतो भवति सा जनन्यपि ॥ ३६ ॥

अबधौदिति ।—[हतवृषः] हतसुकृतः । ‘सुकृतं वृषमे वृषे’ इति
 विश्वः । [एषः] कृष्णः, [जनङ्गमः] चाण्डालः, [द्ववैष] । ‘चाण्डाल-
 भ्रवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः’ इत्यमरः । “गमेश्च” (३।२।४७ पा०)
 इति संज्ञायां जनपूर्वाङ्गमधातोः खच्प्रत्ययः, “अरुर्द्विषत्—” (६।३।६७
 पा०) इत्यादिना सुमागमः । [वृषं] वृषभरूपिणम् अरिष्टाऽऽख्यमसुरम्,
 [अबधौत् यदि] हतवांश्चेत् । “लुङि च” (२।४।४३ पा०) इति हनो बधा-
 ऽऽदेशः । अत एव [अशुचिवपुः] अशुद्धात्मा, [स्पर्शं] नाङ्गनेति ननु ।
 नृपोचितां] राजार्द्धां, [प्रतिमाननां] पूजां, [तु नितरां] नाङ्गनेति ।
 स्पर्शायोग्यो गोघ्नः कथं पूज्यः ? इत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

यदीति ।—[अस्य] कृष्णस्य, [मतिः, पूतनां] पूतना नाम बाल-
 ग्रहविशेषः तां, [प्रति अङ्गना, इति] हेतोः, [मृदुः] कृपा, दया इत्यर्थः,
 [नाजनि यदि] न जाता चेत्, माऽस्त्विति शेषः । जनेः कर्त्तरि लुङ्
 “द्वौपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिण्प्रत्ययः । [अघृण-
 मनसः] निर्घृणचित्तस्य, स्तने भवं [स्तन्यं] पयः । “शरीरावयवाच्च”
 (४।३।५५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [पिबतः] अस्य [सा] पूतना,
 [धर्मतः] शास्त्रतः, [जनन्यपि] माता च, [भवति, किल] खलु ।

शकटव्युदासतरुभङ्ग-

धरणिधरधारणादिकम् ।

कर्म यदयमकरोत्तरलः

स्थिरचेतसां क इव तेन विस्मयः ? ॥ ३७ ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य

नृपशुरपरः पशूनवन् ।

स्वामिबधमसुकरं पुरुषैः

कुरुते स्म यत्परममेतदद्भुतम् !! ॥ ३८ ॥

स्त्रीति कृपाभावेऽपि मार्तति जुगुप्साऽप्यस्य नास्तीत्यहो !! न केवलं स्त्रीहन्ता, किन्तु मातृहन्ता चायम् ; स्तनप्रदायाः उपमातृत्वादिति भावः । अत्र स्तनपानस्य विशेषणगत्या जननीत्वहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

शकटेति ।—[तरलः] चपलः, [अयं] कृष्णः, [शकटव्युदासतरुभङ्गधरणिधरधारणादिकं] शकटव्युदासः शकटासुरमर्दनं, तरुभङ्गी यमलार्जुनभञ्जनं, धरणिधरधारणं गोवर्द्धनोद्धरणं, तान्यादिर्यस्य तत् तथोक्तं, [यत् कर्म अकरोत्, तेन] कर्मणा, [स्थिरचेतसां] धीर-
चित्तानां, [क इव विस्मयः ?] न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्कताया विशेषणगत्या विस्मयनिषेधहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३७ ॥

अयमिति ।—[अपरः] अन्यः, [नृपशुः] ना पशुरिवेति नृप-
शुरित्युपमितसमासः । कार्याकार्यविवेकशून्यत्वादेवेति भावः, [अयं] कृष्णः, [उग्रसेनतनयस्य] कंसस्य, [पशून् अवन्] गाः पालयन्, [पुरुषैः, असुकरं] लोकवेदविगीतत्वात् दुष्करं, [स्वामिबधं यत्, कुरुते स्म] चकारेति यावत् । [एतत् परममद्भुतम् !!] अभूतपूर्वादिति भावः । अत्र पञ्चवनस्य विशेषणगत्या कंसकृष्णयोः स्वामिभृत्यभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३८ ॥

अष्टत्रिंशच्छ्लोकादूर्ध्वमेतं चतुस्त्रिंशच्छ्लोकाः प्रक्षिप्ताः सन्ति, ते चाटीकाविषया

इति मूलभूता एवेह प्रदर्शयन्ते—

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र ! की गुणः ? ॥१॥

शिशुपालवधस्य १५ सर्गप्रक्षिप्तश्लोकव्याख्या ।

ये चतुस्त्रिंशत् श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति मन्यमानेन मन्त्रिनाथेन न गृह्येताः, ते च निन्दान्तरूपीभयार्थाः इति अस्माभिरुभयथा व्याख्याय प्रदर्शयन्ते । तत्र निन्दार्थस्यैव मुख्यतया प्रथमं निन्दार्थं यथा,—

जगति गुणवानः एव पूज्यन्ते, न तु सदोषा इत्यत आह, नन्विति ।—[ननु] आत्मन्तरेण । ‘प्रभावधारणानुज्ञाऽनुनयाऽऽत्मन्तरेण ननु’ इत्यमरः । अमर्षे इति केचित् । [कुरुनरेन्द्र !] हे कुरुराज ! [सर्व एव] सकललोक एव, [कमपि] अल्पमपि, [गुणं] शौर्यादिकान्यतमं, [समवेक्ष्य] दर्शयित्वा, [पूज्यतां] वन्दनीयत्वम्, [एति] प्राप्नोति ; [सर्वगुणविरहितस्य] सर्वैः निखिलैः, गुणैः दयाऽऽदिभिः, विरहितस्य वर्जितस्य, सदोषस्य इत्यर्थः, [हरेः] वानरस्य, तस्मादृश्यात् ‘अग्निर्माणवकः’ इत्यादिवत् विवक्षया वानरतुल्यस्य कृष्णस्येत्यर्थः, [परिपूजया] अर्चनेन, [की गुणः ?] कश्चिदपि गुणः नास्ति इति भावः । अयं परुषोऽयं ।

चतुरर्शदिपतिः सदसि निन्दाप्रकटनस्य असाधुतामपराधञ्च मन्यमानः, सोढुमन्त्रमस्य त्रींशत् निन्दितुमेव कृतमतिः, स्तुतिनिन्दीभयायतया स्वाभिप्रायं प्रकटितवान् ; तत्र स्तुतिरूपार्थो यथा ।— [ननु] हे, [कुरुनरेन्द्र ! सर्व एव] जनः, [कमपि गुणं, समवेक्ष्य] दृष्ट्वा, अवस्थितानां जनानाम् इति शेषः ; अभ्याहृतावस्थितक्रियया ‘रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते’ इत्यादिवत् एककर्तृकत्वेन अवेत्य इत्यत्र ल्यप् । [पूज्यतां] वन्दनीयत्वम्, [एति] प्राप्नोति । एवं स्त्रिंशदपि भगवति विगर्षं दर्शयति, सर्वेत्यादि ।—[सर्वगुणविरहितस्य] सर्वैः त्रिभिः, गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः, विरहितस्य परित्यक्तस्य, निर्गुणस्येत्यर्थः, “निर्गुणो हि पुरुषः” इति साङ्ख्यमतम् ; “साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च” (श्वेता० उप० ६ अ० ११ मन्त्रः) इति श्रुतिश्च । [हरेः] परमात्मनः त्रिणीः, [परिपूजया] अर्चनेन, [कः] कोऽपि, अपूर्वं इत्यर्थः, परमपदप्राप्तिरूप इति भावः, ; [गुणः] फलमित्यर्थः, अस्तौति शेषः ; यद्वा,—[कः अगुणः ?] कोऽप्रशंसगुणः ? अपि तु

न महानयं न च विभर्त्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनतां जगत्जनभिमानतां दधत् ॥२॥

स्वर्गादिरूपः प्रशस्तगुणः एव भवेत्, न तु सामान्यगुण इत्याशयः । अत्र प्रतीयमानस्तुत्यर्थमपि चैद्यवचनं वक्तृप्रकरणादिपर्यालोचनया स्तुत्यर्थे बाधितं सत् निन्दायामेव पर्यवसितं, ततश्च स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वेन व्याजस्तुतिरलङ्कारः ;—“उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दान्तिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ॥” इति दर्पणवचनात् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तं निर्गुणत्वमेव विगर्षण दर्शयितुमाह, न महानिति ।—[अयं] पुरतः दृश्यमानः कृष्णः इत्यर्थः । सर्वनाम सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्देशः । [न महान्] श्रेष्ठो जनी न, भवतीति शेषः । श्रेष्ठजनानां गुणैस्तुल्यता चेत् कश्चिन्नपि वर्णते, तदा सीऽपि पूज्यः, इह तु साऽपि नास्ति, इत्यत्र आह, न चेति ।—[गुणसमतया] गुणानां शौर्यादीनां, समतया तुल्यतया, [च, प्रधानतां] महत्त्वं, विद्यतकोर्त्तित्वेन पूजार्हत्वमित्यर्थः, [न विभर्त्ति] न धारयति । धनं पुनः जनः पूजनं लभेत, तादृशप्रधान्यं तु इह नास्त्येव इति भावः ; सर्वथा पूजनायोग्यत्वमेव एतस्मिन्नस्ति इत्याह, स्वस्येति ।—[जगति] पृथिव्याम्, [जनभिमानतां] निरहङ्कारत्वम्, आत्मोत्कर्षबीधाभावत्वमित्यर्थः, [दधत्] धारयन्, दधातिः लटः शत्रादेशः, “नाभ्यास्ताच्छतः” (अ१।७८ पा०) इति नमभावः । अयमित्यनुषङ्गः, [स्वस्य] आत्मनः, [पृथग्जनतां] नीचजनत्वं, सर्वजनावज्ञेयत्वमित्यर्थः । ‘विवर्णः पामरी नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः’ इत्यमरः । [चिराय] चिरकालं. [कथयति] प्रकटयति, सूचयतीत्यर्थः ।

स्तुतिपक्षं तुः—[अयं, न महान्] न महत्त्वं, भवतीति शेषः, दुर्हरेव तथात्वात् ; तथा [गुणसमतया] गुणानां सत्त्वरजस्तमसां, समतया साम्यावस्थया, [प्रधानतां, न च विभर्त्ति] न च धारयति, नाप्ययं प्रधानं भवतीत्यर्थः । प्रधानशब्देनाव अनुभूतविक्रियाणि प्रकृतिस्थानि सत्त्वरजस्तमांस्याहः । तथा [जनभिमानताम्] अनहङ्कारत्वं, [दधत्] धारयन्, न वाऽयमहङ्कार इत्यर्थः, [जगति] पृथिव्यां, [स्वस्य] परमात्मनः, [पृथग्जनतां] जनव्यतिरिक्तत्वम् ; यद्वा,—पृथग्भूताः जनाः पञ्चतन्मात्राणि यस्मात् स पृथग्जनः तस्य भावस्तां, [चिराय, कथयति] प्रकटयति ; चतुर्विंशतितत्त्ववाच्याः पञ्चविंशकोऽयं पुत्तः इति भावः ; तथा च तत्त्वकौमुद्यां,—“प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः” इत्यादि २९ सङ्गककारिका । पूर्ववदलङ्कारः ॥ २ ॥

रहितं कलाभिरखिलाभिरकृतरसभावसंविदम् ।

चेन्नविदमुपदिशन्ति जनाः पुरवाङ्मनेनमगतं विदग्धताम् ॥ ३ ॥

आस्तामस्य पूजनं, प्रत्युत सभास्थितिरपि न शीभते इत्याह, रहितमिति ।—
[अखिलाभिः] सकलाभिः, [कलाभिः] शिल्पादिभिः । ‘कला स्यान्मूलविद्वद्भौ
शिल्पादावंशमात्रके’ इति मेदिनी । [रहितं] त्यक्तं, सर्व्वविधशिल्पादिज्ञान-
शून्यमित्यर्थः ; यद्वा,—सर्व्वविधसामर्थ्यहीनम् । ‘कला विभूतौ सामर्थ्यं च’ इति
शब्दस्रोतः । अथवा,—सर्वाभिः कलाभिः गीतवाद्यादिभिः, विरहितम् ; कर्षका
हि गीतवादिवाद्यनभिज्ञाः भवन्तीति भावः ; तथा [अकृतरसभावसंविदं] रसाः
शृङ्गारादयः, भावाः रत्यादयः, रसाश्च भावाश्च रसभावाः, अकृता न विहिता,
रसभावानां संविदं ज्ञानं यस्मिन् तम् । ‘संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारज्ञानसङ्करे’
इति मेदिनी । सर्व्वथा रसभावाद्विज्ञानशून्यमित्यर्थः ; विदग्धशास्त्राणां सङ्केतमपि
यः सम्यक् न वेत्ति तथाविधमिति यावत् ; यद्वा,—रसाः कट्टादयः । ‘रसी गन्धरसे
जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये तिकादौ द्रवरगयीः ॥’ इति मेदिनी । भावाः लीकाना-
मभिप्रायाः । ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचञ्छाऽऽत्मजन्मसु । क्रियालौलापदार्थेषु विभूति-
बुधजन्तुषु ॥ रत्यादौ च—’ इति मेदिनी । तेषां संवित् ज्ञानं, न कृता यस्मिन् तं,
कट्टादिषोडशरहितं, लोकचित्तानभिज्ञश्च इत्यर्थः ; अत एव [विदग्धतां] पाण्डित्यम्,
[अगतम्] अप्राप्तं, मूर्खमित्यर्थः, तथा [चेन्नविदं] चेन्न कलत्रं कैदारं वा, वेत्ति
सारतया जानाति इति तथोक्तं, स्त्रीपरतन्त्रं कर्षकं वा इत्यर्थः । ‘चेन्नं शरीरे कैदारे
सिद्धस्थानकलत्रयोः’ इति मेदिनी । [एनं] कृष्णं, [जनाः] सदसद्विवेकवन्तो
लोकाः, [पुरवाङ्मनं] पुरात् नगरात्, वाङ्मनं वह्निःस्थं, ग्राम्यमित्यर्थः ; कार्षिकाः हि
प्रायशः नगरात् वह्निर्वसन्तीति भावः ; यद्वा,—पुरस्य नगरस्य, वाङ्मनं वाङ्मनीयं,
नगराश्रयोपजीवितया पुरायत्तम् इत्यर्थः ; [उपदिशन्ति] कथयन्ति ।

स्तुतिपदे तु ।—[जनाः] लोकाः, [एनं] श्रोतृकणम्, [अखिलाभिः]
समयाभिः, [कलाभिः] अवयवैः, [रहितं] निष्कलमित्यर्थः, तथा [अकृतरसभाव
संविदम्] अकृतरसा असञ्जातानुरागा, भावसंवित् पदार्थज्ञानं यस्य तं, पुरुषः
साच्चिभूततया सर्व्वान् पदार्थान् जानाति, न तु तत्र रसज्ञतां भजते, निर्लिप्तत्वात्,
इति साङ्ख्यसिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम् ; “न स ह तैराचरन् पाप्मना लिप्यते” (छान्दी०
उप० ५ अध्या० १० खण्डः १० मन्त्रः) इत्यादि श्रुतिश्च ; यद्वा,—अविद्यमानाः

अतिभूयसाऽपि सुकृतेन दुरुपचर एष शक्यते ।

भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न यच्चीतुमभियोगिभिर्नृभिः ॥ ४ ॥

कृतस्वभावाः कृतं कर्म, रसः अनुरागः, भावः उत्पत्तिः, कर्मरागीत्युक्तयः इत्यर्थः, यस्य स चासौ संवित् चिद्रूपः तम् ; तथा [पुरवाह्यं] पुरात् देहात्, वाह्यं विलक्षणम्, आत्मस्वरूपमित्यर्थः, प्रकृतिविमुक्तमिति यावत्, कूटस्थमित्याशयः । “असङ्गी ह्ययं पुरुषः” (बृह० उप० ४ अध्या० ब्रा० १५ मन्त्रः) इति श्रुतेः ; तथा [विदग्धता] विशेषेण दाह्यत्वम्, [अगतम्] अप्राप्तं, दहनायोग्यमित्यर्थः, “नैनं दहति पावकः” इति (२ अध्या० १३ श्लोकः) गौतमीयकृतादिति भावः । [चेन्नविदं] चेन्नज्ञम्, आत्मानमित्यर्थः, ब्रह्मभूतमिति यावत्, [उपदिशन्ति] कथयन्ति ॥ ३ ॥

सर्वथा सर्वेषामवश्य एवायम् इति दर्शयितुमाह, अतिभूयसेति ।—[अतिभूयसाऽपि] अतिबहुलेनापि, [सुकृतेन] शुभकर्मणा, हितकरणेनेति यावत् । ‘सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं सुविहिते विष’ इति मेदिनी । [दुरुपचरः] दुःखिनः संवित् क्षमः, नौचस्वभावत्वादिति भावः ; [एषः] दुःशीलः कृष्ण इत्यर्थः, [भक्तिशुचिभिः] भक्त्या अनुरागेण, शुचिभिः शुद्धैः, विशिष्टानुरागवद्भिरित्यर्थः, [उपचारपदैः] उपचारः सेवा एव, परं प्रधानं येषां तैः, संवायां लब्धप्रतिष्ठेः इत्यर्थः, [अभियोगिभिः] अभियोग आग्रहः अस्ति एषां तैः, आग्रहवद्भिरित्यर्थः । ‘अभियोगः आग्रहं शपथे उद्योगं च’ इति शब्दस्तोमः । [नृभिः] नरैः, [अपि, यच्चीतुं] वशमानेतुम्, आबर्जयितुमित्यर्थः, [न शक्यते] न पार्यते । अयमेतावान् दुःशीलः यत्,—महताऽऽप्युपकारेण प्रबलभक्त्या संवया वा केरपि शोधयितुं न शक्य इति समुदितार्थः, सर्वथा अकृतज्ञोऽयमिति भावः ॥

स्तुतिपदे तु ।—[एषः] परमात्मा, [अभियोगिभिः] अभ्यस्तयोगिक्रियैः, [भक्तिशुचिभिः] भक्तिविशुद्धैः, [उपचारपरैरपि] निरन्तरसेवनपरैरपि, [नृभिः] नरैः, [अतिभूयसा] प्रबलेन, [सुकृतेन अपि] पुण्येन कर्मणा अपि, यज्ञदानादिना इत्यर्थः ; [दुरुपचरः] दुराराधः, भक्तिगम्यत्वात् न सुखसेव्यः इत्यर्थः ; अत एव [यच्चीतुं] ज्ञातुं, [न शक्यते] न पार्यते, आत्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञानतया “नाहं वेदेन तपसा” (गीता० ११ अध्या० ५३ श्लोकः) इत्यादि स्मरणादिति भावः : केवलं ज्ञानमूलिकाभिः भक्तिभिरेवायमधिगम्यते इत्याशयः ॥ ४ ॥

व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।

नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाऽप्ययम् ॥ ५ ॥

उपकारिणं निरूपकारमनरिमरिमप्रियं प्रियम् ।

साधुमितरमबुधं बुधमित्यविशेषतः सततमेष पश्यति ॥ ६ ॥

व्रजति इति ।—[अयं] कृष्णः, [अनुचितोऽपि] अनुपयुक्तोऽपि, [स्वतां व्रजति] जन्मना स्वजनत्वम् अधिगच्छति, शिशुपालस्य असमोऽपि तत्स्वजन इति प्रकटयति इत्यर्थः । ननु यद्ययम् ईदृशः अयोग्यः, तर्हि जनाः कथममुं नियतं सेवन्ते ? इत्याशङ्कानिरासार्थमाह, सविनयमित्यादि ।—[तथा, जनैः] लोकेः, [अपरिचितचित्ततया] अज्ञातहृदयत्वेन, कपटपटूनां चित्ताभिप्रायं कथमपि ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ; [सविनयं] सानुनयं, [नित्यं] चिरम्, [उपासितोऽपि] सेवितोऽपि, [सर्वजगतः] निखिललोकस्थ, [पर एव] शत्रुरेव ; अतीवायम-
कृतज्ञ इति भावः ।

सुतिपक्षे तु ।—[अनुचितोऽपि] केनापि स्वशृङ्गा बीहुमशक्योऽपि, अयोग्ययुक्तै-
रपरिज्ञातोऽपीत्यर्थः, अस्य सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः ; [अयं] परमात्मा, श्रीकृष्णः
इत्यर्थः, [जनैः] योगिभिः, [सविनयम्] सानुनयं, प्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः, [उपासितः]
आराधितः, [स्वताम्] आत्मत्वम् । ‘स्वी जातावात्मनि स्वं विष्वात्मनीयं स्वीऽस्त्रियां
धने’ इत्यमरः । [व्रजति] अधिगच्छति : [तथा, नित्यं] चिरम्, [अपरिचितचित्ततया]
अपरिचितम् अज्ञातम्, असङ्गतं वा, चित्तं मनः बुद्धिर्वा यस्य तस्य भावस्तथा तथा,
साधारणजनानां हि कार्यदर्शनेन चित्ताभिप्रायादिकमवबुध्यते जनैः, अस्य तु
अवाङ्मनसगोचरस्य केनापि किमपि न ज्ञायते इति भावः । [सर्वजगतः अपि]
सर्वस्मात् जगतः, व्यक्तादित्यर्थः, [परः एव] विलक्षण. एव, प्रधानभूत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उपकारिणमिति ।—[एषः] कृष्णः, [उपकारिणं] हितकारिणं, जनमिति
शेषः, [निरूपकारं] निर्णययितुं विद्यते, उपकारः हितं यस्मात् तम, अहितं, शत्रुमित्यर्थः,
तथा [अनरिं] मित्रम्, [अरिं] रिपुं, तथा [अप्रियं] प्रणयिताङ्गीनं, [प्रियं]
बन्धुं, [साधुं] सच्छीलम्, [इतरम्] असाधुं, तथा [अनुधं] सूखं च, [बुधं]
पण्डितम्, [इति] इत्थं, [सततं] निरन्तरमेव, [अविशेषतः] समतया, विशेषमविविच्य-
वेत्यर्थः, [पश्यति] अवलोकयति ; अयं पुनरेतावान् मूढः, यत्—कस्मावत् शत्रुः ?—को
वा मित्रम् ?—को वा सूखं ?—को वा पण्डितः ? एतद्विस्तृतमपि न शक्नोति
इत्यभिप्रायः । इति निन्दा ।

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।

दुःखमयमनिशमाप्तवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥७॥

स्तुतिपक्षे तु ।—अयमेतावान् श्रेष्ठः यतः, — उपकारिणमपकारिणश्च शब्दं मित्रश्च सर्वमेव तुल्यत्वेन पश्यति; निर्गुणपुरुषस्य सर्वत्र समदृष्टिरिति भावः; —“अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियं स्पृशतः” (कान्दो० उप० ८ अध्या० १२ खण्ड० १ मन्त्रः) इत्यादि श्रुतः) । अत्र उपकारवत्त्वादिषु निरुपकारत्वादेः योगस्तु सर्वथा असम्भवित एव, निरुपकारत्वादेः उपकाराभाववत्त्वार्थकतया ग्राह्याभावावगाहित्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वादिति विरोधः, परन्तु भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वादेव सर्वत्र सर्वं सुघटते एवेति तत्प्रमाधानात् विरोधाऽऽभासीऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

न केवलमयमुपकारापकारादिज्ञानहीनः, अपि तु निरतिशयाकृतज्ञोऽपि इति दशम्यन्नाह, उपकारकस्येति ।—[अयं] कृष्णः, [उपकारकस्यापि] हितं विदधती; पि; परयेत् अपकारो भवेत्, तदा तस्य उपकाराकरणं नास्ति किञ्चिद्दोषः, किन्त्वयमुपकारकस्यापि नापाकरोति इत्यभिप्रेत्याशः । तथा [बहुगुणतया] गुणाऽऽतिशयेन, श्रुतशौच्यादिगुणशतमहावेनेत्यर्थः, [प्रधानतां] श्रेष्ठतां, [दधतः] धारयतः; परयेदुपकारी प्राकृतजनां भवेत्, तदा तस्य प्रत्युपकाराकरणेऽपि न तथा लज्जा भवेत्, किन् बहुगुणवतः सहितः उपकारकस्य प्रत्युपकारस्तु अवश्यमेव करणीय इति भावः । तथा [अनिशं] निरन्तरं, [दुःखं] क्लेशम्, [आप्तवतः] प्राप्तवतः, उपकाराकरणादेवेति भावः । [परस्य] अन्यस्य, जनस्येति शेषः, [किञ्चित्] किमपि, मनागपीति भावः । [उपकर्तुं] हितं विधातुं, [नेच्छति] नाभिलाच्छति, नोचतया प्रत्युपकारप्रवृत्तिविरहादिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अयं] पुरुषः, [उपकारकस्य] पुरुषप्रवृत्तिद्वारेण उपकृतिं विदधतः, [बहुगुणतया] बहुवः सत्त्वरजस्तमोरूपत्वेन त्रिविधाः, गुणाः तेषां भावस्तथा, [प्रधानतां] प्रकृतित्वम् । ‘प्रधानं स्यात् महामात्रं प्रकृतौ परमात्मनि’ इति मेदिनी । [दधतः] धारयतः, तथा [अनिशं] सञ्वेदा, [दुःखं] क्लेशं, जननमरणादिकमित्यर्थः, [आप्तवतः] अनुभवतः, बुद्धिः सर्वमनुभवति, न पुरुष, इति साङ्ख्यमतम् । [परस्य] बुद्धितत्त्वस्य, प्रधानरजकस्येत्यर्थः, [किञ्चिदपि] मनागपि, [उपकर्तुम्] उपकारं विधातुं, [न इच्छति] नाभिलषति; पुरुषः दृष्टा, न तु सक्रियः; —“अदृक्नी ह्ययं पुरुषः” (बृह० उप० ४ अध्या० ३ ब्रा० १५ मन्त्रः) इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ७ ॥

स्वयमक्रियः कुटिलमेष तृणमपि विधातुमक्षमः ।

भीक्तमविरतमलज्जतया फलमोहते परकृतस्य कर्मणः ॥ ८ ॥

य इमं समाश्रयति कश्चिदुदयविपदानिराकुलम् ।

तस्य भवति जगतीह कुतः पुनरुद्भवो विकरणत्वमोयुषः ? ॥ ९ ॥

निलज्जत्व' प्रतिपादयितुमाह, स्वयमिति ।—[एषः] कृष्णः, [स्वयम्] आत्मना, [अक्रियः] नास्ति क्रिया यस्य सः, असमर्थतया स्वयम् अलसः । कदाचित् ऐश्वर्य-
वशादेवं स्यादित्याह, तृणमिति ।—[तृणमपि] अतिलघु यच्छिदनीत्यर्थः,
[कुटिलं] वक्रं, दिखल्लीकरणाय नतमित्यर्थः, [विधातुं] कर्तुम्, [अक्षमः]
असमर्थः, तथा [अलज्जतया] लज्जाहीनतया, [परकृतस्य] अन्यैः सम्पादितस्य,
[कर्मणः] कार्यस्य, [फलं] लाभं, तत्कार्यजन्यलभ्यमित्यर्थः । 'फलं ज्ञाताफलं
शस्ये हंतुस्ये व्युष्टलाभयोः' इति कटिनौ । [भीक्तं] लज्जम्, [अविरतं] सदा,
[उद्भवे] चष्टते, वाञ्छनीत्यर्थः । कायोलमभु अन्यदत्तेन पिष्टं ग्रीवाजीवति,
अन्यैरेव च कायं सम्पादयतीति भावः । इति निन्दा ॥

भूतिपते तु ।—[एषः] भगवान्, साहोतीतपुरुषस्वरूपः इत्यर्थः । [स्वयम्]
आत्मना, [अक्रियः] क्रियारहितः, निष्कर्म इत्यर्थः ; तथा [तृणमपि] अतिलघु
वस्तु अपि, [कुटिलं, विधातुं] कर्तुम्, [अक्षमः] अनौशः,—“अवशं
प्रकृतवशात्” (गोता० २ अध्या० पद्योक्तः) इत्यनुशासनात् पुरुषस्य प्रकृतिसह-
कारित्वाभावेन क्रियाऽभावादिति भावः । [अलज्जतया] अवपत्नेन, गणातीतत्वा-
दिति भावः । [परकृतस्य] स्वनिर्मेन सम्पादितस्य, बुद्धकृतस्येत्यर्थः, [कर्मणः]
शुभाशुभरूपस्य, [फलं] सुखदुःखात्मकं परिणामम्, [अविरतं] निरन्तरं, [भीक्तम्]
अनुभवितुम्, [उद्भवे] इच्छांति । आत्मनः फलभाक्त्वादिति भावः ; तथा चोक्तं
कारिकायां,—“सद्भातपरायत्वात् विगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्मि
भीतृभावात् केवल्यायं प्रवृत्तश्च ॥” इति (साङ्ख्य० का० १० सू०) ॥ ८ ॥

य इति ।—[यः कश्चित्] सूर्यः इत्यर्थः, [उदयविपदोः] अभ्युदयान्त्याः
सम्पत्ति विपत्ति च इत्यर्थः, [निराकुलं] निश्चिन्तम्, अतिसूक्ष्मित्यर्थः, नीतिज्ञाना-
भावात् स्वाभ्युदयविधाने आपन्नताकारसाधने च उदासीनमिति भावः । [इमं]
ग्रीकृष्णं, [समाश्रयति] अवलम्बन्, अत एव [विकरणत्वं] निरिन्द्रियत्वं,
सृष्टिमित्यर्थः । 'करणं साधकतमं जगदावेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । उपादानवैपरीत्य-

गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमखिलमवस्थितैः ।

याति सुचिरमतिबालतया धृतिमेक एव परिवारितो जडैः ॥१०॥

मित्यर्थो वा, [ईयुषः] प्रातवतः । 'इय गता' इत्यस्मात् कसप्रत्ययेन सिद्धान्तं ईयिवमशब्दान् षष्ठाकवचनम् । [तस्य] मुख्येत्यर्थः, [इह] अस्मिन्, [जगति] लोके, [पुनरुद्भवः] पुनरभ्युदयः, पुनरुत्थानमित्यर्थः, [कतः] कथं, [भवति ?] नैव समभवतीत्यर्थः । एतदाश्रयणात् स मुदः सत एव, कदाचित् स्वाभ्युदयं सावयितुं न प्रभवतीति भावः ; अत एवार्मा कृष्णः सदैव सर्वे परिवर्त्तनाय इत्याशयः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे त ।— यः कथित् पुण्यवान् इत्यर्थः, [उदयविपदा] सम्पदापदाः, [निराकलम्] अव्ययं, कठस्थतया समावस्थमित्यर्थः, अक्रियत्वादिति भावः, [इमं] परमात्मानं, [समाश्रयति] अवलम्बते, [विकरणात्वं] विगतानि करणानि इन्द्रियाणि यत्र स विकरणाः नष्टेन्द्रियः तस्य भावः तत्त्वम्, [ईयुषः] प्रातवतः, [तस्य] पुण्यवान्, योगिनः इत्यर्थः, [इह, जगति] प्रियव्या, [पुनरुद्भवः] पुनरुत्पत्तिः, [कतः भवति ?] नैवेति भावः : "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड० उप० ३.३.० २४० २ मन्त्रः) इति श्रुतेः परममदत् परिमाणस्य परमाश्रयः स्वरूपत्वेनास्य एतादृशमहत्समाश्रयणेन मुक्तिरेव भवेत् इति फलितम् ॥ २ ॥

गुणवन्तमिति ।— [अयं] श्रीकृष्णः, [अखिलं] सकलं, [गुणवन्तमपि] गुणशीलमपि, [जनम्, अतिबालतया] शिशुसंभावतया, अतिचापल्येन इत्यर्थः, [अपास्य] त्यक्त्वा, [अव्यवस्थितः] चञ्चलमतिभिः शास्त्रविधिलङ्घनेन मञ्जुकाचारिभिरित्यर्थः, [जडैः] मूर्खैः जनैः, [परिवारितः] वेष्टितः, [एक एव] नान्य इत्यर्थः, [सुचिरं] निरन्तरं, [धृतिम्] आनन्दं, [याति] अधिगच्छति, प्रीयते इति यावत् ; एतदतिरिक्तः नान्यः काऽपि विबुधलोकं परिचिज्य इत्थं शीपसम्य रमते इति भावः । गुणवत्परित्यागेन अमाधुजनसमालम्बनं चपलस्यैव लक्षणमिति तात्पर्यम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे त ।— [अयं] भगवान्, [गुणवन्तमपि] सत्त्वादिगुणशालिनमपि, [अखिलं जनं] सर्वलोकम्, [अपास्य] विषा, सर्वं जनं संहृत्य इत्यर्थः, [एक एव, अव्यवस्थितैः] लङ्घितम् गौर्देः, भरितसकलभवनैरित्यर्थः, [जडैः] जलैः । अतः डल्यधिकत्वम् । [परिवारितः] आश्रितः, [अतिबालतया] बालक-

सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहुदिवसखिन्नचेतसः ।

सर्वजनविहितनिर्विदयं सक्तदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥११॥

रूपी भवन्, [सुचिरं] निरन्तरं, [धृतिम्] आनन्दं, तत्र शयनेन इति भावः ।
[याति] प्राप्नोति : प्रलये जगन्ति समाकृष्य सलिलशायी ह्ययं रमते इति भावः ।
उक्तञ्च,— “संभृत्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यथैकलक्ष्म्ये
मायात्मने नमः ॥” इति (महा० शान्ति० प० ५७ अ० ५७ श्लोकः) ॥ १० ॥

सुकृत इति ।—[सर्वजनविहितनिर्वित्] सर्वजनानां सकललोकानां, विहिता
सम्पादिता, निर्वित् अनुतापः, दुःखमित्यर्थः येन सः, निखिलजनदुःखप्रदः, जग-
दुत्पीडक इति यावत्, [अयं] कृष्णः, [बहुदिवसखिन्नचेतसः] बहुदिवसैः खिन्नं क्लिष्टं,
सेवायाः फलप्राप्ताभावादिति भावः, चेतः यस्य तथीकृत्य, चिरकालमेवोद्विग्नचित्त-
स्येत्यर्थः, किम्प्रभीः सेवनादित्याशयः । शोभनं करोति यस्य, [सुकृतोऽपि]
उपकारकस्यापि । सपूर्वकात् करोतिः क्लिप् । [कस्यचित् सेवकजनस्य] भृत्यस्य,
न तु सर्वेषामिति भावः, [दर्शनम्] अवलोकनं, [सक्तदेव] एकवारमेव, न तु सर्वदा
इति भावः, [उपैति] लभते ; सर्वेषां समुत्पीडकतया अतीव निर्दयं घृण्यममं कृष्णं
चिरं सेवित्वा कोऽपि भृत्यः कदाचिदेवानुग्रहं लभते, न तु सर्वदेति भावः ।
इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अयं] परमात्मा श्रीकृष्णः इत्यर्थः, [सर्वजनविहितनिर्वित्]
सर्वेषां जनानां विहिता कृता, निर्वित् निर्वेदः, निर्वाणहेतुभूतं वैराग्यमित्यर्थः,
येन सः, निखिलजनसक्तिप्रद इत्यर्थः ; यद्वा,—सर्वेषु जनेषु वि विगते, हितनिर्विदौ
प्रियाप्रियभावो यस्य सः, नास्य कथित् प्रियो वा, द्वेष्यः वा, सर्वेषु समभावसम्यग्
इति भावः ; अथवा,—सर्वे जना यत्र स सर्वजनः, वि विगते, हितनिर्विदौ
सुखदुःखे यस्य स विहितनिर्वित्, ततश्च सर्वजनस्यासौ विहितनिर्विद्वेति सर्वजन-
विहितनिर्विद्वेति विगणकसम्धारयः । तथा च सर्वेषामाशयः स्वयं सुखदुःखातीत-
स्येत्यर्थः । तथा [सुकृतः अपि] पुण्यवतः अपि, सत्कार्यशीलस्यापि वा । ‘सुकृत् कृतपुण्ये
धार्मिके जने’ इति शब्दस्मृतिः । [बहुदिवसखिन्नचेतसः] बहुभिः दिवसैः
दौर्घ्येण कालेन, खिन्नं खेदं गतं, क्लिष्टमित्यर्थः, चेतः मनो यस्य ; प्रबलतपसा
क्लान्तमनसः, न हि अयोगिलभ्य ईश्वर इति भावः । [कस्यचित्, सेवकजनस्य]
भक्तजनस्येत्यर्थः, [सक्तदेव] एकवारमेव, [दर्शनं] दृष्टिविषयताम्, [उपैति]

स्वजने सखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वपि ।

स्नेहममृदुहृदयः क्षपयन् निरपेक्ष एष समुपैति निर्वृतिम् ॥ १२ ॥

क्षणेनैव राजसत्येव जगददयदशितात्मकः ।

सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमावृतः ॥ १३ ॥

अधिगच्छति ; सङ्गं जनेनैव सुदुर्गभाया सुक्तेर्जायमानतया, न तु सर्वस्य सर्वदा चेतोऽयं दृष्टिविषयतामुपैति इति भावः ॥ ११ ॥

स्वजने इति ।—[अमृदुहृदयः] अमृदु अमृजु, कटिलमित्यर्थः, हृदयं मानसं यस्य सः, क्रूरचित्त इत्यर्थः, तथा [निरपेक्षः] भेदज्ञानविरहितः, सदसद्विवेकविरहित इत्यर्थः, [एषः] कृष्णः, [नियतं] निरन्तरम्, [अनुरागवत्स्वपि] प्रियत्वयुक्तेषु अपि, अविरक्षेय अपि इत्यर्थः, [स्वजने] ज्ञाता, [सखिषु] समप्राणेषु बन्धुषु इत्यर्थः, तथा [अनुगतेषु] आश्रितेषु जनेषु च, [स्नेहं] प्रीतिं, [क्षपयन्] अपाकर्षन्, सर्वत्र वैराग्यमाण इत्यर्थः, [निर्वृतिं] सुखं, [समुपैति] लभते । इति निन्दा ॥

स्मृतिपक्षे तु ।—[एषः] परमात्मा, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । [अनुरागवत्स्वपि] भक्तिप्रवणेषु अपि, [स्वजने] निजजने, तथा [सखिषु] बन्धुषु, तथा [नियतं] निरन्तरम्, [अनुगतेषु] आश्रितेषु च, संवक्तव्येषु इत्यर्थः, [स्नेहं] प्रेम, आत्मकमिति यावत्, [क्षपयन्] निरस्यन्, तृणां तन्कुर्वन् इत्यर्थः, [अमृदुहृदयः] अमृदु दर्शयमित्यर्थः, हृदयं स्वरूपं यस्य सः, तथा [निरपेक्षः] उदासीनः, अनामकः सन्नित्यर्थः, [निर्वृतिं] सुखं, [समुपैति] लभते ; अखिलयद्वंशपरिवर्तः । पृथग् अनामकः सत्पुरुषः इति भावः ॥ १२ ॥

क्षणमिति ।—[एषः] कृष्णः, [राजसत्येव] चपलतया एव, [क्षणं] कियत् कालं, [जगददयदशितात्मकः] जगतां लाकानाम्, उदये हितसाधने, अभ्युदयविधाने वा, दशितः प्रकटितः, नियोजित इत्यर्थः, आत्मा स्वं येन तथाविधः । ['जगददयदशितायति' इति पाठः,—जगदुदये दर्शिता उद्यतिः उद्योगः येन तथाविधः] भवतौति शेषः ; राजसिकत्वेन क्षणं जगतामुपकारं विदधातीति भावः । [सत्त्वहितकृतमतिः] सत्त्वानां जन्तूनां, 'द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रो तु जन्तुषु' इत्यमरः । हिते मङ्गलविधाने, कृता विहिता, मतिः येन तथाविधोऽपि, [सहसा] अकटिति, [तमसा] मोहन, [आवृतः] व्याप्तः सन्, [सर्वं] निखिलम् ; यद्वा,—[तमसा]

अभिह्वयते यदभिहन्ति परितपति युञ्जतप्यते ।

नास्य भवति वचनीयमिदं ? चपलात्मिका प्रकृतिरेव ह्रीदृशी ॥ १४ ॥

मीहेन, [आहतस्तु] व्यासः सन्नेव, आहतः पुनरित्यर्थः । त्वं अत्र भिन्नकर्म प्रयुक्तः । [अहितकृतमतिः] अहिते जगतामुपद्रवविधाने इत्यर्थः, कृता विहिता, मतिः बुद्धिः यत्र तथाविधः सन्नित्यर्थः, [सर्वं] निखिलं, [सत्] सङ्गतं, [विनाशयति] हन्ति ; अयन्तु रजोगुणोपहितः पूर्वं यत्किञ्चिन् जगतामुपकृतवान्, पश्चात् तत् सर्वमेव तमसा आच्छन्नः सन् विनाशयतीत्यर्थः ; अव्यवस्थितचित्तस्य अस्य त्वं सर्वं जगदपकृति-विधानं परिणामविरसमेवेति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये त् ।—एष एव परमात्मा गुणत्रयेण मूर्तिवद्यं परिगृह्य सृष्टिस्थिति-विनाशादिकं साधयति इति दर्शयति, क्षणमिति ।—[एषः] परमात्मा, त्रिमूर्तिरित्यर्थः, [क्षणं] कदाचित्, [राजसतथा एव] रजोगुणाऽऽश्रयेण, ब्रह्मरूपेणैति भावः, [जगदुदयदर्शितात्मकः] जगतः उदये उत्पत्तौ, सर्जनकमणेत्यर्थः, दर्शित आत्मा स्वं यत्र तथाभूतः ; ['जगदुदयदर्शितायतिः' इति पाठे त्,—जगदुदय दर्शिता उद्यतिः उदयोगः यत्र तथाविधः] भवतीति शेषः, प्रजामगं विदधातीति भावः ; तथा [सत्त्वहितकृतमतिः] सत्त्वेन सत्त्वगुणेन, हिने जगतां पालनं इत्यर्थः, कृता मतिः बुद्धिर्यत्र सः, विष्णुरूपेण प्रजारक्षां करोतीति भावः, [तमसा] तमोगुणेन च, [आहतः] आश्रितः, तमोगुणमवलम्ब्य इत्यर्थः, [सहसा] हृत्ना, [सर्वं विनाशयति] निखिलं जगत् हन्तीत्यर्थः, रुद्ररूपेणामौ सर्वेषां संहारं करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अभिह्वयते इति ।—[अभिह्वयते] ताडयते, अन्येन एष ह्रस्विः इति शेषः, तथा [अभिहन्ति] नाशयति, अन्यानि इति शेषः, इति [यत्, परितपति] बाधने, लीकानिति शेषः ; तथा [तप्यते] दह्यते, अन्येन स्वयमिति शेषः ; इति [च यत्, अस्य] कृणुम्य, [इदं] पूर्वाक्तं कथं, [वचनीयं] निरुनीयं, [न भवति ?] इति काकुः, अपि तु भवत्येवेत्यर्थः । उक्तमर्थं समर्थयति, चपलंति ।—[हि] यस्मात्, [चपलात्मिका] अविनीता, [प्रकृतिः] स्वभावः, [ह्रीदृशी एव] एवमकारा एव, भवति इति शेषः । अयं कृष्णः अतिचपलस्वभावमम्पन्नः, तेन हि असौ निरन्तरं सर्वेषामुपघातादिकं करोति, स्वयमपि नियतं तिरस्क्रियते सर्वैरिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपद्ये त् ।—[यत्, अभिह्वयते] अन्येन असौ विनाशयते, तथा [अभिहन्ति] नाशयति, एषः परमात्मा इति शेषः, तथा [यत्, परितपति] जनान् पीडयति,

अतिसत्त्वयुक्त इति पुम्भिर्भूयमतिशयेन वर्ण्यते ।

सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैति नात्यमपि सत्त्वमङ्करम् ॥१५॥

मानसं दुःखं ददातीत्यर्थः ; तथा [तप्यते] स्वयमनुतपो भवति, [अथ] परमात्मनः, [इदं] पूर्वोक्तं, [वचनीयं] वचनाद्वै, [न भवति] एतद्वचनमस्मिन् नैव प्रवर्तते इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्गुणत्वात् एष हन्ति, हन्यते. तपति, तप्यते नैतद्वाच्यमिति निष्कर्षः । चेदग्रमेवं न स्यात्, तदा कस्तादृशः ? इत्याह, चपन्ति :—[हि] यतः, [प्रकृतिरेव] बुद्धिरेव, [ईदृशी] एवम्प्रकारा, [चपलात्मिका] अनेकरूपा. नानाशयेत्यर्थः, न तु एष परमात्मस्वरूपः योक्तुः एवंविध इत्यभिप्रायः । उक्तञ्च,—“य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानौतः नायं हन्ति न हन्यते ॥” इति (गीता० २ अध्या० १८ श्लोकः) । अत एवार्तो पुरुषः न बुध्यते न मृच्यते नापि च संसरति. केवलं नानाऽऽयया प्रकृतिरेव बुध्यते मृच्यते संसरति चेति भावः ॥ १४ ॥

कृणाम्य पौरुषाभावं दर्शयितुमाह, अतिसत्त्वेति ।—[सूक्ष्ममतिभिः] सूक्ष्मा ज्ञाणा, अत्येति यावत्, सतिः बुद्धिः येषां तैः, स्वल्पज्ञानैरित्यर्थः, [पुम्भिः] नरैः, [अथ] कृणः, [अतिसत्त्वयुक्तः] अतिसत्त्वेन सहता बलंन. युक्तः, [इति, अतिशयेन] समुत्तया, [वर्ण्यते] कौत्स्यते । [अथ] पक्षान्तरं, किन्तु इत्यर्थः, [चापगते] गृहीतचापं, कस्मिंश्चित् युद्धाय धनूर्धधति सति इत्यर्थः, [अन्यमपि] लोकमपि, [सत्त्वमङ्करं] सत्त्वमन्त्रियणं, बलयोगमित्यर्थः, पौरुषलक्षणमिति यावत्, [न समुपैति] न लभते । गृहीतधन्वानं पुमांसं दृष्ट्वैव युजन्त्वात् पलायनादिति भावः । ये पुनरभं बलशालिनं मन्यन्ते, ते तु नितराम्ना एव ; बुद्धिमन्तस्तु युद्धादौ वीरत्वाभावस्य समोदय दुर्बलोऽयमित्येवाभिजानन्ति इति तात्पर्यम् । इति निन्दा ॥

स्तपिप्ले तु ।—[पुम्भिः] पुरुषैः, योगिभिरित्यर्थः, [अथ] पुरुषः, योक्तुः इत्यर्थः, [अतिसत्त्वयुक्तः] सर्वोच्चनिर्वीजसमाधौ अत्यधिकं सत्त्वेन गुणेन युक्तः, [इति, अतिशयेन वर्ण्यते] सम्यक्तया कथ्यते, [अथ च] विस्मये, एवं सत्यपीत्यर्थः, [सूक्ष्ममतिभिः] कृशाशीयबुद्धिभिः, बहुदर्शिभिः इत्यर्थः. [अपगते] जाति सति, [अन्यमपि] लक्षतोऽपि, [सत्त्वमङ्करं] सत्त्वगुणसत्त्वत्वं, निर्वीजसमाधौविति भावः, [न समुपैति] पुरुषस्य निर्गुणत्वादिति भावः । यो हि अतिसत्त्वयुक्तः स कथं सत्त्वमङ्करं न समुपैति : इति आगततः विरोधः, भगवतः अपारमहंसशालिनात् तत्परिहारान् विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

प्रलयं परस्य सहतोऽपि नियतमिह निःसुखे गुणाः ।

यान्ति जगदपि सदोषमदः स्वरुचैव पश्यति गुणान् द्विषन्नयम् ॥१६॥

क्षितिपोठमभ्रसि निमग्नमुदहरन् यः परः पुमान् ।

एष किल स इति कैरबुधैरभिधौयमानमपि तत्प्रतीयते ? ॥१७॥

प्रलयमिति ।—[इह] अस्मिन्, [निःसुखे] निर्नास्ति अविद्यमानं वा सुखं यस्मात् तस्मिन्, कृष्णे इत्यर्थः, तादृशदुर्जनात् कस्यापि सुखसम्भावनाऽभावादिति ; अनेन कस्यापि गुणस्वीकाराकरणात् कुतः तेषां सुखमिति वा भावः ; [सहतः अपि] मण्यस्यापि, सौन्दर्यादिभिः श्रेष्ठस्यापि इत्यर्थः, [परस्य] अन्यस्य, [गुणाः] सौन्दर्यादयः, [नियतं] सततं, [प्रलयं] नाशं, [यान्ति] प्राप्नुवन्ति, कस्यापि गुणान् अयं न स्वीकरोति इत्यर्थः ; अत एव [गुणान् द्विषन्] परगुणायादीत्यर्थः, [अयं] कृष्ण इत्यर्थः, [स्वरुचैव] आत्मैक्येव, [अदः जगदपि] इदं विश्वमपि, [सदोषं] दोषयुक्तं, [पश्यति] ईक्षते, गुणविह्वली अयं निर्दोषान् अन्यानपि सदोषान् वेत्ति इत्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तिपत्वं तु ।—[निःसुखे] सुखवर्जिते, आत्मनः विकाराभावादिति भावः, [इह] परमात्मनि, [परस्य] बुद्धितत्त्वस्य, [सहतः अपि] सहतत्त्वस्यापि, [गुणाः] सत्त्वरजसमांसि, [नियतं] निरन्तरं, [प्रलयं] नाशं, [यान्ति] प्राप्नुवन्ति ; परुषं प्राप्य गुणा निवर्त्तन्ते इत्यर्थः । अतः [गुणान्] सत्त्वरजसमांसि, [द्विषन्] असृज्यन्, असृज्यन् इति यावत्, [अयं, स्वरुचा एव] आत्मभावेनेव, [अदः] इदं, [जगत् अपि] प्रकृतितत्त्वयः । [सदोषं] क्लेशयुक्तं, न निधनवत्त्वादिति भावः, [पश्यति] ईक्षते ॥ १६ ॥

क्षितिपोठमिति ।—[यः, परः] अन्यः, साधारणतरः इत्यर्थः, श्रेष्ठ इति यावत् । 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरं क्लीबन्तं केवलं' इति मेदिनी । [पुमान्] पुरुषः, [अभ्रसि] जलं, [निमग्नम्] अलङ्घितं, [क्षितिपोठं] पृथिवीमण्डलम्, [उदहरन्] उद्धृतवान् । [एषः किल सः इति] स एवायमिति निश्चितत्वेन, [कैरपि, अबुधैः] सर्वैः, [अभिधौयमानं] कथ्यमानं, [तत्, प्रतीयते ?] ज्ञायते ? किमेतकम्यतया प्रतीतिर्भवति ? इत्यर्थः । इति काकुः । नैवेत्यर्थः । सूत्राः एव वराहकृष्णे भूमण्डलोद्धारणकारौ महापुरुषः एवायं मयमिषवगच्छन्ति, सुधियन्तु नैव तत् सत्त्वं मन्वन्ते इति समुदितायः । इति निन्दा ॥

नरसिंहमूर्त्तिरयमेव दितिसुतमदारयन्नखैः ।

आप्तजनवचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ १८

अपहाय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नोचताम् ।

स्वार्थकरणपटुरेष पुरा बलिना परेण सह संप्रयुज्यते ॥ १९ ॥

स्तुतिपर्वे त । —[कैः] कैश्चित् प्राज्ञैः, [अभिधीयमानं तत्, अबधैरपि] सर्वैरपि, का कथा पण्डितानाम् ? इति काक । सर्वैरेव स एवायं वराहरूपो भगवानिति सत्यं ज्ञायते इत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ १७ ॥

नरसिंहं । —[अयमेव] कृष्ण एव, [नरसिंहमूर्तिः] नरस्य सिंहस्य च मूर्तिरिव काय इव, शरीरमिव इत्यर्थः, मूर्तिः शरीरं यस्य सः । 'मूर्तिः कायकाठिन्ययोः स्विधाम' इति मेदिनी । [दितिसुतं] देव्यं, हिरण्यकशिपुमित्यर्थः, [नखैः] कररुहैः, [अदारयत्] वक्षो विदीर्य प्राणानपाहरत्, इति [आप्तजनवचनम्] आप्तजनानां प्रसापुरुषाणाम्, अथ च, आप्तजनानाम् आत्मीयानां, वचनं वाक्यम्, [एतदपि] अयं कृष्ण एव पुरा नरसिंहमूर्तिं परिगृह्य हिरण्यकशिपुं जवानेति वाक्यमित्यर्थः, [अयं जनः] भीष्मादिक एवेत्यर्थः, [ओमिति] एवमिति । 'ओमिवं परमं मते' इत्यमरः । [प्रतिपत्तुं] स्वीकर्तुम्, [अर्हति] स्वजनमन्तरेण न कश्चिदेतत् ग्रह्णाति इत्यर्थः ; सर्वैरपि एतत् सत्यमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशयः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपर्वे त । —[अयमेव] एष भगवान् कृष्ण एव, नान्य इत्यर्थः, [दितिसुतं] हिरण्यकशिपुं, [नरसिंहमूर्तिः] नरसिंहरूपधारो सन्, [नखैः, अदारयत्] विदारितवान्, [एतदपि] इत्यमेव, [आप्तजनवचनं] शिष्टजनवाक्यम्, अत्रितथवादिभिः व्यासादिभिरुक्तमित्यर्थः, [अयं जनः] मनीषी जनः, [ओमिति, प्रतिपत्तुम्] अङ्गीकर्तुम्, [अर्हति] शक्नोति : पण्डिता एव आप्तवाक्यं सत्यमिति विदन्ति, नान्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अपहायेति । —[स्वार्थकरणपटुः] स्वार्थस्य आप्तप्रयाजनस्य, करणे सम्पादनं, पटुः चतुरः, [एषः] कृष्णः, [उचितं] न्याय्यं, [तुङ्गमपि] उन्नतमपि, [मानम्] अहङ्कारम्, [अपहाय] त्यक्त्वा, [नोचतां] पृथग्जनताम्, [अवलम्ब्य] स्वीकृत्य, [बलिना] बलवता, [परेण सह] रिपुणा सह, [पुरा] निकटमेव, अचिरमेवेत्यर्थः । 'स्यात् प्रबन्धे चिरातोति निकटाऽऽगामिके पुरा' इत्यमरः । [सम्प्रयुज्यते]

क्रमते नभो रभसयैव विरचयति विश्वरूपनाम् ।

सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेव मायया ॥ २० ॥

सम्पद्यते ; शब्दबलवानिति जानाति चेत आत्मविनाशभयान् तमेव शरणं याति इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[एषः] भगवान् यौक्ताः, [स्वायंकरणपटुः] स्वस्य ज्ञानः, इन्द्रस्य इत्यर्थः, (वामनावतारे अदितिगर्भात् प्रादुर्भूतत्वात् इन्द्रावरजत्वेन भगवतः इन्द्रज्ञातित्वम्) अर्थः प्रयोजनं, शत्रुपराभवरूप इत्यर्थः, तस्य करणे साधने, पटुः दक्षः ; अत एव [उचितं] सम्पद्यते, स्वाभाविकमित्यर्थः, [तुङ्गम्] उन्नतं, [मानं] प्रमाणं, शरीरदैर्घ्यमित्यर्थः, [अपि. अपहाय] त्यक्त्वा, [नीचतां] खर्वत्वं, वामनरूपमित्यर्थः, [अवलम्बा] आश्रित्य, [परेण] श्रेष्ठेण, [बलिना] वैरोचनिना, [सङ्ग] मार्गं, [पुरा] पूर्वं, [सम्प्रयुज्यते] सम्प्रयुज्जे, इन्द्रानुरोधान् वामनरूपमाश्रित्य पूर्वमेव भगवान् बलिं वधस्य इत्यर्थः । ‘सम्प्रयुज्यते’ इत्यत्र “पुरि लुङ् चाप्ते” (१।१।१२२ पा०) इति पुराशब्दयोगे भूतानशतने वैभाषिकी लट्प्रयोगः ॥ १८ ॥

क्रमत इति ।—[एषः] कृष्णः, [रभसयैव] अतिमहत्या एव, [मायया] कल्पन करणेन, युद्धशलादिति भावः । रभस् इति शब्दस्यात्र महदर्थकत्वात् स्त्रीत्वं, निघण्टौ महदर्थकत्वे द्विषु व्यवहारस्य प्रदर्शितत्वात् । [नभः] गगनं, [क्रमते] आरोहति, युद्धस्थलात् त्वरितपदं पलायते भयादिति भावः । “अनुपसर्गाद्वा” (१।१।३७ पा०) इत्याशनेपदम् । तथा [विश्वरूपतां] सकलाऽऽकृतिं, नानारूपम् इत्यर्थः । ‘विश्व लतिविषयां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शयट्ठां पुंसि देवप्रभेदेऽखिलं विष ॥’ इति, ‘रूपं स्वभावं सौन्दर्यं नामर्गं पश्यशब्दयोः । यस्याऽऽवृत्तौ नाटकादावाकार-श्लोकशोरपि ॥’ इति च मेदिनी । [विरचयति] प्रकटयति, सर्वेषां वक्ष्यमाणं बहुरूपी भूत्वा भुवि विचरतीति भावः ; यद्वा,—विश्वरूपतां—विः पत्नी, च आ कुरुष्व, रूपं पश्य तानि विश्वरूपाणि पबिककुरपश्व इत्यर्थः, तेषां भावस्तथा ता, विरचयति, अयं हि पतगादिविश्वरूपं भूत्वा जनान् वक्ष्यते इति वा भावः । [सर्वं] निखिलं कर्म, [अतिशयगतं] विलक्षणतां प्राप्तं, सर्वजनातिरिक्तमित्यर्थः, [कुर्वते] विदधाति ; [इदं] पूर्वोक्तं कर्म, [स्फुटं] निश्चितं, [इन्द्रजालम्] इन्द्रेण कौशलाद्यै श्रुत्यै श, जालं द्रष्टुः नेत्राऽऽवरणं, सन्तोषधादिना यथास्थितपदार्थस्य अन्यथाभूतत्वेन दर्शनसाधनमित्यर्थः, मिथ्याऽऽवृत्तनिति यावत् ; नाय कश्चित्कालो व्यवहारः अस्ति, कैवलं

किल रावणारिरयमेव किमिदमियदेव कथ्यते ? ।

मत्त्वमधिबलमध्व्युति यत्तदशेषमेष इति धृष्टमुच्यताम् ॥ २१ ॥

मायया सर्वांश्च विमाह्वयति इति भावः ; तथा चोक्तम् इन्द्रजालतन्त्रे,—“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि इन्द्रजालमनुत्तमम् । महाकालस्य बीजानि प्रस्थमकं समाहरेत् । धात्रीरसनं देवेश ! सप्तवारान् विभावयत् । कस्यैवा गटिकास्तासु मुखे निक्षिप्य पार्ष्वेति । ॥ अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत् ॥” इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रं तु ।—[एषः] भगवान्, [रभसया] रभसमोत्सृज्यं करोतीति रभसा तथा । “तत्कराति तदाचष्ट” (ग०) इति ऋचि, “नन्दिग्रहि—” (३।१।१०४ पा०) इति कर्चरि ऋचि टापि च सिद्धम् । [मायया एव] शक्त्या एव, [इन्द्रजालं] तादृश-असमित्यर्थः, [स्फुटं, कुरुते] जनयति, तथा हि,—[नभः क्रमते], बलिबन्धनार्थ-मिति शेषः, [विश्वरूपतां] सर्वदेवमयत्वं, [विरचयति] प्रकटयति, [इदं, सर्वं] सकलं जगत्, [अतिशयगतं] प्राप्तविशेषरूपं, कुरुते ॥ २० ॥

लोकानां स्तुतिवादस्यालोकतामुपदर्शयितुमाह, किंन्ति ।—[अयं] हरिः इत्यर्थः, [रावणारिः किल] दशाननरिपुः एव, इति [इदं] दशाननोऽनेन हतः इत्यादिकं मिथ्याभाषणमित्यर्थः, [इष्टेव] एतन्मात्रमेव, एतादृक् स्वल्पमात्रक-मित्यर्थः, [किं] कथं, [कथ्यते ?] उच्यते ? सृष्टा वक्तव्ये बह्वन्तमेव तत् उच्यताम् ; अयं रावणारिरिति ईदृक् स्वल्पमात्रमेव कथमुच्यते ? इति भावः । किं तत् वक्तव्यम् : इत्याह, सत्त्वमिति ।—[यत्, सत्त्वं] प्राणौ । ‘द्रव्यामुच्यवसायेषु मत्त्वमन्त्री न जन्तुषु’ इत्यमरः । [अधिबलं] बलाधिकं, महा-शक्तिसम्पन्नमित्यर्थः, [अधिव्युति] अधिका व्युतिर्यस्य तत्, महातेजस इत्यर्थः, [तदशेषं] तत्सर्वमेव, [एषः] हरिः, [एव इति, धृष्टं] निःशङ्कं, निर्लज्ज-मिति यावत्, [उच्यतां] कथ्यताम् । अत्रायमाशयः,—यदि असम्यक्चोभिः हरिं प्रशंसितुमिच्छं, स रावणारिः इत्येतावन्मात्रमेव कथं भाषसे ?—“पितृणा-मर्थमा चास्मि यमः संयमतामहम् । सृगाणाञ्च सृगेन्द्रोऽहं वेनतेश्च पक्षिणाम् ॥” (गीता० १० अध्या० २२ श्लोकः) इत्याद्युक्त्यर्थेन यत्किञ्चित् सत्त्वं शीमत्, विभूतिमत्, ऊर्जितम्, अतिबलं, महासत्त्वञ्च, तत्सर्वमयमेव इति क्वचा पूर्वोक्तादपि अधिकमप्यत्र प्रशंसावादं यथेच्छं कुरु, यतः अश्लोकवचनस्यान्ती नास्ति इति । एतेन हरिणा किमपि न कृतमिति सूचितम् । इति निन्दा ॥

चलतेष पादयुगलेन गुरु शकटमौषदं स्पृशत् ।

दैवकलितमथ चोदलसहलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ २२ ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[अयं] श्रीकृष्णः, [रावणारिः] रावणमात्रस्यैव हन्ता, [इदम्, इयत् एव] एतावत् स्वल्पमात्रमेव प्रशंसावचनमित्यर्थः, [किं कथ्यते?] कथम् अभिधीयते? अस्य भयसौ प्रशंसा क्रियतामित्याशयेनाह, सत्त्वमिति ।—[यत् सत्त्वम्, अधिबलं] महाशक्ति, [अधियुति] महानेजश्च, [तदग्रेषम् एष एव] तत्कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः, [किल] प्रसिद्धौ, शास्त्रे एवमेव उक्तमस्तीत्यर्थः, अतः [इति, धृष्टं] निःशङ्कं यथा तथा, [उच्यतां] कथ्यताम्; विश्वरूपस्यास्य भगवतः यत्किञ्चित्प्रशंसावर्द्धनं गुणानामियत्तान भवति इति भावः । उक्तञ्च,— “यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश-सम्भवम् ॥” इति (गीता० १० अध्या० ४१ श्लोकः) ॥ २१ ॥

यत्किञ्चित् विस्मयकरं शेषे वयसि कृतमनेन, सर्वमेव तदसत्यमिति दर्शयितुमाह, चलनेति ।—[एषः] हरिः, [चलता] प्रमारितेन, [पादयुगलेन] चरणद्वयेन, [गुरु] महत्, बृहदित्यर्थः, [शकटं] यानम्, [ईषत्] किञ्चित्, [अस्पृशत्] स्पृष्टवान्; [अथ] स्वर्णनाभान्तरं, [तच्च, दलितोरुभाण्डचयं] दलितः चूर्णितः, उरुः महान्, भाण्डानां दधिचीरव्रतघटादिकानां, चयो राशिर्येव तत्, तथा [दैवकलितं] दैवेन अदृष्टेन, कलितं सम्पादितं सत्, [आत्मनैव] स्वयमेव, [उदलसत्] अपतदित्यर्थः । एतेन नास्य किञ्चित् पौरुषमस्ति इत्युक्तम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[एषः] भगवान्, [चलता पादयुगलेन, गुरु] महत्, [शकटम्] अणः । ‘क्रीवेऽनः शकटाऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः । [ईषत्] किञ्चित्स्वावम्, [अस्पृशत्] अस्पर्शितः, [अथ च] विस्मयाऽऽवहमेतत्, यत् तेनैव; अथ शब्दोऽत्र विस्मयः । [दलितोरुभाण्डचयं] चूर्णीकृतदविष्टादिगवराणि, [तत्] शकटं, [दैवकलितं] भगवत्सम्पादितं सत्, [आत्मना] स्वयम्, [एव, उदलसत्] अपतत् । भगवच्चक्तिमन्तरेण तादृशबालकस्य ईषत्यदस्यर्शनमात्रेण तपतनमसम्भवमेव इति भावः । बाल्ये खलु भगवान् माया गृहाभ्यन्तरे शयितः कृपानः कटीद, कर्मान्तरव्यावृता तु तज्जननी रोदनं न श्रुतवती; ततः कृष्णः गृहाभ्यन्तरे असुप्त-

स्रुवताऽमुना स्तनयुगेन जनितजननीजनाऽऽदरा ।

स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदघाति पूतना? ॥ २३ ॥

अभनक् तरु कथमिवैष कृतधरणिरिङ्गणः क्षणात् ? ।

वाढमिदमपि न बालकृतं ननु देवताविधिरयं विजृम्भते ॥ २४ ॥

रचितं शकटं क्रमवर्द्धितेन पादयुगलेन पस्पशं, ततश्च भूमौ पतितः स बभञ्ज, तेन च तत्रावस्थितः दक्षिणीरादीनां भाण्डचयोऽपि भग्नोभूत इति पौराणिकौ वार्त्ता अभानुसन्धेया ॥ २२ ॥

किं बहुना ? अयं पुनर्मातृहन्ताऽपि इति वक्तुम् आह, स्रुवतेति ।—[अमुना] हरिणा, [स्रुवता] क्षीरं स्रवता, [स्तनयुगेन] पयोधरयुगेन, [जनितजननी-जनाऽऽदरा] जनितः कृतः, जननीजनाऽऽदरो मातृसेहः यथा सा, [पूतना] तदाख्य-राक्षसी, [स्त्री इति] अवलज्जातिरिति कृत्वा, [मनः] चित्तं, [सदयं] दयायुक्तम्, [अविधाय] अकृत्वा, [यत्, अघाति] हता, [तत्, साध] युक्तम्, [अकारि ?] विहितः ? इति काकः, नैतद्युक्तं कृतमित्यर्थः ; अयं खलु मातृघाती इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अमुना] हरिणा, [स्रुवता] स्तनयुगेन, जनितजननी-जनाऽऽदरा कृतमानः प्रेक्षापि, [पूतना] तन्नास्ती राक्षसी, [स्त्री इति, मनः] चित्तं, [सदयं] दयापरवशम्, [अविधाय] अकृत्वा, [यत्, अघाति] हता, [तत्, साध] भद्रम्, [अकारि] अक्रियत ; यद्ययं मे सत्यपायी स्यात्, तदा नूनं विषाक्तस्तन-सम्पर्कात् मरिष्यति इति ब्रह्मा पूतनायाः तन्मारणार्थमागतत्वादिति भावः । अकारण-बधोद्यताया अस्याः बधे नास्ति धर्महानिः, सर्वथा बधोऽस्या विधेय एव इत्यभि-प्रायः ॥ २३ ॥

अभनगिति ।—[कृतधरणिरिङ्गणः] कृतं विहितं, धरण्यां प्रथिव्यां, रिङ्गणं खलनं, हस्तपादेन चलनमित्यर्थः, यत्र सः । 'रिङ्गणखलने समं' इत्यमरः । [एषः] कृष्णः, [क्षणात्] कियता कालेनैव, [तरु] अर्जुनाख्यौ वृक्षौ, [कथमिव] केन प्रकारेण, [अभनक् ?] बभञ्ज ? भनक्तेः लङि रूपम् । नैतत् सम्भवति इत्यर्थः ; शिशुः कृष्ण एव ब्रह्मपादपद्मस्य भङ्क्ता इति सर्व्वे मन्यन्ते, तन्न सत्यमिति भावः । नो चेदभिमतमेतद-भवतां, तत् कथं भग्नौ ? इत्याह, वाढमिति ।—[वाढं] दृढं, ध्रुवं वदामीत्यर्थः । 'वाढं दृढप्रतिशयोः' इति मेदिनी । [दृढं] हृद्यभञ्जनं, [न बालकृतं] शिशु-कर्म न एव, [अयमपि] तरुभङ्गोऽपि, न केवलं शकटभङ्गः इत्यपरार्थः । [देवता-

विहरन् वने विजन एव महति दधदेन गोपताम् ।

नाम जगति मधुसूदन इत्यगमहतेन मधुना महीयसा ॥ २५ ॥

अविमृश गोबधसमुत्थमघमयममोमरद्वषा ।

रिष्टमुपगु समुपोदमदं यदसौ किलासुर इति प्रमाष्टि तत् ॥ २६ ॥

[विधिः] कस्यचिददृष्टस्य देवस्य विधानमित्यर्थः, [विजृम्भते] प्रतीयते, प्रकाशते इति यावत् । [ननु] इत्यवधारणम् । ननुशब्दः अत्रावधारणे । 'ननुशब्दो विनियुक्ते । अनुपपन्ने परकृतावधिकारि च सम्भवे । आसन्नशब्दोऽप्यनुगम्य प्रशान्तशब्दोऽवधारणे' इति मेदिनी । यो हि गतिशक्तिविरहितः, स कथमेवं लोकातीतं कर्म कर्तुं प्रभवति ? इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[एषः] श्रीकृष्णः, [कृतधरणिः] बालविशृङ्खल इत्यर्थः, यत् [चणात्, कथमिव] असारवस्तुवत् इत्यर्थः, [तर्ह्य] अर्जुनौ, [अभनक्] इदमपि, न बालकृतं न शिशुकर्म । तर्हि किम् ? इत्याह, वादमिति ।—[वादं] निश्चितम् ; [अर्थ, देवताविधिः] देवव्यापारः, [विजृम्भते ननु] प्रकाशते एव, विलसतीति यावत् ; तत्त्वतः नायं बालः, किन्तु बालरूपधृक् देव एव ; ततश्च देवत्वमाश्रित्य सर्व्वमेतदङ्गुतं कर्म कृतवानिति हृदयम् ॥ २४ ॥

विहरन्निति ।—[एषः] कृष्णः, [महति] विशालं, [विजने] जनशून्ये, [वने] एष अरण्ये एव, [गोपतां] गोपालत्वं, [दधत्] धारयन्, [विहरन्] विचरन् सन्, वनावनान्तरमिति शेषः ; [महीयसा] ब्रह्मता, [मधुना] मादिकपटलेन, मधुकोषेणेत्यर्थः, [हतेन] विनाशितेन, [जगति] पृथिव्यां, [मधुसूदन इति नाम अगमत्] तदाख्यां लभे ; न पुनः मधुदैत्यं हत्वा तादृशाभिधानमधिगतवानिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[एषः एव] कृष्ण एव, [महति] सर्व्वलोकव्यापिनि, [विजने] जनशून्ये, कल्पान्ते सर्व्वजनसंहारादिति भावः, [वने] जले । 'सलिलं कमलं जलम् । ...जीवनं भुवनं वनम् ।' इत्यमरः । [गोपतां] गां पृथिवीं, पाति रक्षति इति गोपस्य भावत्वात्, जगत्यालकत्वमित्यर्थः, [दधत्] धारयन्, [विहरन्, महीयसा] प्रवलनं, [मधुना] तदाख्यदैत्यविशेषेण, [हतेन] नाशितेन सता, [जगति, मधुसूदन इति नाम अगमत्] तन्नाम प्राप्तवान् ॥ २५ ॥

न कैवल्यमयं साधारणपापी, परन्तु गोबधकारी अपि, अत एव न चमाऽहः इति

सुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन कैशिना ।

नास्य सपदि यदखादि भुजस्तदहो ॥ तिरश्चि सहजैव मूढता ॥२७॥

दर्शयितुमाह, अविमृष्येति ।—[अयं] कृष्णः, [गोवधसमुत्थं] गोवधेन जनितम्, [अघं] पापम्, [अविमृष्य] अगणयित्वा, [रुषा] कोपेन, [उपगु] गवां समीपे, [समुपोद्गमदं] सञ्जातहृषं, गाः कामयमानमित्यर्थः, [रिष्टं] तदाख्यं वषभं, [यत्, अमीमरत्] अवधीत् । ‘म्रियते’ इत्यस्य धातोः णिचि लुङि रूपम् । [असौ] पापी कृष्ण इत्यर्थः, [असुर इति] दैत्य इति उक्ता ; यद्वा,— असौ असुर इति वषभरूपी दैत्योऽयमिति उक्ता, [किल] इत्यलौकिके ; वस्तुतस्तु गौरैवायं, न त्वसुरः, गोप्राशयमित्यर्थः, [तत्] प्रसिद्धं गोवधपातकं, [प्रमार्ष्टि] मया असुरः हतः, न तु गौरिति लोकासमीपे कथयन् परिगृह्यति । मैथुनप्रवृत्तगोवधकारी न अमाऽर्होऽयम् इति फलितम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[अयं] श्रीकृष्णः, [अविमृष्यगोवधसमुत्थम्] अविमृष्यः चिन्तयितुमशक्यः । “ऋदुपधात्—” (३।१।११० पा०) इति क्यप् । यो गोवधः, तत्र समुत्था समुत्थानम्, उद्यम इति यावत्, यस्य तं, गाः समाक्रान्तवन्तमित्यर्थः, अत एव [अघं] पापरूपम् ; यद्वा,—अघमस्यास्तीत्यर्थं “अघं आदिभ्योऽच्” (५।१।११७ पा०) इति मत्वर्थे अचप्रत्ययः ; अघवन्तमिति तदर्थः, पापिनमिति यावत्, [उपगु] गवां समीपे । इत्यव्ययीभावः, तेन च “गोस्त्रिगोरुपसर्जनस्य” (१।१।४८ पा०) इति ऋस्त्वम् । [समुपोद्गमदं] जातदपं, [रिष्टं] तदाख्यं वषरूपधारिणं दैत्यं, [रुषा] कोपेन, [यत्, अमीमरत्] अवधीत्, [तत्, किल] सत्यम्, [असौ असुरः इति प्रमार्ष्टि] सत्य एवायमसुर इति जानता भगवता मायया धृतवषरूपोऽपि स हत इत्यर्थः ; गोवधसमुत्थस्य पापिनः दर्पिष्ठस्य दानवस्य वधात् भगवतः स्तुतिप्रतीतिः । पुरा किल श्रीकृष्णवल्लभवधाय कंसेन प्रेषितः । कश्चिदसुरः महावषभरूपमाश्रित्य कृष्णं निहन्तुं गच्छन् गाः कामयमानः कृष्णेन हत इति पीराणिकी कथाऽज्ञानुसन्धेया ॥ २६ ॥

मुखेति ।—[विकटदशनेन] विकटानि भीषणानि, दशनानि दन्ता यस्य तेन, [कैशिना] तदाख्यतुरगवदनदानवेन, [सुखकन्दरान्तरगतः अपि] सुखमध्यप्रविष्टः अपि, [अस्य] कृष्णस्य, [भुजः] बाहुः, [यत्, सपदि] तत्क्षणात्, मुखे प्रवेशमात्रम् इति यावत् । [न अखादि] न भक्षितः, [तत्, अहो ॥] चिन्तम् ॥

यदुदस्य बाहुमयमेकमधृत गिरिमधृतं न तत् ।

भूरि सखिलमविषह्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता ॥२८॥

[तिरश्चि] पश्चादौ, [सङ्गजा एव] उत्पत्तिकालजातैव, स्वाभाविकी एव इत्यर्थः, [मूढता] मूर्खता, सुखाभ्यन्तरप्रविष्टीऽपि कृष्णभुजः तिर्यक्त्वादेव तेन भौषण-
दन्तुरमुखेन मूर्खेण अश्वदन्तदानवेन न भवितः, न मूढचेदसौ अश्वः, तदा का शक्तिः
कृष्णस्य स्वभुजरक्षणे ? इति भावः । अत्र सामान्येन तिरश्चा मूर्खत्वेन विशेषस्य
कृष्णभुजाभक्षणस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपदे तु ।—पूर्वोक्तायस्यैव काका स्तुतिरूपत्वं बोध्यम् ।—[कैश्चिना]
तदाख्यदैत्येन, [अस्य] कृष्णस्य, [भुजी यन्न, अखादि] भक्षितं, [तत्] किं [तिरश्चि
सङ्गजा, मूढता एव ?] मूर्खता एव ? न तु तत्, अपि तु अलौकिकशक्तेर्बालस्य
भगवतः माहात्म्यात् असौ असुरः तद्वज्रं भक्षितुमसमर्थ इत्यर्थः । [अहो !]
अद्भुतमस्य माहात्म्यमित्यर्थः । शेषन्तु समानमेव ॥ २७ ॥

बदुदस्येति ।—[जलदे] मधे, [अविषह्यम्] असहनीयं, [भूरि] प्रभूतं, [सखिलं]
जलं, [विमुञ्चति] वर्षति सति, [अयं] कृष्णः, [एकं, बाहुं] भुजम्, [उदस्य]
उत्तिष्ठत्य, [यत्, गिरिं] गोवर्धनपर्वतम्, [अधृत] दध्ने, [तत्] गिरिधारणं,
[न अद्भुतं] न विचित्रम् । यत् सर्वेषामसाध्यं, तत् कथं नाद्भुतम् ? इत्याह, गवा-
मिति ।—[इयं, गवां] लोकरक्षानिदानतया मातृभूतानां, धर्मक्रियाहेतुतया
देवान्यश्चमधिगतानाञ्च गोसमूहानामित्यर्थः, [सभाग्यता] पुण्यवत्त्वम् ; गवां
पुण्यवलेनैव एतत् सम्भूतं, केनचिद्देवेन वा कृतमिदं, न तु कृष्णेन स्वशक्त्येति भावः ।
इति निन्दा ॥

स्तुतिपदे तु ।—[जलदे] मधे, देवेन्द्रस्याज्ञयति भावः, [अविषह्यं] गोकुल-
वासिभिः सीद्मशक्त्वं, [भूरि] प्रभूतं, [सखिलं] जलं, [विमुञ्चति] अविरलधारं
वर्षति सतीत्यर्थः, [अयं] श्रीकृष्णः, [एकं बाहुम्] एकं भुजम्, [उदस्य] उत्तिष्ठत्य,
[यत्, गिरिं] गोवर्धनपर्वतम्, [अधृत] धृतवान्, [तत् न अद्भुतम् ?] अपि तु अद्भुत-
मेवेत्यर्थः । तथा च [इयं गवां सभाग्यता ?] इति काकुः, अपि तु नैव इति तदर्थः ;
अलौकिकशक्तिमता भगवता स्वयं सर्वमेव तत् स्वमहिम्ना सम्यादितमिति भावः ।
पुरा हि भगवता श्रीकृष्णेन महेन्द्रपूजायां निषिद्धाः, तेनैव प्रचीदिताय
गोकुलवासिनः गिरेः गोवर्धनस्य पूजां प्रकृषितुमारिभिरे, तद्वद्भगवते प्रकृष्य

किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ? ।

प्राश निखिलमखिलेऽपि जगत्पुद्गरङ्गते बहुभुजोऽस्य न व्यथा ॥२८॥

अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदखानि दन्तिनः ।

तेन यदबधि स एव पुनर्बलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ? ॥३०॥

स्वावमानमसहमानः देवेन्द्रः अनियतं सन्न वासरान् रात्रौ च प्रभूतं पानीयं ववर्ध,
येन गोकुलं प्रावितमभूत् ; तददृष्ट्वा च भगवान् गोवर्द्धनपर्वतं करेण ह्यवरूपतया
विधृत्य गोकुलं तद्वासिनश्च ररञ्चति पौराणिकी वार्ता अत्रानुसन्धेया ॥ ३८ ॥

अस्य आत्मभरित्वं दर्शयति, किमिवेति ।—[अयं] कृष्णः, [अचलमहकल्पितं]
गोवर्द्धनपर्वतोत्सवसम्पादितं, [निखिलं] समयम्, [अन्नं] भक्ष्यं, गोवर्द्धनपर्वत-
पूजार्थं सकलगोकुलवासिजनैरुपस्थापितमित्यर्थः, [प्राश] भक्षितवान्, [यदि]
निन्दितं तदित्यर्थः । ‘यदि गङ्गाविकल्पयोः’ इति मेदिनी । यद्वा ;— प्राश यदि
भुक्तवाञ्छेत, तदा [अत्र] प्रभूतभक्ष्यभक्षणे, [विचं] विस्मयकारणमित्यर्थः,
[किमिव ?] न किञ्चिदित्यर्थः । कथं न चित्रम् ? इत्याह, अखिले इति ।—[बहुभुजः]
प्रचुरभक्षकस्य, उदरपरायणस्येत्यर्थः, [अस्य] कृष्णस्य, [अखिले] समये, [जगति]
भुवने, [उदरं] जठरं, [गतेऽपि] प्राप्तेऽपि, जागतिकं निखिलवस्तु खादित्वाऽपीत्यर्थः,
[व्यथा] पीडा, [न] नास्ति, जीर्णाभावादित्यर्थः ; लोभपरतन्त्रः बहुभीजी
तु अविस्मृत्य यदेव प्राप्नोति, तदेव भुङ्क्ते, न च असौ बहुभोजनं दुःखं गणयति
इति भावः । सर्वथा उदरभरिः विवेकहीनशायमिति निष्कर्षः । इति निन्दा ॥

मृत्तिपत्ते तु ।—[अखिलं] समये, [जगति] विश्वे, [उदरं गतेऽपि]
कुचिप्राप्तेऽपि, [बहुभुजः] बहु प्रभूतं, भुनक्ति पालयति इति बहुभुक् तस्य, जगत्पाल-
कस्येत्यर्थः । ‘भुज पालने’ इति पालनार्थकात् रुधादिगणोयपरस्मैपदिनी भुजधातोः
क्तिप् । [अस्य] श्रीकृष्णस्य, [न व्यथा] न दुःखम्, अतः [अयं] श्रीकृष्णः,
[यदि] चेत्, [अचलमहकल्पितं] पर्वतोत्सवार्थं स्थापितं, [निखिलं] क्लृप्तं,
बहुलमित्यर्थः, [अन्नं] भक्ष्यं, [प्राश] भक्षितवान्, [अत्र, किमिव चित्रम् ?]
अत्र कोऽपि विस्मयः नास्त्येव इति काङ्क्षार्थः ; कुचिस्थाखिलभुवनस्य जगदाधारस्य
किञ्चिदन्नभक्ष्यं नैव चित्रमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अमुनेति ।—[अमुना] कृष्णेन, [दन्तिनः] कुबलयापीडाख्यस्य गजस्य, [पृथु-
दन्तमुसलं] पृथुः विशालः, दन्तः दशनं, मुसलम् अग्नीऽयमिव । ‘अयोऽयं मुसली-

शिशुरेव शिञ्चितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।

मङ्गमलघुकठिनांसतटं न्यबधीद् यदेष तददृष्टकारितम् ॥ ३१

‘स्त्री स्यात्’ इत्यमरः । [करेण] इत्तेन, [यत्, उदखानि] उत्पाटितं, [तेन] उत्खातदशनेन, [स एव] गज एव, यत् [अवधि] निहतः, [तत्र पुनः, बलशालिनां] शक्तिमतां, [क इव विजयः ?] तत्र विजयी न युक्त इत्यर्थः ; मन्मथि आह्वय शिशुरपि प्रबलं मारयितुं शक्नोति, तत्र दुर्बलप्रबलविचारणाया अवकाशी नास्ति, अतः हरेः न भवति बलीयस्त्वे हेतुः कुबलयबध इति फलितार्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—[अमुना] श्रीकृष्णेन, [दन्तिनः] विशालाऽऽकृतेः महाबलशालिनः कुबलयपीडाख्यस्य कंसगजस्य इत्यर्थः, [पृथुदन्तमुसलं] पृषुः विशालः, दन्तः मुसलमिव, मुसलवदतिकठिनदशनमित्यर्थः, [करेण] इत्तेन, न पुनर्दृष्टादस्तादिनेति भावः ; [उदखानि] अक्लेशं समुत्पाटितं, [तेन यत्, स एव] महागज एव, [अवधि] इतः । इत्तेः कर्मणि लुङि रूपम् । [तत्र पुनः, बलशालिनां] महाबलानामपि, [क इव] अदृष्टपूर्वं इव, [विजयः] आश्चर्यम् ; यं दृष्ट्वा वीरा अपि दूरात् पलायामासुः, तस्य गजस्य समीपमुपगम्य दशनीत्पाटनं, तेन तस्य हननञ्च सर्वेषामिव विजयकरमिति भावः ; यदुक्तम्,—“एकः कुञ्जो गजो हन्ति षट्सहस्राणि वाजिनाम्” इति ॥ ३० ॥

शिशुरिति ।—[स्वयम्, अकृतक्रियः] न कृता न शिञ्चिता, क्षिया किमपि युद्धादि कार्यं येन सः, अज्ञ इत्यर्थः, [एषः] कृष्णः, [शिशुरेव] बालक एव, [यत्, अलघुकठिनांसतटम्] अलघु पीनं, कठिनं दृढम्, अंसतटं स्कन्धदेशो यस्य तं, तथा [शिञ्चितनियुद्धकरणं] शिञ्चितानि अभ्यस्तानि, नियुद्धकराणि बाहुयुद्धक्रियाः येन तम् । ‘नियुद्धं बाहुयुद्धे’ इत्यमरः । [मङ्गं] चाणूराख्यं दानवं, [न्यबधीत्] हतवान् । निपूर्वकात् इत्तेः कर्मणि लुङि रूपम् । [तत्] हननम्, [अदृष्टकारितम्] अदृष्टं देवेन, कारितं विहितं, न खलु तादृशः शिशुः महाबलशालिनं मङ्गं हन्तुं शक्नोति, देवेनैव सम्पादितमेतदित्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपत्रे तु ।—पूर्ववदत्रापि काङ्क्षा बोध्यम् । [तत् अदृष्टकारितं ?] नैव हि एतत् देवविहितम्, अपि तु भगवतः श्रीकृष्णस्यैव माहात्म्यमिदमित्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ३१ ॥

यदयुध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्वसम् ।

कंसमभयमयमभ्यभवत् समुदा जनेन तदपि प्रशस्यते ? ॥ ३२ ॥

इति निन्दितुं कृतधियाऽपि वचनममुना यदाददे ।

स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ॥ ३३ ॥

अयं पुनरगृहीतास्त्रस्य स्वजनस्यापि हन्ता इति दर्शयितुमाह, यदिति ।—[अयं] कृष्णः, [अयुध्यमानम्] अकृतसमरक्रियं, निरस्त्रमित्यर्थः, तथा [उपहितसुरौघसाध्वसम्] उपहितं जगितं, सुरौघाणां देवसमूहानां, साध्वसं भयं येन तं, महाबलमित्यर्थः, [अभयं] नास्ति भयं यस्य तं, भयहोनमित्यर्थः, [सन्तं] साधुं, निर्दोषमित्यर्थः, [कंसं] तदाख्यं स्वमातुलम्, [अपि यत्, अभ्यभवत्] आचक्राम, आजघानेत्यर्थः, [तदपि] वीरानुचितं हननंमपि, [समुदा] सानन्देन, [जनेन, प्रशस्यते ?] अभि-
नन्द्यते किम् ? इति काकुः, यदा,—अपि प्रये, जनेन, समुदा सानन्देन सता, तत् वीरविगर्हितम् आक्रमणं, प्रशस्यते नैव तत् प्रशस्यते इत्यर्थः, वीरा हि निरस्त्रं न हन्ति, तथाविधहननस्य निन्दाकरत्वादिति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिपक्षे तु ।—[अयं] श्रीकृष्णः, [उपहितसुरौघसाध्वसं] जगितदेवनयमभयम्, [अभयं] स्वयं वासरहितं, महावीरमित्यर्थः, [अयुध्यमानमपि, सन्तं] तिष्ठन्तं, [कंसं यत्, अभ्यभवत्] अहनं, [तदपि] तादृशनिरस्त्रहननमपि, [समुदा] सन्तोषवता, [जनेन, प्रशस्यते] स्तूयते एव ; स खलु कण्टकभूतः कंसः जनान् एवमुत्पीडयामास यत्, सर्वेऽपि जनाः तद्विनाशेन प्रहृष्टाः भगवन्तं प्रशंसन्ति अ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पूर्वोक्तशोकसमूहानां निन्दान्तुल्यभयार्थकत्वं ख्यापयन् उपसंहरति, इतीति ।—[अमुना] चैवेन, [इति] पूर्वोक्तप्रकारेण, [निन्दितुं] गर्हितुं, कृष्णमिति शब्दः, [कृतधियाऽपि] कृताधीः बुद्धियेन तथाभूतेनापि सता, [यत्, वचनं] वाक्यम्, [आददे] ऊचं । “आङ्गी दीऽनास्यविहरणे” (१।३।२० पा०) इति आङ्पूर्वात् ददातेः सुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानत्वादात्मनेपदम् । [परैः] शत्रुभिरपि, [अनिशं] सर्वदा, [स्तोतुम्] अभिनन्दितुम्, [उचितस्य] योग्यस्य, [मधुनिघातिनः] मधुरिपोः, कृष्णस्य इत्यर्थः । “कर्णसि हनः” (१।२।८६ पा०) इति हन्तेः कर्त्तरि णिनिः । [सा] निन्दार्थमुपन्यस्ता उक्तिः, [स्तुतिरेव] स्तुतिरेव, [अभवत्] अजायत । अत्र प्रक्षिप्तेषु सर्वेष्वपि श्लोकेषु पूर्ववदलङ्कारः ज्ञातव्यः ॥ ३३ ॥

यदुवाच दुष्टमतिरेष परिविवदिषुर्मुंरद्विषम् ।

द्वार्थमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाहचः ॥ ३४ ॥

इति प्रथितश्लोकाः ।

इति वाचमुद्धतमुदीर्य

सपदि सह वेणुदारिणा ।

सोढरिपुबलभरोऽसहनः

स जहास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३६ ॥

यदिति ।—[दुष्टमतिः] हीनबुद्धिः, दुर्जन इत्यर्थः, [एषः] चेदिपः, [सुरद्विषं] सुरारिं, [परिविवदिषुः] निन्दितुमिच्छुः सन्, [सदसि] सभायां, [यत्, वचः] वाक्यम्, [उवाच] वभाषे, [तत्] वचः, [द्वार्थमपि] निन्दास्तुतिरूपीभयार्थकमपि, [अतः] अद्यादेव कारणात्, तस्य दुष्टमतित्वात् सततं सुरारिं विनिनिन्दित्वादेवेत्यर्थः, [चेदिपतेः] शिशुपालस्य, [अपराधगणनाम् अगान्] अपराधमध्ये गणितमित्यर्थः, यतोऽसौ दुष्टमतिः सर्वदा सुरारिनिन्दापर आसीत्, तेन हि तदुक्तवचनजातस्य निन्दास्तुतिरूपीभयार्थकतया उभयार्थप्रतिपादने तुल्यबलस्यापि भगवता श्रीकृष्णेन प्राधान्येन निन्दापरत्वमेव निर्द्धारितमित्याशयः । अत्र उवाचेत्यनेनैव विवक्षितार्थ-लाभात् 'वचः उवाच' इति वचःपदमधिकमिति अधिकपदता दोषः ॥ ३४ ॥

इतीति ।—[सोढरिपुबलभरः] सोढः चान्तः, रिपूणां बलभरो वीर्यातिशयो येन सः ; न सहत इति [असहनः] असहिष्णुः, [सः] चैव, [इति] इत्थम्, [उद्धतं] निष्ठुरं यथा तथा, [वाचम् उदीर्य] सपदि, वेणुदारिणा] नरकाऽऽलजेन, [सह, दत्तकरतालं] दत्तः कर-तालः परस्परपाणिताडनं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, [उच्चकैः] तारं, [जहास] । कृष्णदोषोद्घाटनहर्षाददृष्टासं चकारेत्यर्थः । स्वभा-वोक्तिः ॥ ३६ ॥

कटुनाऽपि चैद्यवचनेन

विकृतिमगमन्न माधवः ।

सत्यनियतवचसं वचसा

सुजनं जनाञ्चलयितुं क ईशते ? ॥ ४० ॥

न च तं तदेति शपमान-

मपि यदुन्मत्ताः प्रचुक्रुधुः ।

शौरिसमयनिगृहीतधियः

प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्त्तते ॥ ४१ ॥

कटुनेति ।—[माधवः कटुनाऽपि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत्] । गमेलुङि “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चो रडादेशः । तथा हि, [सत्यनियतवचसं] सत्ये नियतवचसम् अस्वलितवचसं, सत्यसन्ध-मित्यर्थः, [सुजनं के जनाः, वचसा] । तौत्रेणापीति भावः ; [चलयितुम्, ईशते ?] शक्नुवन्ति ? न केऽपीत्यर्थः । ‘सद्दिष्ये शतमागांसि’ इति प्रतिज्ञाभङ्गभयादसहतेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

न चेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [तदा] तत्काले, [इति] इत्थं, [शपमानम्] आक्रोशन्तम्, [अपि] । ‘शपतेराक्रोशे’ इति भट्टमहः । [तं] चैद्यं, [यदुन्मत्ताः] यादवाः, [शौरिसमयनिगृहीतधियः] शोरेः कृष्णस्य, समयेन सङ्केतेन, निगृहीतधियो निरुद्धबुद्धयः सन्तः, [न प्रचुक्रुधुः] । “क्रुधदुहोरुपसृष्टयोः कर्म” (१।४।३८ पा०) इति कर्मत्वम् । [हि] तथा हि, [जनः] लोकः, [प्रभुचित्तमेव अनुवर्त्तते] । शौरि-सङ्केतनिरुद्धबुद्धेर्यदुविशेषणगत्या क्रोधाभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासेन सङ्कीर्ण्यते ॥ ४१ ॥

विहिताऽऽगसो मुहुरलङ्घ्य-

निजवचनदामसंयतः ।

तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं

मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्त-

मपकृतमियाय विद्मिषः ।

स्मर्त्तुमधिगतगुणस्मरणाः

पटवो न दोषमखिलं खलूत्तमाः ॥ ४३ ॥

विहितेति ।—[अलङ्घ्यनिजवचनदामसंयतः] अलङ्घ्येन निज-
वचनदान्ना स्वप्रतिज्ञापाशेन, संयतो बद्धः, [अच्युतः, मुहुर्विहिताऽऽगसः]
पूर्वं सहस्रशः कृतापराधस्यापि, [तस्य] चैद्यस्य, [अपरार्धं] स एव
प्रथमो यस्मिन् कर्मणि [तत्प्रथमं] यथा तथा, [कतिथः] कतीनां
पूरणः, [इति] । “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८ पा०) इति डट्प्रत्ययः ।
“षट्कतिकतिपयचतुरां युक्” (५।२।५१ पा०) इति युगागमः,
[मनसा, समाख्यत्] गणानां चकार । “अस्यतिवन्तिव्याति-
भ्योऽङ्” (३।१।५२ पा०) इति चुरङादेशः । अत्र प्रतिज्ञापाशबन्धनस्य
विशेषणगत्या प्राचीनापराधाऽऽनन्त्येऽपि तात्कालिकापराधगणना-
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

स्मृतीति ।—[विद्मिषः] चैद्यस्य सम्बन्धि, [समस्तमपकृतम्] अप-
कारजातम् । नपुंसके भावे क्तः । [तस्य] हरेः, कृष्णस्येत्यर्थः, [स्मृतिवर्त्म]
स्मृतिपथं, [नेयाय] न प्राप, न तमपकारं सस्मारेत्यर्थः । अर्थान्तरं
न्यस्यति ।—[अधिगतगुणस्मरणाः] परिचितोपकारस्मृतयः, [उत्तमाः]
सज्जनाः, [अखिलं, दोषम्] अपकारं, [स्मर्त्तुं, न पटवः खलु] नात्र

नृपतावधिचिपति शौरि-
 मथ सुरसरित्सुतो वचः ।
 स्माह चलयति भुवं मरुति
 क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४ ॥
 अथ गौरवेण परिवाद-
 मपरिगणयंस्तमात्मनः ।
 प्राह सुररिपुतिरस्करण-
 क्षुभितः स्म वाचमिति जाङ्गवीसुतः ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यर्थः । “पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु—” (३।४।६६ पा०) इति तुमुन्-
 प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति साधवः, नापकारमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपताविति ।—[अथ, नृपतो] चेदिपे, [शौरिं] हरिम्,
 [अधिचिपति] सति, [सुरसरित्सुतः] भौष्मः, [मरुति] प्रलयमारुते,
 [भुवं, चलयति] कम्पयति सति, [क्षुभितस्य] उद्वेलस्य, [अम्बुधेर्नादम्
 अनुकुर्वत्] तद्वद् गभीरं, [वचः, आह स्म] उवाच । “लट् स्मे” (३।२।
 १।८ पा०) इति भूतार्थे लट् । “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः”
 (३।४।८४ पा०) इति णत्वाच्चाऽऽदेशः । यद्यपि ‘न पादाऽऽदौ खल्वादयः’
 (५ अधि १ अ० ५ सू०) इत्याह वामनः, तथाऽपि कविप्रौढ्या स्मशब्दस्य
 पादाऽऽदौ प्रयोगः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्त्रुराशयाऽऽविष्कारार्थमाह, अथेति ।—[अथ] शिशु-
 पालप्रलापानन्तरं, [सुररिपुतिरस्करणक्षुभितः] सुररिपुतिरस्करणेन
 हरिनिन्दया, क्षुभितः कलुषमनाः, [जाङ्गवीसुतः] गाङ्गेयः, [गौरवेण]
 धैर्येण, [तमालनः परिवादं] ‘काममयं’ ‘उद्यापलित’ इत्यादि स्तनि-
 न्दाम्, [अपरिगणयन्, इति] वक्ष्यमाणप्रकारेण, [वाचं, प्राह स्म]
 प्रोक्तवान् । गतमेतत् । धीराः स्तनिन्दामेव सद्गन्ते, न गुरुदेवादि-

विहितं मयाऽद्य सदसीद-
 मपमृषितमच्युतार्चनम् ।
 यस्य नमयतु स चापमयं
 चरणः कृतः शिरसि सर्वभूमृताम् ॥ ४६ ॥
 इति भीष्मभाषितवचोऽर्थ-
 मधिगतवतामिव क्षणात् ।
 क्षोभमगमदतिमात्रमथो
 शिशुपालपक्षपृथिवीभृतां गणः ॥ ४७ ॥

निन्दामिति भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणगत्या वचनहेतुत्वात्
काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४५ ॥

विहितमिति ।—[मया अद्य, सदसि] सभायां, [विहितं] कृतम्,
[इदम् अच्युतार्चनं यस्य, अपमृषितम्] अतितिक्षितम्, असोढमित्यर्थः ।
‘मृष तितिच्चायाम्’ इति धातोः कर्मणि क्तः, उपसर्गवशाद्विपरौताद्यन्ता,
अत एव मृषेः तितिच्चायामेव कित्त्वनिषेधादतितिच्चाद्यन्तत्वाच्च गुणः ।
“मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति चकारादुक्तमानार्थता,
“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी । [सः] अपमृष्टा
पुरुषः, [चापं, नमयतु] आरोपयतु, [सर्वभूमृताम्] ; निषतामिति
भावः । [शिरसि अयं चरणः, कृतः] न्यस्तः । अयमिति भूमौ पात्य-
मानस्य चरणस्य हस्तेन निर्देशः । अयं कोपामर्ष इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

इतीति ।—[अथो, इति] इत्थं, [भीष्मभाषितवचोऽर्थं] भीष्मेण भाषि-
तस्योक्तस्य, वचसोऽर्थमभिधेयं, शिरसि पादन्यासरूपमित्यर्थः, [क्षणात्,
अधिगतवतां] प्राप्तवताम्, [इव] सतामित्यर्थः, [शिशुपालपक्ष-
पृथिवीभृतां] शिशुपालस्य पक्षा ये पृथिवीभृता राजानः तेषाम्, असो
[गणोऽतिमात्रं, क्षोभं] क्रोधं, विकारमिति यावत्, [अगमत्] ।

श्रितितारकाऽनुमितताम्र-

नयनमरुणौकृतं क्रुधा ।

बाणवदनमुददीपि भिये

जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥

प्रविदारितारुणतरोग्र-

नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।

प्रातरहिमकरताम्रतनु-

विषजद्रुमोऽपर इवाभवद् द्रुमः ॥ ४९ ॥

एतैर्नैषाम् आत्मविनाशावसायी रोद्रुण्यायी क्रोधः प्रादुरभूदित्युक्तम् ।
उत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

अथैषां दशभिर्गात्राऽऽरम्भान् क्रोधानुभावानाह, श्रितौत्यादि ।—
[क्रुधा] क्रोधेन, [अरुणौकृतम्], अत एव [श्रितितारकाऽनुमितताम्रनयनं]
श्रितौ श्यामे, ये तारके कनीनिके, ताभ्याम् अनुमिते अनुमापिते, ताम्रे
नयने यस्य तत् । ‘तारकाक्ष्यः कनीनिका’ इत्यमरः । सर्वमुखस्य
रक्तत्वादिति भावः । [बाणवदनं] बाणो नृपस्य वदनं, [सकीलं]
कीलाऽऽकारच्छायासहितं, परिधियुक्तमिति यावत् ; [सूर्यमण्डलमिव
जगतः, भिये] भयाय, [उददीपि] प्रज्ज्वाल । दीप्यतेः कर्त्तरि लुङि
“दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिण्प्रत्यये तलुक् । अत्र
नयनयोः स्वभावव्यत्यागेनारुणस्त्रीकारात् तद्रुणः । तत्प्रापेक्षत्वादौ-
त्यातिकसूर्यमण्डलोपमासङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रवीति ।—[प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः] प्रविदारिते
अतिविकासिते, अरुणतरे क्रोधादतिरक्ततरे, अत एवोग्रे भयङ्करे, ये
नयने, ते एव कुसुमे, ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्तः, [स्फुरन्] स्वतेजसा दीप्यमानः,
[प्रातरहिमकरताम्रतनुः] प्रभाताकारुणविग्रहः, [द्रुमः] प्रसिद्धः

अनिशान्तवैरदहनेन
 विरहितवताऽन्तरार्द्रताम् ।
 कोपमरुदभिहतेन भृशं
 नरकाऽऽत्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥
 अभिधित्सतः किमपि राहु-
 वदनविकृतं व्यभाव्यत ।
 ग्रस्तशशधरमिवोपलसत्-
 सितदन्तपङ्क्तिं मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥
 कुपिताऽऽकृतिं प्रथममेव
 हसितमशनैरसूचयत् ।

द्रुमाऽऽख्यो नृपः, [अपरो विप्रजद्रुम इवाभवत्] । इत्युत्प्रेक्षा रूपक-
 सङ्कीर्णा ॥ ४८ ॥

अनिशान्तेति ।—[अनिशान्तवैरदहनेन] अनिशान्तोऽनिर्वाणः,
 वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य तेन, अत एव [अन्तः] अभ्यन्तरे, [आर्द्रतां]
 सारस्यं, [विरहितवता] त्यक्तवता । रह्यतेः क्तवतुप्रत्ययः । [कोप-
 मरुदभिहतेन] कोपो मरुदिव, तेनाभिहतः प्रज्वलितः तेन, [नरका-
 ऽऽत्मजेन] वेणुदारिणा, [तरुणा] वृक्षेण, [इव भृशं, जज्वले]
 ज्वलितम् । भावे लिट् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

अभौति ।—[किमपि, अभिधित्सतः] अभिधातुमिच्छतः । दधातेः
 सन्नन्ताङ्गटः शलादेशः । [उत्तमौजसः] नाम राज्ञः सम्बन्धि, [राहु-
 वदनविकृतं] व्यासत्वाद्ग्राहुवक्त्रवत् करालम्, [उपलसतिसितदन्त-
 पङ्क्तिं] उपलसन्ती लक्ष्यमाणा, सिता दन्तपङ्क्तिर्यस्य तत्, [मुखं,
 ग्रस्तशशधरमिव] सन्दृष्टवद्गमिव, [व्यभाव्यत] अतर्क्यत । इत्युत्प्रेक्षा
 ॥ ५१ ॥

क्रुद्धमशनिदलिताद्रितट-

ध्वनि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य

नरपतिगणं समाश्रयत् ।

यामिहरणजनितानुशयः

समुदाचचार निज एव रुक्मिणः ॥ ५३ ॥

कुपितेति ।—[प्रथमं] प्राक्, [एव] अकुपितावस्थायामपीत्यर्थः ।
[कुपिताऽऽकृतिं] कुपितस्येवाकृतिर्मुखरागो यस्य, इत्युपमा ; तम् ।
[अरिचक्रभीषणं] परबलभयङ्करं, [दन्तवक्रं] दन्तवक्रनामानं राजानम्,
[अशनिदलिताद्रितटध्वनि] अशनिदलितस्य वज्राऽऽहतस्य, अद्रितटस्य
ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्य तत्, इत्युपमा । न शनैः [अशनैः] उच्चैः, [हसि-
तम्] अट्टहासः, [क्रुद्धमसूचयत्] । सर्वदा सुखरागस्य विशेषणादनु-
भावान्तरवेद्यः क्रुद्ध इत्यर्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरति-
श्रयोक्तिरुपमासङ्ख्यौर्णा ॥ ५२ ॥

प्रतिघ इति ।—[प्रतिघः] कोपः । ‘कोपक्रोधाभर्षरोषप्रतिघाः’
इत्यमरः । [कुतोऽपि, समुपेत्य] आगत्य, [नरपतिगणं] राजमण्डलं,
[समाश्रयत्] समाविशत् । [रुक्मिणः] तु [यामिहरणजनितानुशयः]
यामिः स्वसा । ‘यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः’ इत्यमरः । तस्या रुक्मिण्याः,
हरणेन जनितोऽनुशयः ‘हा ! कष्टमापन्नं ! कदा[निर्यातयामि ?’ इति
अनुतापो यस्मिन् सः । ‘अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः’ इत्यमरः । [निजः]
नित्यः, [एव] प्रतिघः । ‘निजमालीयनित्ययोः’ इति विश्वः ।
[समुदाचचार] समुद्दिदीपे । भीषवाक्यमन्येषां कोपोत्पादकमासीत् ;
रुक्मिणस्तु प्रागेवावरुद्धकोपस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्रानुशयस्य
विशेषणगत्या कोपोद्दीपनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स्म
 शिथिलितमह्वीध्रबन्धनाम् ।
 तीरतरलजलराशिजला-
 मवभुग्नभोगिफणमण्डलां भुवम् ॥ ५४ ॥
 कुपितेषु राजसु तथाऽपि
 रथचरणपाणिपूजया ।
 चित्तकलितकलहाऽऽगमनो
 मुदमाहुकिः सुहृदिवाधिकां दधौ ॥ ५५ ॥

चरणेनेति ।—[सुबलः] सुबलो नाम राजा, [शिथिलितमह्वीध्र-
 बन्धनां] महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । “कप्रकरणे मूल-
 विभुजादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति कप्रत्ययः । शिथिलितानि
 विश्लेषितानि, महीध्राणां बन्धनानि सन्धयो यस्यास्ताम् । [तीरतरल-
 जलराशिजलां] तीरेण तरलानि भूकम्पाञ्चलितानि, जलराशेरम्बुधिः,
 जलानि यस्यास्ताम् । [अवभुग्नभोगिफणमण्डलाम्] अवभुग्नं कुटिलम्,
 अतिभारादित्यर्थः, भोगिनां फणिनां, फणमण्डलं फणसमूहो यस्यास्तां,
 [भुवं चरणेन, हन्ति स्म] जघान । “लट् स्मे” (३।२।११८ पा०)
 इति भूतार्थे लट् । अत्र पादाऽऽघाताद्भुवः कम्पासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेष्विति ।—[रथचरणपाणिपूजया] रथचरणपाणेश्चक्रपाणेः,
 पूजया, [राजसु तथा कुपितेष्वपि, चित्तकलितकलहाऽऽगमनः] चित्ते
 कलितं निश्चितं, कलहाऽऽगमनं युद्धलाभो येन सः, [आहुकिः] आहुकि-
 नाम राजा ; शोभनं हृदयं यस्य सः [सुहृत्] मित्रम्, [द्वे] कृष्णपक्ष-
 पातीवेत्यर्थः । “सुहृद्द्वन्द्वो मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०) इति
 निपातः । [अधिकां, मुदं दधौ] सन्तोषं दत्तवान् । सुदुःसहोऽपि

गुरुकोपरुद्धपदमाप-
 दसितयवनस्य रौद्रताम् ।
 व्यात्तमशितुमिव सर्वजग-
 द्विकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥
 विवृतोरुबाहुपरिघेण
 सरभसपदं निधित्सता ।
 हन्तुमखिलनृपतीन् वसुना
 वसने विलम्बिनि निजे विचस्वले ॥ ५७ ॥

कृष्णोत्कर्षः कलहकण्डूलबाहोराहुकेर्मोदहेतुरासीदित्यर्थः । उपमा-
 ऽलङ्कारः ॥ ५५ ॥

गुर्विति ।—[विवक्षतः] किमपि वक्तुमिच्छतः । वचैः सन्नन्ताल्लटः
 श्लादेशः । [असितयवनस्य] कालयवनस्य राज्ञः सम्बन्धि, [सर्वजगत्,
 अशितुम्] अन्तुम्, [इव, व्यात्तं] विवृतम्, अत एव [विकरालम्]
 अतिविकृतम् । ‘करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च’ इति
 वैजयन्ती । [गुरुकोपरुद्धपदं] गुरुणा कोपेन रुद्धपदं प्रतिबद्धवचनम्,
 [आस्यकुहरं] वक्तविवरं, [रौद्रतां] भयङ्करताम्, [आपत्] । अत्राशितु-
 मिवेति फलोत्प्रेक्षा व्यादानक्रियानिमित्ता ॥ ५६ ॥

लिङ्गतेति ।—[अखिलनृपतीन् हन्तुं, विवृतोरुबाहुपरिघेण]
 विवृतः प्रसारितः, उरुबाहुरेव परिघ आयुधविशेषो येन तेन । ‘परिघः
 प्रतिघातेऽस्त्री’ इति शैमः । [सरभसपदं] सरभसं ससत्वरं, यत् पदं
 तत्, [निधित्सता] निधातुमिच्छता । दधातेः सन्नन्तात् लटः श्लादेशः ।
 [वसुना] तन्नाम्ना राज्ञा, [विलम्बिनि] उत्पातवेगात् विसंसिनि,
 [निजे वसने] स्वाम्बरे, [विचस्वले] खलितम् ; तद्वास्य दुर्निमित्त-
 मिति भावः । भावे लिट् । अत्र वस्त्रसंजनस्य विशेषणगत्या खलन-
 हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तद्बाहुपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥ ५७ ॥

इति तत्तदा विकृतरूप-
 मभजत्तदभिन्नचेतसम् ।
 मारबलमिव भयङ्करतां
 हरिबोधिसत्त्वमभि राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥
 रभसादुदस्थुरथ युद्ध-
 मनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।
 सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलित-
 स्फटिकांशवः सदसि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [तदा] तस्मिन् काले, [विकृतरूपं]
 रोषभीषणाऽऽकारं, [तत्तत् राजमण्डलं, मारबलमिव] मदनसैन्यमिव ।
 ‘मदनो मन्मथो मारः’ इत्यमरः । [अभिन्नचेतसम्] अविकृतचित्तम् ।
 बोधिसत्त्वो बुद्धः । ‘बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः’
 इति वैजयन्ती । स हरिरिवेत्युपमितसमासः । तं [हरिबोधि-
 सत्त्वम् अभि] तत्समन्वित्यर्थः । “अभिरभागे” (१।४।८१ पा०) इत्यभिः
 कर्मप्रवचनीयत्वात् तदुद्योगे द्वितीया । [भयङ्करतां] भयं करोतीति
 भयङ्करः । “मेवर्तिभयेषु कृजः” (३।२।४३ पा०) इति खच्प्रत्यये मुमा-
 गमः । तस्य भावस्तत्ताम्, [अभजत्] । उपमाऽलङ्कारः । तेन भगवतो
 बुद्धस्य समाधिभङ्गाय प्रवृत्तं मारबलं यथा तेन भग्नं, तथा राजमण्ड-
 लमपि हरिणा भव्यत इति वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

रभसादिति ।—[अथ] अनन्तरम्, [अनुचितभियः] अनन्यस्त-
 साध्वसाः । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितम्’ इति यादवः । अत एव [युद्ध-
 मभिलाषुकाः] युद्धार्थिनः । “लपपत—” (३।२।५४ पा०) इत्या-
 दिना लज्जप्रत्यये “न लोका—” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना षष्ठी-
 प्रतिषेधः । [सदसि मेदिनीभृतः] सदसि स्थिताः चैवपक्षीया राजानः,

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठ-

दलमभृत भूभृदङ्घ्रिपैः ।

धूतपृथुभुजलतं चलितै-

र्द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय

कुरुपतिमजीगणन्न वा ।

[सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलितस्फटिकांशवः] सान्द्रैर्मुकुटकिरणैरुच्छलिताः स्फटिकांशवः सभाभित्तिस्फटिकमणिमयूखाः यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, [रभसात्] वेगात्, [उदस्थुः] उत्थिताः । “उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र युद्धाभिलाषुकस्य विशेषणगत्योत्थानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५८ ॥

स्फुरमाणेति ।—[स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलं] स्फुरमाणानि नेत्रा-
ख्येव कुसुमानि, ओष्ठा एव दलानि च यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा,
[धूतपृथुभुजलतं] धूताः कम्पिताः, पृथुवां भुजा एव लताः शाखा
यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा, [चलितैः, भूभृदङ्घ्रिपैः] भूभृतो राजानः,
त एव अङ्घ्रिपाः पादपातैः, [सदः] सभामण्डपं, [द्रुतवातपातवनविभ्रमं]
द्रुतः शीघ्रः, वातपातो वायुप्रचारो यस्य तस्य, वनस्य विभ्रमं शोभाम् ।
‘विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च’ इति वैजयन्ती । [अभृत]
बभार । भृजो लुङि तङ् । “उञ्च” (१।३।१२ पा०) इति सिचः
कित्वाद्गुणाभावः, “ऋस्वादङ्गात्” (८।३।२७ पा०) इति सलोपः ।
अत्र वनविभ्रममिति सादृश्याच्चेपादसम्भवदस्तुसम्बन्धा निदर्शना नेत्र-
कुसुमेत्यादिरूपकोत्यापितेति सङ्करः ॥ ६० ॥

हरिमिति ।—[मानतुलितभुवनत्रितयाः] अहङ्कारात् धारित-
जगत्त्रयाः, * [भूभृतः] चैवपक्षा राजानः, [हरिमपि, तृणायामंसत]

* अत्र “अहङ्कारावधीरितजगत्त्रयाः” इति पाठान्तरम् ।

मानतुलितभुवनत्रितयाः

सरितः सुतादबिभयुर्न भूभृतः ॥ ६१ ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोल-

सदवथुवपुर्वचोविषम् ।

कीर्णदशनकिरणाग्निकणः

फणवानिवैष विससर्ज चेदिपः ॥ ६२ ॥

तृणसमम् अमन्यन्त ; तथा लघुं मेनिरे, इति अनादरोक्तिः । मन्यतेः कर्त्तरि लुङि च्नेः सिच् । अनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः “मन्यकर्मणि—” (२।३। १७ पा०) इति चतुर्थी । [कुरुपतिं, वा] च, [नाजौगणत्] न भ्रमराजं गणयन्ति स्मेत्यर्थः । गणेरणौ चङि “ई च गणः” (७।४। ६७ पा०) इत्यभ्यासस्येकारः । [सरितः सुतात्] भौष्मादपि, [न अबिभयुः] न भीताः । बिभेतेर्लुङि “झौ” (६।१। १० पा०) इति द्विर्भावे “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” (३।४। १०६ पा०) इति भेजुंसादेशः, “जुसि च” (७।३। ८३ पा०) इति गुणः । अत्र राजमु हयवमानाद्यनकक्रियायोगपद्यात् समुच्चयः इति सर्वस्वकारमतम् ॥ ६१ ॥

गुर्विति ।—[अथैष चेदिपः, फणवान्] फणी, [इव, गुरु] अधिकं, [निःश्वसन्] फूत्कुर्वन् ; विलोलं, सदवथु ससन्तापम् । ‘सन्तापो दवथुरित्यनेकार्थात्’ इति सज्जनः । तद्वपर्यस्य सः [विलोलसदवथुवपुः] । “टितोऽथुच्” (३।३। ३६ पा०) इति अथुच्प्रत्ययः । [कीर्णदशनकिरणाग्निकणः] कीर्णा विच्छिन्नाः, दशनकिरणा अग्निकणा इव यस्य सः, तथा सन् ; वचो विषमिव तत् [वचोविषं विससर्ज] विषप्रायं वच उज्जगारेत्यर्थः । अतः फणवानिवेति व्यस्तोपमालिङ्गात् सर्वलोपमितसमासाऽऽश्रयणम् ॥ ६२ ॥

किमहो !! नृपाः ! समममौभि-
रुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

बध्यमभिहत भुजिष्यममुं

सह चानया स्थविरराजकन्यया ? ॥ ६३ ॥

अथवाऽऽध्वमेव खलु यूय-
मगणितमरुद्गणौजसः ।

वस्तु कियदिदमयं न मृधे

मम केवलस्य मुखमीक्षितं क्षमः ॥ ६४ ॥

अथैतद्वचोविषमैव चतुर्भिराह, किमित्यादि ।—हे [नृपाः !
अमौभिः पञ्चभिः, उपपतिसुतैः समं] जारजैः सह । पाण्डवानां चैल-
जत्वादित्थं प्रलापः । [अनया, स्थविरराजकन्यया] क्षत्रियाङ्गनया,
[च सह] । “कन्या कुमारिकानार्योः” इति विश्वः । भौषस्योर्द्ध-
रेतस्कत्वेन निन्दा । [बध्यं] बधार्हम्, अराज्ञो राजार्हणग्रहणापराधा-
दिति भावः । अराजत्वं व्यनक्ति ।—[अमुं, भुजिष्यं] किङ्करो मः ; कंसपशु-
पालनादिति भावः । ‘भुजिष्यः किङ्करो मतः’ इति हलायुधः । [किं
नाभिहतं ?] किमिति न मारयत ? किन्तु अभिहतैत्यर्थः । हन्तेर्बोधार्थं
लोट्, “लोटो लङ्वत्” (३।४।८५ पा०) इति यस्य ताऽऽदेशः । “अनु-
दात्तोपदेशः—” (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । [अहो !!]
अतिबध्योऽपि न हन्यत इत्याश्चर्यम् । अत्रामर्षानुभावो वागारम्भः ;—
‘क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमघ इतीर्यते’ इति क्रोधलक्षणात् ॥ ६३ ॥

अथवेति ।—[अथवा, अगणितमरुद्गणौजसः] अवधौरितसुरसङ्घ-
सत्त्वाः, [यूयम्, आध्वमेव] तूष्णीं तिष्ठतैव, [खलु] । आस्तेर्लोटि “धि
च” (८।२।२५ पा०) इति सकारलोपः । [इदं] कृष्णहननं, [कियद्वस्तु ?]
कियत्कार्यम् ? अन्वमित्यर्थः । कुतः ?—[अयं] कृष्णः, [मृधे] युद्धे । ‘मृध-

विदतुर्यमुत्तममशेष-
 परिषदि नदीजधर्मजौ ।
 यातु निकषमधियुद्धमसौ
 वचनेन किं ? भवतु साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥
 अचिरात् मया सह गतस्य
 समरमुरगारिलक्ष्मणः ।
 तौक्ष्णविशिखमुखपोतमसृक्
 पततां गणैः पिबतु सार्द्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

मास्त्वन्दनं सङ्ग्रामं' इति युद्धपर्यायिष्वमरः । [केवलस्य] एकाकिनः,
 [मम] एव, [मुखमौद्धितुं न क्षमः] युष्माकं का वार्त्ता ? इति भावः ।
 एतेनास्य बलगर्वो व्यच्यते,—“आलोत्कर्षोऽन्यधिकारो यज्ञावख-
 विभूतिभिः” इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विदतुरिति ।—किञ्च [नदीजधर्मजौ] भीष्मयुधिष्ठिरौ, [अशेष-
 परिषदि] समग्रसंसदि । ‘परिषत् संसत्’ इति विश्वः । [यं] कृष्णम्,
 [उत्तमं, विदतुः] विदितवन्तावित्यर्थः । “विदो लटो वा” (३।४।
 ८३ पा०) इति तसोऽतुसादेशः । [असौ] कृष्णः, [अधियुद्धं] युद्धे ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [निकषं] निकषणं, [यातु], परौढ्यता-
 मित्यर्थः । ततः [साधु] उत्कर्षः, [असाधु] अनुत्कर्षः, [वा भवतु],
 व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । [वचनेन किम् ?] वृथा वाग्वीर्यैरलमित्यर्थः । अत्रापि
 गर्वामर्षो व्यच्येते ॥ ६५ ॥

अचिरादिति ।—किञ्च [मया सह समरं गतस्य, उरगारिलक्ष्मणः]
 गरुडध्वजस्य सम्बन्धि, [तौक्ष्णविशिखमुखपोतं] तौक्ष्णैर्विशिखमुखैः
 पोतं मदबाणोच्छिष्टमित्यर्थः । [असृक्] रक्तम्, [उर्वरा] भूमिः ।
 ‘उर्वरा सर्वशस्याऽऽव्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके’ इति विश्वः । [पततां गणैः]

अभिधाय रूक्षमिति मा स्म
 गम इति पृथासुतेरिताम् ।
 वाचमनुनयपरां स ततः
 सहसाऽवकर्ण्य निरियाय संसदः ॥ ६७ ॥
 गृहमागताय कृपया च
 कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।
 क्षान्तिमहितमनसो जननी-
 स्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ६८ ॥

पक्षिसमूहैः । ‘पतत्यत्ररथाण्डजाः’ इत्यमरः । [सार्द्धमचिरात् पिबतु],
 अथैवाहमेनं हनिष्यामीत्यर्थः । अत्रापि अमर्ष एवेति भावः ॥ ६६ ॥

अभिधायेति ।—[सः] चैद्यः, [इति] इत्थं, [रूक्षं] परुषम्, [अभि-
 धाय ततः, पृथासुतेरितां] पृथासुतैः पार्थैः, ईरिताम् उक्ताम्, [अनु-
 नयपरां, मा स्म गमः] न गच्छ, [इति वाचम्] । “स्मोत्तरे लङ् च”
 (३।३।१७६ पा०) इति चकाराद्भमेराशिषि लुङि, पुषादि—” (३।१।५५
 पा०) इति च्लेरडादेशः, “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्भावः ।
 [अवकर्ण्य] अनादरेण श्रुत्वा, [सहसा, संसदः] सदसः, [निरियाय]
 निर्ययौ ; अमर्षादेवेति भावः ॥ ६७ ॥

गृहमिति ।—[निसर्गदक्षिणाः] स्वभावतो दाक्षिण्यसम्पन्नाः, पर-
 च्छन्दानुवर्तिन इत्यर्थः । ‘त्रिषु वाक्कुशलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।
 दक्षिणा—’ इति वैजयन्ती । किञ्च [क्षान्तिमहितमनसः] क्षान्त्या क्षमया ।
 महितमनसः पूजितचित्ताः, क्षमावन्तः इत्यर्थः, [पाण्डवाः] । किञ्च
 [गृहमागताय] अभ्यागतायेत्यर्थः । किञ्च [जननीस्वसुः] मातृष्वसुः,
 [आत्मजाय] शिशुपालाय, [कृपया च, कथमपि] असह्यापराधेऽपी-
 त्यर्थः, [न चुकुपुः] न चुक्रुधुः । सद्यो बध्यस्यापि तस्याभ्यागतत्वात्,

चलितं ततोऽनभिहतेच्छ-

मवनिपतियज्ञभूमितः ।

तूर्णमथ ययुमिवानुययु-

र्दमघोषसूनुमवनीशसूनवः ॥ ६६ ॥

विशिखाऽन्तराण्यतिपपात

सपदि जवनैः स वाजिभिः ।

द्रष्टुमलघुरभसाऽऽपतित ।

वनिताश्चकार न सकामचेतसः ॥ ७ ।

मातृबन्धुत्वात्, स्वयं चान्तत्वात्, दाक्षिण्यात्, कृपया च कथमपि जिघांसां न चक्रुरित्यर्थः । “क्रुधद्रुह—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । अलाभ्यागतत्वादिविशेषणानां साभिप्राय-त्वादकोपक्षितत्वाच्च परिकरः, काव्यलिङ्गे सति सापेक्षत्वात् सङ्कीर्ण्यते ॥ ६८ ॥

चलितमिति ।—[अथ] चैद्यनिर्याणानन्तरम्, [अवनीशसूनवः] तङ्गणराजपुत्राः, [ततः] तस्याः, [अवनिपतियज्ञभूमितः] अवनिपते-युधिष्ठिरस्य, यज्ञभूमितो यज्ञभूमेः, देवयजनात् इति यावत् । पञ्चम्यास्त-सिन् । [अनभिहतेच्छम्] अप्रतिहतमनोरथं यथा तथा, [चलितं] प्रस्थितं, [दमघोषसूनुं] शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुः, परलोकप्रापकोऽश्वमेधौयोऽश्वः । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधौयः’ इत्यमरः । “यो द्वे च” (उणा० १ पा० २२ सू०) इति यातेरौणादिक उक्तः, द्वित्वञ्च । तं [ययुमिव तूर्णमनुययुः] ययुरपि राजकैः राजपुत्रैरन्वीयते । “चतुःश्रता रक्षन्ति” इति श्रुतेः । अश्वमेध्याश्वोपमया चैवस्य बध्यत्वं व्यच्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

विशिखाऽन्तराणीति ।—[सः] चैवः, [सपदि, जवनैः] वेगशालिभिः,

क्षणमौक्षितः पथि जनेन

किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः

समनीनहृद्द्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

त्वरमाणशाङ्गिकसवेग-

वदनपवनाभिपूरितः ।

शैलकटकतटभिन्नरवः

प्रणनाद सान्नह्निकोऽस्य वारिजः ॥ ७२ ॥

[वाजिभिः] अश्वैः, [विशिखाऽन्तराणि] रथ्याऽन्तराणि । ‘रथ्या प्रतोली विशिखा’ इत्यमरः । [अतिपपात] अतिचक्राम ; अत एव [द्रष्टुम्, अलघुरभसाऽऽपतिताः] अलघुरभसेनातिवेगेन, आपतिताः आधावन्तीः, [वनिताः] ; सकामानि साभिलाषाणि, चेतांसि चित्तवृत्तयो यासां ताः [सकामचेतसः] सफलमनोरथा इत्यर्थः । [न चकार], अतिश्रीघ्नलङ्घनात् न दर्शनावकाशस्तासामासीदित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७० ॥

क्षणमिति ।—[असौ] चैवः, [पथि, किमिदम् ? इति मिथः जल्पता] कोऽयमनर्थः संवृत्तः ? इति परस्परमालपता, [जनेन क्षणमौक्षितः] सन्, [शिविरं] स्वकटकं, [प्राप्य, अविशङ्किमनाः] निःशङ्कचित्तः, [द्रुतं] शीघ्रम्, [अनीकिनी] सेनां, [समनीनहृत्] सचाहयति स्म । नञ्ज्ञतेः सम्पूर्व-कात् लुङि “गो षङ्गपधाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति उपधायाः ऋस्वत्वम्, अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शकटमिति केचित् । एतेन अस्य रोद्रस्थायिनः कोपस्य प्ररूढत्वं वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

त्वरमाणेति ।—शङ्कः शिल्पमस्येति शाङ्गिकः । तदस्य “शिल्पम्” (४।४।५५ पा०) इति ठक् । [त्वरमाणशाङ्गिकसवेगवदनपवनाभि-

जगदन्तकालसमवेत-

विषदविषमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरु-

प्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमाबधि ॥ ७३ ॥

सहसा ससम्भ्रमविलोल-

सकलजनतासमाकुलम् ।

पूरितः] त्वरमाणस्य ज्वमानस्य, शाङ्खिकस्य यः सवेगः वदनपवनो मुखमारुतः, तेनाभिपूरितः प्रधातः, [शैलकटकतटभिन्नरवः] शैलानां कटकतटेषु नितम्बप्रदेशेषु, भिन्नरवो मूर्च्छितप्रतिध्वनिः, [अस्य] चैद्यस्य सम्बन्धिः सन्नहनं प्रयोजनमस्येति [सान्नहनिकः] योधानां रणसन्नाहप्रवर्त्तक इत्यर्थः । तदस्य “प्रयोजनम्” (५।१।१०६ पा०) इति ठक् । [वारिजः] शङ्खः । ‘वारिजः शङ्खपद्मयोः’ इति विश्वः । [प्रण-नाद] दध्वान ; सन्नहनशङ्खं दध्मावित्यर्थः । “उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् । एतेन अस्य मञ्जानुत्साहो वीररसस्थायी व्यच्यते ॥ ७२ ॥

जगदिति ।—[जगदन्तकालसमवेतविषदविषमेरितारवं] जगदन्त-काले कल्पान्ते, समवेता मिलिताः, ये विषदास्तोयदाः, पुष्कराऽऽवर्त्तका-दयो मेघाः इति यावत् । ‘विषं तु गरले ताये’ इति विश्वः । तैर्विषमं दारुणं यथा तथा, ईरित उत्पादितः, य आरवः, स इवाऽऽरवो यस्य तत्, [धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दं] धीरे गम्भीरे, निजरवे विलीना अन्तर्गताः, गुरवः प्रतिशब्दाः शब्दान्तराणि यस्य तत्, [अस्य] चैद्यस्य, [रणतूर्यं] रणदुन्दुभिः, [आबधि] आहतम् । आहन्तेः कर्मणि लुङ्, “आत्मनेपदेषु अन्यतरस्याम्” (२।४।४४ पा०) इति ह्रनो बधादेशः । अत्रापि उत्साहो व्यच्यते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

सहसिति ।—[अथ] रणदुन्दुभिताडनानन्तरं, [सहसा] भटिति,

स्थानमगमदर्थं तत्परित-

ञ्चलितोडुमगडलनभःस्थलोपमाम् ॥ ७४ ॥

दधतो भयानकतरत्व-

मुपगतवतः समानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरः

समवर्मयन् सपदि मेदिनीभृतः ॥ ७५ ॥

[ससम्भ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलं] ससम्भ्रमं सव्यग्रं यथा तथा,
विलोलया चलन्त्या, सकलया समग्रया, जनतया जनसमूहेन, समाकुलं
सङ्कीर्णं, [तत् स्थानं परितः, चलितोडुमगडलनभःस्थलोपमां] चलितं
प्रस्थितम्, उडुमगडलं ज्योतिष्मत् यस्मिन् तस्य, नभःस्थलस्य उपमां
सादृश्यम्, [अगमत्] । अत्र उडुमगडलस्य चलनासम्बन्धेऽपि सम्भावनया
तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः । उपमा तु तदुज्जीविता प्रतीतिमात्रसारा
तदङ्गं, तत्रैव चमत्कारस्फुरणात् । ‘पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्यात्’
इत्यादिवत् ॥ ७४ ॥

दधत इति ।—[मेदिनीभृतः] राजानः, [धूमपटलपिहितस्य]
धूमपटलेन पिहितस्य क्वादितस्य, अत एव [भयानकतरत्वम्] अति-
भयङ्करत्वम्, [उपगतवतो गिरः, समानतां] सादृश्यं, [दधतः] दधानाः,
[सपदि, समवर्मयन्] संवर्मयन्ति स्म ; सम्यग्वर्मणाऽनश्नन्नित्यर्थः ।
“सत्यापपात्र—” (३।१।२५ पा०) इत्यादिना शिच् । उपमा-
ऽलङ्कारः • ॥ ७५ ॥

* अत्रापि पूर्ववत् गिरः धूमपटलपिहितत्वासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्-
बन्धोक्तेः असम्बन्धे सम्बन्धपेयमतिशयोक्तिरिति तु नाऽऽशङ्कनीयम् ; पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिन्याशान्तर्गतप्रातज्ञायां परार्थानुमानावसरेऽवतारितायां ततः “व्याख्यां
धूमः अत्र वक्तव्यं न वा ?” इति प्रश्ने,—“वज्रिव्याप्यधूमवांशायम्” इत्युपनयवाक्यस्याव-
तारणादर्शनात् धूमपटलवत्त्वस्यास्य प्रसिद्धत्वेन उपमैवेति वेदितव्यम् ।

परिमोहिणा परिजनेन

कथमपि चिरादुपाहतम् ।

वर्म करतलयुगेन मह-

त्तनुचूर्णपेषमपिषट्प्रा परः ॥ ७६ ॥

रणसम्प्रदोदयविकासि

बलकलकलाऽऽकुलीकृते ।

शारिमशकदधिरोपयितुं

हिरदे मदच्युति जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥

परिमोहिणेति ।—[परः] अन्यो नृपः, [परिमोहिणा] परिमुह्यतीति परिमोही । “सम्पृचा—” (३।१।१४१ पा०) इत्यादिना चिनुष्प्रत्ययः । तेन, खेदयुक्तेन इत्यर्थः । [परिजनेन] सेवकजनेन, [कथमपि] विलम्बेन, कष्टसृष्ट्या इत्यर्थः, [चिरात्, उपाहतम्] आनीतं, [महत्, वर्म] सबाह्वं, [रूपा, करतलयुगेन] पाणितलद्वयेन, [तनुचूर्णपेषं] तनुचूर्णं पिष्ट्वा । “शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः” (३।४।३५ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [अपिषत्] चूर्णितवान् ; तच्च जिगीषोर्दुर्निमित्तमिति भावः । “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” (३।४।४६ पा०) इत्यनुप्रयोगः । पिषेल्लिङि, “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चैरडादेशः । अत्र वर्मणः पेषणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिः ; तथा च अमानुषं वीर्यमस्य व्यज्यते ॥ ७६ ॥

रणेति ।—[रणसम्प्रदोदयविकासिबलकलकलाऽऽकुलीकृते] रणेन रक्षाऽऽरम्भेण, यः सम्प्रदो हर्षः । “प्रमदसम्प्रदो हर्षे” (३।३।६८ पा०) इति निपातः । तस्य उदयेन जन्मना, विकासिभिर्विस्तारिभिः, बलकलकलैः सैन्यकोलाहलैः, आकुलीकृते सङ्क्षोभिते, अत एव, मदं च्योततीति [मदच्युति] मदसाविणि । किप् । [हिरदे] गजे, [जनः]

परितश्च धौतमुखरुक्म-

विलसदहिमांशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुषः पृथिवीं

स्फुटलक्ष्यतेजस इवाऽऽत्मजाः श्रियः ॥ ७८ ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपराग-

घनवलयमध्यवर्त्तिनः ।

पेतुरशनय इवाशनकै-

र्गुनिःस्वनव्यथितजन्तवो रथाः ॥ ७९ ॥

परिजनः, [शारिं] पर्याणम् । ‘ना पर्याणे विहङ्गे स्त्री शारिर्द्युतगुडे नपुम्’ इति वैजयन्ती । ‘शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकाऽन्तरे । युद्धार्थं गजपर्याणे व्यवहारान्तरे क्वचित् ॥’ इति विश्वप्रकाशश्च । [अधि-
रोपयितुम्] आरोपयितुं, [कथञ्चन] कच्छात्, [अशकत्] अशक् ।
शकेर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति ज्ञेयं रङादेशः । अत्र विशेषण-
गत्या सेनाकलकलस्य मदहेतुत्वान्मदस्य शारिदुरारोपत्वहेतुत्वाच्च
काव्यलिङ्गद्वयं तत्सापेक्षत्वात् सङ्कीर्यते ॥ ७७ ॥

परित इति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [धौतमुखरुक्मविलसद-
हिमांशुमण्डलाः] धौतेषु शोधितेषु, मुखरुक्मेषु मुखस्य रुक्माऽऽभरणेषु,
विलसत् प्रत्येकं प्रतिफलत्, अहिमांशुमण्डलमर्कविम्बं येषां ते तथोक्ताः ;
अत एव [स्फुटलक्ष्यतेजसः] स्फुटलक्ष्यमन्तगत्वा बहिः स्फुरितं, तेजोऽन्तः-
सारी येषां ते, [इव] स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । तेजो व्याख्यातं “तेजो-
निरोध—” (५ सग० १० म श्लोकः) इत्यत्र । [अतनुवपुषः] महाकायाः,
[श्रियः आत्मजाः] अश्वाः । ‘लक्ष्मीपुत्रोऽश्वा आत्मे च’ इति वैजयन्ती ।
[परितः पृथिवीं, तेनः] व्याप्तवन्तः ॥ ७८ ॥

प्रधीति ।—[प्रधिमण्डलोद्धतपरागघनवलयमध्यवर्त्तिनः] ‘चक्रधारा

दधतः शशाङ्कितशशाङ्क-

रुचि लसदुरश्कदं वपुः ।

चक्रुरथ सह पुरन्धिजनै-

रयथार्थसिद्धि सरकं महीभृतः ॥ ८० ॥

दयिताय सासवमुदस्त-

मपतदवसादिनः करात् ।

प्रधिर्नैमिः' इति हलायुधः । प्रधिमण्डलैर्नैमिवलयैः, उद्धता उत्थापिताः, परागाः पांशव एव, घना मेघाः, तेषां वलयानि मण्डलानि, तेषां मध्य-वर्त्तिनः, [गुरुनिःस्वनव्यथितजन्तवः] गुरुभिर्निःस्वनैः स्वघोषैः, व्यथिता भीषिताः, जन्तवः प्राणिनो येस्ते, [रथाः, अशनयः] वज्राः, [इव, अशनकैः पेतुः] तौत्रमधावन् । अत्र रथानामशनित्वेनोत्प्रेक्षा परागाणां घनत्वरूपणसापेक्षेति सङ्ख्यः * ॥ ७९ ॥

दधत इति ।—[अथ, लसदुरश्कदं] लसन् उरश्कदः कवचो यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा । 'उरश्कदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अत एव [शशाङ्कितशशाङ्करुचि] शशाङ्कितो मृगलाङ्कितः, यः शशाङ्कः इन्दुः, तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य, इत्युपमा । तत्, [वपुः, दधतः] दधानाः, [महीभृतः] राजानः, [पुरन्धिजनैः] अङ्गनाजनैः, [सह, अयथार्थसिद्धि] अयथार्था असत्या, सिद्धिर्मदकाव्योत्पत्तिः यस्मिन् तत्, यथार्थसिद्धिरहितम्, अनिर्वृतचित्तत्वादमादकमित्यर्थः ; [सरकं] मधुपानं, [चक्रुः] ; उत्साहवर्द्धनार्थमिति भावः । 'मणौ शीघौ शीघु-पाने सरकं मधुभाजनम्' इति वैजयन्ती ॥ ८० ॥

अथाऽऽसर्गसमाप्तेः प्रायाणिकाऽऽमन्त्रणाय प्रियासङ्गतानां भटाना-मागामिशुभः सूचिकास्तात्कालिकचेष्टाः वर्णयति, दयितायेत्यादि ।—[दयिताय] प्रेयसे, [उदस्तं] पानार्थमुत्क्षिप्तं, [सासवं] समदम्,

कांस्यमुपहितसरोजपत-

द्भ्रमरौघभारगुरु राजयोषितः ॥ ८१ ॥

भृशमङ्गसादमरुणात्व-

मविशददृशः कपोलयोः ।

वाक्यमसकलमपास्य मदं

विदधुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

अत एव [उपहितसरोजपतद्भ्रमरौघभारगुरु] उपहिते वासनार्थं निहिते, सरोजे पतन् भ्रमरौघ एव भारः, तेन गुरु दुर्भरम् । ‘गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तुङ्गे पितरि दुर्भरे’ इति शब्दार्णवे । [कांस्यं] पान-भाजनम् । ‘कांस्योऽस्त्री पानभाजनम्’ इत्यमरः । “वृत्तुवदिहनि-कमिकषिभ्यः सः” (उणा० ३पा० ६२सू०) इति कमेर्धातोरौणादिकः सप्रत्ययः । तस्मै हितं कंसौयं लोहविशेषः । “प्राक्क्रीताच्छः” (५।१।१ पा०) इति कृप्रत्ययः । तस्य विकारः कांस्यं पानपात्रम् । “कंसौयपरश्व-व्ययोर्यञञौ लुक्च ” (४।१।१६८ पा०) इति यञ्प्रत्यये कस्य लुक् । [राजयोषितः] कस्याश्चिद्राजवध्वाः सम्बन्धिनः, [अवसादिनः] शैथिल्यभाजः, [करादपतत्] ; तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । एतेनास्या भाविविरहशोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः काचित् चिन्ता व्यज्यते । अत्राव-सादभारगौरवार्थाविशेषणगत्या पात्रपातहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८१ ॥

भृशमिति ।—[शुचः] भाविविरहभावनाप्रसूताः शोकाः, [अविशददृशः] शोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः, कस्याश्चित् इति शेषः । [मदमपास्य] तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य, [तदीयगुणं] तदीयं गुणं, तद्धर्मं, मदकार्यभूतमित्यर्थः । [अङ्गसादम्] अङ्गशैथिल्यं, [कपोलयोररुणा-त्वम्, असकलम्] असमार्थं, [वाक्यं] च, [आत्मना] स्वयम् । “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया । [भृशं विदधुः], करुणेन शृङ्गार-

मुदृशः समौकगमनाय
 युवभिरथ सम्बभाषिरे ।
 शोकपिहितगलरुद्धगिर-
 स्तरसाऽऽगताश्रुजलकेवलोत्तराः ॥ ८३ ॥
 विपुलाचलस्थलघनेन
 जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः !
 पीनकुचतटनिपीडदल-
 हरवारबाणमुरसाऽऽलिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

स्तिरस्कृत इत्यर्थः । अत्र मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात् तस्यावलोकन-
 निमित्तकत्वोक्त्या उक्तनिमित्ताख्यो विभावनाभेदः ॥ ८२ ॥

मुदृश इति ।—[अथ] अस्मिन् अवसरे, [युवभिः, समौकगमनाय]
 युद्धगमनाय । ‘समौकं साम्पराधिकम्’ इत्यमरः । [मुदृशः, शोकपिहित-
 गलरुद्धगिरः] शोकपिहितं शोकाऽऽवृते, गले कण्ठे, रुद्धगिरः प्रतिबद्धो-
 त्तरवाचः, तथाऽपि [तरसा] वेगेन, [आगताश्रुजलकेवलोत्तराः] आगत-
 मश्रुजलमेव केवलं निर्णीतम्, उत्तरं यामां ताः । ‘निर्णीतं केवलं
 चोक्तम्’ इति विश्वः । [सम्बभाषिरे] सम्भाषिताः ; ‘योङ्, गच्छामः’ इत्या-
 मन्त्रिता ‘हा कष्टम् !! इदमेवान्तिमदर्शनम्’ इति वाक्यभेदेऽपि अश्रु-
 पातेनैवानक्षरं दत्तोत्तराश्चासन्नित्यर्थः । अत्रापि अश्रुपातो दुर्निमित्त-
 मिति भावः । एतेन ‘गन्तव्यं चेत् गम्यतां, वयञ्च युष्मत्सालोक्यकामा’
 इत्यनिष्टविध्याभासरूपाऽऽक्षिपालङ्कारो व्यज्यते । “अनिष्टविध्याभासश्च”
 इति सूत्रेणैष्टनिषेधाऽऽभासवदस्यापि लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विपुलेति ।—[जिगमिषुभिः] युद्धाय गन्तुमिच्छुभिः, [प्रियैः]
 कर्तृभिः । [अङ्गनाः, विपुलाचलस्थलघनेन] विपुलं यदचलस्य स्थलं,
 तद्वदघनेन दृढेन, [तरसा] निजवक्षसा करणेन । [पीनकुचतट-

न मुमोच लोचनजलानि
 दयितजयमङ्गलैषिणी ।
 यातमवनिमवसन्नभुजात्
 न गलद्विवेद वलयं विलासिनौ ॥ ८५ ॥
 प्रविवत्सतः प्रियतमस्य
 निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।
 नीलनलिनदलदामरुचि
 प्रतिपादयुग्ममचिरोदसुन्दरौ ॥ ८६ ॥

निपौडदलहरवारबाणं] पीने कुचतटे निपौडो नितरां पौडनं, तेन दलन्तो विदीर्यमाणाः, वराः श्रेष्ठाः, वारबाणाः कञ्चुका यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । ‘कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री’ इत्यमरः । [आलिलिङ्गिरे] आलिङ्गिताः । अत्र वारबाणानां दलनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८४ ॥

नेति ।—[दयितजयमङ्गलैषिणी] दयितस्य जयमङ्गलं तदर्थमङ्गलमित्यर्थः । अश्रुघासादिवत् तदर्थं षष्ठीसमासः । तदिच्छतीति तदेषिणी, [विलासिनौ] काचिदङ्गना, [लोचनजलानि] अश्रूणि, [न मुमोच] ; अश्रुपातस्यामङ्गलत्वादिति भावः । अमङ्गलं तदन्यतः प्रवृत्तमेवेत्याह, यातमिति ।—[अवसन्नभुजात्] शोकशिथिलात्करात्, [गलत्] अश्रु-देव, [अवनिं] भुवं, [यातं] प्राप्तं, [वलयं] कङ्कणं, [न विवेद] ; अवश्यम्भाविनां को निवारकः ? इति भावः । एषा च दैन्यचिन्तेति । अत्रावसादस्य विशेषणगत्या वलयपातहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८५ ॥

प्रेति ।—[अचिरोदसुन्दरौ] काचिन्नवोढा स्त्री, [प्रविवत्सतः] प्रवासं कर्तुमिच्छतः । वसेः सवन्ताल्लटः शलादेशः । [प्रियतमस्य, प्रतिपादयुग्मं] पादयुग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [नीलनलिन-

व्रजतः क्व तात ! वजसीति

परिचयगतार्थमम्फुटम् ।

धैर्यमभिनटुदितं शिशुना

जननौनिभर्त्सनविवृद्धमन्युना ॥ ८७ ॥

शठ ! नाकलोकललनाभि-

रविरतरतं रिरंससे ।

दलदामरुचि] नौलोत्पलमालासञ्कायम् ; इत्युपमा । [निगङ्गमिव] शटङ्गलमिव, [चक्षुः] नेत्रम्, [अक्षिपत्] प्रेरयदित्यर्थः ; चक्षुषो दूरे पदमपि गन्तुं न शशाकेत्यर्थः, तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । प्रयागे स्त्रावलोकननिषेधात् । उक्तोपमासापेक्षा चक्षुषो निगङ्गत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८६ ॥

व्रजत इति ।—[जननौनिभर्त्सनविवृद्धमन्युना] जनन्याः अपशकुन-
भीतायाः मातुः, निभर्त्सनाद्विवृद्धमन्युना प्रवृद्धकोपेन, [शिशुना] बाल-
केन, हे [तात !] जनक ! । ‘तातस्तु जनकः पिता’ इत्यमरः । [क्व
वजसि ?] कुत्र व्रजसि ? [इत्यम्फुटम्, उदितम्] उक्तम् । वदेः कर्मणि
क्तः । “वचिस्वपि—”(६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । व्रजसीति
सरैफपदमपाटवादरेफमुच्चारितमित्यर्थः । तथाऽपि [परिचयगतार्थं]
परिचयादभ्यासपाटवात्, गतार्थं पितृभ्यां केवलावगताभिधेयं, वचन-
मिति शेषः । [व्रजतः] प्रस्थातुः, [धैर्यं] प्रयागोत्साहम्, [अभिनत्] ;
गमनकारिणी दुर्निमित्तत्वादिति भावः । उक्तं च योगयात्रायाम् ;—
‘यानात् पुरा निपतनं वृद्धतौव काचित् गर्भेण भारवृद्धतौ स्वपुरःस्थिता
स्त्री । आगच्छ तिष्ठ कुत इत्यलमर्थवाचिशब्दाश्च राजगमने प्रतिषेधकाः
स्युः ॥’ इति । अत्र दम्पत्योद न्यविषादचिन्ताशङ्कादयः सञ्चारिणीऽनु-
सन्धेयाः ॥ ८७ ॥

शठेति ।—[अपरा] स्त्री, [रगरागिणं] युद्धोत्साहिनं, [रमणम्] ; हे

तेन वहसि मुदमित्यवदत्
रणरागिणं रमणमौर्ध्वयाऽपरा ॥ ८८ ॥
ध्रियमाणमप्यगलदश्रु
चलति दयिते नतश्रुवः ।
स्नेहमकृतकरसं दधता-
मिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

[शठ !] वञ्चक ! [नाकलोकललनाभिः] अप्सरोभिः सहेत्यर्थः ।
“सहयुक्तेऽप्रधानं” (२।३।१८ पा०) इति सहार्थं तृतीया, “वृद्धो यूना”
इतिवत् । [अविरतरतम्] अविच्छिन्नसुरतं यथा भवति तथा,
[रिरंससे] रन्तुमिच्छसि । रमेः सन्नताद्भट्, “पूर्ववत्सनः” (१।३।६२
पा०) इत्यात्मनेपदम् । [तेन] अप्सरोरिरंसाकरणेन, [मुदं वहसौति,
इर्ध्वया] सापत्नाक्षमया, [अवदत्] । अर्थाद्विरहासहनया प्रस्थान-
प्रतिषेधपरया व्याहृतमिदमेवास्य मरणशंसिनौ दुरुपश्रुतिरिति भावः ।
इर्ध्वाऽल कण्ठोक्त एव सञ्चारौ ॥ ८८ ॥

ध्रियमाणमिति ।—[दयिते, चलति] प्रतिष्ठमानं सति, [नतश्रुवः]
बध्वाः, [अश्रु, ध्रियमाणम्] अमङ्गलमिया धार्यमाणम्, [अपि] ।
धरतः कर्मणि लट् शानजादेशः । [अगलत्] असवत् ; शोकातिरे-
काहारयितुमशक्यमासौदित्यर्थः । तथा हि [अकृतकरसम्] अकृत्रिमरागं,
[स्नेहं] प्रेम, [दधताम्] ; अत एव [अतिमुग्धचेतसाम्] अत्यन्ता-
कपटबुद्धीनाम्, [इदमेव] असंवरणं, [युक्तम्] ; अन्यथा स्नेहव्याघातेन
तत्कालविरुद्धमश्रुमोचनं नानुचितमिति भावः । रसस्नेहयो रागप्रेमा-
परनामोरवस्थाभेदात् भेदः ;—‘रागस्तत्सम्बन्धौ प्रेम तद्वियोगा-
सहिष्णुता’ इति रससागरे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ८९ ॥

सह कज्जलेन विरराज

नयनकमलाम्बुसन्ततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः

पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ६० ॥

क्षणमात्ररोधि चलितेन

कतिपयपदं नतम्बुवः ।

स्रस्तभुजयुगगलद्वलय-

स्वनितं प्रति क्षुतमिवोपशुश्रुवे ॥ ६१ ॥

सहेति ।—[सुतनोः] शुभाङ्गाः, [गण्डफलकमभितः] गण्डस्थल-
योरित्यर्थः । “अभितःपरितः—” (१।४।४८ पा०) इत्यादिना द्वितीया ।
[नयनकमलाम्बुसन्ततिः] अश्रुधाराः, [कज्जलेन] अञ्जनन, [सह,
शोकमयकृष्णवर्त्मनः] शोक एव शोकमयस्तस्य, कृष्णवर्त्मनः शोकाग्नेः,
[पदवी] निःसरणमार्गीः, [इव, विरराज] शुश्रुमे । येन वर्त्मना
अग्निर्गच्छति, तत् कृष्णं भवतीति कृष्णवर्त्मा । अत्राप्यश्रुपात एव
दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ६० ॥

क्षणेति ।—[कतिपयपदं] कतिपयश्च तत् पदञ्च तत् । जातावेक-
वचनम् । कतिचित्पदानौत्थर्थः । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचित्वा-
दत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [चलितेन] प्रस्थितेन, केनचिदिति शेषः ।
[क्षणमात्ररोधि] क्षणमात्रप्रतिबन्धकम् ; प्राणदानैकजौविनामवसरे
सत्यधिकं स्थातुमनौचित्यादिति भावः । [नतम्बुवः, स्रस्तभुजयुगगल-
द्वलयस्वनितं] स्रस्तानाम् अङ्गमादेन झटिति प्रकीर्णाग्रे पतितानां, भुज-
युगगलद्वलयानां हस्तद्वयचलत्कङ्कणानां, स्वनितं रणत्कारं, [प्रति] प्रति-
मुखं, [क्षुतमिव, उपशुश्रुवे] उपश्रुतम् । ‘स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि’
इत्यमरः । रणत्कारे क्षुतभान्त्या निवृत्तं, क्षणमात्रं स्थितमित्यर्थः । अक्षुते
क्षुतभान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । दैन्यविषादाख्याः सञ्चारिणः ॥ ६१ ॥

अभिवर्त्मं वल्लभतमस्य

विगलदमलाऽऽयतांशुका ।

भूमिनभसि रभसेन यती

विरराज काचन समं महोल्कया ॥ ६२ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि

तदनुमरणोद्यतैकधीः ।

दौनपरिजनकृताश्रुजलो

न भटौजनः स्थिरमना विचक्रेमे ॥ ६३ ॥

अभौति ।—[वल्लभतमस्य] प्रियतमस्य, [अभिवर्त्म] अभिमार्गं, [विगलदमलाऽऽयतांशुका] विगलत् अङ्गमादात् संसमानम्, अमलमायतं चांशुकं वस्त्रं यस्याः ; अन्यत्र,—विगलन्तो विशीर्यमाणाः, अमला उज्ज्वलाः, आयता दीर्घोभृताः, अंशवां रश्मयो यस्याः सा । शैषिकः कप्रत्ययः । भूमिर्नभ इव तस्मिन् [भूमिनभसि, रभसेन] वेगेन, [यती] यान्ती । इणः शतरि “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [काचन] अङ्गना, [महोल्कया, समं] सदृशं, [विरराज] । अत्र प्रस्थातुरग्रे स्वकान्ताया महोल्कासादृश्यभवनमेव दुर्निमित्तमिति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥

ममरति ।—[नृपगणे समरोन्मुखेऽपि, तदनुमरणोद्यतैकधीः] तस्य नृपगणस्य, अनुमरणे सहमरणे, उद्यतायुक्ता, अत एवैका मुख्या, धीर्यस्य सः, [दौनपरिजनकृताश्रुजलः] दौनेनाप्यश्रायेण परिजनेन कृताश्रुजलो मुक्तवाप्यः, दामोमुक्ताश्रुविन्दुरित्यर्थः ; तथाऽपि स्वयं [स्थिरमनाः] अचलितचित्तः, [भटौजनः] भटस्त्रोलीकः । जातावेकवचनम् । “पुंयोगादाख्यायाम्” (४।१।४८ पा०) इति ङीप् । [न विचक्रेमे] न तत्रास ; सहसृत्यप्रियाणां कुतः सन्तासः ? इति भावः । अत्र मरणोद्योगस्य विशेषणगत्या अलौक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६३ ॥

विदुषीव दर्शनममुष्य

युवतिरतिदुर्लभं पुनः ।

यान्तमनिमिषमविवृप्तमनाः

पतिमौचते स्म भृशमा दृशः पथः ॥ ६४ ॥

सम्प्रत्युपेयाः कुशलौ पुनर्युधः

सस्नेहमाशोरिति भर्तुरोरिता ।

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः

प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ६५ ॥

विदुषीति ।—[युवतिः] काचिदङ्गना, [अमुष्य] पत्युः, [दर्शनं, पुनः] पश्चात्, [अतिदुर्लभम्] ; तस्यापुनरावृत्तेरिति भावः । [विदुषी जानती, [इव], इत्युत्प्रेक्षा । “विदेः शतुर्वसुः” (७।१।३६ पा०) इति वल्गादेशः, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति डोष् । [अविवृप्तमनाः] अविवृष्टचित्ता मती, [यान्तं] याहुं गच्छन्तं, [पतिं] भर्तारम्, [आ दृशः पथः] आ दृष्टिपथात्, दृष्टिपथातिक्रमपय्यन्तमित्यर्थः । “आङ्-मर्यादाऽभिबिध्याः” (२।१।१३ पा०) इति विकल्पादाडो न समासः । [भृशम्, अनिमिषं] निर्मेषरहितं यथा तथा, [ईक्षते स्म] ॥ ६४ ॥

सम्प्रतीति ।—[सम्प्रति] इदानीमेव, [कुशलौ] अक्षतः सन्, [युधः] युद्धात्, [पुनः उपेयाः] प्रत्यावर्त्तस्व, [इति सस्नेहं, भर्तुरोरिता] भर्तुं प्रयुक्ता, [आशौः] आशौर्वादः, [सद्यः, प्रसह्य] बलात्, [गलता] गल-दम्भसा, स्रवदश्रुणा इत्यर्थः, तस्याः [भटस्त्रियाः] तस्य बध्वा एव । अस्त्रीति प्रतिषेधान्नदात्वादाडागमः । [नेत्रयोर्द्वितयेन, प्रत्याचचक्षे] प्रत्याख्याता, निराकृत्यर्थः । असङ्गलनाश्रुपातेन निष्फलीकृत्यवश्यं भवितव्यं भवत्येवेति भावः । “वा लिटि” (२।४।५५ पा०) इति विकल्पान्न चक्षिडः ख्याज्जादेशः । अत्राश्रुपातस्य नेत्रविशेषणद्वारा आशौःप्रत्याख्यानं हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६५ ॥

काचिक्लोर्णा रजोभिर्दिवंमनुविदधे भिन्नवक्त्रोऽलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तमत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिदिशमपरा भूमिवत्कम्पमायुः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः ॥८६॥

इति श्रीमाघकविहृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

काचिदिति ।—[काचित्] स्त्री, [रजोभिः] आर्त्तवैः, अङ्गसंस्कार-
त्यागात् पांशुभिर्वा, [कौर्णा] । ‘स्याद्रजः पृष्यमार्त्तवम्’ इति
‘पांशुर्ना न दद्या रजः’ इति चामरः । दिवस्त्वोत्पातिकपांशुवर्षणाद्रजः-
कौर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव ; अन्यत्र,—वक्त्रमिवेन्दुः, भिन्नास्तस्य लक्ष्मी
यस्याः सा [भिन्नवक्त्रोऽलक्ष्मीः] । बहुवचनान्तो बहुव्रीहिः । एवमपि
एकवचनान्तस्यैव लक्ष्मीशब्दस्यारःप्रभृतिषु पाठान्न तन्निमित्तः कपप्रत्ययः,
शेषिकस्तु वैभाषिकः इत्यविरोधः । काचित् नारी, [दिवम्,
अनुविदधे] अनुचकार । [काश्चित्] नार्यः, [दिश इव, अश्रीकाः]
वौतश्रीभाः, [उद्भ्रान्तमत्त्वाः] उद्भ्रान्तचित्ताः, उद्भ्रान्तजन्तुकाश्च
सत्यः । [अन्तः] आत्मनि, मध्ये च, [दाहं] सन्तापम् ;
अन्यत्र,—ओत्पातिकं प्रज्वलनं, [दधिरे] दधुः । [अन्याः] नार्यः,
[वात्या इव] वातमूहा इव । “शाखादिभ्या यः” (५।३।१०३
पा०) इति यप्रत्ययः । [प्रतिदिशं] * दिशि दिशि । “अव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः” (४।५।१०७ पा०) इति समानान्तः टच्प्रत्ययः ।
[भ्रेमुः] बभ्रमुः । “वा जृभ्रमुत्तसाम्” (६।४।१२४ पा०) इति
विकल्पादेत्वाभ्यामलोपो । [अपराः] नार्यः : भूम्या तुल्यं [भूमिवत्

* “प्रतिदिशम्” इत्यत्र “प्रतिपदम्” इति पाठः,—नार्यः प्रतिपदं पदे पदे इति
वैसायामव्ययीभावः, प्रतिपदविक्षेपमित्यर्थः, भ्रेमुः, पार्थिवानां दुष्टप्रशङ्गसमये
तत्पत्नीनां भाव्यश्रमसंस्चकः सम्भीहोऽजनि, येन तेषां स्त्रीणां पिशाचीपद्धतानामिव
निर्हर्तुकः सञ्चारोऽजायतेति भावः ।

षोडशः सर्गः ।

—..—

दमघोषसुतेन कश्चन

प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः

स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १

कम्पमापुः, इति] इत्थं, [पार्थिवानां, प्रस्थाने] प्रयागे, [नार्यः
भावि, अशिवम्] अशुभं, [पुरः] पूर्वं, [शशंसुः] सूचयामासुरित्यर्थः । अत्र
नारीणां भाव्यशुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
तत्र नारीणां युदिगाद्युपमाभिस्तद्रजोदाहादिवत् नारीरजोदाहादीनाम्
अशुभसूचकत्वमित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । सञ्चारिणश्च
पूर्ववद्विषादादयः सुगमाः । अत्र 'काश्चित्कीर्णां रजोभिर्दिवमनुविदुः-
भिर्नवक्तेन्दुलक्ष्मो निथीकाः काश्चित्' इति पाठे,—'काश्चित्कीर्णां'
इत्येकवचनप्रक्रमभङ्गं दोषो नास्ति । न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्न-
वचनत्वदोषः, लोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्वं नियतं दोषबुद्धानुदयात् ।
यथाऽऽह दण्डो,—'न लिङ्गवचने भिन्ने न द्वौनाधिकताऽपि वा ।
उपमादृषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥' इति (२परि० ५१श्लोकः) ।
सम्भरा वृत्तम्,—'अभ्यैर्यानां व्येगं विमुनियतियुता सम्भरा कौर्त्तितेयम्'
इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमुरिविरचिते

माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गषाख्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

—..—

अथानन्तरसर्गे हरेश्चैवदूतसंवादं वर्णयति, दमघोषेत्यादि ।—

अभिधाय तदा तदप्रियं

शिशपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमनाः समौहते

सरुषः कर्त्तुमपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

[अथ] सन्नाहानन्तरं, [दमघोषसूतेन] शिशपालेन, [प्रतिशिष्टः] प्रहितः ; प्रतिभानमस्यास्तीति [प्रतिभानवान्] अवसरोचितोत्तर-स्फुरणशक्तिमानित्यर्थः : [कश्चन] कश्चित् दूतः, [हरिं] कृष्णम्, [उपगम्य] प्राप्य, [सदसि] सभायाम् ; स्फुटौ भिन्नार्थौ पृथगर्थौ प्रियाप्रियरूपौ इति यावत्, यस्मिंस्तत् [स्फुटभिन्नार्थौ] युगपदभयार्थाभिधायकमित्यर्थः । तथैव वक्ष्यति,—‘उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमयेतरच्च ते’ (१६श सर्गः ४२ श्लोकः) इति । [अदः] इदं, वक्ष्यमाणमिति यावत्, [वचः उदाहरत्] व्याहरत् । अस्मिन् सर्गे वैतालौयाख्यं मातावृत्तम्,—‘षड्विधमेऽष्टौ समे कला लाञ्छ समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽव पराऽऽश्रिता कला वैतालौयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

‘स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः’ इत्युक्तं, तदेव चतुर्दशभिः श्लोकैरभिधत्ते अभिधायित्यादि ।—[शिशपालः, तदा] अर्धस्वीकारकाले, [तत्] तादृशम्, [अप्रियमभिधाय परम्, अनुशयम्] अनुतापं, [गतः, अभिमनाः] उत्कण्ठितचित्तः सन्, [उपेत्य] आगत्य, [सरुषः] समन्वोः, [भवतः] तव, [माननां] पूजां, [कर्त्तुं, समौहते] अनुनेतु-मिच्छतोत्यर्थः । अयं मधुरोऽर्थः । परुषस्तु,—[शिशपालस्तदा तद-प्रियमभिधाय परम्, अनुशयं] केवलं न श्रमव्यः, किन्तु हन्तव्यश्चेति दोषद्वेषं, [गतः] प्राप्तः । ‘रन्ध्रं शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः’ इत्युभयत्रापि अमरः । अत एव नास्ति भौर्यस्येत्यभि निर्भौकं, मनो यस्य सः [अभिमनाः] * निःशङ्कचित्तः सन्, [उपेत्य]

* विभक्तेः भावे क्तिप् क्लौवे च “भि” इति पदं सिध्यति, अभिमना इत्यत्र समासोऽपि भौ इति दीर्घानुशब्दस्यापि ह्रस्वत्वम् ; क्लौवे वृत्तावेव ह्रस्वः स्यात्, न तु निमित्तान्तरादक्षा तत्रास्तीति वैदितव्यम् ।

विपुलेन निपीड्य निर्दयं

मुदमायातु नितान्तमुन्मनाः ।

प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिं

परितस्त्वां खलु विग्रहेण सः ॥ ३

स्वयमागत्य, [सरुषः] सकोपस्य, [भवतः, माननां] हननं, [कर्त्तुं समौहते] । ‘मानना हनने माने’ इत्यभयत्वापि केशवः । भवन्तं हन्तुमिच्छतीत्यर्थः । ‘मन स्तम्भे’ इति धातोश्चोरादिकात् ल्युट् णिचो लुक् । अत्र चतुर्दशश्लोकां परहृदयपरीक्षापराणां दूतानां प्रियाप्रिये द्वे अपि वक्तव्ये चमत्काराय तु श्लेषभङ्गाऽभिधीयते इति प्रियाप्रिय-योर्द्वयोरपि प्रकृतत्वादभिधेयत्वाच्छब्दमात्रसाधर्म्याच्च केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ;—‘प्रकृताप्रकृतोभयमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषोऽयम्’ इति लक्षणात् । न च उभयगतः, निन्दास्तुत्योरन्यतरगम्यतया तदुत्थापनात्, इह “उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते” (१६३ सर्गः ४२ श्लोकः) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादुभयोर्वाच्यत्वावगमादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेनेति ।—[उन्मनाः] उत्सुकचेताः, [सः] चैद्यः, [परितः, प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिं] प्रचुरं प्रभूतं यथा तथा, अधिगता प्राप्ता, अङ्गनिर्वृतिः सुहृत्स्पर्शकृतमङ्गमुखं येन तं, [त्वां, विपुलेन] विशिष्ट-पुलकेन । ‘पुलः स्यात् पुलके नाऽपि पुलं तु विपुलेऽन्यवत्’ इति विश्वः । [विग्रहेण] वपुषा, [निर्दयं] गाढं, [निपीड्य] आलिङ्गा, [नितान्तं मुदमायातु खलु] । परुषस्तु,—[उन्मनाः] मनस्वी, [सः] चैद्यः, [परितः, प्रचुराऽऽधिगताङ्गनिर्वृतिं] प्रचुरेण आधिना मनो-व्यथया, गताङ्गनिर्वृतिं विगतशरीरसौख्यं, [त्वां, विपुलेन] मद्धता, [विग्रहेण] समरेण । ‘विग्रहः समरे काये’ इति विश्वः । [निर्दयं] निष्कृपं, [निपीड्य] हत्वा, [नितान्तं मुदमायातु खलु] ॥ ३ ॥

प्रणतः शिरसा करिष्यते
 सकलैरेत्य समं धराऽधिपैः ।
 तव शासनमाशु भूपतिः
 परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥
 अधिवह्निपतङ्गतेजसो
 नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः ।
 तव सर्वविधेयवर्त्तिनः
 प्रणतिं बिभ्रति के न भूभृतः ? ॥ ५ ॥

प्रणत इति ।—[भूपतिः] चैद्यः, [सकलैर्धराऽधिपैः, समं] सह,
 [एत्य] आगत्य, [शिरसा प्रणतः] प्रणामं कृतवान् । कर्त्तरि क्तः । [आशु
 तव, शासनम्] आज्ञां, [करिष्यते] त्वदाज्ञाकरो भविष्यति; कृतः ?—
 [यतः, सः] चैद्यः, [अद्य] अस्मिन् अवसरे, [त्वयैव परवान्] त्वदेकपरतन्त्रः ।
 परुषस्त,—[शिरसा प्रणतः] नमस्कृतः, नराधिपैरिति भावः । कर्मणि
 क्तः । [भूपतिस्तव, शासनं] शास्तिं, शिञ्चामित्यर्थः, [करिष्यते यतस्त्वयैव,
 परवान्] शत्रुवान्; त्वमेक एवास्य शत्रुरवशिष्ट इति भावः । अन्यत्
 समम् । ‘शासनं राजदत्तोर्व्यां लिखाऽऽज्ञाशास्त्रशास्तिषु’ इति विश्वः ॥४॥

प्रणामे हेतुमाह, अधीति ।—[अधिवह्निपतङ्गतेजसः] अधिगतं
 वह्निपतङ्गयोरग्निभान्नोरिव, तेजो येन तस्य, तत्तुल्यतेजस इत्यर्थः ।
 [नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः] नियतस्वान्तो नियतचित्तः, स चासौ
 समर्थकर्मा च । खड्गकलवद्विशेषणममासः । तस्य तद्योक्तस्य, [सर्वविधेय-
 वर्त्तिनः] सर्वे विधेयवर्त्तिनः वशवर्त्तिनः, कर्मकरा इत्यर्थः, यस्य तस्य,
 [तव के भूभृतः, प्रणतिं] नतिं, [न बिभ्रति ?] सर्वेऽपि बिभ्रतीत्यर्थः ।
 परुषस्त,—प्रणामे हेतुमाह ।—[अधिवह्निपतङ्गतेजसः] अधिवह्नि
 अग्नौ, पतङ्गस्य शलभस्य एव, तेजः पौरुषं यस्य तस्य । ‘पतङ्गः शलमे

जनतां भयशून्यधौः परै-
 रभिभूतामवलम्बसे यतः ।
 तव कृष्ण ! गुणास्ततो नरै-
 रसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥
 अहितादनपत्रपस्त्रस-
 न्नतिमात्रोज्झितभौरनास्तिकः ।

भानौ इति विश्वः । [नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः] नियते अव्यभिचारे, स्वान्ते स्वविनाशे, समर्थं हेतुभूतं, कर्म यस्य तस्य । सर्वेषां विधेये वर्तते विधेयं वर्त्तयति वा तस्य [सर्वविधेयवर्त्तिनः] सर्वकिङ्करस्य, निष्पौरुषस्य इति यावत्, [तव, केन] गुणेन, [भूतः प्रणतिं बिभ्रति ?] न केनापि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जनतामिति ।—हे [कृष्ण !] हे हरे ! [भयशून्यधौः] निर्भीकचित्तः सन्, [परैः] शत्रुभिः, [अभिभूतां, जनतां] जनसमूहम् । “ग्रामजन—” (४।२।४३ पा०) इत्यादिना समूहे तलप्रत्ययः । [यतः, अवलम्बसे] परिगृह्णामि, रक्षामित्यर्थः । [ततः] हेतोः, [नरैः, असमानस्य] सर्वोत्कृष्टस्य, [तव, गुणाः] आर्त्तभरणादयः, [अगण्यताम्] असङ्गोच्यतां, [दधति] । परुषस्त,—हे [कृष्ण !] मलिनात्मक ! [भयशून्यधौः !] मूढबुद्धिः, [परैः] त्वदन्यैः । ‘परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः’ इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । [अभिभूताम्] अवधौरितां, [जनतां] पशुपालनपारतन्त्र्यादिना पृथग्जनत्वम् । भावेऽर्थे तलप्रत्ययः । [यतः, अवलम्बसे] आश्रयसि, [ततः, नरैरसमानस्य] ततोऽपि हीनस्येत्यर्थः, [तव गुणाः] ; लेशतः स्वभावतोऽपीति भावः । [अगण्यताम्] अनादरणीयतां, [दधति] ॥ ६ ॥

अहितादिति ।—[त्वया सदृशोऽन्यः, गुणावान्] गुणाढ्यः, [कुतः ?] न कुत्राप्येत्यर्थः । कुतः ?—त्वम् [अहितात्] अनर्थात्, [त्वसन्] अधर्म-

विनयोपहितं त्वया कुतः

सदृशोऽन्यो गुणवानविस्मयः ? ॥ ७ ॥

कृतगोपबधूरतेर्घ्नतो

वृषमुये नरकेऽपि सम्प्रति ।

प्रतिपत्तिरधःकृतैः न सो

जनताभिस्तव साधु वर्ण्यते ॥ ८ ॥

भौरित्यर्थः । अपलपो निस्त्वपो न भवतीति [अनपलपः] तपावान्, अकार्यजुगप्सुर्ग्यर्थः । [अतिमात्रोज्झितभीः] अतिमात्रम् अत्यन्तम्, उज्झितभीः त्यक्तादिभय इत्यर्थः । न अस्ति मतिरस्येति नास्तिकः नास्ति-परलोकः । “अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” (४।४।६० पा०) इति ठक् । स न भवतीति [अनास्तिकः] आस्तिक इत्यर्थः । [विनयोपहितः] विनयेन अनौदत्येन, उपहितो विशिष्टः, विनयवानित्यर्थः । विस्मयो विशिष्टगर्वो न भवतीति [अविस्मयः] अगर्वः । परुषन्तु,—[त्वया सदृशोऽन्यः], गुणवान् न भवतीति [अगुणवान्] निर्गुणः, [कुतः ?] कुल ? न कुला-पीत्यर्थः । कुतः ?—त्वम् [अहितात्] शत्रोः, [त्वम्] भौरः । नास्ति अपलपा लज्जाविशेषो यस्येति [अनपलपः] निर्लज्जः । ‘लज्जा माऽप-लपाऽन्यतः’ इत्यमरः । [नतिमात्रोज्झितभीः] नतिमात्रेण प्रणामेनैव, उज्झितभीः अपाकृतादिभयः ; न तु पराक्रमेणेति भावः । अस्ति मति-रस्येत्यास्तिकोऽस्तिपरलोकः । पूर्ववत् ठक् । स न भवतीति [अनास्तिकः] नास्तिक इत्यर्थः । [विनयः] नयातीतः, [अपहितः] हितादपेतः । विस्मयो विगर्वा न भवतीति [अविस्मयः] गर्वो, गर्वयुक्त इत्यर्थः । अवाहितादित्यर्थश्लेषः । अन्यत्,—शब्दश्लेष इत्यनयोः सङ्करः ॥ ७ ॥

कृतंति ।—[कृतगोपबधूरतेः] गोप्य एव बध्नो गोपबध्नः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । तासु रतिः कृता येन तस्य, गोपीजनवद्धमस्येत्यर्थः । [वृषं] वृषभरूपिणम् अरिष्टा-

विहितापचितिर्महोभृता

द्विषतामाहितसाध्वसो बलेः ।

भव सानुचरस्त्वमुच्चकै-

र्महतामप्युपरि क्षमाभृताम् ॥ ८ ॥

स्थम् असुरं, [व्रतः] मारयतः । हन्तेर्लङ् श्रुतादेशः । [अधःकृतैनसः]
निरस्तकल्मषस्य, [तव, उग्रे] भयङ्करे, [नरके] नरकासुरे,
[प्रतिपत्तिः] प्रवृत्तिः, पुरुषकार इति यावत् ; [सम्प्रति अपि,
जनताभिः] जनसमूहैः, [साधु वर्ण्यते] अहो ! महद्दुष्करं कृत-
मित्युपश्लोक्यते । पुरुषस्त, —[कृतगोपबधूतः] गोपानां बधूषु
रतिः कृता येन तस्य, पारदारिकस्य इत्यर्थः, [वृषं] धर्मं, वृषभं वा,
[व्रतः] । ‘सुकृते वृषभे वृषः’ इति विश्वः । अत एव [कृतैनसः] पापकृतः,
[तव, उग्रे] दारुणे, [नरके] निरये, [अधःप्रतिपत्तिः] अधःप्राप्तिः ।
“प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ पौरुषे गौरवेऽपि च” इति विश्वः । [जनताभिः
सम्प्रत्यपि साधु वर्ण्यते] दुस्तराणां पापिष्ठस्य नरकपात इत्युद्बोध्यते
इत्यर्थः । अत्र गोपपरदारिकोऽप्यधःकृतैना इति विरोधाभासः श्लेषेण
सङ्कीर्यते ॥ ८ ॥

विहितेति ।—महानुचरः [सानुचरः] सभृत्यः, [महोभृता]
चैद्येन, [विहितापचितिः] कृतपूजः ; लोकवेदयोः सानुचरस्यैव राज्ञः
पृथ्व्यत्वप्रसिद्धेरिति भावः । अत एव [बलेः] सैन्यैः, [द्विषतां] शत्रूणां,
[आहितसाध्वसः] जनितभयः सन्, [महतामपि, क्षमाभृतां] राज्ञाम्,
[उपरि, उच्चकैः] उन्नतः, [त्वं भव] सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । पुरुषस्तु,—
[महोभृता] चैद्येन, [विहितापचितिः] कृतहानिः । ‘भवेदपचितिः
पूजाव्ययहानिषु निष्कृतौ’ इति विश्वः । अत एव [द्विषतां बलेः,
आहितसाध्वसः] भीषितः सन्, [महतां, क्षमाभृतां] भूधराणाम्,
[उपरि त्वम् उच्चकैः] ; सानुषु चरतीति [सानुचरः] स [भव] ।
“चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः । अत्रापि शब्दार्थश्लेषसङ्करः ॥ ८ ॥

घनजालनिभैर्दुरासदाः

परितो नागकदम्बकैस्तव ।

नगरेषु भवन्तु वीथयः

परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥

सकलापिहितस्वपौरुषो

नियतव्यापदवर्द्धितोदयः ।

रिपुरुन्नतधीरचेतसः

सततव्याधिरनीतिरस्तु ते ॥ ११ ॥

घनति ।—[तव नगरेषु, वीथयः] गृह्याः, [घनजालनिभैः] मेघ-
समूहकल्पैः, [वनजैः] वनभक्तैः, [मृगादिभिः] मृगप्रभृतिभिः, भद्रो मन्द्रो
मृगश्चेत्येवं त्रिविधैरपीत्यर्थः । [नागकदम्बकैः] गजवृन्दैः, [परितः,
परिकीर्णाः] व्याप्ताः ; अत एव [दुरासदाः] दुष्प्रवेशाः, [भवन्तु] ।
राज्ञा सन्धानं महैश्वर्यं च ते भविष्यतीत्यर्थः । परुषज्ञ,—[तव नगरेषु
वीथयः, घनजालनिभैः] सान्द्राऽऽनाथतुल्यैः । ‘आनायः पंसि जालं
स्यात्’ इत्यमरः । [नागकदम्बकैः] सर्पसङ्घैः, [वनजैर्मृगादिभिः]
मृगव्यालपुलिन्दप्रभृतिभिः ; अथवा,—मृगादिभिः मृगभक्तैः शार्दूला-
दिभिः, [परितः परिकीर्णाः] अत एव [दुरासदा भवन्तु] राज-
विग्रहादरण्यप्रायङ्गता भवन्वित्यर्थः ॥ १० ॥

सकलति ।—[उन्नतधीरचेतसः] उन्नतम् उदारं, धीरम् अविकारं,
चेतो यस्य तस्य, [तं] तव, [रिपुः, सकलापिहितस्वपौरुषः] सकलैरपिहितं
तिरस्कृतं, स्वपौरुषं यस्य सः, [नियतव्यापत्] नियता नित्याः, व्यापदो
विशिष्टापदो यस्य सः, [अवर्द्धितोदयः] असम्प्रिताभ्युदयः, [सतत-
व्याधिः] सततरोगः, [अनौतिः] नीतिरहितः, एवंविधः [अस्तु] ।
परुषस्तु,—[अचेतसः] अमनस्विनः, [तं, रिपुः] चैव, [सकलापिहित-

विकचोत्पलचारुलोचन-

स्तव चैद्येन घटामुपेयुषः ।

यदुपुङ्गव ! बन्धुसौहृदात्

त्वयि पाता समुरो नवाऽऽसवः ॥ १२ ॥

स्वपौरुषः] सकलैरपि हितस्वपौरुषः अतिरस्कृतात्मविक्रमः । “वष्टि भागुरिरङ्घोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०) इत्यलोपे नञ्समासः । [नियतव्यापत्] नियतं नित्यं, व्यापत् विगतापत्, [अर्वाङ्घ्रितोदयः] अर्वाङ्घ्रितोदयः । ‘वृधु क्कंदने वृद्धो’ इति धातोः कर्मणि क्तः । [उन्नतधोः] उदारबुद्धिः, [सततव्याधिः] सततं विगताधिः, मनोव्यथारहितः इत्यर्थः, [अनीतिः] ईतिबाधारहितः, [अम्] । ‘अतिवृष्टिर्गनावृष्टिः श्रलभा मृषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः’ । अत्र सर्वत्र पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतिपादनाज्जतुकाष्टवदेकशब्दप्रतीतिः शब्दश्लेषः ॥ ११ ॥

विकचेति ।—[यदुपुङ्गव !] पुमान् गौरिव पुङ्गवः पुरुषर्षभः । उपमितसमासः । “गोर्गतद्वितलुकि” (५।४।८२ पा०) इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । यदुपु पुङ्गव यदुश्लेष्ठ ! ‘श्लेष्ठोच्चाणो तु पुङ्गवो’ इति वैजयन्ती । [चैद्येन] कर्त्ता । [घटां] घनसन्धिम्, [उपेयुषस्तव] सम्बन्धीनि । [विकचोत्पलचारुलोचनः] विकचोत्पलानि वासनाऽर्थ-विहितानि, तान्येव चारुलोचनानि यस्य सः । सह सुरया माध्वा गौड्या वा [समुरः] । ‘गोडौ पैष्टौ च माध्वौ च विज्ञेया सा सुरा त्रिधा’ इति वचनात् । अत्र राज्यवैश्ययोः पैष्ठ्यामेव निषेधः । [नवाऽऽसवः] नवमन्त्रं, नालिकेरादिकमिति सुराऽऽसवयोर्न पौनरुक्त्यम् । [त्वयि बन्धुसौहृदात्] बन्धौ त्वयि स्नेहात्, [पाता] पास्यते । त्वदुग्रहे सह पानं करिष्यते, सम्प्रति ते सत्प्रतिपक्षत्यादिति भावः । पिबतेः कर्मणि लुट् । परुषस्तु,—हे [यदुपुङ्गव !] यादवबलौवर्द्ध !, [चैद्येन]

चलिताऽऽनकदुन्दुभिः पुरः

सबलस्त्वं सह सारणेन तम् ।

समितौ रभसादुपागतः *

सगदः सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

सह, [घटाम् उपेयुषः] समराभियोगं गतस्य, [तव विकचोत्पलचारु-
लोचनः, ससुरः] सदेवः, [वासवः] अपि [त्वयि बन्धुसौहृदात्] उपेन्द्रे
त्वयि सौभावादित्यर्थः । [पाता] ताता, [न] । किं पुनर्मेशका
भोष्मादयः ? इति भावः । पातेस्तृच् । सुहृदयस्य भावः सौहृदमिति
विग्रहः, य्वादिच्चादणप्रत्ययः । “हृदयस्य हल्लेख—” (१।३।५० पा०)
इति ह्रस्वाविवधानसामर्थ्यात् “हृद्ग—” (७।३।१८ पा०) इत्युभय-
पदवृद्धिः । अत एव ‘सौहृददोहृदशब्दावर्णां ह्रस्वावात्’ (२ अध्या०
५म अधि० ८४ भू०) इति वामनः । सुहृदस्तु सोहृदमेव ।
शब्दाद्येष्टेषसङ्करः ॥ १२ ॥

चलितंति ।—[रभसात्] हर्षात्, [उपागतः] प्राप्तः, [तं] चैद्यं,
[त्वं, पुरश्चलिताऽऽनकदुन्दुभिः] पुरोगतवसुदेवः । ‘वसुदेवोऽस्य अनकः
स एवाऽऽनकदुन्दुभिः’ इत्यमरः । [सबलः] बलभद्रसहितः, [सारणेन]
सारणाख्येन पुत्रेण, [सह, सगदः] गदाख्येन अनुर्जनेन सहितः, [समितौ]
सभायां, [सम्प्रतिपत्तुं] सम्भावयितुम्, [अर्हसि], सर्वबन्धुसमेतः
प्रत्येतुमर्हसीत्यर्थः । परुषस्तु,—[समितौ] समरे, [रभसात्] वेगात्,
[उपागतः] । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ ‘समितिः समरे साम्ये सभायामपि

‘उपागतः’ इति कृष्णविशेषणत्वेन प्रयुक्तस्य पदस्य “उपागतम्” इति
चैद्यविशेषणत्वेन याजनैव समीचीनंति विभावयामः ; यतः द्वितीयश्लोके “भवती-
ऽभिमनाः समीहिते सख्यः कर्तुमुपेत्य माननाम्” इत्यनेन चैद्यस्यैव आगमनं प्रदर्शितम् ।
अतः पुनः कृष्णस्यागमनं पूर्ववचनविरोधतया न समीचीनम् । टीकाकृद्भिरपि
यथा अन्यतः कृतः, तेन तेषामपि चैद्यविशेषणमेवेदं पदमित्यभिप्रायम् अवगच्छामः ।

समरेषु रिपून् विनिघ्नता
 शिशुपालिन समेत्य सम्प्रति ।
 सुचिरं सह सर्वसात्वतै-
 भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥
 विजितक्रुधमीक्षतामसौ
 महतां त्वा महितं महीभृताम् ।

सङ्गता' इत्युभयवापि विश्वः । [तं] चैद्यं, [त्वं, पुरः] पुरतः, [चलिता-
 ऽऽनकदुन्दुभिः] चलिता आनकाः पटङ्गाः, दुन्दुभयो मेर्यश्च यस्य सः ।
 'आनकः पटङ्गोऽस्त्री स्याङ्गेरौ स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । [सबलः]
 समैन्यः, [सगदः] गदया कोमोदक्यः सहितः सन्, [सहसा] भ्रष्टति,
 [रणेन] युद्धेन, [सम्प्रतिपत्तुम्] अभियोक्तुम्, [अर्हमि] । अत्रापि
 शब्दार्थशेषसङ्करः ॥ १३ ॥

समरेष्विति ।—किञ्च, [समरेषु रिपून् विनिघ्नता], अतिशूरे-
 णेत्यर्थः । [शिशुपालिन, समेत्य] ऐक्यं प्राप्य, [सम्प्रति, सुचिरं] बहु-
 कालम् । सत्वतः अपत्यानि पुमांसः सात्वता यादवाः । “उत्सादिभ्यो-
 ऽञ्” (४।१।८६ पा०) इत्यञ् । तैः सर्वैः [सर्वसात्वतैः सह, विश्वस्तविला-
 सिनीजनः] शिशुपालभयनिवृत्तिविश्वविलासिनीजनः, [भव] ।
 'मसौ विश्वम्भविश्वामो' इत्यमरः । परपस्त,—[सुचिरं, रिपून् विनिघ्नता]
 रिपुघातिना, [शिशुपालिन] सह, [समरेषु, समेत्य] सङ्गत्य, [सम्प्रति] ;
 एव [सर्वसात्वतैः सह विश्वस्तविलासिनीजनो भव] । 'विश्वस्ताविधवे
 समे' इत्यमरः । “आदितश्च” (७।२।१६ पा०) इति चकारादनुक्तसमुच्च-
 यार्थाच्चुसर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । शिशूनामनुद्धतानामेवायं पालयिता,
 नोद्धतानामिति सर्वथा यादवानद्यैव हनिष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति ।—[असौ महीपतिः] चैद्यः, [मुदितः] सन्, [विजित-
 क्रुधं] मैत्रीबन्धान्निरस्तक्रोधं, [महतां, महीभृतां] राज्ञां, [महितं]

असकृज्जितसंयतं पुरो
मुदितः सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥
इति जोषमवस्थितं द्विषः
प्रणिधिं गामभिधाय सात्यकिः ।
वदति स्म वचोऽथ चोदित-
श्चलितैकभु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

पूजितम् । “मतिबुद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्तमाने
क्तः, तदयोगे षष्ठौ । [असकृत्] बहुशः, [जितसंयतं] जिताः संयतः,
आजयो येन स तम् । ‘समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिदयुधः’
इत्यमरः । [सप्रमदं] महर्षेः, [त्वा] त्वाम् । “त्वामौ द्वितीयायाः”
(८।१।२३ पा०) इति त्वादेशः । [पुरः] अग्रे, [ईक्षतां] पश्यतु ।
परुषस्तु,—[विजितक्रोधं] मन्यक्तक्रोधं, [महतां, महीभृतां] चैद्या-
दीनाम्, [अद्वितम्] अरिम्, [असकृज्जितसंयतम्] असकृज्जितश्चासौ
संयतश्च । स्नातानुलिप्तवत् “पूर्वकालैक—” (२।१।४८ पा०) इति
समासः । ‘बद्धो नदश्च संयतः’ इति वैजयन्ती । [सप्रमदं] सख्यौकं,
[त्वाम्], इति पदच्छेदः । असकृत् [ईक्षताम्] । अन्यत् समानम् ॥ १५ ॥

इतौति ।—[इति] इत्यम्भूतां, [गां] वाचम् । ‘अर्जुनीनेवदिग्-
बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता’ इति विश्वः । [अभिधाय जोषमव-
स्थितम्] । ‘तूष्णीं जोषं भवेन्मौनं’ इति वैजयन्ती । [द्विषः, प्रणिधिं]
दूतं, [सात्यकिः] शैनेयः, [अथ] दूतवाक्यानन्तरम् । रथाङ्गं चक्रं,
पाणौ यस्य तेन [रथाङ्गपाणिना] हरिणा । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-
सप्तम्यो भवतः” (वा०) इति पाणिः परनिपातः । [चलितै-
कभुः] वलिता प्रेरिता, एका भूर्यस्मिन् कर्मणि तत् । “गोस्त्रियो-
रुपसर्जनस्य” (१।२।४८ पा०) इति ङ्खः । [चोदितः] अस्योत्तरं

मधुरं वहिरन्तरप्रियं
 कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।
 सकलार्थतया विभाव्यते
 प्रियमन्तर्वहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥
 अतिकोमलमेकतोऽन्यतः
 सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।
 वहति स्फुटमेकमेव ते
 वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८

देह्येति भूमंजया प्रेरितः सन्नित्यर्थः । [वचः, वदति स्म] अवादीत्
 ॥ १६ ॥

किं तद्वचः, तदेकविंशतिश्लोकैराह, मधुरमित्यादि ।—[कृतिना]
 कुशलेन, [त्वया, वचिः] प्रकाशे, [मधुरं] प्रियम्, [अन्तः] गर्भं,
 [अप्रियं वचः, तथा] तेन प्रकारेण, [अवाचि] उक्तम् । वचैः कर्मणि
 लुङि चिणि वृद्धिः । [यथा] येन प्रकारेण, [सकलार्थतया] सम्पूर्णो-
 भयार्थतया हेतुना, [अन्तः प्रियं वहिरप्रियं, विभाव्यते] अवधार्यते,
 अप्रियगर्भं प्रियं यदुक्तं, तदस्माकं तु प्रियगर्भमप्रियमेव प्रतीयते इत्यर्थः ।
 इदमुक्तिवानुर्थ्यं तवैव इत्यभिप्रेत्योक्तं कृतिर्निति ; अतो न शङ्केयमिदं
 वच इति भावः ॥ १७ ॥

अथ वा वहिरेव प्रियम्, अन्तरेव अप्रियं, तथाऽपि न ग्राह्य-
 मित्युपमया व्यनक्ति, अतीति ।—[एकतः] वचिः, [अतिकोमलम्,
 अन्यतः] अन्तः, [सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशं] सरसम् आर्द्रं, यदम्भोरुहस्य
 वृन्तं प्रसवबन्धनं, तदिव कर्कशं परुषम्, [एकमेव, ते] तव, [वचनं,
 शाकपलाशदेश्यताम्] ईषदसमाप्तं शाकपलाशं महापलाशव्यतरूपत्वं,
 तत्तुल्यम् । 'शाकः पलाशमारः स्याद्वरदारुः करच्छदः । महापलो

प्रकटं मृदु नाम जल्पतः

परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।

शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः

पुरुषादुद्विजितव्यमौदृशात् ॥ १९ ॥

हरिमर्चितवान् स भूपति-

र्यदि राज्ञस्तव कोऽत्र मत्सरः ? ।

न्यसनाय ससौरभस्य क-

स्तरुसूनस्य शिरस्यसूयति ? ॥ २० ॥

महाशाकः स्थिरदारुह्नोऽकः ॥' इत्यभिधानरत्नमालायाम् । “ईषद-
ममाग्नौ कल्पदेश्यदेशोयः” (५।३।१७ पा०) इति देश्यप्रत्ययः ।
कल्पदेश्यदेशोयानि सादृश्यवाचकानौति दण्डी । तस्य भावस्तता
तां । [स्फुटं वहति] । अन्तःपरुषस्य वह्निर्माधुर्यं शाकपलाश-
वदिति भावः । अत्र शाकपलाशोपमायाः पद्मवन्तोपमामापेक्ष-
त्वात् सङ्गरः ॥ १८ ॥

नन्वप्रियगर्भेऽपि वाक्ये गुणग्राहिभिः प्रियमेव गृह्यतां, ‘हंसैः
क्षीरमिवाम्भसि’ इत्याशङ्काऽऽह, प्रकटमिति ।—[प्रकटं] प्रकाशं, [मृदु
नाम] मृदुकल्पं, [जल्पतः] कथयतः, [अन्तरा] अन्तः, [परुषम्]
अनिष्टम्, [अर्थं सूचयतः, उदृशात्] अन्तःशुद्धिशून्यात्, [पुरुषात्], उदृशः
[शकुनादिव] वह्निः शुभङ्करं कुर्वतोऽन्तरा परुषं सूचयतः पिङ्गलादि-
पक्षिण इव, [मार्गवर्त्तिभिः] सन्मार्गवर्त्तिभिरध्वगैश्च, [उद्विजितव्यम्] ;
न चांशतोऽपि ग्राह्यं, विषममृत्कान्तदखिलस्यानर्थहेतुत्वादिति
भावः । “विज इट्” (१।२।२ पा०) इतीट्ः कित्वात् न गुणः ॥ १९ ॥

एवं द्रुतं निर्भर्त्य, अथ चैद्यं तद्दोषोद्घाटनपूर्वकं भर्त्सयति, हरि-
मित्यादि ।—[स भूपतिः] युधिष्ठिरः, [हरिम्, अर्चितवान् यदि] पूजि-

सुकुमारमहो ! लघीयसां

हृदयं तद्गतमप्रियं यतः ।

सहसैव समुद्गिरन्त्यमी

क्षपयन्त्येव हि तन्मनौषिणः ॥ २१

तवांश्चेत् । [अत्र] हृदयर्चने, [तव, राज्ञः] चैद्यस्य, [मत्सरः कः ?],
निरर्थक इत्यर्थः । [ससौरभस्य] परिमलयुक्तस्य, [तरुमूनस्य] ।
तरुग्रहणं मूनस्य साधारणताद्योतनार्थम् । [शिरसि, न्यसनाय]
अर्पणाय, [कोऽसूयति ?] नो कोऽपीत्यर्थः । “क्रुधद्रुह—”(१।४।३७ पा०)
इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । सर्वत्र गुणवद्वत्तुः गुणजैर्बहु मन्यते, तटस्थानां
किमत्र वृथा सन्तापेन ? इति भावः । अत्र हरितरुमूनयोर्वाक्यद्वये विम्ब-
प्रतिविम्बभावेनार्चाशिरोधारणरूपसमानधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः
॥ २० ॥

अथ कथं महान् महतः पूजां सहते ? इत्याशङ्क्य हरिचैद्ययोर्महदन्तरं
मनसि निधाय, सामान्यतः मुजनदुर्जनयोरन्तरं चतुर्भिर्ग्राह्य, सुकुमार-
मित्यादि ।—[लघीयसाम्] अल्पीयसां, [हृदयं, सुकुमारं] तनु * । कुतः ?—
[यतः, अमी] लघीयांसः, [तद्गतं] हृदयगतम्, [अप्रियं, सहसैव] भट्टित्वेव,
[समुद्गिरन्ति] समुच्चारयन्ति । [मनौषिणः, हि] तु, [तत्] अप्रियं,
कथञ्चित् सम्भाव्यमानमपीति शेषः । अन्तः [एव, क्षपयन्ति] जरयन्ति,
न तूद्गिरन्तीत्यर्थः । [अहो !] इत्याश्चर्य्यं, चैद्यश्चोद्गिरति, नैवं हरिरिति
अहो !! महदन्तरमनयोरिति भावः । अत एवाप्रमृतात् सामान्यात्
प्रमृतविशेषप्रतिपत्तिरूपोऽयमप्रमृतप्रशंसाभेदः,—“अप्रमृतस्य कथनात्
प्रमृतं यत्र गम्यते । अप्रमृतप्रशंसैयं सारूप्यादिनियन्त्रिता ॥” इति

* तुच्छमिति व्याख्यानान्तरं सुकुमारपदस्य दृश्यते ; अगरीयसां हि हृदयं यतः
सुकुमारं तनु, लघु इत्यर्थः, अत एव तत् गाम्भीर्य्यशून्यमेवेति तुच्छमिति यावत्, तथा
च उभयत्रापि एक एवाशङ्कः ।

उपकारपरः स्वभावतः
 सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।
 असतामनिशं तथाऽप्यहो !
 गुरुहृद्रोगकरो तदुन्नतिः ॥ २२ ॥
 परितप्यत एव नोत्तमः
 परितप्तोऽप्यपरः सुसंव्रतिः ।
 परवृद्धिभिराहितव्यथः
 स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥

लक्षणात् । आदिशब्दात् सामान्यविशेषसङ्ग्रहः । एवमुत्तरश्लोकत्रयेऽपि द्रष्टव्यं, विशेषणन्तु वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपकारेति ।—किञ्च, [सज्जनः स्वभावतः सततं सर्वजनस्योप-
 कारपरः], भवति इति शेषः ; न तूपाधिवशात् कदाचित् कस्यचिदेवेति
 भावः । [तथाऽपि] सर्वोपकारित्वेऽपि, [तदुन्नतिः] तस्य सज्जनस्योत्कर्षः,
 [असताम्] असाधूनाम्, [अनिशं, गुरुहृद्रोगकरो] अत्यन्तहृदयसन्ताप-
 कारिणी, [अहो !] आश्चर्यम् । “कञो हेतु—” (३।२।२० पा०)
 इत्यादिना ताच्छीले टप्रत्यये “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्या-
 दिना ङीप् । हरिचैद्यावेवम्भूताविति सैवाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २२ ॥

परितप्यत इति ।—किञ्च, [उत्तमः परवृद्धिभिः, न परितप्यतं] न
 व्यथते, [एव] ; उत्तमस्यापरशुभद्वेष एव नास्तीत्यर्थः । [अपरः]
 मध्यम एवेत्यर्थः । [परितप्तोऽपि] । शोभना संव्रतिः परितापगोपनं
 यस्य सः [सुसंव्रतिः], सन्तमपि परशुभद्वेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 [अधमः] तु परवृद्धिभिः [आहितव्यथः] उत्पादितसन्तापः, तथा [स्फुट-
 निर्भिन्नदुराशयः] स्फुटं निर्भिन्नः प्रकाशितः, दुराशयः परशुभद्वेष-

अनिराकृततापसम्पदं

फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।

खलतां ख-लतामिवासतीं

प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ? ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेदिभूभुजे ।

लक्ष्मणो दुर्भिमप्रायो यस्य सः, परशुभद्वेषं प्रकाशयत्येवेत्यर्थः । चैवश्चाधमो
हरिस्तूतम इति प्रतीतेः पूर्वोक्त एवालङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु मानिनां परोत्कर्षे परद्वेषो भूषणमेवेत्याशङ्का, नेत्याह, अनिरा-
कृतेति ।—[अनिराकृततापसम्पदम्] अनिराकृता अनिवारिता,
तापसम्पत् तापातिशयो यथा ताम्, एकत्र,—सन्तापजननैकस्वभावात्,
अपरत्र,—असतश्छायाविरहाच्चेति भावः । तथा [फलहीनाम्] एकत्र,
—इहामुत्र चोपकारशून्यां, प्रत्यतोभयवाप्यनर्थकरोच्चेति भावः । अन्यत्र,
—सर्वार्थरहितां, [सुमनोभिः] बुधैः, [उज्झिताम्], अन्यत्र,—पृष्यैर्वर्जि-
ताम् । ‘सुमनाः पृष्यमालव्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्’ इति वैजयन्ती ।
[असतीं] दुष्टाम्, अन्यत्र,—निरुपाख्याम् ; खलस्य भावः खलता तां
[खलतां] दुर्जनत्वम् । खस्य लता तां [ख-लतां] गगनलतिकाम्, [इव,
बुधो जनः] सदसिद्विवेककुशलो जनः, [कथं प्रतिपद्येत ?] अवलम्बेत ?
न कथमपीत्यर्थः । वृथा मत्तरो न कस्यापि गुण इति भावः । तथाऽपि
स खलतां प्रतिपद्यते, न चैवं हरिरिति प्रतीतेः सैवाप्रमत्तप्रशंसा
ख-लतामिवेत्युपमया सङ्कीर्यते । ‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः
करोति हि’ इति न्यायादसत्या अपि ख-लतिकायाः प्रतीतिसत्यतया
खलतोपमत्वप्रसिद्धिः ॥ २४ ॥

नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तथा सदसि राज्ञा निभेत्स्वमानो
मौनमास्थितः ? इत्याशङ्क्य सत्यम्, अनादरात्, न तु कातर्यादित्याह,

अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं
 न हि गोमायुरुतानि केशरी ॥ २५ ॥
 जितरोषरया महाधियः
 सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।
 विजितेन जितस्य दुर्मते-
 र्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ? ॥ २६ ॥
 वचनैरसतां महीयसो
 न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः ।

प्रतीति ।—[केशवः, शपमानाय] क्रोधते । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ।
 [चेदिभूभुजे] । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [प्रतिवाचं] प्रत्युत्तरं,
 [नादत्त । केशरी] सिंहः, [घनध्वनिम्, अनुहुङ्कुरुते] प्रतिगर्जति,
 [गोमायुरुतानि] शिवास्तानि, [न] अनुहुङ्कुरुते । [हि] । ‘स्त्रियां शिवा
 भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः’ इत्यमरः । महतामधमेष्ववज्ञैव नीतिरिति
 भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २५ ॥

किञ्च, राज्ञो हरिणा विरोधोऽपि न योग्य इत्याह, जितेति ।—
 [महाधियः] सुधियः, [जितरोषरयाः] जितो रोषरयो यैस्ते तथोक्ताः ।
 [लघुः] अल्पः, [जनः] तु [सपदि क्रोधजितः] ; एवं [विजितेन
 जितस्य] जितक्रोधेन, जितस्येत्यर्थः । [दुर्मतेः] मूर्खस्य, [मतिमद्भिः]
 पण्डितैः, [सह, विरोधिता] सङ्घा, [का ?] मूर्खपण्डितयोर्मैत्रीव
 सङ्घाऽपि न सङ्गतेत्यर्थः । मूर्खश्चायं चैव इति अप्रस्तुतात् सामान्यात्
 विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसामेदः ॥ २६ ॥

नापि चैवप्रलापैः कृष्णस्य किञ्चिद्वाचवमित्याशयेनाऽऽह, वचनै-
 रिति ।—[उद्धतैः] निष्ठुरैः, [असतां] दुर्जनानां, [वचनैः, महीयसः]

किमपैति रजोभिरोर्वरे-

रवकौर्णस्य मणेर्महार्घता ? ॥ २७ ॥

परितोषयिता न कश्चन

स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।

परदोषकथाभिरल्पकः

स्वजनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ २८ ॥

सहजाम्बदृशः स्वदुर्नये

परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।

महत्तमस्य, [गुरुत्वं] गौरवं, [न व्येति] नापैति, [खलु । और्वरैः] भौमैः । ‘उर्वरा सर्वशस्याऽऽब्जभूमौ स्याद्भूमिमात्रके’ इति विश्वः । [रजोभिः, अवकौर्णस्य] कृन्नस्य, [मणैः, महार्घता] महामृत्यत्वम् । ‘मृत्ये पूजाविधौर्घः’ इत्यमरः । [अपैति किम् ?] नापैत्येवेत्यर्थः । अत्र मणिमहोयमोर्वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः । महोयम इति सामान्याङ्गरेरिति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ; हरिमण्योरुपमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तञ्चेतत्पारुष्यं दुरात्मनामित्याह, परोति ।—[यस्य, देहिनः] जन्तोः, [परितोषयिता] परेषामानन्दयिता, [स्वगतो गुणः, कश्चन] कश्चिदपि, [नास्ति, अल्पकः] तुच्छः, स इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । [परदोषकथाभिः] अन्यजनदोषोक्तिभिः, [स्वजनम्] ; न तु मध्यस्थमिति भावः । [तोषयितुम्, इच्छति किल] ईदृहतं खलु । चैवस्यापि निर्गुणत्वात् परद्रूषणं युक्तमिति, अत एवाप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ २८ ॥

नन्वात्मनो निर्दोषत्वाभिमानादित्यं विजृम्भणमित्याशङ्क्याऽऽह, सहजोति ।—[असाधवः] खलाः, [स्वदुर्नये] स्वदोषे, महत्यपीति भावः ;

स्वगुणोच्चगिरौ मुनिव्रताः

परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥

प्रकटान्यपि नैपुणं महत्-

परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।

विवरीतुमथात्मनो गुणान्

भृशमाकौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

[सहजान्वट्टशः] सहजा स्वाभाविकौ, अन्धा अपश्यन्ती, दृग् येषां ते, जात्यन्धा इत्यर्थः । [परदीपेक्षणादिव्यचक्षुषः] परदीपाणां, सूक्ष्मा-
णामपीति भावः ; ईक्षुणे दर्शने, दिव्यचक्षुषोऽप्रतिहतदृष्टयः । किञ्च,
[स्वगुणोच्चगिरः] स्वगुणेषूच्चगिरः, आत्मप्रशंसायाम् अतिप्रगल्भवाच
इत्यर्थः । [परवर्णग्रहणेषु] परावृत्तिवचनेषु । ‘स्तुतौ वर्णन्तु वाऽक्षरे’
इत्यमरः । [मुनिव्रताः] मौनव्रतिनः । “अर्श आदिभ्योऽच्”
(प्रा३।१२७ पा०) । • जैयश्चैवंविध इति प्रतीतिरप्रानुतप्रशंसा ॥ २९ ॥

साधवः नैवमित्याह, प्रकटानीति, —[आर्य्यचेतसां] सुमनसां,
[प्रकटान्यपि, परवाच्यानि] परद्रूपणानि, [चिराय, गोपितुं] गोपायितुं,
संवरीतुमित्यर्थः । “आयादय आर्द्धधातुके वा” (३।१।३१ पा०) इति
विकल्पादायप्रत्ययाभावः । [महत्, नैपुणं] कौशलम् । अथेति वाक्या-
रम्भे । [अथात्मनो गुणान्, विवरीतुं] प्रकटयितुम्, आत्मप्रशंसां कर्तुं-
मित्यर्थः । [भृशमाकौशलम्] अत्यन्तमकौशलम् ; साधवो न परान्
निन्दन्ति, न वा आत्मानं प्रशंसन्ति,—‘आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्’
इत्यापस्तम्बीये निषेधस्मरणादिति भावः । “नजः शुचीश्चरचेत्त्रज-

* मुनेः व्रतमिव व्रतं येषां ते मुनिव्रताः, निर्वाच इत्यर्थः, इत्यौपम्यगर्भ-
बहुव्रीहिसमासेन “अर्च आदिभ्यः” इत्यच्प्रत्ययं विनैवात्य सङ्गतिः भवितुमर्हतीति
ज्ञेयम् ।

किमिवाखिललोककीर्तितं
 कथयत्यात्मगुणं महामनाः ? ।
 वदिता न लघ्वीयसोऽपरः
 स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१
 विसृजन्त्यविकल्पिनः परे
 विषमाऽऽशीविषवन्नराः क्रुधम् ।
 दधतोऽन्तरसाररूपतां
 ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

कुशलनिपुणानाम्” (७।३।३० पा०) इति विकल्पात् नञ्पूर्वपदस्यापि
 वृद्धिः । कृष्णश्चैवम्भूत इति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥

किमिति ।—किञ्च, [महामनाः] महात्मा, [अखिललोककीर्तितं]
 स्वत एव सर्वलोकैः प्रख्यातम्, [आत्मगुणं, किमिव] किमर्थं, [कथयति ?]
 एव ; स्वत एव सर्वः लोकैः कीर्त्यमानत्वादित्यर्थः । [लघ्वीयसः] तुच्छस्य
 तु, [स्वगुणं, वदिता] वक्ता । वदेस्तृच्प्रत्ययः . अत एव “न लोका—”
 (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [अपरः] अन्यः, [न], अस्ति
 इति शेषः, [तेन] कारणेन, [असौ] लघ्वीयान्, स्वगुणं [स्वयम्] एव, [वदति] ।
 न केवलं निषेधात्, किञ्च, प्रयोजनाभावादपि महान् आत्मप्रशंसां न
 करोति, तुच्छस्तु वक्त्रन्तरासम्भवात् स्वयमेव तां प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वार्द्धे
 पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उत्तरार्द्धे वाक्यार्थहेतुकं बोधेयम् । कृष्ण-
 चैवौ चैवविधाविति विशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

किञ्च महात्मानः क्रुद्धाः काले पराक्रमन्ति, दुरात्मानस्तु केवलं
 प्रलपन्तीत्याह, विसृजन्तीति ।—[परे नराः] सत्पुरुषाः, [विषमाऽऽशी-
 विषवत्] क्रूरसर्पवत्, इत्युपमा । [अविकल्पिनः] अनात्मज्ञाधिना एव,
 [क्रुधं] क्रोधं, [विसृजन्ति] वमन्ति, पराक्रमन्तीत्यर्थः । [अन्तरसार-

नरकच्छिदमिच्छतोच्चितुं
विधिना येन स चेदिभूपतिः ।
द्रुतमेतु न हापयिष्यते
सदृशं तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥
समनञ्च किमङ्ग ! भूपति-
र्यदि सन्धित्सुरसौ सहामुना ? ।

रूपताम्] अन्तरभ्यन्तरे, असाररूपतां निसाररूपतां, [दधत]
दधानाः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमभावः । [इतरे]
जनाः, दुर्जनाः इत्यर्थः, [पटहा इव] । ध्वनिरेव सारो बलं येषां ते
[ध्वनिसाराः] वाक्शूरा एव, न तु बाहुबलशालिन इति भावः ।
अत्रापीदृशो कृष्णचैद्यावित्यप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतिर-
प्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ३२ ॥

‘अभिधाय तदा तदप्रियम्’ (१६स० २श्लोकः) इत्यादिना यद्वृत्तेन
युगपत्प्रियाप्रिये अभिहिते, तत्रोत्तरमाह, नरकेति ।—[सः] महीपतिः,
[चेदिभूपतिः, येन विधिना] येन प्रकारेण, सन्धिना विग्रहेण वा
इत्यर्थः, [नरकच्छिदं] नरकस्याप्यन्तर्कं, किमन्येषामशक्तानाम् ?
इति भावः । [ईक्षितुम् इच्छति, तस्य] विधेः, [सदृशमुत्तरं] प्रतिक्रिया,
स्नेहो विरोधो वा इत्यर्थः, [विधातुं न हापयिष्यते] अविलम्बेन विधास्यत
इत्यर्थः । जहातेर्ह्यन्तात् कर्मणि लट् । विधानक्रियया अनभिधानेऽपि
प्रधानभूतक्रियया अभिहितत्वादुत्तरमिति न कर्मणि द्वितीया । [द्रुतं]
शीघ्रम्, [एतु] आगच्छतु ; आगमने स्वयमेव हीयत इति भावः ॥ ३३ ॥

नन्वभिधायेत्यादौ मया सान्त्वमेव विवक्षितं, न विग्रहः, तत् किमु-
भयाभ्यनुज्ञया ? इत्याशङ्क्याऽऽह, समनञ्चेति ।—[अङ्ग !] इति आमन्त्रणे ।
[असौ भूपतिः] चैवः, [असुना] हरिणा, [सह, सन्धित्सुर्यदि] सन्धातुमिच्छु-

हरिराक्रमणेन सन्नतिं

किल बिभीत भियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥

महतस्तरसा विलङ्घयन्

निजदोषेण कुधौर्विनश्यति ।

कुरुते न खलु स्वयेच्छया

शलभानिन्धनमिद्वदौधितिः ॥ ३५ ॥

यदपूरि पुरा महीपतिः

न मुखेन स्वयमागसां शतम् ।

श्रेत् । दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । [किं समनङ् ?] किमर्थं सन्नङ्गवान् ? ततो नायं सन्वित्सुरिति भावः । नञ्जतेः स्वरितेत्त्वात् कर्त्तरि लुङि तङ्, “भ्रूलो भ्रूलि” (८।२।२६ पा०) इति सकारलोपः । कृष्ण-भीषणार्थं सन्नाह इत्यत आह ।—[हरिः] सिंहः कृष्णश्च, [किल, आक्रमणेन] अभिभवेन, या भीक्षया [भिया, सन्नतिं] नम्रतां, [बिभीत] बिभृयात्, [इति, असम्भवः] सम्भवो नास्ति खलु इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथाऽऽक्रमणेऽनिष्टमाचष्टे, महत इति ।—[कुधौः] आसन्नविनाश-त्वाद्विपरीतबुद्धिमान्, [महतः] महाऽनुभावान्, [तरसा] बलेन । ‘तरसौ बलरंहसौ’ इति विश्वः । [विलङ्घयन्] आक्रामन्, [निज-दोषेण] स्वापराधेनैव, उल्लङ्घनरूपेण इत्यर्थः, [विनश्यति] । तथा हि, [इद्वदौधितिः] दौष्टार्चिः, अग्निः इत्यर्थः, [स्वया] निजया, [इच्छया, शलभान्] पतङ्गान् । ‘समौ पतङ्गशलभौ’ इत्यमरः । [इन्धनं] दाह्यं, [न कुरुते खलु] । किन्तु ते एव निजौडत्यान्निपत्य दहन्त इत्यर्थः ; इतः परं न क्षम्यत इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३५ ॥

नन्वसहने शार्ङ्गिणः शतापराधसहनप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत्वाऽऽह, यदिति ।—[पुरा] पूर्वं, [महीपतिः] चेद्यः, [मुखेन] स्ववाचा, [यत्,

अथ सम्प्रति पर्थ्यूपुरत्
तदसौ दूतमुखेन शार्ङ्गिणः ॥ ३६ ॥
यदनर्गलगोपुराऽऽनन-
स्त्वमितो वक्ष्यसि किञ्चिदप्रियम् ।
विवरिष्यति तच्चिरस्य नः
समयोद्दीक्षणरक्षितां क्रुधम् ॥ ३७ ॥

आगसाम्] अपराधानां, [शतम्] । ‘आगोऽपराधो मन्तुश्च’ इत्य-
मरः । [शार्ङ्गिणः] कृष्णस्य, [स्वयं, नापूरि] नापूरयदित्यर्थः । पूर-
यतेः कर्त्तरि लुङ्, “दीपजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना विकल्पात्
चिण्प्रत्यये “चिणो लुक्” (६।४।१०४ पा०) इति तनो लुक् । [अथ]
स्वप्रलापानन्तरं, [सम्प्रति] इदानीम्, [असौ] चैवः, [दूतमुखेन]
दूतवाचा, [तत्] आगसां शतं, [पर्थ्यूपुरत्] परिपूरयामास ।
दूतमुखत्वात् राज्ञां, तेन कृष्णक्रोधावसरदानेन महदुपकृतमायुष्मतेति
भावः । पूरयतेर्लुङि “णो चङुपधाया ङस्वः” (७।४।१ पा०)
इति ङस्वः, “दीर्घो लघोः” (७।४।८४ पा०) इति अभ्यासदीर्घः ॥ ३६ ॥

निगमयन् फलितमाह, यदिति ।—[अनर्गलगोपुराऽऽननः] अन-
र्गलम् अविष्कम्भं, विकृतमिति यावत् । ‘तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना’ इत्यमरः ।
यज्ञोपुरं पुरद्वारं, तदिवाननं यस्य सः, वाचावाच्यविवेकशून्य इत्यर्थः ;
[त्वम्, इतः] इतः परं, [यत्किञ्चिदप्रियं वक्ष्यसि, तत्] अप्रियं,
[चिरस्य] चिरात्प्रभृति । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः’
इत्यव्ययेष्वमरः । [समयोद्दीक्षणरक्षितां] समयोद्दीक्षणेन संवित्प्रतीक्षणेन,
रक्षितां रुद्धामित्यर्थः । ‘समयाः श्रपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इत्य-
मरः । [नः, क्रुधं] क्रोधं, [विवरिष्यति] । “वृती वा” (७।२।३८
पा०) इति दीर्घविकल्पः । इतः परं त्वमपि दण्ड्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

निशमय्य तदूर्जितं शिने-
 र्वचनं नमुरनामुरेनसाम् ।
 पुनरुज्झितसाध्वसं द्विषा-
 मभिधत्ते स्म वचो वचोहरः ॥ ३८ ॥
 विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः
 स्वयमेव स्मृहितं पृथग्जनः ।
 यदुदौरितमप्यदः परै-
 र्न विजानाति तदद्भुतं महत् ॥ ३९ ॥
 विदुरेष्यदपायमात्मना
 परतः श्रद्दधतेऽथवा बुधाः ।

निशमय्येति ।—[एनसाम्, अनामुरः] असंस्पृष्टः ; सत्यवादिन इति भावः । आप्रोतेस्तृच् । [शिनेः] तन्नाम्नः कस्यचिदुयादवस्य, [नमुरः] पोत्रस्य ; सात्यकेरिति भावः । [तत्, ऊर्जितम्] अर्थयुक्तं, [वचनं, निशमय्य] श्रुत्वा । “त्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति गोरयादेशः । [पुनः] भूयोऽपि, [उज्झितसाध्वसं] त्यक्तभयं यथा तथा, [द्विषाम्] । वचो हरतीति [वचोहरः] दूतः । “हरतेरनुद्यमनेऽच्” (३।२।९ पा०) इति अच् । [वचः, अभिधत्ते स्म] अभिहितवान् ॥ ३८ ॥

विविनक्त्येति ।—[बुद्धिदुर्विधः] बुद्ध्या दुर्विधो दरिद्रः, बुद्धिशून्य इत्यर्थः । ‘निःस्वस्तु दुर्विधो दौनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः’ इत्यमरः । [पृथग्जनः] पामरजनः, [स्वयमेव] परोपदेशं विनैव, [स्मृहितम्] आलम्बितं, [न विविनक्ति] ; तदुयुक्तमेवेति भावः । किन्तु [परैः, उदौरितम्] उपदिष्टम्, [अपि, अदः] हितं, [न विजानाति] इति [यत् तन्महदद्भुतम् !!] ; यतः सूक्तं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥

न परोपहितं न च स्वतः

प्रमिमौतेऽनुभवादृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्

वचनं कृष्ण ! यदभ्यधामहम् ।

उपदेशपराः परेष्वपि

स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

अथ किमद्भुतं मूर्खेष्वित्याशयेनाऽऽह, विदुरिति ।—[बुधाः] बुद्धि-
मन्तः, [एष्यदपायम्] एष्यन्तम् आगामिनम्, अपायम् अनर्थम्,
[आत्मना] स्वयमेव । “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया ।
[विदुः] विदन्ति । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति विक-
ल्पाज्जेजुंसादेशः । [अथवा, परतः] अन्यस्मादाप्तात्, [श्रद्दधते]
विश्वसन्ति, आप्तोक्तं गृह्णन्तीत्यर्थः । “श्रद्दन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिः” (वा०)
इति उपसर्गसंज्ञोपसङ्गानादातोः प्राक्प्रयोगः । [अल्पधीः] मूढस्तु,
[अनुभवादृते] स्वानुभवं विना । “अन्यारादितरर्त्तै—” (२।३।२६ पा०)
इति पञ्चमी । [स्वतः न परोपहितं च, न प्रमिमौते] न जानाति ;
अधमस्तु स्वानुभवैकप्रमाण इत्यर्थः ; अधमस्त्वमिति भावः । अत
एवाप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसामेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रस्तुते किमायातम् ? तत्राऽऽह, कुशलमिति ।—हे [कृष्ण ! अहं
यत् वचनम्, अभ्यधाम्] अभिधाय इत्यादिना राज्ञां सन्धिगुणाय,
विग्रहस्वनर्थायित्येवमवोचमित्यर्थः ; [तत्] वचनं, [तुभ्यमेव, कुशलं]
हितम् । “चतुर्थी चाग्निष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थद्वितैः” (२।३।७३ पा०)
इति चतुर्थी । नन्वहितेषु हितोपदेशात् प्रत्ययः कथम् ? इत्याशङ्कामर्था-
न्तरन्यासेन परिहरति ।—[साधवः] सजनाः, [स्वविनाशाभिमुखेषु]
प्रबलविरोधादात्मविनाशहेतुभूतकर्मप्रवृत्तेष्वित्यर्थः, [परेषु] शत्रुषु,
[अपि, उपदेशपराः खलु] उपदिश्यन्त्येव ; कृपालुतयेति भावः ॥ ४१ ॥

उभयं युगपन्मयोदितं
 त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते ।
 प्रविभज्य पृथङ्मनीषया
 स्वगुणं यत् किल तत् करिष्यसि ॥ ४२ ॥
 अथवाऽभिनिविष्टबुद्धिषु
 व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ।
 रविरागिषु शीतरोचिषः
 करजालं कमलाऽऽकरेध्विव ॥ ४३ ॥
 अनपेक्ष्य गुणागुणौ जनः
 स्वरुचिं निश्चयतोऽनुधावति ।

तथाऽपि अर्थद्वये त्वद्वाक्ये किं ग्राह्यम् ? तत्राऽऽह, उभयमिति ।—[मया, सान्त्वं] सामादि, [अथ] इति पक्षान्तरे, [इतरत्] असान्त्वं, विग्रहः इत्यर्थः, [च युगपदुभयं ते उदितं] ; त्वं तु [मनीषया] बुद्ध्या, [पृथक्] भेदेन, [प्रविभज्य] विविच्य, [यत् स्वगुणं] तत् द्वयेऽपि यच्छुभोदकं, [त्वरया तत् करिष्यसि, किल] खलु ; 'हंसः क्षीरमिवाम्भसि' इति भावः ॥ ४२ ॥

अथवा सुजनस्वभावात् कृतोऽपि हितोपदेशो मूर्खेषु निष्फल इत्याह, अथवेति ।—[अथवा, अभिनिविष्टबुद्धिषु] दुराग्रहशक्तचित्तेषु विषये, [सुभाषितं] हितोपदेशवचनं, [रविरागिषु कमलाऽऽकरेषु, शीतरोचिषः] शीतभानोः, [करजालमिव, व्यर्थकतां] निरर्थकतां, [व्रजति] । तस्मादलमेव त्वयि हितोपदेशचिन्तयेति भावः ॥ ४३ ॥

नन्वभिनिविष्टोऽपि सुजनैर्बलादपि हिते प्रवर्त्तयितव्य इत्याशङ्क्य न शक्यत इत्याह, अनपेक्ष्येति ।—[जनः] त्वादृशः पृथग्जनः,

अपहाय महौशंमार्चिचत्
 सदसि त्वां ननु भौमपूर्वजः ॥ ४४ ॥
 त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः
 कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।
 प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः
 किमवद्यः करिकुम्भजो मणिः ? ॥ ४५ ॥

[गुणागुणो] गुणदोषो । “विप्रतिपिद्वच्चानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति विभाषया न द्वन्द्वैकवद्भावः । [अनपेक्ष्य] अविमृष्य, [निश्चयतः] स्वनिश्चयादेव, [स्वसुचिं] स्वेच्छाम्, [अनुधावति], न तु स्वहितमनुसरतीत्यर्थः । तत्र पार्थ एव प्रमाणमित्याह ।—[भौम-पूर्वजः] भौमाग्रजो युधिष्ठिरः, मूर्खाग्रणीरिति भावः । [महौशं] चेदिपम्, [अपहाय सदसि त्वाम्, आर्चिचत् ननु], अचितवान् खलु । अर्चयतेर्णौ चङि “अजाद्वितीयस्य” (६।१।२ पा०) “नन्द्राः संयोगादयः” (६।१।३ पा०) इति रेफवर्जितस्यैकाचो द्विर्भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

पार्थानादरादेव राज्ञो लाघवं ज्ञेयमित्याशङ्क्य परिहरति, त्वयीति ।—हे कृष्ण ! [त्वयि, भक्तिमता] प्रेमवता । कुरूणां राट्, “सत्सूद्विष—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना कृप् । तेन [कुरुराजा] कुरुराजेन पार्थेन, [न सत्कृतः] नार्चितः, [चेदिपः, गुरुरेव] पूज्य एव । तथा हि,—[प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः] प्रियं मांसं यस्य तेन, मांस-गृह्णना, मृगाधिपेन सिंहेन, उज्झितस्त्यक्तः । [करिकुम्भजो मणिः] मुक्तामणिः, [अवद्यः] गर्ह्यः, [किम् ?] अनवद्य एवेत्यर्थः । मूर्खाना-दरात् महतां किञ्चिद्लाघवमित्यर्थः । ‘कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः

क्रियते धवलः खलूच्चकै-

र्धवलैरेव सितेतरैरधः ।

शिरसौघमधत्त शङ्करः

सुरसिन्धोर्मधुजित् तमङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

अबुधैः कृतमानसंविद-

स्तव पार्थैः कुत एव योग्यता ? ।

सहसि प्लवगैरुपासितं

न हि गुञ्जाफलमेति सोऽप्यताम् ॥ ४७ ॥

समाः' इत्यमरः । “अवयवपण्य—” (३।१।१०१ पा०) इत्यादिना
निपातः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४५ ॥

विदुषान् पूज्य एव चेद्य इत्याशयेनाऽऽह, क्रियत इति ।—[धवलः]
निर्मलः, [धवलैरेव] निर्मलैरेव, [उच्चकैः] उच्चतः, [क्रियते खलु ।
सितेतरैः] मलिनैः, [अधः] क्रियते । तथा हि,—[शङ्करः] शिवः,
[सुरसिन्धोर्मधुं] मन्दाकिनीपूरं, [शिरसा अधत्त] ; उभयोर्निर्मलत्वा-
दिति भावः । [मधुजित्] मधुशत्रुर्विष्णुस्तु, [तम्] ओघम्, [अङ्घ्रिणा]
अधत्त, स्वयं मलिनत्वादिति भावः । अतो विशेषविदुषां राजा
पूज्य एवेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः *
॥ ४६ ॥

किञ्च यथा पार्थानादराद्राज्ञो न किञ्चिद्वाच्यं, तथा तदादराच्च
न ते किञ्चिद्भयमिति वाह्य, अबुधैरिति ।—[अबुधैः] अज्ञैः, [पार्थैः, कृत-
मानसंविदः] कृते मानसंविदौ पूजातोषणे यस्य तस्य । ‘संवित् स्त्रियां

* अवाप्तस्तेन धवलं प्रस्तुतस्य चैव तस्य तथा अप्रस्तुतैः सितेतरैः प्रस्तुतस्य
युधिष्ठिरस्य च प्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारश्चेत्यर्थः परस्परसापेक्षतया शङ्करः ।

अपराधशतक्षमं नृपः

क्षमयाऽत्येति भवन्तमेकया ।

हृतवत्यपि भौष्मकात्मजां

त्वयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

गुरुभिः प्रतिपादितां बधू-

मपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु । सम्भाषणे तोषणे च' इति विश्वः ।
[तव योग्यता, कुत एव ?] न कुतोऽपीत्यर्थः । तथा हि, [सहसि] मार्ग-
शीर्षं । 'मार्गशीर्षं सहा मार्गः' इत्यमरः । [भवगैः, उपासितं] सेवितं,
[गुञ्जाफलं] काकफलानि । जातावेकवचनम् । 'काकचिञ्चीगुञ्जे
तु कृष्णला' इत्यमरः । [सोष्मताम्] उष्मतां, [नैति हि]; न हि
पुंसां मूढपरिश्रद्धापरिश्रद्धो गोरवागोरवयोः प्रयोजकावित्यर्थः । अत्र
कृष्णगुञ्जाफलयोर्विशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्ता-
लङ्कारः ॥ ४७ ॥

यदपूरीत्यादिना यत् सात्यकिना शतापराधक्षमत्वमुक्तं, तलोत्तर-
माह, अपराधेति ।—[नृपः] चैवः, [अपराधशतक्षमम्] अपराधस्य
शतक्षमं, राज्ञः शतापराधसहितं, [भवन्तम्, एकया क्षमया] एका-
पराधसहनेनेत्यर्थः ; [अत्येति] अतिक्रामति ; अपराधकोटीना-
मपि तदंशेनापि साम्यासम्भवादिति भावः । तामेव क्षमां दर्शयति ।—
[त्वयि, भौष्मकात्मजां] रुक्मिणीं, [हृतवत्यपि, समर्थः] प्रतीकारक्षमः,
[एव] सन्नपि, [चक्षाम] क्षाम्यति स्मेति [यत्] तथा क्षमयेत्यर्थः * ॥ ४८ ॥

'राक्षसः क्षत्रियस्यैवम्' इति स्मरणात् राक्षसोद्वाहस्य क्षात्रधर्मत्वात्

* अत्र, पूर्वाङ्गतवाक्यार्थं प्रति पराङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया उपन्यासात्
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

जनकोऽसि जनार्दन ! स्फुटं
 हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥
 अनिरूपितरूपसम्पद-
 स्तमसो वाऽन्यभृतच्छदच्छवेः ।
 तव सर्वगतस्य सम्प्रति
 क्षितिपः क्षिप्रुरभीशुमानिव ॥ ५० ॥

रुक्मिणीहरणे कोऽस्माकमपराधः ? राज्ञो वा काऽलक्ष्मणा ? इत्याका-
 ङ्क्षायामाह, गुरुभिरिति ।—हे [जनार्दन !, गुरुभिः] पितादिभिः,
 [प्रतिपादितां] राज्ञे दत्ताम्, अत एव [स्वजनस्य] बन्धोः, [भूपतेः]
 महाराजस्य, [बधूं] जायाम्, [अपहृत्य] ; इतो धर्मार्थो येन तत्तया
 हेतुना [हतधर्मार्थतया स्फुटं, मनोभुवः] कामस्य, [जनकोऽसि],
 धर्मार्थवाधेन काममात्मनिष्ठोऽसीत्यर्थः । नायं राज्ञसो विवाहः,—‘हत्वा
 क्षित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं तथा । प्रसङ्गं कन्याहरणं राज्ञसो
 विधिरुच्यते ॥’ इति कन्याहरणस्य राज्ञसत्त्वलक्षणात् । अयन्तु परदार-
 पहरणे बन्धुद्वीहो राजद्रोहश्चेत्यहो ! पापिष्ठस्य कामान्धस्य ते परम-
 साहसिकत्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

सत्यमीदृगेवाहं, ततः किम् ? इत्याशङ्क्य किमन्यद्वधात् ? इत्याह,
 अनिरूपितेति ।—[अनिरूपितरूपसम्पदः] शैलूपवद् बहुरूपधारित्वाद्-
 ज्ञातरूपविशेषस्य, अवाङ्मनसगोचररूपवैभवस्येति च गम्यते ; अन्यत्र,—
 आरोपितकृष्णरूपं तमः, तेजोविशेषाभावस्तम इति च मतद्वयेऽपि
 प्रमाणानवष्टतरूपसम्पद इत्यर्थः । [अन्यभृतच्छदच्छवेः] कोकिल-
 पक्षकान्तेः, [तव, तमसो वा] तिमिरस्येव । ‘वा स्यात् विकम्बोपमयोः’
 इति विश्वः । [सर्वगतस्य, क्षितिपः] चेदिपः, [अभीशुमान्] अंशुमान्
 [इव, सम्प्रति] इदानीमेव, [क्षिप्रुः] क्षेप्ता, आहन्तेत्यर्थः, शास्ताऽसौ
 दुरात्मनामिति भावः । “लसिगृध्रिष्ठिषिद्धिपेः क्लृः” (३।२।१४० पा०)

क्षुभितस्य महौभृतस्त्वयि
 प्रश्नमोपन्यसनं वृथा मम ।
 प्रलयोल्लसितस्य वारिधेः
 परिवाहो जगतः करोति किम् ? ॥ ५१ ॥
 प्रहितः प्रधनाय माधवा-
 नहमाकारयितुं महौभृता ।
 न परेषु महौजसश्छला-
 दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥ ५२ ॥

इति क्लृप्त्ययः । “न लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना क्लृप्त्ययोगे
 षष्ठ्या निषेधे तवेति शेषे षष्ठौ, पर्यवसानात् तु कर्मत्वलाभः । ‘अभीषुः
 प्रश्नश्चे रश्मो’ इत्यमरः । विश्वप्रकाशादयः सर्वेऽप्याभिधानिका मूर्धन्यान्तेषु
 पेटुः, लोकवेदयोस्तालव्यान्तो दृश्यते,—“अभीषूनां महिमानम्”
 इत्यादि ॥ ५० ॥

तर्हि असमर्थं त्वया राजा सान्वयितव्यः, इत्याशङ्का नित्याह, क्षुभित-
 स्येति ।—[त्वयि] विषये, [क्षुभितस्य] अतिक्रुद्धस्य, [महौभृतः] राज्ञः,
 [मम, प्रश्नमोपन्यसनं] श्रान्तोपदेशः, [वृथा] निष्फलः । तथा हि,—[प्रलयो-
 ल्लसितस्य] कल्याणक्षुभितस्य, [वारिधेः, जगतः परिवाहः] जगत्कृतो
 जलनिर्गममार्गः, [किं करोति ?] न किञ्चित् इत्यर्थः । दृष्टान्ता-
 लङ्कारः ॥ ५१ ॥

तर्हि असन्धित्सुना राज्ञा किमर्थं भवानिह प्रहितः ? तलाऽऽह, प्रहित
 इति ।—[प्रधनाय] युद्धाय, [माधवान्] यादवान्, [आकारयितुम्]
 आह्वातुम् । ‘युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्’ ‘इतिराकार-
 णाह्वानम्’ इति चामरः । [महौभृता] राज्ञा, [अहं, प्रहितः]

तदयं समुपैति भूपतिः

पयसां पूर इवानिवारितः ।

अविलम्बितमेधि वेतस-

स्तरुवन्माधव । मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

प्रेरितः । ननु रन्ध्रे हन्तव्याः शत्रवो नाह्नातव्या इत्यत्राऽऽह, नेति ।—
[महौजसः] महावीराः, [परेषु] अरिषु, [मलिन्मुखाः] पाटञ्चराः,
[इव] । ‘पाटञ्चरमलिन्मुखाः’ इत्यमरः । [छलात्] कपटात्,
[नापकुर्वन्ति] । तस्मादाह्वानं कर्तव्यमिति वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमुपमाऽलङ्कारसङ्कीर्णम् ॥ ५२ ॥

तदेवागमनप्रयोजनमुक्त्वा हितमुपदिशति, तदयमिति ।—[तत्]
तस्मात्, युद्धार्थत्वादित्यर्थः, [अयं, भूपतिः] चैव, [पयसां, पूरः] प्रवाहः,
[इवानिवारितः समुपैति] । हे [माधव !, अविलम्बितं] शीघ्रं, [वेतसः,
एधि] भव, तद्वत् नमस् आत्मानं रक्षेत्यर्थः । अस्तेर्लोट् सिपि हेर्धिः,
“घृसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” (६।४।११८ पा०) इति एत्वं, “धि च”
(८।२।२५ पा०) इति सकारलोपः । * माधव, त्वं [तरुवत्]
महावृक्षवत्, [मा स्म भज्यथाः] मा भज्यस्व ; अतः आत्मानं न विना-
शयेत्यर्थः । भजेः कर्मण्याशिपि लिङर्थं “स्मोत्तरे लङ् च” (३।३।१७६
पा०) इति लङ्, “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्भावः ।
उपमाऽलङ्कारः † ॥ ५३ ॥

* “घृसोरे—” (६।४।११८ पा०) इति सूत्रेण अस्तेः सकारस्यैव एत्वं च,
“असो—” (६।४।१११ पा०) इति सूत्रेण अस्तेरकारलोपि, “एधि” इति पदसिद्धौ
सत्यां, “धि च” (८।२।२५ पा०) इति सूत्रं सकारलोपार्थं कैश्चित् प्रमादादेव
सन्निवेशितमिति मन्यामहं ।

† अत्र परार्द्धं प्रति पृवार्द्धस्य हेतुतयोपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः, पयःपूरेणीपमानेन भूपतेरुपनेयस्य अनिवारितत्वरूपावैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनाद्
नायमानेनोपमाऽलङ्कारेणासौ सङ्कीर्णते ।

परिपाति स केवलं शिशू-
 निति तन्नामनि मा स्म विश्वसौः ।
 तरुणानपि रक्षति क्षमो
 स शरण्यः शरणाऽऽगतान् दिषः ॥ ५४ ॥
 न विदध्युरशङ्कमप्रियं
 महतः स्वार्थपराः परे कथम् ? ।

ननु रात्रि शिशुपाले यूनामफलमित्याशङ्क्याऽऽह, परिपातीति ।—
 [सः] शिशुपालः, [केवलम्] इत्यवधारणे क्रियाविशेषणम् ।
 [शिशून् परिपातीति] शिशून् पालयतीति, [तन्नामनि] तस्य
 शिशुपालसंज्ञायां, [मा स्म विश्वसौः] मा विश्वामं कुर्वित्यर्थः । असेः
 “स्मोत्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति लङि “रुदश्च पञ्चभ्यः”
 (७।३।८८ पा०) इति ईडागमः, चकारालुङि वा तत्र “अस्तिस्तिचो-
 ऽपृक्ते” (७।३।८६ पा०) इति ईडागमः, “ह्यान्तच्छणश्चसजागरणिश्चो-
 दिताम्” (७।३।५ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः, “न माङ्योगे”
 (६।४।७४ पा०) इत्यडभावस्तम्भयत् । किन्तु [क्षमो] क्षमावान् ।
 ब्रौह्मादित्वादिनिः । शरणे रक्षणे साधुः [शरण्यः] रक्षणक्षमः ।
 “नत्र साधुः” (४।४।८८ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [सः] शिशुपालः,
 [शरणाऽऽगतान्] शरणं रक्षितारम्, आगतान् प्राप्तान् । ‘शरणं गृह-
 रक्षितोः’ ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इत्युभयत्रापि विश्वः । [दिषः] शत्रून्,
 [तरुणान्] यूनः, [अपि रक्षति], अतो निःशङ्कं शरणमागच्छेत्यर्थः
 ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोणधारः, सोऽप्यतिक्षुब्धितः किल, कथं नः पालयेत् ? इत्या-
 शङ्क्याऽऽह, नेति ।—[स्वार्थपराः] स्वार्थनिष्ठाः, [परे] शत्रवः, [महतः]

भजते कुपितोऽप्युदारधी-
 रनुनीतिं नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥
 हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
 यदि सन्धत्स्व पुरा न नश्यसि ।
 अन्तैरथ तुष्यसि प्रियै-
 र्जयताञ्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥

अधिकस्य, [कथम्, अप्रियम्] अपकारम्, [अशङ्कं] यथा तथा, [न विदध्युः ?] कुर्युरेव, कार्यवशादित्यर्थः । किन्तु [उदारधीः] महा-
 मतिः । ‘उदारो दाढमहतोः’ इत्यमरः । [सः] राजा, [कुपितो-
 ऽपि, नतिमात्रकेण] प्रणतिमात्रकेण, [अनुनीतिम्] अनुनयं, [भजते]
 अनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । ‘प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्’
 इति भावः * ॥ ५५ ॥

किं बहुना, तवायं हितोपदेशसङ्ग्रह इत्याशङ्काऽऽह, हितमिति ।—
 [श्रुतम् अप्रियं हितमिच्छसि यदि] अप्रियं हितं श्रुतमाप्तादाकर्णितं
 ग्रहीतुमिच्छसि चेदित्यर्थः । [सन्धत्स्व] राजा सन्धेहि, [पुरा न
 नश्यसि] अन्यथा विनङ्ग्यसीत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्”
 (३।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे लट् । [अथ] इति पदान्तरे ।
 [अन्तैः] असत्त्वैः, [प्रियैस्तुष्यसि] यदि [जयतात्] जयतु । “तुह्यो-
 स्तातडाशिष्यन्वतरस्याम्” (७।१।३५ पा०) इति तोस्तातडादेशः ।
 [जीव, अवनीश्वरः] सार्वभौमः, [भव] ततः किमेभिः प्रियालापैः,
 अप्रियमपि हितमेव गृह्णाणेति भावः ॥ ५६ ॥

* अत्र स्वार्थपरैः, परैः, अपकारपरायणैः नतिमात्र एव कुपितस्यापि
 अनुनीतिभाजः राज्ञः आधिक्यप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारः, स चाप्रस्तुतात् सामान्यात्
 प्रस्तुतस्य विशेषस्य चैव स पततिः जायमानया अप्रस्तुतप्रशंसया सङ्कीर्त्यते ।

प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
युधि चैद्येन विजेष्यते भवान् ।
ग्रसते हि तमोऽपहं मुहु-
ननु राह्वाह्ममहर्षतिं तमः ॥ ५७ ॥
अचिराज्जितमौनकेतनो
विलसन् वृष्णिगणैर्नमस्कृतः ।
क्षितिपः क्षयितोद्धतान्धको
हरलौलां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

ननु कंसाद्यनेकविजयी कृष्णः कथं विजेष्यते राजा ? इत्याशङ्क्याऽऽह,
प्रतिपक्षेति ।—[प्रतिपक्षजित्] अनेकारिहन्ता, [अपि भवान्, असंशयं
संशयो नास्ति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । [युधि] सङ्ग्रामे, [चैद्येन]
शिष्टपुत्रपालेन, [विजेष्यते] जयतिः कर्मणि लृट्, शेषे प्रथमः । तमांश्चप
हन्तीति [तमोऽपहं] सर्वतमोऽपहारिणम् । “अपे क्लेशतमसोः”
(३।२।५० पा०) इति हत्तेर्ङप्रत्ययः । अह्नां पतिम् [अहर्षतिं]
सूर्यम् । “अहरादीनां पत्यादिप्रूपसङ्गानां कर्त्तव्यम्” (वा०) इति
वैकल्पिको रेफादेशः । [राह्वाहं] राह्वाख्यं, [तमः] । ‘आख्याह्ने
अभिधानञ्च’ इत्यमरः [मुहुः, ग्रसते ननु] गिलति, [हि] । अत्र हरि-
सूर्ययोः राहुचैद्ययोश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः
॥ ५७ ॥

किञ्च न भवानेक एव विजेष्यते, किन्तु सर्वैर्यादवैः सहैत्याह,
अचिरादिति ।—[सः, क्षितिपः] राजा । [अचिरात्] अविलम्बित-
मेव, [जितमौनकेतनः] जितो मौनकेतनः कार्ष्णिः प्रद्युम्नः स्मरश्च येन
सः । [वृष्णिगणैः] वृष्णयो यादवभेदास्तेषां गणैरोच्चैः, [नमस्कृतः]

निहतोन्मददृष्टकुञ्जरा-

दधतो भूरि यशः क्रमार्जितम् ।

न विभेति रणे हरेरपि

क्षितिपः का गणनाऽस्य वृष्णिषु ? ॥ ५६ ॥

न तदङ्गुलमस्य यन्मुखं

युधि पश्यन्ति भिया न शत्रवः ।

भीत्या प्रणतः सन्, अत एव [विलसन्] दीप्यमानः ; अन्यत्र,—
वृष्णीति पदच्छेदः । वृष्णि उच्छृणि, विलसन् वृषारूढ इत्यर्थः,
गणैः प्रमथैः, नमस्कृतः । ‘गणाः प्रमथसङ्घौघाः’ इति ‘वृषा
महेन्द्रे वृषभे’ इति च वैजयन्ती । [क्षयितोद्धतान्धकः] क्षयिता नाशिता,
उद्धता दृष्टा, अन्धका यादवभेदाः ; अन्यत्र,—अन्धकः असुरो येन सः ;
[हरलीलां] शम्भुविभ्रमं, [विडम्बयिष्यति] अनुकरिष्यति । अत्र
हरलीलाभिति सादृश्याऽऽक्षेपान्निदर्शना श्लेषसङ्कीर्णा ॥ ५८ ॥

ननु देवासुरैरप्यजय्या यादवाः कथं राज्ञा जेष्यन्ते ? तत्राऽऽह, निह-
तेति ।—[क्षितिपः] चेदिपः, [निहतोन्मददृष्टकुञ्जरात्] निहत उन्मदो
दृष्टः, कुञ्जरः कुवलयापीडाऽऽख्यो येन तस्मात् ; अन्यत्र,—हतानेकमत्त-
मातङ्गात् ; अत एव [क्रमार्जितं भूरि यशः दधतः, हरेः] कृष्णात्,
सिंहाच्चेति ध्वनिः । [अपि रणे न विभेति । अस्य] एतादृशश्चैवस्य,
[वृष्णिषु] यादवेषु भेषेषु च । ‘वृष्णिस्तु यादवे भेषे’ इति विश्वः ।
[का गणना ?] । कृष्णमगणयतो यादवाः के ? इत्यर्थः । अत्र कुञ्जर-
घातिनः सिंहस्य का कथा भेषेषु ? इत्यर्थान्तरप्रतीतिध्वनिरेव, न श्लेषः ;
हरेर्वृष्णिविशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् प्रकृताप्रकृतश्लेषे तदनङ्गीकारादित्युक्तं
प्राक् ॥ ५८ ॥

हरेरपि न विभेति इत्युक्तं, तदेव सम्भावयितुं तस्य पराक्रमाना-

द्रवतां ननु पृष्ठमीक्षते
वदनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥
प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः
शरदं प्राप्य विखण्डिताऽऽयुधाः ।
दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
यदि नाऽऽसारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

सर्गसमाप्तेर्वर्णयति, नेति ।—[युधि शत्रवो भियाऽस्य मुखं न पश्यन्ति] इति [यत्तन्नाङ्गतम्] । कुतः ? [सोऽपि न ईक्षते, ननु] खलु, [द्रवतां] भयात् पलायमानानां, [विद्विषां, पृष्ठं] कायपार्श्वार्द्धम्, ईक्षते । [जातु] कदाचित्, [वदनं] न ईक्षते ननु, खलु । द्वयोरन्यतरमुखेष्वन्योऽन्यस्य मुखविलोकनासम्भवात् स्वयं विमुखानां विद्विषाम् अभिमुखस्याप्यस्य सुखादर्शनादङ्गतमित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६० ॥

प्रतिन्विति ।—[शरदम्] ऋतुं, [प्राप्यः विखण्डिताऽऽयुधाः] खण्डितेन्द्रचापाः ; अन्यत्र,—शरान् ददातीति शरदस्तं शरदं शरवर्षिणं, प्राप्य विखण्डिताऽऽयुधाः खण्डितशस्त्राः, [प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः] अल्पस्फुरितवियुतः ; अन्यत्र,—प्रतनूल्लसिताः खल्वीकृतसितास्ता एव अचिरद्युतः अस्थिरद्युतः । [पयोभृतः] मेघाः, [आसारभृतः] वृष्टिभक्तः, [न यदि], शरदि वृष्टिशून्यत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—सुहृद्वलशून्या इत्यर्थः । ‘आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले’ इति वैजयन्ती । [अस्यारिभिस्तुल्यतां दधते] । अत्र पयोभृतामुपमानानामुपमेयभावीकृतेः प्रतीपालङ्कारः, तेषामासारसम्बन्धेऽपि सम्भावनया तदसम्बन्धीकृतेः अतिशयोक्तिभेदश्चेति सङ्करः ॥ ६१ ॥

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु-
 द्विषतां क्षालितमङ्गनाऽश्रुभिः ।
 नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
 खलु यस्याङ्घ्रियुगं विलिप्यते ॥ ६२ ॥
 समराय निकामकर्कशं
 क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।
 धनुषा सममाशु विद्विषां
 कुलमाशङ्कितभङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

मलिनमित्यादि ।—[मुहुः] असकृत्, [रणरेणुभिर्मलिनम्],
 अत एव [द्विषतामङ्गनाऽश्रुभिः क्षालितम्]; नाहत्वाऽरीन् रणा-
 चिवर्तिन इति भावः । [यस्य, अङ्घ्रियुगं] चरणयुगलम् । अथ [नृप-
 मौलिमरीचिवर्णकैः] रेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतानां राज्ञां,
 मौलिमरीचयो मुकुटमणिरश्मयस्तेरेव वर्णकैर्विलिपनैः, चन्दनैरित्यर्थः ।
 ‘चन्दने चापि वर्णकम्’ इति विश्वः । [विलिप्यते] विशिष्यते,
 [खलु] । अत्राङ्घ्रियुगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातानुलिप्तपुरुषसाम्य-
 प्रतीतिः समासोक्तिः * ॥ ६२ ॥

समरायेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [निकामकर्कशम्] अतिकठिनं,
 दुर्द्विषमित्यर्थः । [समराय] सम्प्रहाराय, [आकृष्टम्] आहतमाव-
 र्जितञ्च, [क्षणम्, आशङ्कितभङ्गं] मनसोत्प्रेक्षितस्वपराजयम्; अन्यत्र,—
 अतिकर्षणात् सम्भावितदलनं, [यस्य विद्विषां कुलम् आशु धनुषा

* अत्र मौलिमरीचिषु वर्णकतादात्म्याभावात् निरङ्गं रूपकम्, अपि च अङ्घ्रि-
 युगस्य वर्णकयोगासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेः असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽति-
 शयोक्तिरिति सङ्करः ।

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः
 कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
 कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
 स्रजमेके भुजगं यथाऽपरे ॥ ६४ ॥
 दधतोऽसुलभक्षयाऽऽगमा-
 स्तनुमेकान्तरताममानुषीम् ।
 भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
 सदृशा यस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

समम्, आनतिं] नम्रताम्, [उपैति] । अत्र धनुर्नमनकार्यस्य द्विष-
 न्नमनस्य तत्सहभावोक्तेः कार्य्य कारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययनिमित्तरूपा-
 तिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

तुहिनति ।—[अमम्] एवंविधं चैद्यं, [सुहृज्जनाः, तुहिनांशुं कल-
 यन्ति] आङ्गादकत्वात् चन्द्रं मन्यन्ते । [विरोधिनः, उष्णकरं] तपनं,
कलयन्ति । एकस्यानैकप्रतीतिमुपमिमौते, कृतिभिरिति ।—[कृतिभिः]
 कुशलैरैन्द्रजालिकादिभिः, [कृतदृष्टिविभ्रमाः] जनितदृष्टिविपर्य्ययाः,
 [एके] नराः, [यथा, स्रजं] मालां, कलयन्ति, [अपरे] तु [भुजगं]
कलयन्ति ; एकमेव रज्ज्वादिकामिति शेषः । उपमाऽलङ्कारः । स चैकस्य
 निमित्तवशादुदग्रहोतेनेदन्ताऽदस्ताऽनैकधोल्लिखनात्मकेनोल्लेखेन सङ्कीर्य्यते
 ॥ ६४ ॥

दधत इति ।—[असुलभक्षयागमाः] दुर्लभग्रहप्राप्तयः ; अन्यत्,—
 अमरत्वात् दुर्लभनाशयोगाः । ‘निलयापचयो क्षयो’ इत्यमरः ।
 [एकान्तरतां] भयाद्विजनस्थानि निरताम्, [अमानुषीं] कार्श्यमालि-
 न्यादिना पिशाचादिवत् प्रतीयमानाम् ; अन्यत्,— एकान्तरतां

अतिविस्मयनीयकर्मणो
 नृपतेर्यस्य विरोधि किञ्च न ।
 यदमुक्तनयो नयत्यसा-
 वहितानां कुलमक्षयं क्षयम् ॥ ६६ ॥
 चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदो
 मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ।

नियतसुरतां, नित्यभोगामिति यावत्, अमानुषीं दिव्यां, [तनुं, दधतः]
 दधानाः, [भुवि, सम्प्रति] ; कचन, [न प्रतिष्ठिताः] राज्यभंशात् कापि
 स्थितिमप्राप्ताः ; अन्यत्र च— भुवं न स्पृशन्तीत्यर्थः । देवत्वात् । [यस्य
 अरातयः सुरैः सदृशाः] । अत्राप्यमुमिति पूर्वेण सम्बन्धः । श्लिष्टविशे-
 षण्येयमुपमा । श्लेष एवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥

अतीति ।—[अतिविस्मयनीयकर्मणः] अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य ।
 स्मयतेरनोयरप्रत्ययः । [यस्य, नृपतेः] चैद्यस्य, [विरोधि] चेष्टितं
 द्वेषिरूपं, [किञ्च न] न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । [यत्] यस्मात्, [अमुक्त-
 नयः] अत्यक्तनीतिमागः, [असौ, अक्षयम्] अविनाशि, पूर्वं केनापि
 क्षयं न नीतमित्यर्थः । [अहितानां कुलं] शत्रुजातं, [क्षयं] नाशं,
 [नयति] ; नीतिपौरुषाभ्यां द्विषन्निर्मूलयितुरस्य का विरोधिवाक्ता ?
 इति भावः । अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेहभेदेन परिहारा-
 द्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः * ॥ ६६ ॥

चलितेति ।—[असौ] चैद्यः, [चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदः] चलिताः
 प्रवृत्ता, ऊर्द्धा उत्थिताः, कबन्धसम्पदः शिरोद्धीनकलेवरसम्पद एव

* पूर्वाहं प्रति परार्हवाक्यार्थस्य हेतुतथोपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारश्चेति सङ्करः ।

अतरत् स्वभुजौजसा मुहु-
 मंहतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥
 न चिकीर्षति यः स्मयोद्धतो
 नृपतिस्तच्चरणोपगं शिरः ।
 चरणं कुरुते गतस्मयः
 स्वमसाधिव तदीयमूर्धनि ॥ ६८ ॥

कबन्धसम्पद उदकसमृद्धयो येषु तान् । श्लिष्टरूपकम् । ‘कबन्धं
 सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरं’ इति वैजयन्ती । [मकरव्यूहानिरुद्ध-
 वर्त्मनः] मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासाः, त एव मकरव्यूहा
 इति श्लिष्टरूपकम् । ‘व्यूहो समूहविन्यासौ’ इति वैजयन्ती । तैः
 निरुद्धवर्त्मनो निरुद्धप्रवेशमार्गान् ; अत एव [महतः] दुस्तरान्,
 [सङ्गरसागरान्] समरसमुद्रान्, [स्वभुजौजसा] निजभुजबलेनैव,
 [मुहुः] असकृत्, [अतरत्] । भुजिनाञ्चितरणमदृष्टचरमत्यङ्गुतमिति
 भावः । अत्र कबन्धा एव कबन्धाः मकरव्यूहा एव कच्छपादिव्यूहा
 इति श्लिष्टरूपकस्य सङ्गरेषु सागररूपगणहेतुत्वात् केवलं श्लिष्टपरम्परित-
 रूपकम् ॥ ६७ ॥

नति ।—[स्मयोद्धतः] गर्वेण दुर्विनीतः, [नृपतिः, शिरः] निजो-
 त्तमाङ्गं, तस्य शिशुपालस्य चरणमुपगच्छतीति [तच्चरणोपगं]
 तत्पादगतं, [यः, न चिकीर्षति] कर्तुं नैच्छति, [तदीयमूर्धनि]
 तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्धनि, [गतस्मयः] विगर्वः, [असौ]
 शिशुपालः, [एव स्वं चरणं, कुरुते] निधत्त इत्यर्थः । अनन्तान् सद्यो
 नमयति नम्रानवतीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलाऽऽयुध-

श्चतुरङ्गामपहाय वाहिनौम् ।

बहुशः सह शक्रदन्तिना

स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६६ ॥

अविचालितचारुचक्रयो-

रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।

युवयोरिदमेव भिद्यते

यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥

स्वेति ।—[सः] चैयः ; चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि यस्यास्तां [चतुरङ्गां, वाहिनीं] सेनाम्, [अपहाय, स्वभुजद्वयकेवलाऽऽयुधः] स्वभुजद्वयं केवलमेकमायुधं यस्य सः सन्, [शक्रदन्तिना] एरावतेन, [सह] ; चत्वारो दन्ता यस्मिन् तं [चतुर्दन्तम्, आहवम्] रणां, [बहुशोऽगच्छत्], चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्धयेन योद्धुं चैयं विना कीऽन्यः शक्तः ? इति भावः । दन्तिनोराहवश्चतुर्दन्त इत्युक्तं, न तु मनुष्यदन्तिनोरिति विरोधः । स च शक्रदन्तिनेति परिहृतः, तस्य चतुर्दन्तत्वादिति विरोधाऽऽभासः ॥ ६६ ॥

अविचालितेति ।—[अविचालितचारुचक्रयोः] अविचालितं परैरपर्यासितम्, अत एव चारु शोभनं, चक्रं सुदर्शनं राष्ट्रञ्च ययोस्तयोः । ‘चक्रं राष्ट्रथाङ्गयोः’ इति विश्वः । [श्रिया] कमलया सम्पदा च, [अनुरागात्, उपगूढयोः] आश्लिष्टयोः, [युवयोः] तव तस्य च । “त्यदादौनि सर्वैर्नित्यम्” (१।२।७२ पा०) इत्येकशेषः । [इदमेव, भिद्यते] विश्लेष्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । किं तत् ? इत्यत्राऽऽह ।—[यत् त्वम्] ; इन्द्रमुपगतः [उपेन्द्रः] इन्द्रानुजः ; तदनुचर इति यावत् । [सः] तु इन्द्रमतिक्रान्तः [अतीन्द्रः] इन्द्रविजयीति यावत्, [एव] । इदमेव भिद्यते इति

भृतभूतिरहोनभोगभाग्-
 विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।
 रुचिमिन्दुदले करोत्यजः
 परिपूर्णन्दुरुचिर्महौपतिः ॥ ७१ ॥
 नयति द्रुतमुड्गतिश्रितः
 प्रसभं भङ्गमभङ्गुरोदयः ।

सम्बन्धः ; इन्द्रकिङ्करेन्द्रजयिनोः का साम्यकथा ? इति भावः । अत्रोप-
 मानात् कृष्णादुपमेयस्य चैद्यस्याधिक्याद्भेदप्राधान्यसाधर्म्योक्त्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च, त्वत्तोऽप्यधिको राजा, इत्यवाच्योऽयमर्थः, यदौश्वरादप्यधिक
 इत्याह, भृतेति ।—भृता भूतिर्भस्म सम्पच्च येन सः [भृतभूतिः] ।
 ‘भूतिर्भस्मनि सम्पदि’ इत्यमरः । अहोनां भोगिनामिनो-
 ऽहोनां शेषः तस्य भोगं कायं भजतीति [अहोनाभोगभाक्] शेषभूषण
 इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अहोनामन्यूनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहोना-
भोगभाक् । ‘भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरः ।
 [विद्विषां विजितानेकपुरः] विजितानेकविद्विष्टपुर इत्यर्थः ; एकत्र,—
 त्रिपुरविजयात्, अन्यत्र,—शलुनगरविजयाच्चेति भावः । सापेक्षत्वेऽपि
 गमकत्वात् समासः । एवम्भूतः [अपि, अजः] हरः । ‘अजा विष्णुहर-
 च्छागाः’ इत्यमरः । [इन्दुदले] चन्द्रखण्डे विषये, [रुचिम्] अभिलाषं,
 [करोति] ; इन्दुदले या रुचिः शोभा तां करोति दधातीति चार्थः ।
 सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा । [महौपतिः] तु ; परिपूर्णन्दो रुचिरिव
 रुचिः शोभा यस्य सः, तस्मिन् रुचिरभिलाषा यस्येति च [परिपूर्णन्दु-
 रुचिः] । ‘रुचिर्मयूखे शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोः’ इति विश्वः । अत्र
 हरः खण्डेन्दुरुचिः, राजा पूर्णन्दुरुचिरिति व्यतिरेकः । स च रुच्योर-
 भेदाश्रयादिति शेषमूलाभेदातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ७१ ॥

गमयत्यवनौतलस्फुर-

द्भुजशाखं भृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा

जनयन्मण्डलभेदमन्यतः ।

खनति क्षतसंहति क्षणा-

दपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

अथ कलापकमाह, नयतीति ।—यः तटद्रुमैः सरितामुदकस्य पूर इव भूमतां गणैः क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति, तत् क्रीडाप्रकारं लिभिर्वर्णयति ।—[अभङ्गुरोदयः] स्थिरवृद्धिः, यः [उड्गतिश्रितः] औडत्यभाजः, अनम्रानिति यावत् । श्रयतेः कृप् । नृपान् दुमांश्चेत्यर्थः, [द्रुतं] शीघ्रं, [प्रसभं] प्रसह्य, [भङ्गं] नयति ; अवनीतल-स्फुरद्भुजशाखम्] अवनीतले स्फुरन्त्यौ भुजौ शाखे इव भुजशाखे यस्य तं, भुजौ प्रसार्य प्रणिपतितमित्यर्थः ; [अन्यं] नृपं द्रुमञ्च वेतमादिकं, [भृशमुन्नतिं] गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्यति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [अन्तरा] मण्डलमध्ये आल-वालमध्ये च, [रन्ध्रम्] अवकाशं शुषिरं च, [अधिगम्य । अन्यतः, मण्डलभेदं] मण्डलस्य अमान्यादिवक्रस्य, भेदम् उपजार्पं, [जनयन्] ; अन्यत्र,—मण्डलभेदं मण्डलस्य आधारदेशस्य, भेदं विदारणं, जनयन् कुर्वन्नित्यर्थः । [क्षतसंहति] क्षता संहतिरैकमत्यं, मूलानामाश्लेषश्च यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [क्षणान्, कस्यचित्] राज्ञः द्रुमस्य च, [महान्ति मूलानि] मुख्यान् जनान्, [अपि खनति] तापयति ; अन्यत्र,—महान्ति मूलानि, अद्रीन्, अपि, खनति अवदारयति ॥ ७३ ॥

घनपत्रभृतोऽनुगामिन-

स्तरसाऽऽकृष्य करोति कांश्चन ।

दृढमप्यपरं प्रतिष्ठितं

प्रतिकूलं नितरां निरस्यति ॥ ७४ ॥

इति पूर इवोदकस्य यः

सरितां प्रावृषिजस्तटद्रुमैः ।

क्वचनापि महानखण्डित-

प्रसरः क्रौडति भूभृतां गणैः ॥ ७५ ॥

कलापकम्

घर्नति ।—घनानि सान्द्राणि, पत्राणि वाहनानि पर्णानि च, बिभ्रतीति [घनपत्रभृतः, कांश्चन] नृपान् दुमांश्च, [तरसा] बलेन वर्गेन च । ‘तरसो बलरंद्धसो’ इति विश्वः । [आकृष्य, अनुगामिनः] अनुचरान्, [करोति ; दृढं] यथा तथा, [प्रतिष्ठितं] प्रतिष्ठां गतम्, [अपि, प्रतिकूलं] प्रातिकूल्यभाजम्, [अपरं] नृपं द्रुमञ्च, [नितरां, निरस्यति] उत्पात्रान्यतः क्षिपति ; द्रुमपक्षे,—प्रतिकूलं कूले, निरस्यति क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [क्वचनापि अखण्डितप्रसरः] सर्वत्राखण्डित-प्रवृत्तिरित्यर्थः, [महान्, यः] शिशुपालः ; प्रावृषि जातः [प्रावृषिजः] । “सप्तम्यां जनेर्डः” (३।२।६७ पा०) इति ङप्रत्ययः । “प्रावृट्शरत्कालदिवां जे” (६।३।१५ पा०) इत्यलुक् । “प्रावृषिकः” इति पाठे,—तत्र जातः इत्यर्थे “प्रावृषष्ठप्” (४।३।२६ पा०) इति ठप् प्रत्ययः, “ठस्येकः” (७।३।५० पा०) इतीकादेशः । [सरितामुदकस्य पूरस्तटद्रुमैरिव, भूभृतां] राज्ञां, [गणैः] साधनैः, शि—७०

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः
 परितो रुद्धनिरन्तराम्बराः ।
 अधिरूढनितम्बभूमयो
 न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥
 कटकानि भजन्ति चारुभि-
 र्नवमुक्ताफलभूषणैर्भुजैः ।

[क्रीडति] । ‘महत्तः कुरुरा—’ इत्यागामिश्लोके स ‘महोपतिः’ इत्यनेनास्य सम्बन्धः * ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह, अलघ्वित्यादि ।—यस्यारिस्त्रियः सम्पद्यनुभूत-
 मापद्ययनुभवन्तीति वक्ष्यति, तत्प्रकारमेवाऽऽह ।—[अधिरूढनितम्ब-
 भूमयः] उन्नतशोणिभागाः, [अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः] अलघुभिः
 उपलानां मणौनां पाषाणानाञ्च, पङ्क्तिभिः शालन्त इति तच्छा-
 लिनीः । ‘उपलो मणि-पाषाणौ’ इति विश्वः । [परितः, रुद्धनिर-
 न्तराम्बराः] रुद्धमावृतं, निरन्तरं सान्द्रं सन्निहितञ्च, अम्बरं वस्त्रमाकाशञ्च
 याभिस्ताः, अधिरूढनितम्बभूमौः आक्रान्तशोणिभागाः प्राप्तकटकाश्चेति
 विभक्तिविपरिणामः । [मेखलाः] रशनाः पर्वतमध्यभूमौश्च, [चिराय
 न विमुञ्चन्ति] । अत्र सम्पदादिविषयत्वेनाभयेषामपि मेखलादीनां
 वर्ण्यत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति ।—किञ्च [नवमुक्ताफलभूषणैः] नवमुक्ताफलानि

* अत्र यच्छब्दवाच्यस्य चैदस्य उदकपूर्णं साहं, तथा उपमानभूतैः तटद्वयैः
 सह उपमयभूतानां भूभृतां गणानामधैषध्वंसास्यप्रतीकैः पूर्वोक्तेन च श्लोकद्वयेन
 भङ्गनयन-मूलखननादिरूपसामान्यधर्मस्य श्लेषमहिम्ना विशिष्याभिधानात् अप्रत्यक्ष-
 कादेश वाच्यत्वात् श्लेषानुप्रायितं पूर्णोपमाऽलङ्कारः ।

नियतं दधते च चित्रकै-
रवियोगं पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥
इति यस्य ससम्पदः पुरा
यदवापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः ।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमवनौधमूर्द्धसु ॥ ७८ ॥

विशेषकम् ।

नूतनमौक्तिकानि, भूषणानि येषां तैः, [चारुभिः भुजैः, कटकानि]
वलयानि, [भजन्ति] ; अन्यत्र,—नवमुक्ताफलभूषणैः नवमुक्तानि
अचिरव्यक्तानि, अतः अफलानि वधव्यान्निष्फलानि, भूषणानि आभर-
णानि यैस्तैः, भुजैः उपलब्धिताः, कटकानि तटानि, भजन्ति । [च]
किञ्चेति चार्थः । [पृथुगण्डशैलतः] पृथुगण्डस्थलेषु, [चित्रकैः] पत्ररच-
नाभिः, [नियतम्, अवियोगं] सम्पर्कं, [दधते] ; अन्यत्र,—पृथुगण्डशैलतः
च्युतस्थूलोपलेषु, चित्रकैः मृगविशेषैः, नियतम् अवियोगं सह वासं,
दधते । अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः * ॥ ७७ ॥

इतीति । - [यस्यारिस्त्रियः, पुरा] पूर्वं, [ससम्पदः] सश्रीकाः, [भव-
नेषु] सदानेषु, [यदवापुः] मेखलादिकमनुबभूवुः ; [समस्तम्]
अशेषं, [तदिदानीमापदा, अवनीध्रमूर्द्धसु] शैलशृङ्गेषु, [इति] इत्थं,
[स्फुटमेव] अवापुः । न ह्यस्य वैरिणां जीविताऽऽशेति भावः । अत्रापि
यदर्थस्योत्तरश्लोकेनान्वयः † ॥ ७८ ॥

* अत्र चित्रमृगविशेषः सह वासात्तत्त्वन्त्यऽपि सम्भावनया अरिस्त्रीणां तत्त्वन्त्य-
कथनादतिशयोक्तिमूलकश्लेषानुप्राणितः सहोक्त्यलङ्कारः ।

† अत्रारिस्त्रीणां शैलशिखरेषु तत्तद्दृष्टहोचितद्रव्यसम्भारप्राप्तेरसम्बन्धऽपि
सम्भावनया तन्नामसम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ।

महतः कुकुरान्धकद्रुमा-
 नतिमात्रं दववद्दहन्नपि ।
 अतिचित्रमिदं महौपति-
 र्यदकृष्णामवनीं करिष्यति ॥ ७६ ॥
 परितः प्रमिताक्षराऽपि सर्वं
 विषयं प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।
 न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित्
 परिभाषिव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥

महत इति ।—यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । सः [महौपतिः, महतः]
 अधिकान्, [कुकुरान्धकद्रुमान्] कुकुराश्चान्धकाश्च यादवभेदाः, तान्व
 द्रुमान्, [अतिमात्रं, दववत्] दवाग्निवत् । ‘दवदावौ वनारण्यवल्ली’
 इत्यमरः । [दहन्नपि अवनीम्, अकृष्णाम्] अश्यामां, [करिष्यति], इति
 [यत्, इदम्, अतिचित्रं] विरुद्धमित्यर्थः ; कृष्णरहितामित्यविरोधः, अत
 एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; कुकुरान्धकैः सह कृष्णं हनिष्यतीति
 श्लेषार्थः ॥ ७६ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, परित इति ।—[प्रमिताक्षराऽपि, प्रकर्षेण मिता-
 क्षराऽपि ; एकत्र,—मितभाषितत्वात्, अन्यत्र तु,—ब्रूत्वाच्चाप्याक्षरा-
 ऽपि, [सर्वं, विषयं] राष्ट्रकाव्यं देशञ्च, [परितः, प्राप्तवती] व्याप्तवती,
 सर्वत्र प्रवृत्तेत्यर्थः । [प्रतिष्ठां] प्रामाण्यं स्थितिञ्च, [गता, गरीयसी]
 भूयिष्ठार्था, [यदाज्ञा] यस्य राज्ञः शासनं, [परिभाषा] अनियमनिवा-
 रको न्यायविज्ञेयः, सा [इव, कुतश्चित्] कुत्रापि, [न प्रतिहन्यते खलु]
 न बाध्यते हि । परिभाषा ह्येकदेशे स्थिता सवशास्त्रमभिज्वलयति
 इति भाष्यकारः । “इको गुणवृद्धौ” (१।१।३ पा०) इत्यादिका

यामूढवानूढवराहमूर्ति-
मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
तेनोच्यते साम्प्रतमक्षतैव
क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

परिभाषा ; “सिचि वृद्धिः—” (७।२।१ पा०) इत्यादिर्विषयः । उपमा-
लङ्कारः । * औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति ।—[यां] भुवम्, [आदौ] पूर्वं, [पुराणः पुरुषः]
विष्णुः, [ऊढवराहमूर्तिः] धृतवराहशरीरः, स च न तु स्वरूपे-
णेति भावः ; [मुहूर्त्तं] क्षणमात्रम्, [ऊढवान्] धृतवान् ; [क्षता-
रिणा] संहृतसकलविपक्षेण, [पुनः, तेन] राज्ञा, अविक्रते-
नेति भावः ; [अक्षतैव] विपक्षैरनुपद्रुतैव, [असौ भूः, साम्प्रतम्]
अद्यापि, न तु मुहूर्त्तमिति भावः ; [सम्यक्] यथाशास्त्रम्, [उच्यते]
धार्यते । वच्चेः कर्मणि लट् । “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना
सम्प्रसारणम् । अत्र राज्ञो विष्णोराधिक्यकथनाद्वातिरेकः । अत्र
ध्वनिः,—कश्चिद्वृद्धः, स चोढवराहमूर्तिः यामविक्रतामादौ प्रथमं मुहूर्त्त-
मूढवान् परिणीतवानिति, अत एव अक्षता पूर्वण अक्षतयोनिः ;
अत एवासौ भूर्वोढः क्षतारिणा शौर्यादिगुणाच्छेनेत्यर्थः ; तेन
केनचिदयूना साम्प्रतं पुनरुच्यते पुनः परिणीयते ;—‘सा चेदक्षतयोनिः
स्यात् पुनः संस्कारमर्हति’ इति स्मरणादिति भावः । ‘सा पुनर्भूरुच्यते’
इति योज्यम् । ‘पुनर्भूर्दिधिषूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः’ इत्यमरः ।
अत्राभिधायाः प्रकृतार्थ एव नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव ॥ ८१ ॥

* अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना शास्त्रकारीयसङ्केतविशेषरूपया परिभाषया
साङ्गे चैवाऽऽदेशस्यावैधर्म्यं साम्प्रतीतिः शेषानुप्राणितेयमुपमाऽलङ्कारः ।

भूयांसः क्वचिदपि काममस्त्वलन्त-
 स्तुङ्गत्वं दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
 कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य पारं
 शीर्य्यन्ते न गुणमहोर्मयस्तदोयाः ॥ ८२ ॥
 लोकाऽऽलोकव्याहतं घर्मरश्मेः
 शालीनं वा धाम नालं प्रसर्तुम् ।
 लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु
 क्रामत्युच्चैर्भूमृतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

भूयांस इति ।—[द्वयेऽपि] समुद्रोर्मयो गुणोर्मयश्चेति द्वितया
 अप्युर्मय इति । द्वेस्तयप् तस्य “द्वित्विभ्याम्—” (५।२।४३ पा०) इत्य-
 नेन अयजादेशः, “प्रथमचरम—” (१।१।३३ पा०) इत्यादिना जसि
 विभाषया सर्वनामसंज्ञा । [भूयांसः] बहुतराः, [क्वचिदपि, अस्त्वलन्तः]
 अप्रतिहतप्रसरा इत्यर्थः ; [कामं तुङ्गत्वञ्च, दधति यद्यपि] दधत्येव ।
 ‘यद्यपीत्यवधारणे’ इति केशवः । तथाऽप्येति शेषः । [सलिलनिधेः]
 समुद्रस्य, [कल्लोलाः] महोर्मयः । ‘अयोर्मिषु । महत्तमूङ्गोलकङ्गोलौ’
 इत्यमरः । [पारं] तोरम्, [अवाप्य, शीर्य्यन्ते] विलीयन्ते । शीर्य्यन्ते-
 देवादिनात् कर्त्तरि लट् । [तदोया गुणमहोर्मयः] तु पारमवाप्य [न]
 शीर्य्यन्ते । अत्र गुणमहोर्मिणां भूयत्वादिति साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्र-
 स्याधिक्याद्वातिरेकः ; अनेन राज्ञोऽपि समुद्राधिक्यं व्यज्यते । प्रहर्षणी
 वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, लोकाऽऽलोकित्यादि ।—[लोकाऽऽलोकव्याहतं]
 लोक्यते आलोक्यते च पाश्चात्तरेणेति लोकाऽऽलोकः । ‘लोकाऽऽलोकश्चक्र-
 वालः’ इत्यमरः । विश्लेषणसमासः । तेन व्याहतं निरुद्धप्रसारं, लोकस्या-

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषो भिन्नोऽधरोऽलक्तकै-
रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रोण्योऽलसन्मखलाः ।
प्राप्तो मौक्तिकहारमुन्नतकुचाऽऽभोगस्तदीयद्विषा-
मित्यं नित्यविभूषणा युवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि ॥ ८४ ॥

ऽऽलोकैः चक्षुःप्रकाशेन, व्याहृतमित्यपि स्फुरति ; अत एव [शालीनम्]
अष्टष्टं, लज्जया भग्नधार्यमित्यर्थः । “शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः”
(५।२।२० पा०) इति निपातः । [वा] इवार्थे वा शब्दः, तद्वदुत्प्रेक्षा ।
[धर्मरश्मेः, धाम] तेजः, [पश्यतो लोकस्याग्रे उच्चैः, भूभृतः] पर्वतान्
राजश्च, [प्रसक्तुं] व्याप्तुं, [नालं] न समर्थम् । लोकाऽऽलोकव्याप्तस्य
लोकाग्रे सञ्चरत्वादित्यर्थः । [यस्य] राजस्तु, [तेजः] पश्यतो
लोकस्य, अग्रे अग्रत एव, [दृष्टं] केनापि अव्याहृतत्वात् प्रगल्भं सत्,
उच्चैः, भूभृतः राजः पर्वतांश्च, [आशु, क्रामति] व्याप्नोति । अत्रापतिहृत-
प्रतापत्वेन राज्ञः सूर्यादाधिक्यात् व्यतिरेकः ; स च द्वयोर्लोकाऽऽलो-
कयोर्द्वयानां भूभृताम् अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितया
शालीनत्वोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । शालिनी वृत्तमेतत् ॥ ८३ ॥

विच्छित्तिरिति ।—[वपुषो नवचन्दनेन, विच्छित्तिः] वियोगः,
आपदि इति भावः ; अन्यत्र,—चन्दनाऽऽलेपनमिति यावत्, [अधरः]
अधरोष्ठः, [अलक्तकैः] लाक्षारगैः, [भिन्नः] वियुक्तः ; अन्यत्र,—युक्तः ;
[नयने च, पतिताञ्जने] गलितकज्जले ; अत एव [अच्छाच्छे] अच्छप्रकारे ।
“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावः । “कर्मधारयवत्—”
(८।१।११ पा०) इति सुपो लुक् । अन्यत्र,— अच्छाच्छे नयने, पतिता-
ञ्जने प्राप्ताञ्जने ; [श्रोण्यः] नितम्बाः ; लसन्मखला न भवन्तीति
[अलसन्मखलाः] निर्मखला इत्यर्थः ; अन्यत्र,—लसन्मखला इति
पदच्छेदः । [उन्नतकुचाऽऽभोगः] उन्नतः कुचाऽऽभोगः कुचविस्तारः,
[मौक्तिकहारं] मौक्तिकानां हारं हरणं, [प्राप्तः] ; अन्यत्र,—मुक्तादाम
प्राप्तः । [इत्थम्] उक्तरीत्या, [तदीयद्विषां] युवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्रीः

र्युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थाम् ।

रुदतां भवदङ्गनागणानां

करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाघकृते शिशुपालबधे महाकाव्ये

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

नित्यविभूषणाः] । अत्राऽऽपत्सम्पदोः प्रकृताप्रकृतयोः युवतिविशेषण-
द्वारा वर्णनात् श्लेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणसूक्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यमौदृशस्ते राजा, ततः किम् ? इत्याशङ्क्य तर्हि तत्त्वमाकर्णये-
त्याह, विनिहत्येति ।—[ऊर्जितश्रीः] अधिकैश्वर्यः, [असौ] राजा,
[र्युधि भवन्तं सद्यः, विनिहत्य] हत्वा, [रुदतां] क्रन्दतां, [भवदङ्गना-
गणानां, करुणान्तःकरणः] कृपाऽऽविष्टचित्तः सन्, [शिशुपालतां यथार्थां
करिष्यति] * अङ्गनागणान् प्रति तच्छिशुपालनेन निजां शिशुपालसंज्ञा-
मन्वर्थां करिष्यतीत्यर्थः । अत्र रोदनकरुणापदार्थयोर्विशेषणगत्या
क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । ओप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचिते

माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गषाख्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

* करिष्यते इत्यस्य “विभाषीपदं प्रतीयमाने” (१।३।७७ पा.) इति
सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वादेवात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यवश्यम् ।

सप्तदशः सर्गः ।

—(०००)—

द्वतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना

युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।

प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना

समं महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥

सरागया सूतघनघर्मतोयया

कराऽऽहतिध्वनितपृथूरूपीठया ।

मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया-

रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थम्, [अमुना, वचस्विना] वाग्मिना । “मन-
स्विना” इति पाठे,—मनस्विना धीरेण, दूतेन इति शेषः, [युगक्षय-
क्षुभितमरुद्गरीयसि] युगक्षये कल्पान्ते, क्षुभित उद्धतः, मरुत्तद्वद्गरीयसि,
[वचसि ईरिते] सति, [तदम्बुराशिना] युगक्षयवर्द्धिना, [समं] तुल्यं
यथा तथा, [सदः] हरेरास्थानं, [महाप्रलयसमुद्यतं] महाप्रलये
सर्वसंहारे, समुद्यतम् उद्द्युक्तं सत्, [सपदि, प्रचुक्षुभे] प्रचुक्षुप ।
कल्पोद्धतमहामारुतेन महार्णवे इव तद्वचनेन तत् सदः क्षुभितमासी-
दित्यर्थः । उपमा । रुचिरा वृत्तम् ;—‘वतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभसजगाः’
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टादशभिः सभाक्षोभं वर्णयति, सरागयेत्यादि ।—[नृपाः]
राजानः ; सह रागेण पाटलिम्ना अनुरागेण च [सरागया] । “तेन

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
 करोदरप्रहितनिजांसधामनि ।
 समुल्लसच्छकलितपाटलोपलैः
 स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥
 अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
 समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः ।
 रुषाऽरुणीकृतमपि तेन तत्क्षणं
 निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥

सहेति तुल्ययोगे" (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [सुतघनघर्म-
 तोयया] सुतं घनं सान्द्रं, घर्मतोयं स्वेदोदकं यस्यां सा तया, [करा-
 ऽऽहतिध्वनितपृष्ठरूपीठया] कराऽऽहत्या पाणितलाऽऽस्फालनेन, ध्वनितं
 पृष्ठं महत्, ऊरुः पीठमिव ऊरुपीठं यस्यां तया, [मुहुर्मुहुः, दशनविखण्डि-
 तोष्ठया] दन्तदष्टाधरया, [रुषा प्रियतमयेव भेजिरे], आविष्टोऽनाविष्टश्च
 रौद्रस्थायौ क्रोधः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

अथ सप्तदशभिः राज्ञां क्रोधानुभावानाह, अलक्ष्यतेत्यादि ।—
 [करोदरप्रहितनिजांसधामनि] करोदरप्रहितं पाणितलाऽऽस्फालितं,
 निजमंसधाम स्वांसप्रदेशा येन तस्मिन्, अत एव [क्षणदलिताङ्गदे]
 क्षणात् दलिताङ्गदे भग्नकेयूरे, [गदे] गदाख्ये कृष्णानुजे, [समुल्लस-
 च्छकलितपाटलोपलैः] समुल्लसद्भिः उत्पतद्भिः, शकलितैः शकलोकृतैः,
 दलदङ्गदगलितैरित्यर्थः, पाटलोपलैः पद्मरागैः, [कोपपावकः स्फुलिङ्ग-
 वानिव, स्फुटं] व्यक्तम्, [अलक्ष्यत] इत्युत्प्रेक्षा । 'त्रिषु स्फुलिङ्गो-
 ऽग्निकणः' इत्यमरः ॥ ३ ॥

अवज्ञयेति ।—[बलः] बलभद्रः, [समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः]

यदुत्पतत्पृथुतरंहारमण्डलं
व्यवर्त्तत द्रुतमभिद्रुतमुल्मुकः ।
वृहच्छिलातलकठिनांसघट्टितं
ततोऽभवद्भ्रमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥
प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाऽऽहति-
स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।
युधाजितः कृतपरितूर्णवीजनं
पुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

समुल्लसत् समन्ततः प्रसरत्, दशनमयूखमण्डलं दन्तरश्मिपटलं यस्य स सन्,
[अवज्ञया] अनादरेण, [उच्चकैः] उच्चैः, [अहसत्] इति [यत्, तेन]
हासेन, [रुषाऽरुणीकृतमपि निजं वपुः, तत्क्षणं] तस्मिन् क्षणे । “अत्यन्त-
संयोगे च” (२।१।२६ पा०) इति द्वितीया । [पुनर्निजां, रुचिं] धावत्य-
मेव, [अनयत्] । अत्र वपुषः स्वधावत्यत्यागेन दन्तधावत्यस्वीकारात्
तद्गुणालङ्कारः ;—‘तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाऽऽश्रयः’ इति
लक्षणात् ॥ ४ ॥

यदिति ।—[उल्मुकः] नाम राजा, [उत्पतत्पृथुतरंहारमण्डलम्]
उत्पतत् उल्लुठत्, पृथुतरं हारमण्डलं मुक्ताकलापो यस्मिन् कर्मणि तद्-
यथा तथा, [अभिद्रुतं] द्रुताभिमुखं, [द्रुतं, व्यवर्त्तत] विवर्त्ततः, इति [यत्,
ततः] विवर्त्तनात्, [अखिलं सदः, वृहच्छिलातलकठिनांसघट्टितं]
वृहता शिलातलकठिनेन अंसेन स्कन्धेन, घट्टितं, [भ्रमितमिवाभवत्] ।
विवर्त्तवेगवशोत्यादंसघट्टनाद् भ्रमितमिवाभूत्, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यत इति ।—[प्रकुप्यतः] अतिक्रुध्यतः, [युधाजितः] नाम
राज्ञः, [वदनसरोजं, श्वसनसमीरणाऽऽहतिस्फुटोष्मभिः] श्वसनसमीरणस्य
निःश्वासमारुतस्य, आहतिभिः स्फुटः प्रकटः, ऊष्मा उष्णत्वं येषां तैः,

प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थितं

व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।

समुद्यतं सपदि बधाय विद्विषा-

मतिक्रुधं निषधमनौषधं जनः ॥ ७ ॥

[तनुवसनान्तमारुतेः] सूक्ष्मवस्त्राञ्चलवातेः, [कृतपरितूर्णवौजनं] कृतं परितूर्णवौजनं शीघ्रविधूननं यस्य तत्, अतिशीघ्रं वीज्यमानमपीत्यर्थः, [पुनस्तारां] पुनरत्यन्तम् । अव्ययादासुप्रत्ययः । [अस्विदत्] स्विद्यति स्म । स्विदेर्लुङि पुषादित्वाद्ङ्प्रत्ययः । अलोष्पविशिषण-गत्या खेदहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, वीजनेऽपि खेद इति विरोधः । वीज-रयं चुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजिति ।—[जनः सपदि विद्विषां बधाय, समुद्यतम्] उदयुक्तम्, [उद्धतं] तीव्रम्, अतएव [अतिक्रुधम्] अधिकक्रोधम्, [अनौषधम्] अप्रतीकारमित्यर्थः, [निषधं] निषधाऽऽख्यं नृपं, [प्रजापतिकृतु-निधनार्थं] दक्षाध्वरध्वंसनार्थम्, [उत्थितम्] ; रुद्रस्येवं [रौद्रं] रुद्रसम्बन्धिनं, [ज्वरमिव] वीरभद्ररूपिणमित्यर्थः, * [व्यतर्कयत्] । अत्र राज्ञोऽपि प्रजापतित्वात् पुनः प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थितः साक्षाद्दक्षाध्वरविध्वंसौ वीरभद्र इवायमिति उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । † उपमा ॥ ७ ॥

* दक्षाध्वरविध्वंसौ ज्वरस्तु निदानं रुद्रस्य निश्चासात्, वासुदेव च तस्याहंनयनात् सम्भूत इत्युक्तम् ; तस्य मङ्गिनाथो वा वीरभद्रमञ्जातु—“महावीरोऽसि रं भद्र ! मम सर्वगणेश्वर । वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां ब्रज ॥ कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञचयं नय ॥” इति काशीखण्डात् (८२ अ०) प्रमाणादवगन्तव्या ।

† उत्प्रेक्षितवानित्यस्य ज्वरसदृशतया समालोचितवानित्यर्थत्वेन स्फुटतया सादृश्यावगमादवोपमाऽलङ्कारः । निषधस्य ज्वरसदृशत्वे तत्रत्यजनस्य वितर्कमावप्रतीतिः ज्वररूपेण तत्सदृशरूपेण च सम्भावनाया अप्रतीतिश्चैवोत्प्रेक्षाऽलङ्कारावसरः । उत्प्रेक्षावाचकपदानामुपादानेऽपि यद्योक्तैककीटिकत्वेन सम्भावना न प्रतीयते, न ततोत्प्रेक्षा । उक्तञ्च तदलङ्कारोपसंहारप्रसङ्गदर्शने,—“यदेतत्” इत्यादि शीकावसाने “इत्यत्र ‘मन्वे’-शब्दप्रयोगेऽपि उक्तव्यायाः सम्भावनायाः अप्रतीतिर्वितर्कमात्रं, नासावपङ्कवोत्प्रेक्षा” इति ।

परस्परं परिकुपितस्य पिंषतः
 क्षतोर्मिकाकनकपरागपङ्किलम् ।
 करद्वयं सपदि सुधन्वनो निजै-
 रनारतसुतिभिरधायताम्बुभिः ॥ ८ ॥
 निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वल-
 न्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदम् ।
 अबिभ्रमद्भ्रमदनलोल्मुकाऽऽकृतिं
 प्रदेशिनीं जगदिव दग्धमाहुकिः ॥ ९ ॥

परस्परमिति ।—[परिकुपितस्य] अतिक्रुद्धस्य, अत एव [परस्परं, पिंषतः] पीडयतः, करद्वयमित्यर्थः, [सपदि, सुधन्वनः] राज्ञः, [क्षतो-
 र्मिकाकनकपरागपङ्किलं] क्षतानां पिष्टानाम्, ऊर्मिकाणाम् अङ्गुली-
 यकानां, कनकपरागेण सुवर्णचूर्णेन, पङ्किलं पङ्कवत् । पिच्छादित्वात्
 मत्वर्थीय इलच्प्रत्ययः । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यमरः । [करद्वयं]
 पाणियुग्मं, [निजैः] करद्वयजन्यैरेव, [अनारतसुतिभिः] अविरतसावैः,
 [अम्बुभिः] खेदोदकैः, [अधायत] अक्षाल्यत । “धावु गतिशुद्धोः”
 इति धातोः कर्मणि लङ् । अतोर्मिकाणां करद्वयस्य च परागत्वपङ्किल-
 त्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तोरतिशयोक्ती, तयोः सङ्करः ॥ ८ ॥

निरिति ।—[आहुकिः] नाम राजा, [निरायतां] प्रसारिताम्,
 [अनलशिखोज्ज्वलां] अनलशिखा अग्निज्वाला, तद्वत् उज्ज्वलां,
 [ज्वलन्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदं] ज्वलन्तीभिर्नखप्रभाभिः कृता परि-
 वेषसम्पत् परिधिशोभा यस्यास्ताम्, अत एव [भ्रमदनलोल्मुका-
 ऽऽकृतिं] भ्रमतोऽनलोल्मुकस्य अलातस्येव, आकृतिः संस्थानं यस्यास्ताम् ।
 ‘अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्’ इत्यमरः । [प्रदेशिनीं जगद्गन्धुमिव] इत्युत्प्रेक्षा ।

दुरौक्षतामभजत मन्मथस्तथा
 यथा पुरा परिचितदाहधार्ष्ट्या ।
 ध्रुवं पुनः सशरममुं तृतीयया
 हरोऽपि न व्यसहत वीक्षितुं दृशा ॥ १० ॥
 विचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसा-
 दुरः स्फुरत्तनुरुहमग्रपाणिना ।
 परामृशत् कठिनकठोरकामिनौ-
 कुचस्थलप्रमुषितचन्दनं पृथुः ॥ ११ ॥

[अभिभ्रमत] अभयति स्म । अभिर्णौ चङ् । दूतसन्तर्जनाय भ्रात्र्यमाण-
 नखप्रभापटला तर्जनी जगद्दाहाय भ्रात्र्यमाणांलातचक्रवदलक्ष्यते-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥

दुरौक्षतामिति ।—[मन्मथः] प्रद्युम्नावतारः कामः, [तथा, दुरौ-
 क्षतां] दुर्दर्शनत्वम् । ईक्षतेः खलन्तात् तत्प्रत्ययः । [अभजत यथा
 हरोऽपि, पुरा] पूर्वजन्मनि, [परिचितदाहधार्ष्ट्या] परिचितम् अभ्यस्तं,
 दाहधार्ष्ट्यं दहनसाहसं यस्यास्तया, [तृतीयया दृशा सशरम्, अमुं] मन्मथं,
 [ध्रुवं पुनर्वीक्षितुं, न व्यसहत] न शक्तः । “परिनिविभ्यः सेवसित-
 सयसिवुसहसुटस्तुखञ्जाम्” (८३।७० पा०) “सिवादीनां वाङ्मव्यवा-
 येऽपि” (८३।७१ पा०) इति विकल्पात् न षत्वम् । अनयोत्प्रेक्षया
 रुद्रस्यापि भौषणः, किमुतान्येषाम् ? इति वस्तु व्यज्यते ॥ १० ॥

विचिन्तयन्निति ।—[पृथुः] नाम राजा, [उपनतं] प्राप्तम्,
 [आहवं] युद्धं, [रसात्] रणरागात्, [विचिन्तयन्] कदेति ध्यायन्,
 [कठिनकठोरकामिनौकुचस्थलप्रमुषितचन्दनं] कठिनेन कर्कशेन,
 कठोरेण प्रवृद्धेन, कामिन्याः कुचस्थलेन प्रमुषितमपहृतं, चन्दनं यस्य
 तत् । एतेनास्य सुरतसमरयोः समरसत्वं व्यज्यते ; अत एव [स्फुर-

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनोसुतम् ।
जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभि-
र्विवर्त्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥
विवर्त्तयन् मदकलुषीकृते दृशौ
कराऽऽहतचित्कृतकृतभैरवाऽऽरवः ।

तत्तुरुहम्] उदञ्चत्युलकम्, [उरः] । अग्रश्चासौ पाणिश्चेति समानाधिकर-
णसमासः । अत एव “हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्” (२अ०
भूम अधि० २० सू०) इति वामनः । तेन [अग्रपाणिना] पाणितलेन,
[परामृशत्] परामृष्टवान्, रणकण्डूलपाणित्वादिति भावः ;
अत एव यदन्येषां रोषजनकं दूतवाक्यं, तदागामिरणकारणतयाऽस्य
हर्षहेतुरिति श्लोकार्थः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति ।—[गुरुं] स्वभावतो धीरम्, [अपि] सन्तं, [रूक्षया]
परुषया, [रिपोर्गिरा] दूतवाचा, [विलङ्घितस्थितिम्] उलङ्घित-
मर्यादं, क्रोधादुन्मर्यादं विकुर्वाणमित्यर्थः ; [गान्दिनीसुतम्] अक्रूरम्,
[अभिवीक्ष्य जनैः, तदा] अक्रूरविक्रियाऽऽलोकनसमये, [युगपरिवर्त्त-
वायुभिः] कल्पान्तवातैः, [विवर्त्तिताः] स्थानादुच्चालिताः, [गिरिपतयः]
अद्रयः, [प्रतीयिरे] विश्वश्चसिरे ; अक्रूरविक्रियादर्शनाद्गिरिचलन-
मपि युगान्ते सम्भावितमेवेति जनैर्विश्वस्तमित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीन-
शपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ।
अत्र कल्पान्ते गिरिचलनविक्रियाकल्पेयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन
सादृश्याऽऽक्षेपान्निदर्शनाऽलङ्कारः ; तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरं धैर्यं नैस-
र्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति ।—[मदकलुषीकृते] मदो मद्यविकारो दानञ्च ।

क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभूत्

प्रसेनजिह्वज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बुबिन्दुभि-

र्गवेषणः परिणतदाडिमारुणैः ।

स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै-

र्बभौ चिरं निचित इवासृजां लवैः ॥ १४ ॥

‘मदो मद्येभदानयोः’ इति विश्वः । तेन कलुषीकृते आकुलीकृते,
[दृशौ, विवर्त्तयन्] घूर्णयन्, [कराऽऽहृतचितिकृतभैरवाऽऽरवः] करेण
पाणिना शुण्डादण्डेन च, आहतायां क्षितौ भूमौ, कृतो भैरवाऽऽरवो
भयङ्करध्वनिर्येन सः, क्रोधात् सध्वानं करेण क्षितिमाग्नान्नित्यर्थः ; [क्रुधा]
क्रोधेन, [अतिलोहिनीम्] अतिलोहिताम् । “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो
नः” (४।१।३८ पा०) इति विकल्पात् ङीष्, तकारस्य च नकारः ।
[तनुं] वपुः, [दधत्, प्रसेनजित्] नाम राजा, [गैरिकारुणः] धातु-
रक्तः, [गज इवाभूत्], तद्वदलक्ष्यतत्पर्यर्थः * ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरिति ।—[सः] प्रसिद्धः, [गर्गवेषणः] नाम राजा, [सकु-
ङ्कुमैः] सर्वाङ्गीणकस्मोरजलेपैरित्यर्थः ; अत एव [परिणतदाडि-
मारुणैः] परिपक्वदाडिमबीजरक्तैः, [अम्बुबिन्दुभिः] क्रोधसात्त्विकैः
स्वेदबिन्दुभिरित्यर्थः ; [मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतैः] मत्सरेणान्तः-
सम्भृतेनात्युत्कटवेरेण, स्फुटितात् निर्भिन्नात्, वपुषो विनिःसृतैः,
[असृजां लवैः] असृग्बिन्दुभिः, [अविरलं] निरन्तरं, [निचितः]
व्याप्तः, [इव चिरं बभौ] । उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

* अत्र वप्रक्रोडारततया गैरिकारुणेन गिरिजेन गजेन सह प्रसेनजितः
राज्ञः अवैधसंज्ञासाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः ।

ससम्भ्रमं चरणतलाभिताडन-
स्फुटन्महोविवरवितोर्णवर्त्मभिः ।
रवेः करैरनुचिततापितोरगं
प्रकाशतां शिनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥
प्रतिक्षणं विधुवति शारणे शिरः
शिखिद्युतः कनककिरौटरश्मयः ।
अशङ्कितं युधमधुना विशन्त्वमी
क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥

ससम्भ्रममिति ।—[शिनिः] सात्यकेः पितामहः, [ससम्भ्रमं] ससत्वरं, [चरणतलाभिताडनस्फुटन्महोविवरवितोर्णवर्त्मभिः] चरण-तलाभिताडनेन पादतलाभिघातेन, स्फुटन्त्या दलन्त्याः, मञ्चा विवरैः क्छिद्रैः, वितोर्णवर्त्मभिः दत्तमार्गैः, तत्प्रसरणैरित्यर्थः ; [रवेः करैः, अनुचिततापितोरगम्] अनुचितं पूर्वमपरिचितमिदं यथा तथा, तापिताः सन्तापं गमिताः, उरगा यस्मिन् तत्, [रसातलं, प्रकाशतां] प्रकटत्वम्, [अनयत्] । अत्र महोरविकरोरगरसातलानां क्रमेण स्फुटनान्तः-प्रवेशतापप्रकाशनैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पादाङ्गनैरमानुषैर् तौव्रतां व्रजति स्मेति ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति ।—[शारणे] नाम रात्रि, [प्रतिक्षणं शिरः, विधुवति] क्रोधात् कम्पयति सति । ध्रुवस्योदादिकाक्षटः शलादेशः, “अचि श्रुधातु—” (६।१।७७ पा०) इत्यादिना उवडादेशः । शिखिवत् द्योतन्त इति [शिखिद्युतः] अग्निप्रभाः । क्षिप् । [कनककिरौटरश्मयः] नीराजनकर्तारः, [अमी] भूपाः, [अधुना, अशङ्कितं] निःशङ्कं, [युधम्] आजिम् । ‘समित्याजिसमिदयुधः’ इत्यमरः । [विशन्त्विति क्षमा-

दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
 विदारितं विततवृहद्भुजालतः ।
 विदूरथः प्रतिभयमायकन्दरं
 चलत्फणाधरमिव कोटरं तरुः ॥ १७ ॥
 समाकुले सदसि तथाऽपि विक्रियां
 मनोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
 घनाम्बुभिर्वहलितनिम्नगाजलै-
 र्जलं न हि व्रजति विकारमम्बधेः ॥ १८ ॥

पतीन्, निरराजयन्निव] नीराजयन्ति स्मैव, इत्युत्प्रेक्षा । ‘नीराजनात्
 स्याद्विजयः’ इत्यागमः ॥ १६ ॥

दधाविति ।—[विततवृहद्भुजालतः] वितते विस्तृते, वृहद्व्यो भुजे
 लते इव यस्य सः, [विदूरथः] नाम राजा, [विवक्षया] किमपि
 वक्तुमिच्छया, [विदारितं] व्यात्तम् ; अत एव [चलत्पृथुरसनं] चलन्ती
 पृथुर्महती, रसना जिह्वा यस्मिन् तम् । ‘रसज्ञा रसना जिह्वा’ इत्यमरः ।
 [प्रतिभयं] भयङ्करम्, [आस्यकन्दरम्] आस्यं कन्दर इवास्यकन्दर-
 स्तम् । ‘दरौ तु कन्दरो वा स्त्री’ इत्यमरः । [तरुः, चलत्फणाधरं]
 चलन् फणाधरः फणो यस्मिन् तत्, [कोटरमिव] । ‘निष्कुहः कोटरं
 वा ना’ इत्यमरः । [दधौ] । श्रौती पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

समाकुल इति ।—[परोदितैः] शत्रुवाक्यैः, [सदसि] आस्थाने,
 [तथा, समाकुले] चुभिते, [अपि, मुरभिदः] हरेः, [मनः, विक्रियां]
 क्षोभं, [नागमत् । हि] तथा हि, [बहुलितनिम्नगाजलैः] बहुलितानि
 बहुलीकृतानि, क्षोभितानि इत्यर्थः, निम्नगाजलानि यैस्तैः, [घनाम्बुभिः]
 मेघोदकैः, [अम्बधेर्जलं विकारं न व्रजति] ; यथा वर्षोदकैर्नद्यः
 क्षुब्ध्यन्ति, न समुद्रस्तद्वदिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥

परानमौ यदपवदन्त आत्मनः
 स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।
 निनाय नो विकृतिमविस्मितः स्मितं
 मुखं शरच्छशधरमुग्धमुद्भवः ॥ १९ ॥
 निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः
 स्पृशे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।
 मुरद्विषः खनितभयानकाऽऽनकं
 बलं क्षणादथ समनह्यताऽऽजये ॥ २० ॥

परानिति ।—[अमौ] खलाः, [परान्] अन्यान्, [अपवदन्ते] निन्दन्ति ।
 “अपाददः” (१।३।७३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । [आत्मनः] खानि, [स्तुवन्ति
 च] इति [यत् असौ, असतां] खलानां, [स्थितिः] प्रकृतिः, [इति] इति
 मत्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः, अन्यथा पौनरुक्त्यमित्याल-
 ङ्कारिकाः । विस्मितो न भवतीति [अविस्मितः] दूतप्रलापैर्विस्मयं
 न गतः, [उद्भवः, स्मितं] स्मेरम् । उभयत्र कर्त्तरि क्तः । अत एव
 [शरच्छशधरमुग्धं] शरदिन्दुसुन्दरम्, इत्युपमा । [मुखं विकृतिं, नो
 निनाय] न प्रापयाभास । न हि महतां निन्दा स्तुतिर्वा विकार-
 कारणमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृत इति ।—[तत्र] सदसि, [इति] इत्थं, [प्रकोपिभिः]
 अतिक्रुद्धैः, [यदुभिः विद्विषां, स्पृशे] चरे । ‘अपसर्पश्चरः स्पृशः’ इत्य-
 मरः । [निराकृते] धिक्कृते, [शनैः, गतवति] गच्छति सति, साग-
 सोऽपि दूतस्याबध्यत्वादिति भावः ; [अथ] दूतगमनानन्तरं, [खनित-
 भयानकाऽऽनकं] खनितेन ध्वनिना, भयानकाः भयङ्कराः, आनकाः

मुहुः प्रतिस्खलितपराऽऽयुधा युधि

स्थवीयसीरचलनितम्बनिर्भराः ।

अदंशयन्नरहितशौर्यदंशना-

स्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे

रणश्रवादुपचयमाशु बिभ्रति ।

महीभुजां महिमभृतां न सम्ममु-

र्मदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः ॥ २२

पटहा यस्मिन् तत्, [मुरद्विषो बलं क्षणात्, आजये] युद्धाय, [समनञ्चत] सन्नद्धम् ॥ २० ॥

मुहुरिति ।—[वृष्णिभूभृतः] यादवनरेन्द्राः, [मुहुः] असक्तः, [युधि, प्रतिस्खलितपराऽऽयुधाः] भग्नप्रतिपक्षाऽऽयुधाः, [स्थवीयसीः] स्थूलतराः, पराक्रमानुरूपप्रकर्षवतीरित्यर्थः । “स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना पूर्वस्य गुणलोपो । [अचलनितम्बनिर्भराः] अद्रिकटकनिविडाः, अन्तःसारवतीरित्यर्थः ; [अरहितशौर्य-दंशनाः] अरहितम् अव्यक्तं, शौर्यमेव दंशनं वर्म यासां ताः, [तनूः] देहान्, [अयं नय इति] वर्मधारणं नीतिरिति हेतोः, न तु भयादिति भावः ; [अदंशयन्] अवर्मयन् । दंशेरनुदात्तेत्वात् परस्मैपदं चित्थमित्याहुः ; अत एव भट्टमल्लः,—“संवर्मयति सन्नद्धात्मने सज्जतीत्यमी । सन्दंशते दंशयते सन्नाहे पदपञ्चकम् ॥” इति । केचित्तु चुरादिषूभयपदिषु पठन्ति । अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहा इति ।—[महिमभृताम्] ऐश्वर्यवतां, [महीभुजां] राज्ञां

सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
 सुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
 त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतो नृपाः
 पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्त्वरन् ॥ २३ ॥
 युधे परैः सह दृढबद्धकक्षया
 कलक्कणन्मधुपकुलोपगौतया ।

सम्बन्धिनि, [रणश्चवात्] युद्धश्चवणात्, [आशु] शीघ्रम्, [उपचयं]
 वृद्धिं, [विभक्ति] विभ्राणे, [वपुषि, अपरैः] अन्यैः, [क्षणं] क्षणमपि,
 [तदन्तरे, दुरुद्धाः] दुर्भराः, [मुदः] सन्तोषाः, [अन्तरा] अन्तराले,
 [न सम्मसुः वहिः कक्षुकाश्च] न सम्मसुः न मान्ति स्म ; नावर्तन्तेत्यर्थः ।
 पूर्वत आधेयाऽऽधिव्यादुत्तरत्वाऽऽधाराऽऽधिव्यादिति विवेकः । अत्र मुदां
 कक्षुकानाञ्च प्रकृतानामेव विशेषणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृता-
 ऽऽस्पदा तुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनमिति ।—[द्विरदगणं], सह कल्पनया [सकल्पनं] यथो-
 चितसन्नाहसहितम् । ‘कल्पना सज्जना समे’ इत्यमरः । वरूथो
 रथगुप्तिरेषामस्तीति [वरूथिनः] रथान् । ‘रथगुप्तिर्वरूथो ना’
 इत्यमरः । [तुरङ्गिणः] अश्वयुक्तान् । [वाजिनः] अश्वान्, [च, जयन-
 युजः] पत्न्ययनादिसंयुक्तान् । सम्मदादियः क्षिप् । ‘जयनः
 स्यात्तुरङ्गादिसन्नाहे विजयेऽपि च’ इति विश्वः । [स्वयं त्वरायुजः]
 त्वरायुक्तान् स्वतः, [कुर्वतोऽपि], स्वतः एव त्वरया कुर्वाणानपीत्यर्थः,
 [तदधिकृतान्] हस्त्यादिषु नियुक्तपुरुषान्, [नृपाः पुनः पुनः, अतत्त्वरन्]
 त्वरयन्ति स्म ; तेषां तथा रणौत्सुक्यादिति भावः । त्वरेणौ चङि
 “अत्स्मृत्स्वरप्रथमदस्तृत्स्वशाम्” (७।४।८५ पा०) इत्यभ्यासस्माकारः
 ॥ २३ ॥

युध इति ।—[अथ परैः सह, युधे] युद्धाय, [दृढबद्धकक्षया]

अदीयत द्विपघटया संवारिभिः
 करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥
 सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः
 समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।
 रणैषिणां पुलकभृतोऽधिकम्बरं
 ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

दृढबद्धा कक्षा मध्यबन्धनं यस्यास्तया । ‘कक्षा वृद्धतिकायां स्यात्
 काक्षां मध्येभबन्धने’ इति विश्वः । अन्यत्र,—दृढोदयोग्येत्यर्थः ;
 [कलकण्ठमधुपकुलोपगीतया] कलं कण्ठता मधुपकुलेनालिगयेन, उप-
 गीतया ; वन्दिमागधस्तुतया चेति गम्यते । [द्विपघटया] । कर्त्ता ।
 [स्वयं, संवारिभिः] सोदकैः, [करोदरैः] पुष्कराग्रैः पाणितलाग्रैश्च,
 [अक्षयम्] अपरिमितं, [दानं] मदः, [अदीयत] ; दानं द्रव्यञ्च, अदीयत
 दत्तम् । अत्र प्रस्तुतगजघटाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतदानकर्तृप्रतीतिः
 समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

सुमेखला इति ।—शोभना मेखला बन्धनमूलाणि काञ्चाश्च यासां
 ताः [सुमेखलाः] । ‘मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः’ इति
 विश्वः । [सिततरदन्तचारवः] सिततरैः दन्तैर्दन्तमयतनुभिर्दशनैश्च,
 चारवः, [समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः] समुल्लसन्त्यः तनवः सूक्ष्माः, परि-
 धानसम्पदः कोशसम्पदो वस्त्रसम्पदश्च यासां ताः, [पुलकभृतः]
 क्वायाभृतः रोमाञ्चधारिण्यश्च, [सदसिलताः] चारुखड्गवद्भाः, [प्रिया
 इव, रणैषिणां] रणाऽऽकाङ्क्षिणाम् ; कम्बरासु [अधिकम्बरम्] अवि-
 कण्ठम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [ललम्बिरे] लग्ना इत्यर्थः ।
 श्लेषः श्लिष्टोपमा वा मतमेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाऽऽकृति-
भयप्रदैः समितिषु भौमदर्शनः ।
सदैवतैः सततमथानपायिभि-
र्निजाङ्गवन्मुरजिदसेव्यताऽऽयुधैः ॥ २६ ॥
अवारितं गतमुभयेषु भूरिशः
क्षमाभृतामथ कटकान्तरेष्वपि ।
मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणित-
प्लुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥ २७ ॥
उपेत्य च स्वनगुरुपक्षमारुतं
दिवस्त्रिषा कपिशितदूरदिङ्मुखः ।

मनोहरैरिति ।—[अथ, प्रकृतिमनोरमाऽऽकृतिः] स्वभावसुन्दर-
मूर्तिः, [समितिषु] युद्धेषु, भौमं दर्शनं यस्य सः [भौमदर्शनः, मुरजित्]
हरिः, [मनोहरैः] प्रकृतिमनोहरैः, समितिषु [भयप्रदैः, सदैवतैः]
अधिदेवतायुक्तैः, [सततम् अनपायिभिः, आयुधैः] शार्ङ्गादिभिः,
[निजाङ्गवत्] पृथगवस्थितैः शरीरैरिव, इत्युत्प्रेक्षा । [असेव्यत]
सेवितः ॥ २६ ॥

अवारितमिति ।—[अथ] आयुधसन्निधानानन्तरं, [सः] हरिः,
[उभयेषु] द्वयेषु, द्विविधेष्वित्यर्थः ; [क्षमाभृतां] राज्ञां गिरौणाच्च,
[कटकान्तरेष्वपि] शिविराभ्यन्तरेषु नितम्बावकाशेषु च, [भूरिशः]
बहुशः, [अवारितम्] अप्रतिहतं, [गतं] प्रस्थितं, [मुहुः] असकृत्,
[युधि, क्षतसुरशत्रुशोणितप्लुतप्रधिं] क्षतानां सुरशत्रूणाम् असुराणां,
शोणितैः प्लुताः सिक्ताः, प्रधयो नेमयो यस्य तम् । ‘चक्रधारा प्रधि-
र्नेमिः’ इति हलायुधः । [रथम्, अधिरोहति स्म] आरुरोह ॥ २७ ॥

प्रकम्पितस्थिरतरयष्टि तत्क्षणं
 पतत्यतिः पदमधिकेतनं दधौ ॥ २८ ॥
 गभीरताविजितमृदङ्गनादया
 स्वनश्रिया हतरिपुहंसहर्षया ।
 प्रमोदयन्नथ मुखरान् कलापिनः
 प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः ॥ २९ ॥

उपेत्यति ।—[च] किञ्चेति चार्थः । [पतत्यतिः] अण्डजमण्डले-
 श्वरः, गरुडः इत्यर्थः । ‘पतत्यत्रथाण्डजाः’ इत्यमरः । [त्विषा] कान्त्या,
 [कपिशितदूरदिङ्मुखः] कपिशितानि कपिलीकृतानि, दूराणि दिङ्मु-
 खानि येन सः, [स्वनगुरुपक्षमारुतं] स्वनेन गुरुर्महान्, पक्षमारुतो
 यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, [दिवः] स्वर्गात्, [उपेत्य] आगत्य, [तत्-
 क्षणं] तस्मिन् क्षणे, [प्रकम्पितस्थिरतरयष्टि] प्रकम्पिता स्थिरतरा
 निश्चला, यष्टिरावासस्तम्भो यस्मिन् तत्तथा, [अधिकेतनं] केतने ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [पदं, दधौ] निहितवान् ॥ २८ ॥

गभीरतेति ।—[अथ] गरुडागमनानन्तरं, [स रथः, नवघनवत्]
 नवघनेन नवाम्बुदेन तुल्यम् । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति
 वतिप्रत्ययः । [गभीरताविजितमृदङ्गनादया] गभीरतया गान्भी-
 र्येण, विजितो मृदङ्गनादो यया तथा, [हतरिपुहंसहर्षया] हतो
 रिपुहंसानां हंसानामिव रिपूणां, हर्षो यया तथा, [स्वनश्रिया]
 ध्वनिसम्पदा, [मुखरान्] कूजतः, [कलापिनः] मयूरान्, [प्रमोदयन्,
 प्रतिष्ठते स्म] प्रतस्थे । “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इत्या-
 ल्मनपदम् । “लट् स्मे” (३।२।११८ पा०) इति भूते लट् । तद्धित-
 गता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २९ ॥

निरन्तरस्थगितदिगन्तरं ततः

समुच्चलद्वलमवलोकयन् जनः ।

विकौतुकः प्रकृतमहाप्लवेऽभवत्

विशृङ्खलं प्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥

ववृंहिरे गजपतयो महाऽऽनकाः

प्रदध्वनुर्जयतुरगा जिह्वेषिरे ।

असम्भवद्विरिवरगह्वरेरभूत्

तदा रवेर्दलित इव स्त आश्रयः ॥ ३१ ॥

निरन्तरेति ।—[ततः] रथप्रस्थानानन्तरं, [निरन्तरस्थगितदिग-
न्तरं] निरन्तरं नौरन्ध्रं, स्थगितानि आच्छादितानि, दिगन्तराणि येन
तत्, [समुच्चलत्] प्रतिष्ठमानं, तत् [बलं] सैन्यम्, [अवलोकयन्,
जनः] लोकः, [प्रकृतमहाप्लवे] प्रकृतः प्रक्रान्तः, महाप्लवो महापूरः,
जगत्संभवरूप इत्यर्थः, येन तस्मिन्, [विशृङ्खलम्] अप्रतिघातं, [प्रचलित-
सिन्धुवारिणि] प्रचलितं क्षुभितं, यत् सिन्धोरब्धेः, वारि तस्मिन्, [विकौ-
तुकः] निवृत्तकोतूहलः, [अभवत्] ; कल्पान्तक्षुभितवारिधेर्वारिवच्च तद्वलं
सकलजगत्संहारशङ्कया अलक्ष्यतेत्यर्थः । अतान्यदर्शनादन्यदिदृष्ट्वा-
निवृत्तेर्वलवारिधिवारिणोरेकत्वाऽऽक्षेपे बाधात् सादृश्याऽऽक्षेपात् वाक्य-
भेदेन प्रतिविम्बकरणात् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

ववृंहिर इति ।—[गजपतयः, ववृंहिरे] ववृंहुः, वृंहणं चक्रित्यर्थः ।
'वृहि वृद्धो शब्दे च' आत्मनेपदं चिन्त्यम् ; * अत एव भट्टमल्लः,—

* कर्मव्यतीहारे शब्दाधानाभात्तत्पदमनुशिष्टं, व्यतिपूर्वकत्वाभावेऽपि "प्रिया-
मृगं किम्पुरुषश्चुम्बे" इत्यादिकमारप्रयोगवदस्य साधुलं सन्पादनीयम्, एतद्वत्वात्
चिन्तावीजमिति ।

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ
 मधुद्विषः फलदलघुप्रतिस्वनैः ।
 विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहामुखै-
 र्गताः परां मुदमहसन्निवाद्रयः ॥ ३२ ॥
 जङ्गीकृतश्रवणपथे दिवौकसां
 चमूरवे विशति सुराद्रिकन्दराः ।
 अनर्थकैरजनि विदग्धकामिनी-
 रतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥

‘हेषते ऋषतेऽश्वाणां हस्तिनां वृंहतीति च’ इति । [महाऽऽनकाः
 प्रदध्वनुः], जयशीलास्तुरगाः [जयतुरगाः, जिह्वेक्षिरे] हेषां चक्रित्यर्थः ।
 ‘हेषृ ऋषृ अव्यक्ते शब्दे’ । [तदा] तस्मिन् काले, [असम्भवगिरिवर-
 गह्वरैः] असम्भवन्ति अन्तर्जातुमपर्याप्नुवन्ति, गिरिवरगह्वराणि येषां तैः,
 गिरिवरगह्वरेषु अमाद्भिः, अवर्त्तमानैरित्यर्थः ; [रवैः] वृंहणादिघोषैः,
 [स्व आश्रयः] स्वसमवायिकारण्यमाकाशः, [दलित इव] विदारित
 इव, [अभूत्] इत्युत्प्रेक्षा । तथा तेषामतितीव्रत्वं व्यज्यते ॥ ३१ ॥

अनारतमिति ।—[मधुद्विषः] हरेः, [दुन्दुभौ] रणभेर्यां,
 [जयाय, अनारतम्] अश्रान्तं, [रसति] ध्वनति सति, [फलदलघुप्रति-
 स्वनैः] फलन्तः सङ्ग्रामन्तः, अलघवो महान्तः, प्रतिस्वनाः प्रतिध्वनयो
 येषु तैः, [विनिष्पतन्मृगपतिभिः] विनिष्पतन्तः क्षोभान्निर्गच्छन्तः,
 मृगपतयः सिंहा येभ्यस्तैः, [गुहामुखैः] गुहाभिरेव मुखैः, [अद्रयः
 परां मुदं गताः] सन्तः, [अहसन्निव] । सिंहानां धावत्यात् ध्वनि-
 योगाच्च हसनोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

जङ्गीकृतेति ।—दिवमोको येषां तेषां [दिवौकसां] देवानां,
 कन्दरान्तर्गतानामित्यर्थः ; [जङ्गीकृतश्रवणपथे] अधिरीकृतश्रोत-

अरातिभिर्युधि सहयुध्वनो हतान्
जिघृक्षवः श्रुतरणतूर्य्यनिःस्वनाः ।
अकुर्वत प्रथमसमागमोचितं
चिरोज्झितं सुरगणिकाः प्रसाधनम् ॥३४॥
प्रचोदिताः परिचितयन्तृकर्मभि-
र्निष्ठादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।

मार्गे । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । [चमूरवे] सेनाघोषे,
[सुराद्रिकन्दराः] मेरुगङ्गराणि, [विश्रुति] सति, [विदग्धकामिनी-
रतान्तरकणितविलासकौशलैः] विदग्धकामिनीनां प्रोढ़ाङ्गनानां,
रतान्तरे सुरतमध्ये, कणितविलासाः कूजितसम्पदः, तासु यानि कौश-
लानि तैः, [अनर्थकैः, अजनि] जातम् ; प्रेयसां बाधिर्यादिति भावः ।
अत्र श्रोत्रजाड्यस्य विशेषणगत्या कणितानर्थक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ;
तदुपजीवितेन कणितानामानर्थक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयो-
क्तिरित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

अरातिभिरिति ।—सह युध्यत इति तान् [सहयुध्वनः] ।
“सहे च” (३।२।८६ पा०) इति कनिप् । अत एव [अरातिभि-
र्युधि हतान्, जिघृक्षवः] ग्रहीतुमिच्छवः, स्वयंवरणकामाः इत्यर्थः । ग्रहेः
सन्नन्तादुपत्ययः । [सुरगणिकाः] अप्सरसः, [श्रुतरणतूर्य्यनिःस्वनाः]
सत्यः, [चिरोज्झितं] ; प्रायेण प्रवीरसंवादाभावादिति भावः । [प्रथम-
समागमोचितम्] अतिमोहनमित्यर्थः ; प्राथम्यञ्च पुंसामिदं प्रथम-
त्वादिति भावः ; [प्रसाधनम् अकुर्वत] परिष्कृतवत्य इत्यर्थः ।
‘प्रतिकर्म प्रसाधनम्’ इत्यमरः । अत्र स्वयंवरणतूर्य्यश्रवणयोर्विशेषण-
गत्या प्रसाधनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

प्रचोदिता इति ।—[परिचितयन्तृकर्मभिः] परिचितं यन्तकर्म

गजाः सकृत्करतललोलनालिका-

हता मुहुः प्रणदितघण्टमाऽऽययुः ॥ ३५ ॥

सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततः

प्रकीर्णकैः क्षिपत इव क्षिते रजः ।

व्यरंसिषुर्न खलु जनस्य दृष्टय-

स्तुरङ्गमादभिनवभागडभारिणः ॥ ३६ ॥

सादिकृत्यं यैस्तैः, स्वभ्यस्तगजशास्त्रैरित्यर्थः ; अत एव [विदितयता-
ङ्गशक्तियैः] विदिते यताङ्गशक्तिये यतयाताख्ये पदाङ्गशर्मणी यैस्तैः ।
'पादकर्म यतं प्रोक्तं यातमङ्गशवारणम्' इति हलायुधः । [निषा-
दिभिः] यन्तृभिः, [प्रचोदिताः] प्रेरिताः, [गजाः, सकृत्करतललोल-
नालिकाहताः] सकृदेकवारमेव, करतललोलाभिः पाणितलचलिताभिः,
नालिकाभिरन्तर्नाडिकाभिः, हतास्ताडिताः, तथाऽपि [मुहुः प्रणदित-
घण्टं] मुहुः प्रणदिता असकृत ध्वनन्तो, घण्टा यस्मिन् कर्मणि तत् तथा,
[आययुः] प्रस्थातुमागताः । स्वभावोक्तिः ॥ ३५ ॥

सविक्रमेति ।—[सविक्रमक्रमणचलैः] सविक्रमेण साङ्गिविन्यास-
विशेषेण, क्रमणेन गमनेन, चलैः, [प्रकीर्णकैः] चामरैः । 'चामरन्तु
प्रकीर्णकम्' इत्यमरः । [क्षिते, रजः] खलुरोद्धतम्, [इतस्ततः, क्षिपतः]
निरस्यतः, [इव], स्थितादित्युत्प्रेक्षा । [अभिनवभागडभारिणः] प्रत्यग्रा-
ऽऽभरणधारिणः । 'स्याद्भागडमश्वाऽऽभरणे' इत्यमरः । [तुरङ्गमात्]
तुरङ्गमेभ्यः । जातावेकवचनम् । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-
सङ्गानम्" (वा०) इत्युपादानत्वम् । [जनस्य दृष्टयः, न व्यरंसिषुः] न
विरताः, [खलु] । रमेर्लुङि "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम् । "यमरमनमातां सक्व" (७।२।७३ पा०) इति सगिडा-
गमौ, इटि "नेटि" (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिसलयमुद्धतैः करै-
 रनृत्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।
 मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः
 कलस्वरं मधुपगणैरगीयत ॥ ३७ ॥
 असिच्यत प्रशमितपांसुभिर्मही
 मदाम्बुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।
 अवाद्यत श्रवणसुखं समुन्नमत्-
 पयोधरध्वनिगुरु तूर्य्यमाऽऽननैः ॥ ३८ ॥

अथ विशेषकेनाऽऽह, चलेत्यादि ।—[स्फुटकृतकर्णतालया] स्फुटं
 कृतः कर्णतालः कर्णांताङ्गनं यया तया, द्विपद्यया कर्त्ता । [चला-
 ङ्गुलीकिसलयं] चलाङ्गुल्य एव किसलया यस्मिन् कर्मणि तत्तथा,
 [उद्धतैः, करैः] हस्तैः, [अनृत्यत] अनर्त्ति । भावे लङ् । तथा [मदो-
 दकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः] मदोदकेन द्रवासु आद्रासु, कटभित्तिषु
 गण्डस्थलेषु, सङ्गिभिः आसक्तैः, [मधुपगणैः] भ्रमरगणैः, [कलस्वरं]
 मधुरस्वरम्, [अगीयत] गीतम् । भावे लङ् ॥ ३७ ॥

असिच्यतेति ।—[धृतनवपूर्णकुम्भया] धृतो नवो पूर्णकुम्भो शिरः-
 पिण्डकलशो यया तया, द्विपद्यया कर्त्ता । 'कुम्भो घटेभर्मूर्द्धांशो'
 इत्यमरः । [प्रशमितपांसुभिः मदाम्बुभिः मही, असिच्यत] सिक्ता ;
 [आननैः] सुखैः, करणैः । [श्रवणसुखं] श्रवणयोः सुखयतीति सुखं
 सुखकरम् । 'सुखहेतौ सुखे सुखम्' इति शब्दार्णवे । [समुन्नमत्योधर-
 ध्वनिगुरु] उद्यन्मोघगर्जितगम्भोरं, [तूर्य्यम्, अवाद्यत] वादितम् ;
 स्वसुखस्रङ्गणैरेव तूर्य्यं सम्पादितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदासिरे पवनविधूतवासस-
स्ततस्ततो गगनलिहश्च केतवः ।
यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं
व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥ ३६ ॥

विशेषकम् ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
प्रभूततां दधति बले चलत्यपि ।
पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥

उदासिरे इति ।—[पवनविधूतवाससः] पवनेन विधूतवाससः
कम्पितपटाः, [गगनलिहः] अशङ्कषाः, [केतवश्च] ध्वजाश्च, [ततस्ततः,
उदासिरे] उत्तिष्ठताः, [इति] इत्थं, [द्विपघटया, प्रतिरिपु] रिपून्
प्रति । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [यतः] गच्छतः । इगो लटः
शलादेशः । [शार्ङ्गिणः, पुरः] अग्रे, [स्वयं मङ्गलं, व्यधीयत] विहि-
तम् । अत्र श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्यादप्रस्तुतमङ्गलाचरण-
परपुरन्ध्रीप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३६ ॥

नति ।—[प्रभूततां] भूमानं, [दधति] दधानं, [बले] सैन्ये,
[चलति] प्रतिष्ठमानं [अपि असौ, निवेशभूः] सेनानिवेशभूमिः, [शून्यतां]
रिक्ततां, [नागमत्]; तथा हि, [युगावधौ] युगान्ते, [पयसि
भुवम्, अभिद्रवति] अभिप्लवमानं सति, [सरित्पतिः] समुद्रः, [रिक्ततां न
समुपैति हि] । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
जनो जरन्महिषविषाणधूसराम् ।
पुरः पतत्परबलरेणुमालिनो-
मलक्षयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥
मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिःस्वनः ।
यथा पुरः समरसमुद्यतद्विष-
ङ्गलाऽऽनकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥

यियासितामिति ।—[अथ, मधुभिद्विवस्वता] मधुभिद्विरिव
विवस्वान् तेन, [यियासितां] यातुमिष्टां, जिगमिषितामित्यर्थः । यातः
सन्नन्तात् कर्मणि क्तः । [पतत्परबलरेणुमालिनो] पततीऽभिधावतः,
परबलस्य शत्रुसैन्यस्य, रेणून् मलते धारयतीति तन्मालिनौ ताम् । मलते-
र्णिनिप्रत्ययः । अत एव [जरन्महिषविषाणधूसरां] जरतो वृद्धस्य,
महिषस्य विषाणवद्भूसरां धूमां, [पुरः] अग्रे, [दिशम्] ; अभितो धूमो-
ऽस्याः सञ्जातस्ताम् [अभिधूमितामिव, जनः] लोकः, [अलक्षयत्] ।
मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोत्यापिता अग्रदिशि धूमितत्त्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ।
अत्राऽऽहुः,—‘अङ्गारिणी दिग्रविविप्रयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता ।
प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदा ताः स्युः ॥’ इति
॥ ४१ ॥

मनस्विनामिति ।—[उदितगुरुप्रतिश्रुतिः] उदिता उत्पन्ना, गुरु-
र्गभीरा, प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनियस्य सः, [निजमृदङ्गनिःस्वनः] स्वसिना-
तूर्यघोषः, [श्रुतः] सन्, [तथा मनस्विनां मनः, नोदकर्षयत्] न आचकर्ष,
क्वप्तिरयं स्वार्थं गच्छन्तः । [यथा, पुरः] अग्रे, [समरसमुद्यतद्विषङ्गला-

यथा यथा पटहरवः समीपता-
मुपागमत् स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला
द्विषाच्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥
प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
समीरणभ्रमितपरागरूषिता ।

ऽऽनकध्वनिः] समरसमुद्यते समरोद्युक्ते, द्विषद्वले शत्रुसैन्ये, ये आनकाः
तेषां ध्वनिः, उदकर्षयत् । एतेनैषां वीरस्थायी महोत्साह उक्तः ।
अत्र भयङ्करस्यापि परसैन्यघोषस्योत्साहजनकत्वं महावीरेषु न विरुध्यत
इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ; भीहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषोक्ति-
विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमभेदश्चेति सङ्करः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति ।—[हरिवराग्रतःसरः] हरिर्वरो जामातेव हरिवरः ।
‘वरो जामातृवय्योः’ इति विश्वः । तस्याग्रतः सरतीत्यग्रतःसरो-
ऽग्रेसरः, “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः” (३।२।१८ पा०) इति टप्रत्ययः ।
[सः] पूर्वोक्तः, [पटहरवः, यथा यथा] यावदयावत्, [समीपताम्]
आसन्नताम्, [उपागमत्, तथा तथा] नावत्तावत्, [द्विषां] द्विषतां,
[चमूः, जनीव] बधूरिव । ‘जनी सीमन्तिनी बधूः’ इति विश्वः । [चेतसा,
मुदाकुला] आनन्दाऽऽविला, [हृषितवपुः] रोमाञ्चिताङ्गी । “हृषे-
लीमसु” (७।२।२८ पा०) इति इडागमः । [अजनि] जाता । जनेः
कर्त्तरि लुङ्, “दोषजन—” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना चिण्प्रत्ययः ।
बधूवरसमागमवत् प्रतिद्वन्द्विसमागमो महोत्साहवर्द्धनो वीरसेनाया
इत्युपमाऽर्थः ; तेन सैन्ययोरन्योऽन्यशब्दश्रवणकारिणी प्रत्यासत्तिरासी-
दिति व्यज्यते ॥ ४३ ॥

प्रसारिणीति ।—[ततः] श्रवणानन्तरं, [सपदि] अविलम्बेन,

व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाऽऽकृति-
 विंदूरतः प्रतिबलकेतनाऽऽवलिः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदौधिति-
 प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।
 भयङ्करा भृशमपि दर्शनौयतां
 ययावसावसुरचमूश्च भूभृताम् ॥ ४५ ॥
 पयोमुचामभिपततां दिवि द्रुतं
 विपर्ययः परित इवाऽऽतपस्य सः ।

[नभस्तले, प्रसारिणी] व्याप्ता, [समीरणभ्रमितपरागरूपिता] समी-
 रणेन वायुना, भ्रमितेन परागेण रूपिता रूचीकृता, अत एव [प्रलयज-
 कालिकाऽऽकृतिः] प्रलयजायाः कल्यान्तप्रादुर्भूतायाः, कालिकाया महा-
 काल्याः, आकृतिरिवाऽऽकृतियस्याः सा, [प्रतिबलकेतनाऽऽवलिः] प्रति-
 बले प्रतिपक्षेभ्यः, केतनाऽऽवलिर्ध्वजपङ्क्तिः, [विदूरतः] दूरात्, [व्यभा-
 व्यत] अलक्ष्यत ; एतावता प्रत्यामत्तिरासौदित्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः
 ॥ ४४ ॥

क्षणेनेति ।—[प्रतिमुखतिग्मदौधितिप्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना]
 प्रतिमुखस्याभिमुखस्य, तिग्मदौधितेः उष्णांशोः, प्रतिप्रभाभिः प्रति-
 फलितदोषिभिः, स्फुरद्भिर्देदीप्यमानैः, असिभिः खड्गैः, दुःखं दुष्करं, दर्शनं
 यस्याः सा, दुर्दर्शित्यर्थः, [असौ, असुरचमूः] चैद्यसेना, [च क्षणेन च,
 भूभृतां] हरिसैनिकानां, [भृशं], भयं करोतीति [भयङ्कराऽपि] । “मेघर्त्ति-
 भयेषु कृजः” (३।२।४३ पा०) इति खच्प्रत्ययः । [दर्शनौयतां]
 मनोहरतामिति विरोधः । दृष्टिविषयतां [ययौ], इत्यविरोधः ।
 अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामिति ।—[अथ] असुरसेनादर्शनानन्तरं, [समविष-

समक्रमः समविषमेष्वथ क्षणात्
 क्षमातलं बलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥
 ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत्
 तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।
 विशालतां दधति नितान्तमायते
 बलं द्विषां मधुमथनस्य चक्षुषि ॥ ४७ ॥
 भृशस्विदः पुलकविकाशिमूर्त्तयो
 रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

मेषु] निम्नोन्नतेषु, [समक्रमः] तुल्यसञ्चारः, [सः, बलजलराशिः] सैन्य-
 सागरः, [दिवि] व्योम्नि, [द्रुतम्, अभिपतताम्] अभिधावतां, [पयोमुचां]
 सम्बन्धी, [आतपस्य विपर्ययः इव] क्वायेव, [परितः क्षणात्, क्षमा-
 तलं] भूतलं, [आनशे] । ‘अशू व्याप्तो’ “अत आदेः” (७।४।७० पा०)
 इत्यभ्यासदीर्घः । “अश्रोतिश्च” (७।४।७२ पा०) इति नुमागमः ।
 उपमाऽलङ्कारः ॥ ४६ ॥

ममाविति ।—[पुरः] अग्रे, [क्षणमिव पश्यतः] क्षणमात्रं विलो-
 कयतः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । [तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य] तनो-
 द्रोदीयसि, उदरे कुक्षौ, स्थितं भुवनत्रयं यस्य तस्य, [मधुमथनस्य] हरेः
 सम्बन्धिनि, [विशालतां] वैपुल्यं, [दधति] दधाने, [नितान्तम्, आयते]
 दीर्घे, द्राघीयसि इत्यर्थः, [चक्षुषि तत् महत् द्विषां बलं, ममौ] ववृते ;
 क्षणमीक्षणादेव परबले इयत्तां परिचिच्छेदेत्यर्थः ; क्षोदीयस्यपि कुक्षौ
 भुवनत्रयं परिच्छिन्दतो हरेरतिमहति चक्षुषि अल्पबलपरिच्छेदः किया-
 निति भावः । अत्र भुवनत्रयापेक्षया आधारस्य कुक्षेरत्यत्वात् चक्षु-
 रपेक्षया आधेयस्य बलस्य अल्पत्वाच्चाधिकालङ्कारो सङ्गीर्यते ॥ ४७ ॥

भृशेति ।—[क्षितिपचमूबध्गणाः] क्षितिपचम्बो, बध्व इवेत्युप-

मुखे युधः सपदि रतेरिवाभवन्
 ससम्भ्रमाः क्षितिपचमूबधूगणाः ॥ ४८ ॥
 ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुत-
 प्रसारितैः प्रसभक्तोपहृतयः ।
 यदूनभि द्रुततरमुद्यताऽऽयुधाः
 क्रुधा परं रयमरयः प्रपेदिरे ॥ ४९ ॥
 हरेरपि प्रति परकीयवाहिनो-
 रधिस्यदं प्रवृत्तिरे चमूचराः ।

मितसमासः ; रतेरिवेति लिङ्गात् । तासां गणाः, [युधो मुखे] युद्धा-
 रम्भे, [रतेः] मुखे रत्यारम्भे इत्यर्थः, [इव सपदि] ; भृशं खिद्यन्तीति
 [भृशस्विदः] । किप् । [पुलकविकाशिमूर्त्तयः] रोमाञ्चोदञ्चितगात्राः,
 [रसाधिके] रसः वीरः शृङ्गारश्च, तेनाधिके निर्भरे, [मनसि, निविष्ट-
 साहसाः] प्रविष्टधार्ष्ट्याः, [ससम्भ्रमाः] ससत्त्वराः, [अभवन्] । यादृशी
 बधूनां सुरतरसकर्मणि उत्कण्ठा, तादृशी चमूनां समरकर्मणि इति
 उपमाऽर्थः ; तेनैतासां समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैरिति ।—[अरयः] चैद्यपक्षाः, [अनुकूलमारुतप्रसारितैः]
 अनुकूलमारुतेन प्रसारितैः, [ध्वजांशुकैर्ध्रुवं, प्रसभक्तोपहृतयः] प्रसभेन
 बलात्कारेण, कृतोपहृतयः कृताह्वाना इवेत्यर्थः, [यदून अभि] याद-
 वान् प्रति, [द्रुततरम्, उद्यताऽऽयुधाः] उत्क्षिप्ताऽऽयुधाः सन्तः, [क्रुधा]
 क्रोधेन, [परम्] अधिकं, [रयं] त्वरां, [प्रपेदिरे] । ध्वजांशुकदर्शनोत्थक्रोध-
 हेतुकस्य शीघ्राभिपातस्य ध्वजाह्वानहेतुकत्वसुरप्रेक्ष्यते ध्रुवमिति ॥ ४९ ॥

हरेरिति ।—[हरेरपि], चमूषु चरन्तीति [चमूचराः] सैनिकाः ।
 “चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टप्रत्ययः । [परकीयवाहिनोः] परेषामिमाः

विलम्बितुं न खलु सहा मनस्विनो
 विधिहृतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः ॥ ५० ॥
 उपाऽऽहितैर्वपुषि निवातवर्मभिः
 स्फुरन्मणिप्रसृतमरीचिसूचिभिः ।
 निरन्तरं नरपतयो रणाजिरे
 रराजिरे शरनिकराऽऽचिता इव ॥ ५१ ॥

परकीयाः, वाहिनोः सेनाः, [प्रति अधिस्थदम्] अधिकरयं यथा तथा ।
 ‘रंहस्तरसौ तु रयः स्यदः’ इत्यमरः । [प्रवृत्तिरे] प्रवृत्ताः । तथा हि,
 [मनस्विनः] धीराः, [कलहं] युद्धं, [विधिहृतः] विधातुमिच्छतः ।
 दधातुः सन्नन्ताद्धटः शतरि रूपम् । तान् [विद्विषः] शत्रून्, [अवेक्ष्य
 विलम्बितुम्] । “शकष्टप—” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ।
 सहन्ते इति [सहाः] क्षमाः । पचाद्यच् । [न खलु] । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

उपाहितैरिति ।—[रणाजिरे] रणाङ्गणे, [नरपतयः] राजानः,
 [वपुषि, उपाऽऽहितैः] आमुक्तैः, [स्फुरन्मणिप्रसृतमरीचिसूचिभिः]
 स्फुरन्तो मणिप्रसृता रत्ननिर्गताः, मरीचय एव सूचयो येषां तैः, [निवात-
 वर्मभिः] अच्छिद्रकक्षकैः । ‘निवातो दृढसन्नाहे निर्वातं चाश्रयेऽपि
 च’ इति विश्वः । ‘तनुवं वर्म कक्षकम्’ इत्यमरः । [निरन्तरं]
 नीरग्रं, [शरनिकराऽऽचिताः] शरनिकरैराचिताः प्रोताः, [इव ररा-
 जिरे] । “फणाच्च सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पा-
 देत्वाभ्यासलोपाभावः । मणिरोचिषः सादृश्याच्छरनिकरत्वोत्प्रेक्षा
 ॥ ५१ ॥

अथोच्चकैर्जरठकपोतकन्धरा-
तनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति ।
बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चरद्
घनाऽऽवलौरुदचरत क्षमारजः ॥ ५२ ॥
विषङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचित्
तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमाः ।
चलाचलैरनुपदमाहताः खुरै-
र्विबभ्रमुश्चिरमध एव धूलयः ॥ ५३ ॥

अथेति ।—[अथ] अनन्तरम्, [उच्चकैः] उच्चतं, [जरठकपोत-
कन्धरातनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति] जीर्णपारावतकन्धरारोमनिकर-
धूसरच्छायमित्युपमा । ‘पारावतः कलरवः कपोतः’ इत्यमरः । [बलैः]
सैन्यैः, [चलच्चरणविधूतं] चलद्विश्चरणैर्विधूतमुद्धतं, प्रेरितं सदित्यर्थः,
[उच्चरत्] उत्पतत्, [क्षमारजः] भूरेणः, [घनाऽऽवलीः] घनपंक्तीः, [उद-
चरत] प्रचक्रामेत्यर्थः । “उदश्चरः सकर्मकात्” (१।३।५३ पा०) इत्यात्मने-
पदम् । अस्य प्रत्यदाहरणमुच्चरदिति । अत्र भूरेणोर्मधमण्डलाक्रम-
णासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमासङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

विषङ्गिभिरिति ।—[चलाचलैः] चटुलैः, [खुरैः, अनुपदं] प्रतिपदम्,
[आहताः] उद्धताः, [भृशम्, इतरेतरं] परस्परम् । निरन्तरमिति
पाठे,—अभितो नीरन्त्रं, [विषङ्गिभिः] मिथः श्लिष्टैः, [तुरङ्गमैरुपरि,
निरुद्धनिर्गमाः] निरुद्धो निर्गमो यासां ताः, [धूलयः क्वचित् चिरम्, अध
एव विबभ्रमुः] ; नोत्पेतुरिति भावः । अत्रोद्धतानाम् अधोभ्रमणविरोध-
स्योपरि निर्गमरोधेन विशेषणगत्या परिहारात् काव्यलिङ्गसङ्कीर्णा
विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो
 रजोऽभवद्वावहितसत्त्वमुत्कटम् ।
 सिसृक्षतः सरसिजजन्मनो जगद्
 बलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥
 पुरा शरक्षतिजनितानि संयुगे
 नयन्ति नः प्रसभमसृञ्चि पङ्कताम् ।
 इति ध्रुवं व्यलगिषुरात्तभीतयः
 खमुच्चकैरनलसखस्य केतवः ॥ ५५ ॥

गरीयस इति ।—[गरीयसः] सर्वलोकपितामहत्वात् पूज्यतरस्य,
 अन्यत्र,—महत्तरस्य ; [प्रचुरमुखस्य] चतुर्मुखस्येत्यर्थः, अन्यत्र,—
 बहुप्रवाहस्य, [रागिणः] रक्तवर्णस्य, अन्यत्र,—रणे रागिणोऽनुरागवतः,
 एवम्भूतस्य [सरसिजजन्मनः] ब्रह्मणः, [जगत्सिसृक्षतः] जगत् सृष्टु-
 मिच्छतः सतः । सृजेः सन्नन्ताद्धटः श्लादेशः । [व्यवहितसत्त्वं]
 तिरस्कृतसत्त्वगुणकम्, अन्यत्र,—तिरोहितजन्तुकं, [रजः] रजोगुणो
 रेणुश्च, [उत्कटम्] उद्विक्तम्, [अभवत् । बलस्य] सैन्यस्य, [तु, क्षयं]
 जगत्क्षयम्, [अपनेतुमिच्छतः] सतः, अभवत् । अत्र ब्रह्मबलयोगरीय-
 स्वादिसाधर्म्येऽपि रजःशब्देन एकस्य सिसृक्षोरन्यस्य संजिह्वीर्षीरिति
 व्यतिरेकः श्लेषोत्थापित इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

पुरेति ।—[संयुगे] युद्धे सति, [शरक्षतिजनितानि] क्षतजानि,
 [असृञ्चि] रुधिराणि, [नः] अस्मान्, [प्रसभं] प्रसन्न, [पङ्कतां पुरा,
 नयन्ति] निष्यन्ति । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (३।३।४ पा०)
 इति भविष्यदर्थे लट् । [इति] इत्यमालोक्य, [ध्रुवम्, आत्तभीतयः]
 प्राप्तभयाः सन्तः, [अनलसखस्य] अग्निमित्तस्य वायोः, [केतवः]

कपिलसह्वननिकुरम्बकर्बुरः
 कचिच्चिरगमयकणपुञ्जपिञ्जरः ।
 कचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः
 खुरक्षतक्षितितलरेणुसद्ययौ ॥ ५६ ॥
 महीयसां महति दिगन्तदन्तिना-
 मनोकजे रजसि मुखानुषङ्गिणि ।
 विसारितामजिहत कोकिलाऽऽवली-
 मलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥ ५७ ॥

रेणवः, तल्लिङ्गत्वात्तस्येति भावः ; [उच्चकैः] उन्नतं, [खम्] आकाशं,
 [व्यलगिपुः] वियदारूढा इत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

कचिदिति ।—[कचित्, लसह्वननिकुरम्बकर्बुरः] लसन् घननिकुरम्ब-
 वत् नवाभ्रपटलवत्, कर्बुरः शबलः, [कचित्, चिरगमयकणपुञ्जपिञ्जरः]
 कनकचूर्णराशिकपिशः, [कचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः, खुरक्षतक्षिति-
 तलरेणुः] खुरैः क्षतस्य क्षितितलस्य रेणुः, [उद्ययौ] उज्जगाम ।
 अतोपमात्रस्य संसृष्टिः ॥ ५६ ॥

महीयसामिति ।—[महति, अनोकजे] सेनासमुत्थे, [रजसि
 महीयसां, दिगन्तदन्तिनां] दिगन्ता एव दन्तिनः तेषां, [मुखानु-
 षङ्गिणि] मुखानि पुरोभागा एव मुखानि आननानि इति श्लिष्टरूप-
 कम् ; तेष्वनुषङ्गिणि लग्ने सति । [कोकिलाऽऽवलीमलीमसाः]
 कोकिलाऽऽवलीवत् मलीमसाः मलिनाः, [जलदमदाम्बुराजयः]
 जलदा दिङ्मुखसङ्गिन एव ये मेघाः, ते एव मदाम्बुराजयो मदरेखाः,
 [विसारितां] प्रस्रमरत्वम्, [अजिहत] अगच्छन्, प्राप्ता इत्यर्थः ;
 पांशुपातस्य दन्तिनां मदहेतुत्वादिति भावः । तदुक्तं महाभारते,—
 “स्त्रियो जारेण तुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्जराः पांशुवर्षेण

शिरोरुहैरलिकुलकोमलेरमो

मुधा मृधे मृषत युवान एव मा ।

बलोद्धतं धवलितमूर्धजानिति

ध्रुवं जनान् जरत इवाकरोद्वजः ॥ ५८ ॥

मुसंहतैर्दधदपि धाम नौयते

तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयं परैः ।

ब्राह्मणाः परनिन्दया ॥” इति । दिगन्तलम्बिनो मेघाः सनारजो-
मेलनाद्बहुलीबभूवुरित्यर्थः । अत्र दिगन्तेषु तन्मेघेषु च दन्तित्व-
तन्मदत्वरूपणात् समस्तवस्तुवर्त्ति सावयवरूपकं, मुखमेव मुखमिति
श्लिष्टपरम्परितमिति सङ्करः । अजिह्वेति—ओ ह्राडो लङि तङ्,
“आम्यस्तयोरातः” (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः, “अदभ्यस्तात्”
(७।१।४ पा०) इत्यदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति ।—[अमो राजानः, [युवानः एव, अलिकुलकोमलैः]
अमरवृन्दमनोरमैः, [शिरोरुहैः] केशैरुपलक्षिता, [मुधा] वृथा, [मृधे]
युद्धे । ‘मृधमास्कन्दनम्’ इति युद्धपर्यायिषु अमरः । [मा मृषत] न म्रिय-
न्ताम् । म्रियतेर्माङि लुङि “न माङ्योर्ग” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्भावः,
“उश्च” (१।२।१२ पा०) इति सिचः कित्वात् न गुणः । [इति]
इत्थम् आलोच्येत्यर्थः, [बलोद्धतं रजः] कर्तृ । [धवलितमूर्धजान्]
धवलीकृतकेशान्, [जनान्, जरत इवाकरोत्] वृद्धानिवाकरोदित्यर्थः ।
[ध्रुवम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् । अलेवशब्दस्यावधारणार्थत्वात् न तेन पौन-
रुक्त्यम् । ‘इवोपम्येऽवधारणे’ इति विश्वः । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धो
जीनो जीर्णो जरन्नपि’ इत्यमरः । “जीर्ण्यंतरत्न” (३।२।१०४ पा०)
इति अटन्प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

मुसंहतैरिति ।—[धाम] तेजः, [दधदपि] दधानोऽपि, तेजस्वी
अपीत्यर्थः । [परैः] अन्यैः, [मुसंहतैः] मुसङ्गतैः, परैर्गैक्यङ्गतैश्च,

यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव-
 स्त्विषां निधेरपि वपुरावरौषत ॥ ५८ ॥
 द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा-
 तलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितम् ।
 युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगत्
 पयोनिधेर्जल इव मग्नमावभौ ॥ ६० ॥
 समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो
 रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः ।
 दिग्गङ्गाः क्षणमविलोकनक्षमाः
 शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

[बहुभिः तिरस्कृतिं नीयते । असंशयं] निश्चितम् । अर्थाभावेऽव्ययी-
 भावः । कुतः ?—[यतः, अणवः] सूक्ष्माः, [क्षितेरवयवसम्पदः] रेणु-
 समूहयः, [त्विषां निधेः] सूर्य्यस्य, [अपि वपुः, आवरौषत] आच्छा-
 दितवत्यः । वृडो लुङि “वृतो वा” (७।२।३८ पा०) इति इटो दीर्घः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८ ॥

दुतेति ।—[द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमातलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितं]
 द्रुतं शीघ्रं, द्रवतां धावतां, रथानां चरणैश्चक्रैः, क्षतात् क्षुप्तात्, क्षमा-
 तलात् उल्लसता पतता, बहुलेन सान्द्रेण, रजसा अवगुण्ठितम् आच्छा-
 दितं, [जगत्, युगक्षयक्षणनिरवग्रहे] युगक्षयक्षणे कल्पान्तकाले, निरव-
 ग्रहे निष्प्रतिबन्धे, [पयोनिधेर्जले मग्नमिवाऽऽवभौ] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

समुल्लसदिति ।—[समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयः] समुल्लसन्ती दिन-
 करस्येव वक्त्रस्य कान्तिर्यासां ताः ; रजो रेणुरेव रज आर्त्तवमासामस्तीति
 [रजस्वलाः] । “रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्” (५।२।११२ पा०)

निरौक्षितुं वियति समेत्य कौतुकात्
 पराक्रमं समरमुखे महौभृताम् ।
 रजस्ततावनिमिषलोचनोत्पल-
 व्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ६२ ॥
 विषङ्गिणि प्रतिपदमापिवत्यपो
 हताचिरद्युतिनि समौरलक्ष्मणि ।

इत्यादिना मत्वर्थीयो वलच्प्रत्ययः । धूलिधूसराः उदक्याश्च, [परि-
 मलिताम्बरश्रियः] परिमलिताः परितः सञ्जातमलाः, अम्बरस्याकाश-
 खेवाम्बरस्य वस्त्रस्य च, श्रौर्यासां ताः, अत एव [अविलोकनक्षमाः]
 विलोकनानर्हाः, दिश एवाङ्गनाः [दिगङ्गनाः, शरीरिणां] प्राणिनां,
 [क्षणम्] ईषत्कालं, [परिहरणीयताम्] अगम्यतां, [ययुः] ; तस्मात्
 मलवद्वाससं न संविशेदेवेत्यादिनिषेधादिति भावः । श्लिष्टपरम्परित-
 रूपकम् ॥ ६१ ॥

निरौक्षितुमिति ।—[त्रिदशगणैः] देवगणैः, [समरमुखे] रणा-
 रम्भे, [महौभृतां] राज्ञां, [पराक्रमं निरौक्षितुं वियति कौतुकात्
 समेत्य, रजस्ततौ] रजस्तोभे, [अनिमिषलोचनोत्पलव्यथाकृति] न
 निमिषन्ति अनिमिषाणि पद्मपातरहितानि । मिषेः पचाद्यच्,
 कुटादित्वात् न गुणः । तेषां लोचनोत्पलानां व्यथाकृति दुःखकारिण्यां
 सत्याम् । कृजः कृप् । [पलाय्यत] अधाय्यत । भावे परापूवा-
 दयत्तर्लङि तङ्, “उपसर्गस्यायतो” (पा२।१८ पा०) इति रेफस्य
 लत्वम् । अत्र लोचनोत्पलानां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 भेदः ॥ ६२ ॥

विषङ्गिणीति ।—[विषङ्गिणि] विषक्ते, अत एव [हताचिर-
 द्युतिनि] विरमिताचिरद्युतिनि, [समौरलक्ष्मणि] वातकेतो, रजसि

शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः

पयोमुचः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभि-

र्वियद्गतैरनधिगतानि लेभिरे ।

चलच्चमूतुरगखुराऽऽहतोत्पतन्-

महौरजःस्रपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

गजव्रजाऽऽक्रमणभरावनम्रया

रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।

इत्यर्थः, [प्रतिपदं] प्रतिक्षणम्, [अपः] अम्भांसि, [आपिबति] आकर्षति सति, अत एव [अपेतवृष्टयः] निवृत्तवर्षाः, [पयोमुचः], उपचिताः प्रवर्द्धिताः, पङ्कभारिकाः पङ्कभरणानि येषां ते [उपचितपङ्कभारिकाः] सन्तः । “पर्यायार्हणोत्पत्तिषु खतुल्” (३।३।१११ पा०) इत्यर्हणार्थं खतुल्प्रत्ययः । अर्हणञ्च करणसामर्थ्यम् । अत एव भारात् [शनैः शनैः, प्रययुः] प्राप्ताः । अत्र पयोमुचां पङ्कभरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

नभोनदीति ।—[नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभिः] नभोनदीव्यतिकरेण आकाशगङ्गाया अवगाहेन, धौतमूर्त्तिभिः क्षालिताङ्गैः, [वियद्गतैः] खेचरैः, अत एव [दिग्गजैः, अनधिगतानि] अननुभूतचराणि, [चलच्चमूतुरगखुराऽऽहतोत्पतन्महौरजःस्रपनसुखानि] चलच्चमूतुरगखुरैराहतम् अत एवोत्पतद्गच्छत्, महौरजस्तेन स्रपनमभिषेचनं, तेन यानि सुखानि तानि, [लेभिरे] । “कुञ्जराः पांशुवर्षेण—” इत्युदाहृतम् (५७ श्लोकः) । अत्रापि दिग्गजानां रजःस्रपनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

गजेति ।—[यत्] यस्मात्, [गजव्रजाऽऽक्रमणभरावनम्रया] गज-

नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
 ततोऽगमत्त्रिजगद्वैकतां स्फुटम् ॥ ६५ ॥
 समस्थलीकृतविवरेण पूरिता
 महीभृतां बलरजसा महागुहाः ।
 रहस्त्रपाविधुरबधूरतार्थिनां
 नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥
 गते मुखच्छदपटसादृशीं दृशः
 पथस्तिरोदधति घने रजस्यपि ।

ब्रजानाम् आक्रमणभरेण पादक्षेपगोरवेण, अवनमया, [भुवा अखिलं, रसातलं] पातालम्, [आनशे] व्याप्तम् । यत् यस्याच्च, [नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना] आनशे, [ततः] कारणात्, [त्रिजगत्] जगत्त्रयम् । “तद्वितार्थी—” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समाहारे द्विगुः, “द्विगु-रेकवचनम्” (२।१।१ पा०) इत्येकवचनम् । [एकतां] भूलोकताम्, [इव अगमत् । स्फुटम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६५ ॥

समेति ।—[समस्थलीकृतविवरेण] समस्थलीकृतानि विवराणि निम्नस्थानानि येन तेन, [बलरजसा पूरिताः, महीभृतां] भूधराणां, [महागुहाः, रहः] रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । [त्रपाविधुर-बधूरतार्थिनां] त्रपाया विधुराणां विलक्षाणां, बधूनां रतं सुरतम्, अर्थ-यन्त इति तदर्थिनां, [नभःसदां] सुराणाम्, [उपकरणीयताम्] उपकार-कत्वं, [ययुः] ; तासां रजःपूरणात् पुंसामन्वकरणत्वादिति भावः । “कृत्यव्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इत्यन्यथैव कर्तव्यता । अत्र रजःपूरणस्य विशेषणगत्युपकारकहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः, तथोपकार-कत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सङ्करः ॥ ६६ ॥

मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि-

द्विपा द्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ ६७ ॥

मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा

गजान् जनः शमितरजश्चयानधः ।

उपर्यवस्थितघनपांशुमण्डला-

नलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

गत इति ।—[मुखच्छदपटसादृशीं] क्वायतेऽनेनेति छदः, मुखस्य
छदो मुखच्छदः । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” (३।३।११८ पा०) इति
घप्रत्ययः, “क्वादेर्वैङ्गुपसर्गस्य” (६।४।८६ पा०) इति ङ्रस्वः । स चासौ
पटश्च, तत्सादृशीं तत्सादृश्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्यये, “षिज्ञोरा-
दिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति ङीष् । स च ‘ष्यञः षित्करणदीकारो
बहुलम्’ (५।अधि० २अध्या० ५६सू०) इति वामनवचनाद्वैकल्पिकः । [गते]
प्राप्ते, गजानां युद्धपूर्वकाले सुखाऽऽवरणकारणात् तत्सदृशे इत्यर्थः,
[घने] सान्दे, [रजसि, दृशः] दृष्टेः, [पथः] मार्गान्, [तिरोदधति] क्वाद-
यति सति, [अपि, अधिमधुचूतगन्धिभिः] अधिमधोः अधिकमकरन्दस्य,
चूतस्येव गन्धो येषां तैः । “उपमानाच्च” (५।४।१३७ पा०) इति गन्धस्येत्वे
तदेकान्तग्रहणान्तु व्यभिचारि । [मदानिलैः] अभिज्ञानैः, [द्विपाः] गजाः,
[द्विपान्] गजान् प्रति, [रंहसा] वेगेन, [अभिययुरेव] । अत्र तिरो-
हितदृष्टेरभियानविरोधस्य मदानिलैः परिहाराद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः
॥ ६७ ॥

मदाम्भसेति ।—[सप्तधा] । “करात् कटाभ्यां भेद्वच्च नेत्राभ्याञ्च
मदसुतिः” इति पालकाप्ये । सप्तभिः स्रोतोभिः, [परिगलितेन]
सुतेन, [मदाम्भसा अधः, शमितरजश्चयान्] शमितो रजश्चयो यैस्तान्,
[उपर्यवस्थितघनपांशुमण्डलान्] उपर्यवस्थितानि तथैव स्थितानि,

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्रीभृत-
 स्तन्वन्तः कनकाऽऽवलौभिरुपमां सौदामनौदामभिः ।
 वर्षन्तः शममानयन्नुपलसच्छृङ्गारलेखाऽऽयुधाः
 काले कालियकायकालवपुषः पांशून् गजान्मामुचः

॥ ६६ ॥

इति श्रोमाघकविकृते शिशुपालबधे महाकाव्ये
 यदुवंशक्षोभणं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

घनानि सान्द्राणि, पांशुमण्डलानि पूर्वोत्थरजःपुञ्जा येषां तान्. [गजान्,
 जनः] लोकः, [ततपटमण्डपानिव] तता उपरि वितताः, पटमण्डपाः
 येषां तानिव, इत्युत्प्रेक्षा ; [अलोकयत्] ॥ ६८ ॥

अन्यूनिति ।—[अन्यूनोन्नतयः] महोच्छायाः, [अतिमात्रपृथवः]
 अत्यन्तविपुलाः, अत एव [पृथ्वीधरश्रीभृतः] शैलशोभाधारिण इति
 निदर्शनाऽलङ्कारः । [कनकाऽऽवलौभिः] आवरणहेतुहेमराजिभिः
 करणैः । सुदाम्ना पर्वतनैकदिशः सौदामन्यो विद्युतः । “तनैकदिक्”
 (४।३।११२ पा०) इत्यणप्रत्यये ङीप् । ताभिर्दामभिरिव [सौदा-
 मनौदामभिः] विद्युल्लताभिः, [उपमां] सादृश्यं, [तन्वन्तः] । ‘तडित्
 सौदामनौ विद्युत्’ इत्यमरः । ‘—अतुलोपमाभ्याम्—’ (२।३।७२ पा०)
 इति सट्प्रवचनस्यैव निषेधादिह सादृश्यवाचिन्वात् तृतीया । * [उप-
 लसच्छृङ्गारलेखाऽऽयुधाः] उपलमन्तः शृङ्गाराः सिन्दूरादिमण्डनान्येव,

* ननु “तुल्यार्थैरतुलीपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्” (२।३।७२ पा०) इति
 सूत्रे तुल्यार्थयोगे तृतीयायाः वैकल्पिकविधानान् पक्षे षष्ठी विहिता, तुलीपमयोस्तु
 प्रतिषेधात् तदयोगे केवलं षष्ठीति, एवञ्च कथमत्र तृतीया ? इति चेन्न, तत्र तयोः
 सट्प्रार्थकत्वे एव केवलं षष्ठी, न तु सादृश्यार्थकत्वे, तथात्वे तु तृतीयाषष्ठी स्याता-
 मवेति, तेनात्र उपमाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् तृतीयाविधानं सङ्गतमवेति सन्दर्भाथः ।

अष्टादशः सर्गः ।

—(०००)—

सञ्जग्माते तावपायानपेक्षौ
सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।
पक्षच्छेदात् पूर्वमेकत्र देशे
वाञ्छन्तौ वा सङ्घविन्ध्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥

लेखाऽऽयुधानि सुरधनंषि येषां ते तथोक्ताः । ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने ।’ ‘लेखो लेख्ये सुरे’ इति च विश्वः । [कालियकायकाल-वपुषः] कालियस्य कालियनागस्य, कायवत् कालवपुषः कृष्णदेहाः, [गजाम्भोमुचः] गजा एव अम्भोमुचो मेघाः, [काले] योग्यकाले, [वर्धन्तः] मदाम्बु मुञ्चन्तः, [पांशून्, श्रमं] शान्तिम्, [आनयन्] पापयन् । रूपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुक्तम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गषाऽऽख्ये सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

अथाग्रिमसर्गे तुमुलयुद्धवर्णनाय सेनयोर्मेलनं तावदाह, सञ्जग्माते इति ।—[अपायानपेक्षौ] अपायोऽपगमः, युद्धादपसरणमित्यर्थः, तस्यानपेक्षौ तमनिच्छन्तौ, युद्धादनिवर्त्तिनार्वित्यर्थः । ईक्षतः पचाद्यचि नञ्-समासः । [धीरनादौ] गम्भीरघोषौ, [तौ, सेनाम्भोधी] सेनासागरो, [पक्षच्छेदात् पूर्व] ; पश्चादसम्भवादिति भावः । [एकत्र देशे] एकस्थाने, [निलेतुं] वस्तुम् । ‘लौङ् गतौ’ इति धातोस्तुमुन्प्रत्यये गुणः । [वाञ्छन्तौ] इच्छन्तौ, [सङ्घविन्ध्यो वा] सङ्घविन्ध्याख्यौ पर्वताविव । ‘वा स्याद्वि-

पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजी
 नागं नागः स्यन्दनस्थो रथस्थम् ।
 द्रुतं सेना वल्लभस्येव रागा-
 दङ्गेनाङ्गं प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥

कल्योपमयोः' इति विश्वः । [रथेण, सञ्जग्माते] मिलितवन्तौ । संपूर्वा-
 द्भक्तेरकर्मकाह्निटि "समो गम्यच्छि—" (१।३।२६ पा०) इत्यादिना
 आत्मनेपदम् । अत्र सङ्घविन्ध्ययोः सपक्षयोरप्येकत्र मिलनस्याप्रसिद्धस्य
 सम्भावनामालेखोक्तत्वात् उपमानाप्रसिद्धेर्नौपमा, किन्तु त्रेक्षेति सङ्क्षेपः ।
 अस्मिन् सर्गे शालिनी वृत्तम् । "शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽम्बिलोकैः"
 इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सेनाऽम्भोधी सञ्जग्माते इत्युक्तं, तत्सङ्गतिप्रकारं तावद्वर्णयति, पत्ति-
 रिति ।—[पत्तिः] पदातिः, [पत्तिं] पदातिम् । 'पदातिपत्तिपदग-
 पादातिकपदातयः' इत्यमरः । [एयाय] प्राप । आङ्पूर्वादिगो
 लिट् । [वाजी] अश्वः, [वाहम्] अश्वम्, एयाय । 'वाजिवाहार्वा-
 गन्धर्व' इत्यमरः । [नागः] गजः, [नागम्] एयाय । [स्यन्दनस्थो
 रथस्थम्] एयाय, न तु व्युत्क्रमेण, धर्मयुद्धादिति भावः ; इति
 [इत्थम्] उक्तरीत्या, [सेना, रागात्] रणरागात् रतिरागाच्च, [अङ्गेन]
 स्वाङ्गेन पत्यादिना करचरणादिना च, [वल्लभस्येव] प्रियतमस्येव,
 [प्रत्यनीकस्य] प्रतिबलस्य । 'वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
 मस्त्रियाम्' इत्यमरः । [अङ्गं] पत्यादिकं करचरणादिकञ्च, [भेजे] ।
 यथा कान्ता कान्तस्योरुमूकणा, करं करेण, मुखं मुखेन भजति, तथा
 सेना प्रतिसैन्यस्य पत्तिं पत्तिना, अश्वमश्वेनेत्यादिक्रमेण भेजे, न तु व्युत्क्र-
 मेणेत्यर्थः । वल्लभस्येवेत्युपमया समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते ॥ २ ॥

रथ्याघोषैर्वृंहणैर्वारणाना-

मैक्यं गच्छन् वाजिनां क्लेषया च ।

व्योमव्यापी सन्ततं दुन्दुभीना-

मव्यक्तोऽभूद्दीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥

रोषाऽऽवेशाङ्गच्छतां प्रत्यमितं

दूरोत्क्षिप्तस्थूलबाहुध्वजानाम् ।

दीर्घास्तिर्यग्वैजयन्तीसदृश्यः

पादातानां भ्रजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

रथ्येति ।—[सन्ततं] सततं, [व्योमव्यापी] गगनस्पृक्; अन्यत्र,—
सर्वगत इत्यर्थः, [दुन्दुभीनां] रणभेरीणां, [प्रणादः] महाघोषः ।
“उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति शात्वम् ।
[रथ्याघोषैः] रथानां समूहाः रथ्याः । ‘त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकक्षा
रथव्रजे’ इत्यमरः । ‘खलगोरथात्’ (४।२।५० पा०) इति यत्प्रत्ययः
समूहार्थः । तासां घोषैः, [वारणानां, वृंहणैः] कण्ठघोषैः । ‘वृंहणं
गजगर्जितम्’ इति वैजयन्ती । [वाजिनाम्] अश्वानां, [क्लेषया]
क्लेशणेन, [च] । ‘क्लेशा क्लेषा च निःस्वनः’ इत्यमरः । “गुरोश्च हलः”
(३।३।१०३ पा०) इत्यप्रत्यये टाप् । [ऐक्यं] मेलनं, [गच्छन्];
अन्यत्र,—तत्त्वं पदार्थशोधनादहितोयतां गच्छन् । [ईशिता] ईश-
यिता, ईश्वरत्वोपाधिमान् परमात्मा, [इव] । ईशेस्तृच् । [अव्यक्तोऽभूत्] ।
अयं दुन्दुभिघोष इति दुर्भेदो बभूव; अन्यत्र,—जीवेश्वरोपाधिविल-
यादयमौश्वरोऽयं जीव इति भेदरहितोऽभूदित्यर्थः । अत्रैक्यगमनस्य
विशेषणगत्या अव्यक्तहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमुपमाङ्गमिति सङ्करः ॥ ३ ॥

रोषाऽऽवेशादिति ।—[रोषाऽऽवेशात्, प्रत्यमितम्] अभिश्रुत् ।
आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [गच्छतां] धावतां, द्रवतामित्यर्थः, [दूरोत्क्षिप्त-

वर्द्धाऽऽबद्धा धौरितेन प्रयाता-

मश्वीयानामुच्चकैरुच्चलन्तः ।

रौक्मा रेजुः स्थासका मूर्त्तिभाजो

दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

स्थूलबाहुध्वजानां] दूरादुत्तिष्ठाः उद्यताः, स्थूलाः पीवराः, बाहुध्वजाः
ध्वजस्तम्भा इव बाहुवो येषां तेषां, [पादातानां] पदातिसमूहानाम् ।
‘पादातं पत्तिसंहतिः’ इत्यमरः । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४
पा०) । [तिर्यग्दीर्घाः] तिर्यगायता इत्यर्थः । लेखा इव खङ्गाः
[खङ्गलेखाः, वैजयन्तीसदृश्यः] पताकासदृश्यः सत्य इत्यर्थः । ‘वैज-
यन्ती पताका स्यात्’ इत्यमरः । “दृशेः समानान्ययोश्च” (वा०)
इति समानशब्दोपपदात् दृशेः कञ्प्रत्ययः । “दृक्षे चेति वक्तव्यम्”
(वा०) इति समानस्य सभावः * । [भेजिरे] रेजिरे । ‘भाजृ
दौप्तौ’ इति घातोः कर्त्तरि लिट्, “फणाच्च सप्तानाम्” (६।४।१२५
पा०) इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो । आर्थोऽयमुपमा ॥ ४ ॥

वर्द्धंति ।—[धौरितेन] धौरिताऽऽख्येन गतिविशेषेण, [प्रयातां]
धावताम् । यातेर्लटः श्रुतादेशः । [अश्वीयानाम्] अश्वसमूहानाम् ।
“केशाश्चाभ्यां यन्कावन्यतरस्याम्” (४।२।४८ पा०) इति क्प्रत्ययः ।
[उच्चकैः, उच्चलन्तः] गतिवशाद्बहुमुत्पतन्तः । [वर्द्धाऽऽबद्धाः] वर्द्धन्ते इति
वर्द्धाणि पर्याणबन्धनवरत्नाः । ‘वर्द्धं’ लघुवरत्नयोः’ इति विश्वः । “वृधु-
वधिवपिभ्यो रन्” इति रन्प्रत्ययः † लघ्वध्वगुणो रपरः । तेष्व्वा-

* अत्र दृक्षशब्दपरत्वाभावात् समानशब्दस्य सभावार्थं प्रोक्तवार्त्तिकसूत्रस्थोप-
न्यासः न समीचीनतया प्रतिभाति, तथा च दृक्षशब्दपरत्वात् “दृग्दृशवतुषु” (६।१।८८
पा०) इति सूत्रेण सभावः समाधातव्यः ।

† उणादिप्रक्रियायां सिद्धान्तकौमुद्यां “वधिवपिभ्यां रन्” (उणा० २पा०
२७ सू०) इति सूत्रं दृश्यते, न तु “वृधुवधिवपिभ्यो रन्” इति ; तथा चेत्तत् मसी-
सम्पाताऽऽयातमित्यनुमीयते ।

सान्द्रत्वकास्तल्पलाश्लिष्टकक्ष्या
 आङ्गीं शोभामाप्नुवन्तश्चतुर्थीम् ।
 कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्ना-
 श्वेलुश्चण्डं गण्डशैला द्वेभाः ॥ ६ ॥
 सङ्घीडन्ती तेजिताश्वस्य रागा-
 दद्यम्याऽऽरामग्रकायोत्थितस्य ।

बद्धाः स्थापिताः, [रोक्याः] सोवर्णाः, [स्थासकाः] बुद्बुदाऽऽकारमण्ड-
 लानि, [व्याप्तदेहस्य] सर्वाङ्गीणस्य, [मूर्त्तिभाजः] मूर्त्तिभृतः, [दर्पस्य]
 आन्तरस्य तेजसः, [शिषाः] अन्तरमानाद्वह्निर्निर्गता अतिरेकाः,
 [इव रेजुः] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

सान्द्रेति ।—[सान्द्रत्वकाः] सान्द्रवर्माणः । शैषिकः कपप्रत्ययः ।
 [तल्पलाश्लिष्टकक्ष्याः] तल्पलाः पृष्ठवंशाः, तेषु श्लिष्टाः कक्ष्याः मध्यबद्ध-
 वरत्ना येषां ते । ‘दृष्या * कक्ष्या वरत्ना स्यात्’ इत्यमरः । गजानां
 विंशत्युत्तरशताऽऽयुषां द्वादश दशा भवन्ति, तत्र चतुर्दशाऽऽरूढा
 प्रौढशोभा, तदेवाऽऽह ।—अथ [चतुर्थीम्, आङ्गीं] शारोरीं, [शोभामाप्नु-
 वन्तः], चत्वारिंशद्वर्षदेश्या इत्यर्थः, [द्वाभाः] गजाः, [कल्पस्यान्ते
 मारुतेनोपनुन्नाः] प्रलयमारुतप्रेरिताः, [गण्डशैलाः] स्थूलो-
 पलाः, [इव, चण्डं] तीव्रं, [चेलुः] प्रतस्थिरे इत्युपमा ॥ ६ ॥

सङ्घीडन्तीति ।—[सङ्घीडन्ती] सङ्घर्षात् कूजन्ती । “समो-
 ऽकूजने च वक्तव्यम्” (वा०) इति वचनात् कूजने “क्रीडोऽनु-
 सम्परिभ्यश्च” (१।३।२१ पा०) इति नालनेपदम् । [रंघो-
 भाजां] वेगभाजां, [स्यन्दनानां] रथानाम्, अक्षस्य चक्राऽऽधारकाष्ठस्य,

* वङ्गदेशमुद्रितामरकोषे “दृष्या” इत्यत्र “चूषा” इति पाठो दृश्यते,
 दाक्षिणात्यामरकोषे तु “दृष्या” इत्येव पाठः ।

रंहोभाजामक्षधूः स्यन्दनानां
 हाहाकारं प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥
 कुर्वाणानां साम्परायान्तरायं
 भूरेणूनां मृत्युना मार्जनाय ।
 सम्मार्जन्यो नूनमुद्धूयमाना
 भान्ति स्मोच्चैः केतनानां पताकाः ॥ ८ ॥
 उद्यन्नादं धन्विभिर्निष्ठुराणि
 स्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वं दधन्ति ।

धरग्रम् [अक्षधूः] । ‘अक्षं रथाङ्ग आधारे’ इति वैजयन्ती । अनञ्ज
 इति निषेधात् “ऋकपूः—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना न समा-
 सान्तः । [रागात्, आरां] प्रतोदम्, [उद्यम्य, तेजिताश्चस्य] तेजिता
 उत्साहिताः, अश्वा येन तस्य, [अग्रकायोत्थितस्य] अग्रच्चासौ कायश्च
 स उत्थितो यस्य तस्य, उत्थितपूर्वकायस्येत्यर्थः । आहिताग्नादित्वात्
 साधुः । [प्राजितुः] सारथिः । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता
 च सारथिः’ इत्यमरः । [हाहाकारम्] उत्साहवर्धनार्थं हाहाशब्दम् ।
 एवकार इत्यवैवग्रहणस्योपलक्षणत्वात् अन्यत्रापि यथादर्शनं शब्द-
 निर्देशात् कारप्रत्ययः, अथवा,—हाहाकारं हाहाकरणम् । भावे घञ्-
 प्रत्ययः । [प्रत्यनन्दत्] ; साधुसाध्वित्यन्वमोदत किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ॥७॥

कुर्वाणानामिति ।—[उच्चैः] उन्नताः, [केतनानां] ध्वजस्तम्भानां,
 [पताकाः] वैजयन्त्यः, [साम्परायान्तरायं] युद्धविघ्नं, [कुर्वाणानाम्] ।
 ‘अनीकं साम्परायिकम्’ इत्यमरः । [भूरेणूनां, मार्जनाय] प्रमा-
 र्जनार्थं, [मृत्युना] अन्तर्केन, [उद्धूयमानाः] प्रकम्प्यमानाः, [सम्मा-
 र्जन्यः] शोधिन्य इव, [भान्ति स्म] । ‘सम्मार्जनौ शोधिनौ स्यात्’
 इत्यमरः । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स्म कामं
हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसि ॥ ९ ॥
घण्टानादो निःस्वनो डिण्डिमानां
ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।
आमेतौव * प्रत्यवोचन् गजाना-
मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥

उद्यन्नादमिति ।—[धन्विभिः] धनुष्पद्भिः । व्रीह्यादित्वादिनिः
प्रत्ययः । [निष्ठुराणि] कर्कशाणि, [स्थूलानि] पौवराणि, [उच्चैः]
उन्नतानि, [मण्डलत्वं दधन्ति] वर्तुलत्वं दधानानि । एकत्र,—आकर्ष-
णात्, अन्यत्र,—स्वभावाच्चेति भावः । कर्मणि प्रभवन्तीति [कार्मुकाणि]
धनूंषि । उक्त्वा । [उद्यन्नादम्] उज्जृम्भमाणघोषं यथा तथा, [कामम्,
आस्फाल्यन्ते स्म] पाटवपरोक्षाऽर्थं पाणिभिरास्फालितानि । हस्तिनं
रोहन्ति इति [हस्त्यारोहैः] निष्ठादिभिः । कर्मण्यण् । [कुञ्जराणां शिरांसि]
आस्फाल्यन्ते स्म । उत्साहार्थमिति भावः । अत्र कार्मुकाणां कुञ्जर-
शिरसाञ्च प्रकृतानामेव निष्ठुरत्वादिविशेषणसाम्येनौपम्यावगमात्
केवलप्रकृतास्यदा तुल्ययोगिता ॥ ९ ॥

घण्टानाद इति ।—[घण्टानादः] किङ्किण्यादिघोषः, [डिण्डि-
मानां] वाद्यविशेषाणां, [निःस्वनः] । ग्रीवासु भवानां [ग्रैवेयाणां]
कण्ठशृङ्खलानाम् । “कुलकुच्चिग्रीवाभ्यः—” (४।२।८६ पा०) इति

* “आमेतौव” इति मूलस्य एवमेवेत्यादिरूपत्वं व्याख्याय टीकाज्ञता यदमर-
वचनमुद्धृतं, तत्तु अमरकोषे वङ्गदेशसुद्रिते न दृश्यते, तेन ह्येतत् कोषान्तरमित्यनु-
मीयते । अवेदं चिन्त्यते यत्, “आमेतौव” इति मूलं, किम् “आमित्येवम्” ईदृशं
भविष्यति, तथात्वे “आम्” इत्यव्ययस्य सत्त्वात् न काचिदनुपपत्तिरिति दिक् ;
तथा चामरः,—“आमेवं स्वयमात्मना” इति ।

यातैश्चातुर्विध्यमस्त्राऽऽदिभेदा-
 दव्यासङ्गैः सौष्ठवाल्लाघवाच्च ।
 शिञ्चाशक्तिं प्राहरन् दर्शयन्तो
 मुक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥
 रोषाऽऽवेशादाभिमुख्येन कौचित्
 पाणिग्राहं रंहसैवोपयातौ ।

दृक्प्रत्ययः । [आरवः । वृंहितानि] वृंहणानि, [गजानाम्
 उत्तादायम्, आधोरणस्य] हस्तिपकस्य । ‘आधोरणा हस्तिपकाः’
 इत्यमरः । [वाचं] वृंहणादिशब्दम्, [अमेति प्रत्ययोच्चन्निव]
 एवमेवेत्यनुकूलमूचिर इव, इत्युत्प्रेक्षा । ‘आमानुगुण्ये स्मरणे’
 इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैरिति ।—आयुधेन जीवन्तीति [आयुधीयाः] आयुधजीविनः ।
 ‘अस्त्राऽऽजीवे काण्डपृष्ठाऽऽयुधीयाऽऽयुधिकाः समाः’ इत्यमरः । “आयु-
 धाच्छ च” (४।४।१४ पा०) इति छप्रत्ययः । [शिञ्चाशक्तिम्] अभ्यास-
 पाठवं, [दर्शयन्तः, अस्त्रादिभेदात्] अस्त्रमहाऽस्त्रादिकभेदात्, [चातु-
 र्विध्यं, यातैः] प्राप्तेः, [सौष्ठवात्] सुष्ठुभावः सौष्ठवं नैश्चित्यादिगुण-
 वत्त्वं, तस्मात् । उज्जावादित्वादज्प्रत्ययः । [लाघवात्] वेगवत्त्वात्, [च],
 “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१३१ पा०) इत्यणप्रत्ययः । [अव्या-
 सङ्गैः] अप्रतिषिद्धैः । मुच्यन्त इति मुक्तानि शरादीनि, न मुच्यन्त
 इत्यमुक्तानि खड्गादीनि च तैस्तेः [मुक्तामुक्तैः] इति इन्द्रः । [आयुधैः
 प्राहरन्] । स्वभावानुप्राप्तयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥

रोषाऽऽवेशादिति ।—[कौचित्] योधौ, [रोषाऽऽवेशात्] रोषपार-
 वश्यात्, [आभिमुख्येन, रंहसा] वेगेन, [एव, उपयातौ] मिथः
 प्रत्यासन्नौ, अत एव [पाणिग्राहम्] अन्योऽन्यं पाणिं गृहीत्वा । “द्विती-

हित्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातं
 घ्नन्तौ बाहूबाह्वि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥
 शुद्धाः सङ्गं न क्वचित् प्राप्तवन्तो
 दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः ।
 अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो
 युक्तं चक्रुः सायका वाजितायाः ॥ १३ ॥

यायाच्च” (३।४।५३ पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [हेतोः] शस्त्राणि,
 [हित्वा] त्यक्त्वा ; वैकल्यादिति भावः । “हेतिस्तु शस्त्रे द्वयोः” इति केशवः ।
 [मल्लवत्] मल्लाभ्यां तुल्यम् । “तेन तुल्यं—” (५।१।११५ पा०) इति
 वतिप्रत्ययः । [मुष्टिघातं] मुष्टिभिर्हत्वा । “करणे ह्नः” (३।४।३७
 पा०) इति णमुल्प्रत्ययः । [घ्नन्तौ] प्रहरन्तौ । हन्तेर्लटः शत्रादेशः,
 कषादित्वादनुरूपयोगः । मुष्टिभिर्घ्नन्तावित्यर्थः । बाहुभ्यां बाहुभ्यां
 प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं युद्धं [बाहूबाह्वि] बाहुयुद्धम् । “तत्र तेनेदमिति
 सरूपे” (२।२।२७ पा०) इति बहुव्रीहौ “इष्कर्मव्यतीहारे” (५।३।१२७
 पा०) इतीच्प्रत्ययः समासान्तः, “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७
 पा०) इति दीर्घः, तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् ।
 तत्र [व्यासृजेतां] व्यासक्तवन्तौ । “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” (१।३।१४
 पा०) इत्यात्मनेपदम् । मल्लवदिति तद्धितगता श्रौतौ पूर्वोपमा
 ॥ १२ ॥

शुद्धा इति ।—[शुद्धाः] निर्विषाः । ‘न कर्णिभिर्नापि दग्धै-
 र्नाग्निज्वलिततेजनैः’ इति निषेधादिति भावः ; अन्यत्र,—
 जात्येत्यर्थः । [क्वचित्] कुलापि, [सङ्गं] प्रतिबन्धं, [न प्राप्तवन्तः]
 न प्राप्ताः, दुर्वारा इत्यर्थः, [दूरान्मुक्ताः] दूरत एव विमुष्टाः । “स्तोका-
 न्तिकदूरार्थकच्छ्राणि तेन” (२।१।३८ पा०) इति समासः ।

आक्रम्याऽऽजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै-

रास्थायथो वीतशङ्कं शिरश्च ।

हेलालोला वर्त्म गत्वाऽतिमर्त्यं

द्यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (६।३।२ पा०) इत्यलुक् । [शीघ्रतां] जवनत्वं, [दर्शयन्तः । विद्विषां], सेनास्वन्तः [अन्तःसेनम्] । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । [आविशन्तः] सेनामध्यं प्रविशन्त इत्यर्थः, [सायकाः] बाणाः, [वाजितायाः] पक्षवत्तायाः अश्वत्वस्य च । ‘वाजी निःस्वन-
पक्षयोः’ इति विश्वः । [युक्तम्] अनुरूपं कर्म, [चक्रुः] । एवंविध-
सेनाप्रवेशस्य वाजिनामेव सम्भवादिति भावः । अत्राभिधायाः प्रकृत-
पक्षतामालोपक्षीणत्वाद्वाजिताशब्देन प्रकृतस्यैव प्रतीतिः ध्वनिरेवेति
न श्लेषावकाशः ; किन्तु शुद्धादिपदार्थपुञ्जविशेषणगत्या सायकानां
युक्तकारिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

आक्रम्येति ।—[अथो, मानभाजः] अभिमानवन्तः, [उच्चैः] उन्नतम्,
[आजैः] युद्धस्य, [अग्रिमस्कन्धम्] अग्रभागमसंप्रदेशञ्च, [आक्रम्य]
आरुह्य, [वीतशङ्कं, शिरः] सम्मुखम्, अन्यत्र,—उत्तमकार्यं, [च, आस्थाय]
आरुह्य, [हेलालोलाः] हेलालोलासु युद्धक्रीडासु, लीलासु च, लोला उत्सुकाः
सन्तः, [अतिमर्त्यं वर्त्म गत्वा] अमानुष्यं युद्धं कृत्वेत्यर्थः ; अन्यत्र,—अमा-
नुषगम्यमारोहणमार्गं गत्वा, [सुखेन] अनायासेन, [द्यां] स्वर्गमन्त्रद्वयं
गिरिशिखरादि क्रीडास्थानम् । ‘द्योः स्वर्गसुखवर्त्मनोः’ इति विश्वः !
[आरोहन्] आरूढाः । “युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपरा-
ङ्मुखाः” इति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कथञ्चित् कश्चित् स्कन्ध-
मूर्धाऽऽरोहणक्रमेण किञ्चिदुरारोहमद्रितटादिकमारोहति, तद्वदिति
प्रतीतिः, विशेषणमहिम्नाऽऽगता समासोक्तिः ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्रुवानानि लोलै-

रङ्गस्थान्तर्मापितैः स्थावराणि ।

केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निषद्यां

क्रौणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

वीर्य्योत्साहश्चाधि कृत्वाऽवदानं

सङ्ग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम् ।

अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः

श्रीमन्नाम श्रावयन्ति स्म नग्नाः ॥ १६ ॥

रोदोरन्ध्रमिति ।—[केचित्] वीराः, [गुर्वी] महतीं, [संयन्निषद्याम्] संयतो युध एव निषीदन्त्यस्यामिति निषद्याम् आपणम् । ‘आपणस्तु निषद्यायाम्’ इत्यमरः । “संज्ञायां समजनिषद—” (३।३।८८ पा०) इत्यादिना क्यप् । [एत्य] प्राप्य । आङ्पूर्वादिणः क्तो ल्यप् । [अङ्गस्य] देहस्य, [अन्तर्मापितैः] अन्तरभ्यन्तरे, मापितैः परिच्छिन्नैः । मातेर्माङो वा ख्यन्तात् कर्मणि क्तः । “अर्त्तिङ्ङी—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः । [लोलैः] अस्थिरैः ; प्राणैरेव मूल्यैः [प्राणमूल्यैः, रोदोरन्ध्रं] रोदसोर्द्यावापृथिव्योः, रन्ध्रमन्तरालं, [व्यश्रुवानानि] व्याप्नुवन्ति । अश्रोतेर्लटः शानजादेशः । [स्थावराणि] स्थिराणि, [यशांसि, क्रौणन्ति स्म] स्वीचक्रुरित्यर्थः । अत्र न्यूनैः प्राणैः ततोऽधिकयज्ञः परिवर्त्तनात् न्यूनपरिवर्त्तिरलङ्कारः ;—‘समन्यूनाधिकानाञ्च यदा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकन्यूनैः परिवर्त्तिरसौ मता ॥’ इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

वीर्य्योत्साहेति ।—[सङ्ग्रामाग्रे] रणाग्रे, [वीर्य्योत्साहश्चाधि] वीर्य्योत्साहाभ्यां श्लाघ्यते इति श्लाघि विक्रमाहङ्कारशोभि, [अवदानं] महत् कर्म, [कृत्वा] । ‘अवदानं कर्म वृत्तम्’ इत्यमरः । [लज्जि-

आधावन्तः सम्मुखं धारिताना-
 मन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।
 वक्षःपीठैरा त्सरोरात्मनैव
 क्रोधेनान्धाः प्राविशन् पुष्कराणि ॥ १७ ॥
 मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
 प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।

तानां] मानित्वात् खनामाऽऽख्यानि सङ्कोचवतामित्यर्थः, [शत्रुभिः,
 अज्ञातानाम्] अज्ञातनामकानां, [मानिनां] मानशालिनां शूराणां
 सम्बन्धि, [श्रीमत्] शौर्यश्रीयुक्तं, [नाम, नग्नाः] वन्दिनः । ‘वन्दिनि
 क्षपणे नग्नः’ इति विश्वः । [उच्चैः, आवयन्ति स्म] अयमसाविति
 कथयामासुरित्यर्थः, [युक्तं] सर्वमेतदुचितमित्यर्थः । अत्र लज्ज-
 मानाज्ञातयोर्विशेषणगत्या वन्दिश्रावणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १६ ॥

आधावन्त इति ।—[क्रोधेन, अन्धाः] अपश्यन्तः, [अन्ये] भटाः,
 [आधावन्तः] अभिमुखमापतन्तः सन्तः, [अन्यैः] सैन्यैः, [सम्मुखं] प्रति-
 द्वाभिसम्मुखं, [धारितानां] धृतानां, [तीक्ष्णकौक्षेयकाणां] निशिता-
 सौनाम् । “कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वाखलङ्कारेषु” (४।२।८६ पा०) इति
 टकज्प्रत्ययः । [पुष्कराणि] फलानि, खड्गमुखानीत्यर्थः । ‘पुष्करं तूर्यवक्त्रे
 च काण्डे खड्गफलेऽपि च’ इति विश्वः । वक्षांसि पीठानीव तैः [वक्षः-
 पीठैः] वक्षःस्थलैः, [आ त्सरोः] आ मुष्टेः । ‘त्सरः खड्गादिमुष्टौ
 स्यात्’ इत्यमरः । “आङ् मर्यादाऽभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति
 विकल्पादसमासः । [आत्मनैव] स्वयमेव, परप्रयत्नं विनैत्यर्थः,
 [प्राविशन्] प्रविष्टाः । अत्र क्रोधान्धविशेषणगत्या पुष्करप्रवेशहेतु-
 त्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १७ ॥

मिश्रीभूत इति ।—[तत्र] युद्धे, [सैन्यद्वयेऽपि, मिश्रीभूते] मिलिते

आत्मौयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता-
दभ्यावर्त्ती सम्मुखो यः परोऽसौ ॥ १८ ॥
सदृशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वं
नीत्वा कामं गौरवेणावबद्धा ।
नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
द्रोहं चक्रे कस्यचित् स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥
नीते भेदं धौतधाराऽभिघाता-
दम्भोदाऽऽभे शात्रवेणापरस्य ।

सति, [प्रायेणायं, विशेषः] असाधारणधर्मः, [व्यक्तमासीत्] ।
क इत्याह ।—[पुरस्तात्] अग्रे, [ये, पराञ्चः] पराङ्मुखाः, परेऽपीति
भावः ; [ते, आत्मौयाः] अबध्या इत्यर्थः । ‘न भीतं न परावृत्तम्’
इति बधनिषेधश्रवणात् । [यः] पुरस्तात् [अभ्यावर्त्ती] परावर्त्ती,
[सम्मुखः] अभिमुखः, स्वकीयोऽपीति भावः ; [असौ, परः] शत्रुः,
बध्य इत्यर्थः । प्राणलुब्धस्य स्वामिद्रोहित्वादित्याशयः ॥ १८ ॥

सदिति ।—[सदृशत्वात्] शुद्धाऽऽकरत्वात् कुलीनत्वाच्च, [अङ्ग-
संसङ्गिनीत्वम्] अङ्गसम्बन्धित्वं, [नीत्वा] । अगुणत्वविवक्षायां “त्वतलो-
गुणवचनस्य” (वा०) इति न पुंवद्भावः । [कामं, गौरवेण]
आदरेण, [अवबद्धा] संयता च, [कस्यचित्, स्वा] स्वकीया, [कृपाणी]
असिलता, [परेण] अन्येन, [वञ्चयित्वा] प्रतार्य, [हस्तं नीता]
स्वाऽऽयत्तीकृता सती, [द्रोहं] हिंसां व्यभिचारञ्च, [चक्रे] कृतवती ।
अत्र प्रकृतकृपाणीविशेषणसाम्यादप्रकृतस्वैरिणीप्रतीतिः समासोक्तिः
॥ १९ ॥

नीत इति ।—[शात्रवेण] शत्रुणा । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः ।

सासृग्राजिस्तौक्ष्णमार्गस्य मार्गो
 विद्युद्दीप्तः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥
 आ मूलान्तात् सायकेनाऽऽयतेन
 स्यूते बाहौ मण्डुकश्चिष्टमुष्टेः ।
 प्राप्यासङ्गां वेदनामस्तधैर्या-
 दप्यभश्यच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥
 भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः
 स्थूरीपृष्ठो गार्ध्वपक्षेण विद्धः ।

[धौतधाराऽभिघातात्] धौताया उन्तेजितायाः, धारायाः खङ्गधारायाः,
 अभिघातात्, [भेदं नीते] विदारिते, [अम्भोदाऽऽमे] मेघश्यामे,
 [अपरस्य] भटस्य, [कङ्कटे] कवचे । ‘उरश्चदः कङ्कटकोऽजगरः
 कवचोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । सहासृग्राज्या [सासृग्राजिः] सरक्तरेखः,
 [तौक्ष्णमार्गस्य] खङ्गस्य, [मार्गः] प्रहारः, [विद्युद्दीप्तः] तडिदुज्ज्वलः,
 [लक्ष्यते स्म] । उपमाऽलङ्कारः ॥ २० ॥

आ मूलान्तादिति ।—[अन्यस्य] भटस्य, [बाहौ, आयतेन] दौर्घेण,
 [सायकेन, आ मूलान्तात्] मूलप्रदेशपर्यन्तम्, आ कक्षमित्यर्थः । विक-
 त्यादसमासः । [स्यूते] प्रोते सति, [असङ्गां, वेदनां] व्यथां, [प्राप्य],
 अत एव [अस्तधैर्यादपि] त्यक्तधैर्यादपि, धारयितुमक्षमादपीत्यर्थः,
 [मण्डुकश्चिष्टमुष्टेः] मण्डुके सङ्गाहे, क्षिष्टा सन्दष्टा, मुष्टिर्यस्य तस्मात्,
 [पाणेः, चर्म] फलकम् । ‘फलकोऽस्त्री फलं चर्म सङ्गाहो मुष्टिरस्य यः’
 इत्यमरः । [नाभश्यत्] नापतत् । अत्र सायकप्रोतमुष्टिश्लेषयो-
 र्विशेषणगत्या धैर्यत्यागचर्मभ्रंशौ प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

भित्तेति ।—[आयसेन] अयोमयेन ; गार्ध्वं गृध्रसम्बन्धी, पक्षः

शिञ्चाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
 हर्तुं वक्रं नाशकदुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥
 कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टा-
 न्नाजानेयो दन्तिनस्त्रस्यति स्म ।
 कर्मोदारं कीर्त्तये कर्तुंकामान्
 किं वा जात्याः स्वामिनो क्रेपयन्ति ? ॥ २३ ॥

पत्वं यस्य तेन, [गार्ङ्गपक्षेण] बाणविशेषेण, [घोणां] नासां,
 [भित्त्वा] । ‘घोणा नासा च नासिका’ इत्यमरः । [अधिवक्षः]
 वक्षसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [विद्धः] प्रहृतः । व्यधेः कर्मणि
 क्तः “ग्रहिज्या—” (६।१।१६ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [स्थूरी-
 पृष्ठः] नवाऽऽरूढोऽश्वः ; शिञ्चैव हेतुः तस्य [शिञ्चाहेतोः] शिञ्चया निमि-
 त्तेन, शिञ्चाऽर्थमिति यावत् । “षष्ठी हेतुप्रयोगे” (२।३।२६ पा०)
 इति षष्ठी । [गाढरज्ज्वा] गाढपाशेन, [बद्ध इव] इत्युत्प्रेक्षा । [दुर्मुखो-
 ऽपि] अशिक्षितमुखोऽपि, [वक्रं, हर्तुम्] अपाकष्टुं, [नाशकत्] न
 शक्तः । शक्रेर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति चूरडादेशः ।
 शिक्षितो हि शिञ्चावशादबद्धोऽपि बद्धवदास्ते, अशिक्षितस्तु निबद्धोऽपि
 भ्रष्टमिति मुखमपहरतीति भावः । अपिर्विरोधे । अत एव विरोधा-
 ऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति ।—[आजानेयः] कुलीनाश्वः । ‘आजानेयाः कुलीनाः
 स्युः’ इत्यमरः । “शुभादिभ्यश्च” (४।१।१२३ पा०) इति ढक्प्रत्ययः ।
 [सादिना] अश्वारोहेण कर्त्ता । [उच्चैः] उन्नतेन, [कुन्तेन] प्रासेन
 करणेन । [हन्तुं] प्रहर्तुम्, [दृष्टात्] अभिप्रेतात्, [दन्तिनः, न
 त्रस्यति स्म] न त्रस्तः । “वा आश—” (३।१।७० पा०) इत्यादिना
 श्यन्प्रत्ययः । तथा हि, [जात्याः] कुलीनाः । भवार्थे यत्प्रत्ययः ।

जेतुं जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
 पश्यन्तोऽधो लोकमस्तेषुजालाः ।
 नागाऽऽरूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
 दुर्गाणीव त्रासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
 विष्वद्रीचीर्विचित्रपन् सैन्यवीची-
 राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ।

[कौर्त्तये, उदारं कर्म] महापौरुषं, कर्तुं कामो येषां तान् [कर्तुं-
 कामान्] । “तुं काममनसोरपि” (का०) इति मकारलोपः । स्वमेषा-
 मस्तौति [स्वामिनः] भर्तृन् । “स्वामिन्नैश्वर्यं” (५।३।१२६ पा०)
 इति निपातः । [ज्ञेयन्ति] लज्जयन्ति, [किं वा ?], न ज्ञेयन्ती-
 त्यर्थः । “अर्त्तिह्री—” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

जेतुमिति ।—जेतार एव [जैत्राः] जयशीलाः । जेतृप्रकृतेः प्रज्ञा-
 दित्वात् स्वार्येऽणप्रत्ययः । [लोकं] जनम्, [अधः पश्यन्तः] स्वय-
 सुपर्यवस्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः, अधःकृतं मन्यमानाश्च ।
 [अस्तेषुजालाः] क्षिप्रशरनिकराः, [त्रासहीनाः] दुर्गस्थत्वान्निर्भीकाः,
 [नागाऽऽरूढाः] गजाऽऽरोहाः ; तस्यन्ति गच्छन्तीति [त्रसानि] जङ्ग-
 मानि । ‘चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम्’ इत्यमरः । [पार्वतानि]
 पर्वतसम्बन्धीनि, [दुर्गाणि] गिरिदुर्गाणीत्यर्थः, [श्रयन्तः] अधि-
 तिष्ठन्तः, [इव] इत्युपेक्षा । तेऽप्येवम्भूता एवेति भावः । [अरि-
 सैन्यैः] कर्तृभिः । [जेतुं, न शेकिरे] अशक्ता बभूवुरित्यर्थः । शकेः
 कर्मणि लिट् । अत्र मनुः,—‘धनुर्दुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वनमेव च ।
 न्दुर्गं गिरिदुर्गञ्च समाश्रित्य वसेन्नृपः ॥ सर्वेणैव प्रकारेण गिरिदुर्गं
 समाश्रयेत् । तेषां हि बहुगुणेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥’ इति ॥ २४ ॥

विष्वगिति ।—[एकः] कोऽपि वीरः । विष्वगश्चतीति [विष्व-

बभ्रामैको बभ्रुमिष्टं दिदृक्षुः
 सिन्धौ वाऽऽद्यो मण्डलं गोर्वराहः ॥ २५ ॥
 यावच्चक्रे नाञ्जनं बोधनाय
 व्युत्थानञ्चो हस्तिचारो मदस्य ।
 सेनास्वानादन्तिनामात्मनैव
 स्थूलास्तावत् प्रावहन् दानकुल्याः ॥ २६ ॥

द्रौचीः] सर्वव्यापिनोः । “विष्वग्देवयोश्च णेरद्राक्षतावप्रत्यये” (६।३।८२ पा०) इति णेरद्रादेशः । धातोरप्यञ्चतेरुपसङ्गानात्, “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । “अचः” (६।४।१३८ पा०) इत्यकारलोपे “चौ” (६।३।१३८ पा०) इति दीर्घः । सैन्यानि वीचीरिव [सैन्यवीचीः] इत्युपमितसमासः । सिन्धो वेति लिङ्गात् । [विक्षिपन्] अपाकुर्वन्, [अन्तः] आजिमध्ये, [कापि दूरं प्रयातम् इष्टं बन्धुं, दिदृक्षुः] द्रष्टुमिच्छुः सन् । दृष्टेः सन्नन्तादुपप्रत्ययः । कापि, प्रयातं मग्नं, [गोः] भूमेः, [मण्डलं] भूगोलं, दिदृक्षुः [आद्यो वराहः, सिन्धो वा] समुद्रे इव । ‘उपमायां विकल्पे वा’ इत्यमरः । [आजौ बभ्राम] । एकवीरस्य कुतो भयमित्याशयः ॥ २५ ॥

यावदिति ।—व्युत्थानं गजोत्थापनं, जानातीति [व्युत्थानञ्चः] ; हस्तिनि चरतीति [हस्तिचारो] यन्ता, [मदस्य, बोधनाय] उत्थापनाय, [अञ्जनम्] उद्दीपनं कर्म, [यावत् न चक्रे, तावत्] प्रागेव, असमाप्ते विधावित्यर्थः, [सेनास्वानात्] सेनाकलकलश्रवणादित्यर्थः । [दन्तिनाम्, आत्मना] स्वयम्, [एव, स्थूलाः] महत्यः, [दानकुल्याः] मदसरितः, [प्रावहन्] । इति दन्तिनामुत्साहान्तिरङ्गीकृतिः । अञ्जनात् प्राग्दानसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा-
 दारोढारं धूतमूर्द्धाऽवमत्य ।
 घोराऽऽरावध्वानिताशेषदिके
 विष्के नागः पर्य्यणंसीत् स्व एव ॥ २७ ॥
 प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे
 यन्वा नागः प्रास्तवक्त्तच्छदोऽपि ।
 क्रोधाऽऽक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः
 प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदात्मः ॥ २८ ॥

क्रुध्यन्निति ।—[दूरात्] दूरत एव, [गन्धात्] मदगन्धाऽऽप्राणात्,
 [अन्यनागाय] प्रतिगजाय, [क्रुध्यन्] तं जिघांसुरित्यर्थः । “क्रुध-
 दुर्हृष्टा—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । [नागः, धूत-
 मूर्द्धा] विधूतमस्तकः सन्, [आरोढारं] यन्तारम्, [अवमत्य]
 अवधूय, [घोराऽऽरावध्वानिताशेषदिके] घोराऽऽरावैः दास्यकन्दनैः,
 ध्वानिता अशेषदिशो येन तस्मिन्, तथा उच्चैराक्रोशतीत्यर्थः । शैषिकः
 कप्प्रत्ययः । [स्वे] स्वकीये, [एव], स्वपुत्र एवेत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो
 नवभ्यो वा” (७।१।१६ पा०) इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः । अत एव
 स्वे स्वपुत्रे विष्क इति श्लिष्टगत्या व्याख्याय पुत्रस्यापि ज्ञातित्वात् न
 सर्वनामसंज्ञेति बल्लभोक्तिः प्रामादिको । [विष्के] विंशतिवर्षके
 डिन्ने । ‘विष्को विंशतिवर्षकः’ इति वैजयन्ती । [पर्य्यणंसीत्]
 तिर्य्यक् प्रजहारेत्यर्थः । ‘तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः’
 इति ज्ञेयार्थः । “यमरमनमातां सक्व” (७।२।७३ पा०) इति
 नमेलुङि सगिङ्गागमो । “नेटि” (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥२७॥

प्रत्यासन्ने इति ।—[प्रातिपक्षे] प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । “तस्येदम्”
 (४।३।१२० पा०) इत्यण् । [दन्तिनि] गजे, [प्रत्यासन्ने] सति, [यन्वा]

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी
 वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।
 तावत् पूगैरन्यनागाधिरूढः
 कादम्बानामेकपातैरसौव्यत् ॥ २६ ॥
 आस्यदृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो
 यन्ता यातुः प्रत्यरौभं द्विपस्य ।

सादिना, [प्रास्तवक्त्तच्छदोऽपि] निरस्तमुखपटोऽपि, [क्रोधाऽऽक्रान्तः],
 अत एव [क्रूरनिर्दारिताक्षः] क्रूरं घोरं, निर्दारिताक्षः, तथाऽपि
 [मदान्धः, नागः] गजः, [न किञ्चिदेव प्रेक्षाञ्चक्रे] किमपि पुरो-
 गतं प्रातिपक्षमन्यद्वा न ददर्शित्यर्थः ; आवरणान्तराभावेऽपि मदा-
 ऽऽवरणस्यानपायादिति भावः । “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६
 पा०) इत्याम्यत्ययः । अत्रानावृतोन्मीलिताक्षस्याप्यदर्शनविरोधस्य
 मदान्धेनाविरोधाद्विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

तूर्णमिति ।—[निषादी] यन्ता, [वारणस्य] गजस्य, [चक्षुर्वारणं]
 नेत्राऽऽवरणं, [वासः] मुखपटं, [यावत्तूर्णं, नापनिन्ये] नापचकार,
 [तावत्, अन्यनागाधिरूढः] प्रतिगजाधिरूढः ; एकः एककालीनः, पातो
 येषां तैः [एकपातैः] युगपत्पातिभिः इति शीघ्रतोक्तिः । [काद-
 म्बानां] शराणाम् । ‘कादम्बमार्गणशराः’ इत्यमरः । [पूगैः]
 व्रातैः, [असौव्यत्] चक्षुषा सह तद्वासः स्यूतवानित्यर्थः । सौव्यते-
 लङ् । अत्र चक्षुषः सौवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्यदिति ।—[यन्ता, प्रमत्तः] सन्, [प्रत्यरौभम्] अरिगजं
 प्रति । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । [यातुः] गन्तुः । यातेस्तृच् [द्विपस्य दृष्टेः,
 आच्छदम्] आवरणम् । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” (३।३।१८ पा०)

मग्नस्योच्चैर्वर्हभारेण शङ्को-
 रावव्राते वीक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥
 यत्नाद्रचन् सुस्थितत्वादनाशं
 निश्चित्यान्यश्चेतसा भावितेन ।
 अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोगं
 दध्रेऽभीष्टं नागमापद्धनं वा ॥ ३१ ॥

इति घः । [आस्थत्] निरस्तवान्, [च] । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्”
 (३।१।५२ पा०) इति च्लेरडादेशः । “अस्यतंस्थुक्” (७।४।१७ पा०) इति
 युगागमः । [मग्नस्य] मुखनिमग्नस्य, [शङ्कोः] शल्याऽऽयुधस्य । ‘वा पुंसि
 शल्यं शङ्कुर्ना’ इत्यमरः । [उच्चैः, वर्हभारेण] पिच्छपटलेन, [वीक्षणे]
 चक्षुषी, [क्षणेन, आवव्राते] आवृत्ते, [च] । वृणोतेः कर्मणि लिट् ।
 अन्योऽन्यसमुच्चयचकाराभ्याम् आवरणनिरासं पुनरावरणयोरेककाले
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति ।—[अन्यः] गजाऽऽरोहः, [भावितेन] आलोचितेन,
 [चेतसा, सुस्थितत्वात्] अनपायिदेशत्वात्, [अनाशम्] अनपायं,
 [निश्चित्य यत्नात्, रचन्] वच्चकेभ्यस्त्रायन्* सन्, [अन्त्यावस्थाकाल-
 योग्योपयोगम्] अन्त्यावस्थाकाले साधनान्तरकाले, नाशकाले इत्यर्थः,
 योग्योपयोगम्, अत एव [अभीष्टं, नागं] गजम्, [आपद्धनं वा] † आप-
 द्धनमिव, [दध्रे] अन्यतोऽपसार्य धारयामास । धरतेः स्वरितेच्चात्
 कर्त्तरि लिट् तङ् ॥ ३१ ॥

* “वैङ् पालने” इति भौवादिकस्य वायतेरात्मनेपदित्वात् शानचि वायमाणः
 इत्येवमेव पदमत्र भवितुमुचितम् । “वायन्” इति तु मसौसम्पाताऽऽयातमिति मन्था-
 मर्ह ।

† अत्र वाशब्दस्य इवार्थकत्वात्, उपमाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ; “उपमायां
 विकल्पे वा” इत्यमरोक्तेः ।

अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तो

दानोद्देदानुच्चकैर्भुग्नवालाः ।

उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैः

प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनौभाः ॥ ३२ ॥

अन्योऽन्येषामिति ।—[इभाः] गजाः, [अन्योऽन्येषां] परस्पर-
पाम् । “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे वाच्ये—” * इति वक्त-
व्यात् द्वित्वम् । “समासवच्च बहुलम्” † इति विकल्पादसमा-
सत्वपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं वक्तव्यम् । उद्भिद्यन्ते एष्विति उद्देदाः ।
“अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१८ पा०) इत्यधिकरणार्थं
चञ्प्रत्ययः । [दानोद्देदान्] कटादिमदस्थानानि, [पुष्करैः]
हस्ताग्रैः । ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे’ इत्यमरः । [आमृशन्तः] जिघ्रन्तः,
[उच्चकैः] उन्नताः, [भुग्नवालाः] प्रह्वीकृतपुच्छाः । ‘बालः केशे
शिशो मूर्खं बालो वाजीभपुच्छयोः’ इति विश्वः । [उन्मूर्द्धानः] उन्नत-
मस्तकाः सन्तः, [स्पष्टदन्तध्वनि] यथा तथा, [सन्निपत्य अपरान्, तैः]
सह, [प्रायुध्यन्त] । दिवादियुध्यतेः कर्त्तरि लङ् । स्वभावोक्तिः
॥ ३२ ॥

* “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे वाच्ये समासवच्च बहुलम्” इत्येकमव वार्त्तिक-
स्त्वं टीकाकृता व्याख्यायां विभज्य पठितमिति ज्ञेयम् । एषग्विधया पाठस्य अनाकरत्व-
मित्यवधेयम् ।

† अत्रेदमवधातव्यं, प्राङ्दृतखण्डवार्त्तिकसूत्रस्य तु प्रथीजनमन्यदेव, इह तु
असमासत्वपक्षे पूर्वपदस्यैकवचनप्रतिपादनार्थमन्यदेव वार्त्तिकमुद्धृतं दीक्षितैः यथा,—
“असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुब्रक्तव्यः” इति । एतदेव वार्त्तिकं स्वाभीक्षित-
सिद्धये उद्धर्तुमुचितमिति मन्यामहे ; यतः,—“अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः” इति
माघः इत्युक्ता चैतदेव चरणम् उदाहरणविधया प्राङ्दृतमत्रैव वार्त्तिकसूत्रे दीक्षितैः,
अमवशात् पाठवैकल्यं जातमिति विभावयामः ।

द्राघोयांसः संहताः स्थेमभाज-

श्चारूदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।

दन्ता दन्तैराहताः सामजानां

भङ्गं जग्मुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

मातङ्गानां दन्तसङ्घट्टजन्मा

हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाऽग्नयः ।

लग्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं

माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न स्म सैन्यैः ॥ ३४ ॥

द्राघोयांस इति ।—[द्राघोयांसः] दीर्घतराः । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना दीर्घस्य ईयसुनि द्राघादेशः । [संहताः] सुघटिताः, अत एव [स्थेमभाजः] स्थैर्यभाजः । “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्थिरशब्दस्थेमनिचि स्थाऽऽदेशः । चारवो रम्याः, उदग्रा उन्नताश्च ते [चारूदग्राः] । विशेषणसमासः । [तीक्ष्णतां] नैश्चित्यम्, [अत्यजन्तः, सामजानां] गजानां, [दन्ताः, दन्तैः] प्रतिगज-विषाणैः, [आहताः] सन्तः, [भङ्गं] भेदं, [जग्मुः] बभञ्जुरित्यर्थः, [सामजाताः] दन्तिनस्तु, [स्वयं] भङ्गं पराजयं, [न] जग्मुः, दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न परावर्तन्त इत्यर्थः । अत्रापरावर्तित्वेन वर्ण्यतया प्रकृतत्वादुपमेयानां दन्तिनामुपमानदन्तापेक्षया अभग्नत्वेनाऽऽधिक्योक्तेर्यतिरकस्तुत्ययोगिताया बाधक इति गमयितव्यम् ॥ ३३ ॥

मातङ्गानामिति ।—[मातङ्गानां] दन्तिनां, [दन्तसङ्घट्टजन्मा] दन्तसङ्घर्षोत्थः, [हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाऽग्नयः] हेमच्छेदच्छायानि कनकपरागवर्णानि, चञ्चन्ति चलन्ति च, शिखाऽग्राणि ज्वालाऽग्राणि यस्य सः, [अग्निः] ; मञ्जिष्ठया ओषधिविशेषेण, रक्तेषु [माञ्जिष्ठेषु] । “तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यणप्रत्ययः । ‘मञ्जिष्ठा विकसा

ओषामासे मत्सरोत्पातवाता-

ऽऽश्लिष्यदन्तक्ष्मारुहां घर्षणोत्थैः ।

यौगान्तेर्वा वङ्गिभिर्वारणानाम्

उच्चैर्मूर्ध्व्योम्नि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदश्यामले सामजानां

वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।

दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां

कन्दोद्भेदा वैद्रुमा वारिणीव ॥ ३६ ॥

जिह्वी' इत्यमरः । [चामरेषु लग्नोऽपि सैन्यैः प्रकामं, न व्यज्यते]
न विविच्यते, [स्म] ; सावर्ण्यादिति भावः । अतः सामान्यालङ्कारः ;—
'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । स च
विशेषणोत्थकाव्यलिङ्गसङ्कीर्णः ॥ ३४ ॥

ओषामासे इति ।—[मत्सरोत्पातवाताऽऽश्लिष्यदन्तक्ष्मारुहां] मत्सरो
वैरमेव, उत्पातवातः आकस्मिकवायुः, तेनाऽऽश्लिष्यतां संयुज्यमानानां,
दन्तानामेव क्ष्मारुहां वृक्षाणां, [घर्षणोत्थैः] घर्षणेनोत्था जन्म येषां तैः,
[वङ्गिभिर्यौगान्तेर्वा] युगान्तभदैर्वङ्गिभिरिव, [वारणानाम्, उच्चैः]
उच्चतैः ; मूर्ध्वा व्योमेव तस्मिन् [मुर्ध्व्योम्नि, नक्षत्रमाला] हारविशेषः ।
'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । ज्योतिर्मण्डलञ्च,
[ओषामासे] उषोष, दग्धेत्यर्थः । 'उष दाहे' इति धातोः कर्मणि
लिट् । "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्" (३।१।३८ पा०) इत्याम्प्रत्ययः,
लघूपधगुणः, "कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इत्यस्तेश्चानु-
प्रयोगः । अत्र नक्षत्रमालयोरभेदाध्यवसायेन निर्देशात् रूपकश्लेष-
सङ्कीर्ण्यमुपमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदेति ।—[सान्द्राम्भोदश्यामले] सान्द्रञ्च तदम्भोदश्याम-

आकम्प्रागैः केतुभिः सन्निपातं

तारोदीर्णग्रैवनादं व्रजन्तः ।

मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपानां

दन्तान् दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या-

मीषादन्तः कुञ्जरं शाववीयम् ।

शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य

स्पष्टं प्रापत् साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

नञ्च तस्मिन्, [सामजानां] गजानां, [वन्दे शोणितैः, शोणिमानम्]
आरुण्यं, [नौताः दन्ताः, अम्भोनिधीनां] वारिनिधीनां, [वारिणि] ;
विद्रुमाणां प्रबालानां इमे [वैद्रुमाः] । 'विद्रुमः पुंसि प्रबालं
पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । [कन्दोद्भेदाः] कन्दो मूलपिण्डः, तस्योद्भेदाः
प्ररोहाः, [इव शोभामापुः] ; इत्युपमा ॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैरिति ।—[आकम्प्रागैः] आकम्प्राणि दन्तोत्खननसङ्घो-
भाद्भृशं कम्प्राणि, अग्राणि येषां तैः, [केतुभिः] ध्वजैः, [सन्निपातं]
सङ्घर्षं, [व्रजन्तः] ; इति दुःखहेतूक्तिः । [नागाः] गजाः, [तारो-
दीर्णग्रैवनादं] तारमुच्चैः, उदीर्णः उत्पन्नः, ग्रैवाणां श्रोवामूत्यन्तानां
शृङ्खलभूषणादीनां, नादो यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, [अन्यद्विपानां]
प्रतिगजानाम्, [अङ्गे, गाढं मग्नान्] अन्तःप्रविष्टान्, [दन्तान्, दुःखा-
दुत्खनन्ति स्म] तेषां गाढमग्नत्वात्, स्वयं केतुभाराऽऽक्रान्तत्वाच्च
क्लृप्तादुज्जङ्घुरित्यर्थः । अलोक्तभारमज्जनयोर्विशेषणगत्या दुःखोत्खनन-
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्येति ।—ईषे लाङ्गलदण्डाविव, दन्तो यस्य सः [ईषादन्तः]
महादन्तो दन्ती । 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः । [प्रस्फुरन्तं

भग्नेऽपीमे स्वे परावर्त्य देहं
 योद्धा सार्धं व्रीडया मुञ्चतेषून् ।
 साकं यन्तुः सम्मदेनानुबन्धौ
 दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३६ ॥
 व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं
 संरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।

प्राणोत्क्रमणदुःखादुद्धसन्तम् ; शालवस्येदं [शालवीयं कुञ्जरं, रदाभ्यां]
 दन्ताभ्याम्, [उच्चैरुत्क्षिप्य] ऊर्ध्वमुद्यम्य, [शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य]
 शृङ्गे शिखरे, प्रोतः सूतः, प्रावृषेण्यः प्रावृषि भवः, अम्बुदो यस्य तस्य ।
 “प्रावृष एण्यः” (४।३।१७ पा०) इत्येण्यप्रत्ययः । [उर्वीधरस्य] गिरेः,
 [साम्यं] सादृश्यं, [स्पष्टं प्रापत्] । आप्रोतेर्लुङि “पुष्पादि—”
 (३।१।५५ पा०) इति च्छे रङादेशः ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीति ।—[स्वे] स्वकीये, [इमे] गजे, [भग्नेऽपि, देहं]
 स्वाङ्गं, [परावर्त्य] प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । वृतेर्ण्यन्ताङ्गात् । अण्य-
 न्तस्त्वपपाठः, अकर्मकस्य कर्मानन्वयात् । [व्रीडया सार्धमिषून् मुञ्चता]
 इषुभीक्ष्णेन स्वगजमङ्गव्रीडां निरस्यतेत्यर्थः, [योद्धा] भग्नेभस्थेन
 भटेन कर्ता । [अभीक्ष्णं, दूनः] इषुभिस्तप्तः । “त्वादिभ्यः” (८।२।
 ४४ पा०) इति निष्ठानन्वम् । अनुबन्नातीति [अनुबन्धौ वारणः, यन्तुः]
 प्रतिगजाऽऽरोहस्य, [सम्मदेन साकं] स्वेभजयजन्नेन हर्षेण सह । “प्रमद-
 सम्मदौ हर्षे” (३।३।६८ पा०) इति निपातः । [प्रत्यरोधि] प्रति-
 रुद्धः ; तत्प्रतिरोधेन तत्सम्प्रदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः ।
 ‘साकं सार्धं समं सह’ इत्यमरः । अत्र व्रीडितेषुभीक्ष्णयोः सम्प्रदयन्तृ-
 प्रतिरोधयोश्च कार्यकारणयोस्तयोर्वाप्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्या सह-
 भावीक्तेः सङ्गीतिः सङ्गीर्यते ॥ ३६ ॥

सेनामध्यं गाहते वारणः स्म

ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

भृङ्गश्रेणीश्यामभासां समूहै-

नाराचानां विद्वनौरन्ध्रदेहः ।

निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छो

हृष्यन् हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

व्याप्तमिति ।—[वारणः] कश्चिदन्ती, [संरम्भित्वात्] क्रोधि-
त्वात् । ‘संरम्भः सम्भ्रमे कोपे’ इति विश्वः । [घोरः] निर्भीकः
सन्, [एत्य] आगत्य, [महीयः] विपुलं, [लोकैः] जनैः, अन्यत्र,—
भुवनैश्च, [व्याप्तम्] । ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । अतः [दुःखलभ्या-
पसारं] दुःखलभ्यः अपसारोऽपसरणं यत् तत्, [सेनामध्यं, प्राक्] पुरा,
[आदिदेवोदरान्तः] आदिदेवस्य विष्णोः, उदरान्तरुदराभ्यन्तरं, [ब्रह्मा]
सष्टा, [इव, गाहते स्म] प्रविवेश । पुरा किल यथा वाद्यं सिद्ध्युः
ब्रह्मा पूर्वसृष्टिदिदृक्षया विष्णोः कुत्रिं प्राविशदिति पौराणिकी कथा ।
केचित् ब्रह्मा ब्राह्मणो मार्कण्डेय इति व्याचक्षते, सोऽपि भगवन्महि-
माऽवलोकनकोतुकात्तदनुज्ञया महाप्रलये तदुदरं प्रविश्य बभ्रामेत्या-
गमः । ‘ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४० ॥

भृङ्गेति ।—[भृङ्गश्रेणीश्यामभासां] भृङ्गश्रेणीव श्यामभासां कृष्ण-
वर्णानां, [नाराचानाम्] अयोमयेषुविशेषाणां, [समूहैः, विद्वनौरन्ध्र-
देहः] विद्वः नौरन्ध्रो निर्विवरः, देहो यस्य सः, तथाऽपि [निर्भीक-
त्वादाहवेन, अहतेच्छः] अव्याहृतोत्साहः, अत एव [हृष्यन्] मोदमानः,
[हस्ती, हृष्टरोमेव] हर्षात् पुलकित इव इत्युत्प्रेक्षा । “हृषेलीमसु”
(७।२।२६ पा०) इति विकल्पादिडभावः । [रेजे] शुशुभे । “फणाच्च
सप्तानाम्” (६।४।१२५ पा०) इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो ॥ ४१ ॥

आताम्राऽऽभा रोषभाजः कटान्ता-
 दाशूत्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।
 निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे
 दानस्याऽऽहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥
 क्रामन् दन्तौ दन्तिनः साहसिक्या-
 दौषादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।
 सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के
 स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

आतामेति ।—[रोषभाजः] क्रुद्धस्य, [नागराजस्य] महिभस्य,
 [कटान्तात्] गण्डस्थलात्, [निश्च्योतन्ती] प्रागेव सवन्ती, [दानस्य]
 मदस्य, [धारा, आताम्राऽऽभा] क्रोधादरुणवर्णा, [जज्ञे] जाता,
 [आहो, धूर्गतेन] पुरोगतेन यन्त्रा, [मार्गणे] शरे, [आशूत्खाते,
 लोहितस्य] क्षतजस्य, [इव] धारा जज्ञे । जनेः कर्त्तरि लिट् । किमियं
 क्रोधारुणा मदधारा ? शरीडरणजन्या रक्तधारा वा ? इत्युभयकारण-
 सम्भवात् सादृश्याच्च संशयः ; स च विकल्पितसादृश्यमूल इत्यलङ्कारः
 ॥ ४२ ॥

क्रामन्निति ।—[मृत्युशय्यातलस्य] अन्तकपर्यङ्करूपस्य । ‘अधः-
 स्वरूपयोरस्त्री तलम्’ इत्यमरः । [दौषादण्डौ], दारुविशेषौ, तत्-
 सदृशावायतावित्यर्थः, [दन्तिनो दन्तौ] । सहसा वर्त्तते इति साह-
 सिकः, “ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते” (४।४।२७ पा०) इति ठक्प्रत्ययः,
 तस्य भावात् [साहसिक्यात् क्रामन्] साहसवानित्यर्थः, [अन्य-
 स्तत्क्षणात्, उच्चैः] ऊर्ध्वस्य, [स्वर्गस्य, अर्द्धमार्गाधिरूढः] अर्द्धांशसौ मार्ग-
 श्चेत्यर्द्धमार्गः, तमधिरूढः, इति [सैन्यैः, आशशङ्के] उत्प्रेक्षितः ;
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

कुर्वञ्जोत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूप-
 स्तारस्ताराजालसारासामिव द्याम् ।
 खड्गाऽऽघातैर्दारिताद्वन्तिकुम्भा-
 दाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥ ४४ ॥
 दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रेण कृतं
 मत्तो हस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।
 भीमं भूमौ लोलमानं सरोषः
 पादेनासृक्पङ्कपेषं पिपेष ॥ ४५ ॥

कुर्वन्निति ।—[ज्योत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूपः] चन्द्रिकाबिन्दुस्वरूपः,
 [तारः] शुद्धः । ‘तारो मुक्तादिसंशुद्धो’ इति विश्वः । [खड्गाऽऽघातै-
 र्दारिताद्वन्तिकुम्भात्, प्रोच्छलन्] उत्पतन्, [मौक्तिकौघः] मुक्तापुञ्जः,
 [द्याम्] आकाशं, [ताराजालसारां] नक्षत्रशबलितां, तारकिता-
 मित्यर्थः, [कुर्वन्निव]; इत्युत्प्रेक्षा । ‘सारः शबलपौतयोः’ इति विश्वः ।
 [आभाति स्म] बभौ ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति ।—[मत्तः, हस्तिराजः] करौन्द्रः, [दूरोत्क्षिप्तक्षिप्र-
 चक्रेण] दूरात् उत्क्षिप्तेन प्रास्तेन, अन एव क्षिप्रेण सत्त्वरेण, चक्रेण,
 [कृतम्]; अत एव [भूमौ, लोलमानं] लुठमानम् । लोलते-
 रनात्मनेपदित्वात् “ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (३।२।१२८
 पा०) इति ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः । अत एव ‘लोलमानादयश्चानश्’
 (पूअधि० २अध्या० ८सू०) इति वामनः । [भीमं] भयङ्करं, [स्वं] स्वकीयम्,
 [एव हस्तं सरोषः] सन्, [पादेन] अङ्घ्रिणा ; असृक्पङ्केन पङ्कीभूतेनासृजा,
 पिनष्टीति [असृक्पङ्कपेषम्] । “स्नेहं पिपः” (३।४।३८ पा०)
 इति णमुल् । [पिपेष] । कषादित्यादनुप्रयोगः । रक्तपङ्केन स्नेह-

आपस्कारालूनगात्रस्य भूमिं
 निःसाऽऽधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।
 लब्धाऽऽयामं दन्तयोर्युग्ममेव
 स्वं नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥
 लब्धस्पर्शं भूव्यधादव्यथेन
 स्थित्वा किञ्चिदन्तयोरन्तराले ।
 ऊर्द्धार्द्धासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं
 जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

द्रव्येण ममर्देत्यर्थः । कुड्ममत्तयोः कुतो विवेकः ? इति भावः ।
 अत्र पेषणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्कारादिति ।—गात्रमूलमापस्कारम् [आपस्कारात्] आमू-
 लात् । आङो विकल्पादसमासः । [लूनगात्रस्य] छिन्नजङ्घस्य । ‘द्वौ
 पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्राऽवरे क्रमात्’ इत्यमरः । अत एव [अवा-
 ङ्मुखस्य] मतः ; साऽऽधारं सावलम्बनं न भवतीति [निःसाऽऽधारं] यथा
 तथा, [भूमिं गच्छतः] पततः इत्यर्थः, [नागस्य, लब्धाऽऽयामं] प्राप्त-
 दैर्घ्यम्, आयतमित्यर्थः, [स्वं] स्वकोयं, [दन्तयोर्युग्ममेव, उत्तम्भन-
 त्वम्] अवलम्बनत्वं, [प्रापत्] । जङ्घाच्छेदेऽपि दन्तावष्टम्भादपतित
 इत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शमिति ।—[भूव्यधात्] दन्ताभ्यां भुवो विद्धत्वादित्यर्थः ।
 “व्यधजपोरनुपसर्गे” (३।३।६१ पा०) इत्यपप्रत्ययः । [अव्यथेन]
 स्वयमविद्धत्वादव्यथेन सता, [अन्येन] केनचिद्भटेन, [दन्तयोरन्तराले
 किञ्चित्, लब्धस्पर्शं] लब्धः स्पर्शो यस्मिन् कर्मणि तत्, दन्ताभ्यां भट-
 त्स्पर्शं यथा तथा, [स्थित्वा, ऊर्द्धार्द्धासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टम्] ऊर्द्धं प्रसा-

हस्तेनाग्रे वीतभीतिं गृहीत्वा
 कञ्चिद्दालः क्षिप्तवानूर्ध्वमुच्चैः ।
 आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो-
 दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥
 कञ्चिद्दूरादायतेन द्रढीयः-
 प्रासप्रोतस्रोतसाऽन्तःक्षतेन ।
 हस्ताग्रेण प्राप्तमेवाग्रतोऽभू-
 दानैश्वर्य्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

रितेन, अर्द्धासिना खड्गैकदेशेन, छिन्नः चूर्णितः, दन्तप्रवेष्टो दन्तवेष्टनं
 यस्य तं, [नागं जित्वा, सद्यः] एव, [उत्तस्थे] उत्थितम् । भावे
 लिट् । अत्रापि तथोक्त्यानाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥४७॥

हस्तेनेति ।—[व्यालः] दुष्टदन्ती । ‘व्यालो दुष्टगजे सर्पे’ इति
 विश्वः । [अग्रे, वीतभीतिं] निर्भीकं, भीरोः स्वर्गाभावादिति भावः ।
 [कञ्चित्] वीरं, [हस्तेन गृहीत्वा, ऊर्ध्वम्] उपरि, [उच्चैः क्षिप्तवान्] ।
 उत्प्रेक्ष्यते ; [तस्यैव हेतोः] तेनैव हेतुना, तद्धारणार्थमेवेत्यर्थः ।
 “सर्वनाम्नस्तृतीया च” २।३।२७ पा०) इति चकारात् पठ्यते । [व्योम्नि,
 आसीनानाम्] अवस्थितानाम् । “ई दासः” (७।२।८३ पा०) इति
 शानच् ईकारः । [दिव्यस्त्रीणां] स्वर्गस्त्रीणाम्, अमरनारीणामिति
 यावत्, [अर्पयामास नूनम्] ॥ ४८ ॥

कञ्चिदिति ।—[दूरादायतेन अन्तः, क्षतेन] विक्षतेन, अत एव
 [द्रढीयः प्रासप्रोतस्रोतसा] द्रढीयसा प्रासेन प्रोतं स्रोतो यत्र तेन,
 [हस्ताग्रेण], करणेन । [अग्रतः एव, प्राप्तम्] अपि, [कञ्चित्]
 भटं, [ग्रहीतुम्] आदातुं, [वारणस्य] ; अनीश्वरस्य भावः [आनैश्वर्य्यम्]

तन्वाः पुंसो नन्दगोपाऽऽत्मजायाः

कंसेनेव स्फोटिताया गजेन ।

दिव्या मूर्तिर्व्योमगैरुत्पतन्ती

वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥

आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा-

मन्यामुच्चैराददानः करेण ।

सास्थिस्वानं दारुवद्दारुणाऽऽत्मा

कञ्चिन्मध्यात् पाटयामास दन्तो ॥ ५१ ॥

असामर्थ्यम्, [अभूत्] । “नञः शुचीश्वर—” (७।३।३० पा०) इत्यादिना नञपूर्वपदोभयपदद्वहिः । अत्रापि आनैश्चर्य्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४८ ॥

तन्वा इति ।—[गजेन, स्फोटितायाः] विदारितायाः, [पुंसः] कस्यचिद्दीरस्य, [तन्वाः] शरीरात्, [कंसेन] स्फोटितायाः [नन्दगोपाऽऽत्मजायाः] नन्दकन्यायाः, [इव, उत्पतन्ती दिव्या मूर्तिः चण्डिकेव] नन्दकन्याशरीरादाविर्भवन्ती कालिकेव, [विस्मितैः, व्योमगैः] खेचरैः, [वीक्षामासे] वीक्षिता । ईक्षतेः कर्मणि लिट्, “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्त्ययः । मनुष्यभावमुत्सृज्य देवभावं गतेत्यर्थः । उपमा व्यक्ता । पुरा किल दुरात्मनः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्मायाशक्तिर्नन्दगोपाज्जाता कंसेन हिंसितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति ।—[दारुणाऽऽत्मा] क्रुद्धचित्तः, [दन्तो एकां जङ्घामग्रपादेनाऽऽक्रम्य, अन्यां] जङ्घाम्, [उच्चैः] उन्नतेन, [करेण, आददानः] आकर्षयन्, [सास्थिस्वानं] भज्यमानास्थिपटकारशब्दयुक्तं यथा तथा,

शोचित्वाऽग्रे भृत्ययोर्मृत्युभाजो-

रर्य्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।

पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसादं

पश्चात्तापादाप दाहं यथाऽन्तः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्याऽऽरादईचन्द्रेण लूने

वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते ।

सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कबन्धा-

इयो बिभ्ये वल्गातः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥

[कश्चित्] वीरं, [दारुवत्] काष्ठवत्, [मध्यात् पाटयामास] मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति ।—ऋच्छतीति [अर्य्यः] । “अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः” (३।१।१०३ पा०) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । [अग्रे] समक्षमेव, [मृत्युभाजोः] मरणं गतयोः, [भृत्ययोः शोचित्वा, वल्लभस्य] एतयोर्मध्ये प्रियभृत्यस्य सम्बन्धिना, [प्रेम्णा] तद्गतप्रेम्णेत्यर्थः, [तथा] तेन प्रकारेण, [अन्तः, दाहं] सन्तापं, [नो आप ; यथा] येन प्रकारेण, [इतरस्य] अवल्लभस्य, [पूर्वं] जीवनकाले, [प्रसादं] प्रीतिदानाद्यनुग्रहं, [न कृत्वा, पश्चात्तापात्] हतोऽयमस्माभिरप्रीणित एव प्राणान् प्रादादित्यनुश्रयात्, दाहमाप । प्रियभृत्यमरणादप्यसम्मानितमरणमेव स्वामिनो दुःसहदुःखहेतुरासीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्येति ।—[ईर्ष्यचन्द्रेण] बाणेन, [लूने] छिन्ने, तथाऽपि [क्रोधदष्टोष्ठदन्ते] क्रोधेन दष्टो ओष्ठो यैस्ते दन्ता यस्य तस्मिन्, [अन्यस्य] योधस्य, [वक्त्रे, आरात्] अनतिदूरम्, [उत्प्लुत्य] । ‘आरादूरसमी-

तूर्याऽऽरावैराहितोत्तालताले-

गायन्तीभिः काहलं काहलाभिः ।

नृत्ते चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं

काये कूजन् कम्बुरुच्चैर्जहास ॥ ५४ ॥

पयोः' इत्यमरः । [भूयः] पुनरपि, [कण्ठच्छेदलीने] कण्ठस्य छेदः
 छिन्नदेशः, तत्र लीने स्थिते सति, [वलातः] नृत्यतः, [सासिपाणिः]
 सासिः पाणिर्यस्य तस्मात्, [कबन्धात्] अपमूर्द्धकलेवरात् । “भीता-
 र्थानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इति पञ्चमी । [सैन्यैः, बिभ्ये]
 भीतम् । भावे लिट् । लूनस्यापि वक्तव्यं पनः स्वस्थानपातित्वाङ्ग-
 नासिधारणाभ्यां कबन्धादप्यकबन्धभान्त्या सर्वे बिभ्युरित्यर्थः । अत
 एव भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५३ ॥

तूर्याऽऽरावैरिति ।—[आहितोत्तालतालैः] आहिताः सम्पादिताः,
 उत्तालाः प्रस्फुटाः, तालाः करपुटादिक्रियामानानि येषु तैः । ‘तालः
 कालक्रियामानम्’ इत्यमरः । [तूर्याऽऽरावैः] नृदङ्गादिवाद्यघोषैः, तथा
 [काहलं] भृशं, [गायन्तीभिः] ध्वनन्तीभिः, [काहलाभिः] शुष्कै-
 र्वाद्यविशेषैश्च करणैः । ‘काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे
 तु काहलाः काहलः खले ॥’ इति विश्वः । [काये] अपमूर्द्धि कलेवरे,
 अत एव [चक्षुःशून्यहस्तप्रयोगं] चक्षुःशून्यो दृष्टिरहितः, हस्तप्रयोगो
 यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [नृत्ते] नृत्यति सति । कर्त्तरि क्तः ।
 [कूजन्] ध्वनन्, [कम्बुः] शङ्खः, तटस्थ इवेत्यर्थः । [उच्चैः] उच्चैस्तरां,
 [जहास], दृष्टिशून्याभिनयस्य नाट्यशास्त्रविरोधात् अट्टहासमक-
 रोदित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । ‘अङ्गैरालापयेद्गीतं हस्ते-
 नार्थं प्रदर्शयेत् । दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं पादाभ्यां तालनिर्णयः ॥’ इति
 नाट्यविदः ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्तं भङ्गभाजि स्वसैन्ये
 तुल्यं मुक्तैराकिरन्ति स्म कञ्चित् ।
 एकौघेन स्वर्णपुङ्खैर्द्विषन्तः
 सिद्धा माल्यैः साधुवादैर्द्वयेऽपि ॥ ५५ ॥
 बाणाऽऽक्षिप्ताऽऽरोहशून्याऽऽसनानां
 प्रक्रान्तानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् ।
 संरब्धानां भ्राम्यतामाजिभूमौ
 वारो वारैः सस्मरे वारणानाम् ॥ ५६ ॥

प्रत्यावृत्तमिति ।—[स्वसैन्ये भङ्गभाजि] सति, [प्रत्यावृत्तम्];
 अभ्यमितं, [कञ्चित्] वीरं, [तुल्यम्] एककालं, [मुक्तैः, स्वर्णपुङ्खैः]
 शरविशेषैः, [एकौघेन] एकप्रहारेण, [द्विषन्तः आकिरन्ति स्म ।
 सिद्धाः] खेचराः, [माल्यैः] दिव्यमालाभिः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्
 व्यञ्जप्रत्ययः । आकिरन्ति स्म । [द्वयेऽपि] द्विषन्तः सिद्धाश्च, [साधु-
 वादैः] साधु साध्विति वाक्यैः, आकिरन्ति स्म । एतत् त्रितयमपि
 युगपत् प्रवृत्तमित्यर्थः । अत्र स्वर्णपुङ्खसुरमाल्यसाधुवादानां प्रकृताना-
 मेव तुल्यकालौघप्रवृत्तिसाम्यादोपम्यावगमात् केवलप्रकृताऽऽस्पदा
 तुल्ययोगिता ॥ ५५ ॥

बाणेति ।—[बाणाऽऽक्षिप्ताऽऽरोहशून्याऽऽसनानां] वायैराक्षिप्ताः
 पातिताः, आरोहाः सादिनो येभ्यस्तानि, अत एव शून्यानि रिक्तानि,
 आसनानि आस्तरणानि येषाम्, अत एव [अन्यसैन्यैः] अन्यैः सैन्यैः, पर-
 सैनिकैरित्यर्थः, [ग्रहीतुं, प्रक्रान्तानाम्] आरब्धानां, समन्तादवकृष्य-
 मानानामित्यर्थः, अत एव [संरब्धानां] क्षुभितानाम्, अत एव [आजि-
 भूमौ, भ्राम्यताम्] अनवतिष्ठमानानां, [वारणानां, वारैः] वृन्दैः,

पौनःपुन्यादस्रगन्धेन मत्तो
 मृडन् कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम् ।
 पादे लग्नामत्र मालामिभेन्द्रः
 पाशीकल्पामायतामाचकर्ष ॥ ५७ ॥
 कश्चिन्मूर्च्छामित्य गाढप्रहारः
 सिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य ।
 उच्छ्वास प्रस्थिता तं जिघृक्षु-
 व्यर्थाऽऽकृता नाकनारौ मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

[वारौ] बन्धनस्थानम् । ‘वारः सूर्यादिदिवसे वारो वरण-
 वन्दयोः । वारौ कटीभवन्धन्योः’ इति विश्वः । [सम्मरे] स्मृता ;
 तद्धर्मयोगादिति भावः । कर्मणि लिट् । अत्र शून्याऽऽसनत्वादीनां
 विशेषणगत्या वारौस्मरणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

पौनःपुन्यादिति ।—[अत्र, आयोधनोर्व्यां] युद्धभूमौ, [पौनःपुन्यात्]
 पुनःपुनरावृत्तेरित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । “अव्ययानां
 भमात्वे टिलोपस्य सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसङ्गानम्” (वा०) इति
 टिलोपः । [अस्रगन्धेन] रक्तगन्धः प्राणादिनित्यर्थः, [मत्तः, इभेन्द्रः]
 महागजः, [कोपात्, लोकं] जनं, [मृडन्] क्षुब्धन्, [पादे लग्नाम्] ;
 ईषदममाप्तां पाशौ [पाशीकल्यां] पाशबन्धनसदृशीम् । ‘पाश-
 स्वश्चादिबन्धनम्’ इति विश्वः । “बद्धादिभ्यश्च” (४।१।४५ पा०) इति
 विकल्पादीकारः, अभाषितपुंस्कत्वात् “धरूप—” (६।३।४३ पा०)
 इत्यादिना ऋस्वो न भवति । [आयतां] दीर्घां, [मालामाचकर्ष] ।
 पाशीकल्पेत्यत्र तद्विगतता पूर्णोपमा ॥ ५७ ॥

कश्चिदिति ।—[गाढप्रहारः] गाढः प्रहारो यस्य सः, [कश्चित्]
 वीरः, [मूर्च्छामित्य, वारणस्य शीतैः शीकरैः] पुष्करतुषारैः, [सिक्तः]

लूनग्रीवात् सायकेनापरस्य
 द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः ।
 त्वेसे मुरधैः सैहिकेयानुकारा-
 द्रौद्राऽऽकारादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥ ५६ ॥
 वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचित्
 रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम ।

सन्, [उच्छ्वास] उज्जीवति स्म । किन्तु [तं] मूर्च्छामागतं,
 [जिष्टुः] ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सन्नन्तादुत्पत्यः । [प्रस्थिता] तं
 वरीतुमागतेत्यर्थः, [नाकनारी, व्यर्थाऽऽकृता] तदुज्जीवनादिफल-
 मनोरथा सती, [मुमूर्च्छ] । अवाऽऽकृतवैयर्थ्यस्य विशेषणगत्या नाक-
 नारीमूर्च्छाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्त्यते
 ॥ ५८ ॥

लूनग्रीवादिति ।—[अपरस्य सायकेन, लूनग्रीवात्] छिन्नकण्ठात्,
 अत एव [द्याम्] आकाशं प्रति, [अत्युच्चैः, उत्पतिष्णोः] उत्पतन-
 शीलात् । “अलङ्कृञ्—” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः ।
 अत एव [सैहिकेयानुकारात्] मिहिकाया अपत्यं पुमान् सैहिकेयो
 राहुः । ‘तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः’ इत्यमरः ।
 “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् । तमनुकरोतीति तदनुका-
 रात्, तत्सदृशादित्यर्थः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । [द्रौद्राऽऽकारात्] भीषणा-
 ऽऽकृतेः, अस्य वीरस्य [आननात्, मुरधैः] सुन्दरैः, [अप्सरोवक्त्रचन्द्रैः]
 अप्सरसां वक्त्रैरेव चन्द्रैः, [त्वेसे] त्वस्वम् । भावे लिट् । अत्र राहुहेतुक-
 तासस्य चन्द्र एव सम्भवात् वक्त्र चन्द्रैरिति रूपकं सिद्धम् ; तस्य सैहिकेया-
 नुकारादिति स्पष्टोपमाऽपेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ।—[काचित्] अमरनारी, [युद्धे, वृत्तं] मृतम् । ‘वृत्तो-

त्यक्त्वा नाग्नौ देहमेति स्म यावत्

पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था

वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुः ।

प्राप्याखण्डं देवभूयं सतीत्वा-

दाशिश्लेष स्वैव कञ्चित् पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥

स्वर्गेवासं कारयन्त्या चिराय

प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।

ऽतीते दृष्टे ख्याते वक्तुंलेऽपि व्रतं मृते' इति विश्वः । [शूरमाश्लिष्य रन्तुं तूष्णीं, मेरुकुञ्जं] मेरोः कुञ्जं गह्वरं, [जगाम । यावत्, तद्वियोगासमर्था] तद्विरहासहा, [पत्नी सद्योऽग्नौ देहं त्यक्त्वा, नैति स्म] नाऽऽजगाम । अत्र मेरुकुञ्जासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

त्यक्तेति ।—[संयुगे] युद्धे, [त्यक्तप्राणं, कञ्चित्] वीरम् ; हस्तिन्यां तिष्ठतीति [हस्तिनीस्था] करिणीमारूढा सती, [वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणात्, उद्गतासुः] गतप्राणा, [स्वैव पुरन्ध्री] स्वभार्य्यैव, [सतीत्वात्] पतिव्रतान्वात्, [अखण्डम्] अक्षयं, [देवभूयं] देवत्वम् । “भवो भावे” (३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । [प्राप्याऽऽश्लेष] । स्त्रीणां पाति-
व्रत्यमेव पतिसालोक्यनिदानं, नाग्निप्रवेशादिकमिति भावः । अत्र सतीत्वस्य विशेषणगत्या देवभूयहेतुत्वानुक्तेर्न काव्यलिङ्गम् । अति-
शयोक्त्यादिकन्तु यथासम्भवमूह्यम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गे इति ।—[कञ्चित्] वीरः, [चिराय] चिरकालं, [स्वर्गे-
वासम्] । “शयवासवासिष्वकालात्” (६।३।१८ पा०) इति विक-
ल्पादलुक् । [कारयन्त्या] अनुभावयन्त्या, अहन्त्यहनि [प्रत्यहम्] ।

कश्चिद्भेजे दिव्यनार्या परस्मिन्
 लोके लोकं प्रीणयन्त्येह कौर्त्या ॥ ६२ ॥
 गत्वा नूनं वैबुधं सद्ग रम्यं
 मूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा ।
 भूयो दृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
 साधोयस्ते यद्रणायद्रियन्ते ॥ ६३ ॥

“नपुंसकादन्तरस्याम्” (५।४।१०८ पा०) इत्यव्ययीभावे समासान्त-
 ष्टच्प्रत्ययः, “अव्ययानां भमात्वे टिलोपः” (वा०) * इत्युक्तम् । [प्रत्यग्रत्वं]
 नूतनत्वं, [धारयन्त्या] ; परमप्रेमाऽऽस्पदत्वादिति भावः ; [लोकं,
 प्रीणयन्त्या] अद्भुतत्वं प्रापयन्त्या । प्रीञो ख्यन्ताल्लटः शतरि ङीप् ।
 “धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः” (वा०) + इति नुगागमः । [दिव्यनार्या परस्मिन्-
 लोके, इह] लोके [कौर्त्या] च [भेजे ! प्राप्तः । भेजेः कर्मणि लिट् ।
 रणमरणाल्लोकद्वयमपि जिगायेत्यर्थः । अत्र दिव्याङ्गनाकौर्त्याः प्रकृतयो-
 रेव तुल्यधर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृताऽऽस्पदा तुल्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्वेति ।—[मूर्च्छाभाजाम्, अन्तरात्मा] जीवः, [रम्यं, वैबुधं सद्ग]
 दिव्यभवनं, [गत्वा आजगाम], मूर्च्छासमये सुरलोकसामग्रीयकं
 दृष्ट्वा आजगाम, [नूनम्] उत्प्रेक्षायाम् । कुतः ?—[यत्] यस्मात्,
 [प्राप्तसंज्ञाः] लब्धबोधाः सन्तः, [दृष्टप्रत्ययाः] दृढविश्वासाः, [तं, भूयो]
 पुनरपि, [साधोयः] गाढतरम् । गाढादीयसुनि ‡ “अन्तिकवाढयो-

० “अव्ययात् ल्यप्” (४।२।१०४ पा०) इति सूत्रस्य वार्तिकमेतत् ।

+ कौमुद्यां तिङन्ते चुरादौ “धूञ् कम्पन्” इति धातुपाठे उद्धृतमेतत्
 वार्तिकसूत्रमिति ज्ञेयम् ।

‡ “गाढादीयसुनि” इत्यत्र “वाढादीयसुनि” इत्येवमेव भवितुमुचितम् ;
 उद्धृतसूत्रेण हि वादशब्दस्यैव साधाऽऽदेशस्य अनुशिष्टत्वात् ; प्रचलितपाठस्तु लिपि-
 करप्रसादादायातः इत्यनुमीयते ।

कश्चिच्छ्वाऽऽपातमूढोऽपवोदु-
 लब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।
 व्यावर्त्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चै-
 स्यक्तश्चाऽऽत्मा का च लोकानुवृत्तिः ? ॥ ६४ ॥
 भिन्नोरस्कौ शत्रुणाऽऽकृष्य दूरा-
 दासन्नत्वात् कौचिदेकेषुणैव ।
 अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा-
 दूर्ध्वाविव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

नैदसाधो” (५।३।६३ पा०) इति साधाऽऽदेशः । [रणाय] रणं कर्तुंम्,
 [आद्रियन्ते] उत्सेहिरे इत्यर्थः । कर्त्तरि लट् श्यन्प्रत्ययः । कश्चि-
 दूर्ज्जीवितानां पुनर्मृत्युप्राप्तिः श्रेयोदर्शनहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति ।—[श्वाऽऽपातमूढः] प्रहारमूर्च्छितः, [कश्चित्] वीरः,
 [चेतनां] संज्ञां, [लब्ध्वा, अपवोदुः] मूर्च्छासमये युद्धभूमेरपनेतुः,
 [सख्युः] मित्रस्य, [उच्चैः क्रोशतः] आगच्छाऽऽगच्छेत्याक्रोशति सति ।
 “षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी । क्रोशन्तमनादृत्येत्यर्थः,
 [भूयः] पुनरपि, [आहवाय] रणाय, [व्यावर्त्तिष्ट । आत्मा]
 देहः, [त्यक्तश्च] । तथा हि,—[लोकानुवृत्तिश्च का ?], नैवेत्यर्थः । सुह-
 ज्जनानुरोधस्तु हितानर्थिनः परिच्छेत्तुं व्रथेत्यर्थः । सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्काविति ।—[शत्रुणा दूरादाकृष्य, आसन्नत्वात्] सच्चिकृष्टत्वात्,
 तयोरित्यर्थः । [एकेषुणैव, भिन्नोरस्को] विदारितवन्नसो, [कौचित्]
 वीरौ, [अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगात्] अन्योऽन्यावष्टम्भ एव सामर्थ्यं
 तस्य योगात् स्वभावात्, [ऊर्ध्वाविव] ऊर्ध्वं तिष्ठन्ताविव, [स्वर्गतावपि]

भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्
 हन्तुं लोलं वारयन्तः स्ववर्गम् ।
 जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
 योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ? ॥ ६६ ॥
 भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ
 पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि ।
 आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य-
 स्थालानीव स्थापितानि स्म भान्ति ॥ ६७ ॥

मृतौ, [अभूताम्] । अपिश्चार्थः । तत्र मृतयोरुद्भाविस्थानासम्बन्धे-
 ऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति ।—[अन्ये] वीराः, [अस्त्रैः, भिन्नान्] विदारितान्,
 अत एव [मोहभाजः] मूर्च्छाभाजः, मूर्च्छाङ्गतानित्यर्थः, [अभिजातान्]
 कुलीनान् । ‘अभिजातः स्थितौ न्याये कुलीनप्राप्तयोरपि’ इति विश्वः ।
 [हन्तुं, लोलम्] उत्सुकं, [स्ववर्गं वारयन्तः] ; जीवं गृहीत्वा [जीव-
 ग्राहं ग्राहयामासुः] जीवमेव ग्राहयामासुरित्यर्थः । “समूलाकृत-
 जीवेषु हन्तुं जगद्गृहः” (३।४।३६ पा०) इति गगुलुप्रत्ययः, कषादित्वा-
 दनुप्रयोगः । जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तरन्यासेनाऽऽह, तथा हि,—
 [योग्येन जनेन] हेतुना, [कस्य] पुंसः, [अर्थः] कीर्त्यादिप्रयोजनं,
 [न स्यात् ?] । स्यादेव सर्वस्यापि इत्यर्थः । अतो वीराणां रणेष्वपि
 अतिपरिच्छतरक्षणमेव श्रेयः । ‘नाऽऽत्तं नातिपरिच्छतम्’ इति हनन-
 निषेधादिति भावः ॥ ६६ ॥

भग्नैरिति ।—[भग्नैर्दण्डैः] हेतुना ; भग्नदण्डत्वादिति भावः ।
 [भूमौ, पर्यस्तानि] उत्तानपतितानि, [प्रौढचन्द्रद्युतीनि] पूर्णन्दु-
 प्रभाणि, [आतपत्राणि] श्वेतच्छत्राणीत्यर्थः, [प्रेतराजस्य] अन्त-

रेजुर्भ्रष्टा वक्षसः कुङ्कुमाङ्गा
 मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम् ।
 हासालक्ष्याः पूर्णकामस्य मन्ये
 मृत्योर्दन्ताः पीतरक्ताऽऽसवस्य ॥ ६८ ॥
 निम्नेष्वोघीभूतमस्त्रक्षताना-
 मसं भूमौ यच्चकासाञ्चकार ।
 रागार्थं तत् किं नु कौमुदमम्भः
 संव्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ? ॥ ६९ ॥

कस्य, [आहाराय] भोजनाय, [स्थापितानि] विहितानि, [रौप्य-
 म्थालानि] राजतभाजनानि, [इव भान्ति स्म] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

रेजुर्गति ।—[व्यसूनां] मृतानां, [पार्थिवानां वक्षसः, भ्रष्टाः]
 पतिताः, [कुङ्कुमाङ्गाः] कुङ्कुमारुणिता इत्यर्थः, [मुक्ताहाराः, पूर्ण-
 कामस्य] सकलराजकसंहारात् सफलमनोरथस्य, अत एव [पीत-
 रक्ताऽऽसवस्य] पीतं रक्तमेव आमवं येन तस्य, [मृत्योः, हासात्] अट्ट-
 हासात्, [लक्ष्याः] दृश्याः, [दन्ता रेजुः], इति [मन्ये] इत्युत्प्रेक्षा
 ॥ ६८ ॥

निम्नेष्विति ।—[भूमौ, निम्नेषु] निम्नस्थलेषु, [ओघीभूतं] गङ्गा-
 भूतम्, [अस्त्रक्षतानां] सम्बन्धि, [यत्, असं] रक्तं, [चकासाञ्चकार]
 दिदीपि । ‘चकाच दीप्तौ’ इति धातोर्लिट्, “कास्यनेकाच आम्
 वक्तव्यः” * इत्याम्प्रत्यये कञोऽनुप्रयोगः । [तत्] असम्, [अन्त-
 कान्तःपुरस्य] कृतान्तावरोधस्य, [संव्यानानाम्] उत्तरौघाणां,

* कौमुद्यां दीचितैः “कास्प्रत्ययादाममन्त्रं लिटि” (३।१।३५ पा०) इति
 शब्दे “कास्यनेकाज्यङ्गं कर्त्तव्यम्” एवमेव वार्त्तिकस्य पठितमिति ज्ञेयम् ।

रामेण त्रिःसप्तकृत्वो ऋदानां
 चित्रं चक्रे पञ्चकं क्षत्रियासैः ।
 रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मिन्
 सङ्घोऽसङ्घाः प्रावहन् द्वौपवत्यः ॥ ७० ॥
 सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिचितास्त्रै-
 राविश्याधः शातशस्त्रावलूनाः ।
 कूर्मौपम्यं व्यक्तमन्तर्नदीना-
 मैभाः प्रापन्नङ्गयोऽसृङ्गयीणाम् ॥ ७१ ॥

[रागार्थं] रञ्जनार्थं, कुसुम्भस्येदं [कौसुम्भम् अम्भः किं नु ?] कुसुम्भ-
 द्रवो नु वा ? इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

रामेणेति ।—[रामेण] भार्गवेण, त्रीन् वारान् त्रिः । “द्वित्रि-
 चतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्प्रत्ययः । त्रिरावृत्ताः सप्त
 [त्रिःसप्तकृत्वः] एकविंशतिवारानित्यर्थः । “सङ्घायाः क्रियाऽभ्या-
 वृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्प्रत्ययः । [क्षत्रि-
 यासैः] राजन्यरक्तैः, [चित्रम्] अङ्गुतं, [ऋदानां], पञ्च परिमाणस्य
 [पञ्चकम्] । “सङ्घायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु” (५।१।५८ पा०)
 इति सङ्घार्थे कन्प्रत्ययः । [चक्रे] कृतं, [तस्मिन्, सङ्घो] युद्धे । ‘मृध-
 मास्करन्दनं सङ्घम्’ इत्यमरः । [तत्क्षणादेव, रक्ताम्भोभिः] रक्तैरेवा-
 म्भोभिः, [असङ्घाः, द्वौपवत्यः] नद्यः, [प्रावहन्] प्रासरन् । रामेण
 बहुकालेन च स्यमन्तपञ्चकाऽऽस्थं ऋदपञ्चकमेव कथञ्चित् कृतम् । अतः तु
 क्षणमालेणासङ्घा नद्यः प्रवृत्ताः, इत्युपमानादुपमेयस्याऽऽधिक्योक्तेर्व्यति-
 रेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादिति ।—[शिचितास्त्रैः] अभ्यस्तास्त्रविद्यैः, [अस्त्रिभिः]
 आयुधीयैः, [अधः] रथानामधस्तात्, [आविश्य] प्रविश्य, [सन्दा-

पद्माऽऽकारैर्योधवक्त्रैरिभानां

कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।

सोपस्काराः प्रावहन्नखतोयाः

स्रोतस्विन्यो वीचिषूच्चैस्तरङ्गिः ॥ ७२ ॥

नान्तात्] बन्धनप्रदेशात्, गुल्फप्रदेशमधिकृत्येत्यर्थः । ‘सन्दानं पशुनां
पादबन्धनम्’ इति विश्वः । [शातशस्त्रावलूनाः] शातं शितम् ।
“शाच्छीरन्यतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इति विकल्पादीत्याभावः ।
तेन शस्त्रेणावलूनाः छिन्नाः ; इभानामिमे [ऐभाः, अङ्गुयः] चरणाः,
[असृङ्गयूणां] रक्तविकाराणां, [नदीनाम्, अन्तः] अभ्यन्तरे, [व्यक्तं,
कूर्मोपमं] कमठोपमम् । स्वार्थं व्युत्पत्त्ययः । अत एव “ओपम्बादयः
चातुर्वर्ण्यवत्” (५ अधि० २ अध्या० ५५ सू०) इति वामनः । [प्रापन्]
प्राप्ताः । आपो लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति चरेरङादेशः ।
उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माऽऽकारैरिति ।—[उच्चैर्वीचिषु, तरङ्गिः] प्रवमानैः, [पद्माऽऽकारैः]
कमलकल्पैः, [योधवक्त्रैः] भटमुखैः, [इभानां, कर्णभ्रष्टैः] कर्णभ्यो
भ्रष्टैः, [चामरैर्हंसैः एव, सोपस्काराः] सपरिकराः । “संपर्युषेभ्यः
करोती भूषणे” (३।१।१३७ काशि०) इति सुङागमः * । [अस-

० अत्र “संपर्युषेभ्यः करोती भूषणे” (३।१।१३७ पा०) इति सूत्रेण सुङा-
गमः इति काशिकामतम् ; कौमुद्यान्तु दीक्षितैः “उपात्प्रतियङ्गवैकृतवाक्याभ्या-
श्चरिषु च” (३।१।१३८ पा०) इति सूत्रेण सुङागमः प्रतिपादितः । अत्रेदमवधेयम् ;
दीक्षितेन “संपरिभ्यां करोती भूषणे” (३।१।१३७ पा०) इत्यमरवत्त्वमुद्धृतं
काशिकायान्तु अत्र सूत्रे उपः अधिकतया सन्निविष्टः, परन्तु “उपात्—” (३।१।१३८
पा०) इति सूत्रे काशिकायां चकारस्य पाठो न दृश्यते, दीक्षितैः अधिकः तत्र
चकारः पठितः, तेनैतदायाति यत् चकारेण भूषणार्थस्य समुच्चयात् दीक्षितमते
“उपात्—” इति सूत्रेणैव सुङागमः सिञ्जतीति ।

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठा-
 दध्याकाशं बभ्रुमुः पतवाहाः ।
 मूर्त्ताः प्राणा नूनमद्याप्यवेक्षा-
 मासुः कायं त्याजिता दारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥
 आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्राग्रनादं
 प्राप्तेर्दूरादाशु तौक्ष्णैर्मुखाग्रैः ।

तोयाः] रक्तजलाः, [स्रोतस्त्रिन्यः] नद्यः, [प्रावहन्] । अत्र रूपको-
 पमयोः सङ्करः सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति ।—पत्राणि वहन्तीति [पतवाहाः] पत्रिणः,
 [अमिषाय] अमिषमत्तम् । “क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
 (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [उत्क्रान्तानां] मृतानाम्, [उपरिष्ठात्,
 अध्याकाशम्] आकाशे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [बभ्रुमुः]
 भ्रुमुः । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” (६।४।१२४ पा०) इति विकल्पादेत्वा-
 भ्यासलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते ।—[दारुणास्त्रैः] घोरास्त्रैः, [कायं,
 त्याजिताः] विसर्जिताः । त्यजेर्ल्यन्तात् द्विकर्मकात् कर्मणि क्तः ।
 ‘ग्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः’ इति वचनात् । * [मूर्त्ताः] मूर्त्तिमन्तः, [प्राणाः,
 अद्य] इदानीम्, [अपि] कायम् [अवेक्षामासुः नूनम्] । पूर्वाभिमानात्
 पुनः कायप्रवेशापेक्षिणो मूर्त्ताः प्राणा एव नूनमाराद्भ्रमन्तीत्युत्प्रेक्षाऽर्थः ।
 “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम्प्रत्ययः, “कृच्चान्-
 प्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इत्यस्तेरनुप्रयोगः । “आम्प्रत्ययवत्—”
 (१।३।६३ पा०) इत्यत्र कृञ् एवेति नियमादस्तेर्नाऽऽत्मनेपदम् ॥ ७३ ॥

* द्विकर्मकनिर्देशे “अकथितश्च” (१।४।११ पा०) इति सूत्रे भाष्यकारिणां क
 एष कारिकापादः, सम्पूर्णकारिका यथा,—“प्रधानकर्मण्यस्त्र्यं लादीनाञ्-
 द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां स्थाने कर्तुंश्च कर्मणः ॥” इति ।

आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै-
जीवैः पश्चात् पत्तिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥
ओजोभाजां यद्रणे संस्थिताना-
मादत्तीव्रं सार्द्धमङ्गेन नूनम् ।
ज्वालाव्याजादुदमन्ती तदन्त-
स्तेजस्तां दीप्तजिह्वा ववाशि ॥ ७५ ॥

आतन्वद्विरिति ।—[आदौ दिक्षु, पलायनादं] पक्षान्तचोषम्,
[आतन्वद्विः] विस्त्रुणद्विः, [दूरादाशु, प्रायैः] आगतैः, न जीवन्ति इति
[अजीवैः] अचेतनैः । पचाद्यजन्तेन न जन्ममासः । [पत्तिपूगैः] वाण-
व्रातैरित्यर्थः, [तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः] करणैः । [सैनिकानां रक्तम्, अपायि]
पीतम् । पिबतेः कर्मणि लुङ् “आतो युक्चिगकृतोः” (७।३।३३
पा०) इति युगागमः । [पश्चात्, जीवैः] चेतनैः, पत्तिपूगैः पत्तिसङ्घैः,
कर्तृभिः । तीक्ष्णैः, मुखाग्रैः चक्षुषुटैः, करणैः । अपायि । अलोभयेषां
पत्तिणां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतविषयः श्लेषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजामिति ।—दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा [दीप्तजिह्वा]
शिवा, [रणे, संस्थितानां] मृतानाम्, [ओजोभाजाम्] ओजस्विनाम्,
[अङ्गेन] गालेण, [सार्द्धं यत्, तीव्रं] तिग्मं, [तेजः, आदत्] अभक्ष-
यत् । अर्देलङ् “अदः सर्वेषाम्” (७।३।१०० पा०) इत्याडागमो-
ऽपृक्तस्य । “आडजादीनाम्” (६।४।७९ पा०) इत्याडागमोऽङ्गस्य ।
“आटश्च” (६।१।८० पा०) इति वृद्धिः । [तत्, अन्तः] अन्तरेऽन्तरितं,
तेजः [ज्वालाव्याजात्] मुखोल्काच्छलात्, [उदमन्ती, तारम्] उर्ध्वः,
[ववाशि] रौति स्म । ‘तिरश्चां वाशितं रुतम्’ इत्यमरः । [नूनम्]
इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र व्याजशब्देन ज्वालाव्यापद्भवेन तेजस्वीत्प्रेक्षणेन
सापेक्षवीरप्रेक्षेति सर्वस्वकारः ॥ ७५ ॥

ग्लानिच्छेदौ क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा

रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम् ।

स्वादुङ्कारं कालखण्डोपदंशं

क्रोष्टा डिम्बं व्यध्वणद्वास्वनञ्च ॥ ७७ ॥

ग्लानीति ।—[क्रोष्टा] जम्बुकः, [क्षुत्प्रबोधाय, ग्लानिच्छेदौ •]
खेदहारी, [शोषिताजीर्णशेषं] शोषितो चारितः, अजीर्णशेषो येन
तत्, [रक्तारिष्टं] रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति रूपकम् । तत्,
[पीत्वा, स्वादुङ्कारं] स्वादूक्त्य । “स्वादुमि—” (३।४।१६ पा०)
इति गामुल् । [कालखण्डोपदंशं] कालखण्डेन यकृता, उपदंशं,
कालखण्डमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः । ‘कालखण्डयकृती तु समे’ इत्यमरः ।
“उपदंशस्तृतीयायाम्” (३।४।४७ पा०) इति गामुल् । कालखण्डस्य
दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि भुजिक्रियाकरणत्वात् तृतीयोपपदतया “तृतीया-
प्रभृतौन्यन्तरस्याम्” (२।२।२१ पा०) इति विकल्पेनोपपदसमासः ।
[डिम्बं] कलेवरं, [व्यध्वणत्] भुक्तवानित्यर्थः । “वैश्व स्वनो भोजने”
(८।३।६६ पा०) इति षत्वम् । [व्यस्वनत्] अवादयत्, [च] इति
समुच्चयः । अभोजनार्थत्वात् षत्वं न ॥ ७७ ॥

“ग्लानिच्छेदौ” इति पदस्य “रक्तारिष्टम्” इत्यस्य विशेषणत्वेन प्रयोगः अभि-
मतश्चेत् कवेः, तदैतत्पदं “ग्लानिच्छेदि” इति ऋस्वेकारान्तत्वेनैव भाव्यं, तस्य
नपुंसकलिङ्गत्वात् । ग्लानिं क्लृप्तुं शीलं यस्येति शीलार्थे णिनिप्रत्ययेन साध-
यित्वा “क्राष्टा” इत्यस्य विशेषणत्वेनाभिमतश्चेत्, तदा दीर्घान्तमेव भवितुमर्हति इति
सुधीभिर्विभावनीयम् । अत्र ब्रूमः, ;—टीकाकृतः व्याख्यानरीत्यनुसारतः, “ग्लानि-
च्छेदौ” इति विशेषणपदस्य “रक्तारिष्टम्” इति विशेष्यपदस्यैव प्रागुपन्यस्तत्वेन,
तस्यैव विशेषणविधया प्रयोगो भवितुमर्चित इति ; तथा च “ग्लानिच्छेदौ”
“खेदहारी” इति च पदद्वयस्य ऋस्वान्तत्वेनैव पाठः भवितुं न्यायः इति ।

क्रव्यात्पूगैः पुष्कराण्यनकानां
 प्रत्याशाभिर्मेदसो दारितानि ।
 आभौलानि प्राणिनः प्रत्यवस्यन्
 कालो नूनं व्याददावाननानि ॥ ७८ ॥
 कीर्णा रेजे साऽऽजिभूमिः समन्ता-
 दप्राणद्भिः प्राणभाजां प्रतीकैः ।
 बह्वारम्भैरर्द्धसंयोजितैर्वा
 रूपैः स्रष्टुः सृष्टिकर्मान्तशाला ॥ ७९ ॥

क्रव्यादिति ।—[क्रव्यात्पूगैः] क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादो मांसमक्षकाः,
 कङ्कटभ्रादयः इति यावत् । “क्रव्ये च” (३।१।६६ पा०) इति विट्-
 प्रत्ययः । तेषां पूगैः कर्तृभिः । [मेदसः] वसायाः । ‘मेदस्तु वपा वसा’
 इत्यमरः । [प्रत्याशाभिः] तृष्णाभिः, [दारितानि] मेदस्त्विव्रान्त्या
 पाटितानि, [अनकानां] तूर्याणां, [पुष्कराणि] मुखानि ।
 ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वायभाण्डमुखे जले’ इत्यमरः । [प्राणिनः]
 करितुरगादीन्, [प्रत्यवस्यन्] अभ्यवहरन् । ‘अभ्यवहारः प्रत्यवसानं
 भोजनं जग्धिः’ इति हलायुधः । [कालः] अन्तकः, [आभौलानि]
 भयङ्कराणि । ‘आभौलं भौमकच्छयोः’ इति विश्वः । [अननानि,
 व्याददौ] विजहार । “आडो दोऽनास्यविहरणं” (१।३।२० पा०)
 इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । यानि विदारितानि पुष्कराणि तान्येवान-
 नानि । [नूनम्] इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७८ ॥

कीर्णैति ।—[अप्राणद्भिः] अजीवद्भिः, ह्रिन्नत्वान्निष्प्राणैरित्यर्थः ।
 ‘अण प्राणने’ इति धातोर्लटः श्रुतादेशः । [प्राणभाजां] प्राणिनां,
 [प्रतीकैः] अवयवैः । ‘अर्द्धं प्रतीकोऽवयवः’ इत्यमरः । [समन्तात्
 कीर्णा सा आजिभूमिः], ईषदसमाप्ताऽऽरम्भैरिति [बह्वारम्भैः] किञ्चि-

आयन्तीनामविरतरयं राजकानोकिनीना-
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्मिमङ्गिः ।
आसीदोघैर्मुहुरिव महद्धारिधेरापगानां
दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौडित्यभाजाम् ॥८०॥

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये
सङ्कलयुद्धवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

द्रुनसृष्टेरित्यर्थः । “विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्” (५।३।६८ पा०)
इति बहुच्प्रत्ययः । तथा [अर्द्धसंयोजितैः] अर्द्धसृष्टैश्च, [रूपैः]
आकारैः । “रूपं स्वरूपे सौन्दर्यं आकारश्लेषयोरपि” इति विश्वः ।
कीर्णा [स्रष्टुः] धातुः, [सृष्टिकर्मान्तशाला वा] सृष्टिकर्मणो नियता-
ऽऽगारमिव, [रेजे] इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७८ ॥

आयन्तीनामिति ।—[इत्यम्] उक्तरीत्या, [अविरतरयम्] अवि-
च्छिन्नवेगं यथा तथा, [आयन्तीनाम्] अभिधावन्तीनाम्, [औडित्य-
भाजां] प्रागल्भ्यभाजाम् ; राज्ञां समूहा राजकानि । “गोत्रोच्च—”
(४।२।३८ पा०) इत्यादिना वुज्प्रत्ययः । तेषामनीकिन्यः सेनास्तासां
[राजकानीकिनीनाम्, अलघुभिः] महङ्गिः, [ऊर्मिमङ्गिः] तरङ्गवङ्गिः,
[श्रीपतः] कृष्णस्य, [सैन्यैः समं] सेनाभिः सह ; अपां समूह आपम् ।
“भिच्चादिभ्योऽण्” (४।२।३८ पा०) इति अण्प्रत्ययः । आपेन
गच्छन्तीति [आपगानाम्], उक्तविशेषणविशिष्टानां, [वारिधेः, ओघैः]
प्रवाहैः, [इव, कृतगुरुतरध्वानं] कृतो गुरुतरध्वानो महाध्वनिः
यस्मिन् तत्, [महत्, दोलायुद्धम्] अनियतजयपराजययुद्धं, [मुहुरासीत्] ।
उपमा । मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गपाऽऽख्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

—)०००(—

अथोत्तस्थे रणाटव्यामसुहृद्देगुदारिणा ।

नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षादग्निवद्देगुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गे तुमुलं युद्धमभिधाय इदानीमेकोनविंशतिसर्गे
इन्द्रयुद्धमनुष्टुमेन क्रन्दसा चित्रबन्धेन वर्णयितुमारभते, अथेत्यादि ।—
[अथ] एवं तुमुलयुद्धानन्तरम् ; रणोऽटवौवेत्युपमितसमासः । अग्नि-
वदिति तद्धितोपम्यलिङ्गात् । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । तस्यां [रणा-
टव्याम्] ; असुहृदः शत्रवः, वेगवो वंशा इव । ‘वेगुमस्करतेजनाः’
इति वंशपर्यायेष्वमरः ! तान् दारयति यः तेन [असुहृद्देगुदारिणा,
वेगुदारिणा] बाणात्मजेन, [नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षात्] नृपाः अङ्घ्रिपाः
पादपा इव, तेषाम् ओघाः सङ्घाः, तेषां सङ्घर्षात् मत्सरात् श्लेषाच्च,
[अग्निवत्] अग्नितुल्यम् । “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति
तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [उत्तस्थे] उत्थितम् । भावे लिट् । अत्राग्नि-
वदिति तुल्यार्थेन वतिना धर्मव्यवधाने सादृश्यप्रतिपादिना उपमा-
नोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां चोपादानाच्चेयमार्थो
तद्धितगता पूर्णोपमा ; सा च रणाटव्यादिसमासगतोपमासापेक्षेति
सङ्करः । सर्गेऽस्मिन् अनुष्टुभं वृत्तम् । ‘पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । गुरु षष्ठञ्च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥’ इति लक्षणात् ।
अत्रैकान्तरक्रमेण यमकाद्यन्यतमशब्दालङ्कारनियमः, सर्वत्र यथासम्भव-
मर्थालङ्कारश्च । तत्र यमकलक्षणमुक्तं दण्डिना,—‘अव्यपेतव्यपेताऽऽत्मा
व्यावृत्तिवर्णसंहतिः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ एक-
द्वित्रिचतुष्पादैर्यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याऽऽद्या-
ऽऽद्यान्तसर्वतः ॥’ इति । अत्रेदं समपादान्तं यमकं द्विपादयमकमेदः ॥१॥

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरौ ॥ २ ॥

एकाक्षरपादश्लोकः ।

जजौजोजाऽऽजिजिज्जाजौ तं ततोऽतिततातितुत् ।

भाऽऽभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥३॥

आपतन्तमिति ।—[आपतन्तम्] आधावन्तम्, [अमुं] वेणु-
दारिणं, [दूरात्, ऊरीकृतपराक्रमः] अङ्गीकृतपौरुषः, तेन सहानुगत-
सम्प्रहार इत्यर्थः, [बलः] बलभद्रः, [केसरौ] सिंहः, [मातङ्गं]
गजम्, [इव अवलोकयामास] । अनयोरिव तदन्तरमिति भावः ।
अतोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजाविति ।—[ततः] अवलोकनानन्तरं, जजन्तीति जजाः
योधाः । ‘जज युङ्गे’ पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौ-
जोजा, तामाजिं जयतीति [जजौजोजाऽऽजिजि] । जयतः क्तिप् ।
जजतीति [जाजौ] योधौ । ताच्छौत्ये णिनिः । [अतिततातितुत्]
अतिततानव्युद्धतान्, अतितुदति अतिव्यथयतीति अतितुत् । तुदतः
क्तिप् । भस्याऽऽमेवाऽऽभा यस्य सः [भाऽऽभः] नक्षत्रकान्तिः । ‘नक्षत्र-
मृच्चं भं तारा’ इत्यमरः । नास्ति भौर्येषां तेषांभियो निर्भोकाः, तानि-
भान् गजान्, अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्तिप् । तस्याः, भास-
स्तेजसः, भूः स्थानम् [अभीभाभिभूभाभूः] ; अराः सन्त्येषामित्यरीणि
चक्राणि, तैः रीणन्ति गच्छन्तीति अरिष्यौ रथाः । ‘री गतिरेषणयोः’ *
इति धातोः क्तिप् । तेषाम् ईरं प्रेरणं, राति [अरिरीररः] रथिकः ।
“आतोऽनुपसर्गं कः” (३।१।३ पा०) इति कः । [अरिः] शत्रुः, बलभद्र इति

* “रेषणं वृकशब्दः” इति कौमुद्यां दीक्षिताः । रिणाति इति लटि रूप-
मस्येति ज्ञेयम् ।

भवन् भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ।

कोपादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥

यावत्, [तं] वेणुदारिणम्, [आर] योद्धमाससारेत्यर्थः । ‘ऋ गतौ’ इति घातोर्लिट्, द्विर्भावे कृते णलि वृद्धिः, अभ्यासस्य “उरत्” (७।४।६६ पा०) इत्यन्वे “अत आदेः” (७।४।७० पा०) इति दीर्घे पुनः सवर्ण-दीर्घः । भिन्नैकाक्षरपादाऽऽख्योऽनुप्रासभेदः । भाऽऽभ इत्युपमाऽनुप्रासयो-रेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्निति ।—[लोकानां] जनानां, जगताञ्च । ‘लोकस्तु भुवनं जने’ इत्यमरः । [भयाय, भवन्] सम्पद्यमानः, भयं जनयन्नित्यर्थः । “ऋपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या” (वा०) * इति ऋपेरर्थनिर्देशा-च्चतुर्थी । [आकम्पितमहीतलः] भूकम्पं कुर्वन्नित्यर्थः, [निर्घोषभीमः] निर्घोषेण भीमो भयङ्करः, [तस्य] बलभद्रस्य, [रथो निर्घात इव, अपतत्] अधावत् । श्रौतौ पूर्णोपमा ॥ ४ ॥

राम इति ।—[रिपुः] वेणुदारी, [आजिमहेषु] रणोत्सवेषु, इति रूपकम् । ‘मह उडव उत्सवः’ इत्यमरः । [विचक्षणे] प्रगल्भे । विचष्ट इति कर्तरि ल्युडिति न्यामकारः । “असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वा०) इति चक्षिडः ख्याजादेशाभावः † । [रामे] बलभद्रे,

* प्रोद्धृतं वार्त्तिकं काशिकासम्मतम् । दीर्घितेस्तु कौमुद्यां “ऋपि सम्पद्यमाने च” इत्येवमेव वार्त्तिकमूत्रं पठितमित्यवधेयम् ।

“चक्षिडः ख्याज्” (१।४।४४ पा०) इति सूत्रेणा काशिकाहत्तिरेषा, असुप्रत्ययं अनप्रत्ययं परे चक्षिडः ख्याजादेशः न भवति इति तदर्थः । तत्र हर्त्ता उदाहरणं दर्शितं यथा,—“वृचक्षाः राक्षसाः हिंसाऽर्थोऽत्र धातुः । अने खल्लपि विचक्षणेः पण्डितः” इति ।

दिशमर्कमिवावाचीं मूर्च्छागतमपाहरत् ।

मन्दप्रतापं तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।

ससर्ज वक्त्रैः फुल्लाञ्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥

[शरान्, आस] चित्रप । अस्यतेर्लिट् “अत आदेः” (७।४।७० पा०) इत्यभ्यासदोर्वे सवर्णदोर्वे । [अथ कोपात्, सः] रामः, [एनं] वेणुदारिणं, [शितया] शातया । “शाक्कोरन्यतरस्याम्” (७।४।४१ पा०) इतीत्वम् । [महेष्वा] महेष्पुणा । ‘पत्नी रोप इषुर्द्वयोः’ इत्यमरः । [विचक्षणे] जघान । ‘द्वगु हिंसायाम्’ इति घातोः कर्त्तरि लिट् । अभिन्नसमपादो नाम पादाभ्यासयमकभेदः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति ।—[मूर्च्छागतं] रामेपुपातान्मोहमुपगतम्, अत एव [मन्दप्रतापम्] अल्पप्रकाशं, [तं] वेणुदारिणम्, [अवाचीं] दक्षिणां, [दिशं], प्राप्तम् ; अत एव मन्दप्रतापम् [अर्कमिव, सूतः] सारथिः अनूरुश्च ; आजिर्विहायसः आकाशादिव [आजिविहायसः] । इत्युपमितसमासः । [शीघ्रम्, अपाहरत्] अपसारितवान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वेति ।—प्रभावेण सह वर्त्तत इति [सप्रभावा] महाऽनुभावा, [शिनेः] सात्यकिपितामहस्य, [चमूः] सेना, [शाल्वचमूं] शाल्वो नाम चैद्यपक्षो राजा, तस्य चमूं सेनां, [जितां कृत्वा] जित्वेत्यर्थः ; अत एव [वक्त्रैः] मुखैः । “येनाङ्गविकारः” (२।३।२० पा०) इति तृतीया । विकासस्यापि विकारत्वात् । [फुल्लाञ्जसप्रभा] फुल्लाञ्जस्य प्रफुल्लारविन्दस्य, सप्रभा समानप्रभा, हर्षेण विकसितवक्त्रा सतीत्यर्थः, [ऊर्जिताम्] उदारां, [वाचं ससर्ज] के य्यमस्मदग्र इत्याद्युच्चेर्जगर्ज, जगादेत्यर्थः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७ ॥

उल्मुकेन द्रुमं प्राप्य सङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् ।

तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रातापमदीप्यत ॥ ८ ॥

पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मौ यया चापमुदायुधः ।

तयैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनौकिनीः ।

कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥ १० ॥

उल्मुकेनेति ।—[दिक्षु, तेजः] प्रभावं प्रकाशञ्च, [प्रकिरता] विक्षिपता, [उल्मुकेन] भागवतेन राज्ञा अलातेन च, [सङ्कुचत्पत्र-सञ्चयं] सङ्कुचन्ती पत्रसम्पदाहनसम्पत्पण्यसमृद्धिञ्च यस्य तं, * [सप्रा-तापं] सपराक्रमं प्रकटतापसहितञ्च, [द्रुमं] द्रुमाऽऽख्यं राजानं वृक्षञ्च, [प्राप्य, अदीप्यत] प्रजज्वले । भावे लङ् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव, न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरिति ।—[रुक्मौ] भोष्मकाऽऽत्मजौ रुक्मिणीभाता, [उदा-युधः] उद्यताऽऽयुधः सन्, [यया वाचा, पृथोः] राज्ञः, [चापम्, अध्यक्षिपत्] धिगिदं वृथा कष्टमिति निनिन्द ; अपगता मुत् यस्या-स्तया [अपमुदा] निरुत्साहया, [तयैव] वाचा [युधः] युद्धात्, [अपगमम्] अपसरणं, [ययाच] मां त्राहि पलायमानं शरणा-ऽऽगतोऽस्मीति प्रार्थयामासेत्यर्थः । याचिरुभयपदी ॥ ९ ॥

सममिति ।—[समं] युगपत्, [समन्ततः, आपतन्तीः] आगच्छन्तीः, [राज्ञां] चैवपक्षाणाम्, [अनौकिनीः] सेनाः ; कृष्णस्यापत्यं पुमान्

• सङ्कुचन् पत्रसञ्चयः पत्रसम्पत्, बाहनसम्पदित्यर्थः, पण्यसमृद्धिञ्च यस्य तम् इत्येवं भवितुं न्याय्यम् । मूलं “सङ्कुचत्पत्रसम्पदम्” इति पाठे तु प्रोक्ता व्याख्या सङ्गच्छते ।

दधानैर्घनसादृश्यं लसदायसदंशनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११ ॥

निरोष्ठाम् ।

नखांशुमञ्जरीकौर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ।

बभौ बिभ्रद्वनुःशाखामधिरूढशिलीमुखाम् ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यं दधदानते ।

विध्यन्मुमोच न रिपूनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

[कार्णिकः] प्रद्युम्नः । “अत इज्” (४।१।६५ पा०) इति इज् ।

[निम्नगाः] नदीः, [सरस्वान्] समुद्रः, [इव, एकः] असदृशः,

[प्रत्यग्रहीत्] प्रत्यवरुध ॥ १० ॥

दधानैरिति ।—[लसदायसदंशनैः] लसन्ति आयसानि अयो-
मयानि, दंशनानि येषां तैः । ‘तनुत्वं वर्म दंशनम्’ इत्यमरः । अत
एव [घनसादृश्यं] कार्णिकान्धेघसाम्यं, [दधानैः, तैः] सैनिकैः, [तत्र]
कार्णिकैः, [काञ्चनसच्छाया] सुवर्णवर्णा, [शराशनिः] शर एव अशनिः
विद्युत्, [ससृजे] उत्सृष्टा । उपमारूपकयोः संसृष्टिः । ओष्ठवर्ण-
विरहाच्चिरोष्ठं चित्रमेदः । शब्दालङ्कारः ॥ ११ ॥

नखेति ।—[नखांशुमञ्जरीकौर्णां] नखांशवो मञ्जर्यं इव, ताभिः
कौर्णां व्याप्तम्, [अधिरूढशिलीमुखाम्] अधिरूढाः शिलीमुखः
बाणा अलयश्च यस्यां ताम् । ‘अलिबाणो शिलीमुखो’ इत्यमरः ।
[धनुःशाखां] धनुः शाखेव तां, [बिभ्रत्, असौ] कार्णिकः, [उच्चकैः]
उच्चतः, [तरुरिव बभौ] । तरुरिवेति लिङ्गात् सर्वलोपमितसमासः ।
शिलीमुखेति स्निग्धविशेषणैयमुपमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति ।—अरिपूगानां शत्रुसङ्घानामन्तकः [अरिपूगान्तकः, असौ]
कार्णिकः, [भीमं] भयङ्करं, [जन्यं] युद्धं, [प्राप्य] । ‘युद्धमायोधनं

कृतस्य सर्वक्षितिपैर्विजयाऽऽशंसया पुरः ।

अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

या बभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्षन् रहितमायासेनाऽऽससार ताम् ॥ १५ ॥

ओजो महौजाः कृत्वाऽधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ।

कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

जन्यम्' इत्यमरः । [आनते] नमे, [सौजन्यं] सौहार्दं, [दधत्] ; न तु विध्यन् । 'न क्लौवं न कृताञ्जलिम्' इति निषेधादिति भावः ; [रिपून्] प्रतिपद्मान्, [शरैः, विध्यन्] प्रहरन्, [न मुमोच] न ररक्ष-
त्यर्थः । सन्दंश्यमकभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्येति ।—[असौ] कार्णिः, [सर्वक्षितिपैः, विजयाऽऽशंसया] विजयाऽऽशङ्कया, [पुरः] अग्रे, [कृतस्य] नियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा, [अनेकस्य] अनेकाकिनः, ससहायस्येत्यर्थः ; अन्यत्र,—अनेकस्य बहुसङ्कास्य, [बाणस्य] बाणासुरस्य शरजातस्य च, [बाणैः, खण्डनं] छेदं, [चकार] । अत्र बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतयोः शेषः ॥ १४ ॥

येति ।—[या सेना, कृतानेकमाया] कृतबहुकपटा सती, [ससारतां] सारवत्तां, [बभार, तां] सेनां, [सः] कार्णिः, [धनुः कर्षन्] धनुषा विध्यन्नित्यर्थः, [आयासेन रहितम्] अनायासं यथा तथा, [आससार] अभियुक्तवानित्यर्थः । बाणं भङ्क्ता तत्सेनां बभञ्जे-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

ओज इति ।—[महौजाः] महाबलः प्रदुम्नः, [उत्तमौजसः] नाम राज्ञः, [ओजस्तत्क्षणात्], एव [अधः कृत्वा] अभिभूय, [आजो] युद्धे, [अमुख्यत्वम्] अप्रधानत्वं, [कुर्वन्] ; अथवा,—अमुख्यत्वम् असु-

दूरादेव चमूर्भल्लैः कुमारो हन्ति स स्म याः ।
 न पुनः सांयुगीं ताः स्म कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥१७॥
 निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।
 उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषो न शिलीमुखाः ॥१८॥
 तस्यावदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।
 सुरैरशंसि व्योमस्थैः सह सारो महर्षिभिः ॥१९॥

व्यार्थत्वं तन्नामः कुर्वन्, [नाम] निजं प्रद्युम्ननामधेयं, [मुख्यतां] प्रधानतां प्रसिद्धार्थताञ्च, [अनयत्] । प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्येति प्रद्युम्न इति स्वामी ॥ १६ ॥

दूरादिति ।—[सः कुमारः] प्रद्युम्नः, [सस्मयाः] सगर्वाः, [याश्चमूर्-
 दूरादेव, भल्लैः] बाणविशेषैः, [हन्ति स्म] जघान, [ताः] चम्बः,
 [पुनः] भूयः ; संयुगस्थेमां [सांयुगीं, कुं] पृथ्वीं, रणभुवमित्यर्थः ।
 ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी’ इत्यमरः । [न आरोहन्ति स्म] नाऽऽरूढाः
 ॥ १७ ॥

निपीड्येति ।—[तेन] प्रद्युम्नेन, [तरसा] बलेन, [कामं निपीड्य,
 अनास्थया] अनादरेण, [मुक्ताः] ‘आर्त्ता न परिहन्तव्याः’ इति
 निषेधेनावध्या, इति जीवन्तो मुक्ता इत्यर्थः ; अन्यत्र,—क्षिप्ताः,
 [विद्विषः, विलक्षत्वं] सतपत्वम्, [उपाययुः] । ‘विलक्षस्तु तपाऽन्विते’
 इत्यमरः । [शिलीमुखाः] बाणास्तु, विलक्षत्वं लक्ष्मण्यत्वं,
 [न] उपाययुः । अत्र द्वयोरपि विलक्षत्वयोरभेदाध्यवसायादयं व्यति-
 रेकः, विद्विषां शिलीमुखानाञ्च प्रकृतत्वात्तुल्ययोगितोपम्याऽऽश्रितः,
 इति सङ्करः ॥ १८ ॥

तस्येति ।—[समरे, तस्य] प्रद्युम्नस्य, [अवदानैः] अत्युग्रकर्मभिः,
 करणैः । [सहसा] सद्यः, [रोमहर्षिभिः] रोमाच्चवद्भिः, [व्योमस्थैः]

सुगन्धयद्दिशः शुभमस्नानि कुसुमं दिवः ।

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोढुं तस्य द्विषो नालमपयोधरवा रणम् ।

ऊर्ध्वनाव यशश्च द्यामपयोधर वारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्य्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणैव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्षणा ॥ २२ ॥

सुरैः महर्षिभिः, सच्च [साङ्गं, [सारः] बलम्, [अशंसि] शंसितः
॥ १८ ॥

सुगन्धयदिति ।—[दिशः, सुगन्धयत्] सुगन्धाः कुर्वन् । सुगन्धात्
“तत् करोति—” (ग०) इति ख्यन्ताद्धटः शब्दादेशः । [शुभं] धवलम्,
[अस्नानि] स्नानिरहितं, [भूरि] प्रभूतं, [कुसुमं, दिवः] अन्तरी-
क्षात्, [तल] प्रद्युम्ने, [अपतत् । तस्मात्] प्रद्युम्नात्, [यशः] पूर्वोक्त-
गुणयुक्तं, [दिवम्] अन्तरिक्षं प्रति, [उत्पपात] । अत्र दुप्रद्युम्नयो
कुसुमयशोभ्याम् अन्योऽन्योपस्कारजननादन्योऽन्यालङ्कारः,—“परस्परं
क्रियाजननेऽन्योऽन्यम्” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुमिति ।—अपगता भयान्निवृत्ताः, योधानां रवाः सिंहनादा
येषां ते [अपयोधरवाः, द्विषः] शत्रवः, [तस्य] कार्ण्यः, [रणं
सोढुं, नालम्] अशक्ताः ; अत एव [यशश्च] ; अविद्यमानं पयोधराणां
वारणं मेघप्रतिघातो यस्य तत् [अपयोधरवारणं] सत्, [द्यामूर्ध्व-
नाव] मेघमण्डलं विलङ्घ्य स्वर्गमाच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्णोर्तिर्लिट् ।
“अजादेर्द्वितीयस्य” (६।१।२ पा०) इति द्वितीयस्याचो द्विर्भावं ।
नृवद्वावादाभ्यतिषेधः । यमक-वाक्यार्थहेतुकाव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः
॥ २१ ॥

केशेति ।—[विकासिना] विविधमार्गचारिणा विकसरेण च,

सादरं युध्यमानाऽपि तेनान्यनरसादरम् ।

सा द्रं पृतना निन्ये ह्रीयमाना रसादरम् ॥२३॥

[कुमुदलक्षणा] पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन ; अन्यत्र,—कुसुमचिह्नेन, तन्म-
येनित्यर्थः, [केशप्रचुरलोकस्य] केशवत् प्रचुराः प्रभृताः, लोकाः जना
यस्मिन् तस्य, [युद्धस्य, शिरः] अग्रभूमिः ; अन्यत्र,—केशैः प्रचुरस्य
केशाऽऽख्यस्य, लोकस्य जनस्य, शिरः मूर्धा, [शिखरेण इव] आपीडनेन,
शिखाभ्यामन्येनैवेत्यर्थः । ‘शिखास्वापीडशिखरौ’ इत्यमरः । [पर्य-
स्कारि] परिष्कृतं, भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात् करोतः कर्मणि लिट्,
“संपर्युपेभ्यः करोतो भूषणे” (६।१।१३७ काशि०) * इति सुडागमः,
“अडभ्यामव्यवायेऽपि” (६।१।१३६ काशिका) † इति नियमात् ।
“परिनिविभ्यः—” (८।३।७० पा०) इत्यादिना षत्वे, “सिवादीनां
दाऽडव्यवायेऽपि” (८।३।७१ पा०) इति विकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥

सादरमिति ।—[सादरं] साभिनिवेशं, [युध्यमानाऽपि] सम्प्र-
हरन्त्यपि, [अरं] द्रुतं, हठादिति यावत्, [रसात्] रणे
रागात्, [ह्रीयमाना] अपकृष्यमाणा, प्रद्युम्नमहिमेति भावः ।
अत एवात्र विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । जहातः कर्मणि लट् शान-

* प्रोद्धृतं सूत्रं काशिकासम्मतम् । कौमुद्यान् “संपरिभ्यां करोतो
भूषणे” इति अन्यथा पठितम् ।

† सूत्रमेतत् केवलं काशिकायां दृश्यते, दीक्षितैस्तु कौमुद्यां “अडभ्याम-
व्यवायेऽपीत्युक्तम्” इति “सुट् कात्पूर्वः” (६।१।१३५ पा०) इति सूत्रे पृथक्तया उक्तम् ।
तदीया काशिकावृत्तिर्यथा,—“अडव्यवायेऽभ्यामव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति ।
समस्करोत्, समस्कर्षीत्, सञ्चस्कार, परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वं
धातुरूपसर्गेण युज्यते इति, तत्र धातुसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते,
पश्चादडभ्यासौ” इत्यादि ।

इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या भूषध्वजम् ।

क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अहितानभि वाहिन्या स मानौ चतुरङ्गया ।

चचाल वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

जादेशः । [सा, पृतना] चैद्यसेना, [तेन] प्रद्युम्नेन ; अन्येषां
नटस्थानामपि, नराणां सादं निश्चेष्टतां, राति ददादौति तम् [अन्यनर-
सादरम्] । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः ।
[दरं] भयम् । ‘दरोऽस्त्रियां भये श्वभे’ इत्यमरः । [निन्ये] नीता ।
नयतेः प्रधानं कर्मणि लिट् । “प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्म-
णाम्” इति वचनात् (भाष्य०) । विरोधाऽऽभासयमकयोः संसृष्टिः ॥२३॥

इतीति । [इति] इत्थं, [जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं, भूषध्वजं]
मत्स्यकेतुं प्रद्युम्नम् । ‘पृथुरोमा भूपो मत्स्यः’ इत्यमरः । [आलोक्य
सद्यः, क्रुद्धया] सपत्नीगमात् कोपितया, [इव], इत्युत्प्रेक्षा । [क्रुधा]
प्रद्युम्नाऽऽश्रितया रुषा, कर्त्ता । [चेदिभूपतिः, प्रपेदे] प्राप्तः ; तं
विहायेति शेषः । कामिन्यः प्रायेण साहसिक्यः सपत्नीगन्धमसह-
मानाः सद्यः पुरुषान्तरमाश्रयन्ते इति भावः । विजयिनं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा
सद्यश्चैद्यशुकोपेत्यर्थः * ॥ २४ ॥

अहितानिति ।—[मानौ] अभिमानवान्, [सः] क्रुद्धश्चैद्यः ;
वल्गन्तः प्लवमानाः, कलभसमाः कलभप्रमाणाः, अत एवानीचा उच्चाः,
तुरङ्गा यस्यां तया [वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया] ; चत्वार्यङ्गानि

* अत्र प्रस्तुतयोः राजश्रीक्रीधयोः स्त्रीलिङ्गलक्ष्मीकृच्छ्रप्रयुक्ततया लिङ्ग-
साध्येनाप्रस्तुतनायिकासपत्नीनायिकयोर्व्यवहारसमारोपात् समासीक्तिः ; क्रीधे कुपित-
त्वात्प्रेक्षादुत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन संस्थितेः सहारः ।

ततस्ततधनुर्मौर्वीविष्फारस्फारनिःस्वनैः ।

तूर्थैर्युगक्षये क्षुब्धदकूपारानुकारिणी ॥ २६ ॥

सर्वतोभद्रः ।

स का र ना नाऽऽ र का स-

का य सा द द सा य का ।

र साऽऽ ह वा वा ह सा र-

ना द वा द द वा द ना ॥ २७ ॥

हस्त्यादीनि यस्यास्तया [चतुरङ्गया वाहिन्या], करणेन । [अहिता-
नभि] श्वान् प्रति, [चचाल] । कलभसमेत्युपमा यमकेन संसृ-
ज्यते ॥ २५ ॥

अथ कलापकेन सेनां वर्णयति, ततस्ततैत्यादि ।—[ततः] चैद्य-
चलनानन्तरं, [ततधनुर्मौर्वीविष्फारस्फारनिःस्वनैः] ततानामाकृष्टानां,
धनुर्मौर्वीणां विष्फारैः स्फाराः प्रभूताः, निःस्वनाः येषां तैः, [तूर्थैः,
युगक्षये] कल्पान्ते, [क्षुब्धदकूपारानुकारिणी] क्षुब्धन्तमुद्बलन्तम्, अकूपारं
समुद्रम्, अनुकरोतीति तदनुकारिणी, सा सेनेत्युत्तरेणान्वयः । उपमा
॥ २६ ॥

सकारेति ।—पुनः कौटुम्भी ?—[सकार-नानाऽऽर-कास-काय-
सादद-सायका] ‘कारो बध्ने निश्चये च बले यत्ने रतावपि’ इति विश्वः ।
सकाराः सयत्नाः, सोक्षाद्वाः इत्यर्थः, नाना नानाविधाश्च, ये आरा-
अरीणां समूहाः । “भिन्नादिभ्योऽण्” (४।२।३८ पा०) इत्यण् । तेषां कासा
गतिभेदाः, काया विग्रहाश्च, तेषां सादं ददातीति साददाः नाश-
कारकाः, सायका यस्यां सा तथोक्ता ; रसेन रागेण, आहवो यस्याः सा

लोलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ।

चिकौर्षरुल्लसल्लोहवर्मश्यामा सहायताम् ॥२८॥

[रसाऽऽहवा] रणरागिणीत्यर्थः ; वाहसाराणां वाहश्रेष्ठानां, ये नादाः
 ज्ञेयादिघोषाः, तेषां वादं कलहं, ददतीति वाददानि, तैः सह कलहा-
 यमानानि इत्यर्थः, वादनानि वाद्यानि यस्यां सा [वाहसार-नाद-वाद-
 वादना] तूर्य्यतुल्यवाहघोषेत्यर्थः । अत एव तेषां तुल्यतोक्तेरतिशयोक्तिः ।
 सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राऽऽख्यश्चिलबन्धः । अत एव दण्डी,—‘तदिष्टं
 सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः’ इति । उद्धारस्तु,—चतुःषष्टिकोशे
 सर्वतोभद्रचिलम् ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
का	य	सा	द	द	सा	य	का
स	का	र	ना	ना	र	का	स

चतुरङ्गबन्धे क्रमेणाऽऽद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्कं विलिख्यानन्तरं
 पङ्क्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु प्रथमपादः
 सर्वतो वाच्यते । एवं द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ २७ ॥

लोलिति ।—[लोलासिकालियकुला] लोलान्यसौनामेव कालि-
 यानां कृष्णसर्पविशेषाणां, कुलानि यस्यां सा, [उल्लसल्लोहवर्मश्यामा]
 उल्लसद्ग्लोहवर्मभिरयःकञ्चुकैः, श्यामा ; अत एव [यमस्य] अन्तकस्य,

मुरजबन्धः ।

सा, से ना, ग म नाऽऽ र म्भे,

र से नाऽऽ सौ द ना र ता ।

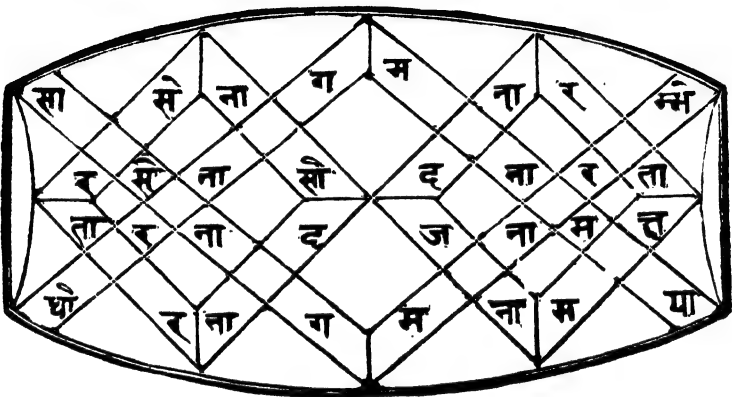
ता र ना द ज ना, म त्त-

धी र ना ग म ना म या ॥२६॥

[सहायतां] आलस्येहादस्मिन् सेनासंहारे साहाय्यं, [चिकीर्षुः, स्वयं] साक्षात्, [स्वसा] तस्यैव भगिनौ यमुना, [इव], स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सा सेनेति ।—तारोऽत्यञ्चैः, नादः सिंहनादो येषां ते, जना यस्यां सा [तारनादजना, अनामया] अव्यथा, [सा] पूर्वोक्ता, [सेना, मत्तधौरनागं] मत्ता धीरा अदृष्टाश्च, नागा गजा यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, [गमनाऽऽरम्भे, रसेन] रागेण, [अनारता] अविरता, [आसीत् अविच्छिन्नरणरागा अभूदित्यर्थः । मुरजबन्धः । तस्योद्धारस्तु,—

मुरजबन्धचित्रम् ।

‘तिर्यग्रेखा लिखेत्पञ्च नवोद्दिष्टान् पङ्क्तयः । अष्टकोठाश्चतस्रः
स्युक्तासु श्लोकं लिखेत् क्रमात् ॥ तत्राऽऽव्यङ्गितुभ्यां तु र्यङ्गितुभ्यां
त्रि—७८

धूतधौतासयः प्रष्टाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभृताम् ।

शौर्यानुरागनिकषः सा हि वेलाऽनुजीविनाम् ॥३॥

पङ्क्तिषु । आद्यद्वित्वतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः ॥ दृश्यते प्रथमः
पादश्चतुर्थश्चैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्यात् प्रथमावधिवीक्षणत् ॥
द्वितीयादावाद्यद्वितीर्हि तुर्यं लि तुरीयके । तुर्यलिङ्गोऽस्तीयाऽऽद्ये
द्रष्टव्योऽङ्गिर्द्वितीयकः ॥ तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान्ये आद्यसप्तमषष्ठयोः ।
द्वित्वपञ्चमयोस्तुर्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् ॥ तृतीयान्ये च लङ्योऽय-
मथान्यः क्रम उच्यते । आद्यन्ययुग्मयोः पङ्क्तयोश्चिन्त्यो गोमूलिकाक्रमः ॥
ऊर्त्वेकं द्वितयं हे च द्वयमेकमिति क्रमात् । यदा द्वितयमेकञ्च द्वयमेकं
द्वयं पुनः ॥ स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् । यदा प्रथम-
तुर्याङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् ॥ द्वितीयोऽङ्गिर्द्वितीयस्यां क्रमादाद्य-
चतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये ॥ व्युत्क्रमेण द्विती-
यस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च । द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्यकोष्ठचतुष्टये ॥
विन्यासमेदास्त्वन्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात् न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षणैः ॥ इति । कलापकम् ॥ २८ ॥

धूतेति ।—[क्षमाभृतां] राज्ञाम् ; प्रतिष्ठन्त इति [प्रष्टाः] अग्ने-
सराः । “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । “प्रष्टोऽग्र-
गामिनि” (८।३।८२ पा०) इति षत्वे षुत्वम् । धताः कम्पिताः,
धौता उत्तेजिताः, असयो यैस्ते [धतधौतासयः] सन्तः, [प्रातिष्ठन्त]
प्रस्थिताः । “समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इति तङ् । [सा
वेला, अनुजीविनां] शस्त्रजीविनां, [शौर्यानुरागनिकषः] शौर्यानु-
रागयोः पुरुषकारस्वामिभक्तयोः, निकषः परीक्षास्थानं, [हि] । अतोऽग्ने
स्यातव्यम्, अन्यथा भौरत्वं स्वामिद्रोहश्च स्यातामिति भावः ।
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

दिवमिच्छन् युधा गन्तुं कोमलामलसम्पदम् ।

दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ? ॥ ३१ ॥

कृतोरुवेगं युगपद्वाजिगीषन्त सैनिकाः ।

विपक्षं बाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥

वाहनाऽजनि मानासे साराऽऽजावनमा ततः ।

मत्तसारगराजिभे भारौहान् जनव्यनि ॥ ३३ ॥

दिवमिति ।—[युधा] युद्धेन ; कोमलाश्चारवः, अमलाः श्रोतोष्णादि-
दोषरहिताः, सम्पदो यस्यां तां [कोमलामलसम्पदं, दिवं] स्वर्गं,
[गन्तुमिच्छन्, कः] पुमान्, [अमलां] धोताम्, [असिलतां दधानः
अलसं पदं दधौ ?] ; सर्वोऽपि निःशङ्कमाक्रमत इत्यर्थः । अत्र स्वर्ग-
च्छाया विशेषणगत्या निःशङ्कप्रस्थानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; तत्
यमकेन संसृज्यते ॥ ३१ ॥

कृतेति ।—सेनायां समवेताः [सैनिकाः] सैन्याः । सेनायाः
पाक्षिकृष्टक् । बाहुभिः परिघैरिव [बाहुपरिघैः] बाहुदण्डैः, [विपक्षं]
शत्रुं, [जङ्घाभिः] प्रसृताभिः । ‘जङ्घा नु प्रसृता’ इत्यमरः । [इतरे-
तरम्] अन्योऽन्यं सयूथीयमेव, [कृतोऽरुवेगं] कृत उरुर्महान् ऊर्वोश्च
वेगो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [युगपत्, व्यजिगीषन्त] विजितु-
मैच्छन्, अहमहमिकया योद्धुमधावन्नित्यर्थः । विपूर्वाञ्जयतेः सन्न-
न्ताब्रुडि “पूर्ववत् सनः” (१।३।६२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । अत्र
विपक्षसयूथयोर्बाहुजङ्घयोश्च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्य-
योगिता ॥ ३२ ॥

वाहनेति ।—[ततः] अनन्तरम् ; मानमभिमानम्, अस्यति क्षिप-
तीति तस्मिन् [मानासे] पराहङ्कारहारिणि । कमण्यन् । मत्ताः
सारगाः बलभाजश्च, राजेभा नृपगजा यस्मिन् [मत्तसारगराजिभे,

श्लोकप्रतियमकम् ।

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजाऽऽरासा सेना मानिजनाऽऽहवा ॥ ३४ ॥

लोमप्रतिलोमयमकम् ।

अभग्नवृत्ताः प्रसभादाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।

चक्रन्दुरुच्चकैर्मृष्टिग्राह्यमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

साराऽऽजो] अष्टयुद्धे । आज्ञेः पुंलिङ्गता ज्ञेया । भारी भारवान् । पूर्ण इति यावत्, ईहावतामुत्साहवतां, जनानां ध्वनिर्यस्मिन् तत् [भारीहा-
वज्जनध्वनि] यथा तथा ; न नमतौति [अनमा] अभङ्गुरा ।
पचायजन्तेन नञ्समासः । [वाहना] निर्वाहयितृत्वम् । “स्त्रासश्रयो
युच्” (३।३।१०७ पा०) इति युच् । [अजनि] जाता । सैनिकाना-
मित्यर्थात् सिद्धम् । जनेः कर्त्तरि लुङि “दीपजन—” (३।१।६१ पा०)
इत्यादिना चिण् ॥ ३३ ॥

इतत् प्रातिलोम्येन श्लोकान्तरमाह, निध्वनदिति ।—निध्वनन्तो
हंहन्तः, जवा जवनाः, चारिणो मनोहराश्च, इभा यस्यां सा [निध्वन-
ज्जवहारीभा] ; ततो विस्तृतः, मानवजो मनुष्यजातः, आरासः कलकलो
यस्यां सा [ततमानवजाऽऽरासा] ; मानिनां मानवतां, जनानामाहवो
यस्यां सा [मानिजनाऽऽहवा, सेना] ; रज्यतेऽनेनेति रागः क्रोधः, स
एव रसस्त्रायात् [रागरसात्, तमः] मोहं, [भेजे] ; क्रोधान्वा
अजनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकाऽऽवृत्तेः श्लोकप्रतिलोमयम-
कम् । तदुक्तं दण्डिना,—‘आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्हश्लोकगोचरा ।
यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥’ इति ॥ ३४ ॥

अभग्नैति ।—अभग्ना अभङ्गुराः, वृत्ता वर्तुलाग्राश्च यास्ताः [अभग्न-
वृत्ताः] । विशेषणसमासः । अन्यत्र,—अचलितचरित्राः । बहु-
व्रीहिः । मुष्टिग्राह्यं मुष्टिचार्यं, मध्यं यासां ताः [मुष्टिग्राह्यमध्याः

करिणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥३६॥

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैरपि द्विपैः ।

सरोषसम्भ्रमेर्बध्ने रौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

धनुर्लताः] ; अन्यत्र,—मुष्टिमेयमध्याः, [यौवनोद्धतैः] यौवनेन उद्धतैः
 षष्ठेर्दृष्टैश्च, [प्रसभात्] बलात्, [आकृष्टाः] सत्यः, एकत्र,—गुणेषु,
 अन्यत्र,—कचेषु चेति भावः । [उच्चकैः] उच्चैस्तरां, [चक्रन्दः] टङ्गार-
 ध्वनिं चक्रुर्धनुर्लताः, अन्यत्र,—चक्रुशुश्च । अत्र प्रस्तुतधनुर्लताविशेषणाद-
 प्रस्तुतधूर्त्ताऽऽस्कन्दितपतिव्रताप्रतीतेः समासोक्तिः ; तथा च आकर्ष-
 णस्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्त्यते
 ॥ ३५ ॥

करिणुरिति ।—[अनैकः] बहुः, [करिणुः] करिणवः, [प्रस्थितः] ।
 जातावेकवचनम् । असङ्ख्याताः करिणो योद्धुं ययुरित्यर्थः । ‘करिणु-
 रिभ्यां स्त्री नेभे’ इत्यमरः । [सहस्रशः, घण्टाः], करिकण्डस्थाः इति शेषः,
 [रेणुः] दध्नुः । “अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि” (६।४।१२०
 पा०) इत्येत्वाम्यासलोपो । [करे] पुष्करे, [अणुः] अल्पः, [शीकरः]
 अम्बुकणः, [जज्ञे] । जातावेकवचनम् । करेष्वणवः शीकरा जाता
 इत्यर्थः । जनेः कर्त्तरि लिट् । [तेन] अणुना शीकरेण, [रेणुः]
 रजः, [शमं ययौ] । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ ३६ ॥

धृतति ।—[धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैः] धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररस
 एव रागो येस्तेः, [अपि], इति विरोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधित्वात् ।
 धृतसिन्दूररञ्जनैरित्यविरोधः ; अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ।
 ‘शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्ग-
 कुसुमेऽपि च ॥’ इति विश्वः । [सरोषसम्भ्रमैः द्विपैः रणे, रौद्ररस
 एव] क्रोधरस एव, [बध्ने] भृतः । कर्मणि लिट् ॥ ३७ ॥

न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसं प्रतिपत्तिषु ।

रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

बाणाहिपूर्णतूणोरकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।

गोधाऽऽश्लिष्टभुजाशाखैरभूङ्क्षीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥

नेति ।—[भर्तृतः] स्वामिनः ; प्राप्ते मानसप्रतिपत्तौ पूजा-
सौमनस्ये यैस्तेषु [प्राप्तमानसप्रतिपत्तिषु, रणैकसर्गेषु] रणे एक-
सर्गेषु नियतोत्साहेषु, नियतनिश्चयेषु वा । ‘सर्गास्तु सज्जनाध्याय-
स्वभावोत्साहनिश्चयाः’ इति वैजयन्ती । [पत्तिषु] पदातिषु, [मानसं
प्रति] पत्तीनां मानसेष्वित्यर्थः । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” (२।३।८
पा०) इति द्वितीया । [भयं न तस्थौ] पूर्वोपकारस्मारिणी रणाय
निर्भौकाः प्रातिष्ठन्त्यर्थः । अन्यथा,—‘यस्तु भोतिपरावृत्तः सङ्ग्रामं
हृन्यते परेः । भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यदस्य सुकृतं
किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहृतस्य तु ॥’
इति निषेधस्मरणादिति भावः । अत्र मानसप्रतिपत्त्योर्विशेषणगत्या
भयानवस्थानहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संस्पृश्यते ॥ ३८ ॥

बाणेति ।—रणमेवाटवी [रणाटवी, बाणाहिपूर्णतूणोरकोटरैः]
बाणैरिवाहिभिः पूर्णाः तूणोरा निषङ्गा एव, कोटराः कुहरा
येषां तैः, [गोधाऽऽश्लिष्टभुजाशाखैः] गोधास्तलानि निहाकाश्च । ‘गोधा
तलं निहाकायाम्’ इति विश्वः । तलं ज्याघातवारणम् । ततो
गोधा एव गोधा इति श्लिष्टरूपकम् । ताभिराश्लिष्टाः भुजा एव शाखा
येषां तैः, [धन्विशाखिभिः] धन्विभिर्धानुष्कैरेव, शाखिभिः वृक्षैः,
[भीमा] भयङ्करा, [अभृत्] । समस्तवस्तुवर्णनात् सावयवरूपकम्
॥ ३९ ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

नानाऽऽजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ।

परानिहाहानिराप तान्वियाततयाऽन्विता ॥ ४० ॥

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकाऽऽदिभिः ।

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्वलम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वतां चैद्यं प्रति भास्वरसेनया ।

ववले योडुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेन या ॥ ४२ ॥

नानेति ।—[इह] अस्यां, [नाना] नानाविधायाम्, [आजौ] चित्रयुडे, [औजसा] तेजसा, [अवजानाना] अवज्ञां कुर्वती । “अकर्मकाच्च” (१।३।४५ पा०) इत्यात्मनपदम् । जनौघघना सान्द्रा [जनौघघना] बहुजनैर्गणैः, [अहानिः] अभया, [वियाततया] देयात्येन, धार्ष्ट्येन इत्यर्थः, [अन्विता] ; पृष्टेत्यर्थः । ‘पृष्टो पृष्णुर्वियातश्च’ इत्यमरः । [सा] चैद्यसेना, [तान्, परान्] अरौन्, [आप] प्राप । अत्र प्रतिपादं पादार्हस्यैवाऽऽवृत्तेरर्हपादप्रतिलोमयमकम् ॥ ४० ॥

विषममिति ।—[तद्वलं] चैद्यसेना, [सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकाऽऽदिभिः] ; आदिग्रहणान्मुरजबन्धादिसङ्ग्रहः । [श्लोकैः, महाकाव्यं] शिशुपालवधादिकम्, [इव, व्यूहैः] सर्वतोभद्राऽऽदिभिरेव बलविन्यासैः । ‘व्यूहस्तु बलविन्यासैः’ इत्यमरः । [विषमं] दुरवग्रहम्, [अभवत्] । नगनगरादिवर्गनयुक्तलक्षणं महाकाव्यम् ॥ ४१ ॥

संहत्येति ।—भास्वरा तैजिष्ठा, सेना यस्यास्तया [भास्वरसेनया, सात्वतां] यदूनां, [संहत्या] सङ्घेन, [चैद्यं प्रति, ववले] प्रचेलिः । ‘वल चलने’ इति धातोर्भावि लिट् । “न शसददवादि—” (६।१।१२६ पा०) इति वकारादित्वादेत्वाभ्यामलोपयोः प्रतिषेधः । [या] यदूनां संहतिः, [स्वरसेन] स्वभावेन, [योडुम्, उत्पन्नप्रतिभा] सञ्जात-

विस्तीर्णमायामवतौ लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विषतां बलम् ॥ ४३ ॥

वारणागगभीरा सा साराभौगगणाऽऽरवा ।

कारितारिबधा सेना नाऽऽसेधा वरितारिका ॥ ४४ ॥

युग्मम् ।

अधिनागं प्रजविनो विकसत्पिच्छचारवः ।

पेतुर्बर्हिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

प्रतिभा ; या स्वयं रणकण्डूला, सा पराङ्गता कथं निवर्तते ? इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगं युग्मेनाऽऽह, विस्तीर्णमित्यादि ।—
[आयामवतौ] द्राघौयसौ, [लोललोकनिरन्तरा] चलज्जनसङ्कुला,
सा सेनेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सा यदुसेना, [विस्तीर्णं] द्विषतां बलं,
नरेन्द्रमार्गं] राजपथं, [रथ्या] विशिखा, [इव, पपात] सञ्जगाम ।
उपमानेऽपि विशेषणं योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति ।—कौटुशी सेना ?—वारणेरेवागैरचलैः, गभीरा दुर्-
वगाहा [वारणागगभीरा], सा ; साराणां श्रेष्ठाणां, न भियं गच्छ-
न्तीत्यभीगानां निर्भीकाणां, गणानां जन्तुसङ्घानाम्, आरवो यस्यां सा
[साराभौगगणाऽऽरवा, कारितारिबधा] कृतशत्रुबधा । ‘रामो राज्य-
मकारयत्’ इतिवदत्त स्वार्थं णिच् । नास्यासेधः प्रतिषेधो यस्यां सा
[नाऽऽसेधा] । नञर्थेन नशब्देन बहुव्रीहिः । अनासेधा वा । [वरि-
तारिका] ईप्सितशत्रुका, अर्ननाहं योक्त्ये इति स्वयंव्रतप्रतिभटे-
त्यर्थः । शेषिकः कप्प्रत्ययः । [सा सेना] पपात इति पूर्वैणान्वयः । अत्र
प्रातिलोम्येन अर्द्धाऽऽवृत्तेः अर्द्धप्रतिलोमयमकमेतत् । लक्षणं तूक्तं निध्वन-
दित्यादि(३४ सङ्ख्यक)श्लोकप्रतिलोमयमके ॥ ४४ ॥

अधीति ।—प्रजवन्तीति [प्रजविनः] अतिजवनाः । “प्रजो-

गोमूत्रिकावन्धः ।

प्र वृ त्ते वि क स द्धानं सा ध नेऽप्य वि षा दि भिः ।

व वृ षे वि क स द्धानं यु ध मा प्य वि षा णि भिः ४६

रिनिः” (३।२।१५६ पा०) इति इतिप्रत्ययः । [विकसत्पिच्छचारवः]
विकसद्भिः पिच्छैः कलापैः, चारवः ; अत एव ईषदसमाप्तबर्हिणाः
[बर्हिणदेशीयाः] मयूरकल्पाः । “ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७ पा०) इत्या-
दिना देशीयरप्रत्ययः । [प्राणहारिणः, शङ्खवः] शल्याऽऽयुधानि । ‘वा पुंसि
शल्यं शङ्खुर्ना’ इत्यमरः । नागेषु [अधिनागम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
गजेषु सर्पेषु च, [पेतुः] निपेतुः । सर्पेषु बर्हिणा इवेत्यर्थः । अत एव
उपमाऽलङ्कारः । ‘ग्रहग्राहिगजा नागाः’ इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

प्रवृत्ते इति ।—[विकसद्धानं] विकसन् जृम्भमाणः, ध्वानो ध्वनि-
र्यच्छिन् तदयथा तथा, [साधने] सम्यग्दारे, [प्रवृत्तेऽपि, अविषादिभिः]
विषादरहितैः, [विषाणिभिः] दन्तिभिः, [युधम्, आप्य] प्राप्य,
[विकसत्] प्रभूतं, [दानं] मदः, [ववृषे] । युद्धाऽऽरम्भे धनदानञ्च
ध्वन्यते, सत्त्वसम्पन्नत्वात् । साधनेऽपि अविषादस्याविरोधाद्विरो-
धाऽऽभासः । गोमूत्रिकाचितवन्धोऽयम् ;—‘वर्णानामेकरूपत्वं यद्येका-
न्तरमर्हयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥’ इति लक्षणात् ।

गोमूत्रिकावन्धचित्रम् ।

प्र वृ त्ते वि क स द्धानं सा ध ने ष्य वि षा दि भिः
न वृ षे वि क स द्धानं यु ध मा प्य वि षा णि भिः

षोडशकोष्ठद्वये पञ्चदशकोष्ठद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन वाचनं
श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धं तच्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

केनचित् स्वासिनाऽन्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

प्रापि कौर्त्तिभृतमहोमण्डलाग्राऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

विहन्तुं विद्विषस्तोच्छ्रः सममेव सुसंहतेः ।

परिवारात् पृथक् चक्रे खड्गश्चाऽऽत्मा च केनचित् ४९

पुर इति ।—[तद्युद्धं, पुरः प्रयुक्तैः] गजादिभ्यः प्राक् प्रवर्त्तितैः ; अन्यत्र,—गानात् पूर्वमुच्चारितैः, [चलितैः] मण्डलचारिभिः ; अन्यत्र,—सुहुरावर्त्तितैरित्यर्थः, [लब्धशुद्धिभिः] कातर्य्यकपटादिदोषरहितैरित्यर्थः ; अन्यत्र,—आवृत्तैः, रागानुगुणैरित्यर्थः, [पदातिभिः] पत्तिभिः, करणैः । [गान्धर्वं] गानम्, [आलापैः] आलापिभिः, [इव] अक्षरविशेषैरिव, [अदीप्यत] अग्नोभत ॥ ४७ ॥

केनचिदिति ।—[स्वासिना] खखड्गेन, [अन्येषां मण्डलाग्रान्, अवद्यता] खखड्यता । यत्तर्लटः शलादेशः । [केनचित्] वीरेण ; कौर्त्तिभृतं यशोव्याप्तं, महोमण्डलाग्रं भृपृष्टं यस्याः सा [कौर्त्तिभृतमहोमण्डलाग्रा, अनवद्यता] अनिन्द्यता, [प्रापि] प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विहन्तुमिति ।—[केनचित्] वीरेण, [विद्विषो विहन्तुं, तोच्छ्रः] निश्चितः परिच्छेत्ता च, [खड्गश्च, सुसंहतेः] सुघटितात् सुष्ठु सङ्गीभूताच्च, [परिवारात्] कोशात् परिजनाच्च । ‘परिवारः परिजनं खड्गकोशे परिच्छेदे’ इति विश्वः । [सममेव, पृथक् चक्रे] उद्धृतः, [आत्मा च] पृथक् चक्रे विभक्तः ; खड्गमुत्कृष्य स्वसैन्यान्निर्गत्यारिमध्ये पपातैत्यर्थः । अत्र खड्गाऽऽत्मनोः प्रकृतयोः समानक्रियायोगात् केवल-प्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता ॥ ४९ ॥

अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्रा विलासिना ।

उद्गूणेन चमूस्तूर्णमतिमात्राऽऽविलाऽसिना ॥ ५० ॥

सहस्रपूरणः कश्चिन्नूनमूर्द्धाऽसिना द्विषः ।

तथोर्द्ध एव काबन्धीमभजन्नर्त्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ।—[अन्येन] वीरेण, [विलासिना] विलसनशीलेन,
[उद्गूणेन] उद्यतेन, [असिना] खड्गेन ; मात्रं मानमतिक्रान्ता
[अतिमात्रा] अपरिमिता, [अरीणां, चमूः] सेना, [तूर्णं] शीघ्रम् ;
अतिमात्रमत्यन्तम्, आबिला कलुषा [अतिमात्राऽऽविला] अत्याविला,
[विदधे] कृता ॥ ५० ॥

सहसेति ।—पृणातीति पूरणः । “पृ पालनपूरणयोः” कर्त्तरि
ल्युट् * । सहस्राणां पूरणः पालयिता पूरयिता वा [सहस्रपूरणः]
सहस्ररक्षी सहस्रहन्ता वा, [कश्चित्] भटः । कबन्धस्तु सहस्रपूरणः
सहस्रसङ्घातपूरकः । सहसादेकः कबन्धो नृत्यतीति प्रसिद्धिः । [असिना]
स्वासिना, [द्विषो लूनमूर्द्धा] लूनशत्रुमूर्द्धा । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
समासः । कबन्धस्तु द्विषोऽसिना लूनमूर्द्धा [तथा] कबन्धवदेव,
[ऊर्द्ध एव] ; तिष्ठते । कबन्धस्येमां [काबन्धीं नर्त्तनक्रियामभजत्]
विजयहर्षात् स्वयमपि कबन्धवन्नर्त्तत्यर्थः । अत एव सादृश्याऽऽक्षेपा-
दसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाऽऽख्यो निदर्शनाभेदः । ‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्त-
मपमूर्द्धकलेवरम्’ इत्यमरः ॥ ५१ ॥

* पृणातेः कर्त्तरि ल्युटि “इत्वीत्वाभ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन” इति वार्तिकेन
गुणस्य प्राप्तेः पूरणः इत्येवमेव पदं भविष्यति, न तु पूरणः इति । पूरयतेः चौरादिकात्
कर्त्तरि ल्युटि अस्य प्रयोगः समीचीनः ; तथा च पृणातेः ल्युटि पूरणः इत्यभिधानन्तु
भ्रान्तिविजृम्भितमिति मन्यमानं, अत एव बलभेनाव “पूर्यन्ते आप्यायन्ते” इति
व्याख्यातम् ।

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः ।

ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्करणभूषितः ॥ ५२ ॥

द्विषद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगोऽपरः ।

सिक्तश्चास्त्रैरुभयथा बभूवारुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

शस्त्रेति ।—[शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः] शस्त्रव्रणमयानि तद्रूपाणि । स्वार्थं मयट् । तैरेव श्रीमद्भिः श्रीभावद्भिः, अलङ्करणैरलङ्कारैः, भूषितोऽलङ्कृतः, शस्त्रव्रणालङ्कृत इत्यर्थः, [अन्यः] कश्चित्, अविद्यमाना लङ्का यस्याः सा अलङ्केति बहुव्रीहिः । अत एव “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः । सा रणभूष तस्या-मुषितः स्थितः [अलङ्करणभूषितः] । वसेर्निवासाध्यात् कर्त्तरि क्तः, “वचिस्वपि—” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [रावणवत्, ददृशे] दृष्टः । सर्वाङ्गीणव्रणभूषणत्वेन रावण एवायं लङ्का-सम्बन्धविरहात् तु व्यतिरेक इत्यर्थः । उपमाव्यतिरेकयमकानां सङ्करः ॥ ५२ ॥

द्विषदिति ।—[द्विषद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगः] द्विषद्विशसनम् । ‘निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्’ इत्यमरः । तस्मिंश्छेदेन अरिशस्त्रप्रहारेण, निरस्तमूरुयुगं यस्य सः, अत एव [अस्रैः] अस्रग्भिः, [च सिक्तः, अपरः] वीरः, [उभयथा] उभाभ्यां प्रकाराभ्याम् । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति धात् । अरुणस्यानूरोरिव अरुणोऽरुणवर्णश्च विग्रहो यस्य सः [अरुणविग्रहो बभूव] । ‘अरुणोऽर्काङ्गसारथ्योररुणो लोहितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । अत्रोरुच्छेदास-सिक्तयोर्विशेषणगत्योभयथाऽरुणविग्रहभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, उपमाश्लेषाभ्यां सङ्कीर्त्यते ॥ ५३ ॥

भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधित महाऽऽहवे ।

दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥

दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात् प्रतिपन्नं गजा इव ।

परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाः पदातयः ॥ ५५ ॥

रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ।

न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकासिनि ॥ ५६ ॥

भीमेति ।—[अम्भोधिसमे] सागरसदृशः ; महान् आहवस्तस्मिन्
[महाऽऽहवे, समेधितमहाः] सम्यगेधितमहाः, संबद्धिततजा इत्यर्थः,
[अपरः] वीरः ; दक्षप्रजापतेरयं दाक्षस्तस्मिन्, दाक्षे, इव यज्ञे । ‘हवो
यज्ञे तथा हाने’ इति विश्वः । समेधितमहाः सन्दोषिततजा, [शिवस्य
कोप इव] वीरभद्र इवेत्यर्थः । [भीमतां] भयङ्करताम्, [अधित]
धृतवान् । विभेत्स्मादिति भीमः । “भियः पुष्वा” (उणा० १पा०
१४७ नृ०) इत्योणादिके सप्रत्यये भीमो भीमश्च । “भीमादयोऽपादाने”
(३।४।७४ पा०) इति निपातनादपादानादृता । उपमायमकयोः
संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

दन्तैरिति ।—[परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाः] परेषां निस्त्रिंशैः
खड्गैः, निर्लूनकरवालाः किन्तुखड्गाः ; पादाभ्यामतन्तीति [पदातयः]
पत्तयः । “पादे च” (उणा० ४पा० १३१ नृ०) इत्योणादिके इण्,
“पादस्य पदाज्यातिगोपहतम्” (३।३।५२ पा०) इति पदादेशः ।
[कोपात् गजा इव, प्रतिपन्नं] शत्रुं, [दन्तैः] दशनैर्विषाणैश्च,
[चिच्छिदिरे] चिच्छिदुः ॥ ५५ ॥

रण इति ।—[रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि] । ‘रभसो वेग-
हर्षयोः’ इति विश्वः । रभसेन वेगेन, निर्भिन्नद्विपाः पाटितगजाः, पाट-
विकानां पाटववताम्, अस्यो यस्मिन् । पाटवशब्दान्मत्वर्थीयवक्-

यावन्न सत्कृतैर्भर्तुः स्नेहस्याऽऽनृण्यमिच्छुभिः ।

अमर्षादितरैस्तावत्तत्त्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

समुद्गयमकम् ।

अयशोभिदुरा लोके कोपधामरणाऽऽदृते ।

अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते ॥ ५८ ॥

प्रत्ययः । [विकासिनि] प्रवृद्धे, [तत्र] तस्मिन्, [रणे, गतभीः] निर्भीकः, अत एव [कश्चित्] कोऽपि, [न विपपाट] न पाटयामास, न पलायत इत्यर्थः । अत्र गतभीकत्वस्य विशेषणगत्या अपलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ; द्विपदलनेऽपि रणे निर्भीक इति विरोधश्च, यमकेन संसृज्यते ॥ ५६ ॥

यावदिति ।—[सत्कृतैः] स्वस्वामिना पूर्वसम्मानितैः, अत एव [भर्तुः स्नेहस्य] स्वामिप्रेम्णाः, [आनृण्यम्] अनृण्यत्वम्, [इच्छुभिः], योधैरिति शेषः ; [युधि जीवितं यावन्न, तत्त्यजे] त्यक्तं, [तावत्, इतरैः] असत्कृतैः, [अमर्षात्] असत्कारक्रोधात्, जीवितं तत्त्यजे अथ वाऽस्मान् पश्येति स्वामिनमुपालभ्य स्वयमेव प्राक् प्राणान् प्रजहुरित्यर्थः । सत्कारादिविशेषणोक्त्याव्यलिङ्गं सुगमम् ॥ ५७ ॥

अथैवंविधानां मरणस्यैव कर्त्तव्यतामुपपादयति, अयश इति ।—“अयः शुभाऽऽवहो विधिः” इति अयशोभौ भाग्यवान्, स चासौ दुरालोकस्तेजस्वित्वाद्दुर्दर्शश्चेति विशेषणसमासः । तस्मिन् [अयशोभिदुरालोके] कोपधाम कोपाऽऽश्रयः, कुपित इत्यर्थः । अथाप्यकोपे भौरुत्वाऽऽपातात् । अत एव रणमादृतः रणाऽऽदृतः रणार्थीत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । कोपधाम चासौ रणाऽऽदृतश्च तस्मिन् [कोपधामरणाऽऽदृते, लोके] एवंविधे वीरलोके, [अयशोभिदुरा] स्वाम्यनादरनिमित्तापकीर्त्तिनिर्वर्त्तिका । “विदिभिदिच्छिदेः कुरच्” (३।१।१६२ पा०) इति कुरच्प्रत्ययः । [उपधा] उपायः, [मरणादृते] प्राणत्यागं विनित्यर्थः, [का ?] न काऽप्येत्यर्थः ।

स्खलन्ती न क्वचित्तेजसादभ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥५६॥

आपदि व्यापृतनयास्तथा युयुधिरे नृपाः ।

आप दिव्या पृतनया विस्मयं जनता यथा ॥६०॥

“अन्याऽऽरादितरर्त्ते—” (२।३।२६ पा०) इति पञ्चमी । अत्रायश्चोभि-
त्वादीनां लोकविशिष्यणद्वारा तद्वर्त्तिनामुपजीविनामवसरे जीवत्यागहेतु-
त्वात् काव्यलिङ्गं यमकेन सङ्कीर्त्यते । समुद्रयमकभेदोऽयम्;—‘अर्द्धा-
भ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः’ इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

स्खलन्तीति ।—शक्तिः प्रहरणं येषां तैः [शाक्तीकैः] । ‘शाक्तीकः
शक्तिहेतिकः’ इत्यमरः । “शक्तियष्ट्योरीकक्” (४।४।५६ पा०)
इति प्रहरणार्थे ईकक्प्रत्ययः । [तैजसात्] नेशित्यात्, [क्वचित्]
क्वचिदपि, [न स्खलन्ती] प्रतिवृत्तिं न प्राप्नुवती; अभ्यग्रं समग्रं,
यत् फलं शल्यं, तेन शालते; अन्यत्र,—अभ्यग्रेणाऽऽसन्नेन, फलेन श्रेयसा,
शालत इति [अभ्यग्रफलशालिनी, लोहजा] अयोमयी, [शक्तिः]
आयुधविशेषः, [अमोचि] शब्देषु मुक्ता । [शरीरजा] शक्तिः सामर्थ्या-
ऽऽख्या तु, [न] अमोचि । अतिव्यायामेऽप्यक्षीणशक्तिका एवायुध-
न्तेत्यर्थः । अत्र द्वयोरपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ५९ ॥

आपदीति ।—[नृपाः] राजानः, [आपदि] व्यसनेऽपि, [व्यापृत-
नयाः] प्रवृत्तनीतिका एव मन्तः, न तु आपदवृत्त्येति भावः; [पृत-
नया] मेनया साधनेन । वाक्यान्तरस्थस्यापि पृतनाशब्दस्यात्रान्वयः
चित्ते सोढव्यः । [तथा] तेन प्रकारेण, [युयुधिरे] सम्प्रजङ्गुः,
[यथा, दिव्या जनता] अन्तरिक्षवर्त्तिसिद्धविद्याधरसङ्घः, [विस्मय-
माप], अमानुषं युद्धं चक्रुरित्यर्थः । अथ च पादाभ्यासयमकभेदः
॥ ६० ॥

स्वगुणैरा फलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।

कामुकानिव नालीकांस्त्रिगताः सहसाऽमुचन् ॥६१॥

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाऽऽजिनः ।

वाजिनश्च शरा मध्यमविशन् द्रुतवाजिनः ॥६२॥

पुरस्कृत्य फलं प्राप्तैः सत्पक्षाऽऽश्रयशालिभिः ।

कृतमुद्धतया लेभे पक्षमप्याशु मार्गणैः ॥६३॥

स्वगुणैरिति ।—त्रिषु स्थानेषु मध्येषु नताः [त्रिगताः] शार्ङ्गाणि । “पूर्वपदात्संज्ञायाम्—” (८।४।३ पा०) इति गत्वम् । [गणिकाः] वेश्याः, [इव], ता अपि त्रिगताः, मध्ये भ्रवीश्च नतत्वात् । [नालीकान्] इषुविशेषान् । ‘नालीकः शरशल्ययोः’ इति विश्वः । [कामुकानिव, स्वगुणैः] स्वेष्टां व्याभिः, स्वासां रूपलावण्यादिभिश्च । ‘गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । [आ फलप्राप्तेः] आ शल्यस्यर्थात् आ धनलाभाच्च, [आकृष्य] कर्णान्तिकं नीत्वा वशीकृत्य च, [सहसा, अमुचन्] अन्यान्तुः । मुचैर्लुङि “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्चैरडादेशः । अनैकैवोपमा ॥ ६१ ॥

वाजिन इति ।—द्रुतं वज्रं गच्छति [द्रुतवाजिनः] शीघ्रगामिनः । ‘वज्रं गतौ’ इति धातोर्णिनिः । [वाजिनः] अश्वाः, [वाजिनः] पक्षवन्तः, [शराश्च] । ‘पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे’ इत्यमरः । समारब्धानवा अपूर्वा, आजिर्युद्धं येन तस्य [समारब्धनवाऽऽजिनः शत्रुसैन्यस्य मध्यमविशन्] । अत्र वाजिनां शराणाञ्च प्रवेशाऽऽख्यतुल्ययोगिताभेदो यमकेन संसृज्यते ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्येति ।—[फलं] शल्यं, [पुरस्कृत्य] पुरोधाय ; अन्यत्र,—फलं लाभं, पुरस्कृत्य सम्भाव्येत्यर्थः, [प्राप्तैः] आगतैः, [सत्पक्षाऽऽश्रयशालिभिः] सत्पक्षाऽऽश्रयेण साधुकङ्कादिपक्षग्रन्थनेन ; अन्यत्र,—

रक्तस्रुतिं जपासूनसमरागामिषुव्यधात् ।

कश्चित् पुरः सपत्नेषु समराऽऽगामिषु व्यधात् ॥६४

रयेण रणकाम्यन्तौ दूरादुपगताविभौ ।

गतामुरन्तरा दन्तौ वरण्डक इवाभवत् ॥६५॥

साधुसहायावलम्बनेन, शालन्ते इति तथोक्तैः, [मार्गणैः] सायकैरर्थि-
भिश्च । ‘मार्गणौ सायकार्थिनौ’ इत्यमरः । [कृतपुङ्क्तया] सुवच-
ककर्तरीकतया । ‘मुख्यककर्तरी पुङ्क्तः’ इति यादवः । अन्यत्र,—
कुशलतयेत्यर्थः, [लक्षं] श्रव्यम् ; अन्यत्र,—लक्षसङ्ख्याम्, [अपि],
धनम्, [आशु लेभे], शतादिकं किमु वक्तव्यम् ? इति भावः । ‘लक्षं
श्रव्ये सङ्ख्यायाम्’ इति विश्वः । अत्राभिधायः प्राकृताद्येनियन्त्रणा-
दर्शान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव ॥ ६३ ॥

रक्तेति ।—[कश्चित्] वीरः, [पुरः] अग्रे, [समराऽऽगामिषु]
समरमागतेषु, [सपत्नेषु, इषुव्यधात्] बाणप्रहारात् । “व्यधजपो-
रनुपसर्गं” (३।३।६१ पा०) इत्यप्प्रत्ययः । [जपासूनसमरागां, रक्त-
स्रुतिं] रक्तसावं, [व्यधात्] विहितवान् । दधातेर्लङि “गातिस्था—”
(२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् । उपमायमकयोः संसृष्टिः
॥ ६४ ॥

रयेणेति ।—रणमालम्बन इच्छन्तौ [रणकाम्यन्तौ] । “काम्यञ्च”
(३।१।८ पा०) इति रणशब्दात् काम्यच्प्रत्यये, सनाद्यन्तधातुत्वाद्भटि
श्रलादेशः । [रयेण दूरादुपगतौ, इभावन्तरा] इभयोर्मध्ये ।
“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति द्वितीया । [गतासुः]
मृतः, [दन्तौ] दैवात् मध्यवर्ती हस्तिकुणप इत्यर्थः, [वरण्डकः]
अन्तरावेदिः [इवाभवत्] । ‘वरण्डकोऽन्तरावेदौ सन्दोहमुखरागयोः’
इति विश्वः । अभ्यासकाले काञ्चन वेदिमन्तर्द्वाय दन्तिनो योधयत
इति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ६५ ॥

द्वयक्षरः ।

भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे ।

भेरौरेभिभिरभाऽऽभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥६६॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न हस्तिनः ।

युध्यमाना यथा दन्तैर्भग्नैरापुर्विहस्तताम् ॥६७॥

असंयोगः ।

निषीडनादिव मिथो दानतोयमनारतम् ।

वपुषामदयाऽऽपातादिभानामभितोऽगलत् ॥६८॥

भूरिभिरिति ।—[भूरिभिः] भूयोभिः, [भारिभिः] पताका-
ऽऽस्तरणादिभारवद्भिः । सत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । भियं रान्तीति भीरास्तेः
[भीरैः] भयदैः । ‘रा दानि’ “आतोऽनुपसर्गं कः” (३।२।३ पा०) इति
कः । [भूभारैः] महाकायत्वाद्भुवो भारायमाणैः ; मेर्य्य इव रेभन्ते ध्वन-
न्तीति [भेरौरेभिभिः] । ‘रेभृ शब्दे’ ताच्छील्ये णिनिः । [अभाऽऽभैः]
मेघमेचकैः, इति चोपमाद्वयम् । [अभीरुभिः] निर्भीकैः, [इभैः]
गजैः, [इभाः] प्रतिगजाः, तादृशा एव, [अभिरेभिरे] अभियुक्ताः ।
उपमाऽनुप्रासयोः सङ्करः । द्वयक्षरानुप्रासः ॥ ६६ ॥

निशितेति ।—[युध्यमानाः] सम्प्रहरन्तः ; हस्ता येषां सन्तीति
[हस्तिनः] । “हस्ताज्जातो” (५।२।१३३ पा०) इतीतिप्रत्ययः । [यथा
भग्नैः, दन्तैः] विषाणैः, [विहस्ततां] हस्तहीनत्वमितिकर्तव्यतामूढ-
त्वच्च, [आपुः] । “विहस्तव्याकुलौ समौ” इत्यमरः । [तथा, निशितासि-
लतालूनैः] निशिताभिरसिलताभिः लूनैश्चिकनैः, [हस्तैः] शुण्डादण्डैः,
विहस्ततां [न] आपुः ; हस्तेभ्योऽपि दन्तानां प्रहारसाधनत्वादिति
भावः । अत्र हस्तस्याच्छेदे वेहस्त्वं, न हस्तच्छेदे इति विरोधः प्रतिपत्ति-
मूढतया समाहित इति विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ६७ ॥

निषीडनादिति ।—[इभानां वपुषाम्, अदयाऽऽपातात्] निर्दयाभि-

रणाङ्गणं सर इव प्लावितं मदवारिणा ।

गजः पृथुकराऽऽकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥६८॥

शरक्षते गजे भृङ्गैः सविषादिविषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितं तत्राऽऽसीदतिसीदति ॥७०॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीय इवाऽऽहवे ।

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वं मतङ्गजाः ॥७१॥

योगाद्धेतोः, [मिथः, निपीडनादिव] वस्त्राऽऽदिनिपीडनादिव, इत्यु-
त्प्रेक्षा । [अनारतम्] अश्रान्तं, [दानतोयमभितोऽगलत्] । वस्त्रवत्
निर्देयाऽऽपातऽपि मदातिरेक इति गजानामुत्साहातिशयोक्तिः । अत्र
संयोगाभावादसंयोगश्चित्तभेदः । “ह्रलोऽनन्तराः संयोगः” (१।१।७
पा०) इति सूत्रात् ॥ ६८ ॥

रणेति ।—[गजो मदवारिणा, प्लावितम्] उक्षितं, [रणाङ्गणं
सर इव, पृथुकराऽऽकृष्टशतपत्रं] पृथुना करेण आकृष्टानि, शत-
पत्राणि अभितवाहनानि, अन्यत्र,—कुशेशयानि च यस्मिन् कर्मणि
तत्तथा, [अलोडयत्] उपाक्षोभयत् । श्लेषविशेषणमुपमा ॥ ६८ ॥

शरक्षते इति ।—[गजे, शरक्षते] शरेण क्षते प्रक्षते ; अत एव विषा-
दिना विषादवता, विषादिना यन्त्रा सह वर्तते इति तस्मिन् [सविषादि-
विषादिनि, तत्र] रणे, [अतिसीदति] अतिसन्ने सति, मृते सती-
त्यर्थः । सदेर्लटः शलादेशः । [भृङ्गैः], कर्तृभिः । “न लोका—”
(२।३।६८ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [रुतव्याजेन] रुतच्छलेन,
[रुदितं] रोदनम्, [आसीत्] । स्वाऽऽशयनाश्रुः खाद्रोदनं कृत-
मिव, इत्युत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगाङ्गम्या । सा च रुतव्याजेनैत्यपङ्गवपूर्वक-
त्वात् सापङ्गवेति सर्वस्वकारः ॥ ७० ॥

अन्तकस्येति ।—[अन्तकस्य] मृत्योः सम्बन्धिनि ; श्रुतेऽस्मिन्निति

अर्धभ्रमकः ।

अ भी क म ति के ने द्वे

भी ताऽऽ न न्द स्य ना श ने ।

क न त्स का म से ना के

म न्द का म क म स्य ति ॥७२॥

[श्रयनीये] तस्मै, [इव] स्थित इत्यर्थः । “कृत्यव्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इत्यधिकरणेऽनीयर् । [पृथो] विशाले, [तन्ना-
ऽऽहवे मतङ्गजाः, दशनव्यसनात्] विषाणभङ्गाद्वेतोः, [मत्कुणत्वम्
ईयुः] मत्कुणा इव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्ररक्तपायिनः खट्वाऽऽश्रयाः
कौटविशेषाः मत्कुणाः । ‘कालेऽप्यजातदन्ते च शय्याजन्तो च
मत्कुणः’ इत्युक्तेः । तस्मादृश्याददन्तेषु दन्तिषु तथान्वरूपकम् अन्तकस्य
श्रयनीय इवेत्युत्प्रेक्षासापेक्षमिति सङ्करः ॥ ७१ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह,—अभीकेत्यादि ।—अभीका निर्भीका, मतिर्यस्य
तेन [अभीकमतिकेन] निर्भयचित्तेन । शैषिकः कपप्रत्ययः । [इहे]
दौष्टे, [भीताऽऽनन्दस्य] भीतानामानन्दस्य, [नाशने] । नशे-
र्यन्तात् कर्त्तरि ल्युट् । कनन्ती दौष्ट्यमाना, सकामा विजयित्वात्
पूर्णकामा, सेना यत् तस्मिन् [कनत्सकामसेनाके] । पूर्ववत् कप् ।
[मन्दकामकं] मन्दोत्साहम् । पूर्ववदेव कप् । [अस्यति] निरा-
कुर्वाणे, रण इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र सर्वतोभद्रवत् सर्वपादभ्रमणा-
भावात्, पादार्जानामेव भ्रमणादर्द्धभ्रमकम् । उद्धारस्तु सर्वतोभद्रवत्
स्यादेव ॥ ७२ ॥

युग्मम् ।

दधतोऽपि रणे भीममभौच्छां भावमासुरम् ।

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥७३॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत्सरुचा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥७४॥

अर्द्धसमकचिलम् ।

अ	भी	क	म	ति	के	ने	ऊ
भी	ता	न	न्द	स्थ	ना	श	ने
क	न	त्स	का	म	से	ना	के
म	न्द	का	म	क	न	स्थ	ति

दधत इति ।—[रणे] पूर्वाक्तप्रकारे, [अभीक्ष्णम्] अत्यन्तं, [भीमं] भयङ्करम्, [आसुरम्] असुरसम्बन्धिनं, [भावं] पुरुषकारलक्षणम् । ‘भावो लीलाक्रियाचिष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु’ इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च, [दधतः] दधानाः, [अपि, परैः] शत्रुभिः, [अभिमुखाः] ; एव स्थिताः [हताः], वीरा इति शेषः ; अत एव सुराणां भावं [सुरभूयं] सुरत्वं, देवत्वमित्यर्थः, [उपाययुः] । “स्वर्गे यान्त्यपराङ्मुखाः” इति स्मरणादिति भावः । “भुवो भावे” (३।१।१०७ पा०) इति क्यप् । अत्रासुरभावेऽपि सुरभूयमुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यार्थान्तरत्वेन परिहाराद्विरोधाऽऽभासः । इति युग्मम् ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमिति ।—रुचा सह वर्तते यस्तेन [सरुचा] तेजस्विना, [येन] वीरेण, [परतोमरैः] शत्रुशस्त्रैः, [व्रणवत्] सव्रणम्, [अङ्गम्,

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥७५॥

ऊहे] ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट्, सम्प्रसारणम् । खङ्गत्सरो खङ्ग-
मुष्टौ, चापे च रतः [खङ्गत्सरुचापरतः] खङ्गेषुप्रचारेण युद्धं कुर्व-
न्वित्यर्थः । ‘त्सरः खङ्गाऽऽदिमुष्टौ स्यात्’ इत्यमरः । [सः] वीरः, [अमरैः
समन्त्रं ययौ], पौरुषेणेति भावः । उपमायमकयोः संदृष्टिः ॥७४॥

निपातितेति ।—[निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलं] निपा-
ति... गीरश्रय्यां गमिताः, सुहृदादयो यत् तत् तद्योक्तम् ; अभिमुख-
बन्धोरपि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र,—निपातिताः लक्षणा-
भावे शब्दसाधुत्वाय सूत्रकृता * सूत्रस्वरूपेणोच्चारिताः, सुहृदादिशब्दा
यत् तदित्यर्थः ; अत एव [तत्, समराजिरं] रणाङ्गम् ; पाणिनिना
प्रोक्तं [पाणिनीयम्] अष्टाध्यायीव्याकरणम्, [इव] । “तेन प्रोक्तम्”
(४।३।१०१ पा०) इति कप्रत्ययः । [धीरैः] वृष्टैरेव, + [अलोकि]
दृष्टम् । उभयत्रापि अधीरैर्दुरवगाहत्वादिति भावः । शोभनं हृदयं
यस्य स सुहृत् । “सुहृद्दुर्दुदौ मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०)
इति हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपातितः । स्वमस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः ।
“स्वामिनैश्चर्य्ये” (५।२।१२६ पा०) इति मत्वर्थीयनिपातः । ‘पितु-
र्भाता पितृव्यः स्यात् मातुर्भाता तु मातुलः’ इत्यमरः । ‘पितृव्य-
मातुलमातामहपितामहाः’ (४।२।३६ पा०) इति व्यङ्गुलङ्गामह-
जन्तनिपाताः । ‡ बिभर्त्तीति आता “नमृ-नेष्टृ—” इत्यादिसूत्रादोखा-
दिको निपातः § ॥ ७५ ॥

* सूत्रकृता—सूत्रकारेण, महर्षिणा पाणिनिमेत्यर्थः ।

+ प्रतिभाऽन्वितैरेवेत्यर्थः ।

‡ अब्र दौचितैः वार्तिकसूत्रवयमुद्धृतं यथा,—“पितुर्भातरि व्यत्”, “मातु-
र्दुलच्” “मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्” इति ।

§ वैशद्यार्थं सूत्रमुद्ध्रियते यथा,—“नमृ-नेष्टृ-लष्टृ-ह्रीट-पीट-भाट-जामाट-माट-

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याऽभ्रसदृग्रुधिरतोयया ।

हृते योडुं जनः पांशौ स दृगुधि रतो यया ॥७६॥

विदलत्युष्कराऽऽकौर्णाः पतच्छङ्गकुलाऽऽकुलाः ।

तरत्यचरथा नद्यः प्रासर्पन् रक्तवारिजाः ॥७७॥

असृग् जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।

रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसाऽदनम् ॥७८॥

अभावोति ।—[सन्ध्याऽभ्रसदृग्रुधिरतोयया] सन्ध्याऽभ्रसदृक् सन्ध्या-
मेघसदृशं, रुधिरमेव तोयं यस्यास्तया, [सिन्ध्वा] रक्तनद्या, [अभावि]
भूतम् । भावे लुङि चिण् । [यया] सिन्ध्वा ; दृशो रुणद्धीति
[दृगुधि] दृष्टिरोधके । रुधेः क्तिप् । [पांशौ] रजसि, [हृते]
सति, [स जनः] वीरलोकः, [योडुं, रतः] उत्सुकः, अभूदिति शेषः ।
उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलदति ।—[विदलत्युष्कराऽऽकौर्णाः] विदलद्भिर्विदीर्यमाणैः,
पुष्करैः करिहस्ताग्रैः ; अन्यत्र,—विकसद्भिः पद्मैः, आकौर्णाः व्याघ्राः,
[पतच्छङ्गकुलाऽऽकुलाः] पतद्भिः शङ्गकुलैः ललाटास्थिसङ्घैः कम्बुसङ्घैश्च,
आकुलाः, [तरत्यचरथाः] तरन्ति ध्रुवमानानि, पत्राणि वाहनानि,
रथाश्च ; अन्यत्र,—तरन्तः पत्ररथा अण्डजा यासु ताः, [रक्तवारिजाः]
रुधिरतोयजन्याः ; अन्यत्र,—रक्तानि वारिजानि यासु ताः, [नद्यः,
प्रासर्पन्] प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनाञ्च श्लेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति ।—[अस्त्रक्षतिमान्] अस्त्रप्रहारवान्, [जनः] वीर-
जनः, [असृक्] रक्तं, [जवसादनं] जवस्य चेष्टावेगस्य, सादनं सादकं
पितृ-दुहितृ” इति (उणा० २पा० ८६सू०) । न पतन्त्यनं नत्ता, पीथी दीद्वित्य ।
नयतेः षुक् गुणश्च, नष्टा । त्विषेरितीऽत्वं, त्वष्टा । होता पीता ऋत्विग्भेदः । भाजतेः
जलोपः भाता । जायां माति जामाता । मान पूजायां, नलोपः माता इत्यादि ।

चित्तं चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतङ्गदम् ।

पयोदजालमिव तदीराऽऽशंसनमावभौ ॥ ७६ ॥

बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।

अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्न रेणे हतदन्तिके ॥ ८० ॥

कृतैः कौर्णा महौ रेजे दन्तैर्गातैश्च दन्तिनाम् ।

क्षुम्भलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥

यथा स्यात् तथा, [अवमत् । नवमज्जवसाऽदनं] नवयोर्मज्जवसयो-
र्मंदोरसयोः, अदनं भक्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । रक्षांसि च पिशाचाश्च
[रक्षःपिशाचम्] । समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । [मुमुदे] जहृष ।
अत्र मोदस्य वसनवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तच्च यम-
केन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्रमिति ।—[अपेतज्यैः] अपगतमोर्वीकैः । ‘मोर्वी ज्या
शिञ्जिनी गुणः’ इत्यमरः । [चापैः, चित्तं] विचित्तं, [स्फुरद्रक्तशतङ्गदं]
स्फुरन्ति रक्तान्येव शतङ्गदाः शम्पा यस्मिन् तत् । ‘शम्पा शतङ्गदा
त्रादिनी’ इत्यमरः । [तत्] प्रकृतम् ; वीरः आशंस्यते अवेति [वीरा-
ऽऽशंसनं] भयङ्करा युद्धभूमिः । ‘सा वीराऽऽशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभय-
प्रदा’ इत्यमरः । [पयोदजालमिवाऽऽवभौ] ॥ ७९ ॥

बन्धाविति ।—[इह सैन्ये बन्धौ, विपन्ने] मृतं सति, [अनेकेन
नरेण] अनेकैर्नरैरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । [तदन्तिके] तस्य
मृतस्य बन्धोरन्तिके, [अशोचि] । किञ्च, हता दन्तिनो यत्र तस्मिन्
[हतदन्तिके] सैन्ये, [घण्टाभिः, न रेणे] न दध्वने । रणतेर्भावे लिट् ।
अत्र हतदन्तिके इति विशेषणगत्या घण्टानामरणनहेतुत्वात् पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ८० ॥

कृतैरिति ।—[कृतैः] कित्दैः, [दन्तिनां दन्तैर्गातैश्च कौर्णा, महौ]

युद्धमित्थं विधूतान्यमानवानभियोगतः ।

चैद्यः परान् पराजिग्ये मानवानभियो गतः ॥८२॥

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा । *

स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडिच्चता ॥८३॥

रणभूमिः, [क्षुल्लोकासुभिः] क्षुल्लाः पिङ्गाः, लोकासवो जनप्राणा यैस्तैः, [मृत्योर्मुसलोलूखलैः] कौर्णा [इव रेजे] । ‘अयोऽग्रं मुसलो-
ऽस्त्री स्याददूखलमुलूखलम्’ इत्यमरः । अत्र मुसलोलूखलैरिति राज-
दन्तादिपाठेऽपि “सर्वकूलाश्च—” (३।२।४२ पा०) इत्यादिमृतादेव
व्यभिचारज्ञापकात् परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति ।—[मानवान्] अभिमानवान्, [चैद्यो युद्धं, गतः]
प्राप्तः सन्, [इत्थम्] ; विधूता अभिभूताः, अन्ये चैद्यातिरिक्ताः, मानवा
यैस्तान् [विधूतान्यमानवान्, अभियः] निर्भौकान्, [परान्] अरौन्,
[अभियोगतः] अभियोगात्, अभ्यवरोधादित्यर्थः, [पराजिग्ये] जिगाथे-
त्यर्थः । “विपराभ्यां जेः” (१।३।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम् ।
“संस्त्रिणोर्जेः” (७।३।५७ पा०) इति कुत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाऽऽह, अथेति ।—[अथ]
चैद्यजयानन्तरं, “वपुषा राजन्” (८५ श्लोकः) “परः पुमान् अदृश्यत”
(८७ श्लोकः) इति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्वपुस्तावत् त्रिभिर्विशिनष्टि ।—
[वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा] वक्षोमण्यः कौस्तुभस्य, छायाया
क्षुरितानि व्याप्तानि, पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन, अत एव

* अथ “वक्षोमणिच्छायाच्छुरिताऽऽपीतवाससा” इति पाठान्तरं दृश्यते ।
वक्षोमण्यः कौस्तुभस्य, छायाया क्षुरितानि व्याप्तानि, आपीतवासांसि पीताम्बराणि
यस्य तेन, इति तदोया व्याख्या । अत्र आङ्गित्यव्ययस्य ईषदर्थकतया, कौस्तुभस्य
प्रभाभिः अम्बराणि ईषत्पीतानि सज्जातानीति वेदितव्यम् ।

द्वाक्षरः ।

नीलेनानालनलिननिलीनोल्ललनललिना
ललनालालनेनालं लीलालोलेन लालिना ॥८४॥
अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।
दृष्टेन राजन् वपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥८५॥

[स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतङ्गिता] स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्नाः सङ्गताः,
तङ्गितो यस्य तेन, [तङ्गित्वता] मेघेन, [इव] स्थितेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनेति ।—पुनः कौटुशेन वपुषा ?—[नीलेन] श्यामलेन ; तथा,
अनालं नालरहितं, यन्नलिनं, तत्र निलीना आसन्नाः, उल्ललन्तीति
उल्ललनाञ्चलाञ्च, अलयो यस्य तेन [अनालनलिननिलीनोल्ललनललिना]
मुखसौरभलोभपरिभ्रमदृभ्रमरेणेत्यर्थः, [ललनालालनेन] ललनानां
विलासिनीनां स्त्रीणां, लालनेन उपलालनेन, वशीकरणेनेत्यर्थः,
[अलम्] अत्यन्तं, [लीलालोलेन] क्रीडालोलुपेन । ‘लीलाऽऽलानेन’
इति पाठे,—लीलानां विलासानाम्, आलानेन आलयेनेत्यर्थः ; लाल-
यति भक्तानिति तेन [लालिना] भक्तानुकम्पिनेत्यर्थः । द्वाक्षरानुप्रासो-
ऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

अपूर्वयेति ।—किञ्च, [अपूर्वयेव] अपूर्वसमागमयेव, [तत्काल-
समागमसकामया] तत्कालसमागमे सकामया साभिलाषया, [विजय-
श्रिया], चैवविरक्तयेति भावः ; [कटाक्षैः] अपाङ्गैः, [दृष्टेन]
आलोकितेन, [वपुषा, राजन्] दीप्यमानः । अत्र प्रस्तुतजयश्रीविशेषण-
साम्बादप्रस्तुतानुरक्तमानिनोप्रतीतेः समासोक्तिः, प्रतीयमानाभेदा-
ध्ववसायादपाङ्गदर्शनोत्प्रेक्षा च ॥ ८५ ॥

द्वयचरः ।

विभावी विभवौ भाऽऽभो विभाभावौ विवो विभौः ।

भवाभिभावौ भावावो भवाभावो भुवो विभुः ॥८६॥

उपैतुकामैस्तत्पारन्निश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥८७॥

विभावीति ।—विभावोऽस्यास्तीति [विभावौ] प्रभावसम्पन्नः ; विभवोऽस्यास्तीति [विभवौ] ऐश्वर्यवान् ; भस्याऽऽमेवाऽऽभा यस्य सः [भाऽऽभः] नक्षत्रवदुज्ज्वल इत्यर्थः ; विभां विशिष्टाऽऽभां, भावयति सम्पादयति, विश्वस्येति [विभाभावौ] । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (श्वेता० उप० ६ अध्या० १४ मन्त्रः + मुण्ड० उप० २ मुण्ड० २ खण्ड० १० मन्त्रः) इति श्रुतेः । भुवो स्थन्तात् णिनिः । विना पक्षिणा, वाति गच्छतीति [विवः] पक्षिवाहन इत्यर्थः । “आतोऽनुपसर्गे कः” (१।२।३ पा०) इति कः । [विभौः] निर्भौकः ; भवं संसारम्, अभिभवतीति [भवाभिभावौ] भक्तानां संसारनिवर्त्तक इत्यर्थः । भुवो णिनिः । भावान् जन्तून्, अवतीति [भावावः] विश्वत्राता । ‘भावो लौलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु’ इति वैजयन्ती । अवतेः कर्मस्थान । भवाभावोऽस्यास्तीति [भवाभावः] संसारदुःखैरस्मृष्ट इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) इति अच्प्रत्ययः । [भुवः] भूमेः, [विभुः] भर्त्ता ॥ ८६ ॥

उपैत्विति ।—एवम्भूतः [परः पुमान्] परमपुरुषो हरिः ; [तत्पारं] तस्य हरेः, पारम् अन्तम्, [उपैतुकामैः] तं जिगीषुभिः ; अन्यत्र,—दिदृक्षुभिरित्यर्थः । “तुङ्गाममनसोरपि” (का०) इति मकारलोपः । [निश्चितैः] योद्धुं कृतनिश्चयैरित्यर्थः ; अन्यत्र,—निश्चिततन्त्रैः । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः । यद्वा,—पीता गावः, विभक्ता आतर इत्यादिवद्ब्रूयितव्यम् । स्फुटीकृतं चैतत् घण्टापथे ‘स वर्णि-

गतप्रत्यागतः !

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तथा ।

यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥८८॥

विद्विषोऽद्विषुरुद्वीच्य तथाऽप्यासन्निरेनसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम् ॥८९॥

युग्मम् ।

लिङ्गी विदितः' इत्यत्र । • [देहत्यागकृतोद्योगैः] मरणोद्यतैः ; अन्यत्र,—सुसुक्ष्मभिरित्यर्थः, [योगिभिः] सन्नाहवन्निरुपायवन्निर्वा ; अन्यत्र,—ध्यानवद्भिः । 'योगः सन्नाहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः । [परैः] शत्रुभिः ; अन्यत्र,—परमयोगिभिः, [अदृश्यत] परेषामग्रेऽतिष्ठदित्यर्थः ; अन्यत्र,—साक्षात्कृतः । 'तमेव विदित्वा-ऽतिमृत्युमेति' (श्वेता० उप० ३ अध्या० ८ मन्त्रः) इति श्रुतेः । अर्थान्तर-प्रतीतिर्ध्वनिरेव, न श्लेषः, अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाऽऽह, तमिति ।—[घनया] आनन्दसान्द्रया, [अनस्तरुचा] अक्षीणकान्त्या, [सारतया] सारत्वेन, सर्वोत्कर्षगुणेनेत्यर्थः, [यातया] व्याप्तया, [चारुस्तनया] रम्यकुचया । "स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसं-योगोपधात्" (४।१।५४ पा०) इति विकल्पादनीकारः । [अनघया] निर्दोषया, [तथा] प्रसिद्धया, [श्रिया] रमया, [तरसा] त्वरया, [श्रितम्] आलिङ्गितं, [तं] हरिम्, उद्वीच्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्रापि प्रातिलोभ्येनार्द्धाऽऽवृत्तेरर्द्धप्रतिलोभयमकम् । एतद्वचनान्तु प्रागेवोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विष इति ।—तं पूर्वोक्तं हरिम् [उद्वीच्य, विद्विषः] शत्रवः, [अद्विषुः] द्विषन्ति स्म । लङि "द्विषश्च" (३।४।११२ पा०)

विदितं दिवि केऽनीके तं यातं निजिताऽऽजिनि ।

विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ? ॥८०॥

प्रतिलोमेनायमेवार्थः ।

नियुज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणं भर्त्ता कार्मुकमानमत् ॥८१॥

इति विकल्पेन भेर्जुषादेशः । [तथाऽपि] द्विषन्तोऽपि, [निरेनसः] निष्पापाः, [आसन्] । द्वेषवीक्षणस्याप्येनोनिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह, अरुच्यमिति ।—रोचत इति रुच्यं, “राजसूय—” (३।१।११४ पा०) इत्यादिना क्लबन्तो निपातितः । [अरुच्यम्] अरुच्यमानम्, [अपि, भेषजम्] ओषधम् । ‘भेषजोषधभेषज्यानि’ इत्यमरः । [निसर्गात्] स्वभावशक्तेः, [एव] ; रोगं हन्तीति [रोगघ्नम्] आरोग्यकारि । ‘हरिर्हरति पापानि’ इति वचनादिति भावः । “अमनुष्यकर्तृके च” (३।१।५३ पा०) इति टप्रत्ययः ॥ ८८ ॥

विदितमिति ।—किञ्च, [योद्धा] वीरः, [यः] हरिः, [नतिं] परेषां नम्रतां, [नैति] नोपैति ; नितरां जिता आजयो येन तस्मिन् [निजिताऽऽजिनि] अनेकाऽऽजिविजयिनि अपि, [अनीके] सैन्ये । ‘वरूचिनी बलं सैन्यं चक्रच्चानीकमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । [यातं] योद्धागतं, [दिवि] स्वर्गेऽपि, [विदितं] प्रख्यातं, [विगदं] निरामयं, [तं] हरिं, [गवि] भुवि, [रोद्धारः] जेतारः, [के ?] न केऽपीत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्येत एव पदार्थवाक्यार्थाः । एतदपि श्लोकप्रतिलोमयमकमेव । पदपदार्थादिसंवादस्तु वैचित्रीविशेषः । लक्षणन्तु ३४ सङ्गाकश्लोके निध्वनदित्यत्रैवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ८० ॥

नियुज्यमानेनेति ।—[पुरः] अग्रे, [अतिगरीयसि, कर्मणि] रणकर्मणि ; अन्यत्र,—दुष्करे क्वचित् कृत्यवस्तुनि, [नियुज्यमानेन] व्यापारयिष्यता आज्ञापयिष्यता च, [भर्त्ता] स्वामिना, [आरोप्यमाणोरुगुणं]

तत्र बाणाः सुपुरुषः समधीयन्त चारवः ।

द्विषामभूत् सुपुरुषस्तस्याऽऽकृष्टस्य चाऽऽरवः ॥८२॥

पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् ।

यो यो गुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ ॥८३॥

गुणम्] आरूप्यमाणः अधिक्रियमाणः, उरुर्महान्, गुणो ज्या यस्मिन्
तत् ; अन्यत्र,—वर्त्यमानसौन्दर्यादिकः ; कर्मणे प्रभवतीति [कामुंकं]
घनुः । “कर्मण उकञ्” (५।१।१०३ पा०) इत्युक्ञप्रत्ययः । [आन-
मत्] गुणाऽऽकर्षणादाकुञ्चितकोटिकमभूत् ; अन्यत्र,—प्रणत इत्यर्थः ।
अत्र प्रकृतकामुंकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनियोज्यपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः
॥ ८१ ॥

तत्रेति ।—[तत्र] कामुंके ; शोभनानि परुषि येषां ते [सुप-
रुषः] सुपर्वाणः, अत एव [चारवः] अतिरम्याः, [बाणाः, सम-
धीयन्त] निहिताः, [आकृष्टस्य, तस्य] कामुंकस्य, [आरवश्च द्विषाम्] ;
सुष्ठु परुषः [सुपुरुषः] अतिकर्कशः, [अभूत्] । यमकविशेषाल-
ङ्कारः ॥ ८२ ॥

पश्चादिति ।—[नराणां] पुंसाम्, [इव, पश्चात्कृतानां] निषङ्ग-
सङ्गितया पृष्ठस्थापितानाम्, [अपि] ; अन्यत्र,—अवधीरितानामपि,
[पत्रिणाम्] इषूणां मध्ये इत्यर्थः, [यो यः] पत्नी नरश्च, [गुणेन]
ज्यया, दाक्षिण्यादिना च, [संयुक्तः] सम्बद्धः, [स सः] पत्नी नरश्च,
[अस्य] हरेः, [कर्णान्तं] कर्णसमीपम्, [आययौ] आगतः,
गुणयोगादाकर्णमाकृष्टः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अन्तिकमागत इत्यर्थः । श्लेष-
सङ्कीर्णोपमा ॥ ८३ ॥

द्व्यक्षरः ।

प्रापे रूपौ पुराऽरेपाः * परिपूरौ परः परैः ।

रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥८४॥

दिङ्मुखव्यापिनस्तौक्ष्णान् क्रादिनो मर्मभेदिनः ।

चिच्चेपैकक्षणेनैव सायकानहृतांश्च सः ॥८५॥

प्राप इति ।—[पुरा] पूर्वं, [रूपौ] मत्स्यकूर्माद्यनेकरूपवान्, [अरेपाः] निष्पापः ; परिपूरयति कामैर्मत्तानिति [परिपूरौ] भक्त-
वरदः । पूरयतेर्णिनिः । [परः] परमपुरुषो हरिः, [परैः] शत्रुभिः,
[प्रापे] प्राप्तः, अवकृञ् इत्यर्थः, [अपरैः] अन्यैः शत्रुभिः कर्त्तृभिः,
[अपारैः] अनन्तैः, [रोपैः] इषुभिः । ‘पत्नी रोप इषुर्हयोः’ इत्यमरः ।
[पुरः] अग्रे, [उपरि, अपि] च, [पुपूरे] पूरितः । पृष्ठातेः † कर्मणि
लिट् । द्व्यक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

दिगिति ।—[सः] हरिः, [दिङ्मुखव्यापिनः] दिगन्तव्यापकान्,
[तौक्ष्णान्] अतितौक्ष्णान्, निश्चितान् इत्यर्थः, क्रांश्च ; क्रादन्ते इति

* “पुराऽरेपाः” इत्यत्र “पुराऽरेपः” इत्येवमव पाठः कल्पनीयः, रेप-
शब्दस्य निन्दितार्थकस्य नञ्समासाऽऽश्रयणेन अरेपस्य निष्पापार्थकत्वस्य प्रत्य-
यात् ; तथा हि मेदिनी,—“रेपः स्थाग्निन्दिते क्रूरे रोपो रोपणवाच्योः” इति ।
रेपन्ते इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि अमुनि तत्तु कथञ्चित् सम्पाद्यं मन्यते चेत्, तदा
प्रसिद्धैराभिधानिकैः “रेपस्” इति शब्दस्थापठितत्वात् अनाभिधानिकत्वमेवास्यावधा-
तव्यम् ।

† पृष्ठातेः “पुपूरे” इति रूपासिद्धिः ; “शृङ्गं प्रां क्रस्वो वा” (अ४.१२ पा०)
इति सूत्रेण क्रस्वस्य वैकल्पिकत्वदर्शनात् पप्रे इति रूपं स्यात्, पचे “चृच्छृत्ताम्”
(अ४.११ पा०) इति सूत्रेण गुणं च प्राप्ते पपरे इति पदं स्यात् ; तथा च
देवादिकस्य पूर्यते इत्यस्य लिटि रूपमेतत् इत्यवधेयम् ।

गूढचतुर्थः ।

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।

नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनौरदः ॥८६॥

न केवलं जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः ।

मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैचि द्विषामपि ॥८७॥

[ज्ञादिनः] पद्मनादवतः सिंहनादवतश्च, [मर्मभेदिनः] मर्मस्थानविदारकान्, [सायकान्] इषून्, [अहितान्] अरौन्, [च एकक्षणेनैव, चित्तेप] निरास । अत्र सायकानामहितानाञ्च प्रकृतानामेव तुल्यधर्मयोगादोपम्योपगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ८५ ॥

शरेति ।—[शरवर्षी] बाणवर्षी नौरवर्षी च । ‘शरं नौरे शरो बाणे’ इति विश्वः । महान् नादः सिंहनादो गर्जितञ्च यस्य सः [महानादः, स्फुरत्कार्मुककेतनः] स्फुरन्ती कार्मुककेतने धनुर्ध्वजौ यस्य सः ; अन्यत्र,—इन्द्रचापचिह्न इत्यर्थः, [नीलच्छविः] श्यामकान्तिः ; केशवस्य क्लृप्तं कपटं यस्य सः नौरदः [केशवच्छलनौरदः] हरिमेघः, [असौ, रेजे] रणरङ्गे सर्वोत्कर्षेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र क्लृप्तशब्देन हरित्वापङ्गवेन मेघत्वाऽऽरोपणाच्छलादिशब्देरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपङ्गवालङ्कारः । त्रिपाद्यन्तर्गतचतुर्थपादाच्चरत्वाद्गूढचतुर्थाऽऽख्यश्चित्रविशेषः, शब्दालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ८६ ॥

नेति ।—लघु शीघ्रं, सन्धत्ते यस्तस्य [लघुसन्धायिनः, तस्य] हरेः, [धनुः] ; एव [केवलम्, एकान्तात् मण्डलीकृतं] शीघ्राऽऽकर्षाच्चियमेन वलयौकृतं, [जनैर्नैचि] । कमणि लुङ् । किन्तु [द्विषां बलमपि] मण्डलीकृतं त्रासादेकत्र पुञ्जीकृतम्, ऐचि । अत्र धनुर्बलयोः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगात् केवलप्रकृताऽऽस्यदा तुल्ययोगिता ॥ ८७ ॥

द्वयचरः ।

लोकाऽऽलोको कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।
कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल
॥८८॥

अक्षितारासु विव्याध द्विषतः स तनुविणः ।
दानेषु स्थूललक्ष्यत्वं न हि तस्य शराऽऽसने ॥८९॥
युग्मम् ।

युग्मेनाऽऽह, लोकाऽऽलोकोत्यादि ।—लोकान् आलोकते इति [लोकाऽऽलोको] वैलोक्यदर्शी, [कलः] मधुरभाषी ; कल्केन पापेन दम्भेन वा, कलिलो न भवतीति [अकल्ककलिलः] । ‘कल्कः पापाऽऽशये पापे दम्भे’ इति विश्वः । [अलिकुलालकः] अलिकुलनीलमूर्द्धज इत्यर्थः, [कालः] नीलवर्णः कालाऽऽत्मको वा ; नास्ति कला यस्य सः [अकलः] निरंश इत्यर्थः, [अकलिः] अकलहः, स्वयमकलहशील इत्यर्थः, [काले] प्रलयकाले ; कोलकेत्या वराहलोलया, किलति क्रीडतीति [कोलकेलिकिलः, किल] किलशब्दस्तु खल्वर्थे । विव्याधेत्युत्तरेण सम्बन्धः । द्वाक्षरानुप्रासः ॥ ८८ ॥

अक्षीति ।—[सः] पूर्वोक्तगुणविशिष्टो हरिः ; तनुवाणि एषां सन्तीति [तनुविणः] वर्मिणः । ‘तनुवं वर्म दंशनम्’ इत्यमरः । तान्, [द्विषतः] शत्रून्, [अक्षितारासु] नेत्रकनौनिकासु, [विव्याध] प्रजहार । [हि] तथा हि, [तस्य] हरेः, [दानेषु] वितरणेषु एव, [स्थूललक्ष्यत्वं] विपुलविषयत्वम् । ‘स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोण्डा बहुप्रदे’ इत्यमरः । [शराऽऽसने] शरक्षेपे तु, [न] ; किन्तु सूक्ष्म-लक्ष्यत्वमेव । अतोऽक्षितारावेधित्वमस्य युक्तमित्यर्थः ; अतो वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८९ ॥

द्वयक्षरः ।

वररोऽविवरो वैरिविवारौ वारिराऽऽरवः ।

विववार वरो वैरं वीरो रविरिवौर्वरः ॥१००॥

मुक्तानेकशरं प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ।

तदीयं धनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥१०१॥

द्वयक्षरः ।

राजराजौरुजाऽऽजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।

रेजारिजूरजोर्जाज्जीं रराजर्जरजर्जरः ॥१०२॥

वरर इति ।—वरान् रातीति [वररः] वरप्रदः । ‘रा दाने’ “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कः । [अविवरः] निर्विवरः, नीरन्ध्रः इत्यर्थः ; वैरिणः शत्रून्, विवारयतीति [वैरिविवारौ] ; वारौणि रातीति वारिरः । पूर्ववत् कः । तस्येवाऽऽरवो यस्य सः [वारिराऽऽरवः, वरः] श्रेष्ठः, [वीरः] शूरः, स कृष्णः इति यावत् ; उर्वरा भूमिः । ‘उर्वरा सर्वशस्याऽऽच्छभूमौ स्याद्भूमिमालके’ इत्यमरः । तस्यां भवः [और्वरः] पृथ्वीभवः, [रविरिव, वैरं] वैरिणां वृन्दं, [विववार] विवारयामास, जघानत्यर्थः । द्वाक्षरानुप्रासः ॥ १०० ॥

मुक्तेति ।—[मुक्तानेकशरं] क्षिप्तबहुबाणम् ; तस्य हरेरिदं [तदीयं धनुः भूयसां द्विषां प्राणानहरत्] । [हि] तथा हि, [अन्यस्य] परस्य, [सजीवतां न सेहे] ; अथ वा,—अन्यस्य धनुषः, सजीवतां सञ्चाकम्बं, न सेहे । ‘क्षिप्तु जीवति जीवः स्यान्मोर्ध्यां स्त्री’ इति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजेति ।—न जायते इति [अजः] अनादिः । “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति जनेर्ङप्रत्ययः । न जीर्यति इति [अजरः] अनन्तः । पचादच् । नास्ति रजो यस्य इति [अरजाः]

उद्धतान् द्विषतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं ययुः ।

पानार्थं रुधिरं धातौ रक्षाऽर्थे भुवनं शराः ॥१०३॥

द्व्यक्षरः ।

क्रूरारिकारौ कोरेककारकः कारिकाकरः ।

कोरकाऽऽकारकरकः करोरः कर्करोऽर्करक ॥१०४॥

रजोगुणरहितः ; रेजन्तीति रेजाः तेजिष्ठाः । ‘रेज् दीप्तौ’ पचा-
द्यच् । ते च ते अरयश्च, तेषां जूरो हिंसनं, तेन जातं रेजारिजूरजं,
तदूर्जं बलम्, अर्जयतीति [रेजारिजूरजोर्जाजौ] । अर्जेर्णिनिः ।
[ऋजुः] आर्जववान् ; जर्जरो न भवतीति [अजर्जरः] दृढः स
हरिः, [आजेरजिरे] रणाङ्गणे, [राजराजौः] राजश्रेणीः, [करोज]
बभञ्ज । ‘रुजो भङ्गे’ लिट् । अत एव [रराज] दिदीपे । द्वाक्षरा-
नुपासः ॥ १०२ ॥

उद्धतानिति ।—[उद्धतान्] दृष्टान्, [द्विषतः] शत्रून्, [निघ्नतः]
हिंसतः । “जासिनिप्रहण—” (२।३।५६ पा०) इति सूत्रे निघ्रेति-
सङ्घातविपर्यस्तव्यस्तग्रहणोपदेशान्निघन्तेरश्लेषकर्मणि द्वितीयैव । [तस्य]
हरेः, [शराः, पानार्थं धातौ] ‘पा पाने’ इति धातौ सति, [रुधिरं,
रक्षाऽर्थे] धातौ ‘पा रक्षणे’ इति [भुवनं] जगच्च, इति
[द्वितयं ययुः] । रुधिरमपिबन् भुवनमरक्षश्चेति श्लेषार्थः । अत्र
पानयोरभेदाध्यवसायेन रुधिरभुवनयोस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । तत्र
पानार्थं इत्यादिवाक्यस्य शत्रुबधेन भुवनमरक्षन्निति सूक्ष्मार्थगर्भत्वात्
सौक्ष्मा नाम गुणः,—‘अतः सङ्कल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्मा मुच्यते’ इति
लक्षणात् ॥ १०३ ॥

अथ युग्मेनाऽऽह, क्रूरेति ।—क्रूरान् अरौन् किरति विक्षिपति इति
[क्रूरारिकारौ] । किरतेर्णिनिप्रत्ययः । [कोः] भूमेः, [एककारकः]
एककर्त्ता । करोतेर्बुल् । कारिका यातनाः, करोति दुष्टानामिति

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः ।

अने कमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥१०५॥

हाचरः

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद्वारुदरौ ॥१०६॥

[कारिकाकरः] । ‘कारिका यातनावृत्त्योः’ इत्यमरः । “कञ्जो हेतु—” (३।२।२० पा०) इत्यादिना ताच्छीत्ये टप्रत्ययः । कारिकाः क्रियाः । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । तत्कर इति केचित् । कोरकाऽऽकारो करौ यस्य सः [कोरकाऽऽकारकरकः] कमलमुकुलरमणीयपाणि-रित्यर्थः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । करिणो गजान्, ईरयति क्षिपतीति [करीरः] । कर्मण्यण् । [कर्करः] रणकर्कश इत्यर्थः । ‘कर्करो दर्पणे दृढे’ इति शाश्वतः । अर्कस्येव रुक् यस्य सः [अर्करुक्] ; इत्यु-पमा । हाचरानुप्रासः ॥ १०४ ॥

विधातुमिति ।—[भुवः] भूमेः, [लघिमानं] लघुत्वं, भारावतरण-मिति यावत्, [विधातुम्, अवतीर्णोऽपि] भुवि जातोऽपि, [असौ] पूर्वोक्तगुणो भगवान् हरिः, [अनेकं] बहुम्, [अरिसङ्घातं, भूमि-वर्द्धनं] भूभारम्, [अकरोत्] ; इति विरोधः । मृतमकरोदित्यविरोधः । अत एव विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ १०५ ॥

दारीति ।—[दारी] बहुदारवान् । भूमार्थं मत्वर्थीयः । [दर-दरिद्रः] दरेण मयेन, दरिद्रो निर्भौकः । ‘दरोऽस्त्रियां मये शब्दे’ इत्य-मरः । [उदारः] महान्, दाता वा । ‘उदारो दातृमहतीः’ इत्य-मरः । अद्रिवत् दुःखेन रण्यते दूरदो दुर्भेदः [अद्रिदूरदः] । ‘रद विलेखने’ खल्प्रत्ययः । [अरोद्रः] साधूनां सौम्यः ; रोदसौ रणक्षीति [रोदोरुत्] विष्टव्यापौ । रुधेः क्तिप् । ददातीति [दारुः] दाता । ददातिरौणादिकी रुप्रत्ययः । आदरोऽस्यास्तीति [आदरी]

एकेषुणा सङ्गतिथान् द्विषोऽभिन्दन् द्रुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७॥

द्वयक्षरः ।

शूरः शौरिरशिशिरैराशाऽशैराशु राशिशः ।

शराकः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८॥

सन्मार्गाऽऽदरवान् स हरिः ; अरिरेव दारु काष्ठम् [अरिदारु दूरात्] ; एव [अददरत्] दारयति स्म । दारयतेर्णो चङि “अत्सृष्टृत्वप्रथमदस्तस्यश्चाम्” (७।४।६५ पा०) इत्यभ्यासस्यात्वम् । अरिदार्विर्ति रूपकमर्थालङ्कारो द्वयक्षरानुप्रासश्च ॥ १०६ ॥

एकेषुणेति ।—[सः] हरिः, [एकेषुणा] एकेनैव शरेण ; सङ्गानां पूरणान् [सङ्गतिथान्] सङ्गशः स्थितानित्यर्थः । “बहुपूगगणसङ्गस्य तिथुक्” (५।२।५२ पा०) इति तिथुगागमादेव ज्ञापकादसङ्गात्वेऽपि सङ्गात् ङट्प्रत्ययः । [द्विषः] शत्रून्, [द्रुमानिव] ; इत्युपमा । [भिन्दन्] विदारयन्, [जन्मान्तररामस्य] जन्मान्तरे रामस्य दाशरथेः, [आत्मनः सदृशं चक्रे] ; एकशरेणानेकारिद्रुमभेदस्तु जन्मान्तरभावनया जात इति भावः । “बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महिषुणा” इति रामायणे ॥ १०७ ॥

शूर इति ।—शृणातीति [शराकः] दृष्ट्वातुकः । ‘शराकर्धातुको हिंस्रः’ इत्यमरः । “श्रुवन्द्योराकः” (३।२।१७३ पा०) इत्यारुप्रत्ययः । श्रीशरीरस्थेशः [श्रीशरीरेशः] लक्ष्मीप्राणनाथः, [शूरः] वीरः, [शौरिः] कृष्णः, [अशिशिरैः] तीक्ष्णैः ; आशा दिशः, अश्रुवत इति [आशाऽशैः] दिगन्तव्यापकैः । अश्रोतेः कर्मण्यण् । [शरैः] बाणैः, [अरिशिरः] शत्रुशिरांसि । जातावेकवचनम् । [राशिशः] सङ्गशः, [आशु] शीघ्रं, [शुशूरे] जघान । ‘शूर हिंसास्तम्भनयोः’ इति धातोर्लिट् । द्वयक्षरानुप्रासः ॥ १०८ ॥

व्यक्ताऽऽसीदरिताऽरीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ।

मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेषां न पत्रिणः ॥ १०६ ॥

अतालव्यः ।

नामाक्षराणां मलिता * मा भूङ्गुर्तुरतः स्फुटम् ।

अगृह्यत पराङ्गानामसूनसं न मार्गणाः ॥ ११० ॥

व्यक्तेति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [एषाम् अरीणाम्, अरिता] शत्रुता, [मुहुर्व्यक्ता आसीत् । यत्] यस्मात् ; तस्य हरेरग्नि [तदीयाः, पत्रिणः] बाणाः ; मनो हरन्ति कायादुद्धरन्ति इति मनो-हृतः, मारका इत्यर्थः । हरतेः क्तिप् । मनोज्ञाः प्रतीयन्ते । अत एव [मनोहृतोऽपि, हृदये] मनसि, [न लेगुः] न लग्नाः ; इति विरोधः । वक्षो निर्भयं निर्जगुरित्यर्थः ; इत्यविरोधः । ‘हृदयं वक्षमि स्वान्ते’ इति विश्वः । विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः ॥ १०६ ॥

नामेति ।—[भूङ्गुः] स्वामिनः, [नामाक्षराणां] फलिषु लिखितानां, [मलिता] * मालिन्यं, तिरोधानमित्यर्थः, [मा भूत्] इति बुद्धेत्यर्थः, [अतः, मार्गणाः] हरिश्चराः, [पराङ्गानाम्] अरिश्चरीराणाम्, [असून] प्राणान्, [अगृह्यत] । ग्रहीलङ् । [न, असं] रक्तम् । रक्तावलि-पस्य आशुभावनमित्तस्य स्वामिनामाक्षरमालिन्यपरिहारार्थत्वमुत्प्रे-क्ष्यते, [स्फुटम्] इति । अत्र तालव्यवर्णाभावादतालव्य इति चित्तभेदः । ‘इचुयज्ञानां तालु’ + इति इवर्णस्यापि तालुत्वेऽपि व्यञ्जनापेक्ष एवायं नियम इति न दोषः ॥ ११० ॥

* “मलिता” इत्यत्र “मलना” इति पाठान्तरं दृश्यते, अथैस्तु एक एवेति वेदितव्यम् ।

+ “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” (१।१।२ पा०) इति सूत्रे दौक्षित्यप्रदर्शिता वृत्तिरियमिति श्रेयम् ; दौक्षित्यानां टोकाकर्तृतः उत्तरकालवर्त्तितया “इचुयज्ञानां तालु” इत्यादि टोकासन्दर्भः पद्यादेव सन्निवेशितः इति विभावयामः ; “मलना” इति पाठान्तरमपि दृश्यते, अथैव पाठस्य अन्यकर्तुरभौष्टया स्वीकारे न कश्चिद्दोषः, यतोऽत्र पाठे इकारस्याभावान् न श्लोकस्यातालव्यत्वव्याघात इति विभाव्यम् ।

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः ।

ऐकाऽऽगारिकवद्भूमौ दूराज्जग्मुरदर्शनम् ॥१११॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।

कृतघोराऽऽजिनश्चक्रे भुवः सरुधिरा जिनः ॥११२॥

मांसव्यधोचितमुखैः शून्यतां दधदक्रियम् ।

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येषुभिर्नभः ॥११३॥

आच्छिद्येति ।—[आशुगाः] बाणाः, [योधसार्थस्य] वीरवर्गस्य,
[प्राणसर्वस्वम्.आच्छिद्य] ; ऐकाऽऽगारिकाश्चोराः । ‘चौरैकाऽऽगारिक-
स्तेनः’ इत्यमरः । “ऐकाऽऽगारिकट् चोरे” (५।१।११३ पा०) इत्यर्थे
निपात्यते इत्येके । ‘इकट्प्रत्यये वृद्धिश्च निपात्यते’ इत्यपरे । तैस्तुल्यम्
[ऐकाऽऽगारिकवत्] । तुल्यार्थे वतिः । [दूराद्भूमौ, अदर्शनम्] अदृश्यतां,
[जग्मः] ॥ १११ ॥

भीमेति ।—[जिनः] हरिः, अवतारान्तरनाम्ना व्यपदेशः । भीमा
अस्त्रराजयो यस्य तस्य [भीमास्त्रराजिनः] । “इकोऽचि विभक्तौ”
(७।१।७३ पा०) इति नुमागमः । ध्वजैः राजते यत् तस्य [ध्वज-
राजिनः] । ताच्छीर्ष्य गिनिः । कृता घोरा आजिर्युद्धं येन तस्य
[कृतघोराऽऽजिनः] । पूर्ववत् नुमागमः । [तस्य, बलस्य] सैन्यस्य,
सम्बन्धिनीः [भुवः] तद्रणभूमौः, [सरुधिराः] साक्षाः, [चक्रे] ।
चतुष्पादयमकम् ॥ ११२ ॥

मांसेति ।—[मांसव्यधोचितमुखैः] मांसव्यधो मांसखण्डनम् ।
“व्यधजपोरनुपसर्गे” (३।३।६१ पा०) इत्यपप्रत्ययः । तलोचितानि
परिचितानि, मुखानि चञ्चवः शल्लानि च येषां तैः, [शकुन्तिभिः] ;
कर्तृभिः । [शून्यताम्] अचेतनत्वम् ; अन्यत्र,—तुच्छत्वममूर्तत्वं वा,
[दधत्] ; अत एव [अक्रियम्] अस्पन्दं, [शत्रुबलं, व्यापि] व्याप्तम् ।

एकाक्षरः ।

दाददो दुद्दुद्दादौ दादादो दूददीददोः ।

दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

आप्पोतेः कर्मणि लुङ् । [तस्य] हरेः, [इषुभिः नभः] व्यापि ।
अलेषुपक्षिणां नभोबलयोर्व्यामितुल्यधर्मयोगित्वात् तुल्ययोगिताभेदः
॥ ११३ ॥

दादद इति ।—दद्यते इति दादः दानम् । ‘दद दाने’ इति धातोः
कर्मणि घञ् । दादं ददातीति [दाददः] दानप्रदः । “आतोऽनुप-
सर्गे कः” (३।१।३ पा०) इति कः । दुत् उपतापः । ‘दु दु उपतापे’
क्विप् । दुतम् उपतापं, ददति साधूनामिति दुहाः खलाः । पूर्ववत् कः ।
तेषां दुतम् उपतापं, ददत इति [दुद्दुद्दादौ] । ‘दद दाने’ इति
धातोर्गिनिः । दाः शुद्धिः । ‘दैप् शोधने’ क्विप् । तां ददत इति
[दादादः] । ‘दद दाने’ कर्मण्यण् । दूः परितापः । ‘दूङ् परि-
तापे’ क्विप् । तां ददतीति दूदा दुष्टाः, दीः क्षयः । ‘दीङ् क्षये’ क्विप् ।
तां दत्तः इति दीदौ नाशदौ । उभयत्र “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।१।३
पा०) इति कः । दूदानां दीदौ दुष्टमर्दकौ, दीषौ भुजौ यस्य सः
[दूददीददोः] दुष्टभञ्जकभुज इत्यर्थः ; ददन्ते इति ददाः दातारः,
न ददन्ते इति अददा अदातारः, तेषां इयानामपि ददो दाता [ददा-
दददः] । सर्वत्र ‘दद दाने’ पचाद्यच् । अदन्तीत्यदाः वकासुर-
पूतनाप्रभृतयः । अदः पचाद्यच् । तान् दयति खण्डयति इति [अददः] ।
‘दोऽवखण्डने’ इति धातोः “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।१।३ पा०)
इति कः । एवम्भूतो हरिः ; दुतं ददातीति दुहः दुःखदः तस्मिन् [दुद्दे]
श्लो ; दुतं ददत इति [दुद्दादं] शस्त्रम् । ‘दद दाने’ कर्मण्यण् ।
[दददे] ददौ, प्रयुक्तवानित्यर्थः । ‘दद दाने’ कर्त्तरि लिट् । एका-
क्षरानुप्रासीऽलङ्कारः ॥ ११४ ॥

प्लुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्त्तयन्नदीरसैर्द्विषां तदयोषिताञ्च सः ॥११५॥

अर्थत्रयवाची ।

सदामदबलप्रायः समुद्धृतरसो बभौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान् हरिर्हरिरिवापरः ॥११६॥

प्लुतेति ।—[सः] हरिः, [प्लुतेभकुम्भोरसिजैः] प्लुताः क्षतिताः, इभकुम्भाः उरसि जाता उरसिजा इव, इभकुम्भा इवोरसिजाश्च यैस्तैः, [हृदयक्षतिजन्मभिः] हृदयक्षतिभिर्वक्षःप्रहारैः मनोभङ्गैश्च विषादाऽऽपादकैः, जन्म येषां तैः । ‘हृदयं वक्षसि खान्ते’ इति विश्वः । [द्विषां तदयोषिताञ्च, असैः] शोणितैरश्रुभिश्च । ‘असमश्रुणि शोणिते’ इति विश्वः । [नदीः, प्रावर्त्तयत्] प्रावाहयत्, अरिबधेन तन्नारीररोदयदित्यर्थः । अत्र इयानामपि अस्माणां प्रकृतत्वात् प्रकृतश्लेषः । तैरसैर्द्विषां तदयोषितां यथासङ्गसम्बन्धात् यथासङ्गालङ्कारः । तदुपजीवनेन द्विषां तदयोषिताञ्चासैः शोणितैः श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिमहिम्ना असरूपतुल्यधर्मयोगित्वात् तुल्ययोगिता इत्यङ्गाङ्गिभावैनेषां सङ्करः ॥ ११५ ॥

सदेति ।—सदा मदो यस्य स सदामदः नित्यमत्तः, तं बलं बलभद्रं, प्रीणातीति [सदामदबलप्रायः] । परत्वात् कर्मण्यण्प्रत्ययः । समुद्धृता रसा भूर्येन सः [समुद्धृतरसः, प्रतीतविक्रमः] प्रतीताः प्रसिद्धाः, विक्रमाः पादन्यासा यस्य सः, तिविक्रम इत्यर्थः, [श्रीमान्] रमापतिः, [हरिः] कृष्णः, [अपरः] अन्यः, [हरिः] इन्द्रः, [इव बभौ] । सोऽपि सतामामदो दुःखदः, यो बलामुरस्तस्य प्रायो नाशः, तं करोतीति सदामदबलप्रायः । “तत्करोति—” (ग०) इति ख्यन्तात् पचाद्यच् । समुद्धृतरसः अमृतपानेन सम्यगपहृतविषः । ‘शृङ्गारादौ विषे वीर्यं द्रवे रागे गुणे रसः’ इत्यमरः । प्रतीतविक्रमः

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शत्रवः ।

पश्यन्तः स्पर्द्धया सद्यः स्वयं पञ्चत्वमाययुः ॥११७॥

प्रसिद्धपराक्रमः, श्रीमान् स्वाराज्यलक्ष्मीयुक्तः, तथा अपरः अन्यः, हरिः सूर्यः, इव बभौ । सोऽपि आमं रोगं, द्यति खण्डयतीति आमदः । बलं पृणातीति बलप्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । सतां भक्तानाम्, आमदो बलप्रश्च अय उदयो यस्य सः सदामदबलप्रायः, खोदयेन सतामारोग्यबलकारीत्यर्थः । ‘उदयनय—’इत्यादिश्रुतेरिति भावः । समुद्धृतरसः घर्षकालसंशोषितसलिलः । प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धखग- गतिः । ‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपि- भेकेषु हरिर्ना कपिले लिषु ॥’ इत्यमरः । तदेवमुपमानयोरुपमेये चार्थत्रयवचनादर्थत्रयवाच्ये चित्रभेदः । एतावदेव कवेर्विवक्षितमतो- ऽन्यत् सुवाच्यञ्चोपेक्ष्यमेव । अत्रापरो हरिरिवेत्यपरशब्दप्रयोगादुत्प्रे- क्ष्यं, नोपमा ; अपरस्येन्द्रस्यार्कस्य वाऽप्रसिद्धेः । प्रसिद्धमादृश्यवर्णनं मुपमा । प्रसिद्धताद्रूप्याऽऽरोपे रूपकम् । प्रसिद्धताद्रूप्यभावनमुत्प्रेक्षा । अत एव लक्षयन्ति ;—‘अप्रकृतगुणक्रियाऽभिमन्बन्धादप्रकृतेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा’ इति सर्वस्वकारः । तस्मादपरशब्देन प्रकृतस्याप्रकृत- त्वाध्यवसायप्रतीतिरिवशब्देन तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेति । तस्मा- दिवशब्दमात्रप्रयोग एवोपमा । अपरशब्दमात्रप्रयोगेऽतिशयोक्तिः । उभयोः प्रयोगे तूत्प्रेक्षैवेति विवेकः । अत एवात्रानेकार्थवर्णनव्यव- सायिभिरपरशब्दस्यान्यार्थताव्यतिरेकेणार्थान्तरकल्पनाऽपि नालङ्कारि- काणां पन्थाः । श्लेषश्चात्रोत्प्रेक्षाबीजभूतसाधर्म्यनिर्वाहमात्रोपक्षीण- तया तदङ्गमिति सङ्गर इत्यलमितिप्रसक्त्या ॥ ११६ ॥

द्विधेति ।—[शत्रवः एकमपि, तं] हरिः, [द्विधा] द्वित्वेन, [त्रिधा] त्रित्वेन, [चतुर्धा] चतुष्टयेन, [च पश्यन्तः] ; भयात्तद्या आस्यन्त इत्यर्थः, [स्पर्द्धया] मत्सरिण, [सद्यः स्वयं, पञ्चत्वं] पञ्चधाभावं मरणञ्च, [आययुः] ; मत्सरिणस्तदधिकमाचरन्तीति भावः । ‘स्यात् पञ्चता

समुद्रः ।

सदैव सम्पन्नवपू रणेषु

स दैवसम्पन्नवपूरणेषु ।

महोदधेः स्तारि महानितान्तं

महो दधेऽस्तारिमहा नितान्तम् ॥ ११८ ॥

इष्टं कृत्वाऽर्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणे-

रेत्याऽऽधोमुख्यं प्राविशन् भूमिमाशु ।

कालधर्मी दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं
निधनोऽस्त्रियाम् ॥’ इत्यमरः । पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधा-
भावः पञ्चता । अत्र स्पष्टंति हेतोरुत्प्रेक्षणाद्देतूत्प्रेक्षा, सा च व्यञ्ज-
काप्रयोगाद्गम्या । स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

सदेति ।—[सदैव] सर्वदैव ; सम्पन्नं सर्वलक्षणसमग्रं, वपुर्यस्य
सः [सम्पन्नवपुः] नित्यपरिपूर्णमूर्तिः । संहितायां “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घो-
ऽणः” (६।३।१११ पा०) इति पूर्वस्याणो दीर्घः । अस्तं निरस्तम्, अरीणां
महस्तेजो येनासौ [अस्तारिमहाः, महान्] अधिकः, [सः] हरिः ; दैवसम्पत्
भाग्यसम्पत्तिः, सैव नवं पूरणं प्रत्ययसाधनं येषां तेषु [दैवसम्पन्नवपूरणेषु]
दैवसहायेषु, [रणेषु, महोदधेः] महाऽऽर्णवस्य, [इतान्तं] प्राप्तपारं,
समुद्रपारगामि इति यावत्, [नितान्तं, स्तारि] विस्तीर्णं, [महः]
तेजः, [दधे] धारयामास । अर्द्धाभ्यासलक्षणसमुद्रयमकभेदः,—‘अर्द्धा-
भ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः’ इत्युक्तं दण्डिना । उपेन्द्रवज्रा
वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इष्टमिति ।—शार्ङ्गं पाणौ यस्य तस्य [शार्ङ्गपाणेः] कृष्णस्य ।
“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यो भवतः” (वा०) इति पाणेः पर-
निपातः । [पत्रिणः] बाणाः, [इष्टम्, अर्थं] शत्रुबधाऽऽत्मकं, [कृत्वा,

शुद्धा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये

भर्ता क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११६ ॥

चक्रबन्धः ।

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्बा भव्यः पुरो

लब्धावक्षयशुद्धिरुदुरतरश्रीवत्सभूमिमुदा ।

मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-

रेकौघैः समकालमभ्यमुदयी रोपैस्तदाऽऽतस्तरे १२०

इति श्रीमाघकविकृतौ शिशुपालबधे महाकाव्ये

एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

आधोमुख्यम्] अधोमुखत्वम्, [एत्य] प्राप्य, [आशु भूमिं प्राविशन्, शुद्धा] लोहशुद्धा पवित्रतया च, [युक्तानाम्] ; तथाऽपि [भर्ता] स्वामिना, [वैरिवर्गस्य मध्ये, क्षिप्तानां] पातितानाम्, [एतदेव] आधोमुख्येन कचिन्निलयनमेव, [अनुरूपम्] उचितम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । जागतं वैश्वदेवीवृत्तम्;—‘पञ्चा-
श्वैष्किन्ना वैश्वदेवी ममो यो’ इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

सत्त्वमिति ।—[भव्यः] कल्याणमूर्तिः ; लब्धोऽवक्षयः शुद्धिश्च येन सः [लब्धावक्षयशुद्धिः] ; श्रीवत्सस्य लाङ्कनविशेषस्य, भूमिवृद्धः, सा उदुरतरा उन्नततरा यस्य सः [उदुरतरश्रीवत्सभूमिः कामम्, अपा-
स्तभीः] निर्भौकः, [परमृगव्याधः] परे शत्रवः, त एव मृगास्तेषां व्याधः मृगयुः ; इत्यश्लिष्टरूपकम् । ‘व्याधो मृगबधाऽऽजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि च’ इत्यमरः । [उदयी] नित्याभ्युदयवान् । नित्ययोगे मत्वर्थीयः । [सः] हरिः, [पुरः] पूर्वम्, [आजिरभसात्] रणरागात्, [मान-
विशिष्टम्] अहङ्कारोदुरं, [सत्त्वं] बलम्, [आलम्बा] आस्थाय, [मुदा] उत्साहेन, [हरेः] सिंहस्य, [नादं मुक्त्वा], सिंहनादं कृत्वे-

विंशः सर्गः ।

—)०००(—

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चै-
भिर्दुरभूयुगभीषणं दधानः ।
समिताविति विक्रमानमृष्यन्
गतभीराह्वत चेदिगाम्रारिम् ॥ १ ॥

तृतीययोर्द्वितीयतृतीयौ लिखित्वा नेमिस्थाने वाह्यवलये साक्षरकोष्ठ-
षट्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयपादान्तकोष्ठवर्त्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्र तत्राद्यन्तवर्णैः
सह चतुर्थपादोद्धारः । तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः ।
तृतीयान्तकोष्ठे चतुर्थाद्यन्तवर्णयोः संवादः । तृतीयवलये “माघकाव्य-
मिदं” षष्ठे “शिशुपालवधः” इति कविकाव्यनामोद्धारः । शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ॥ १२० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमृरिविरचिते
माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गपाऽऽख्ये एकीनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ हरिशिशुपालयोर्युद्धं वर्णयितुमुपोद्घातं करोति, मुखमिति ।—
[इति] इत्थं, [समितौ] आजौ । ‘समित्याजिसमिदूयुधः’ इत्यमरः ।
[विक्रमान्] मुरारेः पराक्रमान्, [अमृष्यन्] असहमानः ; अत एव
तिस्रो रेखास्त्रिरेखाः । “दिक्सङ्क्षेप संज्ञायाम्” (२।१।५० पा०)
इति समासः । ता उल्लसिताः क्रोधादुद्भूता यस्मिन् तत् [उल्लसित-
त्रिरेखम्] । क्वचित् “त्रिलोकम्” इत्यपि पाठः । तथा [भिदुरभूयुग-

शितचक्रनिपातसम्प्रतीचं

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृत्युम् ।

अभिगौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

भौषणं] भिदुरेण ग्रन्थिलेन, अयुगेण भौषणं भयङ्करम्, [उच्चैः] उच्चतं, [मुखं दधानः] ; चेदिषु राजते [चेदिराट्] । “सम्पदादिभ्यः क्तिप्” (वा०) इति क्तिप् । यद्वा,—चेदौनां राट् चेदिराट् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८ पा०) इति क्तिप् । ‘राजा राट् पार्थिवः क्षाभृत्’ इत्यमरः । [गतभौः] निर्भौकः सन्, [सुरागिं] हरिम्, [आहृत] अयमहं, कासि ? मामभ्युपैहि इति स्पर्द्धया अमर्षादाकारयामासेत्यर्थः ; विनाशकाले विपरीतबुद्धेर्दुर्वारत्वादिति भावः । “स्पर्द्धायामाडः” (१।३।३१ पा०) इति ह्यतेलुङि तङ् ; “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” (३।१।५४ पा०) इति च्लेरडादेशः । अलामर्षस्य विशेषणगत्या आह्वानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सर्गोऽस्मिन्नौपच्छन्दसिकं वृत्तं, वैतालीये गुर्वाधिक्यात् । तदुक्तं,—‘वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्मसवोऽन्ते लार्ः’ ‘गोपच्छन्दसिकम्’ इति ॥ १ ॥

श्रितेति ।—[अथ] आह्वानानन्तरम् ; श्रितचक्रनिपातं श्रित-सुदर्शनप्रहारं, सम्प्रतीचत इति [श्रितचक्रनिपातसम्प्रतीचम्] । ईक्षतेः कर्मव्यङ्ग्यम् । [स्कन्धगतञ्च मृत्युं वहतः, तस्य] चैवस्य, [रथः सारथिरूपया, नियत्या] विधिना ; इति रूपकम् । ‘भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः’ इत्यमरः । [नोदिताश्वः] प्रेरिताश्वः सन्, [अभिगौरि] गौरिमभि । अभिसुख्येऽव्ययीभावः । “अव्ययादाप्सुपः” (२।४।८२ पा०) इति सुपो लुक् । [प्रययौ] प्रतस्थे ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
 रवनिं जागुडकुङ्कुमाभितामैः ।
 गुरुनेमिनिपीडनावदीर्ण-
 व्यसुदेहसुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥
 स निरायतकेतनांशुकान्तः
 कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः ।
 विरराज रिपुक्षयप्रतिज्ञा-
 मुखरो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युः ? ॥ ४ ॥

अभौति ।—अथ [शौरेः] कृष्णस्य, [रथोऽपि, जागुडकुङ्कुमाभि-
 तामैः] जागुडो देशविशेषः, तत्र यत् कुङ्कुमं, तद्वदभितामैरुणैः ;
 इत्युपमा । यावकेति पाठे,—यावकश्च कुङ्कुमश्च ताभ्यामभितामैरित्यर्थः ।
 [गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णव्यसुदेहसुतशोणितैः] गुरुणां नेमीनां
 चक्रधाराणां, निपीडनेन नोदनेन, अवदीर्णैर्भ्यो व्यसूनां विगतप्राणानां,
 देहेभ्यः सुतैः शोणितैरसृग्भिः, [अरविं, विलिम्पन्] उपदिहानः सन्,
 [अभिचैद्यं] चैद्यमभि । समासो व्यासो वा विकल्पात् । [अगात्] ।
 “इतो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः ॥ ३ ॥

स इति ।—[निरायतकेतनांशुकान्तः] निरायतोऽतिदीर्घः, केतनां-
 शुकान्तः ध्वजपटाच्चलो यस्य सः, [कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः]
 कलनिक्वाणैः मधुरस्वरेः, करालाः कुशलाः, प्रगल्भाः इति यावत्,
 किङ्किण्यः क्षुद्रचण्डिका यस्य सः तथोक्तः । “नयूतश्च” (५।४।१५३
 पा०) इति कप् । ‘किङ्किणी क्षुद्रचण्डिका’ इत्यमरः । [सः]
 कृष्णस्य रथः, [रिपुक्षयप्रतिज्ञामुखरः] रिपुक्षयस्य शिशुपालबधस्य,
 प्रतिज्ञया मुखरो वाचालः, अत एव [मुक्तशिखः] मुक्तकेतवः,

सजलाम्बधराऽऽरवानुकारी
 ध्वनिरापूरितदिङ्मुखो रथस्य ।
 प्रगुणीकृतकेकमूङ्कणैः
 शितिकण्ठैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥
 अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्री-
 कुचकाश्मीरजचिह्नमच्युतोरः ।
 चिरसेवितयाऽपि चेदिराजः
 सहसाऽवाप रुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

[विरराज], नाहमेनमहत्वा शिखावस्त्रं करिष्यामीत्यद्वोषयन्नित्यर्थः,
 [स्वयं] माक्षात, [नु मृत्युः] अन्तकः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । ॥ ४ ॥

सजलेति ।—[सजलाम्बधराऽऽरवानुकारी] सजलो योऽम्बधरः,
 तस्याऽऽरवं गर्जितम्, अनुकरोतीति तथोक्तः, तद्वद्भूय इत्यर्थः । उपमा-
 ऽलङ्कारः । [आपूरितदिङ्मुखः] व्याप्तदिगन्तः, [रथस्य] कृष्णरथस्य,
 [ध्वनिः]; ऊर्ध्वाः कण्ठाः येषां तैः [ऊर्ध्वकण्ठैः] आकस्मिकघन-
 रवलोभाद्विस्मयहर्षोन्नमितकन्धरैरित्यर्थः, [शितिकण्ठैः] नीलकण्ठैः,
 [प्रगुणीकृतकेकं] प्रगुणीकृताः अतितारीकृतः, केका यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा । ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमरः । [उपकर्णयाम्ब-
 भवं]; मेघाऽऽरवभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थः । एतेन भ्रान्तिमदलङ्कारो
 व्यज्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

अभूति ।—[चेदिराजः] शिशुपालः । “राजाहःसखिभ्यष्टृच्”
 (५।४।८१ पा०) इति टच् । [विदर्भराजपुत्रीकुचकाश्मीरजचिह्नं] विदर्भ-
 राजपुत्र्या कस्मिण्याः, कुचयोर्यत् काश्मीरजं कुङ्कुमं, तच्चिह्नं यस्य तत्,
 [अच्युतोरः] कृष्णवन्तः, [अभिवीक्ष्य, चिरसेवितया] चिरोपयुजा, [अपि];

जनिताशनिशब्दशङ्कुमुच्चै-
 धनुरास्फालितमध्वनन्नुपेण ।
 चपलानिलचोद्यमानकल्प-
 क्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्जाम् ॥ ७ ॥
 समकालमिवाभिलक्षणीय-
 ग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गैः ।

रुक्मिणीहरणात् प्रभृति सम्भृतयाऽपीत्यर्थः, [रुषा] रोषेण, [तदेव] तदानौमिव ; इत्युत्प्रेक्षा । [सहसा, योगं] सम्बन्धम्, [अवाप] ; यथा कामी काम्यन्तरभोगचिद्दर्शनोद्दीप्तः कान्तया संयुज्यते, तद्वदित्यर्थः । परमार्थस्वरूप एव कोपो वैदर्भीकुचकुङ्कुमदर्शनादुद्दीपित इत्यर्थः । अत्र प्रकृतरुड्विशेषणसाम्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतिः समासोक्तिः । उक्तोत्प्रेक्षा त्वङ्गमस्याः ॥ ६ ॥

जनितीति ।—[नृपेण] चेदिपेन, [आस्फालितं] सङ्कुट्टितम्, अत एव [चपलानिलचोद्यमानकल्पक्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्जाम्] चपलानिलेन तीव्रानिलेन, चोद्यमानस्य संवर्द्धमानस्य, कल्पक्षयकालाग्नेर्या शिखा ज्वाला, तथा समाना तन्निभा । इति नित्यसमासः । सा स्फुरन्ती दीधूयमाना, ज्या मौर्वी यस्य तत् तथोक्तं, [धनुः, जनिताशनिशब्दशङ्कुं] जनिता उत्पादिता, अशनिशब्दशङ्का यस्मिन् कर्मणि तत् तथोक्तम्, [उच्चैः] उच्चैस्तराम्, [अध्वनन्] । अत्राग्निशिखानिभेत्युपमाया अशनिशब्दशङ्केति भ्रान्तिमतः आस्फालितमध्वनदिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य च सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ७ ॥

समेति ।—[अथ] धनुरास्फालनानन्तरं, [तरस्वी] बलवान्, [सः] चैद्यः, [समकालमिव] ; इत्युत्प्रेक्षा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी
 स तिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥
 ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजां
 गुरुपक्षाऽऽश्रयिणां शिलीमुखानाम् ।
 गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
 सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥

[अभिलक्षणीयग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गः] अभिलक्षणीया दृश्याः, ग्रहो
 ग्रहणं, सन्धानं मौढ्या योजनं, विकर्षणमाकर्षणम्, अपवर्गो मोक्षश्च येषां
 तैः, [शरैः, साभिसरं] सानुचरम्, [उपेन्द्रं] हरिं, [तिरस्कर्तुम्]
 आच्छादयितुम्, [अभ्यवर्षत्] ॥ ८ ॥

ऋजुर्तेति । [ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजाम्] ऋजुता अवक्रत्वम्
 अकुटिलबुद्धित्वञ्च, फलं शल्यं श्रेयश्च, तेन योगः, शुद्धिर्लोहशुद्धिर्निर्विषय-
 त्वञ्च ; अन्यत्र,—वाच्याऽऽभ्यन्तरशुद्धिः, तां भजन्तीति तद्भाजाम् ; गुरो-
 र्मेहतः, पक्षस्य कङ्कादिपक्षस्य सहायस्य च, आश्रयः आश्रयणमेवामस्तौति
 [गुरुपक्षाऽऽश्रयिणां, शिलीमुखानां] शराणां, [गुणिना] ज्यावता, [नति-
 मागतेन] आकर्षणाऽऽकुञ्चितकोटित्वं विधेयत्वञ्च प्राप्तेन, [चापेन
 सह, सन्धिः] सम्बन्धः, [समञ्जसः] साधोयान्, [बभूव] ; अवलवतां
 बलिना नम्रेण सन्धिरेवाचित इति भावः । अत्र प्रस्तुतचापशिली-
 मुखयोर्विशेषणसाम्यादप्रस्तुतारिविजिगीषुवस्तुप्रतीतिः समासोक्तिः ; तच्च
 साम्यं वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्ववसायात् सिद्धम् । न चात्र समा-
 नालङ्कारशङ्का कार्या ;—“समानालङ्कृतियोगे वस्तुनोरनुरूपयोः”
 इत्यनुरूपयोरेव वस्तुनोर्योगेन तस्योपस्थानादित्यनुसन्धेयम् ; जिगीषु-
 गुणयोगिनोरिह भेदात् ॥ ९ ॥

अविषह्यतमे कृताधिकारं
 वशिना कर्मणि चेदिपार्थिवेन
 अरसद्वनुरुच्चकैर्दृढार्त्ति-
 प्रसभाऽऽकर्षणवेपमानजौवम् ॥ १० ॥
 अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं
 दधतः शुद्धिभृतो गृह्येतपक्षाः ।
 वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
 क्षितिभर्तुर्वनुषः शराः प्रसस्युः ॥ ११ ॥

अविषह्येति ।—[वशिना] स्वतन्त्रेण, [चेदिपार्थिवेन, अविषह्य-
 तमे] दुष्करे, [कर्मणि] अरिजयव्यापारे, [कृताधिकारं] कृत-
 नियोगं, नियुज्यमानमित्यर्थः, अत एव [दृढार्त्तिप्रसभाऽऽकर्षणवेप-
 मानजौवं] दृढयोरर्त्त्याः कोट्योः, प्रसभाऽऽकर्षणेन वेपमाना दोषयमाना,
 जीवा ज्या यस्य तत् ; अन्यत्र,—दृढया अर्त्या ताडनेन, प्रसभाऽऽकर्षणेन
 च वेपमानः कम्पमानः, जौवः प्राणा यस्येत्यर्थः । ‘अर्त्तिः पीडाधनु-
 ष्कोट्योः’ इत्यमरः । ‘जौवः प्राणेऽस्त्रियां ना तु जन्तावात्मनि
 गीयते । त्रियु जीवति मोर्व्यः स्त्रो’ इति वैजयन्ती । [धनुरुच्चकः,
 अरसत्] अध्वनत्, आक्रन्ददित्यर्थः । यथा राज्ञा नियुक्तः पराधीनः
 बलादाक्रुष्यमाणः क्रोशति, तद्वदित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषण-
 साम्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरुषप्रतीतिः समामोक्तिः ॥ १० ॥

अन्विति ।—[अथ] आकर्षणानन्तरं, [क्षितिभर्तुः] चैद्यस्य,
 [धनुषः] सकाशात् ; अनुसन्तत्या पतन्तीति [अनुसन्ततिपातिनः]
 अविच्छेदवर्त्तिनः, [पटुत्वं] लक्ष्यभेदपाटवं वाचकत्वशक्तिञ्च, [दधतः,
 शुद्धिभृतः] लोहशुद्धिभृतः निर्विषा वा ; अन्यत्र,—साधव इत्यर्थः,

गवलासितकान्ति तस्य मध्य-

स्थितघोराऽऽयतबाहुदण्डनासम् ।

दृष्टे कुपितान्तकोन्नमद्भू-

युगभीमाऽऽकृति कार्मुकं जनेन ॥ १२ ॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः

खमयःश्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।

जलदैरिव रंहसा पतद्भिः

पिदधे संहतिशालिभिः शरीरैः ॥ १३ ॥

[गृहीतपक्षाः] स्वीकृतकङ्कादिपलाः ; अन्यत्र,—गृहीतनिवृत्तादि-
साध्यार्थाः । ‘पक्षः पार्श्वगुरुत्वाध्यसहायबलभित्तिषु’ इति वैजयन्ती ।
[शराः, वादिनः] कथकस्य, [वदनात्, शब्दाः] प्रतिज्ञाहेत्वादयः,
[इव, प्रससुः] निर्जग्मुः । श्लिष्टविशेषणयमुपमेति केचित् । श्लेष एव
प्रकृताप्रकृतविषय इत्यन्ये ॥ ११ ॥

गवलंति ।—[गवलासितकान्ति] ‘गवलं माहिषं शृङ्गम्’ इत्य-
मरः । तद्वदसितकान्ति कृष्णवर्णं, [मध्यस्थितघोराऽऽयतबाहुदण्डनामं]
मध्ये स्थिता घोरा भीमा, आयता च बाहुदण्डो नासा नामिकेव
यस्मिन् तत्तथोक्तं, [कुपितान्तकोन्नमद्भूयुगभीमाऽऽकृति] कुपित-
स्यान्तकस्य मृत्योः, उन्नमत् उन्नतं, यद्भूयुगं, तद्वद्भीमा आकृतिर्यस्य तत्,
[तस्य] चैवस्य, [कार्मुकं जनेन, दृष्टे] दृष्टम् ; सभयविस्मयमिति
भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदिति ।—[तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः] तडिदुज्ज्वला दीप्ताः,
जातरूपस्य हेम्नः, पुङ्खाः कर्त्तव्यो येषां तैः, [अयःश्याममुखैः] अयो-
वत् श्याममुखैः श्यामाग्रैः, [अभिध्वनद्भिः] ध्वनिभिः स्वनत्यक्षैर्गर्जद्भिश्च,

शितशल्यमुखावदोर्णमेघ-
 चरदम्भःस्फुटतीव्रवेदनानाम् ।
 स्रवदसुततीव चक्रवालं
 ककुभामौर्णविषुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४
 अमनोरमतां यती जनस्य
 क्षणमालोकपथान्नभःसदां वा ।

[रंहसा] वेगन, [पतङ्गिः] धावङ्गिः, [संहतिशालिभिः] मङ्ग-
 वाहिभिः, [शराघैर्जलदेरिव, खम्] आकाशं, [पिदधे] पिहितम् ।
 कर्मणि लिट् । “वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः” (का०) इत्यपे-
 रकारलोपः । * उपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

शितेति ।—[सुवर्णपुङ्खाः] सुवर्णकर्तृरिकाः शराः, [शितशल्य-
 मुखावदोर्णमेघचरदम्भःस्फुटतीव्रवेदनानां] शितैर्निशितैः, शल्यमुखैः
 फलाग्रैः, अवदोर्णा अवभिन्नाः, ये मेघास्तेभ्यः चरता स्रवता, अम्भसा
 स्फुटा व्यक्ता, तीव्रा वेदना यासां तासां, [ककुभां] सम्बन्धि, [स्रवदसु-
 ततीव] स्रवन्ती असुततिरसुमन्ततिर्यस्य तदिव, शरप्रहारवेदनया
 रुददिव स्थितम् ; इत्युत्प्रेक्षा । [चक्रवालं] मण्डलम्, [और्णविषुः]
 आच्छादयामासुः । ऊर्णोर्तिलुङ्गीडागमे तस्य “विभाषोर्णोः” (१।२.३
 पा०) इति डित्वाभावपक्षे “ऊर्णोर्तिर्विभाषा” (७।२।६ पा०) इति
 वृद्धिविकल्पात् पक्षे गुणः, अजादित्वात् “आटश्च” (६।१।८० पा०)
 इति वृद्धिः ॥ १४ ॥

अमन इति ।—[विशिखेः] वैद्यबाणैः ; कर्तृभिः । [पिहित-
 ता-

* “अथवादापसुपः” (२।४।८२ पा०) इति सूत्रे दीक्षितैः धृता एषा
 कारिका । पराङ्गन्तु तत्र प्रदर्शितं यथा,—“आपं चैव हलानां यथा वाचा निशा
 दिशा ॥” इति ।

रुरुधे पिहिताहिमद्युतिद्यौ-
 विंशिवैरन्तरिता च्युता धरित्वी ॥ १५ ॥
 विनिवारितभानुतापमेकं
 सकलस्यापि मुरद्विषो बलस्य ।
 शरजालमयं समं समन्ता-
 दुरु सद्येव नराधिपेन तेन ॥ १६ ॥
 इति चेदिमहोभृता तदानीं
 तदनौकं दनुसूनुसूदनस्य ।

हिमद्युतिः] तिरोहिताकां ; अत एव [अमनोरमतां, यती] प्राप्नु-
 वती । इणः शतरि “उगितश्च” (४।१।६ पा०) इति ङीष् । [द्यौः]
 वाकाशं, [जनस्य] भोमलोकस्य, [आलोकपथात्] दृष्टिमार्गात्,
 [क्षणं, रुरुधे] रुडा । रुरुधः कर्मणि लिट् । अत्र पथो रोधापाय-
 त्वात् “ध्रुवमपाये—” (१।४।२४ पा०) इति अपादानत्वेन पञ्चमी ।
 तथा [अन्तरिता च्युता] तिरोहिता नष्टा, अत एव अमनोरमतां यती
 [धरित्वी नभःसदां वा] आलोकपथात् रुरुधे । वाकारो जनसमुच्च-
 यार्थः । अत्र दुधरित्वोः प्रकृतयोरेव रोधाऽऽख्यतुल्यधर्मयोगात्तुल्ययोगिता-
 भेदो, ताभ्यामेव जनस्य नभःसदां यथासङ्गान्वयात् यथासङ्गा-
 ऽलङ्कारः मापेक्षतया सङ्कीर्त्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितंति ।—[नराधिपेन सकलस्यापि, मुरद्विषः] हरेः,
 [बलस्य] सैन्यस्य, [विनिवारितभानुतापं] विनिवारितो भानुतापो
 येन तत्, [एकम्] अद्वितीयं, [शरजालमयं] बाणवृन्दाऽऽलकम्, [उरु]
 महत्, [सद्येव] सदनमिव ; इत्युत्प्रेक्षा । [समं] युगपत्, [समन्तात्,
 तेन] कृतमित्यर्थः । तनोतेः कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं, [चेदिमहोभृता] चेद्येन, [तदानीं]

वयसामिव चक्रमक्रियाकं
 परितोऽरोधि विपाटपञ्चरेण ॥ १७ ॥
 द्रुषुवर्षमनेकमेकवीर-
 स्रदरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः ।
 अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः
 प्रतिवादीव निराकरोत् प्रमाणैः ॥ १८ ॥
 प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
 श्रवणोपान्तिकनीयमानगव्यम् ।

तत्काले, [दनुसूनुमूदनस्य] दानवान्तकस्य हरेः, [तत्, अनौकं] बलम् ।
 'वरुधिनी बलं सैन्यं चकच्चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । [वयसां
 चक्रं] पक्षिसङ्घः, [इव, अक्रियाकं] निश्चेष्टं यथा तथा, [विपाट-
 पञ्चरेण] विपाटयन्तीति विपाटाः शराः । पचाद्यच् । तैरेव पञ्च-
 रेण, [परितः] सर्वतः, [अरोधि] रुद्धम् । रुधः कमेणि लुङ् ।
 उपमा ॥ १७ ॥

द्विष्विति । [अथ] अनौकरोधनानन्तरम्, [एकवीरः] महा-
 शूरः, [अच्युतः] हरिः, [अरिप्रच्युतं] शत्रुगलितं, [तत्, अनेकम्]
 अपरिमितम्, [द्रुषुवर्षं, पृषत्कैः] बाणैः, [वादिकृतं] वादिना प्रयुक्तं,
 [प्रमाणम्] अनुमानम्, [अन्यैः प्रमाणैः] प्रत्यनुमानैः, [प्रतिवादीव
 निराकरोत्] । "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" (वा०) * इति समासात्
 समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतीति ।—[प्रतिकुञ्चितकूर्परेण] कुञ्चितकफोणिना । 'स्यात्

* "सुपां धातुप्रातिपदिकयोः" (२।४।७१ पा०) इति सूत्रे दीक्षितघृतं
 वार्त्तिकसूत्रमन्तत् ।

ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्त-

प्रचुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥

उरसा विततेन पातितांसः

स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानौम् ।

क्षणमालिखितो नु सौष्ठवेन

स्थिरपूर्वापरमुष्टिरात्रभौ वा ? ॥ २० ॥

कर्फाणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः । [तेन] हरिणा, [श्रवणोपान्तिकनीय-
मानगव्यं] श्रवणोपान्तिकं नीयमाना आकृष्यमाणा, गव्या ज्या यस्य
तत् । 'गव्यं गवां हिते गव्या ज्यायां क्षीरादिके विषु' इति विश्वः ।
[धनुः] शार्ङ्गं, [घनान्तमत्तप्रचुरक्रौञ्चरवानुकारं] घनान्ते शरदि, ये
मत्ताः प्रचुरा भूयः, क्रौञ्चास्तेषां रवमनुकरोतीति तदनुकारं, क्रौञ्च-
कूजितसदृशं यथा तथेत्यर्थः । "कर्मण्यण्" (३।२।१ पा०) इत्यण् । [उच्चैः]
तारं, [ध्वनति स्म] दध्वान । "लट् स्मे" (३।२।१८ पा०) इति भूते
लट् । स्वभावोक्त्यपमयोः सङ्करः ॥ १९ ॥

उरसति ।—[तदानौं] धनुष्कर्षणसमये, [विततेन] विस्तारितेन,
[उरसा] उपलक्षितः, [पातितांसः] नमितस्कन्धः, [मयूराञ्चित-
मस्तकः] मयूरवदञ्चितं मनोहरं, मस्तकं यस्य सः, उन्नमितमूर्धे-
त्यर्थः, [स्थिरपूर्वापरमुष्टिः] स्थिरौ दृढौ, पूर्वापरौ अग्रिमचरभौ,
मुष्टौ, गृहीतहस्ततलमोर्वीकौ पाणी यस्य सः, [सः] हरिः; सुष्ठु भावः,
सौष्ठवं तेन [सौष्ठवेन] स्थानकपाटवेन हेतुना, [क्षणम्, आलिखितो
नु] लिखित इव, [आवभौ वा ?] बभासे किम् ? नृशब्दो
वितर्कार्थः । 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः । वाशब्दोऽपि तादृश
इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनतो नितरां रयेण गुर्व्य-

स्तडिदाकारचलद्गुणादसङ्ख्याः ।

दूषवो धनुषः सशब्दमाशु

न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः

स्थगयन्नैकदिगन्तमायतान्तः ।

निरवर्णिं सकृत्प्रसारितोऽस्य

क्षितिभर्त्तेव चमूभिरेकबाहुः ॥ २२ ॥

ध्वनत इति ।—[नितरां, ध्वनतः] गर्जतः, [तडिदाकारचलद्गुणात्] तडित इवाऽऽकारो यस्य सः तडिदाकारः, चलनात्तेजोमयत्वाच्चाचिर-
प्रभाऽऽकारः, चलन् गुणो मौर्वी यस्य तस्मात् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनो
गुणाः' इत्यमरः । [धनुषः] शार्ङ्गात्, [गुर्व्यः] मद्गुर्व्यः, [असङ्ख्याः] अपरि-
मिताः, [दूषवः, अम्बुधरात्] मेघात्, [अम्बुधारा इव रयेणाऽऽशु सशब्दं
न्यपतन्] । अलोपमानोपमेययोरैकलिङ्गताऽन्वयादिपुशब्दो द्विलिङ्गो-
ऽपि स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुक्त इति ज्ञापनाय गुर्व्य इति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरं इति ।—[शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः] शिखरं शृङ्गमिव, उन्नतं
निष्ठुरांसपीठं यस्य सः, [एकदिगन्तम्] एकदिग्भागं, [स्थगयन्,
आयतान्तः] द्राघिष्ठस्वरूपः । 'अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चय-
ऽन्तिके' इति वैजयन्ती । [सकृत्प्रसारितः] ; न तु पुनःपुनरिति
स्थैर्योक्तिः । [अस्य] हरेः, [एकबाहुः] चापरोपितो वामबाहु-
रित्यर्थः, [चमूभिः, क्षितिभर्त्तेव] भूधर इव, [निरवर्णिं] साधु
निरौक्षित इत्यर्थः । 'निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनाऽऽलोकनेक्षणम्' इत्य-
मरः ॥ २२ ॥

तमकुण्ठमुखाः सुपर्णकेतो-

रिषवः क्षिप्तमिषुव्रजं परेण ।

विभिदामनयन्त कृत्यपन्नं

नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मृगारे-

र्विशिखैः सम्मुखमुज्ज्वलाङ्गलेखैः ।

लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां

विफला शत्रुशराऽऽवलिः पपात ॥ २४ ॥

तमिति ।—[अकुण्ठमुखाः] निश्चिताग्राः प्रभलभगिरश्च, [सुपर्ण-
केतोः] गरुडध्वजस्य हरेः, [इषवः, परेण] अरिणा, [क्षिप्तं] मुक्तं,
[तम् इषुव्रजम्, अयथार्थवर्णाः] अमत्याक्षराः, कपटवचनाः उभय-
व्रतना इत्यर्थः । ‘कृत्यज्ञेयो यथावर्णश्चारः प्रणिधिरेव च’ इत्युत्पल-
माला । [नेतुः] नायकस्य जिगीषोः, [नृपतेः, कृत्यपन्नम्] अमात्यादि-
भेद्यवर्गम्, [इव] । ‘कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये घनादिभिः’ इत्य-
मरः । [विभिदां] भेदम् । “पिङ्गिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०)
इत्यङ् । [अनयन्त] । “स्वरितञितः—” (१।३।७२ पा०) इत्यात्मने-
पदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति ।—[उज्ज्वलाङ्गलेखैः] उज्ज्वलाः स्फुटाः, अङ्गेषु
लेखाश्चित्रलेखा नखरेखाश्च येषां ते, [मृगारैर्विशिखैः, दयितैः] प्रियैः,
[इव, सम्मुखं] समक्षमेव, [खण्डिता] नुन्ना ; अन्यत्र,—अवमानिता ; अत
एव [विफला] विशल्या अलञ्जकामा च ; अत एव [लघिमानम्] अगुरु-
त्वम् अल्पताच्च, [उपेयुषी शत्रुशराऽऽवलिः पृथिव्यां पपात] । अत्र प्रकृत-
शराऽऽवलिर्विशेषणसाम्यादप्रकृतखण्डितानायिकाप्रतीतिः समामोक्तिः ।
दयितैरिवेत्यपमा खण्डिताविशेषणान्तःपातित्वादङ्गमेव ; अत एव

प्रमुखेऽभिहताश्च पञ्चवाहाः
 प्रसभं माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।
 परिपूर्णतरं भुवो गतायाः
 परितः कातरवत् प्रतीपमौयुः ॥ २५ ॥
 इतरेतरसन्निकर्षजन्मा
 फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।
 पटलानि लिहन् बलाहकाना-
 मपरेषु क्षणमज्ज्वलत् कृशानुः ॥ २६ ॥

“ततश्च विशेषणसाम्यं श्रिष्टतया साधारण्येनोपम्यगर्भत्वेन च भावान्निष्ठा
 भवति” इत्युक्तं सर्वस्वकारैः । ‘ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषा-
 यिता’ इति । साऽप्येवं पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुख इति ।—पटाणि वहन्तीति [पञ्चवाहाः] पन्निगश्चैद्य-
 शराः । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इति अण् । [माधवमुक्त-
 वत्सदन्तैः] शौरिन्निप्रशरैः, [प्रसभं] बलात्, [प्रमुखे] शल्याग्रे वदने च,
 [अभिहताः] खण्डिताः सन्तः, अत एव कातरैः तस्तैस्त्वयं [कातर-
 वत्] । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [परिपूर्णतरं गतायाः] यावत् गन्तव्यं
 गताया इत्यर्थः, [भुवः] अन्तरालभूमेः, [परितः, प्रतीपं] प्रति-
 कूलम्, [ईयुः] प्रापुः, प्रत्यागता इत्यर्थः, [च], माधवान्तिकात् प्रत्यावृत्त्य-
 जग्मुर्इत्यर्थः । चकारः पूर्वश्लोकोक्तपतनसमुच्चयार्थः । केचित् खण्डिता-
 स्तत्रैव पेतुः, केचिन्मुखेषु प्रतिहताः प्रतिनिवृत्ताः इत्यर्थः । कातर-
 वदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ २५ ॥

इतरेतरेति ।—[इतरेतरसन्निकर्षजन्मा] शराणां मिथः मंग्ले-

शरदौव शरश्रिया विभिन्ने
विभुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले ।
विकसन्मुखवारिजाः प्रकामं
बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥
स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः
कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः ।

षोडशः । जन्मोत्तरपदत्वाद्वाधिकरणोऽपि बहुव्रीहिरिष्यते । * [फल-
सङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः] फलसङ्घट्टेन शल्यसङ्घट्टेन, विकीर्णां विस्फु-
लिङ्गा यस्य सः, [कृशानुः] अग्निः, [बलाहकानां] वारि वहन्तीति
बलाहकाः । पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां, [पटलानि, लिहन्] आस्वा-
दयन्, [अपरेषु] शत्रुषु । “समरेषु” इति पाठे,—समरेषु युद्धेषु, [क्षणम्,
अज्वलत्] अदीप्यत । अत्र शत्रुबलाहकानाम् अग्निदाहोऽऽस्वादाम्
स्वन्धेऽपि तत्स्वन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

शरदौवेति ।—[विभुना] देवेन ; कर्ता । [शरश्रिया] शरसम्पदा ;
करणेन । [शरदौव, शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले] शत्रुशिलीमुखा अभ्रा-
णीव, तेषां जाले, [विभिन्ने] सति, [विकसन्मुखवारिजाः] विकसन्ति
मुखानि वारिजानि इव यासां ताः, [यादवध्वजिन्यः] यदुमेनाः,
[आशाः] दिशः, [इव प्रकामं बभुः] । अनेकैवेयम् उपमा ॥ २७ ॥

स इति ।—[कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः] कृतस्तिग्मद्युतिमण्डल-
स्यापलापो निङ्गवो यैस्तैः, आच्छादितार्कमण्डलैरित्यर्थः, [शरौघैः, दिवम्]

“अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” (५ अधि० २ अध्या०
१८ सू०) इति वामनसूत्रात् ।

ददृशेऽथ च तस्य चापयष्ट्या *

दूषुरेकैव जनेः सकृद्विसृष्टा ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपक्षात्

न सपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।

शिशुपालबलानि कृष्णमुक्तः

सुतरां तेन तताप तोमरौघः ॥ २९ ॥

आकाशं, [सः] हरिः, [समचिच्छदत्] छादयति स्म । छादे: “गो चङुप-
धाया ऋस्वः” (७।४।१ पा०) इति ऋस्वः । “सन्धतः” (७।४।७६ पा०)
इत्यभ्यासस्येत्वम् । युक्तश्चैतत्, लघुहस्तत्वादस्येत्याश्रयिनोत्प्रेक्ष्यते;—
[अथ] अस्मिन्नवसरे, [तस्य] हरेः, [चापयष्ट्या] दूषुः, [सकृत्] एकदा,
[विसृष्टा] मुक्ता, [एकैव जनेः, ददृशे] दृष्टा, [च] । दूषूणां पुङ्गवान्-
पुङ्गवमनाद्वाघौयानेक एवेषुरेकदैव गच्छति ; इत्युत्प्रेक्षा । ईदृशलघुहस्त-
स्याऽऽकाशसञ्छादनं युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥

भवतीति ।—[विपक्षात्] शत्रुकुलात्, [आगतः, सपक्षः]
कङ्कादिपक्षवान्, सुहृच्च, [अपि, निर्वृतेर्विधाता] सुखकरः, [न भवति ।
हि] यतः, [स्फुटं, तेन] कारणेन, [कृष्णमुक्तस्तोमरौघः]
शिशुपालबलानि सुतरां, तताप] ददाह ; अतः शत्रुकुलादागतः
स्वजनोऽपि न विश्वसनीय इत्यर्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वर्त्तक इति विरोधे-
ऽपिष्ठब्धः । विपक्षादागत इत्यविरोधाद्विरोधाऽऽभासः ॥ २९ ॥

* “चापयष्ट्याः” इत्यत्र “चापयष्ट्याम्” इति कश्चित् पाठो दृश्यते । षष्ठी-
सम्बन्धोर्विशेषात् तत्र अर्थगतं किञ्चिद्विशिष्टं नास्तीति ज्ञेयम् ।

गुरुवेगविराविभिः पतत्रै-
रिषवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।
विनतासुतवत्तलं भुवः स्म
व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥
शतशः परुषाः पुरो विशङ्कं
शिशुपालेन शिलौमुखाः प्रयुक्ताः ।
परमर्मभिदोऽपि दानवारे-
रपराधा इव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

गुर्विति ।—[गुरुवेगविराविभिः] गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वन-
स्तीति तथोक्तेः । रोतेर्णिनिः । शौघवेगविराववङ्किः, [पतत्रैः]
पक्षैरुपलक्षिताः, [काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः] काञ्चनेन पुङ्गलिप्तेन, पिङ्ग-
लाङ्गभासः ; अन्यत्र,—काञ्चनवदिति विग्रहः, [इषवः] शोरि-
शराः, [विनतासुतवत्] वैनतेयैस्तुल्यं, [व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं] व्यथिता
भौषिताः, अत एव भ्रान्ता मूढाः, भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा, [भुवस्तलं]
पातालं, [विशन्ति स्म] । तद्वितगता श्रोती पूर्णापमा, पाताल-
प्रवेशासम्बन्धातिशयोक्त्या मङ्गीर्यते ॥ ३० ॥

शतश इति ।—[शिशुपालेन, पुरः] अग्रे, [विशङ्कं] निःशङ्कं,
[शतशः, प्रयुक्ताः] क्षिप्ताः, उच्चारिताश्च, [परुषाः] निष्ठुराः, [पर-
मर्मभिदोऽपि, शिलौमुखाः] शराः, शतशः [अपराधाः] पञ्चदशसर्गोक्ताः
अभिज्ञापाः, [इव, दानवारेः] हरेः, [व्यथां] दुःखं, [न वितेनुः] ।
खलापकारा महतामकिञ्चित्करा इति भावः । समासगतीपमा ॥ ३१ ॥

विहिताङ्गुतलोकसृष्टिमाये
 जयमिच्छन् किल मायया मुरारौ ।
 भुवनक्षयकालयोगनिद्रे
 नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥
 सलिलाऽऽर्द्रवराहदेहनीलो
 विदधङ्गास्करमर्थशून्यमञ्जम् ।
 प्रचलाऽऽयतलोचनारविन्दं
 विदधे तद्वलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

विहितेति ।—[नृपतिः] चैव, [विहिताङ्गुतलोकसृष्टिमाये]
 विहिता अङ्गुता लोकसृष्टिरेव माया यस्मिन् तस्मिन्, [भुवनक्षयकाल-
 योगनिद्रे] भुवनक्षयकाले प्रलयकाले, न त्विदानीमिति भावः,
 उचिता योगनिद्रा यस्य तस्मिन्, [मुरारौ मायया जयमिच्छन् किल] ;
 न तु जेष्यतीति भावः ; स्वापयतीति [स्वापनम् अस्त्रम्. आजहार]
 प्रयुक्तवानित्यर्थः । अनादिमायाऽऽधारे सकलभुवनसृष्टिसंहारमहानाटक-
 मृतधारे सर्वाङ्गुतनिधाने सकलकलुषकषणपटुतराभिधाने पुराणेन्द्र-
 जालिके भगवति हरावपि मायया जिगीषेत्यहो ! महानस्य व्यामोह
 इति भावः । अत्र हरिविशेषणैस्तस्य दुर्जयत्वमिदं काव्यलिङ्गम् ॥३२॥

सलिलेति ।—[सलिलाऽऽर्द्रवराहदेहनीलः] सलिलेनाऽऽर्द्रं यो वराह-
 देहस्तद्वनीलः, [भास्करं] भासं प्रकाशं, करोतीति भास्करः । “दिवा-
 विभा—” (३।२।२१ पा०) इत्यादिना टप्रत्ययः । तम्, [अर्थशून्य-
 मञ्जम्] अर्थशून्या भास्करत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशून्या, मञ्जा भास्कराऽऽख्या
 यस्य तं, [विदधत्], सौरलोकमभिभवन्नित्यर्थः ; अन्धं करोतीति
 [अन्धकारः] स्वापनास्त्रप्रभवतमः । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् ।
 [प्रचलाऽऽयतलोचनारविन्दं] प्रचलानि निद्राघर्णितानि, आयतलोचना-

गुरवोऽपि निषद्य यन्निदद्रु-
 धनुषि क्ष्मापतयो न वाच्यमेतत् ।
 क्षयिताऽऽपदि जाग्रतोऽपि नित्यं
 ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निषक्ताः ॥ ३४ ॥
 श्रथतां व्रजतस्तथा परेषा-
 मगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
 सुगृहीतमपि प्रमादभाजां
 मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

श्वेवारविन्दानि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ; सूर्यतिरोधानेऽरविन्दमुकुलौ-
 भावस्यावश्यम्भावादिति भावः । [तद्वलं] हरिमैत्र्यम्, [अन्धम्] अपश्यं,
 [विदधे], निद्रां प्राविशदित्यर्थः । अत्रान्धमन्धेति सक्तद्वान्ननयुग्मपौन-
 रक्त्यादृष्टत्यनुप्रासभेदः ; तस्य वराहदेहनीललोचनारविन्देत्युपमा-
 रूपकयोः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरव इति ।—[गुरवः] धीराः, [क्ष्मापतयोऽपि धनुषि, निषद्य]
 श्रयित्वा, [निदद्रुः] सुपुपुः, इति [यत्, एतत्] धनुषि निद्राणं, [वाच्यं]
 निन्द्यं, [न] ; भवति । कुतः ?—[हि] यस्मात्, [ते] क्ष्मापतयः,
 [जाग्रतोऽपि] प्रबुद्धा अपि । जागर्तः शतरि अस्य “जक्षित्यादयः
 षट्” (६।१।६ पा०) इत्यभ्यस्तसंज्ञा, “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०)
 इति नुमप्रतिषेधः । [क्षयिताऽऽपदि] सर्वापन्निवारक इत्यर्थः, [तत्रैव]
 धनुषि, [नित्यं, निषक्ताः] संश्रिताः, [अभवन् ननु] ; जागरेऽपि
 धनुरेकशरणानां स्वामि तदाश्रये न दोष इत्यर्थः । अत्र सदा
 धनुराश्रयवाक्यार्थस्यावाच्यताहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

श्रथतामिति ।—[तथा] इति पूर्वोक्तधनुराश्रयणसमुच्चये ; यथा

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
 स्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानौम् ।
 भुवनत्रयकार्यजागरूकः
 स परं तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

तेषां धनुराश्रयणं, तथाऽन्येषां धनुर्गलनञ्चाभूदित्यर्थः, [श्लघतां] प्रयत्नश्रेष्ठिण्यं, [व्रजतः] भजतः, [स्त्रां] निजां, [धारणशक्तिं] वाहनसामर्थ्यम्, [उष्मतः] त्यजतः, [परेषां] राज्ञाम्; अग्र-
 चासौ पाणिश्चेति समानाधिकरणसमासः । ‘हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् (५अधि० २अध्या० २०सू०) इति वामनवच-
 नात् । तस्मात् [अग्रपाणेः, सुगृहीतमपि] सुष्ठु धृतमपि ; अन्यत्र,—
 स्वभ्यस्तमपि, [प्रमादभाजां] गुणनिकाशवधानरहितानां, [मनसः] चित्तात्, [शास्त्रं] विद्या, [इव अस्त्रम्, अगलत्] अभ्यश्यत्, निद्रापार-
 वश्यादित्यर्थः । इवेन सह नित्यसमासात् समासगता श्रोती पूर्णो-
 पमा ॥ ३५ ॥

उचितेति ।—[नीरराशौ] समुद्रे, [उचितस्वपनोऽपि] परिचित-
 निद्रोऽपि, [तदानौ] सर्वनिद्राऽवसरे, [स्वबलाम्भोनिधिमध्यगः]
 स्वसेनासागरमध्यगतः । “बलपाथोनिधि” इत्यपि पाठः । [भुवन-
 त्रयकार्यजागरूकः] भुवनत्रयकार्यं त्रैलोक्यरक्षाविधौ, जागरूकः
 प्रबुद्धः । “जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इत्युक्तप्रत्ययः । [सः, परः
 पुमान्] परमपुरुषः, [परं] केवलं, हरिरेवेत्यर्थः । ‘परमव्ययमिच्छन्ति
 केवले’ इति विश्वः । [तत्र] निद्राणालोके, [अजागः] जागर्ति
 च । सर्वान्वकारहारिणो नित्यप्रकाशचिदात्मनः तत्रापि कार्यग्रस्तस्य
 कुतो निद्रेति भावः । जागर्त्तर्लङि तिप् । अदादित्वाच्चापो लुकि
 सार्वधातुकगुणे रपरे “हल्ङ्याप्—” (६।१।६८ पा०) इति तिलोपे
 च रेफस्य विसर्जनौयः । अत्र समुद्रनिद्रालोकात्रैव जागरे विरोधपरि-

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टा-
उदभूत् कौस्तुभदर्पणं गतायाम् ।
पटु धाम ततो न चाद्भुतं तत्
विभुरिन्द्रकविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥
महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
स मणेरंशुचयः ककुम्भुखेषु ।
व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो
दददालोकमनाविलं बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

हारमुखेण कार्यजागरूकत्वपरमपुरुषत्वयोर्विशेषणगत्या तात्त्विकजाग-
रणहेतुकत्वात् विरोधाऽऽभाससङ्घौर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अथेति ।—[अथ] अन्धकारव्याप्यनन्तरं, [तस्य] हरः, [दृष्टो]
चक्षुषि, तेजसि इत्यर्थः । [सूर्यरुचीव] सूर्यतेजसि इव । कौस्तुभो
दर्पण इवेत्युपमितसमासः । सूर्यरुचीवेति लिङ्गात् । तं [कौस्तुभ-
दर्पणं, गतायां] प्रविष्टायां सत्यां, [ततः] कौस्तुभात्, [पटु] सर्वान्ध-
कारद्रावणे समर्थं, [धाम] तेजः, [उदभूत्] उदगात् । [तत्]
धामोद्भवनं, [न चाद्भुतम्] । कुतः ?—[असौ, विभुः] भगवान्,
[इन्द्रकविलोचनः] इन्द्रको विलोचने यस्य सः, [किल] खलु ; अत-
स्तच्चक्षुषोः सूर्याऽऽत्मकत्वात् तदभिहतात् कौस्तुभादर्पणादेरिव धाम-
प्रादुर्भावो व्यज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

महत इति ।—[सः] पूर्वोक्तः, [मणेः] कौस्तुभस्य, [अंशुचयः,
विकसद्विलोचनेभ्यः] विकसन्ति उन्मीलन्ति, विलोचनानि येषां तेभ्यः,
[बलेभ्यः, अनाविलं] प्रसन्नम्, [आलोकं] दर्शनं, तत्त्वज्ञानञ्च, [ददत्]
प्रतियच्छन्, [महतः] महाऽऽत्मनः, [प्रसादः] अनुग्रहः, [प्रणतेष्व]

प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादै-
 श्चकृपे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।
 तमसोऽभिभवादपास्य मूर्च्छा-
 मुदजीवत्सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥
 घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
 यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्विषन्तः ।
 ननु वारिधरोपरोधमुक्तः
 सुतरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

भक्तेषु, [इव, ककुम्मुखेषु] ककुभामग्रेषु, [व्यकसत्] अमूर्च्छत् ।
 पूर्योपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति ।—[प्रकृतिं] स्वभावं, [प्रतिपादुकैः] प्रतिपद्यमानैः ।
 “लषपतपद—” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः, “न
 लोका—” (२।३।६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [भानुमतः]
 अंशुमतः, [पादैः] रश्मिभिः, [च, पुनः] भूयः, [प्रसर्तुं, चकृपे] श्लेके ।
 ‘कृपू सामर्थ्ये’ भावे लिट्, “कृपो रो लः” (८।२।१८ पा०) इति
 ऋकारस्थस्यापि रेफस्य लकारः । [जीवलोकः] प्राणिवर्गश्च, [तमसः]
 अन्धकारस्य, [अभिभवात्] अभिभूतत्वादित्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः
 कृति” (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी । [सहसैव मूर्च्छामपास्य,
 उदजीवत्] उदञ्चसीत् । अलोज्जीवनस्य अर्ककरप्रसारहेतुकत्वाद्वाक्सार्व-
 हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

घनेति ।—[घनसन्तमसैः] घनं सान्द्रं, सन्तमसम् अन्धकारो येषु ।
 ‘अवसमन्वेत्यतमसः’ (५।४।७९ पा०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः ।
 “गत—” इति पाठि,—गतं सन्तननं येषां तैः, [यदुयोधैः] यादवभट्टैः,

व्यवहार इवानृताभियोगं
तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।
रिपुः स्वत्वणभीमभोगभाजां
भुजगानां जननीं जजाप विद्याम् ॥ ४१ ॥
पृथुदर्विभृतस्ततः फणौन्द्रा
विषमाशौभिरनारतं वमन्तः ।

[भूयः] पुनरपि, [जवेन युधि द्विषन्तः, रेधिरे] जिहिंसिरे, हता इत्यर्थः ।
राध्यतः कर्मणि लिट् । “राधो हिंसायाम्” (६।४।१२३ पा०) इत्येत्वा-
भ्यासलोपौ । तथा हि, [वारिधरोपरोधमुक्तः] वारिधरोपरोधात् मेघा-
पवरणात्, मुक्तः, [प्रभाणां] द्युतीनां, [पतिः] ; अर्कः इत्यर्थः, [सुतरा-
मुत्तपते ननु] प्रकाशत एव खलु । “उद्विभ्यां तपः” (१।३।२७ पा०)
इत्यात्मनिपदम् । अत्र यदुयोधानां द्युतिपतेश्च वाक्यभेदेन प्रतिविम्ब-
करणादृष्टान्तालङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः ।
लोके चन्द्रार्कादीनामुपमानानामबहुत्वेऽपि चन्द्रानना इतिवत् प्रत्येक-
मोपम्यात् ॥ ४० ॥

व्यवहार इति ।—[व्यवहारे] न्यायवाटि, [अनृताभियोगं]
मिथ्याऽभिर्ज्ञानम्, [इव, प्रकाशे] कौस्तुभतेजसि, [तिमिरं] प्रस्वा-
पनान्धकारं, [निर्जितवति] निरस्तवति मति, [अथ] एतन्निरस-
नानन्तरं, [रिपुः] वैद्यः, [उल्लगभीमभोगभाजाम्] उल्लगान् महतः,
भीमांश्च भोगान् फणान् कायांश्च, भजन्तीति तद्भाजः । ‘भोगः सुखं
स्वादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरः । तेषां, [भुजगानां, जननीम्]
उत्पादिकां, [विद्यां] मन्त्रं, [जजाप] जपति स्म ; भुजगास्व-
माजहारेत्यर्थः । “उल्लग” इत्यत्र क्वचित् “उत्फण” इति पाठः ।
उपमाऽलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः ॥ ४२ ॥

कृतकेशविडम्बनैर्विहायो

विजयं तत्क्षणमिच्छुभिच्छलेन ।

अमृताग्रभुवः पुरेव पुच्छं

बड्वाभत्तुरवारि काद्रवेयैः ॥ ४३ ॥

पृथिति ।—[ततः] भुजगास्त्रप्रयोगानन्तरं, [पृथुदर्विभृतः] * महाफणाधारिण इत्यर्थः ; अत एव ‘दर्वीकरो दीर्घपृष्ठः’ इत्यत्र दर्वीरूपः फण एव करो इत्यो यस्य प्रहारादौ इति व्याख्यातम् । [आश्वीभिः] दंष्ट्राभिः । ‘आशो चरगदंष्ट्रायाम्’ इति वैजयन्ती । [अनारतम्] अश्रान्तं, [विषं, वमन्तः] उद्गिरन्तः, [फणीन्द्राः] महासर्पाः, [विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागं] विलोलैश्चञ्चलैः, जिह्वा-युगैर्लीढो आस्वादितो, उभयसृक्कभागो उभो ओष्ठप्रान्तदेशो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । ‘प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी’ इत्यमरः । [युगपत् आविर्भवन्] । अत्र “उभाद्दुदात्तो नित्यम्” (५।२।४४ पा०) इति नित्यग्रहण-सामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभशब्दस्य स्थानेऽप्युभयशब्दस्यैव प्रयोगः । ‘उभय-पुत्रः’ इत्यादिप्रयोगसिद्धेरिति कव्युक्तमस्माभिः प्रकटितं बहुधा सञ्जी-विन्यां चाष्टापथे सर्वङ्गुषायाञ्च तत्र तत्र । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥४२॥

कृतेति ।—[कृतकेशविडम्बनैः] काष्णार्दिद्विहितकेशानुकारैः, [क्लेन] कपटेन, [विजयम्, इच्छुभिः] अभिलाषुकैः । “विन्दुरिच्छुः” (३।२।१६६ पा०) इति उपत्ययान्तो निपातः, “न लोका—” (२।३।६६ पा०)

“वदृभ्यां विन्” (उ० ४पा० ५३५०) इति दृष्ठातेः विनि डीषः वैभाषिकत्वेन विधानात् दर्विः इत्यपि सिध्यति ।

दधतस्तनिमानमानुपूर्व्या

बभुरक्षिश्रवसो मुखे विशालाः ।

भरतञ्चकविप्रणीतकाव्य-

ग्रथिताङ्गा इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

इत्यादिना षष्ठौप्रतिषेधः । [विहायः] आकाशं, [तत्क्षणं, काद्रवेयैः] कद्रुपुत्रैः फणीन्द्रैः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) इति ढक् । [पुरा] पूर्वम्, [इव, अमृताग्रभुवः] अमृताग्रजस्य, [बड्वाभक्तुः] उच्चैःश्रवसः, [पुच्छम्, अवारि] आवृतम् । वृतेः कर्मणि लुङ् । पुरा किल कद्रुविनतयोः कश्यपभार्ययोरुच्चैःश्रवसः पुच्छस्य कार्ष्णाश्वेत्यविवादे दास्यपणे काद्रवेयैः स्वमातुर्विजयाय गृहीतबालाकारैरुच्चैःश्रवसः पुच्छाऽऽच्छादनं चक्रे इति कथा पुराणादनुसन्धेया । उपमा ॥ ४३ ॥

दधत इति ।—[मुखे] मुखभागे, मुखसन्धौ च, [विशालाः] विस्तृताः, [आनुपूर्व्या] अनुक्रमेण, [तनिमानं] तनुत्वं, मुखादन्यत्र शरीरे उत्तरोत्तरं तनुत्वमित्यर्थः, [दधतः] ; अन्यत्र,—प्रतिमुखादिसन्धिषु गोपुच्छवत् सङ्क्षिप्तत्वं दधानाः, [अक्षिश्रवसः] सर्पाः, [भरतञ्चकविप्रणीतकाव्यग्रथिताङ्गाः] भरतञ्चो नाट्यशास्त्रज्ञः । ‘भरतो नाट्यशास्त्रेऽपि’ इति विश्वः । तेन कविना प्रणीतं प्रकल्पितं, यत् काव्यं कविकर्म, लक्षणया काव्यार्थः, कथावस्तु इति यावत् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जप्रत्ययः । तेन ग्रथिता गुम्फिताः, अङ्गाः परिच्छेदरूपाः अवान्तरसन्दर्भविशेषा येषु ते तथोक्ताः, [नाटकप्रपञ्चाः] नाटकविस्ताराः, [इव बभुः] ; इत्युपमा । “प्रपञ्चाः” इत्यत्र “प्रबन्धाः” इति कश्चित्पाठः । ‘प्रत्यक्षनेत्रचरितो बिन्दुबीजपुरस्कृतः । अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाऽऽश्रयः ॥’ इति अङ्गलक्षणम् । ‘मुखं प्रतिमुखं गभौऽवमर्श उपसंहतिः’ इति सन्धयः ॥ ४४ ॥

सविषश्वसनोद्धतोरुधूम-
 व्यवधिस्नानमरौचि पद्मगानाम् ।
 उपरागवतेव तिग्मभासा
 वपुरौदुम्बरमण्डलाऽऽभमूहे ॥ ४५ ॥
 शिखिपिच्छकृतध्वजावचूड-
 क्षणसाशङ्कविवर्त्तमानभोगाः ।
 यमपाशवदाशु बन्धनाय
 न्यपतन् वृष्णिगणेषु लेलिहानाः ॥ ४६ ॥

सेति ।—[तिग्मभासा] सूर्य्यण, [उपरागवता] राहुग्रास-
 वता, [इव], राहुग्रस्तेनेवेत्यर्थः । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दो च पूष्णि
 च’ इत्यमरवचनं ग्रासस्याप्युपलक्षणम् । [पद्मगानां, सविषश्वसनोद्धतोरु-
 धूमव्यवधिस्नानमरौचि] सविषैः श्वसनैः फूत्कारैः, उद्धतोरुधूमेन
 यो व्यवधित्तिरोधानं, तेन स्नाना निष्प्रभाः, मरौचयो यस्य तत्, अत
 एव [उदुम्बरमण्डलाऽऽभं] ताम्रपिण्डसच्छायम् । ‘अथ ताम्रकम् ।
 गुलवं स्नेच्छमुखद्वापृवरिष्ठोदुम्बराणि च’ इत्यमरः । [वपुः, ऊहे] ऊढम् ।
 बहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

शिखीति ।—पुनःपुनर्लेह्यनशीलाः [लेलिहानाः] सर्पाः । लिह-
 र्यङ्लुगन्तात्ताच्छीत्थे शानच्प्रत्यये “गुणो यङ्लुकोः” (७।४।८२ पा०)
 इत्यभ्यासस्य गुणः । लिहेर्लिट्ः कानजिति वृद्धभः । तदानीमभ्यास
 गुणानुपपत्तिः, भूतार्थासङ्गतिश्च । [शिखिपिच्छकृतध्वजावचूडक्षण-
 साशङ्कविवर्त्तमानभोगाः] शिखिपिच्छैः मयूरवर्हेः, कृतभ्यो ध्वजाना-
 मवचूडेभ्यः प्रकीर्णैभ्यः, क्षणं साशङ्काः जीवन्मयूरभ्रान्त्या सभयाः, अत एव
 द्विवर्त्तमानभोगाः विवर्त्तमानकायाः, व्यावृत्तदेहाः सन्तः इत्यर्थः, [आशु,

पृथुवारिधिवोचिमण्डलान्त-
 विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।
 दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये
 नवनिर्मोककृचिं ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥
 कृतमण्डलबन्धमुल्लसद्भिः
 शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः ।
 व्यरुचज्जनता भुजङ्गभोगै-
 र्दलितेन्द्रीवरमालभारिणीव ॥ ४८ ॥

वृष्णिगणेषु] यादवमङ्गेषु. [बन्धनाय]; यमपाशैस्तुल्यं [यमपाशवत्]
 कालपाशवत्; इत्युपमा । [न्यपतन्] निपत्य बबन्धुगित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथ्विति ।—[भुजङ्गमाङ्गमध्ये, पृथुवारिधिवोचिमण्डलान्तविलसत्-
 फेनवितानपाण्डुराणि] पृथोर्वारिधिवोचिमण्डलस्य अन्तर्मध्ये, विल-
 सन्तः फेना इव वितानपाण्डुराणि वितानपाण्डुरद्युतौनि, शुभ्रवर्णानी-
 त्यर्थः ; इत्युपमा । [ध्वजांशुकानि, नवनिर्मोककृचिं] नव-
 कञ्चुकशोभां, [दधति स्म] । ‘समो कञ्चुकनिर्मोको’ इत्यमरः ।
 निर्मोककृचिमित्यत्रान्यधमेत्यान्यत्रासम्बन्धेन, निर्मोकस्येवेति सादृश्या-
 ऽऽक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना फेनपाण्डुरोपमयाऽङ्गेन सङ्गी-
 र्यते ॥ ४७ ॥

कृतंति ।—[जनता] जनसमूहः । “ग्रामजन—” (४।२।४३
 पा०) इत्यादिना सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । [शिरसि, कृतमण्डलबन्धं]
 कृतो मण्डलबन्धो वलयोभावो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, [उल्लसद्भिः,
 प्रत्युरसम्] उरसि उरसि । “प्रतेरुरसः सप्तमोऽस्यात्” (५।४।८२ पा०)
 इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । [विलम्बमानैः] विशेषेण लम्बमानैः,
 [भुजङ्गभोगैः] अहिकायैः, [दलितेन्द्रीवरमालभारिणी] विक-
 शि—८५

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूला-
 दुरगैरा शिरसः सरत्नपुष्पैः ।
 दधुरायतवस्त्रिवेष्टिताना-
 मुपमानं मनुजा महीरुहाणाम् ॥ ४६ ॥
 बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनील-
 द्युतयो देहमितस्ततः श्रयन्तः ।
 दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेषु
 स्फुटपल्याणनिबद्धवर्धलीलाम् ॥ ५० ॥

सितनीलीत्यलमालभारिणी, [इव] ; इत्युत्प्रेक्षा । [व्यरुचत्] व्यरोचिष्ट ।
 “द्युग्गो लुङि” (१।३।८१ पा०) इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितेति ।—[च] किञ्चेति चार्थः, [मूलात्] पादमारभ्य-
 त्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमो । * [आ शिरसः] शिरोऽन्तम् । “आङ्-
 मर्यादा—” (२।१।१३ पा०) इत्यादिना विकल्पादसमासः । रत्नेरेव
 पुष्पैः सह वर्तन्ते इति [सरत्नपुष्पैः] । “तेन सहेति तुल्ययोगे”
 (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [उरगैः, परिवेष्टितमूर्त्तयः]
 वेष्टिताङ्गाः, [मनुजाः, आयतवस्त्रिवेष्टितानाम्] आयताभिर्वस्त्रोभि-
 र्लताभिः, वेष्टितानां, [महीरुहाणाम्, उपमानं] सादृश्यं, [दधुः] ; इत्यु-
 पमा ॥ ४६ ॥

बहुलेति ।—[बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनीलद्युतयः] बहुलाञ्जनस्य सान्द्र-
 कज्जलस्य, पङ्कपट्टः पङ्कघनः, तद्वन्नीलद्युतयः श्यामभासः, [दिङ्] श्रगौरम्,
 [इतस्ततः] पुच्छपार्श्वादिस्थानेषु, [श्रयन्तः] भजन्तः, [फणिनस्तुर-
 ङ्गमेषु, स्फुटपल्याणनिबद्धवर्धलीलां] स्फुटानि उज्ज्वलानि, यानि पल्या-

प्रसृतं रभसादयोऽभिनीला
 प्रतिपादं परितोऽभिवेष्टयन्ती ।
 तनुरायतिशालिनी महाऽहे-
 र्गजमन्दूरिव निश्चलं चकार ॥ ५१ ॥
 अथ सम्मितवीक्षितादवज्ञा-
 चलितैकोन्नमितम् माधवेन ।
 निजकेतुशिरःश्रितः सुपर्णा-
 दृढपद्मयुतानि पक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥

गोष् पत्न्ययनेषु, निबद्धानि वर्ध्नाणि वरताः । 'वर्ध्नं तपुवरतयोः' इति विश्वः । तेषां लीलां शोभां, [दधिरे] दधुः । वर्ध्नलीलामित्यत्रा सम्भवदस्तुसम्बन्धान्निदर्शनोक्तलक्षणा ॥ ५० ॥

प्रसृतमिति ।—[अयोऽभिनीला] अयसा अयोवत् इत्यर्थः, अभिनीला ; पादेषु [प्रतिपादम्] । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [अभिवेष्टयन्ती] ; आयत्या आयतेन, दीर्घेण इत्यर्थः, शालते या सा आयतिशालिनी, महाऽहेः] महोरगस्य, [तनुः] वपुः, [अन्दूः] शृङ्खला, [इव] । 'अन्दूस्तु शृङ्खलायां स्त्री' इति वैजयन्ती । [रभसात् परितः, प्रसृतं] प्रचरन्तं, [गजं निश्चलं चकार] । उपमा ॥ ५१ ॥

अथेति ।—[अथ] नागपाशबन्धनानन्तरं, [माधवेन] कृष्णेन, [अवज्ञाचलितैकोन्नमितम्] अवज्ञया अकिञ्चित्करत्वादनादरेण, चलिता प्रेरिता, एका उन्नमिता उत्क्षिप्ता, च भूर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८ पा०) इति ऋस्त्वम् । [सम्मितवीक्षितात्] सम्मितं चैव चापल्यदर्शनात् समन्दहासं, वीक्षितात्, [निजकेतुशिरःश्रितः] निजध्वजाग्रस्थितात् । श्रयतेः क्तिप् । [सुप-

द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रा-

दलघूदीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिषतोच्चकैश्चमूभि-

ज्वलतः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलपक्ष-

क्षणविक्षिप्तमहाऽम्बुवाहमत्स्यैः ।

र्णात्] ; पक्षिणां राजः राजानः तेषां [पक्षिराजां] पक्षिराजानां
गरुत्मताम् । ‘राजा राट् पार्थिवः’ इत्यमरः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”
(३।२।१७८ पा०) इति क्तिप् । [अयुतानि] अयुतसङ्ख्याः, [उदपत्न]
उत्पेतुः । “पुष्पादि—” (३।१।५५ पा०) इति लुङि च्छे रडादेशः । “पत-
पुम्” (७।४।१६ पा०) इति पुमागमः । “उदभूवन्” इति पाठे,—“भूवो
वुक्—” (६।४।८८ पा०) इति वुगागमः । माधवस्य सुपर्णवीक्षणवस्थो
चितभूविक्षिप्ताऽऽदिचेष्टाविवरणात् स्वभावोक्तिः । तदुक्तं दण्डिना,—
‘नानाऽवस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वज्जगती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च’
(२ परि० ८ श्लोकः) इति, ‘जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाऽऽख्यानमीदृशम्’
(२ परि० १३ सङ्गाकश्लोकस्य पूर्वार्द्धम्) इति च ॥ ५२ ॥

दुतेति ।—[द्रुतहेमरुचः] प्रतप्तकाञ्चनभासः ; इत्युपमा । [अलघू-
दीरितनादम्] अलघु उच्चैः, उदीरितनादम् उच्चरितघोषं यथा तथा ।
[खगेन्द्रात्] गरुत्मतः, [उत्पतन्तः] उद्भवन्तः, [खगाः] सुपर्णाः,
[ज्वलतः] प्रज्वलतः, [सप्तरुचेः] सप्तार्चिषोऽग्नेः, [उच्चकैः] ऊर्ध्व-
प्रसृताः, [स्फुलिङ्गा इव चमूभिः क्षणम्, ऐक्षिषत] ईक्षिताः । ईक्षतेः
कर्मणि लुङ् । अतोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमिति ।—[गगनार्णवं] गगनमर्णव इव गगनार्णवः तम्,
[अन्तरा] तस्य मध्ये इत्यर्थः । “अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०)

गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः

कुलजानां गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

पततां परितः परिस्फुरद्भिः

परिपिङ्गोक्तदिङ्मुखैर्मयूखैः ।

सुतरामभवद्दुरीच्यबिम्ब-

स्तपनस्तत्किरणैरिवाऽऽत्मदर्शः ॥ ५५ ॥

इति द्वितीया । अत्रार्णवस्यैकत्वेऽपि तदेकदेशापेक्षया भेदवत्त्वेन मध्य-
प्रतियोगित्वसम्भवात् न द्वितीयाऽनुपपत्तिः । [लोलपक्षक्षणाविक्षिप्त-
महाऽम्बुवाहमत्स्यैः] लोलैः पक्षैः क्षणाद्विक्षिप्ता महाऽम्बुवाहा मत्स्या
इव यैस्तैः, [गरुडैः] गरुत्मद्भिः, [सुमेरोः कुलजानां] हेमाद्रिवंश्या-
नाम्, अन्येषामहिरग्नयतया गरुडामास्यासम्भवादित्यर्थः । [इला-
धराणां] भूधराणाम्, अर्णवान्तश्चराणामित्यर्थः । ‘गोरिला कुम्भिनौ
क्षमा’ इति कोषः । [उपमानं] सादृश्यम्, [अलाभि] अलम्भि ।
लभेः कर्मणि लुङि “विभाषा चित्समुलोः” (७।१।६८ पा०) इति
विकल्पात् नुमभावः । अत्रेलाधराणामुपमानमिति व्यस्तोपमाया
अन्याभ्यां समासगताभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

पततामिति ।—[परितः परिस्फुरद्भिः] स्वविषयसङ्कुमात् समन्ता-
दङ्गसद्भिः, अत एव [परिपिङ्गोक्तदिङ्मुखैः] परिपिङ्गोक्तानि सौवर्ण-
त्वात् पिङ्गोक्तानि, दिङ्मुखानि यैस्तैः, [पततां] पक्षिणां, [मयूखैः,
तपनः] सूर्यैः, [तत्किरणैः] तपनकिरणैः, सङ्क्रान्तैरिति भावः ;
आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽत्र इति [आत्मदर्शः] दर्पणः, [इव, सुतरां
दुरीच्यबिम्बः अभवत्] स्वत एव दुर्दर्श इदानीमतिदुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः ।
अत्र तपनस्य दुरीच्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्यनाद्रिमन्य-

भमणाऽऽयस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुल्लसमानवैनतेय-

द्युतिभिन्नाः फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

अभितः क्षुभिताम्बुराशिधीर-

ध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः ।

जनयन्नभवद्युगान्तशङ्का-

मनिलो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

दधुरिति ।—[उल्लसमानवैनतेयद्युतिभिन्नाः] उल्लसमानाभिः दीप्य-
मानाभिः, वैनतेयानां द्युतिभिः भिन्नाः संवलिताः, [फणभारिणः]
फणाभूतः, [अम्बुधिमन्यनाद्रिमन्यभमणाऽऽयस्तफणीन्द्रपित्तजानाम्]
अम्बुधिमन्यने समुद्रमन्यते, अद्रेर्मन्दराद्रेरेव, मन्यस्य मन्यनदण्डस्य, भमणेन
आयस्तस्य निष्पीडितस्य, फणीन्द्रस्य वासुकेः, पित्तात् पित्तधातोः,
जातास्तज्जास्तेषाम् । ‘वैशाखमन्यमन्यानमन्यनो मन्यदण्डके’ इत्यमरः ।
मथेर्भावादिकस्येदित्वात् सर्वत्र नुमागमः । [मणीनां] मरकतानां,
[रुचं दधुः]; वैनतेयपीतिमसम्भेदात् कृष्णोरगा मरकतच्छायाभा-
र्कन्वित्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन रुचमिवेति सादृश्याऽऽक्षेपा-
दसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

अभित इति ।—[अभितः] उभयतः, [क्षुभिताम्बुराशिधीरध्वनिः]
क्षुभितो योऽम्बुराशिः उड्डेलाम्बुराशिः, तद्वज्जीरध्वनिः गम्भीरध्वनिः ;
इत्युपमा । [आकृष्टसमूलपादपौघः] आकृष्टाः पाटिताः, समूलाः पाद-
पौघाः तरुसमूहाः येन सः । अत्र पादपोन्मूलनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः । [युगान्तशङ्कां जनयन्] कल्पत्रयोत्प्रेक्षां जनयन् ; इत्यपि

प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवात-
 प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः ।
 भयविह्वलमाशु दन्दशूकै-
 विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥
 खचरैः क्षयमक्षयेऽहि सैन्ये
 मुक्तैर्दुष्कृतवत् तदोपनीते ।
 अयुगार्चिरिव ज्वलन् रुषाऽसौ
 रिपुरौदृच्छिषमाजुहाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

सैवातिशयोक्तिः । [नागविपक्षपक्षजन्मा] गरुडपक्षोद्भवः, [अनिलः, अभवत्] उदभवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति ।—[प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रवातप्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः] प्रचलतां पतगेन्द्राणां ये पत्रवातास्तैः प्रसभम् उन्मूलितैः आकृष्टैः, उत्पाटितैरित्यर्थः, शैलैर्दत्तो मार्गा रन्ध्रं येभ्यस्तैः, [विवशैः] परवशैः, निश्चेष्टैरित्यर्थः ; गर्हितं दृशन्ति भृशमिति [दन्दशूकैः] सर्पैः । ‘दन्दशूको विलेशयः’ इत्यमरः । “लुपसदचर—” (३।१।२४ पा०) इत्यादिना दंशैर्भावागर्हायां यङ् । “जपजभदहदशमञ्जपशाञ्च” (७।४।८६ पा०) इति अभ्यासस्य नुगागमः । “यजजपदशां यङ्” (३।२।१६६ पा०) इति दंश्यङन्तादृकजप्रत्ययः । [भयविह्वलं] भयेन विह्वलं विक्षिप्तं, विचित्रम् इत्यर्थः, यथा तथा, [आशु, स्वमेव धाम] पातालमेव, [आविविशे], तार्क्ष्यपत्रपवनोन्मूलितशैलरन्ध्रवर्त्मनैव पातालं प्रविष्टमित्यर्थः । विशेः कर्मणि लिट् । दन्दशूकानां रन्ध्रप्रवेशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति ।—खे चरन्तीति [खचरैः] वैनतेयैः । “चरेष्टः” (३।२।१६ पा०) इति टः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४

सहसा दधदुद्धताट्टहास-
 श्रियमुत्थासितजन्तुना स्वनेन ।
 वितताऽऽयतहेतिबाहु रुच्चै-
 रथ वेताल इवोत्पपात वज्जिः ॥ ६० ॥
 चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ
 रभसादम्बररोहिरोहिताश्रवः ।

पा०) इति लुक्प्रत्ययः । [अद्ये] अनत्ते, [अहिमैत्ये] सर्पमङ्गु, [सुकृतैः] हरिस्मरणादिपुण्यैः, [दुष्कृतवत्] ब्रह्महत्याद्येनोवत् ।
 “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०) इति तत्रार्थे वतिप्रत्ययः ।
 [क्षयमुपनीते] नाशं गमिते सति, [तदा] तत्काले, [रुषा] पौरुषवैफल्यरोषेण, [अयुगार्चिः इव] सप्तार्चिरिव, [ज्वलन्] दीप्यमानः, [असौ रिपुः] चैव ; उदर्चिष इमम् [ओदर्चिषम्] आग्नेयं, [मन्त्रम्, आजुहाव] आहुतवान्, जजापेत्यर्थः । ह्यतेर्लिट्, “अभ्यस्तस्य च” (६।१।३३ पा०) इति द्विवचनात् प्रागेव सम्प्रसारणम् । दुष्कृत-
 वदिति तद्धितगता श्रोतौ पूर्णोपमा ॥ ५८ ॥

सहसिति ।—[अथ] आग्नेयास्त्राऽऽज्ञानानन्तरम्, [उत्थासितजन्तुना] भौषितप्राणिकेन, [स्वनेन] ध्वनिना, [उद्धताट्टहासश्रियं] महाऽट्ट-
 हाससम्पदं, [दधत्], तेनैवाट्टहासवान्, तत्तुल्यनादवानित्यर्थः ; [वित-
 ताऽऽयतहेतिबाहुः] वितताः प्रसारिताः, आयता दीर्घाः, हेतयो
 ज्वालाः, बाहव इव हेतिबाहवो यस्य सः, [वज्जिः, वेतालः] भूतविशेषः,
 सः [इव, सहसा] झटिति, [उच्चैः] ऊर्ध्वम्, [उत्पपात] उत्तस्थो ।
 उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति ।—[चलितोद्धतधूमकेतनः] चलितश्चलंश्च, उद्धत उन्नतश्च,
 धूम एव केतनं केतुः यस्य सः, [रभसात्] वेगात्, [अम्बररोहिरोहिताश्रवः]

द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्

कनकस्यन्दनमुन्दरश्चाल ॥ ६१ ॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं

बहुलाऽऽर्द्राम्बुदपत्रबद्धधूमम् ।

परिदोषितदौर्घकाष्ठमुच्चै-

स्तरुवद्विप्रमुवोष जातवेदाः ॥ ६२ ॥

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुम्भाः

क्षणमालग्नकृशानुतामभासः ।

अम्बररोहिणी रोहिता वाहनमृगाः, अश्वा इव यस्य सः, [द्रुतमारुत-
सारथिः] द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव, सारथिर्यस्य सः, [कनकस्यन्दन-
मुन्दरः] कनकद्रववद्रस्यः ; इत्युपमा । [असौ] ; शिखा ज्वाला अस्य
मन्तीति [शिखावान्] आशुशुक्षणिः, [चचाल] ॥ ६१ ॥

ज्वलदिति ।—जातं वेदो धनं यस्मात् [जातवेदाः] तनूनपात्,
[ज्वलदम्बरकोटरान्तरालम्] अम्बरं कोटरमिव तस्यान्तरालम् अभ्यन्तरं,
ज्वलत् यस्य तत्, [बहुलाऽऽर्द्राम्बुदपत्रबद्धधूमं] बहुलाः सान्द्राः,
आर्द्राम्बुदाः पलाणोव तेषु बद्धधूमं, [परिदोषितदौर्घकाष्ठं] परि-
दोषिताः प्रज्वलिताः, दौर्घाः काष्ठा दिशः, काष्ठानीव यस्य तत्, [उच्चैः]
उन्नतं, [विश्वं] जगत् ; तरुणा तुल्यं [तरुवत्] तरुमिवेत्यर्थः ।
तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । [उवोष] ददाह । ‘उष दाहै’ लिट् लघू-
पधगुणे पश्चात् द्विर्भावः । “अभ्यासस्यासवर्णे” (६।४।७८ पा०)
इत्युवडादेशः, अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन गुणस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ।
तरुवदिति स्पष्टोपमालिङ्गात् सर्वलोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति ।—[गुरुतापविशुष्यदम्बुशुम्भाः] गुरुतापेन अतिदाहेन,

स्वमसारतया मसौभवन्तः

पुनराकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः

स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः ।

क्षणमात्रभवामभावकाले

सुतरामापुरिवाऽऽयतिं पताकाः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्वतश्चिराय

द्रुतचामीकरचारुतामिव द्याम् ।

विशुष्यदम्बवः क्षीयमाणोदकाः, अत एव शुभाश्चेति विशेषणसमासः ।
ततः [क्षणम्, आलग्नकशानुतामभासः] आलग्नेन कशानुना ताम्र-
भासो रोहितवर्णाः, अथ [असारतया] जलशोषान्निसारतया,
[मसौभवन्तः अम्बुवाहाः पुनः, स्वमाकारं] नीलरूपम्, [अवापुः] ।
अत्र मेघानां मसौभावादसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितेति ।—[ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः] ज्वलितेन प्रज्वलता,
अनलेन अनलपातेन, लोलाः पल्लवान्ताः अञ्जलाग्राणि यासां ताः,
[स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः] स्फुरद्भिः दीप्यमानैः, अष्टापदपत्रैः कनकरच-
नाभिः, पीतभासः पिङ्गलवर्णाः, [पताकाः] वैजयन्त्यः, [अभाव-
काले] विनाशकाले, [क्षणमात्रभवां] क्षणमात्रभाविनीं, क्षणमात्र-
स्थायिनीमित्यर्थः, [आयतिं] दैर्घ्यं, [सुतरामापुरिव] ; प्रदीपवदिति
भावः । अष्टसु लोहेषु पदम् अष्टेष्टापदम् । “अष्टनः संज्ञायाम्”
(६।३।१२५ पा०) इति दीर्घः । ‘रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो-
ऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति ।—[अथ] अनन्तरं, [मुरारिः, इति] इत्थं,

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्ने-

रथ मेघङ्करमस्मरत् मुरारिः ॥ ६५ ॥

चतुरम्बुधिगर्भधोरकुक्षे-

र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्वसिन्धोः ।

उदगुः सलिलाऽऽत्मनस्त्रिधाम्नो

जलवाहाऽऽवलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

[निखिलां, द्याम्] आकाशं, [द्रुतचामीकरचारुतां] प्रतप्तहेमकर्बुराम्, [इव] ; इत्युत्प्रेक्षा । [चिराय कुर्वतोऽग्नेः, प्रतिघातसमर्थं] प्रश्नमन-
क्षमम् ; मेघान् करोतीति [मेघङ्करं] मेघजननम् । “मेघर्त्तिभयेष
कञः” (३।२।४३ पा०) इति खलुप्रत्ययः । “अरुर्हिषदजन्तस्य मुम्”
(६।३।६७ पा०) इति मुसागमः । [अस्त्रं] वारुणास्त्रम्, [अस्मरत्]
अध्याहरत् * ॥ ६५ ॥

चतुरिति ।— [चतुरम्बुधिगर्भधोरकुक्षेः] चत्वारोऽम्बुधय एव गर्भ-
स्तेन धोरो गम्भोरः, कुक्षिर्यस्य तस्य, [वपुषः सन्धिषु, लीनसर्वसिन्धोः]
लीनाः सर्वाः सिन्धवो नद्यो यस्य तस्य, [सलिलाऽऽत्मनः] तोयाऽऽत्म-
नः कस्य ; त्रीणि धामानि स्थानानि भूरादौनि सत्त्वादौनि वा यस्य तस्य
[त्रिधाम्नः] हरेः, [शिरोरुहेभ्यः, जलवाहाऽऽवलयः] मेघपरम्पराः,
[उदगुः] उदभृवुः । “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति
गाऽऽदेशे “गातिस्था—” (२।४।७७ पा०) इत्यादिना सिचो लुक् ।
‘यस्य क्षेत्रेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै
तोयाऽऽत्मने नमः ॥’ (महा० शान्तिपर्व० ४७ अध्या० ६० श्लोकः)
इत्यागमोक्तं प्रमाणमिति भावः ॥ ६६ ॥

“अध्याहरत्” इत्यत्र “दध्यौ, आजहार इत्यर्थः” इति पाठान्तरम् ।

ककुभः कृतनादमास्तृणन्त-
 स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।
 उदनंसिषुरभ्रमभ्रसङ्घाः
 सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥
 तपनीयनिकर्षराजिगौर-
 स्फुरदुत्तालतडिच्छटाऽट्टहासम् ।
 अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह-
 ध्वनिताऽऽडम्बरमम्बरं बभूव ॥ ६८ ॥

ककुभ इति ।—[कृतनादं] कृतगर्जनं यथा तथा, [ककुभः,
 आस्तृणन्तः] आच्छादयन्तः । स्तृणातेलटः श्वादेशः । “आभ्यस्तयोः—”
 (६।४।११२ पा०) इत्याकारलोपः । [भानुभासाम्] अर्कीशूनां, [पटलानि,
 तिरयन्तः] तिरस्कुर्वन्तः । तिरःशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति
 व्यन्ताल्लटः श्वादेशः, णाविष्टवद्भावाट्टिलोपः । [अभ्रम्] आकाशं,
 [श्यामलिमानमानयन्तः] श्यामलत्वं प्रापयन्तः, [अभ्रसङ्घाः] मेघोघाः,
 [सपदि] सद्यः, [उदनंसिषुः] उत्पेतुः । उत्पृवात् नमतेलुडि
 “यमरमनमातां सक् च” (७।२।७३ पा०) इति सगिडागमौ,
 “नटि” (७।२।४ पा०) इति वृद्धिप्रतिषेधः । खभावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयमिति ।—[तपनीयनिकर्षराजिगौरस्फुरदुत्तालतडिच्छटाऽट्टहासं]
 तपनीयस्य हेम्नः, निकर्षराजयः कर्षणलेखा इव, गौर्यः पीताः । ‘गौरी-
 रूणे सिते पीते’ इत्यमरः । स्फुरन्त्यः, उत्ताला उडताः, तडिच्छटा वियु-
 क्ताः, एवाट्टहासा यस्य तत्तथोक्तम्, [अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताऽऽ-
 डम्बरम्] अनुबद्धोऽनुस्यूतः, समुद्धतः तारः, अम्बुवाहानां ध्वनिताऽऽडम्बरो

सवितुः परिभावुकैर्मरौचौ-
 नचिराभ्यक्तमतङ्गजाङ्गभाभिः ।
 जलदैरभितः स्फुरद्गिरुच्चै-
 विदधे केतनतेव धूमकेतोः ॥ ६६ ॥
 ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः
 प्रलयाऽऽप्लावमिवाभिदर्शयन्तः ।
 ववृषुर्वृषनादिनो नदीनां
 प्रतटाऽऽरोपितवारि वारिवाहाः ॥ ७० ॥

गर्जिताऽऽङ्गुलम्बरो यस्य तत्, [अम्बरं बभूव], तदाऽऽम्बुवाहैर्विद्युत्प्रभाभि-
 गर्जिताऽऽङ्गुलम्बरैश्चाट्टहासं कुर्वद्गिरिवाम्बरं बभाविष्यर्थः । व्यञ्जका-
 प्रयोगाद्भूम्योत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सवितुरिति ।—[सवितुः, मरौचौन्] मयूखान्, [परिभावुकैः]
 तिरस्कुर्वद्भिः । “लघपत—” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उक्त्वा-
 प्रत्यये “न लोका—” (२।३।६६ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
 [अचिराभ्यक्तमतङ्गजाङ्गभाभिः] अचिराभ्यक्तस्य सद्यःकृताभ्यङ्गस्य,
 मतङ्गजाङ्गस्य नागदेहस्य, इव भासो येषां तैस्तथोक्तैः । “भोभगो—”
 (८।३।१७ पा०) इत्यादिना रोयकारस्य “हलि सर्वेषाम्” (८।३।२२
 पा०) इति लोपः । [अभितः, स्फुरद्भिः] जृम्भमाणैः, [उच्चैः] उच्चतैः,
 [जलदैः, धूमकेतोः] अग्नेः, [केतनता] केतुत्वं, [विदधे इव] विहितेव,
 धूमकेतोः केतुत्वं प्राप्तमित्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६९ ॥

ज्वलत इति ।—[ज्वलतः, चित्रभानोः] अग्नेः, [शमनाय, प्रलया-
 ऽऽप्लावं] प्रलये कल्पान्ते, य आप्लावो महापूरः तम्, [अभिदर्शयन्त इव],
 इत्युत्प्रेक्षा । वृषवत् वृषभवत् नदन्ति गर्जन्तीति [वृषनादिनः] ।
 “कर्त्तर्युपमाने” (३।२।७६ पा०) इति शिनिः । अत एवोपमा ।

मधुरैरपि भूयसा स मेघ्यैः

प्रथमं प्रत्युत वारिभिर्दिदोपे ।

पवमानसखस्ततः क्रमेण

प्रणयक्रोध इवाशमद्विवादैः ॥ ७१

वारि वहन्तीति [वारिवाहाः] मेघाः । “कर्मख्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । [नदीनां, प्रतटाऽऽरोपितवारि] प्रतटेषु प्रतीरेषु, आरोपितानि भावितानि, वारोणि यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा, [वट्टेषु]; प्रलयकालमेघवदवर्षन्नित्यर्थः ॥ ७० ॥

मधुरैरिति ।—पवत इति पवमानो वायुः । “पूङ्यजोऽज्ञानन्” (३।२।१२८ पा०) इति शानन् । * तस्य सखा [पवमानसखः] अग्निः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) इति टच् । मैत्रोमालविवक्षा-यामयं निर्देशः, स्वसहकारिणी मैत्रीति नियमात् । सहकारित्वा-विवक्षायां वैपरीत्यात् बहुव्रीहौ तु न समासान्तः । स्वामी तु ‘रोहिताश्वो वायुसखा’ इति असमासान्तपाठेन बहुव्रीहिमाह ; अत्रापि तथा पाठे न कश्चिदुपद्रवः । + [सः] अग्निः, [मधुरैः] प्रियैः, [अपि, विवादैः] विविधवाक्यैः, [प्रणयक्रोधः] प्रणयप्रयुक्तकोपः, [इव] मधुरैः स्वादुभिः, अनुद्वेषकैरित्यर्थः, [मेघ्यैः] मेघभवैः । “दिगा-दिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) इति यत् । [वारिभिः प्रथमं, प्रत्युत] वैपरीत्येनापि । ‘प्रत्युतेति वैपरीत्ये’ इति गणव्याख्यानम् । [भूयसा]

* ण्वलादिवत् स्वतन्त्रोऽयं, न तु शब्दादिवक्ताऽऽदेशः इति तत्त्वबोधिनीकाराः आहुः ।

+ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) इति सूत्रस्य कर्मधारयतत्पुरुष-हिगुसमासमाविवक्षयतया बहुव्रीहौ टच् अप्राप्तेः, वायुः सखा यस्य इति बहुव्रीहौ वायुसखा इति पदसिद्धिः । वायोः सखा इति तत्पुरुषे तु टच् प्राप्तेः वायुसखः इति पदं भवति इति टीकाकृतमाशयः ।

परितः प्रसभेन नौयमानः

शरवर्षैरवसायमाश्रयाशः ।

प्रवलेषु कृतौ चकार विद्यु-

द्वापदेशेन घनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥

प्रयतः प्रशमं हुताशनस्य

क्वचिदालक्ष्यत मुक्तमूलमर्चिः ।

बलमित्यहिताऽऽयुधाभिघातात्

चुटितं पत्रिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

अत्यन्तं, भृशमित्यर्थः, [दिदीपे] प्रजज्वाल ; [ततः क्रमेण, अशमत्] शान्तोऽभूत् । शाम्यतेर्लुङि “पुषादि—” (३।१।५५ पा०) इति च्छे रङादेशः । जलाऽऽहतोऽग्निर्ज्वलितो नश्यति , प्रणयकोपोऽपि प्रियैः भृशा-
यित्वा शाम्यतीति प्रसिद्धम् । उपमा ॥ ७१ ॥

परित इति ।—[परितः, प्रसभेन] बलात्कारेण, [शरवर्षैः]
नौरसैः । ‘शरं नौर शरो वार्ये’ इति विश्वः । [अवसायम्]
अवसादं, [नौयमानः, कृतौ] कुशलः ; आश्रयमश्नातीति [आश्रयाशः]
अग्निः । “कर्मखण्” (३।२।१ पा०) इत्यण् । [प्रवलेषु, घनेषु]
मेघेषु, [विद्युद्वापदेशेन] तडिच्छलेन, [अनुप्रवेशं चकार] ; अस्त्रा-
ग्निर्विद्युद्रूपेण मेघेष्वेव प्रविष्टः । बलवताऽभिभूतस्य विदेशगमनं
तदनुप्रवेशो वेति नीतिरिति भावः । अत्र विशेषणसाम्यादग्नावप्रकृत-
दुर्बलत्वप्रतीतिः समासोक्तिः ॥ ७२ ॥

प्रयत इति ।—[प्रशमं] नाशं, [प्रयतः] गच्छतः ; प्रैतीति
प्रयत्नं, तस्य प्रयतः । इणः शतरि यणादेशः । [हुताशनस्य] अग्नेः
सम्बन्धि, [मुक्तमूलं] त्यक्तमूलं, त्यक्ताऽऽश्रयमित्यर्थः, [अर्चिः] ज्वाला ।

व्यगमन् सहसा दिशां मुखेभ्यः
 शमयित्वा शिखिनं घनाघनौघाः ।
 उपकृत्य निसर्गतः परेषा-
 मुपरोधं न हि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥
 कृतदाहमुदर्चिषः शिखाभिः
 परिषिक्तं मुहुरम्भसा नवेन ।
 विगताम्बुधरव्रणं प्रपेदे
 गगनं तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

‘ज्वालाभासोर्नपुंसर्चिः’ इत्यमरः । [बलमिदमप्रहिताऽऽयुधाभिघातात्]
 बलमिदा शक्रेण, प्रहितस्य प्रयुक्तस्य, आयुधस्य वज्रस्य, अभिघातात्
 प्रहारात्, [लुटितं] क्लिप्तं, [पतिपतः] पत्तिराजस्य, गरुमतः इत्यर्थः,
 [एकपलम्] एकं पलं पञ्चम्, [इव क्वचित्, आलक्ष्यत] अदृश्यत ; इत्य-
 पमा । पुरा मातृदास्यविमोकायामृतमाहरता गरुडेनेन्द्रप्रयुक्तवज्र-
 गौरवादेकं पलं त्यक्तमित्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्निति ।—[घनाघनौघाः] वर्षुकाब्दसमूहाः । ‘शक्रघातुक-
 मत्तेभर्वषुकाब्दा घनाघनाः’ इत्यमरः । [शिखिनम्] अग्निं,
 [शमयित्वा सहसा दिशां मुखेभ्यः, व्यगमन्] अपससुः । गभेलुडि
 “पुषादि—”(३।१।५५ पा०) इति च्चेरडादेशः । तथा हि,—[महान्तः,
 निसर्गतः] स्वभावादेव, [परेषाम्, उपकृत्य] उपकारं कृत्वा, [उप-
 रोधं न हि कुर्वते] । महतां निष्फलावस्थानं परोपरोधायैति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

कृतेति ।—[उदर्चिषः] अग्नेः, [शिखाभिः] ज्वालाभिः, [कृत-
 दाहं] विहिततपनं, ततः [नवेनाम्भसा मुहुः परिषिक्तं, विगताम्बु-

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार
 प्रकुपित इव रोगः क्षिप्रकारौ विकारम् ।
 भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण
 क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥ ७६ ॥
 शुद्धिं गतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा
 बाणैरजय्यमविघट्टितमर्मभिस्तम् ।
 मर्मातिगैरनृजुभिर्नितरामशुद्धै-
 र्वाक्सायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ॥ ७७ ॥

धरव्रणं] विगता अश्वधरा एव व्रणा दोषा यस्य तत्, [गगनं, तापित-
 पायितासिलक्ष्मीं] तापितस्तापं प्रापितः, स चासौ पायितः पानं
 कारितः । पिबतेर्ह्यन्तान् कर्मणि क्तः । “शाच्छासाह्वाव्यावेपां
 युक्” (७।३।३७ पा०) इति युगागमः । तस्य तापितपायितस्य तप्त-
 सिक्तस्य, असेः खड्गस्य, लक्ष्मीं, [प्रपेदे] प्राप, इति निदर्शनाऽलङ्कारः
 अश्वधरव्रणेति रूपकसङ्कीर्णः ॥ ७५ ॥

इतीति ।—[इति] इत्यम् ; क्षिप्रं करोतीति [क्षिप्रकारौ] शीघ्र-
 प्रयोक्ता ; अन्यत्र,—विकारकारौ, [नरपतिः] चैव, [प्रकुपितः]
 प्रक्षुभितः सन्, [यद्यदस्त्रम् आविश्वकार रोगो विकारमित्थं अथ,
 क्रमवित्] परिपाटोवेदौ, [मुरारिः, भिषक्] वैद्यः, [इव, गुरु-
 दोषच्छेदिना] गुरुदोषप्रतिघातकेन दोषनिवर्त्तकेन च, [उपक्रमेण]
 उपायेन, प्रत्यस्त्रप्रयोगेणेत्यर्थः ; अन्यत्र,—महोषधप्रयोगेण, [तत्तत्]
 अस्त्रम्, [आशु] शीघ्रं, तद्विकारमिवेति भावः ; [प्रत्यहन्] प्रति-
 जघान । हन्तेर्लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, “हलङ्गाप्—” (६।१।६८
 पा०) इति तिलोपे रूपम् । उपमा ॥ ७६ ॥

शुद्धिमिति ।—[तदा] तस्मिन् समये, [विपक्षः] अरिः, चैव इति

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि महमा येनाश्वथाऽऽलिङ्गन-
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा ।

तेनाऽऽक्रोशत एव तस्य मुरजित्तत्काललोलानल-
ज्वालापल्लवितेन मूर्ध्वविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८ ॥

यावत्, [पराम्] उत्कृष्टां, [शुद्धिं] लोहशुद्धिं, [गतैः ऋजुभिरपि,
अविघट्टितमर्मभिः] अस्पृष्टमर्मस्थानैः, [बाणैः, तं] हरिम्, [अजय्यं]
जेतुमशक्यम् । “अय्यजय्यो शक्यार्थे” (६।१।८१ पा०) इति निपातः ।
[विदित्वा, अथ] अस्मिन्नवसरे ; मर्माणि अतिगच्छन्तीति [मर्मा-
तिगैः] मर्मभेदिभिः, [अन्तर्जुभिः] वक्रैः, [नितराम्, अशुद्धैः]
अपवितैः ; वाच एव सायकास्तैः [वाक्सायकैः] ; इति रूपकम् ।
[तुतोद] व्यथयामास । चक्रप्रयोगस्यायमुपोद्घात इति भावः । अत्र
वाक्सायकानां प्रसिद्धसाधनव्यतिरेकोक्तेर्व्यतिरेकरूपकयोः सङ्करः ।
वमन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माधकाव्यव्याख्यानं सर्वङ्गुषाऽऽख्ये विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

अधस्तात् न्यस्तयोः श्लोकयोः मल्लिनाथकृता व्याख्या नोपलभ्यते, या च पुस्तकान्तरे
तत्कृता व्याख्येति दृश्यते, साऽपि नास्माभिः मल्लिनाथविरचिततया सम्यक्
मन्यते, तेन हि तौ यथामति विशदौकृत्याव व्याख्यायते ।—

अयेदानीं प्रतिनायकस्य चैद्यस्य विवर्णितस्य बधोत्कीर्तनेन काव्यसुपसंहरति,
राहुस्तीति ।—सुरं तन्नामप्रसिद्धमसुरविशेषं जयति यः सः [मुरजित्] हारः, [येन,
चक्रेण] सुदर्शननाम त्रयेनास्त्रविशेषेण, [अश्वथाऽऽलिङ्गन-व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः]
अश्वथः सुदृढः, यः आलिङ्गनव्यापारः समाश्लेषक्रिया, राहुकृतेश्वरः, स एव एकः
मुख्यः । “एके मुख्यान्वकेवला.” इत्यमरः । विनोदः कौतुहलं, समधिकसमा-
लिङ्गनस्य राजनितमिति भावः, तेन हंतेना दुर्ललितौ तत्र लोलुपतया अतीव

* अवोपसंयभूतानां प्रसिद्धसाधनानां बाणानां वाक्सायकैः न्यूनत्वप्रति-
पादनात् व्यतिरेकालङ्कारः इत्यभिप्रायः ।

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षै-
वपुष्ट्येदस्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानं निरीय ।

दुर्विनीतो तथैः, राहुकृतदृढतरसमाश्लेषसख्यहयोरितं भावः, [राहुस्त्रीस्तनयोः]
राहुरमणीकुचयोः, [कार्कश्यलज्जोः] निरतिशयकाठिन्यसुषमैत्यर्थः, [इथा]
विफला, [अकारि] कृता ; समुद्रमन्यनोद्भूतामृतपानावसरे भगवता निश्चित-
सुदर्शनास्त्रेण निरुक्तस्य शिरोमात्रावशिष्टस्य राहोः आलिङ्गनसुखमनधिगतवत्याः
तत्पत्न्याः स्तनयोः तथाविधं कार्कश्यम् उपयोगाभावात् व्यर्थंभूतमभूदित्यभिप्रायः ।
[तत्काललीलानलज्वालापल्लवितेन] तत्कालं तस्मिन् समये, लीलाभिः चञ्चलाभिः,
समन्तात् प्रसृतदौर्धितिभिरित्यर्थः, अनलज्वालाभिः पावकहृतिगतभिः, पल्लवितेन
सञ्जातपल्लवेन । तारकादित्वादितच् । परितः प्रक्षिप्तमरीचिकतया आतामबाल-
किसलयवदिकाशमानेनेत्यर्थः, [तेन] चक्रेण, [आक्रीशत एव] शप-
मानस्यैव, [तस्य] शिशुपालस्य, [वपुः] शरीरं, [सहसा] सपदि, तथा-
विधनिर्भर्त्सनक्षणे एवेत्यर्थः ; [सईविकलं] विशिरस्कं, [चक्रे] विदधौ,
तदोद्यं शिरश्चिच्छेदेत्यर्थः । करोतेः कर्त्तरि लिट् । परा हि भगवता संहिकैयस्य
शिरः वपुर्विकलं कृतम्, इदानीन्तु अस्य वपुः शिरःशून्यमकारौत्यभिप्रायः ।
अत्र साधनीभूतस्य सुदर्शनास्त्रस्य प्रभावाऽऽतिशयबोधकतया उपन्यस्तस्य राहुस्त्री-
स्तनकार्कश्यविफलीभावस्य प्रस्तुतत्वे गम्यस्य वस्तुनः चेद्यबधस्य वैचित्र्य-
विशेषप्रतिपत्त्यै उपन्यस्तत्वात् पर्यायीकृतमलङ्कारः ;—“पर्यायीकृतं यदा भङ्गा गम्य-
नेवाभिधीयते” इति दर्पणलक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ;—“तूर्याश्वैर्मसज-
स्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

अर्धदानौ शिशुपालस्य निर्वाणमृत्तिप्रकारमाह, श्रियति —[अथ] शिरश्छेद-
नानन्तरं, [श्रिया] अपूर्वया सुषमया, [जुष्टं] संवितं, भगवद्वस्तेन विनाशप्राप्तेरित्यर्थः,
अत एव [दिव्यैः] दिविभैः, [सपटहरवैः] दुन्दुभिनिर्घोषसहितैः, [पुष्पवर्षैः]
कुसुमवृष्टिभिः, [अन्वितं] सम्बद्धं, तूर्यध्वनिसहितपुष्पवृष्टिसमाच्छन्नमित्यर्थः ;
[क्षणं] शिरश्छेदनसमकालमिति यावत्, [ऋषिगणैः, तूयमानं] स्तुतिवादेन
समर्चमानम्, आसुरकायध्वंसात् परं तदानौ तस्य मीचाधिगमोदीश्वरै-
क्याधिगतेरिति भावः, तथा [चैदस्य] शिशुपालस्य, [वपुष्टः] शरीरात् ।
पञ्चम्यास्तसि । [निरीय] निर्गत्य । “इण् गतौ” इति धातुः । “समासेऽनञ्-

प्रकाशेनाऽऽकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद्विस्मिताक्षै-
नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षाम्भूवे ॥ ७९ ॥

अथ कविवंशवर्णनम् ।—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्म्माभस्य * बभूव राज्ञः ।

असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ ८० ॥

पूर्वे क्ली ल्यप्” (७।१।३७ पा०) इति ल्यप् । [प्रकाशेन] स्वप्रभयेत्यर्थः, [आकाशे] व्योम्नि, [दिनकरकरान्] सूर्यरश्मीन्, [विक्षिपत्] निरस्यत्, स्वप्रभया सहस्रांशुकिरणानपि विजयमानमित्यर्थः ; उपेन्द्रस्य इदम् [औपेन्द्रं वपुः] भगवतो हरेर्विशङ्कं, [विशत्] तत्र निविशमानमित्यर्थः, भगवत्तेजसा सह सम्मिलदिति भावः ; [धाम] चैव तेजः, [विस्मिताक्षैः] विस्मयेन विस्फारितलोचनैः, [नरेन्द्रैः] राजन्यकैः, [वीक्षाम्भूवे] निरैक्ष्यत, सविस्मयमालोक्याच्चक्रे इत्यर्थः । ईक्षते कर्मणि लिट् । “इजादिभ्यः कुरुमतीऽनृच्छः” (३।१।३६ पा०) इत्याम् । “कृञ्छानु प्रयुज्यते लिटि” (३।१।३० पा०) इति भुवोऽनुप्रयोगः । “भावकर्माणि” (१।३।१३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । तथा च भगवान् व्यासः,—“ततश्चदिपतेर्देहात्तेजोऽयं ददृशे नृपैः । उत्पपात यदा राजन् तदा तेजो विवेश च ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशौ सा स्यात् धावत्सस्य महात्मनः ॥” इति । एतेन भगवति द्विषद्भुङ्क्षेऽपि तस्य निरन्तरं द्वेष्यत्वेन तदेकान्तिकतया भगवत्प्रसादलाभ इति अनुसन्धेयम् । अत्राऽऽह नारदः,—“कामादुगीष्यो भयात् कंसो वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सन्ध्यावृणयः स्नेहाद यूयं भक्त्या वयं प्रभो ! ॥” इति । दिनकरकिरणपरिभावितया अत्यद्भुतस्य शिशुपालतेजसः भगवच्छरीरप्रवेशकालिकस्य प्रत्यक्षायमाणत्वेनाभिवर्णनात् भाविकालङ्कारः ;—“अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥” इति दर्पणलक्षणात् । अत्र वैचित्र्यजनकतया मङ्गलाऽऽचरणरूपतया च अन्ते श्लोचप्रयोगः ; यथाऽऽह भाष्यकारः,—“मङ्गलाऽऽदौनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते” इत्यादि । संघविस्फूर्जिता वृत्तम् ;—“रसलब्धैर्मनैः नसररगुक्षयता संघविस्फूर्जिता स्यात्” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

अथेदानीं तत्रभवान् महाकविर्माघः स्वप्रशस्ताववायं विवरिपुरादौ प्रख्यात-

* श्रीवर्मलाऽऽख्यस्य इति पाठान्तरम् ।

काले मितं तथ्यमुदर्कपथं तथागतस्येव जनः सचेताः ।

विनाऽनुरोधात् स्वहितेच्छयेव महौपतिर्यस्य वचश्चकार ॥ ८१ ॥

नामः स्वपितामहस्य परिचयं विवृणोति, सर्वेति ।—[श्रौधस्मनामस्य राज्ञः] श्रौधस्मनाम इति समाख्यया प्रसिद्धस्य भूपतेः, [सर्वाधिकारी] सर्वस्मिन् अधिकारि नियुक्तः, दण्डनीत्यर्थनीत्यादिविविधराजकीयकर्मणां पथं वेचितेत्यर्थः, प्रधानमन्त्रीति भावः, [सुकृताधिकारः] सुकृते पुण्ये कर्मणि, अधिकारः व्यापारः यस्य सः, सदैव पुण्यकर्मणामनुष्ठाता, तत्रैवाधिकारितया कदाचित् भस्मादपि पापकर्मणामप्रयोक्ता इति फलितार्थः । यः सुकृते एव केवलमधिकृतः, स कथं सर्वाधिकारी ? इति आपाततः विरोधः, सर्वस्मिन् नियुक्तोऽपि अनासक्त इव सर्वत्राऽऽसीत् इति तत्परिहारात् विरोधाऽऽभासोऽलङ्कारः । असक्ता कुवचिदपि सक्चन्दनवनिताऽऽदिभोग्यवस्तुषु अनाकृष्टा, दृष्टिः चक्षुः यस्य सः [असक्तदृष्टिः] विषयेषु निस्पृह इत्यर्थः, अत एव [सदैव] सततमेव ; विगतं दूरीभूतं, रजः रजीगुणः यस्मात् तथाभूतः [विरजाः] रजीगुणेनापि अपराभूतचेताः, भीक्षमार्गे स्थितः इत्यर्थः, [अपरः] द्वितीयः, [देवः] अमरवियद्भवान्, देवसदृश इत्यर्थः, [सुप्रभदेवनामा बभूव] सुप्रभदेव इत्याख्यया प्रसिद्धः सः पितामहः आसीत् इति फलितार्थः । देवा हि सर्वाधिकारिणः सर्वेऽप्येव भोग्यविषयेषु अधिकारवन्तः, अतीव सौभाग्यशालित्वात् । सुकृताधिकारः पुण्यभाजः । असक्तदृष्टयः अनिमिषलीचनः । विरजाः विगतपापाः निर्धूलयश्च भवन्ति इति ज्ञेयम् ; अत एव सुप्रभदेवस्य साक्षात् देवात् भेदेऽपि अपरदेवत्वेनाभिदीप्तेः भेदेऽभेदाध्यवसायमूर्त्तातिशयोक्त्यलङ्कारः । वृक्षमिदमुपजातिः ॥ ८० ॥

अर्थदानि स्वपितामहस्य सुप्रभदेवत्वातिमनीषित्वं राज्ञशक्तिप्रेमविश्वासभूमित्वच्चाऽऽह, काले मितमिति ।—चेतसा प्रशस्तया धिया सह वर्त्तमानः [सचेताः] प्राज्ञः इत्यर्थः, [जनः] लोकः, [तथागतस्येव] शाक्यमुनिरिव । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः' इत्यमरः । भगवतः शाक्यसिंहस्य शासनं यथा प्राज्ञः जनः स्वहितेच्छयेव नियतमेवानुतिष्ठति, तथेवेत्यर्थः, [महौपतिः] भूमिपतिः श्रौधस्मदेव, [अनुरोधात् विना] कस्यापि प्रार्थनाम् नृते, कैश्चिदननूद्भोऽपि इत्यर्थः ; एतेन तस्य आदराऽऽतिशयं प्रकटीकृतम् । [स्वहितेच्छयेव] स्वहितीदकं कर्मचिकीर्षयेव, [यस्य] सुप्रभदेवस्य, [कालं] यथासमयं, उपदेशग्रहणयोग्ये काले इत्यर्थः, [मितं] स्वत्याचरं, तथा [तथं] सत्यम्, [उदर्कपथम्] आश्रयत्वात्

तस्याभवदुक्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुधर्मपरस्तनूजः ।

यं वोच्य वेयासमजातशर्बोर्वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीय ॥ ८२ ॥

सर्वेण सर्वाऽऽश्रय इत्यनिन्द्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ।

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ८३ ॥

हितकरम्, उत्तरकालि अतोव शुभफलप्रदनित्यर्थः । ‘उदकं: फलमुत्तरम्’ इत्यमरः ।

[वचः] उपदेशवाक्यं, [चकार] अनुष्ठितवान् ; सदैव सावहिततया महीपतिः सायहमुपश्रुत्य यस्येतादृशं हितं वचनमनुपालितवानिति भावः ; यो हि राज्ञश्चातीव प्रियङ्करः प्रीत्यास्पदश्चाऽऽसीदिति समुदितार्थः । त्वं पूर्ववदुपजातिः ॥ ८१ ॥

अथ सपितुः दत्तकस्य विद्वद्गणायेश्वरत्वमतीव धर्मपरायणत्वश्चाऽऽह, तस्याभवदिति ।—[तस्य] सुप्रभदेवस्य, [उदात्तः] प्रशस्तचित्तः, महीदारचता इत्यर्थः, [क्षमी] क्षान्तः, क्षमावानित्यर्थः,—“आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाऽऽक्रोशेन्न च हन्ति वा । अदुष्टैर्वाञ्छनः कायेऽस्ति तिचीः सा क्षमा मता ॥” इत्युक्तगुणसम्पन्न इति भावः ; [मृदुः] अकठोरः, निरतिशयकीमलमतिरित्यर्थः, [धर्मपरः] स्वधर्मपरायणः, सुकृतैकाऽऽसक्त इति भावः ; [दत्तक इति] दत्तक इति समाख्यया प्रसिद्धः, [तनूजः] तनयः, [अभवत्] आसीत् ; देवसदृशस्य तस्य सुप्रभदेवस्य तथाविधः धार्मिकः तनयः समजनि इति भावः । तस्य धार्मिकत्वं विद्यावत्त्वञ्च विशदोक्तरीति, यमिति ।—[जनैः] गुणग्राहिभिः पुद्भिः, [यं] दत्तकं, [वीक्ष्य] दृष्ट्वा, [वेयासं] भगवता श्रीकृष्णहैपायनेन प्रोक्तं, [गुणग्राहि] गुणग्राहकं, गुणभूयिष्ठमित्यर्थः ; न जाताः शत्रवो यस्य तस्य [अजातशत्रोः] केषुचिदपि विद्वेषस्याकृतत्वादेव निःस्पन्दस्य, अतीव दयावतः धार्मिकस्य युधिष्ठिरस्य सम्बन्धि इति यावत्, [वचः] वचनं, धर्मपरत्व-क्षमित्व-मृदुत्वादिज्ञापकमित्यर्थः, [प्रतीय] प्रतीतं, तथ्यतया विज्ञातमित्यर्थः । प्रतिपूर्वकात् आदादिकस्य इण् धातोः कर्मणि लिटि रूपम् । यो हि युधिष्ठिर इव निरतिशयः पवित्राऽऽत्मा धार्मिकश्चाऽऽसीदिति समुदितार्थः । आख्यानकौ त्वत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ सपितुरन्वर्थं नामान्तरमासीदिति विदुषां विशेषाभिज्ञानायाऽऽह, सर्वेणेति ।—[सतां] सज्जनानाम्; सुखनिव[मुख्यः] अशेषः, वरेण्य इत्यर्थः । “शाखादिव्यो यः” (प्राश. १०३ पा०) इति यः । [अद्वितीयः] स्वसजातीयद्वितीयरहितः, सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः,

श्रीशब्दरस्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपतिश्चरितकौत्सनचार माघः * ।

[यश्च] यो हि दत्तकः, [द्वितीयम्] अपरं, दत्तक इति समाख्यया अन्यदित्यर्थः, [अनिन्द्यं] प्रशस्यतया अनवर्यं, श्लाघ्यमित्यर्थः, [आनन्दभाजा] निरतिशयाऽऽनन्दवता, तष्टेन सत्तेत्यर्थः, [सर्वेण जनेन] निखिलेन लोकेन, [स्वयम्] आत्मनैव, [जनितम्] उद्घोषितं, [सर्वाऽऽश्रय इति] सर्वाऽऽश्रय इति प्रसिद्धं, सर्वेषां विजानायातिथिभिन्ना-
णामाश्रयभूततया अनुगतार्थमित्यर्थः, [गौणं] सुख्यात् दत्तकनामधेयादन्यत्, गुणप्रवृत्ति-
निमित्तभूततया अर्थानुगमित्यर्थः, [नाम, अवाप] प्रापत् ; तस्य दत्तकस्य अन्वर्थं
सर्वाऽऽश्रय इति नामान्तरमासीत्, न तु तेलमपीतघानपि कौटव्यशेषः तैलपायि-
केत्याख्यामिव विफलं नाम दधार इति समुदितार्थः । यो हि द्वितीयं नाम दधार,
स कथमद्वितीयः भवेत् ?—अपि च यो हि मुख्यः, सः कथं गौणः भवेत् ?—अपि
च यस्य नाम लोकैः जनितं, स कथं स्वयं लभे ?—इति आपाततः विरोधः,
तत्परिहारस्तु अद्वितीयत्वादौनां लाकांतरैः यादिभिन्नार्थपरतया भिन्नविषयकत्वेन
समाधानीयः इति विरोधाऽऽभासीऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अथ तत्रभवान् कविः स्वरचितमहाकाव्यनामधेयमभिदधत् स्वीयं निरतिशय-
विनयित्वमुत्कीर्तयति, श्रीशब्दंति ।—[तस्य] पुण्डरीकस्य दत्तकस्य, [आत्मजः]
तनयः, [माघः] माघनामधेयः, [सुकविकीर्त्तदुराशया] सुकवीनां सुमधुरकाव्य-
प्रणेतृणां श्रेष्ठावदुषा वरुचि-सुबन्धु-सोमनाथ-भवभूति-क्रोडाऽऽनन्द-कालिदास-भारवि-
वाण-मयूराऽऽदीनां, या कौर्त्तिः ख्यातिः, कवित्वयशः इति यावत्, तस्याः दुराशा दुरभि-
लाषः, तस्यैव यशः लब्धं दुराकाङ्क्षा इत्यर्थः, तथा, महाकविकीर्त्तिलिप्स्येति यावत्,
आशयाः दुष्टत्वन्तु स्वस्य स्वल्पबुद्धित्वादिति वेदितव्यम् ; [श्रीशब्दरस्यकृतसर्ग-
समाप्तिलक्ष्म] श्रीशब्देन श्रीरिति शब्दसमुच्चारणेनेत्यर्थः,—“आदिमध्यान्तमङ्गलानि
शास्त्राणि भट्टिति प्रसिद्धानि भवन्ति” इति अरणात् स्वयस्य भट्टिति प्रसिद्धं
आशङ्कितविषयविध्वंसाय च “शियः पतिः” इत्यादौ, तथा प्रतिसर्गस्यान्ते च माङ्गलिक-
श्रीशब्दसमुत्कार्त्तनेति भावः, रस्यं निरतिशयमनोहरं, कृतं सर्गसमाप्तौ

तस्याऽऽत्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयाऽदः

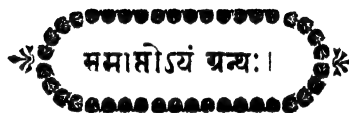
काव्यं व्यधत्त शिशुपालबधाभिधानम् ॥ ८४ ॥

इति शिशुपालबधे महाकाव्ये श्रीदत्तकसूनुकविश्रीमाध-

विरचिते शिशुपालबधो नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

प्रतिसर्गान्ते, लक्ष्म चिह्नं यत्र तत् तथोक्तं, प्रतिसर्गान्ते श्रीरूपमाङ्गलिङ्काङ्क-
विशोभितमिति भावः, [लक्ष्मीपतेः] नायकस्य भगवती नारायणस्य, [चरितकौर्त्तन-
चारु] गुणगणानामुत्कौर्त्तनेन समीक्षम् ; यद्यपि सहृदयमानसाऽऽकृष्टकरं मे
कविलयशःसौरभं किमपि नास्ति, तथाऽपि विभुगुणानामधीपवर्णनात् पवित्राऽऽश्रयैः
सामाजिकैः भगवद्गुणश्रवणलोभात् श्रोतव्यं, न त्वलङ्कारादिगौरवात् इति स्वकीया-
नौद्धत्योक्तिरिति ज्ञेयम् ; भङ्गा तु सर्वेऽत्र काव्यगुणाः सम्मौल्यावेदितम् । [शिशु-
पालबधाभिधानं] शिशुपालबधाऽऽख्यम्, [अदः काव्यम्] एतत् महाकाव्यं, [व्यधत्त]
विरचयामास । विपूर्वकात् दधानेः कर्त्तरि लङि रूपम् । “स्वरितञितः कर्त्रभि-
प्राये क्रियाफले” (१।३।७३ पा०) इत्यात्मनेपदम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८४ ॥

इति कविदंशवर्णनम् ।

भ्रमनिरसनम्—

२६७ पृष्ठायां १२३ सर्गस्य २४ श्लोकीया टिप्पणी भान्तिविजृम्भिता,—

“रेपाः स्यादधमं क्रूरं कृपणंऽप्यभिधेयवत्” इति मदिनौदशनात् ।

